Milan Karan

SRBI DUVNA

ŽIVOT I STRADANjA

Aranđelovac, 2016.

Milan Karan

SRBI DUVNA

ŽIVOT I STRADANjA

Izdavač:
Udruženje građana "Srbi Duvna" Beograd

Urednik:
Ljubivoje Stefanović

Lektor i korektor:
Bojana Stefanović

Kompjuterska obrada i tehničko uređenje:
Milan Jerinić

Fotografija na naslovnoj strani:
Ostaci crkve na Mandinoj gradini
u Rašćanima, srušena 9. aprila 1992. godine

Zadnja korica:
Pečat manastira Labostinja, oko XII veka

Štampa:
Štamparija „ĐURĐEVDAN“ Aranđelovac,

Tiraž: 300 primeraka

PREDGOVOR

O drevnoj istoriji duvanjskih Srba može se govoriti samo u sklopu istorijskog prisustva Srba na ovim prostorima na kojima se prostire današnja Bosna i Hercegovina, pa i Hrvatska. Postoje dvije istorijske škole o porijeklu Slovena, pa i Srba na Balkanu – stara autohtonistička škola koja tvrdi da su Srbi starosjedioci Balkana i škola koja govori da su se Srbi doselili na Balkan u sedmom vijeku. Novija istraživanja nekih srpskih arheologa potvrdila su prisustvo Srba na ovom prostoru u trećem i četvrtom vijeku. Ali mi se nećemo opširnije baviti ovom temom. Pozvaćemo se samo na dva istorijska izvora čiju autentičnost potvrđuju sve istorijske škole, na franačkog ljetopisca Ajnharda iz prve polovine devetog vijeka i na vizantijskog cara Konstantina Porfirogenita iz desetog vijeka. Oba pisca potvrđuju postojanje Srba na prostoru današnje Bosne i Hercegovine. U svom djelu „O upravljanju državom“ Konstantin Porfirogenit je još precizniji, on navodi da su Srbi i Hrvati u desetom vijeku živjeli jedni pored drugih, da je granica između njih bila rijeka Cetina, a da se jedno vrijeme Livno nalazilo na tom graničnom prostoru. Porfirogenit, takođe, svjedoči da su Srbi živjeli u tadašnjoj oblasti Bosni. Sačuvalo se više od tri hiljade spomenika iz vremena srednjovjekovne Bosne, gdje se za njeno stanovništvo kaže da su Srbi ili Sloveni, a jezik kojim oni govore srpski ili slovenski.

Nemamo razloga da sumnjamo u to da je i na Duvanjskom polju bilo drugačije, da su i u ovim predjelima u to vrijeme živjeli Srbi, o čijem prisustvu svjedoče razni izvori, zapisi i natpisi, groblja. Ima dosta potvrda o prisustvu Srba na Duvanjskom polju u vrijeme turske vladavine. Groblja su najvjerodostojniji svjedoci o stanovnicima koji su u minulim vjekovima živjeli na Duvanjskom polju. Srpsko groblje u selu Crvenice na Duvanjskom polju postojalo je i prije dolaska Turaka. To može zaključiti i najobičniji posmatrač ako gleda spomenike na tom groblju, velike kamene krstove i nadgrobnike velikog opsega. Jevto Dedijer je u svojoj knjizi „Hercegovina“, u kojoj je, pored ostalog, istraživao i demografiju stanovništva, zapisao da su prije dolaska Turaka u tom selu živjeli Srbi, Milisavi, Vukovići i Vulići. Turci su im oduzeli zemlju i Srbe raselili u Mandino Selo, Lipu i Eminovo Selo, u kojima i danas žive Milisavi. Vukovići su živjeli u Mandinu Selu, ali je zbog toga što su se rađala ženska djeca to prezime nestalo, mada ima dosta živih njihovih potomaka. Krstovi po srpskim grobljima u Mandinu Selu, Prisoju i Oplećanima najstariji su krstovi na području Duvanjskog polja, a na srpskom groblju u Prisoju nalaze se temelji stare srednjovjekovne crkve. Postoje dokazi o postojanju manastira Labostin kod Mandine gradine i pečat tog manastira iz dvanaestog vijeka. Postojala je crkva na Jabuci, malo izdignutom brežuljkastom dijelu koji se prostire od Rašćana do rijeke Šuice prema gradu Duvnu. Cijelo to uzvišenje po geografskim kartama naziva se Jabuka i cijela površina je oranica. Na tom najvišem uzvišenju postojala je srpska pravoslavna crkva, koju su Turci srušili kad su gradili džamiju u Županj Potoku (Duvnu).

Sve su to čvrsti dokazi o tome da su Srbi od davnina bili na Duvanjskom polju. Zbog toga su neosnovane tvrdnje nekih hrvatskih istoričara da su Srbi u ove krajeve došli sa Turcima i oduzeli zemlju Hrvatima, pa je vlasništvo Srba nad zemljišnim posjedima u odnosu na brojnost znatno veće nego vlasništvo Hrvata. Srbi su do početka dvadesetog vijeka imali vlasništvo na preko 50 odsto Duvanjskog polja. Poslije stradanja u Prvom i Drugom svjetskom ratu, u kome su se Srbi borili na pobjedničkoj strani, pritisci Hrvata nisu prestajali, pa su Srbi morali da se iseljavaju sa Duvanjskog polja. Analizirajući rezultate popisa stanovništva u posljednjih sto godina u BiH i na Duvanjskom polju, srpskog naroda u Duvnu poslije svakog popisa bivalo je sve manje i manje, kako u apsolutnom broju, tako i u procentu učešća u ukupnom broju stanovnika. Najveće smanjenje Srba u ukupnom stanovništvu u Duvnu pokazao je popis koji je izvršen poslije Drugog svjetskog rata.

Pripreme za rušenje Jugoslavije počele su još za Titovog života. Tito je bio apsolutni gospodar u zemlji i brojni politički analitičari prognozirali su da će se Jugoslavija raspasti tek poslije njegove smrti. Malo je, međutim, nedostajalo da se ta ideja ne ostvari u periodu od 1967. do 1972. godine. Tito je u posljednji čas zaustavio proces raspada Jugoslavije, ali je taj proces razbijanja aktivnostima MASPOK-a 1971. godine imao uticaja na izmjenu Ustava SFRJ, kojim je stvoren uslov da se proces rastakanja države u budućnosti lakše sprovede, što se i desilo. Tako svi oni koji tvrde da je MASPOK poražen, nisu bili u pravu. MASPOK je odigrao veliku ulogu u promjeni ustava 1974. godine i procesi su samo bili malo zaustavljeni.

Poslije Titove smrti, poražene snage od 1941. do 1971. godine ponovo su se aktivirale i bez ustezanja, na najdrskiji način krenule u realizaciju planova koji su nekoliko puta odgađani. Ekonomske teškoće izazvale su pad standarda, koji se do tada održavao na dosta visokom nivou, imajući u vidu velike izdatke države koji su se stvarali u socijalnoj sferi: besplatno školstvo i zdravstvo, zapošljavanje skoro svih visokoobrazovanih ljudi, kao i drugi troškovi koji su nastajali na stvaranju višeg standarda građana na teret države.

Komunisti su na prvim parlamentarnim izborima 1991. godine poraženi, najviše zahvaljujući koaliciji nacionalnih stranaka, koja je formirana sa nacionalnim predznakom. Njima je zajednički cilj bio da se već tad pobjede partije koje su naslijedile Savez komunista i promijenile ime u socijaldemokratske partije.

Poslije završenog prvog čina rušenja SFRJ, krenulo se u drugi dio plana – rasturanje Jugoslavije i stvaranje nacionalnih država, što je bio glavni program nacionalnih stranaka koje prema svojim programima štite nacionalne interese. U nastupima je većina lidera tvrdila kako su narodi čiji su oni predstavnici u neravnopravnom položaju u odnosu na druga dva naroda. Takvom retorikom dizale su se tenzije i stvarali uslovi za sukobe i borbu preko medija i drugih sredstava informisanja.

Poslije manje od dvije godine od parlamentarnih izbora, dolazi do oružanih sukoba. Prvi okršaji počinju u Sloveniji i dalje se od sjevera šire prema jugu i završavaju u Srbiji na Kosovu i Metohiji.

Sukobi u Bosni i Hercegovini počinju u proljeće 1992. godine u Posavini. Trajali su kratko i tokom njih su počinjeni zločini koji će ubrzati sukobe većih razmjera. Pravi rat u BiH počeo je 3. aprila 1992. godine napadom oružanih formacija hrvatske vojske i teritorijalne odbrane hercegovačkih opština združenih u Hrvatskom vijeću odbrane (HVO) na Kupres.

Prvi dan sukoba na Kupreškoj visoravni za Srbe koji nisu napustili Duvno prije okršaja bio je težak, jer su tog jutra mnogi Srbi hapšeni po kućama, ulicama, radnim mjestima, autobusima i drugim vozilima. Bila je to prava hajka na Srbe. Odmah su Srbima zatvoreni svi izlazi iz Duvna. Među uhapšenima sam bio i ja. Poslije nekoliko sati provedenih u SUP-u, pušteni smo svi, sa naredbom da ne izlazimo iz svojih stanova i kuća. Nekoliko dana kasnije, tačnije 10. aprila, ponovo je počelo hapšenje Srba. Srbi su zatvarani po raznim logorima, sve vreme provedeno u zarobljeništvu bio sam u ćelijama policijske stanice u Duvnu.

Ćelije su se nalazile u podrumu policijske stanice, gde sam imao priliku da saznam, osjetim i vidim šta se sve dešava sa srpskim narodom u tom suludom ratu. Kroz te ćelije u podrumu prošlo je dosta ljudi, zarobljenika: Srba vojnika, Srba civila, Srba iz Duvna i iz drugih mjesta BiH, Hrvata vojnika i civila iz Duvna i Hrvata vojnika iz Hrvatske, vojnika dobrovoljaca iz Slovenije, zbog nepoštovanja vojnih pravila koja su im nametnule vojne vlasti i vojnika koji su pobjegli sa ratišta. U zatvorske ćelije, koje su se nalazile u podrumu zgrade SUP-a i Teritorijalne odbrane (TO), stizalo se sa prvog sprata preko 36 metalnih kružnih stepenica, tako da između prvog sprata i podruma nije bilo nikakve zvučne izolacije, pregrada ili druge zaštite, tako sam često mogao da čujem razne priče, komentare i saznanja o drugim dešavanjima u policijskoj stanici.

U SUP-u, u hodnicima, kancelarijama, na mnogim vojnicima bila su obilježja Nezavisne Države Hrvatske iz 1941. godine: slike Anta Pavelića, ustaški grbovi, ustaške pjesme, crne uniforme na nekim vojnicima. Na osnovu navedene ikonografije i ostalih obilježja, zaključio sam šta je glavni motiv i razlog zbog kojeg je došlo do sukoba u Hrvatskoj i BiH između Hrvata i Srba i svih drugih koji su bili smetnja nastavku realizacije programa stvaranja Nezavisne Države Hrvatske (NDH). Ta borba i rat bili su kontinuitet u ostvarivanju te ideje koja traje stotinama godina i ušla je u svijest većine Hrvata.

Veliki dio tog programa u građanskom ratu od 1992. do 1995. godine je ostvaren. Međutim, taj projekat i ta ideja u ovom ratu nisu u potpunosti realizovani. Vjerovatno nisu ni mogli da uspiju i da se ostvare u projektovanim granicama. U novostvorenoj NDH nije se našla Zapadna Hercegovina, koja je bila u granicama NDH 1941. godine. Narod Zapadne Hercegovine bio je najvjerniji dio hrvatskog naroda odan ustaškoj ideji. Hrvati Hercegovine, Duvna i Livna ostali su uskraćeni iako su najviše dali za ostvarenje te ideje.

Projekat i ideja koja podrazumijeva Zapadnu Hercegovinu u NDH, po mom ubjeđenju, nisu uspjeli i zbog toga će ponovo taj nezavršeni dio plana biti u nekim arhivama, gdje se čuvao u svim fazama realizacije, i u svijesti Hercegovaca. Sumnjam da će se od ispunjenja tog dijela projekta ikada odustati, imajući u vidu da se radi o najekstremnijem dijelu hrvatskog naroda, koji je bio najistrajniji u njegovom ostvarenju. Ostvarene nove granice još više su odvojile Zapadnu Hercegovinu od Hrvatske jer su sada čvršće i postoje barijere i carine koje tu nisu postojale stotinama godina.

Dok sam se nalazio u zatvoru, imao sam priliku da vidim svu ikonografiju NDH, metodologiju mučenja Srba i svih drugih koji su bilo kad i u bilo kom trenutku napravili neko djelo koje je bilo na putu stvaranju NDH, makar to bili i Hrvati. Vidio sam emigrante i legionare koji su rukovodili u svim sektorima vlasti za vrijeme rata i imali prevlast. Na osnovu onog što sam vidio, shvatio sam da Srbi više nemaju nikakvih šansi da ostanu da žive na prostorima Duvanjskog polja.

Srbi su preživjeli mnoge ratove i bune, mnoge monarhije, Otomansko i Habzburško carstvo, ali građanski rat od 1992. do 1995. godine nisu mogli na tom prostoru da prežive i tu ostanu, i najvjerovatnije je da neće moći više nikad u Duvnu da žive. Taj rat je posljednji čin čišćenja Srba sa prostora Duvanjskog polja.

U samici zatvora imao sam mnogo vremena da razmišljam o svemu što mi se dešavalo prije i u početku rata, razmišljao sam o svim postupcima i procjenama vezanim za mogućnost da dođe do rata, ali sam loše procijenio da nas Srbe u Tomislavgradu Hrvati neće dirati. Srbi nisu napravili nijedan postupak koji bi dao povoda da se nad njima vrše nasilje i tortura jer je mali broj Srba živeo u Duvnu. Razmišljao sam o svom položaju u zatvoru i o šansama da preživim rat. Nada da ću preživjeti i biti razmijenjen porasla je od momenta kada su me kao ratnog zarobljenika civila registrovali predstavnici Međunarodnog crvenog krsta (MCK). Poslije toga sam u samici u podrumu policijske stanice, gdje su dani bili godine, počeo da razmišljam sa više optimizma i nade.

Razmišljao sam o svim dešavanjima koja su srpski narod u Duvnu pratila u posljednjih sto godina, slušajući ljude koji su, kao i njihovi preci, preživjeli taj period, a dosta ih je bilo u Rašćanima i drugim selima. Mnogo njih je za vreme građanskog rata imalo 70 i više godina.

Razmišljajući o prošlosti, sjetio sam se pjesama koje je napisao Luka Karan Đeđo, priča preživjelih sa jama, priča koje su opisivale događaje sa Sutjeske i Zelengore. O svim tim pričama Srba iz Duvna koji su doživjeli ratove i stradanja, izuzev pjesama koje je napisao Đeđo i nikad nisu objavljene, nije napisana nikakva zabilješka, roman ili neki tekst koji bi pružio neko saznanje i mogućnost da se opisani događaji sačuvaju na duži vremenski period.

Sva ta događanja koja su prepričavana svakim danom su sve bleđa, nevjerodostojnija. Svako je prepričavajući neke događaje dodavao nešto svoje, čak i oni koji su preživjeli strašne zločine u svojim ispovijestima često su zaboravljali

detalje i pojedinosti koji su od značaja za stvaranje slike o životu, uspjesima i padovima, o dobrim i lošim periodima života i o stradanjima srpskog naroda na prostoru Duvanjskog polja. U zatvoru sam odlučio da, ako preživim rat, opišem sve događaje i dešavanja kroz koje su prošli Srbi iz Duvna prije i u toku građanskog rata, čiji sam bio svjedok, i saznanja do kojih sam došao od drugih Srba i učesnika tih dešavanja sa kojima sam bio u kontaktu i koji su mi pričali o onome što se zbivalo van prostorija gde sam provodio zarobljeničke dane.

Pored sjećanja na priče iz prošlosti o ratovima i stradanjima i straha i zabrinutosti za svoj život, za život svoje porodice: djece, supruge, majke, snahe, bratića i ostalih Srba koji su bili zatočeni po logorima BiH i Hrvatske, često su mi misli bile usmjerene na period od preko četrdeset godina života u Duvnu. Sjećao sam se i dobrih i lijepih dana koje sam proveo radeći, živeći i družeći se sa Hrvatima, Muslimanima i ljudima drugih nacija i vjera. Razmišljao sam o vremenu koje sam provodio u kafanama, na radnom mjestu, o putovanjima i drugim druženjima, na kojima nismo ni pomišljali na moguće sukobe po nacionalnoj i vjerskoj pripadnosti i ratu koji nas je snašao. Nikad nisam mogao da zamislim da će se desiti to što se desilo. Da će se zemlja raspasti na toliko djelova, da će ponovo zavladati mržnja, osveta i da će se istorija ponoviti. Bilo je perioda u kojima je bilo pokušaja da se pokrene proces raspada zemlje, kao što je to bilo sedamdesetih godina, kada su vaskrsavale ideje prošlosti, ali bio sam ubijeđen da su te ideje ugašene i da se nikad više neće pojaviti.

Rat se ipak desio. Pored stradanja naroda, etničkog čišćenja, rušenja mnogih domova, vjerskih objekata, spomenika, posebno spomenika poginulim borcima i narodnim herojima koji su stradali u antifašističkoj borbi, uporedo se pljačkala društvena i privatna imovina velike vrijednosti, uništene su i opljačkane fabrike, opustošena sela i gradovi, mnogi su ginuli za neku ideologiju i ,,novi savremeni svjetski poredak", o kojima su im pripovijedali oni koji su se u tom ratu usput bogatili, dok je narod u strahu i panici morao da se prikloni sili i komandi onih koji su rat planirali, organizovali i finansirali, vjerujući da su priče o ugroženosti njihovog naroda i eksploatisanju od strane drugih bile istinite i da će rušenjem socijalističkog sistema zavladati demokratija i blagostanje. U stvari, u većini slučajeva desilo se obrnuto.

O značaju zapisivanja i opisivanja istorijskih događaja od strane preživjelih svjedoka i o saznanjima o svim društvenim pojavama i dešavanjima pisalo je dosad mnogo umnih ljudi. O tome bi se mogle napisati knjige.

O tome koliko je važno da sve bude zapisano Ivo Andrić kaže:

„Samo neuki i nerazumni ljudi mogu da smatraju da je prošlost mrtva i neprelaznim zidom zauvek odvojena od sadašnjosti. Istina je, naprotiv, da je sve što je čovjek nekad mislio, osjećao i radio neraskidivo utkano u sve što mi danas mislimo, osjećamo i radimo."

Mnogi podaci su bestraga nestali, uzdajući se i onda i sad u svemoć ljudske pameti, ponegdje su izgubljeni, poneki stradali ili ih je podosta zagubljeno ljudskom nemarnošću. Bašeskijin je zaključak: ,,Što je zapisano ostaje, a što se pamti iščezne."

Motiv da prikupljam materijalne dokaze o ratu i zbivanjima koja su se desila od 1992. do 1995. godine našao sam u Pjesmi o selu Rašćanima, koju je napisao Luka Karan Đeđo, u kojoj, između ostalog, govori o značaju zapisivanja:

Mladi momci, tvoji stanovnici,
oduvijek su najbolji vojnici,
ali nisu bili književnici.
O tebi se ne napisa tema,
zato tvoje istorije nema,
pa ma kakva i kolika bila,
bez toga si ko ptica bez krila.
Nit ikakve uspomene naše
otkad živi stanovnici pamte,
da se samo od tada napiše
uspomena bilo bi previše.

Odlučio sam da napišem to što sam doživio i preživio, kako u pjesmi piše, ,,otkad živi stanovnici pamte". Nisam školovan, kako ja mislim, niti sam za tu vrstu posla nadaren i nisam vješt da se tim poslom bavim i da napišem neko književno ili istorijsko djelo koje bi bilo prepoznato po stilu pisanja i drugim znanjima iz te oblasti. Želja mi je bila da oživim uspomene na život Srba na Duvanjskom polju. Teško sam dolazio do arhivske građe, dokumenata i knjiga u kojima bih našao nešto više o našoj prošlosti i istorijskih podataka o životu Srba na tom prostoru. U sakupljanju građe za pisanje knjige učestvovalo je nekoliko Srba sa tih prostora, koji su se svesrdno angažovali da se do dokumenata, zapisa, popisa stanovništva dođe, kao i do dokaza koji dovoljno kazuju o kretanju i životu srpskog naroda na tom prostoru. Ono što smo uspjeli sakupiti napisano je u ovoj knjizi. Utvrdili smo, iz popisa stanovništva, koliko je Srba i u kom periodu od 1879. do 1992. godine na Duvanjskom polju živjelo, opisali smo crkvene prilike i došli do nekih podataka o tragovima postojanja crkvenih objekata Srpske pravoslavne crkve na Duvanjskom polju. Popisali smo, opisali i snimili groblja u kojima su sahranjivani naši preci i groblja u koja 70 do 500 godina niko nije sahranjivan. Opisali smo stradanja Srba u dva svjetska rata i njihovo učešće u njima. Opisali smo događanja u posljednjem građanskom ratu od 1992. do 1995. godine, u kome su Srbi etnički očišćeni sa tog prostora.

Trudio sam se da što opširnije i bolje opišem događaje kojima se knjiga bavi. Želja mi je bila da napisano ima što veći značaj za buduće generacije Srba čiji su preci porijeklom iz Duvna i da ima neki istorijski značaj, na argumentovan način, sa svjedočenjima ljudi koji su preživjeli dva posljednja rata i posljednje etničko čišćenje Srba. Navedeno je dosta svjedočenja Srba o tim istorijskim događajima. Trudio sam se da sakupim što više podataka da bih zadovoljio što više kriterijuma. Nastojao sam

da, kad su u pitanju neki podaci, prikupim što više podataka iz što više izvora i što više svjedočenja. Želim da se zahvalim svim ljudima koji su se uključili u prikupljanje građe za pisanje ove knjige. Dosta ljudi mi je pomoglo da ova knjiga ima što više podataka o istoriji Duvna i istoriji Srba u njemu. Bilo je dosta ljudi iz sva tri naroda koji su davali podatke, dokumente, slike i svjedočili o prošlosti. Motiv za nastanak ove knjige jeste da se prošlost ne zaboravi, da Srbi koji su zauvijek napustili svoju otadžbinu kao i njihovi potomci pamte odakle su njihovi preci.

Nadam se da će ova knjiga biti podstrek mlađim generacijama i pojedincima da se angažuju da sa stanovišta naučnog i istorijskog gledišta istraže prošlost, dopune sliku o istorijskom periodu sa više naučnih činjenica do kojih se može doći, prije svega, arheološkim istraživanjima mjesta koja se navode u ovoj knjizi, kao i drugih oblasti bogatih arheološkom građom, koja može da rasvijetli dosta spornih činjenica o životu na Duvanjskom polju.

Poslije osam mjeseci boravka u zarobljeništvu u podrumu policijske stanice u Tomislavgradu (Duvnu), razmijenjen sam 28. novembra 1992. godine, uoči Dana Republike Jugoslavije, 29. novembra. Zarobljen sam 10. aprila 1992. godine na Dan NDH. Kakva slučajnost, kako se neki događaji namjeste, kao što nam se mnogi istorijski događaji dešavaju na Vidovdan i oko tog datuma. Opet ,,slučajno“, Srbi su razmijenjeni i deportovani sa Duvanskog polja 29. juna, dan nakon Vidovdana.

Nekoliko dana sam proveo u Republici Srpskoj, a zatim došao u Aranđelovac, u Srbiju, gdje sam davne 1972. godine, za vrijeme Masovnog pokreta (MASPOK), sa braćom, počeo graditi kuću kao nužni smještaj ako ne daj bože dođe do rata. Ali i pored svih priprema, koje su počele dvadeset godina ranije, rat nisam uspio izbjeći, od sudbine se nije moglo pobjeći. Odmah po dolasku u Srbiju počeo sam da zapisujem događaje koji su mi se desili i koje sam preživio, vidio i za koje sam saznao. Kako sam se kojeg događaja sjetio, tako sam ga zapisivao, a oni su se desili prije i u toku građanskog rata od 1992. do 1995. godine u BiH, koji sam proveo u zarobljeništvu u zatvoru SUP-a u Duvnu.

Prvo sam imao ideju da zapišem svoje sjećanje i opišem doživljaje iz rata i perioda neposredno prije, da ih zapišem dok su sjećanja svježa. Napisani tekst sam dopunjavao kako sam se prisjećao događaja za koji sam smatrao da je važan za sagledavanje stanja i dešavanja koje sam opisivao. Kasnije sam došao na ideju da opišem doživljaje i sjećanja drugih Srba iz Duvna na rat. Počeo sam da prikupljam pisane i usmene ispovijesti Srba koji su preživjeli nemile događaje u Duvnu. U prikupljanju materijala koji treba da zapišem rukovodili su me stihovi iz Pjesme o Rašćanima – „otkad živi stanovnici pamte/da se samo od tada napiše/uspomena bilo bi previše“.

Kad sam prikupio dosta tekstova, svjedočenja, izjava i sjećanja Srba iz Duvna, moje želje i ideje su se dalje širile, tako sam riješio da skupim tekstove koje su napisali oni koji više nisu živi, kao i tekstove koji su objavljeni u istorijskim knjigama, publikacijama, monografijama i drugim izvorima, kao što su arhiva Statističkog

zavoda BiH, u kojoj su sačuvani popisi stanovništva BiH od 1879. do 1991. godine. Pretraživao sam internet stranice i pronašao neke tekstove u kojima su objavljeni podaci i tekstovi o istoriji, geografiji i ekonomiji tog područja. Prikupio sam zapise nađene kod ljudi koji su sačuvali nešto istorijske građe i novinara koji su se bavili istraživanjima o Duvnu i sudbinom, životom, stradanjem i etničkim čišćenjem srpskog naroda sa Duvanjskog polja i šire. Korišćeni su podaci sačuvani u Arhivu Jugoslavije, Saveznom zavodu za statistiku.

Svjestan sam činjenice da Srba više u Duvnu nema i da ako se i ovoga puta o tom ništa ne napiše, za kratak vremenski period neće se ni znati da su Srbi tu živjeli. A često pročitam tekstove, većinom mlađih ljudi, koji pišu:,,Šta će ovdje ćirilica kad Srbi ovdje nikad nisu živjeli?“

Više od 50 posto Srba iz Duvna, starosne dobi do pedeset godina, poslije deportacija, razmjena i izbjeglištva, po okončanju rata, preko međunarodne organizacije za migraciju MIO, iselilo se preko Atlantika u Ameriku i Australiju. Potomci Srba iz Duvna koji će se rađati i živjeti u dalekom svijetu teško da će sačuvati čak i maternji jezik, zbog toga im moramo ostaviti neke pisane tragove i činjenice o tome kako su, na koji način i odakle njihovi preci stigli do tako dalekih zemalja.

Ta činjenica me je vodila da proširim temu jer je bilo neophodno da u ovoj knjizi opišem ne samo dešavanja u posljednjem ratu, koji je bio neposredan razlog napuštanja domovine i zavičaja, već i istoriju, geografiju, stanovništvo naselja u kojima su Srbi živjeli, običaje, zanimanja kojim su se bavili, život u selima po godišnjim dobima i sve što bi trebalo da ostane zapisano i ostavljeno budućim pokoljenjima. Svjestan sam da će mnogi značajni događaji, običaji, navike i datumi vezani za Srbe u Duvnu ostati nepomenuti. Želio sam da, u skladu sa svojim mogućnostima, prikupim i opišem to što sam uspio da saznam i pronađem u knjigama i arhivama. Sve sam to radio uporedo sa svojim redovnim aktivnostima jer sam bio zaposlen. Zato je prikupljanje građe i zapisivanje svjedočenja trajalo dugo. Da sam imao vremena i mogućnosti da posjetim arhive koji čuvaju dokumente iz dužeg vremenskog perioda, možda bih došao do još nekih istorijskih podataka koji bi bolje posvjedočili o istoriji Srba u Duvnu.

Iako su moje sposobnosti da događaje i život opišem ograničene, dešavanja sam opisao onako kako sam ih ja doživio i vidio i šta sam o njima saznao. Nadam se da moj trud neće biti bezvrijedan i uzaludan i da će imati značaj i doprineti da Srbi iz Duvna ne padnu u zaborav.

U knjigu sam unio više pjesama Luke Karana Đeđe, koji je u desetercu slikovito opisao život, stradanja, ratove, običaje, veselja, slave i svadbe Srba iz Duvna.

O životu Srba na Duvanjskom polju, pored navedenih, postoje i drugi dokazi koji najvjernije i najubjedljivije svjedoče o tome kada su Srbi tu naseljeni. Najvažniji dokazi su groblja, crkve, spomenici i sačuvani zapisi, kojih je vrlo malo, ali ipak dovoljno da bi se više znalo o prošlosti.

Da bi buduće generacije, posebno potomci Srba koji su se odselili na druge kontinente, mogle da imaju predstavu o istoriji mjesta i države svojih predaka, pokušao sam da iz više istorijskih izvora prenesem u što kraćim crtama saznanja do kojih je došlo više istoričara različitih vjera i nacija, kako bi se zahvaljujući činjenicama dobila što realnija slika o istoriji BiH i Duvna i Srba u njima.

Posljednji ratni i predratni period i zločine koji su se desili nad Srbima u Duvnu nastojao sam da napišem na najobjektivniji način, da u tekstovima ne sudim, ne opisujem događanja pod pritiskom emocija, već da događaje opišem objektivno, kako sam ih vidio i doživio. Čitaoci su ti koji će o tim događajima donijeti svoj sud, na osnovu mojega svjedočenja, kao i svjedočenja svih onih koji su o ratovima pisali i govorili, o svim izvršiocima zločina, a takvima neka sude zemaljski i božiji sudovi.

Ljudski život nije jedan trenutak, nije sveden na jedan naraštaj, ni na jedan vid i oblik. Svako zapisivanje o prošlim vremenima predstavlja iskonski ljudski otpor prolaznosti, demonstraciju utemeljenosti u magičnoj riječi: zavičaj, danak nostalgije, koji s godinama života raste, i svakako pamćenje budućim generacijama kada se budu osvrtale unazad, sve ono što hiljadama godina hrani ljudsku radoznalost za prošlim. Otuda se i istorijska nauka u svim civilizacijama hrani i radoznalošću zadovoljava na razini mikroregiona, te tako nastaju istoriografije i druge naučne discipline, koje se svesno ograničavaju na mali istorijski, etnološki, privredni i politički entitet. To je vraški teško raditi, pa odatle publikacije ovog karaktera kratko traju. (Nikola Popović, *Kupreški sabornik*, 2–3, 2006)

Pored lokalnog značaja koji imaju tekstovi, podaci i zapisi koji su obrađeni i koji svjedoče o životu Srba u Duvnu, u ovoj knjizi ima dosta istorijskih činjenica koje govore o događanjima znatno većeg značaja od lokalnog. Duvno je kroz istoriju imalo dosta zapažen značaj sa stanovišta političkih, ratnih, ekonomskih i vjerskih dešavanja. Na prostoru Duvanjskog polja bilo je mnogo značajnijih istorijskih događanja. Duvanjsko polje jedno je od najvećih kraških polja na području bivše Jugoslavije. Kroz istoriju, bilo je interesantno područje za mnoge osvajače.

Duvno i Duvanjsko polje predstavljali su poprište istorijskih dešavanja i u novijoj istoriji, a naročito u dvadesetom stoljeću, posebno u Drugom svjetskom ratu. Duvno je značajnu ulogu imalo i u posljednjem, građanskom ratu u Bosni i Hercegovini. U Duvnu je održan prvi protest u BiH, znatno prije nego što su bile nagovještene promene, osnovane stranke i održani višeparlamentarni izbori u BiH.

Duvanjski Hrvati imali su značajnu ulogu u tim promjenama, u formiranju Hrvatske demokratske zajednice (HDZ) u Hrvatskoj. A ta stranka je imala glavnu ulogu u promjenama u Hrvatskoj, kao i u raspadu države Jugoslavije.

Prvi oružani sukobi u Bosni i Hercegovini krenuli su iz Duvna, tad već Tomislavgrada. Oružane jedinice vojske Hrvatske, uz podršku jedinica Teritorijalne odbrane Zapadne Hercegovine, napale su 3. aprila 1992. godine područje opštine

Kupres, u vrijeme kad BiH još nije bila priznata kao samostalna država ni od jedne zemlje ni bilo koje međunarodne organizacije.

Tako se Duvno u ovom posljednjem ratu, kao i kroz cijelu svoju istoriju, opstajući na granicama (tromeđi) Bosne, Hercegovine i Dalmacije, suočavalo se istorijskim izazovima, posebno od početka Prvog svjetskog rata, pa sve do posljednjeg rata koji je izbio 1992. godine. U tom razdoblju, kad je ekonomski, kulturni, obrazovni nivo bio nizak, narod Duvanjskog polja, sve tri vere – pravoslavne, rimokatoličke i muslimanske – uspijevao je da živi zajedno i nekako preživi sve ratove i bune. Onda na kraju dvadesetog vijeka, kad je narod znatno ekonomski i kulturno napredovao, ostanak Srba na Duvanjskom polju nije bio moguć, Srbi su nestali sa tog prostora pod pritiskom hrvatskog šovinizma.

Poslije Drugog svjetskog rata, nakon strašnih zločina izvršenih nad Srbima, ti odnosi su se nekako normalizovali tako da se svima činilo, Srbima, Hrvatima i Muslimanima, da je mržnja koja je stvarana tokom cijelog dvadesetog vijeka između tri slična ako ne i ista naroda prošla i da se zlo koje se dešavalo neće ponoviti. Raspadom Jugoslavije buknuli su sukobi koji su bili tragični, najviše za srpski narod u Duvnu.

GEOGRAFSKI POLOŽAJ I KLIMA

„Duvanjsko polje, veliko karsno polje u jugozapadnoj Bosni, jugoistočno od Livanjskog polja, između Ljubuša-planine (1.779 m), Orla kuka (1.391 m), Oštraca (1.299 m), Medne planine (1.222 m), Tušnice (1.700 m) i Jelovače (1.527 m); tektonski predisponirano. Polje se pruža od severozapada na jugoistok, dugačko je 18 km, široko oko 8 km, na apsolutnoj visini od 860 do 890 m. Glavna je rečica polja Šuica, koja izvire iz voklijskog vrela, neposredno pod Kupreškim poljem, i Drina, koja protiče sa južne strane. Pored toga, Šuica prima nekoliko potočića sa severozapadnih planina, ali sve te vode poniru u Velikom ponoru, na zapadnom rubu polja. Zato su u tom polju poplave vrlo kratke, najduže desetak dana, a samo su nekoja mesta močvarna. To je najsuvlje i najbolje drenirano polje zapadne Bosne. Površina polja je 122 kvadratna kilometra. Najveće je mesto Županjac (Duvno) na severozapadnom rubu.“ (Stanoje Stanojević, *Narodna enciklopedija srpsko–hrvatsko–slovenačka*)

Na Duvanjskom polju krajem devetnaestog vijeka boravio je Jovan Cvijić, koji ga je obišao i istražio, a rezultate svojih istraživanja objavio u čuvenom radu „Karsna polja Zapadne Bosne i Hercegovine“, gde je posebnu pažnju obratio na geološki sastav ovih polja, pa i Duvanjskog polja, gde se bavio i Rašćanima i Mandinim Selom, za koje je, između ostalog, rekao: „Ali nema mesta u poljima Bosne i Hercegovine sa tako tipski razvijenim terasama kao što su u ovom polju kod sela: Rašćana i Mandina Sela; pored terasa su karakteristični krečnjački ostenjci i kose, koji se osamljeni iz sred ravni dižu. Ima tri takva ostenjka: Jabuka, Strme njive i Mandina, od kojih je poslednji najviši. Ona je u diluvijumu bila školja i pri vrhu njenom je jasno urezana diluvijalna terasa; zatim se oko cele Mandine obavija niža diluvijalna terasa i vezuje se za istu terasu okvira. Strme njive i Jabuka bile su u tercijeru sprudovi, koji nisu izlazili na površinu, i tada su jamačno pločasto zaravnjeni; u diluvijumu su bili ostrvca i pri vrhu njihovom je ižljebljena niža diluvijalna terasa.“ (Jovan Cvijić, *Karsna polja Zapadne Bosne i Hercegovine*, Geografija krasa, Sabrana dela, knjiga 7, Beograd 1989, str. 98)

Klima je na Duvanjskom polju veoma oštra, duvaju jaki vjetrovi bura i jugo. Na ovom polju ima dosta obradivog zemljišta, na kojem se gaje žitarice, krumpir, kupus i druge vrste povrća. Ima dosta pašnjaka, polovina polja su livade. Najtoplije je u Vinici, gdje se, kako kažu, ranije uzgajala i vinova loza i gdje i danas uspijevaju mnoge vrste voća i povrća. Klimatske osobine duvanjskog kraja pokazuje i ova tabela.

Godišnje padavine	1.100 mm
Broj sunčanih dana	280
Broj vjetrovitih dana	363
Prosječna god. temp.	9°S

Administrativno sedište Duvanjskog polja je varošica Duvno ili Županjac, koja se u poslednje vreme još zove i Tomislavgrad. Ovo mjesto je kroz istoriju mijenjalo ime. Smatra se da se u rimsko doba zvalo Delminijum, a korijen imena je u ilirskoj riječi *d'lmno* – pašnjak, odnosno *dalma* (*delma*) – ovca. U srednjem vijeku zvao se Županjac (po mjestu stanovanja upravitelja župe Duvno); u vrijeme turske vladavine Županj Potok; u vrijeme Austrougarske – opet Županjac; od 1918. do 1928. opet Duvno, zatim od 1928. do 1945. Tomislavgrad; od 1945. do 1990. ponovo Duvno, a 1990. Tomislavgrad.[1]

SRBI U DUVNU U IX VIJEKU

KRUNISANJE SRPSKOG KRALJA PAVLIMIRA U DUVNU 840 GODINE

U Duvnu je 840. godine krunisan srpski kralj Pavlimir (sin Radoslava). Tekst o krunisanju srpskog kralja objavio je u dnevnom listu Politika srpski istoričar Nikola Milovančev. Izvor na koji se poziva Milovančev je knjiga poznatog hrvatskog istoričara Ivana Katalinića, (1779–1847), „Storiia della Dalmazia“, 1-3. Zadar 1834–1835.

NIKOLA MILOVANČEV

U zadnjih 150 godina mnogo je toga brisano o staroj srpskoj državi. Zato citiram rad donekle objektivnog (on ipak negira da se srpska država u 9. veku prostirala preko Cetine, do Like) hrvatskog istoričara Ivana Katalinića (Giovanni Cattalinich), „La storia della Dalmazia“, Zadar 1835, koji piše o srpskom kralju Pavlimiru (sinu Radoslava) i njegovoj krunidbi 840. god. u Duvnu. (svečanosti su trajale 12 dana, vodio ih papinski vikar Onorije):

Kad mu je uspjelo da osvoji vlast, poželio je da bude svečano okružen po rimskim običajima, a na sveopštem slavenskom saboru, kom su prisustvovali svi srpski velikaši i crkveni velikodostojnici, pa i Domagoj, vojvoda hrv.-dalm. sa uglednicima i dalm. biskupima; Budući da se nije radilo samo o crkvenim stvarima već i o političkim, i s jedne i s druge strane, krunidba se imala odigrati upravo u Duvnu, na granici hrvatske Dalmacije kojoj je pripadalo Livno i Srbije kojoj je pripadalo Duvno. Četiri papina izaslanika, dva kardinala i dva biskupa, učestvovala su...

[1] Ante Vukadin, Sto godina osnovne škole u Mandinu Selu, Zagreb, 2011.

DUVNO U SREDNjEM VIJEKU

Panorama Duvanjskog polja

U antropogeografskoj studiji „Hercegovina“ dr Jevto Dedijer se bavio i Duvanjskim poljem i njegovim stanovništvom, pa i bogatom istorijom duvanjskog kraja, gde su ljudski tragovi prisutni od iskonskih vremena, na šta ukazuju bogati arheološki nalazi. Kasnija istraživanja samo su potvrdila naučna znanja do kojih se došlo u vreme kada je Dedijer pisao svoju znamenitu knjigu, prvi put štampanu u Beogradu 1909. godine. Prenosimo delove ove knjige koja se ponovo pojavila 1990. u izdanju IP ,,Veselin Masleša“ iz Sarajeva, gde on kaže:

,,Na osnovu predistorijskih ispitivanja do kojih je došao dr Truhelka, svi nađeni predmeti kod Gorice (kotar Ljubuški) potiču iz prve periode željeznog doba. V. Ćurčić je drukčijeg mišljenja i on, na osnovu komparativnih proučavanja, tvrdi da su ti isti predmeti iz trećeg vijeka prije Hrista...

Znatno rjeđi, ali su za nas od ogromne važnosti spomenici predistorijske gradine (Wallbauten) i oni su vrlo malo proučavani. V. Radimski je našao u Duvnu 41 gradinu. On je došao do uvjerenja da su gradine, među kojima je izdvojio više oblika, bile neka vrsta utvrđenih predistorijskih naselja. Iz kog su vremena, nije mogao bliže utvrditi. V. Ćurčić je prekopavao gradine oko Prozora, dakle na samoj hercegovačkoj

granici. Ispitivač je bio uvjerenja da je većina njih neolitske starosti. Ovo bi prema tome bili najstariji istorijski spomenici ove zemlje… Valja još obratiti pažnju na jednu opštu osobinu svih gradina. Gradine su obično na usamljenim i strmim vrhovima oko današnjih sela. Razlike u visini između najviših današnjih kuća i gradina su velike: po nekoliko stotina metara. Na Lib-planini kod Duvna ima gradina od 1.300 do 1.400 metara visine. Prema današnjim klimatskim prilikama, na njima se moglo živjeti samo ljeti.

Ako pregledamo mjesta u kojima su nađena glavna naselja rimskog vremena u Hercegovini, onda ih možemo uglavnom svesti na veća karsna polja i na dolinu Neretve. Najveća su rimska naselja bila u: Duvanjskom, Imotskom, Ljubuškom, Posušju i Stolačkom polju, a zatim u dolini Neretve.

Obično se misli da su Rimljani zatekli u ovoj zemlji samo ilirska plemena. Rijetko se govori o Keltima, koji su u 4. vijeku prije Hrista prodrli u Bosnu, osvojili je i protjerali Ilire na jug i istok u planine, a sami se naselili u plodnim nizinama... Kad su Rimljani umarširali u ovu zemlju, naišli su na veliki broj lokalnih božanstava. Međutim, Rimljani su trpili domaću religiju ne samo kod seljaka i građana nego i kod vojnika. Ali se s vremenom stanovnici ove zemlje upoznaše s grčkorimskim Olimpom i počeše zamjenjivati svoja božanstva rimskim, kao na primjer i Bihać Bindus-a s Neptunusom-om. Gdje se to nije moglo, polatinili su imena svojih bogova (Armatus u Županjcu). S vremenom se romanizova i nebo sa stanovništvom...

Prema današnjem znanju o pravcima rimskih drumova, može se tvrditi da je veći dio ispitivane zemlje jako siromašan u ostacima rimskih drumova. Tek u sjeverozapadnom kraju, u oblasti Duvnu, mreža drumova postaje tako gusta da taj kraj možemo smatrati u tome pogledu najbogatijim krajem cijele Bosne i Hercegovine.“

ZAPADNE STRANE U SVETLU NOVIH ISTRAŽIVANjA

Tokom 2010. godine pojavila se knjiga Tanje Ribar „Zapadne strane u srednjovjekovnoj bosanskoj državi“. Ova knjiga osvetljava srednjovekovnu prošlost od desetog do kraja četrnaestog veka četiri kraška polja jugozapadne Bosne: Livanjskog, Duvanjskog, Glamočkog i Kupreškog, a taj prostor se u srednjem veku zvao Zapadne strane. Recenzenti su prof. dr Siniša Mišić i doc. dr Jelena Mrgić, profesori na Odeljenju za istoriju Filozofskog fakulteta u Beogradu, koji važe za najbolje poznavaoce istorije srednjovekovne Bosne. Izdavač je ugledna beogradska izdavačka kuća „Svet knjige“.

Što zbog nedostatka istorijskih izvora, a što zbog dugotrajne politizacije koja još traje, mnogi prostori i istorijska zbivanja u srednjovekovnoj Bosni ostali su zamagljeni. Do pojave ove knjige, tako nam se čini, najzamagljeniji prostor predstavljale su upravo Zapadne strane. Taj prostor mlada istoričarka Tanja Ribar, pred kojom je tek naučna karijera ako se bude bavila ovim poslom, osvetlila je, uz zanimljiv pristup, koristeći postojeće, znane i proverene istorijske izvore, čime je došla do novih naučnih rezultata o kojima u recenziji piše prof. dr Siniša Mišić: „Posebnu vrednost predstavlja u okviru ove teme čitava omanja studija o vlasteoskom rodu Klešića, gde se došlo do nekih sasvim novih rezultata. Ovo poglavlje, zajedno sa sledećim (Župe i naselja), predstavlja najvažniji deo rukopisa i saopštava najviše novih rezultata.“ Pored Klešića, Tanja Ribar prati još neke stare vlasteoske rodove koji su imali posede u Zapadnim stranama: Hlivljane, Galešiće, Semkoviće, Hrvatiniće.

Prvi istorijski izvor na koji se poziva Tanja Ribar jeste dobro poznati „Spis o narodima“ Konstantina Porfirogenita iz desetog veka, u kom se navodi da je granica između tadašnje srpske i hrvatske države bila na reci Cetini. Najveći deo ovih prostora, koji su dugo bili u interesnoj sferi bosanskog i ugarskog kraljevstva, u dvanaestom veku bio je u sastavu bosanske države bana Borića. Sredinom prve polovine četrnaestoga veka Zapadne strane su u sastavu države bosanskoga bana Stjepana Drugog Kotromanića, a od 1378. godine one se sadrže u tituli kralja Stefana Tvrtka Prvoga i u titulama svih potonjih bosanskih kraljeva.

Zanimljive su i tabele koje pokazuju kojim redom su Zapadne strane zastupljene u titulama bosanskih kraljeva, počevši od kralja Tvrtka Prvoga iz 1378, pa do kralja Stefana Tomaševića iz 1461. godine. Ovako se, na primer, titulisao bosanski kralj Stefan Tvrtko Prvi: „Stefan kralj Srbljem i Bosni i Pomorju i Zapadnim stranama.“ Zanimljiva pojedinost, koja će u ovim tabelama skrenuti pažnju svih radoznalaca koji se interesuju za srednjovekovnu bosansku istoriju, jeste da svi bosanski kraljevi u svojim titulama na prvom mestu ističu „kralj Srbljem“ (kralj Srba).

Ova četiri kraška polja tokom srednjeg veka predstavljala su, kako smatra Tanja Ribar, četiri župe (administrativne jedinice), čija je srednjovekovna prošlost osvetljena pokušajem određivanja jugozapadnih granica tadašnje bosanske države,

njihovim opstajanjem u srednjovekovnoj bosanskoj državi. Obrađene su, na osnovu postojeće građe, župe Livno, Duvno, Glamoč i Kupres, naselja koja su tamo postojala, privredne prilike, ali, koliko su dopuštali istorijski izvori, i crkveni običaji. Najmanje istorijskih podataka iz tog vremena ima o Kupreškom polju.

Na kraju knjige je obiman spisak proverenih izvora i literature koje je koristila Tanja Ribar. Na tome spisku, što za Kuprešane može biti zanimljivo, nema knjige „Sa Kupreške visoravni“ Krunoslava Draganovića i Miroslava Džaje. Knjiga se završava rečnikom imena i geografskih pojmova koji se sreću u ovom delu.

Nešto užim lokalitetom u bosanskoj državi, u kojem se nalazi Duvanjsko polje, bavi se istoričarka Tanja Ribar u svojoj knjizi „Zapadne strane u srednjovjekovnoj bosanskoj državi“, gde su u prostoru u kom su živjeli i Srbi najsadržajnije i najkonkretnije istraženi detalji do kojih je navedena istoričarka mogla doći, pa sam delove knjige u kojima se piše o Duvanjskom polju citirao.

(Jovo Bajić)

POSTANAK ZAPADNIH STRANA

Tanja Ribar o Duvanjskom polju

„Zapadne strane srednjovjekovne bosanske države razvile su se na području današnje jugozapadne Bosne. Ova oblast predstavlja dio dinarskog planinskog predjela i prostire se između panonske sjeverne Bosne na sjeveru, planinsko–kotlinske srednje Bosne na istoku i sjeveroistoku, planinske Hercegovine na jugoistoku, Dalmacije na jugu i Like na jugozapadu. Ovako omeđen geografski prostor karakterističan je po svojim geografsko–morfološkim odlikama. Riječ je o tzv. području Dinarskih bila i polja na kom se uzdižu planinska bila, sastavljena od jedne ili više planina, a između njih su spuštena i kraškom erozijom izdubljena polja koja se uporedo s planinama pružaju dinarskim pravcem. Ovdje se izdvajaju četiri veća kraška polja – Glamočko, Livanjsko, Kupreško i Duvanjsko. Strme obale koje se mogu danas vidjeti na ivicama Livanjskog i Glamočkog polja mogle su nastati jedino talasanjem valova i obalnom arozijom stajaće vode nekog velikog jezera. Sama polja su tektonskog porijekla. Duvanjsko polje, koje se prostire istočno od Livanjskog, a južno od Kupreškog polja, činilo bi cjelinu sa Livanjskim poljem da se između njih nije umetnula planina Tušnica (1.697 m). Leži na nadmorskoj visini od 860 do 890 metara i pruža se pravcem sjever–jug. Ovo polje natapa rijeka Šuica, koja izvire iz jednog vrela neposredno ispod Kupreškog polja. Šuica i ostale vode polja poniru u Veliki ponor kod Kovača na zapadnoj strani polja i stoga je ovdje poplava rijetka i traje nekoliko nedelja. Šuica ponovo izvire pod imenom Ričina u Buškom blatu. Planine koje se pružaju istočnim ivicama polja predstavljaju prelaz od kraškog ka visokom gorju u predjelu rijeke Neretve. Polje je ravno, ali sa svih strana opkoljeno planinama

sa malo šume, prekrivenim pašnjacima: od istoka se pruža Ljubuša (1.797 m), Ramšćik, Vran (2.079 m), Hlijeb, Orlokuk i Lipa planina; od zapada Tušnica, Kovač, Osiljar, Orlovica; od jugozapada prema Buškom blatu pruža se Midena (1.244 m) i Grabovica; na sjeveru Paklina (1.477 m), koja odvaja Duvanjsko polje od Kupreškog."

„U titulama bosanskih vladara Zapadne strane javljaju se tek od vremena Tvrtkovog krunisanja za kralja (1378). Teritorija koja se nalazi iza ovog pojma, jugozapadna kraška oblast države, koja je obuhvatala župe u Duvnu, Kupresu, Glamoču i Livnu, ušla je u sastav srednjovjekovne Bosne odranije, u vrijeme bosanskog bana Stjepana II Kotromanića (1322–1353). Međutim, posjed ovih krajeva nije bio sasvim osiguran, što se pokazalo u vrijeme banovanja Tvrtka I, kada je dio ovih teritorija pedesetih godina XIV vijeka sasvim sigurno prešao u ruke ugarskog kralja. Izvora za rekonstruisanje određenih pitanja koja se odnose na ovu oblast srednjovjekovne bosanske države skoro da i nema. Svakako je važno pitanje administrativno–teritorijalne organizacije u vidu zemlje kakva je postojala u drugim dijelovima države. Kada je tačno organizovana? Da li je postojala i prije njene pojave 1378. godine u tituli kralja Tvrtka I? Na koji način je bosanski ban Stjepan II, osvojivši ove krajeve tokom dvadesetih godina XIV vijeka, uključio oblast kasnijih Zapadnih strana u postojeću administrativno–upravnu mrežu? Kakve je promjene unio kralj Tvrtko I kada je vratio pod svoju vlast ove oblasti?

U vrijeme kada je bosanski ban Stjepan II Kotromanić ove oblasti uključio u bosansku državu ovdje je već postojala županijska organizacija. O postojanju neke više teritorijalno–upravne jedinice na ovom prostoru za ovo vrijeme nema podataka. Međutim, drugi dijelovi bosanske države počev od kraja XII do početka XII vijeka javljaju se u izvorima organizovani u vidu zemalja. Takve zemlje bile su, do vremena osvajanja bana Stjepana II, Bosna, Soli, Usora i Donji Kraji. Nakon teritorijalnih proširenja u vrijeme bana Stjepana II, u okviru Bosne nalazimo i Humsku zemlju, što se odrazilo u tituli bosanskog bana 1326. godine. Godine 1366. javlja se prvi put i Podrinje kao dio titule bosanskih vladara, što bi značilo da je do ovog vremena i ono organizovano kao zemlja. Međutim, na teritoriji kraških župa, o kojoj je ovdje riječ, u vrijeme bana Stjepana II i prvih godina vladavine bana Tvrtka I Kotromanića nema pomena teritorijalno–upravne organizacije u vidu zemlje.

Jedini podatak u vezi sa ovom oblasti do vremena bana Tvrtka I je pomen vojvode Bogdana kao svjedoka od Duvna na povelji bana Stjepana II iz 1329/30. godine. Osim pojave vojvode od Duvna, u ovoj povelji još se jedina pojava čini vrijedna pažnje: prilikom nabrajanja svjedoka navedeni su, pored 'dobrih Bošnjana', još i svjedoci od Zagorja, Neretve, Rame, Duvna, Donjih Kraja, Usore, Soli i Trebotića, i to upravo ovim redom. Jasno je da je riječ o nabrajanju župa i zemalja bosanske države nad kojom je ban Stjepan II u ovom trenutku imao vlast. Pada u oči geografski princip, gdje se poslije svjedoka od Bosne nabrajaju svjedoci od župa južno od ove centralne bosanske zemlje pravcem istok–zapad, i to prvo Zagorje, koje se u odnosu

na Bosnu pruža jugoistočno, zatim Neretva, koja se nalazi na jugu, slijede Rama i Duvno, koji se nalaze na jugozapadu. Humska zemlja se izostavlja, ali ova pojava se čini jasna kad se uzme u obzir da je povelja izdata u vrijeme kada je srpski kralj Stefan Dečanski uspio nakratko da vrati veći dio teritorija koje mu je prethodnih godina oteo bosanski ban u Humu. Kao sljedeći u nizu javljaju se svjedoci od Donjih Kraja, koji se pružaju na sjeverozapadu od Bosne, a zatim dalje pravcem zapad–istok nabrajaju se svjedoci od Usore, Soli i Trebotića, čime se krug zatvara. Interesantna je pojava svjedoka od Duvna, i to u rangu vojvode, i istovremeno nepojavljivanje svjedoka od drugih župa kasnijih Zapadnih strana. Štaviše, pojava vojvode Bogdana kao svjedoka jedina je zabilježena pojava svjedoka sa naznakom da je iz neke od župa koje su činile zemlju Zapadne strane u do sada pronađenim i sačuvanim bosanskim poveljama. Sve do kraja postojanja bosanske srednjovjekovne države nije se više pojavio nijedan svjedok sa naznakom da je iz neke od ovih župa niti od zemlje Zapadne strane, čak ni u vrijeme kada se ona redovno javlja u titulama bosanskih vladara. S druge strane, jednom se vlastelin koji je imao posjede u Glamoču i Duvnu vojvoda Pavle Klešić javlja kao svjedok od Donji Kraja (na povelji kralja Dabiše 1394. godine). Također, na povelji bana Stjepana II, o kome je ovdje riječ, odmah nakon svjedoka iz Duvna javlja se svjedok od Donjih Kraja župan Porodaš s bratijom, iako su i ostale župe kasnijih Zapadnih strana u tom trenutku morale biti u sastavu države. Čini se da je, sa sadašnjim stanjem izvora, na pitanje o ranoj upravnoj organizaciji ovog dijela bosanske države nemoguće dati konačan odgovor.

Sama zemlja Zapadne strane javlja se u tituli bosanskog vladara prvi put u vrijeme nakon krunisanja Tvrtka I za kralja. Prema tome što se obično javlja poslije Humske zemlje, a ispred ili poslije Donjih Kraja i što je dobro poznat teritorijalni opseg drugih bosanskih zemalja, zaključuje se da se ovaj pojam odnosio na teritoriju jugozapadnih bosanskih župa Duvna, Kupresa, Livna i Glamoča. Sad se postavlja pitanje zašto je ova oblast, osvojena još prvih godina treće decenije XIV vijeka, ovako kasno (1378. godine) zastupljena u tituli bosanskog vladara, dok se Humska zemlja, osvojena zapravo nakon osvajanja kraških oblasti kasnijih Zapadnih strana, javlja vrlo brzo u tituli Stjepana II, već 1326. godine? Cjelovit odgovor nije moguće dati na osnovu raspoloživih izvornih podataka. Ono što se u ovom slučaju mora uzeti u obzir jeste sam značaj Humske zemlje, koja je nekada imala svoju državnost, a u nemanjićkoj državi imala je status udione oblasti i poseban položaj sve do kralja Uroša I, koji je uveo veću centralizaciju u srpskoj državi. Uključivanje ove oblasti u bosansku državu predstavljalo je krupan korak za bosanskog bana Stjepana II, koji 1326. godine Humsku zemlju navodi u skoro svim svojim titulama. Oblast kraških župa na jugozapadu bosanske države nije sa sobom nosila one državne tradicije kao Humska zemlja i nije bilo razloga da joj se u tom smislu pridaje značaj. Ipak, pojava vojvode u Duvnu ukazuje na to da ove oblasti nisu bile beznačajne za bosanskog bana.

U titulama bosanskog bana Stjepana II, nakon ulaska župa koje će činiti Zapadne strane u sastav bosanske države, pominju se Bosna, Soli, Usora, Donji Kraji i Humska zemlja. Godine 1329/30. javljaju se svjedoci od Zagorja, Neretve, Rame, Duvna, a godine 1345. javlja se još jednom Rama u banskoj tituli u povelji izdatoj u Kninu. Dakle, ne vidi se na koji način su tri preostale župe, Livno, Glamoč i Kupres, u ovom periodu uključene u postojeću upravno–teritorijalnu organizaciju države. Slično je i sa prvim decenijama vladavine Tvrtka I Kotromanića. U sačuvanim poveljama Tvrtka I nema nabrajanja bosanskih zemalja u vladarskoj tituli sve do 1366. godine, kad se u povelji bana Tvrtka knezu Vukcu Hrvatiniću vladar Bosne naziva 'gospodin ban Tvrtko... milošću božjom gospodin mnogim zemljama: Bosni i Soli i Usori i Donjim Krajima i Podrinju i humski gospodin'. Nema pomena zemlje Zapadne strane niti neke od njenih župa, što je sigurno i u vezi sa gubitkom bosanske vlasti u ovom periodu nad teritorijom Livna i Glamoča.

Ako u vrijeme bana Stjepana II, a to je sasvim sigurno, nije došlo do organizovanja zemlje na teritoriji kraških župa Livna, Glamoča, Duvna i Kupresa, zašto se to nije desilo u prvim decenijama vladavine bosanskog bana Tvrtka I? Odgovor svakako bar delimično leži u samoj situaciji u kojoj se mladi bosanski vladar nalazio, pritisnut spoljnim i unutrašnjim državnim problemima. U tituli bosanskog bana primjetna je ova pojava: godine 1366. javlja se Podrinje kao nova međa postojećim bosanskim zemljama, a te se godine javlja ponovo i Soli kao posebna zemlja, iako je od najkasnije 1351. godine bila u sastavu Usore. Opisana pojava u vezi je sa stanjem u bosanskoj državi tokom prvih godina vladavine bosanskog bana Tvrtka I. Ban se morao boriti ne samo sa unutrašnjom pobunom protiv svoje vlasti nego i sa ugarskim pritiskom koji je doveo do vojne akcije ugarskog kralja 1363. godine, doveo je do teritorijalnih gubitaka upravo na jugozapadu, gdje je ban Tvrtko I izgubio 1356–1357. godine Glamoč i Livno i Zapadni Hum, odnosno teritoriju koju je osvojio ban Stjepan II. Sve do osamdesetih godina XIV vijeka ova teritorija neće biti vraćena u okvir Bosne.

Kako se cijelo pitanje odražava kroz titulu kralja Tvrtka I Kotromanića? Sa krunisanjem Tvrtka I za kralja, titula bosanskog vladara se mijenja, i to prema obrascu srpske kraljevske titule, ali sa elementima carske titule srpskih vladara. Godine 1380. kralj Tvrtko je ovako oformljenu kraljevsku titulu proširio banskom, koju je preuzeo od bana Stjepana II i tako je stvorena opširna kraljevska titula bosanskih vladara. Zapadne strane kao dio titule tek ovjenčanog bosanskog kralja Tvrtka I javljaju se prvi put 1378. godine.“

Zapadne strane javljaju se u tituli u kojoj su pojedinačno nabrojane bosanske zemlje 1380. godine. Kasnije se Zapadne strane nerijetko ispuštaju iz titula, iako je posve sigurno da su ulazile u sastav bosanske države.

Sama zemlja Zapadne strane pojavljuje se u titulama bosanskog vladara prvi put tek u vrijeme nakon krunisanja Tvrtka I za kralja.

Tabela br. 1: Zapadne strane u tituli bosanskog kralja Tvrtka I (1378–1391)

Datum mjesto	Izvor	Intitulacija
1378. 10. april Trstivnica	Povelja kralja Stefana Tvrtka I Dubrovniku – *Monumenta Serbica, 187.*	Stefan kralj Srbljemi Bosne i Pomorja i *Zapadnim stranama*
1380. 12. marta na Moištri	Povelja kralja Stefana Tvrtka I Hrvoju Vukčiću – R. Mihaljčić, SSA, knj. 1 (2002), 119.	Ja Stefan Tvrtko, po milosti Gospoda Boga kralj Srba, Bosne, Pomorja, Humske zemlje, Donji kraja, *Zapadnih strana,* Usore, Soli i Podrinja i šire

U knjizi „Zapadne strane“, u tabeli 3 i 4 (strana 147–151) navedene su povelje bosanskih kraljeva od 1392. do 1461, u kojima se pominje zemlja Zapadne strane.

Od vremena kralja Dabiše pojava Zapadnih strana u kraljevskoj bosanskoj tituli uglavnom je ustaljena. U tabeli 3 i 4 predstavljene su intitulacije (u kojima se javljaju Zapadne strane) na sačuvanim poveljama bosanskih kraljeva od vremena kralja Dabiše do 1461. godine.

Tabela 2: Zapadne strane u poveljama kralja Dabiše i kraljice Jelene (1392–1398)

Datum mjesto	Izvor	Intitulacija
1393, 15. aprila	Povelja kralja Stefana Dabiše velikom vojvodi Hrvoju Vukčiću- J. Margić, *Župe i naselja zemlje Usore,* JIČ 1-2 (2000), tab. 2.	Ja Stefan Dabiša, po milosti Gospodina Boga kralj Srbljem, Bosni, Primorju, Humsci zemlji, Dolnim krajem *Zapadnim stranama,* usorski i solski i Podrinju i k tomu
1393, 29. septembra	Razrešnica računa kralja Stefana Dabiše protovestiriju Žoretu – Lj. Stanojević, *Stare srpske povelje*...I, *1, 177.*	Stefan Dabiša, milostju božijom kralj Srbljem, Bosni, Primorju, Humsci zemlji, Dolnim krajem, *Zapadnim stranama,* Usori, Soli i Podrinju
1395, 26. aprila Sutjeska	Povelja kralja Stefana Dabiše kćeri Stani – F. Miklošič, *Monumenta Serbica 224.*	Mi gospodin Stefan Dabiša, po milosti Gospoda Boga kralj Srbljem, Bosni, Primorju, Humsci zemlji, Dolnim krajem, *Zapadnim stranama,* Usori, Soli i Podrinju
1395, 17. maja	Povelja kralja Stefana Dabiše županu Vukmiru Semkoviću i braći – S. Radić, SSA 5(2006), 160.	Mi Stefan Dabiša, po milosti Gospoda Boga kralj Srbljem, Bosni, Primorju, Humsci zemlji, Dolnim krajem, *Zapadnim stranama,* Usori, Soli i Podrinju
1397, 13. maja Sutjeska	Povelja kraljice Jelene Dubrovniku F. Miklošič, *Monumenta Serbica, 230*	Gospođa kiri Jelena, po izvoljeniju božiju kraljica Srbljem, Bosne i Primorju i *Zapadnim stranama* i k tomu

U knjizi „Zapadne strane“ navedene su povelje bosanskih vladara.

Datum Mjesto	Izvor	Intitulacija
1398, 20. novembra Dumno	Povelja kralja Stefana Ostoje Dubrovčanima – Lj. Stanojević, *Stare srpske povelje*... I, 1, 418-419.	Az Stipan Ostoja, po milosti Gospodina Boga blagoverni kralj Srbljem, Bosni, Primorju, Humsci zemlji, *Zapadnim stranama*, Donjim krajem, Usori, Soli, Podrinju
1399, 15. januara Lišnica	Povelja kralja Stefana Ostoje Dubrovčanima – Lj. Stanojević, *Stare srpske povelje*... I, 1,421.	Mi v Hrista Boga blagovirnomu i Bogom postavljenomu gospodinu kir Stipanu Ostoji kralju Srbljem, Bosni i Pomorju i vsim *Zapadnim stranama*
1399, 25. februara	Povelja Dubrovčana kralju Stefanu Ostoji kome daruju kuću i plemstvo – Lj. Stanojević *Stare srpske povelje*... I, 1,427.	Gospodina Stefana Ostoje po Hrista Boga kralj Srbljem, Bosne i vsim *Zapadnim stranama* i k tomu
1399, 10. avgusta	Molba Dubrovčana kralju Stefanu Ostoji da ukine carinu na Ljutoj – Lj. Stojanović, *Stare srpske povelje*... I, 1, 429.	Gospodinu Stefanu Ostoji po milosti božijoj kralju Srbljem, Bosne i *Zapadnim stranama* i k tomu
1405, 20. juna Trstivnica	Povelja kralja Stefana Tvrtka II Dubrovčanima – Lj. Stanojević, *Stare srpske povelje*... I, 1, 490.	Az Stipan Tvrtko Tvrtković po milosti Gospoda Boga moega kralj Srbljem, Bosni, Primorju, Humsci zemlji, Podrinju, *Zapadnim stranama* i k tomu
1444, 3. septembra Kreševo	Povelja kralja Stefana Tomaša Dubrovčanima – Lj. Stanojević, *Stare srpske povelje* I, 2, 115.	Stefan Tomaš, kralj božijom milostju Srbljem Bosni, Primorju, Humsci zemlji, Dalmaciji, Hervatom Donim krajem, *Zapadnim stranama* i komu (potpis)
1446, 22. avgusta Vranduk	Povelja kralja Stefana Tomaša sinovima Ivaniša Dragišića – F. Miklošič, *Monumenta Serbica,* F. 438.	Milostju božijom mi gospodin Stefan Tomaš, kralj Srbljem, Bosni, Primorju, Humsci zemlji, Dalmaciji, Hrvatom, Donjim krajem, *Zapadnim stranama*, Usori, Soli, Podrinju, i k tomu
1451, 18. decembra Bobovac	Ugovor o savezu kralja Stefana Tomaša s Dubrovčanima protiv hercega Stefana – F. Miklošič, *Monumenta Serbica*, 448	Milostju božijom mi gospodin Stefan Tomaš, kralj Srbljem, Bosni, Primorju, Humski zemlji, Donim krajem, Usori, Soli, Podrinju, *Zapadnim stranama* i veće
1461, 23. novembra Jajce	Povelja kralja Stefana Tomaševića Dubrovniku – F. Miklošič, *Monumenta Serbica,* 485–486.	Milostju božijom mi gospodin Stefan Stipan Tomašević, kralj Srbljem, Bosni, Primorju, Humsci zemlji, Dalmaciji, Hrvatom, Donim krajem, *Zapadnim stranama,* Usori, Soli, Podrinju i k tomu

Od vremena kralja Dabiše pojava Zapadnih strana u kraljevskoj bosanskoj tituli uglavnom je ustaljena, u tabeli 2 i 3 predstavljene su intitulacije (u kojima se javljaju Zapadne strane) na sačuvanim poveljama bosanskih kraljeva od vremena kralja Dabiše do 1461. godine.

Iz svega rečenog moguće je zaključiti samo to da je sam početak osamdesetih godina XIV vijeka bio vjerovatan trenutak kada je Tvrtko I u okvir Bosne vratio teritorije izgubljene 1356/57. godine na jugozapadu države, u prvim godinama svoje vladavine.

Proces uklapanja oblasti kasnijih Zapadnih strana u okviru bosanske države nije započeo sa banom Stjepanom I i vuče svoje korijene iz ranijih perioda. Izvora koji se odnose na ovo pitanje ima nedovoljno, kao uostalom i kad je riječ o bilo kom dijelu srednjovjekovne Bosne. Sigurno je da su se četiri kraške župe, Glamoč, Kupres, Duvno i Livno, od najranijeg perioda bosanske srednjovjekovne istorije nalazile u susjedstvu njenih granica i interesa. Širenje bosanske države u ovom pravcu išlo je, međutim, postepeno, u dužem vremenskom periodu od X do XII vijeka. Zbog malog broja izvora u ovom trenutku nije moguće detaljnije rekonstruisati pitanje zapadne bosanske granice u periodu do XII vijeka, u okviru njega, pitanje pripadnosti ili nepripadnosti bosanskoj državi oblasti i župa koje su kasnije činile teritoriju zemlje Zapadne strane.

JUGOZAPADNA BOSNA U VRIJEME BANA STJEPANA II

Osvajanja bosanskog bana Stjepana II tokom dvadesetih godina XIV vijeka u pravcu jugozapada rezultirala su teritorijalnim proširenjem koje je postalo temelj organizovanja nove bosanske zemlje, iz kasnijeg perioda poznate kao Zapadne strane. Pratila su ih osvajanja u pravcu juga, u oblasti Huma i Krajine, a zajedno sa pomenutim osvajanjima u pravcu jugozapada predstavljaju odraz jedinstvene spoljnopolitičke akcije bosanskog bana u ovom periodu.

Ban Stjepan II Kotromanić (1322–1353) radio je od 1322. godine na ponovnom okupljanju bosanskih zemalja. Sudeći po tome što su prve isprave Stjepana II izdate u zemlji Bosni, jasno je da je vlastela ove zemlje prva priznala njegovu vlast. Do 1323/24. to je uradila i vlastela zemlje Usore i Soli. Vlastela Donjih kraja takođe je vrlo rano priznala ponovo vlast bosanskog kralja. Vrativši tako vlast nad teritorijom koju je nekad držao njegov otac, a i preko toga, ban Stjepan II odmah se okrenuo osvajanju novih teritorija, koje dotad nikad nisu ulazile u sastav bosanske države.“ (strana 48–49).

,,U nauci se dugo vjerovalo da se vijest o osvajanju bana Stjepana iza pojave krije imena Završja u njegovoj povelji iz 1332. godine, kojom sklapa ugovor sa Dubrovnikom u vezi sa međusobnim sporovima. Ovo je jedini pomen Završja u sačuvanim izvorima, iza koga se imena, vjerovalo se, kriju tri kraška polja: Livanjsko, Glamočko i Duvanjsko. Vjerovalo se, shodno ovome, da je ban Stjepan II najdalje 1332. godine zadobio te teritorije. Danas je poznato da se vijest iz ove povelje ne odnosi na Glamočko, Duvanjsko, Livanjsko i Kupreško polje o kojim je riječ.

Izvori svjedoče da je jedno od jugozapadnih bosanskih kraških polja sigurno krajem dvadesetih godina XIV vijeka bilo u sastavu bosanske države. U povelji bana Stjepana II velikom knezu Grguru Stipaniću pominju se svjedoci iz *ot Duvna*. Povelja je datirana u 1329/30. godini, te bi to bio termin za uspostavljanje vlasti bosanskog bana u Duvnu. Malo je vjerovati da je Stjepan II uspostavio svoju vlast nad Duvnom i tu se zaustavio. Put iz Duvanjskog polja vodi u Kupreško, Glamočko i Livanjsko polje, ona zajedno čine logičnu geografsku i političku cjelinu.“

Može se pretpostaviti da je Glamočko, Kupreško, Duvanjsko i Livanjsko polje Bosni priključio bosanski ban Stjepan II Kotromanić u prvim godinama svoje samostalne vladavine, vjerovatno prije preduzimanja akcije za priključivanje Krajine (krajem 1324. godine) i oblasti u dolini Neretve (1326. godine) bosanskoj državi.

Smrću bosanskog bana Stjepana II Kotromanića srednjovjekovna bosanska država našla se još jednom na iskušenju, izložena pojačanom pritisku svog ugarskog sizerena. Njegov nasljednik Tvrtko I Kotromanić suočio se sa ugarskim pritiskom kao posljedicom upornog nastojanja ugarskog kralja Ludviga I (1324–1382) da ojača svoju vlast u cijeloj zemlji i podigne autoritet krune u odnosu na podložene feudalne

gospodare. Kada je 1348. godine umro Mladen III Šubić, rasplamsao se sukob oko njegovog nasljeđa na koje su pravo polagali ugarski kralj, Venecija, pa i sam ban Bosne, ali će Tvrtko u ovom događaju igrati daleko manju ulogu nego što je to u svoje vrijeme mogao ban Stjepan II, nakon pada Mladena II Šubića 1322. godine. Venecija je u ovom događaju za sebe prigrabila Skradin, a Mladenova udovica Jelena predala je Klis i Omiš svom bratu, srpskom caru Dušanu, čiji su vojnici zaposjeli ove tvrđave. Nakon smrti cara Dušana u decembru 1355. godine, Klis je došao u ruke ugarskog kralja.

Iz Ostojine povelje iz 1400. godine vidi se da je jedino župa Livno 1356. godine cijela prešla u ruke ugarskog kralja. Grad Glamoč bio je sjedište glamočke župe i moguće je da je, kao i u slučaju Livna, najveći dio sela ove župe bio povezan sa njim. Stoga je ustupanje Glamoča Ugarskoj za sobom povuklo vjerovatno i cijelu teritoriju glamočke župe iz bosanske države. Ostaje nejasno šta se tačno desilo sa Duvnom u ovom periodu. Ono se u vlasti bosanskog bana pominje još 1355. godine. Da li je i ono bilo ustupljeno ugarskom kralju? Uzimajući u obzir ugarsku vlast u zapadnom Humu i nad Livnom i Glamočem od 1356/1357, činilo bi se vjerovatnim da je i Duvno, koje se prostire između ovih oblasti, takođe privremeno prešlo u ugarske ruke. Međutim, nema direktnih potvrda u izvorima da je ugarski kralj u ovom periodu došao i do vlasti nad Duvnom. Ono se kasnije sigurno nalazilo u domenu bosanskog kralja. Nasljednik kralja Tvrtka I Stefan Dabiša potvrdio je vlastelinu Vukmiru Semkoviću i njegovoj braći posjed u duvanjskoj župi, čime su Semkovići označeni kao vlastela Zapadnih strana. Kralj Dabiša je 17. maja 1395. godine na molbu župana Vukmira Semkovića potvrdio u posjed njemu i njegovoj braći Tvrtku i Stipanu selo Kolo u Duvnu. Iz sadržaja povelje vidimo da je selo Kolo već kralj Tvrtko I darovao Semkovićima u zamjenu za selo Jošanicu. Tvrtko je na ovaj čin bio podstaknut incidentom koji se desio u selu Kolo, gdje su se zavadili seljani među sobom i sukobili tako da je i mrtvih bilo. Da ih kazni, kralj Tvrtko ih je rastjerao, a selo konfiskovao i dao županu Vukmiru Semkoviću i njegovoj braći.

Župa Duvno ležala je istočno od livanjske župe u području istoimenog kraškog polja. Bila je dobro naseljena i u vrijeme rimske vlasti, a na mjestu kasnijeg naselja Duvno nalazio se u rimsko doba municipij Delminijum. Delminijum se pominje i u *Letopisu popa Dukljanina*, istina u vezi sa legendom o saboru hrvatskog kraljevstva održanom na ovom polju, ali je bitno da je u VII vijeku, kad je letopis nastao, ovaj grad postojao i da se znalo za njegovu starinu. U bosanskim izvorima ova župa pominje se tek 1329/30. godine, kada se javlja vojvoda Bogdan sa braćom kao svjedok od Duvna na povelji Stjepana II Grguru Stipaniću. Bosanski ban u ovo vrijeme tek je priključio svojoj državi oblasti kraških župa na jugozapadu Bosne. Početkom XV vijeka ovdje su posjede imali bosanski Klešići. U drugoj četvrtini XV vijeka u političkom pogledu Duvno je bilo vezano za prostor Humske zemlje. Njeno uključivanje u feudalnu oblast Kosača ostavilo je posljedice, tako da u tursko vrijeme

ovu župu kao nahiju srećemo u okviru hercegovačkog, a ne bosanskog sandžaka, kome su pripadale ostale župe nekadašnje bosanske zemlje Zapadne strane.

Izvornih podataka o naseljima ove župe ima vrlo malo, čak i kad je riječ o Duvnu (Dumnu), sjedištu duvanjske župe. Duvanjsko polje je u rimsko doba bilo dobro naseljeno, a najveće naselje bio je Delminijum, na mjestu današnjeg Duvna (Tomislavgrada), sa statusom municipijuma. U predrimsko doba postojao je drugi Delminijum, oko devet kilometara jugoistočno od rimskog, na planini Lib. Duvno se pominje kao grad u kome je boravio ban Tvrtko sa majkom Jelenom 1355. godine. U ovom gradu povelju je izdao kralj Ostoja 20. novembra 1398. godine. Sve do XVII vijeka nema opisa ovog grada, a tada je bio nevelika turska kasaba sa kućama zidanim od tvrdog materijala pokrivenim kamenom i pločama od škriljaca. Ne postoje ni izvorni podaci ni arheološki nalazi koji bi ukazali da je ovo središte duvanjske župe bilo utvrđeno.

Grad Rog se nalazio na omanjem ali dominantnom brdu u Roškom Polju, koje se s juga nadovezuje na Duvanjsko polje. U praistorijsko doba ovdje se takođe nalazilo utvrđenje. Srednjovjekovne zidine grada bile su duge od 120 do 130 metara, a široke do 40 metara. U unutrašnjosti ostatka tvrđave danas se samo raspoznaju oblici nekih građevina. U blizini ostataka srednjovjekovnog grada danas se nalazi selo Roško Polje (Raško Polje), na čijoj su teritoriji pronađeni praistorijski tumuli, ostaci rimskih zidova i srednjovjekovnih nekropola. Prema tome, kontinuitet naseljenosti ovdje je sasvim uočljiv. Rog je čuvao pristup u Duvanjsko polje sa juga, a grad Stržanj sa sjevera. U izvorima se pominje u XV vijeku. U povelji kralja Alfonsa V iz 1444. godine, koji je potvrdio posjed hercega Stefana Kosače, navodi se Rog u Duvnu kao posjed hercegov, a u povelji istog kralja iz 1454. godine – civitate ro(g)cum castris et pertinentiis suis. U povelji Fridriha II hercegu Stefanu iz 1448. godine nalazimo castrum Rog kao posjed hercegov. U pismu pape Nikole V od 19. juna 1447. godine, kojim u zaštitu uzima Sladoja Semkovića i njegovu braću, Sladoje se navodi kao „dominus de Rogui“, iza čega se krije vjerovatno tvrđava Rog. U turske ruke ovaj grad pao je između 1470. i 1475. godine i nalazi se u prvom sačuvanom popisu hercegovačkog sandžaka iz 1476/77. godine. Bio je jedan od gradova koji su ostali u turskim rukama prema mirovnom ugovoru sa Ugarskom iz 1503. godine. U tursko doba nahija Duvno, u kojoj se Rog nalazio, ponekad je nazivana po ovoj tvrđavi – nahija Rog.

Srednjovjekovni grad Stržanj nalazi se iznad izvora rijeke Šuice na strmim stijenama. Ovaj grad branio je prilaz Duvanjskom polju sa sjevera i nalazio se na samoj ivici polja. U rimsko doba ovdje je takođe postojala utvrda, a pronađeni su i ostaci praistorijskog naselja. Iz srednjeg vijeka sačuvani su ostaci jedne četvorougaone kule i zidina. U defteru iz 1528/29. godine pominje se selo Istržnić. Godine 1550, kad je Katarin Zeno prošao ovim krajem, grad je bio razoren. Evlija Čelebi ovaj grad smješta u Kupreško polje, prošavši pored njega na putu za Kupres.

Arheolozi su pronašli ostatke naselja u rimsko doba u većem broju sela u Duvanjskom polju. Rimska naselja sigurno su postojala u Eminovu Selu, Borčanima,

Stipanjićima, Runovićima, Šuici i drugim mjestima. Rimski nalazi pronađeni su i na gradinama kod sela Ravne Glavice, Buhova, Kovača, Crvenice, Liskovača, Vučipolje, Mrkodol, Renići, Rašeljke, Vinica, Raško Polje, Vir, Zagorje, Bogdašići. Letka je bila naseljena još od praistorijskog vremena, a ostatke naselja pronalazimo i iz rimskog vremena. Većina ovih naselja pokazuje tragove naseljenosti i u srednjem veku. Ponegdje je broj nalaza vrlo veliki i riječ je uglavnom o nadgrobnim spomenicima, nekropolama i grobljima. Selo Stipanjići i Prisoje imaju po nekoliko srednjovjekovnih nalazišta na svojoj teritoriji, a slično je i sa Jošanicom, Raškim Poljem, Šuicom, Eminovim Selom, Lipom i drugima.

Selo Šuica, koje i danas postoji pod istim imenom, na malom Šuičkom polju na sjeveru Duvanjskog polja pominje se tek u izvorima iz turskog doba, ali arheološki nalazi ukazuju na postojanje i približan položaj naselja i u srednjem vijeku. Na oko kilometar udaljenosti sjeverozapadno od današnjeg naselja pronađena je kasnosrednjovjekovna nekropola sa 22 stećka na lokalitetu koji se naziva Potkula. Još dvije nekropole pronađene su na oko kilometar i pet kilometara od Šuice prema Duvnu sa 49 i 30 stećaka koji takođe potiču iz kasnog srednjeg vijeka. Šuica je i u rimsko doba bila važna raskrsnica, jer se i ovdje spaja put iz Livanjskog polja sa putem iz Duvanjskog polja i dalje vodi prema Kupresu.“

Tabela br. 3: Arheološki nalazi naseljenosti iz praistorijskog, rimskog i srednjovjekovnog doba u župi Duvno

Naselja i ostaci iz praistorijskog i rimskog vremena	*Srednjovjekovna naselja ili nekropole i groblja*
rimsko naselje, refugijum, stela i ranohrišćanska crkva u selu Prisoje (23.4, 23.114)	srednjovjekovna nekropola u selu **Prisoje** (23.3, 23.27, 23.211, 23.260)
praistorijska gradina, rimsko naselje, utvrda i nekropola u selu Borčani (23.14, 23.126. 198)	srednjovjekovna nekropola u selu **Borčani** (23.14)
praistorijska gradina i tumuli (23.86, 117), rimsko naselje i utvrda u selu Stipanjići kod Duvna (23.21, 23.95)	srednjovjekovna nekropola u selu **Stipanjići** (23.22, 23.216)
	srednjovjekovna nekropola na padinama Ljubuše (23.28)
praistorijski tumuli u selu Renići (23.30)	srednjovjekovno groblje u selu Renići (23.30)
praistorijska gradina i rimsko naselje i utvrda 823.32, 23.92), kasnoantička bazilika i groblje u selu Crvenice (23.333)	srednjovjekovno groblje u selu **Crvenice** (23.139)
praistorijski tumuli (23.55), rimsko naselje i utvrda i kasnoantička crkva u selu Vinica (23.36, 23.96)	srednjovjekovno groblje i crkva u selu **Vinica** (23.136, 23.174, 23.37)
praistorijska gradina u selu Oplećani (23.39)	srednjovjekovna nekropola u selu **Oplećani** (23.240)
praistorijski tumulus i rimska utvrda u selu Cebara (23.45, 23.101)	srednjovjekovno groblje u selu **Cebara** (23.45)

praistorijski tumulus i gradina u selu Donji Brišnik (23.51, 23.250)	srednjovjekovna nekropola u selu **Donji Brišnik** (23.51, 23.234)
praistorijski tumulus i rimski grobovi i naselja u selu Rašeljke (23.53, 23.236, 23.291)	srednjovjekovna nekropola **Rašeljke** (23.143)
praistorijski grobovi (23.59), rimsko naselje Delminijum (23.34)	srednjovjekovno naselje **Duvno**, pronađena srednjovjekovna nekropola iz kasnog srednjeg vijeka (23.157)
praistorijski tumuli u Šuici (23.84)	srednjovjekovna nekropola u **Šuici** (23.60, 23.213, 23.267)
rimsko naselje i ciglana u Eminovom Selu (23.177)	srednjovjekovno groblje i nekropola u **Eminovom Selu** (23.61-65)
praistorijski tumulus u selu Grabovica (23.70)	kasnosrednjovjekovni grobovi i nekropola u selu **Grabovica** (23.70, 23.232)
	srednjovjekovna nekropola u selu **Baljci** (23.71)
praistorijski tumulus u selu Dučić 823.74)	srednjovjekovna nekropola u selu **Dučić** (23.74)
praistorijski tumulus i gradina u selu Mokronoge (23.77, 23.201)	srednjovjekovno groblje u selu **Mokronoge** (23.150)
praistorijski tumuli i gradina u selu Mrkodol (23.78, 23.202)	srednjovjekovni grobovi u selu **Mrkodol** (23.78, 23.225)
praistorijska gradina i tumuli u selu Omolje (23.80, 23.111)	srednjovjekovni grobovi i nekropole u selu **Omolje** (23.80, 23.239)
praistorijska gradina (23.94)	srednjovjekovni grad **Rog** (23.94)
praistorijska gradina u selu Korita 23.102)	ranosrednjovjekovna nekropola i srednjovjekovni grobovi u selu **Korita** (23.102)
praistorijska gradina i rimska utvrda u selu Kovači (23.103)	srednjovjekovni nadgrobni spomenici u selu **Kovači** (23.171)
praistorijska gradina, rimsko naselje i kasnoantička utvrda u selu Letka (23.104, 23.218)	srednjovjekovni nadgrobni spomenici u selu **Letka** (23.187)
praistorijska gradina u selu Lipa (23.105)	srednjovjekovne nekropole u selu **Lipa** (23.188–190)
praistorijska gradina u Mandinom Selu (23.109)	srednjovjekovna nekropola u **Mandinom Selu** (23,204-205)
praistorijska gradina u selu Podgaj (23.113)	srednjovjekovno groblje u selu **Podgaj** (23.215, 23.261)
praistorijska gradina u selu Srđani (23.115)	srednjovjekovna nekropola u selu **Srđani** (23.313)
	srednjovjekovna nekropola u selu **Jošanica** (23.151, 23.247)
rimski novac u selu Kolo (23.162)	selo **Kolo** pominje se u Povelji kralja Ostoje od 17. maja 1398. godine
praistorijski tumulusi i rimsko utvrđenje i naselje u selu Kongora (23.164–165, 23.196)	srednjovjekovna nekropola i groblje u selu **Kongor**a (23.165-167)
praistorijski tumuli i rimske zidine u selu Roško Polje (23.178, 23.57)	srednjovjekovna nekropola u **Roškom Polju** (23.137)
	srednjovjekovne nekropole u selu **Lug** (23.194-195)
praistorijska gradina i rimska utvrda u selu	srednjovjekovna nekropola u selu **Liskovača**

Liskovača (23.199)	(23.214)
	srednjovjekovni spomenik u selu **Vojkovići** (23.206)
kasnoantička crkva u selu Bukova Gora (23.209)	srednjovjekovna nekropola u selu **Bukova Gora** (23.209)
praistorijski tumulus u selu Tubolja (23.210)	srednjovjekovna nekropola u selu **Tubolja** (23.210)
praistorijski tumuli u selu Sarajlije (23.298)	srednjovjekovno groblje u selu **Sarajlije** (23.279, 23.298)
praistorijski tumulus u selu Rašćani (23.290)	srednjovjekovna nekropola u selu **Rašćani** (23.290)
praistorijski grad Bišegrad (Bužingrad) na mjestu sela Vučipolje (23.359)	srednjovjekovni spomenici u Vučipolju (23.296)
rimska utvrda u Stržanju (23.322)	srednjovjekovni grad Stržanj kod Šuice
	srednjovjekovna nekropola na planinskom polju **Trebiševo** između Vran planine i Ljubuše (23.336)
praistorijska gradina i rimsko naselje u Mesihovini (23.348, 23.325, 23.328)	srednjovjekovna crkva u selu **Mesihovina** (23.348)

CAR DUŠAN NA DUVANjSKOM POLjU

Istorijska nauka još nije u potpunosti došla do saglasja u kakvim su vazalnim odnosima bili pojedini bosanski banovi, kraljevi i velikaši sa srpskim vladarima iz blagorodne loze Nemanjića. Ponekada bi, što je bio čest slučaj i u ostalim feudalnim državama toga doba, dolazilo do sukoba između vladara i njegovih vazala. Do sličnog sukoba došlo je između bosanskog bana Stjepana Kotromanića, koji je pokušavao da prisvoji neke oblasti u Hercegovini, čiji su direktni gospodari bili srpski vladari.

Pored toga, Dušanova sestra Jelena bila je udata za gospodara Omiša, Klisa i Skradina Mladena III Šubića Bribirskog, koji je iznenada umro 1347. godine, a njegove posede pokušali su da prigrabe mađarski kralj Ludvig i okolni feudalci. Ostavši sama sa maloletnim sinom Mladenom, Jelena se za pomoć obratila bratu Dušanu.

U proleće 1350. godine car Dušan se sa svojom vojskom zaputio u svoje oblasti u Hercegovini, uspostavljajući poredak i postavljajući zapovednike posada pojedinih gradova. Krajem leta te godine Dušan je sa svojom vojskom došao na Duvanjsko polje, gde je napravio logor, odakle su njegovi odredi išli na razne strane. Pretpostavlja se da je došao do srpskog pravoslavnog manastira Krke, koji je, sa još nekoliko manastira i crkava, obnovila njegova sestra Jelena. Dušanove srpske posade zaposele su tada dalmatinske gradove Skradin, Klis i Omiš. Zbog obaveza u drugim delovima svoje prostrane carevine, Dušan je napustio Duvanjsko polje u kasnu jesen 1350. godine.

O Dušanovom boravku na Duvanjskom polju pisali su znameniti istoričari Mavro Orbin, Jovan Rajić i episkop Nikodim Milaš.

UTABORIVŠI SE U DUVNU, CAR POSLA DEO VOJSKE PREMA RECI CETINI

Mavro Orbin

U pomenuto vreme držao je Bosnu ban Stjepan, sin kneza Stjepana, vrlo pametan čovek kako ćemo posle kazati. Pošto je postao gospodarom Humske oblasti, njegovi ljudi su neprestano narušavali granice cara Stefana, a naročito su pričinjavali veliku štetu u predelima Trebinja, Konavala, Gacka i Rudina i drugih mesta sve do Kotorskog zaliva. A kako je car bio zauzet osvajanjem Romanije, nije se mogao starati oko odbrane granica Bosne i Huma. Ali kada je konačno zauzeo veliki deo Romanije i uspostavio potpuni mir u tim stranama, poče misliti na osvetu za uvrede i pogrde nanete mu od strane rečenog bana Stjepana i njegovih podložnika. Krenuvši na put s caricom, dođe na granicu Bosne, do reke Drine, s pedeset hiljada konjanika i trideset hiljada pešaka.

Kad je o tome bio obavešten ban Stjepan, pripremi i on dobru vojsku. Ali uvidevši na kraju da neće moći odoleti neprijateljskoj vojsci, poseče mnogo velikih stabala, pomoću kojih zakrči prolaze, te osta povučen u šumama i planinama kao u

nekakvim tvrđavama, braneći s mnogo ljudi sve prolaze kroz koje se moglo prodreti s vojskom u Bosnu. I tog puta, s obzirom na pomenute preduzete mere, kao i na prolaze koji su po svojoj prirodi bili utvrđeni, sprečio bi carevim ljudima ulazak u Bosnu da su mu velikaši bili verni i da nisu bili u tajnom dogovoru s carem. Stoga odluči da se povuče u planine s malim brojem svojih ljudi, koje je i dalje, ipak, menjao kako ga neko od njih ne bi izdao.

Primetivši to, car uđe sa svom vojskom u Bosnu bez ikakve prepreke i stade uništavati i paliti sve, ne štedeći ni banove dvore. Ovo u početku car nije hteo raditi, ali kasnije to učini po nagovoru svoje supruge, žene uistinu spremne na svako zlo. Baci se još na osvajanje utvrđenja Bobovca, u koje se bila sklonila Jelisaveta, jedinica kći bana Stjepana, koja je tada bila devojčica, a kasnije žena Ludovika, ugarskog kralja, i majka Marije, žene cara Žigmunda. Pošto je, dakle, Stefan više dana napadao rečeno utvrđenje bez ikakva uspeha, napusti poduhvat, te poče krstariti po svoj Bosni sve do Dolmna ili Duvna. Utaborivši se tu, posla deo vojske da pleni prema reci Cetini i onoj drugoj reci, Krki, prema Hrvatskoj, a on s ostalim delom vojske skrenu prema Humskoj oblasti. Zauzevši Imotski i Novi, ostavi u njima dobru posadu svojih ljudi.

U to vreme pristupila je njemu mnoga bosanska i humska vlastela priznajući se njegovim podanicima. Potom su mnogi od njih otišli s njim u Rašku, a posebno Bogiša i Vladislav Nikolić, sestrići bana Stjepana i sinovi njegove sestre Katarine, koji su bili iz roda humskoga kneza Andrije, o kojemu je već bilo reči, a biće još i kasnije, te, prema tome, rođaci cara Stefana. Oni doneše takvu odluku jer su čvrsto verovali da će car njima ustupiti Humsku oblast kao njihovu baštinu koja im je po pravu pripadala, ali na kraju nisu imali nikakve koristi jer su bili ljudi bez ikakve vrednosti.[2]

DOĐE U REČENU ZEMLjU DUMNO
Jovan Rajić

Svom bosanskom državom prođe careva vojska silnom rukom sve do pograničnog kraja Dumna. Došavši car u rečenu zemlju Dumno, odmori se malo od svoga truda. Potom jednu čest svoje vojske posla na predeo reke Cetine, a drugu čest na dačerski predeo na zemlju horvatsku, da tamošnja mesta opleni; a sam s ostalom vojskom ode u zahumsku kneževinu i oružjem uzme gradove Imotski i Novi i dobrim garnizonom ukrepi ih. Tada mnogi bosanski i humski plemići i vlasteli pokloniše se caru, a mnogi s njim odoše u rašku zemlju. Ovako kazuje ovo Branković, što podobnim rečima opisuje i Mavrourbin u svojoj istoriji (str. 231), a Difren (gl. III §. 60–61) ukratko predstavlja, a dodaje da je car Stefan ovu banovu kćer bio prosio za svoga sina Uroša i iskao da mu kao miraz dade humsku kneževinu; a pošto ban nije pristao na njegovo iskanje, neprestano je među njima rata bilo. A ta Jelisaveta udala

[2] Mavro Orbin, Kraljevstvo Slovena, Beograd, 1968, str. 38.

se posle ugarskome kralju Laušu i bila je mati Marije, žene Žigmunda, ugarskoga kralja i potonjega rimskoga ćesara. A kad je car Stefan vojevao na obe Zete, kako Mavrourbin (str. 230) kazuje, oteo je mnogo zlato, srebro i dragocene stvari od rimskih crkava, zbog čega prećaše mu papa preko svojih poslanika svojim gnjevom da povrati otete stvari, koje kad car povrati, papa se umiri. Ali za takve njegove grabeže naše istorije ništa ne pominju.

Još dokle se car nalazio u bosanskim zemljama, Mletačka i Dubrovačka republika otpraviše caru poslanike da načine mir među carem i banom, ali se zaludu trudiše, jer oni među sobom neprestano se gložiše, zbog čega car i predade konačnom opustošenju svu državu Stefana bana. Ovde pridaje Mavrourbin, da kad se car vraćao u Rasiju, dočeka ga na Baštinu polju između Blagaja i Mostara naročiti poslanik Dubrovačke republike, koji ga je pozvao u Dubrovnik. A on otpusti vojsku i ode tamo samo sa svojim dvorom, gde ga primiše sa svakom slavom i velelepotom, častvovan i obdarivan neprestano kroz tri dana. Onda ga na korabljima republike otpratiše u njegov grad Kotor i odatle vrati se preko Zete u Rasiju. A car blagodareći Dubrovčanima na učinjenoj mu ljubavi, nešto što su molili, a nešto što su zaslužili, milošću svojom darova im ne mali deo stonske zemlje sa celim poluostrvom, koji se po tvrdinji Stonu naziva stonskim Ratom. A Rat poluostrvo odstoji od Dubrovnika na 30.000 lakata i pruža se na 50.000 lakata, kuda sada prinadleže ostrova Hvar, Mlet i Crna Korčula. Tuberon (knj. V §. 6) i Frešot (br. 55) pišu da je ovaj car sa Mletačkom republikom uvek bio u prijateljstvu i da joj je u koliko je možno bilo išao naruku.[3]

SKRADIN I KLIS POSTAJU SRPSKI GRADOVI

Episkop Nikodim Milaš

Međutijem, car Dušan, izvodeći svoje velike planove o raširenju srpske carevine, odluči pokoriti sebi Hercegovinu i Bosnu. Izazvan je upravo bio ovom prilikom na to Dušan zloćom i zavišću prema njemu Ludviga mađarskog, koji nagovorio bješe bana Stevana Kotromanića da otme Dušanu kneževinu trebinjsku sa Konavljem. Silnom vojskom udari Dušan protiv Stevana na Hercegovinu, pa na brzo osvoji i pridruži svojoj carevini svu tu kneževinu, od koje u primorskom dijelu sve od Dubrovnika do Omiša. Iz Hercegovine pređe Dušanova vojska u Bosnu, te napredujući utvrdi glavni stan na Duvanjskom polju. Otuda je dio te vojske prodirao duž rijeke Cetine ka izvoru njenom, a drugi dio osvajao je zemljišta oko rijeke Krke. Između drugih gradova dalmatinskog kontinenta osvojen je bio i Imotski, gdje je Dušan postavio bio jaku posadu svojih vojnika. Sve se ovo događalo 1350. godine.

[3] Jovan Rajić, Istorija slovenskih naroda, Nemanjići–Mrnjavčevići i Grbljanovići–Brankovići, Beograd, 2003, str. 248–249.

Dopro je bio Dušan kao pobjedilac sve do Trogira, otkuda su mu 8. januara 1351. trogirski građani poslali darove i svoje poslanike da mu se poklone.

Dok je Dušanova vojska bila u Dalmaciji, sestra mu Jelena, udovica Mladena Đurđeva Šubića, koja je u ime nejakoga sina joj Mladena vladala u Klisu i Skradinu, ne mogući sama da upravlja tim mjestima, dogovori se sa bratom i ustupi mu oba grada. Dušan ih primi pod svoju vlast i pridruži ih humskoj kneževini. Ujedno pošalje srpske posade u iste gradove, pod zapovjedništvom starješine carskih alemanskih tjelohranitelja Palmana za Klis i Đurđa Isete, srpskoga vlastelina, za Skradin. Mi mislimo da je to moglo biti 1350. godine, kada je Dušanova vojska bila najbliže tim gradovima. A može biti da je bilo i 1348. godine, kada je Jelenin muž umro i kad joj je usamljenoj sa nejakim sinom trebalo da brani svoje od Mađara. Kako bilo, ili 1348. ili 1350, svakako okolo te godine Skradin i Klis postaju srpski gradovi; a okoline tih gradova, od kojih su mnoge puste bile, budu naseljene srpskim narodom, većinom iz Hercegovine.[4]

KRALj TOMISLAV NIJE KRUNISAN NA DUVANjSKOM POLjU

Jovo Bajić

UVOD

Zasnovan na nekoliko nepouzdanih rečenica u još nepouzdanijem istorijskom izvoru *Letopisu popa Dukljanina*, na čiju su nepouzdanost upravo ukazali najznamenitiji hrvatski istoričari, Duvno je, zahvaljujući događaju koji se nikada nije zbio, uvezano u jednu od najvećih istorijskih laži Balkana, koja se uporno nameće kako je tobože hrvatski kralj Tomislav 924. godine krunisan na Duvanjskom polju. Ovu laž, koju je prvi ,,zamastio“ hrvatski istoričar Ivan Kukuljević, u devetnaestom i dvadesetom veku ,,gurala“ je Rimokatolička crkva i istoričari koji su delovali u njenom okrilju.

,,Krunu“ te laži predstavlja gradnja bazilike kralja Tomislava u Duvnu, čiji su temelji postavljeni 6. jula 1924. godine. Valja napomenuti da je glavni realizator toga projekta bio Duvnjak fra Mijo Čuić, vatreni pristalica hrvatskog nacističkog pokreta, jedan od glavnih podstrekača i organizatora pokolja duvanjskih Srba u leto 1941. godine, zbog čega mu je neposredno posle Drugog svetskog rata suđeno, kada je zbog zločina koje je počinio bio osuđen na smrt, pa mu je ta kazna preinačena na dugogodišnju robiju.

[4] Preuzeto iz Kupreškog sabornika, 2–3, Beograd – Novi Sad, 2006.

HRVATSKI ISTORIČARI NISU PODRŽALI LAŽ

U *Letopisu popa Dukljanina*, koji je po svoj prilici na srpsko-slovenskom jeziku napisao sveštenik Srbin u dvanaestom veku, na jednom mjestu se pominje kako je kralj Svetopelek u vreme carigradskog cara Mihaila i rimskog pape Stefana sazvao veliki narodni sabor na polju Dalma – što je ubicirano na Duvanjsko polje, a dvanaestog dana toga sabora kralja je krunisao papin izaslanik. U najstarijem, vatikanskom prepisu ove hronike pisanom na latinskom jeziku (srpska verzija se izgubila) piše da je pomenuti sabor održan na ,,planitie Dalmae" – na polju Dalma. Jedan prepis ove hronike iz 1546. godine u hrvatskoj redakciji ne pominje nikakvo polje nego iznosi podatak da je sabor održan na planini Hliva. Niko se od onih koji su polje Dalma preimenovali u Duvanjsko polje nije potrudio da obrazloži kako je to učinjeno, ali se niko, na što upozorava Nikola Banašević, ,,nije usudio da ukaže na proizvoljnost te zamene kako je identifikovan Delminijum sa Dl?mno, Doumno, Dl?min, Doumin – imenima za koje se vezivalo Duvanjsko polje. Morao se desiti veliki nesporazum da se Dalma pretvori u Duvanj!" Ni jedan ni drugi toponim – ni ,,planitie Dalmae" ni planina Hliva nisu pouzdani putokazi da je pomenuti sabor održan na današnjem Duvanjskom polju, što je uostalom davno odbačeno.

I najistaknutiji hrvatski istoričari – Ivan Lucius Lučić, Franjo Rački, Ferdo Šišić odbacili su svaku istorijsku vrednost prvog dela *Letopisa popa Dukljanina*, pa i onaj deo u kome se pominje sabor na polju Dalma, što se poistovećuje sa Duvanjskim poljem. Rački je bio kategoričan: ,,Istorička vrijednost Ljetopisa je neznatna, o ovom saboru (Duvanjskom, prim. J. B.) povijest ništa ne govori i ne mislim da bi se ikad bio držao." I jedan od najboljih poznavalaca *Letopisa popa Dukljanina* hrvatski istoričar Ferdo Šišić poricao je svaku istorijsku vrednost ove navodne hronike, smatrajući je pre svega književnim delom koje se oslanja na maštu svoga pisca, a ne na činjenice, na šta on kaže: ,,Očito je da su te 'godine i meseci vladanja' (vladara, prim. J. B.) ponajviše puke izmišljotine i zato *Letopis popa Dukljanina* ima karakter dela sastavljena bez ikakva oslona na analitički egzaktna i istorijska data. Letopis je, dakle, za starije vreme prosto pričanje; sve se okreće sem retkih izuzetaka – na tlu priče i koliko god mi imali gdegde osećaj da se ipak radi o nekim istinskim događajima, mi uz to sve stojimo bez pomoći pred njima i ne možemo da ih bar sa nekom vjerojatnošću naučno iskoristimo... Stoga je upravo pravo čudo kako je ova sasvim nepouzdana osnova mogla da posluži kao dokaz za tvrđenje da je kralj Budimir (Svetopelek) zapravo hrvatski kralj Tomislav i da je u toj devetoj glavi upravo reč o njegovom krunisanju hrvatskim kraljem na Duvanjskom polju." U tome je najdirektniji bio Miha Barada, koji je bio kategoričan: da Duvanjski sabor ,,nije uopće postojao biva jasno svakomu tko samo jednom pročita tekst tog (devetog, prim. J. B.) poglavlja a ima bar nešto povjesnog znanja, nego da je prosto izmišljotina popa Dukljanina, sa svrhom da dokaže legitimitet Dukljansko–barske nadbiskupije."

Ovako kategoričan stav o navodnom Duvanjskom saboru najuglednijih hrvatskih istoričara našao je mesta i u enciklopedijama. U Narodnoj enciklopediji srpsko–hrvatsko–slovenačkoj Stanoja Stanojevića, u odrednici o hrvatskom kralju Tomislavu njegovo krunisanje na Duvanjskom polju uopšte se ne pominje, niti se pri pomenu Duvanjskog polja i mesta Duvna pominje da je na tom prostoru nekada održan bilo kakav sabor. U Enciklopediji Jugoslavije Leksikografskog zavoda iz Zagreba pominje se da je Tomislav bio kralj, ali se istovremeno navodi da se ne zna kada je bio krunisan, a ,,tobožnji krunidbeni sabor na Duvanjskom polju iskonstruisao je I. Kukuljević na temelju sasvim nepouzdanog pričanja u *Ljetopisu popa Dukljanina*."

KAD SVETOPELEK POSTAJE TOMISLAV

Laž o Duvanjskom saboru na kome je navodno krunisan kralj Tomislav izmislio je, dakle, hrvatski istoričar Ivan Kukuljević. On je navodni sabor iz Dukljaninove hronike prihvatio kao gotovu istorijsku činjenicu, iznevši izmišljotinu da se iza kralja Svetopeleka, za koga nije utvrđeno da je postajao, ili je postojao na drugim prostorima, zapravo krije hrvatski kralj Tomislav i da je baš on Tomislav krunisan na Duvanjskom polju. Na izmišljotinu Ivana Kukuljevića nadovezali su se još neki hrvatski istoričari, među kojima je bio i Vjekoslav Klaić, istoričar koji se bavio Bosnom i Hercegovinom, a postao je poznat po tome što je sve stanovnike Bosne i Hercegovine i današnje Raške oblasti (novopazarskog okružja) proglasio Hrvatima, u koje je ubrojao Srbe, pretvorivši ih u nekakve ,,grčko–istočne Hrvate" ili pravoslavne, Muslimane je preimenovao u muhamedanovske Hrvate ili Turke, a bosansko–hercegovačke rimokatolike nazvao je kršćanskim Hrvatima. Eto takav istoričar dao je doprinos iskonstruisanoj priči o krunisanju kralja Tomislava. Za njega je Duvanjski sabor istorijska činjenica, ali na njemu, bar na onom saboru o kome govori pop Dukljanin, nije krunisan hrvatski kralj Tomislav, nego hrvatski kralj Budimir, ali nije isključeno, kako iznosi Klaić, da je i kralj Tomislav posle ovoga sazivao na Duvanjskom polju neki svoj novi sabor. Hrvatski istoričar dr Luka Jelić tvrdio je da je Duvanjski sabor održan u avgustu 1057. godine, ali na tom saboru nije krunisan kralj Tomislav nego Petar I Krešimir.

Duvanjski sabor i krunisanje Tomislava za kralja kao dokazane istorijske činjenice prihvatili su istoričari iz redova Rimokatoličke crkve, nadodajući staroj priči nove detalje, a među takvima je i Federik Gogala. Zanimljivo je da je Gogala tvrdio da se Duvanjski sabor dogodio 823. godine. Posebnu zabunu izazvao je dr fra Dominik Mandić, koji je 1963. godine izašao sa tvrdnjom da je Duvanjski sabor održan znatno ranije – 753. godine, da je skup održan na planini Hlibu (Libu) na dnu Duvanjskog polja.

PROJEKAT NADBISKUPA ANTUNA BAUERA

Ideja o podizanju spomen-doma i bazilike kralja Tomislava u Duvnu začela se početkom dvadesetog veka, a saopštena je 1906. godine u listu „Hrvatski branik“, koji je izlazio u Sremskoj Mitrovici, kada je predloženo da se na Duvanjskom polju obeleži hiljadugodišnjica hrvatske državnosti. Ova ideja podgrejana je krajem Prvog svetskog rata; nije isključeno da je za to bio zaslužan duvanjski svećenik fra Mijo Čuić, koji je na sebe skrenuo pažnju hrvatskih klerikalnih krugova organizacijom odeljka Matice hrvatske u duvanjskom selu Kolu, ali i vatrenim progonima duvanjskih pravoslavnih Srba koji su usledili posle Sarajevskog atentata, čime je, za jednog hercegovačkog franjevca iz malog mesta, stekao pristojne pozicije na zagrebačkom Kaptolu, po čijem je nagovoru 1917. godine u Školi časnih sestara u Duvnu održan skup na kome je prvi put izneta ideja da se u Duvnu gradi crkva u čast hiljadugodišnjice hrvatskog kraljevstva i tobožnjeg krunisanja kralja Tomislava na Duvanjskom polju.

Iza ove ideje stao je zagrebački nadbiskup dr Antun Bauer, posle čega je u Zagrebu osnovan Centralni duvanjski odbor, koji je preduzeo konkretne akcije za podizanje crkve u Duvnu. To praktično znači da su visoki velikodostojnici Rimokatoličke crkve kod Hrvata, uz saglasnost Vatikana, na nekom tajnom sastanku, ne osvrćući se na istorijske činjenice, doneli neopozivu odluku: Duvanjski sabor, na kome je krunisan kralj Tomislav, održan je sredinom leta 924. godine. Ovakav zaključak morao se naknadno obrazlagati, dokazivati, dograđivati domišljanjem navodno novih činjenica.

U akciji podizanja bazilike kralja Tomislava fra Mijo Čuić pokazao je fanatičnu upornost prikupljajući novac za buduću građevinu. Odmah po svršetku Prvog svetskog rata otišao je u Sjedinjene Američke Države, gde se zadržao do 1922. godine, skupljajući novac od hrvatskih iseljenika. Nije isključeno da su ga crkveni krugovi iz Zagreba tamo uputili da ga sklone kako bi izbegao kaznu zbog zlodela počinjenih nad Srbima tokom minulog rata. Po povratku iz Amerike fra Mijo Čuić obratio se za pomoć srpskom kralju Aleksandru Karađorđeviću, koji je takođe darovao izvesnu svotu novca za gradnju ove građevine. Konkretnu organizaciju projektovanja crkve i prikupljanja novca nadbiskup Bauer poverio je klerikalnoj organizaciji ,,Braća hrvatskog zmaja“, koja je angažovala zagrebačkog arhitektu Stjepana Podhorskog da sačini projekat buduće građevine, što je on ubrzo i učinio. Za osnivače duvanjske bazilike imenovani su Zvonimir Štauduar, Dragutin Mlinarić i Milutin Majer. Kamen temeljac položen je 8. jula 1924. godine. Svečanosti polaganja kamena temeljca prisustvovala su i dvojica visokodostojnika Rimokatoličke crkve – mostarski biskup Alojzije Mišić i banjalučki biskup Jozo Garić.

I na tom skupu domišljana je i dograđivana priča o navodnom Duvanjskom saboru, dodavani su joj detalji, određivan prostor gde se tobože sabor održavao, o čemu svedoči Milutin Majer u svom putopisu „Sa puta na Duvanjsko polje“, koji je

kao izaslanik organizacije ,,Braća hrvatskog zmaja" početkom jula 1924. godine boravio u Duvnu, prisustvujući polaganju kamena temeljca bazilike kralja Tomislava. U tu priču on je uvezao selo Kongoru, koje je, za njega, dobilo ime baš po (congres) Duvanjskom saboru, našlo se tu i selo Seonica, gde je, pozivajući se na tobožnje narodno predanje, izmislio nekakvu opatiju, a u selu Lipi, kako je on došao do podataka, nekada je rasla velika lipa, pod kojom je mogao biti krunisan kralj Tomislav! Ova čisto literarna domišljanja pratili su naučni radovi koji su imali za cilj da sa naučne strane, navodnim naučnim dokazima, potkrepe ovu iskonstruisanu priču. Među takvim istoričarima vredi istaći i Dr Rudolfa Horvata.

TOMISLAVGRAD PO KARAĐORĐEVIĆU

Laž na kojoj su izgrađeni temelji duvanjskog samostana i bazilika kralja Tomislava u Duvnu dugo je građena, a sa gradnjom na veštački način širen je mit o Duvanjskom polju kao najsvetijem delu hrvatske zemlje, gde je krunisan prvi hrvatski kralj i utemeljena hrvatska državnost. U kolopletu laži našla se i ideja o menjanju imena administrativnog sedišta Duvanjskog polja, varošice Duvna koja je imala tu zlehudu sudbinu da se javlja pod raznim imenima. U tursko vreme za nju se ustalilo ime Duvno ili Dumno. Austrijska okupacija Bosne i Hercegovine donela je ovoj varošici novo ime – Županjac. Vjerovatno je izvedeno po Županj potoku, koji protiče kroz naselje, da bi 1928. godine bilo zamenjeno novim, trećim imenom – Tomislavgrad, po drugorođenom sinu tadašnjeg jugoslovenskog kralja Aleksandra I Karađorđevića. Pod tim imenom Duvno je dočekalo Drugi svetski rat, kada je ušlo u sastav fašističke tvorevine Nezavisne Države Hrvatske i kada su mu ustaške fašističke vlasti, brišući svaku uspomenu na srpsku dinastiju Karađorđević, vratile staro ime Duvno. Ono je bilo prihvatljivo i za komunističke vlasti „druge Jugoslavije" i potrajalo je sve do avgusta 1990. godine, kada su nove vlasti, koje su činili članovi pronacističke partije Hrvatske demokratske zajednice, odlučili da ovom mestu ponovo menjaju ime. Opet je vraćen naziv Tomislavgrad, ali se obrazlagalo da to ime nije izvedeno po srpskom princu Tomislavu Karađorđeviću, nego po hrvatskom kralju Tomislavu.

Još dok je trajao versko–građanski rat u Bosni i Hercegovini od 1992. do 1995. godine, predstavnici Rimokatoličke crkve i političke partije Hrvatske demokratske zajednice nastojali su da pridobiju hrvatske istoričare van crkvenih krugova koji bi pristali da napišu radove koji bi potvrđivali ,,svetu laž" kako je kralj Tomislav krunisan na Duvanjskom polju. Ali u tome nisu imali uspeha. Tek u junu 1996. godine u Duvnu je organizovan nekakav multimedijalni program, na kome je obeležena uspomena na Duvanjski sabor, ali ne na onaj iz 925. godine koji je ranije odredila Rimokatolička crkva, nego na neki sabor iz 753. godine koji je, pozivajući se na *Letopis popa Dukljanina*, naknadno otkrio istoričar, svećenik Rimokatolike crkve dr Dominik Mandić! Na svečanosti upriličenoj 8. avgusta 1997. godine proglašen je grb

Tomislavgrada (Duvna), na kom dominira kraljevska kruna, koja bi trebalo da podseća da je Duvno kraljevski grad. Istoga dana gvardijan duvanjskog samostana fra Mirko Bagarić otkrio je veliki spomenik fra Miji Čuiću, najzaslužnijem graditelju bazilike kralja Tomislava i ustaškom ratnom zločincu.

Na tome se nije stalo, pa je 31. oktobra 1997. godine otkriven spomenik kralju Tomislavu, rad vajara Vinka Bagarića i Ante Jurčića, gde je kralj prikazan u stojećem stavu sa krunom na glavi i mačem u ruci. Spomenik se nalazi u sastavu spomen-kompleksa podignutog hrvatskim vojnicima Duvnjacima izginulim u ratu od 1992. do 1995. godine. Tom prilikom održana je i misa, koju je služio gvardijan duvanjskog samostana fra Mirko Bagarić, kada je pročitana i poruka Ratka Perića, biskupa Mostarsko–duvanjske i trebinjsko–mrkljanske biskupije.[5]

SMRT STOJANA JANKOVIĆA I SEOBA RAMSKIH FRANjEVACA U DALMACIJU

Boško Desnica

Među mnogim franjevačkim ljetopiscima i istoričarima koji su pisali o dolasku svoga bratstva iz Rame u Dalmaciju, nijedan nije taj dolazak prikazao na osnovu zvaničnih izvora iz vremena samoga događaja. Otuda dolazi da su vijesti o toj seobi kod starijih pisaca fantastične, a kod novijih nedovoljno tačne. Ni sam datum seobe nije bio sa sigurnošću utvrđen, dok ga I. Marković, poslije mučnih dedukcija, nije tačno odredio.

Dolazak ramskog bratstva nije, međutim, bez važnosti za istoriju naše uže domovine. Tim dolaskom, a naročito naseljenjem ramskih fratara pod sinjskom tvrđavom, došla je pod franjevački upliv prostrana i bogata Cetinska Krajina, koja je ležala van domašaja prvog i starijeg franjevačkog žarišta, Visovca, pa kad je nešto kasnije obnovljen imotski i karinski manastir, franjevačka duhovna baština obuhvatila je čitavu dalmatinsku unutrašnjost od Zrmanje do Neretve. Franjevački upliv na katoličko stanovništvo kopnene Dalmacije kroz više od dva vijeka bio je ogroman i on bi nesumnjivo još dugo potrajao da ga u nedavnoj prošlosti nije paralizovao i suzbio jedan još markantniji i još začudniji fenomen mesijanizma. Ta duga hipnoza katoličkog naroda kopnene Dalmacije daje ključ za razumijevanje njegovih duhovnih nastrojenja i njegova držanja u svim udesnim časovima naše prošlosti od pada Mletačke republike pa sve do naših dana. Radi toga osnovana je tvrdnja da je prelaz ramskih franjevaca u Dalmaciju važan i radi toga ćemo pokušati da taj prelaz prikažemo tačnije nego je to do sada rađeno.

Bosanski paša Mehmed Atlagić preduzeo je na proljeće 1687. godine opsadu Sinja, da se time izmakne ugarskoj vojni, od koje su svi pogranični paše silno zazirali. Ali kad je koncem aprila uzmakao pred vojskom generalnog proveditora Kornara i

[5] Kupreški sabornik, 2–3, Beograd – Novi Sad, 2006.

napustio opsadu, morao je i on da se, kao i ostali valije, pridruži vojsci velikog vezira, utaborenoj kod Osijeka. Odsustvo glavnih zapovjednika i najbolje vojske iz pograničnih turskih pokrajina dalo je maha Kornaru da ostvari jednu davnu ambicioznu želju svih mletačkih providura: osvojenje Herceg Novog.

Radi vojničke i diplomatske pripreme tog pothvata, Kornaro se u ljetu te godine bavio u Splitu i po okolnim otocima, a zapovjednika konjice, bivšeg kotorskog providura Antonija Zena bješe uputio u Sinj da sa kotarskim uskocima pod Stojanom Jankovićem brani granicu i vrši upade u Bosnu kako bi na tu stranu vezao bosanske Turke i zadržao ih da ne priteku u pomoć opsjednutim Novljanima. Pogranični Turci, uznemireni mletačkim pripremama, tražili su da im se paša povrati u zemlju, ali mjesto paše, veliki im vezir pošalje hercegovačkog alajbega. Oko dvadesetog avgusta Zeno je stigao u Sinj i istog dana dobio vijest da je alajbeg sa nešto spahijske vojske pao u Duvno. Na tu vijest Zeno krene odmah svoju vojsku od 1.000 kotarskih i 300 plaćenih konjanika i 2.300 kotarskih pješaka i 23. avgusta osvane pred Duvnom.

U prvom naletu Kotarani potuku alajbegove spahije, a njega prisile da se zatvori u tvrdu, olovom pokrivenu džamiju, a potom opljačkaju i potpale varoš i sve usjeve prostranog Duvanjskog polja. Dok se Zeno spremao da udari na džamiju, ukaže se sa livanjske strane jedan turski pomoćni odred. Zeno izda odmah zapovijed da se po polju raštrkani Kotarani okupe oko njega, ali mjesto da ga poslušaju, oni se, na njegovo zaprepašćenje, povuku k brdima tri milje daleko od varoši u kojoj je on bio utaboren. Sve Zenove molbe, prijetnje i zapovijedi nijesu uspjele da toga dana maknu Kotarane iz stava pasivnih posmatrača. Postiđen i ojađen radi takog držanja svojih četa, Stojan Janković udari očajnički na tu pomoćnu vojsku i u tom bezumnom okršaju padne.

Njegovu pogibiju opisuje Zeno do u tančine u depeši upravljenoj Senatu iz sinjskog polja 26. avgusta 1687, dakle samo dva dana poslije događaja.

„Oko osamnaestog časa – javlja tu Zeno – počeše Turci da naviru u velikom broju i da se pokazuju na uzvisici i ja sam opetovanim odašiljanjem oficira ponovio Morlacima** poziv da se primaknu, ali ništa nije moglo da ih na to riješi!

Kavalir Janko, pošto je posjekao tri glave, ne mogavši da podnese toliki kukavičluk svojih (Morlaka) ni da obuzda svoje veliko srce, zagna se očajnički i sa samih osam ili deset drugova zametnu boj s Turcima, koji, međutim, ne htjedoše da se odmaknu od dometa njihovih mušketa (pušaka). Premda sam mu više puta javio da se ne zapliće u borbu i da se pridruži meni, kako bijaše zanesen sopstvenim junaštvom, nije mi uspjelo rastaviti ga (od neprijatelja), pa videći da je izmakao naprijed, isturih jedan eskadron konjice pod zapovjedništvom kneza kapetana Radoša.

Broj je Turaka neprestano rastao, pa se makoše i neki oficiri, ljudi moje lične straže, i drugi, koji su se nalazili uza me kao dobrovoljci, te ne videći da se miču Morlaci, iako su izdaleka posmatrali (što se događa), odlučih da potečem u pomoć našima i ja sa čitavim odredom plaćene konjice.

Nastade sa jedne i druge strane jak okršaj, koji potraja nekoliko sati i u kojem pogibe mnogo uglednih Turaka, među kojima glasoviti Singlić (valjda Čengić) i, kaže se, još i Filipović.

Ogorčava mi veselje uspjeha nesreća koja je zadesila kavalira Janka. Pogođen puščanim metkom i udarcem sablje preko leđa, predao je, poslije nekoliko sati, dušu Spasitelju.

Žalost koju osjećam radi gubitka tako dostojna i hrabra muža, kojeg sam na djelu prokušao kao bezgranično predana i vjerna Vašoj Prevedrosti, naići će na razumijevanje uzvišenog Senata.

Poginuo je doista onako kako je i živio: kao velik vojnik. I može se kazati da je sam potražio smrt, jer su sile bile i previše nejednake i on je proti mojim opetovanim zapovijedima htio da pogine, premda se je izrazio da je njegova svrha bila da domami Turke u otvoreno polje i tako omogući plan koji sam s njim bio zasnovao.

Po njegovoj smrti otišao sam lično u odred Morlaka da ih potaknem na osvetu njihova poglavice, ali ništa nije pomoglo; našao sam ih štaviše riješene na povratak i bez mene, te sam ih s mukom zadržao i povukao se uredno i bez štete.

Obzirom na mali broj plaćene konjice, bio sam izabrao dvije stotine konjanika među Morlacima, te od njih obrazovao dva eskadrona da time dadem veći izgled odredu duždeve (tj. plaćene) vojske, ali su me i oni u mučnom času napustili i nijedan nije ostao uza me, tako je ovo malo konjice moralo da izdrži najveći napor.

O svemu sam obavijestio uzvišenog gen. Proveditora, da se s njim dogovorim kome bi trebalo povjeriti upravu nad Morlacima mjesto zaslužnog kavalira Janka, koji me je, dok je izdisao, dao zamoliti za milostivu pomoć njegovoj djeci i ja ne mogu nego da ih ponizno preporučim državnom milosrđu kao izdanke tako dostojna oca.“

Poslije tako žalosna ishoda ovoga pothvata, Zeno uzmakne k Sinju, jadikujući što mu se u ovakvoj prilici, mjesto one sile neobuzdanih Kotaraca, nije našlo bar stotinjak onih hrabrih hajduka koje je bio ostavio u Boki.

Susljedni septembar bio je ispunjen sav pljačkaškim pohodima naših uskoka u Bosnu i Liku, među kojima je najznatniji bio jedan zadarskih i šibenskih Morlaka na Varcar-Vakuf. Tridesetog septembra predao se Herceg Novi, ali se Kornaro sve do zime zadržao u Boki, pa je uprava zemlje ostala i dalje povjerena Zenu.

Dvadeset i sedmog oktobra 1687. Zeno je iz Splita uputio Senatu ovaj izvještaj.

„Oci franjevci manastira Sv. Petra u Rami koji ne mogu više da podnose varvarske postupke i neprekidne zulume kojima ih Turci muče poslaše mi prošle nedjelje jednog svog sveštenika, prerušena na vlašku, da mi saopšti njihovu odluku da će napustiti manastir i zemlju ako im dadem jak sprovod, pod čijom će zaštitom preći u državu Vaše Prevedrosti. Javio mi je ujedno da se istom namjerom nose i mnoge od onih hristjanskih porodica koje su to fratrima u ispovijedi povjerile.

Kako su se upravo tih dana okupljali svi Morlaci radi opšteg pohoda koji je trebao da opustoši i popali onu pokrajinu, ulučio sam tu priliku da im smjesta udovoljim želji. Sporazumjevši se sa fratrom otpravim njega i još nekoje pouzdanike nazad k fratrima sa porukom da se drže spremni kako bi se pridružili pohodu čim se ovaj pojavi. Digoše se Morlaci na put i, mada je kraj vrlo dalek (od Sarajeva ga dijeli samo jedan i po dan hoda), posluži ih sreća te u putu ostadoše nezapaženi i stigoše nenadno. Kako onaj kraj nije ni u prošlome ni u ovome ratu bivao napadan, žitelji su se smatrali sigurni od prepada, pa je tim lakše uspjelo zaskočiti ih, isjeći i mnoge zarobiti. Naših je, što pješaka, što konjanika, bilo do četiri hiljade ljudi. Oni su, podijeljeni po raznim selima onoga prostranog kraja, zapalili mnoge kuće, od kojih su se neke isticale veličinom, te više od stotinu skladišta sijena i žita za vojsku, koja obično zimuje u onom predjelu. Pošto je kraj plodan (a to potvrđuju i sami fratri), ne dade se opisati bogatstvo zaliha, namirnica i krme, koje je ovom prilikom smeteno i uništeno. Mnogo je Turaka sa čitavim porodicama izgorjelo zajedno sa kućama, mnogo ih je izginulo u odbrani, a zarobljeno ih je preko dvije stotine što muških, što ženskih. Morlaci su izgubili samo četiri čovjeka, a ranilo ih se isto toliko, ali je gubitak naknađen velikim plijenom, koji se penje na šest do sedam hiljada glava što krupnog, što sitnog blaga. I na povratku su nastavili haranjem predjela kroz koje su prolazili, tako da je jedan velik dio toga kraja opustio, te će Turci imati muke kod zimovanja u tim stranama.

Oci, njih petnaestorica što sveštenika, što đaka, što laika, vrlo su zadovoljni; sklonili su se ovamo, donijevši sobom najglavnije stvari iz manastira, koji su, zajedno sa hranom, volili predati ognju i prije polaska vidjeti uništen (a bio je znatna građevina, udešena za stanovanje osamdesetorice i više misnika), nego ga ostaviti obijesti i poruzi varvara.

Njima su se pridružile i mnoge porodice koje će, sa onima nedavno uskočenim iz Duvna, davati pet stotina i više ljudi od oružja, od kojih stotinu i pedeset konjanika na dobrim konjima.

Došao sam ovamo da se radi smještenja ovih duhovnika dogovorim sa monsinjorom i nadbiskupom Kozmijem (Cosmi) koji ih je, u svojoj dobroti, rado vidjeo i pobožnim milosrđem prihvatio.

Dovela me je ovamo i briga za smještanjem ovih novih porodica, pa kako je moje mišljenje bilo da je vrlo korisno naseliti ih po sinjskome polju, tješi me što od istoga prelata čujem da to želi i uzvišeni generalni preveditor Kornaro radi naseljavanja tog opustjelog kraja, i što broj sposobnih za oružje može da obezbijedi onu granicu bez državnog troška. Kako noćas polazi jedan brod za Kotor, javiću sve Njegovoj Uzvišenosti, a odluku ću odgoditi dok saznam njegovu pozitivnu namjeru...“

U depeši od 3. novembra 1687. javlja:

„... utoliko popisujem pojedinačno porodice novih stanovnika koje su u zadnje doba uskočile iz Duvna, Rame i drugih okolnih predjela u državu Vaše Prevedrosti, kako bi ih mogao bez odlaganja naseliti gdje mi bude naređeno od uzvišenog

generalnog proveditora. Nadam se da će pristati da ih smjestim u okolici Sinja, jer kako su svi katoličkog obreda, manje pobuđuju sumnju nego drugi. Čekam njegovo mišljenje i u pogledu prebivališta ramskih otaca, a mislim da bi najuputnije bilo kad bi se moglo naseliti ih na kakvo ostrvo, tim više što se među njima nalazi i izvjesni fratar Andrija, koji je sa Atlagićem toliko prisan i domaći da je postao ako ne odmetnik, svakako vrlo sumnjiv i koji, pod izgovorom bolesti, nije još izišao preda me već boravi među Morlacima u Dugopolju, nekoliko milja daleko od Klisa. Ja sam, međutim, na spretan način donio gvardijanu do znanja da bih želio s njim se sastati, pa ako i dalje ostane uporan, nastojaću da ga oprezno privedem dužnoj pokornosti. Što više primjećujem njegov strah, tim se većma uvjeravam da mu je savjest nečista i to daje povoda da ga ne puštam s oka...“

U depeši od 18. novembra, još uvijek iz Splita, Zeno izvješćuje:

„Još sam u očekivanju namjera uzvišenog generalnog proveditora u pogledu smještanja ramskih otaca i porodica koje su se poslije njegova odlaska podložile Vašoj Prevedrosti i čiji broj, naročito onih katoličkog obreda, dnevno raste. Ja ih, međutim, neprekidno mitim ljubaznim postupcima ne bih li primamio još i druge, kao što mi je doista i uspjelo privući dvadesetak kuća iz Rakitna, mostarskog okruga, među kojima ima četrdeset ljudi od oružja... Očekujem svakog časa i četu koja se uputila na Skoplje da sprovede još i druge porodice iz onog kraja, kojima je poglavica neki pop Đurađ, grčkog obreda...“

Napokon se riješilo i pitanje koje je Zena tako dugo zadržalo u Splitu. Osmog decembra piše on iz Zadra Senatu u Mletke:

„... Privolom uzvišenog generalnog preveditora ramskim se je ocima doznačila privremeno za prebivalište opatija Sv. Stipana van grada Splita, a fratar Andrija, bivši Atlagićev prisni, oporavljen od bolesti, došao je na pokornost. Ja ga zadržavam kod sebe da iz njega izvučem što bi moglo da bude od koristi za opštu stvar, mada mi se ne čini upotrebljiv za velike zadatke. Istina je da on poznaje dobro susjedne krajeve i da uživa povjerenje uglednih Turaka, naročito u Kninu, na koji ja budno pazim.

Generalni proveditor pristao je i da brojne porodice hristjana katolika, koje su se u zadnje doba podložile Vašoj Prevedrosti, ostanu smještene u području Sinja i Dicma...“

Ovim prestaju u Zenovim depešama vijesti o ovom predmetu. Dalje zgode ramskog bratstva do njegovog konačnog naseljenja u Sinju poznate su iz knjige I. Markovića.

DUVANjSKO POLjE OD VREMENA HERCEGA STEFANA DO AUSTROUGARSKE OKUPACIJE

Sredinom petnaestoga vijeka na prostoru srednjovjekovne države bosanske jača jedan novi oblasni gospodar, herceg Stefan Kosača, u narodu zapamćen i kao herceg Šćepan ili herceg Stjepan. Sredinom petnaestog vijeka, kako kaže Miloš Blagojević, on je bio i turski vazal, ali je labavim vezama bio vezan i za bosanskog kralja. Njegova titula glasila je – gospodin Stefan, Božijom milošću herceg od Svetoga Save, gospodar humski i primorski, knez drinski i veliki vojvoda rusaga bosanskog. Na prvom mjestu u njegovoj tituli je „herceg od Svetoga Save“, čime se vezuje za manastir Mileševu, koji je tada bio na njegovoj teritoriji i u kom je počivalo tijelo Svetoga Save, čime se herceg Stefan vezivao za Nemanjiće.

Njegova oblast, kako kaže Miloš Blagojević, prostirala se „od Polimlja i Mileševe na istoku, pa na zapad do donjeg toka reke Cetine. Na sever je ova teritorija dopirala do planine Jahorine i Bjelašnice, da bi se spuštala na jug do obala Jadranskog mora kod Herceg Novog. U pitanju je zaista veliki prostor, koji je obuhvatao nekadašnju Krajinu, odnosno Makarsko primorje, zatim veći deo Humske zemlje, celu Travuniju (Trebinje), potom krajeve oko gornje Drine i zapadne krajeve Raške“.[6] Kao krajnja sjeverozapadna tačka zemalja hercega Stefana javljalo se i Duvanjsko polje. Većinu stanovništva oblasti hercega Stefana, koja je po njemu dobila ime Hercegovina (ili zemlja hercegova) činili su pravoslavni Srbi.

„Teritorija kojom je vladao 'herceg od Svetog Save' predstavljala je pred kraj XIV veka integralni deo države Nemanjića, pa su iz razumljivih razloga većinu stanovništva činili pravoslavni hrišćani. Versku pripadnost stanovništva poštovao je herceg Stefan, dok se srpska crkva u organizacionom pogledu prilagođavala postojećim političkim okolnostima. Prilagođavanje se manifestovalo na taj način što je osnovana posebna pravoslavna mitropolija sa sedištem u manastiru Mileševi. Pod duhovnom jurisdikcijom Mileševske mitropolije nalazili su se svi pravoslavni hrišćani na teritoriji koja je pripadala hercegu Stefanu Vukčiću Kosači. Nije poznat datum osnivanja Mileševske mitropolije, ali je poznato da se mileševski mitropolit David prvi put pominje 1466. godine. On je uspostavio prisnu saradnju sa hercegom Stefanom, a kasnije i sa njegovim sinom i naslednikom hercegom Vlatkom. Mitropolit David uživao je njihovo poverenje, živeo je u njihovoj blizini, pa je sastavio i napisao testament hercega Stefana 1466. godine. Nekoliko godina kasnije sastavljao je i dokumenta hercegu Vlatku. Zahvaljujući prisnoj saradnji pravoslavnog mitropolita i dvojice hercega, pravoslavni hrišćani su uživali visoku zaštitu. Izbor manastira Mileševe za sedište mitropolije nije bio slučajan. Dobro je poznato kako je

[6] Miloš Blagojević, Zahumsko–hercegovačka episkopija i mitropolija od osnivanja do kraja XIX veka, Beograd, 2009, 46.

ovaj manastir uživao izuzetno visok ugled među svim manastirima u Srbiji kako zbog toga što je u njemu sahranjen prvi srpski arhiepiskop Sveti Sava, tako i zbog bogatstva. Mileševi su bila potčinjena mnogobrojna sela i katuni stočara, a organizacija manastirskog gazdinstva služila je za ugled ostalim manastirima u srpskim zemljama. Jedan deo manastirskih poseda izgubljen je u međusobnim borbama oblasnih gospodara, ali je mnogo toga i ostalo, pogotovo što mu je despot Stefan Lazarević potčinio nekoliko sela (1413) u župi Moravici u okolini Arilja."[7]

Oblasni gospodar herceg Stefan Kosača, da bi proširio svoje posjede unutar bosanske države, često je tražio saveznike i među Turcima, koji su rano dospjeli u predjele Hercegovine. Kako piše Veljan Atanasovski, „Turci su se relativno vrlo rano stali upoznavati sa zapadnim predelima Hercegovine. Njihovi akindžijski (jurišni konjički, prim. M. K.) odredi izgleda pljačkali su njene krajeve već prilikom jednog od svojih prvih prodora u one strane naše zemlje 1415. godine. 1436, pak, odredi Turaka tada kao saveznici Stjepana Vukčića doprli su do Sinja. Tri godine docnije, 1439, Turci su za 'svoj račun' ugrozili i kraj oko Duvna, a 1448. opljačkali su i trg Drijeva."

„Prvi pokušaj da konačno zaposednu područje zapadno od Neretve Turci su preduzeli u isto vreme kada su osvojili Bosnu. Zauzeli su, izgleda, dobar deo Humske zemlje, jer je i Ljubuški jedno vreme bio u njihovim rukama, a ugrožavali su i Drijeva. Pokušaj se, međutim, pokazao kao neuspešan. Kada se glavnina turske vojske sa sultanom na čelu povukla iz Bosne u leto 1463, herceg je sa sinovima (herceg Stefan sa sinovima Vladislavom, Vlatkom i Stefanom, prim. M. K.), kako izgleda, relativno lako očistio zemlju od neprijatelja. U zapadnoj Hercegovini operisao je Vlatko sa Vlatkovićima. Za Ljubuški se zna sigurno da ga je oslobodio najstariji hercegov sin. Pod kraj godine Vladislavu je ugarski kralj potvrdio posede Rame sa Prozorom, Uskoplje sa veselom Stražom i Livno, kraj koji dotle nije ulazio u sastav hercegove države, ali iz koga je on po svoj prilici te godine proterao Turke."[8]

„Za to vreme Turci su učvršćivali svoje pozicije na Neretvi, ali ne samo na njoj. Vilajet (pokrajina, prim. M. K.) pod nazivom Primorje, koji su možda baš 1473. godine osnovali, mogao je obuhvatati upravo novostečenu oblast zapadno do Neretve... Turci su ovih godina čvrsto zakoračili u pomenute krajeve zapadne Hercegovine, u to ne može biti nikakve sumnje. Podaci koje nam pruža turski popisni defter (registar, popis, prim. M. K.) za Hercegovinu od 1475. do 1477. reklo bi se da upravo sjajno potvrđuju ovaj zaključak. Pored nahije Drežnica i dela nahije Mostar, koje su i 1468–1469. bile u rukama Turaka, kao jedine na toj strani, pojavljuju se i druge, Duvno ili Rog na jednoj strani i – što je naročito značajno – Ljubuški, za koji se u komentaru

[7] Blagojević, 48.
[8] Atanasovski, 121.

podataka iz pomenutog deftera izričito naglašava da je (on) došao pod tursku vlast koju godinu ranije."[9]

Turci, kao što navodi Hazim Šabanović, zaposjevši Bosnu 1463. godine nisu, kao što su činili u drugim zaposjednutim oblastima, formirali pašaluk, administrativnu jedinicu koja bi zahvatala cijelu teritoriju bivše bosanske države. Oni su osnovali Bosanski sandžak, nešto manju i po strukturi vlasti jednostavniju administrativnu jedinicu kojoj bi odgovarao današnji naziv okružje. Godine 1470, kako kaže Šabanović, osnovan je Hercegovački sandžak. Turci su poštovali zatečeno stanje, pa su nove administrativne jedinice formirali prema starim. Hercegovački sandžak zahvatao je zemlje hercega Stefana i njegovih sinova. Na prostoru zemalja hercega Stefana i u vrijeme turske vladavine opstajala je Zahumsko–hercegovačka episkopija. U okviru Hercegovačkog sandžaka i Zahumsko–hercegovačke episkopije našao se i duvanjski kraj. Hercegovački sandžak dijelio se na manje administrativne jedinice, vilajete, i Duvno se prvobitno našlo u vilajetu Foča. U okviru toga vilajeta na Duvanjskom polju formirana je još manja administrativna jedinica, Duvanjska nahija (manja upravna jedinica). „Nahija Duvno (tur. Dumne)", navodi Šabanović, „ili Rog, odgovara staroj duvanjskoj župi. Glavni grad te župe, kasnije nahije, ležao je na južnoj granici malog Roškog Polja, što se prostire jugozapadno od Duvanjskog polja. Stoga se ova nahija 1477. spominje pod imenom Rog, a kasnije pod imenom Duvno. Roško Polje vezano je sa istočne strane jednom udolinom za južnu ivicu Duvanjskog polja, pa je svakako stoga smatrano sastavnim dijelom župe, odnosno nahije Duvna."

Rog se prvi put spominje 1444. u posjedu hercega Stefana. U tursko doba javlja se prvi put 1477. godine, a zatim 1503, oba puta kao utvrđeni grad. Posadu je imao i 1519. godine. Tada je dizdar (zapovjednik tvrđave, prim. M. K.) bio neki Senkur; on je imao timar, a ostala posada plate u novcu.

Duvanjska ili roška nahija pripadala je prvo drinskom, odnosno fočanskom kadiluku, a kasnije je priključena novom mostarskom kadiluku. U novoj upravnoj podjeli Hercegovačkog sandžaka u šesnaestom i sedamnaestom vijeku nahija Duvno, kako svjedoči Šabanović, „ostala je u sastavu imotskog kadiluka sve do XVII stoljeća, kada je i ona pretvorena u središte kadiluka."[10]

U prvoj polovini sedamnaestoga vijeka nahija Duvno, kaže Šabanović, pretvorena je u kadiluk: „Nahija Duvno pripadala je do 1575. g. mostarskom, a zatim imotskom kadiluku, u čijem sastavu je ostala sve do četrdesetih godina XVII stoljeća, kada je osnovan poseban Duvanjski kadiluk. On se prvi put spominje sredinom marta 1633. (u prvoj dekadi Ramazana 1042. godine). Duvanjskom kadiluku pripadala je i nahija Buško blato.

Interesantno je da je u isto vrijeme duvanjski vojvodluk obuhvatao tri kadiluka: mostarski, imotski i gabelski."[11]

Bosna je u Turskoj carevini imala jednu svoju specifičnu instituciju – kapetaniju koje nije bilo u ostalim djelovima ove prostrane države. „Kapetanije su", kako kaže

[9] Atanasovski, 123.
[10] Šabanović, 194.
[11] Šabanović, 196.

istoričar Hamdija Kreševljaković, „jedna feudalna institucija, a njihovi zapovjednici kapetani, jedna vrsta feudalne gospode turskoga doba. Ta je institucija nešto čisto bosansko, jer je nije bilo ni u jednoj drugoj provinciji nekadašnje osmanske carevine. Uz jeničare (janjičare, prim. M. K.) i spahije sačinjavala je vojska kapetanija posebnu vrstu odbrambenih snaga u ovoj zemlji. U zadnjih sto godina opstanka ove institucije kapetani su igrali vidnu ulogu u političkom životu Bosne i Hercegovine.“ (Hamdija Kreševljaković, Kapetanije u Bosni i Hercegovini, Sarajevo, 1980).

Duvanjska kapetanija, prema Kreševljakoviću, „osnovana je 20. reb. I 1123 (8. svibnja 1711. godine). Sjedište kapetanije bio je Županj Potok, kasnije Županjac, danas Duvno. Ova se kapetanija sterala između Hlivanjske i Ljubuške kapetanije i mletačke granice. Palanka Županj Potok udaljena je od Hlivna i Ljubuškog po šest, a od onovremene mletačke granice samo dva i po sata hoda. I prije osnutka kapetanije bio je u Županj Potoku jedan agaluk (vojnoadministrativna teritorija, manja od kapetanije, kojom je zapovijedao aga (prim. M. K.), ali to nije bilo dostatno nakon novopovučene granice iza Karlovačkog mira. U beratu (carskom ukazu, prim. M. K.) izdatom na Drinopoljskom polju pod gornjim datumom, kojim se postavlja neki Hasan-agom prvog džemeta (skupine, prim. M. K.) konjanika i kapetanom novoustrojene kapetanije čitamo među ostalim i ovo: Palanka Županj Potok u Duvanjskoj nahiji i Hercegovačkom sandžaku krajnja je granica (serhat), pa je malo vojnika koji je čuvaju, a službe im je mnogo. Osim toga je na 4–5 sati blizu gradova Sinja, Makarske i Zadvarja, pa je prema tome suviše skrajnja granica (serhat). Stoga je visokodostojni vezir, preuzvišeni mušir (maršal, veliki vezir, prim. M. K.), reditelj svijeta, bosanski valija (guverner provincije, prim. M. K.), moj vezir (najviša titula u turskoj državi, ministar, guverner, prim M. K.) Ali-paša učinio predlog (araz) i zamolio da se spomenuti grad nanovo popiše i da mu se još nešto pripoji, tako da bude najmanje stotinu nefera (običnih vojnika, prim. M. K.) od tri agaluka kojim plaća (mevadžib) neće biti iz carske blagajne, već da im se nanovo odredi odžakluk iz nekih zgodnih prihoda spomenutog sandžaka, te da se to na licu mjesta zabilježi i izda im se berat...

U Župnom Potoku sagrađen je 1136. (1723) godine grad (tvrđava) i prozvan Sedi-dždedid (Novi zid), a po njemu je nazvana i kapetanija. U grad je smještena i gradska posada s dizdarom na čelu. Vrlo je vjerovatno da je ova posada premještena iz grada Roga u Roškom Polju u Sedi-dždedid i da je toga vremena Rog napušten. Još 1706. godine imao je rog svoga dizdara. U ovom gradu izgrađena je gradska džamija na ime sultana Ahmeda III (1703–1730), za čije vlade je grad sagrađen. Ostaci ovog grada nedavno su potpuno sravnjeni sa zemljom. Još 1878. godine bio je Sedi-dždedid u dobrom stanju. Koliko je momaka brojala gradska posada ne zna se, ali se iz raznih isprava vidi da se sastojala iz mustafhiza (stalne posade, prim. M. K.) i džebedžija (brinuli se o vojnim potrebama i komori, prim. M. K.).

Iz gore navedenog berata znamo da su bila uz kapetana još dvojica aga, dakle tri džemeta, a kako se tražilo da se broj vojnika povisi na 100, to znači da ih je prije

osnutka kapetanije bilo 17, jer su pod zapovjedništvom trojice aga bila 83 vojnika i časnika...

Pored ta tri džemeta bio je u ovu kapetaniju pridijeljen četvrti džemet konjanika iz Prusca sa svojim plaćama iz vojnuganske mukate (pomoćna vojska koju su činili hrišćani koji su za to plaćani, prim. M. K.). Desilo se to nešto prije 1728. godine. Na ovaj nas džemet podsjeća poznati *Duvanjski arzulah* od nepoznatog pjesnika, u kome se onovremene prilike Duvna crtaju u najcrnjem svjetlu.“ (Kreševljaković, 248–252) Kreševljaković navodi i imena duvanjskih kapetana: Kasan-kapetana, Ibrahim Hasana, Husein-kapetana, Sulejman-kapetana i poslednjeg duvanjskog kapetana Ahmeda, koji se u istorijskim izvorima pominje 1830. i 1831. godine. (Kreševljaković, 250–251)

Godine 1660, obilazeći pojedina bosanska mjesta, u Duvno je stigao i poznati turski pisac Evlija Čelebija, ili kako neki zapisuju njegovo ime – Evlija Čelebi. U Duvno je Čelebija došao preko Šuice, i evo šta je zabilježio: „Iz Kupresa smo najprije došli u Šuicu, a odatle smo poslije tri sata stigli u Duvno. Kasaba Duvno. Ja siromah nisam nikad prošao kroz ovo mjesto. Međutim, to bijaše jedna kao rajska bašča uređena kasabica. Nalazi se na području Kliškog sandžaka i ima četiri stotine kuća koje su zidane od tvrdog materijala i pokrivene kamenom i pločama od škriljaca. Takođe ima jednu impozantnu džamiju, više mesdžida (manjih islamskih bogomolja, prim. M. K.), jedan han, jedan skroman malen hamam i deset dućana.“ Stvarni gospodar Duvanjskog polja i njegove okoline tokom viševjekovne turske vladavine bila je turska feudalna porodica Kopčića, koji su igrali važnu ulogu u političkom životu Bosanskog sandžaka i Bosanskog pašaluka i koja je i u pjesmama opjevana. Posjedi Kopčića, kojih je bilo ne samo na Duvanjskom polju nego i drugim kadilucima širom Bosne, bili su ubilježeni na ime Džafer-bega i Murad-bega Kopčića, sinova Džafer-begovih. (Opširni popis Kliškog sandžaka iz 1550. godine, Sarajevo, 2007, videti str. 461) Ovom porodicom bavio se Milenko Filipović (Dr Milenko S. Filipović, Rama u Bosni, SEZ, knjiga LXIX, Beograd, 1955). Nije utvrđeno njeno poreklo. Neki pretpostavljaju da je predak Kopčića bio srednjovjekovni hrišćanski plemić iz roda Kopčića ili Jakovčića, a drugi smatraju da je riječ o strancu koji je ratovao u turskoj vojsci protiv Mađara, gdje se istakao u Mohačkoj bici 1526. ili u Bici pod Bečom 1529. godine, gde se pokazao junaštvom i dobio posjede u Bosni. Kao posjed dobio je Ramu i naselio se u najljepšem delu, blizu izvora reke Rame, gdje je podigao kulu. U Ramu se, kako kaže Filipović, prvi naselio Gazi Kasum vojvoda i od njega svi Kopčići vode poreklo. Nije utvrđeno da li je ramsko selo Kopčići dobilo ime po prezimenu prvog Kopčića Muslimana koji se u njega naselio, ili je turski junak, koji je u Rami stekao posjede, dobio prezime po selu Kopčići u koje se uselio.

Najveći posjed Kopčića bilo je Duvanjsko polje. Razvilo se narodno predanje o tome kako su Kopčići obilježili svoje posjede na Duvanjskom polju, što je sažeto i u narodnu izreku: „Oblijeće kao Kopčić oko Duvna.“ Ovim predanjem bavio se i Milenko S. Filipović (Mil. S. Filipović, Zauzimanje zemlje obilaženjem na konju, Bilten

instituta za proučavanje folklora, 3, 1955). Po tome predanju, Kopčiću je kao nagrada za junaštvo koje je pokazao kao turski vojnik dozvoljeno da zauzme onoliko zemlje u krugu koji napravi na konju od izlaska do zalaska sunca na Duvanjskom polju, što je zabilježila i narodna pjesma:

Kopčića je polovina Duvna,
Vran planina – po njoj travarina
Od Ljubuše do vode Grkuše.

Ovo predanje o obilježavanju Kopčića posjeda na Duvanjskom polju, kako kaže Filipović, nije originalno, javlja se od davnina ne samo u Bosni, na balkanskim prostorima, već i šire.

„Glavno imanje Kopčića – piše Filipović – bilo je u Duvnu i tamo su starešine sela (knezovi) bili ujedno subaše Kopčića. Samo preko leta su Kopčići stajali na Duvnu, a tamo im je stoka bila stalno. Poslednji koji je tako leti izlazio na Duvno bi je Džafer-beg, a Mustaj-beg je do 1928. godine držao gore i stoku i kuću. 'Kopčevina' je bila podeljena na pojedine ogranke, na 'šestine'. Tu je podelu izvršio Zelenkapa (umro 1924). U Lipi i u Kongori su imali kule, od kojih poslednja i sad stoji. Kopčići se odavno uzimaju među sobom.“ Na Duvanjskom polju i po njegovim obodima i u tursko vrijeme postojala su sela koja su nastavila život pod imenima koja su imala i u vreme srednjovjekovne bosanske države. U selima je na uobičajen način živjelo ono isto stanovništvo, bavilo se stočarstvom, obrađivalo zemlju i, uglavnom, čuvalo svoje narodne običaje i vjeru svojih predaka. Polovinom šesnaestog vijeka i tu kompaktnu seosku masu počela je da „nagriza“ islamizacija. Kako je to izgledalo pokazuju nam poreski spiskovi dva današnja duvanjska naselja – Šuice i Galečića, koji su se u ono vrijeme nalazili u sastavu Kupreškog kadiluka, koji je tada bio deo Kliškog sandžaka. Turska administracija nije popisivala prezimena ni rodove svojih poreskih obveznika, nego samo ime glave domaćinstva i ime njegovog oca. Imena su srpska narodna i muslimanska. Ali popisani Muslimani predstavljaju konvertite koji su rođeni kao hrišćani, a onda su preverili i uzeli islamsku veru, što potvrđuje i činjenica da su turski činovnici popisivači uz njihova muslimanska imena upisali i imena njihovih hrišćanskih očeva.

Tako je, prema Opširnom popisu Kliškog sandžaka iz 1550. godine, Šuica imala 27 kuća ili domaćinstava. Na čelu seoske zajednice (džemata) bio je knez Vukić, sin Vojkanov. Domaćini u šuičkim domaćinstvima 1650. godine, prema tome popisu, bili su: Kasim, sin Radoja; Husejin, sin Mehmeda; Dragić, sin (ime oca nečitljivo); Radič, sin Milobrada; Ivan, sin Dragića; Pavko, sin Vukše; Vučihna, sin Vukdraga; Radoje, sin Radivoja; Vukac, sin Vladka; Radoslav, sin Radojine; Nikola, sin Bogdana; Radivoj, sin Radiča, Đorđe, sin Vukše; Dragoje, sin Vukića; Radoslav, sin Ivana; Novak, sin Ivana; Radosav, sin Vladka; Vukić, sin Radoja; Vukas, sin Alekse; Dragić, sin Vladka; Vujin,

sin Uglješe; Miloš, sin Radojine; Radosav, sin Radojine, na baštini Husejina Vukićeva; Pava, sin Ivana, na baštini Radivoja Ivanova; Vukić, sin Kovača, na baštini Ivaniša Vukdragova; Vujica, sin Stepana, na baštini Vučihne. (strana 31–32)

Prema istom Opširnom popisu Kliškog sandžaka iz 1550. godine, selo Galečić imalo je 12 kuća ili dvanaest domaćinstava koja su državi plaćala porez. Kao poreski obveznici vodili su se domaćini ovih domaćinstava: David, sin Vukadina, na baštini Heraka Ivanova; Murad, sin Radiča na baštini Dragića, sina Stepana; Vuksan, sin Uglješe; Radovan, sin Vukić Brativoja; Radivoj, sin Vukmana; Dmitri, sin Ljuboja; Dragiša, sin Radiča; Marko, sin Radoja, na baštini Radoslava, sina Vlaća; Jakov, sin Vukmana, na baštini Vukašina, sina Đurđa; Pavko, sin Vukića; Đurađ, sin Radojine; Radivoj, sin Vukića, na baštini Vukmana Kačića. (str. 32)

Koju je vjeru ispovijedalo hrišćansko stanovništvo Duvanjskog polja u vrijeme i posle ovoga popisa potvrđuje i jedan izvještaj makarskog biskupa Bartolomeja Kačića iz 1626. godine u kom on, na latinskom jeziku, piše o tome koja se vjera ispovijedala među hrišćanima na prostoru Makarske biskupije, u čijem je sastavu bilo Duvanjsko polje. Navodeći konkretna mjesta u Makarskoj biskupiji, on u izvještaju navodi i ovaj zaključak: „U svim pomenutim parohijama, izuzimajući parohiju Rame, najvećim delom su šizmatici.“ Šizmatik (raskolnik) je termin kojim su predstavnici Katoličke crkve označavali pravoslavne. Ovaj podatak nam svjedoči da su u prvim decenijama sedamnaestoga vijeka, kada je riječ o hrišćanskom stanovništvu, većinu žitelja Duvanjskog polja činili pravoslavni. Već narednih decenija stanje se mijenja, pojačana aktivnost katoličkih misionara Makarske biskupije koji, služeći se raznim metodama, uspijevaju da u katoličku vjeru prevedu veći broj pravoslavnih. Makarski biskup Nikola Bjanković, posle 20 godina misionarskog rada i 12 godina upravljanja Makarskom biskupijom, u jednom izvještaju datiranom 20. maja 1707. godine kao svoj najveći uspjeh navodi da je na katoličku vjeru „preveo mnoge šizmatike i krstio mnoge turske porodice“ (Bosnu, pa i Duvanjsko polje više puta je morila kuga. Ova opaka bolest posebno se ustremila na jugozapadnu Bosnu 1772. i 1773. i 1814. i 1815. godine, kada je stanovništvo kraških polja jugozapadne Bosne, pa i Duvanjskog, bilo desetkovano. Kada se bolest povukla, bosanski begovi, vlasnici obradive zemlje, a među njima i Kopčići, nastojali su da na svoje posjede dovedu nove kmetove. A kmetova hrišćana bilo je u susjednim oblastima iza mletačke i, poslije pada Napoleona, austrijske granice. Hrišćansko stanovništvo, od kojih su mnogi prihvatili katoličku vjeru, toliko se iza turske granice bilo namnožilo da nije moglo da se prehrani. Turska Bosna, a posebno plodno Duvanjsko polje, za mnoge je bila obećana zemlja. Tridesetih godina devetnaestoga vijeka na posjede Kopčića doselili su se mnogi kmetovi hrišćani, većinom katolici.

U svom „Putovanju po Bosni 1845. godine“ katolički sveštenik Ivan Franjo opisuje bosanske predjele kroz koje je prolazio, a u avgustu te 1845. godine došao je

u Duvno. Ovako je Jukić opisao duvanjski kraj: „U Duvnu ima najviše kršćana (katolika, prim. M. K.) oko 4.000, kojima služe jedan župnik u Mokronogama, a drugi u Seonici. Rišćana (pravoslavnih, prim. M. K.) ima oko 1.500 i svoga sveštenika imaju u Županjcu. Turaka, osim Županjca, malo i još gdje po selima ima do 2.000. Županjac jeste grad u ravnici, omalušan, ima nekoliko kuća turskih i dućana u njemu, a oko grada stoje rišćani i kršćani. Odstoji od dalmatinske međe šest sati.“)

Godine 1875. izbio je Bosansko–hercegovački ustanak, koji su podigli Srbi, nastojeći da se oslobode turskog ropstva. Ustanak je zahvatio one predjele u kojima su Srbi bili većinsko stanovništvo, lijevu obalu Neretve, ili istočnu Hercegovinu, ali i Bosansku Krajinu, posebno zapadni dio Livanjskog polja. Krvave bitke sa turskom vojskom Srbi su vodili tri godine. Ustanku se, po nagovoru Katoličke crkve, nisu pridružili katolici. Zbog toga se ustanak nije prelio na Duvanjsko polje, gdje su Srbi bili manjina. Ustanak je okončan Berlinskim kongresom održanim 1878. godine, gde su velike evropske sile odlučile da se Bosna i Hercegovina ustupi Austrougarskoj.

DUVANjSKI SRBI U IZVJEŠTAJIMA MAKARSKIH BISKUPA

Još je austrougarska država, nastojeći da se učvrsti u okupiranoj Bosni i Hercegovini, oslonac tražila u katolicima, namećući im hrvatsko ime, pravoslavne Srbe i Muslimane nastojala je da pretvori u novu naciju – Bosance, a srpski jezik kojim se govorilo, a i danas govori u Bosni, u bosanski. Da bi se to postiglo, pravljeni su istorijski falsifikati, kada su novi austrougarski istoričari najteže prolazili sa Srbima, trebalo je po svaku cijenu dokazati da Srba u Bosni i Hercegovini nije bilo u srednjem vijeku i da su današnji Srbi potomci nekakvih Vlaha, starosjedilaca Balkana mutnog porijekla koji nemaju veze sa Srbima. Te Vlahe je navodno kao stočare nomade Turska naselila u Bosnu, a Pravoslavna crkva im je nametnula pravoslavlje i srpsko ime. U tome je srpska crkva bila toliko uspješna da su bivši Vlasi potpuno zaboravili na svoje prethodno porijeklo, svoj vlaški – cincarski jezik i svoje običaje. Posebno je u tome bila istrajna hrvatska istoriografija.

Na te događaje ukazali su mnogi tadašnji srpski naučnici, a posebno je bio direktan dr Jevto Dedijer, objavivši 1911. godine rad „Porijeklo bosansko–hercegovačkog stanovništva“, u kom, između ostalog, kaže da se šire zlonamjerne tvrdnje da ,,u Bosni i Hercegovini nema nikako srpskog naroda i da cijelo pravoslavno stanovništvo predstavlja ostatke Vlaha ili potomke rumunjskih doseljenika. Te teorije su eksploatisali na razne načine svi politički faktori koji su sa pravoslavnim dijelom stanovništva imali ma kakva razračunavanja... Tu novinarsku kampanju podstakla su dva bosanska činovnika koji se samo uzgredno bave naukom i od kojih je jedan izmjerio nekoliko seljačkih lubanja, a drugi ispitao nekoliko karavlaških Cigana. Nauka je obojici izrekla konačni sud, koji bi za njih da imaju osećanja zaistinu mogao biti fatalan.“[12] Ta teorija o vlaškom porijeklu bosansko–hercegovačkih Srba ponovo je „oživljena“ u savremenoj bosansko–hercegovačkoj istoriografiji, a zastupljena je i u knjizi „Pučanstvo duvanjske župe 1469–1800“.[13]

Za argumentaciju o vlaškom porijeklu Srba Ivić koristi dobro poznate turske popise poreskih obveznika iz šesnaestoga vijeka iz sela Šuica, Galečić, Drežnica. Poznato je da poreska administracija turske države nije koristila prezimena, pa je za navođenje poreskog obveznika bilo potrebno samo njegovo ime i ime njegovog oca. Popisi poreskih obveznika, kao što smo napred pomenuli u našoj knjizi, pokazuju da je i u selima Šuica, Galečić i Drežnica u šesnaestom vijeku živjelo isto stanovništvo kao širom Like, Slavonije, Bosne, Hercegovine i Srbije, da muškarci, izuzev onih koji su primili islam, nose slovenska srpska imena i među tim imenima nema nijednog koje bi ukazivalo na njegovo vlaško porijeklo.

[12] Dr Jevto Dedijer, Porijeklo bosansko–hercegovačkog stanovništva, Pregled, Sarajevo, 15. januar, 1911, str. 421–422)

[13] Ante Ivića, objavljena u Tomislavgradu 2011. godine

Pored toga, mora se imati na umu da se u vrijeme turske vladavine sve stanovništvo na Balkanu dijelilo na Turke, u koje su ubrajani i islamizirani Bosanci i Hercegovci koji nisu znali da govore turski, a da su hrišćani – pravoslavni i katolici – nazivani jednim imenom *vlasi*, što je značilo hrišćanska raja.

Autor knjige „Pučanstvo duvanjske župe“ navodi kako se na osnovu imena navedenih u turskim defterima ne može utvrditi da li se radi o slovenskom ili vlaškom stanovništvu. Prema popisu, jasno je da se radi o srpskim imenima. Imena Đorđe, Uglješa, Vukašin, Aleksa, Dragić, Radivoje, Petar, Vlatko, Vukić, Vujin, Viganj i danas su vrlo česta u srpskom narodu.[14] Na osnovu navedenog popisa, u selima Galečiću i Šuici, u kojima danas nema Srba, u tom periodu živjeli su samo Srbi.

,,Osmanska država je povremeno vršila popis radi utvrđivanja posjeda Carstva, prihoda s određenih područja i poreznih obaveza stanovništva koje je tu živjelo. Na području današnje BiH, sumirani su popisi sandžaka Bosna iz 1468/69. Popis obuhvaća samo periferna naseljena mjesta prostora koji će duvanjska župa imati u prvoj polovici 18. stoljeća. Od naselja nalazimo samo ona iz Drežnice. Iz pomenutog popisa hercegovačkog sandžaka iz 1477. saznajemo imena žitelja nahije Drežnica, koju čine tri sela, u kojim su popisana 142 doma.

Popis imena i prezimena u navedena dva sela isti je ili sličan popisu stanovništva Šuice i Galečića. Preovladavaju imena Radiša, Radivoje, Božidar, Đurađ, Vladislav itd., pa se na osnovu navedenih turskih dokumenata nameće zaključak da su u tim selima prije dolaska Turaka živjeli Srbi.

Dalje, u ovoj knjizi su objavljeni i drugi dokumenti – *Pismo pape Julija Trećeg*, od 24. 12. 1551, u kojem stoji da je imenovao biskupa fra Danijela na njihov prijedlog, upućeno je knezovima Grguru Lučiću i Pavlu Vukoviću te svemu narodu grada Duvna. Obitelj Lučić bila je najbogatija s nepokretnim posjedom u Duvnu, kasnije je osiromašila, ali njihovi potomci su se održali i do danas u Duvnu. Za razliku od njih, Vukovića više nema. To je glasovita plemićka porodica u Duvanjskom polju u srednjem vijeku. Nedaleko od sela Srđana postoji Vukovića gradina s ostacima njihova dvora.“[15]

Tvrdnja Ante Ivića koja se odnosi na Vukoviće nije tačna. Vukovići su Srbi i u Duvnu su živjeli sve do 29. juna 1992. godine, kad su morali, kao i svi ostali njihovi srpski sunarodnici da napuste Duvno. Supruga Rajka Vukovića i njegova sestra sa sinovima poslije progonstva iz Duvna i poslije rata odselile su se u Las Vegas u Ameriku. Porodica Bore Vukovića odselila se u istom periodu u Toronto u Kanadu, gdje i danas živi.

Vukovića je do dolaska Turaka bilo i u selu Crvenice, odakle su ih Turci protjerali i raselili, a sve do šezdesetih godina 20. vijeka živjeli su i u Mandinom Selu. Nisu imali muških potomaka, pa su nestali, a potomci po ženskoj liniji živjeli su u

[14] Ivić, 25–32.
[15] Ivić, isto

Rašćanima do 1992. godine. Navešćemo još neke zanimljive podatke iz knjige Ante Ivića koji svjedoče o prisustvu Srba na Duvanjskom polju:

,,O naseljenosti Duvna 1609. godine – navodi Ivić i ovaj podatak – govori pismo don Tadije Milinića upućeno papskom nunciju u Veneciji. Don Tadija je dokazivao kako bi za katolike u BiH bila propast kada bi se duvanjska biskupija pripojila Splitskoj nadbiskupiji. Na početku kaže – Znajte vaše slavno gospodstvo da Dalma nije ništa drugo nego obična ravnica okružena nekolicom kuća. Ima oko 70 katoličkih obitelji, a svi ostali su Turci i Vlasi, raskolnici.“[16]

,,Treći (po redu, prim. M. K.) makarski biskup fra Marijan Lišnjić imao je problema s Turcima. Tako su ga dvaput gotovo do smrti istukli u Mostaru 1669. i u Ljubuškom 1670. U oba slučaja morao je isplatiti otkupninu. Vizitirao je Duvno godine 1670. i 1671. i prema njemu glavna sela u Duvnu su Kongora, Lipa, Mandino Selo, Oplećani, Županjpotok, Mokronoge, Kolo i Stipanjići. Nije našao nikakav grad, tvrđavu ni crkvu. Bilo je malo katolika, a mnogo muslimana i pravoslavaca. Oni katolici što su ostali nemaju nikakvu crkvu, a muslimani imaju jednu džamiju. Krizmao je oko 250 vjernika, a prema njemu svega je bilo oko 400.“[17]

,,U srpnju 1706. makarski biskup Nikola Bijanković krizmao je vjernike koji su došli iz Livna, Županjca, Donjeg Vakufa, Rame i Mostara. U Duvnu je zatekao ruševine i ostatke 640 katoličkih i 100 pravoslavnih kuća. Za sela kaže da su u bijednom stanju, opustjela su i sada su naseljena novim doseljenicima, koji dolaze iz Bosne. Međutim, dolaze muslimani i kršćani. Svi žele da se održi mir i dobri odnosi sa Venecijom. Duvno i okolna sela nemaju crkvu ni kapelu.“

,,Makarski biskup Nikola Bijanković više puta je obilazio ove krajeve (1706, 1710, 1713, 1718. i 1723). Konkretniji podaci o mjestu i osobama iz duvanjske župe zabilježeni su u dnevnicima i izvještajima obilaska biskupa Bijankovića. Stoga ćemo navesti neke detalje prema Mili Vidoviću.

U siječnju 1706. biskup je stigao u Bukovicu. Zapovjednik Duvna Ibrahim-beg Kopčić ga je sa još tri njegova brata lijepo primio… Odatle se uputio u Rakitno i zadržao četiri dana. Pripovijedao je, posjećivao pastire i bolesnike, ispovijedao do četiri sata u noć. Po brdima je zatekao više dugovječnih staraca koji poste tri dana u tjednu o kruhu i vodi. U jednoj kući u šumi zatekao je Vida Pipunića, starca od 130 godina. Po brdima je našao više staraca od 80 i 90 godina, koji strogo obdržavaju Kristov zakon. U Rakitnu biskup nije mogao udovoljiti željama mnogih muslimana i pravoslavaca da ostane još četiri dana i blagoslovi njihove domove.

Generalni vizator De Vijetri izvijestio je 1708. kako je Duvno pusto, gotovo bez stanovnika. Duvno tada ima samo pet sela s vrlo malo obitelji.

[16] Ivić, 109.
[17] Ivić, 109.

Veliku nevolju i težak život spominje Mehmed-aga Pruščanin, zapovjednik turske posade. Još teže je bilo raji.“[18]

U knjizi ,,Pučanstvo Duvanjske župe“, gde je većina podataka iz izvora Katoličke crkve, što su nastajali na osnovu podataka iz obilazaka katoličkih biskupa i drugih sveštenika, koji su popisivali katoličke vjernike u periodu od 1469. do 1800. godine, nigdje se ne pominje selo Rašćani, iako ono postoji, što se vidi iz karte područja Duvanjske župe od 1718. do 1758. godine.

Na osnovu navedenih izveštaja koji su usledili posle poseta, može se sa sigurnošću zaključiti da u selu Rašćani za sve vreme njegovog postojanja nije evidentirano da su živjeli katolici.

U popisu katolika u vrijeme obilaska 1743. godine biskupa Dragićevića i u popisu porodica u vrijeme posete 1768. godine biskupa Bogdanovića u selima Mokronoge, Srđani, Rašćani i Kovači nije popisan nijedan katolik, iako se na karti područja Duvanjske županije od 1718. do 1758. godine nalaze navedena sela.

Ovi podaci govore o kretanju stanovništva i njihovom prelasku iz jedne vjeroispovijesti u drugu, pretežno u katoličku vjeru, koja je imala jaku materijalnu podršku i svešteničkі kadar iz Rima.

U izvještajima koji su nastajali na osnovu popisa odnosno obilazaka nigdje ne postoji iskazana narodnost popisanih vjernika. Ni u jednom izvještaju nije pomenuta riječ Hrvat. Neki sveštenici koji su obilazili sela, na primer Rakitno, pominju da u tom selu ima pravoslavaca. Kad spominje ukupno stanovništvo, razvrstavaju se na dvije skupine – kršćane i muslimane.

Na osnovu podataka u knjigama iz katoličkih arhiva, ne može se utvrditi kojem narodu vjernici pripadaju. Iz izvještaja možemo saznati kako su ljudi prelazili u katoličku vjeru: neki iz straha, neki dobrovoljno, vjerovatno zbog toga što su posete katoličkih sveštenika bile češće od poseta sveštenika Pravoslavne crkve.

Zbog zaraznih bolesti, ratova, progona, sušnih godina i društvenih prilika bile su česte migracije stanovništva. Poslije izvjesnog vremena neko se vraćao na napuštene prostore, a često su se na to područje doseljavali drugi stanovnici.

[18] Ivić, 113.

NASELjA NA DUVANjSKOM POLjU U KOJIMA SU ŽIVJELI SRBI

Na Duvanjskom polju, na mjestima gde su današnja naselja, živjelo se od davnina, što potvrđuju arheološki nalazi iz praistorije, iz ilirskih i rimskih vremena, ali i iz srednjeg vijeka i vremena Turaka. Neka od tih sela, kao što je Kolo, javljaju se pod istim imenom i u srednjem vijeku. U knjizi „Stećci – kataloško topografski pregled“ (Sarajevo, 1971) Šefik Bešlagić bilježi osamnaest srednjovjekovnih nekropola na Duvanjskom polju. Grobovi su okrenuti od zapada prema istoku, a to je način sahranjivanja pravoslavnih hrišćana. Na srpskim grobljima sačuvani su srpski spomenici iz turskih vremena, stari i po nekoliko stotina godina. U mnogim selima nema Srba, što ne znači da ih, kao na primer u Brišniku, nije ranije bilo. Mi ćemo sada pomenuti samo ona naselja u kojima su Srbi živjeli do Drugog svjetskog rata, kada je počelo njihovo zatiranje.

Srbi su na prostoru Duvanjskog polja i opštine Duvno živjeli u gradu Duvnu i u 14 sela. To su: Mokronoge, Oplećani, Srđani, Mandino Selo, Lipa, Kongora, Cebara, Prisoje, Vrilo, Eminovo Selo, Baljci, Crvenice i Kolo.

TABELA BR. 4

POPIS STANOVNIŠTVA GRADA DUVNA 1879-1991.				
Godina popisa	Broj Srba u opštini	Srba po popisu u gradu	% Srba u gradu	Odnos Srbi ukup./Srbi u gradu %
1879	1051	91	5.89	8.66
1885	812	139	7.93	17.12
1895	1050	174	8.79	16.57
1910	1122	180	9.96	16.04
1921	1107	157	10.12	14.18
1931	1222	170	10.39	13.91
1948	807	160	10.62	19.83
1961	1239	246	7.50	19.85
1971	970	241	7.38	24.85
1981	671	214	5.06	31.89
1991	576	219	4.37	38.02

DUVNO. Gradić Duvno se nalazi na zapadnoj strani Duvanjskog polja. Kroz istoriju je promijenio nekoliko imena. U dvadesetom vijeku četiri puta je mijenjao ime. U gradu su živjeli Hrvati, Srbi i Muslimani, koji su sve do šezdesetih godina dvadesetog vijeka bili apsolutna većina sa 50 do 60 odsto stanovništva grada. Sa razvojem grada, školstva, zdravstva i privrede stvoreni su uslovi da se ljudi sa sela zaposle u privredi i društvenim djelatnostima, što je stvorilo uslove za migraciju ljudi iz sela u grad. Pošto je 90 posto Hrvata živjelo u selima, najveći broj doseljenika u grad bili su Hrvati, čemu je potpomogla njihova ekonomska mogućnost. Hrvati su masovno odlazili na privremeni rad u inostranstvo, vrijedni i štedljivi, dosta su dobro zarađivali i stvarali kapital koji su donosili kući. Priliv kapitala iz inostranstva uticao je na brži razvoj i standard stanovništva opštine Duvno. Kretanje stanovništva iz sela u grad bilo je karakteristično za cijelu zemlju. Tako je broj stanovnika u gradu počeo da raste, a u selima sve više da se smanjuje. Zbog navedenog kretanja stanovništva, Hrvati u gradu postepeno postaju većinski

narod sa preko 70 posto stanovništva grada. Srbi u gradu uspijevaju da sačuvaju procenat koji su imali u cijelom periodu od kada se vrši popis, od dolaska Austrougarske, i stalno su bili manjina. U svim popisima od 1885. do 1948. godine, Srbi su činili od devet do deset posto stanovništva grada. Srba je u gradu najviše živjelo sedamdesetih godina 20. vijeka. Na popisu stanovništva 1971. godine upisan je 241 Srbin. Procentualno, skoro isto toliko živjelo je prema popisu stanovništva iz 1885. godine, kada je popisano 139 Srba.

U samom Duvnu su živjeli Srbi sa prezimenima: Vuković, Vujinović, Kovačević, Mihojević. To su bile porodice koje su od starina živjele u gradu, kasabi, koji je mijenjao ime. Sigurno je bilo još srpskih porodica koje su od starina živjele u Duvnu, ali su izumrle ili su na drugi način nestale sa područja grada. U grad su se naselile srpske porodice Zelen iz sela Cebara, Milisav iz Lipe i Eminova Sela, Važić i Karan iz Rašćana. Pored Srba koji su starosjedioci na području Duvanjskog polja, u Duvnu su prije Drugog svjetskog rata živjeli Srbi koji su radili u državnim institucijama ili su na neki drugi način došli u Duvno. Na osnovu spiska žrtava rata od 1941. godine i svjedočenja preživjelih Srba, u Duvnu su živjele porodice s prezimenima: Kozomara, Glamočlija, Basta, Mornarić, Mavrak, Pavlović, Vlajčić i jeromonah Sebestijan Milovanović.

Županjac – Duvno bila je mala kasaba sa malo stanovnika. Prema popisu stanovništva koji je izvršila Austrija 1879. godine, Županjac je imao oko 1.545 žitelja.

Broj stanovnika koji su živjeli u gradu sporo se povećavao, tako da je od popisa 1879. do 1948. godine bilo povećanja i smanjenja, do 1.800 ili 1.900, da bi na popisu stanovništva iz 1948. godine bilo 1.507 stanovnika, skoro kao i na prvom popisu.

Poslije Drugog svjetskog rata dosta Srba se preselilo iz sela u grad, i to: Bilanovići iz Mandina Sela i Srđana, Stanišići, Karani i Važići iz Rašćana, Gligorići i Savići iz Eminova Sela, Zečevići iz Kongore, Bošnjak iz Mokronoga. U Duvno su se poslije Drugog svjetskog rata doselili i Srbi iz drugih opština i republika, gdje su neki ostali da žive do početka rata 1992. godine, a neki kraće vrijeme, i to: Mile Marković, Nenad Pejović, Mirko Crepulja, Ilija Popović, Savo Manojlović, Mirko Kovačević, Pero Čulić, Krsto Bosnić, Timotije Krstić, Vlado Boljanović, Drago Nenadić, Savo Pavlović, Mitar Zolotić, Radovan Piljević, Miloš Vuković, Rade Kos, Đoko Erceg, Rade Ćulum, Milan Majkić, Mišo Gvozdenović, Đoko Radujko, Milan Čvoro, Slavko Lončar (Crnogorac), Božo Spaić. Sigurno je bilo još srpskih porodica koje su kraći ili duži period živjele na području opštine Duvno, ali nismo uspjeli da saznamo ništa o njihovom boravku u ovom mjestu. Jedan broj navedenih porodica živio je dugo u Duvnu, tu su zasnovali porodice, i u Duvnu su ostali da žive članovi njihovih porodica sve do rata 1992. godine.

Iako je grad bio administrativno, kulturno i privredno mjesto, osnovna privredna djelatnost u njemu do sedamdesetih godina dvadesetog vijeka bila je poljoprivreda. Uslovi za bavljenje stočarstvom u gradu bili su znatno nepovoljniji od uslova koji su bili u selima. Grad je izgrađen na uzvišenju oko kog su njive oranice i nisu postojali uslovi za izgon stoke na pašnjake u planinske predjele niti u polje dok se ne skinu prinosi sa njiva. Zbog toga je stoka hranjena u štali. Najzastupljenije je bilo gajenje goveda. Razvoj grada i naseljavanje stanovništva sa sela uticali su da se u perifernim dijelovima dosta dugo održi stočarstvo, posebno proizvodnja mlijeka. Čak na osnovu broja grla krupne stoke, moglo bi se zaključiti da se stočarstvo u gradu duže zadržalo nego u selu. Za to je bilo i ekonomskih razloga. Potražnja u gradu za mlijekom je porasla, pa je svježe mlijeko, koje se proizvodilo na periferiji grada, imalo dobru cijenu i siguran plasman.

Duvno - kasaba, razglednica oko 1898.god.

Panorama grada Duvna, označena lokacija Srpske pravoslavne crkve i srpskog groblja u Duvnu

Srbi koji su živjeli u gradu imali su poljoprivredna imanja, veleposjednici su bile porodice Kovačević i Vujinović. Pored poljoprivrede, u gradu su se postepeno razvijale i druge privredne djelatnosti. Razvijalo se zanatstvo, formirane su zanatske radnje: kovačnice, stolarske i krojačke radnje, pekare, fotografske i trgovinske radnje, ugostiteljski objekti i druge zanatske djelatnosti.

Razglednica Županjca snimljena oko 1898. godine

Pre početka rata 1941. godine Srbi su imali dosta razvijenu privrednu djelatnost u Županjcu. Prema popisu žrtava stradalih u Drugom svjetskom ratu i svjedočenja preživjelih o tim žrtvama, pored čijih imena su napisane i djelatnosti kojima su se bavili, Srbi koji su živjeli u gradu imali su trgovinske radnje, gostionice, fotografske radnje, pekare... Srba je bilo i u državnim institucijama: činovnika, učitelja, veterinara, policijskih službenika i policajaca.

Srbi iz grada su, kao i Srbi iz sela, u dvadesetom vijeku zlostavljani i nad njima su vršeni stravični zločini. Poslije Drugog svjetskog rata ili političke nestabilnosti, Srba je u selima bilo sve manje. Broj Srba u gradu, i pored stradanja i iseljavanja, nije se mnogo smanjivao, jer je u svim tim periodima bilo preseljavanja iz sela u grad, što je uticalo da se broj Srba u selu drastično smanji. To se dešavalo po tri osnova, i to: stradanjem u ratovima, iseljavanjima pod pritiskom i ekonomskom migracijom.

Poslije posljednjeg, građanskog rata Srbi su morali da napuste grad koji je etnički očišćen. Etničko čišćenje Srba iz grada desilo se 1. juna 1992. godine, kad su svi Srbi prisilno odvedeni u logor u selo Rašćane i druge logore, i u grad se više nisu vratili. U Duvnu je poslije posljednjeg rata ostalo da živi oko dvadeset Srba. Oni koji su ostali u Duvnu žive u mješovitim brakovima.

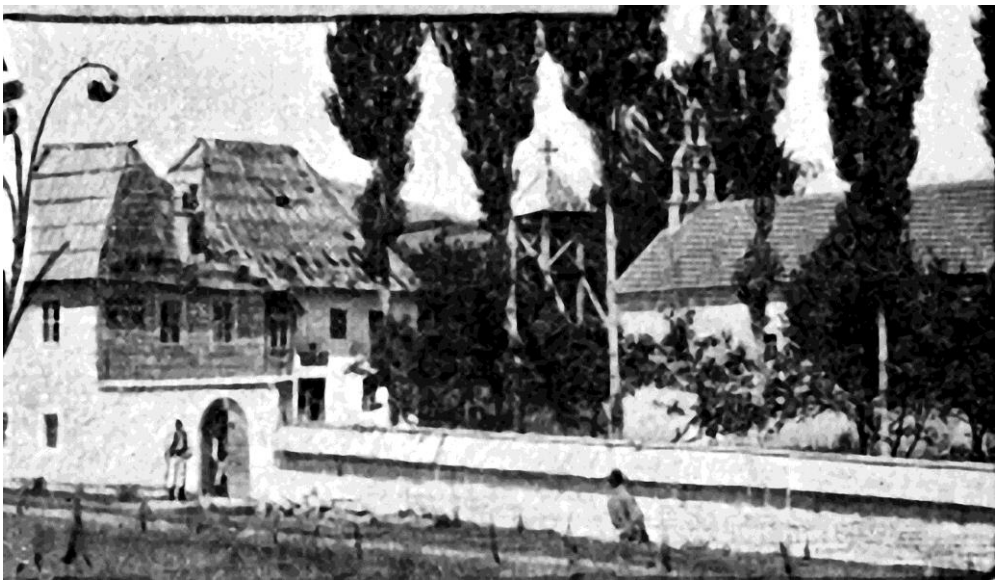

Pravoslavna crkva i parohni dom u Županjcu–Duvnu, vjerovatno kako su izgledali kad su podignuti

U Duvnu je 1864. godine podignuta pravoslavna crkva posvećena Svetom Nikoli, koja u posljednjem ratu nije oštećena. Pored nje, kao spomenik i dokaz življenja Srba u gradu je srpsko groblje koje je na uzvišenju, iznad sjeverne strane grada, zvanom Karaula.

Sa dosta rezerve mora se prići podacima koje je ostavio fra Anđeo Nuić, koji govori o borbi katolika i rišćana (kako se Srbi pravoslavci u tom tekstu nazivaju) za mjesto za groblje na uzvišenju Karauli u Duvnu. Nemoguće je da na mjestu na kome je današnje Duvno u srednjem vijeku nije bilo naselja i da kraj toga naselja nije bilo hrišćanskog groblja. Činjenica je da se na uzvišenju Karaula nalaze oba groblja – pravoslavno i katoličko, koja su međusobno udaljena stotinak metara. Nije isključeno da su katolici u Duvnu počeli da sahranjuju svoje mrtve pored već postojećeg starog hrišćanskog groblja. Sa rezervom se mora prihvatiti i Nuićeva tvrdnja da u Kolu nikada nisu živjeli pravoslavni, a da su pravoslavno groblje u tome mjestu zasnovali Srbi koji su živjeli u Duvnu, a čije je groblje, po nalogu turskih vlasti, sve do navodnog otvaranja novog groblja na Karauli bilo u Kolu. U prilog pretpostavci da je katoličko groblje na Karauli zasnovano kraj starijeg hrišćanskog groblja, u kome su sahranjivani Srbi, svjedoči i zapis fra Anđela Nuića u „Sveštenjaku“: „Prema jugu tik Županjca nahodi se mjesto zvano Karaula, na ovom mjestu jest bilo starinom groblje, u kom se i sada vide stećci. Katolici iz Županjca jesu se kopali zajedno u groblje nad selom Kolo. Oko godine 1874. bivši župnikom fra Petar Kordić, strašni fanatik svega što se tiče katoličkog, usudi se pokopati tude na Karauli jednog prosjaka, zatim proglasi da ovde se svi kopaju katolici iz Županjca. Sada rišćani ustanu da se i oni tude kopaju. Turci ustanu da se tude ne ima kopati nitko zato se ne zna čije je groblje starinom bilo; poslen mnogi razmirica na sudu turskom dopusti se da katolici i rišćani podijele mjesto po pola i da se kopaju. Rišćani kao lukavci narede kriomice na selah drugim rišćanim da svak donese što može više (65) pletera i kolaca i tako za jednu noć ograde čitavo mjesto uzdajući se tako ga prisvojiti; ovo je bilo u subotu navečer. Kad u nedilju svak se čudi koji đavli ogradiše groblje! Poznavši katolici lopovštinu rišćansku, prikažu sve župniku. Fra Petar kad je rekao pučku misu naredi svemu puku da odmah iza mise ima svak za njim poći u groblje i sve razvaliti. Katolici već razdraženi svak tamo pohrli muško i žensko i kazuju mi ljudi toliko je bilo naroda da ga nije mogao ni kolac zapasti. Kroz jedan čas to je sve uništeno! Vidivši turska vlada prievaru rišćansku pridade ga sasvim katolicim.“

Srpsko groblje je ograđeno betonskim zidom koji se nalazi u dobrom stanju. Uz ogradu su prije 60 i više godina posađeni četinari, crni bor, koji su izrasli dosta visoko. Groblje je veliko, pa ima dosta prostora na kojem nema grobova i groblje podsjeća na park. Borovi podsećaju na pravu šumu, pa groblje može da se vidi iz skoro svih dijelova grada. Spomenici su dosta dobro očuvani. Ima dosta spomenika na kojima su uklesana prezimena srpskih porodica koje su živjele u gradu. I stari spomenici su dobro očuvani i na njima se još mogu prepoznati slova. Na krstovima se prepoznaju i sve isklesane i dobro obrađene bordure i drugi ukrasi. Pored starih

krstova bliješte i novi granitni spomenici, koji dokazuju da su Srbi, koji su živjeli u gradu, bili dosta imućni, pa su mogli da podižu skupe spomenike.

SRPSKO GROBLJE U DUVNU, SNIMLJENO U JUNU 2011. GODINE

Na groblju se posebno ističe desetak starih spomenika porodice Kovačević, koji su u nizu i uspravno stoje kao vojnici. Krstova ima velikih i malih, svi su ukrašeni isklesanim bordurama i drugim slikama. Grobnice su sa strane obložene i pokrivene isklesanim pločama od kamena krečnjaka, što je u to doba, a i danas rijetkost vidjeti po grobljima.

Srpsko groblje u Duvnu (Tomislavgradu), prema podacima iz Katastra nepokretnosti opštine Tomislavgrad, nalazi sa na k. p. br. 1.312, KO Tomislavgrad, naziv parcele je Groblje. Površina je 5.767 metara kvadratnih. Posjednik nepokretnosti, parcele, odnosno groblja je Srpskopravoslavna crkvena opština Tomislavgrad.

Koordinate za lociranje parcele su – Y:6438075, X:4842526.

TABELA BR. 5				
POPISI STANOVNIŠTVA SELA MOKRONOGE 1879-1991.				
Godina popisa	Ukupno po popisu u Mokrono-gama	Popisano Srba u Mokro-nogama	% Srba u Mokrono-gama	Odnos Srbi ukupno/Srbi u Mokronogama u %
1879	182	9	4.95	0.86
1885	321	14	4.36	1.66
1895	376	21	5.59	2
1910	425	23	5.41	2.05
1921	491	37	7.54	3.34
1948	397	3	0.76	0.37
1953	408			
1961	471	15	3.18	0.37
1971	557	0	0.00	0

MOKRONOGE. Ovo selo je smješteno na sjeverozapadnom dijelu Duvanjskog polja, u podnožju planine Ljubuše, četiri kilometra udaljeno od opštinskog sjedišta, varošice Duvna. U selu su živjeli Hrvati, Srbi i Muslimani. Srbi su činili manjinu, svega četiri do pet odsto stanovništva. Početkom rata 1941. godine u selu je živjelo šest srpskih porodica, pet Simića i jedna Bošnjak. Sahranjivali su se na groblju u Eminovom Selu. Srbi su iskorijenjeni iz Mokronoga tokom Drugog svjetskog rata. Na prvom popisu poslije toga rata, popisano je samo dvoje Srba. Srbi iz sela Mokronoge imali su dosta dobar poljoprivredni posjed. Prema izjavi Ilije Bakovića, moglo bi se zaključiti da su bili veleposjednici, imali su svoje najmenike i čobane. Selo Mokronoge, kao i sva druga sela, imalo je sve uslove za bavljenje stočarstvom. Iznad sela uzdiže se planina Ljubuša, bogata pašnjacima. Plodne njive oranice su odmah ispod sela, pored kog protiče rijeka Šuica, što je uticalo na razvoj poljoprivredne djelatnosti.

TABELA BR. 6				
POPIS STANOVN. SELA OPLEĆANI 1879-1991.				
Godina popisa	Ukupno popisano u Oplećа-nima	Popisano Srba u Oplećа-nima	% Srba u Oplećа-nima	Odnos Srbi ukupno/Srbi u Oplećanima u %
1879	212	59	27.83	5.61
1885	256	64	25.00	7.60
1895	274	79	28.83	7.52
1910	281	72	25.62	6.42
1921	305	81	26.56	7.32
1948	361	0	0.00	0.00
1953	394			
1961	434	79	18.20	6.38
1971	416	50	12.02	5.15
1981	428	43	10.05	6.41
1991	424	36	8.49	6.25

OPLEĆANI. Selo se nalazi na sjeveru Duvanjskog polja. Udaljeno je od Duvna oko četiri kilometra. Na nekoliko stotina metara ispod sela teče rijeka Šuica, koja skreće prema sredini Duvanjskog polja i teče kroz cijelo polje prema suprotnoj, južnoj strani, prema selu Kovači, gdje uvire. Teče kroz brdo Prevlaka i izvire u selu Vrilo u Buškom blatu i pravi rijeku Ričinu. To je selo sa mješovitim stanovništvom, u kom su živjeli pravoslavni, muslimani i rimokatolici. Većinu stanovništva čine Muslimani. Srba je bilo od 25 do 30 odsto. U ovom selu živjele su srpske porodice: Stanić, Draško, Ućukalo, Važić i Vulić. Vulići i Važići imali

su po jedno domaćinstvo sa dosta članova. Srbi iz te dvije porodice, koji su preživjeli rat, odselili su se u Srbiju i danas tamo žive. Važići žive u Beogradu, Vulići u Vojvodini.

Srbi su imali dosta zemlje u posjedu u Duvanjskom polju. Njive oranice ispod sela Oplećana spadaju u najkvalitetnije zemljište na području Duvanjskog polja. Kao i u drugim selima, i u Oplećanima osnovna poljoprivredna djelatnost bila je stočarstvo. Bili su pogodni uslovi za ispašu na planini Ljubuši, a poslije skidanja ljetine i na njivama u blizini rijeke Šuice, što su najbolji uslovi za stočarstvo. Srbi iz Oplećana iza sebe su ostavili groblje na nekoliko stotina metara ispod sela u polju. Pored groblja prolazi put koji vodi ispod sela Vedašića i Oplećana i izlazi na put koji povezuje sela ispod Ljubuše, Vrana i Orlokuka sa gradom. Srpsko i hrvatsko groblje su jedno pored drugog i dijeli ih samo zid. Na oba groblja posađeni su borovi, pa liče na mali gaj. Srpsko groblje je ograđeno betonskim blokovima. U njemu ima dosta starih spomenika i krstova, dva stara krsta iz 16. i 17. vijeka. Jedan od starih krstova je oboren, drugi stoji uspravno. Groblje je, dok su u selu živjeli Srbi, dobro održavano.

Panorama sela Oplećani; u istočnom dijelu sela živjeli su Srbi

Srpsko groblje u selu Oplećani, prema podacima iz katastra opštine Tomislavgrad, nalazi se na k. p. br. 560. Površina parcele je 2.260 metara kvadratnih. Naziv parcele je Oplećani. Posjednik DS Skupština opštine Tomislavgrad.

Koordinate za lokaciju groblja su – Y:6441986, X:4841549.

Srpsko i hrvatsko groblje u selu Oplećani, koje dijeli samo betonski zid

Krst na srpskom groblju u Oplećanima, po obliku i dubini reljefa slova, prema mišljenju arheologa, datira iz XVI ili XVII vijeka. Smatra se najstarijim nadgrobnim spomenikom na području opštine Duvno. Tekst na krstu, koji je protumačio arheolog, glasi: OVDE POČIVA RAB BOŽIJI PETAR, ostatak teksta oštećen

TABELA BR. 7

POPIS STANOVNIŠTVA SELA SRĐANI 1879-1991.				
Godina popisa	Popis u Srđanima	Popis Srba u Srđani-ma	% Srba u Srđanima	Odnos Srbi ukup./Srbi u Srđanima u %
1879	104	29	27.88	2.76
1885	116	17	14.66	2.02
1895	171	42	24.56	4.00
1910	187	35	18.72	3.12
1921	203	37	18.23	3.34
1948	223	0	0.00	0.00
1953	239	0	0.00	0.00
1961	239	27	11.30	2.18
1971	271	17	6.27	1.75
1981	284	13	4.58	1.94
1991	284	15	5.28	2.60

SRĐANI. Nalaze se sjeveroistočno od Duvna, od kog su udaljeni pet kilometara, između sela Oplećana na zapadnoj i Rašćana na istočnoj strani. U selu Srđanima živjeli su Srbi i Hrvati i o njemu je Jevto Dedijer u svojoj knjizi „Hercegovina“ na 310. strani pisao: „Andrijaševići su imali cio Vedašić (Duvno). To je bilo u vrijeme kad ovuda nije bilo crkava ni stalnih popova već bi popovi putovali, čitali časove i svetili vodicu na vrelima i studencima. Tako su Andrijaševići na Studenac, izvor više Srđana, dolazili na 12 konja u srmi i u zlatu. Docnije ih Turci protjeraše, a od cijelog njihovog imanja ostadoše nekoliko njiva. Ima predanja da su odnekle s tromeđe crnogorsko–dalmatinsko–hercegovačke. Slave Đurđevdan.

Vulići su se prije 30 godina preselili iz Kongore na imanje. Bilanović je došao prije 10–15 godina iz Lipe ujacima. Osim ovih pravoslavnih porodica, ima i ovih katoličkih porodica, koje o svom porijeklu nisu umjele ništa kazati. Landeka (2 kuće), Kovačevići (7 k.) i zatim Milići, koji su došli iz Kola.“

U selu Srđanima živjeli su Srbi: Andrijaševići, Vulići, Savići i Bilanovići. Andrijaševići su slavili Đurđevdan, Vulići Jovanjdan, Bilanovići Nikoljdan, Savići Šćepanjdan.

Srbi iz sela Srđana nemaju svoje groblje, sahranjivani su na groblju u selu Rašćani, koje je udaljeno oko dva kilometra.

U Srđanima je živjela i jedna porodica Savića. Članovi porodice koji su preživjeli rat 1946. godine kolonizirani su u Vojvodinu. Andrijaševića je bila samo jedna porodica. Imali su nadimak Šikići, i po tom nadimku više su ih poznavali nego po prezimenu. Iako su se davno doselili, stalno je bilo samo jedno domaćinstvo sa više članova. Porodica Andrijašević bila je među najbogatijim, ako ne i najbogatija u Duvnu, imala je veliki poljoprivredni posjed u Duvanjskom polju. Agrarnom reformom poslije Drugog svjetskog rata, kad je oduziman „višak“ zemlje, Andrijaševićima je posjed znatno smanjen, ali su i dalje imali jedan od najvećih posjeda u opštini Duvno. Prije Drugog svjetskog rata Andrijaševići su u centru Banjaluke imali stambenu zgradu – vilu sa četiri stana. Poslije rata pola zgrade im je nacionalizovano, a drugu polovinu nikad nisu mogli da koriste jer su vlasti uselile

stanare koji su vremenom stekli stanarsko pravo. U posljednjem ratu, kao i drugi Srbi, morali su da napuste svoje imanje. Vlasnici jednog od najvećeg imanja u Duvnu doživjeli su sudbinu da ih ustaše iz njihovih domova izbace i da žive kao izbjeglice i deportovana lica, podstanari.

Панорама села Срђани

Skoro istu sudbinu imala je porodica Vulić iz Srđana. Oni su, takođe, imali dobro i veliko imanje, dobar posjed. Bile su tri porodice Vulića sa dosta članova. Mnogi iz porodice Vulić učestvovali su u NOB-u. Poslije rata u selu su ostale dvije porodice. Nove generacije su završile škole i otišle iz Duvna. Pred početak građanskog rata 1992. godine, u kući je živjelo samo troje staraca, koji su morali prisilno da napuste svoje kuće i imanje. Selo Srđani je u posljednjem, građanskom ratu 1992. godine u potpunosti etnički očišćeno, u njemu više nema Srba.

Panorama sela Srđani u proljeće

Prema popisu stanovništva iz 1879. godine, u Srđanima je živjelo 29 Srba, što je činilo 27,88 posto ukupnog broja stanovnika tog sela. Na popisu iz 1921. godine Srbi su činili 18,23, a 1981. godine samo 4,58 posto stanovništva. Navedeni statistički podaci pokazuju kojim intenzitetom su Srbi nestajali iz ovog sela.

TABELA BR. 8

POPIS STANOVNIŠTVA SELA RAŠĆANI 1879-1991.				
Godina popisa	Popisano u Rašćanima	Srba u Rašćanima	% Srba u Rašćanima	Odnos Srbi ukupno/Srbi u Rašćanima u %
879	198	198	100	18.84
1885	221	221	100	26.25
1895	255	255	100	24.29
1910	268	268	100	23.89
1921	290	290	100	26.20
1931	0	0	0	0.00
1948	247	210	85.02	26.02
1953	266	266	100	0.00
1961	234	233	99.57	18.81
1971	198	198	100	20.41
1981	146	146	100	21.76
1991	103	103	100	17.88

RAŠĆANI. Nalaze se istočno od Duvna, od kog su udaljeni oko sedam kilometara. Ovo je vrlo staro naselje koje se razvilo nedaleko od uzvišenja Mandine ili Markove gradine. Na ovom uzvišenju, na kome je podignuta pravoslavna crkva Vavedenija Presvete Bogorodice, nađeni su ostaci ilirske i rimske utvrde. O etimološkom poreklu imena ovoga naselja teško je govoriti. U „Imeniku mesta u Jugoslaviji“ (Beograd, 1973) sreće se četrdesetak naselja, u čijem je imenu koren reči *ras*. U ovom selu vijekovima su živjeli samo Srbi i o tom postoje ubjedljivi pisani tragovi. Od kada se popisuje stanovništvo, pa i u popisima koje su vršili katolički sveštenici, u Rašćanima nije upisan nijedan katolik.

Jevto Dedijer bilježi u Rašćanima pet srpskih prezimena: Karan, Važić, Stanišić, Milisav, Vulić i jednu porodicu Ćevap, koja se doselila iz sela Baljci. Prema popisima stanovništva, za koje postoji arhiva u selu Rašćanima, obavljenim od 1879. do 1991. godine, u selu su živjeli samo Srbi. Prema tim popisima, broj domaćinstava se kretao od 18 prema popisu iz 1879. do 43 prema popisu iz 1953. godine. Najviše stanovnika u selu bilo je po popisu iz 1921, 290, a najmanje 103 po popisu iz 1991. godine.

Selo se nalazi na prvom uzvišenju koje se izdiže nekoliko metara od krajnjih ivica polja, tako da nije ugroženo od voda koje plave Duvanjsko polje. Ispod sela se prostire najravniji i najplodniji dio Duvanjskog polja. Uzvišenja, koja su od sela udaljena oko kilometar, kao da razdvajaju, dijele ravne površine na dva dijela. Polje poplavi voda poslije obilnih jesenjih i proljetnih kiša. Odmah iznad kuća dižu se obronci planine, gdje se proteže dosta ravan prostor širine od 300 do 500 metara, i na tom dijelu postoje obradive površine u ulegnućima i ravnim površinama, koje se zovu Podine. Iza Podina su veća uzvišenja i viši dijelovi planine Ljubuše pogodni za stočarstvo. Na ovoj planini je malo šuma, ali ima dobrih pašnjaka.

Osnova imena sela nastala je od imenice *Ras*. Stari ljudi još pamte kako su Srbe zvali Rasi. Postoji još naselja koja su najvjerovatnije dobila ime po Rasima. U Dalmaciji postoji selo sa istim imenom, Rašćani kod Vrgorca, selo Rašćani postoji i kod Križevaca u Hrvatskoj. Kod Mostara postoji selo Rštani. Има још dosta sela čije ime ima za osnovu imenice Ras i Raška.

Панорама Дувањског поља од сјевера до југа, од села Рашћана до Цебаре

Panorama sela Rašćani

Po pisanim tragovima i predanjima o doseljavanju Srba u Rašćane, po prezimenima, pretpostavlja se da su došli odnekud prije 300 do 600 godina. Ko je u Rašćanima živio prije doseljavanja Srba nije bilo moguće utvrditi, kao ni period kad su se Srbi doselili.

Istraživanjem sela i naselja bavio se Jevto Dedijer. U knjizi „Hercegovina“ o selu Rašćani je napisano:

„Važići su starinom iz Kotora, živjeli su na Ržanom, pa su radi nekog turskog zuluma jedni pobjegli u Bosnu, a drugi u Duvno. Drugi pričaju da su oni iz Crne Gore došli u Kotare. Imaju svoje stare baštine u Buškom blatu. Ima ih i na Ržanom. Slave Jovanjdan.

Panorama polja ispod sela Rašćani

Karani su starinom Ličani, ovdje su došli iz Prisoja (Duvno), uvijek su imali nešto i svoje baštine. Ima ih 12 kuća. Slave Nikoljdan. Milisavi znaju da je cijela Crvenica bila njihova. I danas je tamo njihovo, pravoslavno groblje. Turci su im oteli zemlju i raselili ih. Ima ih u Lipi šest kuća, u Eminovu Selu jedna i ovdje dve kuće. Slave Nikoljdan.

Stanišići samo znaju da su iz Lipe i da su tamo imali svoju vlastitu zemlju. Stanišića još ima u Opari kod Travnika. Stanišići slave Jovanjdan.“

Jedno je sigurno – da je selo Rašćani postojalo 1718. godine. U knjizi ,,Pučanstvo Duvanjske župe 1469–1800“, za koju je autor uzimao podatke iz izvora Katoličke crkve, nastale na osnovu podataka iz vizitacija katoličkih biskupa i drugih sveštenika, koji su popisivali katoličke vjernike u periodu od 1469. do 1800. godine, selo Rašćani je upisano u svim kartama koje su objavljene i opisane u navedenim vizitacijama. Na karti područja Duvanjske župe od 1718. do 1758. godine upisano je selo Rašćani.

Na osnovu navedenih podataka može se zaključiti da u Rašćanima od njegovog postojanja nikad nije evidentirano da su živjeli katolici.

Pored zapisa u knjizi „Hercegovina“ o porodici Karan, o porijeklu, nastanku prezimena i kretanju naroda sa tim prezimenom i naseljavanja u selu Rašćani postoje istraživanja koja citiramo.

O prezimenu Karan objavljen je tekst u dnevnom listu „Politika ekspres“ od 10. avgusta 2003. godine. U navedenom listu između ostalih prezimena objavljen je tekst „Karani, Karanovići“ u rubrici *Porodično stablo* pod naslovom „Poreklo porodica prezimena“.

„Momir Karan iz Beograda moli nas da objavimo nešto o ovom prezimenu i posebno njegovom poreklu, za koje zna da je iz oblasti Duvna, sela Rašćani, sa krsnom slavom Sveti Nikola. Odatle su, veli on, Karani raseljeni svuda. Koliko zna, ima ih u Mladenovcu, Aranđelovcu, Beogradu, Bijeljini, Vojvodini i Americi.“

Panorama sela Rašćani

Prezime Karan potiče od reči karan (grđen). Isto tvrdi i Vuk u *Rječniku* i Erdeljević u *Staroj Crnoj Gori*. Po nekim filolozima, nastalo je kao hipokoristik Kareman, od glagola karati – grditi, a od ovih imena prezimena ne samo Karani i Karanovići nego i Karići i Karovići, kao i neki toponimi, npr. selo Karović (Srbija, Bosna), Karušević u Konavlima i u Kučima zemljište Karušica. I Franjo Jukić i Stojan Novaković bili su mišljenja da je koren riječi „karn“ nastao od naziva za rudarska kola karen, ali je uvjerljivije tumačenje koje se navodi u Rječniku hrvatskog i srpskog jezika (izd. JAZU), da je nastalo od turske riječi kara (crn). Tako je u selu Uskocima kod Gradiške lično ime Karan rasprostranjeno i kod pravoslavnih i kod katolika. Uostalom, očigledno je da nije zabeleženo u poznatim srednjovjekovnim dokumentima pre dolaska Turaka, npr. u *Dečanskoj hrisovulji*.

Zajednička „zakopina“ za sve Karane u Uničkoj oblasti je u Bobuljucima, gde ih, sa produženom osnovom, kao Karanovića, ima u oko 100 domaćinstava.

U Bosanskoj Krajini, koja je tranzitna oblast za migracije od Raške, stare Crne Gore i Hercegovine, te centralne Bosne za posavske i podravske krajeve preko Like i Banije, postoji tako prezime Karanović (najmnogobrojnija familija u Uncu), koje je istog korena kao i Karan. Rađenović navodi i toponim Karanovo groblje u Drvaru, što je samo spomen na nekadašnje Karane u ovoj oblasti. U „Plemenskom rječniku Ličko–krbavske županije“ R. Grujić, s prezimenom Karan, bilo ih je u vrijeme Prvog svetskog rata u osam kuća. U Buniću – 4; u Gospiću – 1; u Gornjem Lapcu – 1 i u Smokiću – 1. Ali neke od tih „kuća“ su bile tzv. „zadružna“ domaćinstva, pa su mogla brojati i po tridesetak i više (dvostruko više) članova.

M. Radeka u „Karlovačkom vladičanstvu“ spominje Karane kao pravoslavne sa slavama: Sveti Stevan, Đurđevdan, Pantelijevdan, Nikoljdan i Velika Gospojina i Karanovići sa slavama Đurđevdan i Jovanjdan.

Kod Stj. Pavičića, Karani se spominju kao starinci na lovinačkom području (13 kuća), prisutni su na ovim prostorima od Krajiškog uređenja 1700. godine. On kaže da su Karani doseljeni sa mnogobrojnim srpskim porodicama pod zapovjedništvom Stojana Kovačevića i u oblast Zrmanje 1712. godine. U ovim podacima nema krsnog imena, tako da ne možemo nešto preciznije reći. U Bjelajskom i Bravskom polju pominju se i Karanovići doseljeni iz Dalmacije sa slavom Đurđevdan.

U Pounju Karani su starinački rod čija je matica, čini se, srednja Bosna, oko Travnika i Zenice, kaže M. Karanović, i Raselice, preko planine. Čuvaju skraćeno prezime Karan i nije im pravo kad ih oslovite sa dodatkom -ić. Najviše ih ima u srednjem Pounju i slave Đurđevdan u 68 kuća, u 25 naselja (od njih su Ljubičići), a oni drugi slave Nikoljdan (četiri kuće i od njih su Damjanići devet kuća). Prvi je ovamo krenuo predak Karana u Bušević i od njih su Damjanići. Starac od 90 godina Adam Karaniz Vodevice pričao je autoru „Pounja“ M. Karanoviću da su umakli poteri Turaka i naselili se najpre u Krlju, rekavši da slave Nikoljdan. Odatle su se preselili u Umićovića Rijeku, pa u Vedovnicu. Iza jednog je ostala udovica Damjana, koja se sa sinovima preselila u Gornje Rekane, od njih su Damjanići. Dvojica sinova su se odselila u Baniju. jedan od njih je bio general Damjanić u Mađarskoj revoluciji 1848. Obešen je u Aradu. Drugi se iselio u Mataveze (sedam kuća) i u Veliku Rujišku (dve kuće). Od tih udovičkih Karana jedan se iselio u Bušević, jedan u Novi, a odatle u Šabac. Po kazivanju Ostoje Karana iz Velike Rujiške, drugi osip Karana bio je oko 1780. godine. U vrijeme Laudonovog rata bila su tri brata: Topo, Pilip i Marko. Od Tope su oni u Mrkaljima, Budimlića Japri i Svodnoj u Prekosanju. Od Marka su oni u Osretku i dijelom u Velikoj Rujiški. Pilip je imao sinove Jovu i Gaju. Jovo je imao sinove koji su naselili Donje Rakine i Čađevicu, dok je jedan otišao u Srbiju i za njega ne znaju. Pilipovi potomci odselili su se u Slavoniju, u Striježevicu kod Požege. Tamo su po majci dobili ime Jagodići. Iz Slavonije su se neki vratili u Kostajnicu, gde su im ostali potomci sve do prošlog vijeka. Gajini potomci su se naselili iz Velike Rujiške u Kozarac, Bosanski Novi i Sarajevo. Odatle su se odselili u srednje Pounje: Suvaju, Petroviće, Osretke, pa su ih nazivali i Glamočanima. Odatle su se naselili i u Buševiću. Od ovih su Karana i Karani u Baštri. Po kazivanju jednog od njih, oni su poreklom iz Crne Gore, a najpre su se zadržali u Dalmaciji. Kad su se doselili u zapadnu Bosnu, bili su Grubiše i naseljeni su na Zmijanju. Oko 1875. godine jedno od većih zadružnih domaćinstava u Pounju bila je zadruga Andrije Karana. Brojala je 36 čeljadi i od toga 25 muškaraca. Karana ima i Muslimana kod Zenice i katolika u Lici.

U Zapadnoj Hercegovini, Duvno, u selu Rašćanima Karana ima 12 kuća. Slave Svetog Nikolu. Za njih Dedijer kaže da su u Prisoju (Duvno) imali svoje baštine i da su

poreklom iz Like. Ima ih i u Domanovićima, poreklom su iz Duvna (Rašćana), slave, takođe, Svetog Nikolu.

Groblje u selu Rašćani

Spomenici-krstovi na groblju u Rašćanima sa karakterističnim uklesanim ukrasima, koji ih čine posebnim

U „Leksiku prezimena SR Hrvatske“ zabeleženi su do 1976. godine Karani i Karanovići. U Hrvatskoj su Karani bili naseljeni u Benkovcu, Bjelovaru, Varaždinu, Virovitici, Visu, Vojniću, Vukovaru, Garešnici, Daruvaru, Dvoru, Dinjem Lapcu, Đakovu, Đurđevcu, Županji, Zagrebu, Karlovcu, Kostajnici, Kutini, Metkoviću, Našicama, Novoj Gradiški, Novskoj, Orahovcu, Osijeku, Pakracu, Petrinji, Rijeci, Sinju, Slavonskom Brodu, Slavonskoj Požegi, Splitu. Karani su se nastanjivali u Podravskoj Slatini, a Karanovići u Belom Manastiru, Bjelovaru, Varaždinu, Vinkovcima, Virovitici, itd.

U Šajkaškoj su zabeleženi Karani, Karanovi, Karanovići i Karanski. Karani se prvi put pominju u Mošorinu 1788. godine, a Karanovi još 1763. u istom mestu, a u Šajkašu su od 1809, Donjem Kovilju 1839. godine, u Gospođincima od 1849, Turiji 1842. i Nadalju od 1853. godine. Karanovići su u Mošorinu od 1786, a u Gospođincima od 1790. godine. Prezime Karanski javlja se u Mošorinu od 1795. godine.

Velike familije Karan, odnosno Karanović, dale su dosta značajnih ljudi. U ovim prilozima retko navodimo pojedince, ali sveštenika Karana ne možemo da ne spomenemo. Ovaj veliki borac protiv Turaka pokretač je jedne lokalne bune, bio je najpre u Srbiji, u emigraciji, šezdesetih godina devetnaestog vijeka, a onda ponovo u svojoj Krajini kao slavni učesnik Bosanskog ustanka 1875–1876. godine. Imao je svoju četu boraca, ustaša, kako se to govorilo (ustaše, izvorno srpska riječ), sa kojima je neustrašivo jurišao u bojeve. U jednoj prilici je spasao život Petru Mrkonjiću, potonjem kralju Petru Prvom Karađorđeviću. Opevan je u nekoliko junačkih pesama; u jednoj od njih se poručuje Turcima: „Bež'te, Turci, zarana, eto popa Karana!“

Spominju se i dva kaluđera rodom iz Crne Gore. Grbić veli da su došli s kapetanom Filipom Vukasovićem. Kad je bilo direktnih seoba iz Crne Gore, moglo ih je biti i iz Hercegovine. O seobama Hercegovaca u Liku više nam kazuju predanja nekih ličkih porodica.

Borivoje Ž. Milojević zabilježio je da je predak Karana došao iz Mandinog Sela kod Duvna početkom 19. stoljeća. Vrijeme dolaska potvrđuje i mitropolijski popis pravoslavnih porodica iz 1882. godine, koji Karane nalazi u parohiji Vukovsko, kojoj je Blagaj tada pripadao. Ni ishodište roda nije sporno, pošto ih je 1991. godine još uvijek bilo dosta na Duvanjskom polju. Istina, nije ih više bilo u Mandinom Selu, ali su zato u većem broju živjeli u susjednom selu Rašćanima. Jevto Dedijer je za duvanjske Karane zabilježio da su po pričanju došli iz Like, a da su na Duvanjskom polju najprije živjeli u selu Prisoje, pa se tek onda doselili u Rašćane. Karana u Lici doista ima, ali oni su katolici Bunjevci. S druge strane, u Dalmaciji ima i pravoslavnih Karana i Karanovića, koji slave Nikoljdan i čini se da su u srodstvu s mnogobrojnim Karanima i Karanovićima nikoljštacima u Bosanskoj Krajini. Aleksandar Bačko navodi da su Karanovići došli iz Crne Gore, iz nekadašnjeg sela Karanovići iz plemena Rovci. Doselili su se najprije u 15. stoljeću sa Turcima u Sanicu kod Ključa, a krajem 17. su izbjegli u Plavno kod Knina. Izvorna slava im je bila Đurđevdan, ali su iz nekog razloga

počeli slaviti Svetog Nikolu. Iz Plavna je početkom 18. stoljeća jedan ogranak roda prešao u Boboljuske kod Drvara. Boboljusci su matica skoro svim Karanima i Karanovićima u Bosanskoj Krajini. S obzirom na to da se nalaze uz samu granicu s Likom, moguće je da zbog tog duvanjski Karani smatraju da su došli iz Like.

O porijeklu prezimena Važić i Stanišić nismo mogli da pronađemo pisane tragove i podatke na osnovu kojih bi nešto više moglo da se napiše. Prezime Stanišić mnogo je zastupljeno u cijelom srpskom narodu.

Srba u selu Rašćani više nema, iza njih u selu je ostalo groblje, gdje su, pored žitelja Rašćana, sahranjivani i Srbi iz susjednog sela Srđana. Groblje je u polju, na malom uzdignutom platou, dvesta metara ispod sela. Zbog toga nikad nije moglo biti plavljeno. Nasred groblja postoji uzvišenje, poput male piramide, na čijem je vrhu stećak. Ograđeno je betonskim blokovima i dobro je očuvano. Pored ograde posađeni su crni borovi pre sto i više godina. Groblje se vidi iz svih djelova Duvanjskog polja. Neki borovi se suše, a nove niko ne sadi. Na groblju je mnogo spomenika koji oblikom i načinom izrade ukazuju na svoju starost. Mnogi kameni nadgrobni krstovi su izvaljeni, pa se zbog vode i leda pretvaraju u komade kamena. Ima dosta novijih granitnih spomenika koji su, većinom, u dobrom stanju. Dok je u Rašćanima bilo Srba, groblje je redovno održavano, košeno i čišćeno. I stanovnici Rašćana su poslije mnogo stoljeća u posljednjem ratu 1992. godine morali da napuste svoje selo i svoj zavičaj.

Prema podacima iz katastra opštine Tomislavgrad, srpsko groblje u selu Rašćani nalazi se na k. p. br. 576, KO Rašćani, površina groblja je 5.076 metara kvadratnih. Naziv parcele je Čavića groblje. Posjednik nekretnine je Srpskopravoslavna crkvena opština Tomislavgrad.

Koordinate za lokaciju groblja su – Y:6443694, X:4838517.

TABELA BR. 9

POPIS STANOVN. MANDINA SELA 1879-1991.				
Godina popisa	Popis Mandino Selo ukupno	Srba u Mandinu Selu	% Srba u Mandinu Selu	Odnos Srbi ukupno/Srbi u M. Selu %
1879	198	178	89.90	16.94
1885	266	139	52.26	17.12
1895	305	116	38.03	11.05
1910	334	130	38.92	11.59
1921	351	127	36.18	11.47
1948	1231	382	31.03	47.34
1953	397	0	0.00	0.00
1961	471	125	26.54	10.09
1971	455	68	14.95	7.01
1981	441	42	9.52	6.26
1991	453	38	8.39	6.60
Popis stanovništva 1931. izvršen po opštinama, a 1948. po mjesnim zajednicama				

MANDINO SELO. Smješteno je ispod planine Ljubuše i sa zapadne strane graniči se sa selom Rašćani, a sa istočne selom Lipa. Istočno je od gradića Duvna, od koga je udaljeno osam kilometara. Rašćani i Mandino Selo su praktično spojeni i između njih nema praznog prostora koji bi ih razdvajao. Šta pripada jednom, a šta drugom selu određuje katastarska granica, koja vijuga između kuća. Mandina gradina i crkva na njoj pripadaju katastarskoj

opštini Rašćani iako su po položaju istočnije od zgrade škole, koja se uvukla u selo Rašćani, a pripada Mandinom Selu.

Ko ne poznaje to razgraničenje, ne bi mogao, na osnovu zgrada, da zaključi gdje je jedno, a gdje drugo selo. O istoriji Mandinog Sela nešto više smo saznali iz podataka koji su objavljivani u istraživanjima Katoličke crkve i obilazaka katoličkih biskupa kroz vijekove.

Zapadni dio Mandina Sela u kojem su živjeli Srbi

Podaci koji se odnose na Mandino Selo objavljeni su u monografiji „100 godina škole u Mandinu Selu“. U knjizi „Hercegovina“ Jevte Dedijera napisano je: „U Mandinu Selu najstariji su Bilanovići. Ne zna se odakle su. Ima ih 12 kuća, slave Nikoljdan. Vukovići su veoma davno došli iz Kolašina i živjeli u Crljenicama, gdje su imali svoju zemlju. Ima ih i u Županjcu, po Bosni i ovdje dvije kuće. Milisavi znaju da je njihova starina iz Crne Gore. Ovdje su došli iz Crljenica. Ima ih jedna kuća. Katolici Ivići (10 k.) i Markovići ne znaju odakle su. Isto tako Križanci (1 k.). Muslimani Dilaveri potiču iz Prološca kod Imotskog. Kad je Austrija osvojila Dalmaciju, otela im je zemlju i protjerala ih. Vukadini (2 k.) su se prije 35 godina doselili iz Omolja, a Majići (2 k.) iz Borčana.

Seljaci pričaju da se mnogo porodica iz ovog kraja poslije turskog osvajanja preselilo u Bosnu i Liku. Zna se da su u stara vremena Ličani dolazili ljeti sa stokom na litište.“ Seljaci tvrde da su ova sela nekad bila većinom pravoslavna i da ih je više kuga pomorila nego što su ih Turci rastjerali.

Zna se da su u Mandinom Selu živjele ove pravoslavne porodice, i to: u Crljenicama Vukovići, Drašci, Milisavi i Pivčevići; u Bukovici Perinovići, u Prisoju porodica Bošnjak, u Cebari Zelen i Vitezović. (Dedijer, 13)

Панорама Мандина Села

U istoj knjizi, koja govori o migracijama stanovništva, navodi se i jedna porodica koja je živjela u Mandinom Selu: „Dr Grund tvrdi da su lička polja naseljena hercegovačkim Srbima. Drakulić iz Korjenice priča da su porijeklom iz Korjenića u Hercegovini. Mandići iz Tomina Gaja kod Graca u Lici porijeklom su iz Mandina Sela u Duvnu, odakle su se bili iselili u Dalmaciju, pa onda u Liku. Markovići iz Korjenice kažu da su od Prozora, u Bosni.“[19]

Podatak koji je naveden o iseljavanju Mandića iz Mandinog Sela u Liku mogao bi da bude i jedna od pretpostavki kako je selo dobilo ime. Istovremeno je dokaz da su Srbi iz Duvna raseljavani pod pritiskom Turaka. Činjenica da su u Mandinom Selu živjeli Mandići može da bude povod za ime sela. Možda je od prezimena Mandić selo dobilo ime. Često su, na ovim prostorima, skraćivanjem prezimena dobijali nadimke. Od prezimena Mandić, Mandušići, i slično imali su nadimak Manda.

Mnogi Hrvati se domišljaju da je Mandino Selo dobilo ime od ženskog imena Manda, koje je, navodno, hrvatskog porijekla i da je Manda bila priznata i plemenita žena. Međutim, i u srpskom narodu postoji žensko ima Manda, što se može vidjeti u spisku čestih i tradicionalnih narodnih imena koje objavljuje Pravoslavna crkva u svojim časopisima i kalendarima. Na osnovu imena Manda ne može se zaključiti da je ime sela nastalo po imenu žene katolikinje. Gradina ispod sela Rašćana, koja se zove Mandina gradina, nekad se zvala Markova gradina. Važan je istorijski spomenik, na vrhu je sagrađena pravoslavna crkva.

Najvjerovatnije da su, ako ne i sigurno, Mandino Selo i Mandina gradina dobili ime po geografskom pojmu dijela Duvanjskog polja, koji se naziva Mandini i prostire

[19] Dr Alfred Grund, Die Karsthydrographie. Penck’s Geograph. Abhandlungen. Laeipzig 1903, str. 10.

se zapadno od uzvišenja (kose) Jabuke. Jabuku i Mandinu dijeli najniži dio polja širine 50 metara koji se zove Groce i na tom dijelu postoji jaruga kojom se sve vode koje se slivaju sa planina od Srđana do Mandinog Sela odvode prema nižim dijelovima polja, prema rijeci Šuici.

Jabuke i Mandina ispod planine Ljubuše

Mandina se prema istoku prostire do Mandinog Sela, do potoka Stubo, takođe najnižeg nivoa u tom djelu polja, kroz koji otiču sve vode sa područja sliva Mandinog Sela. Taj potok razdvaja Mandinu i Strme njive, koje su treće uzvišenje na Duvanjskom polju. Ta uzvišenja nisu povezana sa brdima i planinom, od sela su udaljena 400 do 600 metara. Na tim uzvišenjima su njive oranice jer vode ne mogu da ih plave. Na geografskoj karti jasno su označena ta tri uzvišenja.

Jovan Cvijić, koji je istraživao polja zapadne Bosne i Hercegovine, opisao je polja ispod sela Rašćana i Mandinog Sela i između ostalog napisao: ,,Ali nema mesta u poljima Bosne i Hercegovine sa tako tipski razvijenim terasama kao što su u ovom polju kod sela: Rašćana i Mandina Sela; pored terasa su karakteristični krečnjački ostenjci i kose, koji se osamljeni iz sred ravni dižu. Ima tri takva ostenjka: Jabuka, Strme njive i Mandina, od kojih je poslednji najviši. Ona je u diluvijumu bila školja i pri vrhu njenom je jasno urezana diluvijalna terasa; zatim se oko cele Mandine obavija niža diluvijalna terasa i vezuje se za istu terasu okvira. Strme njive i Jabuka bile su u tercijeru sprudovi, koji nisu izlazili na površinu i tada su jamačno pločasto zaravnjeni; u diluvijumu su bili ostrvca i pri vrhu njihovom je ižljebljena niža diluvijalna terasa.“[20]

[20] Jovan Cvijić, Karsna polja Zapadne Bosne i Hercegovine, Geografija krasa, Sabrana dela, knjiga 7, Beograd 1989, str. 98.

Мандино Село као насељено мјесто први пут се спомиње 1652. године у једном судском спису мостарског суда. У њему се наводе имена двојице људи којима се суди ради неког спора око земљишта. Други пут Мандино Село спомиње се 1666. у „Хроници“ Павла Шилобадовића о четовању у приморју 1662–1668. (Старине XXI, Загреб, 1899)

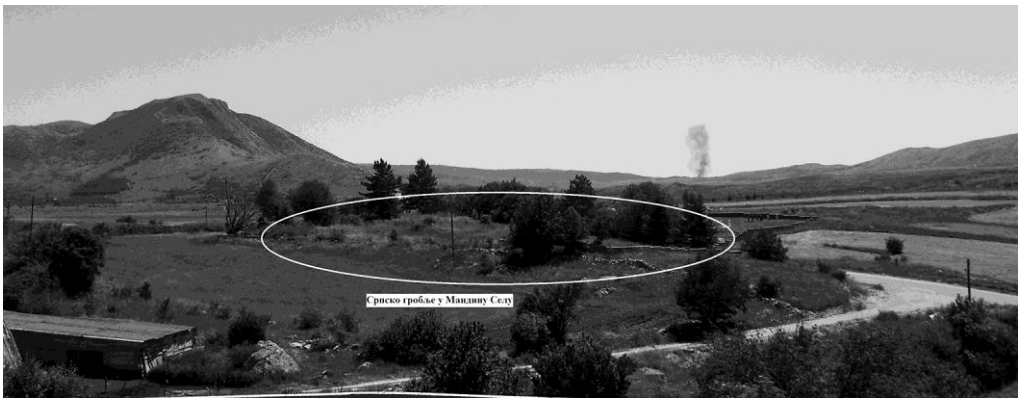

Srpsko groblje u Mandinu Selu

Stanovništvo Mandinog Sela različitih je vjera. U dijelu sela odmah do škole živjeli su Srbi Bilanovići, slave Nikoljdan, u središnjem dijelu Muslimani, pored kojih su na istočnoj strani živjeli Srbi Milisavi, koji slave Nikoljdan. U istočnom dijelu Mandinog Sela, do sela Lipa, žive Hrvati. Pored Srba Bilanovića i Milisava, koji tu žive od starina, u Mandinom Selu su živjeli i Srbi koji su se doselili iz sela Ravno, porodica Jove Čelebića, i iz sela Mušića, porodica Laze Pavlice. Porodica Čelebić u Mandinom Selu živjela je 10 do 15 godina i iselila se u Vojvodinu sedamdesetih godina, poslije dešavanja tokom MASPOK-a u Duvnu. Porodica Pavlica doselila se šezdesetih godina i u Mandinom Selu živjeli su do posljednjeg rata, kad su zajedno sa ostalim Srbima deportovani iz Duvna.

Srba u Mandinom Selu, prema popisu stanovništva iz 1885. godine, bilo je oko 52 posto. U odnosu na broj ostalih stanovnika, njihov procenat se stalno smanjivao, a posebno poslije ratova i sukoba, najviše u Drugom svjetskom ratu 1941. godine. Na posljednjem popisu stanovništva 1991. godine, Srba je u Mandinom Selu bilo samo 8,39 posto.

Srbi iz Mandinog Sela, kao i iz ostalih sela, morali su pod pritiscima za vreme ratova i u politički nestabilnim vremenima da napuštaju svoje selo, tako da se broj Srba stalno smanjivao u znatno većoj mjeri nego broj pripadnika ostala dva naroda. Srbi su konačno nestali iz Mandinog Sela u posljednjem, građanskom ratu od 1992. do 1995. godine.

Stari krstovi na groblju u Mandinu Selu iz XVII vijeka.

Srpsko groblje nalazi se odmah ispod srpskog naselja u Mandinom Selu, a sjeverno od Mandine gradine. Pored srpskog je muslimansko groblje, razdvojeno od njega lokalnim putem koji prolazi pored svih sela u podnožju planine Ljubuše. Ograđeno je betonskim blokovima. Polovina grobljanske ograde je porušena. Na groblju ima dosta starih kamenih krstova, među kojima jedan krst nešto drugačijeg oblika i pripada grupi najstarijih krstova na Duvanjskom polju. Krst je iz XVI vijeka. U groblju je zasađen bijeli bor, koji brzo raste. Plodovi koji padaju na zemlju brzo niču i rastu pa, kad se groblje ne održava, svojim korijenjem ugrožavaju grobove i spomenike. Na groblju rastu šipražje i divlje voćke koje, također, ugrožavaju grobove i spomenike.

Srpsko groblje u Mandinu Selu, prema podacima iz katastra opštine Tomislavgrad, nalazi se na k. p. br. 626, KO Mandino Selo. Površina groblja je 3.756 kvadratnih metara. Naziv parcele je Groblje. Posjednik je DS Opština Tomislavgrad.

Koordinate za lokaciju groblja su – Y:6444220, X:4838011.

TABELA BR. 10

POPIS STANOVN. SELA LIPA 1879-1991.				
Godina popisa	Ukupno popis Lipa	Popis Srbi u Lipi	% Srba u Lipi	Odnos Srbi ukupno/Srbi Lipa u %
1879	179	50	27.93	4.76
1885	185	38	20.54	4.51
1895	207	71	34.29	6.76
1910	340	75	22.05	6.68
1921	463	62	13.39	5.60
1948	356		0	0.00
1953	386		0	0.00
1961	360	71	19.72	5.73
1971	386	55	14.24	5.67
1981	346	42	12.13	6.26
1991	349	40	11.46	6.94

LIPA. U knjizi „Hercegovina“ o selu Lipa piše: „Selo Lipa je na prisojnoj strani Duvanjskog polja, na kosi (terasi) zvanoj Rašovik. Ima jakih izvora sa kojih se pije voda i poji hajvan. Selo je izloženo vjetrovima, a naročito buri i sjeveru. Snijeg može na ravni da padne do pasa. A može se držati dva mjeseca i više. Sjever je najjači vjetar, a za njim jug. Imaju dovoljno zemlje za obrađivanje. Zemlja je sva u polju ispod kuća. Seoska ispaša počinje odmah od kuća uz brdo Rašovik, pa sve do nakraj toga brda, jedan sahat daleko od sela. Selo nema šuma. Drvari se iz državne šume zvane Mišin gvozd, koji je od sela daleko tri sahata. U ovu šumu seljaci ne smiju svaki dan, nego je vlast odredila svakom selu u ovom predjelu po dva dana u sedmici. No i tad sjeku samo za svoje potrebe. Seljani su svi kmetovi. Agama daju jednu četvrtinu od proizvoda, osim sijena. Od sijena daju po pogodbi u novcu ili maslu. Oni mogu orati još i drugu zemlju i daju jednu četvrtinu. Ovi se zovu paorci.

Dio sela Lipa u kojem su živjeli Srbi

Selo se ne dijeli na mahale, no su kuće oko polja i na podnožju brda Rašovika poređane. Kuće su rasturene bez ikakvog reda, samo su sve licem k polju okrenute. U selu ima svega 35 kuća.

Stanova nema pošto seljaci ne idu u planinu, jer oko kuće ima dosta paše. Selo je, vele, dobilo ime od izvora Lipe. Izvor je opet tako nazvan po tome što je u staro doba pored njega bila jedna velika lipa.

Pravoslavni su porodice Zelen (1 k.), Karan (1 k.), Vukšići (1 k.), Galići (4 k.), Milisavi (4 k.) starosjedioci su i svi slave Nikoljdan, sem Galića, koji slave Jovanjdan. Slavu slave tri dana.

Katolici su se u novije doba počeli naseljavati, i to većinom u drugoj polovini devetnaestog stoljeća. Naseljavale su ih age na zemlje s kojih su pravoslavni bježali od turskog zuluma. Neki su naseljeni na zemljišta, koja su poslje okupacije Muslimani ostavili i otišli u Tursku ili u varoši Bosne. Ovi katolici doselili su se iz Hercegovine, i to najviše iz kotara ljubuškog i mostarskog, a dijelom i iz Dalmacije, iz predjela Imotski. Ima staro grobljište na njivama zvanim Gornjuše. Tu na tri mjesta ima mnogo srednjovekovnih grobova.“

Srpsko groblje u selu Lipa

U selu Lipa prema popisu stanovništva iz 1879. godine živjelo je 50 Srba, što je činilo 28 posto stanovništva. Na posljednjem popisu 1991. godine bilo je 40 Srba ili 11,46 posto. U Lipi su živjele porodice Srba sa prezimenima koje navodi Jevto Dedijer. U porodicama Karan i Zelen do posljednjeg rata bila je samo po jedna kuća, isto koliko i prije skoro sto godina, koliko je navedeno u knjizi Jevte Dedijera, sa manje članova. Porodica Galić, iako je prije 100 godina imala četiri kuće, ugasila se jer nije bilo muških potomaka, a nema podataka kad je nestala porodica Vukšić, koja

se pominje u navedenoj knjizi. Milisavi su, od Srba, u selu Lipa bili najbrojniji, živjelo je pet, šest porodica. U Lipi su živjeli Srbi Mijatovići, imali su nadimak Savić. Bila je jedna porodica, kolonizirani su 1945. godine u Bačku. U spisku koloniziranih Mijatovića bilo je sedam članova.

Krst na srpskom groblju u selu Lipa, na kojem je uklesana Davidova zvijezda

U šematizmu franjevačke provincije iz 1873. godine opisano je katoličko stanovništvo, a napomenuto je: ,,Radi zanimljivosti, važno je prikazati i tablicu s prikazom brojnosti ostala dva naroda – Srba i Muslimana – koja su živjela tada (1873) na prostoru župe Kongora."

Prema podacima fra Bakule, u selu Lipi živjelo je 120 žitelja u 11 kuća. Od toga 28 pravoslavnih i sedam muslimana. U toku Drugog svjetskog rata nije bilo većih stradanja Srba u ovom selu, ali su svi morali da ga napuste u građanskom ratu 1992. godine. Jedan broj Srba, kao i iz drugih sela, prije rata je izbjegao u Srbiju i druga mjesta van Duvna. Selo Lipa je u potpunosti etnički očišćeno od Srba 23. juna 1992. godine, kad su ih hrvatske vlasti autobusom deportovale u logor u Duvnu i Rašćanima.

O tragovima življenja Srba u selu Lipa svjedoči i srpsko groblje. Ono se nalazi na nekoliko stotina metara od sela, prema selu Kongori. Na groblju su, pored Srba iz sela Lipa, sahranjivani i Srbi iz sela Kongore. Pored srpskog groblja nalazi se hrvatsko, a dijeli ih samo betonski zid. Hrvatsko groblje je na istočnoj, a srpsko na zapadnoj strani. Na oba groblja posađen je bijeli bor. Hrvatsko groblje se dobro održava,

podižu se i novi spomenici. Srpsko groblje je obraslo šipražjem, divljim drvećem i korovom. Ima dosta porušenih kamenih krstova, a neki su nakrivljeni ili pali na zemlju. Na groblju, pored srpskih krstova, postoje i tri krsta sa Davidovom zvijezdom, što dokazuje da su u selu živjeli Jevreji i da su sahranjivani na srpskom groblju. Sva tri krsta sa Davidovom zvijezdom su u dobrom stanju. Na oba groblja ima stećaka.

Ograda srpskog groblja, zapazili smo prilikom obilaska 2012. godine, bila je u dobrom stanju. Groblje od rata nije čišćeno ni košeno, pa su mnogi krstovi zarasli u korov i šipražje te je do nekih krstova nemoguće doći.

Prema katastarskim podacima, srpsko groblje u selu Lipa nalazi se na k. p. br. 1.152, KO Lipa, površina groblja je 3.321 metar kvadratni. Naziv parcele je Pravoslavno groblje. Posjednik parcele je DS Skupština opštine Tomislavgrad.

Koordinate za lokaciju groblja su – Y:6448184, X:4833801.

TABELA BR. 11

POPIS STANOVN. SELA KONGORA 1879-1991.				
Godina popisa	Ukupno popis. u Kongori	Popis Srba u Kongori	% Srba u Kongori	Odnos Srbi ukupno/Srbi u Kongori u %
1879	328	0	0.00	0.00
1885	352	12	3.41	1.43
1895	420	25	5.95	2.38
1910	582	18	3.09	1.60
1921	657	22	3.35	1.99
1948	694		0.00	0.00
1961	894	28	3.13	2.26
1971	929	22	2.37	2.27
1981	777	7	0.90	1.04
1991	866	6	0.69	1.04
Popis stanovništva izvršen 1879.g.ima nelogičnosti i ne može se smatrati validnim.				

KONGORA. Nalazi se na jugoistoku Duvanjskog polja, na suprotnoj strani od Duvna, od kojeg je udaljena oko 15 kilometara. Selo je smješteno ispod planine Lib, na kojoj se nalazi praistorijska gradina. U Kongori većinsko stanovništvo čine Hrvati. Srba je bilo malo. Nekada su u selu živjeli i Muslimani.

Prema podacima fra Bakule, u Kongori su 1867. godine živjela 272 stanovnika, a 1873. 241 katolik, 38 pravoslavnih i 15 muslimana. Po popisima stanovništva od 1885. do 1921. godine broj Srba je bio promjenljiv i kretao se od 18 do 25, a na posljednjem popisu 1991. godine u selu je bilo samo sedam Srba.

O nazivu sela Kongore Jevto Dedijer piše: ,,Među imenima stranog porijekla čini se da će biti imena romanskog porijekla. Meni se čini da će romanskog porijekla biti imena: Rotimlja u stolačkom kotaru, Kongora u Duvnu, Turija u konjičkom kotaru itd.“

U Kongori su živjeli Srbi Zečevići i Vulići. Ratovi i malobrojnost porodice učinili su da prezime Vulić nestane iz tog sela. Zečevića je bilo četiri do pet porodica sa dosta muških članova. Ekonomske prilike, migracija u Vojvodinu, školovanje mlađih generacija koje se nisu vraćale u selo uticali su da se porodica Zečevića do građanskog rata 1992. godine smanji na dva staračka domaćinstva sa pet članova. I tako mali broj članova porodice Zečević, od kojih je četvoro prešlo 65 godina, bili su

smetnja Hrvatima u Kongori, pa su ih napali, kuće popalili i sve četvoro Srba koje je rat zatekao u Duvnu deportovali u logore, a poslije skoro godinu dana provedenih u logorima, sa teritorije Duvna. Srbi iz Kongore sahranjivani su na groblju u selu Lipa, koje je od sela Kongore udaljeno oko dva kilometra, nalazi se između Lipe i Kongore, nešto bliže selu Lipi.

Село Конгора и Липа на „Гугл мапи“

TABELA BR. 12

POPIS STANOVN. SELA CEBARA 1879-1991.				
Godina	Popis .	Popis.	% Srba u	Odnos Srbi
1879	161	161	100.00	15.32
1885	192	108	56.25	13.30
1895	230	125	54.35	11.90
1910	256	141	55.08	12.57
1921	242	125	51.65	11.29
1948	124	0	0.00	0.00
1953	128	0	0.00	0.00
1961	894	2	0.22	0.16
1971	929	1	0.11	0.10
1981	161	1	0.62	0.15
1991	139	0	0.00	0.00

CEBARA. Nalazi se na putu Duvno – Mostar, udaljeno oko pet kilometara od Duvna. U selu su do početka rata 1941. godine bile 23 porodice Srba i nešto malo manje Hrvata. Kuće Srba i Hrvata nisu bile mnogo udaljene. Na mjestu zvanom Sredokraća nalazio se bunar sa „živom vodom“. Bio je ograđen sa dva betonska zida, sa ulazima na obe strane. Pored bunara ozidano je zajedničko korito za napajanje stoke. Vodu sa tog bunara koristili su i jedni i drugi. U korišćenju vode nikad nije bilo problema. Ona je bila simbol zajedničkog života. U selu Cebari vjekovima su živjeli Srbi i Hrvati. Srbi su oduvijek bili u većini.

Livade u selu Cebara gdje su bile kuće u kojima su do 1941. godine živjeli Srbi

U selu su živjeli Srbi Zeleni, koji su slavili Nikoljdan, i Vitezovići, koji su slavili Jovanjdan.

Srbi iz Cebare bili su vrijedni i radni ljudi. Porodice su bile dosta velike, imale su od osam do 10 članova. Bila je potrebna radna snaga za obradu zemlje, ali je dosta djece i odraslih umiralo, dok je ekonomija uticala na život u većim porodičnim zajednicama.

Usled loših ekonomskih uslova, dosta Srba bilo je primorano da ide na rad u druge zemlje i druge dijelove zemlje. Kao i drugi narodi sa područja Hercegovine i Dalmacije, najviše su odlazili u Belgiju, Argentinu i Ameriku.

Srpsko groblje u selu Cebara

U Cebari je bilo dosta ljudi koji su se poslije povratka iz inostranstva počeli baviti trgovinom, i to „korparenjem“. Trgovci su u korpama nosili razne predmete, pretežno manje veličine i veće vrednosti. Robu su prodavali po selima i gradovima. Neki su imali više uspjeha u tom poslu, pa su uspjeli da stvore dovoljno sredstava i počeli su otvarati prodavnice po selima i gradovima. U Duvnu (Županjcu) je među prvima trgovinske radnje otvorila porodica Zelen iz Cebare. Stvarali su kapital i gradili dobre kuće u Duvnu, koje se i danas nalaze u centru grada.

Srbi iz Cebare učestvovali su u dvadesetom vijeku u ratovima širom Evrope. Bilo ih je u građanskom ratu u Španiji, na ruskom frontu u austrijskoj i srpskoj vojsci. Učestvovali su u bitkama na Solunskom frontu, kao i u onima u Drugom svjetskom ratu.

Srbi i Hrvati u Cebari, kao i u drugim mjestima na Duvanjskom polju, imali su dobre komšijske odnose. Nerijetko su međusobno kumovali. Početkom Drugog svjetskog rata, krajem juna, Srbi iz Cebare bili su među prvim žrtvama ustaškog terora na području Duvna. Ustaše su sve Srbe iz Cebare na prevaru pozvale na sastanak, skupile ih na jedno mjesto, povezale, pobile i ubacile u jamu na planini Grabovici.

Po popisu stanovništva od 1987. do 1991. godine, Srbi u Cebari bili su najbrojniji i činili su od 55 do 60 posto stanovnika. Prema popisu iz 1885. godine u Cebari je živjelo 108 Srba ili 56,25 posto ukupno popisanih. Na posljednjem popisu prije Drugog svjetskog rata, iz 1931. godine, Srba je u selu Cebara bilo 152, a na prvom poslijeratnom popisu 1948. godine samo dvoje.

Spomenik žrtvama ustaškog terora 1941. godine, koje su 1965. godine izvađene iz jame Slipice i sahranjene u zajedničku grobnicu na groblju u Cebari

Zidine srpskih kuća godinama su ostajale uspravne i podsjećale na zločine koji su u tom selu učinjeni. Na prostoru srpskog dijela sela poslije rata nikle su zadružne štale. U brdu iznad srpskih zidina otvoren je kamenolom, a na mjestu gde su bile srpske kuće radile su drobilice za kamen. Poslije posljednjeg rata nestale su zidine srpskih kuća i zadružnih staja. Na tom prostoru nema više ni kresanog kamena od kog su kuće bile sazidane.

U Cebari od svega srpskog ostalo je samo groblje. U groblju su u zajedničku grobnicu sahranjeni posmrtni ostaci stradalih Srba koji su iz jame Slipice izvađeni 1966. godine. Nad grobnicom je podignut spomenik – granitna nadgrobna ploča na kojoj su ispisana sva imena žrtava. Spomenik je bio česta meta ekstremnih Hrvata, tako da ni mrtvim Srbima nisu dali mira. Spomenik je uništen, ali je uz pomoć porodice Dukić ponovo podignut poslije građanskog rata od 1992. do 1995. godine. Groblje je ograđeno plavom metalnom ogradom, koja je podignuta takođe zahvaljujući porodici Dukić. Groblje se dobro održava, u šta smo se mogli uveriti prilikom obilaska 2011, 2012. i 2013. godine.

Srpsko groblje u selu Cebara, prema podacima iz katastra opštine Tomislavgrad, nalazi se na k. p. br. 458, KO Cebara, površina groblja je 1.586 kvadratnih metara. Naziv parcele je Pravoslavno groblje. Posjednik nekretnine je Srpskopravoslavna crkvena opština Tomislavgrad.

Koordinate za lokaciju groblja su – Y:6437598, X:4834489.

TABELA BR. 13

POPIS STANOVN. EMINOVA SELA 1987-1991.				
Godina popisa	Popis Eminovo Selo ukupno	Srba u Eminovu Selu	% Srba u Eminovu Selu	Odnos Srbi ukupno/Srbi u Eminovu Selu u %
1879	212	212	100.00	20.17
1885	242	57	23.55	7.02
1895	298	85	28.52	8.10
1910	409	112	27.38	9.98
1921	424	109	25.71	9.85
1948	633			
1953	691			
1961	873	144	16.49	11.62
1971	938	131	13.97	13.51
1981	812	82	10.10	12.22
1991	674	70	10.39	12.15

EMINOVO SELO. Sjeverno je od Duvna, od kojeg je udaljeno oko tri kilometra. U njemu su živjeli Srbi i Hrvati. Srbi u dijelovima sela koje su zvali Brdo i Strana, i to porodice Zdilar, Gligorić, Savić i Milisav. U posljednjoj deceniji, pred rat 1992. godine, u Eminovom Selu živjele su još dvije porodice, Marić i Aprcović.

Prema popisu stanovništva iz 1885. godine, Srba u Eminovom Selu bilo je 57 ili 23,55 posto. Na svim popisima do 1931. godine Srba je bilo od 24 do 27 procenata. Na prvom poslijeratnom popisu 1948, Srba je bilo 9,27 posto. Na popisu iz 1991. godine u Eminovom Selu živjelo je 70 Srba ili 10,39 posto stanovništva.

U svojoj knjizi „Hercegovina“ o Eminovom Selu pisao je Jevto Dedijer: „Eminovo Selo je na manjoj uzvišici Duvanjskog polja, u prisojnoj strani. Imaju dva

izvora, kojima se seljaci služe, a dalje oko sela ima više izvora. Glavni je i najbolji izvor Vučica ili Divojka i Žabjak. U selu je nešto studenije nego u okolnim selima, jer je selo izneseno na glavicu, a nije ničim zaštićeno. Snijeg može na ravni panuti do pasa, a u nametima i preko čovjeka. Snijeg pane o Nikoljdanu, a može se držati do Mučenika. Zemlja je dijelom oko kuća, dijelom u polju, koje je od pola sata do sat udaljeno od sela. Oranice su bliže kućama, a kosanice udaljenije. Kosanica ima još u planini Malovan, a koja je tri do četiri sata od sela daleko. Zemlje ima isuviše, ali je divljačna. Ispaša je na brdu Kovaču, daleko od sela jedan sat. U selu je zemlja čitluka, osim dvojice seljaka, koji su je otkupili prije 30 godina. Plaćaju sa zemlje agama jednu polovinu žita, a od sijena u gotovu novcu srazmjerno čitluku. Osim toga, dužan je kmet u vrijeme vršidbe, dok aga svoj hak pribere, agu i njegove konje hraniti, a pri svršetku vršidbe zaklati janje ili brava. Ovo se zove dovršonica. Od ovog aga ponese kući jednu četvrtinu ili jednu polovinu, a sa ostalim se mesom s kmetom počasti. Osim aginske zemlje, imade ponešto seljana koji drže i druge zemlje. Oni se zovu priorači, a plaćaju agi jednu četvrtinu ili jednu petinu, kako se pogode. Svaki čitluk ima po jedan beglu k, otprilike dvadeseti dio sve oranice. Kmetovi su dužni svakome agi obraditi beglučku zemlju.

Zaseok u Eminovu selu u kojem su živjeli Srbi

Panorama Eminova Sela, na slici je označeno mesto gdje su živjeli Srbi

Selo se dijeli na ove mahale: Kula (3 k.), Gaj (8 k.), Brdo (6 k.) i Buljani (25 k.). Prve su tri mahale udaljene jedna od druge po jedno pet minuta, a potonju dijeli Buljan od ostalih i ona je udaljena jedno 10 minuta. Seoske su kuće u blizini jedna

druge i čine četiri grupe prema opisanim mahalama. Kuće su zbijene bez ikakvog reda. Cijelo selo ima 42 kuće.

O postanku imena sela pričaju da je nekakvog kneza prevario kum Turčin, poveo na vješala, a ovaj rekao: – Jazuk ti bilo, ja sam na tebe jemen (povjerljiv) bio, a ti mi učini hilu! Od tog jemen, emin, ostade ime selu.

U selu su najstarije porodice od pravoslavnih Gligorići, a od katolika Perići i Tomasi, koji su starosjedioci, a ostali su se doselili iz ostalih duvanjskih sela. Gligorići su se u davno doba doselili iz Crne Gore u selo Kovače u kotaru županjačkom, pa im tu Turci prije 100 godina oduzmu svu zemlju, te se oni rasele. Kad su se iz Kovača raselili, bila su tri brata, pa se jedan doseli u Eminovo Selo, drugi u selo Glavice, kotar Livno, a treći u selo Ravni u Skoplju. Zdilari su se doselili iz Imotskog u Dalmaciji prije 50 godina. Gligorići slave Ilindan, Zdilari Jovanjdan, Savići Šćepanjdan, Milisavi Nikoljdan. Krsna im slava traje tri dana. Prema mahali Brdu na njivama nalaze se neke grobnice, na njima ima stećaka, no većinom bez ikakvih ukrasa.“ (Dedijer, 316)

U knjizi „Hercegovina'“ na 111. strani, pod naslovom „Iseljavanje Hercegovaca u Dalmaciju“, Jevto Dedijer piše: „Iseljavane Hercegovaca u Dalmaciju počelo je vrlo rano: ona su se javljala kao posljedica osvajanja raških i bosanskih vladalaca u dalmatinskim krajevima. Već oko polovine 14. vijeka spominju se hercegovačka naseljavanja u Dalmaciji. Kad car Dušan osvoji dalmatinske gradove Klis i Skradin, okoline tih gradova, od kojih su mnoge puste bile, budu naseljene srpskim narodom, većinom iz Hercegovine. Kad su Turci osvojili Hercegovinu, sklonili su se mnogi Hercegovci u Dalmaciju, u tvrdi Klis, gdje su nastavili borbu protiv Turaka, a kad su Turci osvojili Klis (1537. godine), oni onda odu u Senj, gdje su primljeni u austrijsku službu, sa zadatkom da brane one krajeve od turskih pljačkaških četa.“

Eminovo selo na „Gugl mapi“

Dedijer dalje piše: ,,Iseljavanje u Hrvatsku i Slavoniju teže je pratiti, jer su bile rijetke veće seobe koje su iz Hercegovine išle direktno u ove zemlje. Obično se dešavalo da se Hercegovci neko vrijeme nastane u Bosni ili Dalmaciji i onda isele u Hrvatsku i Slavoniju. Sigurnih vijesti o hercegovačkim iseljavanjima u ovu zemlju imamo tek iz kraja 17. vijeka. Pošto je Lika oslobođena od Turaka, naseljava Marko Mesić mnogobrojne familije iz primorske krajine, Bosanske Krajine, Dalmacije i Hercegovine. Već iza same Bitke kod Mohača javlja se o doseljavanju Srba iz Bosne i Maćedonije (Makedonije) u gornju Slavoniju (2). Vjerovatno u toj seobi učestvuju i Hercegovci među kaluđerima karlovačkog vladičanstva u vrijeme cara Josifa (1788–1791).“

Eminovo Selo etnički je očišćeno 24. aprila 1992. godine. Od tog dana u ovom selu, u kome su vijekovima živjeli, nema više Srba. U selu su u toku posljednjeg rata bagerima porušene skoro sve srpske kuće. To je jedino selo u kome su vojne vlasti naredile da se poruše sve srpske kuće. Na mjestima gdje su bile nikli su korov i šipražje. Od tragova da su tu nekad živjeli Srbi ostalo je samo srpsko groblje. Ono se u Eminovom Selu nalazi u neposrednoj blizini, stotinak metara od kuća u kojima su živjeli Srbi. Ograđeno je betonskim blokovima. Ograda je još očuvana. Po groblju ima dosta bijelog bora, koji se brzo razvija i širi. Pošto se groblje od rata ne održava, zaraslo je u šipražje. Pored starih kamenih krstova, ima dosta i novih granitnih spomenika. Neki su stari kameni krstovi još uspravni, a dosta je palo na zemlju ili su se nakrivili. Ukoliko se ne bude još nekoliko godina održavalo, borovi, korov i drugo drveće će odrasti i na groblje neće moći da se uđe.

Srpsko groblje u Eminovu Selu

Prema podacima iz katastra opštine Tomislavgrad, srpsko groblje u Eminovu Selu nalazi se na k. p. br. 1.125, KO Eminovo Selo. Površina parcele je 3.075 metara kvadratnih. Naziv parcele je Groblje Sičina. Posjednik nepokretnosti je Srpskopravoslavna crkvena opština Tomislavgrad.

Koordinate za utvrđivanja lokacije groblja su – Y:6437328, X:4844954.

TABELA BR. 14

POPIS STANOVN. SELA PRISOJE I VRILO 1879-1991.				
Godina popisa	Popis u Prisoju ukupno	Srba u Prisoju	% Srba u Prisoju	Odnos Srbi ukupno/Srbi u Prisoju u %
1879	0			
1885	876	37	4.22	4.56
1895	1073	50	4.66	4.76
1910	1539	59	3.83	5.26
1921	1549	62	4.00	5.60
1931	1650	69	4.18	5.65
1948	2228	2	0.09	0.25
1953	1804	0	0.00	0.00
1961	2085	27	1.29	2.18
1971	1773	4	0.23	0.41
1981	1329	0	0.00	0.00
1991	1150	0	0.00	0.00

VRILO. Ime sela je nastalo po izvoru Vrilo. Vrilo i Prisoje su sela u kojima su živjeli Srbi a ne nalaze se u Duvanjskom polju. Nalaze se u Buškom blatu, koje, pored Duvanjskog, Raškog i Šuičkog polja, pripada području opštine Duvno. Selo Vrilo smješteno je ispod planinskog prevoja koji razdvaja Duvanjsko polje od Buškog blata. Pored samog sela, ispod brda, izvire rijeka Ričina. To je ista rijeka koja kroz Duvanjsko polje teče pod imenom Šuica. Vrilo je najistočniji dio Buškog blata i od svih sela tog polja najbliže je gradu Duvnu, udaljeno je oko osam do devet kilometara. Oko cijelog Buškog blata nalazi se dosta sela u kojima žive Hrvati. Buško blato, koje je bilo polje na kome su zbog močvarnosti najvećim dijelom bile livade, šezdesetih godina XX vijeka pretvoreno je u akumulaciono jezero, koje je po veličini među najvećim vještačkim jezerima u Evropi.

U selu Vrilu su živjeli Srbi Asići, koji su slavili Nikoljdan, i Vulići, koji su slavili Jovanjdan. Prema popisima stanovništva, samo su 1885. i 1895. godine selo Prisoje i Vrilo posebno popisani kao dva sela. U Vrilu je živjelo 18 do 19 Srba i činili su 7,58 posto stanovništva tog sela. U svim kasnijim popisima Srba je u ta dva sela bilo zajedno od 59 do 69, zadržavan je procenat na oko četiri posto. U Vrilu je procenat bio veći i u njemu je živjelo više Srba nego u Prisoju. Na posljednjem popisu prije Drugog svjetskog rata iz 1931. godine u oba sela živjelo je 69 Srba.

Krajem mjeseca juna 1941. godine ustaše su sve Srbe iz sela pohapsili, ubili i u jamu na planini Kamešnici bacili. U selu nije ostao živ nijedan Srbin.

Na prvom popisu stanovništva poslije Drugog svjetskog rata 1948. godine u Vrilu nije bilo Srba. Prije posljednjeg rata 1991. godine, kosti iz jame Kamešnice izvađene su i sahranjene u kosturnici koja se nalazi u porti srpske pravoslavne crkve

u Livnu, gdje su sahranjene kosti svih Srba bačenih u jamu Kamešnicu, gdje je bilo znatno više Srba sa područja opštine Livno.

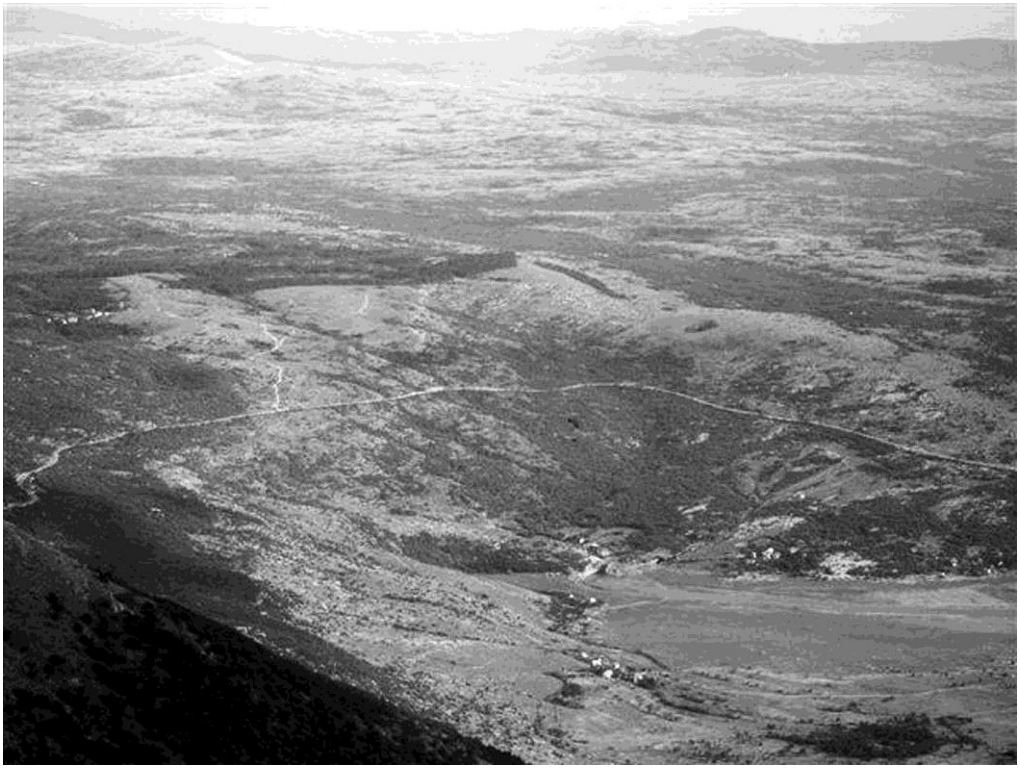

Panorama sela Vrilo, u kome su Srbi živjeli do 1941. godine

Pedeset godina poslije stradanja Srba iz sela Vrilo, u tom selu nije živio nijedan Srbin. Kuće sazidane od kamena, bez krova, preko pedeset godina odolijevale su zubu vremena i uspravno su stajale, kao da su prkosile vremenu i ljudima. Zidine od bijelog kamena krečnjaka pedeset godina blještale su na sunčevim zracima odslikavajući se u vodi rijeke Ričine, koja izvire na 50 metara od kuća. Godinama je pusti dio sela sa zidinama kuća na izvoru rijeke spomenik mrtvog sela. Te zidine su do kraja devedesetih godina dvadesetog vijeka bile istorijski spomenik hrvatskih zločina i opomena svima da se strahota više nikad ne dogodi. Ali zločini su se ipak ponovili u građanskom ratu od 1992. do 1995. godine u Bosni i Hercegovini. Nisu se mogli ponoviti u selu Vrilu jer su Srbi iz tog sela pobijeni još 1941. godine, međutim, u sukobima 1992–1995. godine Srbi su konačno protjerani sa čitave teritorije Duvna.

Jedan dio zidina sela Vrila poslije pedeset godina počeo je da se urušava, odlaskom posljednjih Srba sa tog područja kuće su počele da se ruše ili su ih porušili. Na mjestima nekih kuća ostali su tragovi temelja, a iščezla su i sjećanja da su tu Srbi nekad živjeli.

Srbi sela Vrilo sahranjivani su u isto groblje u koje su sahranjivani Srbi iz Prisoja. Groblje se nalazi na zapadnoj strani sela Prisoje, zaselak Ljubičići, na samoj obali jezera. Na tom groblju preko sedamdeset godina niko nije sahranjen, a Srbi vjerovatno nisu dolazili više od 50 godina.

Mjesto u selu Vrilo gdje su bile srpske kuće, na kome se još vide njihovi temelji

PRISOJE. Može se zaključiti da je selo ime dobilo po sunčanoj strani mjesta na kom se nalazi, a ono je na južnoj strani u podnožju planine Tušnice. Zapadno je od izvora rijeke Ričine, udaljeno od njega oko dva kilometra. Nalazi se na sjevernim obalama vještačkog jezera Prisoje.

U selu Prisoju živjeli su Srbi s prezimenom Bošnjak, koji slave Nikoljdan. Iz knjiga i priča koje su se prenosile sa generacije na generaciju saznajemo da je i Prisoje i Buško blato bilo nastanjeno Srbima prije dolaska Turaka. U knjizi ,,Hercegovina“ Jevto Dedijer navodi podatke o životu Srba u tom selu: „Važići su starinom iz Kotora, živjeli su na Ržanom, pa su radi nekog turskog zuluma jedni pobjegli u Bosnu, a drugi u Duvno. Drugi pričaju da su oni iz Crne Gore došli u Kotare. Imaju svoje stare baštine u Buškom blatu. Karani su starinom Ličani, u selo Rašćani došli su iz Prisoja (Duvno). Tačan je podatak da su Srbi u selo Rašćane, Karani, došli iz Prisoja i danas postoje dokazi o tom. U selu Prisoju, u istočnom dijelu, pod samom planinom Tušnicom usred sela postoji izvor (vrelo) koji i danas nosi ime Karanovac.“ I danas stariji ljudi pamte da su njihovi roditelji na konjima nosili žito da se melje u Karanovim mlinovima na izvoru Karanovac u Prisoju.

Srbi su u ovom selu živjeli sve do 1941. godine. Prema popisima stanovništva od 1885. do 1948. godine, u Prisoju je živjelo od tri do četiri posto Srba. Po popisu iz 1885. godine živjelo je 19 Srba, ili tri posto stanovnika sela, a 1895. godine 22, što je, takođe, tri posto. Na posljednjem popisu prije Drugog svjetskog rata, 1931. godine, stanovnici Prisoja i Vrila popisani su zajedno i tada je u njima živjelo 69 Srba. Na prvom popisu stanovništva poslije Drugog svjetskog rata, 1948. godine, u Prisoju je živjelo samo dvoje Srba.

„Gugl mapa" sela Prisoja na kojoj je obilježeno srpsko groblje i označen put koji vodi

Nad stanovnicima Prisoja i Vrila u Drugom svjetskom ratu izvršen je genocid. Ustaše su sve Srbe pohapsile, pobile i bacile u jame. Kosti iz jame Kamešnice su izvađene i sahranjene u kosturnici kod srpske crkve u Livnu. Kosti iz jame Golubinke u Grabovici nisu vađene i danas je jama Golubinka grobnica Srba iz Prisoja.

Iza Srba u Prisoju ostalo je srpsko groblje. Nalazi se na obali jezera Buško blato, na sjevernom dijelu, ispod naselja Ljubičići. Zaraslo je u drveće, posebno kraj ograde, tako da ono čini živu ogradu oko groblja koje se nalazi na uzvišenju na samoj obali jezera i najistureniji je dio kopna prema jezeru. Put do groblja vodi iz zaseoka Ljubičići prema jezeru, dužine je oko trista metara i na samom kraju puta je jezero. Prema groblju se skreće lijevo. Na groblju se nalazi nekoliko spomenika koji su odoljeli vremenu i još uspravno stoje kao da su postavljeni u nedavnoj prošlosti. Nasred groblja nalaze se temelji crkvice, jedne od tri najstarije crkve iz kasnog srednjeg vijeka na području Duvna. Temelji su obrasli korovom i raznim niskorastućim drvećem i šibljem, tako da ih je teško prepoznati i snimiti.

U knjizi Tanje Ribar ,,Zapadne strane u srednjovjekovnoj bosanskoj državi" piše da su ,,još dvije srednjovjekovne crkve otkrivene arheološkim iskopavanjem u Duvnu, jedna u selu Prisoju i druga u Mesihovini. Ostaci kasnosrednjovjekovne crkve

u Prisoju, od koje su otkriveni ostaci apside i zidova, nalaze se u današnjem pravoslavnom groblju u Prisoju.“

Panorama sela Prisoja i Buškog jezera sa označenim mjestom srpskog groblja

Dva spomenika-krsta na srpskom groblju u Prisoju, dobro očuvana i stoje uspravno skoro naslonjeni jedan na drugi, kao da tu ima neke simbolike

Pored same zidine crkve odmah se primijeti krst koji se razlikuje od ostalih krstova. Na prednjem dijelu krsta uklesana je neka životinja. Prema mišljenju

poznavalaca arheologije, krstovi sa oslikanim životinjama spadaju u najstarije spomenike jer se pretpostavlja da su to ostaci običaja stare vjere, koju su ispovijedali prije prelaska na hrišćanstvo.

Na krstu je uklesana životinja, motivi kao i na stećcima. Kad prestaje masivnija izrada nadgrobnih spomenika u obliku (ploča,sanduka i sljemenjaka) stećaka /biliga pojavljuju se krstovi koji se ukrašavaju sa istim simbolima kojima su bili ukrašavani i stećci.

BALjCI. Srbi sa prezimenima Cvetić i Mišković, koji slave Lazarevu subotu, Velimir i Ćevap, koji slave Đurđevdan, činili su 95 posto stanovnika sela. U Baljcima su živjele i četiri porodice Hrvata, i to u zaseoku Velimiri dvije porodice Kržanaca, a u drugom dijelu sela Markovići, Krstanovići i Nevistići. Porodice Krstanović i Marković iselile su se iz sela Baljci poslije Drugog svjetskog rata od 1955. do 1960. godine. Porodica Križanac, stariji bračni par, zadržala se u selu do početka rata 1992. godine.

TABELA BR. 15

POPISI STANOVNIŠTVA SELA BALjCI 1948-1991.				
Godina popisa	Popis Baljci ukupno	Srba u Baljcima	% Srba u Baljcima	Odnos Baljci/Duvno ukupno u %
1948	247	0	0	0
1953	245	0	0	0
1961	197	111	56.35	8.96
1971	152	122	80.26	12.58
1981	65	59	90.77	8.79
1991	43	40	93.02	6.94
Selo Baljci pripali su opštini Duvno poslije rata. Selo Baljci prvi put popisano u opštini Duvno 1948. godine.				

Prema popisu stanovništva iz 1948. godine, selo je imalo oko 250 stanovnika. Poslije Drugog svjetskog rata broj stanovnika se postepeno smanjivao, glavni razlog je bila ekonomska migracija. Događaji i politička nestabilnost u Duvnu 1971. godine znatno su ubrzali napuštanje sela. Na popisu iz 1991. upisano je 43 Srba.

Selo Baljci smješteno je na padinama planine Ljubuše, južno od Kupreškog, a sjeverno od Šuičkog polja. Nalazi se na planinskoj goleti bogatoj pašnjacima, gde postoje dobri uslovi za uzgoj stoke, posebno ovaca. Zbog nadmorske visine i do 1.300 metara zime su duge, pa je za prehranu stoke u tom periodu neophodno dosta hrane. U neposrednoj blizini, prema Kupreškom polju, planina Želivodić bogata je kvalitetnom šumom, pa je i sječa drveća bila jedan od izvora prihoda. Stanovnicima sela Baljci osnovno zanimanje bilo je stočarstvo. Proizvode od mlijeka prodavali su na dalmatinskom primorju.

Stara slika sela Baljci , kada su skoro sve kuće bile pokrivene drvenim daščicama (šimlom) i krovom od slame

U selu Baljci broj ovaca se kretao između 4.000 i 5.000. Vremenom se broj stanovnika smanjivao, posebno od 1971. do 1981. godine, tako da je u selu ostalo da živi oko 40 Srba, što je uticalo na smanjenje stočnog fonda.

Selo je sve do 1945. godine pripadalo opštini ili srezu Livno, kao i selo Šuica, u podnožju planine Ljubuše, gdje je bila mjesna zajednica kojoj je pripadalo i selo Baljci.

Panorama sela Baljci u planini Ljubuši, gdje su Srbi živjeli do 1992. godine

I susjedna sela prema sjeveru, u kupreškoj opštini, bila su sa većinskim srpskim stanovništvom. Na početku građanskog rata od 1992. do 1995. godine u Baljcima su živjeli skoro samo Srbi. U popisu iz 1991. godine bilo je samo troje Hrvata, od kojih je dvoje staraca dočekalo posljednji rat u selu. Prije početka i prvih dana rata Srbi su izbjegli najviše u Srbiju, gdje su se stalno naseljavali od početka 1971. godine, i to uglavnom u okolini Beograda, Zemuna i Batajnice.

Selo Baljci je, kao i ostala sela oko Duvna u kojima su živjeli Srbi, ostalo bez Srba. Ustaše su početkom posljednjeg rata u Baljcima zapalile sve srpske kuće. Od staraca, koji nisu uspjeli da pobjegnu, troje su zarobili, a dvije starice ubili. U selu Baljci ostale su samo zidine, koje će se vremenom urušiti i zametnuti trag da je tu nekad neko živio.

U Baljcima su ostala samo groblja. Selo je imalo dva zaseoka koja su udaljena od 500 do 1.000 metara. U istočnom zaseoku živeli su Velimiri, a u zapadnom Miškovići, Cvijetići i Ćevapi. Svaki zaselak je imao i svoje groblje. Selo je u planini, na velikoj nadmorskoj visini sa dosta sniježnih padavina, koje se dugo zadržavaju. U toku zime stvaraju se veliki sniježni nanosi i otežano je kretanje. Vjerovatno je i to razlog što u selu postoje dva groblja. Nemoguće je bilo zimi sahranjivati daleko od kuća. Groblja su ograđena, ali u planini više nema ni ljudi ni stoke, ni divljači, pa

ograda groblja više nije neophodna. Groblje posjećuju potomci koji još obilaze svoj zavičaj.

Kako je već navedeno, u selu Baljci postoje dva srpska groblja. Jedno je u zaseoku Cvetići, a drugo u zaseoku Velimiri. Srpsko groblje u Velimirima, prema podacima iz katastra opštine Tomislavgrad, nalazi se na k. p. br. 595, KO Baljci, površine 869 kvadratnih metara. Naziv parcele je Velimirsko groblje.

Koordinate za lokaciju groblja su – Y:6437657, X:4852983.

Baljci poslije rata 1992–1995, ostale samo zidine; Srbi izbjegli i deportovani, kuće zapaljene

Srpsko groblje u zaseoku Cvetići nalazi se na k. p. br. 506, površina groblja je 977 metara kvadratnih. Naziv parcele je Cvetića groblje. Posjednik oba groblja je DS Skupština opštine Tomislavgrad.

Koordinate za lokaciju groblja su – Y:6437480, X:4853386.

CRVENICE. Selo Crvenice nalazi se na jugoistoku Duvanjskog polja. U njemu žive samo katolici. Malo je Srba u Duvnu znalo da su tu prije dolaska Turaka živjeli Srbi. O tome je pisao Jevto Dedijer u knjizi „Hercegovina“: ,,Milisavi znaju da je cijela Crvenica bila njihova i danas je tamo njihovo pravoslavno groblje. Turci su im oteli zemlju i raselili ih. Ima ih u Lipi šest kuća, u Eminovu Selu jedna kuća i u Rašćanima dvije kuće. Vukovići su veoma davno došli iz Kolašina i živjeli u Crljenicama, gdje su imali svoju zemlju. Ima ih i u Županjcu, po Bosni i u Mandinu Selu dvije kuće.“

„Tako, zna se da su živjele ove pravoslavne porodice: u Crljenicama Vukovići, Drašci, Milisavi, Pivčevići; u Bukovici Perinovići, u Prisoju Bošnjak; u Cebari Zelen i Vitezović.“

Srpsko groblje u selu Crvenice

I ova saznanja o selu Crvenice kazuju koliko je značajno da se neki istorijski događaji zapišu. Kad smo se odlučili da istražujemo i da saznamo što više pojedinosti koje su do sada zapisane o Srbima u Duvnu, nismo mogli ni pretpostaviti da ćemo doći do saznanja, između ostalog, i o selu Crvenice, u kom smo bili više puta i prolazili pored pravoslavnog i katoličkog groblja, koja se nalaze jedno pored drugog. Nismo znali da u tom selu postoji srpsko groblje.

Omeđeni srpski grobovi sa ogromnim stijenama u selu Crvenice

Često smo slušali priče i čitali tekstove u kojima se osporava da su Srbi starosjedioci u Duvanjskom polju i da su, ne samo u Duvno, došli sa Turcima. Groblje u Crvenicama jedan je od mnogo dokaza da su Srbi na prostoru Duvanjskog polja živjeli nekoliko vijekova prije dolaska Turaka. Oba groblja su na istoj parceli, dijeli ih samo zid, kao da su bili cjelina. Hrvatsko groblje je ograđeno, a srpsko nema nikakve ograde, na njemu ima nekoliko žbunova lijeske. Groblje se ne kosi, pa pošto nije ograđeno, po njemu se napasa stoka.

Dva krsta, dobro sačuvana, na srpskom groblju u selu Crvenice i poslije preko 600 godina stoje uspravno

U Duvnu su do posljednjeg rata živjeli potomci Milisava i Vukovića iz sela Crvenice. Pokušali smo da saznamo od njih o njihovim precima. Stariji su rekli da su čuli da postoji groblje, ali su znali da su u selu Crvenice na vrelu Miljacka postojali Milisavljevi mlini i da se i danas to mjesto tako zove.

Groblja i spomenici najduže odoljevaju vremenima, režimima, osvajačima... Krstovi na groblju u Crvenicama i danas uspravno stoje i stoljećima odoljevaju ne samo vremenu već i zaboravu. Na krstovima nema tragova slova, jer su vremenom nestala, pa je nemoguće utvrditi nad čijim grobom stoje.

Pored srpskog groblja sa zapadne strane je asfaltirani put, koji vodi ka ulazu u katoličko groblje. Na nekoliko metara prije ulaza, sa zapadne strane puta, uspravno

stoje dva krsta na srpskom groblju, koji su od klesanog kamena i kao čuvari bdiju nad grobljem. Na groblju ima nekoliko većih i manjih krstova, od kojih su neki već pali na zemlju. Karakteristično je da su oko nekoliko grobova poređani veliki kameni blokovi koji obilježavaju grobno mjesto. Toliki kameni blokovi rijetko se mogu naći na drugim grobljima. Vjerovatno da sveštenici Srpske pravoslavne crkve nisu znali da u selu Crvenice postoji srpsko groblje.

U katastru i skicama koje su rađene posle avionskih snimanja parcela na kojoj je groblje nije obilježena po novom predmjeru. Parcela je upisana u starim katastarskim knjigama i po starim brojevima vodi se pod brojem 565 KO PS Crvenice, površine 356 kvadratnih metara, KO PS. Kako vijekovima niko od Srba nije posjećivao ni na bilo koji način održavao vezu sa grobljem, parcela na kojoj se ono nalazi u zemljišnim knjigama knjižena je na ime porodice Radoš i označena kao pašnjak.

Podaci koji su upisani u katastre u odnosu na zemljišne knjige (gruntovnice) različiti su. Prema podacima iz katastra opštine Tomislavgrad, srpsko groblje u selu Crvenice nalazi se na katastarskoj parceli (k. p.) br. 2.173, KO Crvenice, groblje je površine 785 metara kvadratnih. Naziv parcele na kojoj se groblje nalazi je Brig. U katastru je kao posjednik parcela Krainović Bože Mara.

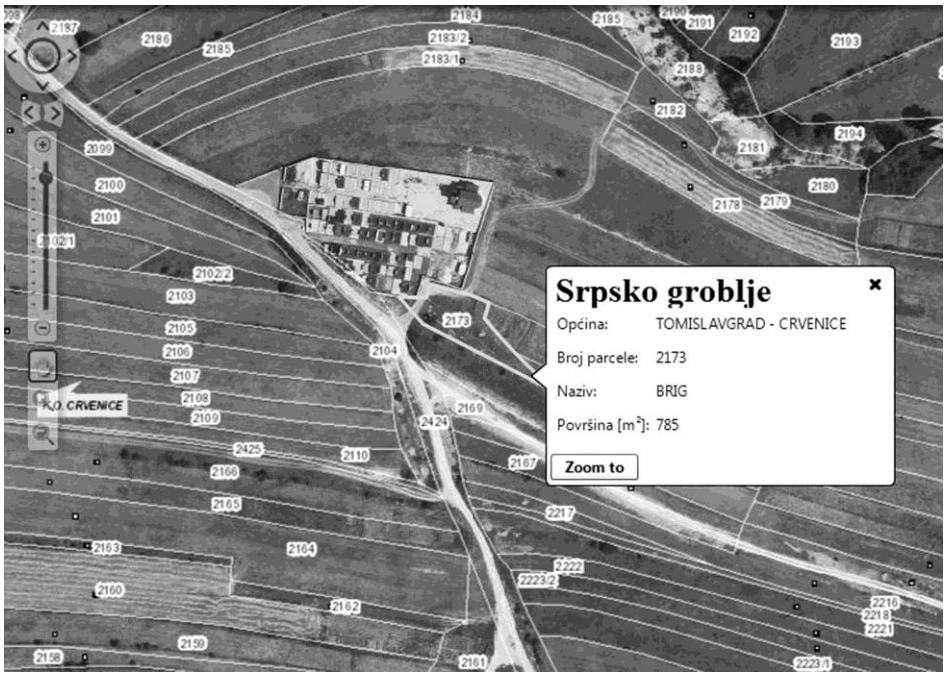

Katastarski snimak sela Crvenice, na kom je označeno srpsko groblje

Često se podaci o nepokretnostima katastra i gruntovnice ne slažu. Gruntovnica vodi vlasništvo nad nekretninama, a vlasnički odnosi se često ne razgraničavaju godinama. U katastru se redovno evidentiraju sve promjene

posjednika nekretnine, pa su podaci iz katastra sa stanovišta posjeda i površina vjerodostojniji.

Koordinate za utvrđivanje lokacije groblja u Crvenicama su – Y:6445406, X:4827373.

KOLO. Da su pravoslavni Srbi nekada živjeli u duvanjskom selu Kolo, naselju koje se pominje u srednjem vijeku, svjedoči i pravoslavno groblje u ovom mjestu. Duvanjski sveštenik fra Anđeo Nuić pisao je o jednom fratarskom grobu na groblju u Kolu. Prema njegovim navodima, koji se zasnivaju na pričama starijih ljudi, za vrijeme turske vladavine u duvanjskoj čaršiji nije bilo dopušteno sahranjivanje hrišćana. Katolici i pravoslavni navodno su imali groblje u selu Kolo.

Zbog veličine pravoslavnog groblja u selu Kolu pretpostavlja se da ono nije služilo samo za pokop pravoslavnih iz Županjca za vrijeme turske vladavine. Groblje je pored katoličkog postojalo znatno prije dolaska Turaka i na njemu se nalazi jedan stećak.

Pravoslavno groblje u selu Kolo, za koje je malo Srba iz Duvna znalo, nalazi se sjeverno na uzvišenju iznad sela, neposredno uz katoličko groblje, u kom su zasađeni borovi. Vjerovatno su oba groblja bila na jednoj parceli. Na katoličkom groblju je nekoliko pravoslavnih krstova. Vrlo je moguće da je prilikom ograđivanja groblja zahvaćen dio pravoslavnog groblja ili je groblje prošireno.

Katastarski snimak sela Crvenice, na kom je označeno srpsko groblje

Srpsko groblje u selu Kolo površine je 2.040 kvadratnih metara. Uknjiženo je kao društvena svojina. Nalazi se na parceli br. 167, ZK uložak br. 125 KO Kolo.

BOSNA I HERCEGOVINA
FEDERACIJA BOSNE I HERCEGOVINE
Općinski sud u Livnu odjeljenje suda u Tomislavgradu
ZEMLJIŠNOKNJIŽNI URED
15.01.2014 13:35

BROJ: R2-19/14

Katastarska općina: SP_KOLO

Zemljišnoknjižni uložak broj: 125

Zemljišnoknjižni izvadak

A
Popisni list

Ostali upisi u ovom listu su ispušteni.

R.br.	Broj parcele	OZNAKA NEKRETNINA	Površina ha	a	m²	Primjedba
1.	167	GROBLJE SRPSKO-PRAVOSLAVNO; Groblje 0000 20 40	0000	20	40	PREUZETO DANA 15.01.2009.G. IZ ZK.UL.BR.86 ISTE K.O.

B
Vlasnički list

R.br.	UPISI	Primjedba
1.	Udio:1/1 Tip:Vlasništvo OPĆENARODNA IMOVINA Adresa: ID: - PR.14.12.1960,G DN.BR.357/60 NA OSNOVU ČL.1 UREDBE O UKNJŽENJU PRAVA SVOJINE NA DRŽAVNOJ NAPOKRETNOJ IMOVINI SLUŽBENI LIST F.N.R.J. BR.58/47 I 34/55 UKNJIŽENO JE PRAVO VLASNIŠTVA NA NEKRETNINAMA U A LISTU.	PREUZETO DANA 15.01.2009. G. IZ ZK.UL.BR.86 ISTE K.O

C
Teretni list

R.br.	UPISI	Iznos (KM)	Primjedba
1.	Nema tereta		

Potpis zemljišnoknjižnog referenta

4

Kralja Zvonimira bb, 80240 Tomislavgrad, Tel.: +387 34 354-629 / Fax: +387 34 354-641 15.01.2014 13:35
* Zvjezdica pored broja parcele znači da je parcela plombirana, odnosno da postoji zahtjevi vezanri za tu parcelu.

Strana 1 od 1

Srpsko groblje u selu Kolo: vide se rijetki, ali oštećeni krstovi-spomenici

Srpsko groblje nije ograđeno. Ograda je nekad postojala jer ima tragova porušenih kamenih zidova. Nema krstova koji stoje uspravno, neki su nagnuti, a neki oboreni i zbog mraza oštećeni. Na jednom krstu može se pročitati ćirilični natpis. Pošto se groblje ne kosi, ne vide se svi krstovi.

Jedan od rijetkih krstova-spomenika na srpskom groblju u selu Kolo, oštećen i u poluuspravnom položaju

Prema katastarskim podacima opštine Tomislavgrad, srpsko groblje u selu Kolo nalazi se na k. p. br. 486, KO Kolo. Površina parcele, groblja je 2.249 kvadratnih metara. Naziv parcele je Rudine. Posjednik nekretnine je DS Skupština opštine Tomislavgrad.

Koordinate za utvrđivanje lokacije groblja su – Y:6437342, X:4840711.

JAME

Pored grobalja u kojima počivaju Srbi iz Duvna i okoline, postoji i pet jama koje su srpska groblja i nad kojima su duvanjske ustaše ubijale duvanjske Srbe, a potom njihova tijela ubacivale u te prirodne jame duboke od 50 do 100 metara, a neke su i dublje. U te krajiške jame, koje se nalaze u planinama oko Duvanjskog polja, bačeno je, prema utvrđenim spiskovima, 259 Srba. Jame u koje su bačeni duvanjski Srbi predstavljaju groblja i svjedoče o zločinima nad srpskim narodom.

Kaurska jama se nalazi u planini Pakline, iznad sela Mokronoge. Udaljena je 5,5 kilometara od raskrsnice magistralnog puta Šuica – Tomislavgrad i lokalnog puta Mokronoge – Ravno – Prozor. Jama je na lijevoj strani zapadno od puta udaljena oko 120 metara. Može se locirati i sa druge strane navedenog puta, od Ravanjskog polja prema Duvnu. Od raskrsnice puta kod Smiljanića staja, na početku Ravanjskog polja, udaljenost od jame iznosi 5,7 kilometara.

Ustaše su ubile i, prema poznatom spisku žrtava, u jamu bacile 25 Srba iz sela Mokronoge i Duvna.

Каурска јама у планини Паклине са широм околином

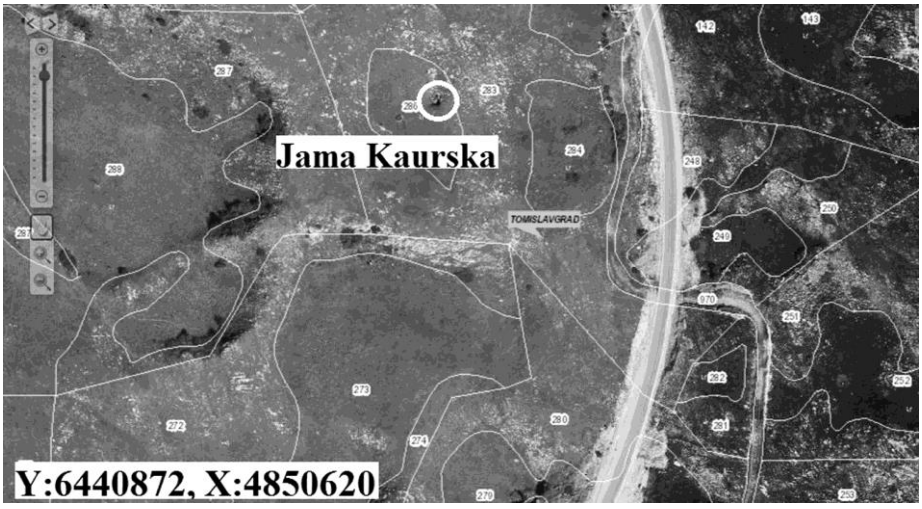

Katastarski snimak KO Mokronoge sa označenom parcelom na kojoj se nalazi Kaurska jama

Jama i postolje porušenog spomenika pored jame mogu se vidjeti sa puta. Srušeni spomenik podignut je 4. jula 1971. godine. Spomenik, tačnije spomen-ploča, bio je izrađen od crnog granita i na njemu su bila ispisana imena, prezimena, ime oca i godina rođenja žrtava.

Spomen-ploča i postolje na kome se spomenik nalazio su porušeni, ploča razbijena, a njeni komadi razbacani oko spomenika. Jedan broj dijelova ploče bačen je na betonirano grotlo jame. Jama je betonirana šezdesetih godina dvadesetog vijeka.

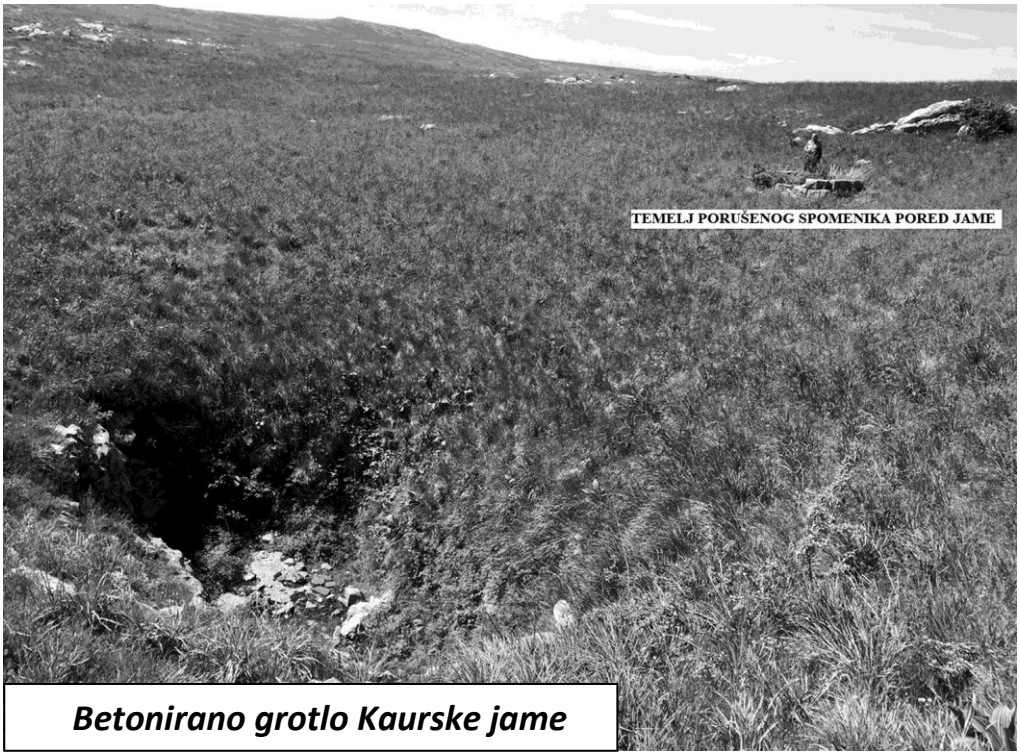

Betonirano grotlo Kaurske jame

Grotlo Kaurske jame u planini Pakline i porušeni spomenik pored

Jama Lisičarka se nalazi u planini Grabovici iznad sela Cebara, od kojeg je udaljena oko dva kilometra vazdušnom linijom. Do jame se može doći vozilom lokalnim putem, koji ide od magistralnog puta Duvno – Prisoje od sela Vrilo, preko naselja Drmića staja i dalje planinom prema selu Cebara, autom do kraja puta, koji je makadam, dužine 5,3 kilometra. Od kraja puta, prema jugoistoku, može se pješke doći do jame, udaljene oko 1,2 kilometra. Do jame se može doći i sa druge strane vozilom od Donjeg Brišnika putem prema selu Gornji Brišnik i dalje vozilom do jame Slipice, a dalje pješke putem prema zapadu još oko dva kilometra.

Treći i najkraći put je pješke od sela Cebara preko brda u planinu do jame koja je od kamenoloma u selu Cebara udaljena oko 2,5 kilometara vazdušnom linijom.

Jama Lisičarka, prema katastarskim podacima, nalazi se na KO Cebara, k. p. br. 234/1, zvanoj Grabovica. Navedena parcela je pašnjak površine preko 20 hektara, u vlasništvu Šumske uprave. Bliža lokacija jame je k. p. br. 66, zvana Ripišće, od kog je jama udaljena 32 metra prema jugoistoku.

Koordinate za lokaciju jame Lisičarke su: Y:6434886 i X:4833745.

U jamu Lisičarku ustaše su, prema poznatim podacima, bacile 14 Srba, od kojih je jedan izišao, tako da je u jami 13 Srba, čije kosti nisu izvađene.

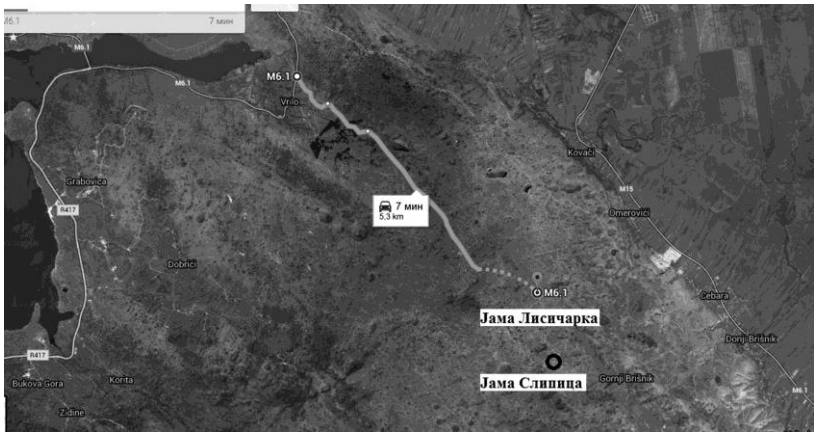

Put na „Gugl mapi“ koji vodi do jame Lisičarke

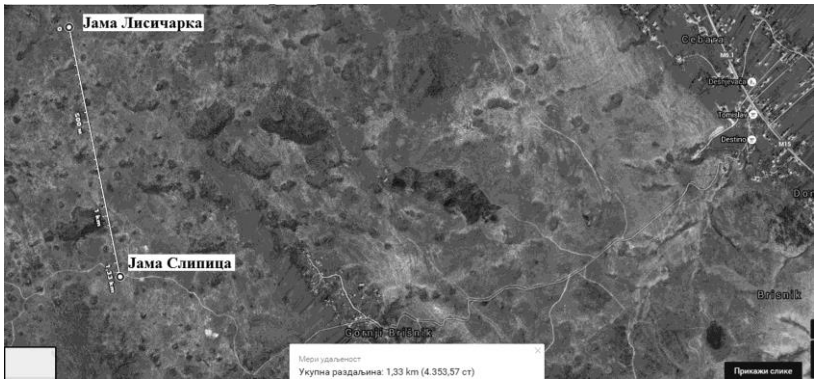

Planina Grabovica na „Gugl mapi“ iznad sela Cebara, na kojoj je označeno mjesto na kom se nalazi jama Lisičarka

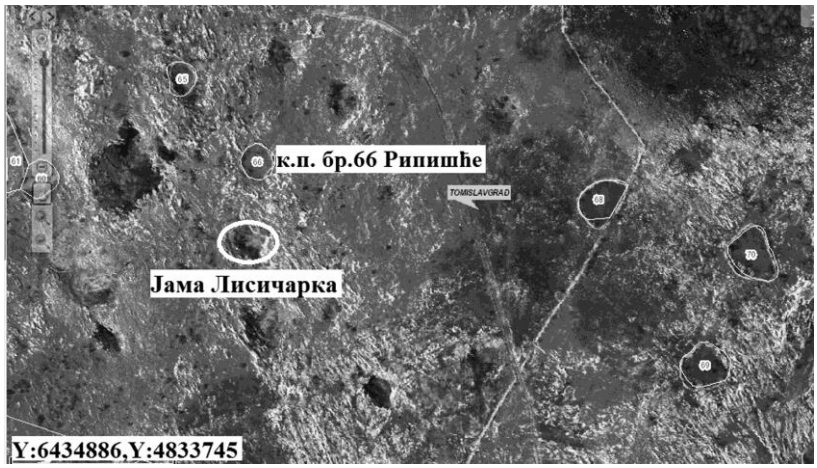

Katastarski snimak KO Cebara , na kojoj je označena lokacija jame Lisičarke i parcela br. 66 pored koje se jama nalazi

Spomen-ploča žrtvama iz sela Prisoja, bačenih u jamu Golubinku 1941. godine, koja se nalazi pored sela Grabovica

Jama Golubinka je na planini Grabovici, u blizini sela Grabovice, nedaleko od magistralnog puta Tomislavgrad – Split. U nju je bačeno 16 Srba iz Prisoja. Jama je betonirana i SUBNOR (Savez udruženja boraca Narodnooslobodilačkog rata) sela Grabovice je 1983. podigao spomen-ploču, na kojoj su ispisana imena i prezimena, godine rođenja, kao i imena oca žrtava. Spomen-ploča je pala i pokrivena je šutom.

U knjizi *Duvanjski žrtvoslov* na strani 296. opisano je mjesto odnosno lokacija jame Golubinke:

U Grabovici, nedaleko od suvremene asfaltne ceste, nalazi se jama Golubinka. U tu su jamu ustaše ('nastaše') ubacili 16 srpskih civila iz sela Prisoja u srpnju 1941. Jama je 1971. zavaljena naveženim materijalom (kao i Slipica iznad Gornjeg Brišnika) te je na rubu jame postavljena spomen-ploča, pisana ćirilicom, s imenima pobijenih. U novije je vrijeme ta ploča odvaljena i upala na poravnato tlo u nekadašnjoj jami. Ipak, nije uništena i na njoj se može pročitati: 'Na ovom mjestu jula 1941. godine domaći izdajnici i sluge okupatora ustaše na zvjerski način ubaciše 16 ljudi, žena i djece.' Zatim slijede njihova imena...“

Kordinate pećine (jame) Golubinke
Latitude: 43° 39' 3.5" (43.651°) north
Longitude: 17° 5' 0.1" (17.0834°) east
Kordinate po rip metodu ,Y:6426466; X:4834451

Na „Gugl mapi“ označena lokacija parcele na kojoj se nalazi jama Golubinka u kod naselja Golubinka , koja je od raskrsnice prema crkvi u Grabovici udaljena 0,5 kilometra

Jama u Tuščića gaju snimljena 1991. godine prilikom vađenja kostiju iz te jame. Na spomen-ploči piše „Ustaške sluge fašističkog okupatora su 30. jula 1941. godine na ovom mjestu na zvjerski način streljali i bacili u jamu 250 žena, djece i staraca iz Golinjeva i Prisoja. U znak sjećanja na ove žrtve fašističkog terora spomen-ploču podiže Mjesna organizacija SUBNOR-a Podhum, septembra 1962. godine

Tuščića jama se nalazi u Tuščića gaju na planini Kamešnici, nedaleko od sela Podgradina, uz asfaltni put koji vodi od Livna za Trilj, Sinj i Split uz sam rub Buškog blata. Grotlo ove jame, čija je dubina 52 metra, imalo je dosta uzak otvor, 3 h 3,5 metara. U nju je krajem juna 1941. bačeno 78 Srba iz Prisoja i Vrila. Kosti iz ove jame izvađene su 1991. godine i sahranjene u zajedničku kosturnicu kod srpske pravoslavne crkve u Livnu. Nad kostima je nađen sloj kamena koji je bačen preko žrtvi, oko 7,6 metara debljine. Pomen i ekshumacija održani su 1991.

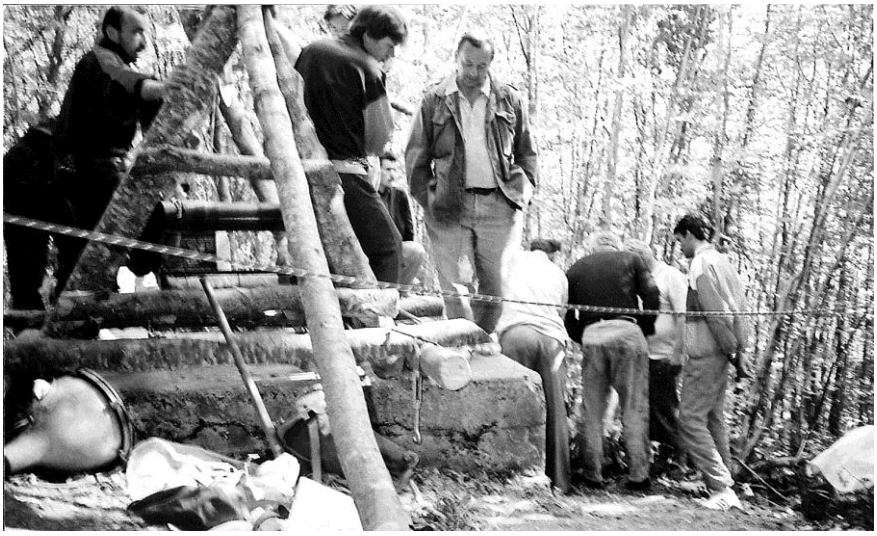

Fotografija snimljena 1991. godine nad jamom u Tuščića gaju, vađenje kostiju iz jame. Na snimku Srbi iz sela Rašćani, Važić Božo i Karan M. Slobodan lijevo i Karan S. Rade na kraju desno

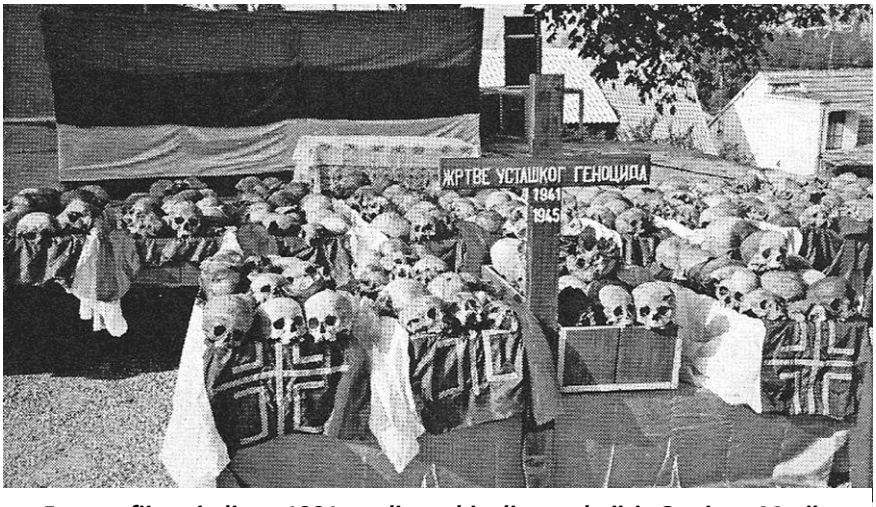

Fotografija snimljena 1991. godine, objavljena u knjizi „Ognjena Marija Livanjska“

***Jama Slipica* se** nalazi na planini Grabovici, udaljenoj oko 1,6 kilometara južno od sela Gornji Brišnik. Do jame se može doći vozilom putem koji vodi od Donjeg Brišnika preko planine Grabovice do Gornjeg Brišnika, oko tri kilometra, i dalje putem kroz selo preko polja prema jugu do brežuljka na kojem se jama nalazi, koji je od raskrsnice u selu Gornji Brišnik udaljen 1,6 kilometara. Jama je od navedenog puta odaljena oko 30 metara.

Slika grotla jame Slipice i sela Gornji Brišnik, pored kojeg se jama nalazi

U jamu Slipicu, prema poznatom spisku žrtava, bačeno je 129 Srba iz sela Cebara.

Jama se prema katastarskim podacima nalazi na području KO Gornji Brišnik, parcela na kojoj se nalazi nije označena jer je sav taj prostor pašnjak i nije parcelisan. Jami je najbliža k. p. br. 1.282, zvana Slipica, koja se nalazi preko puta jame i od nje je udaljena 55 metara.

Koordinate za lokaciju jame, utvrđene na osnovu podataka sa sajta katastra FBiH su –Y:6435145, X:4832441.

VAĐENjE KOSTIJU IZ JAME SLIPICE

Vađenje kostiju iz jame Slipice organizovao je Stevo Zelen Pipica, koji je jedini poslije rata živio u selu Cebara. Prema izjavi svjedoka koji su učestvovali u vađenju kostiju, dilema je da li je to bila 1965. ili 1966. godina. U organizaciji vađenja kostiju, pored Pipice, učestvovali su uglavnom Srbi čija je rodbina bila bačena u jamu, a koji su živjeli u Lipi, Kongori, Rašćanima, Eminovu Selu, Duvnu i Putincima u Sremu. Iz Putinaca su bili Simo Zelen, Obren Zelen, Mirko Zelen i Luka Stanišić.

Da bi pokrenuo postupak vađenja kostiju, Stevo Zelen Pipica morao je organizovati ispitivanje jame kako bi se moglo organizovati vađenje kostiju.

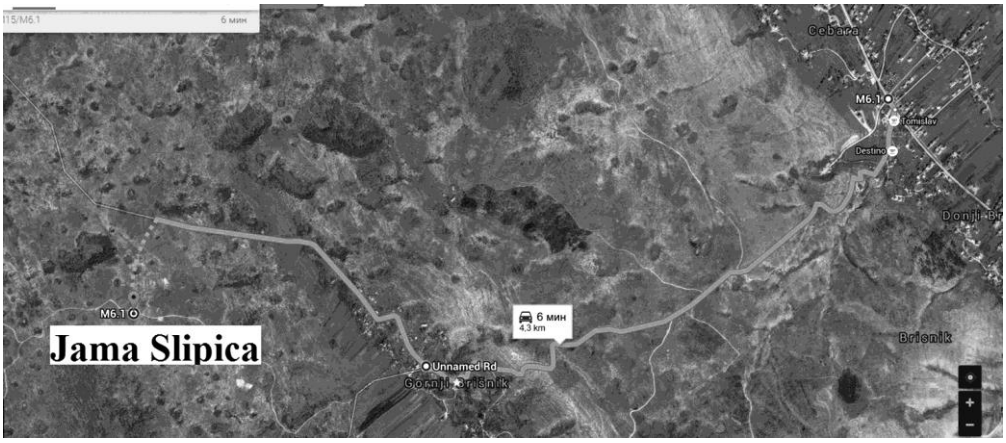

Snimak „Gugl mape“ na kom je označen put koji vodi od sela Donji Brišnik do jame Slipice sa podacima o udaljenosti sela do jame

Ispitivanje je izvršeno u ljeto 1964. ili 1965. godine. U jamu je spušten Bilanović Save Ilija iz Mandina Sela. U organizaciji i prisustvu ispitivanju jame Slipice učestvovala su šestorica Srba. Ilija je iz jame izvadio lobanju koja je poslužila kao dokaz da je jama ispitana i da je vađenje kostiju moguće. Ilija je imao rodbine koja je stradala – njegova tetka, majčina sestra, sa celom porodicom bačena je u tu jamu.

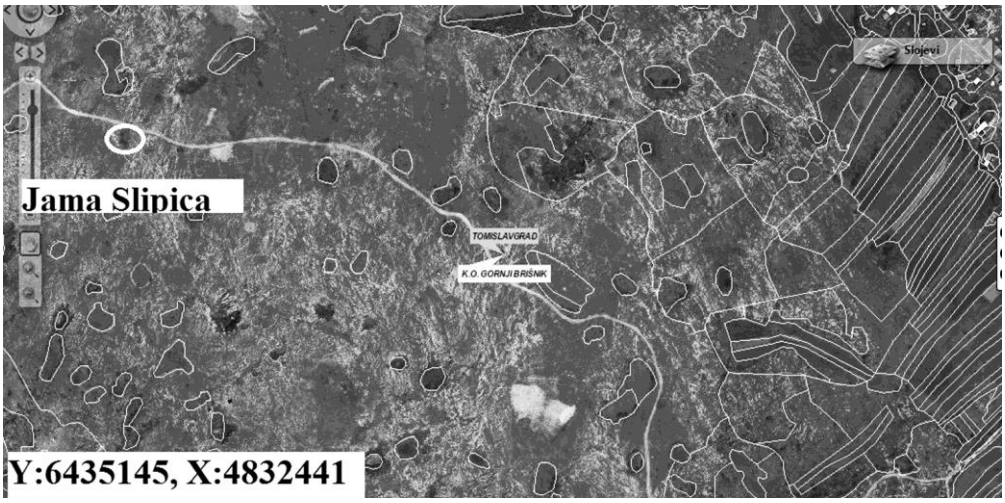

Katastarski snimak KO Gornji Brišnik, sa označenim putem koji vodi od Gornjeg Brišnika do Banovića staja, pored kog je označeno mjesto gdje se nalazi jama Slipica

Poslije ispitivanja jame i vađenja jedne lobanje, Stevo Zelen Pipica otišao je u Komitet radi obezbjeđivanja saglasnosti da se odobri vađenje kostiju. U Komitetu su

osporavali mogućnost vađenja kostiju, ali kad je Stevo predočio dokaze o ispitivanju jame, krenulo se u postupak davanja odobrenja za vađenje kostiju.

Vađenje kostiju iz jame Slipice obavljeno je naredne 1965. ili 1966. godine. Organizacija vađenja kostiju bila je u polutajnosti. O terminu vađenja nije bila obaviještena šira javnost ni većina srpskog stanovništva. Kosti su u jamu stavljane u vreće i one su izvlačene konopcem. Kad su izvučene iz jame, vreće nisu otvarane niti su čišćene od zemlje, a lobanje nisu brojane. Vreće su odmah stavljane na zaprežna kola i transportovane do groblja u selu Cebara.

Prema izjavama svjedoka, najvjerovatnije je da kosti svih stradalih Srba u toj jami nisu izvađene niti je utvrđivan broj izvađenih niti su vršene bilo kakve stručne analize i obdukcije.

Da je vađenje kostiju vršeno u nekoj polutajnosti i užurbano dokaz je to što su kosti pokopane na brzinu, istog dana kad su i izvađene, bez prisustva sveštenika i bez vjerskih običaja.

Izjava Ilije Bilanovića

Rođen 1936. godine u Mandinu Selu.

Ja sam, ne mogu da se sjetim koje godine, ali je to bilo godinu dana prije nego što sam otišao u Beograd, gdje sam se zaposlio u policiji, učestvovao u ispitivanju jame Slipice, gdje su bačeni Srbi iz sela Cebare 1941. godine, tu je stradala moja tetka sa porodicom. U organizaciji ispitivanja jame bilo je nas šestorica, davno je to bilo, ali se sjećam da je pored mene i Steve Pipice bio i Ilija Zečević Živac.

Prosjekli smo otvor na betonskoj ploči dimenzije 50 sa 60 centimetara, jer je otvor jame bio zabetoniran. Spušten sam sa tri konopca u jamu. Zaustavio sam se na dubini oko 30 metara. Spustio sam se na dno kao na jedno ostrvce. Jama je bila dole široka i proširenje je bilo na stranu i u dubinu u obliku pećine. Nisam se dalje spuštao prema proširenju u dubinu, jer je to bilo dovoljno saznanje da se do kostiju može doći. Koliko sam mogao baterijskom lampom da ocijenim, bilo je to dalje udubljenje tri, četiri metra.

Sjećam se da je u polju bilo dosta vode, možda je bilo proljeće. Ja sam ručao kod Pipice u Cebari i sa njegovim konjem Zekanom preko polja vratio sam se kući u Mandino Selo.

Ilija je izjavu dao telefonom 1. maja 2015. godine.

Izjava Mirka Zelena iz Batajnice, Srbija

Ja sam bio jedan od organizatora vađenja kostiju iz jame Slipice koja se nalazi iznad Gornjeg Brišnika, opština Duvno, u koju je bačena moja rodbina, moje komšije i prijatelji iz sela Cebara.

Glavni organizator bio je Stevo Zelen Pipica, a ja sam učestvovao i u finansiranju vađenja kostiju. U to vrijeme prodao sam jednu njivu i dao sam dosta para od te njive Stevi. Stevo je organizovao i ishranu ljudi koji su bili na vađenju kostiju iz jame.

Fotografija snimljena prilikom vađenja kostiju iz jame Slipice, koje je obavljeno 1965. godine

Znam da je prije vađenja kostiju Stevo organizovao da se neko spusti u jamu i utvrdi da li je vađenje moguće. On se dogovorio sa Ilijom Bilanovićem, koji je iskazao spremnost da se spusti u jamu i izvrši ispitivanje jame. Ispitivanje je izvršeno prije vađenja kostiju, ali ne znam koliko prije početka vađenja. Znam da je Ilija iz jame izvadio jednu ili dvije lobanje. Stevo je lobanje do vađenja kostiju čuvao kod svoje kuće.

Ja se sad ne mogu sjetiti koje je to godine bilo. Znam da sam iz Putinaca stigao u Cebaru. Tog dana me je policija odvela u SUP u Duvno, ne znam zbog čega. Možda je neko prijavio da sam ja nekontrolisana osoba, prgave naravi i da imam oružje. Tu su me držali dva, tri sata, vodili su me i u Komitet, dobio sam utisak kao da vađenje kostiju nije ni prijavljeno ili nije bilo odobreno, ili je bilo u tajnosti. Poslije nekih konsultacija predsjednik Komiteta bio je razuman čovjek i rekao mi je: „Idi ti i izvadite kosti kako ste planirali i niko vas ne smije dirati.“

Koliko se sjećam, u vađenju kostiju učestvovali su: ja, Simo Zelen i Luka Stanišić iz Putinaca i Obrad Zelen iz sela Žarkovac, Srem, Srbija. Bilo je ljudi iz Rašćana, Božo Karan Perković, Pero Važić Ninić. Bilo je ljudi iz grada, Eminova Sela, Lipe. Kod jame su dolazile i neke žene. Kako sam rekao, stalno je bio prisutan Stevo Pipica i njegova Mara Kaurka. Bilo je prisutno nekoliko žena koje su rođene u Cebari ili su bliža rodbina bačenih u jamu.

Prvi dan u jamu je sišao Luka Stanišić Lukšić. Tog prvog dana samo je on u jami stavljao kosti u vreće, koje tog dana nisu vađene. Mi smo Luku novčano nagradili za njegovu hrabrost i smjelost da se spusti u jamu. Sljedećeg dana Luka Stanišić je ponovo sam sišao u jamu i poslije nekoliko sati rada u jami tražio je da iziđe na površinu da se odmori. Poslije odmora sa njim je spušten i Luka Bošnjak. Nakon njihovog ponovnog silaska u jamu, počelo je izvlačenje kostiju.

Tog dana organizovana je sahrana kostiju na groblju u Cebari. Prisutna je bila i delegacija iz grada. Sahrani su prisustvovali i ljudi iz sela Cebare i Brišnika.

Zelen Mirko, Batajnica, 25. aprila 2015. godine

Fotografija snimljena prilikom vađenja kostiju iz jame Slipice, koje je obavljeno 1965. godine

Izjava Nikole Milisava

Ja sam rođen u selu Lipa, opština Duvno, 1942. godine. U Lipi sam živio do 1968. godine. Iz armije sam došao u septembru 1964, a po mojem sjećanju kosti iz jame vađene su naredne, 1965. godine.

U vađenju kostiju iz jame učestvovali su većinom Srbi koji su imali bližu rodbinu koja je bačena u Slipicu. Od moje bliže rodbine u jamu su bačeni moja tetka Ruža i njen sin Nikola, po kome sam dobio ime, i njene dvije ćerke Joka i Bojka i tetak Božo. Pored njih imao sam i druge rodbine koja je završila u toj jami.

Osim mene iz sela Lipe, i moji stričevići imali su dosta rodbine bačene u jamu Slipicu. Njihova majka je iz Cebare. Tako je nas nekoliko Srba iz Lipe učestvovalo u vađenju kostiju iz jame u koju je pobacana naša bliža rodbina.

Po dogovoru sa svojom braćom od strica Mijom i Božom i Novicom Zečević iz Kongore, krenuli smo ujutro zaprežnim kolima od Lipe preko polja do Donjeg Brišnika, prema dogovoru sa organizatorima vađenja kostiju iz jame Slipice, koja se nalazi na planini Grabovici, mjesto skupljanja je kafana „Kod Ćerdušića". Tu su nas sačekali Stanišić Luka i Zelen Simo (iz Putinaca), Mirko Zelen (iz Batajnice), Božo Karan Perković iz Rašćana i Luka Bošnjak Šepušin. Tu smo popili piće i zaprežnim kolima krenuli prema Gornjem Brišniku ka jami Slipici.

Došli smo do jame, tu smo zatekli čoveka, koji je tu bio kao stručnjak iz rudnika Tušnica. Od milicionera koji je vršio obezbjeđenje saznali smo da je upravo taj čovek bio jedan od zločinaca koji je bio nad jamom kad su bacali ljude čije kosti vadimo. Ubrzo poslije našeg dolaska on se odjednom izgubio.

Kad smo stigli do jame, tu smo zatekli još Srba iz drugih sela i grada i počeli smo sa radom zbog kojeg smo i došli. Koturača je bila postavljena na fosnama koje su bile preko jame. Luka Stanišić je bio spreman za spuštanje u jamu, ali pošto nismo bili sigurni u koturaču, i nas četvorica smo držali kanap za spuštanje. Sa njim smo stalno bili u kontaktu.

Šta je god Luka tražio, mi smo mu spuštali, većinom je tražio džakove. Prvi dan nismo izvlačili džakove. Uveče smo otišli svojim kućama. Sutradan smo se opet sastali u istoj kafani i krenuli ka jami.

Nastavili smo posao, Luka je opet sišao u jamu, a za njim i Luka Bošnjak. Taj dan smo izvlačili džakove sa kostima i stavljali ih na zaprežna kola. Kad smo obavili taj posao, došla je naredba da će se kosti istog dana sahraniti. Nažalost, to smo i učinili bez naroda i bez vjerskih običaja. Na sahrani je bilo samo nas petnaestak do dvadesetak ljudi zajedno sa opštinskom delegacijom. Prisutan je bio predsednik opštine, koji je održao kraći govor, u kom nije spomenuo ustaše koje su to zlo učinile, samo je spomenuo fašiste. Tu smo se mi strašno potresli, jer nije pomenuo one koji su zločin počinili.

Dok smo bili nad jamom, imali smo posetioce koji se nisu setili da donesu ni flašu pića za pokoj duši onih koje treba da sahranimo poslije dvadeset i pet godina. Mi koji smo radili dogovorili smo se da ćemo doneti piće i pečenje sledećeg dana kad bude sahrana, ali pošto su nas naterali da ih sahranimo istog dana, to nismo ni učinili. Kako sam već rekao, sahrana je obavljena bez ikakvih pravoslavnih običaja i bez prisustva sveštenika.

Najviše smo bili razočarani kad su nam Luka Stanišić i Luka Bošnjak rekli da nisu sve žrtve izvađene. Na dnu jame ima i druga provalija, koja je bila par metara

udaljena pod velikim padom. Nije bilo nikakve šanse da se u to vreme neko spusti u drugu provaliju. Luka Stanišić zvani Lukšić je mnogo hrabar čovek, dok nam je to govorio, suze su mu tekle niz lice, sastajale se na bradi i padale na zemlju. Tako je slično bilo i sa nama ostalima koji smo učestvovali u tom teškom poslu, koji nismo u potpunosti mogli do kraja da završimo. Lukšić je čak prokomentarisao događaj riječima: „Kad sve nismo mogli da završimo, bolje da nismo ni počinjali ovaj posao.“

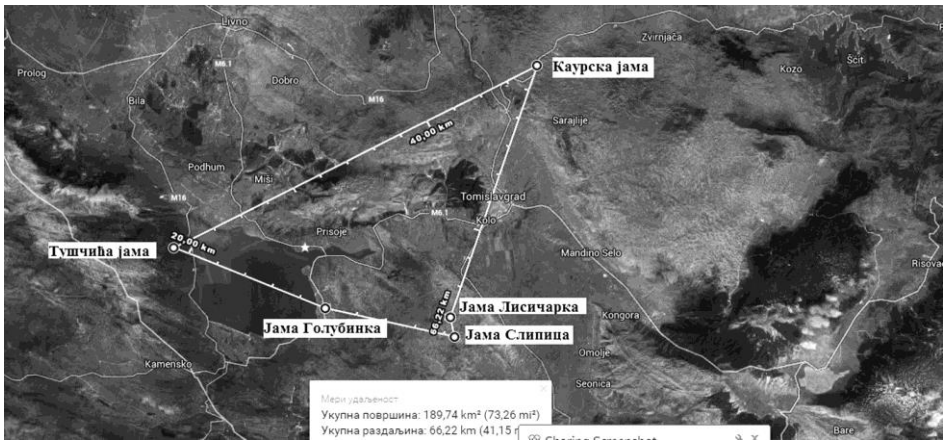

„Gugl mapa“ opštine Duvno, na kojoj su označene lokacije jama u koje su ustaše bacile Srbe 1941. godine

Teško je utvrditi od koliko ljudi su izvađeni posmrtni ostaci. Džakovi koji su punjeni u jami na površini nisu otvarani, lobanje nisu brojane, niti je vršena bilo kakva stručna analiza posmrtnih ostataka.

Nikola Milisav, Pazova, 18. aprila 2015. godine

STANjE OBILjEŽJA MASOVNIH GROBNICA – JAMA

Razloge za pisanje jedne monografije o Srbima Duvna napisao sam u Predgovoru knjige.

U želji da u knjizi obuhvatim što više sadržaja i tema o životu Srba u Duvnu i da opišem sve tragove njihovog postojanja, bilo je neophodno da što podrobnije označim objekte, groblja, crkve, spomenike i, nažalost, jame u kojima počivaju mnogi koji nisu umrli prirodnom smrću, to jest život su skončali nasilno u ratnom vihoru, i to na način koji nije zabilježen u ratovima koji su vođeni kroz cijelu istoriju ljudskog roda. Zbog toga jame istovremeno predstavljaju i mjesto zločina i groblje srpskog naroda u Duvnu.

Jame koje je priroda stvorila u kraškim planinama oko Duvanjskog polja, čije se dubine kreću od 30, pa i do preko 100 metara, iskorištene su kao masovne grobnice za ubijene Srbe.

U tih pet prirodnih provalija u Duvnu ustaše su 1941. godine ubile i u njih bacile oko 300 Srba sa područja opštine Duvno (Tomislavgrada).

Nastojao sam da se u knjizi o Srbima Duvna što detaljnije i sadržajnije napiše o jamama koje su masovna grobnica i mjesto zločina i stradanja duvanjskih Srba. Da se označi lokacija svake jame, tako da se na osnovu opisa, fotografija, mapa i skica do njih može doći i da se mjesto zločina nikad ne zaboravi. Bez navedenih podataka o jamama knjiga o Srbima Duvna bila bi manjkava, a mogućnost zaborava mjesta zločina izvjesna.

Zbog svega navedenog bilo je neophodno da se ta mjesta stradanja i počivanja Srba u knjizi opišu što sadržajnije i slikovitije, kako tekstom, tako i fotografijama. Bez tog opisa i tog sadržaja knjiga o Srbima Duvna bila bi „sakata“, a istorija Srba nepotpuna.

Nažalost, taj posao nisam uspio da uradim u potpunosti kako sam želio. Za to postoje i objektivni i subjektivni razlozi.

Od stradanja Srba koji su završili u jamama prošlo je preko sedamdeset godina. Dosta Srba koji su znali gde se jame nalaze više nema, a oni koji su još živi zbog starosti do jama ne mogu da dođu.

Srbi su iz Drugog svjetskog rata 1945. godine izišli kao pobjednici, poslije rata podržavali su komunističku vlast, u kojoj su neki i učestvovali, a većina ju je podržavala. I pored toga, sva ta stratišta srpskog naroda su zapustili, nisu adekvatno obilježili. Jame i druga stratišta srpskog naroda bili su tabu-tema, sa željom da se, zarad zajedničkog života, mjesto zločina i počivanja žrtava zaboravi. Zbog takve politike malo je Srba i znalo gdje se te jame nalaze, pa ima slučajeva da djeca ne znaju gdje su jame u kojima su završili njihovi očevi.

Da bi došli do svih lokacija jama, Udruženje „Srbi Duvna“ uputilo je 10. novembra 2014. zahtjev Povjereništvu za istragu zločina rata i poraća i obilježavanja grobljišta svih žrtava da nam pomogne da dođemo do svih jama i na primjeren način ih obilježimo. Od udruženja nikad nije stigao nikakav odgovor.

I pored svih opstrukcija i nepoznanica uspjeli sam do nekih jama doći. Ima nas Srba koji smo znali gdje se neke jame nalaze. Neki su do tih saznanja došli baveći se lovom i u lovu su dolazili do jama u planini Grabovici. Neki su do tih saznanja došli prilikom vađenja kostiju iz jame Slipice kod Gornjeg Brišnika 1966. godine, u kojem su učestvovali.

Pored navedenih saznanja, za lokaciju jama koristili smo fotografije snimljene kod jame Slipice kad su iz nje vađene kosti, na kojima se pored jame vidi i šira okolina. U *Duvanjskom žrtvoslovu* objavljena je slika jame Slipice i na toj fotografiji se može vidjeti okolina jame. Na osnovu fotografija, ličnih saznanja o jamama i pomoću „Gugl mape“ i portala katastra FBiH, uspjeli smo da lociramo tri jame i dođemo do njih.

Obilaskom jama vidjeli smo da su zapuštene, zarasle u šipražje i korov. Pored jama nema ni spomenika ni drugog obilježja koje označava groblje ili masovne grobnice žrtava rata. Sve jame su betonirane.

Kod Kaurske jame u Paklinama spomenik žrtvama koji je podignut 1971. godine je porušen, granitna ploča sa ispisanim imenima žrtava razbijena, a njeni dijelovi razbacani oko porušenog spomenika. Neki su bačeni na betonirano grotlo jame.

Do jame Golubinke, koja se, prema pričama, nalazi u neposrednoj blizini sela Grabovica, nismo znali i nismo mogli doći. Niko od Srba sa kojima smo kontaktirali nije znao gdje se ta jama nalazi. Sa područja Prisoja i Vrila nije bilo preživjelih Srba, a i rodbine je bilo malo, pa je i to jedan od razloga što se o toj jami malo zna.

Pokušali smo da neke informacije o jami Golubinki, koja se nalazi u blizini sela Grabovica, dobijemo od nekih Hrvata za koje smo pretpostavili da znaju gdje je, ali odgovor je uvijek bio negativan. Imali smo utisak da na to pitanje gledaju sa podozrenjem, a možda su se i plašili da se u to upuštaju.

U knjizi *Duvanjski žrtvoslov* objavljena je slika spomen-ploče kod jame Golubinke, koja je u ležećem položaju, što znači da je oborena. Na ploči se mogu pročitati imena 16 žrtava Srba iz sela Prisoja koji su tu bačeni.

Jama u Tuščića gaju nalazi se na teritoriji opštine Livno. Srbi koji su bili kod jame prilikom vađenja kostiju 1991. godine žive u Americi, tako da ni do te jame nismo mogli doći, a ne postoje drugi pokazatelji, izuzev naziva mjesta – gaja u kojem se jama nalazi. Postoje slike jame, nastale 1991. godine, gdje je nad jamom uslikana skela koja je služila za vađenje kostiju i pored se vidi granitna ploča na kojoj je naveden samo podatak o približnom broju žrtava i sa kog područja su žrtve koje se tu nalaze.

Žalostan je osjećaj kad se sve te jame vide, kao i prostor oko njih. Kad se sve to posmatra i pomisli kakav je odnos prema žrtvama koje su na zvjerski način bačene u te jame, osjećaj je još teži. Zar je moguće da se ljudi u 21. vijeku prema žrtvama odnose tako neodgovorno.

Kad to stanje oko jama uporedimo sa slikama groblja u Blajburgu, koje blista u sjaju, oko kog su zelenilo i cvijeće, koje je uređeno kao park i u kom je sagrađena kapela, na kom su 1945. godine sahranjene ustaše koje su ubili partizani, baš te koje su i napunile jame Srbima, čovjek ostaje bez riječi i svaki komentar je suvišan.

ANALIZA POPISA STANOVNIŠTVA OD 1879. DO 1991. GODINE

Tabelarni prikaz popisa stanovništva opštine Županjac – Duvno, po nacionalnoj i vjerskoj pripadnosti, po periodima, najbolje odslikava kretanje stanovništva na području Duvanjskog polja. Broj stanovnika je stalno rastao, sve do 1981. i 1991. godine, kad je zabilježeno smanjenje broja stanovnika za 7,45 i 1,87 indeksnih poena. U kretanju srpskog pravoslavnog stanovništva vidi se velika oscilacija između popisa koji su rađeni na svakih deset godina. U prvom popisu stanovništva, koje je izvršila Austrija 1879. godine, uočeno je dosta nelogičnosti, tako da u nekim selima, kao što su Kovači i Seonica, nije bilo katolika, a u Eminovom Selu pravoslavnih. Ima takvih nelogičnosti da taj popis ne može biti vjerodostojan. Podaci iz drugog popisa, koji je izvršen 1885. godine, logični su i, najvjerovatnije, tačni. U njemu je manji broj pravoslavnog stanovništva. Sve do 1921. godine, četrdeset godina od prvog popisa, broj pravoslavnog stanovništva je rastao. Od popisa iz 1910. do popisa 1991. godine broj pravoslavnog srpskog stanovništva se smanjuje.

Izvršena je analiza popisa stanovništva opštine Duvno u periodu od 1910. do 1991. godine. Baš u tom periodu, srpski pravoslavni narod, od popisa do popisa, postepeno, pod pritiskom i stradanjem nestajao je i stalno se smanjivao i na kraju je prisilno deportovan sa prostora Duvanjskog polja.

Prema popisu stanovništva iz 1910. godine, Duvno je imalo 22.341 stanovnika. Katolika je bilo 19.407 ili 86,87 posto, u poređenju sa posljednjim popisom koji je izvršen 1991. godine, kad je Hrvata bilo 25.976, povećanje iznosi 6.569 ili 33,84 procenta.

Srba (pravoslavnih), prema popisu 1910. godine, bilo je 1.122 ili 5,02 posto, u poređenju sa posljednjim popisom iz 1991. godine, kad je popisano 576 Srba, smanjenje je za 546 ili za 48,66 posto.

Muslimana, prema popisu iz 1910. godine, bilo je 1.798 ili 8,05 posto, u poređenju sa popisom iz 1991. godine, kad je popisano 3.148, povećanje je za 1.350 ili u procentu – 44,8 posto. Iz navedene analize može se zaključiti da je u periodu od 1910. do 1991. godine došlo samo do smanjenja broja Srba za 48,66 posto, dok je kod hrvatskog naroda zabilježen rast od 33,84, a kod Muslimana za 44,8 posto.

Analiza popisa stanovništva iz 1941. godine, neposredno prije početka Drugog svjetskog rata pa do posljednjeg popisa 1991, na kome je bilo popisanih Srba, najbolji je pokazatelj kako se smanjivala brojnost srpskog naroda u Duvnu. U periodu od 1910. do 1991. godine bila su dva svjetska rata, u kojima su Srbi bili najveće žrtve. Srpski narod sa područja opštine Duvno spada u najmalobrojniju manjinsku autohtonu zajednicu u opštinama u BiH, i kretala se od pet do 1,91 posto ukupnog stanovništva opštine Duvno.

Poslije završetka građanskog rata u BiH od 1992. do 1995. godine, Duvno je ostalo bez Srba. U Duvnu je krajem 2010. godine živjelo između 13 i 15 Srba. Svi koji trenutno žive u Duvnu su u mješovitim brakovima.

Nijedan Srbin iz Duvna koji je prije rata živio u Duvnu, i neposredno pred rat, po završetku sukoba nije se vratio da živi u Duvnu. Vjerovatno ne postoji mjesto u BiH, pa ni u Hrvatskoj, da se baš niko nije vratio poslije rata u svoju kuću, selo ili grad. Nije zabilježen nijedan slučaj da je neko izrazio želju da se vrati. Može se desiti da se neko vrati, ali samo ako ga ekonomska situacija na to natjera. To je najbolji pokazatelj da su Srbi doživjeli torturu, stradanje, protjerivanje, logor i druge patnje koje traju oko 80 godina.

Na osnovu svih iznetih podataka u tabelarnom prikazu o popisu stanovništva od 1879. do 1991. godine, vidi se kretanje broja stanovnika po vjerskoj i nacionalnoj pripadnosti u opštini Duvno. Kretanje srpskog stanovništva karakteristično je u četiri istorijska perioda. Prvi put se u većem obimu smanjio broj srpskog stanovništva u periodu od 1910. do 1931. godine, za vreme Prvog svjetskog rata, kad su Srbi u Duvnu stavljeni van zakona, bili su ugroženi i doživjeli su stradanje.

Smanjenje broja srpskog stanovništva desilo se i u periodu od 1931. do 1948. godine. Po popisu koji je izvršen prije i poslije Drugog svjetskog rata, broj srpskog stanovništva smanjio se za 34 posto, ili u ukupnom broju stanovnika sa 4,67 na 2,7 posto po popisu iz 1948. godine.

U Drugom svjetskom ratu došlo je do najvećeg stradanja srpskog stanovništva od kada se naselilo na prostor Duvanjskog polja. Stvarno smanjenje broja Srba u ovom periodu teško je utvrditi jer je broj stradalih veći od iskazanog. Razlog za takav zaključak je to što su se Muslimani na popisu stanovništva iz 1948. godine izjašnjavali da su po narodnosti Srbi, Hrvati ili neopredeljeni. Iz tabelarnog prikaza vidi se da se broj Muslimana u odnosu na prethodni popis smanjio za 35 posto, dok je broj Hrvata, i pored ratnih gubitaka, porastao za preko 20 posto, što je rezultat opredeljivanja Muslimana. Sigurno je bilo Muslimana koji su se na navedenom popisu opredeljivali i kao Srbi. Na smanjenje broja Srba u Duvnu u ovom periodu u manjem obimu uticala je kolonizacija Srba u Vojvodinu, gdje je kolonizirano i ostalo da živi oko 100 Srba iz Duvna.

Smanjenje broja srpskog stanovništva desilo se i od 1971. do 1981. godine. U ovom periodu došlo je do političke nestabilnosti 1971. i 1972. godine. U Hrvatskoj se pojavio nacionalizam i masovni pokret za osamostaljivanje Hrvatske od Jugoslavije. Pokret je rastao, da bi kulminirao na ideologiji i programu ustaštva i ostvarivanju plana stvaranja NDH iz 1941. godine. Taj pokret je imao pristalice i predstavnike iz Zapadne Hercegovine, Duvna i Livna, koji su bili najaktivniji, najistrajniji i najvjerniji članovi tog pokreta, koji je nazvan MASPOK. Ideje pokreta bile su da se u nezavisnu Hrvatsku, prema programu iz 1941. godine, uključe sve teritorije koje su pripadale NDH.

Srbi iz Duvna znali su sve o programima i ideologiji tog pokreta, što su najbolje osjetili 1941. godine, kad se desilo najveće stradanje srpskog naroda. Zbog straha da se ne ponovi, Srbi su masovno napuštali Duvno i preseljavali se u druge krajeve, a

najviše u Srbiju. Od 1971. do 1981. godine došlo je do smanjenja broja Srba u Duvnu za preko 30 posto, što se vidi iz rezultata popisa iz 1981. godine.

Posljednje smanjenje broja srpskog stanovništva desilo se 1992. i 1993. godine za vreme građanskog rata u Bosni i Hercegovini. Srbi koji su preživjeli mučenja i stradanja po logorima protjerani su i deportovani sa područja Duvanjskog polja i tako je ispunjen plan i želja svih onih koji su hteli i planirali da se to desi. U Duvnu je poslije deportovanja 1993. godine ostalo da živi oko 25 Srba, od kojih je desetak umrlo ili se iselilo, tako da je krajem te godine u Duvnu živelo 13 do 15 Srba u mješovitim brakovima sa Hrvatima ili Muslimanima.

Kad se analizira kretanje stanovništva, po popisima u Bosni i Hercegovini u periodu od 1971. do 1991. godine zaključujemo da je tad došlo do smanjenja broja stanovnika u opštini Duvno za oko devet procenata.

Srba je na popisu iz 1971. bilo 970, a 1991. godine 576, što je smanjenje za 40,76 posto. Učešće Srba u ukupnom broju stanovnika 1971. bilo je 2,92, a po popisu 1991. godine 1,91, što je smanjenje za 34,6 posto.

TABELA BR. 16

REKAPITULACIJA POPISA STANOVNIŠTVA OPŠTINE DUVNO 1879-1991.													
Godina popisa	Ukupno stanovnika	Katolici - Hrvati		Muslimani		Pravosl. Srbi		Jugos. i ost.		Indeks kretanja od 1879. do 1991.			
		Stanovnika	%	Stanovnika	%	Stanovnika	%	Stanovnika	%	Ukupno popis	Srbi pravos.	Hrv. katol.	Muslimani
1879	13426	10705	79.73	1656	12.33	1051	7.83	14	0.10	100.00	100.00	100.00	100.00
1885	16756	13600	81.16	2314	13.81	842	5.03	0	0.00	124.80	80.11	127.04	139.73
1895	19347	16437	84.96	1853	9.58	1050	5.43	7	0.04	115.46	124.70	120.86	80.08
1910	22341	19407	86.87	1798	8.05	1122	5.02	14	0.06	115.48	106.86	118.07	97.03
1921	23029	20229	87.84	1693	7.35	1107	4.81		0.00	103.08	98.66	104.24	94.16
1931	26150	23109	88.37	1819	6.96	1222	4.67		0.00	113.55	110.39	114.24	107.44
1948	29727	27736	93.30	1184	3.98	807	2.71		0.00	113.68	66.04	120.02	65.09
1961	33046	29724	89.95	1828	5.53	1239	3.75	255	0.77	111.16	153.53	107.17	154.39
1971	33135	29272	88.34	2760	8.33	970	2.93	133	0.40	111.46	120.20	105.54	233.11
1981	30666	26712	87.11	2895	9.44	671	2.19	388	1.27	92.55	69.18	91.25	104.89
1991	30092	25976	86.32	3148	10.46	576	1.91	392	1.30	98.13	85.84	97.24	108.74

Hrvata je na popisu iz 1971. bilo 29.272, a na popisu iz 1991. godine 25.976 ili manje za 11,26 posto. Procenat Hrvata u ukupnom broju stanovnika 1971. godine bio je 88,34, a 1991. 86,56, što je smanjenje za 2,05 posto.

Muslimana je na popisu 1971. godine bilo 2.760, a 1991. – 3.148, što je povećanje od 14,05 posto. Muslimana u ukupnom broju stanovnika 1971. bilo je 8,32, a po popisu iz 1991. godine 10,49 posto, prema tome, u posljednjih 20 godina došlo je samo do povećanja broja Muslimana.

Procenat srpskog stanovništva u ukupnom stanovništvu 1971. godine bio je 2,92, 1981. 2,10, a 1991. 1,91 posto.

Tako je Duvno poslije 80 godina protjerivanja, ubijanja i zlostavljanja u vrijeme ratova, nemira i drugih vanrednih okolnosti ostalo bez Srba. Bilo je i ekonomske migracije Srba, kao i druga dva naroda, ali su samo Srbi etnički očišćeni sa Duvanjskog polja.

TABELA BR. 17

POPIS STANOVNIŠTVA ŽUPANjCA (DUVNA) 1879.							
Naziv mjesta	Broj	Ukupno	Katolika	Muslimana	Pravosla-вних	Ostalih	% pravoslavnih
Cebara	19	161			161		100.00
Eminovo Selo	28	212	212				0.00
Kongora	43	328	312	16			0.00
Kovači	11	83			83		100.00
Lipa	25	179	115	14	50		27.93
Mandino Selo	29	198		20	178		89.90
Mokronoge	25	182	106	67	9		4.95
Oplećani	31	212	37	116	59		27.83
Prisoje	97	672	672				0.00
Rašćani	18	198			198		100.00
Srđani	12	104	75		29		27.88
Brilo	37	0		0	0		0.00
Županjac	261	1545	480	960	91	14	5.89
Seonica	24	193			193		100.00
Ostala mjesta		9159	8696	463	0		0.00
Ukupno	**660**	**13426**	**10705**	**1656**	**1051**	**14**	7.83
Prema popisu stanovništva iz 1879. (Statistički zavod BiH na str. 76 i 77).							

TABELA BR. 18

POPIS STANOVNIŠTVA ŽUPANjCA (DUVNA) 1885. Zavod za statistiku BiH, popis 1885, strana 214. i 215.							
Naziv mjesta	Broj domać.	Ukupno stanovn.	Rimokato-lika	Musli-mana	Pravosla-vnih	Ostalix	% pravoslavnih
Cebara	28	192	84	0	108	0	56.25
Eminovo Selo	80	242	185	0	57	0	23.55
Kongora	44	352	324	16	12		3.41
Lipa	28	185	147		38		20.54
Mandino Selo	32	266	139	22	105		39.47
Mokronoge	41	321	232	75	14		4.36
Oplećani	32	256	50	142	64		25.00
Prisoje	75	617	598	0	19	0	3.08
Rašćani	21	221	0	0	221	0	100.00
Srđani	13	116	99	0	17		14.66
Vrilo	35	259	241		18		6.95
Županjac	291	1752	562	1051	139		7.93
Zagorje	41	359	330	0	29		8.08
Ostala mjesta	1370	11618	10609	1008	1		0.01
UKUPNO	**2131**	**16756**	**13600**	**2314**	**842**	**0**	**5.03**

TABELA BR. 19

POPIS STANOVNIŠTVA ŽUPANjCA (DUVNA) IZ 1895. Statistički zavod BiH, strana 480-487.							
Naziv mjesta	Broj domaćin.	Ukupno stanovn.	Kaolika	Muslimana	Pravoslavnih	Ostalix	% Pravosla-vnih
Cebara	35	230	105		125	0	54.35
Eminovo Selo	41	298	213		85	0	28.52
Kongora	53	420	378	17	25	0	5.95
Lipa	33	207	132	4	71	0	34.30
Mandino Selo	37	305	163	26	116	0	38.03
Mesihovina	64	482	480		2	0	0.41
Mokronoge	51	376	258	97	21	0	5.59

Oplećani	40	274	40	155	79	0	28.83
Prisoje	97	733	711		22	0	3.00
Rašćani	26	255	0	0	255	0	100.00
Raško Polje	68	545	540		5	0	0.92
Srđani	14	171	129		42	0	24.56
Vrilo	43	340	312		28	0	8.24
Županjac	336	1980	795	1004	174	7	8.79
Ostala mjesta	1680	12731	12181	550	0		0.00
UKUPNO	**2618**	**19347**	**16437**	**1853**	**1050**	**7**	**5.43**

TABELA BR. 20

POPIS STANOVNIŠTVA ŽUPANjCA 1910. Objavljeno u Glavnom pregledu, strana 3-5, Statistički zavod BiH							
Naziv mjesta	Broj domaćin.	Ukupno stanovnika	Rimokato-lika	Muslimana	Pravosla-vnih	Ostalix	% pravosla-vnih
Cebara	36	256	115		141		55.08
Eminovo Selo	52	409	297		112		27.38
Kongora	96	582	564		18		3.09
Korita	215	1707	1705		2		0.12
Lipa	62	340	265		75		22.06
Mandino Selo	46	334	178	26	130		38.92
Mesihovina	76	563	561		2		0.36
Mokronoge	59	452	298	131	23		5.09
Oplećani	44	281	45	164	72		25.62
Prisoje	205	1539	1480		59		3.83
Rašćani	36	268	0		268		100.00
Roško Polje	210	1859	1856		3		0.16
Srđani	21	187	152		35		18.72
Stipanjići	116	720	506	212	2		0.28
Župaljac	347	1807	698	915	180	14	9.96
Ostala mjesta	1616	11037	10687	350			0.00
UKUPNO	**3237**	**22341**	**19407**	**1798**	**1122**	**14**	**5.02**

TABELA BR. 21

POPIS STANOVNIŠTVA ŽUPANjCA (DUVNA) 1921. Statistički zavod BiH, strana 208-201.						
Naziv mjesta	Ukupno stanovn.	Katolika	Muslimana	Pravoslavnih	Ostalih	% pravoslavnih
Cebara	242	125		117	0	48.35
Eminovo Selo	424	315		109	0	25.71
Kongora	657	628	7	22	0	3.35
Lipa	463	401	0	62	0	13.39
Mandino Selo	351	191	33	127	0	36.18
Mesihovina	624	620	2	2	0	0.32
Mokronoge	491	337	117	37	0	7.54
Oplećani	305	51	173	81	0	26.56
Prisoje	1549	1487		62	0	4.00
Rašćani	290			290		100.00
Srđani	203	166		37	0	18.23
Vrilo	312	312		0	0	0.00
Županjac	1552	562	830	157	3	10.12
Ostala mjesta	15569	15034	531	4		0.03
UKUPNO KOTAR	**23032**	**20229**	**1693**	**1107**	**3**	**4.81**

TABELA BR. 22

POPIS STANOVNIŠTVA TOMISLAVGRADA 1931.					
Mjesna zajednica	Ukupno popisano	Katolika	Muslimana	Pravoslavnih	% pravoslavnih
Brišnik	7139	6564	423	152	2.13
Grabovica	7103	7033	1	69	0.97
Oplećani	4341	3049	468	824	18.98
Tomislavgrad	1636	540	926	170	10.39
Vir	5931	5923	1	7	0.12
UKUPNO	**26150**	**23109**	**1819**	**1222**	**4.67**

TABELA BR. 23

POPIS STANOVNIŠTVA SREZA DUVNA 1948.						
Naziv mjesta	Pravoslavnih	Hrvata	Muslimana	Ostalih	Ukupno	% pravoslavnih
Brišnik	2	2723	0	0	2725	0.07
Duvno	160	955	386	6	1507	10.62
Eminovo Selo	132	1038	254		1424	9.27
Grabovica	1	2060			2061	0.05
Jošanica		1568	262		1830	0.00
Kazaginac		1964			1964	0.00
Kongora	33	1591			1624	2.03
Letka	80	1544	231	1	1856	4.31
Rašćani	210	0	0	0	210	0.00
Mandino Selo	172	800	48	1	1021	16.85
Mesihovina	2	2582			2584	0.08
Prisoje	2	2228		1	2231	0.09
Roško Polje		2546		1	2547	0.00
Vinica	6	1474			1480	0.41
Vir	6	2300	3	1	2310	0.26
Zaljut	1	1208			1209	0.08
Zavelim	0	1155			1155	0.00
UKUPNO	**807**	**27736**	**1184**	**11**	**29738**	**2.71**

TABELA BR. 24

POPIS STANOVNIŠTVA DUVNA 1961.							
Naziv mjesta	Ukupno popis.	Hrvata	Muslimana	Srba	Jugoslovena	Ostali	% Srba
Baljci	197.00	86	0	111	0		56.35
Blažuj	321.00	217	19	5	80		1.56
Bogdašić	478.00	476		2			0.42
Cebara	140.00	138	0	2	0		1.43
Crvenice	741.00	738		1		2	0.13
Dobrići	845.00	841	2	1	0	1	0.12
Donji Brišnik	440.00	437	0	3	0		0.68
Eminovo Selo	873.00	728	0	144	0	1	16.49
Galečić	426.00	425	0	1	0		0.23
Grabovica	809.00	804	0	4	1		0.49
Kazaginac	537.00	505	2	28	2		5.21
Kolo	585.00	581		1		3	0.17
Kongora	894.00	863	0	28	0	3	3.13
Kovači	414.00	412		1		1	0.24
Krnjin	211.00	210		1			0.47
Kuk	155.00	154		1			0.65
Letka	576.00	573		1		2	0.17
Lipa	360.00	289	0	71	0		19.72
Liskovača	357.00	355	0	1	0	1	0.28
Lug	215.00	214	0	1			0.47
Mandino Selo	471.00	278	68	125	0		26.54

Mesihovina	1013.00	991	0	22			2.17
Mijakovo Polje	391.00	383		3		5	0.77
Mokronoge	471.00	264	192	15			3.18
Omerovići	289.00	13	266	1	9		0.35
Oplećani	434.00	65	290	79			18.20
Pasić	503.00	500	0	2		1	0.40
Prisoje	2085.00	2056		27		2	1.29
Rašćani	234.00	1	0	233			99.57
Raško Polje	1542.00	1536	2	4			0.26
Renići	244.00	243	0	1	0		0.41
Rošnjače	340.00	338		2			0.59
Sarajlije	489.00	488		1			0.20
Seonica	402.00	401	0	1	0		0.25
Selište	54.00	53		1			1.85
Srđani	239.00	211	0	27	1		11.30
Stipanjići	1159.00	860	290	6	3		0.52
Šuica	1297.00	1184	59	28	22	4	2.16
Duvno	1986.00	1,032	637	246	55	16	12.39
Vinica	1134.00	1131	0	2	0	1	0.18
Ostala mjesta	8695.00	8650	1	5	4	35	0.06
UKUPNO	33046.00	29,724	1,828	1239	177	78	3.75
Izvor: Savezni zavod za statistiku Beograd							

TABELA BR. 25

POPIS STANOVNIŠTVA DUVNA - TOMISLAVGRADA 1971.GOD.							
Naziv mjesta	Ukupno	Hrvati	Muslimani	Srbi	Jugosloveni	Ostali	% Srba
Baljci	152	28	0	122		2	80.26
Blažuj	334	186	147	0	1	0	0.00
Bukovica	917	912	0	0		5	0.00
Cebara	133	132	0	1		0	0.75
Crvenice	741	738	0	1		2	0.13
Donji Brišnik	648	648	0	0		0	0.00
Eminovo Selo	938	802	2	131	2	1	13.97
Galečić	447	446	0	0		1	0.00
Grabovica	642	639	0	3		0	0.47
Kazaginac	445	441	0	0	1	3	0.00
Kolo	635	634	1	0		0	0.00
Kongora	863	841	0	22		0	2.55
Lipa	386	331	0	55		0	14.25
Mandino Selo	455	298	89	68		0	14.95
Mesihovina	1027	1012	1	8	3	3	0.78
Mokronoge	557	315	241	0		1	0.00
Omerovići	315	5	309	0		1	0.00
Oplećani	416	66	299	50		1	12.02
Prisoje	1773	1,763	3	4		3	0.23
Rašćani	198	0	0	198		0	100.00
Raško Polje	1248	1,244	3	0		1	0.00
Sarajlije	457	455	1	1	0	0	0.22
Seonica	392	386	1	5		0	1.28
Srđani	271	254	0	17		0	6.27
Stipanjići	1173	793	353	2	10	15	0.17
Šuica	1502	1,365	121	12		4	0.80
Duvno	3281	1,809	1,167	241	16	48	7.35
Vrilo	285	283	0	0	0	2	0.00
Ostala mjesta	12504	12446	22	29	7	0	0.23
UKUPNO	**33,135**	**29,272**	**2,760**	**970**	**40**	**93**	**2.93**

TABELA BR. 26

POPIS STANOVNIŠTVA DUVNA 1981.							
Naziv mjesta	Broj domaćin.	Ukupno popis.	Hrvata	Muslimana	Srba	Jugoslovena	% Srba
Baljci		65	6	0	59	0	90.77
Blažuj		308	165	140	2	1	0.65
Cebara		161	159	0	1	1	0.62
Dobrići		556	551	0	1	4	0.18
Donji Brišnik		780	770	0	1	9	0.13
Eminovo Selo		812	721	0	82	9	10.10
Galečić		356	354	0	1	1	0.28
Grabovica		505	496	0	3	6	0.59
Kazaginac		331	326	0	3	2	0.91
Kongora		777	764	0	7	6	0.90
Lipa	59	346	304	0	42	2	12.14
Liskovača	77	250	249	0	1	0	0.40
Mandino Selo		441	294	105	42	0	9.52
Mesihovina	1033	1024	1	5	3	0.48	0.29
Omolje	104	660	654	0	1	5	0.15
Oplećani	81	428	73	306	43	6	10.05
Rašćani	34	146	0	0	146	0	100.00
Renići	31	205	204	0	1	0	0.49
Seonica	61	396	392	0	1	3	0.25
Srđani	47	284	271	0	7	6	2.46
Stipanjići	233	1274	881	387	2	4	0.16
Šuica	274	148	123	3	10	0.2	6.76
Duvno		4231	1,248	1248	241	5.06	5.70
Vinica	142	676	668	0	3	5	0.44
Ostala mjesta		13513	585	701	66		0.49
UKUPNO		30,666	26,712	2,895	671	388	2.19
Izvor: Zavod za statistiku Republike Hrvatske, april 1995, str. 246							

TABELA BR. 27

POPIS STANOVNIŠTVA DUVNA -TOMISLAVGRADA 1991.						
Naziv mjesta	Ukupno	Hrvati	Muslimani	Srbi	Ostali	%Srba
Baljci	43	3	0	40	0	93.02
Blažuj	325	174	146	3	2	0.92
Borčani	759	757	0	0	2	0.00
Bukovica	962	957	2	0	3	0.00
Cebara	139	139	0	0	0	0.00
Crvenice	773	771	0	0	2	0.00
Dobrići	481	477	1	0	3	0.00
Donji Brišnik	866	864	0	1	1	0.12
Eminovo Selo	674	600	0	70	4	10.39
Galečić	280	276	0	0	4	0.00
Grabovica	350	345	0	0	5	0.00
Kazaginac	301	299	0	0	2	0.00
Kolo	636	635	0	0	1	0.00
Kongora	866	855	0	6	5	0.69
Kuk	207	205	0	0	2	0.00
Letka	701	689	0	0	12	0.00
Lipa	349	308	0	40	1	11.46
Mandino Selo	453	303	112	38	0	8.39
Mesihovina	964	958	0	3	3	0.31

Mokronoge	550	269	271	0	10	0.00
Mrkodol	1,091	1,089	0	0	2	0.00
Omerovići	321	1	320	0	0	0.00
Oplećani	424	76	306	36	6	8.49
Prisoje	1,150	1,141	0	0	9	0.00
Rašćani	103	0	0	102	1	99.03
Raško Polje	1,158	1,147	0	0	11	0.00
Renići	199	192	0	0	7	0.00
Sarajlije	413	408	4	1	0	0.24
Seonica	395	393	0	1	1	0.25
Srđani	284	269	0	14	1	4.93
Stipanjići	1,249	843	395	0	11	0.00
Šuica	1,446	1,313	119	2	12	0.14
Tpmislavgrad	5,012	3,164	1,472	219	157	4.37
Vinica	412	404	0	0	8	0.00
Vrilo	169	166	0	0	3	0.00
Ostala mjesta	5504	5486			18	0.00
UKUPNO	**30,009**	**25,976**	**3,148**	**576**	**309**	**1.92**

TABELA BR. 28

REKAPITULACIJA POPISA STANOVNIŠTVA DUVNA 1948-1981.																
Red. broj	Naziv mjesta	1948	1953	1961	1971	1 9 8 1						Broj domaćinstava				
						Ukupno	Hrva-ta	Musli-mana	Srba	Jugo-slov.	osta-lih	1948	1953	1961	1971	1981
1	Baljci	247	245	197	152	65	6		59			38	40	35	26	15
2	Blažuj	241	252	321	334	308	165	140	2	1		50	47	54	58	58
3	Bogdašić	379	440	475	542	420	419			1						
4	Cebara	124	128	140	133	161	159		1		1	19	23	23	28	15
5	Dobrići	744	814	845	681	556	551		1		4					
6	Donji Brišnik	375	383	440	648	780	770		1	4	5					
7	Eminovo Selo	633	691	873	938	812	721		82	2	7	102	110	130	157	151
8	Galečć	350	382	426	447	356	354		1	1						
9	Grabovica	712	733	809	642	505	496		3	1	5					
10	Kazaginac	440	524	537	446	331	326		3	2						
11	Kongora	694	759	894	929	777	764		7	4	2	92	95	113	135	136
12	Lipa	356	386	360	386	346	304		42			49	51	54	56	59
13	Liskovača	303	323	357	444	250	249		1							
14	Mandino Selo	393	397	417	455	441	294	105	42			57	59	63	70	77
15	Mesihovina	873	957	1013	1027	1033	1024	1	5		3					
16	Omolje	414	438	542	681	660	654		1	1	4					
17	Oplećane	361	394	434	416	428	73	306	43	4	2	59	59	68	80	73
18	Rašćani	210	266	234	198	146			146			38	43	37	36	34
19	Renići	234	254	244	248	205	204		1							
20	Seonicas	341	360	402	392	396	392		1	3						
21	Srđani	223	239	239	271	284	271		7	5	1					
22	Stipanjići	955	995	1159	1163	1274	881	387	2	4						
23	Šuica	1129	1187	1297	1502	1481	1345	123	3	5	5					
24	Tomislavgrad	1424	1521	1986	3265	4231	2528	1248	214	195	46	325	349	433	755	992
25	Vinica	1111	1092	1134	1013	676	668		3	1	4					
26	Ostala mjesta	15112	15704	17271	15800	13744	13094	585		22	43					
	UKUPNO	**28378**	**29864**	**33046**	**33153**	**30666**	**26712**	**2895**	**671**	**256**	**132**					

TRADICIONALNI ŽIVOT DUVANjSKIH SRBA

Duvanjsko polje elipsastog je oblika, proteže se od planine Tušnice na zapadu do planine Medine na istoku u dužini od 15 do 20 kilometara i od planine Ljubuše na sjeveru do planine Grabovice na jugu širine od 10 do 15 kilometara. Sela se nalaze na obroncima planina koje se postepeno dižu iz ravni polja. Između sela je mali razmak, a negdje su skoro povezana.

Ispod planine Ljubuše Srbi su živjeli u osam sela, kao i u selima Cebara, Prisoje i Vrilo, koja nisu na obroncima Ljubuše. U ta tri sela ustaše su 1941. godine počinile genocid i od tada u njima nema Srba. U ovom dijelu knjige opisaćemo samo život Srba u selima ispod planine Ljubuše onako kako smo ga doživeli i upamtili.

Život ljudi na selu nije bio nimalo lak. Na Duvanjskom polju sporo se mijenjao, bijeda i nemaština zadržale su se skoro do sedamdesetih godina dvadesetog vijeka. Nije nam bila namjera da se bavimo životom Srba u selu i gradu, već da opišemo istoriju srpskog naroda u posljednjem, dvadesetom vijeku i prikupimo što više istorijskih činjenica i podataka iako su nam mogućnosti bile ograničene.

Srbi su u ovim selima imali iste običaje, bavili su se poljoprivredom i na isti način živjeli. Sva sela smještena u podnožju planine Ljubuše nalaze se na rubu Duvanjskog polja na nadmorskoj visini od 850 do 920 metara. Iznad sela kaskadno se diže planinski vijenac i nema ravnina – tavanica. Najviši vrhovi planine Ljubuše su na nadmorskoj visini od oko 1.700 metara.

Sela se nalaze na prvom uzvišenju i nisu ugrožena od vode koja plavi Duvanjsko polje poslije obilnih jesenjih i proljetnih kiša. Odmah iznad kuća dižu se obronci planine sa dosta ravnog prostora širine od 300 do 500 metara u vidu terase, gde postoje obradive površine u ulegnućima i na ravnim površinama. Ljubuša nije pošumljena, 95 posto planine čini golet, na kojoj ima dosta travnatih površina, tako da je bogata travnjacima koji su idealni za gajenje stoke.

Ljubuša je pristupačna, blago i kaskadno se diže, pa je prohodna za ispašu do najviših vrhova. Pašnjaci su skoro povezani sa ravnim poljem. Kad iziđe iz štala i torova, stoka je odmah na pašnjacima, koji su državna svojina i prostiru se prema sjeveru sve do Prozora. Na cijelom prostoru ima vrlo malo zabrana, privatnih imanja i površina koje se kose, pa je ispaša zabranjena samo 60 dana u godini. Na jednom mjestu, u nižim dijelovima planine, postojale su obradive površine koje su činile uvale, vrtače, gdje je voda nanijela plodnu zemlju i humus, pa su ljudi te obradive površine ogradili kamenim zidovima visine jedan metar. Taj zabranjeni prostor nije bilo teško štititi od stoke.

Osnovno zanimanje ljudi vjekovima je bilo stočarstvo i manjim dijelom ratarstvo. Pašnjaci u Ljubuši bili su idealni za uzgoj stoke, pogotovo onda kad je polje bilo poplavljeno ili se stoka zbog velike vlage nije mogla po njemu kretati. Pašnjaci su bogati prvoklasnom, sitnom i gustom travom, posebno korisnom za ovce. Na 1.200

metara nadmorske visine bili su sjenokosi i livade. Na proljeće, u maju, taj dio planine bio je zabranjen za ispašu, stoka je prolazila određenom trasom prema višim dijelovima. Taj prolaz su zvali „progon“, a košenjem se obezbjeđivalo sijeno za ishranu stoke u zimskom periodu, posebno ovaca.

Kosilo se na oko 1.200 metara nadmorske visine, po planini cijelom dužinom od Eminovog Sela i Mokronoga na zapadnoj strani, do Lipe i Kongore na istoku polja. Eminovo Selo se nalazi u podnožju planine Tušnice, ali je blizu planine Ljubuše i ima prilaz pašnjacima pored sela Mokronoge, od kojeg je udaljeno kilometar do dva. U planinama koje se dižu iznad sela ima dosta ravnih površina sa mnogo livada koje su sve do sedamdesetih godina košene. Dio planine koji se kosio nazivali su ukosima. Livade koje su košene nisu bile u društvenoj svojini kao ostali dio planine, već vlasništvo porodica iz sela koja su se nalazila u podnožju planine. Pašnjake u vlasništvu seljaci su imali iznad svog sela prema vrhu planine. Kolika je dužina sela, toliko je dug prostor koji selo koristi od najnižeg do najvišeg dijela planine. Kad se trava pokosi i sijeno sakupi, sve ponovo postaje pašnjak bez zabrana i ograničenja.

U većem delu polja ispod sela bile su livade. U njima je od početka maja do polovine jula bila zabranjena ispaša, kad se završava košenje i plodovi skinu sa njiva. Gajeni su ječam, ovas i vrlo malo raž i ozima pšenica. Zbog dugih zima i niskih temperatura, ozime žitarice nisu bile pogodne za uzgoj.

Stočarstvo je bila glavna poljoprivredna grana u Duvanjskom polju. Najviše su gajene ovce pramenke. S razvojem nauke i tehnologije počelo je oplemenjavanje rasa ovaca i goveda. Zemljoradničke zadruge, društvena poljoprivredna dobra, kao i veterinarske stanice pokušavale su da ukrštanjem u uzgoj ovaca uvrste i ostale pasmine, kao što je merino i još neke druge, ali u tome nije bilo velikog uspjeha.

Gajena su i goveda, najviše buša, što su određivali uslovi gajenja stoke, koja je preko sedam mjeseci bila na ispaši, i to najviše u planinskim dijelovima udaljenim od tri do pet kilometara. Pašnjaci su kameniti, tako da sposobnost vrste da živi u tim uslovima određuje njeno učešće u stočnom fondu.

Uzgoj konja bio je do šezdesetih godina dvadesetog vijeka dosta zastupljen u svim selima. Bili su neophodni za poljoprivredne radove na selu: za obradu zemlje, za prenošenje drva iz šume koja je udaljena od dva do deset kilometara od sela, za prenos žitarica i brašna do mlinova i od mlinova, za vuču kola, vršidbu, izvlačenje balvana iz šume. Sa razvojem industrije pojavila su se i nova oruđa za obradu zemlje, pa se smanjivala potreba za uzgojem konja. Kako konjsko meso po tradiciji i običajima u ovim krajevima nije upotrebljavano u ishrani ljudi, konji su bili korišćeni samo za prenos tovara i vuču.

Što se tiče načina uzgoja i kretanja stoke, Jevto Dedijer je za duvanjske stočare istakao da su izuzetak u odnosu na ostale uzgajivače u Bosni i Hercegovini, jer je uzgoj stoke bio uslovljen visinom vode u Duvanjskom polju. U proljeće stoka je pasla

po brdima oko polja, a noćivala u selu, ljeti, kad bi se pokosile livade, u polju, u jesen, sa porastom vode, pasla je na padinama Ljubuše, gdje su bile i štale. Krajem godine stoka se spuštala u selo.

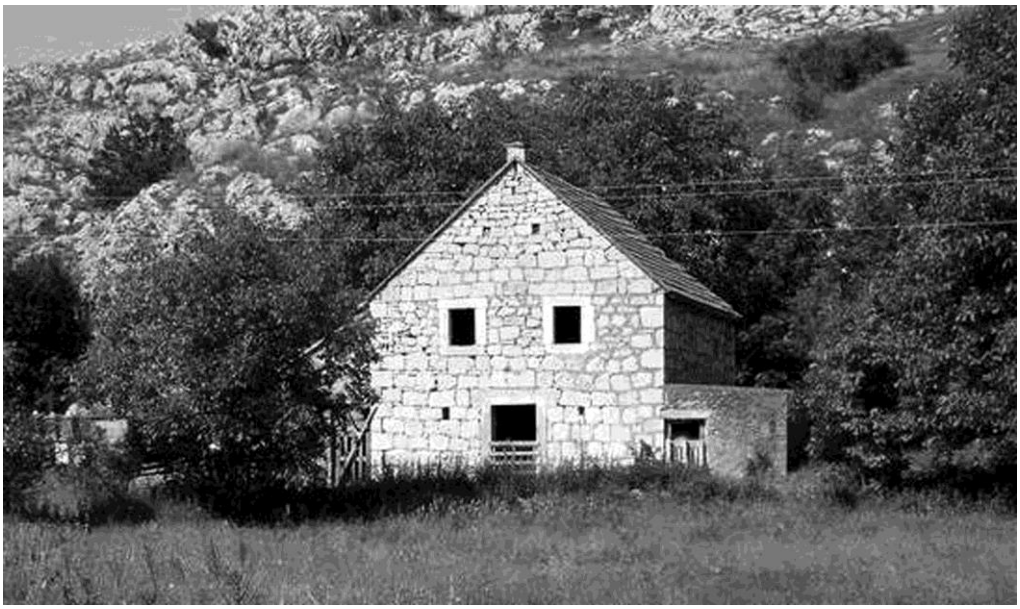

Tip kuća za stanovanje zidanih od kresanog kamena pedesetih godina XX vijeka u duvanjskim selima, snimljene u selu Rašćanima

Ispod sela prostire se najravniji i najplodniji dio Duvanjskog polja. Uzvišenja, udaljena od sela oko kilometar, razdvajaju, dijele polje na dva dijela. Visoka nekoliko metara prostiru se cijelom dužinom od Mandinog Sela pa sve do Duvna, na njima su bile njive oranice na kojima su uzgajane žitarice i krumpir. Taj vijenac uzvišenja prekida se na dva mjesta, i to ispod sela Rašćana na oko 800 metara, tako da se uzvišenje spušta do nivoa nižih dijelova polja. Ravnica između dva brda na tom mjestu široka je oko 50 metara. Dio ravnice koji povezuje dva dijela ravnog polja zove se Groce. Drugi dio uzvišenja koji se postepeno diže i proteže na preko četiri kilometra sve do rijeke Šuice naziva se Jabuka. Oranice na oba uzvišenja uglavnom su bile u vlasništvu Srba, kao i njive koje se nalaze neposredno ispod sela, od Oplećana do sela Lipe. Srbi su u svim selima i naseljima gdje su živjeli imali znatno veći procenat vlasništva nad zemljom nego procenat broja stanovnika.

Na geodetskoj karti Duvanjskog polja samo na tom dijelu polja postoje livade i oranice sa imenom Jabuka, pa se može pretpostaviti da je poznati hajduk Mijat Tomić, koji je, prema tvrdnji istoričara, rodom iz Brišnika, imao njivu Jabuku na uzvišenju ispod sela Rašćana i Srđana. Ona se spominje u narodnoj epskoj pjesmi o Mijatu Tomiću: „Jabuka je moja djedovina.“

KUĆE I STAJE. O hercegovačkoj seoskoj kući pisano je dosta. Vid Vuletić Vuksanović pisao je o kući i pokućstvu u Bosni i Hercegovini, Dalmaciji i Crnoj Gori. Jevto Dedijer se takođe bavio kućama sela Hercegovine. Dijelile su se po obliku, veličini i od kojeg su materijala građene. Tako su razvrstane na slamene, kamene i drvene. Kuće slamnice bile su dosta zastupljene u Duvnu, kao i kombinovane daščare, slamene i kamene kuće.

Tip kuće slamare, građene do kraja XIX vijeka

Istorijom i razvojem tipa kuća na prostoru Duvanjskog polja nećemo se baviti opširno sa stručnog i istorijskog stanovišta. U Duvnu se sve do kraja šezdesetih godina živjelo u starim kućama, a u nekim selima se ostaci tih kuća nalaze i dan-danas. Poslije izgradnje novih, stare kuće su pretvarane u staje za stoku, vajate i pomoćne zgrade. Postoje i danas u selu Rašćanima dvije, tri stare kuće koje su građene u 19. vijeku kombinacijom kamena, drveta i slame. Kuće u selima ispod planine Ljubuše građene su na mjestu pod brdom, tako da su bile zaklonjene od vjetrova koji jako duvaju sa zapada i juga, a najčešće najhladniji i najjači sa zapada – bura.

Kuće visine dva do dva i po metra zidane su velikim kamenim stijenama radi stabilnosti jer nije bilo vezivnih materijala. Krovna konstrukcija bila je od tesanih čamovih trupaca. Drvena građa spajana je drvenim klinovima. Na drvenu krovnu konstrukciju stavljana je slama od raži, koja je bila dosta duga. Da bi se koristila za pokrivanje, morala je da se čupa, a ne da se kosi. Slamu bi vezivali u snopove i stavljali na krovnu konstrukciju za koju je pričvršćivana lijeskovim i drugim granama

stavljanim vertikalno duž krova, povezivanim posebnim šibljem koje je raslo u močvari i moglo se uvijati. Krov je izrađivan od prirodnih materijala bez ikakve dorade. Kuće su imale samo jednu, vrlo retko dvije prostorije. Nisu imale patosa već utabanu zemlju. U jednom kraju bilo je ognjište, sač i verige.

Tip štala za stoku, koje su građene u selima i na pašnjacima u planini Ljubuši

Sa razvojem ekonomske moći sela, razvijala se i modernizovala izgradnja seoskih kuća. Koristili su se klesani kamen, kreč i pijesak kao vezivni materijal. Kuće su postajale sve veće. Zbog krovne konstrukcije bile su široke od osam do 10, a duge od 10 do 15 metara. Zidane su i one na sprat. Prizemlje je, u većini slučajeva, bilo namijenjeno za stoku, a sprat za ljude. I dalje su za pokrivanje kuća korišćene šindra (šimla) i slama. Noviji tip kuća zidan je na dvije vode. U gradnji kuća počela je da se koristi i daska, pilana ručno, i to za patos, pregradne zidove i tavanice.

Sa pojavom novih građevinskih materijala počele su da se grade nove kuće raznih tipova i oblika. Uvedena je struja, telefon, voda, asfaltirani su putevi. Uprkos poboljšanju uslova života, ljudi su sela sve više napuštali, pa su seoska domaćinstva bila staračka, stoke je bilo sve manje, skoro da je više nije ni bilo. Srbi su, kao i drugi narodi, napuštali sela i prelazili u gradove, iseljavali su se pod pritiskom, iz straha i ekonomskim migracijama. Malo se Srba zadržalo do devedesetih godina, kad su u posljednjem ratu protjerani.

HRANA I VODA. Sve do šezdesetih godina život na selu, i ne samo na selu, bio je težak zbog primitivnih sredstava za obradu zemlje, teških uslova uzgoja stoke i dugih zima. Osnovni proizvodi za ishranu ljudi bili su hljeb, mlijeko, mliječni proizvodi i krumpir, rijetko se jelo meso. Nije bilo struje, zamrzivača, tako da se meso nije moglo držati duže, posebno ljeti, kad su velike vrućine. Meso se sušilo na dimu i niskim temperaturama, pa se u zimskom periodu koristilo za ishranu. Najviše je sušeno svinjsko i ovčije meso. Preko cijele godine seljaci su uzgajali svinje za klanje i sušenje.

Jagnjad i telad i druga stoka, koja nije bila za uzgoj, prodavana je na stočnim pijacama. Od prihoda koji su ostvareni prodajom stoke nabavljane su potrepštine neophodne za život. Žitarice, pretežno ječam čiji su prinosi bili izuzetno veliki, korišćene su u ljudskoj ishrani, za mešenje hljeba. Pored ječma, izuzetno je uspevao i krumpir, mada se često dešavalo da na području Duvanjskog polja, zbog suše, bude loš rod žitarica. U 18. vijeku je u 10 godina šest bilo gladnih, kad se ni seme nije moglo proizvesti. Sušne godine za seljake su bile teške, trebalo je da se dočeka proljeće sa istom stokom, a često su zbog loše ishrane harale razne bolesti, koje su bile uzrok uginuća životinja.

Svako selo imalo je vodu, izvor ili iskopane bunare na mjestima gdje se voda dugo zadržavala na istom nivou, a neki bunari nikad ne bi presušili. U nekim selima postojala su i vrela. Bunari su bili duboki od četiri do šest metara, prečnika od tri do četiri metra, što je bila velika zapremina, pa je bilo dovoljno vode za piće i pojenje stoke u zimskim uslovima, kad stoka ne bi izlazila na pašu.

Ljeti i u sušnim periodima dotok vode u bunare se smanjivao, pa se za uzimanje vode iz bunara pravio raspored. Redovi za vodu bili su i noću. Stoku su ljeti napajali na rijeci Šuici, koja teče kroz cijelo Duvanjsko polje. U sušnim godinama rijeka je prestajala da teče, ali se u njenom koritu zadržavala dovoljna količina vode.

GODIŠNjI KRUG SELjAČKIH POSLOVA. Razvoj tehnologije, tehnike i drugih uslova za život istisnuo je iz upotrebe opremu i sredstva kojima se na primitivan način obrađivala zemlja. S razvojem društva mijenjane su navike i običaji, sve se mijenjalo. Da bismo što slikovitije opisali život u selu, običaje, navike, slave, navešćemo ih kako su se dešavali po godišnjim dobima.

Proljeće se u selu željno iščekivalo i svi su se radovali prvim proljećnim znacima. Poslije dugih zima, koje ponekad traju preko šest mjeseci, često surove i hladne, sa mnogo snijega i vjetrova, bilo je sve manje hrane za stoku i za ljude. Od proljećnih kiša ubrzano se topio snijeg. Zbog velikog priliva vode u podnožju planina dizao se nivo podzemnih voda, tako da su se javljali izvori u selima ispod planine Ljubuše, prvo u nižim predjelima, a zatim zbog podizanja nivoa podzemnih voda i na većoj nadmorskoj visini, pa čak i ispod mnogih kuća, štala i drugih objekata. U svakom selu postojala su vrela koja su zbog količine vode bila rječice.

Rano proljeće počinjalo se osjećati već polovinom marta. Snijeg je bio glavni pokazatelj da li je proljeće blizu. Kad se snijeg dobro otopi i po obroncima planina ugleda kopno, dobar je znak da ovo godišnje doba stiže. Zbog toplijeg vremena i upornih proljećnih kiša, snijeg se naglo topio, pa su livade u polju bivale poplavljene. Tih dana sva sela ispod planine Ljubuše postanu izvor. Duvanjsko polje, puno vode, podsjeća na veliko jezero, na kom ima dosta ostrva, što ih čine uzvišenja koja nisu poplavljena i to su njive oranice. Poplavljeni dio Duvanjskog polja su livade. Voda se zadržava po tri mjeseca u najnižim dijelovima polja. Često nivo vode toliko poraste

da u nekim dijelovima Duvanjskog polja potopi puteve koji povezuju grad i sela. Do šezdesetih godina 20. vijeka, kad nije bilo autobuskih linija koje su saobraćale do sela ispod planine Ljubuše, na posao i u školu do Duvna išlo se pješke ili biciklima. Često su đaci i radnici morali da skidaju obuću i bosi prelaze preko vode koja se prelijevala preko ceste i do 60 centimetara visine. Posebno je bilo opasno prelaziti cestu od mosta na rijeci Šuici do Karadžine ćuprije. Šuica se u tom periodu izlivala iz korita, tako da se nije primećivala njena matica. Rijeka od Mokronoga do Oplećana teče ispod sela, na udaljenosti od 50 do 500 metara, i kod sela Oplećana, od mosta, skreće prema sredini polja i pravi luk prema Kovačima, gdje uvire. U proljećnim i jesenjim mjesecima, za vrijeme velikih padavina i otapanja snijega, ponor rijeke u selu Kovači ne može da primi sav dotok vode, pa je zbog toga Duvanjsko polje pod vodom.

Poslije proljećnih nedaća, počinju da se ređaju ljepši dani. Ispod snijega koji se još u potpunosti nije otopio prvo se pojavljuje cvijeće: visibaba, jagluk, ljubičice... Djeca beru cvijeće, posebno u Cvijetnoj nedjelji pred Uskrs, kad se po običaju i djeca i odrasli umivaju vodom u koju je potopljeno planinsko cvijeće sa dosta raznoraznih mirisa.

Kad se ugleda kopno, stoka napušta štale i kreće prema brdima, ka planini Ljubuši. Kako vrijeme odmiče, tako se stoka pomjera prema višim predjelima planine. Seljaci organizuju čišćenje lokava u planini, a to su udubljenja u docima i uvalama sa dnom od ilovače koju stoka, ulazeći u lokvu, sabija i čini nepropusnom. Bez lokava na planini bi bila nemoguća ispaša stoke. U planinu su izgonjena sva goveda, pa i krave koje su steone, muzu se ili su se otelile. Kad ozeleni, cijela Ljubuša je pašnjak.

Do pedesetih godina 20. vijeka u planini su postojale kućice – staje i torovi za stoku. Stoka nije morala svakog dana da se vraća u selo i prelazi desetak kilometara, bila je blizu pašnjaka. Kasnije su staje nestale, u planinu je izgonjena stoka, konji i goveda, koja nije bila potrebna za radove u selu, i krave. Stoku u planini čuvali su jedan ili dva čobana. Nisu dali da se stoka raziđe, vodili su računa da ide na pojila, da je ne napadnu vukovi, obavještavali su vlasnike ako se neka životinja razboli.

Pastiri su u kolibama spavali i sklanjali se od nevremena, danju su išli za stokom. Sve do šezdesetih godina u kolibama (stajama) boravile su žene koje su kuvale hranu za čobane, muzle ovce i prerađivale mlijeko u sir, kajmak, maslac i maslo. Poslije šezdesetih godina, ovce i krave koje su se muzle nisu izgonjene u pašu u više predjele planine i nisu noćivale u planini, pa je prestala potreba za većim kolibama. U planini je bila samo krupna stoka koju je čuvao za jedno selo samo jedan ili dva čobana. Čobane je cijelo selo plaćalo i hranilo. Po rasporedu su im seljaci u planinu nosili hranu i vodu, a nedjeljom su odnosili so i davali svojoj stoci da bi bolje napredovala.

Zaposlenje seljaka u privredi, penzije i drugi oblici privređivanja uticali su da se smanji stočni fond i izmjeni način gajenja stoke. Ona se i dalje gajila, ali je drugačije

organizovana ispaša. Bilo je sve manje zainteresovanih za posao čobana u cijelom Duvanjskom polju. Teško je bilo naći čobana za goveda, konje i ovce. Zbog toga je za čuvanje goveda i konja napravljen raspored da iz svake kuće idu da čuvaju stoku onoliko dana koliko imaju grla krupne stoke.

Kad se poslije kiša zemlja ocijedi i malo prisuši, početkom aprila počinje oranje. Sve do šezdesetih godina oralo se plugom koji je imao drvene točkove i drveni nosač lemiša, od drveta su bili ruda, jaram, teljig. Od metala su bili lemiš i crtalo koje je, učvršćeno za rudu, rezalo zemlju. Lemiš na raoniku sjekao je zemlju i pomoću iskrivljene daske učvršćene na početku rude prevrtao brazdu.

Obrada zemlje plugom i konjskom zapregom

Pre početka oranja, postojali su rituali koji su se izvodili na njivi pre oranja prve brazde. Najstariji muškarac, uglavnom gazda kuće, izgovarao je molitvu za taj obred, posebno određenu, uz ritualne pokrete tijela. Dok je izgovarao molitvu, domaćin je klečao na zemlji i po nekoliko puta se klanjao i ljubio zemlju. Taj obred se nazivao metanisanje. Poslije molitve, na vola dešnjaka, na njegov desni rog, vezivali su crveni konac. Kad se prva brazda zacrni, neko od ukućana je bacao kokošije jaje i razbijao ga o dasku pluga koja služi za prevrtanje zemlje. Iz znatiželje i zbog zanimljivosti tog obreda, skoro svi ukućani prisustvovali su tom događaju. Dok se zemlja obrađivala drvenim plugom, bila je potrebna veća snaga, pa su često uprezali po četiri vola.

Bogatiji seljaci imali su dva, neki i četiri, a siromašni jednog vola, pa su se, da bi obradili zemlju, morala dva ili tri seljaka udružiti. Za ishranu volova u toku zime bilo je potrebno mnogo sijena. Ljudi koji su udruživali vučnu snagu u oranju zvali su se suveznici, često su bili komšije, rođaci ili dobri prijatelji koji su imali približno iste površine obradivog zemljišta. Sijalo se ručno. Od debele suknene tkanine za vreće pravljene su bisage za sijanje žitarica. To su dvije vreće manjih dimenzija, međusobno povezane istom tkaninom, tako da ih je čovjek koji je sijao prebacivao pune žita, jednu napred, a drugu pozadi. Sijač bi povremeno menjao mesta vrećama koje su se praznile kako bi lakše održavao ravnotežu.

Sjeme je zasipano zemljom da bi klijavost bila veća. To je rađeno posebnom spravom napravljenom od brezovih grana pričvršćenih na dasku koja je postavljena vertikalno i tako je vučenjem ravnala oranicu, a brezove grane su nanosile sitnu zemlju na sjeme. Branu je vukla konjska zaprega, a na brani je stajao čovjek koji je dizginima (cuglama) upravljao konjskom zapregom. Poslije klijanja i nicanja žitarica njive su valjane drvenim valjcima koje je vukla konjska zaprega kako bi se njiva izravnala, da bi tlo bilo ravnije radi lakšeg košenja. Žitarice su se sjekle što niže. To je posebno bilo važno kod kosidbe ječma. Ječmena slama bila je znatno tanja od slame drugih žitarica i koristila se za mješanje sa sijenom u ishrani stoke. Kod ručnog košenja bilo je važno da je tlo ravno i da se kosa može spustiti što niže.

Vremenom su drvene plugove zamijenili metalni koji su bili lakši za rukovanje i vuču i njima je bio bolji kvalitet obrade zemlje. Osamdesetih godina počinju da se koriste traktori. Uslovi za obradu zemlje su se poboljšavali, ali seljaka koji su se bavili time bilo je sve manje. Mnoge njive više se nisu obrađivale i postale su livade.

U proljeće je dolazilo do prirasta stoke. Krave su se telile, ovce jagnjile, kobile ždrebile. Seljaci su radosno pratili priplod stoke. Veterinara nije bilo, pa su seljaci često rastavljali mladunče od majke i pomagali mu da se digne na noge.

Bio je poseban doživljaj u selu kad ovce u jutarnjim časovima idu u planinu u ispašu, a jagnjad ostaje u štalama. U kasnim popodnevnim satima ovce se vraćaju iz paše i kad se primaknu selu, nastaje trka i blejanje jer jure da što prije dođu do jagnjadi. Bleje ovce, bleji jagnjad, selo bruji od blejanja. Bila je to lijepa muzika, koja se sve manje čula kako u selima ispod planine Ljubuše, tako i u okolnim.

U proljeće polje ozeleni, zatim postane šareno kao vezen ćilim, procvjeta cvijeće različitih boja i oblika. Divota je bilo izići iznad kuća u brdo i posmatrati to ravno šareno polje i uživati u proljetnoj ljepoti. Na prelasku iz proljeća u ljeto, krajem juna i početkom jula, počinje košenje trave i polje poslije sakupljanja sijena ponovo postaje pašnjak. Sva stoka iz planina silazi u polje, pase u krdima, ovce, goveda, konji, svi posebno daju živost polju kojem su do košenja ljepotu davali trava i cvijeće. Za vrijeme kosidbe u selima osjećali su se novi mirisi, koji su se širili cijelim poljem, mirisi pokošenog sijena. Tako se završava najljepše godišnje doba.

Početkom ljeta je početak sakupljanja ljetine. Ljeto je za seljaka najteže jer, iako su sela na visini od preko 800 metara, zna da bude vrlo toplo i da bude ljetna žega, sa temperaturom preko 35 stepeni.

Ručno košenje trave u Duvanjskom polju ispod sela Rašćana

Prvi ljetni rad je košenje livada. Kosilo se ručno. Na Duvanjskom polju je tvrda trava, gusta i niska. Kose su morale biti dobrog kvaliteta, kovanice. Najpoznatiji proizvođači – kovači kosa su iz Mrkonjić Grada. Kose su nazivali prema prezimenu majstora koji ih je iskovao. Trebalo je biti dobar majstor da se kosa otkuje i pripremi za košenje. Prvo je trebalo podijeliti parcele i raskositi između njih. Većina livada u Duvanjskom polju nije podijeljena i nema utvrđenih međa. Glavni i najravniji dio Duvanjskog polja nalazi se na lijevoj strani rijeke Šuice, od sela Oplećani do ušća Ričine u Šuicu, koja teče sa druge strane polja. U tom dijelu je trava različitog kvaliteta, a različit kvalitet trave davao je i različite količine sijena. Parcele su katastarski velike i vlasnici su u vlasničkim knjigama upisani po određenom dijelu u razlomcima. Rijetke su bile parcele sa vlasništvom 1/1. U takvim okolnostima pre svake koševine privremeno su deljene parcele u skladu sa vlasničkim dijelom. Deoba bi važila samo za tekuću godinu. Parcele su bile duge i do tri kilometra i dosta široke. Zbog toga su prvo dijeljene na dva dijela: gornji dio koji je bliže selu i donji ispod njiva Jabuke i Mandine. Oba dijela polja imala su različit kvalitet i količinu trave. Gornji dio polja dijeljen je po vertikali, tako da je postojao istočni i zapadni dio. Jedne

godine istočni dio pripadao je vlasnicima koji su imali isto prezime, na primjer Karanima, a sljedeće godine Stanišićima i Važićima. Naredne godine se vršila nova deoba sa izmijenjenim stranama parcela. Donji dio polja dijeljen je na gornji i donji, znači po dužini, tako da jedni kose donji, a drugi gornji dio parcela. Sledeće godine raspored je bio obrnut. Poslije toga parcele su deljene između istih porodica. Na osnovu takve podele može se zaključiti ko je kome bliži rod. U porodicama se vodilo računa o tome koja strana livade koje godine pripada jednom, a koja drugom dijelu porodice. Takav način podjele je važan jer kvalitet i količina sijena nisu bili svuda isti. Neki dijelovi polja su ostajali duže neki kraće pod vodom, što je uticalo na kvalitet i količinu sijena. U cijelom polju ima samo nekoliko kamena međaša na oba kraja parcela. Parcele su deljene i između dijelova porodica. Prvo se između međaša razmeravala širina, koja se dijelila na polovinu, a polovine na četvrtine... Vodila se evidencija koja strana kome pripada, tako se dešavalo da jedna porodica kosi istu parcelu svake osme, a nekad i 16. godine, što zavisi od broja porodica. Kad se podele parcele, označe se tako što se na oba kraja u zemlju pobode komad drveta ili na neki drugi način. Parcele između kojih se raskašalo bile su duge od 300 do 2.000 metara. Linija parcele cijelom dužinom obeležavala se tako što jedan kosac stane na jednu stranu, gdje je označena tačka, a drugi na drugi kraj parcele na označenu tačku. Da bi jedan od kosaca krenuo da kosom označava pravac, neophodno je da neko stane ispred kosca na suprotnoj strani parcele na tački koja označava parcelu tako da kad on krene da zakosi travu ne sme da vidi dva lica, to jest kosca koji je na obilježenoj tački, već onoga ko je bliže njemu. Ukoliko kosac skrene lijevo ili desno, videće dva lica, što znači da ne raskaša pravilno.

Deobu i raskašanje (obilježavanje podeljenih parcela) radili su stariji ljudi, koji su znali gdje se nalaze glavne međe (sinjori) velikih parcela i koji dio kojoj porodici pripada. Za ove diobe nisu bili potrebni geometri. Tako se radilo iz generacije u generaciju. Nikada se nije desilo da se dionici posvađaju. Bilo je grešaka u razmjeravanju, u lošem, nepravilnom kretanju prilikom označavanja i raskašanja parcela, ali su te greške tolerisane, ili je greška ispravljana tako da je oštećeni sakupljao sijeno koje mu pripada. Ovakav način diobe sigurno se na srpskim parcelama u selima iz okoline Duvna više nikad neće ponoviti. Sa područja Duvanjskog polja Srbi, koji su vlasnici i kojima pripadaju mnoge livade i njive, izgnani su.

Pokošena trava ostajala je na livadi dva dana, treći dan se sakupljala. To su radile većinom žene i mlađi muškarci koji nisu dorasli za kosca jer je koševina spadala u teže poljoprivredne radove. Sijeno se grabuljama sakupljalo u jednu vrstu (suru) niz cijelu parcelu, a onda u naviljke, koje su na kolju nosile dvije osobe između sebe na određeno mjesto gdje se sijeno plastilo. Plastovi su sadevani u grupe da bi ga čobani, kad stoka krene u polje, lakše štitili. Ostajali su u polju do kraja avgusta, dok se žita ne ovršu. Nikada se nije desilo da je neko ukrao nečije sijeno, iako nije bilo čuvara u polju. U septembru je sijeno volovskim kolima iz polja prevoženo u selo i stavljano u

sijenike (pojate). Krajem šezdesetih godina pojavila su se konjska kola, koja su bila mnogo lakša i prikladnija za prevoz sijena. Kad se počelo prevoziti konjskim kolima, a kasnije i traktorima, sijeno se odmah tovarilo i prevozilo u selo, tako da se od tada nije plastilo u polju. Volovska kola vukla su dva, četiri, a u nekim slučajevima i šest volova, što je zavisilo od težine tovara i uzvišenja na ulazu u selo.

Vršidba žitarica sa konjima

Poslije kosidbe trave kosile su se žitarice. I žito se plastilo na njivama. Kad se sve žito pokosi, počinje vršidba, a za to su korišćeni konji.

Na određenom mjestu, guvnu ili armanu, na sredini je u zemlju bila dobro učvršćena stožina i za nju zakačen obruč na koji je vezano jako uže, za čiji kraj su vezivani konji koji su trčali ukrug i često mijenjali pravac kretanja i mjesto tako da konji koji su se nalazili daleko od stožine zamjene mjesto sa konjima blizu stožine da bi teret bio ravnomjerno raspoređen jer je dužina koju pretrči konj na kraju u odnosu na konje koji su bliže stožini velika. Na guvno se istovare jedna volovska kola žita koje se ravnomjerno razastre po cijelom guvnu, a potom se uvedu konji koje tjeraju da trče oko stožine. Tjeranje konja, prevrtanje i rastresanje žita traje po cio dan. Za vršaj su neophodna najmanje tri radnika. Konji kopitama rastresaju slamu, koja se grabuljama izvlači dok ne ostane žito sa plevom, koje se skuplja na sredini guvna u gomilu. Da bi se odvojilo žito od pleve, bacaju se u pravcu vjetra, koji piri i u najtoplijim ljetnim danima i nosi plevu ustranu, a čisto žito pada na gomilu.

S razvojem tehnike dolazi do izmjene uslova i načina vršidbe. Poljoprivredno dobro je nabavilo vršalice koje su koristili za svoje potrebe i za vršidbu po selima. Seljaci su dobijali raspored kog će dana vršalica da im bude na raspolaganju.

Sakupljali su sve žito na jedno mjesto. Vilama su ga ubacivali u vršalicu koja je odvajala zrno od slame. Nekoliko godina kasnije kombajni su kosili i vrli žito istovremeno. Poslije vršidbe žita u polju nije bilo više radova do jeseni, kad se vadio krumpir.

U toku ljeta u selima je bilo znatno više stanovnika nego tokom godine. Tad su počinjali školski raspust i godišnji odmori, pa su sa svih strana u selo dolazili rodbina i prijatelji na ljetovanje kod svojih. Dolazila su i djeca koja su išla u srednje škole i na fakultete u većim gradovima u zemlji.

Odvajanje pleve od zrna poslije vršidbe

Ljeti u selima bude više gostiju i đaka koji su na školovanju van mjesta nego domaćih. Na ravnim poljanama ispod sela svakog dana, a najviše nedjeljom, sastajala se omladina, najčešće zbog fudbalskih utakmica koje su igrale ekipe iz istog ili susjednih sela. Znali su se timovi suprotstavljenih strana. Ekipe su najčešće deljene prema navijanju za neki tim. U selima ispod Ljubuše nije bilo toliko Srba da bi mogli napraviti ekipu od sedam, osam igrača. Većinom su Srbi iz Srđana i Mandinog Sela dolazili na livade ispod Rašćana, gde su se pravili timovi na osnovu simpatizera Partizana, za koji su navijali Važići i Stanišići, i navijača Crvene zvezde, Karana. Milisavi, Vulići i Bilanovići igrali su na strani gdje je trebalo da se popuni broj igrača. Na tim utakmicama sijevale su varnice, želja za pobjedom bila je velika. I pored velikog rivalstva, na utakmicama nikad nije bilo svađe ili tuče, bilo je samo prepirki

oko pravila igre i regularnosti rezultata. Na utakmicama je bilo inženjera, ljekara, profesora, nastavnika i drugih profesija, koji su u selo donosili kulturu ponašanja, saznanja o pravilima ne samo fudbalske igre nego i drugih disciplina, kao što je odbojka, košarka i atletika. Poslije odigranih utakmica, koje su nekad trajale dok se vidjelo, rashlađivali su se i osvježavali na vrelu Dokolju.

Šuica i Drina, udaljene četiri, pet kilometara od sela, u toku ljeta često zbog suše ne teku, ali niz cijeli tok ovih rijeka ostaju jezerca sa čistom vodom, u kojima živi pastrmka. Dubina vode u riječnim udubljenjima je i do četiri metra, pa su na nekim mjestima sa obale, visine do tri metra, vještiji plivači skakali u vodu na noge ili na glavu.

Ljetnji radovi, večernje i noćne šetnje kroz selo, sportske aktivnosti i kupanje u rijeci bili su dobar program za sve one koji su došli u selo da na skoro 900 metara nadmorske visine provedu ljeto kod rodbine, braće, roditelja, djedova i baka.

Zanimljiva su bila okupljanja u večernjim satima na zalasku sunca, koje posebnim bojama obasjava selo. Omladina se sastajala na raskrsnici kod ulaza u selo, gdje se dočekuje stoka sa ispaše i tu razdvaja na sve strane, svako goveče, konj ili ovca sami se odvajaju i idu u svoju štalu. Omladina je ostajala do kasno na nekom proplanku ili armanu da se druži, zabavlja, zaljubljuje i ta druženja ostaju u dugom sjećanju. Često su se dešavale i ljubavi, koje su ponekad krunisane i brakom.

Duvanjsko polje poslije dugih jesenjih kiša

Gosti su na taj način doprinosili da ljeto bude zanimljivo i njima i domaćinima. Ljetovanje u Duvnu i Rašćanima, kao i u drugim selima, mnogi gosti, koji su uglavnom bili djeca i bliža rodbina, i domaćini pamte i jedva su čekali novu sezonu. Domaćinima je, i pored teških poljoprivrednih radova i visokih temperatura, ljeto bilo zanimljivo, posebno omladini koja ostaje u selima i čeka početak školske godine

Jesen je u selima najdosadnije godišnje doba. Počinju pripreme za zimu. Selo je opustjelo, nova školska godina počinje, otišli su gosti koji su ljeto proveli u selima i u Duvnu. S dolaskom jeseni počinju kiše, često obilne, dolaze najčešće sa juga, praćene jakim vjetrovima, kao i one u proljeće sa poplavama i vrelima koja se dižu do sela i kuća. Stoka ponovo kreće u planinu. Za čobane je jesen teža jer često duva i jak južni vjetar i otežava i čobanima i stoci kretanje. Jesenje kiše su česte i traju po nekoliko dana. Glavni posao u selima je pripremanje zimnice i uopšte priprema za zimu. Domaćice od mlijeka prave sir i kajmak, ostavljaju i ovčije mlijeko, koje se čuvalo u posebnim drvenim posudama. Sir je čuvan u drvenim kačicama i u ovčijim mješinama. Stavljali su da se kisele kupus, paprika i drugo povrće.

Najteži jesenji posao muškarcima je bio priprema za zimu ogrevnog drveta koje su sjekli u planinama Vran i Malovan. Na planini Malovan, koja pripada opštini Kupres, drvima su se snabdijevala sela zapadno, a na Vranu istočno od Sarajlija. Sve do sedamdesetih godina drva su se sjekla sjekirama, rezala na dužinu od oko 120 centimetara i tovarila na konje. Jedan čovjek je mogao u jednom danu da spremi drva za dva do tri tovara. Seljaci su rano kretali prema Vranu planini sa konjima, na kojima su bili samari. Vraćali bi se pred mrak. Svakoj porodici za zimu bilo je potrebno od 15 do 20 metara kubnih bukovih drva. Kasnije su sjekire zamijenjene motornim testerama, a konji traktorima. Do šuma su izgrađeni putevi. Konji su i dalje korišćeni za izvlačenje drva iz šume do puteva.

Krajem novembra klale su se svinje za sušenje i preradu u kobasice i druge suhomesnate proizvode. U jesen nema poljoprivrednih radova. Retko su se sejale ozime žitarice zbog dugih i hladnih zima kad se temperatura spušta i do minus 20, a nekad i više, pa u tim uslovima ozime žitarice rijetko mogu da donesu prinos koji pokriva troškove sjemena.

Zimi su se odvijale druge aktivnosti. Nije bilo poljoprivrednih radova, stoka je bila u štalama od prvog snijega, koji počinje da pada krajem decembra, a ponekad i ranije i zadržava se do kraja marta, a nekad i duže. Stoka je u štalama bila najmanje četiri mjeseca, hranjena je sijenom i slamom, a ponekad i ovasom. Sijeno je u toku ljeta skladišteno u posebne objekte (pojate) i sadeveno u stogove (plaste). Osnovni posao, koji su pretežno obavljali muškarci, bio je ishrana stoke. Hranjena je dva puta dnevno, a jednom ili dvaput tjerana je na bunare na vodu. Voda je kofama vađena iz bunara i sipana u drvena, a kasnije u betonska korita.

Kad padne veliki snijeg i dunu jaki vjetrovi, stvaraju se veliki smetovi. Kako se kuće nalaze neposredno ispod brda, bilo je zima u kojima se neke kuće, štale i pojate nisu vidjele od snijega. Dešavalo se da su ljudi pravili tunele kroz snijeg da bi iz kuća odlazili u štale i pojate.

Poslije velikih vjetrova bi se razvedravalo, atmosfera bi postajala čista, tako da je nebo bilo neobično plavo. U selima obasjanim sunčevim zracima sve je bilo bijelo i tad su se zaboravljale sve nedaće koje je donijela zima.

Zimi se žene i djevojke bave raznim rukotvorinama. Obrađuju i pripremaju vunu za izradu raznih predmeta tkanjem i pletenjem. Za tkanje su korišćeni i lan i konoplja, i to za stvari koje su izložene kiši i drugim padavinama, kao što su pokrivači za konje (mutapi), vreće za prenošenje na konjima i drugi predmeti za koje je bila potrebna veća otpornost. U vunena i druga prediva upredana je dlaka od grive konja.

Duvanjsko polje zimi

Odjeća je uglavnom bila od vune. Oprana i očešljana vuna upredana je u niti. Stavljala se na preslicu (kudelju), vukla lijevom rukom, a desnom se upredala i motala na vreteno izrađeno od drveta i dugo tridesetak centimetara, čiji se vrh držao prstima, a donji okretao po tlu. Pređa je bojena, i to biljnim bojama. Žene su je same pripremale. Tkaninu bi stavljale u kipuću vodu u koju su ubačene biljke. Crvena boja se dobijala od broća, koji se uzgajao oko kuća, žuta od zanovijeta, gornje crne kore divljake, brezovog lista, od lišća liske i zove. Lišće murve (duda) davalo je zelenu boju. Crna se dobijala od kore jovinog drveta, a mogao se dodati i ruj. Da bi crna boja bila dugotrajnija, dodavala se ljuska oraha i orahov list. Kuvanjem korijena rujevine dobijane su boje od bledožute do narandžaste. Od čivita se dobijala plava boja (čivit).

Tkanina od vune nazivala se sukno. Ako bi se upredala kozija ili konjska dlaka, pomiješana sa ovčijom vunom, tkanjem bi se dobila kostrijet. Od sukna je izrađivana sva muška odjeća, kao i ženske haljine, i zimske i ljetnje. Pamuk je počeo da se upotrebljava tek u 19. vijeku. U srpskom narodu u Duvnu sukno od kojeg su

izrađivane haljine bilo je crno, a kod drugih naroda u Duvnu i okolini bijelo i tamnoplavo.

Razlike u nošnji ukazivale su na različit društveni status, pripadnost vjeroispovijesti ili pak bračno stanje. Albert Fortis na putu po Dalmaciji, opisujući morlačke žene, ukazao je na to da je djevojačko ruho složenije i neobičnije zbog nakita koje djevojke nose na glavi, za razliku od udatih žena. Sve što se oblačilo neki su zvali aljine, neki ruvo, a neki odića (odjeća). Na nogama su nošene čarape i opanci pravljeni od neprerađene i osušene teleće, goveđe, kozje ili svinjske kože. Oputa kojom su pleteni opanci bila je od tanje ovčije ili kozje kože. Tokom zime pleteni su dijelovi odjeće i obuće: čarape, bozavci, torbice i neki ukrasi. Djevojke su još od 15. godine počinjale da izrađuju i spremaju ruvo za udaju. Običaj je bio da djevojka kad se udaje ponese ruvo. To su razne vrste odjeće i obuće, posteljina i drugi predmeti od vune i tekstila. Djevojka je nosila i darove za ukućane i kumove, a neke i darove za svatove. Sve je to stvarano u zimu.

Ručno predenje niti od vune koje pravi starica pomoću kudelje i vretena

Izrada tkanina na drvenom razboju, koji je u masovnoj upotrebi bio sve do polovine XX vijeka, a i dalje se ponegde koristi u ručnoj radinosti

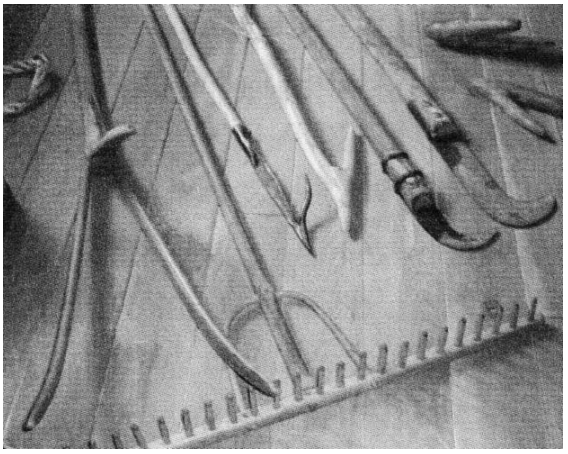

Ručni alat za obavljanje poljoprivrednih radova

Najčešće zimi Srbi slave krsne slave. U Rašćanima slave su Sveti Nikola (Nikoljdan), a slave ga Karani i Milisavi. Svetog Jovana (Jovanjdan) slave Važići i Stanišići. U Duvnu i selima duvanjskim manji broj porodica je slavio neke druge slave. Slavilo je oko 90 odsto Srba iz Duvna i okoline. Od svih pravoslavnih naroda jedino Srbi slave slavu. To je vjerski praznik posvećen nekom svecu. Srpski narod poslije Drugog svjetskog rata nije često aktivno učestvovao u djelovanju Srpske pravoslavne crkve, ali je većina slavila svoju krsnu slavu i taj običaj prenosi se sa koljena na koljeno. Neka domaćinstva nisu primala sveštenika, ali su slavila slavu. I pored toga,

Pravoslavna crkva je imala dovoljno vjernika, uspjela je u najtežim uslovima da se održi i da obavlja tradicionalne obrede: krštenja, sahrane i redovne molitve kojima je prisustvovao jedan broj vjernika.

Nikoljdan se slavi u vrijeme božićnog posta, u decembru. U to vrijeme često je padao veliki snijeg, praćen jakim vjetrovima, i stvarao snježne nanose. U tim uslovima nije bilo moguće otići u kupovinu u Duvno i Dalmaciju, odakle su nabavljani riba i drugi prehrambeni proizvodi za pripremanje posne hrane. Po pričama koje se prenose sa koljena na koljeno, jedan od razloga što je većina Srba iz Duvna počela da sprema mrsnu hranu za Nikoljdan bila je nemogućnost nabavke posne hrane. Tako je Sveti Nikola u mnogim porodicama postala mrsna slava iako je u vrijeme božićnjeg posta.

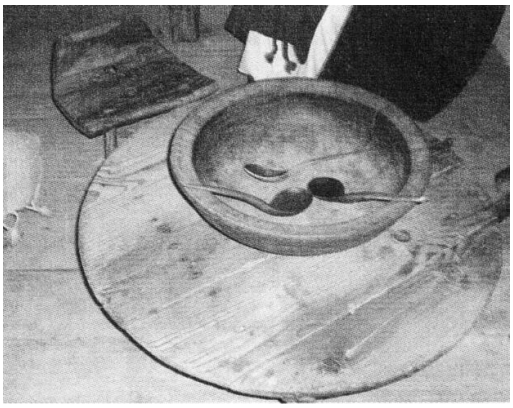

Drveni pribor za jelo

Za slavu je bilo potrebno nabaviti vino i rakiju u Hercegovini i Dalmaciji, u susjednim opštinama Imotskom, Posušju i Grudama. Srbi iz pojedinih sela u nabavku pića u Hercegovinu i Dalmaciju išli su organizovano. Piće je najčešće točeno u mješine od ovčije kože, koje se prave tako što se ovca odere bez rezanja kože, to jest svlači se sa mesa. Koža se očisti, osuši i njeni šuplji dijelovi vežu konopcem tako da ne propuštaju. Na taj način tečnost se lako prenosi na konjima; svaka druga ambalaža stvarala bi problem, a konji bi se plašili od zveckanja posuda i flaša i tovar bi mogao da bude uništen. U mješine se moglo natočiti od 30 do 50 litara pića. Zimi su se u selu dešavali najljepši događaji u životu ljudi: momci su se ženili, djevojke udavale. Zima je za to bila najpogodnija iz više razloga: nije bilo poljoprivrednih radova, hrana se mogla lakše čuvati, bilo je dosta suvog mesa, pa je to bilo doba ljubavi, slavlja i veselja.

Opisaćemo kako su se pripremala svadbena slavlja, kakvi su bili procedura i običaji. Sve do šezdesetih godina za odlazak na vjenčanje do matičara i crkve mladenci i svatovi jahali su osedlane i okićene konje. Svatovi su se okupljali u kući mladoženjinoj i išli po mladu, gdje su ih dočekivali domaćini i služili jelom i pićem. Poslije kraćeg zadržavanja, svatovi su kretali prema crkvi i matičaru na vjenčanje i registraciju.

Na povratku mladoženjinoj kući, jedan dio svatova pripremao se za trku konja. Još se pamti Zekan Steve Zelena i Dorat Pipice Vardića, koji su najčešće pobjeđivali u tim trkama. Konji su startovali na dva do tri kilometra do kuće mladoženjine. Konj koji pobjedi i svat koji ga je jahao dobijali su nagradu od domaćina kuće.

Svadba sa konjskim kolima šezdesetih godina XX vijeka

Pred kućom mladoženje prije dolaska svatova skupljao se narod ne samo iz sela u kom je bila svadba već i iz susjednih, nekad i iz udaljenijih. Kad stignu pred mladoženjinu kuću, svatovi su preko kuće prebacivali jabuke, a djeca i omladina hvatala. Mlada je bacala posebno ukrašenu i lješnicima okićenu jabuku. Mladina jabuka zvala se grotulja. Bacala ju je na krov, a ona se, ne prelazeći preko krova, kotrljala niz njega. Hvatale su je djevojke, kao što se, u novije vrijeme, hvata bidermajer.

Običaj je bio da poslije tih obreda kum nagrađuje pobjednika trke. Momci su izlazili u polje i određivali dužinu deonice za trku, a ona se kretala od dva do tri kilometra. Poslije trke momaka nastajalo je narodno veselje, pjesma i igra do kasno u noć. Narod se razilazio, a u mladoženjinoj kući počinjalo je slavlje koje je trajalo dva ili tri dana.

U zimskom periodu seljaci su obavljali zanatske radove. Izrađivali su od drveta vile i grabulje, sređivali plugove i opremu za vuču, samare i druga pomagala. Do pedesetih godina izrađivani su opanci. Od svinjske kože pravila se oputa (trake od kože), od opute i kože opanci, koji su nošeni u sušnim periodima.

Žene su zimi izrađivale predmete od vune. Tkale su i šile odeću, nošnju, posteljinu, pokrivače, tepihe i druge prostirke u raznim bojama i veličinama od vune, lana i konoplje. Tkalo se na razboju (stanu), spretno su se preklapale niti osnove i potke u raznim bojama i dobijale rukotvorine, koje su često bile i ukrasi u kući.

U Rašćanima je bilo zanimljivo u svim godišnjim dobima. Iako je život bio težak, u selu je bilo i veselja. U zimskim danima, kad nije bilo poljoprivrednih radova, momci i djevojke su do kasnih noćnih sati bili po selima. Družilo se, bilo je dosta pjesme, natpjevavali su se momci i djevojke. Noću bi se kroz selo čulo pjevanje momaka. Najčešće se pjevala ganga, poseban način pjevanja, koja se najviše čula u Zapadnoj Hercegovini i Dalmaciji.

Svatovi sa konjima i konjskim kolima, snimljeno u selu Baljci

PREZIMENA DUVANjSKIH SRBA

ANDRIJAŠEVIĆ, živjeli su u selu Srđanima, slave Đurđevdan;
ASIĆ, živjeli su u selu Vrilo (u Buškom blatu, sad Buško jezero), slave Nikoljdan;
BILANOVIĆ, živjeli su u Mandinom Selu i Srđanima, slave Nikoljdan;
BOŠNjAK, živjeli su u Duvnu i selima Mokronoge i Prisoje, slave Nikoljdan;
VAŽIĆ, živjeli su u Duvnu i selima Oplećani i Rašćani, slave Jovanjdan;
VELIMIR, živjeli su u Duvnu i Baljcima, slave Đurđevdan;
VITEZOVIĆ, živjeli su u Cebari, slavili su Jovanjdan;
VUJINOVIĆ, živjeli su u Duvnu, slave Kuzmana i Damnjana;
VUKOVIĆ, živjeli su u Duvnu, Mandinom Selu i Crvenicama, slave Nikoljdan;
VULIĆ, živjeli su u selima Vrilo, Kongora, Oplećani, Rašćani i Srđani, slave Jovanjdan;
GALIĆ, živjeli su u Lipi, poslije Drugog svjetskog rata nema nikog od Galića da živi u selu Lipa ni na području Duvna;
GLIGORIĆ, živjeli su u Eminovom Selu i Duvnu, slave Ilindan;
DRAŠKO, živjeli su u Oplećanima, slave Nikoljdan;
ZDILAR, živjeli su u Eminovom Selu, slave Jovanjdan;
ZELEN, živjeli su u Duvnu, Lipi i Cebari, slave Nikoljdan;
ZEČEVIĆ, živjeli su u Kongori, slave Šćepanjdan;
KARAN, živjeli su i žive u Duvnu, Lipi i Rašćanima, slave Nikoljdan;
KOVAČEVIĆ, živjeli u Duvnu;
MILISAV, živjeli su u Duvnu, Eminovom Selu, Lipi, Mandinom Selu, Rašćanima i Crvenicama, slave Nikoljdan;
MIHOJEVIĆI, živeli su u Duvnu;
MIŠKOVIĆ, živjeli su u Baljcima, slave Lazarevu subotu;
SAVIĆ, živjeli su u Eminovom Selu, Lipi i Srđanima, slave Šćepanjdan;
SIMIĆ, živjeli su u Mokronogama;
STANIĆ, živjeli su u Oplećanima, slave Nikoljdan;
STANIŠIĆ, živjeli su u Rašćanima, slave Jovanjdan;
UĆUKALO, živjeli su u Oplećanima, slave Jovanjdan;
ĆEVAP, živjeli su u Baljcima i Rašćanima, slave Đurđevdan;
CVIJETIĆ, živjeli su u Baljcima, slave Lazarevu subotu;

Na osnovu popisa žrtava ustaškog terora i svjedočenja poslije rata, u Duvnu je Drugi svjetski rat zatekao nekoliko srpskih porodica koje nisu bile starosjedioci. To su Kozomare, Glamočlija, Basta, Mornarić, Mavrak, Vlajčić, Pavlović i sveštenik

Sebestijan Milovanović. Možda je bilo i drugih prezimena, ali na osnovu sjećanja ljudi koji su svjedočili o ratu, spiska žrtava i pronađenih pisanih tragova, došli smo do prezimena koja su navedena.

PORODICA VUKANOVIĆ. U Duvnu su živjeli Srbi sa prezimenom Vukanović. Na srpskom groblju u selu Kolo još postoji jedan, možda i jedini spomenik-krst, koji je oštećen i prevrnut, ali se sa njegove donje strane, kako je napisano u jednom tekstu koji je objavljen kao stara fotografija iz Duvna, vidi natpis pisan starom ćirilicom, ali je sad jedva uočljiv i potpuno nečitljiv. Prema starijem snimku moglo bi se zaključiti da je tu pokopan Petar Vukanović ili da je on podigao spomenik Jovanu Vukanoviću, koji je umro 9. aprila 1859. godine.

Da su Vukanovići živjeli u Duvnu postoje i drugi dokazi. Posjedovali su kuću u centru grada Duvna površine 348 metara kvadratnih. Ta zgrada je u vlasničkim knjigama, u gruntovnici, koju je ustanovila Austrougarska 1894. godine uknjižena kao vlasništvo Sime Vukanovića, kasnije ju je naslijedio Petar Vukanović, a poslije njega vjerovatno njegova djeca Risto, Mara, Ana i Sava. Mara, Ana i Sava su svoj dio poklonili Crkvi.

U Duvnu je živjelo dosta Srba sa prezimenima koja se ne pamte i o njima sigurno postoje tragovi na spomenicima i u starim zemljišnim knjigama. Nije bilo mogućnosti da se podrobnije ispitaju spomenici po grobljima i pročitaju vlasničke knjige – gruntovnice, gdje bi se sigurno otkrilo još dosta prezimena porodica koje su nekad živjele na teritoriji Duvanjskog polja.

ISTORIJA SRPSKE PRAVOSLAVNE CRKVE U DUVNU

Što se tiče Pravoslavne crkve, to je bilo najteže poglavlje za pribavljanje podataka. Izuzetno je bilo teško doći do saznanja o njenom razvoju, vremenima i uslovima u kojima je djelovala, kao i otkriti ko su bili njeni sveštenici na području Duvanjskog polja.

Ipak sam uspio da pronađem tekstove iz više izvora, a najviše uz pomoć Jove Bajića, novinara koji se kroz svoj dugogodišnji novinarski rad posebno bavio pitanjem Crkve i u svom istraživanju uradio dosta tekstova o njenoj istoriji, a posebno sa područja Duvna i Kupresa, jer potiče sa tog područja.

U knjizi „Zapadne strane u srednjovjekovnoj bosanskoj državi“ autorka Tanja Ribar, jedna od rijetkih istoričara koji su se bavili užim područjem Bosne, obradila je crkvene prilike u srednjovjekovnoj Bosni, a ja ću citirati dijelove koji opisuju Pravoslavnu crkvu i njeno okruženje u kasnom srednjem vijeku.

CRKVENE PRILIKE[21]

„Pitanje crkvene organizacije u Zapadnim stranama svakako je jedno od najtežih jer gotovo da nema izvornih podataka o njemu. Pitanje crkvenih prilika u srednjovjekovnoj bosanskoj državi uopšte nosi sa sobom niz problema za današnju istoriografiju i postoji veliki broj oprečnih stavova i zaključaka, ali su i na ovom polju postignuti značajni rezultati tokom nekoliko decenija istraživanja i oni se sigurno odnose i na prostor bosanske srednjovjekovne države na kojem su se razvile Zapadne strane. U XIV i XV vijeku kao odlučujući činilac u vjerskoj sferi javljaju se naporedo bosanska crkva i franjevački redovnici, a u pojedinim dijelovima države pravoslavna crkvena organizacija. Vjersko stanje u bosanskoj državi u drugoj polovini XIV vijeka najbolje odslikavaju odgovori pape Grgura XI iz 1373. godine na pitanja koja mu je u ime bosanskog vikara fra Bartolomeja iz Averinije donio u Rim fra Berengar iz Aragonije. Ova 23 pitanja u nauci su poznata pod imenom franjevački *Dubia*. Odgovori koje je papa dao odslikavaju postojanje tri konfesije na teritoriji srednjovjekovne Bosne: katolika, pravoslavaca (u katoličkim izvorima nazivani šizomaticima i raskolnicima) i bosanskih krstjana (od strane katolika nazivanih jereticima i nevjernicima). Papa već u svom pismu od 3. februara 1373, prije pojave *Dubia*, ukazuje na prisustvo bosanskih krstjana (jeretika) i pravoslavaca (šizomatika) u samoj Bosni i na njenim granicama prema Ugarskoj i mnogim drugim mjestima od kojih poimence pominje Glaž, gdje pomenute različite konfesije žive pomiješane jedna sa drugom. Ono što se da vidjeti iz papskih odgovora na pitanja bosanskih franjevaca jeste onovremensko vjersko stanje u Bosni. Franjevački redovnici suočeni su, na jednoj strani, s velikim brojem nekatoličkog stanovništva na teritoriji Bosne, naročito u njenim pograničnim dijelovima i u susjedstvu, a na drugoj strani s

[21] Zapadne strane, Tanja Ribar, str. 205.

nedostatkom katoličkog parohijskog sveštenstva, pa stoga traže i dobiju dozvolu od pape da i sami vrše pastirsku službu kako bi nadoknadili nedovoljan broj katoličkih župnika koji bi brinuli da preobraćeni pravoslavci i krstjani zaista i ostanu u novoj vjeri.

KATOLIČKA CRKVA. Prisustvo hrišćanske crkve na teritoriji koja je u XIV i XV vijeku činila Zapadne strane korjene vuče od kasnoantičkih vremena. U VI vijeku, u vrijeme održavanja sabora u Solinu 530. i 532. godine, pominje se nekoliko biskupija potčinjenih solinskom nadbiskupu na teritoriji kasnije Bosne, od kojih se biskupija Ludrum, osnovana ovom prilikom, prostirala u oblasti oko Livna. Ova episkopska organizacija pretrpjela je teška oštećenja tokom seobe naroda, koja je na ovim prostorima obilježila period od kraja V do VI vijeka. Novi hrišćanski talas zahvatio je ove prostore u vremenu nakon dolaska Slovena i naseljavanja Hrvata i Srba na području nekadašnje rimske Dalmacije i drugih provincija. U *Letopisu popa Dukljanina* stoji da je u vrijeme održavanja Duvanjskog sabora 882. godine na teritoriji kasnije bosanske države postojala bosanska biskupija podređena dukljanskom (barskom) nadbiskupu. U XI vijeku za jurisdikciju nad njom otimale su se splitska, barska i dubrovačka biskupija, ali u XII vijeku pobjedu je odnio dubrovački nadbiskup, kome se u ovo vrijeme potčinjavao bosanski biskup. Krajevi kasnijih Zapadnih strana, bar kad je riječ o teritoriji stare biskupije Ludrum, ostali su, međutim, u ovo vrijeme pod starom solinskom nadbiskupijom, njoj direktno podređeni i odvojeni od bosanske biskupije. Na Splitskom saboru 925. godine, stara solinska nadbiskupija obnovljena je kao novoosnovana splitska nadbiskupija i njoj će biti potčinjena i biskupija u Livnu.

Izvorni podaci svjedoče da je tokom druge polovine XIV i prve polovine XV vijeka došlo do primjetnog jačanja Katoličke crkve u Bosni, ponajviše ako ne i isključivo zahvaljujući djelatnosti franjevačke bosanske vikarije. Franjevačku bosansku vikariju osnovao je general Gerar Odonsi prilikom boravka u Bosni 1339. godine, ali je ona zvanično ustanovljena 1340. na opštem zboru franjevačkog reda u Asiziji. Bosanski ban Stjepan II odbio je da sam istupi protiv patarena u svojoj zemlji, ali je ipak dao pristanak za mirno djelovanje katoličkog reda na teritoriji svoje države, iz čega je uslijedilo pomenuto osnivanje bosanske vikarije. Prvi franjevački samostan, uz podršku bana Stjepana II, podignut je ubrzo poslije toga u Milima kod Visokog i posvećen je Svetom Nikoli. Prvi vikar bosanske vikarije postao je fra Peregrin Saksonac, koji će uz to postati blizak saradnik samog bosanskog bana. Ova saradnja bila je jedan od uzroka značajnog uspjeha franjevačkog djelovanja u bosanskoj državi od ovog vremena.

Od vremena vikara fra Peregrina Saksonca nadalje u samoj Bosni i njenom neposrednom susjedstvu niče veći broj franjevačkih samostana. Najstariji sačuvani po popisu franjevačkih samostana u bosanskoj vikariji, organizovanih po kustodijama, nalazi se u djelu fra Bartola Pizanskog iz 1385/90. Iako nepotpun, ovaj popis pruža važne podatke o organizaciji bosanske vikarije. Među popisanim

kustodijama nalazi se i Duvanjska kustodija sa samostanima u Stonu, Novom, Imoti, Cetini i Glamoču. Prema tome, prostor kraških polja koja su činila Zapadne strane srednjovjekovne bosanske države u XIV i XV veku bio bi u ovom trenutku u okviru Duvanjske kustodije. Duvanjska kustodija kasnije se podijelila na Cetinsku i Stonsku kustodiju, najkasnije do 1417. godine, kada se Cetinska kustodija prvi put pominje.

Prelazak Katoličkoj crkvi viđenijih predstavnika bosanske vlasti svjedoči o uspjehu franjevačke misije u Bosni od treće decenije XV vijeka. Tako se nasljednici hercega Hrvoja javljaju kao katolici, iako je sam Hrvoje veći dio života glasio za patarena."

PRISUSTVO CRKVE BOSANSKE I PRAVOSLAVACA

Govoreći o prisustvu bosanskih krstjana i pravoslavaca na teritoriji Zapadnih strana, imamo daleko manje neposrednih podataka. Kao prvi problem postavlja se prisustvo bosanske krstjanske crkve na ovom prostoru. Nema svjedočanstva o postojanju krstjanskih hiža na teritoriji na ovom prostoru bosanske države. Ona će ostati dominantna sigurno i do početka XV vijeka, ali bez uslova da se dalje širi, kao što je to bilo u prvim vijekovima njenog postojanja. Od pete decenije XV vijeka Katolička crkva u vidu franjevačkog aktivnog prisustva na teritoriji Bosne postaje konkurent koji prijeti da sebi privuče znatan broj vjernika. Ušavši relativno kasno u sastav bosanske države, od ranog doba podređen vlasti katoličke nadbiskupije u Splitu, prostor Zapadnih strana nije bio predodređen za aktivnije istupanje jeretičke bosanske crkve. Ali njeno prisustvo ne može se isključiti. Ovi prostori morali su biti ugroženi od jeresi koja se širila bosanskom banovinom jednako kao i dijelovi Bosne. Godine 1357. papa je dozvolio franjevcima da se nastane u Crkvi Svetog Dionisija kod tvrđave Otoke na Uni da bi se borili protiv uticaja jeretika, tj. bosanskih krstjana. U julu 1374. godine papa Grgur XI dao je dozvolu bosanskim franjevcima da podignu svoje samostane i crkve između ostalog i u oblasti Knina i Vrhrike radi lakšeg pridobijanja i pokrštavanja jeretika i šizomatika. Ove oblasti nalaze se u neposrednom susjedstvu bosanske države i nedaleko ili u samom susjedstvu teritorije kraških župa koje su činile Zapadne strane. Prisustvo pravoslavaca u oblasti Vrhrike i Knina posvjedočeno je i postojanjem pravoslavnih manastira i crkava na ovom prostoru iz perioda od XIV do XVI vijeka.

Prema istraživanju D. Dragojlovića, u papskim pismima u periodu od 1373. do 1377. godine redovno se pominju šizomatici, koje papa najčešće smješta u „krajeve Bosne" ili u „pogranične oblasti Bosne prema Ugarskoj". D. Dragojlović zaključuje da su ovi šizomatici mogli biti samo pravoslavno vlaško stanovništvo koje se od prve polovine XIV vijeka spominje u Humu i nekim dijelovima Hrvatske, Dalmacije i Bosne. Tako se Vlasi pominju oko Knina, Cetine i Krbave od 1345. godine. Ovo pravoslavno vlaško stanovništvo pristiglo iz Huma i oblasti Podrinja već krajem XIV vijeka po

svemu sudeći nije pripadalo više istočnoj crkvi, nesumnjivo usljed djelovanja katoličkih redova i sveštenika.

U vezi sa Zapadnim stranama moguće je jedino ukazati na izrazito stočarski karakter ovog prostora i s tim u vezi mogućnost da se dio pravoslavnog vlaškog stanovništva iseljenog iz oblasti susjednog Huma ili Podrinja doselio i u ove krajeve bogate pašnjacima. Direktnih izvornih potvrda o postojanju vlaškog pravoslavnog stanovništva na teritoriji Zapadnih strana za sada nema.

CRKVE I MANASTIRI

Na teritoriji sela Vinice u Duvnu, južno od savremene katoličke crkve, otkriveni su ostaci kasnosrednjovjekovne crkve. Još dvije srednjovjekovne crkve otkrivene su arheološkim ispitivanjima u Duvnu, jedna u selu Prisoje, a druga u Mesihovini. Ostaci kasnosrednjovjekovne crkve u Prisoju, od koje su otkriveni ostaci apside i zidova, nalaze se na današnjem pravoslavnom groblju. I ostaci crkve u Mesihovini potiču iz kasnog srednjeg vijeka. U Duvnu su u dosta sela arheolozi otkrili ostatke srednjovjekovnih grobalja.

Druženje na gradini pred crkvom, stoje: Karan S. Brane, dijete, Karan M. Nikola-Nine, Bilanović Drago, Karan M. Dušan-Dule, Stanišić J. Mijo, Karan V. Tomo, Karan S. Slobodan; čuče: Karan M. Savo, Važić Jovo-Jovan, Bilanović R. Nikola, Važić S. Ilija, Važić I. Mijo

Iz svega rečenog može se vidjeti da u XIV i XV vijeku teritorija Zapadnih strana predstavlja u vjerskom pogledu nejedinstveno područje. Katolički element je

nesumnjivo najjači na ovim prostorima, kao najstariji koji se ovde ukorijenio. No, dolaskom ovih krajeva pod bosansku vlast u njih je prodro i patarenski element, o čemu ponajviše svjedoči bliskost vlastele, koja je imala vlast nad ovim područjem, sa crkvom bosanskom. Prisustvo pravoslavaca najteže je utvrditi i bez daljnjih istraživanja. Ništa se više o tom pitanju za period srednjeg vijeka ne može reći. Arheološki ostaci ukazuju na prisustvo hrišćanskih crkava, dok nema podataka o postojanju paterinskih hiža na ovom prostoru.

Crkva na gradini prije rušenja 1992. godine

Druženje kod crkve na gradini

PRAVOSLAVNA CRKVA U DUVNU

Iz citiranih dijelova knjige „Zapadne strane u srednjovjekovnoj bosanskoj državi“ vidi se da je materijalnih dokaza o istoriji Pravoslavne crkve malo, pa se sa sigurnošću ne može utvrditi stalnost, trajnost i brojnost pravoslavnog življa na ovoj teritoriji.

Jedno je sigurno – da je pravoslavlje vjekovima prisutno na ovim prostorima.

Mnogi istoričari u svojim istraživanjima konstatuju da je katolička vjera krajem XIV i početkom XV vijeka imala jaku organizaciju i u tom periodu su zabilježeni najveći prelasci iz drugih vjera u katoličku.

Srbi iz Duvna izdržali su sva iskušenja i pritiske i ostali u pravoslavnoj vjeri. A time i u naciji. Istorijska činjenica je da su mnogi stanovnici ovih prostora promjenom vjere promijenili i naciju.

Crkva Svetog Nikole u Duvnu, sa zapadne strane, zvonik

Istorija srpskog naroda i Srpske pravoslavne crkve u Duvnu je ista ili slična. Zajedno su prolazili sva istorijska dešavanja, zajedno preživljavali sve ratove i bune, pritiske i ucjene i zajedno se razvijali. Crkva je bila ta koja je uticala na promjenu svijesti naroda, uticala na njegov kulturni razvoj, doprinjela razvoju pismenosti i čuvanju zajedništva, sloge i učestvovala u rješavanju raznih sporova koji su se javljali u društvu, porodici, selu i svim drugim dešavanjima, a posebno u periodima kad nisu bile razvijene državne institucije i nisu postojali zakoni, kao ni sredstva za očuvanje društvene tolerancije, pravde i zajedništva.

Sve vjerske organizacije imale su iste i slične uloge u razvoju društva, kao i veliki uticaj kod svojih vjernika i sledbenika.

Zbog istorijskog značaja Srpske pravoslavne crkve za opstanak srpskog naroda kroz istoriju u Duvnu, važno je istražiti istorijsko postojanje i djelovanje Srpske pravoslavne crkve na prostoru Duvanjskog polja, jer bez tog istraživanja i opisa istorijskog značaja i djelovanja ne bi bila potpuno istražena i opisana istorija srpskog naroda i rezultati tih istraživanja o Srbima u Duvnu bili bi nepotpuni.

Osveštavanje zvonika Crkve Svetog Nikole u Duvnu 1968. godine

Srpska pravoslavna crkva u Duvnu skoro u svakom sukobu ili ratu bila je predmet agresije, skrnavljeni su njeni objekti, paljene i uništavane sve knjige i arhive i zbog toga ne postoje dnevnici, evidencije krštenih, vjenčanih, umrlih niti bilo kakva druga arhiva.

U posljednjem ratu srušena je i uništena pravoslavna crkva u Mostaru, gdje je bio centar Zahumsko–hercegovačke eparhije, a sa njom su nestali i biblioteka i glavni arhiv. Zbog navedenih činjenica teško je istražiti istoriju crkve i srpskog naroda na ovim prostorima u bliskoj prošlosti, a još teže u ranijem vremenskom razdoblju, jer bez arhiva se ne može sa punom sigurnošću više saznati o periodu postojanja i trajanja Pravoslavne crkve, njenih vjernika i Srba na prostorima Duvanjskog polja. I pored toga, postoje tragovi i knjige koje nisu čuvane u crkvama i njenim arhivama, pa se jedan dio istorije može istražiti, što se vidi i u knjizi „Zapadne strane“, a postoje i druga istraživanja koja mogu dati dosta podataka o prošlim vremenima.

SABOR SRPSKIH KNEŽEVINA U DUVNU 877. GODINE

Albanci – lažni Iliri (6)

Piše: **Mihailo Stanišić**

Srpske episkopije od Livna do Skadra

Radi održavanja kontinuiteta u hronologiji praćenja kretanja Albanaca iz njihove prapostojbine put Evrope (ili Balkana), saopštimo ono što ne pominje Pletnjova, a vrlo je bitno za našu temu. Šta se to događa u praskozorje albanskog iskrcavanja (od strane Arapa) na Siciliju. Između 827. i 878. godine vođene su na Siciliji ogorčene borbe između Arapa i Romeja (Vizantinaca). U tom periodu, kad još nijednog Albanca nema u Evropi (pa ni na Balkanu), održava se Svenarodni sabor u Duvnu, gde su prisutni predstavnici Srba iz svih svojih kneževina od Epira do Istre.

Car Konstantin Porfirogenit u svom delu navodi da uvažava sve te srpske kneževine: Duklju – Zetu, Travuniju (Hercegovinu), Zahumlje (oko Neretve) i Paganiju, kao i sva njihova ostrva u Jadranu, za koja kaže da su naseljena Srbima, ističući njihovu radinost i svestrano razvijenu pomorsku i agrikulturnu privredu, car sa žaljenjem konstatuje da nije mogao da poseti veliku „pokrštenu Srbiju“ iza Dinarida na severu (koju dr Jovan Deretić naziva Zapadna Srbija).

Sabor u Duvnu (877. godine, dok se na Siciliji privode kraju žestoke borbe Romeja (Vizantinaca) i Arapa) bio je pod papskim pokroviteljstvom. Okupio je predstavnike svih tadašnjih srpskih kneževina sa prostora nekadašnjeg srpskog Ilirikuma (Ilirije). Nema tada ni pomena o bilo kakvom tragu postojanja nekakvih Albanaca – Ilira. I to saznanje trebalo bi da doprinese obuzdavanju paranoičnosti albanskih lidera i masa, njihovu umišljenost da su naslednici na zemljama (srpskim) nekadašnjeg Ilirikuma.

Ta opsednutost istorijskim falsifikatom, prema zaključcima socijalne psihologije, izaziva traumatične posledice: uvećava agresivnost Albanaca. Na saboru u Duvnu je određeno da na prostorima saveza srpskih kneževina (od Rimljana naziv Ilirikum), na ogromnoj teritoriji – od Livna do Skadra, bude organizovana mreža srpskih episkopija.

Njihovo rukovođenje povereno je Glavnom saboru u Duklji. Naznačeni su nazivi tih udruženih episkopija: Antibarum, Budiam, Ecateram, Dulcignum, Suacium, Skodrum, Drivastus, Poletum, Sorbium, Bosnjonium, Tribunium, Zac (Humlium). Ova crkvena organizacija u savezu srpskih kneževina dešava se u jeku kampanje organizovane po naredbi cara Vasilija I da Srbi primaju hrišćanstvo (od 867. do 886. godine).

Albanci su tada na Kavkazu primorani od Arapa da pređu u islam. Uskoro će biti raseljeni i rasuti po arapskom kalifatu, a jedan deo njih prebacivan je na Siciliju i u Južnu Italiju – tada u arapskom posedu. Odatle će znatan deo tih Albanaca biti prebačen preko Jadrana na Balkan, na srpsko tle (oko Kroje u Zeti). U kasnijim vekovima ovi Albanci postaće najamnički zulumćari, ustremljeni na Srbe i njihova dobra. Ali uzurpacija je usmerena prema župama Stare Srbije, a ne prema drugim srpskim zemljama Ilirikuma.

SKRADIN I KLIS POSTAJU SRPSKI GRADOVI
Episkop Nikodim Milaš

Međutijem, car Dušan, izvodeći svoje velike planove o raširenju srpske carevine, odluči pokoriti sebi Hercegovinu i Bosnu. Izazvan je upravo bio ovom prilikom na to Dušan zloćom i zavišću prema njemu Ludviga mađarskog, koji nagovorio bješe bana Stevana Kotromanića da otme Dušanu kneževinu trebinjsku sa Konavljem. Silnom vojskom udari Dušan protiv Stevana na Hercegovinu, pa na brzo osvoji i pridruži svojoj carevini svu tu kneževinu, od koje u primorskom dijelu sve od Dubrovnika do Omiša. Iz Hercegovine pređe Dušanova vojska u Bosnu, te napredujući utvrdi glavni stan na Duvanjskom polju. Otuda je dio te vojske prodirao duž rijeke Cetine ka izvoru njenom, a drugi dio osvajao je zemljišta oko rijeke Krke. Između drugih gradova dalmatinskog kontinenta osvojen je bio i Imocki, gdje je Dušan postavio bio jaku posadu svojih vojnika. Sve se ovo događalo 1350. godine. Dopro je bio Dušan kao pobjedilac sve do Trogira, otkuda su mu 8. januara 1351. trogirski građani poslali darove i svoje poslanike da mu se poklone.

Dok je Dušanova vojska bila u Dalmaciji, sestra mu Jelena, udovica Mladena Đurđeva Šubića, koja je u ime nejakoga sina joj Mladena vladala u Klisu i Skradinu, ne mogući sama da upravlja tim mjestima, dogovori se sa bratom i ustupi mu oba grada. Dušan ih primi pod svoju vlast i pridruži ih Humskoj kneževini. Ujedno pošalje srpske posade u iste gradove, pod zapovjedništvom starješine carskih alemanskih tjelohranitelja Palmana za Klis i Đurđa Isete, srpskoga vlastelina, za Skradin. Mi mislimo da je to moglo biti 1350. godine, kada je Dušanova vojska bila najbliže tim gradovima. A može biti da je bilo i 1348, kada je Jelenin muž umro i kad joj je usamljenoj sa nejakim sinom trebalo da brani svoje od Mađara. Kako bilo, ili 1348. ili 1350, svakako okolo te godine Skradin i Klis postaju srpski gradovi; a okoline tih gradova, od kojih su mnoge puste bile, budu naseljene srpskim narodom, većinom iz Hercegovine.[22]

SREDNjOVEKOVNI PRAVOSLAVNI MANASTIR LABOSTIN NA DUVANjSKOM POLjU

Srpska pravoslavna mitropolija i arhidijeceza hercegovačko–zahumska (dalje u tekstu Hercegovačko–zahumska mitropolija), u čijem je sastavu većim delom bila i današnja Mileševska eparhija, objavila je 1890. godine prvi šematizam, gde su pobrojani svi njeni manastiri i data njihova istorija. Među 16 navedenih manastira na tom velikom prostoru, koji su bili živi ili u ruševinama, na 11. mestu bio je manastir Vavedenija Presvete Bogorodice na Duvanjskom polju. Razlikovao se od ostalih manastira po tome što su njegovi temelji bili preorani, ali se zna gde su bili, kamen od koga je bio sazidan još postoji – ugrađen je u jednu staru duvanjsku džamiju, a sačuvani su ključ i manastirski pečat.

[22] Preuzeto iz Kupreškog sabornika, 2–3, Beograd – Novi Sad, 2006.

Manastirski pečat, koji mu je bio ustupljen, obradio je Vid Vuletić Vukasović, pročitavši i legendu sa pečatnika: .Manastir · Labostjan · * hram · * V · vedenie* Prestie* Bce. Pri tome je unekoliko urađena revizija prvobitne legende koja je bila obelodanjena u Šematizmu iz 1890. godine. Ta izmena se odnosila na naziv manastira koji je u prvom čitanju glasio kao LMOSTIN* (Mostine), što je ispravljeno u Labostjan* (Labostin). Ime manastira Labostin prihvatio je i Vladimir Ćorović.

Bronzani pečat i ključ srednjovekovnog manastira Labostin sa Duvanjskog polja, te drevne pravoslavne bogomolje sa krajnjeg severozapadnog dela Hercegovačko–zahumske mitropolije, uklinjeni duboko u Bosnu, sticajem srećnih okolnosti dospeli su u rezidenciju mitropolita hercegovačko–zahumskog Serafima Perovića u Mostaru, koji je zaslužan što su u Šematizmu iz 1890. obelodanjeni do tada prikupljeni podaci o ovoj bogomolji. Zahvaljujući mitropolitovom razumevanju, manastirski pečat je ustupljen Vidu Vuletiću Vukasoviću da ga prouči i opiše.

Manastir Vavedenija Presvete Bogorodice, kako stoji u Šematizmu iz 1890. godine, uzdizao se pored puta koji sa juga Duvanjskog polja od Koma – Liba vodi na sever u varošicu Duvno, deset minuta pešice od Mandinog Sela, naspram Rašćana, pored gradine koja se pominje pod imenima Mirkova, Markova ili Mandina gradina. Pored manastira bilo je i groblje na kome su Turci porušili krstove.

Mandina gradina i polje pored u proljeće, porušene zidine srpske pravoslavne crkve Vavedenje Presvete Bogorodice

U Šematizmu Hercegovačko–zahumske mitropolije iz 1890. godine obelodanjen je podatak koji svedoči i o tome kako se steklo saznanje o manastiru Labostinu. Navedeno je da je pečat ovog manastira našao ,,prije 60 godina (oko 1830, prim. J. B.) neki težak Vujin Bilanović na mjestu gdje je manastir postojao orući onuda zemlju. On je pečat predao nekakvom pivskom kaluđeru Sočivici, koji se slučajno tada kod njegove kuće desio. Zatim je od ruke do ruke išao pečat dokle je ove (1890, prim J. B.) godine iz kuće Džonliza u Mostaru izbavljen i sada se nalazi, kao što je pomenuto, u mostarskoj mitropoliji... Na mjestu gdje je pečat nađen, našao se u zemlji 1880. godine i jedan ključ – sigurno od crkve, koji izradom takođe pokazuje starinu, a načinjen je od bronze.“

U rukopisnoj zaostavštini arhimandrita Nićifora Dučića, prijatelja i bliskog saradnika mitropolita Serafima Perovića, postoji jedna neobjavljivana beleška, po svoj prilici načinjena pre 1890. godine, u kojoj se pominje srpska pravoslavna crkva Jabuka nasred Duvanjskog polja, čiji su se temelji u drugoj polovini devetnaestoga veka videli iznad zemlje i ona glasi: ,,Županjac varošica u Duvnu. Jabuka crkva nasred polja Duvanjskoga vide se razvaline pored zemlje. U džamiji u Županjcu ima jedan kamen sa natpisom ćirilskim iz te srušene crkve Jabuke.

Najviša kota uzvišenja Jabuka, gdje se nalazila pravoslavna crkva Jabuka, koju su srušili Turci.

Mostina manastir u Duvnu. Raskopan mu je temelj, te se sada sije i ore tuda. Pečat je toga manastira u Džonliza u Mostaru, tako i ključ. Po pečatu se zna da je crkva bila Vavedenja.“ Pored te crkve Dučić pominje i manastir Mostinu (Labostin, prim J. B.) na Duvanjskom polju, čiji se temelji ne vide i gde se prostor na kome se on nalazio ore. Pošto se u narodnim pesmama o Mijatu Tomiću opevana Jabuka livada prostire odmah iza gradine, ili mesta gde Šematizam iz 1890. pominje manastir Mostinu, onda je očigledno reč o jednoj istoj bogomolji. Dučić po svoj prilici nije dobro razumeo kazivače koji su mu saopštili podatke o duvanjskom manastiru.

I Vid Vuletić Vukasović pokušao je da na Duvanjskom polju nađe potvrdu o postojanju ovog manastira. Posredstvom Mostarca Toše Ivaniševića došao je do svedočenja Save Vukanovića iz Duvna, koji mu je potvrdio da postoji predanje da je kod Mandinog Sela postojao pravoslavni manastir koji se zvao Labostin ili, kako su ga neki zvali, Hlabostin.

Nešto više podataka o manastiru Labostinu tridesetak godina kasnije pokušao je da prikupi Vladimir Ćorović, ali njegova nastojanja nisu donela rezultate. Baveći se Labostinom, Ćorović se nije pozivao na zapis o ovom manastiru obelodanjen u Šematizmu iz 1890. godine, a nije znao ni za pomenuti zapis Nićifora Dučića.

Sa nešto više osnova mogla bi se stvoriti predstava o tome kako je izgledala crkva manastira Labostina, na šta nam ukazuje pečat ove bogomolje. Na osnovu pečata može se pretpostaviti da je manastirska crkva mogla imati tri kupole, što, uostalom, kaže i Vid Vuletić Vukasović, „u polju je na pečatu urezan hram sa tri kubeta, tj. dva pobočna manja, a posrijedi veliko kube. Na pobočnom kubetu s desne je strane kao u spakatu živopis sprijeda. Uz kube je s desne i lijeve po jedan krst, a s desne se strane iza istog kubeta spušta anđeo, kao u hram. Na kubetu su, s lijeve strane, sprijeda dva prozora, a tako je i na hramu na pročelju s desne kod vrata prozor, a jedan s lijeve kod oltara... Kod oltara je u hramu (hram je u presjeku) s desne strane starac sveštenik pod bradom u vladičanskoj ornamentisanoj stolici te prima Bogorodicu (u mlađahnoj dobi), koja je pred njime prema desnoj, a starac je (Simeon?) okrenut put lijeve. Iz Bogorodice su dva lica, s desne Josif, a s lijeve Ana. Iza Josifa i Ane nalaze se tri ženska lica. Svi su obučeni u duge haljine poput dalmatike, a na glavi im je svetiteljski torac (aureola). Prosto polje pred Bogorodicom ispunjeno je cvijećem, a tako je malko cvijeća i pod nogama. U riječi LABOSTIN□ je A okrenuto, urezano *s* naopako“.

I Šematizam Hercegovačko–zahumske mitropolije, a i beleške Nićifora Dučića pominju podatak da su manastir razorili Turci, a da su kamen od kog je bio građen odvezli u obližnje Duvno i od njega sazidali džamiju. Pored toga, Dučić pominje da je tom prilikom odnesen kamen sa ćiriličnim natpisom, koji je zatim ugrađen u spoljašni zid duvanjske džamije, gde su se ćirilična slova razaznavala na kamenu. Pored toga, Dučić je zapisao da su se sačuvali pečat i ključ ovog manastira i da ta dva predmeta čuva srpska mostarska porodica Džonlizi.

Na prostoru gde se nalazio manastir u podnožju gradine u Rašćanima, na rubu Jabuke livade, do današnjih dana sačuvalo se nekoliko skupina stećaka, što potvrđuje pravilo da su se oko manastira, u čijoj su blizini bila naselja, formirala groblja. Na južnoj padini gradine je 20 stećaka, na jugoistočnoj padini su tri velika ukrašena stećka, na kojima dominiraju krstovi sa jednakim krakovima koji se proširuju pri krajevima. Četiri stotine metara na severu prema Duvnu, u predelu Jabuke livade, nalazi se 30 stećaka. Svi ti grobovi postavljeni su u pravcu jugoistok–severozapad (istok–zapad), što je karakteristično za sahranjivanje pravoslavnih hrišćana.

Na gradini kod Rašćana i Mandinog Sela, koje se uzdiže iznad Jabuke livade, nalaze se ostaci praistorijskog utvrđenja. Gradina je, kako kaže Alojz Benac, ,,jedno neveliko uzvišenje koje se kao neki pupak uzdiže iznad ravnog terena u istočnom dijelu polja. Izvanredno je dobro povezana – u vizuelnom smislu – sa gradinom na Libu, tako da izgleda da se nalazi pod njenom neposrednom zaštitom... Samo uzvišenje je nejednako uzdignuto, uglavnom je ovalnog oblika i orijentisano po dužoj osnovi u pravcu istok–zapad. Obeleženo je sa nekoliko terasa na različitim nivoima, ali se ipak ističu dvije osnovne terase: jedna na sjevernoj strani, koja je znatno viša, i druga na jugozapadnoj strani, niža i ravnija“. Na istočnoj strani gradine postoji ogromni tumul, na kome su nađeni grobovi sa ostacima drvenih sanduka koji potiču iz srednjeg veka ili turskih vremena. Na gradini je srpska pravoslavna crkvica.

Na jugoistočnom delu Duvanjskog polja na 1.023 metra nad morem uzdiže se uzvišenje Lib, koje dominira i stražari nad Duvanjskim poljem, na čijem su vrhu tragovi velike praistorijske dalmatske gradine, za koju je Konstantin Pač izneo tvrdnju da su to ostaci dalmatskog Delminijuma, što su prihvatili još neki istoričari.

Očigledno je da toponim Lib, koji narod zove i Hlib, odiše dalmatskom drevnošću. Negde u blizini, u jednoj varijanti *Letopisa popa Dukljanina*, pominje se planina Hlivaj (Hlivaj –Hliv – Liv), pa se može pretpostaviti da je reč o istom lokalitetu. Samo odgonetanje značenja imena manastira Labostin moglo bi se možda dovesti u vezu sa visom Lib (Lib – Liv – Hliv – Labostin – Hlabostin).

Do danas nije poznat, ili bar nije sačuvan izvor koji bi posvedočio kada je manastir Labostin tačno podignut. Vid Vuletić Vukasović je zaključio da njegov pečat potiče iz trinaestog veka. U tom veku širom Bosne i Hercegovine podignuto je dosta pravoslavnih manastira na prostorima srpskih srednjovekovnih zemalja, među koje prota Svetislav Davidović ubraja manastir Ozren, Gostović, Lovnicu, Papraće, Tavnu, Krupu, Liplje, Stuplje, Vozuću, Dobrićevo, Zavalu, Crkvu Svetog Petra u Čičevu, manastir Banjsku kod Prijepolja, Mileševu. Ovaj uzlet pravoslavlja povezan je sa usponom srpske nemanjićke države. Iz toga vremena verovatno je i Zaostrog kod Makarske, manastir u kom su bili srpski kaluđeri reda Svetog Vasilija Velikog – vasilijanci. Manastir su kasnije oteli rimokatolici, porušili ga i kraj njega od istog kamena sazidali samostan.

Sedište Zahumske eparhije bilo je u manastiru Presvete Bogorodice u Stonu ili, što neki tvrde, u istoimenom manastiru u nevesinjskom selu Zalomu. Postoji uverenje da je Duvanjsko polje oduvek bilo u sastavu Zahumsko–hercegovačke eparhije, čija se granica prostirala severnom stranom duvanjskog kraja, a u istorijskim izvorima Duvno se kao sastavni deo Zahumsko–hercegovačke eparhije prvi put pominje početkom osamnaestog veka, to je ostalo i posle reorganizacije ove eparhije u devetnaestom veku.

Bez konkretnih podataka teško je odrediti kada je srušen ovaj manastir, da li se to desilo jednom ili više puta i da li je, pre nego što je sasvim nestao, neki put obnavljan. Ne znamo ko ga je prvi srušio: Turci ili rimokatolici – Mađari. Desilo se to pre 1660. godine, kada je Duvno posetio Evlija Čelebija, koji tvrdi da je u to vreme ovo naselje brojalo oko 400 kuća, gde je bila jedna velika džamija. Pretpostavljamo da bi to mogla biti Đuđ-Džaferova džamija u Duvnu, podignuta u starom jezgru ovog mesta. Ako se prihvati podatak Nićifora Dučića da je duvanjska džamija napravljena od kamena srušene crkve Jabuke, onda se rušenje ove bogomolje, ili manastira Labostina, dogodilo pre dolaska Evlije Čelebije u ovo mesto.

Za geografski i duhovni prostor u čijem je središtu bio manastir Labostin na Duvanjskom polju, posvećen Vavedeniju Presvete Bogorodice, moglo bi se vezivati i Divoševo jevanđelje, pronađeno 1960. godine u pravoslavnoj crkvi u selu Podvrhu kod Bijelog Polja u Staroj Hercegovini. Ova bogoslužbena knjiga, prema zapisu koji je u njoj ostavio nepoznati prepisivač, pisana je po narudžbini bosanskog velmože Divoša Tihoradića, koji se pominje u dvema poveljama bosanskog bana Stefana Kotromanića, iz 1332. i 1333. godine. U prvoj povelji Divoš se pominje među svedocima iz Završja, a neki to Završje, premda ima i drugačijih mišljenja, smeštaju na prostor današnjeg Duvna, Livna i Glamoča, kao i šireg zaleđa Splita, a moglo je biti napisano oko 1330. godine. Danas se čuva u Muzeju Mitropolije crnogorsko–primorske na Cetinju.

Ova bogoslužbena knjiga rađena je po obrascu Istočne crkve. Reč je, dakle, o pravoslavnoj bogoslužbenoj knjizi koja se koristila u Srpskoj pravoslavnoj crkvi sve dok nije otkrivena, i ne može poslužiti u Katoličkoj niti ijednoj drugoj crkvi. Prepisana je sa predloška sa kojeg je prepisano i Miroslavljevo jevanđelje, prema obrascima Pravoslavne crkve.

U vezu sa tradicijom koju je iza sebe ostavio manastir Vavedenija Presvete Bogorodice sa Duvanjskog polja mogao bi se dovesti i zapis iz jednog rukopisa manastira Hilandara iz šesnaestog ili sedamnaestog veka: „Priloži sa i napisa sa s · □ greckago na slovensk · i язik godn · m · □ otcem Vital · em · □ v Duvn]. Pomen imena monaha Vitalija iz Duvna mogao bi na posredan način da ukaže da se monaška vatra iz manastira Labostin posle rušenja ove bogomolje razgorevala na njenim ruševinama, u blizini ili na nekom drugom mestu na Duvanjskom polju. Ovaj zapis

jasno govori da je među duvanjskim crnoriscima bilo i učenih monaha koji su prevodili sa grčkog jezika, što bi moglo da navede na zaključak da je Duvanjsko polje bilo centar duhovnosti i pismenosti za šire područje."

Prema Opštaku manastira Zavale u Popovom polju, među priložnicima iz prve polovine osamnaestoga veka koji su davali priloge ovoj bogomolji bilo je i onih iz Duvna i duvanjskog sela Brišnik. Među njima nalazimo monaha Pajseja i monahinju Anastasiju. Po ovome bi se moglo zaključiti da je i u to vreme na Duvanjskom polju još bilo monaškog žara manastira Labostina, na starom ili nekom novom mestu, koji je nastavljao tradiciju ove drevne bogomolje. Među darodavcima koji su u to vreme dolazili u manastir Zavalu bilo je i pravoslavnih Srba iz susednog Livanjskog polja.

Još jedan podatak svedoči o pobožnosti duvanjskih Srba, koji su duhovno stasali u ozračju koje je mogao da širi pravoslavni manastir Vaznesenja (Vavedenja) Bogorodice na Duvanjskom polju. To je zapis sa plaštanice izrađene 1754. godine, koji se čuvao u Dabrobosanskoj mitropoliji u Sarajevu. Na plaštanici je zapisano: „Otkupi že Gospodi raba božija anatemis Simo Jelica, Pero Mitrić i Lazo Duvnjak. Pisa Ilija i Radič, Ari jereja Simona." U prepisu ovog zapisa koji je uradio Ljubomir Stojanović umesto Ilije Radiča stoji Ilija Obrad, a ime drugog priložnika Jelice Stojanović napominje se da bi se moglo pročitati i kao Jelić ili Jeliča. Ovaj zapis za Duvno je vezan prezimenom Duvnjak, što znači da porodica priložnika Laze Duvnjaka ne živi više na Duvanjskom polju, nego se sa njega iselila. Pošto se prezime Duvnjak javlja uz prezime Mitrić, onda bismo pravoslavne hrišćane, čiji se spomen sačuvao u ovom zapisu, mogli tražiti negde u susedstvu, negde na susednoj Kupreškoj visoravni, u Ravanjskoj parohiji, u kojoj se jedno pored drugog sreće prezime Mitrić i Duvnjak.

Nije slučajno ni to što su duvanjski Srbi crkvicu Vavedenija Presvete Bogorodice 1891. godine podigli na visu Markova gradina, gde su ostaci srednjovekovnih građevina, ali i onih iz rimskih i starijih dalmatskih vremena. Još je među pravoslavnim Srbima tada bilo prisutno predanje o srušenom manastiru koji se uzdizao na tom mestu ili u neposrednoj blizini. Zbog toga su se duvanjski Srbi odlučili da bogomolju grade ne u naselju, pored groblja u selu Rašćanima, nego izvan sela, na bregu. Bogomolja je zidana od tesanog kamena koji, uvereni smo, nije vađen iz majdana i obrađivan, nego je iskopan sa temelja stare bogomolje. Onda je i razumljivo što je novopodignuta crkva, kao i manastir koji je prethodno ovde postojao, bila posvećena Vavedeniju Presvete Bogorodice.

Jedan od važnih uzroka što se o pravoslavnom manastiru Labostin na Duvanjskom polju malo zna jeste taj što su tokom devetnaestog i početkom dvadesetog veka arheološka istraživanja Duvanjskog polja uglavnom obavljali arheolozi, revnosni službenici austrougarske države i njene politike u Bosni i Hercegovini. Oni su, zbog verskih i političkih interesa nastojali da umanje značaj i zatru svaki podatak koji svedoči o ranijem prisustvu Srba u Bosni i Hercegovini, a pogotovo na Duvanjskom polju. Toga stava pridržavali su se i kasniji istraživači.

Oltar crkve na gradini prije rušenja 1992. godine

Rad Vida Vuletića Vukasovića „Stari manastirski pečat iz Duvna (Županjca)“ obelodanjen je u vreme kada su Rimokatolička crkva, ali i pojedine hrvatske političke partije i pokreti počeli da šire i utvrđuju mit o tome kako je hrvatski kralj Tomislav 925. godine krunisan na Duvanjskom polju, pa je i šire geografsko područje pretvarano u izuzetno značajan hrvatski istorijski prostor. U taj okvir se nije uklapala priča o srpskom pravoslavnom manastiru Labostinu. (Podaci prvo objavljeni u listu „Nova zora“, 11–12, 2006)

Pečat manastira Labostina, crtež Vida Vuletića - Vukasovića

DREVNA CRKVICA NA MANDINOJ GRADINI

Jednu malu crkvicu imali su pravoslavni na Mandinoj gradini, između Rašćana i Mandina Sela. Tu crkvicu spominje još fra Petar Bakula u svom šematizmu iz 1867. godine. Bakula piše kako su pravoslavni nepravedno prisvojili crkvu u Rašćanima. On drži da je ta crkva nekad pripadala katolicima. Vjerovatno se radi o istoj crkvici na Mandinoj gradini gdje se i u novije vrijeme nalazila mala pravoslavna crkvica. „Sigurno je da je ovdje bila crkva Sv. Nikole“, piše Bakula. „Nedavno su pravoslavni u ruševinama ove crkve našli pečat sa slikom Sv. Nikole u sredini i s natpisom ćirilicom: PEČOT SVETOG NIKOLE. Pravoslavni, držeći da su oni zakoniti nasljednici ovoga pečata u crkvi posvećenoj Svetom Nikoli, služe se ovim nađenim pečatom, ali ne s pravom.“

Teško bi bilo povjerovati da se tu ikada nalazila katolička crkva, tim više što se ni u jednom sačuvanom popisu od 17. stoljeća do danas ne spominje da bi u Rašćanima živjeli katolici. Zbog toga, a i zbog činjenice da je na pečatu natpis pisan ćirilicom, ipak izgleda da su se pravoslavci s pravom služili navedenim pečatom i da je tu oduvijek bila njihova crkvica. Očigledno je da je bila vrlo stara, svakako puno starija od Bakulina zapisa, ali nije poznato koliko stara. Malena i neugledna crkvica srušena je u vrijeme domovinskog rata i danas se vide samo zidine. Nije razjašnjeno kako je došlo do rušenja.

DRUGI ARGUMENTI KOJI DOPRINOSE VERODOSTOJNOSTI O POSTOJANjU CRKVE JABUKE NA GEOGRAFSKOM PROSTORU JABUKA ISPOD SELA RAŠĆANA

O postojanju manastira Labostin na Mandinoj gradini i pravoslavne crkve na 700 metara zapadno od gradine mogu se pronaći tragovi i dokazi. Na srpskom groblju u Mandinu Selu postoji spomenik koji je podigao Vuin Bilanović svojoj majci 1613. ili 1713. godine. Prema prevodu natpisa koji je ispisan starim ćiriličnim pismom, vidi se da je prevod obavilo lice koje poznaje staru ćirilicu.

Prevod glasi:

IS HST
OVDE POČIVA RAB BOŽIJI
MARTA PALAKIA MATI VUINA
BILANOVIĆA (AHIG tj. 1613. ili 1713)

U tekstu u kojem se opisuju gradina, manastir i pečat manastira, spominje se Vulin Bilanović koji je, po navodima u tekstu, pronašao pečat i ključ manastira oko 1830. godine. Pošto je godina koja se nalazi na spomeniku 1613. ili 1713, može se pretpostaviti da je Vujin Bilanović, koji je pronašao pečat i ključ manastira, potomak Vuina koji se spominje na spomeniku iz 1713. godine.

Spomenik na groblju u Mandinu Selu

Usmena predanja

Postoje i predanja u kojima se prepričavaju priče da je na uzvišenju Jabuka, kako se u tekstu o manastiru navodi, oko sedamsto metara zapadno postojala manastirska crkva, koju su Turci srušili i kamen odvezli za izgradnju grada Duvna i džamije u Duvnu. Na prostoru koji je najveće uzvišenje cijelog uzvišenja Jabuke, nalazi se gomila kamenja i taj dio nikad se nije mogao obrađivati zbog kamenja.

Iz knjige „Sto godina škole u Mandinu Selu“

Usmenu narodnu tradiciju i predanje o krunidbi kralja Tomislava na Duvanjskom polju zabilježio je duvanjski sveučilištarac Petar Baković neposredno nakon Prvog svjetskog rata, a njih je u Zborniku Matice hrvatske objavio hrvatski povjesničar Vjekoslav Klaić. Kako ih je Baković zabilježio od dvojice tad starijih ljudi iz Srđana – Marka Kovačevića pokojnog Ante starog 82 godine i Jure Kovačevića pokojnog Ante starog 80 godina – navodimo njegove zapise što ih je objavio V. Klaić.

Marko Kovačević:

„Kralj Tomislav, kad je u stara vremena vladao rvackom državom, bio je krunisan u Kongori pod čvorovim hrastom, a i danas se zna gdje je bila crkva u kojoj

se Tomislav krunio. Kako stari ljudi pamte i pripovidaju, ukopan je Tomislav na Jabuci njivi (na Čondraku) i pored Tomislava ukopana su još tri poglavita rvacka kralja....“

Jure Kovačević:

„Stari naši nama su pripovidali da je prvi rvacki kralj Tomislav, kralj svega svita onda – u ona vrimena okrunjen pod čvorovim hrastom u Kongori. Kad su odali ovi inžinjuri za vrima austrijanske vlade, oni su pronašli da se kralj tude krunio i da su tu velike zgrade bile. Stari naši pamte da su Turci vozili od Lipe i sa Jabuke i sa Karanove njive na Čondraku kamen od velikih zgrada kad se grad Duvno gradio. Oni su silom nagonili fukaru da kamen goni i fukara ga je gonila.“

I ove izjave, iako su to stara predanja, ipak spominju iste događaje koji se opisuju u vezi s postojanjem pravoslavne crkve na Jabuci, njenom rušenju i odvoženju kamena u grad Duvno. U dijelu polja koje se prostire sjeverno od Jabuke i danas se naziva Crkvine, na kojem su vidljivi ostaci građevina.

Turci su Duvanjsku kapetaniju zvali Sedidžedidska po gradu Sedi-džedidu, koji su 1723. sagradili u Županj Potoku. Njegovo ime u prevodu znači novi zid, što ukazuje na pomicanje odbrambene crte prema unutrašnjosti. Sjedište kapetanije bio je Županj Potok, kasnije Županjac.

Na osnovu ovog podatka moglo bi se pretpostaviti da je crkva Jabuka porušena za vrijeme gradnje grada Županjca od 1717. do 1723. godine.

Područje od mjesta gdje postoje tragovi građevine, prema selu Srđani, livade Jabuke, i danas se nazivaju Crkvine.

Nazivi njiva

Njive ispod gradine koje idu od livada „manduša“ do same gradine zovu se Mostine, ova riječ se pominje u tekstu koji govori o manastiru Labostin. Prvi prevod imena manastira bio je Lmostin (Mostine), kasnije ispravljeno u Labostin. Naziv njiva koje svojim krajem dodiruju padine gradine još je jedan od dokaza da je manastir postojao.

I pored svih vidljivih tragova, i naziva livada i njiva, i predanja koja su se prenosila sa koljena na koljeno, nije pokušano nikakvo arheološko istraživanje kako bi se sa naučne strane utvrdila istina o postojanju pravoslavne crkve i manastira na području KO sela Rašćana.

POSJEDOVNI LIST NA ZEMLjIŠTE I CRKVU NA MANDINOJ GRADINI

REPUBLIKA BOSNA I HERCEGOVINA Strana: 1
FEDERACIJA B i H
HERCEGBOSANSKA ŽUPANIJA
OPĆINA TOMISLAVGRAD
ODJEL ZA GEODETSKE I IMOVINSKO-PRAVNE POSLOVE
Broj: 07-952-2-6
Datum: 07.02.2003

PRIJEPIS POSJEDOVNOG LISTA 13

katastarska općina: ***Mandino Selo***

Katas.	Prezime i ime posjednika			Dio	Vrsta	Br. iz	Datum
00890	BILANOVIĆ DRAGIN BOŽO , M. SELO 1			1/1	0		. .
Broj		Br.pl. Br.sk.		Kla	Površina	Katastarski	Pripis	Br. prom. Dat prom
27	DUJIĆA DOCI	002	Livada	6	24 41	10,68		. .
94	DUJIĆA DOCI	002	Livada	6	25 45	11,14		. .
522	POPLAŠNICA	010	Oranica	3	2 40	3,51		. .
522	POPLAŠNICA	010	Oranica	4	28 05	33,98		. .
523	POPLAŠNICA	010	Livada	2	14 40	19,08		. .
523	POPLAŠNICA	010	Livada	3	7 28	7,20		. .
536	NOGA	011	Oranica	3	2 45	3,58		. .
536	NOGA	011	Oranica	4	14 87	18,02		. .
536	NOGA	011	Oranica	5	22 97	21,85		. .
537	NOGA	010	Livada	2	4 33	5,74		. .
537	NOGA	010	Livada	3	1 40	1,38		. .
556	ŠIROKA	011	Oranica	5	14 40	13,70		. .
556	ŠIROKA	011	Oranica	7	23 88	8,99		. .
587	MOSTINA	013	Livada	2	2 41	3,19		. .
588	MOSTINA	013	Oranica	4	4 36	5,28		. .
588	MOSTINA	013	Oranica	5	11 10	10,56		. .
588	MOSTINA	013	Oranica	7	4 66	1,75		. .
617	PRAŠČEVINA	013	Oranica	6	17 60	12,15		. .
617	PRAŠČEVINA	013	Oranica	7	3 67	1,38		. .
631	PODVORNICA	011	Oranica	6	5 55	3,83		. .

BOSNA I HERCEGOVINA
FEDERACIJA BOSNE I HERCEGOVINE
HERCEGBOSANSKA ŽUPANIJA
OPĆINA TOMISLAVGRAD
Služba za geodetske poslove, imovinsko-pravne poslove
i katastar nekretnina
UR BROJ: 05/1-30-2-36/2014-6
DATUM: 15.01.2014

Katastarska općina: Raščani
Broj plana: 9
Razmjera plana 1:2500

KOPIJA KATASTARSKOG PLANA
Razmjera 1:2500

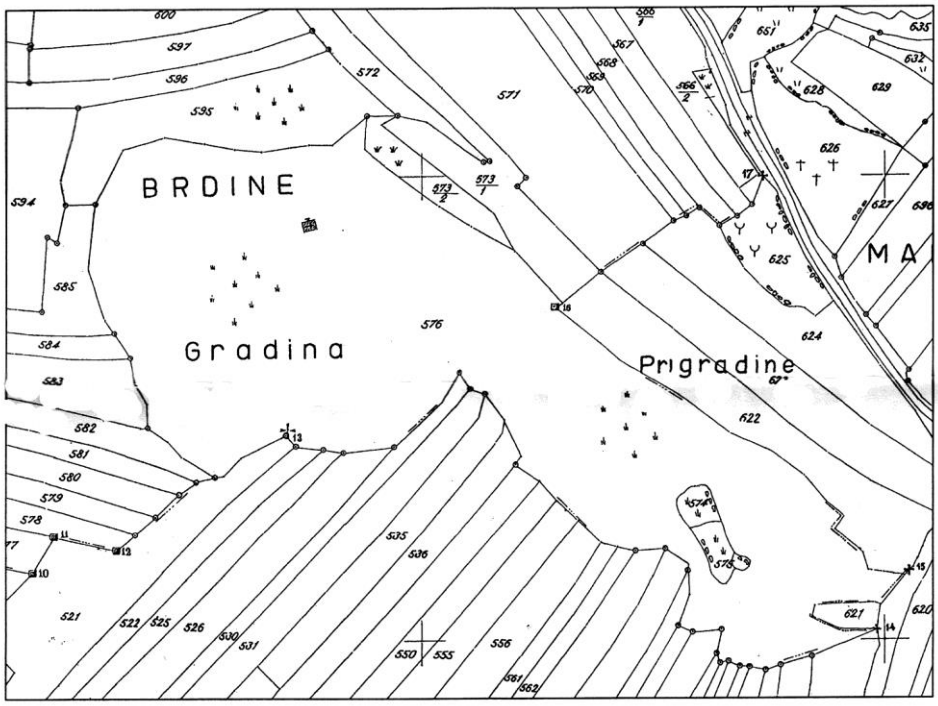

Naknada za korištenje podataka izmjere i katastra (Službene novine Federacije BiH, broj 69/2005), po tarifnom broju 11.2.1 u iznosu od 35.00 KM

PL/KKU	Naziv	Podaci o nosiocima prava Adresa	Pravo	Udio
34	BILANOVIĆ SAVE BOŽE	BEOGRAD	Posjednik	1/2
34	BILANOVIĆ SAVE ILIJA	BEOGRAD	Posjednik	1/2
77	KARAN MILANA BOŽO	MOŠE PIJADE 85, PERLEZ	Posjednik	1/3
77	KARAN MILANA NIKOLA	CARA LAZARA 10, KOZARSKA DUBICA	Posjednik	1/3
77	KARAN MILANA SAVO	ILLINOIS, USA	Posjednik	1/3
118	STANIŠIĆ PERE ILIJA	BANJA LUKA	Posjednik	1/1
124	ŠARAC LUKE IVAN	M. SELO	Posjednik	1/1
205	MARKOVIĆ (DRAGO) PERO	MANDINO SELO	Posjednik	1/1

Vlasništvo nad brdom Mandina gradina, katastralna općina Mandino Selo A. Posjedovnica. Broj gruntovnog uloška 168. Pod rednim brojem:

1. Katastralni broj čestice 125/2, oznaka nekretnine „crkva sa crkvištem, površine 80 metara kvadratnih“

1. Katastralni broj čestice 45, oznaka nekretnine „groblje“, površina 3 dunuma, (3.000 m2)

2. Katastralni broj čestice 125/1, oznaka nepokretnosti „pašnjak Manduša“, površine 51,83 dunuma (51,830 m2)

3. Katastralni broj čestice 125/3, oznaka nekretnine „vrh Pećilište“, površine 200 m2

4. Katastralni broj čestice 125/4, oznaka nekretnine „vrh u Gradini“, površine 660 m2

5. Katastralni broj čestice 125/5, oznaka nekretnine „pašnjak Manduša”, površine 230 m2

UKUPNA POVRŠINA NEKRETNINE MANDINE GRADINE JE 56 DUNUMA

U listu B. VLASTOVNICA. Broj gruntovnog uloška: 168, u dijelu „Upisi“ stoji:

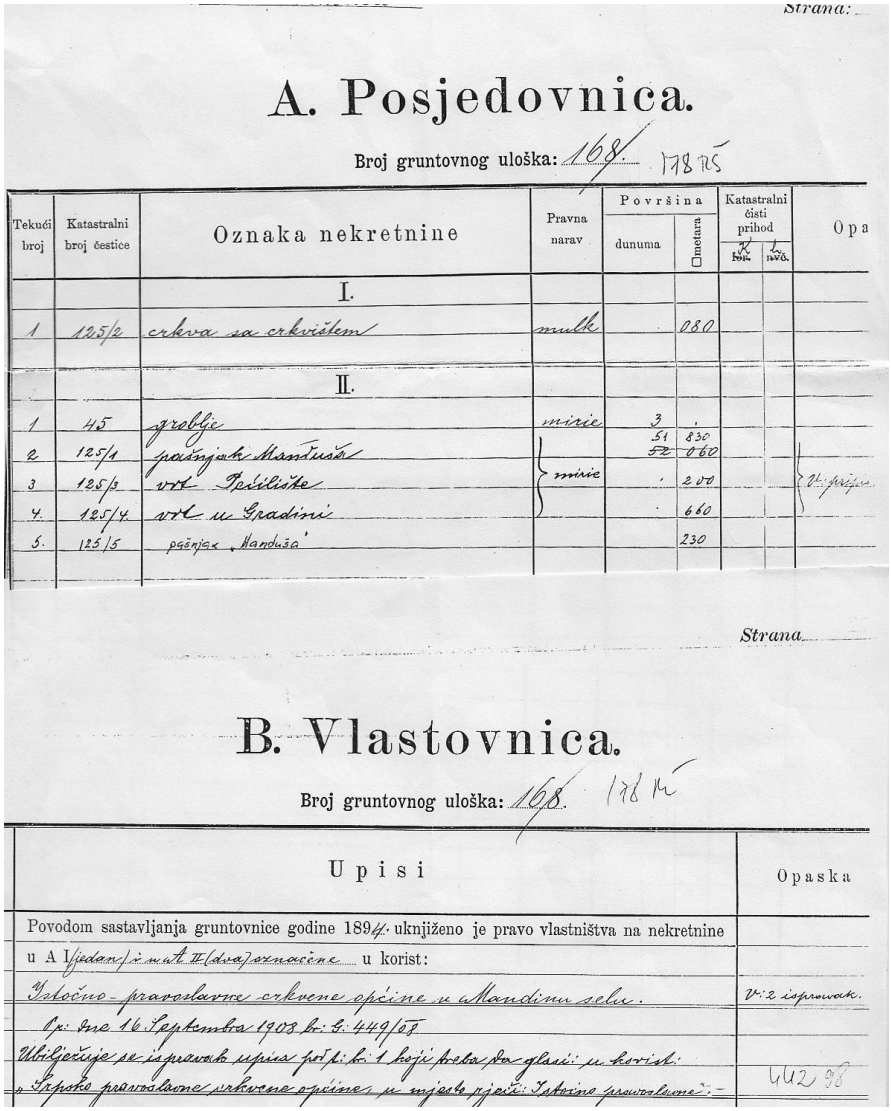

Strana:

A. Posjedovnica.

Broj gruntovnog uloška: 168. 178 RŠ

Tekući broj	Katastralni broj čestice	Oznaka nekretnine	Pravna narav	Površina dunuma	Površina □metara	Katastralni čisti prihod R for.	Katastralni čisti prihod L nvč.	Opa
		I.						
1	125/2	crkva sa crkvištem	mulk		080			
		II.						
1	45	groblje	mirie	3	.			
2	125/1	pašnjak Manduša	mirie	51 ~~52~~	830 ~~060~~			V: pripis
3	125/3	vrh Pećilište	mirie	.	200			V: pripis
4.	125/4.	vrh u Gradini	mirie	.	660			V: pripis
5.	125/5	pašnjak „Manduša“			230			

Strana

B. Vlastovnica.

Broj gruntovnog uloška: 168. 178 RŠ

Upisi	Opaska
Povodom sastavljanja gruntovnice godine 1894. uknjiženo je pravo vlastništva na nekretnine u A I (jedan) i u A II (dva) označene u korist:	
Istočno-pravoslavne crkvene općine u Mandinu selu.	V: 2 ispravak.
Op: dne 16 Septembra 1908 br: G: 449/08	
Ubilježuje se ispravak upisa pod t: br: 1 koji treba da glasi: u korist: „Srpsko pravoslavne crkvene općine, u mjesto rječi: Istočno pravoslavne“. –	442 98

Povodom sastavljanja gruntovnice godine 1894. uknjiženo je pravo vlasništva na nekretnine u A I (jedan) i A II (dva) označene u korist

1. Istočno pravoslavne crkvene općine u Mandinu Selu

16. septembra 1908. br. 449/08

2. Ubilježuje se ispravka upisa povr. br. 1 i koji treba da glasi u korist Srpsko pravoslavne crkvene općine umjesto riječi: Istočno pravoslavne.

Pored podataka iz zemljišnih knjiga (gruntovnica), o Mandinoj gradini navodimo i podatke iz katastra opštine Tomislavgrad. Prema podacima, ta gradina je označena kao k. p. br. 576, KO Rašćani. Površina parcele je 50.179 metara kvadratnih. Površina crkve (zgrade), koja se nalazi na najvećem uzvišenju gradine, iznosi 33 kvadrata. Naziv parcele je Gradina. Posjednik nekretnine je Srpskopravoslavna crkvena opština Tomislavgrad.

O PRAVOSLAVNOJ CRKVI U DUVNU, PREUZETO IZ MONOGRAFIJE 20 GODINA SC U DUVNU

O razvoju školstva u Duvnu od turskog doba do kraja dvadesetog vijeka napisano je u knjizi Monografija, objavljenoj povodom 20 godina Srednjoškolskog centra (SC) 1960–1980. i sto godina školstva u Duvnu.

U istraživanju razvoja školstva, povodom pisanja navedene monografije saznali smo za mnogo istorijskih činjenica o kojima nismo imali pojma. Posebno je istaknuta uloga Srba i Srpske pravoslavne crkve u razvoju školstva. Prema navedenim istraživanjima, prva saznanja o organizovanoj nastavi u Duvnu nalaze se 1866, i to u župnom stanu. Vlastitu kuću za školu u Županjcu (Duvnu) podigao je 1867. fra Petar Knežević. Međutim, prva škola koja je posebno sagrađena za učenike jeste škola koju je organizovala Pravoslavna crkva.

U knjizi Mitra Papića „Istorija srpskih škola u Bosni i Hercegovini“ stoji podatak o srpskoj osnovnoj školi: „U jednom šematizmu Zahumsko–hercegovačke eparhije navode se kao osnovane prije 1878. godine škole u Konjicu (1873) i Duvnu (1872).“ Vjerovatnost ovog podatka potkrepljuje i Petar Bakula u svom šematizmu, objavljenom 1873. godine: „Grad Županjac leži na lijepom dijelu polja između sjevera i zapada. Dug je pola sata i četvrt sata širok. Županjac za stanovnike ima Turke, Cigane, pravoslavne i katolike. Sve do prošle godine u Županjcu su stanovali mundiri (administrativni upravnik) i kadija (sudac). Turci ondje imaju dvije džamije, pravoslavni svećenik svoju crkvu sa rezidencijom i školu za oba spola. Škola se spominje i 1895. godine prilikom popisa stanovništva, pa i školske 1900/1901. i 1910/1911. godine u zbirnim školskim podacima. Podignuta je uz crkvu (sagrađenu 1864) na zemljištu mjesnog paroha Mihajla Samarčića.

Školu je činila samo jedna učionica u prizemlju svećenikovog doma, a stradala je u Drugom svjetskom ratu. U uspomeni su ostala imena učitelja Koste Krajišimovića, Miloša Kulačića i učiteljice Mare Samarčić. Kao i u ostalim srpskim

školama u Bosni i Hercegovini, upotrebljavani su udžbenici nabavljeni iz Vojvodine. Školu su pohađala i muška i ženska djeca. Ostalih podataka o ovoj školi nema. Vjerovatno je radila do 1914. godine kada Austrougarska, zbog poznatih događaja, ukida znatan broj srpskih škola.

U pravoslavnoj crkvi u Duvnu, u sjedištu crkvene školske opštine, ne vodi se ljetopis, ni domovnik. Znatan dio arhive stradao je u Drugom svjetskom ratu, pa se može pretpostaviti da je tako i školska arhiva nastradala."

CRKVENO–ŠKOLSKI ŽIVOT

Nema mnogo istorijskih podataka na osnovu kojih bi se mogla sklopiti slika kakve su u dalekoj prošlosti bile vjerske prilike na Duvanjskom polju. Hrišćansku eru na ovim prostorima dočekalo je ilirsko pleme Dalmati, čije je administrativno sjedište bio grad Delminijum, koji neki istraživači smještaju na Duvanjsko polje, dok drugi to negiraju. U prvim decenijama hrišćanske epohe među Dalmate stižu i prvi hrišćanski misionari, a među njima, kako neki tvrde, i apostol Pavle; osnovana je i posebna ilirska crkva, koju po episkopskom sjedištu u gradu Solinu nazivaju i Solinskom apostolskom crkvom, koja je postojala sve do najezde Avara, koji su 639. godine razorili Solin, ali i sva naselja na prostorima koje je zahvatala Solinska arhiepiskopija, u čijem je okviru vjerovatno bio i duvanjski kraj.

Solinska apostolska crkva za sve vrijeme svoga trajanja djelovala je samostalno. Bila je u sukobu sa rimskim episkopima, koji su od samog početka nastojali da se nametnu kao vrhovni gospodari. Bogoslužbeni jezik ove crkve bio je latinski. Za šest vjekova trajanja ove crkve, na episkopskom tronu, kako tvrdi don Frane Bulić, izmijenila su se 22 episkopa. Prvi episkopi i sveštenici, kao i vjernici Solinske crkve bili su gonjeni i ubijani, progonio ih je sa ostalim hrišćanima u Rimskom carstvu i car Dioklecijan, ali ni samo domorodačko ilirsko stanovništvo nije ih u početku prihvatalo. Jedan od prvih solinskih episkopa Venancije, kako tvrdi don Frane Bulić, ubijen je između 270. i 275. godine na Duvanjskom polju. Ubili su ga domoroci Dalmati, koji nisu željeli da se odreknu svoje stare vjere i prihvate hrišćanstvo. Solinski episkopi ispravno su ispovijedali Hristovu nauku i učestvovali na vaseljenskim saborima i strogo primjenjivali odluke tih sabora. U vrijeme svoga postojanja, pogotovo poslije Milanskog edikta, solinska crkva izgradila je mnoge kamene bogomolje, a neke od njih i na Duvanjskom polju. Na nekim kamenim ostacima tih bogomolja sačuvali su se djelovi natpisa na latinskom jeziku. (Episkop Nikodim Milaš, *Pravoslavna Dalmacija*, Novi Sad, 1901, str. 4–43; Jovo Bajić, *Blaženi Jeronim, Solinska crkva i Srbo-Dalmati*, Beli anđeo, Šabac, 2003, str. 93–122; don Fr. Bulić i dr J. Bervaldi, *Kronotaksa solinskih biskupa,* preštampano iz *Bogoslovske smotre*, Zagreb 1912) Da je u to vrijeme Duvanjsko polje bilo dobro naseljeno i da je na njemu cvjetao život svjedoče brojni ostaci kamenih građevina koje su arheolozi odavno uočili i popisali i o tome objavili naučne radove. (Rudarski satnik V. Radimski,

Starine kotara županjačkog u Bosni, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, april–jun 1894; Karlo Pač, *Prilog topografiji i povijesti Županjca – Delminijuma*, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, jul–septembar, 1904; Esad Pašalić, *O antičkim naseljima uzduž rimske ceste Duvno – Varvara na Rami – Gornji Vakuf – Vitez – Zenica*, *Godišnjak Istorijskog društva Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 1954)

Gotovo na cijelom prostoru koji je zahvatala Solinska apostolska crkva pronađeni su ostaci njenih bogomolja. Jedna od njih nađena je 1964. godine u duvanjskom selu Crvenici. Smatra se da je podignuta 527. i 565. godine. Ukupna dužina joj je 24,52, a širina 6,55 metara. Zauzimala je položaj pravac istok–zapad, položaj u kome se grade pravoslavne bogomolje. (Đuro Basler, *Arhitektura kasnoantičkog doba u Bosni i Hercegovini*, „Veselin Masleša“, Sarajevo, str. 75) Kada je nestalo avarske opasnosti, nastavljano je sa pokušajem uspostavljanja organizovanog crkvenog života na prostoru Solinske arhiepiskopije, ali u tome se nije uspelo. U crkveni život na području Splita i Solina umiješala se Rimska crkva, koja je poslije Splitskih sabora održanih 925. i 927. godine uspjela da nametne svoje vođstvo na prostorima nekadašnje Solinske arhiepiskopije. (Toma Arhiđakon, *Kronika*, Čakavski sabor, Split, 1977) Na splitskom crkvenom saboru učestvovao je i srpski vladar Mihailo Višević, koga jedni istorijski izvori nazivaju knezom, a drugi kraljem. U vrijeme vladavine Mihaila Viševića i održavanja splitskih sabora postojala je Stonska episkopija sa sjedištem u Stonu, na čijim je temeljima i tradiciji docnije građena Zahumsko–hercegovačka episkopija. (Miloš Blagojević, *Zahumsko–hercegovačka episkopija i mitropolija*, Beograd, 2009, str. 8–12)

Kada je Stefan Nemanja (1166 –1196) ojačao i učvrstio srpsku državu, njenu teritoriju podijelio je na oblasti kojom su upravljala njegova braća, knez Stracimir i knez Miroslav. O tome Miloš Blagojević piše: „Veliki srpski državnik (Stefan Nemanja, primedba M. K.) prema ustaljenim običajima podelio je državnu teritoriju sa svojom braćom, knezom Stracimirom i knezom Miroslavom. Za sebe je zadržao centralne delove države i vrhovnu vlast, dok je knezu Miroslavu ustupio Zahumlje da njime gospodari sa širokim ovlašćenjima. Novi gospodar Zahumlja ili Humske zemlje nastojao je da proširi granice svoje kneževine, pa je uspostavio čvrstu saradnju sa moćnim rodom Kačića, čiji su se posedi prostirali oko grada Omiša, a kasnije nešto južnije oko Makarske. Pod uticajem Kačića nalazio se kopneni deo nekadašnje Paganije ili Neretljanske oblasti, između Cetine i Neretve, koji je upravo od toga vremena počeo da se pominje pod nazivom Krajina.

Tokom leta 1180. godine došlo je do spora između istaknutih članova moćnih Kačića i tadašnjeg splitskog arhiepiskopa (nadbiskupa) Rajnerija. Spor je nastao zbog nekog zemljišta u blizini Splita, na koje su obe strane polagale pravo. Katolički arhiepiskop Rajnerije uživao je podršku vizantijskog cara Manojla I Komnina, kao i carevog namesnika u Splitu, pa kada je arhiepiskop u pratnji carevog namesnika u

Splitu izašao na sporno zemljište, došlo je do žestoke svađe sa Kačićima, koji su kamenovali i usmrtili arhiepiskopa Rajnerija (avgusta 1180). Počinioci ovog teškog krivičnog dela, plašeći se odmazde, sklonili su se na teritoriju kneza Miroslava, koji im je pružio utočište. Vodeći računa o svojim interesima, kao i o interesima srpske države i Pravoslavne crkve, humski knez Miroslav je već sledeće godine (1181) proterao iz Stona tadašnjeg katoličkog episkopa (biskupa) Donata." (Blagojević, 15–16)

Godine 1129, poslije dobijanja samostalnosti, Sveti Sava je počeo da preuređuje srpsku crkvu, podijelivši je na deset episkopija. U sastavu države njegovog brata Stefana Prvovjenčanog bilo je jadransko primorje od Bojane do Cetine i na tom prostoru uspostavljene su dvije episkopije – Zetska i Humska. (Miloš Blagojević, *Predgovor*, *Episkopija Zahumsko–hercegovačka*, Beograd, 2006, str. 7) Sveti Sava je, po mišljenju Miloša Blagojevića, imao niz važnih razloga zbog kojih je izabrao Ston za sedište Humske episkopije: „U Stonu je postojala episkopija početkom desetog veka, tri ili četiri decenije posle zvaničnog pokrštavanja Srba (oko 870). Bila je to, možda, najstarija episkopija na teritoriji jedne srpske države, tadašnje Humske zemlje, na čelu sa knezom Mihailom Viševićem. Kada je došlo do konačnog rascepa u hrišćanskoj crkvi (1054), ova se episkopija našla pod jurisdikcijom pape, odnosno splitskog nadbiskupa, ali je njena delatnost prekinuta u drugoj polovini XII veka. Sveti Sava je, prema tome, obnovio jednu staru episkopiju u verskom i političkom centru Humske zemlje koju su tada naseljavali Srbi, dobrim delom pravoslavne konfesije." (Blagojević, *Predgovor*, 8)

Za sve to vreme na jadranskom primorju ispovijedala se i pravoslavna vjera. Posebno je pravoslavlje bilo jako u Makarskom primorju, gdje su bile podignute brojne pravoslavne bogomolje u kojima su služili pravoslavni bogoslužitelji. Možda iz tih vremena potiče i manastir Labostin, podignut na Duvanjskom polju. To je potrajalo sve do 1333. godine, kada je srpski kralj Dušan prodao Ston i Pelješac Dubrovčanima, a oni su se obavezali da će omogućiti nesmetan rad Pravoslavnoj crkvi. Katolički Dubrovnik nije poštovao dogovor, iz Bosne su dovedeni bosanski franjevci, potomci pokatoličenih Srba, koje je Katolička crkva školovala i pripremila za misionarsku djelatnost i koji su potpomagani dubrovačkim vlastima i vlastima Mletačke republike zauzimali jednu po jednu pravoslavnu bogomolju, progonili srpske kaluđere i popove, a pored tih bogomolja od istog materijala gradili nove, rimokatoličke. (Jovo Bajić, *Kako je pokatoličena Zapadna Hercegovina*, zbornik *Unija, politika Rimokatoličke crkve prema pravoslavnim Slovenima*, priredio dr Zoran Milošević, Institut za političke studije, Beograd, 2005, str. 177–212)

Srpska crkva se uspješno prilagođavala i promjenama koje su uslijedile nakon Kosovske bitke. Duvanjski kraj se našao na periferiji Vojvodstva od Svetoga Save bosanskog oblasnog gospodara hercega Stefana Kosače. To je bio i prostor na kom su djelovale Limska i Mileševska mitropolija zemlje hercegove ili Hercegovačka

mitropolija, čije je sjedište bilo u Mileševi i na čijem se čelu nalazio umješni mitropolit David, blizak saradnik hercega Stefana, ali i njegovog sina Vlatka. (Blagojević, *Zahumsko–hercegovačka mitropolija*, str. 44–53)

Nakon propasti bosanskog kraljevstva 1463. godine Turci su zaposjeli cijelu bosansku državu, zauzeli nekadašnje zemlje hercega Stefana i tom prilikom porušene su brojne hrišćanske bogomolje i od kamena od koga su bile zidane građene su džamije. Takva sudbina zadesila je i duvanjski kraj, kada je porušen i manastir Labostin, posvećen Vavedenju Presvete Bogorodice. Poslije izvjesnog vremena, kako navodi Miloš Blagojević, prilike su se unekoliko popravile: „Zahvaljujući uticaju tada moćnog turskog vezira Mehmeda Sokolovića, koji je u mladosti živeo i posluživao u Mileševi, obnovljena je 1557. godine sa sedištem u Peći. Za prvog pećkog patrijarha izabran je Makarije Sokolović, brat ili sinovac vezira Mehmeda Sokolovića. Nekoliko godina kasnije hercegovački mitropolit postao je Antonije Sokolović, takođe blizak rođak pomenutog turskog vezira... Hercegovački mitropolit Antonije Sokolović izabran je za pećkog patrijarha 1572. godine, umesto ostarelog i bolesnog rođaka patrijarha Makarija, koji je preminuo 1574. godine. Na čelo Hercegovačke mitropolije došao je tada Savatije Sokolović, blizak rođak turskog velikog vezira Mehmed-paše Sokolovića, patrijarha Makarija i patrijarha Antonija. Moćni članovi porodice Sokolović upravljali su u to doba Turskom, Pećkom patrijaršijom i Hercegovačkom mitropolijom.“ (Blagojević, 55–56) U međuvremenu, sedište episkopije premeštano je u manastir Tvrdoš i Duži kod Trebinja. Zanimljiv je i jedan podatak koji navodi Đoko Slijepčević: u sinđeliji (ukazu o postavljenju, prim. M. K.) koju je patrijarh Atanasije II izdao 26. jula 1751. godine hercegovačkom mitropolitu Aksentiju Jovanoviću Palikući stoji da je on postavljen da vodi eparhiju zahumsku i hercegovačku i da se njegova nadležnost prostire u kadiluku Prijepolje, Čajniče, Pljevlja, ali i u Nikšiću, Gacku, Foči, Ljubinju, Stocu, Blagaju, Mostaru i Duvnu. Slijepčević se poziva na jedan podatak istoričara Vuka Sirovine, obelodanjen 1931. godine, koji tvrdi da je ova eparhija dosezala do Kreševa više Duvna, a odatle je vodila prema dalmatinskoj granici. (Đoko Slijepčević, *Humsko–hercegovačka eparhija i episkopi (mitropoliti) od 1219. do XIX veka*, *Episkopija zahumsko–hercegovačka,* Beograd, 2006, str. 138–139)

Posle ukidanja, Pećka patrijaršija je 1766. godine pripojena Carigradskoj patrijaršiji, kojom je upravljao carigradski patrijarh. Na čelu eparhija koje su pripadale srpskoj crkvi postavljani su episkopi Grci, koji najčešće nisu znali srpski jezik. Oni su pokazali veliku podložnost turskim vlastima, tako da su i Turcima više odgovarali nego srpske vladike. Grčke vladike su za svoje sedište uzeli Mostar, gde se do 1888. godine izmenilo desetak episkopa. Novo sedište episkopije Mostar, u koji se prvi premestio srpski vladika Aksentije II Jovanović Palikuća, približilo se zapadnim granicama vladičanstva, pa i Duvnu i duvanjskim Srbima. U vreme grčkih vladika, u ionako teškim uslovima života pod turskim jarmom, srpska crkva je nazadovala.

(Radoslav M. Grujić, *Pravoslavna srpska crkva*, Kragujevac, 1989, str. 105–110; Slijepčević, 109–198)

O prisustvu Srba na Duvanjskom polju najbolje svedoče stećci, kameni nadgrobni spomenici koji su podizani nad grobovima imućnih ljudi na prostoru od Gorskog kotara do Kopaonika. Prema kataloško–topografskom pregledu stećaka, koji je uradio Šefik Bešlagić, u duvanjskim mjestima Mokronoge, Eminovo Selo, Sarajlije, Letka, Duvno, Stipanjići, Oplećani, Jošanica, Mandino Selo, Lipa, Cebara, Kongora, Donji Brišnik, Mrkodol, Homolje, Crvenica i Vojkovići na 44 lokacije popisano je 1.097 stećaka (Šefik Bešlagić, *Stećci – kataloško–topografski pregled*, Sarajevo 1971, str. 285–289). Stećci su okrenuti u pravcu istok–zapad, što znači da su pokojnici koji su sahranjivani ispod njih, kako to nalaže Pravoslavna crkva, okrenuti licem prema istoku, što najbolje govori o tome koju su vjeru ispovijedali. O vjeroispovijesti pokojnika koji počivaju ispod stećaka i danas se vode polemike. Ali tu je najuverljiviji sud profesora Marka Vege (1907–1985), koji se izjašnjavao kao Hrvat, svoje školovanje započeo u samostanu na Širokom Brijegu. Cio život posvetio je istraživanju hercegovačkih stećaka i još za života stekao slavu cijenjenog poznavaoca srednjovjekovne bosanskohercegovačke istorije. Navešćemo njegov zaključak o stećcima: „Apsolutna većina nadgrobnih i ostalih spomenika sa natpisima iz stare Hercegovine od najstarijih vremena do kraja HVI vijeka nosi ortodoksno (pravoslavno, prim. M. K.) obilježje, što se vidi po broju urezanih i izrađenih krstova i hrišćanskih formulacija na spomenicima.“ (Prof. Marko Vego, *Iz historije srednjovjekovne Bosne i Hercegovine,* Sarajevo, 1980, str. 335) Nema razloga za tvrdnju da takva obilježja ne nosi i tih 1.097 stećaka na Duvanjskom polju.

Na mnogim starim pravoslavnim, ali i na starim grobljima gdje se danas sahranjuju katolici, postoje spomenici u uspravnom stanju ili su srušeni sa ćiriličnim natpisima koji svjedoče o uglednim Srbima i srpskim porodicama koje su minulih vjekova živjele na Duvanjskom polju. Jedan od takvih spomenika sačuvao se na pravoslavnom groblju u Mandinom Selu, koje se nalazi ispod Mandine ili Mirkove gradine, na kojoj su duvanjski Srbi 1891. godine podigli crkvu posvećenu Vavedenju Presvete Bogorodice. Na tome spomeniku sačuvao se zapis da pod njim počiva majka Vuina Bilanovića. Uklesana je i godina 1613. ili 1713, kada je spomenik podignut. Bilanovići su jedan od najstarijih i najrazgranatijih srpskih rodova na Duvanjskom polju, koji su u tom selu živjeli pre tri ili četiri vijeka. Treba podsjetiti i na to da je izvesni Vujin Bilanović iz Mandinog Sela oko 1830. godine orući njivu nedaleko od groblja, na mjestu gdje se nekada nalazio manastir Labostin, izorao mali bronzani pečat ovoga manastira i predao ga u ruke jednom monahu manastira Pive, koji se tada zatekao u Mandinom Selu, kupeći priloge za svoj manastir. Pečat je išao od ruke do ruke dok nije dospio u riznicu Zahumsko–hercegovačke mitropolije u Mostaru. (*Šematizam srpsko–pravoslavne mitropolije i arhidijaceze hercegovačko–zahumske za godinu 1890*, str. 46–47). Imao ga je u rukama i Vid Vuletić Vukasović prije nego

što je objelodanio svoj rad o ovom pečatu u *Glasniku Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini* i *Vjesniku hrvatskog arheološkog društva*. Oba rada štampana su 1891. godine.

Ne treba se čuditi što isto ime Vu(j)in Bilanović nose dve ličnosti, ona koja je 1613. ili 1713. godine podigla spomenik svojoj majci na groblju u Mandinom Selu i ona koja je oko 1830. u oranju našla pečat manastira Labostina u njivi nedaleko od toga groblja, na mestu gdje se nalazio manastir Vavedenja Presvete Bogorodice. Gotovo je pravilo u svim starim srpskim porodicama da se djeci daju imena djedova i da se nekoliko istih imena u pojedinim porodicama prenosi iz generacije u generaciju. Takav je bio slučaj i sa imenom Vu(j)in u porodici Bilanovića.

Posle reformi Omer-paše Latasa, poturčenog Srbina Miće Latasa, koje je on 1850. i 1851. godine sproveo u Bosni i Hercegovini, slomivši ustanak bosanskih Muslimana domorodaca koji su se pobunili protiv centralne vlasti u Carigradu i protiv sultana. Iskusni turski vojskovođa Omer-paša Latas sa svojom arnautskom vojskom ugušio je muslimansku pobunu, pogubio mnoge muslimanske prvake, a među njima i hercegovačkog vezira Ali-pašu Rizvanbegovića. Tek poslije intervencije Omer-paše Latasa u ovoj turskoj pokrajini počeli su da duvaju blaži vetrovi, otpočele su izvesne reforme, a hrišćanima je dozvoljeno da dižu svoje bogomolje i otvaraju škole. Tu priliku iskoristili su i duvanjski Srbi.

Prije ovih reformi, na Duvanjskom polju nije bilo nijedne hrišćanske bogomolje, ni pravoslavne, ni katoličke. Kakvo je stanje bilo početkom osamnaestog vijeka opisuje biskupski bilježnik don Federik Maroli, koji je u ljeto 1706. godine pratio makarskog biskupa Nikolu Bjankovića na njegovom putovanju po Duvanjskom polju. Makarska sa tada nalazila u sastavu druge države, Mletačke republike, a makarski biskupi, pomagani mletačkim vlastima, ponekada su prelazili tursku granicu obilazeći svoje vjernike i prevodeći pravoslavne na katoličku vjeru. Biskupov pratilac don Federik Maroli praktično je vodio dnevnik biskupovih aktivnosti kada je zapisao: „Krajina Duvna je veoma prostrana, ali nenaseljena i opustošena u prošlom ratu. Sad se popravlja i naseljuje, jer dolaze mnoge obitelji iz Bosne, turske i kršćanske, koje žele da se mir očuva i gaje u srcu veliku odanost i poštovanje prema pravednom duždu (izabranom vladaru Mletačke republike, prim M. K.). Ovdje nema crkava, nego je biskup odredio radi udobnosti funkcija jednu veliku pećinu pa se u njoj Sv. misa govori, propovijeda i ispovijeda.“ (Don Radovan Jerković, *Nikola Bjanković, biskup makarski*, *Vrhbosna*, siječanj 1/1942, str 17) Od tada pa sve do turskih reformi, katolici na Duvanjskom polju nisu imali nijedne svoje bogomolje. Pravoslavni su se okupljali na svojim grobljima i crkvištima, čuvajući u svom predanju sjećanje na svoje crkve na Duvanjskom polju, pa i na manastir Labostin.

Posredstvom svojih viših crkvenih vlasti i episkopa Dabrobosanske i zahumsko–hercegovačke eparhije, bosanskohercegovački Srbi iz mnogih mjesta uputili su 1852. godine zahtjeve turskim vlastima tražeći dozvolu za gradnju crkava.

Ti zahtjevi su proslijeđeni Porti u Carigrad, odakle je stigla dozvola za gradnju crkava u Visokom, Tešnju, Derventi, Banjaluci, Čipuljiću kod Bugojna, Prijedoru i Starom Majdanu. Grčke vladike koje su sedele na tronu hercegovačkih mitropolita u Mostaru: Josif (1848–1854), Grigorije (1855–1860) i Prokopije (1864–1875). U vreme mitropolita Grigorija i Prokopija začela se i ostvarila ideja gradnje Crkve Svetog Nikole u Duvnu, koja je završena 1864. godine.

Prva crkva u široj okolini Duvna izgrađena je 1853. godine u Čipuljiću kod Bugojna. Pravoslavna crkva u susjednom Livnu izgrađena je 1859. godine, u Vukovsku, koje je bilo centar pravoslavlja kupreških Srba, 1860, u Duvnu 1864. godine, Saborna crkva Svete Trojice u Mostaru 1873, Konjicu 1886... Malobrojni duvanjski Srbi podigli su 1864. godine u Duvnu Crkvu Svetoga Nikole.

U toj svojoj žeđi za što sređenijim crkvenim životom duvanjski pravoslavci prednjačili su ispred mnogobrojnijih duvanjskih katolika, koji su pripadali znatno bogatijoj Katoličkoj crkvi, a i sama Austrougarska, u čijim se granicama nalazila Bosna i Hercegovina, bila je katolička klerikalna država, koja je neštedimice pomagala gradnju katoličkih crkava, temeljeći svoju stabilnost na bosanskohercegovačkim katolicima koji su Austrougarsku prigrlili kao svoju najrođeniju državu. Svoju bogomolju Crkvu Svetoga Nikole u Duvnu podigli su osam godina pre nego što su na Duvanjskom polju podignute prve crkve. Prema *Općem šematizmu Katoličke crkve u Jugoslaviji,* koji je izradio dr Krunoslav Draganović 1939. godine, katoličke crkve Duvanjskog dekanata Mostarsko–duvanjske biskupije građene su ovim redom: u Šuici – 1872; Duvnu (Tomislavgradu) i Vinici – 1875; Bukovici 1892; Grabovici – 1912; Prisoju – 1922; Kongori – 1929; Roškom Polju – 1930; Seonici 1932 i Rašeljki – 1938. godine. Najveći broj bogomolja urađen je ne u vreme Austrougarske nego u vreme Kraljevine Jugoslavije.

Crkveni život duvanjskih, kao uostalom i svih hercegovačkih Srba posebno je ojačao posle austrougarske okupacije Bosne i Hercegovine i saglasnosti okupacionih vlasti i carigradskog patrijarha da se na čelo eparhija u Bosni i Hercegovini biraju domaći ljudi. Za mitropolita Hercegovačko–humske mitropolije izabran je 1888. godine Leontije Radulović, ustanički sekretar vojvode Luke Vukalovića i turski sužanj koji je preživio tursko progonstvo u Afriku. Njegovo narušeno zdravlje dozvolilo mu je da se samo dva meseca zadrži na mitropolijskom tronu. Umro je 1889. godine, a nasledio ga je drugi Srbin, Serafim Perović, koji je duhovnom životu u Hercegovini, pa i među duvanjskim Srbima dao novi podstrek.

Crkva Svetoga Nikole

Prva hrišćanska bogomolja podignuta na Duvanjskom polju u vrijeme turske vladavine bila je pravoslavna Crkva Svetoga Nikole, koju su duvanjski Srbi izgradili u Duvnu 1864. godine. Dobra volja ne tako brojnih duvanjskih Srba nije bila dovoljna

da usred Duvna grade hrišćansku bogomolju da nisu naišli na razumijevanje Muslimana čiji su se begluci prostirali po Duvanjskom polju, pa i u samom gradu Duvnu. Arhivska građa koja bi posvjedočila o tome kako je konkretno sagrađena duvanjska pravoslavna crkva uništena je tokom Drugog svjetskog rata i u nedostatku takve građe možemo samo da nagađamo u kojim je okolnostima podizana ova pravoslavna bogomolja. Znamo da je zemljište na kom je podignuta livanjska crkva livanjskim Srbima poklonio domaći Musliman Mehmed-beg Gagić. Nije isključeno da je neko od duvanjskih Muslimana bio toliko široke ruke pa je poklonio zemljište za duvanjsku Crkvu Svetoga Nikole, ili ga prodao po povoljnoj cijeni. U svojim izvještajima o kanonskim posjetama katolicima na Duvanjskom polju, pisanim krajem sedamnaestog i početkom osamnaestog vijeka, makarski biskupi, inače škrti na riječima kada treba hvaliti ljude druge vjere, sa pohvalama govore o muslimanskim prvacima na Duvanjskom polju. Uvjereni smo da su istu dobru volju pokazali i prema Srbima dok su gradili crkvu u Duvnu.

Srpska pravoslavna Crkva Svetog Nikole u Duvnu, sa istočne strane

Crkva je podignuta u najljepšem dijelu grada, na njegovoj zapadnoj strani. Preko puta crkve je vrelo Tabašnica, sa koga se u to vrijeme cijeli grad snabdijevao vodom. Pored crkve, usred porte, nalazilo se vrelo, koje je rijetko presušivalo. Sad voda izvire samo tokom kišnih perioda. Zbog vršenja drenaže terena vrelo je presušilo.

U porti, na prednjoj strani crkve, postoje dva groba sa podignutim spomenikom i grobnicom od kresanog kamena. Na jednom grobu nalazi se krst i na njemu je dobro očuvan zapis: „Ovdje počiva Lazo Vujinović, rođen 1828. godine,

preselio 1872. godine.“ Odmah iza crkve uzdiže se uzvišenje Kologaj, koje je kasnije pošumljeno i koje dominira cijelim gradom. Na pola kilometra od hrama je i uzvišenje Karaula, na kome je staro duvanjsko pravoslavno groblje. U neposrednoj blizini crkve poslije Drugog svjetskog rata podignuta je moderna osnovna škola koja je nosila ime domaćeg duvanjskog Srbina komuniste Boriše Kovačevića. Duvanjska pravoslavna crkva je jednobrodna građevina zidana od tesanog kamena, pravougaonog je oblika. Prethodno je ta građevina imala mali kameni zvonik „na preslicu“, koji se uzdizao na pročelju. Ličila je na hercegovačke i dalmatinske pravoslavne crkve građene do toga vremena. Površina joj je oko 150 kvadratnih metara. Prvobitno je bila, što svjedoči jedna njena stara fotografija, pokrivena šindrom.

Dva spomenika ispred zvonika u porti pravoslavne crkve u Duvnu. Jedan oštećen, a na neoštećenom spomeniku piše: „Ovdje počiva Lazo Vujinović, rođen 1829, preselio 1872. godine“, ostali dio teksta oštećen

Zahvaljujući zidnim prozorima dobro je osvijetljena dnevnom svjetlošću, ima stari drveni ikonostas, sa verovatno novijim uramljenim ikonama ispod kojih su imena darodavaca. Pored crkve bila je drvena zvonara sa zvonom, a podignut je i parohijski dom, sa prizemljem i spratom koji je takođe prvobitno bio pokriven šindrom. Crkvu je opasao kameni zid, a u prostranoj porti zasađeno je drveće. Crkva i parohijska kuća preuređivane su posle Prvog svjetskog rata, a i šezdesetih godina dvadesetoga vijeka. Drveni krov crkve zamijenjen je limom, a preuređen je i crepom prepokriven parohijski dom. U njemu je bio stan za sveštenike, kao i dvije učionice za učenike srpske škole i vjerovatno kancelarija. Prilikom rekonstrukcije koja je

obavljena šezdesetih godina dvadesetoga vijeka srušena je drvena zvonara, a crkva je upotpunjena crkvenim tornjem sa zvonima izlivenim od betona. Prema Ljetopisu Dabrobosanske eparhije sa sjedištem u Sarajevu, pravoslavna je crkva u Duvnu izgrađena 1864. Ljetopis kaže: „U slavu Boga i u čast Presvete Bogorodice podiže crkvu u Duvnu, Hram Svetog Nikole, njen pravoslavni narod uz pomoć ostalih naroda koji u Duvnu žive. Više od sto godina crkva nije imala zvonik, pa je zvono bilo postavljeno na vanjski drveni zvonik. Zvonik je podignut godine 1968, posvetio ga je mitropolit dabrobosanski Vladislav Mitrović, a kum je bio Momir Vujinović.“ (preuzeto iz knjige „Duvno kroz stoljeća“, fra Roberta Jolića, strana 424)

Ova crkva stradala je tokom Drugog svjetskog rata, domaće ustaše su je demolirale, uništena je sva arhiva i sve matične knjige, ali nije spaljena. U poslednjem, vjersko–građanskom ratu 1992–1995. duvanjska crkva je skrnavljena, ali ni ona ni parohijski dom nisu rušeni. Kameni zidovi parohijskog doma, gde je kamen vezivan posnim krečnim malterom koji je počeo da gubi vezivno svojstvo, počeli su da se krive, pretećи da se uruše, pa je po odluci crkvenih vlasti Zahumsko–hercegovačke eparhije ovo zdanje srušeno 2014. godine, a planirano je da se gradi novo.

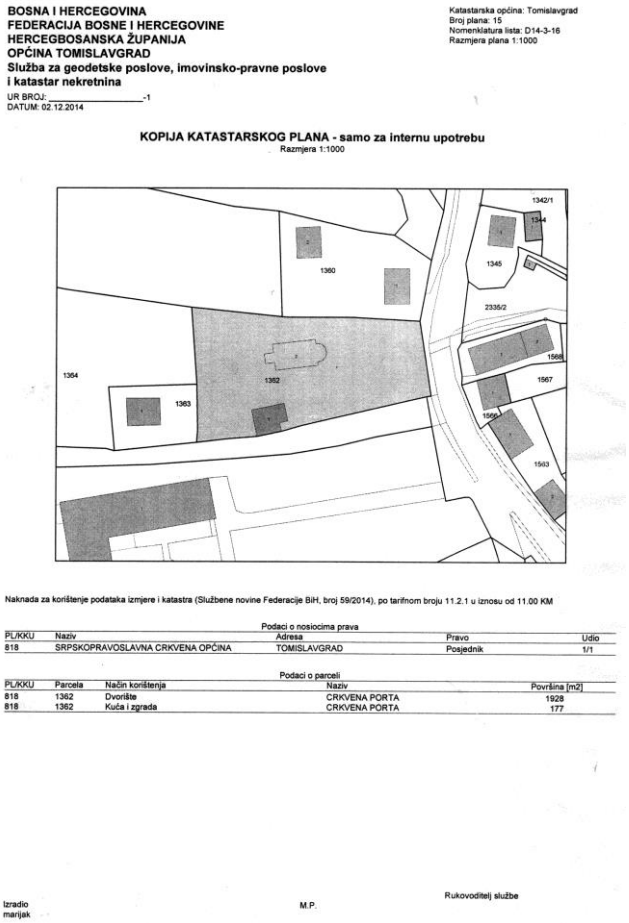

BOSNA I HERCEGOVINA
FEDERACIJA BOSNE I HERCEGOVINE
HERCEGBOSANSKA ŽUPANIJA
OPĆINA TOMISLAVGRAD
Služba za geodetske poslove, imovinsko-pravne poslove
i katastar nekretnina
UR.BROJ: _____-1
DATUM: 02.12.2014

Katastarska općina: Tomislavgrad
Broj plana: 15
Nomenklatura lista: D14-3-16
Razmjera plana 1:1000

KOPIJA KATASTARSKOG PLANA - samo za internu upotrebu
Razmjera 1:1000

1342/1
1344
1345
1360
2335/2
1568
1567
1566
1563
1364
1362
1363

Naknada za korištenje podataka izmjere i katastra (Službene novine Federacije BiH, broj 59/2014), po tarifnom broju 11.2.1 u iznosu od 11.00 KM

Podaci o nosiocima prava

PL/KKU	Naziv	Adresa	Pravo	Udio
818	SRPSKOPRAVOSLAVNA CRKVENA OPĆINA	TOMISLAVGRAD	Posjednik	1/1

Podaci o parceli

PL/KKU	Parcela	Način korištenja	Naziv	Površina [m2]
818	1362	Dvorište	CRKVENA PORTA	1928
818	1362	Kuća i zgrada	CRKVENA PORTA	177

Izradio
marijak

M.P.

Rukovoditelj službe

Prema zemljišnim knjigama koje se čuvaju u duvanjskom katastru, zemljište koje se nalazi u okviru kamene ograde oko crkvene porte zahvata površinu od 1.928 kvadratnih metara. Središnji deo toga prostora zahvata crkva dužine 11 i širine sedam metara, a tome prostoru treba pridodati i polukružni oltarski deo prečnika pet i poluprečnika – dubine tri metra. U ovo nije uračunat prostor koji zahvata znatno kasnije dozidani oltar. Ukupna površina crkve iznosi 150 kvadratnih metara, dok je površina osnove na kojoj je bio parohijski dom

iznosila 90 kvadrata. U imovinu pravoslavne crkve u Duvnu može se uračunati i 55 hektara njiva, livada i šuma, od toga 24 hektara su u potpunom crkvenom vlasništvu, dok je nad preostala 34 hektara crkva samo suvlasnik sa drugim licima. Crkva je sagrađena na katastarskoj parceli broj 1362, KO Tomislavgrad, površine 2.105 metara kvadratnih.

Posle Crkve Svetoga Nikole u Duvnu duvanjski Srbi podigli su još jednu bogomolju na teritoriji Markove gradine ili Mandine glavice kod sela Rašćana. Ispod Markove gradine ili Mandine glavice, kao što smo već napomenuli, postojao je pravoslavni manastir Labostin, posvećen Vavedenju Presvete Bogorodice. O tom manastiru svjedoči i već pominjani pečat izoran na mjestu gdje se uzdizala bogomolja. I fra Petar Bakula u svom šematizmu Franjevačke kustodije i Apostolskog vikarijata u Hercegovini, objavljenom 1867. godine, pominje metalni pečat na kome su ćirilična slova, nađen u Rašćanima, i podsjeća na snažno ubjeđenje duvanjskih Srba da je tu bila pravoslavna bogomolja posvećena – i tu Bakula griješi – Svetom Nikoli, a ne Vaznesenju Presvete Bogorodice. Bakula, i pored neospornih dokaza da je riječ o ćiriličnom pečatu rađenom po ustaljenom pravilu Pravoslavne crkve, osporava Srbima pravo na taj pečat i bogomolju. (*Hercegovina prije sto godina, šematizam fra Petra Bakule*, Mostar, 1970. str. 134–135) Pravoslavni Srbi su se u to vrijeme spremali da na Mandinoj glavici podignu drugu bogomolju. To su i uradili 1891. godine, kada je osvećena kamena crkvica podignuta na uzvišenju Mandina gradina, koja dominira cijelim duvanjskim poljem. Zaštitnik ove crkve, kao i drevnog manastira Labostin, bila je Presveta Bogorodica, crkva je posvećena Vavedeniju Presvete Bogorodice. Bogomolja je takođe oštećena i oskrnavljena tokom Drugog svjetskog rata, pa je šezdesetih godina dvadesetog vijeka obnovljena. Našla se na meti hrvatske vojske i 1992. godine, kada je minirana.

Šematizam fra Petra Bakule sadrži i još jedan podatak koji bi mogao biti zanimljiv za duvanjske Srbe. On navodi da je prije 1867. godine u 779 kuća (domaćinstava) u župama Seonica i Županjac i kapelaniji Šuica na Duvanjskom polju živjelo 5.326 stanovnika katoličke vjere. Istovremeno, Bakula navodi da na tom prostoru u isto vrijeme postoji 240 pravoslavnih kuća (Bakula, 135–136). Ako podijelimo ukupan broj katolika sa brojem katoličkih domova, ispada da je u svakom domaćinstvu u prosjeku živjelo nešto više od šestoro čeljadi. Ta ista računica mogla bi se primijeniti i na srpska domaćinstva na Duvanjskom polju. Ako se 240 domaćinstava pomnoži sa po šest članova, onda ispada da je na Duvanjskom polju u to vrijeme živjelo oko 1.200 Srba.

Znatno preciznije podatke o životu duvanjskih Srba donosi već pominjani *Šematizam srpsko–pravoslavne mitropolije i arhidijaceze hercegovačko–zahumske iz 1890. godine*, oko tri decenije poslije šematizma fra Petra Bakule. Na čelu Hercegovačko–zahumske mitropolije bio je episkop Serafim Perović. U to vrijeme Duvanjska parohija bila je u sastavu Mostarskog protoprezviterata i u 12 duvanjskih naselja u 124 kuće živjelo je 920 pravoslavnih duša. U samoj varošici Duvnu, koja se tada zvala Županjac, u 26 kuća živjelo je 138 Srba, u Vrelu u četiri kuće 31 pravoslavni

žitelj, u Eminovom Selu u 14 kuća 45 duša, u Kongori u tri kuće 20 duša. U Lipi je u to vrijeme živjelo osam srpskih porodica, koje su imale ukupno 55 članova, u Mandinom Selu u 14 domaćinstava živjelo je 107 Srba, u tri domaćinstva u Mokronogama 16 duša. Jedino čisto srpsko selo na Duvanjskom polju, Rašćani, imalo je tada 23 kuće, u kojima su živjela 222 stanovnika. U selu Srđani bile su četiri srpske kuće sa 35 stanovnika, u Cebari je bilo 18 kuća sa 126 stanovnika, Oplećanima devet sa 70 stanovnika i Prisoju dve sa 21 stanovnikom. Ukupno 124 domaćinstva, koja su brojala 920 članova, od toga 503 muška i 417 ženskih. Paroh duvanjski u to vrijeme bio je Mihajlo Samarčić.

U svom šematizmu fra Petar Bakula, opisujući gradić Duvno (Županjac), napominje da u gradu 1867. godine postoje pravoslavna crkva i pravoslavni sveštenik. Nismo u prilici, zbog uništavanja crkvenih arhiva i matica rođenih, umrlih i vjenčanih, da detaljnije govorimo o srpskim pravoslavnim sveštenicima koji su se brinuli o duhovnom životu svoje pastve na Duvanjskom polju. Nema nikakve sumnje da je tu bilo i popova, koji su stradali u turskim pogromima, ratovima i bolestima koje su onda harale, ili su se selili sa delovima srpskog naroda. U istorijskim zapisima, što je već pomenuto u napisu o manastiru Labostinu, postoje podaci o monasima sa Duvanjskog polja, kakav je otac Vitalije iz Duvna, čije je ime sačuvano kao zapis na jednom rukopisu iz šesnaestoga vijeka, koji se čuva u Hilandaru, ili monaha Pajsija i monahinje Anastasije iz duvanjskog sela Brišnika, o kojima je ostao pomen iz osamnaestoga vijeka u Opštaku manastira Zavale. Istoričar Vladimir Ćorović napominje da je u to vrijeme bilo pravoslavnih hrišćana koji bi se zamonašili i u nedostatku manastira ili crkava monaški život živjeli u svojim porodicama. (Ljub. Stojanović, *Stari srpski zapisi i natpisi*, knjiga II, fototipsko izdanje, Beograd, 1983, str. 421; Vladimir Ćorović, *Manastir Zavala, Srpski manastiri u Hercegovini*, Beograd, 1999, str. 164) O duhovnom životu pravoslavnih Srba Hercegovačko–zahumske episkopije brinuli su se i monasi hercegovačkih manastira. Pošto na terenu nije bilo dovoljno popova, oni su po blagoslovu i rasporedu svojih arhijereja obilazili naselja u kojima su živjeli pravoslavni, zalazili u domove, krštavali, vjenčavali, na grobovima služili opela i parastose i koliko-toliko čuvali vjeru, a zatim se vraćali u svoje manastire. Jedan od tih monaha preuzeo je oko 1830. godine od Vujina Bilanovića iz Rašćana pečat manastira Labostin.

Poslovni objekti u vlasništvu Crkve

Pored crkvenih objekata, crkava, Srpska pravoslavna crkva bila je vlasnik građevinskog objekta – zgrade u centru grada koja je bila poklon (legat) članova porodice Vukanović.

Prema zemljišnim knjigama – gruntovnicama u Tomislavgradu (Duvnu), u kojima se registruje vlasništvo nad nepokretnostima, koje je 1894. formirala austrougarska vlast, kao prvi upisani vlasnik navedene zgrade bio je Simo Vukanović.

Kuću je poslije njegove smrti naslijedio sin Pero, a poslije njegova djeca Risto, Sava, Ana i Mara.

Naslednice Sava, Ana i Mara svoj dio zgrade poklonile su, svaka po četvrtinu, što im je pripadalo – Srpskoj pravoslavnoj crkvi. Ona je 1906. godine od suvlasnika kuće Riste Vukanovića kupila njegov dio, četvrtinu kuće, i tako postala vlasnik cele kuće.

U toj zgradi Srpske pravoslavne crkve 1905. godine otvorena je Srpska čitaonica i knjižnica, koja je radila sve do početka rata 1941. godine.

Prema podacima iz katastra opštine Tomislavgrad, zgrada koja je pripadala Srpskoj pravoslavnoj crkvi nalazi se na k. p. br. 1.734/1 KO Duvno (Tomislavgrad). Površina zgrade je 348 metara kvadratnih, i to po cjelinama: 68 kvadrata kuća i 280 kvadrata upravna zgrada. Naziv objekta uknjižen u knjigama u katastru nepokretnosti je Stara pošta.

Zgrada se nalazi u Glavnoj ulici, u starom centru grada, preko puta zgrade nekadašnje Komunalne banke. Zgrada je na raskrsnici Glavne i ulice koja se do poslednjeg rata zvala 15. novembra. Glavna ulica je poslije Drugog svjetskog rata nosila ime narodnog heroja Boriše Kovačevića, a poslije građanskog rata 1992–1995. nosi ime Mijata Tomića.

Zgrada je 1960. godine nacionalizovana i predata u vlasništvo Pošti. Pošta je sedamdesetih godina izgradila novi objekat i iselila iz zgrade koja je pripadala Srpskoj pravoslavnoj crkvinje. Tu zgradu je nadležni opštinski organ dao na korišćenje Savezu penzionera, koji su je koristili za svoje potrebe i jedan dio davali u zakup penzioneru Đugum Abida Karašokana, koji je u tom objektu držao kafanu.

U katastr opštine Tomislav grad objekat se i dalje vodi , do kraja 2015.godine , u posjedu Savezu penzionera Duvno.

Prema saznanjima, kuću je neovlašteno i nezakonito uzurpirao jedan od boraca HVO iz posljednjeg rata,Stanić. Objekat nije do kraja završen, a radovi su obustavljeni.

Prema saznanjima, kuću je neovlašteno i nezakonito uzurpirao jedan od boraca HVO iz posljednjeg rata nekog Stanića. Objekat nije do kraja završen, a radovi su obustavljeni.

Duvanjski pravoslavni sveštenici

Zbog uništene arhivske građe ne znamo ime sveštenika ili sveštenomonaha koji je služio ili opsluživao u Duvanjskoj parohiji u vrijeme kada su u Duvnu građeni pravoslavna crkva i parohijski dom. Prvi duvanjski sveštenik čije nam je ime poznato jeste otac Mihajlo Samarčić.

Jerej Mihajlo Samarčić. „Sin Stojana i Anđe, rođ. Milićević, rođen u Bratači 7. novembra 1843. Školu je učio u manastiru Žitomisliću i rukopoložen je u hramu Roždestva Presvete Bogorodice u Mostaru od mitropolita Prokopija za đakona 20.

novembra 1871, za prezvitera 21. novembra 1871. i postavljen za paroha u Duvnu; 5. avgusta 1892. premješten u ulošku parohiju, a jula 1893. povraćen po molbi na duvanjsku parohiju, gdje je ostao do smrti; 27. marta 1908. odlikovan je crvenim pojasem. Umro je u Duvnu u osamdesetoj godini, sa 52 godine sveštеničke službe, dana 3. decembra 1923. Njegove kosti i supruge Mare, rođ. Glavašević, prenesene su iz Duvna i sahranjene na groblju Lučila u Bratuču 1927. godine. I na spomeniku mu se nalazi ovaj natpis. MIHAJLO SAMARČIĆ, paroh grada Duvna *1843 u Bratuču + 1923. u Duvnu i supruga mu MARA, rođ. Glavašević *1843. u Bratuču + 1923.“ Na prednjoj strani pod krstom stoji ova izreka (Sv. pisma): „Svijet prolazi i želja njegova, a koji tvori volju Božiju ostaje do vijeka.“ Natpis je sastavio jerej Jefto Vujović i izvršio parastos Mihajlu i Mari pri spuštanju u ovu grobnicu sa biogradskim parohom Antonjem Jakšićem. (*Vidoslov, sabornik Eparhije zahumsko–hercegovačke*, Preobraženjski broj, godina I, broj 3, 1994, str. 53)

Jerej Ljubomir M. Hajdinović. „Ljubomir M. Hajdinović, sveštenik, paroh u Čapljini, Eparhija zahumsko–hercegovačka. Rođen je 12. VII 1906. u Duvnu. Bogosloviju je završio u Sarajevu 1928. Za đakona je rukopoložen 20. juna, a za sveštenika 21. jula 1930. i postavljen za paroha u Duvnu. Zatim je služio na parohijama u Dračevu (Ljubinje) i Blagaju, nakon čega je postavljen za pisara Crkvenog suda u Mostaru. Godine 1940. prešao je po molbi na parohiju u Čapljini, gde ga je rat zatekao. Odlikovan je Ordenom jugoslovenske krune V reda.

Od 23. do 26. VI 1941. uhapšeno je preko 1.500 Srba iz Čapljine i okolnih sela. Među njima je uhapšen i sveštenik Hajdinović. Svi su bili zatvoreni najpre u Čapljini, a zatim su grupno odvođeni u zgradu Silosa, gde su im ustaše svlačile odela, ostavljajući ih u donjem rublju, vezivali žicom, trpali u kamione i odvozili u pravcu Metkovića i Ljubinja, pa ih usput ubijali. Tako je ubijen i sveštenik Hajdinović početkom jula 1941. godine.“ (*Spomenica pravoslavnih sveštenika – žrtava fašističkog terora i palih u Narodnooslobodilačkoj borbi*, Beograd, 1960, str. 144)

Jeromonah Sebestijan Milovanović. „Sebestijan Milovanović, jeromonah, paroh u Duvnu, Eparhija zahumsko–hercegovačka. Jeromonah Sebestijan rodom je iz Srema. Bio je sabrat manastira Žitomislića i paroh u Duvnu, gde su ga ustaše ubile 1941. godine.“ (*Spomenica pravoslavnih sveštenika – žrtava fašističkog terora i palih u Narodnooslobodilačkoj borbi*, Beograd, 1960, str. 104) Ubijen je sa još 16 svojih parohijana nad jamom Lisičarka na planini Grabovici iznad sela Brišnik, 28. juna 1941. godine. Tijelo mu je bačeno u jamu.

Jeromonah Kasijan Arnautović (Žabljak, Livno, 1916 – Šibenik, 11. XII 1979). Kraj Drugog svetskog rata pravoslavni Srbi, ne samo oni iz Duvna nego i Livna, Kupresa i Glamoča, dočekali su bez sveštenika. Sve su ih ustaše pobile. A malobrojni sveštenici Srpske pravoslavne crkve koji su preživjeli rat služili su ne samo u svojim

nego su opsluživali i okolne parohije. O tim danima pisao je dr Dušan J. Kašić: „Kada je 9. maja 1945. godine završen rat, kada je poslije mora krvi i grobova, pojedinačnih i masovnih, zlo bilo pobijeđeno, nastao je novi život. Ljudi su se vraćali iz vojske i zarobljeništva, iz koncentracionih logora i izbjeglištva i na ruševinama otpočinjali novi život. Propjevala je tiho, sa radošću i bolom, i livanjska crkva. Njen prvi poslјeratni sveštenik bio je novorukopoloženi jeromonah Kasijan (Strahinja) Arnautović iz Žabljaka, sabrat manastira Dragovića. (Žabljak je selo na Livanjskom polju, prim. M. K.) Vrijeme rata proveo je u ratnom zarobljeništvu u Njemačkoj. On je ostao u ovoj parohiji do potkraj 1950, kada je premješten za paroha u Glamoč, a za paroha livanjskog došao je sveštenik iz Vrbice, Vojislav Šešum.“ (Dr Dušan J. Kašić, *Srpska pravoslavna crkva Uspenija Presvete Bogorodice u Livnu*, Livno, 1979, str. 28) Jeromonah Kasijan opsluživao je za to vrijeme, od 1945. do 1950, i Duvanjsku parohiju. Duvanjski Srbi, njegovi savremenici, pamte ga kao brižnog duhovnog pastira koji je povremeno služio u duvanjskoj Crkvi Svetoga Nikole, obilazio srpske domove po selima na Duvanjskom polju, krštavao, vjenčavao, služio opijela i tješio one koji su u ratu izgubili najmilije.

„Rastao je u domu čestite i mnogočlane porodice, u kojoj je bio trinaesto dijete. Osnovno i gimnazijsko obrazovanje stekao je u Livnu. Pred sam početak Drugog svjetskog rata završio je u Visokim Dečanima monašku školu. Rat je i njemu i njegovoj rodbini nanio mnogo nevolja i stradanja. Kasijan je pao u njemačko zarobljeništvo i čitavo vrijeme rata bio u njemačkim logorima. Nakon rata vratio se u otadžbinu i zamonašio u manastiru Rakovici. Rukopoložen je 1945. godine, poslije čega je počeo služiti svojoj crkvi. Svešteno službovanje počeo je i radio u Livnu sa mnogo poteškoća. Godine 1950. prešao je na parohiju Glamoč. Tu obnavlja u ratu zapaljeni glamočki hram, okuplja vjernike, krsti što nije kršteno i drugo. Iste poslove obavljao je kasnije službujući na još težem drvarskom području. U Drvaru obnavlja i okrovljava u ratu oštećeni hram Svetoga Save. Pronalazi zvona (u Benkovcu) odnesena sa toga hrama i vraća ih. Sa njime su u Drvaru otpočela i prva služenja poslije Drugog svjetskog rata. Obnovio je i hram u selu Vrtoču. Na drvarskom području službovao je sve do 1972. godine, kada je obolio i morao na liječenje. Uz pomoć Eparhije dalmatinske bio je smješten u staračkI dom u Šibeniku. Sahranjen je u bratsku grobnicu manastira Dragović, čiji je sabrat bio.“ (Jovan S. Radojčić, *Srbi zapadno od Dunava i Save I*, *Biografije*, Novi Sad, 2009)

Protojerej Vojislav Šešum. Bogosloviju je završio pre Drugog svetskog rata. U Livno je došao 1950. godine iz Vrbice. U Livanjskoj parohiji ostao je sve do 1969, kada je premešten u Split. Protojereju Vojislavu Šešumu pripisuje se u zaslugu izgradnja parohijskog doma u Livnu, o čemu piše dr Dušan Lj. Kašić: „Kako je zgrada stare srpske škole i društva *Sundečić* u ratu onesposobljena za stanovanje,

napravljen je sporazum sa opštinom, koja je za te oštećene zgrade, koje je popravila i adaptirala za gimnaziju, sagradila crkvenoj opštini novi parohijski dom, koji je dovršen i osveštan 29. jula 1968.“ (Kašić, 28–29). Protojerej Vojislav Šešum opsluživao je do 1959. godine, do dolaska sveštenika Bogdana Šešlije, i Duvanjsku parohiju.

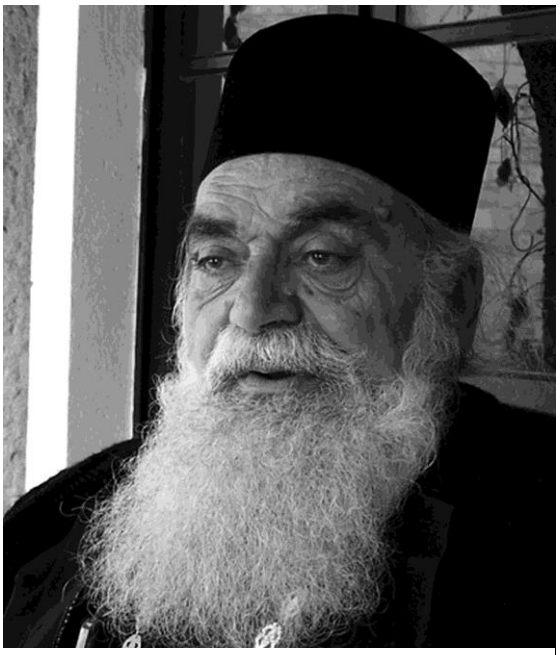

Pop Bogdan Šešlija

Arhimandrit Teodor (Bogdan) Šešlija. Rođen je 1934. godine u selu Bratači kod Nevesinja. Bogosloviju je završio posle Drugog svetskog rata u manastiru Rakovici u Beogradu. Na Blagovijesti 1957. godine u čin sveštenika u manastiru Žitomisliću rukopoložio ga je mitropolit dabrobosanski Vladislav. Raspoređen je u Avtovačku parohiju kod Gacka, odakle je 1959. godine premješten u Duvno, gdje se nastanio sa porodicom, suprugom Danicom i tri ćerke. U Duvanjskoj parohiji služio je nepunu deceniju, sve do 1968. godine. Ostao je u najljepšem sjećanju svojih parohijana na Duvanjskom polju, u vreme njegove pastirske službe odice u Rašćanima, dozidan zvonik u duvanjskoj Crkvi Svetoga Nikole i popravljen parohijski dom. Malo je bilo Srba u Duvanjskoj parohiji, prihodi sveštenika Bogdana Šešlije bili su mali da obezbede preživljavanje njegove porodice. Na njegov zahtjev premješten je u Konjic, a zatim u Bijelo Polje kod Mostara, koje je morao da napusti poslije izbijanja rata 1992. godine. I pored toga što je otišao u zasluženu penziju, kao penzioner i obudovjeli sveštenik (supruga Danica mu je umrla 1987. godine, a sve tri ćerke završile fakultete i udale se) stavio se na raspolaganje Crkvi. Zamonašio se i dobio monaško ime Teodor. Umro je u manastiru Piva 2007. godine.

Protojerej-stavrofor Mirko Jamadžija. Rođen je 24. marta 1944. u glamočkom selu Rore, od oca Jovana i majke Milke. Osnovnu školu završio je u Glamoču, a bogosloviju u Beogradu 1964. U čin đakona rukopoložio ga je episkop Stefan Boca 16. novembra 1966, a istog dana i u čin sveštenika i postavio u Strmičku parohiju. Po premeštaju livanjskog prote Vojislava Šešuma u Split, došao je 1969. godine u Livanjsku parohiju. U to vrijeme po odlasku oca Bogdana Šešlije iz Duvna ostala je upražnjena Duvanjska parohija, koju je opsluživao livanjski paroh Mirko Jamadžija

sve dok u Duvno krajem 1970. nije došao sveštenik Milenko Spremo. Sa svojim parohijanima u leto 1990. godine vadio je kosti livanjskih Srba koje su 1941. godine u prirodne jame bezdanke (propunte) bacile livanjske ustaše. Godine 1992. zbog rata koji je izbio u Bosni i Hercegovini morao je da bježi iz Livna. Primio ga je u Beogradu patrijarh Pavle. Prvo je služio u Crkvi Svetog Đorđa na Bežaniji od 1992. do 1994. Vraća se u Drvar, gdje ostaje do njegovog pada 1995. Ponovo dolazi u Beograd i nastavlja rad u Crkvi Svete Trojice u beogradskom prigradskom naselju Grocka. Penzionisan je i služi u Crkvi Svetog Jovana Milostivog na Lešću.

Pop Milenko Spremo

Protojerej-stavrofor Milenko Spremo. Rođen je 20. marta 1948. godine u selu Biograd, opština Nevesinje, od oca Ćetka i majke Anđe. Osmogodišnju školu završio u Zovom Dolu kod Nevesinja, a Bogosloviju Svetoga Save u Beogradu 1968. godine. Vanredno je završio Pravni fakultet u Mostaru 1976. godine. Mitropolit dabrobosanski i administrator Zahumsko–hercegovačke eparhije Vladislav rukopoložio ga je 27. aprila 1970. godine u Sabornoj crkvi u Sarajevu u čin đakona, a zatim za sveštenika. Po blagoslovu mitropolita Vladislava postavljen je za privremenog paroha duvanjskog u Duvnu 12. oktobra 1970. godine.

Otac Milenko Spremo došao je u Duvno poslije sveštenika Bogdana Šešlije. Posle njegovog dolaska u Duvno izmijenile su se političke prilike, u Hrvatskoj se javio politički pokret MASPOK, a novo političko raspoloženje prenijelo se i među duvanjske Hrvate. Političke parole i govori koji su se tada mogli čuti na Duvanjskom polju umnogome su podsjećali na 1941. godinu i vrijeme progona Srba. Otac Milenko se mudro ponio u tim prilikama, srpska pravoslavna zajednica u Duvnu nije nasjedala na svakodnevne provokacije. Okupili su se oko svoje crkve i svoga sveštenika. Uočljivo je bilo da su u crkvu počeli da dolaze i da žive crkvenim životom i oni koji to ranije nisu činili.

Po sopstvenoj molbi početkom 1974. godine premješten je u Mostar, gdje je ostao do kraja te iste godine, kada je premješten u Ljubinje, u kom ostaje do polovine 1999. godine, kada je premješten u Trebinje.

Pop Radivoje Tuba

Protonamjesnik Radivoje Tuba. „Rođen je 29. septembra 1947. godine u selu Gaočići kod Rudog. Osnovnu školu završio je u Rudom, a Bogosloviju Sv. Save u Beogradu. Po završetku bogoslovije stupio je u brak sa Jelenom, rođenom Šimić iz Dobruna. Rukopoložen je za đakona i sveštenika 12. i 13. februara 1974. godine u Sarajevu od mitropolita Vladislava. Postavljen je za paroha ravanjskog, Arhijerejsko namesništvo zeničko–travničko. Stanovao je u Duvnu i opsluživao Duvanjsku parohiju, Arhijerejsko namesništvo mostarsko – Eparhija zahumsko–hercegovačka. Za vreme službovanja u ovim parohijama obnovio je hram u Ravnom i delimično renovirao parohijski dom u Duvnu. Premešten je 1984. godine za paroha boričkog. Na Borikama je obnovio hram Svetih apostola Petra i Pavla, kao i parohijski dom. Na ovoj parohiji je odlikovan dostojanstvom protonamesnika.“ (Prof. dr Predrag Puzović, *Srpska pravoslavna eparhija dabrobosanska*, 2004, str. 499)

Duvanjski Srbi zapamtili su oca Radivoja Tubu, vrlo prilježno se prihvatio sveštеničke dužnosti u svojoj parohiji koja je imala malo vjernika, a zauzimala ogromni prostor na Kupreškom i Duvanjskom polju. Posebno je valjalo iskazati veliku umješnost i stići njegovim malim automobilom „fićom“ kojim se u jesen i zimi, kada je najviše slava, probijao neravnim i zavijanim putevima. A kada se nije moglo „fićom“, on je sela obilazio pješke. U vrijeme službovanja u Duvnu on i njegova supruga Jelena dobili su dvoje djece – Miodraga i Mariju.

U Borikama, gdje je premješten iz Duvna, ostao je i tokom vjersko–građanskog rata u Bosni i Hercegovini 1992–1995. Zbog ratnih dejstava porodica mu se preselila u banatsko selo Opovo, gdje su imali rodbinu. Do kraja rata otac Radivoje ostao je na svojoj sveštеničkoj dužnosti u Borikama, a po završetku rata teško se razbolio, pa je penzionisan, te je i on krenuo za porodicom u Opovo, gdje su kupili kuću. Umro je na Veliku Gospojinu 18. avgusta 2009. godine. (Kazivanje popadije Jelene Tube)

Pop Branko Zelen

Protojerej-stavrofor Branko Zelen. Rođen je u duvanjskom selu Lipi 1961. godine, od oca Jove i majke Darinke. Osnovnu školu završio je u Duvnu, a zatim Bogosloviju Svetoga Save u Beogradu. Mitropolit dabrobosanski i administrator Zahumsko–hercegovačke eparhije Vladislav (Mitrović rukopoložio ga je u čin sveštenika i 1984. godine postavio u Duvanjsku parohiju, gdje je nasledio oca Radivoja Tubu. Zbog malog broja duvanjskih Srba, otac Branko Zelen opsluživao je i susjednu kuprešku Ravanjsku parohiju iz Dabrobosanske mitropolije, sela Ravno, Mušić, Zanaglinu, Rilić i Malovan.

U svojoj parohiji dočekao je 1992. godine građanski rat u Bosni i Hercegovini, kada su ga hrvatske vlasti uhapsile zajedno sa većim brojem njegovih parohijana i isleđivale. Stavljen je u kućni pritvor u stan svoje sestre u gradu. Njegova porodica je početkom rata uspjela da izbjegne iz Duvna. Nije doživio sudbinu ostalih Srba. Nešto je bolje tretiran, vjerovatno zbog dobrog odnosa i saradnje sa Katoličkom crkvom. Bio je prvi razmijenjeni Srbin i na razmjenu je odvezen putničkim vozilom na dan kada su razmijenjeni žene, deca i starci koji su bili zatvoreni u logoru u selu Stipanjići, gde su proveli dva mjeseca. Poslije razmjene izbjegao je u Beograd, gdje ga je primio patrijarh Pavle i postavio za sveštenoslužitelja u Bogorodičinoj crkvi u Zemunu.

Pop Radivoje Krulj

Protojerej-stavrofor Radivoje Krulj. Rođen je 1976. godine u Ljubinju od oca Milenka i majke Senke, rođene Vujović. Osnovnu školu završio je u Ljubinju 1991, a gimnaziju u Bileći 1995. godine. Upisao se na Bogoslovski fakultet u Beogradu, a zatim studije nastavio na Bogoslovskom fakultetu Sveti Vasilije Ostroški u Foči. Rukopoložen u čin đakona na dan Svetog Velikomučenika Pantelejmona 9. avgusta 1999. u manastiru Duži, a u čin prezvitera na Preobraženje 19. avgusta 1999. godine u trebinjskoj Sabornoj crkvi. Oženjen Natašom roď. Jungić, ima troje djece – Anu, Luku i Elizabetu. Služio je u parohijama: Korjenićko–ljubomirska

(1999–2000), Stolačko–čapljinska i Mostarsko–konjička (1999–2001), Nevesinjskoj trećoj (2002–2007), a opslužuje i Duvanjsku parohiju. (http://eparhija-zahumskohercegovacka.com/?page_id=11947)

Protojerej Željko Đurica. Sveštenoslužitelj je Bihaćko–petrovačke eparhije u čijem je sastavu i Livanjska parohija. Livno i Duvno su dva susjedna mjesta, pa je poslije vjersko–građanskog rata otac Željko Đurica opsluživao i Duvanjsku eparhiju, a i dalje to povremeno čini zamjenjujući protojereja-stavrofora Radivoja Krulja.

Srpska pravoslavna osnovna škola

Duvno se u devetnaestom vijeku, u vrijeme turske vladavine, našlo između dva važna srpska centra – Mostara i Livna, gdje su ojačale pojedine srpske trgovačke, ali i zanatlijske porodice, koje su njegovale snažna vjerska i nacionalna osjećanja i koje su bile spremne da daju dio svoga bogatstva za srpsku nacionalnu stvar. Čim su, sredinom devetnaestoga vijeka, poslije reformi koje je zaveo Omer-paša Latas, popustile stege turske vlasti, Srbi su počeli da se koriste tekovinama vjerskih i nacionalnih sloboda, da iskoriste prilike koje su im se ukazale i da pored bogomolja podižu i škole.

Prije toga, Srbi u Bosni i Hercegovini, pa ni oni u Duvnu, nisu imali organizovanog školstva. Umjesto organizovane škole u srpskom narodu bila je prisutna „samoučka pismenost“, kada je izgrađen kult „samouka đaka“, o čemu je pisao Milan Karanović: „Ako se jedan čovek u selu nauči čitati i pisati, a nije išao u školu, za toga se rekne u narodu da je samoučki izučio. Samouk se mnogo više ceni nego onaj koji je u školi učio. Ponos je roda i sela i na svakom koraku ukazuju mu se pažnja i čast. Ceni se ona neodoljiva i nesavladiva želja i težnja da nauči čitati i pisati, veliki napori pri sricanju slova, slogova i reči i nastojanje da i druge iz svoje sredine nauči. Smatra se da đak-samouk ima u sebi nečega proročkoga, svetačkoga i da je on jedini u stanju da čita, razume i tumači starostavne knjige. Zbog toga je na krsnim slavama njegovo mesto počasno i naročita mu se pažnja ukazuje.“ (Milan Karanović, *Samoučka pismenost*, odštampano iz kalendara „Prosvjete“ za 1928. godinu, str. 3) Pismenost se ipak učila u manastirima i crkvama u manastirskim školama, gde su se pojedini mladići koji su se spremali za monaški ili sveštenički poziv, pored ostalih manastirskih poslova, učili i pismenosti – čitanju i pisanju, gdje su učili crkvenoslovenska slova. (Mitar Papić, *Istorija srpskih škola u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 1978, str. 9)

Duvanjski Srbi bili su dalekovidi kada su pored svoje crkve podigli i parohijski dom koji su namenili i za školu i u čijem prizemlju su jednu poveću prostoriju odredili za školu. Jedan od najstarijih podataka o srpskoj školi u Duvnu pruža nam fra Petar Bakula, koji u svom šematizmu Franjevačke kustodije i apostolskog vikarijata u Hercegovini navodi 1867. godine da Duvno ili Županjac „ima za stanovnike Turke,

Cigane, pravoslavne i katolike... Turci imaju ondje dvije džamije, pravoslavni svećenik svoju crkvu sa rezidencijom i školom za oba spola“. (Bakula, 131) Zbog u ratovima uništene arhive Duvanjske parohije, ali i Zahumsko–hercegovačke eparhije nismo u stanju da saopštimo ime sveštenika koji je tada službovao u Duvnu 1867. godine, a ne znamo ni tačnu godinu kada je počela da radi srpska duvanjska škola. Mitar Papić se poziva na jedan šematizam Zahumsko–hercegovačke parohije u kom se navodi da je škola u Duvnu osnovana 1872. godine (Papić, 44). U izvještaju o stanju školstva u Bosni i Hercegovini koji je ruski konzul u Sarajevu 1874. godine uputio svojoj vladi stoji da su u Duvnu u to vrijeme postojale četiri škole: dva mekteba (muslimanske vjerske škole), pohađalo ih 55 muških i 15 ženskih đaka, i dvije hrišćanske škole (pravoslavna i katolička, prim. M. K.), koje je pohađao 61 učenik i 10 učenica. (Ibrahim Tepić, *Bosna i Hercegovina u ruskim izvorima 1856–1878*, Sarajevo, 1988, str. 520)

O srpskim školama brinule su se crkvene opštine čiji je naziv, zbog školstva, dobio i dodatak crkveno–školska opština. Nema sumnje da je i duvanjsku srpsku školu osnovala crkvena opština koja se brinula o finansiranju škole, angažovanju učitelja i obezbeđivanju plate za učitelje. (Papić, 61–65) Pošto je u Bosni i Hercegovini u to vrijeme bilo malo pismenih ljudi, učitelji su dolazili sa strane, uglavnom iz Vojvodine, Dalmacije i Like. Neki od njih završili su stručne bogoslovsko–učiteljske škole i imali izvjesno pedagoško znanje. Učitelji su sa crkveno–školskim opštinama sklapali pogodbe o svom radu, gdje su opštine bile dužne da obezbjede učionice, stan i ogrev za učitelja. Učenici su bili djeca iz uglednijih kuća koja su se spremala za svešteničke ili trgovačka zanimanja. Bilo je porodica koje su željele da se opismene i njihova ženska čeljad. Školarinu za darovite siromašne učenike najčešće je plaćala crkvena opština. Deo troškova rada škole snosili su i sami učenici. U susjednom Livnu je još 1820. godine postojala srpska škola, u kojoj je učitelj bio jeromonah Serafim, a đaci su mu plaćali školarinu koju je on odredio, „bogatiji po jednu cvanciku mjesečno, a siromašniji samo po jedan groš. Osim toga je serafim primao prinos i u 'naravi': poneki sirac, ćasu kajmaka, komadić slanine, jali pršuta, jaja, žita, koju cjeplju drva“. (Vojislav Bogićević, *Istorija razvitka osnovnih škola u Bosni i Hercegovini u doba turske i austrijske uprave 1463–1918*, Sarajevo, 1965, str. 49) Nema sumnje da je tako postupila i duvanjska crkvena opština.

Nastavne programe pravili su sami učitelji, koji su se pridržavali programa koji su sačinile vilajetske vlasti u Sarajevu. Školovanje đaka uglavnom je trajalo četiri godine. U početku škole nisu imale namještaja ni učila, đaci su sami donosili svoje stolice za sjedenje. U prvom razredu predmeti su bili: bukvar, čitančica, račun, u drugom: slovenski bukvar, prva srpska čitanka, mala istorija crkve, molitvoslovlje i račun. U trećem razredu predmeti su bili: druga čitanka, katihizis, časlovac i račun, a u četvrtom – pismeni sastavi, srpska gramatika, treća čitanka, istorija srpskog naroda, zemljopis i račun. (Papić, 21) Udžbenike za srpske škole u Vilajetu

bosanskome štampale su turske vlasti. Tako je u Vilajetskoj štampariji u Sarajevu 1867. godine Vukovom ćirilicom na srpskom jeziku štampan Bukvar, gdje su na početku tog udžbenika štampane ove riječi: „Po nalogu njegove preuzvišenosti č. Šerif-Osman-paše, valije vilajeta bosanskoga, ima se ovaj Bukvar na poklon davati učenicima u ovom vilajetu.“ Nešto kasnije, 1869. godine štampana je Kratka sveopšta istorija za osnovne škole u vilajetu bosanskom, a godinu dana kasnije Prva čitanka za osnovne škole. Deo udžbenika za veronauku stizao je iz štamparija Karlovačke mitropolije, ali su udžbenici stizali i iz Srbije. (Papić, 67–79) Te knjige sigurno su bile i u osnovnoj školi u Duvnu.

Tako je bilo do 1878. godine, kada je tursku zamijenila austrijska vlast, kada su srpske škole nastavile da rade, ali pod težim uslovima nego u tursko vrijeme. Austrijski okupator nastojao je da svoju vlast temelji na katoličkoj vjeri. Do dolaska Austrije svi katolici u Bosni i Hercegovini sami sebe su zvali Šokcima ili, zbog latinske vjere, Latinima. Tako su ih zvali i bosanskohercegovački Srbi i Muslimani. Austrijska vlast je odjednom Šokce počela da proglašava Hrvatima, a srpski jezik kojim se govorilo u Bosni i Hercegovini – hrvatskim. Došao je zahtjev u srpske škole i muslimanske mektebe da se jezik na kome se predaje naziva hrvatskim. Srbi i Muslimani su se pobunili protiv toga zahtjeva, pa su se austrougarske vlasti zadovoljile time da srpski jezik u Bosni i Hercegovini nazovu Bosanskim. (Papić, 122–125)

U Šematizmu Mitropolije zahumsko–hercegovačke iz 1890. godine navedeno je osamnaest srpskih osnovnih škola na području mitropolije, ali među njima nema duvanjske. Napominje se da na ovom prostoru u raznim mjestima postoje 23 komunalne, državne škole, a među tim mjestima je i Županjac (Duvno), i da tu duvanjsku školu pohađa 10 pravoslavnih đaka, sedam dječaka i tri djevojčice. (Šematizam 1890, 107) Ovaj podatak nas upućuje na zaključak da te godine nije radila srpska osnovna škola u Duvnu, a da su srpska djeca upućivana u državnu, komunalnu školu.

Ali prema Šematizmu Srpske pravoslavne eparhije zahumsko–hercegovačke iz 1906. godine, u Županjcu (Duvnu) radila je srpska osnovna škola, koju je pohađalo 37 đaka, od toga 24 dječaka i 13 djevojčica. Srpski učitelj bio je Ilija Maričić. U ovom šematizmu navodi se da u Županjcu i Roškom Polju postoje takozvane općenarodne osnovne škole, ali da u njima nema pravoslavnih učenika. Prema Šematizmu Srpske pravoslavne eparhije zahumsko–hercegovačke za godinu 1912, Srpsku pravoslavnu osnovnu školu u Duvnu pohađalo je 29 đaka, a učitelj je bio Miloš Kulović. Istovremeno, u komunalnim državnim školama na prostoru Duvanjskog polja nije bilo pravoslavnih učenika.

Gotovo je izvjesno da je Srpska osnovna škola u Duvnu postojala sve do početka Prvog svjetskog rata.

DRUŠTVENI I POLITIČKI ŽIVOT

Poslije austrougarske okupacije duvanjski Srbi su se uključili i u politički život Bosne i Hercegovine, organizovavši pokret za vjersko–prosvjetnu autonomiju. Nova vlast, koja se inače oslanjala na Katoličku crkvu, nastojala je da i u Bosni i Hercegovini nađe oslonac u domaćim katolicima koji su Austrijance dočekali raširenih ruku. Još u vrijeme priprema za okupaciju Bosne i Hercegovine „polazilo se od činjenice da će srpski elemenat predstavljati u ovim uslovima, nakon sloma ustanka, glavnu opozicionu snagu okupacionom režimu“. (Božo Mažar, *Pokret Srba Bosne i Hercegovine za vjersko–prosvjetnu samoupravu*, Sarajevo, 1982, str. 427) I stvarno se tako i desilo.

Duvanjski Srbi zbog svoje malobrojnosti nisu učestvovali u Bosansko–hercegovačkom ustanku koji je izbio 1875. godine. Borbe su vođene u Istočnoj Hercegovini i Bosanskoj Krajini, a Duvno je bilo mirno mjesto u kome se više puta grupisala turska vojska da bi krenula na ustanike. Srbi i Muslimani nisu sa dobrodošlicom dočekali austrijsku vlast, koja je nastojala da im uskrati prava, „naime, Srbi – pravoslavni u Bosni i Hercegovini dobili su od uvođenja turskih reformi 1856. godine izvjesna prava koja su se svodila na samoupravu u oblasti crkvenog i školskog života, što se provodilo u okviru crkveno–školskih opština. Statutom Carigradske patrijaršije od 1862. godine bilo je dozvoljeno da u upravi crkvenim poslovima učestvuju i svjetovna lica, što je otvorilo put uticaju naroda, odnosno laičkog elementa na crkveni, a uz to i na školski život Srba“. (Mažar, isto)

Nova austrougarska vlast od samog početka nastojala je da ukine nacionalna prava koja su Srbi uživali u poslednjim godinama turske vlasti, namećući srpskom jeziku kojim se govorilo u Bosni i Hercegovini hrvatsko ime i naturajući hrvatsku latinicu umesto ćirilice. Najžešći udar uslijedio je 1880. godine, poslije donošenja Konvencije o privremenom uređenju Pravoslavne crkve Bosne i Hercegovine i Carigradske patrijaršije, time je praktično data mogućnost katoličkoj austrijskoj vlasti da postavlja i smjenjuje srpske mitropolite (Mažar, isto).

Nosilac otpora prema novom austrijskom režimu bila je ne baš brojna srpska trgovačka buržoazija. Centri političkog otpora javili su se u susjednim gradovima Mostaru i Livnu, gdje je još od turskih vremena bilo više uspješnih trgovaca. Među tim trgovcima posebno se isticao livanjski trgovac Kosta J. Kujundžić, koji je uz Gligorija M. Jevtanovića iz Sarajeva i Vojislava V. Šola iz Mostara bio ključna ličnost srpskog pokreta za vjersko–prosvjetnu samoupravu. Njihovi zahtjevi sadržavali su se u memorandumima koji su upućivani 1896, 1897. i 1901. godine Carskoj dvorskoj kancelariji u Beču. Treći memorandum, predat Dvorskoj kancelariji 1901. godine, potpisao je veliki broj uglednih Srba iz Bosne i Hercegovine, a među tim uglednim Srbima bio je i Miho Milovanović iz Županjca (Duvna). (*Tri carska memoranduma o*

srpsko–pravoslavnim prilikama i uređenju vjersko–prosvjetne samouprave u Bosni i Hercegovini, *Bosansko–hercegovački zbornik I*, Novi Sad, 1902, str. 107)

Osnivanjem Srpskog kulturnog društva „Prosvjeta“ bosanskohercegovački Srbi našli su nove načine da se odupru austrougarskoj vlasti koja je nastojala da zatre srpski jezik i kulturu. „Prosvjetu“ je 18. avgusta 1902. godine u Sarajevu osnovalo 29 akademski obrazovanih Srba. Osnovni zadatak „Prosvjete“ bio je očuvanje srpskog nacionalnog duha, što se postizalo kroz niz akcija, školovanje srpskih đaka i studenata, štampanje knjiga, otvaranje škola za opismenjavanje naroda, otvaranje biblioteka, čitaonica, držanje kurseva i predavanja, prikazivanje poučnih filmova. A da bi se to postiglo, u svim većim gradovima otvarani su đački domovi za „Prosvjetine“ pitomce. Cjelokupni rad „Prosvjete“ finansiran je dobrovoljnim prilozima blagočastivih srpskih trgovaca i privrednika. Do Prvog svjetskoga rata „Prosvjeta“ je obezbijedila novac za školovanje 507 mladih Srba, koji su stekli akademska zvanja, i 1.360 đaka, koji su završili srednje škole. To su zadivljujući podaci i za današnje vrijeme. (*Dvadeset i pet godina rada Prosvjete 1902–1927*, Sarajevo 1927)

Svoju djelatnost „Prosvjeta“ je proširila po svim varošima, ali i većim mjestima, osnivajući u njima odbore koji su usklađivali djelatnost sa srpskim stanovništvom. Prvi odbori osnovani su 1902. godine u Sarajevu, Mostaru, Banjaluci, Prijedoru i Bosanskoj Gradiški. Na dvadesetpetogodišnjicu postojanja, 1927, „Prosvjeta“ je imala odbore u 249 mjesta. Zanimljivo je da je u Županjcu (Duvnu) „Prosvjetin“ odbor osnovan 22. maja 1908. godine, mjesec dana pre nego što je ista kulturna institucija osnovana u Livnu, a dva mjeseca pre njenog osnivanja u Bugojnu. Među tih 249 gradova koji su imali „Prosvjetin“ odbor Županjac (Duvno) bio je na 32. mjestu. Te 1908. godine, pored Livna i Bugojna, „Prosvjetini“ odbori osnovani su još i u Brodarcu, Bosanskom Petrovcu, Bosanskoj Dubici, Bileći, Velikoj Ruiški, Zenici, Jajcu, Konjicu, Lušci-Palanki, Modriću, Osinju, Stocu i Čapljini. Srpsko kulturno društvo organizovalo je od 1922. godine i predavanja po brojnim mjestima Bosne i Hercegovine kojima se nastojao uzdignuti kulturni nivo stanovništva i uvesti nova higijenska navika, takva predavanja, zabilježeno je, održana su i u Duvnu. „Prosvjeta“ je birala i povjerenike koji su radili sa članstvom ovoga društva. Godine 1927. imala je povjerenika i u srezu Duvnu, koje je tada bilo u sastavu veće administrativne jedinice – Okruga Travnika. (*Dvadeset i pet godina rada Prosvjete*, 110, 127, 138, 143)

PRAVOSLAVNA CRKVA U DUVNU POSLIJE DRUGOG SVJETSKOG RATA

Srpski narod je, zbog okolnosti koje su ga zadesile u Drugom svjetskom ratu, zajedno sa Srpskom pravoslavnom crkvom na području Duvna doživjeo najveće stradanje u svojoj istoriji. Nad narodom je izvršen genocid, preživjeli Srbi su slučajem okolnosti bili prinuđeni da se uključe u Narodnooslobodilački pokret, koji je predvodila Komunistička partija, jake ateističke ideologije, i većina Srba koji su učestvovali u antifašističkoj borbi, predvođeni Komunističkom partijom (KP), poslije rata zapostavila je svoje odnose sa Crkvom, marginalizovala vjeru, ali u većini slučajeva zadržala svoju tradiciju.

Tako je Srpska pravoslavna crkva imala stradanje po više osnova: većina vjernika nije preživjela rat, porušene su crkve i drugi verski objekti, a vjernici koji su preživjeli jednim dijelom postali su ateisti ili su smanjili učešće u životu Crkve, a drugi dio naroda je sa manje vjere i istrajnosti učestvovao u božijoj službi, obilježavajući u najvećoj mjeri tradicionalne crkvene običaje, krštenje, slavu i sahrane uz služenje sveštenika. Pravoslavne crkve su sve manje bile posjećene.

U periodu od 1945. do 1992. godine, srpski narod i Srpska pravoslavna crkva imali su najniži stepen saradnje i uticaj Crkve sveo se na najniži nivo.

Crkva je uspjela da preživi navedeni period, da zadrži kod naroda vjeru u nju samu, kao i da moralnom snagom svojih sveštenika, njihovom mudrošću, čašću i vjerom u Boga sačuva sopstvene običaje. U tom najtežem istorijskom periodu Pravoslavne crkve i srpskog naroda, povezanost ova dva entiteta opstajala je sve do trenutka kad su i narod i Crkva pod najezdom sledbenika fašističke ideologije morali da napuste područje Duvanjskog polja, na kome su Crkva i njeni vjernici živjeli, radili, postojali sa druge dvije religije, vjekovima izgrađivali međuljudske, međunacionalne i međuvjerske odnose, držali ih na visokom nivou u svim periodima. Ti odnosi između crkava zahlađivali su i bili poljuljani samo za vrijeme ratova, koji su se na ovim prostorima često dešavali.

Ratovi na ovim prostorima nikada nisu nastali zbog sukoba između naroda koji su ovdje živeli. Uvijek su ratove na ovim prostorima donosili strani osvajači, koji su zbog osvajačkih pretenzija i širenja carstva, ekonomskih interesa, porobljavanja naroda i širenja vjere kojoj su pripadali skoro uvijek zavađali narode, stavljali se na stranu jednih protiv drugih i tako osvajali.

Sve te nedaće pored naroda preživljavale su i crkve.

Posljednji rat, koji se desio u periodu 1992–1995, po svom sukobu i učesnicima, kao i načinu ratovanja najviše podsjeća na građanski, koji se može definisati i kao međunacionalni, međuvjerski, istorijski itd.

Prema mom shvatanju, ni ovaj rat se nikada ne bi desio da u taj scenario nisu bile uključene velike sile. One su zarad svojih ekonomskih, političkih i drugih interesa, naturajući narodima Jugoslavije novi svjetski poredak, globalizaciju, a neke i svoje istorijske pretenzije na ovim prostorima, iskoristile propagandu, moćne medije,

stimulišući neke narode da se odvoje od države koja je stvorena u dva svjetska rata, za koju je izginulo preko tri miliona ljudi, da tako dovedu do sukoba koji je dostigao neslućene razmjere i koji je rasturio zemlju Jugoslaviju, koja je, iako komunistička i iz Drugog svjetskog rata izašla razorena, dostigla stepen srednjerazvijene zemlje.

Građanski rat koji se desio 1992–1995. za Srbe i vjernike Pravoslavne crkve posljednji je sukob koji će ih zadesiti na prostoru Duvanjskog polja, jer Srba, pravoslavnih vjernika, kao ni pravoslavnih sveštenika tamo više nema.

Egzodus i potpuno etničko čišćenje izvršeno je uz znanje, saradnju i pomaganje međunarodne zajednice.

Preko 60% stanovništva koje nije uspjelo da izbjegne prije sukoba završilo je u logorima. Odatle su kamionima i drugim vozilima predstavnika međunarodne zajednice, MCK-a, UNHCR-a (Visoki komesarijat Ujedinjenih nacija (UN) za izbeglice) deportovani na teritoriju koju su u tom momentu držale srpske vlasti. Dana 29. juna 1993. godine iz poslednjeg raspuštenog logora deportovano je 243 Srba i tako je etnički očišćeno Duvanjsko polje.

Na području Duvna i Duvanjskog polja ostalo je oko 15 Srba, koji žive u mješanim brakovima, i u tim okolnostima su i uspjeli da ostanu.

Na prostorima Duvna i duvanjskih sela, gdje su Srbi živjeli, kao dokazi o srpskom postojanju na tom prostoru ostala su groblja, spomenici, crkva u gradu Tomislavgradu, Duvnu, posvećena Svetom Nikoli, podignuta 1864. godine, kao i zidine porušene crkve na Mandinoj gradini u Rašćanima, posvećene Vavedenju Presvete Bogorodice, podignute 1891. godine.

Crkve, groblja i spomenici ostavljali su tragove postojanja naroda, kulture i običaja tokom dužeg vremenskog perioda. Pismeni zapisi većinom su stvarani u crkvama i drugim vjerskim objektima, pa je istraživanje i traganje za dokazima i najsigurniji i najvjerodostojniji način traženja istorijske građe.

Istražujući arhive i knjige, malo je bilo izvora i napisanih tekstova o istoriji Srpske pravoslavne crkve u Duvnu kroz vijekove.

O pravoslavlju i Srbima u Duvnu najviše svjedoče groblja i spomenici. Oni su nepobitan dokaz postojanja i trajanja Srba na tom prostoru.

PRVI SVJETSKI RAT

OKUPACIJA BOSNE UZROK NESTABILNOSTI U REGIONU

Austrougarska je po Berlinskom ugovoru dobila mandat da okupira Bosnu i Hercegovinu da bi tamo zavela mir i red.

Glas o mandatu za okupaciju Bosne i Hercegovine prenerazio je srpski narod. Ceo narod je bio utučen i razočaran što su ove dvije pokrajine, zbog kojih je Srbija vodila dva rata, predate na milost i nemilost državi, od koje se Srbi s pravom nisu dobru nadali. Ali je vijest o okupaciji još više prenerazila Muslimane u Bosni i Hercegovini. U jesen 1878, poslije velikog otpora Muslimana i nešto pravoslavnih i katoličkih Srba, pod vođstvom Hadži-Loje, okupirala je Bosnu i Hercegovinu.[23]

Od svih zadataka koje je preuzela Berlinskim ugovorom, Austrougarska je riješila samo neke, zavela je red i mir i obezbjedila ličnu i imovinsku sigurnost.

Ali je Austrija otvorila neka nova pitanja. U strahu od Srba austrijska vlada je, u isti mah kad je u Hrvatskoj pomagala Srbe protiv Hrvata, počela u Bosni stvarati Hrvate i pomagati ih protiv Srba.

Poslije ulaska austrijske vojske u Bosnu i Hercegovinu, austrijske vlasti prvo su se okrenule protiv Muslimana stoga što su se oni nasilno odupirali austrijskoj okupaciji. Ali su se austrijski državnici uskoro uvjerili da je bojazan od muslimanskog pokreta neosnovana, jer oni nisu pokazali jak otpor prema okupatorskoj politici.

Katolici su austrijskom okupacijom mnogo dobili. Oni su do tada brojno bili dosta slabiji. Austrija je sa razlogom smatrala da su katolici jedini elemenat na koji se ona može osloniti. Državna vlast, udružena sa rimskom propagandom koja je u Bosni i Hercegovini neobično zgodno zemljište za rad, pomagala je katolicima na svaki način, dizala im škole i crkve, pružala materijalnu pomoć, naseljavala ih u zemlju itd.

Najgore su uslijed okupacije prošli pravoslavni Srbi.

Njih je austrijska vlada odmah počela potiskivati i goniti. Austrija se bojala da će Srbi u BiH, vezani i jezikom i krvlju i tradicijom za Srbe u slobodnim srpskom državama, težiti i raditi da se spoje sa Srbijom i Crnom Gorom.

Kako je glavna organizacija srpskog naroda u BiH bila u Crkvi, težila je austrijska vlada da Pravoslavnu crkvu stavi pod svoju vlast i svoju kontrolu. Austrijska vlast se izborila da postavlja mitropolite u BiH. Za prvog mitropolita austrijska vlast je postavila Savu Kosanovića 1881. godine. Usljed pokreta među Srbima, koji se javio pri prvom regrutovanju vojnika u BiH, usljed energične odbrane pravoslavlja, položaj mitropolita Kosanovića i srpskog naroda bio je sve teži.[24]

[23] St. Stanojević, Istorija srpskog naroda, Beograd 1926, 377.

[23] Isto, 405

.

Policijski način uprave, što ga je Austrija zavela u BiH, donio je sa sobom nasilje državnih organa u raznim pravcima.

Kad su pravoslavni Srbi u BiH sarajevskom rezolucijom (11. maja 1907) počeli čisto političku akciju tražeći ustavne slobode i na prvoj skupštini (u Sarajevu 26. oktobra) organizovali se kao politička stranka, smatrali su austrijski državnici da je cio taj rad uperen protiv državnih interesa, pa su rešili energičnim mjerama da unište pravoslavnu i muslimansku narodnu organizaciju i da suzbiju nacionalnu svjest. Onda je počela hajka na takozvanu velikosrpsku propagandu, mnogi viđeni Srbi u BiH gonjeni su i osuđivani.[25]

Poslije trideset godina okupacije BiH, austrijski su državnici mislili da je tih trideset godina dovoljno opravdanje da Austrija te zemlje prisvoji. Ona je 24. septembra 1908. godine proglasila aneksiju BiH.

Poslije proglasa aneksije, digao se cio srpski narod na odbranu svojih državnih i nacionalnih prava. Svi srpski protesti i podizanje tenzija do pretnje ratom završeni su neuspjehom. Austrija je pojačala pritisak na srpski narod. Mnogo je Srba progonjeno, suđeno im za veleizdaje i slično.[26]

Srbija, Crna Gora, Bugarska i Grčka su početkom oktobra 1912. objavile rat Turskoj zbog neispunjenih zahtjeva da poboljša stanje njihovih sunarodnika u Turskoj.

Pobjeda Srbije u ratu sa Bugarskom i oduševljenje koje je zavladalo kod Srba, Hrvata i Slovenaca u Austrougarskoj, uslijed novih pobjeda srpske vojske, zabrinulo je austrougarske državnike.

Austrougarska je poslije uspjeha Srbije u Balkanskom ratu stalno radila protiv srpskih interesa.

UBISTVO FERDINANDA U SARAJEVU 1914.

U proljeće 1914. Franja Ferdinand se sastao sa njemačkim carem Vilhelmom Drugim, i na tom sastanku riješili su da preduzmu energične mjere protiv Srbije. Poslije tog, Franja Ferdinand je otputovao u Bosnu i namjerno baš na Vidovdan došao u Sarajevo, gdje je nad njim izvršen atentat, u kojem je poginuo.

Austrougarski državnici mislili su da je ubistvo prestolonaslednika zgodan povod da se uništi Srbija. Poslije atentata na austrougarskog prestolonaslednika Ferdinanda, Austrougarska je Srbiji postavila ultimatum u kojem su joj dati uslovi koje treba da udovolji u roku od 48 sati. Srbija je udovoljila mnogim zahtjevima samo da bi izbjegla rat. Austrougarska vlada nije se zadovoljila onim što je Srbija bila voljna da učini, pa joj je objavila rat.

[25] Isto, 404.
[26] Isto, 405.

Položaj Srba u Duvnu (Županjcu) poslije atentata na prestolonaslednika Ferdinanda naglo se pogoršao.

U Austrougarskoj je poslije izvršene aneksije i atentata na prestolonaslednika Ferdinanda 1914. godine počeo progon i teror nad srpskim narodom u BiH. U tom periodu ubijeno je mnogo Srba u BiH.

Srbi su stavljeni van zakona i postali su građani drugog reda. Srbi u Duvnu su u tom periodu preživljavali teške trenutke u svojoj istoriji. U situaciji kad su stavljeni van zakona, mogli su biti ubijeni gdje god da se zateknu. Mogli su da budu zlostavljani od policije, vojske i drugih nesrba u polju, na planini, ulici ili na drugom mjestu. Ubijanja kod kuće u selu nije bilo, vjerovatno zbog toga što bi to moglo da izazove veće sukobe. Zbog takvog položaja, nesigurnosti i strepnji Srbi su morali da se organizuju po selima kako bi se mogli odbraniti od eventualnih napada. Srbi u selima i u gradu u opštini Duvno živjeli su u strahu i neizvjesnosti.

Nekoliko Srba iz Duvna bili su članovi ili simpatizeri „Mlade Bosne“, koja je organizovala otpor protiv okupatorske vlasti i ubistvo prestolonaslednika Ferdinanda.

Stojan Todora Karan iz sela Rašćana, željezničar na službi u Slavonskom Brodu, i Dušan Jelkić iz Srema, prvi učitelj u školi u Mandinu Selu (koja je počela da radi 1911. godine), bili su glavni organizatori odbrane i otpora Srba u Duvnu. Njih dvojica bili su članovi „Mlade Bosne“. U Rašćanima je bilo dosta sposobnih momaka koji su se organizovali da se suprotstave svakom eventualnom napadu od strane Hrvata, koji su koristili priliku da izvrše pritisak na Srbe. U strahu da ne budu napadnuti, vremenom su bili sve nervozniji, što je vrijeme više prolazilo, bili su stalno u pripravnosti. Takvo stanje neizvjesnosti nije moglo da se izdrži i odlučili su da krenu prema gradu, da provjere da li u susjednom hrvatskom selu Srđanima ima neraspoloženja prema Srbima i da pokažu da se ne plaše i da su spremni za odbranu i da na taj način Hrvate odvrate od eventualnog napada na selo.

Ipak je došlo do susreta i prepirke ispod sela Srđana. Srbi su opalili nekoliko metaka i izbio je sukob. Pričalo se dugo o tom događaju, posebno o Stojanu Karanu, koji je kad je sukob počeo, povikao: „Srbi, što je srpsko osvajaj, što je hrvatsko obaraj.“ Na osnovu ovih riječi dobio je nadimak Obaranje i taj nadimak nosio do kraja života. Bilo je dosta Srba u Duvnu koji su bili članovi „Mlade Bosne“. Bogatiji Srbi su pomagali taj pokret.

O ugroženosti Srba u Duvnu kazivao je u svjedočenju iz 1946. godine sveštenik hodža Mehmed Pehlivanović, opisujući zločine iz Drugog svjetskog rata. Tom prilikom je o događanjima pred Prvi svjetski rat izjavio:

„Da je fra Mijo Čuić bio jedan od starih neprijatelja pravoslavnog stanovništva dokaz je to da je godine 1914. poslije ubistva prestolonaslednika Ferdinanda u Sarajevu održao misu i pripovijed. Šta je govorio u samoj pripovjedi tom prilikom nije mi poznato, ali znadem to da kada je narod izašao iz crkve bio je toliko nahuškan da je počeo razbijati trgovine, pljačkati ih, razbijati prozore i vrata pravoslavaca, a pravoslavce seljake tući.“

POČETAK PRVOG SVJETSKOG RATA

Austrougarska je odmah po objavljivanju rata Srbiji izvršila mobilizaciju vojnika i na teritoriji BiH. Mobilizacija je obuhvatila sve momke koji su rođeni između 1892. i 1894. Srba iz Duvna koji su bila ta generacija bilo je dosta, dobili su poziv za mobilizaciju. Mobilizaciono mjesto za rezerviste iz Duvna bio je Mostar. Zbog različitog gledanja na izvršeni atentat i stava prema okupaciji BiH, odnosi između Hrvata i Srba u tom periodu bili su loši. Pozvani vojni obveznici kamionima su prevoženi u Mostar. Srbi nisu smjeli da se zajedno sa Hrvatima u kamionima prevoze do Mostara, pa su pješice preko planina krenuli za Mostar. Mnogi koji su krenuli u rat te 1914. godine kao vojnici Austrougarske izginuli su ratujući na strani okupatora i nikad se nisu vratili u svoje selo. Jedan broj je preživio sve golgote tog rata. Neki su zarobljeni na frontu, neki su se kao zarobljenici ruske i italijanske vojske prijavili kao dobrovoljci za rat u srpskoj vojsci protiv vojske u čijim su redovima krenuli u rat.

Kao dobrovoljci učestvovali su u dobrovoljačkim jedinicama na probijanju Solunskog fronta, kao i u mnogim bitkama za oslobođenje Srbije i srpskog naroda, dosta ih je bilo poginulih i ranjenih.

SRBI IZ DUVNA U PRVOM SVJETSKOM RATU

Iako su smatrani nepodobnim i neprijateljski raspoloženim prema okupatorskoj vlasti, austrougarska vlast je mobilisala sve sposobne vojne obveznike Srbe. Austrija je mobilisala sve vojne obveznike iz sva tri naroda u BiH.

Srbi iz Duvna koji su dobili poziv za mobilizaciju krenuli su u rat. Neki su raspoređeni na ratište Galicije, a neki Verdena. U toku rata dosta ih je poginulo, neki su bili ranjeni, neki zarobljeni. Jedan broj Srba predao se ruskoj vojsci kad im se za to ukazala prilika.

Srbi koji su se predali i bili zarobljeni zatvoreni su po ruskim logorima. U tim logorima bilo je i Srba iz Duvna. Srbija je pozvala Rusiju da se od zarobljenih Srba iz austrougarske vojske formiraju dobrovoljačke jedinice.

Rusija se odazvala pozivu srpske vlade da se od srpskih zarobljenika formiraju dobrovoljačke divizije koje treba da se uključe u borbu za oslobađanje Srbije. Među dobrovoljcima za formiranje Srpske dobrovoljačke divizije bilo je i Srba iz Duvna koji su pristupili dobrovoljačkim jedinicama u Rusiji i u tim jedinicama učestvovali u bitkama za oslobođenje Srbije.

Pored zarobljenih Srba iz Duvna u ruskim logorima, bilo ih je zarobljeno i na drugim frontovima u kojima je Austrougarska vodila rat. Italija je napustila savez sa Austrougarskom i priključila se zemljama koje su objavile rat Austrougarskoj.

Poslije promjene strane, Italija je nakon dosta pritisaka dozvolila da se od jednog dijela zarobljenih Srba, koji su bili u njenom zarobljeništvu, formira dobrovoljačka vojska i da se uputi na front da se bori na strani Srbije.

„U Italiji je bilo oko 50.000 zarobljenih Jugoslovena, pa je srpska vlada pokušavala da među njima prikupi dobrovoljce, ali je italijanska vlada uspješno omela sva nastojanja, mada je među zarobljenim Jugoslovenima bilo raspoloženih da pristupe srpskoj vojsci, o čemu svedoči i oko 6.000 molbi upućenih nadležnim vlastima, tako je iz italijanskih zarobljeničkih logora na Solunski front stiglo samo 260 dobrovoljaca.“[27]

U italijanskim logorima u kojima su bili srpski zarobljenici bilo je i Srba iz Duvna koji su se prijavili u dobrovoljačke jedinice i iz logora u Italiji stigli na Solunski front i uključili se u bitku za probijanje fronta.

Učešće Srba iz Duvna kao dobrovoljaca u srpskoj vojsci u Prvom svjetskom ratu bilo je doprinos u oslobađanju srpskog naroda od okupatora. Bila je to istovremeno i težnja srpskog naroda da se ujedini i zajedno u slozi sam sebe sačuva.

U srpskoj vojsci u kojoj su se borili kao dobrovoljci iz zarobljeničkih logora u Rusiji i Italiji bilo je dosta Srba i nema evidencije o poginulim dobrovoljcima, a rat su preživjela 22 Srbina i jedan Hrvat iz Duvna.

Pored dobrovoljaca iz logora iz Rusije i Italije, u srpskoj vojsci učestvovao je jedan Srbin iz Duvna iz sela Rašćana, kog je početak rata zatekao u Srbiji, pa je mobilisan kao vojni obveznik i sa srpskom vojskom prošao sve golgote rata – prešao je Albaniju, oporavljao se na Krfu i Bizerti. Poslije oporavka, sa vaskrslom srpskom vojskom učestvovao je u oslobađanju Srbije i preživeo je taj strašni, veliki rat.

Kako su Srbi u Duvnu prošli kroz rat i šta su sve preživjeli po logorima i bitkama u tom ratu preuzeo sam iz knjige „Golgota i vaskrs Srbije 1914–1915“.

DOBROVOLjCI U VOJSCI SRBIJE 1915–1918.

„Odmah po objavi rata u austro–srpski sukob umiješale su se Rusija, Engleska i Francuska u želji da se spriječi rat. Rusija je u težnji da zaštiti svoje i srpske interese objavila mobilizaciju svoje vojske. Njemačka je predala Rusiji ultimatum da u roku od 12 sati obustavi mobilizaciju vojske. Po isteku tog roka Njemačka je objavila rat Rusiji. Njemačka je odmah objavila rat i Francuskoj kako bi je pobijedila pa krenula na Rusiju. Njemačka napad na Francusku izvrši preko Belgije bez njene saglasnosti, koja je bila neutralna. Zbog kršenja neutralnosti Belgije, Engleska objavi rat Njemačkoj. Tako je zbog objave rata Srbiji od strane Austrougarske došlo do svjetskog rata, najvećeg do danas rata u istoriji čovječanstva. Austrougarska je napala Srbiju. Srbija je u jesen 1915. godine bila napadnuta sa tri strane. Sa sjevera, istoka i zapada od Njemačke, Austrougarske i Bugarske. Sa vojskom koja je bila četiri

[27] Istorija srpskog naroda, VI–2, Srpska književna zadruga, 1994, strana 218.

puta veća od srpske. Zbog toga što su i saveznici bili u ratu i nisu joj mogli pružiti pomoć, do kraja novembra bila je srpska vojska suzbijena sa cijele teritorije Kraljevine Srbije i morala se preko neprohodnih albanskih planina povlačiti ka moru. Srpska vojska, prepolovljena, stigla je u zimu 1915–1916. godine na Krf, gdje se oporavila, pa je onda u ljeto 1916. godine ušla u borbu na Solunskom frontu, gdje je počela pristizati saveznička pomoć.

Mnogi zarobljenici u Rusiji iz austrougarske vojske zarobljeni na ruskom frontu u toku 1914. godine bili su jugoslovenskog porijekla. Zarobljenici su iz logora početkom 1915. godine slali srpskom poslaniku u Petrograd pismo, u kojem su molili za dejstvo da se puste iz ruskog zarobljeništva i da se upute u Srbiju, u srpsku vojsku.

Delegaciju za prikupljanje dobrovoljaca u Rusiji činili su Mirko Komnenović iz Herceg Novog, Blažo Rukavina iz Like i Dušan Semiz iz Hercegovine.

Zborno mjesto za prikupljanje dobrovoljaca bila je Odesa. Prikupljeno je i upućeno u Srbiju nekoliko hiljada dobrovoljaca. Kad je Bugarska ušla u rat protiv Srbije, oktobra 1915. godine, dalje upućivanje dobrovoljaca u Srbiju je obustavljeno, pošto je prebacivanje Dunavom bilo onemogućeno.

Krajem 1915. godine ruska vlada je odobrila da se u Rusiji od dobrovoljaca formira Srpski dobrovoljački odred. Za komandanta odreda postavljen je major Živojin Pejević.

Vrhovna komanda srpske vojske je 24. februara 1916. godine donijela odluku da u Rusiju pošalje potreban broj oficira radi formiranja dobrovoljačke divizije. Za komandanta divizije određen je pukovnik Stevan Hadžić. Ta srpska dobrovoljačka divizija bila je stvarni početak buduće jugoslovenske vojske jer je u njoj, pored pretežnog broja Srba, bilo i Hrvata i Slovenaca, pa i Čeha. Bilo je najviše dobrovoljaca iz BiH, a toliko isto i iz Vojvodine. Komandant divizije, pukovnik Stevan Hadžić izvijestio je ministra vojnog na Krfu 1. jula 1916. godine da je formirana dobrovoljačka divizija i da je njeno brojno stanje sljedeće: 465 oficira, 32 vojna činovnika, 15.519 vojnika i podoficira – svega 16.016 ljudi.

Prva srpska dobrovoljačka divizija prebačena je iz Odese na prostor Reni-izmail, blizu Dobrudže, gdje su bile prikupljene i ruske trupe. Dana 16. avgusta 1916. godine, posle ulaska Rumunije u rat na strani saveznika, počelo je prevoženje divizije lađama i šlepovima ruske dunavske flote; među lađama koje su vukle šlepove sa vojskom nalazili su se i srpski brodovi *Takovo* i *Đerdap*, koji su se početkom rata jedini spasili austrougarskog zarobljavanja i doplovili su Dunavom u Rusiju iz mesta Reni za Černavodu, gdje se trebalo iskrcati, a odatle pješice na prostor oko varošice Medžidije. Tu se dobrovoljačka divizija sakupila 20. avgusta, a zatim krenula na jug – na front kod Dobrudže.

U Dobrudži je za dva mjeseca u neprekidnim operacijama Srpska dobrovoljačka divizija učestvovala u dva boja i tri bitke. U njima je divizija imala

preko 6.000 ranjenih i preko 2.000 poginulih. Prema tome, izgubila je više od polovine svoga sastava.“[28]

Na kraju borbi u Dobrudži rekapitulacijom stanja došlo se do podatka: u vremenu od 45 dana, koliko je divizija ostala u Rumuniji, 20 dana je vodila neprekidne borbe. U dobrudžansku krvavu epopeju pošla je sa 509 oficira i 16.057 podoficira i vojnika. U toku boja dobila je za popunu 46 oficira i 2.400 vojnika. U operacijama je učestvovalo ukupno 555 oficira i 18.459 podoficira i vojnika. Ukupno izbačeno iz stroja divizije 244 oficira i 8.295 podoficira i vojnika. Takav ljudski pomor, za kratko vreme, nigde u istoriji nije zapisan.

U sećanje na tolike ljudske žrtve, posle rata u Medžidiji podignut je spomenik u obliku piramide, da trajno svedoči o velikoj hrabrosti i žrtvovanju srpskih ratnih dobrovoljaca. Da ovo stanje konačnih gubitaka možda i nije potpuno svedoči operacijski dnevnik komandanta 1. brigade pukovnika Đure Josifovića, u koji je ubeležio: „Ne mogu prežaliti što su u ovom dnevniku netačni podaci poginulih i ranjenih; usled veoma teških uslova nisam bio u stanju da prikupim podatke za veliki broj poginulih i ranjenih junaka.“

OKOLO DO SOLUNA

Vreme kada se među vojnicima odlučivalo da li ići na Solunski front ili u Besarabiju na rumunski front, ratni dobrovoljac potporučnik, ađutant komandanta 1. pešadijskog, posle rata profesor matematike, pa akademik Radivoj Kašanin ovako opisuje:

Dan uoči izjašnjavanja okupio sam svoj puk i održao govor u jednoj rečenici:

– Ja sam za Solunski front, a vi kako hoćete!

Ceo puk je bio da se ide na Solunski front. Niko nije želeo da ostane. Tako su tada svi izjavili.

Pošto cela divizija nije mogla da se transportuje u jednom ešelonu, dobrovoljci su podeljeni u dva: prvi su činili štab divizije, 1. brigada i sve jedinice i ustanove štaba; drugi ešelon – 2. brigada sa 1. poljskom bolnicom ostala je u Etuleji da sačeka naređenje za kasniji transport. Prvi transport je krenuo istim putem za Arhangelsk. Brojno stanje bilo je 200 oficira i 5.903 podoficira i vojnika. Posle petnaestodnevnog putovanja, u Arhangelsku su se trupe ukrcale u četiri ratna broda i 13. novembra 1917. otplovile za Englesku. Na put za Solunski front 2. brigada sa poljskom bolnicom krenula je tek sredinom novembra, posle izbijanja Oktobarske revolucije u Rusiji. Bilo je predviđeno da se i ove trupe transportuju istim putem, u četiri ešelona, počev od 12. novembra 1917. godine u 18 časova. Komandant brigade je krenuo u prvom ešelonu i kada su 26. novembra stigli u Vologdu, ruske vlasti su obavestile komandanta da se trupe zadrže jer u Arhangelsku nema lađe za njihov prevoz, a to je potvrdio i šef francuske vojne misije u Rusiji.

[28] Knjiga „Golgota i vaskrs srpske vojske“, str. 406–418.

Komandanta je o tome obavestio i srpski poslanik u Rusiji: da je putovanje tim pravcem nemoguće i da će brigada nastaviti put železnicom preko Sibira do Port Artura, a odatle brodovima do Soluna.

Po naređenju ruskih vlasti divizija je prikupljena u Jaroslavu, gde je ostala 44 dana. Najzad, 3. januara 1918. dobijeno je naređenje da brigada krene preko Sverdlovska i Omska za Vladivostok. Posle dva dana putovanja dobrovoljci su stigli u Singapur i kreću prema Crvenom moru! Po dolasku u Suec, 2. brigada je smeštena u logor, odakle je železnicom prebačena u Aleksandriju, gde se ukrcala na brodove i produžila put za Solun. Prvi ešelon 2. brigade u Solun je stigao 29. marta, a poslednji 1. maja 1918. godine. Tako je brigada posle petomesečnog putovanja stigla na Solunski front.

Dolaskom dobrovoljačkog korpusa iz Rusije u Solun, srpska vojska je ojačana sa 16 dobrovoljačkih četa, koje su raspoređene po raznim pukovima. Sem toga, pretežno od dobrovoljaca, formirana je nova jugoslovenska divizija, koja je brojčano bila najjača u srpskoj vojsci. Komandant 1. divizije, pukovnik Dragutin Milutinović po dolasku štaba divizije u Solun podneo je ministru vojnom izveštaj. U zaključku tog dokumenta se, sem ostalog, kaže: „Ako se baci opšti pogled na celokupan rad naše dobrovoljačke organizacije u Rusiji, vidi se da je njen zadatak bio ne samo vojnički no i politički.

U vojničkom pogledu dobrovoljačka organizacija dala je vrlo lepih rezultata u slavnim bitkama 1. divizije u Dobrudži, a u isto vreme ovom divizijom pojačana je naša solunska armija sa oko 21.000 vojnika.
U političkom pogledu, izgleda da naša organizacija nije dovoljno uspela. Mali broj vojnika dobrovoljaca Hrvata i Slovenaca je ostao, a nastupio je i veliki broj oficira dobrovoljaca hrvatske i slovenačke narodnosti...“

Tako je slavno završen put srpskih ratnih dobrovoljaca od Odese preko Dobrudže do Solunskog fronta. U istoriji srpskog ratovanja ostaće zapisano da su dobrovoljci, zadojeni ljubavlju prema svojoj otadžbini, žrtvovali sve što su imali, pa i svoj život, da bi mladi naraštaji živeli u svojoj zemlji i u slobodi.

Ratni put srpskih dobrovoljaca, međutim, ovim nije završen. Slavu hrabrih dobrovoljaca sa Dobrudže nastaviće Jugoslovenska dobrovoljačka divizija na svom pobedonosnom ratnom putu u oslobođenje otadžbine 1918. godine.

Srba iz Duvna bili su pripadnici dobrovoljačkih jedinica koje su učestvovale u oslobađanju Srbije u Prvom svjetskom ratu. Bili su i učesnici bitke na Dobrudži. Poznata su imena preživjelih boraca, ali nisam mogao da nađem podatke o poginulima. Dosta je Srba iz Duvna mobilisano i otišlo u rat kao vojnici austrougarske vojske, koja je u tom periodu bila okupator BiH.

Nije poznat broj Srba iz Duvna koji je učestvovao u dobrovoljačkoj diviziji na ratištu Solunskog fronta, ali se zna da su u dobrovoljačkim jedinicama bila 22 borca iz Duvna, i to 21 Srbin i jedan Hrvat, koji su preživjeli i vratili se kući u Duvno.

Mnogi se iz tog rata nisu vratili. U kojim bitkama i na kojoj strani su izginuli teško je i pretpostaviti. Ne postoji nikakva evidencija o mobilisanim regrutima koji su

iz Duvna otišli u rat 1914. godine. Nestali, poginuli i svi koji se nisu vratili iz rata većinom su bili upisani u matične knjige umrlih u mjestima gdje su upisani i u matičnu knjigu vjenčanih. U Drugom svjetskom ratu matične knjige u kojima su upisani Srbi su izgorele, tako je uništena evidencija nestalih i poginulih Srba u Prvom svjetskom ratu. Sigurno je i Srpska pravoslavna crkva vodila knjige rođenih i umrlih u svojoj parohiji. Nažalost, i te knjige su u Drugom svjetskom ratu uništene.

Mnogo je vojnih obveznika početkom rata mobilisano na području Duvna, tada Županjca. O masovnosti učešća vojnih obveznika u austrougarskoj vojsci najbolje pokazuje podatak da su u tom ratu iz Duvna poginula, što je utvrđeno, 372 Hrvata.[29]

SRBI DOBROVOLjCI IZ DUVNA NA SOLUNSKOM FRONTU

O solunskim dobrovoljcima i njihovom doprinosu za oslobođenje Srbije u Prvom svjetskom ratu napisano je dosta knjiga. Jedna od njih je „Dobrovoljci 1912–1918“, autori Petar R. Jović i Nikola B. Popović. Štampa: GRO „Kultura“ OOUR „Radiša Tomić“ Beograd, Obilićev venac 5.

U knjizi je objavljeno mnogo dokumenata i slika, pored ostalih dokumenata iz tog rata objavljen je spisak svih registrovanih dobrovoljaca učesnika rata 1912–1918, kao i spisak dobitnika Karađorđeve zvezde.

SPISAK DOBROVOLjACA IZ DUVNA U PRVOM SVJETSKOM RATU

1. Bilanović Nikola	Srđani	Duvno
2. Bošnjak Mihailo	Mokronoge	Duvno
3. Vitezović Luka	Duvno	Duvno
4. Vitezović Jove Luka	Duvno	Duvno
6. Vuković Marko	Duvno	Duvno
7. Karan Božo Gavro	Rašćani	Duvno
8. Karan Mitar	Rašćani	Duvno
9. Karan Miše Pero	Rašćani	Duvno
10. Karan Todor	Rašćani	Duvno
11. Karan Vladimir Dade	Rašćani	Duvno
12. Milisav Božo	Duvno	Duvno
13. Milisav Lazo	Duvno	Duvno
14. Milisav Stanko Zeko	Rašćani	Duvno
15. Simić Miloš	Mokronoge	Duvno
16. Savić Miloš	Eminovo Selo	Duvno
17. Stanišić Riste Luka	Rašćani	Duvno
18. Tomić Tadija Hrvat	Mrkodol	Duvno
19. Ućukalo Pero	Oplećani	Duvno
20. Zelen Božo	Duvno	Duvno
21. Zelen Ilije Boško	Cebara	Duvno
22. Zelen Ilije Božo	Cebara	Duvno

[29] Duvanjski žrtvoslov, str. 46–288.

23. Zelen Lazo	Duvno	Duvno
24. Karan Bože Luka	Rašćani	Duvno [30]

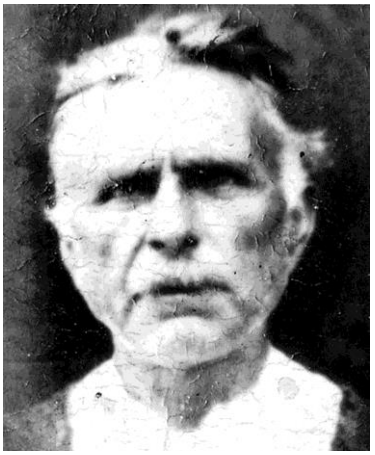

Karan (Miše) Vlatko iz Rašćana (1884–1965)

Napomena: *Na spisku su sporna dva učesnika rata. Pod rednim brojem 20 i 21 su dva Zelena, Zelen Božo i Zelen Ilije Boško, vjerovatno se radi o jednom čovjeku.*[31]

Pored dobrovoljaca iz Duvna, u srpskoj vojsci za oslobođenje Srbije učestvovao je Karan Bože Luka, rođen 1894. godine u selu Rašćanima, opština Duvno. Luku je rat zatekao u Srbiji i bio je mobilisan 1914. i u srpskoj vojsci prošao je cijeli rat, od početka do oslobođenja.

O životnom i ratnom putu Luke Karana ispričala mi je njegova ćerka Zora Karan (1926) u junu 2012. godine u svom stanu u Beogradu.

„Luka je rođen 1894. u selu Rašćani u siromašnoj porodici. Njegov otac Božo imao je osmoro djece, pa je svoja tri sina zbog siromaštva bio primoran da odvede u gradove, da ih ostavi kod majstora – vlasnika zanatskih radnji.

Luku je otac ostavio kod vlasnika ugostiteljske radnje u Dubrovniku i tu je učio zanat konobara. Poslije nekog vremena, njegov gazda ga je, zbog nekih problema koje je Luka imao sa nekim Dubrovčanima, prebacio kod svog poslovnog prijatelja u Bosnu, u Visoko. Luka je u Dubrovniku naučio italijanski jezik, pa je zbog poznavanja italijanskog dobio posao na željeznici. Radeći na željeznici u Bih, koja je tad bila pod vlašću Austrougarske, savladao je i njemački jezik. Na željeznici je upoznao mnoge mlade ljude koji su bili članovi „Mlade Bosne“, pa je i on postao njen član. U Visokom se oženio i dobio ćerku Slobodanku.

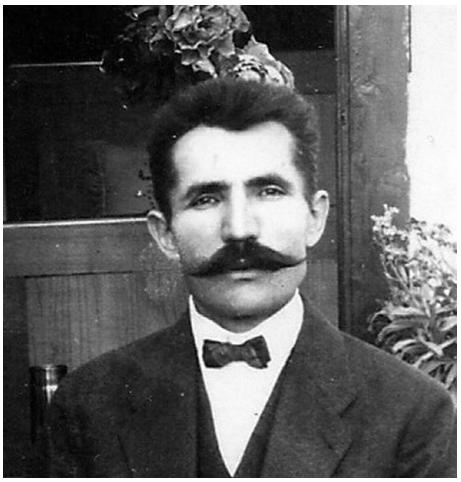

Karan Bože Luka iz Rašćana (1884–1936)

Poslije atentata na Ferdinanda, Luka je kao član „Mlade Bosne“ bio ugrožen zbog progona Srba po Bosni. Uz pomoć suprugine porodice, Luka je sa porodicom prešao u kao radnik željeznice, znajući dva strana jezika, odmah je primljen da radi u željeznici Srbije.

[30] Nikola B. Popović – Petar R. Jović, „Dobrovoljci 1914–1918“, str. 398–445.

[31] Isto.

Nije prošlo nekoliko mjeseci, počeo je rat, Srbiju je napala Austrougarska. Luka je mobilisan i u srpskoj vojsci je ostao do kraja rata. Sa srpskom vojskom prošao je Albaniju, oporavljao se na Krfu i Bizerti. Poslije oporavka srpske vojske krenuo je u bitke i oslobađanje Srbije. Tako je Luka bio učesnik najslavnije bitke u probijanju Solunskog fronta i oslobođenju Srbije.

Poslije rata ponovo se vratio u Sarajevo, gdje je živio sve do smrti. Umro je 1936. godine i sahranjen na groblju na Koševu."

U ratu su Srbi iz Duvna pokazali herojstvo, pa je za iskazanu hrabrost u borbama u srpskoj vojsci odlikovan Vitezović Jove Luka, seljak iz sela Cebare kod Duvna, i to Karađorđevom zvezdom sa mačevima.[32]

SIMO KARAN, ROĐEN 1922. GODINE U SELU RAŠĆANI – DUVNO, ISPRIČAO JE SVOJE SAZNANjE O PRVOM SVJETSKOM RATU.

Simo Karan imao je takvu sudbinu da može da svjedoči o svim ratovima koji su vođeni na prostorima Jugoslavije u XX vijeku.

„Prvi svjetski rat pamtim po pričama moga oca Bože, koji je bio učesnik u tom ratu. Kao vojnik austrougarske vojske, u koju je mobilisan na početku rata 1914. godine, bio je zarobljen od strane ruske vojske, protiv koje je ratovao u vojsci Austrougarske. Na poziv Srbije da se svi zainteresovani zarobljenici u Rusiji prijave za formiranje dobrovoljačke jedinice, moj otac je pristupio u dobrovoljačke jedinice, formirane u Rusiji. Od dobrovoljaca je formirana Prva dobrovoljačka divizija.

Prva dobrovoljačka divizija učestvovala je na poznatim frontovima Dobrudže i na Solunskom frontu.

Na osnovu priče moga oca i njegovih saboraca, dobrovoljaca iz Duvna, koji su godinama poslije rata pričali o svojim ratnim doživljajima, saznao sam dosta o tom ratu.

Drugi svjetski rat sam doživio. O tom ratu malo se moglo otvoreno pričati po njegovom završetku.

Ja sam imao 18 godina kad je počeo rat. Otac je tad imao oko 60 godina, imao je nas četvoricu sinova. Ja sam bio najmlađi, pa sam ostao uz oca i porodicu, a trojica moje starije braće otišli su u partizane. Jedan mi je brat poginuo u partizanima. Preživio sam mnoge nedaće u toku rata: zbjegove, glad, zime, bolesti, posebno tifus, koji je odnosio najviše žrtava.

Svjedok sam mnogih stradanja, pljački, uništavanja sela i stradanja Srba od ustaških zločina, koji su bili najmasovniji, a mnogo je Srba stradalo od bolesti, tifusa, gladi, zime i drugih nedaća u Duvnu.

Doživio sam i preživio i građanski rat u BiH 1992–1995.

Kad je počeo građanski rat u BiH, imao sam sedamdeset godina. Iako tako star, nisam bio pošteđen mučenja i zlostavljanja. U tom ratu, što je za mene najveći gubitak u mom životu, izgubio sam sina Slobodana, kog su ustaše odvele iz sela i nikad ga nisu vratili. Slobodan je imao 33 godine, ženu i dvoje nejake djece. Tako

[32] Nikola B. Popović – Petar R. Jović, „Dobrovoljci 1914–1918", str. 423.

sam ja doživio tri rata u svom životu, i u svakom sam imao učesnike članove porodice, oca, braću, sina i sam sam u tim ratovima na neki način učestvovao.

Sa 88 godina, u punoj svijesti i pamćenju, mogu da opišem mnoge događaje koje dobro pamtim i sjećam ih se kao da su mi se desili u bliskoj prošlosti.

Želim da doživljaje kojih se dobro sjećam ispričam, da se ti događaji ne zaborave i da se zapišu.

Moja saznanja o Prvom svjetskom ratu, dešavanjima prije i poslije zasnivaju se, kako sam već rekao, na pričama moga oca Bože, rođen 1888, umro 1954.

Iz našeg sela Rašćana bilo je nekoliko njegovih saboraca koji su zajedno sa njim bili u dobrovoljačkoj diviziji u srpskoj vojsci.

Odmah poslije atentata 1914. godine na prestolonaslednika Ferdinanda u Sarajevu, na kog je pucao Gavrilo Princip, položaj Srba u Duvnu, kao i u cijeloj BiH se pogoršao. Srbi su stavljeni van zakona.

Između Srba i Hrvata u tom periodu bilo je sukoba, netrpeljivosti i provokacija. Dobro se sjećam priče kako su Hrvati razbili stakla u prodavnicama u Duvnu, čiji su vlasnici bili Srbi. Čuo sam priču o jednoj tuči između Srba i Hrvata iz sela Srđana. O tim događajima početkom rata pričalo se dosta godina poslije rata. Početkom 1914. godine Austrougarska je mobilisala momke iz Duvna za rat koji je počeo poslije ubistva prestolonaslednika, kako Srbe, tako i Hrvate. Ne znam koliko je mobilisano Srba iz Duvna, ali u tom prvom mobilisanju iz Rašćana je otišlo preko 25 vojnika. Prema pozivima za mobilizaciju, morali su da se jave na zborno mjesto u Mostar.

Kako je odnos Srba i Hrvata bio neprijateljski, Srbi nisu smjeli da se vozilima zajedno sa Hrvatima prebace do Mostara, već su preko planine otišli pješke u Mostar.

Srbi iz Duvna bili su raspoređeni na front u Galiciju i u Italiju na Verden. Moj otac je raspoređen na Galiciju. Na frontu koji je bio prema Rusiji sreo je svog ujaka Miloša Savića, koji je takođe bio na tom dijelu fronta. Moj otac se na frontu sreo sa Važić Mijom – Jovičića iz Rašćana. Mijo, kad se sreo sa mojim ocem, teško ga je prepoznao, jer je moj otac bio iscrpljen zbog toga što je od samog početka rata bio na frontu u snijegu, hladnoći i na lošoj ishrani. Mijo je tada rekao mom ocu: „Jadan, Božo, kakav si.“ Moj otac mu je odgovorio: „Vidjećeš kako će i tebi biti, kad se i ti uključiš na front.“ Miju moj otac više nije video, a Mijo se sa fronta nije vratio kući u selo Rašćane.

Moj otac se predao ruskoj vojsci kad se austrougarska vojska povlačila. Kao zarobljenik prijavio se kao dobrovoljac da se bori u srpskoj vojsci. Dobrovoljci za rat u Srbiji prikupljali su se u Odesi, odatle su upućivani, preko Dunava, u Srbiju. Kad je Bugarska ušla u rat protiv Srbije u oktobru 1915. godine, daljnje upućivanje dobrovoljaca u Srbiju bilo je obustavljeno.

Dobrovoljci koji nisu uspjeli da pređu u Srbiju iz Odese su razmješteni po Rusiji. Moj otac je iz Odese prebačen u Sibir. Dobro se sjećam priče o hladnoćama u Sibiru, zimi skoro da nema dana.

Ruska vlada je krajem 1915. godine odobrila da se formira Prva srpska dobrovoljačka divizija. Moj otac Božo se ponovo prijavio kao dobrovoljac za rat u Srbiji. U Odesi je formirana Prva dobrovoljačka divizija, u kojoj je bio i on. U ljeto 1916. godine, Prva dobrovoljačka divizija iz Odese prebačena je na front prema Dobrudži. Krajem avgusta dobrovoljci su uključeni u bitku kod Dobrudže. Moj otac je teško ranjen, pa je prebačen u bolnicu u Petrograd, baš za vrijeme njegovog boravka u Petrogradu desila se Oktobarska revolucija u Rusiji. Poslije oporavka u Petrogradu prebačen je na istok Rusije u Vladivostok. Onda je 1918. godine, kad se dobro oporavio, krenuo brodom kući iz Vladivostoka i poslije 24 dana plovidbe 1918. godine stigao u Kotor. U luci u Kotoru sreo se sa nekoliko Srba iz Rašćana, sa kojima je krenuo u vojsku 1914. godine. Većina Srba koji su mobilisani u prvoj i kasnijim mobilizacijama bili su na frontu u Italiji. U crnogorskoj luci moj otac je ostao još sedam, osam mjeseci, sve dok se austrougarska flota nije povukla iz Jadranskog mora. Moj otac je iz Crne Gore stigao kući u Rašćane krajem 1918. godine.

Jedan dio mobilisanih Srba od strane Austrougarske 1914, u prvoj i kasnijim mobilizacijama, nikada se nije vratio kući. Koliko sam ja upamtio iz priča učesnika rata, iz rata se u Rašćane nije vratilo dosta Srba. O njihovoj sudbini se nikad nije saznalo, gdje su poginuli i na kojem frontu. Takođe se ne može znati da li su poginuli kao dobrovoljci ili u ratu na strani vojske koja ih je mobilisala. Italija je u početku rata bila na strani Austrougarske, pa je poslije prešla na stranu saveznika. Kao saveznik i Italija je organizovala slanje dobrovoljaca Srba na Krf, gdje se srpska vojska spremala za bitku za probijanje Solunskog fronta. Iz Rašćana je bilo dosta više dobrovoljaca koji su iz Italije otišli na Solunski front, nego sa ruskog fronta. Koliko je stvarno bilo dobrovoljaca Srba iz Duvna koji su iz Italije kao dobrovoljci krenuli u rat na Solunski front ne može se tačno utvrditi. Kao dobrovoljci sa Solunskog fronta, koji su sa ruskog fronta i iz Italije kao dobrovoljci bili učesnici bitke na Solunskom frontu, koliko ja znam, vratila su se 22 Srbina i jedan Hrvat iz Brišnika.

Kralj Petar je sve preživjele dobrovoljce u ratu na strani Srbije nagradio poklonom po nekoliko hektara zemlje ili livade. Znam da je Milisav Stanko Zeko dobio neka priznanja za hrabrost, a Karađorđevu zvijezdu sa mačevima za zasluge u Prvom svjetskom ratu dobio je Vitezović Jove Luka iz Cebare.

Poslije Prvog svjetskog rata formirana je Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca, kasnije Jugoslavija. Do početka Drugog svjetskog rata u Duvnu nije bilo međunacionalnih nesuglasica, netrpeljivosti i sukoba Srba sa Hrvatima i Muslimanima.“

Simo Karan

Učešće Srba dobrovoljaca u Prvom svjetskom ratu i na Solunskom frontu opisao je u svojoj pjesmi Luka Karan Đeđo.

IZVOD IZ PJESME O SELU RAŠĆANIMA

Spomenuta učitelja oba
U tvom selu u najteže doba
Vaspitaše tvoje stanovništvo
Da cijene bratstvo i jedinstvo
I na malo to područje vaše
Oni zdravo sjeme posijaše
Što ubrzo prokli i procveta
I u toku Prvog svjetskog rata
Neki momci u toj vojsci carskoj
U tadašnjoj Austrougarskoj
Teška bješe njihova sudbina
Te su znali da mrze tuđina
Ne htjedoše u njoj da se bore
Već u ruske pređoše logore
Austrija Srbiju pregazi
To se gadno na Bosnu odrazi
A Srbija svoje predstavnike
U države otprema velike
S kojima prijatelji bili
Traže pomoć al' u živoj sili
U Rusiji diviziju skupi
Dobrovoljno da u borbu stupi
Diviziju sve Jugoslovena
Bosanaca od hrabrih plemena
Srbijanaca žestokog kremena
I ostalih nacija i vjera
A najviše pravog proletera
Na bojištu što popustit neće
Borbene im vreline najveće
Hrabra vojska naelektrisana
Pod komandom Hadžića Stevana
Puna volje i puna morala
Ona krenu s velikog Urala
Tu vojnička koračnica svira
Kroz prostranstvo ledenog Sibira
Preko mora, preko okeana
Putovaše tri mjeseca dana
Svake noći i svakoga dana
Čekajući krvavog megdana
I tu bitku posljednju da biju
Baš odlučnu za Jugoslaviju
Ruska lađa neprestano plovi
A prate je morski galebovi
Krilim mašu i pomalo gaču
A ponekad na palubu skaču
Na lađi se pomalo odmore
Pa se dignu u visine gore
Posmatraju tu pučinu morsku
Da umornu razdremaju vojsku
Da im daju razonodu malu
Da isplove lakše na obalu
Tu veselja ima izobilja
Na dan plove po stotinu milja
Kad volovi zaljuljaju gusti
Lađa sidra u dubinu spusti
I tu lađa pomalo odmara
Gdje dubina morska odgovara
A kad sunce kroz oblake zasija
Lađa svoju brzinu razvija
Ploveć Crno i Egejsko more
Put Soluna idu da se bore
Vuče lađa dobrovoljce svoje
Na kopnu se junački postroje
Da krv svoju na Solunu liju
Austrijsku silu da razbiju
Divizija vojnički korača
U toj vojsci deset Rašćanaca
To su bili sve najbolji momci
Što dođoše kao dobrovoljci
Da na strašnoj kasapnici budu
I za rodnu da poginu grudu
Svoje grudi staviše na mete
Gdje sijevaju oštre bajonete
U rukama balčakovi zveče
A krvavi ranjenici ječe
Leže mrtva i ranjena tijela
Bilo ih je i iz tvog sela
Boj se bije nekoliko dana
Stiže pomoć i sa drugih strana
Italija šalje dobrovoljce
Sve Bosance najbolje borce
Koji vole svoju domovinu
Za slobodu ne žale da ginu
Svaki spreman da na frontu stoji
To su bili i Rašćanci tvoji
Nekoliko hrabrih vitezova
Iz tvog sela i tvojih domova
Svaki bješe kao vita jela
To je ponos tvoga malog sela
Pješadija i topništvo tuče
Austrijska vojska se povuče
Dosta pade junačkije glava
Za radnička i seljačka prava
Država se u Versaju stvara
To je bila kraljevina stara
Od tih prava ne stvori se ništa
Već krvava ostaše bojišta

SRBI DUVNA U GRAĐANSKOM RATU U ŠPANIJI

Jedan veći broj Hrvata koji su bili na radu u inostranstvu, posebno u Belgiji, za vrijeme svog boravka i rada uključio se u ustašku organizaciju. Jedan broj je pod uticajem naprednog radničkog pokreta sudjelovao u Španskom građanskom ratu na strani republikanaca.

U građanskom ratu u Španiji učestvovali su Hrvati: Mate Barišić i Pero Barišić iz Šuice, Adam Ćurčić iz Gornjeg Brišnika, Ilija Stanić Brale iz Mokronoga, Pero Ivančić, Matiša Šarić iz Prisoja, i Srbi: Todor Cvijetić Crni iz Baljaka, Milan Zelen i Mitar Zelen iz Cebare.[33]

Milan Zelen je poginuo u građanskom ratu u Španiji. Todor je poslije Drugog svjetskog rata bio carinik na granici Jugoslavije.

[33] Monografija *Srednjoškolski centar – Duvno*, str. 3.

DRUGI SVJETSKI RAT

POLITIČKE PRILIKE U DUVNU PRIJE RATA

Uvođenjem šestojanuarske diktature 1929. godine, Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca postaje Kraljevina Jugoslavija. Od tada je Jugoslavija bila podijeljena na banovine. Duvanjski kotar ušao je u sastav Primorske banovine, čije je sjedište bilo u Splitu.

Zbog totalne privredne nerazvijenosti i nemogućnosti bilo kakve zaposlenosti na području Duvna, počela je ekonomska emigracija najaktivnijeg dijela duvanjskog stanovništva. Mlada muška populacija, najsposobnija za rad, u potrazi za poslom krenula je širom Jugoslavije i u zapadnoevropske zemlje. Najviše Duvnjaka tridesetih godina otišlo je na rad u Belgiju, Francusku i Njemačku. Na kasnije događaje koji su se odigrali u Duvnu ova činjenica imala je veliki uticaj. Jedan broj ekonomskih emigranata, posebno onih koji su radili u Belgiji, opredelio se za ustaški pokret, jer je u ovoj zemlji ustaška propaganda bila vrlo jaka.

Duvanjski srez (kotar) sačinjavalo je tada pet opština: Brišnik 7.139, Grabovica 7.103, Oplećani 4.341, Tomislavgrad 1.636 i Vir 5.931 stanovnik. Opština Šuica, koja je pripadala livanjskom srezu, imala je 3.686 stanovnika.

Političke prilike na duvanjskom području u godinama uoči rata bile su dosta konfuzne. Razne reakcione snage išle su na razbijanje nacionalne i vjerske tolerancije. O situaciji u Duvnu uoči parlamentarnih izbora u decembru 1938. godine govori izvještaj bana Primorske banovine od 21. novembra 1938. U njemu se, između ostalog, kaže: „Srez Tomislavgrad (duvanjski) na vladinoj listi kandiduje Saliha Muzaferovića iz Tomislava (Tomislavgrada), a na listi dr Mačeka dr Juraj Šutej, advokat iz Sarajeva. Kod ovih izbora ima samo 8.605 birača, od kojih su 7.704 katolici, 540 muslimani i 361 pravoslavni. Gotovo svi katolici glasaće za listu dr Mačeka kao pristaše HSS (Hrvatske seljačke stranke). Muslimani su bili pristaše JRZ (Jugoslovenske radikalne zajednice) do razbijanja opštine, ali usljed bojkota nastalog poslije razgrupisanja, mnogi su se pokolebali, pa se očekuje da će ih oko 50% glasati za listu dr Mačeka. Oko 90% pravoslavnih bili su pristalice JNS (Jugoslovenske nacionalne stranke), ali uslijed izbornog sporazuma vođa JNS s dr Mačekom mnogi su odlučili glasati za JRZ, neki će apstinirati, pravoslavci iz Tomislavgrada glasaće većinom za dr Mačeka, jer se neki boje bojkota, a neki su već otprije opredeljeni kao pristalice UO.“[34]

Pod izrazom „posle razgrupisavanja“ podrazumijeva se dijeljenje kotara na više opština. Rezultati parlamentarnih izbora u decembru 1938. godine bili su vrlo povoljni za HSS, što je dovelo do sporazuma između Cvetkovića i Mačeka 26. avgusta 1939. godine. Po ovom sporazumu formirana je Banovina Hrvatska, u čiji sastav su

[34] Arhiva Hercegovine Mostar, u daljem tekstu AHM – Zbirka dokumenata radničkog pokreta, u daljem tekstu RP, RP/K 26-1016

ušle Savska i Primorska banovina, te kotari Dubrovnik, Brčko, Gradačac, Derventa, Travnik, Fojnica, Šid i Ilok.

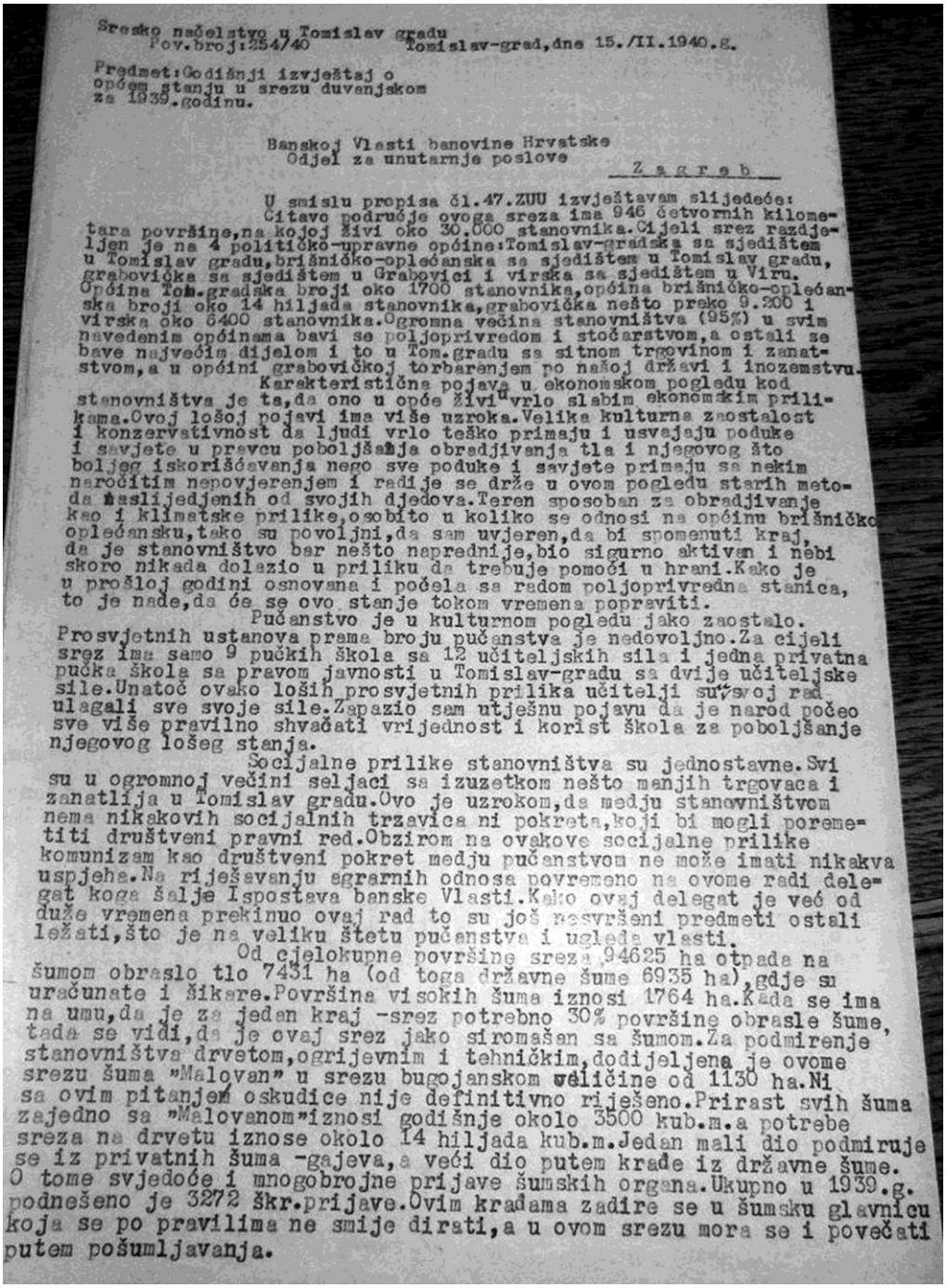

Sresko načelstvo u Tomislav gradu
Pov.broj:254/40 Tomislav-grad, dne 15./II.1940.g.

Predmet: Godišnji izvještaj o općem stanju u srezu duvanjskom za 1939.godinu.

Banskoj Vlasti banovine Hrvatske
Odjel za unutarnje poslove
Z a g r e b

U smislu propisa čl.47.ZUU izvještavam slijedeće:
Čitavo područje ovoga sreza ima 946 četvornih kilometara površine, na kojoj živi oko 30.000 stanovnika. Cijeli srez razdijeljen je na 4 političko-upravne općine: Tomislav-gradska sa sjedištem u Tomislav gradu, brišničko-oplećanska sa sjedištem u Tomislav gradu, grabovička sa sjedištem u Grabovici i virska sa sjedištem u Viru. Općina Tom.gradska broji oko 1700 stanovnika, općina brišničko-oplećanska broji oko 14 hiljada stanovnika, grabovička nešto preko 9.200 i virska oko 6400 stanovnika. Ogromna većina stanovništva (95%) u svim navedenim općinama bavi se poljoprivredom i stočarstvom, a ostali se bave najvećim dijelom i to u Tom.gradu sa sitnom trgovinom i zanatstvom, a u općini grabovičkoj torbarenjem po našoj državi i inozemstvu.
Karakteristična pojava u ekonomskom pogledu kod stanovništva je ta, da ono u opće živi vrlo slabim ekonomskim prilikama. Ovoj lošoj pojavi ima više uzroka. Velika kulturna zaostalost i konzervativnost da ljudi vrlo teško primaju i usvajaju poduke i savjete u pravcu poboljšanja obradjivanja tla i njegovog što boljeg iskorišćavanja nego sve poduke i savjete primaju sa nekim naročitim nepovjerenjem i radije se drže u ovom pogledu starih metoda naslijedjenih od svojih djedova. Teren sposoban za obradjivanje kao i klimatske prilike, osobito u koliko se odnosi na općinu brišničko oplećansku, tako su povoljni, da sam uvjeren, da bi spomenuti kraj, da je stanovništvo bar nešto naprednije, bio sigurno aktivan i nebi skoro nikada dolazio u priliku da trebuje pomoći u hrani. Kako je u prošloj godini osnovana i počela sa radom poljoprivredna stanica, to je nade, da će se ovo stanje tokom vremena popraviti.
Pučanstvo je u kulturnom pogledu jako zaostalo. Prosvjetnih ustanova prema broju pučanstva je nedovoljno. Za cijeli srez ima samo 9 pučkih škola sa 12 učiteljskih sila i jedna privatna pučka škola sa pravom javnosti u Tomislav-gradu sa dvije učiteljske sile. Unatoč ovako lošim prosvjetnih prilika učitelji svojoj radu ulagali sve svoje sile. Zapazio sam utješnu pojavu da je narod počeo sve više pravilno shvačati vrijednost i korist škola za poboljšanje njegovog lošeg stanja.
Socijalne prilike stanovništva su jednostavne. Svi su u ogromnoj većini seljaci sa izuzetkom nešto manjih trgovaca i zanatlija u Tomislav gradu. Ovo je uzrokom, da medju stanovništvom nema nikakovih socijalnih trzavica ni pokreta, koji bi mogli poremetiti društveni pravni red. Obzirom na ovakove socijalne prilike komunizam kao društveni pokret medju pučanstvom ne može imati nikakva uspjeha. Na riješavanju agrarnih odnosa povremeno na ovome radi delegat koga šalje Ispostava banske Vlasti. Kako ovaj delegat je već od duže vremena prekinuo ovaj rad to su još nesvršeni predmeti ostali ležati, što je na veliku štetu pučanstva i ugleda vlasti.
Od cjelokupne površine sreza 94625 ha otpada na šumom obraslo tlo 7431 ha (od toga državne šume 6935 ha), gdje su uračunate i šikare. Površina visokih šuma iznosi 1764 ha. Kada se ima na umu, da je za jedan kraj -srez potrebno 30% površine obrasle šume, tada se vidi, da je ovaj srez jako siromašan sa šumom. Za podmirenje stanovništva drvetom, ogrijevnim i tehničkim, dodijeljena je ovome srezu šuma "Malovan" u srezu bugojanskom veličine od 1130 ha. Ni sa ovim pitanjem oskudice nije definitivno riješeno. Prirast svih šuma zajedno sa "Malovanom" iznosi godišnje okolo 3500 kub.m. a potrebe sreza na drvetu iznose okolo 14 hiljada kub.m. Jedan mali dio podmiruje se iz privatnih šuma -gajeva, a veći dio putem krađe iz državne šume. O tome svjedoče i mnogobrojne prijave šumskih organa. Ukupno u 1939.g. podnešeno je 3272 škr.prijave. Ovim krađama zadire se u šumsku glavnicu koja se po pravilima ne smije dirati, a u ovom srezu mora se i povećati putem pošumljavanja.

EKONOMSKE PRILIKE U DUVNU PRIJE RATA

Ekonomsko stanje bilo je vrlo teško. U poljoprivredi je preovladavao sitan seljački posjed.

Nizak nivo razvijenosti privrednog, kulturnog, zdravstvenog, obrazovnog sektora. Stanje u svim sferama života u Duvnu najbolje opisuju izvještaji koje je načelništvo duvanjskog sreza podnijelo 15. februara 1940. godine banskoj vlasti Banovine Hrvatske, o opštem stanju u srezu duvanjskom za 1939. godinu. Drugi izvještaj, koji je poslao novi načelnik sreza duvanjskog, podnijet je dana 19. novembra 1940. godine, samo nekoliko mjeseci prije početka Drugog svjetskog rata.

Radi boljeg prikaza opšteg stanja u svim sferama života u Duvnu, citiram dijelove godišnjeg izvještaja za 1939. godinu, koji je dostavljen banskoj vlasti Banovine Hrvatske Odjelu za unutrašnje poslove Zagreb.

„U smislu propisa čl. 47. ZUU izvještavamo slijedeće: Čitavo područje ovog sreza ima 946 četvornih kilometara površine, na kojoj živi oko 30.000 stanovnika. Cijeli srez razdijeljen je na četiri političko–upravne općine: tomislavgradska sa sjedištem u Tomislavgradu, brišničko–oplećanska sa sjedištem u Tomislavgradu, grabovička sa sjedištem u Grabovici i virska sa sjedištem u Viru. Općina tomislavgradska broji oko 1.700 stanovnika, općina brišničko–oplećanska broji oko 14.000 stanovnika, grabovička nešto preko 9.200 stanovnika i virska oko 6.400 stanovnika. Ogromna većina stanovništva (95%) u svim navedenim općinama bavi se poljoprivredom i stočarstvom, a ostali se bave najvećim dijelom, i to u Tomislavgradu, sitnom trgovinom i zanatstvom, a u općini grabovičkoj torbarenjem po našoj državi i inostranstvu.

Karakteristična pojava u ekonomskom pogledu kod stanovništva je ta da ono uopće živi u slabim ekonomskim prilikama. Ovoj lošoj pojavi ima više uzroka. Velika kulturna zaostalost i konzervativnost da ljudi vrlo teško primaju i usvajaju poduke i savjete u pravcu poboljšanja obrađivanja tla i njegovog što boljeg iskorištavanja nego sve poduke i savjete primaju sa nekim naročitim nepovjerenjem i radije se drže u ovom pogledu starih metoda naslijeđenih od svojih djedova. Teren sposoban za obrađivanje, kao i klimatske prilike, osobito ukoliko se odnose na općine brišničko–oplećansku, tako su povoljni da sam uvjeren da bi spomenuti kraj, da je stanovništvo bar nešto naprednije, bio sigurno aktivan i ne bi skoro nikada dolazio u priliku da trebuje pomoć u hrani. Kako je u prošloj godini osnovana i počela sa radom poljoprivredna stanica, te je nada da će se ovo stanje tokom vremena popraviti. Pučanstvo je u kulturnom pogledu jako zaostalo. Prosvjetnih ustanova prema broju pučanstva je nedovoljno. Za cijeli srez ima samo devet pučkih škola sa učiteljom i jedna privatna škola sa pravom javnosti u Tomislavgradu sa dva učitelja. Zapazio sam utješnu pojavu da je narod počeo sve više pravilno svaćati vrijednost i korist škole za poboljšanje njegovog lošeg stanja.

Socijalne prilike stanovništva su jednostavne. Svi su u ogromnoj većini seljaci sa izuzetkom nešto manjih trgovaca i zanatlija u Tomislavgradu. Ovo je uzrokom da među stanovništvom nema nikakvih socijalnih trzavica ni pokreta koji bi mogli poremetiti društven pravni red. Obzirom na ovakve socijalne prilike, komunizam kao društveni pokret među pučanstvom ne može imati nikakva uspjeha.

Od cjelokupne površine sreza 94.625 hektara otpada na šumom obraslo tlo, 7.431 hektar (od toga državne šume 6.935 hektara), gdje su uračunate i šikare. Površina visokih šuma iznosi 1.764 hektara. Kad se ima na umu da je jednom srezu potrebno 30% površine obrasle šume, tada se vidi da je ovaj srez jako siromašan sa šumom. Za podmirivanje stanovništva drvetom, ogrijevnim i tehničkim, dodijeljena je ovom srezu šuma Malovan u srezu Bugojanskom, veličine od 1.130 hektara. Ni sa ovim pitanjem oskudica nije definitivno riješena. Prirast svih šuma zajedno sa Malovanom iznosi godišnje oko 3.500 kubnih metara, a potrebe sreza za drvetom iznose 14.000 kubnih metara. Jedan mali dio podmiruje se iz privatne šume – gajeva, a veći dio putem krađe iz državne šume. O tome svjedoče i mnogobrojne prijave šumskih organa. Ovom krađom zadire se u šumsku glavnicu, koja se po pravilu ne smije dirati, a u ovom srezu mora se povećati putem pošumljavanja. Na planinske pašnjake u 1939. godini istjerano je 47.125 ovaca, 510 goveda i 134 konja. Napominjemo ovom prigodom da planištaci uzurpiraju bolje dijelove pašnjaka, pa tako suzuju pašnjak, te zbog tog dolaze u međusobni sukob i sporove.

U ovom srezu lov se vrši na zečeve, jerebice, poljske i kamenjarke, i lisice. Budući da preovladavaju goleti, to divljač nema dobrog skloništa, inače bi obzirom na ovu nadmorsku visinu i topografiju lovna prilika morala biti kudikamo bolja. Od zvjeradi dosta su se namnožili vukovi, koji su počinili mnogo šteta. U 1939. godini izdato je 18 lovnih karata, lovnih dozvola i 36 dopuštenja za lovljenje, što znači da je u srezu lovilo 36 lovaca, ne uzimajući u obzir lovce koji imaju lovne karte za čitavu banovinu.

U obradi zemljišta učinjen je znatan napredak jer se mnogi seljaci interesuju za nabavku savremenog poljoprivrednog alata i strojeva, ali radi dosta visokih cijena alata i strojeva nisu u stanju da iste nabave. Za đubrenje oranica u ovom srezu upotrebljava se jedino stajsko đubrivo.

Na području sreza ima 17.248 komada krupne stoke, 40.286 sitne stoke i 15.126 komada preradi raznih vrsta.

Za unapređenje stočarstva ovog sreza podijelila je ispostava banske vlasti u Splitu na uvjetno držanje ovdašnjim stočarskim udrugama dva pastuva i pet bikova.

Opće zdravstveno stanje u srezu duvanjskom nije zadovoljavajuće, pogotovo obzirom na djecu i žene. Uslijed vrlo slabe ishrane, pomanjkanja naobrazbe (u srezu ima oko 80% nepismenih), te nepoznavanja osnovnih principa higijene vlada mnogo veliki pomor djece, a tako i žena, pogotovo u porodu (babinama). Vrlo često je sreski lječnik imao prilike dolaziti u dodir s mladim ljudima 30-ih godina koji su se već ženili

dva ili tri puta. Na upit od čega su im prve žene umrle odgovor je bio uvijek isti, u porodu, i to obično iza poroda, osim toga ovdje vlada, pogotovo u zabačenijim selima, mišljenje da žena koja prvi put rađa što se prije iza poroda digne da će biti bolja majka i uživaće ugled u selu, radi čega se i dešavaju tako veliki pomori. Žene se dižu već prvi, drugi dan, obavljaju kućni posao, pa čak i najteži, te su posljedice onda neminovne. Što se tiče djece, ona su uglavnom prepuštena sama sebi, a o kakvoj higijeni i ispravnoj ishrani dojančadi ne znaju žene gotovo ništa i prema tom postupaju, zbog čega je i pomor djece ogroman. Sreća je za ovaj kraj u tome što je narod u moralnom pogledu na visini, te je prema tome i rađanje djece veliko.

Žene općenito prosječno rađaju ovdje 6–10 djece, a čak neke i po 15. Najčešća zarazna bolest u ovom srezu je trbušni tifus, koji se zadnjih godina redovno javlja u proljeće i jesen. Tako je u proljeće 1939. godine vladala jedna epidemija trbušnog tifusa u nekoliko sela, koju je uspješno lječio šef doma narodnog zdravlja iz Livna dr Vinko Zaharija. Za vrijeme od 5. 9. 1939. godine, kad je dužnost primio sadašnji sreski liječnik dr Mijo Ferić, bila su samo dva obolela od trbušnog tifusa u Tomislavgradu i u selu Grabovica i oba su ozdravila. Od ostalih zaraznih oboljenja za ovaj srez kao stočarski kraj dolazi bolest antraks, jer seljaci pa i oni najbogatiji uslijed neznanja i zaostalosti ne zakopaju uginulu životinju nego joj gule kožu golim rukama pa ako je živina uginula od antraksa i oni se zaraze. Antraks ovdje zovu travnjača i uglavnom je liječe po sebi i zovu liječnika samo onda kad dođe do sepse (trovanja). Od daljih zaraznih oboljenja ovdje mnogo haraju morbili, koju bolest ovdje narod naziva krzamak. Od ove bolesti umire veliki broj djece, radi plućnih komplikacija, jer djecu ne posvećuju gotovo nikakvoj pažnji. Tuberkuloze i rahitisa, premda se srez nalazi na 900 metara nadmorske visine, ima dosta. Uzroci su slaba ishrana, vrlo mala potrošnja mesa, voća i povrća. Kuće za stanovanje su vrlo nehigijenski urađene. Ljudi i stoka žive zajedno. Veneričnih bolesti i prostitucije nije bilo, a ni zaraženih trahomom. Narod se uglavnom snabdijeva izvorskom vodom, ali gdje ove nema, iz bunara i cisterna. Nadriljekarstva u pravom smislu nema, ali usred siromaštva, daljine i slabih puteva narod se lječi primitivnim načinom, raznim travama. U srezu postoji samo jedan liječnik, koji je postavljen tek 5. 9. 1939. godine. U srezu nema nijedna apoteka, nijedna babica, nijednog kupatila i niti ikakve higijenske ustanove.

Prednji izvještaj dostavljen je ujedno Ispostavi banskoj vlasti – Upravno odjeljenje u Splitu.“[35]

Drugi izvještaj načelništva sreza duvanjskog dostavljen banskoj vlasti Banovine Hrvatske, od 19. novembra 1940, Odjelu za unutarnje poslove Zagreb.

„Preuzevši dužnost u ovom srezu, za prvu sam dužnost izabrao obavezu da obiđem sela pa da se na licu mjesta informiram o općem stanju. Obišavši većinu sela na osnovu vlastitih saznanja, niti što potcenjujući niti uveličavajući, podnosim sledeći izveštaj.

[35] Izvještaj sreskog načelništva u Tomislavgradu 15. 2. 1940. g. Pov. broj: 254/40

POLITIČKO STANjE

Narod je u velikoj većini po vjeri katolički i pristaša je HSS od kako ista postoji. Ovakvo jedinstvo nisam zatekao još ni u jednom srezu gdje sam služio. Ima malo Muslimana i još manje Srba. Kako i jedni tako i drugi lojalni su i nisam primijetio nikakvog naročitog nezadovoljstva. Ukoliko ima kritike među inteligentnijima, ona je dobronamjerna.

Pošto narod i ovih krajeva mnogo ide u svijet radi zarade (najviše u Nemačku), a i sad ih ima mnogo u inostranstvu, vraćajući se natrag žali bože mnogi dolaze zadojeni raznim idejama, a najviše fašističkim (specijalno Hitlerovim).

Sve sam znanje upotrebio da to suzbijem. Uvidio sam da narod traži reda, pa sam u tom pravcu i otpočeo sa radom i kod naroda dolazi do razumijevanja. Vidim da će se svemu tome stati na kraj sa dobrom voljom, češćim zalaženjem među narod i radom. Do sada inače drugih razornih ideja nema, te će se lako stati na kraj da se i ne pojave. Općenito stanje je zadovoljavajuće.

STANjE U PROSVJETI

Na prosvjetnom polju dobro je što su od prvog do zadnjeg zagrijani za podignuće naroda na veći stupanj prosvjete. Inače je stanje vrlo žalosno. Među ženskima ima 100%, a među muškarcima 80% nepismenih.

Banska vlast u ovom kratkom vremenu mnogo je uradila, više nego bivši režim kroz 20 godina. To sve narod za zadovoljstvom ističe. Grade se nove škole, popravljaju stare, grade pomoćne itd. Samo je jedno veliko zlo u tome što nema učitelja, ne znam, da se radi u tom pravcu, da se poboljša stanje, te u istom smislu i nastupam među narodom. Što se tiče pomoćnih škola, u ovom srezu otvoreno ih je 15, pa neka mi bude dozvoljeno da kažem svoje lično mišljenje stečeno na osnovu iskustva. Ove će škole imati donekle uspjeha, ali ne onoliko koliko će se uložiti. Negativna i najvažnija strana je ta što bi mnogi htjeli da iznajme svoje zgrade, a opet mnogi da postanu učitelji. Koji god ne uspije (a takvih je mnogo), misli da je za njega nepravda. Zgrade su često nehigijenske, čak u jednom mjestu u podrumu je štala, a gore uče djeca. Mišljenja sam da bi trebalo sa tim novcem graditi stalne škole, a pomoćne škole otvoriti za vrijeme ferija u redovnim školama sa redovnim učiteljima i mnogo bi veći uspjeh bio. Uopće potrebno bi bilo da se povede o tome javna anketa, pa da više njih iskusnih iznesu svoja mišljenja. Potrebno bi bilo otvoriti domaćinskih tečajeva, jer baš u selima u pogledu prosvete i kulture najveće je zlo baš u tome što su ženske još na najnižem stupnju. Ne kaže badava narodna poslovica da su na ženi tri ugla kuće. I u ovim krajevima je tako, ali žali bože ta se tri ugla stalno ruše i do sada u tom pravcu nije ništa urađeno. Općenito stanje nije zadovoljavajuće.

NARODNO ZDRAVLjE

U tom pravcu stanje je najgore. Čitav srez sa skoro 40.000 stanovnika nema bolnice, apoteke i nijednu ambulantu. Za čitav srez postoji samo jedan jedini lječnik,

koji vrši istovremeno više služba, te najmarljiviji ne može ni izdaleka da udovolji narodnim potrebama. Mortalitet je velik, osobito dojančadi. Bolesti haraju kao tuberkuloza, tifus i druge. Narod vjeruje u vračbine i nadriljekarstvo. Pa može li dugo u ovakvom stanju. To ne treba više ni da govorim. Potrebno bi bilo otvoriti u Tomislavgradu najprije apoteku, zatim, ako ne bolnicu, ono bar jednu veću ambulantu najmanje za liječnika i jednu babicu. Liječnici ambulante da ne rade samo u centralnoj ambulanti nego osnovati još bar tri u selima u koje bi liječnici jedanput sedmično. Za ambulantu i apoteku ima u Tomislavgradu vrlo podesno mjesto. Stara katolička crkva, koja je ove godine napuštena, sa malim troškom dala bi se adaptirati.

Općenito stanje nezadovoljavajuće.

POLjOPRIVREDA, STOČARSTVO I VOĆARSTVO

Čitav srez je skroz poljoprivredni i stočarski. Broji se kao pasivan, a nije pasivan i mogao bi bar još četiri puta ovoliko naroda da prehrani kad bi se zemlja racionalno obrađivala. Samo Livanjsko, kad bi se uradilo, premašilo bi i za ljudsko i stočnom hranom potrebe sreza. Jedan veliki korak napred je učinjen podizanjem poljoprivredne stanice u samom Duvanjskom polju, pa i ako je ta stanica bila u samom začetku, već se vidi njezin vidan uticaj, kao i okolnih seljaka. Seljaci oru još ralicama (drvenim plugom), đubrišta nema nego đubre drže van i ono ishlapljuje, pa đubreći polje takvim đubrivom samo muče sebe i stoku. Sjemenja su prljava i ne mijenjaju se. Buško blato, koje bi također samo moglo prehraniti čitav srez, leži skoro stalno pod vodom i tako vrlo malo koristi, a velike štete u zdravstvenom pogledu. Stoka je kržljava i vrlo loše pasmine, osim ovce, koja je vrlo dobra. U pogledu ovce čak je ove godine napravljena greška i poslato je nekoliko ovnova iz Bugojna iako je poznato da je duvanjska ovca mnogo bolja.

Voća uopšte nema. Prije svega treba namjestiti poljoprivrednog i veterinarskog referenta, koji se neće stalno premještati i kojima će biti stalni rad u selu. Poljoprivrednog referenta već dugo nema, a veterinarski istom je postavljen u prošlom mjesecu, a već je dodijeljen na rad u Dubrovnik. Ovdje se namjerava, kako čujem, da otvori građanska škola. Obzirom na strukturu sreza, potrebno bi bilo otvoriti nižu gospodarsku školu ranga poljoprivredno–šumarskog. Buško blato dalo bi se isušiti jedino na taj način, da se osnuje javna vodna zadruga. Većina je naroda za to, te bi trebalo ne čekajući to izvesti u djelo. U pogledu stočarstva nabaviti bikove. Sa voćarstvom kalemiti domaće divljake.

ŠUMARSTVO I RUDARSTVO

U šumarstvu skoro ništa se ne radi. Nekada su ovdje bile ogromne hrastove šume, danas se to vidi iz izdanaka. Svuda po brdima u ljeto vidi se hrastovo lišće ko lišajevi. Što koze ne obrste, krampom se otjera i ljeti se njim vadi korenje. Uopšte sa ogrijevom u ovom srezu narod muke muči. Kad bi htjela banovina iz svojih sredstava, to je nemoguće, jer bi trebalo preko sto milijuna dinara. Pošto ima prostora, dala bi

se šuma podići da se čitavi kompleksi ograde ili, što bi bilo najbolje, sva šumska područja podijeliti među selima i pojedincima i uspjeh bi bio osiguran. Dokaz su za to Korita i Stipanjići, koji su uzeli na svoju ruku izvesne komplekse, sami čuvaju i šumu su podigli.

Ruda osobito ugljena ima na svakom koraku. Osobito je ugalj dobre vrste (500 i više kalorija), samo je se do sada vrlo malo uradilo na eksploataciji. Potrebno bi bilo i u tom pravcu malo pogurati.

Općenito stanje nezadovoljavajuće.

PUTEVI I ZGRADE

Sa putevima ovaj srez stoji slabo. Imaju samo dva banovinska puta i to su oba u vrlo slabom stanju. Mostovi drveni, zaokreti uski, podloge nema itd. Opštinskih puteva skoro i nema, nego sve konjske staze. Državne zgrade su u lošem stanju. Svaka zgrada, ako se u skoro vreme ne popravi, srušiće se, jer je krovna konstrukcija trula i preti opasnost da padne krov. Privatne seljačke zgrade izvana su većinom lijepe, no unutra vrlo nehigijenske. Bilo bi potrebno u selu napraviti po jednu manju kao uzor seljačku kuću. Seoski putevi dali bi se napraviti narodnom snagom uz pomoć banovine.

Općenito stanje nezadovoljavajuće.

Z a k lj u č a k

Ovo sam izvjestio iskreno i sa bolom u srcu. No ne samo radi obavještavanja starijih nego i radi svog ravnanja. Poduzeo sam sve što je u mojim mogućnostima da sam uradim. Stroge sam mjere preduzeo u pogledu uništavanja šuma, sa ovo malo stručnih referenata zalazim među narod, a zlobne kritičare pozivam na odgovornost.

Narod je vrlo dobar i rado sluša savjete, pa je olakšan rad i svakog pozvanog dužnost da pregne. Od moje strane i nadalje ću se truditi, a bansku vlast molim da iziđe u susret potrebama ovog sreza.“36

Na osnovu ovih izvještaja, koji su sačinjeni neposredno pred početak Drugog svjetskog rata, može se vidjeti ukupno stanje razvijenosti u srezu duvanjskom. Na osnovu iznijetih izvještaja nije se moglo ni pretpostaviti da će se za nekoliko mjeseci dogoditi stravični zločini nad srpskim narodom. Iz izvještaja, posebno ovog drugog, koji je pisan krajem 1940. godine, opisuje se lojalnost Srba i Muslimana banovskoj vlasti i da Muslimana ima malo, a Srba još manje. U izvještaju o političkom stanju navodi se da ljudi koji rade u inostranstvu i dolaze kući donose i šire ideje fašizma i veličaju Hitlera i da se vlast bori da te ideje spreči.

Nažalost, u tome se nije uspjelo, a te ideje su pobijedile, i na osnovu tih ideja stvorena je NDH, u koju je ušao i srez duvanjski.

36 Načelništvo sreza duvanjskog, Pov. br. 1974/4019, novembra 1940. godine

POČETAK DRUGOG SVJETSKOG RATA NA PROSTORU KRALjEVINE JUGOSLAVIJE

Uzrocima i povodom za početak Drugog svjetskog rata neću se baviti jer je to tema istoričara, i o tom ratu je napisano mnogo knjiga. Što se tiče Drugog svjetskog rata, u ovom poglavlju pisaću o prilikama u Duvnu, o sudbini srpskog naroda u njemu.

O prilikama i položaju srpskog naroda u Drugom svjetskom ratu saznao sam iz više izvora. Najviše podataka i istine o stanju u Duvnu i položaju srpskog naroda saznao sam iz svjedočenja ljudi koji su preživjeli taj rat, a neki su bili svjedoci Drugog svjetskog i ovog posljednjeg, građanskog rata.

Dosta sam saznao iz svjedočenja ljudi, Srba, Hrvata i Muslimana, koji su svoja svjedočenja ispričali pred komisijama, koje su vodile istrage o zločinima koji su učinjeni u Drugom svjetskom ratu na području opštine Duvno. Nekoliko preživjelih boraca, učesnika rata i građana koji su bili svjedoci tog krvavog rata, ispričali su svoja sjećanja komisija za pripremu i pisanje edicije „Duvno u NOB-u“. Knjiga u kojoj je trebalo da se nađu svjedočenja ljudi koji su bili aktivni učesnici tog rata nikad nije napisana. U periodu prikupljanja građe za knjigu došlo je do pogoršanja političke situacije i nagovještaja promjena u kojima će odnos prema Drugom svjetskom ratu postati loš – za područje Duvna taj rat sagledavan je u negativnom kontekstu, pa su završetak knjige i njeno štampanje obustavljeni. U pripremi knjige prikupljeno je dosta svjedočenja o sjećanjima iz Drugog svjetskog rata. Svoje sjećanje ispričalo je dosta svjedoka, pripadnika sve tri nacionalnosti. Tekstovi svjedočenja napisani su na preko 180 stranica. U njima su opisani zločini nad srpskim narodom, pisano je o partizanskom pokretu, Narodnooslobodilačkoj borbi (NOB), ustašama, okupaciji, bitkama i borbi protiv fašizma, to jest fašističkih okupatora, njihovih sluga.

Knjiga nije završena, ali su tekstovi sačuvani, stranice obilježene i nalaze se u župskom arhivu Tomislavgrada.

O dešavanjima u Drugom svjetskom ratu na području Duvna napisano je dosta u knjigama u kojima je istorija Drugog svjetskog rata i ti tekstovi su korišteni za što bolji prikaz života srpskog naroda u Duvnu i njegova stradanja u tom ratu.

Pored knjiga, dosta tekstova koje su napisali istoričari, podataka iz raznih arhiva, kao i statističkih podataka nalazi se na internet stranicama, gde su takođe opisana i dešavanja na području duvanjske opštine, koje sam često i citirao, možda i pretjerano mnogo, ali sadržaji dokumenata i tekstova u sebi nose snagu uvjerljivosti, pa je citiranje mnogo svrsishodnije od najbolje interpretacije.

O stradanju Srba u Duvnu iz svih navedenih izvora najbolje govore podaci o broju stradalih, način stradanja, broj poginulih u NOR (Narodnooslobodilačkom ratu), umrlih u zbjegovima i umrlih od bolesti i gladi. Posebno o stradanju Srba nad kojima je po svim teorijama genocida izvršen zločin genocida. U jamama su nestala

cijela sela u kojima su Srbi živjeli. U jamama su završili Srbi iz sela i iz grada, kako odrasli muškarci, tako žene, starci i djeca, čak i novorođenčad. O stradanjima govore i popisi žrtava, popisi stanovništva i drugi pisani dokumenti, kao i pjesme u kojima je opisana tragedija koju je doživeo srpski narod.

SLOM KRALjEVINE JUGOSLAVIJE

Vlada Kraljevine Jugoslavije je 25. marta 1941. godine potpisala Trojni pakt kojim je Kraljevina Jugoslavija pristupila silama Osovine. Dana 27. marta u Beogradu je došlo do protesta zbog potpisanog pakta, uz pomoć srpskih oficira i i britanskih obavještajaca, odbijen je sporazum o pristupanju Trojnom paktu i izvršen državni udar. Dan nakon državnog udara i odbijanja sporazuma o pristupanju paktu sila Osovine, Musolini se sastao sa Antom Pavelićem i upoznao ga sa namjerama Njemačke i Italije prema Jugoslaviji i tom prilikom garantovao da će Italija omogućiti ustašama preuzimanje vlasti u Hrvatskoj ukoliko Pavelić udovolji italijanskim zahtjevima u Dalmaciji. Italijanski ministar inostranih poslova Anfuso tvrdio je da je Pavelić obećao da će ispuniti Musolinijeva očekivanja. Od tog sastanka ustaše su počele pripreme za povratak u Hrvatsku, odmah poslije napada Njemačke i Italije na Jugoslaviju.

Nijemci nisu bili zainteresovani za Hrvatsku i nije Hitleru taj prostor bio zanimljiv, osim kao osiguranje za dalje ratne planove, posebno za napad na Sovjetski Savez. Zato je prepustio Italiji da brine o tom području. Za upravljanje Hrvatskom Hitleru je više odgovarao Maček, jer je smatrao da je Pavelić naklonjen Musoliniju. Maček se nije nametnuo kao zainteresovan za saradnju, jer je još vjerovao u očuvanje Jugoslavije i u moguće očuvanje Banovine Hrvatske, pa je odbio njemački prijedlog da se stavi na čelo hrvatske države. I Nijemci su se tada okrenuli ustašama.

Ustaški pokret kao ilegalna hrvatska nacionalističko–militaristička organizacija od svog formiranja s početka 1930-ih isticao je u svom programu dva zadatka – oružanim ustankom osloboditi Hrvatsku od tuđina da postane nezavisna država i da u hrvatskoj državi vlada samo hrvatski narod. Na osnovu navedenih zadataka i samog naziva, po pretenzijama trebalo je da bude nacionalna država Hrvata (katolika i muslimana).

Sile Osovine su 6. aprila 1941. godine napale Kraljevinu Jugoslaviju. U rano jutro toga dana, sa zadarskog aerodroma uzletjele su dvije eskadrile italijanskih aviona i bombardovale Split, a odmah zatim i Šibenik. Italijanski avioni bombardovali su i položaje Jadranske divizije na Debelom brdu i one oko Benkovca.

„U vrijeme napada na Jugoslaviju talijanske snage u Zadru imale su pet pješadijskih bataljona, četiri artiljerijska diviziona i nekoliko manjih pomoćnih vojnih jedinica. Imajući točne podatke o jačini jugoslavenskih vojnih snaga na pravcu prema Zadru, Talijani se na dan otpočinjanja neprijateljstva nisu usudili prijeći talijansko–jugoslavensku granicu.

I kad se moglo očekivati da će nadmoćnije jugoslavenske vojne snage prijeći u napad i likvidirati talijanski mostobran u Zadru, 10. aprila otpočelo je povlačenje jedinica Jadranske divizije iz Zadra. Peta kolona, koja se bila uvukla u sve pore vojnopolitičkog mehanizma bivše države, radila je brzo i efikasno. Kroz jedinice kolali su glasovi: Nijemci su nadirući iz Austrije ušli u Zagreb, Rumuni i Nijemci ušli su u Beograd. Pronijeli su se glasovi po kojima se sva jugoslavenska vojska povlači u bosanske planine, gdje će pružiti odlučan otpor.

Povlačenje Jadranske divizije ubrzo se pretvorilo u pravo rasulo. Jedan dio oficirskog kadra već u početku povlačenja bio je dezertirao. Među tim oficirima nisu bili samo fašistički agenti već i oni koji su koristeći se opštim metežom dezertirali iz kukavičluka.

Štab divizije napušta jedinice u povlačenju i sam bježi prema Kninu. Zahvaljujući pojedinim patriotski raspoloženim oficirima, neke jedinice Jadranske divizije, iako znatno oslabljene dezerterstvom, i dalje se povlače prema unutrašnjosti zemlje, vjerujući da će tamo naići na glavninu jugoslavenske vojske i zajedno s njom agresoru pružiti otpor.

Saznavši za povlačenje i rasulo jedinica Jadranske divizije, talijanske snage u Zadru prešle su 12. aprila pograničnu liniju kraj Zemunika i krenule u pravcu Benkovca. U 12 sati istog dana one su ušle u Benkovac. Produžujući nastupanje prema Kninu, jedna talijanska biciklistička četa naišla je 13. aprila u blizini sela Očestova na zasjedu koju je postavila grupa vojnika pod komandom kapetana Obradovića. Vojnici u zasjedi samoinicijativno su otvorili na Talijane puščanu i mitraljesku vatru, od koje je bilo ubijeno i ranjeno preko stotinu talijanskih vojnika. To je bio jedini otpor pružen talijanskim trupama na zadarskom frontu. On najbolje govori kakav je mogao biti ishod operacija na tom dijelu da je bilo riješenosti štaba divizije i oficira da se brani zemlja.

Dinarska divizija, stacionirana u Sinju kao strateška rezerva Vrhovne komande, dobila je naređenje da krene u pravcu Bosne. Za vrijeme marša u prethodnicu je isturen 84. pješadijski puk, dok su se u glavnini kolone kretale jedinice 117. i 13. pješadijskog puka te divizije. Jedan bataljon 13. pješadijskog puka, koji je bio stacioniran u Splitu, dobio je naređenje da se hitno prebaci u Sinj. Čekajući na bataljon iz Splita, 13. puk je u pokret prema Bosni stupio posljednji i kretao se na začelju kolone. 10. aprila on je, na svom putu preko Dinare, izbio u predio Vaganj. Za vrijeme odmora komandant 13. puka potpukovnik Marko Rašević sazvao je oficire na dogovor radi daljnjeg izvođenja marša. U tom momentu rezervni potporučnik Milan Luetić, inače prikriveni ustaša, suprotstavio se daljnjem izvođenju marša, potegao pištolj i na mjestu ubio majore Uzelca i Mohovanovića, a komandanta Raševića i nekoliko drugih oficira teže ranio. Dok je Olić pucao u iznenađene oficire, u blizini se našao jedan podoficir, koji je na Luetića ispalio nekoliko metaka iz pištolja i na mjestu ga ubio. Potporučnik Luetić bio je jedan od niza ustaša odjevenih u oficirske

uniforme bivše jugoslavenske vojske kojima je kao agentima fašizma bio postavljen zadatak da u pogodnom momentu dezerterstvom, sabotažom i atentatima stvore demoralizaciju i time pospješe raspad jugoslavenske vojske.

Poslije događaja na Vagnju, 13. pješadijski puk se potpuno raspao. Oficiri su prvi počeli napuštati svoje jedinice. Dočuvši za oružani sukob među oficirima i gledajući ih kako bježe, jedinice su počeli masovno napuštati i vojnici.

Tih dana svi putovi što od Vagnja vode prema Sinju i Splitu bili su puni vojnika koji su se utučeni i demoralizirani vraćali kućama znajući da našem narodu dolaze teški dani. U vrijeme tih zlokobnih događaja na Vagnju, jedinice 84. i 117. pješadijskog puka na svom putu prema Bosni već su izbile u Livanjsko polje. Doznavši za vaganjski sukob, pukovi su se počeli naglo osipati. 11. aprila divizija se potpuno raspala, a njen štab iz Sinja bježi prema Imotskom, gdje ga je na putu zarobila seoska mačekovsko–ustaška zaštita.

Vojni obveznici iz južne Dalmacije, koji su prilikom mobilizacije bili upućeni u Mostar, već na prvom koraku osjetili su djelo izdaje i sabotaže. Došavši u kasarne, ostali su nekoliko dana bez odjeće i obuće, bez oružja i druge vojne opreme. Oficiri su im govorili: Dobit ćete sutra.

Tako je došla i kapitulacija, a ogromna vojska, koja je svoje domove napustila riješena da brani zemlju, razilazila se iz Mostara u svim pravcima, onako kako je i kud znala.

Kraljevina Jugoslavija se kroz te dane raspala. I jedinice koje su još uvijek bile raspoložene da se bore, videći opšte rasulo, razišle su se, a vojnici vraćajući se kućama nose sobom svoje oružje.“[37]

PROGLAŠENjE NDH

U presudnim momentima, kada je izdana i napuštena kapitulirala bivša jugoslovenska vojska, a kroz našu zemlju nastupale kolone fašističkih zavojevača, preko zagrebačke radio-stanice Maček upućuje hrvatskom narodu slijedeći proglas:

„Hrvatski narode! General Slavko Kvaternik, vođa nacionalističkog pokreta u zemlji, proglasio je danas slobodnu i nezavisnu državu na cjelokupnom području Hrvatske, te je preuzeo vlast.

Pozivam sav hrvatski narod da se novoj vlasti pokori, pozivam sve pristaše Hrvatske seljačke stranke koji su na pravnim položajima, sve kotarske odbornike, opštinske odbornike itd. da iskreno surađuju sa novom vladom.“

U Seljačko–mačekovsku zaštitu bili su se još odranije infiltrirali proustaški elementi. U stvari, Seljačka zaštita, naročito u svojoj predratnoj fazi, postala je pravo stjecište ustaški nastrojenih elemenata i najpogodnija organizacija preko koje su

[37] Preuzeto sa sajta www.znaci.net, tekst pod brojem 0001/124-2, naslov: Slom Kraljevine Jugoslavije

ustaše mogle legalno djelovati. To potvrđuje i činjenica što se Seljačka zaštita već prije napada na našu zemlju bila uglavnom svugdje raspala, izuzev u krajevima u kojima su ustaše imale svoje najjače pozicije.

Seljačka zaštita pojavila se u to vrijeme u Dalmaciji, svugdje u istoj formi i s istim zadacima. Ona je razoružavala vojnike koji su se poslije raspada jugoslovenske vojske vraćali svojim kućama noseći sa sobom oružje, duboko vjerujući da će im to oružje još trebati.

Pripadnici Zaštite bili su zaposjeli sve saobraćajne veze i raskrsnice kako bi i posljednjeg vojnika mogli razoružati. Zaštita je u Dalmaciji najveću ulogu odigrala na cesti Sinj – Split. Tom cestom vraćale su se kolone vojnika koji su pripadali 13. pješadijskom puku Dinarske divizije u Sinju. Velikoj većini tih vojnika odneseno je ne samo oružje već i ostala vojna oprema. Tako je Zaštita sela Dicma razoružala čitavu mitraljesku četu 13. pješadijskog puka, koja je u kompletnom sastavu išla cestom prema Splitu. Pritom se surovo obračunavala s onim vojnicima koji su se pokušali oduprijeti i ne dati oružje.

Pripadnici Mačekove Zaštite, koje su iz unutrašnjosti Dalmacije doveli u Split HSS-ovi zastupnici, hapsili su oficire bivše jugoslovenske vojske po narodnosti Srbe i odvodili ih u privremeni zatvor u Realnoj gimnaziji. Odmah po raspadu jugoslovenske vojske i u Duvnu je osnovana jedinica Hrvatske seljačke zaštite. Zaštita je obavljala prihvat vojnika Hrvata koji su se vraćali iz jugoslovenske vojske i razoružavanje vojnika koji su prolazili kroz Duvno.

Prema svjedočenjima učesnika rata i poznavalaca prilika u tom periodu u Duvnu, Ševke Lokmića, Vlajka Kovačevića i drugih, koji su svjedočili za ediciju „Duvno u NOB-u“, Arhiv župe Tomislavgrad, osnovan je odbor na čijem čelu je bio fra Mijo Čuić. Članovi odbora bili su Tahir Bošnjak, Hadže Kozarić, Mićo Tomas, Ante Rubić zvani Kuljo, Salko Kozarić i dr.

Po preuzimanju vlasti ustaše su prišle odmah stvaranju svojih organizacija, nastojeći da preko njih vežu narod uz NDH. U nekim predjelima kotara Imotski, Sinj, Drniš i Metković, gdje je ustaštvo još odranije bilo uhvatilo korijena, ustaše uspijevaju stvoriti svoje organizacije, u prvom redu ustašku seosku miliciju. Među tom milicijom bio je veći broj naivnih seljaka koje su ustaše, gurnuvši im u ruke oružje za „odbranu sela od srpskih četnika“, postepeno uvlačile u svoje zločine i na taj ih način vezivale uz sebe.

Brz pad Kraljevine Jugoslavije i stvaranje NDH odrazili su se i na duvanjsko područje.

Italijani su dosta brzo došli i okupirali Duvno. Pitanje uticaja na području NDH između Italije i Njemačke riješeno je sporazumom koji je potpisan 5. maja, samo mjesec dana od početka rata, u Banjaluci, kojim su područje NDH podijelili na njemačko i italijansko posadno područje. Nijemci su odmah dozvolili uspostavu hrvatske vlasti, dok su Italijani to dozvolili tek poslije potpisivanja Rimskih ugovora

18. maja 1941, koji su ozakonili njihove interese u NDH. Rimskim ugovorom Italijani su podijelili svoj dio NDH na tri podzone: prva je pripojena Italiji, druga je bila demilitarizovani dio u kojem se našlo područje opštine Duvno, a treća je predstavljala demarkacionu liniju s Nijemcima.

RASISTIČKI ZAKONI U NDH

Nakon što su ostvarili prvi od dva planirana zadatka, to jest „ostvarili" su NDH, ustaše su kao nosioci vlasti u NDH poslije Rimskih ugovora počele da realizuju drugi dio zadatka, to jest da u toj državi vlada samo hrvatski narod, te da on bude potpuni gospodar svih stvarnih i duhovnih dobara u svojoj zemlji. U cilju ostvarenja drugog zadatka, odmah su krenuli ubrzano da donose čitav niz zakona kojima se uvode represivne mjere prema svim stvarnim i zamišljenim protivnicima NDH, istovremeno počinje proces kroatiziranja nove društvene stvarnosti. Neke zakonske odredbe i zahvati u identitetskoj strukturi stanovništva dali su naslutiti razmjere planiranih izmjena demografske slike NDH.

Doneseno je dosta zakona koji su bili represivni, prvenstveno prema srpskom narodu.

Nakon Pavelićevog povratka iz Italije, prvo je 17. marta donesen Zakon o odbrani naroda i države. U ovom zakonu bile su propisane kaznene sankcije za one koji na bilo koji način povrijede čast ili životne interese hrvatskog naroda ili na bilo koji način ugroze opstanak NDH ili državnih vlasti, pa makar djela ostala u pokušaju, proglašava se „krivcem zločinstva veleizdaje", a za šta je predviđena „kazna smrti".[38] Na osnovu ovako nepreciznih i rastezljivih odredbi mogao se osuditi svaki pojedinac kog vlast želi likvidirati. To je bio i zakon na osnovu kog se svaki Srbin mogao osuditi na smrt.

Ubrzo su doneseni i drugi zakoni – Zakon o nekretninama dobrovoljaca. Ovim zakonom je oduzeta nepokretna imovina, koja je dodijeljena nekadašnjim vojnicima iz Prvog svjetskog rata i proglašena je državnom narodnom imovinom. Doneti su i zakoni: Zakon o odredbama o izricanju osuda, nazivima sudova i sudaca i o upotrebi čistog hrvatskog jezika kod sudova, Zakon o zabrani držanja i nošenja svih odlikovanja (ordenja i medalja) bivše Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca i bivše Kraljevine Jugoslavije i svih povlastica stečenih tim odlikovanjima, Zakon o imovini Sokola bivše Kraljevine Jugoslavije.

Donesen je zakon i o upotrebi jezika, kojim je propisana upotreba samo hrvatskog jezika. Odmah je došlo do promjene imena ulica, državnih organa i organizacija. Doneseni su zakoni o konfiskovanju imovine Srba, srpskih društava i udruženja.

[38] U 3. tački ove odredbe stoji da „za sudovanje po ovoj zakonskoj odredbi postavlja ministar za pravosuđe po potrebi i izvanredne narodne sudove od tri osobe, koje imadu suditi hitnim postupkom po propisima ukinutog hrvatskog kaznenog postupka o prijekom sudu". Povijest NDH, str. 176–177.

Dana 25. aprila donesen je Zakon o zabrani ćirilice, a istog dana i naredba MUP o sprovođenju zakonske odredbe o zabrani ćirilice, u kojoj ministar unutrašnjih poslova Andrija Artuković obrazlaže ovu zakonsku odredbu. Zabranjena je svaka upotreba ćirilice na cijelom području NDH, to se naročito odnosi na poslovanje svih državnih organa, privrednih društava i drugih organizacija i na zabranu isticanja ćirilice na javnim mjestima i natpisima.

Zakonske odredbe imale su za cilj da se izvrši kroatizacija Hrvatske i riješi srpsko pitanje u NDH. Položaj Srba i srpskog pravoslavnog stanovništva, koje je činilo preko 30% stanovnika tadašnje NDH, bio je težak i ugrožen.

Ustaški režim u tom periodu, u teoretskom pogledu, pravi razliku između Srbijanaca i Srba u NDH. Srbijanci su se, prema tumačenju ustaških ideologa, doselili iz Srbije i Crne Gore u prvim decenijama dvadesetog vijeka na prostor zapadno od Drine, dok su Srbi na tom prostoru bili produkt s jedne strane djelovanja Srpske pravoslavne crkve među grčkoistočnim stanovništvom vlaškog porijekla ili pak hrvatskog etničkog porijekla. Tako jednostavno protumačen kompleksan i dinamičan tok istorije u jednoj ekskluzivistički postavljenoj logici sam po sebi daje „jedinstvena“ rješenja: oni koji su došli trebaju i otići, a onima koji su vjerskom indoktrinacijom stekli „pogrešan“ identitet treba ponuditi program identitetskog „reprogramiranja“ istom metodom! Prema tome, naredni set zakonskih odredbi i mjera za osnovni će cilj imati iseljavanje i asimilaciju većeg dijela srpskog pravoslavnog stanovništva.[39]

Na osnovu ideoloških stremljenja i kroatizacije NDH, kao i plana da se izvrši iseljavanja Srba iz NDH, donijeta je 7. juna Naredba o dužnosti prijave Srbijanaca, u kojoj se „pozivaju svi Srbi koji borave na teritoriji NDH da se u roku od 10 dana, računajući od dana proglašavanja naredbe, prijave općinskom i gradskom poglavarstvu svog boravišta. Ova se naredba odnosi na sve Srbijance koji su se doselili na područje NDH poslije 1. siječnja 1900. godine, kao i na njihove potomke ma kojeg oni zvanja bili, dakle i na seljake. Ova naredba obuhvaća i osobe koje se nalaze u pritvorima ili bolnicama. Tko se u navedenom roku ne odazove ovom pozivu na prijavu u označenom roku, smatraće se ratnim zarobljenikom i bit će odveden u zarobljenički logor. Isto tako postupiće se sa svakim za koga se dokaže da je znao za Srbijanca koji se neprijavljeno krije, a ne bude to vlasti prijavio. Za nadzor nad iseljavanjem i useljavanjem stanovništva vlada NDH 24. lipnja osnovala je Državno ravnateljstvo za ponovu“.[40]

Vlada NDH počela je proces „rekonstrukcije“ identiteta Srba u NDH, posluživ se vjerom kao glavnim instrumentom u realizaciji tog plana. Kao i u slučaju iseljavanja, i zamišljeni proces kroatizacije (instrumentalizacija vjere) također je za

[39] Kultura selektivnog sjećanja, Ivica Šarac, Mostar 2012, str. 60–61.
[40] NDH: Zakoni, knjiga 2, sv. 14, str. 131–132.

polazište imao zakonski prijedlog. S jednom tek načelno koncipiranom zakonskom odredbom o prijelazu s jedne vjere na drugu.[41]

Svi doneseni antisrpski zakoni primjenjivani su na ukupnom području NDH. Ustaške vlasti provodile su torturu i zločine i istrebljenje srpskog naroda na području opštine Duvno u znatno strožoj mjeri od ustaških zakona kojima su legalizovani zločini, jer se svaki izvršeni zločin mogao pravdati na namjerno nedorečenim i nepreciznim zakonima, u kojima je pretpostavljeno da se isti može sprovesti zločinima.

Hrvati u Zapadnoj Hercegovini bili su najistrajniji, najagresivniji, najodlučniji i najuticajniji dio hrvatskog naroda u ustaškom pokretu i u borbi za ostvarivanje zacrtanih zadataka ustaškog pokreta, što se vidi i po broju ministara u Pavelića vladi, koji je također Hercegovac.

Zbog svog geografskog položaja, Srbi iz Duvna u tom periodu bili su najugroženiji dio srpskog naroda na prostorima Zapadne Hercegovine, bili su prvi na udaru ustaša iz Zapadne Hercegovine jer su prva srpska zajednica koja se nalazi na putu koji vodi od Širokog Brijega, sjedišta Katoličke crkve u Hercegovini, prema Hrvatskoj. Pored toga naseljeni su na području Duvanjskog polja, na kojem je, prema hrvatskim predanjima, krunisan prvi hrvatski kralj Tomislav. Sve su to bili razlozi više koji su ustaše motivisali da Srbe etnički očiste iz Duvna i stvore čisto hrvatski prostor.

Koliko je Srba živjelo na području Zapadne Hercegovine vidi se iz podataka popisa stanovništva, koji je izvršen 1931. godine. Prema tim podacima, u Zapadnoj Hercegovini, kotar Ljubuški, kojem su pripadale opštine, živjelo je 288 Srba ili 0,35% stanovništva, i to: Drinovci 11, Humac 1, Ljubuški 144, Posušje 14, Vitina 9, Donje Brotnjo 26, Gornje Brotnjo 1, Kočerin 1, Mostarsko blato 29, Široki Brijeg 52. Prema popisu, te iste godine u Duvnu, koje se graniči sa kotarom Ljubuški, živjelo je 1.222 Srba, što je preko četiri puta više nego u svim opštinama ljubuškog kotara.

Prema popisu stanovništva 1991. godine, od Neretve do Duvna, izuzimajući mjesta i gradove na obali Neretve, Srbi su živjeli u: Ličtici – 147, Ljubuškom – 64, Čitluku – 19, Posušju – 9 i Grudama – 8 Srba. Duvno i Livno geografski ne pripadaju Zapadnoj Hercegovini, ali su administrativno i politički povezani sa Mostarom. U Duvnu je živjelo 570 Srba.

FORMIRANjE USTAŠKE VLASTI U DUVNU

Formiranjem ustaškog logora i tabora završena je organizacija ustaške vlasti na duvanjskom području. Za relativno kratko vrijeme stvorena je ustaška organizacija na području tadašnjeg duvanjskog kotara. Pored ustaške vlasti, postojala je i civilna vlast.

[41] Ustaša, Dokumenti o ustaškom pokretu, str. 170. Usp.

U novostvorenoj NDH prvi predstojnik Kotarske oblasti, civilne vlasti u Duvnu bio je Šime Bančić iz Splita. Šime Bančić suprotstavljao se ustaškim vlastima u Duvnu i njihovom progonu srpskog življa, te je brzo premješten u Livno.

Mjesto Bančića, za kotarskog predstojnika došao je Tomo Maleš iz Sinja. I on je nastavio sa politikom svog prethodnika. Ilegalno je obavještavao pojedine pripadnike srpske nacionalnosti o ustaškim hapšenjima. Ubrzo je pozvan u Zagreb, zatim je upućen u Sarajevo, gdje su ga ustaše ubile.

Treći kotarski predstojnik u ljeto 1941. godine bio je dr Tripalo, koji se takođe suprotstavljao ustaškim vlastima. I tadašnji upravitelj duvanjske pošte Tomo Medić ilegalno je radio protiv ustaške vlasti u Duvnu. Bio je to jedinstven slučaj u NDH da su trojica kotarskih predstojnika pod pritiskom ustaša bili smijenjeni. Nijedan od pomenutih predstavnika civilne vlasti nije bio iz Duvna.

U svjedočenjima Srba spominju se navedeni kotarski predstojnici koji su bili protiv politike ustaške vlasti. Ilija Vulić u svojoj izjavi navodi da je Maleš poslao Perić Dragu da obavijesti Srbe u Rašćanima o planu ustaša da napadnu Srbe.

Ustaše su imala svoje organe vlasti, koje su činili logor i tabor. Logornik je bio predstavnik ustaške vlasti na području kotara, dok je tabornik bio predstavnik ustaške vlasti na području opštine. Ustaše su uz civilnu vlast svuda uspostavljali paralelne strukture vlasti svog pokreta. Vrhovna ustaška vlast bila je u rukama Glavnog ustaškog stana, na čijem čelu je bio Ante Pavelić. To je istovremeno bila i vrhovna vlast u državi. Taj paralelni sistem vlasti protezao se i na oružane snage. Redovnu vojsku činili su domobrani, dok je ustaška vojska bila Ustaška vojnica; oružništvo je bilo redovna policija, a ustaška nadzorna služba (UNS) bila je ustaška policija.

Za tabornika je postavljen Bajro Tanović, za logornika Jozo Brstilo, a komandir oružnika bio je Josip Antić iz Ključa.

Prisutnost logornika i tabornika u Duvnu nije bila moguća dok iz Duvna nije otišla italijanska vojska, jer Italija nije dozvolila uspostavu vlasti NDH. Poslije potpisivanja Rimskog ugovora 18. maja 1941, italijanska vojska promijenila je status od okupacione u posadnu, što je značilo da NDH može uspostaviti vlast.

Prema navedenim podacima, tek od 18. maja NDH je u Duvnu mogla imati civilnu i vojnu vlast i postaviti logornika i tabornika. Do tog perioda ustaše su vršile torturu, zatvaranja i mučenja Srba, ali nije bilo masovnog ubijanja. Poslije potpisivanja Rimskog ugovora ustaše su krenule da čine zločin nad srpskim narodom u Duvnu.

Od početka juna 1941. godine ustaška NDH dijelila se na 22 velike župe. Veliku župu Pliva i Rama sačinjavali su kotari: Bugojno, Duvno, Glamoč, Jajce, Kupres, Livno, Prozor i Varcar Vakuf (Mrkonjić Grad). Duvanjskom kotaru u to vrijeme nije pripadala opština Vir. Od jula ustaški stožernik Velike župe Pliva i Rama bio je Jerolim Katić, ustaški emigrant od 1932. godine, rodom iz Starog Grada, opština Benkovac. Katić je bio blizak Paveliću i jedan je od rukovodilaca ustaškog pokreta u Italiji.

U likvidaciji srpskog življa na području Duvna glavni organizatori, kako je već rečeno, bili su ustaški emigranti rodom sa teritorije duvanjske opštine. Stjecajem okolnosti, dosta Duvnjaka bilo je na radu u Belgiji, gdje je bila vrlo jaka ustaška organizacija i propaganda i pod uticajem te propagande 38 Duvnjaka, radnika u Belgiji, opredijelilo se za ustaški pokret i kao takvi našli su se u ustaškoj emigraciji u Italiji. Neki od njih igrali su važnu ulogu u ustaškom pokretu. Trojicu je Pavelić postavio za stožernike: Marka Ivića iz Blažuja u Karlovcu, Marijana Šolu iz Prisoja u Bihaću i Mirka Beljana iz Grabovice u Banjaluci. Neposredni organizator progona i likvidacije srpskog življa na području Duvna bio je ustaški logor u Duvnu. Glavni organizator bio je logornik Jozo Brstilo, koji je kao student u Zagrebu pristupio ustaškom pokretu. Uz Brstila je tabornik Bajro Tanović, geometar u Duvnu, rodom iz Gacka. Najokrutniji su bili Ante-Anta Madunić, Tade Lerota, Salko Lokmić, koji su činili po zlu poznatu trojku. Uz bok navedenih idu: Ivica Krilić, Vinko Grgić, Tadija Višić, Slavko Kokotović, Viktor Medved, Zvonko Tadić, Niko Ivić Biladić, Marko Antić Kuprešak zvani Čavar, Salko Kozarić i dr Bariša Žilić, učesnik u svim zločinima na području Duvna ne samo kao organizator već i kao izvršilac. Žilić se vratio iz ustaške emigracije u činu ustaškog satnika, što znači da se dobro kotirao kod Pavelića.

Marijan Pranjić, ustaški poručnik, bio je na dužnosti u Zagrebu. Specijalno je došao iz Zagreba juna 1941. godine da organizuje likvidaciju Srba u Cebari. U saradnji sa ustaškim logorom u Duvnu to je i izvršio.

Petar Ćavarušić, ustaški emigrant u činu vodnika, brzo postaje satnik. U junu je došao u Prisoje, gdje je formirao ustašku organizaciju. Po nalogu Rafaela Bobana organizovao je i sproveo ubistva Srba u Prisoju i Vrilu.

Ustaše su uspjele izvršiti likvidaciju srpskog stanovništva u duvanjskim selima tamo gdje su došli i organizaciju vršili ustaški emigranti. Samim tim, njihova uloga u izvršenju zločina je velika.

Početkom juna Marijan Pranjić je došao u Brišnik, gdje je odmah počeo sa ustaškom propagandom u Donjem i Gornjem Brišniku, Cebari, Mrkodolu, Omerovićima, Kovačima, Bukovici i Mesihovini. Što lažnim obećanjima, što demagogijom, što otvorenim pritiskom i prijetnjama, u ovim selima uspio je stvoriti dosta solidnu ustašku organizaciju.

Hrvatsko stanovništvo je u NDH vidilo svoje nacionalno oslobađanje, koje je često, u neznanju, poistovećivalo sa socijalnim oslobađanjem. Ali, čim su ustaše počele svoju politiku genocida prema srpskom stanovništvu, jedan manji broj Hrvata brzo se počeo distancirati od ustaškog pokreta.

Uloga koju je imao Marijan Pranjić u Brišniku i okolnim selima slična je ulozi Petra Ćavarušića u Prisoju i okolnim selima. I on je u junu iz Zagreba došao u Prisoje i odmah počeo stvarati ustašku organizaciju. Rezultati njegove ustaške organizacije dobro su poznati.

DOGAĐAJI U LjETO 1941. GODINE

Formiranje ustaškog pokreta i ustaških organizacija na području Duvna uspostavljeno je dolaskom fra Urmovića 18. aprila 1941. godine. Čim su ustaše završile sa uspostavom svoje organizacije, počeli su sa progonom srpskog življa.

U skladu sa deklarisanim ustaškim programom i zadaćom koja je ozakonjena u NDH, odmah po proglašenju i u Duvnu je počela primjena protivsrpskih zakona. U skladu sa zakonom o jeziku, u kome je zabranjena upotreba ćirilice, odmah su sa svih javnih ustanova srušene table sa ćiriličnim natpisima. Srpska čitaonica bila je zatvorena.[42]

Odmah iza 20. aprila 1941. godine, ustaše su počele da hapse, zatvaraju i ispituju uglednije Srbe na području cijele opštine. Hapšenja su nastavili i u maju, tako da se u Duvnu u zatvoru ubrzo našlo oko 40 uhapšenika. Glavni organizator svih progona Srba bili su: Jozo Brstilo, ustaški logornik, i Bajro Tanović, ustaški tabornik u Duvnu, zatim Tade Lerota, Zvonko Tadić, Slavko Kokotović, Niko Ivić Biladić, Viktor Medved, Frano Radoš, Vinko Grgić, Ante Madunić zvani Antelja, Marko Antić Kuprešak zvani Čavar, Salih Lokmić, Tadija Višić i dr.[43]

Odmah poslije proglašenja NDH i po formiranju ustaških organizacija, uspostavljena je vlast u Tomislavgradu jer je ta opština, kao i Hercegovina, ušla u sastav NDH. Postavljeni su nosioci vlasti, stožernici, tabornici-odbornici, koji su vršili ustašku vlast.

Po formiranju ustaške vlasti u Duvnu su se počeli primjenjivati protivsrpski zakoni tako što je počeo teror nad Srbima, uslijedila su zatvaranja i ispitivanja, prvo uglednijih, a kasnije i svih drugih Srba. Prvo su Srbi pozvani da se jave ustaškim vlastima radi iskazivanja lojalnosti. Na početku torture Srbi su se odazivali na pozive, ali se mnogi nisu vraćali kući, bili su zadržani i zatvoreni u Duvnu. Glavari, koje su ustaške vlasti postavile i u srpskom selu, smatrali su da vlast mora da se poštuje. Vlasti su dolazile, prolazile i odlazile, kao i njihove vojske i mnogi vladari, a narod je ostajao i opstajao, nekad sa manje, nekad sa više žrtava. Nadajući se da je namjera i nove ustaške vlasti da održi vlast na teritoriji koju NDH kontroliše i da zbog toga hapse Srbe kako bi proverili njihovu lojalnost novim vlastima. Srbi su htjeli da maksimalno ispoštuju zahtjeve nove vlasti i tim joj pokažu svoju odanost.

[42] Vlajko Kovačević, Zabilješke o sjećanju za ediciju „Duvno u NOB-u“, Arhiv župe Tomislavgrad, spis 22, str. 68–71.

[43] Niko Ivić zv. Biladić iz Duvna. Od Vojnog suda u Mostaru osuđen na smrt. Ante Madunić rodom iz Kola. Streljan od NOV. Slavko Kokotović rodom iz Like. Poslije italijanske reokupacije u septembru 1941. godine pobjegao u Zagreb. Frano Radoš iz Borčana. Ubijen 1945. godine od NOV. Salih Lokmić iz Duvna, obućar. Nepoznata sudbina. Marko Antić Kuprešak zv. Čavar, pekar iz Duvna. Osuđen na smrt 1945. godine. Viktor Medved rodom iz Konjica. U ljeto 1941. godine premješten u Zagreb, sudbina nepoznata

Ustaške vlasti su iskoristile srpsku naivnost, pa su na prevaru napunile zatvore i druge prostorije, koje su pretvorile u zatvore sa Srbima.

Hapšenje Srba je postalo masovno. Hapšeni su bez obzira na godine, zanimanja, imovno stanje itd. U početku su ustaše radili oprezno, hapsili su pojedince, nalazeći za to razna opravdanja.

Prvi na udaru bili su imućniji ljudi u gradu, trgovci, seljaci, školovani ljudi, činovnici, policajci, šumari, zanatlije itd.

Srbi se hapse na javnim mjestima, u polju, na planini, u kućama, gdje god bi se zatekli. Hapšeni su na specifičan način pazarnim danom i u dane sezonskih vašara (dernek). Hapšenja se vršena po utvrđenom planu. Ustaše koji su poznavali Srbe šetaju se po skupovima i pijacama i kad prepoznaju nekog od Srba, neprimjetno ga obilježe kredom. Za njima idu druge ustaše i hapse obilježene Srbe.

Stanje u zatvoru je bilo sve teže i teže, broj Srba se stalno povećavao, prostorije su bile sve neuslovnije, bilo je strašno teško izdržati sva poniženja, maltretiranje, glad i strah. U zatvoru su mučeni prebijani, ispitivani i na druge načine zlostavljani.

Mnogo ljudi je u neuslovnim prostorijama, bez vode i svjetlosti. Jedan od stražara zatvora bio je Anta Madunić, nizak, mršav, nije bio teži od 40 kilograma. O Anti Maduniću poslije rata se dosta pričalo, kao i o obilježavanju Srba po skupovima.

Zatvoreni Srbi, kad je već bilo neizdrživo i kad se među njih uselio strah, počinju da planiraju kako da pobjegnu iz zatvora jer su shvatili da je u pitanju prevara i da su im životi ugroženi. Ideju o bježanju nisu svi smatrali pametnom i nisu je svi podržali, pa se od nje odustalo. Bilo je tu ljudi koji su se nadali da će ih porodica otkupiti, platiti da se puste. Ti malo bogatiji Srbi dolazili su u zatvor, donosili hrane i plaćali Anti i drugim ustašama koji su bili stražari u zatvoru, smatrajući da će tako uspjeti da pridobiju naklonost ustaša i da će ih oni osloboditi. Smatrali su da je mnogo opasno da se upuste u avanturu i da nema potrebe za nasilnim bježanjem jer će ih ustaške vlasti svakako osloboditi.

Situacija u selu Rašćani i drugim naseljima gdje su živjeli Srbi bila je teška. Bilo je proljeće, počela je koševina trave. Većina sposobnih ljudi bila je u zatvoru, nema dovoljno radne snage da sakupi ljetinu.

Stariji ljudi iz sela dolaze u Duvno i traže od ustaške vlasti da se jedan broj Srba pusti kućama da pomogne da se skuplja ljetina i da se završe drugi poljoprivredni radovi. Ustaške vlasti prihvatile su zahtjeve Srba da se pušta po nekoliko Srba svake nedelje pod uslovom da se svakog ponedeljka vrate u zatvor i da svaki pušteni Srbin donese, na ime puštanja, određenu sumu novca. Ukoliko se ne ispoštuje prihvaćena obaveza, prijetili su da će im biti uhapšeni članovi porodice a možda i ubijeni.

Uslovno puštanje počelo je da se ostvaruje. Neki Srbi, i pored svih pretnji i ucjena, nisu htjeli da se vraćaju u zatvor, a jedan broj Srba, u strahu za porodicu, da ustaše svoju pretnju ne ostvare, vraćao se u zatvor.

Luka Karan Đeđo bio je među prvima koji je shvatio da je to što ustaše rade prevara, pa je odlučio da se ne vraća u zatvor. Luka Đeđo se krio u brdima iznad sela. Jednog dana mu se pridružio Đorđe Karan Lakić. On je, kao i još neki drugi Srbi, uspio da iziđe tako što se žalio na bolove u stomaku. Ustaše su ih iz straha da nisu oboleli od neke zarazne bolesti, kojih je u to vrijeme bilo dosta, odmah vodili kod ljekara. Ljekar, Hrvat dr Ferić bio je protiv torture nad Srbima, kod svih koji su dovedeni na pregled ocijenio je da ima simptoma zarazne bolesti, zbog toga su ustaše oboljele odmah puštali kući.

Luka Karan Đeđo i Đorđe Karan Lakić krenuli su dalje prema Vran planini, koja je imala dobre uslove za hajdučki život.

Na Vranu su pronašli neke pećine i tu su napravili kolibe, bajte, i nastavili dalje da se privikavaju na život u šumi. Njima se vremenom pridruživalo sve više Srba, a počeli su da im se pridružuju i Muslimani iz Oplećana i Mandina Sela.

Srbi koji su se odlučili da pobjegnu u Vran, morali su da organizuju život i da prihvate način života prema vojnim pravilima. Za starešinu, komandira, izabran je Đorđe Karan Lakić.

Planina Ljubuša jedna je od planina najbogatijih pašnjacima. U ljeto se na ispaši nalazilo desetine hiljada ovaca sa područja Duvna, Zapadne Hercegovine i Dalmacije. Na ispaši su većinom bile ovce i vrlo malo goveda i konja. U blizini Vran planine bilo je naselje od planinskih koliba, gdje su čobani i čitave porodice ljeti živjele. Najviše koliba bilo je na malom planinskom poljcetu Zlopolju. Na tom dijelu planine bilo je vode za stoke. U Zlopolju u ljetnim danima u kolibama i stajama živjelo je dosta porodica iz Hercegovine, koje su gajile ovce i tu su tokom ljeta pravile sir, kajmak i druge proizvode od mlijeka.

Kad je planina bila puna stoke, nije bilo teško obezbijediti hranu. Od čobana su s vremena na vrijeme uzimali ovce ili jagnjad.

Na poziv ustaških vlasti da se svi Srbi jave komandi logora, nisu se odazvali Srbi iz sela Vrilo, u kojem su većinom bili Asići. Oni su pobjegli na planinu Tušnicu. Prema svjedočenju Vlajka Kovačevića, koji je takođe krajem juna bio zatvoren u Duvnu: „Na naše iznenađenje mi smo za nekoliko dana pušteni, najprije su pušteni Rašćanci i Mandoseljani, a poslije toga su pušteni i ostali iz zatvora. Naknadno sam saznao da je glavni razlog našeg puštanja iz zatvora taj što je nekoliko ljudi, uglavnom Asića iz Vrila, pobjeglo u Tušnicu.“

Ustaške vlasti odlučile su da sve Srbe puste, nadajući se da će tako steći njihovo povjerenje, koje će kasnije iskoristiti i sve ih ponovo zatvoriti.

Poslije puštanja Srba iz zatvora, neki se priključuju Đeđi i Lakiću u Vran planini. Muslimani su se priključivali Srbima u slučajevima kad su osjetili opasnost za život, često zbog toga što su se nekom Hrvatu zamjerili, pa su radi svake sigurnosti spas tražili u bježanju u šumu.

Na Vranu je bilo sve više ljudi koji su činili jednu veću grupu, koju su nazvali Vranska četa. Hrvati su znali da se na Vranu nalaze naoružani Srbi i njih su nazivali „šumljaci“.

Sva hrvatska sela koja su bila istočno od Duvanjskog polja respektovala su snagu naoružanih Srba u Vranu, koji su za njih predstavljali opasnost. Vranska četa nije pravila nikakve zločine, znali su da to ustaše mogu iskoristiti za odmazdu nad Srbima.

Brojno stanje Vranske čete se mijenjalo i stvaran broj je bio velika tajna. Da bi odvratili svaki pokušaj ustaša da ih likvidiraju ili zarobe, imali su taktiku da se raspoređuju po planini i da u večernjim satima na više različitih i međusobno udaljenih mjesta pale vatre da bi Hrvati imali utisak da je Vran pun naoružanih Srba. Partizani su, takođe, koristili šume za zaštitu i one su bile bitne za partizanski način ratovanja, pa su Hrvati mislili da se pored „šumljaka“ u Vranu nalaze i partizani.

U Vranu su pored Lakića i Đeđe bili i Važić Aleksa Aco, Stanišić Luka Lukšić, Bilanović Rade Luka, Bilanović Luka Lulak, Zečević Novica, Simić Nikole Ilija, zatim Muslimani Seferović Dućur, Dilaver Muharem, Seferović Maho. U Vranskoj četi je bilo znatno više ljudi, ali nema mnogo živih svjedoka, pa je teško doći do svih imena pripadnika čete. Srbi u Vranu, Vranska četa nije nosila nikakve uniforme, nije imala nikakve oznake, svi su bili u civilnim odjelima.

Neki su se u Vranu zadržavali duže, neki kraće. Jedan broj pripadnika čete, poslije formiranja partizanskih jedinica u Vukovsku, otišao je u partizane, neki prije neki kasnije. Vranska četa se formiranjem Duvanjskog odreda 1943. godine, koji je kasnije ušao u Duvanjsko–livanjski odred, uključila u Odred i pripadnici čete su se do kraja rata borili u partizanskim jedinicama.

ZLOČIN NAD SRBIMA U DUVNU

Uoči Vidovdana, u Duvno su došli ustaški bojnik Rafael Boban i ustaški satnik Bariša Žilić iz Duvna. Žilić je došao na dužnost stožernog pomoćnika. Istog dana počela su hapšenja srpskog življa na području tadašnjeg kotara. Očito, sve ono što se tih dana zbivalo u Duvnu, može se zaključiti, pripremljeno je u ustaškim vrhovima u Zagrebu i u Duvnu su ustašku organizaciju sproveli ustaški emigranti rodom Duvnjaci: Bariša Žilić, Pero Ćavarušić, Marijan Pranjić, Marijan Šola, Marko Ivić, Vinko Tomić, Tadija Višić, Petar Cikoja i dr.

Bariša Žilić, ustaški emigrant u činu satnika, sigurno je da je prije znao za sve planove ustaških vrhova u Zagrebu o progonu i likvidaciji srpskog stanovništva.

Prvi talas masovnih ubistava Srba izvršen je pred pravoslavni praznik Vidovdan, a drugi pred Ilindan. Hapšenje Srba pred navedene praznike ustaše su pravdale time da Srbi spremaju ustanak koji će podići na te dane.

PRVE ŽRTVE USTAŠKIH ZLOČINA U DUVNU

MJESTO ZLOČINA LOGOR U KOPRIVNICI

Krajem maja i početkom juna 1941. godine ustaška vlast, poslije hapšenja, zatvaranja i zlostavljanja, prelazi i na odvođenje Srba u logore, ubijanje i bacanje ubijenih i živih Srba u duboke kraške jame, koje se nalaze u planinama oko Duvanjskog polja i Buškog blata, počinje da vrši strašne zločine, zločine genocida nad srpskim narodom u Duvnu.

Prvi na udaru tih gnusnih zločina bila su sedmorica najuglednijih Srba sela Rašćana i trojica iz grada Duvna. Dana 15/16. juna 1941. godine odvedeni su u logor Danica u Koprivnici, a zatim u Gospić, gdje im se izgubio trag i sigurno su likvidirani.[44]

Prema svjedočenjima Marka Karana i Ljubice Mihojević, koja su dali komisiji za istragu zločina 1945. godine, hapšenja i odvođenje Srba u zatvor u Duvno desila su se 28. maja 1941. godine. Tog dana u selu Rašćani ustaše su uhapsile sedam Srba, od sedmorice uhapšenih četvorica su bili jedinci, i zatvorili ih u ustaški zatvor u Duvnu. U tom periodu u zatvoru je bilo dosta Srba iz drugih sela i grada Duvna.

U pjesmi Karan Luke Đeđe o početku rata 1941. godine navodi se podatak da su Srbi sela Rašćana odvedeni dan poslije Spasovdana. Prema pravoslavnom kalendaru, Spasovdan je bio 29. maja, pa bi prema tome dan hapšenja i odvođenje Srba iz sela Rašćana i Duvna bio 30. maj 1941. godine. U svakom slučaju, bilo je to krajem maja 1941. godine.

Iz navedenih svjedočenja, dana 15. juna 1941. godine u 10 sati ustaše su iz zatvora u Duvnu izvele deset Srba, sedmoricu iz sela Rašćana i trojicu iz Duvna, ugurali su ih u kamion nepoznatog vlasnika, kojim je upravljao nepoznati vozač, i odvezli su ih u logor u Koprivnici kod Zagreba. Sprovodnik prevoza Srba za logor bio je žandarski narednik Ante Rostorčić iz Kaštela sa još jednim nepoznatim žandarom.

Poslije Koprivnice nije sa sigurnošću poznato gdje su nastradali. Najvjerovatnije da su ubijeni ili su odvedeni u druge logore, iz kojih se nijedan nije vratio.

Ljubica Mihojević, čiji je muž bio među desetoricom Srba, o njemu je imala posljednje vijesti 12. jula 1941. godine, koliko je doznala, bio je odveden u Gospić, gdje su ga ustaše, najvjerovatnije, likvidirale, pretpostavka je da je završio u jami Jadovno. Vjerovatno je sudbinu njenog muža Milana Mihojevića doživjelo i ostalih devet sa njim odvedenih Srba.

[44.] O mjestu likvidacije postoji i druga verzija. Prema usmenoj izjavi Marka Karana, grupa je likvidirana u šumi Koprivnici između Kupresa i Bugojna. Navedena verzija je u suprotnosti sa dokumentima Zemaljske komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njegovih saradnika, u kojima se vidi da su odvedeni u logor u Koprivnici, a zatim u Gospić, gdje su likvidirani (Arhiv BiH, Fond Zemaljske komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih saradnika)

O tačnom mjestu stradanja deset Srba koji su prvi odvedeni iz Duvna postoji različito mišljenje. U srpskom narodu u Duvnu prisutno je ono da je deset Srba koji su odvedeni u junu 1941. godine nastradalo u planini Koprivnici kod Bugojna. Koprivnica je bila mjesto gdje je stradalo mnogo Srba iz Livna, Bugojna i drugih mjesta, pa je i to bio osnov za stvaranje ubjeđenja da su tu završili i Srbi iz Duvna.

Na osnovu svjedočenja rodbine i drugih svjedoka koji su poslije rata govorili o ratnim zločinima, kao i dokumentacije do koje sam došao, sa sigurnošću se može tvrditi da je deset Srba iz Rašćana i Duvna polovinom juna 1941. godine odvedeno u logor u Koprivnici u Hrvatskoj.

Pored Ljubice Mihojević, čiji je muž Milan bio u toj grupi Srba, postoji tvrdnja da su oni odvedeni u logor u Koprivnici u Hrvatskoj, a to u svjedočenju navodi i Bosiljka Zelen, čiji je brat Mićo Zelen takođe bio u toj grupi stradalih Srba. U svjedočenjima koja su dali pred Zemaljskom komisijom za utvrđivanje zločina (ZEMKOM), pored navedene Ljubice i Bosiljke, i drugi svjedoci u svjedočenjima, smeštenim u Arhivu BiH, takođe tvrde da je deset Srba iz Duvna internirano u logor u Koprivnicu u Hrvatskoj.

Pored svjedočenja, ista tvrdnja stoji u registru žrtava rata, koju je vodio SUBNOR Duvna, a čija se kopija nalazi u Arhivu BiH. U evidenciji SUBNOR-a pored imena i prezimena žrtava stoji i mjesto stradanja. Pored imena deset odvedenih Srba kao mesto stradanja navodi se logor Koprivnica u Hrvatskoj.

Ustaše su odmah nakon preuzimanja vlasti počele da osnivaju logore, koncentracione i radne. Prvi logor u NDH bio je logor Danica u Koprivnici. Osnovan je 15. aprila 1941, istog dana kad su ustaše s Antom Pavelićem na čelu stigle iz Italije u Zagreb. Logor je bio smješten u napuštenim zgradama bivše Tvornice hemijskih proizvoda istog imena, koja je prestala proizvoditi prije rata. Stjepan Pižeta postavljen je za prvog zapovjednika logora Danica.

Prve masovne likvidacije zatočenika u tom logoru ustaše su provodile u Jadovnu na Velebitu, te u logorima Slana i Metajna na Pagu, koji su bili djelovi velebitsko–primorskog sistema ustaških koncentracionih logora sa sjedištem u Gospiću. Djelovali su od sredine juna do 25. avgusta 1941. godine, kada su Italijani okupirali to područje NDH.[45]

Prvi Srbi iz Duvna koje su ustaše uhvatile u selu Rašćani i gradu su:

1. Milisav Spasoje Stanko	Rašćani 1889.	1941.	Koprivnica
2. Milisav Save Jovo	Rašćani 1919.	1941.	Koprivnica
3. Važić Jakova Đorđe	Rašćani 1920.	1941.	Koprivnica
4. Važić Marka Mijo	Rašćani 1921.	1941.	Koprivnica
5. Karan Pere Mitar	Rašćani 1913.	1941.	Koprivnica
6. Ćevap Đorđe Đuro	Rašćani 1921.	1941.	Koprivnica

[45] Istorija Jugoslavije, Logori smrti na teritoriji Jugoslavije 1941–1945.

7. Stanišić Mije Rajko	Rašćani	1917.	1941.	Koprivnica
8. Mihojević Mile Milan	Duvno	1896.	1941.	Koprivnica
9. Zelen Ilije Mićo	Duvno	1910.	1941.	Koprivnica
10. Kozomara Mile Aco	Duvno	1914.	1941.	Koprivnica

Da je deset Srba iz Duvna u junu 1941. godine odvedeno iz zatvora u Duvnu u logor u Koprivnicu vidi se i na spisku žrtava koji se nalazi u Muzeju žrtava genocida u Beogradu. Pored imena i prezimena, imena oca i godine rođenja deset Srba iz Duvna, navodi se i mjesto stradanja – logor Danica u Koprivnici.

Ustaše Ante Madunić, Ismet Lokmić, Mirko Tomas, Vinko Gudelj, Salko Kozarić, Vinko Grgić, Niko Ivić zv. Biladić, Frano Radoš i Marko Antić uhapsile su i mučile Srbe 28. maja 1941, a zatim ih 15. ili 16. juna odvele u logor u Koprivnicu.

Hapšenje Srba u selu Rašćanima 28. maja 1941. izvršili su Ante Madunić zv. Antelj iz sela Kola, Ante Rastorčić, ustaški narednik sa patrolom, te Niko Ivić zv. Biladić, opš. policajac, Ismet Lokmić, opš. policajac, i Nasko Kapetanović; odveli su ih iz sela Rašćana i sproveli u ustaški zatvor u Duvno.

U grupi Srba iz Rašćana koji su bili prve žrtve ustaškog terora u ljeto 1941. bio je i Stanko Milisav Zeko, solunski borac, ugledni Srbin, bio je oženjen, imao je šestoro djece, ostala šestorica Srba bili su momci, većinom sinovi jedinci.

Hapšenje Srba u selu Rašćani u svojoj Pjesmi o ratu opisao je Luka Karan Đeđo.

Jutrom rano na Spasovdan dana
Mlađarija našega Rašćana
Svaki momak i djevojka mlada
Otišli su do našega grada
I do naše crkve pravoslavne
Sve što bješe mlađarije glavne
A kad su se od crkve vraćali
Preko našeg Duvanjskoga polja
Pjevali su kako ih je volja
Gledao ih Šimunović Ante
Tužne majke i danas ga pamte
I sa njime Kovačević Špiko
Što zlo nama nanese veliko
Jutrom rano naveli ustaše
Mlade momke pokupiše naše
Šest momaka i Spasojin Zeko
Među njima najstariji bješe
Tako Srbe kupiti počeše.

Svjedočenje Ljubice Mihojević, Srpkinje iz Duvna

Svjedočenje od 1. jula 1946. Pred sreskom komisijom za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača u Duvnu, okrug Travnik, Arhiv Jugoslavije – Beograd, inv. br. 54701/529–468.

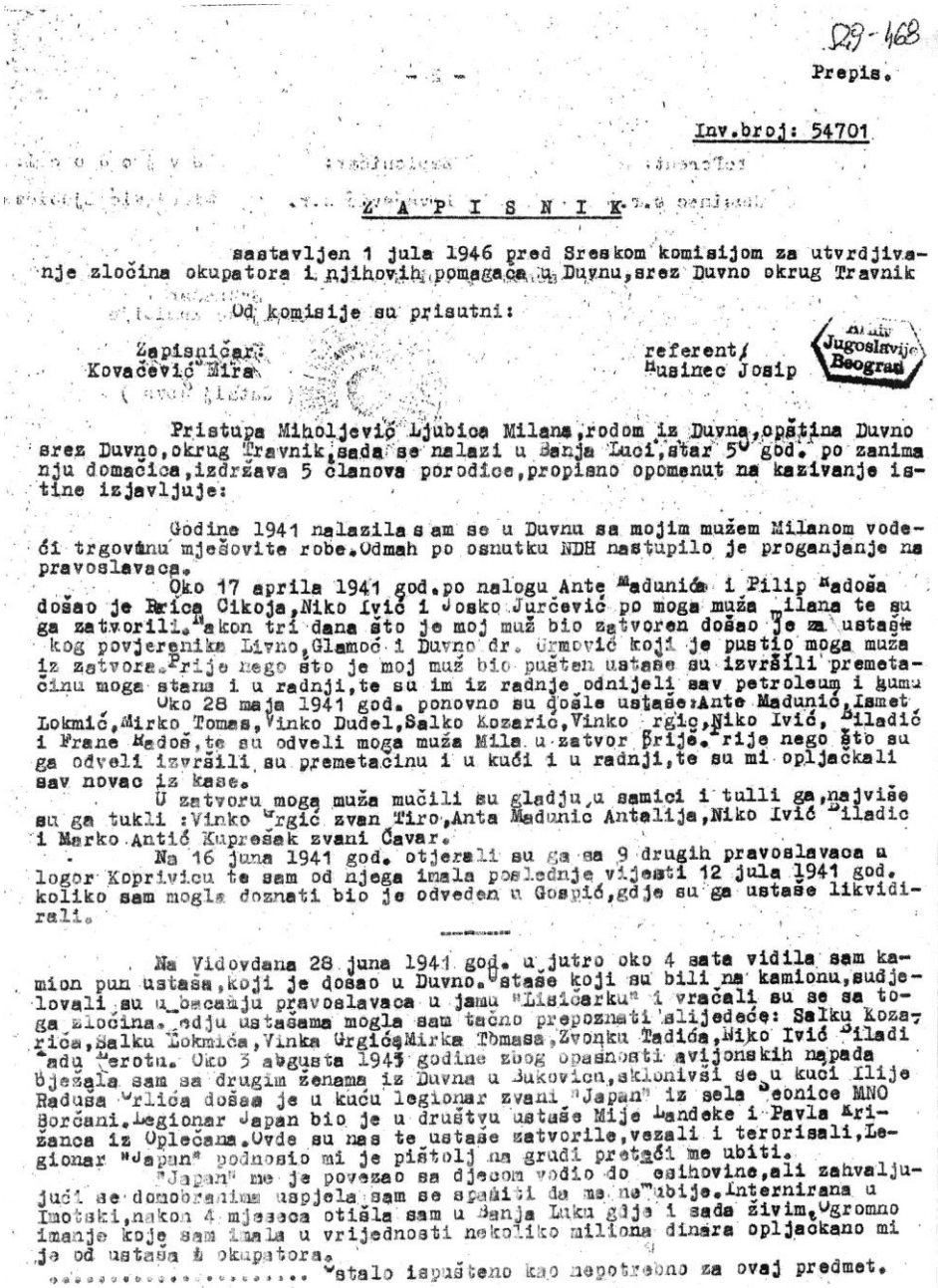

529-468

Prepis.

Inv.broj: 54701

Z A P I S N I K

sastavljen 1 jula 1946 pred Sreskom komisijom za utvrdjivanje zločina okupatora i njihovih pomagača u Duvnu, srez Duvno okrug Travnik

Od komisije su prisutni:

Zapisničar: Kovačević Mira

referent/ Husinec Josip

Arhiv Jugoslavije Beograd

Pristupa Miholjević Ljubica Milana, rodom iz Duvna, opština Duvno srez Duvno, okrug Travnik, sada se nalazi u Banja Luci, star 50 god. po zanimanju domačica, izdržava 5 članova porodice, propisno opomenut na kazivanje istine izjavljuje:

Godine 1941 nalazila sam se u Duvnu sa mojim mužem Milanom vodeći trgovinu mješovite robe. Odmah po osnutku NDH nastupilo je proganjanje na pravoslavaca.

Oko 17 aprila 1941 god. po nalogu Ante Madunića i Pilip Radoša došao je Brica Cikoja, Niko Ivić i Josko Jurčević po moga muža Milana te su ga zatvorili. Nakon tri dana što je moj muž bio zatvoren došao je za ustaše kog povjerenika Livno, Glamoč i Duvno dr. Urmović koji je pustio moga muža iz zatvora. Prije nego što je moj muž bio pušten ustaše su izvršili premetačinu moga stana i u radnji, te su im iz radnje odnijeli sav petroleum i gumu

Oko 28 maja 1941 god. ponovno su došle ustaše: Ante Madunić, Ismet Lokmić, Mirko Tomas, Vinko Dudel, Salko Kozarić, Vinko Grgić, Niko Ivić, Biladić i Frane Radoš, te su odveli moga muža Mila u zatvor Prije. Prije nego što su ga odveli izvršili su premetačinu i u kući i u radnji, te su mi opljačkali sav novac iz kase.

U zatvoru moga muža mučili su gladju u samici i tulli ga, najviše su ga tukli: Vinko Grgić zvan Tiro, Anta Madunic Antalija, Niko Ivić Biladic i Marko Antić Kuprešak zvani Čavar.

Na 16 juna 1941 god. otjerali su ga sa 9 drugih pravoslavaca u logor Koprivicu te sam od njega imala poslednje vijesti 12 jula 1941 god. koliko sam mogla doznati bio je odveden u Gospić, gdje su ga ustaše likvidirali.

Na Vidovdana 28 juna 1941 god. u jutro oko 4 sata vidila sam kamion pun ustaša, koji je došao u Duvno. Ustaše koji su bili na kamionu, sudjelovali su u bacanju pravoslavaca u jamu "Lisičarku" i vračali su se sa toga zločina. Jedju ustašama mogla sam tačno prepoznati slijedeće: Salku Kozarića, Salku Lokmića, Vinka Grgića, Mirka Tomasa, Zvonku Tadića, Niko Ivić Biladi Radu Derotu. Oko 3 augusta 1943 godine zbog opasnosti avijonskih napada bježala sam sa drugim ženama iz Duvna u Bukovicu, sklonivši se u kuci Ilije Raduša Orlića došao je u kuću legionar zvani "Japan" iz sela Seonice MNO Borčani. Legionar Japan bio je u društvu ustaše Mije Landeke i Pavla Križanca iz Oplečana. Ovde su nas te ustaše zatvorile, vezali i terorisali, Legionar "Japan" podnosio mi je pištolj na grudi pretaći me ubiti.

"Japan" me je povezao sa djecom vodio do Besihovine, ali zahvaljujući se domobranima uspjela sam se spasiti da me ne ubije. Internirana u Imotski, nakon 4 mjeseca otišla sam u Banja Luku gdje i sada živim. Ogromno imanje koje sam imala u vrijednosti nekoliko miliona dinara opljačkano mi je od ustaša i okupatora.

..... Ostalo ispušteno kao nepotrebno za ovaj predmet.

Pristupi Mihojević Ljubica Milana, rodom iz Duvna, opština Duvno, srez Duvno, okrug Travnik, sad se nalazi u Banjaluci, stara 50 godina, po zanimanju domaćica.

„Godine 1941. nalazila sam se u Duvnu sa mojim mužem Milanom vodeći trgovinu mješovite robe. Odmah po osnutku NDH nastupilo je proganjanje nas pravoslavaca.

Oko 17. aprila 1941. godine, po nalogu Ante Madunića i Pilipa Radoša došli su Brica Cikoja, Niko Ivić i Josko Jurčević po mog muža Milana, te su ga zatvorili. Nakon tri dana što je moj muž bio zatvoren došao je za ustaškog povjerenika Livno, Glamoč i Duvno dr Grmović, koji je pustio mog muža iz zatvora. Prije nego što je moj muž bio pušten, ustaše su izvršile premetačinu mog stana i radnje, te su mi iz radnje odnijeli sav petroleum i gumu.

Oko 28. maja 1941. godine ponovo su došle ustaše Ante Madunić, Ismet Lokmić, Mirko Tomas, Vinko Gudelj, Salko Kozarić, Vinko Grgić, Niko Ivić zv. Biladić i Frano Radoš, te su odveli mog muža Milana u zatvor. Prije nego što su ga odveli izvršili su premetačinu i u kući i u radnji, te su mi opljačkali sav novac iz kase.

U zatvoru moga muža mučili su glađu u samici i tukli ga, najviše su ga tukli: Vinko Grgić zvani Tiro, Ante Madunić zv. Antelja, Niko Ivić zv. Biladić i Marko Antić Kuprešak zvani Čavar.

Na 16. juni 1941. otjerali su ga sa devet drugih pravoslavaca u logor u Koprivnici, te sam od njega imala posljednju vijest 12. jula 1941 godine. Koliko sam mogla doznati, bio je odveden u Gospić, gdje su ga ustaše likvidirali.

Na Vidovdan, 28. juna 1941, u jutro oko četiri sata vidila sam kamion pun ustaša, koji je došao u Duvno. Ustaše koje su bile u kamionu sudjelovali su u bacanju pravoslavaca u jamu Lisičarku i vraćali su se sa tog zločina. Među ustašama mogla sam tačno prepoznati sljedeće: Salku Kozarića, Salku Lokmića, Vinka Grgića, Mirka Tomasa, Zvonka Tadića, Mirka Ivića Biladića, Tadu Lerotu. Oko 3. avgusta 1941. godine zbog opasnosti avionskih napada bježala sam sa drugim ženama iz Duvna u Bukovicu, sklonivši se u kuću Ilije Radoša Orlića. Došao je u kuću legionar zvani Japan iz sela Seonice MNO Borčani. Legionar Japan bio je u društvu ustaše Mije Landeke i Pavla Križanca iz Oplećana. Ovde su nas te ustaše zatvorile, vezale i terorisale. Legionar Japan podnosio mi je pištolj na grudi, preteći da će me ubiti.

Japan me je povezao sa djecom i vodio do Mesihovine, ali zahvaljujući domobranima, uspjela sam se spasiti da me ne ubije. Internirana sam u Imotski, nakon četiri mjeseca otišla sam u Banjaluku, gdje i sada živim. Ogromno imanje koje sam imala u vrijednosti nekoliko miliona dinara opljačkano mi je od strane ustaša i okupatora.“

Ljubica Mihojević

Svjedočenje Marka Karana, Srbina iz sela Rašćani

Izjavu je Marko Karan dao komisiji za istrage zločina na području duvanjskog sreza 3. maja 1945. godine u Duvnu. Arhiv Jugoslavije, inv. br. 213/529–457.

Karan Marko, sin Bože iz Rašćana, srpsko–pravoslavne vjere, star 31 godinu, zemljoradnik, sudski nekažnjavan, nakon što je propisno opomenut na kazivanje istine i posljedica krivog svjedočenja iskazuje:

„Dana 28. maja 1941. godine došli su Ante Madunić zv. Antelj iz sela Kola, te Ante Rastorčić, ustaški narednik sa patrolom, te Niko Ivić zv. Biladić, opš. policajac, Ismet Lokmić, opš. policajac, i Nasko Kapetanović. Odveli su iz sela Rašćana i sproveli u ustaški zatvor u Duvno: Miju Važića Markova, Jovu Milisava pok. Save, Stanka Milisava pok. Spasoja, Mitra Karana, Petrova, Đuru Ćevapa Đorđina, Đorđu Važića Jakovljeva, Rajka Stanišića Mijina i iz grada Duvna Milana Mihojevića, trgovca iz Duvna, Kozomara Aca, pekara, i Miću Zelena, trgovca iz Duvna, te su ih zatvorili u ustaški zatvor u Duvnu.

Dana 15. juna 1941. godine oko 10 sati ujutro strpali su ih u auto iz zatvora nepoznatog šofera i vlasnika auta, te su ih otjerali u internaciju u Koprivnicu, kod Zagreba, gdje su poubijani, a dotičnima je bio sprovodnik žandarski narednik Ante Rostorčić iz Kaštela sa još jednim nepoznatim žandarom.

Druga partija zatvorenika odvedena je iz ustaškog zatvora u Duvnu, i to između 28. i 29. juna 1941. godine po noći, vezani dva po dva žicom i stavljeni u teretni auto koji je vozio šofer Stipo Škoro iz Duvna.“[46]

Za gore navedene stvari svjedočim i potpisujem:

Marko Karan, s. r.

Zapisnik o svjedočenju Bosiljke Zelen iz Duvna

Arhiv BiH, Zemaljska komisija za utvrđivanje
zločina okupatora i njihovih pomagača, Sarajevo
Inv. broj 54700

Dana 3. jula 1946. godine pred sreskom komisijom za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača u Duvnu svjedočila je Bosiljka Zelen, kći Ilije, rodom iz Duvna, stara 44 godine, po zanimanju domaćica.

U svom svjedočenju izjavi:

„Po dolasku NDH čitava moja porodica bila je progonjena od strane ustaškog logora u Duvnu. Aprila mjeseca 1941. godine bila su mi zatvorena tri brata i ustaše svaki put što bi dolazili pljačkali su sve što im se svidjelo iz radnje i iz kuće. Ustaše su nas terorisale i ucjenjivale moju braću.

[46] Zapisnik, inv. br. 213, prepis u Arhivu Jugoslavije, br. spisa 529-457

Poslije Vidovdana, jula mjeseca 1941. godine, dobili smo svi pravoslavci sreza Duvna pismeni nalog ustaškog logora, u kome su naređivali da u roku od pet sati, pod prijetnjom smrti i konfiskacije čitave imovine, predamo sve naše dragocjenosti ustaškom logoru. To je bio pokušaj ustaškog logora da legalizuje pljačkanje pravoslavne imovine.

Na momente moja braća, kada su platili ucjenu, bili su pušteni iz zatvora te ponovo hapšeni. Kad je jednom prilikom oko 9. juna 1941. godine moj brat Mićo Zelen bio pušten za novac na slobodu rekao je meni: 'Idem u šumu i neću dozvoliti da me ponovo deninoiraju onaki šuftovi kao što je Jozo Jažić.' Mom bratu kazao je sreski načelnik Maleš da ga je deninoirao ustaškim vlastima Jozo Jažić. Jozo Jažić nalazi se danas na slobodi u Duvnu. Moj brat Mićo nije uspio da pobjegne, bio je uhvaćen i interniran 16. juna 1941. godine u Koprivnicu, gdje je likvidiran. Njihovo likvidiranje, tj. mog brata i devet drugih žrtava u logor Koprivnicu naredio je Jozo Brstilo, logornik u Duvnu.

Ustaški bandit Mirko Kapulica, koji se danas krije u okolini sreza Duvna, hvalio se prije dvije godine u hanu u Prisoju pred građanima grada Duvna da je on svojim vlastitim rukama ubio mog brata Miću Zelena.

Septembra 1941. godine slučajno sam došla u posjed optužnice protiv mog brata Miće i ostalih pravoslavaca. Prema optužnici, teretilo se moga brata Miću da je upisivao omladinu u KP. Na optužnici je bio potpisan Kovačević Ivan iz sela Srđana.

Moj brat Branko bio je zatvoren po treći put 1. juna 1941. godine. Dana 11. juna on i ostali pravoslavci zatvoreni u Duvnu bili su čitav dan tučeni na strahovit način od ustaša iz logora Duvna i od nekih nepoznatih ustaša, koji su došli iz Hercegovine. Na 28. juna moj brat je stradao, bačen je u jamu u Grabovici zajedno sa ostalim pravoslavcima. Za njihovu smrt optužena su sljedeća lica: Vinko Grgić, Tade Lerota, Mićo Tomas, Salih Lokmić, Mijo Škori i drugi. Oni su to izvršili po naređenju logornika Joze Brstila, koji je meni i Gojku Pavloviću rekao da će zaklati svako srpsko dijete koje vidi na ulici.

Jozo Brstilo i ostale istaknute ustaše krivi su za smrt mog brata Radiše. Po nalogu Joze Brstila, logornik u Banjaluci Gutić uhapsio je mog brata i zavezanog odslao za Duvno. Sprovođen je kroz Bugojno, gdje je zadržan od Tade Lerote u Bugojnu, i tu su ga ustaše likvidirali.

Svoje svjedočenje na suđenju fra Miji Čuiću dala sam Narodnom sudu 1. februara 1946. godine, te po iskazima nas svjedoka osuđen je na smrt. Smrtna kazna nije izvršena do danas, zato se obraćam preko Komisije za utvrđivanje zločina sa molbom da se likvidira taj najveći zlikavac (zlikovac) i začetnik svih zla među narodom ovog sreza. Uvjerena sam da ovo želi sav pošteni narod sreza Duvna.

Fra Karlo Grbavac, župnik u Prisoju, takođe je bio duhovni začetnik pokolja pravoslavaca iz Prisoja. Mjeseca jula 1941. godine, kad su svi Srbi muškarci iz Prisoja izbjegli u šumu, fra Karlo ih je pozvao pismeno i obećao im na časnu riječ da im se

neće ništa dogoditi. Poslije dva, tri dana došle su ustaše i sve ih pobili i u jamu bacili. Iz tog se vidi jasno šta je fra Karlo radio sa očitom namjerom da olakša ustašama pohvatati pravoslavce u selu, jer je on kao istaknuti ustaša znao za sve namjere ustaškog logora u Duvnu. U septembru mjesecu 1941. godine kotarski predstojnik Maleš poslao je Joku Bilanović i Vaju Bilanović iz Mandina Sela, koje su rodom iz Prisoja, da odu u selo Prisoje i da im se dodjeli nešto ostavštine od njihove familije. Kada su došle u Prisoje, neke žene Hrvatice iz Prisoja plakale su pred njima i govorile da je za zločine počinjene nad pravoslavcima jedino kriv fra Karlo Grbavac. Fra Karlo je osuđen u Mostaru na 15 godina zatvora.

Stipan Đikić, oko 30 godina, sin Ilke, rodom iz Duvna, srednjeg rasta. Godine 1941, kada je bio najveći pokolj pravoslavaca u Ključu, bio je logornikom tamo. Bogoslav Nedić, koji je 1941. godine bio upravnik pošte u Duvnu, a sad se nalazi u JNA kao intendanski oficir u Splitu, u junu 1941. godine pričao je u našoj kući da mu je Stipan Đikić ponudio vilicu sa zlatnim zubima kada se vratio iz Ključa, iz čega je on zaključio da je Stipan Đikić zlikavac i kao pošteni Hrvat zgrozio se na to. Đikić se sada nalazi vjerovatno u Zagrebu. Kao velikom ustaši i ustaškom oficiru godine 1941. dali su mu u Duvnu ustaše na uživanje i iskorištavanje srpsku čitaonicu. Đikić je u njoj napravio bife, u kojem su se okupljale najzloglasnije ustaše. On je pljačkao pravoslavnu imovinu po Slavoniji i dovozio je kamionima u Duvno, koju je uživao sa svojom braćom.

Viktor Nedved, iz Konjica, star oko 30 godina, bio je vrlo aktivan ustaša 1941. godine. O njemu kao ustaškom zločincu mogla bi dati podatke Mara Erak, sada činovnica u Maglaju. On je pljačkao i zajedno sa ostalim ustašama uživao sa opljačkanom imovinom. Poslije rata viđen je u Zagrebu.

Mijo Radoš iz Duvna. Poznati koljač 1941. godine. Viđen je u Beogradu juna mjeseca 1945. godine kao šofer JNA na slobodi.

Stipan Škaro, šofer iz Duvna, vozio je pravoslavce nad jame u koje su bacani. Nalazi se sada u zatvoru u Sarajevu pod istragom.

Vinko Gudelj, sin Stipana, star oko 35 godina, gostioničar iz Duvna, bio je istaknuti ustaša i jamar, streljan je 1945. godine.

Tonče Luetić, natcestar u Duvnu iz Imotskog, star oko 30 godina, koji je sudjelovao u bacanju u ponor Ljubice Mitrović, streljan je u Duvnu 1943. godine.“

Zapisničar: Mira Kovačević
Svjedok: Bosiljka Zelen

ZLOČIN NAD SRBIMA KOJI SU BILI U ZATVORU U DUVNU

MJESTO ZLOČINA JAMA LISIČARKA NA PLANINI GRABOVICI

Druga grupa Srba stradala je 28. juna 1941. godine, na Vidovdan. Te noći ustaše su iz zatvora u Duvnu izveli 15 poznatijih Srba i kamionom ih odvezli do Donjeg Briшnika, a odatle su ih odveli na planinu Grabovica do jame Lisičarke, koja se nalazi iznad sela Briшnik. Tu su izvrшili zločin, sve su streljali, a zatim u jamu bacali.

Prema svjedočenju Vlajka Kovačevića: „Noću između 28. i 29. juna 1941. u zatvor je upala grupa ustaша na čelu sa Grgić Vinkom, Madunić Anteljom i Salihom Lokmićem i počeli su prozivati pojedince, dočekivala ih je druga grupa, pa ih uvezivala. Te noći su odveli 15 ljudi."

U jamu Lisičarku bačeni su Srbi: trojica iz sela Cebara, jedan iz Oplećana, jedan iz Eminova Sela i osmorica iz grada Duvna, među ubijenim bio je i sveшtenik Sebestijan Milovanović. Iz jame je uspio da izиđe Zelen Stevo Pipica, a Zelen Ile Božo uspio je da pobjegne od jame.

Stevo (Stipica-Pipica) Poslije izlaska iz jame Stevo se sakrivao po planini i u selu po шtalama, a kasnije je preшao u selo Raшćani, jer je znao da je u slučaju da ga ponovo uhapse, to za njega značilo sigurnu smrt poшto je bio svjedok tih straшnih zločina.

Prema svjedočenju Zelen Steve Pipice: „Od jame Lisičije pobjegao je Božo Zelen. Božo je pokuшao da pobjegne do planine Ljubuше, nije uspio, uhvaćen je u Stipanjićima, uhvatio ga Tadija Jurčević, pok. Jure, seljak iz Stipanjića, te ga predao u ustaшki logor u Duvnu, gdje su ga zatvorili i te noći u zatvoru ubili. Njegovo tijelo su spakovali u sanduk i bacili u ponor rijeke Šuice kod sela Kovači."

ŽRTVE KOJE SU ZAVRŠILE U JAMI LISIČARKI

1. Vitezović Jove Luka	Cebara	1895.	1941.	Lisičarka
2. Vitezović Save Mitar	Cebara	1914.	1941.	Lisičarka
3. Zelen Stojana Tomo	Cebara	1896.	1941.	Lisičarka
4. Zelen Ilije Žarko	Duvno	1916.	1941.	Lisičarka
5. Zelen Ilije Branko	Duvno	1916.	1941.	Lisičarka
6. Važić Jove Ljubo	Duvno	1890.	1941.	Lisičarka
7. Vuković Marka Ljubo	Duvno	1900.	1941.	Lisičarka
8. Vulić Laze Simo	Duvno	1900.	1941.	Lisičarka
9. Kozomara Milana Vogo	Duvno	1918.	1941.	Lisičarka
10. Gligorić Marka Luka	Eminovo S.	1898.	1941.	Lisičarka
11. Draшko Ilije Todor	Oplećani	1902.	1941.	Lisičarka
12. Glamočlija Petar			1941.	Lisičarka

13. Zelen Ile Božo Cebara 1941. Pobjegao od jame,
uhvaćen u Stipanjićima, ubijen u Duvnu, bačen u ponor u Kovačima
14. Milovanović Sebestijan Srem 1941. Lisičarka
sveštenik-kaluđer, paroh u Duvnu

U jamu Lisičarku bačeno je 15 Srba. Simo Zelen Pipica je izišao iz jame, a Zelen Božo pobjegao sa nje. U jami se nalazi 13 žrtava.

Izvršioci ovog zločina bili su zlikovci koji su ih sproveli do jame iz ustaškog zatvora u Duvnu: Tade Lerota, Vinko Grgić, Mirko Tomas, Kuprešak zv. Čavar i Nasko Kapetanović.

Iz Duvna do mjesta između Cebare i Brišnika žrtve su dovezene autom i tu ih je dočekalo oko 40 seljaka, i to: Joško Jurčević iz Kovača; Smajo Bukvić, sin Mahin; Mujo Bukvić, sin Šaćirov iz Omerovića, Markan Ivančić, sin Martinov; Kažimir Antičević pok. Ante; Ivan Antičević pok. Ćirila; Ante Ćosić pok. Marijana; Božo Spahić pok. Marijana; svi iz sela Cebare. Ljubo Prljević, Ljubo Šarac, Mate Žičić, Cole Bagarić/Marinov/Šanjin; Bareš zv. Čađo, svi iz Brišnika i još drugi nepoznati, odveli su ih do jame Lisičarke (Lisičije), tu su ih puškom pobili i bacili u jamu.

Svjedočenje Savete Vulić

Svjedočenje Savete Vulić, kći Ilije Zelena, stara 47 godina, iz Duvna, dala je izjavu pred sreskom komisijom za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača u Duvnu dana 21. juna 1946. godine.

„Moj muž Simo Vulić bio je uhapšen oko 20. juna bez ikakvog razloga. Njega je uhapsio Ante Madunić zvani Antelja i odveo u zatvor. Simo se u zatvoru nalazio dva dana, ali na intervenciju sreskog načelnika Pavla Maleša, koji je rodom iz okolice Sinja, bio je pušten. Nakon tri dana moj muž je ponovo bio uhapšen. Uhapsili su ga Ante Madunić i jedan ustaša iz sela Kovači. Ko je bio taj ustaša iz sela Kovači ne mogu kazati jer mu ne znam ime, a ne bi ga mogla ni prepoznati.

Dok mi se muž nalazio u zatvoru, ja sam mu slala hranu, ali ustaše bi oduzimale bolju hranu, ili im je ne bi davali. Zbog toga što im je poginuo neki ustaša, tri dana nisu davali hranu zatvorenicima. U zatvoru su ustaše tukli zatvorenike i mučili na svakojake načine. Među ustašama koji su se isticali u mučenju bili su: Tade Lerota, Vinko Grgić, Bajro Tanović, a po pričama tukao ih je i Mićo Tomas, sad je u zatvoru u Travniku.

Sa mojim mužem u zatvoru nalazilo se još 14 pravoslavaca. Ustaše nisu uopšte dozvoljavale nikakvu intervenciju. Sreski načelnik Maleš nije mogao da interveniše jer je postojala opasnost da i on bude likvidiran.

Pojedini pravoslavci, muslimani i katolici koji su se obraćali fra Miji Čuiću da intervenira bili su odbijeni, rekavši im fra Mijo da se tu ne da ništa pomoći, jer se svuda radi tako sa pravoslavcima.

Dana 27. uveče došli su ustaše pred zatvor i izvele svih 15 pravoslavaca pritvorenika. Ja nisam znala da su ih odveli iz zatvora sve do drugog dana kad su

djeca nosila jelo u zatvor i kad su im ustaše kazali da su svi pravoslavci otišli na rad u Njemačku. Jednima su ustaše govorile da su pravoslavce odveli u Posušje na saslušanje, drugima da su otišli u Glamoč, a Stipe Škaro, ustaša koji ih je vozio kamionom, kad ga je moja sestra zapitala kuda ih je odveo, odgovorio je: 'Za Imotski.'

Tek nakon nekoliko dana saznala sam da je svih 15 pravoslavaca bilo pobacano u jamu zvana Lisičarka.

Prema pričama, znam da su kod bacanja u jamu sudjelovali Tade Lerota, Vinko Grgić, Mićo Tomas, Niko Ivić Bilada, Ante Madunić i još neki drugi.

Poslije bacanja pravoslavaca na Ilindan 2. avgusta 1941. godine, vršio se pritisak na nas pravoslavce da se prekrstimo, govoreći nam da će nas to jedino spasiti od daljnjeg progona i da nećemo trebati selit se u Srbiju. Ja sam sa ostalim pravoslavcima, ženama i djecom, otišla ka fra Miji Čuiću, župniku u Duvnu, koji nas je pokrstio.

Sa mnom je bila i Ljubica Mitrović, žena pokojnog Luke. To je bilo oko 10. avgusta 1941. godine. Istu noć što se Ljubica Mitrović pokrstila, došao je po nju u stan Ante Madunić i još neke nepoznate ustaše, nasilno su otvorili vrata i izveli je iz stana.

Pred kućom je čekao civilni auto, koji je vozio ustaša Tonči Luetić zvani Štroco, natcestar, rodom iz Imotskog. Strpavši u auto Ljubicu Mitrović, ustaše su je odveli do sela Kovači, gdje su je skinuli, svezali joj kamen oko vrata žicom i bacili je u vodu u ponor, koja je na tom mjestu dosta duboka.

Prema pričanju, Ljubica Mitrović se nekoliko dana vidjela u vodi, dok je seljaci nisu izvadili i nedaleko zakopali.

Poslije kad je došla talijanska 24. regimenta u grad Duvno dala je iskopati taj leš. Talijani su je slikali i prema slici, koju sam ja gledala, Ljubica Mitrović bila je bez glave. Pretpostavlja se da joj je žica kojom je bio svezan kamen prerezala glavu.

Drugo nemam šta da izjavim nego da dodam da po pričanju samih ustaša, koji su sudjelovali u bacanju u jamu moga muža, prilikom bacanja moj muž htio je povući sa sobom u jamu ustašu Škaro Miju, sina Ivanova iz sela Sarajlije, ali je tog momenta udario moga muža puškom po ruci zločinac Tade Lerota. Moj muž je prebijene ruke pao u jamu.

Svjedok
Saveta Vulić

ZLOČIN NAD SRBIMA SELA CEBARA

MJESTO ZLOČINA JAMA SLIPICA U PLANINI GRABOVICI

Pod organizacijom ustaškog emigranta Marijana Pranjića iz Brišnika, za dva dana, 29. i 30. jula, prema izjavi Zelen Steve Pipice, likvidirano je 129 Srba, stanovnika sela Cebara. Svi, djeca, žene i odrasli bačeni su u jamu Slipicu kod Gornjeg Brišnika.

Dara Zelen, udata Arnaut, jedna od rijetkih Srba iz sela Cebara koja je preživjela zločin u tom selu 1941. godine i učesnica NOB-a

Dana 29/30. jula ustaše su u selu Cebara pohvatali sve muškarce, zatvorili ih u jednu kuću, iz koje su ih vezane, noću, prebacili u planinu Grabovicu iznad sela Brišnik do jame Slipice, gdje su ih ubili, a zatim bacili u jamu. Sljedećeg dana u selu Cebara ustaše su pokupile sve preostale Srbe, žene, starce i djecu koji su se tog jutra zatekli u selu. Hapšenje je izbjeglo samo troje Srba koji su uspjeli da se sakriju u njivama u krumpiristu. Srbe su odveli do iste jame u koju su prethodnog dana/noći bacili muškarce. Pored jame su sve Srbe ubili. Ubijanje je vršeno raznim predmetima, nijedan metak nisu opalili. Ubijene žene, djecu i starce bacili su u jamu. Tako je u planini Grabovici iznad Brišnika za dva dana ubijeno i u jamu bačeno 129 Srba iz sela Cebara.

Hapšenje, hvatanje, zatvaranje Srba sela Cebara trajalo je dvije noći. Bili su to nezapamćeni i nigdje primjenjivani načini ubijanja i skrivanja žrtava stravičnog zločina. Ta dva dana bila su kobna za Srbe toga sela. Svjedočenja troje preživjelih Srba tog zločina predstavljaju priče koje podsjećaju na stravu i užas. Teško je i pretpostaviti koji je to masakr bio nad ženama, djecom i starcima.

Pored troje preživjelih Srba, koji su se zatekli u selu tog za srpski narod kobnog dana, stradanje je izbjeglo još šestoro Srba, imali su sreće i nisu završili u jamama Grabovice. Među srećnima su bila dva dječaka Strajilo Vitezović i njegov brat Marko, koji su bili kod stoke u planini i od nekih čobana Hrvata saznali da će tu noć biti hapšenja Srba, pa nisu smjeli to veče da siđu u selo, već su noćili u planini. Marko je preživio rat, a Strajilo je poginuo u partizanima. Tog dana sreće su imali Zelen Joka, supruga Zelen Todora, djevojačko Gligorić, iz Eminova Sela, i njeno troje djece Stana, Dara i sin Ilija. Tog kobnog dana bili su u posjeti rodbini u Eminovu Selu. Poslije stradanja Srba u Cebari, njih četvoro su se vratili da žive u selu Cebara. Ustaše su poslije izvjesnog vremena ubile dijete Iliju, nakon ubistva djeteta Joka je sa obe ćerke otišla u selo Rašćane kod rodbine, a kasnije u zbijeg u Glamoč i partizane. Joka i ćerka Dara preživjele su rat, a Stana je poginula na Sremskom frontu. Pored sedmoro navedenih Srba, stradanje je preživio i Zelen Stevo Pipica, koji je sa još četvoricom Srba iz Cebare bio zatvoren u Duvnu, koji su zajedno sa još deset Srba iz Duvna, dva dana prije pokolja u Cebari, bačeni u jamu Lisičarku. Pipica je izišao iz jame Lisičarke i tako je stradanje i pokolj preživjelo osmoro Srba koji su u tom periodu živjeli u selu Cebara.

Do početka rata nekoliko muškaraca je radilo u inostranstvu, većinom u Belgiji, i nekoliko ih se slučajno nije zadesilo u selu. Tačan broj nije poznat. Zna se da je u Belgiji bio Zelen Milan, Zelen Obrad, Zelen Luka i odsutan iz sela Zelen Mirko.

U periodu od 28. juna do 1. jula 1941. iz sela Cebara stradalo je 133 Srba, i to 129 je bačeno u jamu Slipicu i četvoro u jamu Lisičarku.

ŽRTVE ZLOČINA IZ SELA CEBARA

MJESTO ZLOČINA JAMA SLIPICA NA PLANINI GRABOVICI

1. Zelen Jove Rade	Cebara	1896.	1941.	jama Slipica
2. Zelen Nike Mile	Cebara	1912.	1941.	Brišnik
3. Zelen Sime Joka	Cebara	1905.	1941.	Slipica Brišnik
4. Zelen Jakova Mara	Cebara	1916.	1941.	Slipica Brišnik
5. Zelen Rade Mirjana	Cebara	1924.	1941.	Slipica Brišnik
6. Zelen Rade Rajko	Cebara	1932.	1941.	Slipica Brišnik
7. Zelen Rade Đorđe	Cebara	1934.	1941.	Slipica Brišnik
8. Zelen Rade Staka	Cebara	1936.	1941.	Slipica Brišnik
9. Zelen Rade Jovo	Cebara	1941.	1941.	Slipica Brišnik
10. Zelen Mile Savo	Cebara	1934.	1941.	Slipica Brišnik
11. Zelen Mile Jovo	Cebara	1937.	1941.	Slipica Brišnik
12. Zelen Mile Milica	Cebara	1938.	1941.	Slipica Brišnik
13. Zelen Milana Anđa	Ravno	1895.	1941.	Slipica Brišnik
14. Zelen Miloša Blagoje	Cebara	1925.	1941.	Slipica Brišnik

15. Zelen Miloša Milica	Cebara	1930.	1941.	Slipica Brišnik
16. Zelen Milana Mara	Cebara	1925.	1941.	Slipica Brišnik
17. Zelen Laze Anđa	Mandino Selo	1897.	1941.	Slipica Brišnik
18. Zelen Bože Marko	Cebara	1920.	1941.	Slipica Brišnik
19. Zelen Bože Luka	Cebara	1924.	1941.	Slipica Brišnik
20. Zelen Bože Pero	Cebara	1926.	1941.	Slipica Brišnik
21. Zelen Bože Ruža	Cebara	1932.	1941.	Slipica Brišnik
22. Zelen Bože Milica	Cebara	1934.	1941.	Slipica Brišnik
23. Zelen Đure Luka	Cebara	1898.	1941.	Slipica Brišnik
24. Zelen Đure Čedo	Cebara	1895.	1941.	Slipica Brišnik
25. Zelen Milana Anđa	Rašćani	1906.	1941.	Slipica Brišnik
26. Zelen Todora Zorka	Rašćani	1908.	1941.	Slipica Brišnik
27. Zelen Stojana Jovo	Cebara	1893.	1941.	Slipica Brišnik
28. Zelen Stojana Ilija	Cebara	1896.	1941.	Slipica Brišnik
29. Zelen Stojana Pero	Cebara	1912.	1941.	Slipica Brišnik
30. Zelen Laze Anica	Rašćani	1902.	1941.	Slipica Brišnik
31. Zelen Tome Mijo	Cebara	1928.	1941.	Slipica Brišnik
32. Zelen Tome Ljubo	Cebara	1929.	1941.	Slipica Brišnik
33. Zelen Tome Stojan	Cebara	1935.	1941.	Slipica Brišnik
34. Zelen Tome Ruža	Cebara	1937.	1941.	Slipica Brišnik
35. Zelen Tome Milica	Cebara	1939.	1941.	Slipica Brišnik
36. Zelen Ilije Ruža	Cebara	1937.	1941.	Slipica Brišnik
37. Zelen Ilije Sava	Cebara	1941.	1941.	Slipica Brišnik
38. Zelen Marka Vaso	Cebara	1890.	1941.	Slipica Brišnik
39. Zelen Bože Ruža	Cebara	1898.	1941.	Slipica Brišnik
40. Zelen Vase Vaja	Cebara	1925.	1941.	Slipica Brišnik
41. Zelen Vase Marko	Cebara	1927.	1941.	Slipica Brišnik
42. Zelen Vase Božo	Cebara	1929.	1941.	Slipica Brišnik
43. Zelen Vase Ljubica	Cebara	1932.	1941.	Slipica Brišnik
44. Zelen Vase Joka	Cebara	1934.	1941.	Slipica Brišnik
45. Zelen Vase Đorđe	Cebara	1935.	1941.	Slipica Brišnik
46. Zelen Vase Anđa	Cebara	1937.	1941.	Slipica Brišnik
47. Zelen Vase Milan	Cebara	1940.	1941.	Slipica Brišnik
48. Zelen Špire Ilija	Cebara	1917.	1941.	Slipica Brišnik
49. Zelen Špire Lazo	Cebara	1921.	1941.	Slipica Brišnik
50. Zelen Pere Anđa	Oplećani	1890.	1941.	Slipica Brišnik
51. Zelen Pere Rade	Cebara	1889.	1941.	Slipica Brišnik
52. Zelen Pere Stana	Golinjevo	1896.	1941.	Slipica Brišnik
53. Zelen Rade Mara	Cebara	1922.	1941.	Slipica Brišnik
54. Zelen Rade Mileva	Cebara	1924.	1941.	Slipica Brišnik
55. Zelen Rade Staka	Cebara	1926.	1941.	Slipica Brišnik
56. Zelen Rade Ruža	Cebara	1928.	1941.	Slipica Brišnik
57. Zelen Rade Branka	Cebara	1931.	1941.	Slipica Brišnik
58. Zelen Rade Pero	Cebara	1933.	1941.	Slipica Brišnik
59. Zelen Rade Anđa	Cebara	1935.	1941.	Slipica Brišnik

60. Zelen Rade Bojka	Cebara	1936.	1941.	Slipica Brišnik
61. Zelen Rade Milan	Cebara	1938.	1941.	Slipica Brišnik
62. Zelen Jove Ruža	Lipa	1890.	1941.	Slipica Brišnik
63. Zelen Bože Nikola	Cebara	1917.	1941.	Slipica Brišnik
64. Zelen Bože Joka	Cebara	1911.	1941.	Slipica Brišnik
65. Zelen Bože Bojka	Cebara	1913.	1941.	Slipica Brišnik
66. Zelen Rade Božo	Cebara	1894.	1941.	Slipica Brišnik
67. Zelen Jove Luka	Cebara	1918.	1941.	Slipica Brišnik
68. Zelen Jove Cvita	Cebara	1921.	1941.	Slipica Brišnik
69. Zelen Jove Anđelka	Cebara	1928.	1941.	Slipica Brišnik
70. Zelen Stojana Pero	Cebara	1894.	1941.	Slipica Brišnik
71. Zelen Stojana Pero	Cebara	1894.	1941.	Slipica Brišnik
72. Zelen Bože Petruša	Rašćani	1900.	1941.	Slipica Brišnik
73. Zelen Pere Stojan	Cebara	1934.	1941.	Slipica Brišnik
74. Zelen Pere Dušan	Cebara	1938.	1941.	Slipica Brišnik
75. Zelen Pere Milica	Cebara	1939.	1941.	Slipica Brišnik
76. Zelen Jakova Ilija	Cebara	1902.	1941.	Slipica Brišnik
77. Zelen Jakova Risto	Cebara	1914.	1941.	Slipica Brišnik
78. Zelen Jakova Smiljana	Cebara	1898.	1941.	Slipica Brišnik
79. Zelen Đure Ruža	Cebara	1918.	1941.	Slipica Brišnik
80. Zelen Ilije Nikola	Cebara	1924.	1941.	Slipica Brišnik
81. Zelen Ilije Vlado	Cebara	1927.	1941.	Slipica Brišnik
82. Zelen Ilije Ruža	Cebara	1930.	1941.	Slipica Brišnik
83. Zelen Riste Mara	Cebara	1939.	1941.	Slipica Brišnik
84. Zelen Riste Dušan	Cebara	1940.	1941.	Slipica Brišnik
85. Zelen Sime Mijo	Cebara	1885.	1941.	Slipica Brišnik
86. Zelen Jove Sava	Cebara	1900.	1941.	Slipica Brišnik
87. Zelen Mije Ilija	Cebara	1935.	1941.	Slipica Brišnik
88. Zelen Mije Stana	Cebara	1937.	1941.	Slipica Brišnik
89. Zelen Mije Milica	Cebara	1939.	1941.	Slipica Brišnik
90. Zelen Mije Luka	Cebara	1940.	1941.	Slipica Brišnik
91. Zelen Nikole Kristina	Cebara	1890.	1941.	Slipica Brišnik
92. Vitezović Jove Simo	Cebara	1894.	1941.	Slipica Brišnik
93. Vitezović Pere Anđa	Vrilo	1901.	1941.	Slipica Brišnik
94. Vitezović Sime Nikola	Cebara	1926.	1941.	Slipica Brišnik
95. Vitezović Sime Jovan	Cebara	1930.	1941.	Slipica Brišnik
96. Vitezović Sime Ruže	Cebara	1934.	1941.	Slipica Brišnik
97. Vitezović Sime Jovo	Cebara	1937.	1941.	Slipica Brišnik
98. Vitezović Sime Milan	Cebara	1939.	1941.	Slipica Brišnik
99. Vitezović Save Ruža	Cebara	1897.	1941.	Slipica Brišnik
100. Vitezović Luke Jovo	Cebara	1920.	1941.	Slipica Brišnik
101. Vitezović Luke Mijo	Cebara	1922.	1941.	Slipica Brišnik
102. Vitezović Luke Jovanka	Cebara	1927.	1941.	Slipica Brišnik
103. Vitezović Luke Milica	Cebara	1924.	1941.	Slipica Brišnik
104. Vitezović Luke Mara	Cebara	1935.	1941.	Slipica Brišnik

105. Vitezović Luke Veljko Cebara	1937.	1941.	Slipica Brišnik
106. Vitezović Luke Olga Cebara	1939.	1941.	Slipica Brišnik
107. Vitezović Luke Milan Cebara	1941.	1941.	Slipica Brišnik
108. Vitezović Save Miloš Cebara	1892.	1941.	Slipica Brišnik
109. Vitezović Miloša Mara Cebara	1894.	1941.	Slipica Brišnik
110. Vitezović Miloša Savo Cebara	1924.	1941.	Slipica Brišnik
111. Vitezović Miloša Đoko Cebara	1932.	1941.	Slipica Brišnik
112. Vitezović Miloša Milica Cebara	1934.	1941.	Slipica Brišnik
113. Vitezović Miloša Vlado Cebara	1936.	1941.	Slipica Brišnik
114. Vitezović Miloša Ruža Cebara	1938.	1941.	Slipica Brišnik
115. Vitezović Miloša Ilija Cebara	1940.	1941.	Slipica Brišnik
116. Vitezović Jakova Mile Cebara	1875.	1941.	Slipica Brišnik
117. Vitezović Mile Tomo Cebara	1915.	1941.	Slipica Brišnik
118. Vitezović Mile Branko Cebara	1917.	1941.	Slipica Brišnik
119. Vitezović Mile Milica Cebara	1934.	1941.	Slipica Brišnik
120. Vitezović Mile Dušan Cebara	1922.	1941.	Slipica Brišnik
121. Vitezović Mile Anđa Rašćani	1919.	1941.	Slipica Brišnik
122. Vitezović Tome Milan Cebara	1941.	1941.	Slipica Brišnik
123. Vitezović Pere Luka Cebara	1893.	1941.	Slipica Brišnik
124. Vitezović Pere Jovo Cebara	1886.	1941.	Slipica Brišnik
125. Vitezović Save Vasilija Cebara	1900.	1941.	Slipica Brišnik
126. Vitezović Jove Pero Cebara	1938.	1941.	Slipica Brišnik
127. Vitezović Bože Božo Cebara	1874.	1941.	Slipica Brišnik
128. Vitezović Bože Uroš Cebara	1895.	1941.	Slipica Brišnik
129. Vitezović Bože Mara Cebara	1898.	1941.	Slipica Brišnik

Prema izjavama svjedoka, izvršioci zločina nad Srbima sela Cebara bili su iz susjednih sela: Brišnika, Kovača, Omerovića, Mokronoga. Prema procjenama, u zločinu je učestvovalo oko 300 ustaša, koji su blokirali selo, tako da nijedan Srbin nije mogao pobjeći. Među ustašama koji su izvršili zločin bili su: Jozo Ivančić pok. Stipe, Ante Ćosić pok. Marijana, Markan Ivančić pok. Martina, Petar Ivančić pok. Marka, Ivan Antičević pok. Ćire, Kažimir Antičević pok. Ante, Stipo Antičević pok. Joze, Ivan Letica pok. Mate, Biser Ćosić pok. Mate, Luka Ćosić pok. Tome, Stipe Ćosić Franjin, Ivan Ćosić Matin, Božo Spaić Marijanov, Mate Ivančić pok. Stipe, svi iz Cebare. Joško Jurčević, Pero Perković pok. Ilije, Ivan Letica, Jozo Letica, Ivan Jurčević pok. Nikole, iz Kovača. Munib Nuhić Muharemov, Haso Nuhić, Mujo Selimović zv. Metkić, Huso Bukvić Jusin, Osman Bukvić, Mujo Bukvić sin Šaćirov, Hasan Bukvić Šaćirov, Abdulah Zahirović, Smajo Đulić pok. Ibre, svi iz Omerovića. Vinko Markotić, Božo Lojkić iz sela Mrkodola. Mirko Batarilo Ćerdić, sin Tadijin, Cole Bagarić Šanjin, Mate Zikić, Lujo Šarac, Marijan Musić, I. Blažević, Perko Blažević, Brkica Sušilović, Stipo Beroš zv. Čađo, Križan Junlerić zv. Kine, Markan Šekelja, Jozo Ćerdić, svi iz Brišnika. Luka Prljević Perin, Stanko Prljević. Ante Prljević pok. Ivana zvani Slujo, Mate Čurčić pok. Ante zvani Antukić, Stipe Šestan pok. Bože zvani Čađo.

SVJEDOČENjA O STRADANjU SRBA U SELU CEBARA

Svjedočenje Mare Zelen, udata Perez, Srpkinja iz sela Cebara

Mara Perez, rođena Zelen, 2. maja 1922. u Cebari, od oca Špire i majke Anđe, poslije rata živjela u Novim Kozarcima SO Kikinda. Kazivanje zabeležio Slobodan Jarčević iz Beograda 22. januara 1989. Izjava objavljena u knjizi Milana Bulajića „Ustaшki zločini genocida".

Mara priča svojim riječima: „Živelo se s teretom u naшem selu. Imali sam neшto poljoprivrede, a glavno nam je bilo stočarstvo. Prid rat nijedna porodica nije imala nijedno starije čeljade. Osim troje starih usamljenika, niko drugi nije doživio duboku starost. Najstariji su bili roditelji djece koja su odlazila u vojsku, ja se vratila iz vojske.

Sa komшijama katolicima živili smo ne mere biti bolje. To se zajedno odgajalo, zajedno radilo, zajedno čuvalo. Nikada nikakvih svađa nije bilo nit se pričalo da ih je ikada, za ranijeg vijeka, bilo. Momci su i na rad u Biograd iшli zajedno. Njihovi bi ljudi vodili naше. Priko zime bi naшi momci iшli svako veče na prelo u njihove kuće. Aшikovali bi sa njihovim curama, ama se nije desilo da se je uzimalo između nas i njih. Mislim da nije bilo kuće u naшem selu da se nije skumila sa nekom njihovom porodicom. To bi se radilo tako da bi neka žena, naша ili njihova, zadojila dite druge vire ili bi ga oшiшala. Tako sam i ja bila jednoj katolikinji kumče, koja me je zadojila. Kad smo napajali stoku, to smo radili po redu. Pralje su zajedno prale, шalile se, družile se na svaki način, kako pristoji dobrim komшijama.

Lipo smo živeli sve do četrdeset prve. E, bog te ćaćin, kad ta godine dođe, kad rat poče – ko da uđe đavo u taj narod katolički. A i u muslimanski. O bože sačuvaj. Eto, te naше komшije pobiше sve do jednog Srbina. Tidjoше nas sve pobiti; i u ciloj Bosni i Ercegovini. Niko u to nije mogo ni povirovati. Ko bi pošo klat nejač u kolevci!? Ne bi niko i nigdi. Nije toga bilo ni za turske sudanije.

Najpri su ustaше doшle u selo na Vidovdan, a to je, meni se čini, 28. juni 1941. Bilo ih je iz Cebare i iz Duvna. Odveli su Stevu Zelena, Jovinog sina, a Radinog brata, i joш četvoricu. Ne merem im se sititi imena. Odveli ih, rekli su, zato шto su bili članovi neke partije prije rata, ko bajagi, na ispitivanje. Odmah su ih tu noć, zajedno sa drugim Srbima iz Duvna, bacili u jamu. Tad su ustaше pobile sve viđenije Srbe. To su ti bili doktori, trgovci, činovnici i dobrostojeći seljaci. Iz jame je pobigao jedino Stevo Zelen. Utekao je u selo Ravno, di mu je bila sestra udata. Ma, iako je to srpsko selo, tamo ga počeli sumnjičiti da je Šokac, da se pritvara u Srbina i da, đoje, шpija za ustaшku vlast. Tako je moro doći kući, ali se kazao samo ženi i vinčanom kumu Iliji Zelenu. Napravio je zemunicu u pojati, tu je spavao i hranio se, a prid zoru je bižao i uvlačio se u jednu omanju pećinu viше sela. Stevo je bio oženjen Marom Sačivicom iz Prolошca kod Imotskog, pa smo je zvali Kaurka. Tako su se zvale žene iz Dalmacije. Eto, oni su prižívili rat, ali im se nije dalo da imaju dicu. Ona je umrla u Duvnu 1987, a on pet, шest godina prije nje.

Ustaše su drugi put banule u selo rano ujutru 1. avgusta, eto uoči Ilindana. Niko još nije otišao ni za ovcama, ni za kakvim drugim poslom, ja u njive, ja u grad. Najviše je bilo naših komšija Cebarana. I višto su lagali. Sve su govorili: 'Ajte vi s nama, ljudi. Ne idite u Duvno, tamo će vas pobiti. Znate ko je tamo. Mi ćemo vas ovde sačuvati. Samo priđite tamo u naše kuće.' A sve su ubeđivali, ako ne poslušaju, da će doći ustaše iz Duvna i tamo ih odvesti, a onda im, ko đoja, neće moći više pomoći. I tako ih odvedoše. Mi žene smo odnile doručak i kasnije ručak. Potrpalo ih u jednu kuću; polegli po podu ko volovi. Neko se naslonio na zid, neko stavio koparan poda se. U podne ih čuvo jedan mali čovečuljak s puškom; toliko je malešan i nejak – ja sam ga mogla udaviti rukama.

Tamo su ostali da prinoće. Ujutro, 2. avgusta, kad smo odnili doručak, nije ih više bilo. Rečeno nam je da su otišli na prisilan rad. Vratili smo se kućama i posumnjali; slutili smo da ih je pobilo. Otišla je jedna naša žena svojoj kumi katolikinji da se raspita o ljudima. Kuma je, ispočetka, pričala da ne zna ništa, a onda je ljutito govorila:

'Otirali su ih noćas. Šta ja znam kuda i zašto. Uzeta mi noćas uprta (konopac). Vezali su ih. Ajde kući! Vidićeš i ti šta će s vama biti večeras. Otićete i vi za njima!'

Kad se vratila među nas, nastala je kuknjava i plač. Sad smo vidili – pobijeno. Žalosno ti je bilo slušati. A šta ćemo mi žene sad, sa sobom, dicom, imanjem. Mnoge su pridlagale da se ubijemo. I sebe i dicu. Neka kaže ajmo skočiti u bunar, jedna pridlaže da se zatvorimo u pojatu i da se spalimo. Tako nam prođe dan.

Uveče banuše ustaše. Sa svih strana. Povikaše: 'Da ste se svi skupili u jednu ili dvije kuće i da niko ne mrda napolje.' Nose nekakve spiskove, čitaju imena i provjeravaju jesmo li svi u selu. Vidimo šta će biti. Gone nas da nas pobiju. Moja mater mi priđe i reče: 'E Maro, kukavice sinja! Biži, sakrij se, da mi bar ti živa ostaneš, kuku meni.' Tako ja potrčim ispod kuće, legnem u pasulj, koji je bio povisok. Za mnom potrči jedna stričevka mi, koja je bila koju godinu mlađa od mene. Malo potom na nas nabasa Mara Zelen, Dalmatinka, koju smo zvali Kaurka. Upita nas ko smo, pa leže pored mene.

U to vrime ustaše sve izgoniše iz kuće. Stoji kuknjava, zapomaganje. Uzbunilo se, dica plaču i vrište. Neko od ustaša viče: 'Vratite se mlade žene i divojke, pa pomozite da se dica ponesu.' Drugi potom viče: 'Neće da nose, krvavu im majku.' Onda doneseše košare, pa onu najmanju nejač pobacaše u nji, a sve ih gnječe i sabijaju, pa nose sobom.

Stoji dice vriska, al' se ustaše ne obaziru, nego samo podvriskuju, galame i tako se dogovaraju ko da su zvirad ulovili.

Krenuše s narodom iz sela. Kad su odmakli, ova mi rodica pored mene zadrhta, uznemiri se i vako će meni: 'Mare, ja ne mogu ostat sama, idem kud i drugi idu. Idem ja sa strinom Anđom.' (to je moja mater) I skoči, otrči i stiže ustaše i narod. Bila je mlađa od mene. Čini mi se da je imala 18 godina. Ostadosmo ja i Kaurka. Ne znam ni ja koliko je prošlo vrimena kad se nekoliko ustaša vrati. Zavirivali su u kuće i

odali oko kuća. Vidim traže nas. Neki od njih su prelazili zidić oko jedne njivice, nedaleko od nas, na kojoj je bila zasijana raž i srušiše ga. Kad, bog ti ćaćin, iz raži iskočiše Zelen Simo, Todorov sin, i Zelen Pero, sin Zelen Luke. Oni, jadni, mislili da su ih vidili, pa skoče nadadnu bižat. A ustaše se tada razgalame i zapucaju za njima. Viču: 'Dršte ih! Ne daj im tamo! Opkolčili ih! Popriče im put!' I tako ih pofataše. Bilo ustaša svukud. Rasporedili se da ko ne utekne. Vode ih dvojica mlađih ustaša i pozvaše jednog starijeg, koji je nosio pušku preko ramena. Vidi se da je to bio seljak, bez uniforme – baš stariji čovjek. Rekoše mu ona dvojica: 'Čuvaj ih, glavom odgovaraš za nji.' To je sve bilo na nekoliko koračaja od nas. On se ražalosti, pa će im: 'E nemojte, nemojte ubiti dicu i žene, šta su vam krivi. Dosta što ste ljude pobili. Nemojte žene i dicu. Nemojte.' A onda se jedan od ustaša razdera na njega: 'Kako nemoj! Znaš li ti da je naređeno da i jaje u gnizdu zgnječimo jer se Srpče more izlići iz njega. I jaje u gnizdu satrt!' Okupiše se malo potlje opet ustaše oko blizu nas i jedan će ti od njih: 'Nema Mare, jebem joj komunističku majku.' Kaurku niko ne spominje. Samo mene.

Odoše. Otiraše prid sobom Simu i Peru, grden rane. Ma ne prođe mnogo, opet se vratiše. Dođoše prid moju kuću. Moja jadna mater zaključala kuću, a oni provališe vrata. Kad me tamo ne nađoše, počeše dozivati: 'O Maro, dođi, ne boj se. Dođi samo da se upišeš. Dođi da se potpišeš.' I sve te namamljuju. A nas dvi ležimo i utajile se. Ama, kako sam ležala na livoj strani, prema Kaurki ispružim desnu nogu i, za nesreću, ona mi mine stabljike pasulja i nađe se na straži kud baš banuše nekoliko ustaša. Jedan mi stade na nogu i umiri se na njoj. Ja pretrnu i mislim gotove smo. Počnem se dizati, a Kaurka mi pritisne glavu i ne da mi da se podignem. Priljubila me uz zemlju i ja joj se, tako, pokorim. Kad će ti progovoriti taj što mi stoji na nozi. Povika: 'Ljudi, nema je! Džabe je tražimo. Ona je otišla kod sestre u Mandino Selo. Nema nje ovde. Ajmo mi.' Poslušaše ga. Odoše. Spasi nas nepoznati ustaša. Kasnije sam saznala da je to bio jedan Musliman iz Omerovića. To je dva kilometra od Cebare. Znala sam mu ime, ali sam to već davno zaboravila. On je tu noć otišao kod moje sestre Milisav Todore. Rekao joj je: 'Mara ti nije bačena u jamu. Sigurno znam da nije, a što se sa njom desilo, ne znam. Ja sam joj stao na nogu i odveo ustaše od nje. Budi sigurna da je živa.'

Ostadošmo nas dvi do zore u pasulju. Ništa me dotad nije bilo strah. Ništa. A tad. Kad poče rika stoke. O bože ti sačuvaj. Nikad se tako pripala nisam. Poče rzanje konja, rika krava, groktanje svinja; o kokošaka, koza, ovaca – svaka glava svojim avazom. Ko da su znali šta se desilo. A tako ti je to. Zna životinja. Eto, ako ti umre ko u kući, pa ako se mrtvac iznosi preko praga, krava će ti tri put riknuti u štali, ako je imaš. Stoka je ositila. Ili su tad čeljad bacali u jamu, ili je tad sve bilo gotovo – pobijeno.

Ostadošmo ja i Kaurka. Prije, rekla sam, pobigo je i njen čovek iz jame, kad su bacali Srbe u jamu za Vidovdan. Onda spasila su se dva Vitezovića: Vitezović Strahilo,

najstariji od četvoro dice Vitezović Miloša, i Vitezović Marko, najstariji od četvoro dice Vitezović Simeuna. Obojica su imala po 18 godina. Vraćali se predveče kući s ovcama. I dica, čobančad, iz katoličke kuće rekla im: 'Bište, noćas će vas ustaše sve pobiti.' Svako je njihovo dite znalo da će biti pokolj. I, eto, neka su dica to rekla ovoj dvojici. I tako Strahinja i Marko pobignu u srpsko selo Ravno, ispod Ravašnice, i tamo ostanu. Otišli su u partizane: Strahinja u Petu crnogorsku, a Marko u Devetu krajišku. Strahilo je poginuo na Sutjesci, a Marko se naselio u Rumi. Nisam čula da je umro. Još su ostale žive: žena Zelen Todora, kojoj se ne mogu sitit imena, i njihove dvi ćeri Stana od 16 i Dara od 14 godina. Mater im je bila kod rodbine u gostima u Eminovu Selu. Stana i Dara su dva dana prije pokolja otišle kod matere. Obe su kasnije otišle u partizane. Stana je poginula na Sutjesci u Petoj crnogorskoj, a Dara je preživjela rat. Ne znam gdje je živila.

Tako smo ostali živi: ja, Kaurka, i čovik joj Stevo, dva Vitezovića i žena i dvi ćeri Zelen Todora. Taj smo pokolj preživili.

E da ti ispričam šta je potlje s nama bilo. Kad je svanulo, ja i Kaurka više nismo znale šta da činimo sa sobom. Nigdi nikoga, pomoć niotkud. Odemo do njezine kuće da potražimo Stevu, koji se krio ili oko kuće ili u pećini. Kad smo došle do njene kuće, ona zapomaga: 'Joj meni, ufatilo ga. Nema ga. Evo mu torbe, visi na čiviluku. On da je živ, on bi odnio torbu.' Više nismo imale šta čekat. Ona uzdala u čovika, a sad kad ga nema, nema šta čekat. Dogovorimo se da sidnemo prid kuću i da čekamo ustaše. Neka nas vode i neka nas pobiju. Ionako nije više života. Potlje uđemo u moju kuću. Kad malo potraja, čuje se andrljanje u Kaurkinoj kući. Bile nam kuće blizu – samo je konjče moglo proći između njih. Andrlja. Mi mislimo ustaše su i čekamo da dođu do nas. Neka nas gone. Kad na vrata banu Stevo. Drago Kaurki. Drago i meni, jer drugo je to kad imaš čovika uza se. Povede nas on u jednu malu pećinu više sela. Imo je sikiru i pištolj, koji je donio iz Belgije, di bio na radu. Reče: 'Ako ustaša glavom priđe u pećinu, osić ću mu je. Ako nogom pođe, osići ću mu nogu.'

Kad je svanulo, sunce odskočilo visoko, eto ti ustaša u selo. Za njima narod, ljudi, žene. Počeše deliti naše blago, aljine i svakakve stvari. Gone, nose. Muslimani oteraše najviše konje i krave, a katolici krmad. Muslimani, vidi se, ne uzimaju odiću. Njima odića i ne treba, jer je njiova drukčija. Otiraše, odvukoše.

Ostadošmo u pećini tri dana i tri noći. Hladno unutra, da bog sačuva. A najviše žeđ dodijala. Ne moreš više izdržati. Četvrtog dana se dogovorimo da idemo prema rijeci Šuici, di ima nekakva dublja voda. Reknemo, napićemo se vode, pa se dušiti. I idemo predveče. Kad smo se napili vode, onda bi da živimo. Sad se više nećemo dušiti. Krenemo mojoj sestri u Mandino Selo. Idem ja prva, a oni za mnom. Stra' nas. Od voća oko kuće pričinjava nam se svašta. A pored sestrine kuće dvi katoličke. Primetimo stoku i zaključimo da ih nije pobilo. Pokucam. Sestra otvori i zaplaka: 'E Mare, mislila da si poginula. Tri dana sam se uzdala da si živa, al' kad su prošla, nisam

se više uzdala.' Tu mi ona ispriča da je one noći kad su nas vodili na jamu onaj Musliman došao kod nje i ispričao joj da mi je stao na nogu i da sam živa.

Sestra mi je ispričala da je trebalo i njih da ubiju, ali oni su pobigli u šumu i organizovali straže. Tome ih je naučio jedan šumar katolik. A i za nji ustaše spremile jamu. Eno i danas se vidi betonirano stepenište na obrubu, kud ih je trebalo primicati i bacati u provaliju.

Ostali smo svi u Mandinu Selu. Tu smo saznali da su Cebarani bačeni u jamu Dvostručnicu u Zelenovom gaju. A to ti je misto udaljeno pet, šest kilometara od Cebare. Tu se čulo da su i u selu Mokronogama pobijeni svi muškarci, da se spasili samo Miloš i Sava Simić, koji su pobigli u Ravno i kasnije postali borci Devete krajiške brigade i njiov rođak, opet, Savo Simić, koji je prošo rat u Petoj crnogorskoj brigadi.

Kad se narod počo kriti i braniti, ustaše su prestale s pokoljima. Pobojali se za sebe i svoju čeljad. U jesen 1941. godine više nije bilo pokolja. Moglo se silaziti i u grad. Ustaše su obećavale slobodu i Srbima. Tako ja i Kaurka odemo jedan dan u Duvno. Svratimo u jednu kafanu, ona me na to nagovorila, đavo je odnio. Uvik sam je, potlje, zbog tog proklinjala. Ona je bila jaka kao muško. I pila je rakiju, sve svejedno, ko muško. Odma je prišla šanku, stala iza njega i naručila čokalj rakije. Kod vrata je stajao, naoružan i u uniformi, ustaša Žilić, iz Podgaja, ime mu ne znam. Znalo se u Duvnu da je koljač. On nas je samo gledao. Nije nam ni ružne rekao, što jest, jest. Al' malo potlje uđe Jozo Antičević iz Cebare, čovik od 50 godina. Znamo ga, komšija nam je. Ugleda nas dvi. Vidi, boga ti, da nismo pobijene, da smo žive. Bio je u civilu. Prođe kraj mene i baci se na Kaurku. A u to vrime, kafedžija podiže kapak na podu iza šanka i siđe doli, u podrum. Jozo navalio da ugura Kaurku u podrum. Ona vridna, nije se nikakva muška bojala. Nadjača ga. On je ne mere ni dogurat do onog otvora. Nosaju se po ciloj kafani. Ustaša Žilić se nije pomicao, niti se mišao. Ja sam se pripala, nisam znala šta ću. Onda se sitim da su žandari obećavali da se Srbima garantuje sloboda. Istrčala sam pored ustaše Žilića i otišla do žardarmerijske stanice. Dvojica su pošla sa mnom. Kad smo došli u kafanu, Kaurka se još nosila sa Antičevićem. Tu je žandari otmu. Tad nam rekoše da bižimo iz Duvna. Otišle smo i ja viš' nikad nisam smila ustašama na noge. Džabe ti obećanja. Bila sam kod sestre još neki misec. Početkom 1942. otišla sam u partizane u Duvanjski odred. A odatle u Devetu krajišku brigadu. Tako su učinili Stevo i Kaurka.

Jednom sam, kao partizanka, u selu Omerovićima našla kod jedne muslimanske porodice svoju kravu. Uzela sam je od njih. Nisu mi ništa rekli, ćutali su. Ja ih nisam ni psovala ni korila. Otirala sam kravu u Duvno i prodala je. Tad sam naišla i kroz svoje selo. Grdne rane. Ustaše su bile naselile neke muslimanske porodice, ali su se kratko zadržale. Pošto su partizani ojačali, te su familije sišle u Duvno. A Cebara je bila jadna. Travurina je osvojila njive i kuće. Tužno, ništa se u selu nije čulo. Tice tu nikad više nisu pivale.

Ja sam upamtila svaku kuću i mogla bi se sitit imena svakog domaćina i broja čeljadi koja su pobijena."

Iz srpskog sela Cebara ustaše su pobile 134 Srba, rat je nekim slučajem preživjelo, kako svjedoči Mara Perez, samo sedmoro.

U jamu Dvostručnicu u Zelenovom gaju (kako Mara naziva jamu Slipicu, prim. M. K.), ustaše su bacile 129 Srba, i to: iz porodice Zelen 91, iz porodice Vitezović 38 Srba.

Od 129 žrtava ustaških zločina genocida u srpskom selu Cebara 75 su bili djeca i mlađi od 20 godina, 39 djeca do 10 godina. Luka Mije, Milan Vase i Dušan Riste Zelen i Ilija Miloša Vitezovića imali su jednu godinu; Jovo Rade Zelen i Milan Luke Vitezovića su bebe rođene te nesrećne 1941. godine.

Koliko je tu nesrećnih priča i romana: Stana, žena Rade Zelena, rodila je pet kćeri jednu za drugom – Maru, Milevu, Ružu, Staku, Branku. Da bi rodila sina, otišla je kod hodže na zapis. Hodža joj je rekao da sina ne može da rodi u kući u kojoj sada živi. Stana ispriča ovo mužu i Rade napravi novu kuću, jer je sadašnja „pravljena na armenu". Desilo se čudo: u novoj kući Stana rodi dva sina – Stevu i Peru. Ustaški zločinci genocidno proklaše Radu i Stanu, svih pet kćeri, koje su tada imale od devet do 17 godina, i oba sina. Stevo je 1941. godine imao šest, a Pero četiri godine.

Mara Zelen, s. r.

Svjedočenje Steve Zelena Pipice, Srbina iz sela Cebara

Stevo Zelen je svjedočio pred komisijom za istraživanje zločina u Duvnu, a u vezi sa dopisom okružnog organa BiH ZEMKOM-a za okrug Livno broj 79 od 14. 4. 1945. godine. Sastavljen kod opštinskog N. odbora Duvno, srez Duvno, okrug Livno, 3. 5. 1945. godine u krivičnom predmetu protiv župnika fra Mije Čuića iz Duvna kao ustaškog suradnika i duhovnog inicijatora logora iz Duvna. Logornika Jože Brstila, Tade Lerote, Vinka Grgića, Frane Radoša, Mije Radoša, Zvonka Tadića, Mirka Tomasa, Slavka Kokotovića, Joze Jažice, Marka Kuprešaka zv. Čavara, ust. poverenika Bariše Žigića, Vlade Kokotovića, Antelja Madunića, Branka Zrna, Bajre Tanovića, Salke Karalića, Škoro Mije, Viktora Medveda, Ivana Kovačevića zbog interniranja i bacanja u jame Srba iz Duvna, sela Cebare, Prisoja i Vrila.

Stevo Zelen zvani Pipica iz Cebare u svom svjedočenju iskazuje:

„U noći 28. jula 1941. godine sam sam se spasio iz jame zvane Lisičarka, koja je bila udaljena devet kilometara od grada Duvna. Sa mnom su odvedena sljedeća lica, autom prema navedenoj jami, i to: Ljubo Važić, trgovac iz Duvna; Sebestijan Milovanović, sveštenik iz Duvna; Luka Gligorić, šumar; Petar Glamočlija, šumar; Zelen Branko, trgovac iz Duvna; Luka Vitezović, težak iz Cebare; Žarko Zelen, frizer iz Duvna; Tomo Zelen, težak iz Cebare; Božo Zelen, težak iz Cebare; ja Stipica zv. Pipica; Bogdan Kozomara, pekar iz Duvna; Toša Draško iz Oplećana; Sima Vulić, trgovac iz Duvna, i Mitar Vitezović, težak iz Cebare."

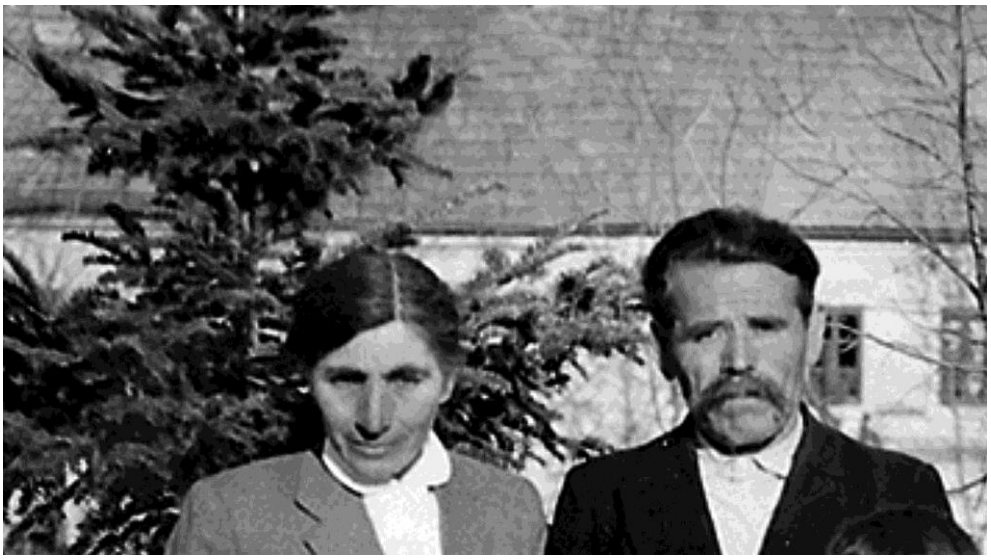

Zelen Mara i Stevo - Pipica

Po iskazu svjedoka očevica Stipice Zelena zv. Pipica, pratili su ih zlikovci iz ustaškog logora: Tade Lerota, Vinko Grgić, Mirko Tomas, Kuprešak zv. Čavar i Nasko Kapetanović.

„Između Cebare i Brišnika tad su nas odveli autom, dočekalo nas je oko 40 seljaka, i to: Joško Jurčević iz Kovača; Smajo Bukvić, sin Mahin; Mujo Bukvić, sin Šaćirov iz Omerovića, Markan Ivančić, sin Martinov; Kažimir Antičević pok. Ante; Ivan Antičević pok. Ćirila; Ante Ćosić pok. Marijana; Božo Spahić pok. Marijana; svi iz sela Cebare. Ljubo Prljević, Ljubo Šarac, Mate Žičić, Cole Bagarić/Marinov/Šanjin; Bareš zv. Čađo, svi iz Brišnika, i još drugi nepoznati, te su nas odveli do nepoznate jame i puškom pobili i bacili u nju.

Dana 29. na 30. jun 1941. noću je odveden sav srpskopravoslavni narod, živalj, i to: ženska djeca iz sela Cebare u brdu više samog sela do jame zv. Slipica i sve su poubijali noževima i sjekirama, i to bez ijednog puščanog metka.

Lica koja su poubijana: Miloš, Mile i Nikola Zelen, žena Mara, kćeri Sava i Milica i sin Jovo, Luka pok. Đure Zelena, žena Anđa, brat Čedo, žena Zorka, Božo Zelen pok. Rade, Luka pok. Jove, Cvjeta i Anđa sestre, Anđa Zelen pok. Špire, sinovi Ilija i Lazo, Vaso Zelen pok. Marka, žena Ruža i sin Božo, Marko, Božo, Nikola i Milan. Kćeri Mila i Ljuba. Rade Zelen pok. Jove, žena Joka, sinovi Rajko, Đorđe i Vojo, kćeri Mirjana i Staka. Rade Zelen pok. Pere, žena Stana, sinovi Pero i Milan, kćeri Mara, Mileva, Ruža, Staka, Branka i Anđa. Ruža Zelen udova pok. Bože, sinovi Vojo i Nikola, kćer Joka. Simo Zelen pok. Todora i Božo pok. Ilije, žena Anđa, sinovi Marko i Luka, kćeri Ruža i Mila, sin Pero, Mijo Zelen pok. Sime, žena Sava, sin Ilija, kćeri Ruža, Stana i sin Luka. Pero Zelen pok. Stojana, žena Petra i sin Stojan, Dušan, kćer Milica. Ile

Zelen pok. Jakova, žena Smiljana, sinovi Nikola i Vlatko, kćer Ruža. Risto Zelen pok. Jakova, žena Ruža, kćer Mara, sin Dušan. Tomo Zelen pok. Stojana, žena Anica, sin Ljubo, Mijo i Stojan, kćeri Ruža i Anđa. Ilija Zelen pok. Stojana, brat Jovo i Pero, sin Božo, kćer Sava. Kristina Zelen udov. pok. Nike. Anđa Zelen pok. Miloša, sin Blagoje, kćerke Milica i Mara. Luka Vitezović pok. Jove, žena Ruža, sinovi Jovo, Mijo, Veljko i Gojko, kćeri Milica i Jovanka, Mara i Stana. Božo Vitezović pok. Bože, žena Mara, brat Uroš. Miloš Vitezović pok. Save, žena Mara, sinovi Savo, Ilija i Đoko i Dejan, kćeri Ruža i Zorka. Jovo Vitezović pok. Pere, žena Boja, sinovi Pero i Luka. Mile Vitezović pok. Janka, sin Tomo, žena Ruža, sin Branko, kćer Milica. Simo Vitezović pok. Jove, žena Anđa, sinovi Nikola i Jovo, kćeri Milica i Petra. Mitar Vitezović pok. Save.

Ugašene su i utrte 24 porodice sa 130 članova.

Božo Zelen pok. Ilije pobjegao je od jame Lisičije u selo Stipanjići, uhvatio ga Tadija Jurčević pok. Jure, seljak iz Stipanjića, te ga predao u ustaški logor u Duvnu. Te noći su ga zatvorili, u zatvoru ubili, spakovali u sanduk i bacili u ponor rijeke Šuice kod sela Kovači."

Krvnika i zločinaca koji su učestvovali u bacanju i ubijanju gore navedenih žrtava iz sela Cebara bilo je iz susjednih sela: Brišnika, Kovača, Omerovića, Mokronoga. Po izjavi Stipe Zelena zv. Pipica, oko 300 ustaša, zlikovaca i krvnika koji su blokirali selo, od kojih niko nije mogao izbjeći, poznati su: Jozo Ivančić pok. Stipe, Ante Ćosić pok. Marijana, Martin Ivančić pok. Martina, Petar Ivančić pok. Marka, Ivan Antičević pok. Ćire, Kažimir Antičević pok. Ante, Stipo Antičević pok. Laze, Ivan Letica pok. Mate, Biser Ćosić pok. Tome, Stipe Ćosić Franjin, Ivan Ćosić Matin, Božo Spaić Marijanov, svi iz sela Cebara.

Joško Jurčević, Pero Perković pok. Ilije, Ivan Letica, Jozo Letica, Ivan Jurčević pok. Nikole, svi iz sela Kovači.

Munib Nuhić Muharemov, Huso Nuhić, Mujo Selimović zv. Metkić, Haso Bukvić Jusin, Osman Bukvić, Mujo Bukvić sin Šaćirov, Hasanbegović Šaćirov, Abdulah Zahirović, svi iz Omerovića. Vinko Markotić, Božo Bojkić iz sela Mrkodola. Bratilo Ćerdić, sin Tadijin, Cole Bagarić Šanjin, Mate Zilkić, Lulo Šarac, Marijan Musić, Iskro Blažević, Perko Blažević, Brkica Sušinović, Stipo Beroš zv. Čađo, Križan Julević zv. Kine, Markan Šekelja, Jozo Ćerdić, svi iz Brišnika. Luka Prljević Perin, Stanko Prljević.

Gore navedeni zlikovci učestvovali su u masovnom ubijanju nevinog stanovništva iz sela Cebara, kao i u pljačkanju njegove imovine. Za gore navedene izjave svjedočim i potpisujem.47

Stevo Zelen, s. r.

[47] Prepis Zapisnika, inv. br. 213. u Arhivu Jugoslavije – Beograd, br. spisa 529-459

Svjedočenje Steve Zelena zvanog Stipica ili Pipica i njegove supruge Mare, koje su dali Zemaljskoj komisiji za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača za BiH

Stevo je za potrebe navedene komisije iskaz dao 13. maja 1945. u vezi sa stradanjem Srba sela Cebara, koji je manje opširan i sa drugim pojedinostima, i on je unet u sadržaj knjige.

Zelen Stevo zvani Stipica, pok. Jove, iz Cebare, star 46 godina, dana 29. juna 1946. godine dao je izjavu pred sreskom komisijom za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača u Duvnu.

„Odmah po dolasku NDH počelo je zatvaranje pravoslavaca, ali kako je došao dr Urmović, koji je bio ustaški povjerenik za srez Duvno, Livno i Glamoč, uzeo je u odbranu pravoslavce i pustio ih iz zatvora.

Maja mjeseca 1941. godine ponovo su počeli zatvarati nas pravoslavce. U selo Cebara došli su Ante Madunić, Stipe Škaro, Josko Jurčević iz Kovača i druge nepoznate ustaše i počele su da hvataju pravoslavce i da ih zatvaraju. Osjetivši opasnost da me uhvate, ja sam tog puta pobjegao.

Nakon nekoliko dana došao sam na pazarni dan u Duvno i sreo sam Antu Ćosića, glavara sela Cebara. On me je pozvao na čašicu rakije u gostionicu i dok smo razgovarali došao je Ante Madunić sa još dvojicom nepoznatih ustaša. Ćosić je odmah kazao Maduniću: 'Evo Stipice.'

Madunić me je odmah odveo u zatvor, gdje sam proveo šest nedelja a da me uopšte nisu ispitivali. U zatvoru je bilo nas oko 40 pravoslavaca u malenoj ćeliji. Pola nas je spavalo samo na cimentu, dok bi polovica stajala. Hrana koju bi nam slale naše familije bila je opljačkana od ustaša, bez ikakvog razloga. Nisu nam davali kroz tri dana ništa jesti.

U zatvoru su nas tukli šakama, štapovima, nogama itd. U zatvor su dolazili Ante Madunić, Vinko Grgić, Bajro Tanović, Mijo Škoro i druge ustaše, čijih imena se ne sjećam. Na čelu zatvora nalazio se Marko Čavar. Oko 26. juna 1941. godine odijelile su ustaše nas 15 pravoslavaca, najistaknutijih iz sela i grada i stavili nas u posebnu ćeliju.

Dana 27. juna, uoči Vidovdana, došle su ustaše, i to: Ante Madunić, Marko Čavar, Josko Jurčević, te su nam oduzeli sve papire, novac, lisnice, prstenje, satove, itd. Naveče, oko 10 sati istoga dana, vrata su se od zatvora otvorila i videli smo u predsoblju pripremljene lance za naše vezivanje. Izvadivši nas iz ćelije, ustaše su nas povezale, rekavši nam da idemo u internaciju preko Mostara za Srbiju. Ustaše koje su sudjelovale u našem vezivanju bili su: Vinko Grgić, Tade Lerota, Škaro Mijo, Bajro Tanović, Josko Jurčević, Mićo Tomas i još neki drugi. Povezane dva po dva odveli su nas na kamion gdje je bilo devet ustaša i kaluđer Sebestijan Milovanović, bio je sam i posljednji. Vezali su nas Ante Madunić i Josko Jurčević, dok su lance pritezali Vinko Grgić i Tade Lerota, a kamionom je upravljao Stipe Škaro.

Došavši blizu Donjeg Brišnika, između Cebare i Donjeg Brišnika, na otvorenoj cesti zaustavio se kamion, gdje su nas dočekali ustaše iz Brišnika, Kovača, Omerovića i Cebara.

Izašli smo iz kamiona opkoljeni sa svih strana ustašama, krenuli smo stazom prema šumi u planini Grabovici. Putem prema šumi ustaše su se rugale kaluđeru Sebestijanu Milanoviću jer je on teško hodao, budući da je bio ispaćen u zatvoru. Idući tako oko jedan sat došli smo do jedne jame, ali kako se ustašama nije svidjela ta jama, opkoljena je sa sviju strana grebenima, te smo krenuli prema jami Lisičarki.

Kod jame Lisičarke zaustavio je Vinko Grgić kolonu, postrojio nas ispred jame i zapovjedio ustašama: 'Nazad deset koračaja.' Kad su se ustaše odmaknuli, pala je zapovijed Vinka Grgića: 'Pucajte.' Ustaše, kojih je bilo oko 40, svi su imali oružje sa sobom, odmah su napunili puške, škljocnuvši zatvaračima, i opalili pet plotuna na nas 16 žrtava.

Momenat prije nego što je plotun bio ispaljen ja sam se bacio na zemlju i sa mnom zajedno povukao mog druga Simu Vulića, koji je bio vezan za moju ruku. Pravili smo se mrtvi.

Kad su ustaše završile sa petim plotunom i mi mislili da smo svi poubijani, Vinko Grgić je oko sebe okupio sve ustaše, očitao im ustašku zakletvu, koju su svi prisutni ponavljali.

Osim mene i Sime Vulića ostao je živ i Božo Zelen. Njemu je kugla presjekla lanac koji ga je držao vezana sa Vukom Vitezovićem i ranila ga u ruku. Kad su ustaše čitale zakletvu, Božo Zelen naglo je skočio i uspio pobjeći u šumu. Dok su se ustaše snašle i pošle za njim u potjeru, Božo Zelen uspio je da se izgubi u mraku među škripovima od kamena. Drugog dana Božo Zelen bio je uhvaćen kod sela Stipanjići, doveden u Duvno i ubijen.

Vidjevši ustaše da ne mogu uhvatiti Božu Zelena, povratili su se do jame. Vinko Grgić naredio im je da nas bacaju u jamu. Kad su se ustaše približile da nas bacaju u jamu, vidili su da još žrtve nisu potpuno ubijene, jer su neki pravili trzaje udovima, to im je Grgić naredio: 'Udari svakom po tri metka u mozak.' Ja sam licem bio okrenut dolje i primijetio sam da se jedan ustaša približio i opalio tri metka prema mojoj glavi. Nijedan od njih nije me pogodio, a isto tako nije bio pogođen ni Simo Vulić, budući da smo mi davali znakove pritiskom ruke. Pošto smo bili svezani lancima, koji su bili zaključani specijalnim katancima, ustašama je bilo žao što bi ti katanci otišli sa nama u jamu, pa je pala komanda da se lanci odreše.

Jedan od ustaša kleknuo je na moja leđa, odrešio lanac i zgrabivši me za nogu, gurnuo u jamu. Tog istog momenta što je mene ustaša gurnuo u jamu, Simo Vulić, osjetivši da je razdrešen i vidivši da mene ustaša gura u jamu, skočio je na noge i počeo bježati. Kako je bio opkoljen sa sviju strana ustašama i nije mogao pobiti obruč, zavikao je: 'Nemoj, Tade, ako boga znadeš, jadan sam ti sa dicom mojom.' Na povik Tade Lerote ustašama 'udri', pao je Simo Vulić pogođen sa tri metka na zemlju.

Kad me je ustaša dovukao do jame i gurnuo unutra, ja sam nakon sedam metara padanja dodirnuo se u padu o jednu kamenu izbočinu obraslu travom i pokrivenu zemljom. Zgrabio sam se svom snagom za kamenu gredu, uspio se zadržati da ne padnem u ponor i popeo sam se na izbočinu. Jedan od ustaša svijetlio

je 'baterijom' dok su nas bacali u jamu. On je primijetio da sam se zgrabio za kamenu gredu i da sam živ. Alarmirajući ustaše počeo me je osvjetljavati 'baterijom', dok su druge ustaše počele da pucaju. Kako se tu iznad kamene grede nalazio jedan škrip, ja sam se zavukao ispod njega i sakrio se na taj način od osvjetljenja 'baterije'. Uhvatio sam jedan poveći kamen i bacio ga u ponor, time sam zavarao ustaše da su mislili da sam to pao ja. Prestale su da pucaju.

Leš po leš padao je u jamu. Kad su ustaše bacile posljednji leš, pobrali su kape i bacili ih također u jamu. Kroz čitavo to vrijeme ja sam se držao sakriven u škripu.

Prisluškujući, osjetio sam da iznad jame nema nikoga. Pokušao sam da se izvučem nekako prema izlazu, ali je tama bila velika, bilo je to nemoguće. Rano ujutro primijetio sam da sviće. Neko je došao nad jamu, zasvijetlio 'baterijom', bacio nekoliko kamenja u jamu i poslije otišao.

Nisam više nikoga primjećivao.

Kad je bilo svjetlo malo jače, koje je dolazilo sa vrha jame, primijetio sam jedan sporedni otvor između kamenja, te provlačeći se bos kroz kamene škripove uspio sam izmoliti glavu na površinu. Pogledavši unaokolo i vidjevši da nema nikoga, izašao sam iz rupe. Sunce je bilo već izišlo i obasjalo je jamu.

Pošao sam prema šumi i bježao sam od svakog živog stvora dok nisam primijetio čobana Miću Vitezovića, čiji je otac sa mnom bio bačen u jamu. Ja sam mu kazao šta se dogodilo sa nama pravoslavcima i sa njegovim ocem. Čoban nije ništa znao o tome, jer onima koji su čuli pucanj pušaka noću kazale su ustaše da su pucali na četnike koji su pokušali da odvedu neke volove. Čobanu sam kazao da ode u Duvno, da javi pravoslavcima u zatvoru šta se dogodilo sa nama, a isto tako da javi svima ostalim pravoslavcima kako se ne bi dali pohvatati ustašama.

Poslije toga otišao sam u mjesto Ravno na Kupresu, gdje sam pričao o tome šta ustaše rade nama pravoslavcima. Kako su me ustaše tražile svuda, budući da se pročulo da sam ostao na životu, i ne osjećajući se nigdje sigurnim, otišao sam prema selu Cebara, gdje sam živio u jednom bunkeru i tamo mi je žena donosila hranu. Slao sam ženu u sva okolna sela sreza Duvno, kao i u mjesto Imotski da obavijesti pravoslavce o zločinima ustaša.

Oko Ilindana, 31. jula 1941. godine ujutro pozvale su ustaše sela Cebare sve pravoslavce na sastanak da dođu i da potpišu da neće ići u šumu. Ustaše su išle od kuće do kuće i prisiljavale sve muškarce da idu potpisati tu izjavu, pa su oni pošli. Čim su došli u selo, bili su zatvoreni. Ustaše su im kazale da će biti tu zatvoreni dva do tri dana, da će tu potpisati izjavu i da će ženama njihovim biti lakše donositi hranu tu nego u zatvor u Duvno. Vraćajući se prema svojim kućama žene su vidjele ustaše kako pljačkaju njihove kuće.

Kako je bilo nekoliko staraca koji nisu mogli ići na sastanak, a bilo je nekoliko pravih bolesnika a nekoliko i simulanata, to su ih ustaše nosile na nosilima u selo da

ih zatvore. Tako, na primjer, pokojnog Čedu Zelena nosili su: Marko Ivančić, Kajo Antičević, Ivan Antičević i Božo Spaić.

Naveče istog dana došli su ustaše iz okolnih sela, pokupili su sve muške iz zatvora, povezali ih i odveli na jamu Slipicu kod Gornjeg Brišnika. Kod te jame ustaše su ih poklali sjekirama i noževima, te ih pobacali u jamu. Tom prilikom stradalo je oko 50 odraslih muškaraca.

Naveče drugog dana, 1. avgusta 1941. godine, došli su ponovo ustaše iz okolnih sela, te u zajednici sa ustašama iz Cebare išli su od kuće do kuće i pokupili i sa sobom odveli sve pravoslavne žene i djecu. Sakupivši ih, ustaše su ih odvele do jame Slipice, gdje su ih sjekirama, toljagama, noževima poklali i pobacali u jamu.

Prve i druge večeri stradalo je tom prilikom oko 130 pravoslavaca. Samo devet pravoslavaca uspjelo se spasiti, koji su se posakrivali u žito ili su se nalazili izvan sela.

Najistaknutiji zločinci koji su sudjelovali u tim pokoljima jesu:

1. Anto Prljević p. Ivana zvani Šlujo, iz Brišnika, oko 42 godine. On je dočekao nas pravoslavce kod Donjeg Brišnika, kad su nas vodili u jamu Lisičarku. Ubijen je 1945. godine.

2. Lujo Šarac p. Mate, iz Brišnika, oko 40 godina, visok, vitka rasta, crnomanjast. On nas je dočekao kod D. Brišnika kada su nas vodili u jamu Lisičarku i učestvovao u našem ubijanju i bacanju u jamu. Po oslobođenju Duvna, bio je u bandi Mirka Kapulice, gdje se vjerovatno i danas nalazi.

3. Mate Ćurčić p. Ante zvani Antukić, iz Brišnika, oko 35 godina. On nas je dočekao kod D. Brišnika i pratio nas do jame Lisičarke. Učestvovao je u bacanju u jamu. Nalazi se u Sloveniji.

4. Stipan Šestan p. Bože zvani Čađo, iz Brišnika, oko 50 godina, srednje visine, tamnog izgleda. On je učestvovao kod dočeka nas pravoslavaca u D. Brišniku, pratio nas do jame Lisičarke i učestvovao u našem pokolju. Krije se kao škripar u okolici Duvna.

5. Mirko Batarilo Ćerdić, sin Tadijin, zvani Žvalić, iz Brišnika, oko 30 godina, srednje visine, tanka i čvrsta rasta. Učestvovao je u dočeku nas pravoslavaca kod D. Brišnika i na jami Lisičarki. Sad se krije u škripovima.

6. Božo Lojkić iz Mrkodola, oko 60 godina. Sudjelovao je kod dočeka nas pravoslavaca kod D. Brišnika i kod jame Lisičarke. Sad se nalazi na slobodi u selu.

7. Ante Ćosić Marijanov, iz Cebare, oko 38 godina. On je mene dao uhapsiti u Duvnu, pokazavši me ustašama, i isto tako sudjelovao je u ubijanju pravoslavaca sela Cebara 1941. godine. Ubijen je 1946. godine.

8. Marko Ivančić Martina, iz Cebare, oko 26 godina. Sudjelovao je u hvatanju pravoslavaca sela Cebare. Po izvršenom pokolju otišao je u ustašku vojsku u Zagreb. Sad nepoznato boravište.

9. Kajo Antičević p. Ante, iz Cebare, oko 30 godina, srednje visine, duguljasta lica. On je sudjelovao u hvatanju pravoslavaca iz sela Cebare i u bacanju u jamu. Sad se nalazi, vjerovatno, u selu Studencima u Dalmaciji, kod svoje majke.

10. Ivan Antičević p. Ćire, iz Cebare, oko 35 godina. Sudjelovao u hvatanju pravoslavaca sela Cebare i u bacanju u jamu 1941. godine. Bio je u ustaškim jedinicama i pobjegao sa Njemcima u pravcu Mostara. Da li je živ, ne znam.

11. Božo Spaić p. Martina, iz Cebare, oko 28 godina. Sudjelovao je u hvatanju i ubijanju pravoslavaca sela Cebare. Bio je u ustaškoj vojsci i 1944. godine stupio je u Kapuličinu bandu, te se krije u okolici Duvna.

12. Jozo Ivančić p. Stipe, iz Cebare, oko 44 godine, visok, plećat, širokih ustiju, crnih brkova, crnomanjast. On je sudjelovao u hvatanju i ubijanju pravoslavnih žena i djece sela Cebare 1941. godine. Kao seoski rojnik učestvovao je u pljački pravoslavne imovine. Godine 1943. odselio se u Slavoniju, te vraćajući se sa ženom i djecom za Duvno, preko Sarajeva. U Duvno nije došao.

13. Munib Nuhić Muharemov, iz Omerovića, oko 40 godina, malog rasta, crnomanjast, fali mu palac na ruci. Učestvovao u pokolju žena i djece pravoslavnih iz sela Cebare 1941. godine. Zarobljen je od NOV, nalazio se u našoj vojsci. Demobiliziran je i otišao u škripare.

14. Mujo Bukvić Šaćirov, iz Omerovića, oko 30 godina, visok, jedar, okrugla lica. Učestvovao je u hvatanju i bacanju u jame pravoslavnih žena i djece sela Cebare. Bio je u ustaškoj vojsci, zarobljen od NOV, bio je u sastavu naših jedinica.

15. Abid Zahirović umrlog Ibre, iz Omerovića, oko 23 godine, o njemu se govori da je učestvovao u hvatanju i bacanju u jamu pravoslavaca. Išao je u prvoj partiji ustaških dobrovoljaca za ubijanje pravoslavaca sela Čelebić. O tome imaju svjedočenja. Nalazi se u selu kod kuće.

16. Mato Ivančić p. Stipe, iz sela Cebara, oko 28 godina, visok, duguljasta lica, iskrivljena i duga nosa. Učestvovao je u hvatanju pravoslavnih sela Cebara i u bacanju u jamu 1941. godine. Po izvršenom pokolju bio je u ustaškim jedinicama oko Zagreba. Naselio se u Slavoniju, oko Đakova.

17. Luka Ćosić p. Tome, zvani Likica, iz Cebare, oko 40 godina. Čim je pala Jugoslavija, oduzimao je oružje pravoslavaca i terorisao ih. Zabranjivao im je da noću izlaze iz sela. Sudjelovao je u hvatanju pravoslavaca prilikom pokolja 1941. godine. Bio je u škriparima, sada je u selu.

18. Mišo Ćosić p. Jure, iz Cebare, oko 35 godina, srednje visine. Učestvovao je u hvatanju pravoslavaca sela Cebara, te je držao stražu zatvorenima. Kad ga je jedan od zatvorenika Risto Zelen zamolio da mu da vatre da upali cigaru, odgovorio je: 'Srpskoga ti boga, prije ću te ubiti.' Sudjelovao je u hvatanju žena i djece pravoslavaca sela Cebare. Sad se nalazi na radu u Dubrovniku.

19. Smajo Đulić p. Ibre, iz Omerovića, oko 35 godina, malenog rasta, okrugla lica, crnomanjast. I on je sudjelovao u hvatanju žena i djece pravoslavaca u selu Cebara 1941. godine. Sada se nalazi na radu u Dubrovniku.

20. Hadže Muračauš Hasin, iz Omerovića, oko 33 godine, srednje visine, crnomanjast. Hvatao je pravoslavne žene i djecu iz Cebare 1941. godine i sudjelovao u njihovoj likvidaciji.“

Mara Zelen, rođena Sećevica, žena Stipice Zelena, iz sela Roložac, srez Imotski, oko 40 godina, nastanjena u Duvnu, domaćica, izjavljuje sljedeće:

„Potpuno se slažem sa iskazom moga muža Stipice Zelena i potvrđujem da je sve istinito i mjerodavno, a nadopunjujem kao očevidac hvatanja žena i djece pravoslavaca sela Cebara prvog avgusta 1941. godine.

Kad su ustaше uшle u naше selo Cebara 1. avgusta 1941. godine da sakupe sve žene i djecu, plakali su svi. Ustaше: Jozo Ivančić, Marko Ivančić, Božo Spaić, Kajo Antičević, Ivan Antičević, Munib Nuhić Muharemov i drugi vikali (galamili) su: 'Luči (odvajaj) mlade žene i cure.'

Ustaше su dijelile na jednu stranu mlade žene, a na drugu stranu djecu i starice. Čula sam da su ustaше prije bacanja u jamu radile kojeшta sa mladim ženama.

Kad sam vidjela da ustaше kupe sve žene i djecu, pobjegla sam u dvoriшte, prebacila se preko zida (ograde), uvukla se s djetetom među zeleni grah. Sakrivena ovdje čula sam sve шta su govorili i radili ustaше u dvoriшtu. Da bi sprečili jauke i plač žena, govorili su da će ići preko Mostara za Srbiju.

Kad su ustaше pregledali sve kuće pravoslavaca i sakupili žene i djecu, Pranjić Marijan, ustaшki emigrant iz Briшnika, koji je rukovodio hvatanjem, počeo je brojati i vidivшi da tu nije Mara Zelen (kasnije udata Perez) i ja, zvana Kaurka, poшli su da nas traže. Ustaше su poшli da nas traže, ali Maru Zelen i mene nisu mogli naći, već su hvatali u polju Peru i Simu Zelena, koji su bili sakriveni u krumpirima. Njih su pohvatale ustaше: Jozo Ivančić, Kajo Antičević i Mujo Bukvić, koji su ih doveli do grupe žena i djece, te su ih kasnije likvidirali. Kad su ustaше naložile da kolona krene, Mara Vitezović, žena Božina, nije htjela ići. Nju su ustaше ubile kod ognjiшta njene kuće. Kada si naložili Joki Zelen, koja je bila sakata na noge i nije mogla da ide, da krene napred, čula sam nekoliko minuta poslije toga da ustaше viču 'daj sikiru'. Poslije tog čula sam udarce sjekirom i Joka Zelen bila je umorena.

Ustaше su odvele sve žene i djecu sela Cebara do jame Slipice, gdje su ih pobili sjekirama, noževima i toljagama, te ih pobacali u jamu.

Drugo nemam шta da izjavim, već samo to da ovaj zapisnik jednako potpisujem sa mojim mužem Stipicom Zelenom i smatram se jednako odgovornom za sve шto je u njemu uneseno.“

Svjedočenje Muje Nuhića, Muslimana iz Omerovića[48]

„Prva ozbiljna akcija domaćih izdajnika uperena protiv naroda, revolucionarno nastrojenih Hrvata, Muslimana i Srba počela je dolaskom emigranata Ante Ćurčića

[48] Arhiv župe Tomislavgrad, spis 27, str. 136.

Čone, Ilije Letice i Marijana Pranjića. Njih trojica su bili vatrene pristalice ustaшkog pokreta i po svaku cijenu su nastojali da steknu шto viше simpatizera. U organizaciju i vrbovanje odraslih muшkaraca u ustaше isticali su se Marijan Pranjić, Haso Nuhić, Šaćir Bukvić i Osmo Bukvić. Nekoliko ljudi iz naшeg sela Omerovići hvalilo se kako su bacali Srbe iz Cebare u jame. Poslije bacanja Srba u jame njihova zemlja je podijeljena među pripadnicima ustaшkog pokreta, a to su: Bukvić Šaćir, Pranjić Jerko, Bukvić Derviш. Prilikom prvog napada na Duvno ja sam krenuo u grad do Selima Dizdara. Na putu od Omerovića do Duvna bio sam izložen mnogim opasnostima, posebno prolazeći kroz selo Kolo. U kući Selima Dizdara zatekao sam Mehu Brkića i Edhema Jerlagića. Oni su me obavijestili da će proleteri noćas zauzeti Duvno i da će to dati snažan podsticaj joш bržem razvoju NOP-a. Kad sam se vratio iz grada u selo, osim starijih ljudi, žena i djece, nisam nikog zatekao. Ocijenio sam da i ja trebam napustiti selo kako ne bih pao u ruke domaćim izdajnicima. Krenuo sam prema Pili (Posuшju, prim. aut.), gdje će me sustići Nurko Zahirović i uručiti mi pismo od Proleterske crnogorske brigade. U pismu odgovorni drugovi nam predlažu, svim izbjeglicama iz sela koji se osjećaju poшtenim, da se vrate kućama, uz garanciju da niшta neće biti. Nisam se odmah vratio kući, već sam produžio prema Posuшju u namjeri da spasim Zahirović Abdulaha i Selimović Ahmeta, koje su zarobili ustaше. Po dolasku u Posuшje ja i Tomo Paшko smo zarobljeni od ustaшkih glaveшina Buntić Šimuna i Ante Madunića.

Žandarmerijski komandir Antić i filanški staresina Putica objasnili su ustašama da smo mi pošteni ljudi i pušteni smo kući.

Kad sam se vratio u selo, nastavio sam saradnju sa NOP. Nekoliko puta su me ustaše i Švabe privodili sumnjajući u mene da sarađujem sa partizanima.

Prvi odbor u selu Omerovići formiran je koncem jula 1942. godine, čiji sam bio član."

Svjedočenje Jakova (Mate) Pašalića, Hrvata iz sela Kolo[49]

„Poslije dolaska iz vojske 1935. godine otišao sam u Bačku, gdje sam nosio korpe i prodavao galanterijsku robu. Godine 1939. vratio sam se kući, ali sam sa prekidima te godine i 1940. bio devet mjeseci u rezervi u Sinju i Splitu. U rezervi je sa mnom bio i Mustafa Latifić, Ševko Lokmić, Jozo Jurišić, Pero Dilber i drugi. Sjećam se dobro da je Mustafa Latifić čak i pred oficirima govorio o prednosti socijalizma nad kapitalizmom. Ubrzo je došlo do neslaganja među oficirima. Cijela divizija je dobila zadatak da ide u pravcu jugoslavensko–bugarske granice. Na Vagnju je došlo do sukoba – naime, poručnik Andrija Olujić ubio je dvojicu majora, ali je i sam bio ubijen od jednog narednika. Pretpostavljam da je Olujić bio ustaša. Tada je nastalo rasulo u

[49] Arhiv župe Tomislavgrad, spis 37, str. 15.

vojsci. Kući sam donio oružje i uniformu, što sam sve morao predati oružnicima i oružničkoj postaji.

Tada su u Duvnu, prvih dana tzv. NDH, bili glavni predstavnici vlasti: komandir oružnika Josip Antić rodom iz Ključa, ustaški logornik Jozo Brstilo, Bajro Tanović, geometar, Lerota Tado, Vinko Grgić zvani Tiro, zatim emigranti Radoš Filip, Žilić Bariša, Marko Ivić Biladić, Ćavarušić, Pranjić Marijan, Drmić Luka, Perković Jozo i Šarić. U našem selu se naročito isticao u saradnji sa ustaškim vlastima Ante Madunić Anta. Ovi koji sam naveo bili su organizatori najvećeg zla koje je Duvno zapamtilo – uništavanja srpskog življa. Početkom jula 1941. godine nas nekoliko iz sela kosili smo livadu zvanu Paljkovac. Vidio sam jednu poznatu ženu iz Cebare koja je sjedila na obali rijeke Šuice, sva tužna. To je bila žena Miše Ćosića iz Cebare. Kad sam je upitao zbog čega je onako tužna, odgovorila je: 'Kako neću biti tužna i jadna kad je noćas sve naše pravoslavne otjeralo i bacilo u jamu.' Mi smo se svi zaprepastili i kad je došla užina, niko nije jeo.

Avgusta 1941. godine dobio sam poziv i otišao u Sinj u domobrane, gdje je bilo puno Duvnjaka i Livnjaka. U Sinju i Splitu služio sam sve do jeseni 1944. godine. Na prijedlog Ahme Kozarića smo ja, Šerif Dizdar, pokojni Jandre Perić iz Kola, Ante Perković iz Prisoja i Niko Ćosić zvani Čiko iz Prisoja otišli u Sajkoviće i priključili se tamošnjoj jedinici, ali smo upućeni u Mokronoge, odaklen smo raspoređeni u februaru 1945. u 7. krajišku brigadu. Prethodno smo krajem 1944. vodili borbu sa bandom Mirka Kapulice. Čim sam došao u 7. krajišku, pozvao me Jovica Zdilar Stevin i rekao da primim pod svoju komandu jednu desetinu. Moja brigada vodila je teške borbe za oslobođenje Kaknja, Breze, Zenice, Vareša, Travnika, Jajca, pa sve do Karlovca. U Karlovcu sam 2. maja 1945. godine ranjen. Liječio sam se u Vojniću, a poslije sam prebačen u vojnu bolnicu. Kasnije mi je jedinica došla u Požarevac, odaklen sam početkom 1946. godine demobilisan.“

Jakov Pašalić

Svjedočenje Mate (Ilije) Tadića, Hrvata iz sela Kolo u Duvnu[50]

„Do početka rata nisam išao iz sela. Kod kuće sam se bavio poljoprivrednim poslovima. Poslije kapitulacije Kraljevine Jugoslavije u selo su navraćali ustaški emigranti i propagirali ustašku i okupatorsku politiku. U tome se naročito isticao Ante Madunić Anta. On je bio surov, bezosjećajan i ni u kog nije imao povjerenje. Mnoge je ljude zatvorio, mučio i ucjenjivao. Poznat je kao glavni likvidator srpskog življa u Cebari i na Paklinama. Ukoliko je neko pokušao da izbjegne odlazak u domobransku vojsku, Ante je bio taj koji je navodio raciju da ljude goni u vojsku. Krajem 1943. godine otjeran sam u Imotski, u skladište duvana. Jednom sam

[50] Izjavu dao za ediciju „Duvno u NOB-u“. Arhiv župe Tomislavgrad, spis 37, strana 12.

pobjegao, ali su me opet otjerali. Na osnovu ljekarskih nalaza izvukao sam se iz domobrana, pa sam u ljeto 1944. godine bio kod kuće i skrivao se od svih vojski. Međutim, kad je Četvrta splitska brigada napala na Duvno, pristupio sam u njene redove. Poslije oslobođenja Duvna otišli smo prema Posušju, od Posušja pješke prema Kninu. Tu smo vodili teške borbe sa Nijemcima i četnicima. Iz Četvrte splitske brigade vratio sam se u Duvno i prijavio se u Livanjsko–duvanjski odred, bio sam u sastavu prateće čete, pod komandom Bože Miškovića. Iz Livanjsko–duvanjskog odreda određen sam u Sedmu krajišku brigadu, s kojom sam prošao ratni put od Busovače do Krškog.

Demobilisan sam 1946. godine. Odlikovan sam medaljom zasluga za narod."

Saglasan
Mate Tadić

Svjedočenje Joze Tomića, Hrvata iz sela Kovači[51]

„Najdosljedniji simpatizeri reakcionarne politike Hrvatske seljačke stranke u selu Kovači u toku 1941. godine bili su: Jurčević Ivan, Jurčević Jozo, Letica Marko i Ivanković Mate. Poslije aprilskog rata i kapitulacije Kraljevine Jugoslavije pomenuti ljudi otvoreno su se stavili pod okrilje ustaškog pokreta. Podržavajući ustaški pokret i veličajući uticaj NDH, oni su u dogovoru sa emigrantima Ilijom Leticom i Marijanom Perkovićem organizovano radili na uključivanju mase u ustašku organizaciju. Istina, određeni broj ljudi iz našeg sela još uvijek neopredijeljen upozoravao je ko su pomenuti ljudi i kakvi su njihovi mračni ciljevi. Ja i Jozo Musić smo u ljeto 1941. godine, pošto smo znali za izvršeni zločin nad Srbima iz Cebare, pobjegli u polje i nekoliko noći proveli spavajući u naviljcima. Zajednički smo konstatovali da politika koju vodi Pavelić i njegovi doušnici u selu nije pravilna niti garantuje uspjeh i pobjedu. Za nas je bilo nehumano bacanje naših susjeda Srba u jamu i podjela njihove imovine među našim mještanima iz Kovača i Omerovića. Uticaj KPJ (Komunistička partija Jugoslavije) u prvoj godini rata u našem selu nije se osjećao. Kada su koncem jula i početkom avgusta 1942. godine u duvanjski kraj došle proleterske jedinice, simpatizeri i revnosni pripadnici ustaškog pokreta konjima i kolima bježe u Hercegovinu. Ti koji su bježali u Hercegovinu i poštene ljude su ubjeđivali da im tu nema bezbjednosnog opstanka jer će i njih partizani uhapsiti. Nas nekoliko, bez obzira na veliki pritisak koji su na nas vršili domaći izdajnici iz sela, odlučili smo da ostanemo u selu, a to su: Perković Marko (Markelac), Perković Jure, Pranjić Ante (cestar) i Petrović Jozo. Proleterski komandanti su informisani o bježanju u Hercegovinu kako onih koji su bili u službi okupatora, tako i onih koji su

[51] Arhiv župe Tomislavgrad, spis 27, str. 137.

imali tolerantan stav prema okupatoru i partizanima. Na pregovore sa predstavnicima proleterskih jedinica u avgustu 1942. godine ispred našeg sela išli su u Duvno: Perković Marko, Perković Jure, Tomić Jozo, Pranjić Ante i Petrović Jozo.

Prvi NOO (Narodnooslobodilački odbor) za Kovače formiran je u avgustu 1942. godine. Funkciju predsjednika obavljao je Perković Marko (Markelac), a članovi odbora bili su: Tomić Jozo, Perković Jure, Pranjić Ante i Petrović Jozo."

Tomić Jozo, Kovači

ZLOČIN U SELIMA PRISOJE I VRILO

Na početku rata, kad su vlast u Duvnu preuzele ustaše, logornici i stožernici, odmah su pozvali Srbe da se jave u Duvno radi potpisivanja lojalnosti ustaškoj vlasti. Srbi iz sela i grada odazvali su se pozivu i tom prilikom su odmah zatvoreni. Na poziv ustaške vlasti nisu se odazvali Srbi iz sela Prisoja i Vrila. Umjesto u Duvno, muškarci iz ta dva sela bježali su u planinu i u druga mjesta i stigli su i do Glamoča.

Bježanje Srba iz sela Vrilo ustašama je stvaralo problem pošto su planirali da niko od srpskog življa ne pobjegne jer to ugrožava planove etničkog čišćenja Srba sa područja opštine Duvno. Bježanje Srba iz sela Vrilo i Prisoje smatra se jednim od razloga zbog kog su Srbi koji su bili u zatvoru polovinom mjeseca juna pušteni iz zatvora u Duvnu.

Ustaše su na prevaru i ubjeđivanja porodice pobjeglih Srba nagovorili da im odaju tajnu gdje se Srbi kriju da bi ih vratili u selo svojim kućama, zaklinjući se da im se ništa neće desiti. Najuporniji u ubjeđivanju Srba za sigurnost bio je fra Karlo Grbavac. Srbi su ponovo nasjeli na prevaru, vratili su se u selo. Dok su tu stigli, po selu Prisoju i Vrilu organizovano je njihovo hapšenje.

Srpsko stanovništvo iz Prisoja i Vrila sakupljano je čitavu noć. Ustaše su ih zatvorile na Karlovu Hanu. Drugo veče su ih otjerali u selo Golinjevo, gdje su prenoćili. Sledeće noći su ih otjerali u planinu Kamešnicu, do jame zvane Tuščića gaj. Svi dovedeni, njih 78, pobacani su u ovu jamu. Na osnovu svjedočenja do kojih sam došao, utvrdio sam da se stradanje Srba iz sela Prisoja i Vrila desilo dva dana poslije stradanja Srba iz sela Cebara, a to je 3. avgust 1941. godine. U svjedočenju Riste Vlajčića, kao dan stradanja Srba u tim selima navodi se kraj mjeseca juna. U izjavama svjedoka i nekim vojnim izvještajima navodi se da su Srbi iz Prisoja i Vrila bježali u planinu. Bježanja Srba duvanjskih sela u planine desila su se poslije prvih hapšenja u aprilu 1941. godine i drugi put u toku mjeseca juna.

Na osnovu svjedočenja, ustaše su početkom avgusta, na osnovu utvrđenih spiskova, u selu Prisoju pohvatali 24, a u selu Vrilo 66 Srba i tog dana sve ih ubili i bacili u jame na planini Grabovici. U jamu Golubinku, nedaleko od sela Grabovica, bacili su 16 Srba iz Prisoja, svi prezimena Bošnjak. Srbe iz sela Vrilo ustaše su

pohvatale noću, odveli ih do Golinjeva, gdje su prenoćili i drugog dana su odvedeni do jame u Tuščića gaju na planini Kamešnici. Tu je ubijeno i u jamu bačeno 78 Srba iz sela Vrilo i Prisoja.

Jama u planini Kamešnici, koja se nalazi u Tuščića gaju, udaljena je dvadesetak kilometara južno od Livna. Duboka je oko 40 metara i u nju je bačeno preko 270 Srba iz sela Golinjeva, Vrila i Prisoja.

Jama Golubinka u Grabovici bila je dosta plitka, pa je nekoliko žrtava preživjelo tumbanje niz litice jame. Da su Srbi u jami živi saznali su čobani, pa su im donosili hranu i vodu. Trećeg dana, kad su ustaše saznale za žive Srbe u jami, došle su do jame, izvadile preživjele, odmah ih streljale i ponovo bacile u jamu.[52]

Nema saznanja da je neko od Srba iz ta dva sela uspio da preživi zločin, zato nije bilo ni Srba koji bi o tom zločinu mogli svjedočiti. O stradanju Srba iz Prisoja i Vrila svjedočili su Hrvati i članovi porodica stradalih, koji su živjeli u drugim mjestima, ali su imali saznanja o mjestu, načinu i izvršiocima tog zločina.

Od Srba iz sela Prisoja i Vrila preživjela je jedino Savka Bošnjak, koja je bila udata za Hrvata Ćurića. Da bi preživjela ustaške zločine, promijenila je ime u Franka. Sahranjena je na katoličkom groblju i na njenom spomeniku piše da tu počiva Ćurić Franka rođena Bošnjak. Savka je imala četvoro djece.

MJESTO ZLOČINA JAMA GOLUBINKA U GRABOVICI

U jamu Golubinku bačeni su Srbi iz Prisoja:

1. Bošnjak Nikole Simo	Duvno	1890.	1941.	Golubinka
2. Bošnjak Sime Vlado	Prisoje	1927.	1941.	Golubinka
3. Bošnjak Vase Ruža	Prisoje	1890.	1941.	Golubinka
4. Bošnjak Vase Anđa	Prisoje	1912.	1941.	Golubinka
5. Bošnjak Todora Luka	Prisoje	1910.	1941.	Golubinka
6. Bošnjak Luke Nedeljko	Prisoje	1918.	1941.	Golubinka
7. Bošnjak Luke Petar	Prisoje	1936.	1941.	Golubinka
8. Bošnjak Luke Zorka	Prisoje	1937.	1941.	Golubinka
9. Bošnjak Todora Kosta	Prisoje	1910.	1941.	Golubinka
10. Bošnjak Koste Nemanja	Prisoje	1939.	1941.	Golubinka
11. Bošnjak Ile Stana	Prisoje	1915.	1941.	Golubinka
12. Bošnjak Ile Stanko	Prisoje	1917.	1941.	Golubinka
13. Bošnjak Stojana Ljubica	Prisoje	1927.	1941.	Golubinka
14. Bošnjak Stojana Bogdan	Prisoje	1927.	1941.	Golubinka
15. Bošnjak Stojana Momčilo	Prisoje	1923.	1941.	Golubinka
16. Bošnjak Stojana Veljko	Prisoje	1935.	1941.	Golubinka

[52] Arhiv župe Tomislavgrad, spis 27, str. 137.

MJESTO ZLOČINA JAMA U TUŠČIĆA GAJU U PLANINI KAMEŠNICI

U jamu u Tuščića gaju ustaše su bacile Srbe:

1. Bošnjak Koste Stana	Prisoje	1938.	1941.	Kamešnica
2. Bošnjak Koste Sava	Prisoje	1920.	1941.	Kamešnica
3. Bošnjak Sime Danica	Prisoje	1920.	1941.	Kamešnica
4. Bošnjak Sime Danica	Prisoje	1937.	1941.	Kamešnica
5. Bošnjak Sime Mara	Prisoje	1930.	1941.	Kamešnica
6. Bošnjak Sime Ana	Prisoje	1926.	1941.	Kamešnica
7. Bošnjak Sime Milan	Vrilo	1905.	1941.	Kamešnica
8. Asić Ile Pero	Vrilo	1898.	1941.	Kamešnica
9. Asić Mile Ile	Vrilo	1901.	1941.	Kamešnica
10. Asić Ile Niko	Vrilo	1907.	1941.	Kamešnica
11. Asić Ile Tomo	Vrilo	1935.	1941.	Kamešnica
12. Asić Ile Ruža	Vrilo	1875.	1941.	Kamešnica
13. Asić Jove Mara	Vrilo	1911.	1941.	Kamešnica
14. Asić Pere Simo	Vrilo	1935.	1941.	Kamešnica
15. Asić Pere Nedeljko	Vrilo	1937.	1941.	Kamešnica
16. Asić Pere Jovo	Vrilo	1920.	1941.	Kamešnica
17. Asić Pere Niko	Vrilo	1921.	1941.	Kamešnica
18. Asić Pere Milica	Vrilo	1925.	1941.	Kamešnica
19. Asić Pere Stana	Vrilo	1910.	1941.	Kamešnica
20. Asić Pere Joka	Vrilo	1923.	1941.	Kamešnica
21. Asić Pere Sava	Vrilo	1940.	1941.	Kamešnica
22. Asić Pere Milica	Vrilo	1940.	1941.	Kamešnica
23. Asić Pere Mijo	Vrilo	1891.	1941.	Kamešnica
24. Asić Pere Stojan	Vrilo	1940.	1941.	Kamešnica
25. Asić Pere Bogdan	Vrilo	1908.	1941.	Kamešnica
26. Asić Pere Niko	Vrilo	1911.	1941.	Kamešnica
27. Asić Pere Miro	Vrilo	1921.	1941.	Kamešnica
28. Asić Pere Jovo	Vrilo	1937.	1941.	Kamešnica
29. Asić Tome Nikola	Vrilo	1917.	1941.	Kamešnica
30. Asić Tome Milica	Vrilo	1912.	1941.	Kamešnica
31. Asić Tome Mara	Vrilo	1980.	1941.	Kamešnica
32. Asić Nikole Ilija	Vrilo	1939.	1941.	Kamešnica
33. Asić Nikole Stana	Vrilo	1938.	1941.	Kamešnica
34. Asić Nikole Pero	Vrilo	1938.	1941.	Kamešnica
35. Asić Nikole Pero	Vrilo	1890.	1941.	Kamešnica
36. Asić Nikole Miloš	Vrilo	1936.	1941.	Kamešnica
37. Asić Luke Tomo	Vrilo	1923.	1941.	Kamešnica
38. Asić Luke Stana	Vrilo	1911.	1941.	Kamešnica
39. Asić Luke Luka	Vrilo	1875.	1941.	Kamešnica

40. Asić Luke Vojo	Vrilo	1919.	1941.	Kamešnica
41. Asić Mile Momčilo	Vrilo	1935.	1941.	Kamešnica
42. Asić Mile Milica	Vrilo	1933.	1941.	Kamešnica
43. Asić Mile Branko	Vrilo	1937.	1941.	Kamešnica
44. Asić Mile Anđa	Vrilo	1935.	1941.	Kamešnica
45. Asić Dušana Milica	Vrilo	1904.	1941.	Kamešnica
46. Asić Dušana Branko	Vrilo	1924.	1941.	Kamešnica
47. Asić Dušana Mara	Vrilo	1927.	1941.	Kamešnica
48. Asić Dušana Miško	Vrilo	1936.	1941.	Kamešnica
49. Asić Bogde Mara	Vrilo	1939.	1941.	Kamešnica
50. Asić Mije Nevenka	Vrilo	1938.	1941.	Kamešnica
51. Asić Mije Ljubo	Vrilo	1934.	1941.	Kamešnica
52. Asić Mije Luka	Vrilo	1937.	1941.	Kamešnica
53. Asić Mije Dušan	Vrilo	1926.	1941.	Kamešnica
54. Asić Milena	Vrilo	1935.	1941.	Kamešnica
55. Asić Laze Joka	Vrilo	1900.	1941.	Kamešnica
56. Vulić Mihajlo Milica	Vrilo	1929.	1941.	Kamešnica
57. Vulić Mije Anđa	Vrilo	1900.	1941.	Kamešnica
58. Vulić Miška Joka	Vrilo	1920.	1941.	Kamešnica
59. Vulić Tome Mara	Vrilo	1890.	1941.	Kamešnica
60. Asić Luke Branka (Zdilar)	Vrilo	1914.	1941.	Kamešnica
61. Vulić Luke Joka (Zdilar)	Vrilo	1920.	1941.	Kamešnica
62. Vulić Jove Mijo	Vrilo	1906.	1941.	Kamešnica
63. Vulić Jove Mirko	Vrilo	1910.	1941.	Kamešnica
64. Vulić Mihajla Dušan	Vrilo	1925.	1941.	Kamešnica
65. Vulić Mirka Jovo	Vrilo	1937.	1941.	Kamešnica
66. Vulić Mirka Milka	Vrilo	1940.	1941.	Kamešnica
67. Vulić Vase Jovo	Vrilo	1881.	1941.	Kamešnica
68. Vulić Mije Anica	Vrilo	1923.	1941.	Kamešnica
69. Vulić Tome Mirko	Vrilo	1914.	1941.	Kamešnica
70. Vulić Vase Jovo	Vrilo	1861.	1941.	Kamešnica
71. Vulić Tome Nino	Vrilo	1915.	1941.	Kamešnica
72. Vulić Jove Mihajlo	Vrilo	1901.	1941.	Kamešnica
73. Bošnjak Luke Dragica	Prisoje	1918.	1941.	Kamešnica
74. Bošnjak Koste Branko	Prisoje	1939.	1941.	Kamešnica

Žrtve porodice Zelen iz Prisoja:

75. Zelen Jovana Sava, rođena 1887. godine, ubijena i bačena u jamu u Kamešnici 1941.

76. Zelen Koste Savo, rođen 1885. godine, ubijen i bačen u jamu u planini Kamešnici 1941.

77. Zelen Save Gojko, rođen 1910, ubijen i bačen u jamu u planini Kamešnici 1941.

78. Zelen Save Luka, rođen 1908, ubijen i bačen u jamu u planini Kamešnici 1941.

Prema spisku žrtava ustaškog terora, upisanih u registar žrtava rata, koji je ustanovio SUBNOR u Duvnu, u jamu u Tuščića gaju u planini Kamešnici bačeno je devet članova porodice Vulić iz sela Vrilo. U knjizi Milana Bulajića „Ustaški zločini genocida“, u kojoj su upisana imena žrtava, kako je kao izvor podataka naveden registar SUBNOR-a, utvrdili smo da prilikom prepisa nisu upisana imena pet žrtava članova porodice Vulić.

Pored porodice Vulić, u navedenu knjigu Milana Bulajića nisu upisana imena četiri žrtve porodice Zelen, koja se takođe nalaze u registru SUBNOR-a.

Porodica Zelen nije bila domicilno stanovništvo u Prisoju, ali je vjerovatno u Prisoju neko od članova porodice bio zaposlen u šumarstvu ili na održavanju cesta, ili nekom drugom zanimanju. Kako prezime Zelen nije od davnina bilo u tom selu, vjerovatno su prilikom popisa, zbog sumnji u vjerodostojnost podataka, izostavljeni sa spiska koji je objavljen u Bulajićevoj knjizi.

Četiri člana porodice Zelen koji su živjeli u Prisoju i 16 članova porodice Vulić iz Prisoja, koji su bačeni u jamu u planini Kamešnici, pored spiska žrtava popisanih u registru SUBNOR-a u Duvnu, nalaze se i na spisku žrtava u Muzeju žrtava genocida u Beogradu, kao i na popisu žrtava fašističkog terora koji je sačinio Savezni zavod za statistiku 1960. godine.

Prijavu žrtava koje su ubijene početkom avgusta 1941. godine iz sela Prisoja i Vrila u registar SUBNOR-a obavila je Mjesna organizacija Saveza boraca iz Prisoja.

Kako se broj žrtava porodice Vulić i broj žrtava porodice Zelen iz Prisoja i Vrila nalazi i u drugim dokumentima i imajući u vidu podatak o izvoru informacija koji je dostavljao podatke o žrtvama fašističkog terora, sa velikom sigurnošću može se konstatovati da su oni bili žrtve koje su završile u jami u Tuščića gaju u planini Kamešnici.

Broj žrtava ustaškog terora u Prisoju i Vrilu teško je utvrditi jer u tim selima niko od Srba nije ostao živ, pa nije imao ni ko da prijavi broj nastradalih.

Iz navedenih razloga ne može se sa velikom sigurnošću utvrditi tačan broj žrtava Srba koji su završili u jami u Tuščića gaju. U tekstovima i svjedočenjima spominje se oko 80 žrtava.

Na osnovu nekoliko izvora – popisa žrtava koji je izvršio Savezni zavod za statistiku, evidencije koja je obavljena u SUBNOR-u i izjava rodbine žrtava navedenih sela – utvrdio sam 78 žrtve koje su prvih dana mjeseca avgusta, najvjerovatnije 3. avgusta ubijene i bačene u Tuščića jamu na planini Kamešnici.

Prema popisu žrtava fašističkog terora koji je izvršio Savezni zavod za statistiku, u Vrilu je stradalo 16 članova porodice Vulić. Pored navedenog izvora podataka, postoji i drugi dokaz o broju stradalih članova te porodice u selu Vrilo.

U predmetu istrage o ratnim zločinima koja je vođena protiv fra Mije Čuića i njegovih saradnika, oni se terete za stradanje Srba u Prisoju i Vrilu. U tekstu izjave

svjedoka Mile Ivande spominju se samo nosioci domaćinstava i broj članova porodice, i to: pet porodica Asića sa 45 članova, jedna porodica Jove Vulića sa 10 članova i jedna porodica Save Vujanovića sa tri člana. U Vrilu je živila i porodica Tome Vulića, koja se ne pominje u tekstu, a stradala je.

Ni u jednoj drugoj izjavi, dokumentu, ni u spiskovima žrtava terora koji je objavio Savezni zavod za statistiku ne spominje se prezime Vujanović, pa se sa sigurnošću ne može utvrditi da je porodica Save Vujanovića stradala u selu Vrilo. Možda je Porodica Vujanović živjela u Prisoju, a nije porijeklom iz Prisoja i Vrila, pa nije mogla ni biti evidentirana na spisku žrtava koje je istraživao Savezni zavod za statistiku, jer je popis vršen prema mjestu rođenja žrtve.

U Prisoju je likvidacija srpskog stanovništva provedena pod rukovodstvom Petra Ćavarušića, ustaškog emigranta, mještanina koji je po nalogu Rafaela Bobana dva dana poslije zločina u Cebari organizovao hapšenja i zatvaranja srpskog življa u Prisoju i u Vrilu.

Izvršioci zločina u Prisoju i Vrilu bili su: Mile Ćavarušić zv. Kotlac, Ivan Perković Jozin, Ivan Ćurić Gutin, član sreskog NO (Narodnog odbora) u Prisoju, Luka Ćurić Perin, Luka Drmić pok. Mate, Iko Ćurić pok. Stipe, Mato Ćurić Dragičev iz Prisoja, Željko Šarušić iz Vrila, Mate Ćurić zv. Hrpić ispod Privale, Stipan Drmić pok. Ike, Ante Drmić Ikin, Jandre Drmić pok. Bože, Jure Drmić Krivušić Litrov, Stipe Drmić Krešin, Paško Drmić Krešin, Jozo Ćurić pok. Ivana, Ante Ćurić pok. Marka, Luka Krišto pok. Cvitana, žandar Oračić Ante iz Vinjana i Mate Bošković, narednik.

Svjedočenja o stradanju Srba u selu Prisoje i Vrilo

Komisija za istraživanje zločina u Duvnu, a u vezi sa dopisom okružnog organa BiH ZEMKOM-a za okrug Livno broj 79 od 14. 4. 1945. godine, sastavljen kod opštinskog N. odbora Duvno, srez Duvno, okrug Livno, 3. 5. 1945. god. u krivičnom predmetu protiv župnika fra Mije Čuića iz Duvna kao ustaškog suradnika i duhovnog inicijatora logora iz Duvna. Logornika Jože Brstila, Tade Lerote, Vinka Grgića, Frane Radoša, Mije Radoša, Zvonka Tadića, Mirka Tomasa, Slavka Kokotovića, Joze Jažice, Marka Kuprešaka zv. Čavara, ust. poverenika Bariše Žigića, Vlade Kokotovića, Antelja Madunića, Branka Zrna, Bajre Tanovića, Salke Karalića, Škoro Mije, Viktora Medveda, Ivana Kovačevića zbog interniranja i bacanja Srba iz Duvna, sela Cebare, Prisoja i Vrila u jame.

Komisija u Zapisniku inv. br. 213 od 3. 5. 1945. godine konstatuje do kojih saznanja je došla, kao i da istraga nije završena, ali su utvrđene neke činjenice, i to:

„U selu Vrilu i Prisoju niko nije živ ostao od srpske porodice pošto je sve poubijano i u jame bačeno, te smo mogli doznati samo imena kućnih starešina i broj

članova porodice, i to su sledeća lica: Mile Asić sa 17 članova porodice, Dušan Asić sa pet članova porodice, Pero Asić sa pet članova porodice, Zeko Asić sa četiri člana porodice, Mijo Asić sa 14 članova porodice, Jovo Vulić sa 10 članova porodice, Simo Bošnjak sa 16 članova porodice, Momčilo Bošnjak sa pet članova porodice, Savo Vujanović sa tri člana porodice.

O navedenim ubistvima gore još vodimo istragu, te se nadamo da ćemo iznaći ko je još učestvovao u tim ubistvima. I čim saznamo, naknadno ćemo vas obavijestiti u najkraćem roku.

Svjedočenje Marka Čurića

Svjedočenje koje je dao Komisiji za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača u Duvnu 23. juna 1946. godine.

Čurić Marko pok. Ilije, rodom iz Prisoja, star 50 godina, po zanimanju zemljoradnik, pred komisijom izjavljuje:

„Za vrijeme stare Jugoslavije u Prisoju, kao i u okolnim selima, nije bilo nikakve mržnje između katolika i pravoslavaca.

Pod uticajem ustaškog logora u Duvnu, kao i Ćavarušić Pere pok. Ilije, Perković Joze pok. Mate, Odak Jakova, financ. preglednika, pristupaju pojedinci iz Prisoja ustašama i vežu se uz ustašku bandu.

U Prisoju je postojala žandarmerijska stanica, koja je imala oko osam žandara i financiski odjel, gdje je bilo upošljeno šest financa. Žandari i financi usko su surađivali sa ustaškim logorom u Duvnu i postali glavni oslonac ustaške vlasti.

Dva dana posle ubijanja pravoslavaca u selu Cebara došao je Rafael Boban u civilnom autu u selo Prisoje i sastao se na Karlovom Hanu sa Ćavarušić Perom, ustaškim emigrantom, Perković Jozom i Odak Jakovom. Tom sastanku prisustvovali su financi i žandari, kao i još neki seljani koji su došli kad su vidjeli da se civilni auto zaustavio. Tom prilikom Rafael Boban rekao je Ćavarušiću, Perkoviću, Odaku i drugima da do ujutro hoće da ne bude pravoslavaca u selu: 'Ako vi njih nećete poubijati, ja ću vas.'

Odmah kad je Boban otišao, Ćavarušić je popisao imena prisutnih seljaka i zapretio im da ne smiju odati pravoslavcima to što je Boban kazao. Ti istu noć Ćavarušić Pero u zajednici sa žandarima, financima, kao i ostalim ustaškim simpatizerima pošao je od kuće do kuće pravoslavaca i odvodio starce, muškarce, žene i djecu u kuću na Karlovom Hanu, gdje su ih zatvorili. Kad su pravoslavci pitali kuda ih vode, ustaše su odgovarale da im se ima održati neki govor i da će ih pustiti.

Zaseok Bošnjaka, oko 16 članova, pohvatali su ih tu istu noć i nisu ih odveli u kuću na Karlovu Hanu, već su ih direktno odveli na jamu Golubinka u Grabovici. Ustaše su ih žive pobacali u jamu, ali kako jama nije mnogo duboka, to je većina pobacanih u jamu ostala živa. Vidivši ustaše da im pastiri u jamu bacaju kruh, nakon

trećeg dana došli su: Odak Jakov, fin. preglednik, Anto Arašić, financ, Jakov Drmić zvani Oblačević i još neke druge ustaše, te su povadili preostale žive iz jame Golubinke i na licu mjesta ih postreljali.

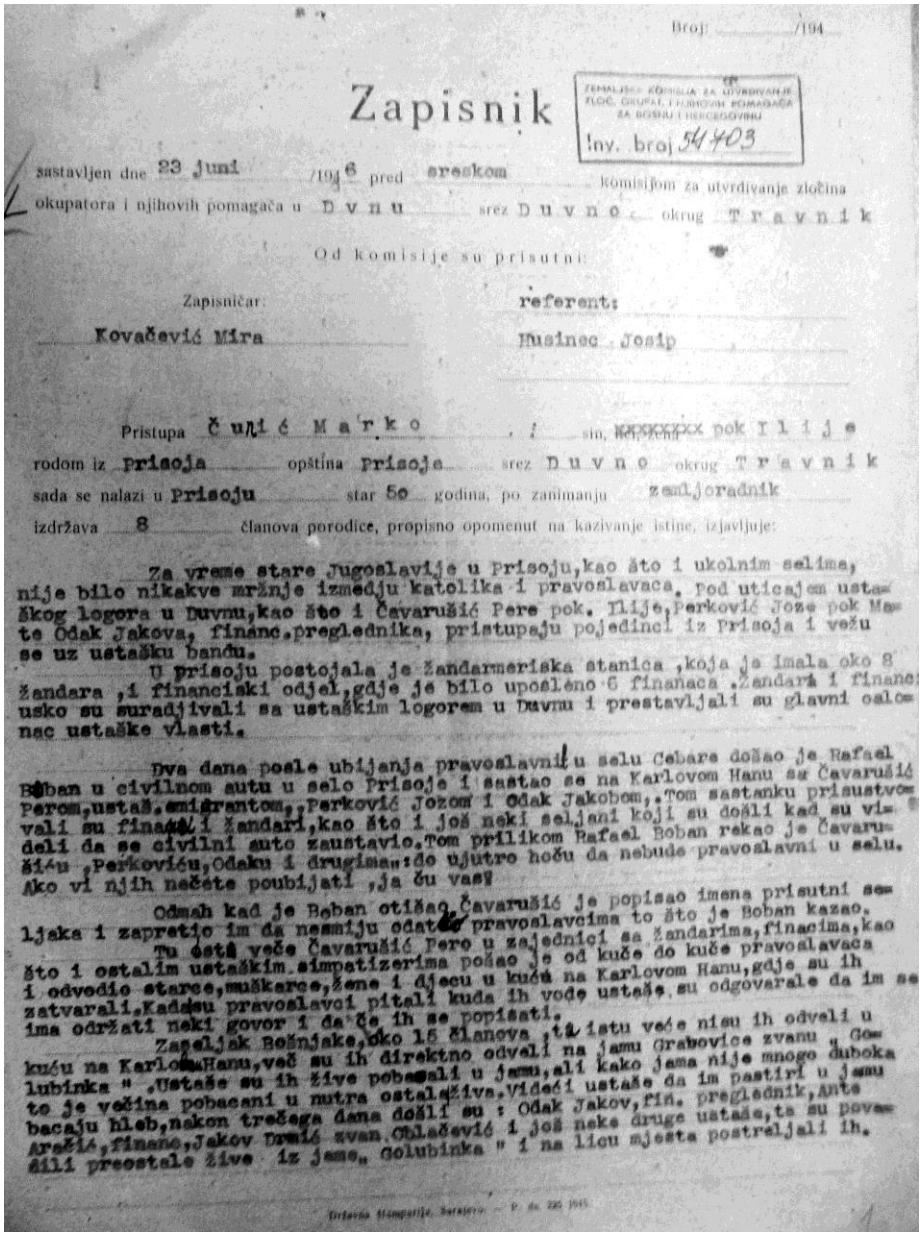

Broj: /194

Zapisnik

ZEMALJSKA KOMISIJA ZA UTVRĐIVANJE ZLOČ. OKUPAT. I NJIHOVIH POMAGAČA ZA BOSNU I HERCEGOVINU
Inv. broj 54403

sastavljen dne 23 juni /1946 pred srezkom komisijom za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača u Duvnu srez Duvno okrug Travnik

Od komisije su prisutni:

Zapisničar: Kovačević Mira

referent: Musinec Josip

Pristupa Čulić Marko sin, pok Ilije

rodom iz Prisoja opština Prisoja srez Duvno okrug Travnik

sada se nalazi u Prisoju star 50 godina, po zanimanju zemljoradnik

izdržava 8 članova porodice, propisno opomenut na kazivanje istine, izjavljuje:

Za vrame stare Jugoslavije u Prisoju,kao što i ukolnim selima, nije bilo nikakve mržnje izmedju katolika i pravoslavaca. Pod uticajem ustaškog logora u Duvnu,kao što i Čavarušić Pere pok. Ilije,Perković Joze pok Mate Odak Jakova, financ.preglednika, pristupaju pojedinci iz Prisoja i vežu se uz ustašku bandu.

U prisoju postojala je žandarmeriska stanica ,koja je imala oko 8 žandara ,i financiski odjel,gdje je bilo upošleno 6 finanaca .Žandari i financi usko su suradjivali sa ustaškim logorom u Duvnu i prestavljali su glavni oslonac ustaške vlasti.

Dva dana posle ubijanja pravoslavni u selu Cebare došao je Rafael Boban u civilnom autu u selo Prisoje i sastao se na Karlovom Hanu sa Čavarušić Perom,ustaš.emigrantom,,Perković Jozom i Odak Jakobom,.Tom sastanku prisustvovali su financi i žandari,kao što i još neki seljani koji su došli kad su videli da se civilni auto zaustavio.Tom prilikom Rafael Boban rekao je Čavarušiću ,Perkoviću,Odaku i drugima:do ujutro hoću da nebude pravoslavni u selu. Ako vi njih načete poubijati ,ja ću vas!

Odmah kad je Boban otišao,Čavarušić je popisao imena prisutni seljaka i zapretio im da nesmiju odat pravoslavcima to što je Boban kazao.

Tu ostaje veče Čavarušić Pero u zajednici sa žandarima,financima,kao što i ostalim ustaškim simpatizerima pošao je od kuće do kuće pravoslavaca i odvodio starce,muškarce,žene i djecu u kuću na Karlovom Hanu,gdje su ih zatvarali.Kad su pravoslavci pitali kuda ih vode ustaše su odgovarale da im se ima održati neki govor i da će ih se popisati.

Zapeljak Božnjake,oko 15 članova ,tu istu veće nisu ih odveli u kuću na Karlovu Hanu,već su ih direktno odveli na jamu Grabovice zvanu u Golubinka " .Ustaše su ih žive pobacali u jamu,ali kako jama nije mnogo duboka to je većina pobacani u nutra ostala živa.Videći ustaše da im pastiri u jamu bacaju hleb,nakon trećega dana došli su : Odak Jakov,fin. preglednik,Ante Arašić,financ,Jakov Drmić zvan Oblačević i još neke druge ustaše,ta su povadili preostale žive iz jame„ Golubinka " i na licu mjesta postreljali ih.

Državna štamparija, Sarajevo — P. br. 225 1945.

Ostali pravoslavci Vulići i Asići iz Vrila sakupljeni su u kuću na Karlovu Hanu i kako je njihovo prikupljanje trajalo čitavu noć, nisu ih odmah likvidirali. Proveli su u kući zatvoreni čitav dan, došle su ustaše naveče i otjerali sve pravoslavce u selo

Golinjevo u livanjskom srezu. U Golinjevu su prenoćili, a drugi dan naveče ustaše su ih dotjerali u planinu Kamešnicu do jame zvane Tuščića gaj.

Glavni zločinci koji su vodili pravoslavce bili su Ćavarušić Pero, Perković Jozo, Odak Jakov, financi i žandari iz Prisoja i poznati krvnik iz Golinjeva Vodopija, ustaški satnik. U toj istoj jami Tuščića gaju dva dana prije ovog zločina bila je likvidacija oko 200 pravoslavaca iz Golinjeva, sreza livanjskog.

Dovedoše pravoslavce do jame, neke su poklali, druge su žive bacili u jamu, dok su treći sami skakali u jamu. Kao najveći krvnik u ovom ubijanju isticao se ustaški satnik Vodopija. On je stajao kod same jame sa sjekirom i svakog kog bi doveli do jame udarao je sjekirom po glavi.

Kada je Vodopija pobacao u jamu četiri sina, četiri nevjeste i šestoro unučadi starice Ruže Asić iz Prisoja, tad je doveo staricu najzadnju do jame. Dao joj je cigaretu da zapali i upitao je: „Stara, bili se ti htjela vratiti kući?“ Na odgovor starice da bi se htjela vratiti, on ju je udario sjekirom po glavi i bacio je u jamu.

Tog dana stradalo je oko 80 muških, ženskih i djece pravoslavaca iz sela Vrilo.

Drugi dan ustaše su pričale da su pravoslavce odveli u Livno na saslušanje, ali već se svuda znalo o tom zločinu.

Najpoznatiji zločinci iz sela Prisoja i Vrila su:

1. Ćavarušić Pero pok. Ilije, rođen u Prisoju, oko 38 godina, emigrant od 1928. godine. Kao emigrant radio je u Belgiji i stupivši u ustašku organizaciju, boravio je u Italiji. Padom Jugoslavije povratio se u NDH činom vodnika, te za kratko vrijeme postao satnik. On je jedan od prvih emigranata sreza Duvno koji se vratio iz emigracije i koji je počinio najviše zla. Juna mjeseca 1941. godine došao je u Prisoje. Odmah po dolasku organizirao je ustaše po okolnim selima i nagonio narod da stupi u ustašku organizaciju. Seljanima je otvoreno pretio da će streljati onoga koji će nešto govoriti protiv ustaša.

Poslije pokolja pravoslavaca iz Prisoja postao je komandant grada Duvna, popljačkao pravoslavnu crkvu, pljačkao privatne stanove pravoslavaca i donosio robu svojoj kući. Kao komandant mjesta Duvno bio je do 25. jula 1942. godine, kad je pred partizanima pobjegao u Hercegovinu. Godine 1943. bio je na dužnosti u Bugojnu, gdje je sabrao 40 pravoslavaca i dao ih je spaliti u jednoj kući. Do oslobođenja bio je u Zagrebu i zna se da je došao do Maribora. Da li je pobjegao u inostranstvo i da li je živ ne zna se.

Kratak opis: srednje visine, crnomanjast, na kapku desnog oka imao oveći mladež.

2. Perković Jozo pok. Mate, oko 50 godina. Poznat je kao jamar, koljač i ustaša. Poginuo u borbi u Dalmaciji 1942. godine.

3. Odak Jakov, oko 50 godina, iz Hercegovine, financijski preglednik i šef financa u Prisoju. Družio se sa najistaknutijim ustašama. Kad je bilo likvidiranje Srba

iz sela Prisoja, u zajednici sa ostalim financima i žandarima išao je od kuće do kuće pravoslavaca i vodio ih u kuću na Karlovu Hanu. Bacao ih je u jamu i ubijao preživjele pravoslavce koje je izvadio iz jame. Dolaskom partizana u Duvno pobjegao je u Mostar. Danas čujem da je na slobodi i u državnoj službi.

4. Đuro Brovac ili neko slično ime. Ruski bjelogardejac, financ u Prisoju, star oko 50 godina. Usko je sarađivao sa Odakom. Hvatao je pravoslavce u Prisoju, vezivao ih i bacao u jame jula 1941. godine. Dolaskom partizana 1942. godine u Livno pobjegao je u Mostar, a sad se nalazi u službi kao financijski preglednik u Petrovaradinu.

5. Ante Aričić, Hercegovac, oko 45 godina, rodom iz okolice Posušja ili Imotskog, financ u Prisoju. On je sudjelovao u hvatanju pravoslavaca i u bacanju u jame. Preživjele pravoslavce iz jame Golubinka on je vadio i on ih je ubijao. Dolaskom partizana u Duvno 1942. godine otišao je u Mostar, a gdje se sada nalazi i da li je živ, ne znam.

6. Mate Bošković iz Hercegovine, oko 42 godine. Bio je komandir žandarmerijske stanice u Prisoju, po činu narednik. Učestvovao je u hvatanju pravoslavaca i njihovom bacanju u jame. Godine 1942. bio je premješten za komandira žandarmerijske stanice u Duvnu. Poslije je postao poručnik i premješte je na dužnost kod Vinkovaca. Da li je živ i gdje se nalazi, ne znam.

7. Ljubičić Ivan pok. Jandre, iz Prisoja. Star oko 38 godina, visok, crnomanjast. On je učestvovao u hvatanju pravoslavaca i u bacanju u jame. Danas se krije u šumi.

8. Mirko Kapulica pok. Ike, iz Prisoja oko 24 godine, zemljoradnik, srednje visine, suhonjav, crnomanjast. Pod uticajem svog brata emigranta odmah osnutkom NDH otišao u ustašku vojnu u Zagreb. Godine 1943. ubio je u Prisoju Božu Ljubičića, glavara sela za vrijeme stare Jugoslavije, zbog lične osvete. Maja mjeseca 1944. došao je iz Zagreba kao ustaški poručnik, organizirao je bandu od 200 zlikavaca (zlikovaca), odlazio po selima, te je pljačkao i ubijao narod. Oslobođenjem Duvna povukao se u šumu sa svojom bandom, gdje se još krije i danas u srezu Duvno.

9. Drmić Jozo pok. Matka, iz sela Vrilo, Prisoje, oko 50 godina. On je bio poznati jamar i koljač. Poginuo je aprila 1946. godine u Grabovici kao škripar.

10. Drmić Ivan pok. Stipe, iz Vrila–Prisoje, oko 44 godine. Hvatao je pravoslavce i bacao ih u jame. Sad se nalazi u zatvoru Zenica, osuđen je na 20 godina zatvora.

11. Čurić Mate pok. Ilije, iz Prisoja, oko 44 godine. Sudjelovao je u hvatanju i bacanju pravoslavnih u jame 1941. godine. Sada se nalazi u zatvoru u Travniku pod istragom.

12. Šola Zvonko pok. Jure, iz Prisoja, oko 30 godina. On i brat mu Tomislav dobili su židovsku radnju u Zagrebu 1941. godine. Dolaskom partizana u Zagreb vratio se u Prisoje. Iz Zagreba su tražili podatke o njemu. Januara 1946. godine pobjegao. Sad je na nepoznatom boravištu.

13. Šola Marijan Ikin, iz Prisoja, oko 38 godina. On je bio ustaški emigrant i dolaskom NDH bio je stožernik u Bihaću. Po oslobođenju Zagreba došao je u Prisoje, gdje mu je župnik fra Karlo Grbavac dao krsni list pod krivim imenom, s kojim je uspio da pobjegne. Nepoznato je boravište, a vjerovatno je u inostranstvu.

14. Fra Karlo Grbavac, iz Hercegovine, oko 52 godine. Poznat još u vrijeme stare Jugoslavije kao ustaša, a po dolasku NDH ustaški organizator. Godine 1942, kada su se pojavili partizani u okolici Duvna, on je sa prepovjednice govorio: 'Borite se protiv partizana. I ako nemate pušku, uzmete purać (drvena kašika kojom se miješa pura – kačamak) i borite se.' Osuđen je na 15 godina u zatvoru je u Banjaluci.

15. Krivić Ivan pok. Marka, iz Prisoja, oko 52 godine, malog rasta, crnomanjast, donja usna nabreknuta. Hvatao pravoslavce i bacao ih u jame. Sarađivao je sa ustašama i pljačkao i bio je poznati pijanac. Oslobođenjem Duvna otišao je sa ustašama i o njemu se ne zna ništa.

16. Drmić Luka pok. Matka, iz Prisoja, oko 47 godina. Ustaški emigrant, bio na službi u Jajcu kao ustaški poručnik. On je sudjelovao u pokolju pravoslavaca u Jajcu 1941. godine. Bio je ranjen i otišao u Zagreb, gdje je bio do oslobođenja. Da li je živ ne zna se.

17. Kapulica Mate pok. Ivana, iz Prisoja, oko 40 godina, ustaški emigrant. On je služio 1941. god. u Jajcu kao ustaški poručnik i sudjelovao je u ubijanju pravoslavaca. Poslije je bio u Zagrebu sve do oslobođenja tog mjesta. Nepoznato mu je boravište.

18. Čurić Vid Antin, iz Prisoja, oko 38 godina, ustaški emigrant, bio u Zagrebu sve do oslobođenja. Nepoznato boravište.

19. Šola Ante Ikin, iz Prisoja, oko 44 godine. Bio u Belgiji na radu i došao za vreme NDH, gdje je dobio jednu židovsku radnju u Petrinjskoj ulici. Nešto prije oslobođenja Zagreba pobjegao u Austriju, gdje se sad nalazi u savezničkom logoru.

20. Šola Marko Ikin, iz Prisoja, oko 30 god. crnomanjast, srednjeg rasta. Bio je ustaša oko Bihaća i Zagreba, gdje je klao i ubijao. Oslobođenjem Zagreba pobjegao u Austriju, gdje se sada nalazi u savezničkom logoru.

21. Drmić Jakov zvani Oblačević, iz sela Dobrića, mjesni odbor Grabovica, oko 40 godina. Poznat je kao jamar i koljač. Prilikom oslobođenja Duvna povukao se sa Njemcima i umro je u bolnici u Kninu.

22. Jurin Josip, iz Hercegovine, oko 30 godina, žandar u Prisoju, poginuo je 1943. godine u borbi sa partizanima. Učestvovao je u hvatanju i bacanju u jamu pravoslavnih.

23. Grgo Milićević, iz Hercegovine, oko 40 godina, žandar, narednik. Sudjelovao je u hvatanju i bacanju pravoslavnih iz Prisoja u jame. Kasnije je premješten u Duvno, gdje je bio sve do oslobođenja Duvna. O njemu se ne zna da li je živ.

24. Zovko Marko, iz Hercegovine, oko 26 godina, žandar u Prisoju. Godine 1941. sudjelovao je u hvatanju i bacanju pravoslavnih u jame. Krajem 1941. godine premješten je iz Prisoja i dalje za njegovu sudbinu se ne zna.

Sve jedinice, ustaške, talijanske i njemačke, koje bi god dolazile u Duvno, dolazile bi takođe na pljačkanje u sela Prisoje i Vrilo.

Drugo nemam šta da izjavim.“

Zapisnik potpisao izjavitelj
Čurić Marko

Izjavu i svjedočenje Marka Čurića potvrdili su svojom izjavom:

Da sve ovo što je izjavio drug Čurić Marko potvrđujemo i smatramo kao svoj iskaz:

1. Krivić Pavao pok. Joze, iz sela Prisoja, star 49 godina, zemljoradnik, izdržava tri člana familije.

2. Sučić Jure pok. Ivana, iz Prisoja, star 36 godina, zemljoradnik, izdržava 10 članova familije.

Duvno, 23. juna 1946. godine
Referent, zapisničar, potpis svjedoka:

Svjedoci čitko potpisali izjave.

Svjedočenje Mile Ivande, Hrvata iz sela Prisoja

U vezi sa zapisnikom sastavljenim kod opštinskog NO u Duvnu, srez Duvno, okrug Travnik, od dana 3. 5. 1945. godine.

Dostavljamo vam učesnike koji su pobili i bacili u jame Srbe iz sela Prisoje i Vrilo po iskazu Mile Ivande, sina Dragičina iz Prisoja, koji je iskazao niže navedene zlikovce u kući Bogoslava Bilanovića pok. Nikole i žene mu Vasilije dana 19. 2. 1945. u Mandinu Selu koje se nalazi u Duvanjsko–livanjskom odredu Drugog bataljona.

Imena zlikovaca učesnika bacanja u jame srpskog življa u selu Prisoju i Vrilu:

Mile Ćavarušić zv. Kotlac, Ivan Perković Jozin, Ivan Ćurić Gutin, član sreskog NO u Prisoju, Luka Ćurić Perin, Luka Drmić pok. Mate, Iko Ćurić pok. Stipe, Mato Ćurić Dragičev iz Prisoja, Željko Šarušić iz Vrila, Mate Ćurić zv. Hrpić ispod Privale, Stipan Drmić, pok. Ike, Ante Drmić Ikin, Jandre Drmić pok. Bože, Jure Drmić Krivušić Litrov, Stipe Drmić Krešin, Paško Drmić Krešin, Jozo Ćurić pok. Ivana, Ante Ćurić pok. Marka, Luka Krišto pok. Cvitana, žandar Oračić Ante iz Vinjana i Mate Bošković, narednik.[53]

[53] Zapisnik OK 417, inv. br. 213, prepis u Arhivu Jugoslavije, Beograd, 52–460.

Svjedočenje Ante (Pere) Aligušića, Hrvata iz sela Grabovica[54]

„Rođen sam 1921. godine u Grabovici, gdje sam završio tri razreda osnovne škole. Do početka rata sam bio stalno kod kuće, bavio se uzgojom stoke i zemljoradnjom. Sjećam se da je uoči aprilskog rata 1941. u narodu vladao bojazan da će zaratiti. Osnutkom NDH u selo je došao ustaški emigrant Šarić Frano, koji se kratko zadržao u selu. U selu se znalo i za Šarić Cvitana, koji je kao rudar radio u Belgiji i već je bio učlanjen u KPJ. On je imao Staljinovu sliku na zidu. Rekao je majci: 'Majko, to ti je bog.' Budući da su se odranije znali spomenuti emigranti, Frano nije u Cvitana dirao, nego je ubrzo otišao iz sela.

Treba reći da sam saznao tek treći dan poslije zločina ustaša nad srpskim življem u Grabovici. Ja sam vidio svojim očima, jer sam u blizini jame čuvao ovce, don Ilu Rezo i Ivančić Iku, oca Japanova, kako spuštaju kruh i vodu živima u jamu. U februaru 1942. bio sam na regrutaciji i morao ići u domobrane. Vrijeme od 10 mjeseci proveo sam u Sarajevu. Aprila 1943. godine došao sam kući. Tad sam sa sobom donio mašinku pušku i pištolj. U jesen 1943. godine u nas je bila jedinica 9. dalmatinske divizije. Nas nekoliko omladinaca i omladinki smo se družili s partizanima. U vrijeme 4. neprijateljske ofanzive, u svakoj kući je bilo ranjenika ili izbjeglica koje je naše stanovništvo hranilo i o njima se brinulo. Maja 1944. imali smo i jedan okršaj sa grupom Kapuličine bande, koja je tražila Šolu Ilu, Cvitana, Jozu Japanova i dr. Najviše su s vojskom sarađivali naši odbornici: Aligušić Marijan, Šarić Ivić (poginuo u partizanima), Ivančić Antić i Šola Ile.

Od 1. 8. 1943. bio sam organiziran, djelovao sam i sarađivao sa dalmatinskim partizanima sve do 8. 9. 1944, kad sam stupio u Livanjsko–duvanjski odred. Sa odredom sam prošao borbe oko Duvna, bio sam mitraljezac. U mojoj jedinici bio je Maho Seferović, Milisav Luka Zekić, komandir voda bio je Ćevap Slavko. Početkom 1945. raspoređen sam u 17. krajišku brigadu. Naročito sam imao teške borbe u Kraljevoj Sutjesci, gdje sam kao mitraljezac teško ranjen. To je bio 4. april 1945. Poslije dva mjeseca liječenja u Sarajevu, otišao sam u jedinicu koju sam našao u Daruvaru. Zatim sam bio u Beogradu do 15. 11. 1946. godine, kad sam demobilisan. Kad sam došao kući, donijelo je nas nekoliko oružje da štitimo selo od Kapuličini bandi. Ja se sjećam da je Kapulica kad je vršljario oko Duvna dolazio u Grabovicu. Razlog je jasan. On stvarno nije imao oslonac ni na kom u našem selu.“

Grabovica, 21. 10. 1984. godine

Izjavu dao:

Ante Aligušić, s. r.

[54] Za ediciju „Duvno u NOB-u“, Arhiv župe Tomislavgrad, spis 2, str. 125.

Svjedočenje Bože (Jandre) Šarića, Hrvata iz Prisoja[55]

„Rođen sam 1927. godine u Prisoju. Završio sam četiri razreda osnovne škole u Prisoju. Bila mi je učiteljica Milka Kutleša iz Livna. Do Drugog svjetskog rata nisam išao nikud iz Prisoja. Prilikom kapitulacije bivše Jugoslavije vidio sam gdje mase tadašnje vojske, neki s oružjem, a neki bez oružja, prolaze kroz Prisoje. Zapamti sam ti i ne mogu nikad zaboraviti na Karlovu Hanu, blizu Ćurkovićeve gostione, kod mosta bio je postavljen stol prekriven stoljnjakom, na kom se nalazio križ i pištolj, gdje su neki polagali zakletvu. Tu je stalno bio prisutan fra Karlo Grbavac. U vrijeme ustaških nasilja sjećam se dobro da sam na Tušnici bio sa Milanom Bošnjakom, sin Sime, moj vršnjak, čuvali smo stoku, došla su dvojica sa puškama i Milana su otjerali. Kad sam došao kući, moji su mi rekli da su Savići Bošnjaci bačeni u Grabovici u jamu Golubinka, a Asići u jamu Kamešnica. Saznao sam da je većina ljudi u Golubinki par dana bila živa, dozivali upomoć, fra Rezo i neki mještani su spuštali hranu i vodu. Saznao sam da su Srbima bili uručeni pozivi da se iskupe na određeno mjesto. Međutim, muškarci su pobjegli. Njima su ustaše Šperac i Baketa poručili da se vrate na vjeru – da im se ništa neće desiti. Oni su se vratili i svi su zajedno otjerani.

Taj događaj je strahovito potresao stanovništvo sela Prisoja s obzirom da su to, ipak, bili komšije, mnogi prijatelji, neki su se sprijateljili i ženidbom i tako dalje.

Budući da je Asić Periša zvani Pažinušić imao dućan-trgovinu, sve je to Baketa Perković dao zetu Jaguzu Jozi Ćavarušiću. U jesen 1941. godine Talijani su u Prisoju boravili neko vrijeme, ali su se pokazali kao pljačkaši. Jakiši Krišti su otjerali dva svinjca, drugima otjerali krumpire, ostalim su uzeli nešto drugo. Uoči dolaska jedinica Prve proleterske brigade, u julu 1942. ustaše su razglasile da će partizani poklati hrvatski živalj, pa je većina obitelji bila pobjegla u donje krajeve – Aržano, Tijaricu i Kamensko. Kad su došli partizani Ćurić Markelac i Perković Ivan Topalović sazvali su narod da dođe u kapelu da im se objasne ciljevi NOB. Uzgred da spomenem, od Ivana Perkovića sam prvi put čuo parolu – živjela Crvena armija. Narod se vratio za dan, dva i nastavljen je miran život. Prije dolaska ranjenika, tifusara i bolesnika, odbornici Kapulica Jurak, Ivan Perković Topalović, Ivan Ćosić i Miše Šola bili su o tome obaviješteni. Oni su raspodijelili ranjenike, tifusare i izbjeglice po kućama. Stvarno, narod je sve učinio da ih što bolje dočeka. Odbornici su često obilazili i vršili kontrolu. U mojoj kući bilo je nekoliko starijih i dvije mlađe žene. Neke od tih izbjeglica su preživjele i dva puta su nam se javljale. Znam da su bili od Grmeča. Kad je komandi došlo da se ranjenici i i tifusari gone prema Duvnu, onda su seljani sa konjima i ranjenicima po zimi išli neko do Jošanice, a neko čak do Prozora, pa sam dva puta za jednu noć išao na Jošanicu vodeći ranjenike.

[55] Edicija „Duvno u NOB-u“

U ljeto 1943. godine pročula se vijest da su partizani uništeni u Bosni i Crnoj Gori itd.

Perković Baketa je dolazio u moju kuću i tražio od mog oca da me pošalje u ustašku podoficirsku školu u Petrinju. Stari je to nekako odbio. U jesen 1943. godine sjećam se da je dolazio Ivan Ljubičić zvani Tito iz Stipanjića i držao sastanke sa omladinom.

Bio sam kod kuće sve do jeseni 1944, kad je u selo došla 4. splitska brigada sa komandantom Brankom Kalinićem. Tad su Ćurić Markelac, njegov sin Drago i Ivan Perković agitirali u selu kod omladine za odlazak u partizane. U kući Ivana Ćosića bio je štab Livanjsko–duvanjskog odreda s komandantom Filipom Baračem na čelu. Tada nas je oko 90 iz Prisoja i Grabovice otišlo u Potočane kod Livna. Ja sam bio u Drugom bataljonu, čiji je komandant bio Mijo Bilandžija, a komandant čete Sava Važić, a komandir voda Slavko Ćevap iz Baljaka. Došli smo u Duvno 15. 11. 1944, a Nijemci su ga bili napustili. Došli smo u Kolo i tu su me zadužili sa puškomitraljezom. Neko vrijeme smo vodili borbu sa Kapuličinom bandom u Mandinu Selu, Crvenicama, Rakitnu i Raškom Polju. U Rakitnu smo našli Ivana Tanjića, ubijenog od strane Kapulice.

U Duvnu sam raspoređen u Sedmu krajišku brigadu Desete divizije, raspoređen sam u 4. bataljon 'Iskra'.

Neko vrijeme vodili smo borbu oko Prozora i Rame sa odmetnicima Sičaje. Dalje slijedi težak ratni put – Gornji Vakuf, pojedinci su dezertirali – Fojnica, Kiseljak, Busovača, Visoko, Kakanj. Oslobodili smo Zenicu, Banjaluku, krenuli na Karlovac. Tu smo vodili tešku borbu nekoliko dana i gonili neprijatelja sve do Dravograda. Ja sam se kasnije aktivirao. U SKOJ (Savez komunista omladine Jugoslavije) sam primljen u decembru 1944. godine u Mrkodolu u Pokrajčića kući. Član KPJ postao sam 1947. godine. Demobilisan 12. 12. 1949. godine iz štaba Prve armije.“

Zagreb 11. 11. 1984. godine
Izjavu dao:
Božo Šarić, s. r.

Svjedočenje Radojke Zečević, rođene Zdilar, Srpkinje iz Eminova Sela

Svjedočenje o stradanju Srba 1941. i 1942. godine u Prisoju i Eminovu Selu.

Izjavu dala 20. 2. 2014. u Aranđelovcu.

„Ja sam rođena 1935. godine u Eminovu Selu. Kad je rat počeo bila sam dijete, imala sam oko sedam, osam godina. Nekih detalja koji su se desili u Eminovu Selu tokom Drugog svjetskog rata dosta dobro se sjećam.

Dešavanja koja su se desila u selu Vrilu sjećam se po pričanju moje majke, koja je rodom iz sela Vrila. Moja baba Ruža rodom je iz Golinjeva, Livno, djevojačko prezime Pažin, pa su je zvali Pažinuša. Njen muž, moj deda Ile rano je umro, poginuo. Moja baba imala je sedmoro djece, četiri sina i tri ćerke. Poslije muževe smrti, bila je

to velika sirotinja. Baba Pažinuša, kako se tad govorilo, bila je propjevana žena. Bila je pametna, vrijedna i hrabra. Zbog sirotinje i bijede imala je zdravstvenih problema. Ljekar joj je rekao da ona nema drugih zdravstvenih problema izuzev nervoze i predložio je da kad god osjeti neku nervozu, popuši cigar duvana. U to vrijeme vidjeti ženu da puši bilo je sramota, ali baba Pažinuša je poslušala savjet i ponekad zapalila cigaretu.

Njeni sinovi, moji ujaci, kad su porasli bili su vrijedni i sposobni ljudi. Bavili su se trgovinom, korparenjem po cijeloj zemlji. Stvorili su dobro bogatstvo, kupovali zemlju i livadu. Perica je držao dućan na mostu, na mjestu gdje sad kafanu drži Kapulica Jozo Jožin.

Moja majka, djevojačko prezime Asić, rođena u selu Vrilo, udala se negdje oko 1925. godine za mog oca Ljubu u Eminovo Selo. Imala je četiri brata: Milu, Pericu, Niku i Tomu, dvije sestre Maru i Stanu. Dvojica majčine braće, moji ujaci, oženjeni su iz Eminova Sela, i to: Perica koji se oženio sestrom Zdilar Dušana, Brankom, a Mile se oženio Milicom, mojom stričevkom. Majčin sestrić (sin sestre Mare) oženio se drugom Dušanovom sestrom, Jokom. Tako je u to vrijeme bilo dosta slučajeva da su se ženili i udavali po osnovu poznanstva i prijateljstva.

Pored moje majke, u Eminovo Selo iz sela Vrilo udala se njena rodica Ruža, za oca Rade Gligorića. Tako da je bilo dosta rodbinski povezano Eminovo Selo i selo Vrilo. U svakom od navedenih brakova u prosjeku je bilo oko petoro djece i sve ih je zatekao rat u Vrilu i svi su završili u jamama planine Kamešnice.

Što se tiče mojih sjećanja o ratu 1941. godine koja sam doživjela i upamtila u Eminovu Selu, gdje sam rođena, mogu da kažem da se dobro sjećam dosta događaja iz tog rata.

Kad je počeo rat i hapšenje Srba po selima i gradu, o tim dešavanjima se brzo saznalo po svim selima, pa je dosta muškaraca pobjeglo u planinu. U Eminovo Selo su došla četvorica mojih ujaka i tetkić da se sklone od hapšenja koja su se dešavala u Vrilu i Prisoju. Moj otac ih je savjetovao da bježe dalje iz Duvna. I savjetovao ih da ne dozvole da ih žive pohvataju, nemojte živi u ruke jer se sprema veliki rat. Moj otac je imao saznanja o dešavanjima u zemlji jer je imao kontakte sa Simom Kovačevićem, gdje je upoznao i Borišu, i tako je od njega dobivao saznanja. On je povremeno pred rat dolazio u Duvno i održavao bi kontakte sa ponekim Srbinom iz sela gdje su živjeli Srbi.

Moji ujaci i tetkić, kad su saznali da im ni kod nas nije sigurno i da naši muškarci bježe u planinu, uputili su se u Glamoč, da se tu sklone od ustaške kame. Ustaše, kad su saznali da u Vrilu nema svih muškaraca, a posebno Asića, Pažinušinih sinova, nisu smjeli da krenu u akciju klanja i ubijanja dok sve Srbe ne vrate u selo, i da tek tad krenu u likvidaciju. Ustaše, koje je predvodio ustaški rojnik Jozo Kevinović, tako su ga zvali, ne znam da li mu je to pravo prezime, bio je sirotinja, moji ujaci su ga othranili, pomagali dok je odrastao. On je sa ustašama izvršio pritisak na njihove

žene da im kažu gdje se kriju njihovi muževi. Žene su pod velikim pritiskom i ubjeđivanjem i zaklinjanjem da im se ništa neće desiti odale tajnu, tako su ustaše saznale da se njih petorica nalaze u Glamoču. Ustaše su otišle u Glamoč i na prevaru, dajući im također obećanja da im se ništa neće desiti, da bi ih ubijedili u to zaklinjali su se u boga i porodicu da im se ništa neće desiti, i tako su ih na prevaru vratili u selo Vrilo. Dok su Pažinušiće doveli u Prisoje, odmah su ih povezali i mogli su da krenu na ispunjenje svog krvavog plana.

Ustaše su oko Ilindana sve Srbe iz Prisoja i Vrila pobili i bacili u jame na planini Kamešnici. Srbi Prisoja i Vrila bačeni su u periodu kad i Srbi iz Cebare. Sigurno su likvidirani znatno prije Ilindana. Jer se sjećam da je moja majka stalno plakala i to se desilo prije nego što su ustaše došle u Eminovo Selo da hapse Srbe i zatvaraju u pojatu.

Kolika je to bila mržnja i drskost ustaša pokazuje ponašanje ustaškog rojnika Nike Dilbera iz Eminova Sela, koji je naš komšija, došao je mojoj majci smejući se da joj priča kako su njenu majku, braću, sestre i svu njenu porodicu bacili u jamu, to je dokaz koja je to bila mržnja. Niko Dilber je mojoj majci ispričao kako su njenu porodicu likvidirali nad jamom u Kamešnici. Ispričao joj je kako su njenu majku Pažinušu sjeli pored jame, dali joj cigaru da zapali i da gleda kako joj sinove, snajke, ćerke i unučad kolju i u jamu bacaju, a zatim su i nju ubili i u jamu bacili.

Moja majka je često spominjala rojnika Jozu i sve ih klela i u kukanju nabrajala. Tako je preko 25 članova moje najbliže rodbine završilo u jami u planini Kamešnici.

Svi članovi porodice moje babe ubijeni su i bačeni u jame. Moja majka stalno je pričala o stradanjima svoje braće, sestara i njihovih porodica. I danas se dobro sjećam svoje majke u suzama, plaču i kuknjavi. Te slike nikada neću zaboraviti. Majka je od nekih Hrvata dobivala informacije i saznanja kako joj je porodica stradala i kako se to ubijanje i bacanje u jamu desilo.

Od preživjelih Srba koji su rođeni u Prisoju i Vrilu ja sam čula da je preživio samo Rajko Asić, koji je kao mladić otišao u Srem, u Rumu, tamo se oženio i sa porodicom tu živio. Njegova porodica kumovala je sa porodicom moje majke, pa je dolazio u Eminovo Selo kod moje majke i dobro ga se sjećam.

Dobro se sjećam i stradanja Srba u Eminovu Selu u Drugom svjetskom ratu. Komšija Dilber Ilija bio je dobar čovjek i rekao je mom ocu da nam se sprema opasnost. Ljudi su odmah pobjegli u planinu. Ustaše su opet na prevaru nagovorile Srbe da se vrate iz planine. Moj otac je govorio da im ne vjeruju i da se ne vraćaju, ali strah za djecu i porodicu bio je jači od straha za svoj život. Koliko se sjećam, bilo je ljeto, negdje oko Ilindana. Dok su Srbe iz planine doveli u selo, odmah su ih povezali i zatvorili u pojatu Save Zdilara. Ja se tog događaja dobro sjećam. Bila je noć, mi smo otišli u Miškovu kuću, iz koje se dobro vidi Savina pojata, kroz prozor smo virili i posmatrali šta se dešava. Došao je kamion, kako smo kasnije saznali, nekoliko naših je uspjelo da se odveže i spremali su se da iskoče iz kamiona. Sve su ih povezane

izveli iz pojate i potrpali u kamion i krenuli iz Eminova Sela. Kad su izišli na cestu koja vodi prema Mokronogama, kamion se zaustavio. Nešto se desilo, najvjerovatnije da su saznali da su Srbi iz Rašćana pobjegli u planinu, pa su iz straha od odmazde kamionom natovarenim Srbima krenuli u grad i sve ih zatvorili u zatvor u Duvnu. Za nas, djecu, žene i starce već su bili iskopali jame (rupe) kod rudnika uglja, gdje su planirali da nas ubiju i zatrpaju. Ja se sjećam priče koju su pričale ustaše svim Srbima, da će nas preseliti u staru Srbiju. Govorili su da sa sobom možemo poneti sve vrijedno što imamo. Ko ima para, zlata, srebra i vrijednih predmeta, odjeće i obuće treba to da ponese sa sobom kad krenemo na put za Srbiju. Mi smo se bili skupili pred Gligorića kuću i tu smo čekali auta da nas, kako su rekli, voze za staru Srbiju. Međutim, kako su muškarci odvedeni u zatvor, nisu pobijeni, došla je vijest da se svi raziđemo kućama i da su muškarci oslobođeni. Poslije navedenih događanja, ne sjećam se koliko je prošlo vremena, nas su preveli na katoličku vjeru, išli smo u katoličku crkvu. Dobro se sjećam kad sam išla u katoličku crkvu u grad. Poslije prelaska na katoličku vjeru, nisu nas više dirali. Partizani su oko Petrovdana oslobodili Duvno. Dok su oni došli, mi smo ponovo postali Srbi pravoslavni.

Partizani su se kratko zadržali u Duvnu. Dok su otišli partizani, došle su ustaše sa zloglasnom Crnom legijom. Sjećam se da je to bilo oko Gospojine. Na cesti ispod sela sve se crnilo koliko je bilo crnokošuljaša. Cebarka, Stolina snaja, i Božo Gligin, Miškov brat, bili su znatiželjni i izišli su iz sela prema Blažuju, ustaše su ih u selu Blažuju uhvatile, ubile i sve ih isjekle na komade.

Jedan od ustaša sreo je kod Blažuja Iliju Dilber Mucu i pitao ga ima li on Srba u selu i ako ima, kakvi su to ljudi. Dilber je odgovorio da ima malo i da su svi dobri ljudi, da su se zajedno odgajali i da zajedno sa njima žive i dobro se slažu, da su to izuzetno dobri ljudi. Ustaša mu je rekao da kad je tako, ide i obavijesti Srbe da bježe. Stigla je naredba da u tom selu ni srpski pijetao ne smije ostati živ. Reko mu je i da ne smije odati ko mu je i šta rekao.

Dilber je došao u selo i zovnuo mog oca, nije nikom drugom smio da kaže, i obavjestio ga šta se Srbima u selu sprema. Moj otac je obavijestio da se spremaju i što prije bježe u planinu. Mnogo su se razmišljali da li da to učine. Ljetina je već bila skupljena, žito u ambarima. Mislili su da je to samo varka da im pokupe žito i ostalu imovinu. Moj otac je odmah naredio da se spremamo i da bježimo. Kad smo mi krenuli, počeli su jedni po jedni da se odlučuju za bježanje i tako smo skoro svi izbjegli u planinu Ljubušu, iznad Lečićkih staja. Tu u planini bili smo dvije do tri noći. Počelo se pričati da neko ode u selo. Govorili su meni i mojoj babi da se nas dvije vratimo u selo. Ja sam bila vezana za babu. Nisam htjela. U selo se tad vrate Luke Savića otac Lazo, Jakova Savića otac, Sava Gligorić Čupić, Perac Savić, vratilo se sedmoro, osmoro, a neki stariji nisu ni bježali. Ustaše su ih sve pobili i u gaju zakopali, malo zatrpali. Kad se rat završio, svi su izvađeni iz tih jama i sahranjeni.

Poslije nekoliko dana u planini Ljubuši, krenuli smo prema Vran planini, tu smo se sastali sa drugim Srbima iz ostalih sela ispod planine Ljubuše i krenuli prema Glamoču.

Iz Glamoča smo se vratili u proljeće 1943. godine.

Poslije rata moja majka nikad nije išla do jame u Kamešnici gdje su njeni najmiliji ubijeni i bačeni. U to vrijeme nije bilo slobodno da se te zajedničke grobnice – jame posjećuju. Ni ja ni moja porodica nikad nismo bili nad jamom u koju su bačeni moji ujaci i njihova porodica. Ja ne znam tačno gdje se ta jama nalazi. Znam da su jame zabetonirane i da na njima nema nikakvog obilježja ili spomenika o stradanju Srba koji se u njima nalaze. Slušala sam priču koju su pričali ljudi što su vršili betoniranje jama. Kad su jamu betonirali, tu su navraćali neki čobani i govorili – što to radite kad će u te jame otići i oni koji su preživjeli prethodni rat. Da li je ta priča istinita ne mogu tvrditi, ali malo je nedostajalo da se ta priča u ovom posljednjem ratu i ostvari."

Radojka Zečević, s. r.

Poslije stradanja Srba u selu Cebara i Duvnu 28. juna 1941. godine, najugledniji Srbin iz Duvna Simo Kovačević i drugi nisu htjeli i nisu mogli da povjeruju u vijesti o zlodjelima nad nevinim ljudima, pravoslavnim Srbima. Simo Kovačević je savjetovao ljude koji su mu se obraćali da sjede kod svojih kuća, da nemaju razloga da strahuju i da treba da se odazivaju na pozive ustaške vlasti, „da nema te vlasti na svijetu koja će ubijat svoj narod ako je poslušan i poštuje zakon". Njegov sin Boriša uspio je da odvrati jedan dio Srba od očevih zabluda i ubijedi ih da se ustaškoj vlasti ne smije vjerovati.

ZLOČIN U DUVNU I MOKRONOGAMA

MJESTO ZLOČINA JAMA KAURSKA NA PLANINI PAKLINE

Dana 1. avgusta, kad je Boban došao u Duvno, pohapsio je tamošnje Srbe. Poslije podne uhapšene su natrpali u dva kamiona i otišli u pravcu Mokronoga, gdje su iz zatvora uzeli 10 Mokronožana srpske nacionalnosti i skupa ih otjerali do Kaurske jame. Poslije pucanja u njih sve su ih pobacali u jamu. Miloš, Savo i Nikola Simić uspjeli su se izvući iz jame iako su bili ranjeni. Uoči Ilindana 1. avgusta 1941. godine, prema svjedočenju Ilije Bakovića i Miloša Simića, ustaše su u selu Mokronoge pohapsili sve Srbe muškarce i zatvorili ih u neku kuću u tom selu. Ustaše su iz Duvna došli kamionom i iz zatvora koji je bio u kući Simića izveli deset Srba, doveli ih vezane u lance do kamiona, u kamion su ugonili Srbe iz Mokronoga, u istom tom kamionu bili su uhapšeni Srbi iz grada Duvna, a bila su i dvojica Srba iz Rašćana i Mandina Sela. Kamionom su ih odvezli do jame Kaurske, koja se nalazi na planini Pakline, udaljenoj dva, tri kilometra sjeverno od sela Mokronoge. Srbe su nad jamom sve pobili i u nju

ih bacili. U jamu je tog dana, prema utvrđenom spisku, bačeno 27 Srba iz Mokronoga, Duvna i drugih sela. Od 27 bačenih Srba, iz jame su uspjela izaći i spasiti se trojica iz Mokronoga. Pretpostavlja se da je u toj jami preko 40 Srba, kao i da su u nju bačeni i neki Srbi koji su dovedeni iz drugih mjesta van područja duvanjske opštine.

U selu Mokronoge, što je bio izuzetak u odnosu na zločine koje su ustaše činile u drugim mjestima, ustaše nisu pobile žene i djecu.

SPISAK ŽRTAVA KOJE SU ZAVRŠILE U JAMI KAURSKOJ

1. Bilanović Duje Rade	Mandino Selo	1867.	1941.	Kaurska jama, Pakline
2. Bošnjak Pere Mijo	Mok ronoge	1867.	1941.	Pakline
3. Basta Milan	Mokronoge	1903.	1941.	Pakline
4. Kovačević Save Simo	Duvno	1875.	1941.	Pakline
5. Kovačević Sime Savo	Duvno	1905.	1941.	Pakline
6. Mihojević Mitra Dane	Duvno	1893.	1941.	Pakline
7. Mavrak Mihajla Danilo	Mostar	1893.	1941.	Pakline
8. Mornarić Špiro	Metković	1900.	1941.	Pakline
9. Mornarić Nedeljko	Metković	1906.	1941.	Pakline
10. Stanišić Ile Savo	Rašćani	1896.	1941.	Pakline
11. Simić Rade Jovo	Mokronoge	1887.	1941.	Pakline
12. Simić Sime Stojan	Mokronoge	1896.	1941.	Pakline
14. Simić Sime Rade	Mokronoge	1917.	1941.	Pakline
15. Simić Stojana Ljubo	Mokronoge	1921.	1941.	Pakline
16. Simić Luke Milan	Mokronoge	1903.	1941.	Pakline
17. Simić Laze Ilija	Mokronoge	1913.	1941.	Pakline
18. Vujinović Laze Vuko	Duvno	1870.	1941.	Pakline
19. Vujinović Vuke Lazo	Duvno	1900.	1941.	Pakline
20. Važić Rade Jovo	Rašćani	1886.	1941.	Pakline
21. Važić Jove Dušan	Duvno	1922.	1941.	Pakline
22. Važić Jove Mladen	Duvno	1926.	1941.	Pakline
23. Važić Pere Branko	Duvno	1900.	1941.	Pakline
24. Zelen Ilije Siniša	Duvno	1919.	1941.	Pakline
25. Zelen Cvije Ilija	Duvno	1941.	1941.	Pakline

Izvršioci zločina nad Srbima iz Duvna i Mokronoga bili su nekoliko ustaša, članova ustaškog roja, među kojima je bio rojnik Ivan Baković (Ivanov) iz sela Mokronoga. Iz sela Mokronoga u izvršenju zločina učestvovali su još: Ševko Bešlaga um. Muje, Šaćir Tiro um. Alije, Rahmo Tiro um. Alije, Hilmo Tiro um. Bećira, Meho Tiro um. Meše. Jure Baković pok. Marijana, Stojan Perković pok. Tome, Manda Budimir pok. Bariše, Ševko Musa.

SVJEDOČENjA O ZLOČINIMA U SELU MOKRONOGE

Svjedočenje Miloša Simića, Srbina iz sela Mokronoge

Svjedočenje Miloša Simića o zločinima nad srpskim narodom u opštini Duvno, za zločine u Mokronogama, koje je dao pred komisijom NOO, koja je vodila istragu o učinjenim zločinima.

Izjavi Miloš Simić pok. Rade iz Mokronoga, rođen 1925. godine.

Pristupi kao svjedok Miloš Simić iz Mokronoga, srpsko–pravoslavne vjere, star 60 godina, radnik:

„Dana 1. 8. 1941. godine odvedeni smo u jamu Pakline, devet kilometara daleko od grada Duvna, svi poubijani i bačeni u jamu, i to sa revolverskim metkom u potiljak, sledeća lica: Simo Kovačević, trgovac iz Duvna; Savo Kovačević, advokat pripravnik iz Duvna. Milan Basta, pol. pristav, Ilija Zelen, gostioničar, Dušan Važić, stolar, Špiro Molnarić, policijski činovnik, Nevenka Molnarić, žena mu. Ja, Miloš Simić, težak iz Mokronoga. Jovo Simić, težak iz Mokronoga, Stojan Simić, cestar. Rade Simić, Ilija Simić, Ljubo Simić, šnajder iz Mokronoga, Nikola Simić, Mihajlo Bošnjak, Milan Simić, težak iz Mokronoga, Danilo Mavrak, natporeznik, Mladen Važić, pilot, Branko Važić poštar, Rade Bilanović, težak iz Mandina Sela. Savo Stanišić, težak iz Rašćana, Vuko Vujinović, gostioničar, Danilo Mihojević, kafedžija, Siniša Zelen, fotograf, Lazo Vujinović, gostioničar, i Jovo Važić, gostioničar.

Od navedenih spasio sam se ja, Miloš Simić, probijen mi je vrat metkom, sad se nalazim u NOF-u (Narodnooslobodilački front) u Duvnu. Drugi se je spasio Savo Simić, ranjen u prsa i nalazi se u ropstvu u Njemačkoj, treći se je spasio Nikola Simić, koji je poginuo u NOV-u (Narodnooslobodilačkoj vojsci).

U samoj bolnici grada ubijena je građanka Ljubica, udova Ljube Dimitrovića, od strane gore navedenih zlikavaca iz ustaškog logora, te su isti učestvovali na jami Pakline, kad su nas bacili. Vezali su nas i čuvali zatvorene u kući Stojana Simića u selu Mokronogama.

Ustaški špijuni i suradnici Ševko Bešlaga um. Muje, Šaćir Tiro um. Alije, Rahmo Tiro um. Alije, Ivan Vuković Ivanov, Hilmo Tiro um. Bećira, Meho Tiro um. Meše, Jure Baković pok. Marijana, Stojan Perković pok. Tome, Manda Budimir pok. Bariše, Ševko Musa, svi iz Mokronoga.

Za gore navedenu izjavu svjedočim i potpisujem.“

Miloš Simić, s. r.

SVJEDOČENjE MILOŠA SIMIĆA, MOKRONOGE, DUVNO

Miloš Simić dao je dva iskaza različitim komisijama i u različitom periodu. Prvu izjavu dao je ZEMKOM-u 14. juna 1945. godine u Duvnu i ona se nalazi u Arhivu Jugoslavije. Izjave su date na istu temu, ali se razlikuju, pa su obe unete u sadržaj knjige.

Iskaz je dat pred sreskom komisijom za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača u Duvnu i o njemu je sastavljen zapisnik dana 29. juna 1946. godine.

Simić Miloš pok. Rade iz Mokronoga, star 62 godine.

„Godine 1941, kad je osnovan ustaški logor u Duvnu, počelo se sa hvatanjem nas pravoslavaca.

Oko 1. juna 1941. godine dobio sam poziv iz Duvna da se javim ustaškom stanu. Kad sam se javio, ustaša Ante Madunić me je zatvorio. Dok sam bio zatvoren, hranu mi je donosila familija, ali što god je bilo bolje od hrane, ustaše su pljačkali. U zatvor su najviše dolazili Ante Madunić zvani Antelja i Vinko Grgić zvani Tiro.

Nakon nekoliko dana, što sam bio zatvoren, došao je Ante Madunić mojoj ženi i tražio novac za ustaše. Kako moja žena nije imala novca, to je dala šest metara žita. Sa Antom Madunićem bio je i Frano Radoš i oni su za mene tražili ucjenu. Kad je moja žena dala žito, devetog dana što sam bio zatvoren, bio sam pušten na slobodu.

Oko 24. juna 1941. godine dobili smo svi pravoslavci, muški od 18 do 58 godina, nalog da se javimo ustaškom stanu u Duvnu. Kako su pravoslavci iz Mokronoga bili prvi koji su se javili ustaškom stanu, ustaše su ih pustili da idu kući sa tim da bi pravoslavci iz drugih sela došli javiti se i da se ne bi bojali doći. Svi pravoslavci, osim Mokronožana, bili su odmah, dok su se javili ustaškom stanu, zatvoreni.

Neki od pravoslavaca ostajali su dva, tri dana u zatvoru dok njihove familije ne bi platile ucjenu i bili su pušteni, dok su oko 16 pravoslavaca na Vidovdan otjerale ustaše do planine Grabovice i pobacale ih u jamu.

Na tri dana prije Ilindana, tj. 30. jula 1941. godine bio sam pozvan od sreskog načelnika Baušića da potpišem jemstvo za pravoslavce iz sela Mokronoge. Drugi dan nalazeći se u selu došao je rojnik Ševko Bešlaga, rekao mi je da ima nalog da sve pravoslavce iz Mokronoga privede ustaškom stanu u Duvno. Neki pravoslavci bili su u selu, dok su neki kosili u mojoj njivi u planini. Ševko Bešlaga otišao je po pravoslavce koji su bili u planini.

Poslao sam moju ćerku u Duvno da razvidi situaciju i povrativši se sa viješću da su svi pravoslavci iz Duvna zatvoreni, ja sam obavijestio Stojana, Savu, Nikolu i Ljubu Simića da bježimo. Krenuvši iz sela, jedan po jedan bili smo primijećeni od ustaški nastrojenih seljana, te je prvi bio uhvaćen Stojan Simić. Kad sam već odmakao iz sela, dostigli su me seljani: Perković Ivan, Maho Tiro, Hilmo Tiro i Ševko Bešlaga, koji se već vratio iz planine. Oni su mi kazali da se Stojan Simić povratio u selo, da sam lud što bježim i da pravoslavcima ništa neće biti. Došli su i kosci iz planine, koji ništa nisu slutili, i ubijedili su me da pođem u selo. Kad su pravoslavci došli u selo, svi su bili odmah zatvoreni u kuću Laze Simića, dok su mene pustili da budem kod svoje kuće,

ali su mi naredili da se ne smijem nikud kretati. Stražu nad pravoslavcima držali su ustaški rojnici.

Drugi dan, na 1. avgust, uoči Ilindana, oko četiri sata poslije podne, došla su dva kamiona iz Duvna do zaseoka Han, na pola kilometra do Mokronoga. Ja sam tog momenta bio uhapšen, a hapsio me je sa puškom u ruci Šefko Bešlaga, koji me je odveo do kuće Laze Simića i zatvorio sa ostalim pravoslavcima. Tek što sam bio zatvoren, došao je Pile Madunić i neki civil malena rasta u selo. Pile Madunić je naredio odmah da nas pravoslavce povežu. Svi rojnici i ustaški simpatizeri skupili su se oko kuće. Rojnici su bili: Ševko Bešlaga, Hilmo Tiro, Maho Tiro, Ramo Tiro, Edhem Lakača, Ante Baković, Stojan Perković, Jure Baković, Nasko Tiro, Šefik Begić, Pero Radoš i Ivan Baković. Bili su naoružani sa tri dvocijevke, a Ramo Tiro imao je vojničku pušku. Rojnici su krenuli da nas izvode iz kuće jednog po jednog i počeli su da nas vežu. Iz kuće kroz prozor skočivši pokušali su Savo i Nikola Simić da pobjegnu. Pile Madunić ranio je iz pištolja Savu Simića, koji se pravio mrtvim, a Nikolu Simić uhvatili su rojnici Anto Baković i Hilmo Tiro.

Manda Budimir ponudila je i dala ustašama volovski lanac da nas vežu jer ustaše nisu imale čim da nas vežu. Mene je svezao rojnik Meho Tiro, dok su ostale vezali drugi rojnici.

Kad smo bili povezani, krenuli smo pred pratnjom rojnika i ustaških simpatizera prema zaseoku Han na Klancu, gdje su bili stacionirani kamioni. Savu Simića nosili su Stojan Perković i Jure Baković. Odmakavši se od sela oko sto metara, rekao je pred ustašama javno Ahmo Bešlaga: 'Pravoslavaca familija ima deset, a vi vodite samo devet, to nije pravo, gdje vam je deseti?'

Ustaše su zaustavile kolonu i videvši da fali Rade Simić, pošli su Ivan Baković, Ahmo Bešlaga i Šefko Bešlaga da ga fenjerom po kući traže. Otkrili su ga pod krevetom sakrivenog i doveli ga u sastav kolone. Misleći rojnici da je Savo Simić mrtav, predali su ga nama pravoslavcima da ga mi nosimo do Hana na Klancu. Kad smo došli do Hana na Klancu, vidjeli smo na prvom kamionu pravoslavce iz Duvna, dok su na drugom kamionu bili oni koji su trebali prisustvovati našem bacanju u jamu. Sa drugog kamiona ustaše, jamari, pravili su prema nama pravoslavcima namjerne provokacije, podsmjehivali se i pjevali ustaške pjesme.

Mi smo ušli u prvi kamion, dok su ustaše ubacile tijelo Save Simića. U prvom kamionu sa nama pravoslavcima bili su ustaše Niko Ivić sa Blažuja i Slavko Kokotović iz Duvna i dvojica u civilu nepoznatih ustaša. Oni su bili naoružani vojničkim puškama. Kad su kamioni krenuli i ja ne mogavši podnositi pritisak lanaca koji su mi rezali meso na rukama, pa me je Niko Ivić odrešio. Mi smo se vozili preko planine Pakline prema Kaurskoj jami. Zbog poteškoća tjeranja do jame, kamioni su se zaustavili na sto metara od jame. Kod jame nas je već čekalo oko 30 ustaša na čelu sa Barišom Žilićem. Dok se naš kamion zaustavio, povikao je Bariša Žilić: 'Dovedite odmah dvojicu.' Na tu komandu ustaše su skinuli sa kamiona Nikolu Simića i Savu

Stanišića. Kad su ih dotjerali do jame i kad je Bariša Žilić uperio pištolj u Nikolu Simića da će ga ubiti, Nikola je skočio u jamu, a Savu Stanišića ubio je Bariša Žilić pucajući mu u čelo. Oni koji su stajali oko Žilića gurnuli su mrtvo tijelo u jamu.

Završivši sa tom prvom dvojicom, dignuvši ruku, Žilić je zatražio drugu dvojicu. Došao sam na red i ja i moj brat Jovo Simić. Ja sam bio već prije odrešen, dok mi je brat bio i dalje svezan. Mene i mog brata tjerao je od kamiona do jame Niko Ivić. Kad smo došli šest metara do jame, rekao je meni Bariša Žilić: 'Ajde ovamo, pa da srbujemo.' Ispruživši ruku prema okolnim ustašama, zapitao je ko ima volju od njih da nas dvojicu ubije i baci u jamu. Kad je vidio da ovi ćute, rekao je: 'E pa ja ću ih.' Došavši na jedan metar do jame i kad sam vidio uperen pištolj u čelo, postalo mi mrsko, okrenuo sam se i skočio na noge u jamu. Kako sam se bio okrenuo da skočim u jamu, za vreme okretanja pogodio me je Bariša Žilić iz pištolja iza levog uha i zakačio me metak ispod levog oka.

Kad sam skočio, padao sam oko 20 metara i pao sam na tijelo mrtvog čovjeka, to je bio ubijeni Savo Stanišić. Znao sam da je to morao on biti jer kako sam pao na njega, to sam zakrvavio ruku o njegovu glavu, budući da je krv bila još topla, zaključio sam da je to on.

Bio sam kod potpune svijesti i instinktivno maknuo u stranu, bojeći se da mi nešto ne padne na glavu.

Dok sam se ja pomaknuo u stranu, moj brat Jovo pao je kraj mene. Ja sam ga htio potegnuti u stranu, ali kako sam ga uhvatio za glavu i osjetio toplu krv, pustio sam ga. Bio je ubijen.

Nastupila je mala pauza, niko nije padao, napipao sam nogu Nikole Simića, koji se bio pomaknuo u stranu. On je bio prvi koji je skočio živ u jamu i usled pada slomio je nogu. Nije mogao da stoji, već je zgrčen sjedio uz mene.

Dalje, jedan po jedan padali su u jamu ubijeni pravoslavci. Kad je bilo oko 18 ljudi pobacano, koji su padali jedan na drugoga, pala je i živa u jamu žena Špira Mornarića, Nevenka Mornarić. Ona je bila katoličke vjeroispovijesti i nije htjela napustiti svoga muža, išla je zajedno sve do Kaurske jame i kad su joj muža ubili i bacili u jamu, ona se živa bacila za njim.

Kad je Nevenka Mornarić pala na hrpu tijela, povikala je: 'Ima li ko živ, skloni me jer sam samo ranjena.' Ja sam je uhvatio rukama da je sklonim, da je povučem u stranu, ali kako sam bio ranjen, nisam imao dovoljno snage da je odmah izvučem u stranu, to je pao sljedeći leš na nju, koji ju je prignječio. Ona je i dalje vikala: 'Skloni me, ukloni me.' Kad su još dva leša pala na nju i njezin glas je bivao sve slabiji, dok poslije trećeg leša nije potpuno zamuknula.

Leševi ubijenih padali su i dalje. Kao zadnjeg ustaše su bacili u jamu ranjenog Savu Simića, koji se pravio mrtav. On je bio ranjen kada je pokušao bjekstvo u selu Mokronoge i pravio se mrtav.

Čim je Savo Simić pao na leševe, pošao se micati i dodirivao je moju glavu svojim nogama, vidio sam da je živ. Ja sam ga uzeo rukama i pomogao mu da se skloni u stranu.

Sada su ustaše bacili najprije u jamu oko 80 kilograma sijena i poslije sijena počeli su bacati kamenje. Kad su priličnu gomilu kamenja nabacali, zapucali su u zrak i čulo se da su kamioni krenuli.

Kako je noć već bila nastupila i sluteći da već nad jamom nema nikoga, rekao sam Savi Simiću: 'Ako možeš, odmakni se malo', a Nikoli Simiću sam rekao: 'Nastupaj odmah za mnom, jer ako ne ideš, odmah će te zavaliti leševi i kamenje, te nećeš moći dalje izići.' Ja sam bio potpuno ukopan sa leševima i jedino sam glavu i ruke imao slobodne, dok je Nikola Simić, koji je bio slomio nogu, bio uz mene sagnut. Izvukao sam se iz leševa, dao sam ruku Nikoli i pomogao mu da se izvuče. Čim sam ga izvukao, kamenje se srušilo, mi smo sva trojica uspjeli da se izvučemo na hrpu kamenja koje je bilo nabacano.

Od umora, slabi i ranjeni, zaspali smo na toj hrpi. U zoru, kada je voda počela padati sa kamenja po nama jer je bilo silno studeno probudili smo se. Nešto malo dolazilo je svjetla odozgo. Razgovarajući među sobom počeli smo praviti plan kako da se spasimo.

Ja sam počeo prvi da se provlačim prema vrhu jame. Jedino što sam mogao prstima da se grabim i hvatam za pojedine kamene izbočine, ja sam se penjao i uspio izmiliti na površinu. Bio sam spašen. Nikola i Savo Simić nisu mogli nikako da iziđu. Tek što bi se malo penjali, padali su ponovo unutra. Trebalo se penjati oko 18 metara. Kad sam se izvukao van, kazao sam Nikoli i Savi Simiću da se sklone u stranu jer će sigurno doći ustaše i bacati kamenje u jamu. 'Tko god vam bude nešto dovikivao, ne odazivajte se, već jedino ako vidite da su vam bacili kanap, hvatajte se za njega. Ja ću sad ići i tražiti dobre ljude da vam pomognu i da vas izvuku, a ako je nemoguće, nemoguće je.'

Bila je rana zora kada sam izašao iz jame i preko planine Pakline otišao sam prema selu Zanaglini. U blizini toga sela, kod staja, našao sam starca od 80 godina, Peru Marića. Opisao sam mu zločin koji su ustaše počinile i on me je sklonio u sijeno dok on pošalje nekoga u pomoć Savi i Nikoli i nije mogao naći nikoga. Vidjevši nakon nekoliko dana da me ustaše traže, jer su pastiri koji su tu dolazili pričali negdje u selu, pobjegao sam u planinu iznad Mokronoga, gdje sam se nekoliko dana hranio žitom koje sam brao na polju. Tek nakon nekoliko dana uhvatio sam vezu sa mojom kućom.

Nikola i Savo Simić, koji su ostali poslije mene u Kaurskoj jami i vidjeli nakon trećeg dana da nema nikakve pomoći, oporavili su se malo i uspjeli su se izvući iz jame. Kad su izišli iz jame, otišli su u planinu kod Mokronoga i krili se oko pet dana. Petog dana naišao je na njih čoban Baković Marijan i nahranio ih. Kad se pročulo da su Savo i Nikola Simić živi, ustaše su po selu govorile da im se neće ništa dogoditi i da se mogu mirno vratiti. Savo i Nikola Simić vratili su se u selo, gdje su se počeli liječiti.

Kad sam ja u planini saznao da se Savo i Nikola Simić nalaze kod kuće u selu i da su im ustaše kazali da im neće ništa, to sam se i ja povratio u selo da se liječim. Da

nas izliječi dolazio je u selo doktor Ferić iz Duvna, ali mi je nakon trećeg dana poručio da će ustaše doći po nas, pa sam se sakrio u moju pojatu. Trećeg dana po noći ustaše su došle, uhvatili su Nikolu Simića, dok im je Savo Simić pobjegao u žito koje je bilo dosta visoko i nisu ga mogli pronaći.

Ustaše su odvele Nikolu Simića u ustaški stan u Duvno, ali kako smo nas dvojica pobjegli, pustili su ga da kaže nama dvojici da ne bježimo jer ćemo sva trojica ići u bolnicu u Mostar na liječenje.

Vraćajući se iz Duvna, zbog silnog straha koji je pretrpio došavši u blizini Mokronoga, Nikola Simić poremetio je umom. Dobio je napad ludila i tek nakon 20 dana počeo je dolaziti k sebi. Poslije se oporavio i otišao u NOV, gdje je poginuo.

Savo Simić pobjegao je u Rašćane, odakle se prebacio u partizane i sad živi demobilisan u Zemunu.

Ja sam se oko tri nedelje sakrivao u selu, pobjegao sam u Rašćane i poslije ušao u Narodnooslobodilačku vojsku, a sad, demobilisan, opet živim u mome selu Mokronoge.

Istog dana kad sam se izvukao iz jame, nekoliko minuta poslije toga došli su do jame Hilmo Tiro, Tavra Mijo i Nasko Begić. Oni su bacali u jamu kamenje i vikali: 'Ima li ko živ, javite se? Mi smo vam donijeli hljeba.' Iz jame Savo i Nikola Simić nisu se htjeli javiti.

Tog istog dana htio je da obiđe jamu Pavao Cvijetić, kad se približio jami i kad je vidio kod jame Hilmu Tiru gdje sjedi prekrštenih nogu držeći na koljenu pušku, udaljio se. Pavao Cvijetić otišao je na drugu stranu.

Najpoznatiji zločinci koji su sudjelovali u našem hvatanju, vezivanju, vođenju do jame i ubacivanju u jamu su:

1. Šefko Bešlaga pok. Muje, iz Mokronoga, oko 28 godina. Poslije rata priča se da se krije u šumi. 2. Perković Ivan pok. Tome, iz Mokronoga, oko 28 godina. Poginuo kod Jajca 1944. godine. 3. Maho Tiro pok. Muše, iz Mokronoga, oko 29 godina. 4. Hilmo Tiro, iz Mokronoga, oko 40 godina. Osuđen na smrt 1946. godine. 5. Ramo Tiro pok. Alije, iz Mokronoga, oko 35 godina. Ubijen poslije oslobođenja. 6. Edhem Lakača r. Ahmeta, iz Mokronoga, oko 35 godina. Poslije oslobođenja otišao u škripare. 7. Ante Baković, pok. Marka, iz Mokronoga, oko 40 godina. Nalazi se pod istragom u Travniku. 8. Stojan Perković pok. Tome, iz Mokronoga, oko 35 godina. Nalazi se pod istragom u Travniku. 9. Jure Baković pok. Marijana, iz Mokronoga, oko 35 godina. Nalazi se pod istragom u Travniku. 10. Begić Šefko r. Musa Salke, iz Oplećana, oko 30 godina. Nalazi se pod istragom u Travniku. 11. Pero Radoš pok. Luke, iz Mokronoga, oko 35 godina, poginuo 1942. godine. 12. Ivan Baković Ivanov, iz Mokronoga, oko 30 godina, rojnik. Pobjegao u škripare. 13. Manda Budimir Rafina, iz Sarajlija, udata u Mokronoge, oko 35 godina. Ona je ponudila i dala ustašama lance za vezivanje Srba. 14. Ahmo Bešlaga r. Mehe, iz Mokronoga, oko 65 godina. 15. Tavra Mijo pok. Joze, iz Mokronoga, oko 30 godina. Isticao se kao veliki ustaša. 16. Šaćir

Tiro r. Alije, iz Mokronoga, oko 50 godina. Prije oslobođenja Duvna pobjegao sa Njemcima. 17. Sadik Tiro r. Juse, oko 40 godina. On je bio muftar sela Mokronoga. Usko je sarađivao sa ustašama. 18. Boška Popović rođ. Baković, udova pok. Ilije, iz Mokronoga, oko 40 godina. Uvijek je bila ustaški nastrojena."

Pred komisijom svjedok je čitko
potpisao zapisnik

Svjedočenje Ilije Bakovića, Hrvata iz sela Mokronoge[56]

„Franica Mašić iz sela Mokronoge, opština Duvno, do 1941. godine bio je ugledan seljak. Iako nije završio osnovnu školu, znao je čitati i pisati. Spadao je u red srednjeimućnih seljaka. Njegov ugled proizišao je iz njegovog poštenja, hrabrosti, odlučnosti i spremnosti da svakome pomogne u granicama svojih mogućnosti. Imao je brojnu obitelj (suprugu i dvanaestoro djece iz dva braka). Franičina supruga bila je težak bolesnik, što ga je kod toliko djece porodično znatno obavezivalo i opterećivalo. On je i pored toga nalazio vremena da se bavi politikom. Franica je bio jedan od starih aktivista i povjerenik HSS-a za selo Mokronoge. Bio je veliki pobornik Radićeve politike u ovoj stranci. Dolaskom Vlatka Mačeka na čelo situacija se u stranci pogoršava u cjelini. Promjene su zahvatile i njeno članstvo. Mačekova politika, naročito krajem tridesetih godina, bila je sve više antinarodna i reakcionarna. Franica takvu politiku nije prihvatao, već se sve više isticao kao pobednik politike HSS-a zasnovane na njenim izvorima, Radićevim principima. Ovakvom njegovom stavu dosta su doprineli povremeni kontakti sa Borišom Kovačevićem i Dervišom Numićem. I sekretar Mjesnog komiteta KPJ Livno Vojin Zirojević još uoči rata uspostavio je vezu sa Franicom Mašićem.

Dolaskom ustaške vlasti u Duvno 1941. godine formirani su ustaški logor i ustaški tabor. Na čelo logora postavljen je Jozo Brstilo, a na čelo tabora Bajro Tanović. Jedan broj lica hrvatske i muslimanske narodnosti iz Duvna okuplja se oko ustaša i stavlja im se na raspolaganje. Među njima naročito su po zlu bili poznati geometar Bajro Tanović, Salih Lokmić, Ante Mandunić Anta, Vinko Grgić, Tade Lerota, Jozo Brstilo i drugi.

U toku formiranja ustaške vlasti u Duvnu, u selima su formirani rojevi na milicijskom principu, jačine oko deset ljudi, članova roja sa rojnikom na čelu. U selu Mokronogama formiran je roj jačine deset 'odabranih' ljudi iz sela sa rojnikom Ivanom Bakovićem Kamikom.

Jedna od prvih mjera koju ustaše donose po preuzimanju vlasti u Duvnu je donošenje naredbe kojom se srpskom življu oduzimaju građanska prava i stavljaju se

[56] Za Ediciju „Duvno u NOB-u". Arhiv župe Tomislavgrad, spis 2, str. 40
Svjedočenje pod naslovom „Franica Mašić i njegova obitelj u NOB-u"

van zakona. Tom naredbom započinje nezapamćeni teror nad srpskim narodom. Ustaše su u Duvnu razvile jaku propagandu, čiji je osnovni cilj bio stalno produbljivanje mreže hrvatskog i muslimanskog življa prema srpskom. Ustaše su istovremeno uvele mjere zastrašivanja prema hrvatskom i muslimanskom stanovništvu kako ne bi došlo do otpora politici koju su provodili.

U selu Mokronoge živelo je šest srpskih porodica, sa deset odraslih muškaraca (Simić Miloš, Jovo, Milan, Ilija, Nikola, Savo, Stojan i njegov najstariji sin Ljubo i Mijo Bošnjak). U to vrijeme radio sam kod Simić Miloša. U drugoj polovini jula 1941. godine, Jovo, Milan i ja kosili smo travu u planini Pakline, na livadi Simić Miloša, odnosno Jovinoj. U toj livadi nalazi se jama u narodu poznata kao Kaurska jama. Jednog dana prije podne kod nas je iz sela došao jedan od pripadnika roja, imena mu se ne sjećam, donio je poziv za Jovu i Milana. Traženo je da odmah odu svojim kućama u selo. Po njihovom odlasku u selo ostao sam sam na livadi koseći travu oko otvora jame, ali i ne sluteći da će ona ubrzo postati grobnica za izvjestan broj nevinih ljudi samo zato što su srpske narodnosti. Dva, tri dana nakon kosidbe u taj rejon s motornim vozilima došla je ustaška vojska. Vršila je pripreme za bacanje ljudi srpske narodnosti u tu jamu. Pitali su me tom prilikom šta ja tu radim. Odgovorio sam da kosim travu, a zatim su mi naredili da moram odmah otići odatle. Pokušao sam im objasniti da moram dovršiti košenje ove livade, pa da ću tek onda otići. Počeli su na mene vikati i naredili mi da se odmah odatle gubim. Pokupio sam svoje stvari i otišao u selo. Kod Miloševe i Jovine kuće našao sam žene i djecu. Pitao sam ih gdje su Miloš i Jovo, a žene su mi rekle da su svih devet muškaraca Simića pritvoreni u Lazinu kuću. Kad sam došao pred Lazinu kuću da Miloša i Jovu pitam šta dalje da radim, u kući su bili svih devet Simića i vrata su bila otvorena, a na pragu je sjedio kao stražar jedan pripadnik roja naoružan lovačkom puškom. On je sa Simićima pušio i razgovarao. Na pitanje šta sad da radim, Jovo mi je odgovorio da sutra kosim žito na njivi koja se nalazi ispod njihove kuće. Osim pojedinaca odanih ustašama, u selu vjerovatno nitko nije znao što se sprema tim pritvorenim ljudima. Ljudi su u selu pričali da su oni pritvoreni po nalogu ustaša da se ne bi iz sela udaljavali. Ustaše su 2. avgusta 1941. godine iz Duvna došle u selo da iz pritvora odvedu ovih deset Srba i da ih fizički likvidiraju. U Mokronoge su ustaše stigle kamionom u kojem su dovezli izvestan broj Srba iz Duvna. Među njima se nalazio stari i ugledni čovjek Simo Kovačević, otac Borišin. Sa njim je bio i njegov sin Savo. Na ulazu u selo, pokraj rijeke Šuice, ostavili su kamion sa nekoliko ustaša, a ostali su otišli do Lazine kuće, gdje su bili pritvoreni Srbi. S ustašama je bio i rojnik Ivan Baković sa nekoliko pripadnika roja. Dok su ustaše izvodili iz kuće Srbe i međusobno im volovskim lancima vezivali ruke, Savo Simić je kroz prozor iskočio i počeo bježati u polje. Za Savom su trčali trojica ustaša, pucajući u njega iz pištolja. Uspio im je pobjeći od kuće oko 200 metara, međutim ustaški su ga meci pogodili i on je pao na

zemlju. Uobražavao je da je mrtav, a ustaše su ga za noge vukli po zemlji oko 100 do 200 metara do kamiona. U kamion su utovarali osmoricu vezanih Simića i Savu kao mrtvog ubacili među njih. Pošto je Mijo Bošnjak živio u Ričini, u Simića vodenici, rojnik Ivan Baković sa dva pripadnika roja ga je uhapsio i doveo do kamiona. I njega su strpali. Kamion je prešao preko rijeke Šuice i cestom preko klanca iznad Mokronoga izgubio se iz vida. Osim rojnika i nekih članova roja, vjerovatno nitko u selu nije znao kuda su ovi ljudi odvedeni. Poslije kraćeg vremena, najpre Miloš, a zatim Savo i Nikola uspjeli su izaći iz jame. U nesreći su imali sreće što su njih trojica poslednji bačeni u jamu i tako su ostali živi. Savo je ranjen prilikom pokušaja bjekstva, Nikola je u jamu skočio a da ga ustaše nisu pogodile iz pištolja, ali je pri skoku teže povredio skočni zglob na nozi, Miloša je ustaša nad jamom gađao iz pištolja u potiljak i metak mu je izašao ispod oka. Njih trojica su svjedoci o zločinačkoj drami koja se oko jame i u jami odigrala. O tome da su ostali u životu, odnosno da su spaseni ubrzo su počeli pričati čobani koji u tom djelu planine napasaju stoku. O tome su obaviještene ustaše u Duvnu, te su im poručili da se mogu slobodno vratiti svojim kućama i da im se pri tom neće ništa dogoditi. Po njihovom dolasku kućama Franica Mašić je u selo doveo liječnika dr Ferića, koji im je očistio i zavio rane. Ova trojica Simića bili su strašno iscrpljeni. Rane su im se ucrvale i ličili su na aveti. Desetak dana iza toga, kada su se malo oporavili, ustaše su došle noću kamionom u selo da ih odvedu i likvidiraju. Međutim, to im nije uspjelo jer Miloša nisu našli u kući; pokucali su na vrata Savine kuće, vrata je otvorila njegova supruga Ruža i kad je pred vratima vidjela ustašu, skočila je na njega i dok su se njih dvoje rvali, Savo je uspio pobjeći. Našli su samo Nikolu i odvezli ga u grad kod ljekara. Sutradan su ga vratili u selo rekavši mu da kaže Milošu i Savi da su po njih došli da ih odvedu kod ljekara radi previjanja rana i da mogu slobodno živjeti kod svojih kuća. Nakon toga, sva tri Simića napustili su selo i otišli kod rodbine u selo Rašćane.

Većina stanovništva u selu zgražavala se na ovakve postupke i zločine ustaša prema nedužnim ljudima, njihovim komšijama sa kojima su godinama živjeli u dobrim ljudskim odnosima.

Ustaše su, osim u Duvnu i Mokronogama, zločin izvršile i nad srpskim življem u selima Cebara, Prisoje i Vrilo. U Cebari su fizički likvidirali, pored muškaraca, i žene i djecu.

Poslije bacanja u jamu svih odraslih muškaraca Simića, u selu su ostale njihove žene i djeca. Može se zamisliti u kakvom su oni bili psihičkom stanju i u kakvom su strahu živjeli jer se pričalo da su ustaše planirale da ih zatvore u Miloševu pojatu i zapale. Od odraslih muškaraca u tim familijama bio sam samo ja, pošto sam cijelu 1941. godinu, odnosno do odlaska u partizane, radio kod Miloša Simića. Pored mene jedno vrijeme niko nije posjećivao porodice Simić osim Franice Mašića. Franica je te porodice češće posećivao i pružao im moralnu podršku i drugu potrebnu pomoć.

Posjećivanje porodica Simić u to vrijeme bilo je opasno zbog toga što su ustaše preko svojih doušnika kontrolisale i pratile ko se druži sa srpskim porodicama. Ja sam u nekoliko navrata upozoravan da napustim porodice Simić. Po selu su kružile razne priče kako će žene i djecu Simić ustaše noću odvesti i likvidirati. Takve vijesti su proturali oni pojedinci koji su to priželjkivali kako bi poslije toga dobili njihova imanja. Zbog toga ove familije izvjesno vrijeme nisu smjele spavati u svojim kućama. S Franicom sam se dogovorio da ih ja uvečer, kada se mještani povuku u svoje kuće, izvodim u polje i da na vršajima spavaju u slami, a da ih u zoru vraćam u njihove kuće.

U drugoj polovini avgusta 1941. godine doneta je odluka da se preživjeli Srbi pokrste u katoličku vjeru. Sa Simića porodicama je to i učinjeno. Odbio sam neke pokušaje da se preko mene ostvari kontrola koliko oni u svojim kućama obavljaju molitve po katoličkoj vjeri.

Glavni ideolog ovih zločina u Duvnu, pored ustaša emigranata rodom iz Duvna, bio je vođa klerikalaca fra Mijo Čuić. U provođenju ovih zločina pored ustaša sudjelovali su klerikalci koji su istovremeno bili i ustaše: fra Stipan Naletilić, fra Karlo Grbavac i drugi.

Franica je propratio situaciju od formiranja NDH do kraja avgusta 1941. godine, bio je ogorčen na politiku koju su ustaše provodile, a još više na postupak i držanje kotarskog vođstva HSS, zbog čega je definitivno raščistio sa tim vođstvom. U tom vremenu, pošto nije mogao da utiče na tok događaja, jedino što mu je ostalo jeste to da se ljutio na ustaše i da ih je često psovao, kao i njihovu državu.

Franica je uspio odvratiti nekoliko mladića iz Mokronoga da ne idu u ustaše. Sa tim mladićima i njihovim očevima razgovarao je i uspio da ih od toga odvrati. Iako nije tada imao veze sa članovima KPJ, ispalo je da je u tom slučaju djelovao u duhu politike koju je KPJ vodila na liniji odvraćanja omladine od ustaških redova. Pored toga, pokušao je da u Mokronogama organizira akciju na spašavanje od uništenja porodica Simić. Međutim, situacija je bila takva da ova akcija nije uspjela. Za ovo je bilo nekoliko razloga. Do pokolja srpskog življa ustaše se u hrvatskim i muslimanskim masama s jedne strane nisu dovoljno kompromitovale, a s druge strane, njihove prijetnje da će sve one koji se pokušaju suprotstaviti njihovoj politici smrću kažnjavati ostavljale su traga na nedovoljno obaveštene ljude. Pored toga, iako se većina ljudi nije složila sa ustaškom politikom uništavanja Srba, u selu je bilo pojedinaca koji su takvu politiku podržavali i oni su upravo bili opasni, ljudi su se njih plašili. Jednom prilikom u Duvnu je Marijan Baković povrijeđen kao čovjek postupcima Ante Madunića Gadže i njegove 'crne trojke' prema nedužnim Srbima. Stavio je prigovor Gadži na te postupke ustaša, a on je odmah u njega pucao iz pištolja i teško ga ranio. Ovu zloglasnu ustašku 'crnu trojku' sačinjavali su: Ante Madunić Gadža, Salih Lokmić i Tade Lerota.

Jednog dana, revoltiran postupkom ustaša, Franica ih je u pripitom stanju usred grada glasno psovao, kao i njihovu vlast, što je bilo jako opasno. Čuvši za to Kasim Numić, otpratio je Franicu u Mokronoge i sa njim vodio razgovor o

pripremama za ustanak. Od tada je Franica bio u redovnoj vezi sa komunistima u Duvnu. Radio je za NOP, uključivši se u pripreme za ustanak, i cijelu svoju porodicu postepeno je uključivao u rad NOP-a.

Miloš Simić se po izlasku iz jame nalazio kod rodbine u selu Rašćanima i povremeno bi noću dolazio u Mokronoge kod svoje porodice. O njegovom dolasku u selo znali smo samo Franica i ja. Sa Milošem smo vodili razgovore o situaciji u Mokronogama i u Rašćanima. Novembra 1941. godine u Rašćane su tajno dolazili livanjski komunisti, i to: Vojin Zirojević, Mustafa Latifić i Luka Džalto, kojom prilikom je formiran NOO. Miloš je izabran za odbornika i bili smo u prilici da od njega više saznamo o pripremama i radu za pokret. Inače, Franica i Miloš su se prije 1941. godine često družili i razgovarali o politici. Njih dvojica su povremeno kontaktirali sa Borišom Kovačevićem i Vojinom Zirojevićem prilikom njihovog dolaska u Duvno.

Kada je riječ o Milošu Simiću, zbog cjelovitije slike o njemu, recimo: rođen je 1884. godine u selu Mokronogama. Tu je proveo veći dio života baveći se zemljoradnjom. Iako nije završio osnovnu školu, znao je čitati i pisati. Po prirodi je bio miran, tih i nenametljiv. Volio je i cijenio ljude, a i oni njega, zbog čega je u svojoj sredini bio ugledan čovjek. Miloš je spadao u red srednjeimućnih seljaka. Za ondašnje duvanjske prilike imao je dobar zemljišni posjed, dosta stoke i mlin (vodenicu) u Ričini, na rijeci Šuici. Kao pripadnik austrougarske vojske u Prvom svjetskom ratu zarobljen je i dospio kao dobrovoljac na Solunski front.

Aprila 1942. godine Miloš je iz sela Rašćana otišao u partizane u Vukovsku četu Livanjskog partizanskog odreda. U ovoj četi bio je na dužnosti ekonoma. Formiranjem Komande mjesta u Duvnu, poslije prvog i drugog oslobođenja Duvna 1942. godine, Miloš je bio intendant Komande mjesta.

U toku 4. neprijateljske ofanzive, 1943. godine, kada su se jedinice NOV povukle iz Duvna, Miloš je sa svoje dvije kćeri raspoređen u intendanturu Treće divizije NOV. U toku 5. neprijateljske ofanzive 1943. godine, u Bici na Sutjesci, Miloša su Njemci zarobili. Njegova starija kćerka Jovanka, rođena 1924. godine, u toj bici je poginula, a mlađa kćerka Mara, rođena 1928. godine, oboljela od tifusa. Ona je rat preživjela, a 1948. godine je od tuberkuloze umrla.

Po dolasku iz zarobljeništva u Duvno 1944. godine, Miloš je stupio u Drugi duvanjski bataljon, u kojem je ostao do konačnog oslobođenja Duvna. Kada je u Letičkim stajama 1944. godine formiran kotarski narodnooslobodilački odbor, Miloš je izabran za njegovog potpredsjednika. U oslobođenom Duvnu radio je u kotarskom NOO, a nakon toga bio je predsjednik mjesnog NOO u Eminovom Selu. Po rasformiranju ovog odbora, zbog poznih godina, Miloš se povukao u miran život u selo Mokronoge. Sa porodicom je još nekoliko godina živeo u Mokronogama, a zatim se preselio u Duvno. Bio je nosilac Partizanske spomenice 1941. Miloš je umro 1979. godine, u 95. godini.

Družeći se stalno s Franičinim sinovima, a 1941. godine često i sa Franicom, on je i mene uključio u pripreme za NOR. Pošto sam bio siromašnog stanja, u

nekoliko navrata 1941. godine nuđeno mi je da idem u ustaše, ali sam te ponude odbio. Franica mi je govorio da se ne javljam u ustaše, da to nije za poštene ljude, pa ni za mene, objašnjavao mi je da su ustaše fašističke sluge i izdajnici naših naroda. U jesen 1941. godine, Franica mi je objašnjavao da se narod diže na ustanak protiv okupatora i protiv ustaša i kad za to dođe vrijeme, treba da idem tamo kao i svi pošteni ljudi. Isto tako, Franica mi je često govorio da ostanem i radim kod Miloševe porodice sve do mog odlaska u partizane. U drugoj polovici decembra 1941. godine, Franičina dva sina (Miško i Ante) i ja dogovorili smo se sa Franicom da idemo u Livanjski partizanski odred, koji je formiran oktobra 1941, na Cincar-planinu. Kasnije nam je Franica rekao da u odred ne možemo ići sve dok ne budemo pozvani u domobransku vojsku, zbog toga što bi ustaše uništile naše familije. Pošto smo sva trojica juna 1941. godine regrutirani u domobransku vojsku, poziv za odlazak u vojsku primili smo tek početkom marta 1942. Tom prilikom, poziv za hrvatsku domobransku vojsku dobio je veći broj regruta iz Duvna. Miška, Antu i mene Franica je iz Mokronoga otpratio u Duvno i tom prilikom nam je usmeno saopštio podatke o vezi koja nas čeka u Livnu. U Livnu smo našli vezu, ali smo iz Livna u odred na Cincar-planinu otišli tek treći dan, jer smo morali čekati da regruti iz Duvna i Livna krenu za Sinj u vojni okrug na raspored. Razlog za ovo čekanje bio je u tome što u Livnu nije bilo dovoljno vojske NDH, koja je trebala sprovesti regrute za Sinj, jer su dalmatinski partizani kontrolirali komunikaciju Livno–Sinj. Tek kada je došlo pojačanje iz Kupresa, regruti su krenuli iz Livna za Sinj. Dok smo u Livnu čekali na odlazak u odred, na istu vezu je došao Naskan Đugum s bratom Mujom. Nas trojicu i Muju Đuguma veza je trećeg dana poslije podne izvela iz Livna kao švercere. Nosili smo na leđima vreće duhana. Veza nas je predala partizanima u kući porodice Jagodić u selu Podgredi. Partizanska grupa bila je jačine od pet partizana, na čijem čelu je bio Kutleša Nikola iz Livna, predratni član KPJ. Iz sela Podgrede otišli smo u odred na Cincar-planinu. U odredu smo ostali oko deset dana, a zatim nas je na razgovor pozvao Živko Jurkić iz Livna, također predratni član KPJ. Pitao nas je tom prilikom da li želimo ostati tu u odredu ili želimo otići u Vukovski odred. Pored sela Donji Malovan morali smo se pažljivo kretati da nas četnici ne bi zarobili. Na Stražnju iznad Šuice sreli smo se s Jozom Bakračem, koji je iz Šuice išao u Vukovski odred i do odreda smo zajedno putovali. Tu smo našli nekoliko Duvnjaka, koji su nas lijepo primili. Pošto nismo služili bivšu jugoslovensku vojsku, Šefko Lokmić nas je obučavao u rukovanju puškom. U razgovoru sa njim saznao sam da je naš odlazak u partizane organizirao Kasim Numić. Kasim je taj odlazak dogovorio sa Franicom Mašićem i Naskom Đugumom, kao i sa drugovima iz Livna. Naskan je dobio taj zadatak i iz Duvna je doputovao u Livno sa bratom Mujom. Imajući u vidu tadašnju situaciju u Duvnu, od velikog značaja bio je odlazak u partizane braće Mašića i moj kao prvih boraca hrvatske narodnosti iz duvanjskog kraja. Najviše zasluge za to imao je Franica Mašić.

Franica je na rijeci Šuici, u Ričini, imao vodenicu kojom se koristio kao jednim od punktova za sastajanje sa aktivistima NOP-a. Pored toga, njegov sin Miško i ja u prvoj polovini 1942. godine ilegalno smo iz Vukovske čete dva puta dolazili u Mokronoge kod Franice i od njega dobijali podatke o stanju u Mokronogama i Duvnu.

Poslije prvog oslobođenja Duvna, 26. jula 1942. godine, kada je u Mokronogama formiran prvi narodnooslobodilački odbor, Franica je bio njegov predsjednik. U avgustu 1942. godine sa Lukom Vulićem bio sam zadužen za omladinsku organizaciju u duvanjskim selima. U Mokronogama smo tada formirali skojevsku organizaciju, a za sekretara je izabrana Franičina kćerka Mara. U tu organizaciju ušla su Franičina djeca – Mara, Ruža, Jozo, moj brat Ivan, Simić Jovanka, Mara, Vasilija i Gospava. Franičini sinovi Ivan i Niko bili su također aktivisti NOP-a. To znači, svi odrasli iz Franičine obitelji, uključujući i Jozu, koji je tada imao 16 godina, bili su u službi NOP-a, a zasluga za to je prvenstveno bila Franičina. Oktobra 1942. godine Duvanjski bataljon je napustio duvanjsko područje i srpske porodice su morale pred ustašama otići iz Duvna i krenuti u zbijeg u Glamoč. I Franičina porodica morala je bježati iz Mokronoga. Vjerovatno je to bila jedina porodica hrvatske narodnosti iz duvanjskog kraja koja je pobjegla ispred ustaša u zbjeg. Ustaše su znale da je ta cijela porodica bila uključena u NOP, pa je zbjeg bio neminovnost.

Dok se obitelj Franičina nalazila u zbjegu u Glamoču, njegov sin Ivan pošao je iz Glamoča u Duvno, u svoje selo, da ispita situaciju i provjeri da li su ustaše zapalile njihovu kuću. Na putu iz Glamoča u Duvno, na Borovoj glavi, Ivana su ustaše uhvatile i kada su saznale da je sin Franice Mašića, odmah su ga zaklali. Franičini sinovi Miško i Ante kao borci-proleteri u sastavu Pete crnogorske proleterske brigade poginuli su u 4. neprijateljskoj ofanzivi. Miško je poginuo u dolini rijeke Neretve u vrijeme izvođenja protivudara NOVJ iz doline Neretve prema Gornjem Vakufu, a Ante na komunikaciji Nevesinje–Mostar. Pošto sam s njima otišao u partizane i zajedno se s njima borio do njihove pogibije, dužan sam da kažem da su obojica bili vrlo hrabri borci i da ih je krasio humanizam.

Septembra 1943. godine, Franica, njegova djeca i moj brat Ivan odlučili su da Ivan ide u Treću krajišku proletersku brigadu, koja se tada nalazila na području Duvna. Ivan je tada imao 17 godina, napustio je Duvno sa Krajišnicima i u 6. neprijateljskoj ofanzivi poginuo. Njegovim odlaskom u partizane ostale su same moje dvije sestre Anica od 10 godina i Ruža od osam. Franičina familija uzela ih je kod sebe i tu su ostale do septembra 1945. godine, kada sam ih odveo u Beograd u dom ratne siročadi.

Kada je drugi put, krajem 1942. godine, oslobođeno Duvno, Franica je izabran za predsjednika kotarskog NOO, a za sekretara Vlajko Kovačević. Početkom 1943. godine uslijedila je 4. neprijateljska ofanziva. Jače snage NOVJ, veliki dio zbjega, veliki dio ranjenih i bolesnih, zatim Vrhovni štab, sve je to u ofanzivi prošlo

preko duvanjskog područja. Velike su bile obaveze pred kotarskim NOO u njihovom smeštaju, obezbeđenju, snabdevanju hranom, odjećom i obućom, a morali su se i prenositi ranjeni i bolesni. Ove zadatke kotarski NOO na čelu sa Franicom uspješno je izvršio.

U jesen 1943. godine i početkom 1944. godine Franica je bio predsjednik NOO-a na slobodnoj teritoriji u Vukovskom. I tu dužnost je uspješno obavljao. U julu 1944. godine u Bosanskoj Krajini održana je konferencija Narodnooslobodilačkog fronta sa ciljem da se u njega uključe svi patrioti, bez obzira na njihovu raniju političku, nacionalnu i vjersku pripadnost. Na ovoj konferenciji učestvovali su i duvanjske delegate Franica Mašić i Vlajko Kovačević. Ubrzo je nakon tog frontovskog političkog skupa pripremljena i održana kotarska konferencija Narodnooslobodilačkog fronta u Letičkim stajama. To je bio do tada najveći skup održan na području Duvna. Na konferenciji je učestvovalo oko 60 delegata iz svih mjesta duvanjskog kraja. Konferencija je donjela zaključke da se na području Duvna formiraju i izaberu seoski, opštinski i kotarski narodnooslobodilački odbori fronta. Konferencija je izabrala kotarski narodnooslobodilački odbor narodnog fronta. Za predsjednika odbora odabran je Franica Mašić, a za potpredsjednika Miloš Simić. Na ovoj funkciji Franica je svoje obaveze dobro i odgovorno izvršavao.

Poslije konačnog oslobođenja Duvna, 15. novembra 1944. godine, formiran je kotarski narodnooslobodilački odbor. Za predsjednika je izabran Franica Mašić, a za sekretara Šefko Lokmić. Posljedice rata na siromašnom duvanjskom području bile su velike u svakom pogledu. Zato su se pred sve subjekte postavili krupni zadaci na obnovi i stvaranju nužnih uvjeta za život stanovništva. Kotarski narodnooslobodilački odbor, kao najveća izvršna narodna vlast u Duvnu, posebno je imao veliki i odgovoran zadatak u rješavanju ovih krupnih problema. Franica se kao predsjednik odbora i jedan od najodgovornijih ljudi maksimalno zalagao i ispoljio veliko umeće u radu kotarskog NOO-a. Zahvaljujući svom bespoštednom radu, kao i pomoći svih društvenopolitičkih činilaca, on je svoj zadatak uspješno obavio.

Franičina je obitelj u toku cijelog rata bila veoma aktivna u izvršavanju raznih zadataka vezanih za NOP i što je rat više odmicao, i njena se aktivnost više povećavala. Od preživjelih članova obitelji Franice Mašića njegova kćerka Mara bila je najaktivnija. Prednjačila je u izvršavanju mnogih zadataka NOP-a.“

Saglasan sa izjavom
Ilija Baković

Duvno, juna 1987. godine

SVJEDOČENjA O STRADANjU SRBA U EMINOVU SELU

Svjedočenje Luke Savića, Srbina iz Eminova Sela[57]

„Prilikom masovnog hapšenja i odvođenja u logor pošli bi neki pošteni Hrvati da interveniraju za Srbe koji su zatvoreni, a fra Mijo (Čuić) bi im govorio da se ne boje i da im se ništa neće dogoditi, dok je 27. i 28. juna noću 1941. godine 25 ljudi iz grada i sela odvedeno do jame Slipice (Grabovica), gdje su poubijani i bačeni u jamu. Tako je fra Mijo vješto i podmuklo provodio svoje zlonamjerne planove.

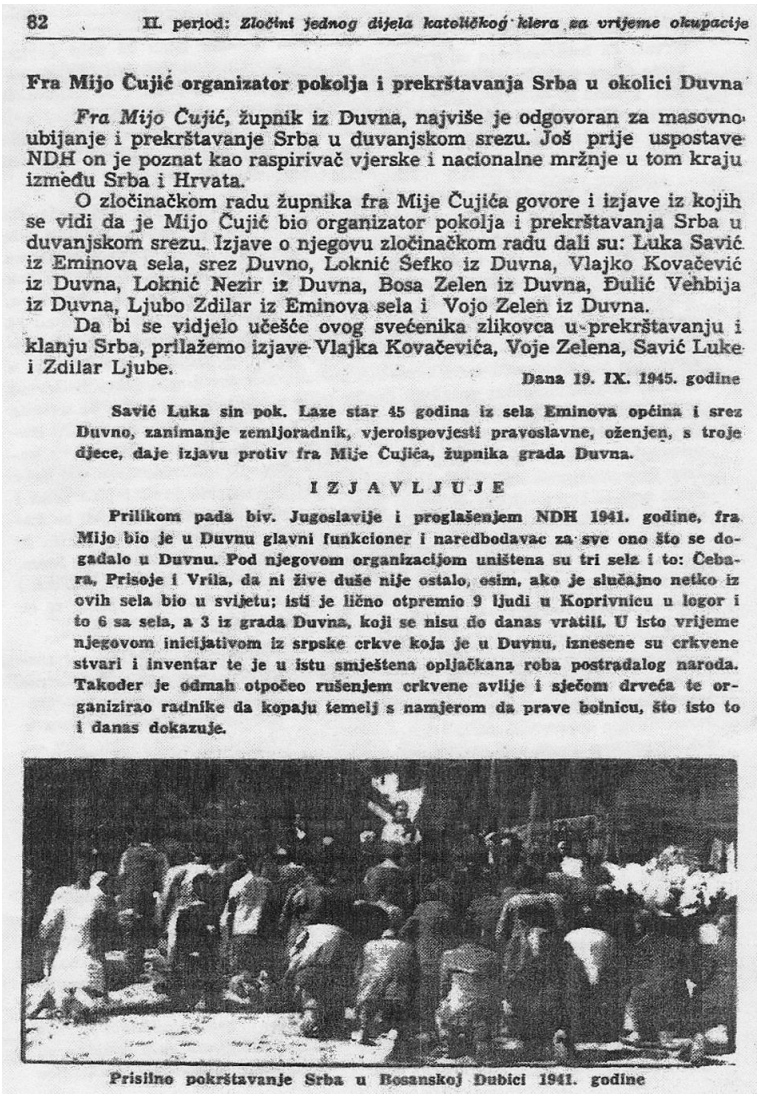

82 II. period: *Zločini jednog dijela katoličkog klera za vrijeme okupacije*

Fra Mijo Čujić organizator pokolja i prekrštavanja Srba u okolici Duvna

Fra Mijo Čujić, župnik iz Duvna, najviše je odgovoran za masovno ubijanje i prekrštavanje Srba u duvanjskom srezu. Još prije uspostave NDH on je poznat kao raspirivač vjerske i nacionalne mržnje u tom kraju između Srba i Hrvata.

O zločinačkom radu župnika fra Mije Čujića govore i izjave iz kojih se vidi da je Mijo Čujić bio organizator pokolja i prekrštavanja Srba u duvanjskom srezu. Izjave o njegovu zločinačkom radu dali su: Luka Savić iz Eminova sela, srez Duvno, Loknić Šefko iz Duvna, Vlajko Kovačević iz Duvna, Loknić Nezir iz Duvna, Bosa Zelen iz Duvna, Đulić Vehbija iz Duvna, Ljubo Zdilar iz Eminova sela i Vojo Zelen iz Duvna.

Da bi se vidjelo učešće ovog svećenika zlikovca u prekrštavanju i klanju Srba, prilažemo izjave Vlajka Kovačevića, Voje Zelena, Savić Luke i Zdilar Ljube.

Dana 19. IX. 1945. godine

Savić Luka sin pok. Laze star 45 godina iz sela Eminova općina i srez Duvno, zanimanje zemljoradnik, vjeroispovjesti pravoslavne, oženjen, s troje djece, daje izjavu protiv fra Mije Čujića, župnika grada Duvna.

I Z J A V L J U J E

Prilikom pada biv. Jugoslavije i proglašenjem NDH 1941. godine, fra Mijo bio je u Duvnu glavni funkcioner i naredbodavac za sve ono što se dogadalo u Duvnu. Pod njegovom organizacijom uništena su tri selz i to: Čebara, Prisoje i Vrila, da ni žive duše nije ostalo, osim, ako je slučajno netko iz ovih sela bio u svijetu; isti je lično otpremio 9 ljudi u Koprivnicu u logor i to 6 sa sela, a 3 iz grada Duvna, koji se nisu do danas vratili. U isto vrijeme njegovom inicijativom iz srpske crkve koja je u Duvnu, iznesene su crkvene stvari i inventar te je u istu smještena opljačkana roba postradalog naroda. Također je odmah otpočeo rušenjem crkvene avlije i sječom drveća te organizirao radnike da kopaju temelj s namjerom da prave bolnicu, što isto to i danas dokazuje.

Prisilno pokrštavanje Srba u Bosanskoj Dubici 1941. godine

[57] Izvod iz svjedočenja koje je objavljeno u knjizi „Dokument o protunarodnom radu i zločinima jednog dijela katoličkog klera“, str. 83–84.

Kada je naš, to jest srpski živalj vidio o čemu se radi, počeo je da bježi u planinu. Naročito je masovno izbjeglo selo Rašćani, Mandino Selo, kao i Srđani. Tako je 29. jula 1941. godine organizirao naše komšije, a njima najpovjerljivije, da nas dovedu s planine, i to na vjeru, što im je uspjelo. Dok smo sišli s planine, bile su organizovane velike mase naroda sa sjekirama, puškama itd. Zatvorili su nas u pojatu Stojana Zdilara, i sve muškarce od 16 godina pa naviše, govoreći nam da je naređeno da se nalazimo samo na jednom mjestu i da nam ništa neće biti, nego su se pobunili neki radnici u Drvaru, a kad to prođe, onda ćemo biti pušteni. Tek oko četiri sata došao je čuveni krvnik, ustaški emigrant poručnik Bariša Zilić kamionom u kome su se nalazili Vuko Vujinović iz Duvna, Sava Stanišić, poljar iz sela Rašćana, maloumni Rade Bilanović iz Mandina Sela, a namjera je bila ta da nas uteraju u kamione i bace u jamu u Paklinama. Ali im to nije uspjelo iz razloga što su naše žene polegale ispred auta. Tim se stvorila velika panika, jauk i plač žena i djece, koji se čuo u daljinu od šest kilometara. Kako im ovdje nije uspjelo, odvezli su kamion u selo Mokronoge, gdje je bio isti slučaj i sa ovim seljanima. Tu im je uspjelo da seljane pohvataju i odvedu u Pakline, u takozvanu Kaursku jamu, gdje su ih ubili i u nju bacili. Puki je slučaj s Milošem Simićem, Savom i Nikolom Simićem, svi iz sela Mokronoga, koji su ranjeni izišli iz jame te se i danas nalaze u životu, a bili su sve četiri godine u NOV.

Kako smo već naveli da im nije uspjelo u našem selu ostvariti svoj zlonamjerni plan, onda su nakon tog kod spomenute pojate postavili jaku stražu. Kad se smrklo, žene i djecu su zatvorili u druge dvije kuće. U isto vrijeme kopali su jame pod tzv. Buljanstranom, sa namjerom da ih pobiju i bace u jamu. Poslije zatvaranja žena i djece postavljena je straža i kod njih. Sve naoružane mase su opkolile pojatu u kojoj smo bili zatvoreni, opalivši dvije puške u zrak, tim dajući znak da je sve u redu. U tom momentu su došli poznati koljači i jamari s nekoliko naoružanih iz tzv. Narodne zaštite – S. Kokotović, Tade Lerota i mnogi drugi i izvodili nas vezane konopcem po dva zajedno. Tako su nas sproveli u selo Blažuj, gdje su nas čekali kamioni, strpali su nas u njih s namjerom da nas pobacaju u jamu. Zahvaljujući poštenim Hrvatima koji su intervenirali kod fra Mije Čuića, znajući da je naša sudbina u njegovim rukama, mi smo sprovedeni u zatvor.“[58]

Luka Savić

Svjedočenje Mile Perića, Hrvata iz Eminova Sela[59]

„Skučeno znanje o društvenoekonomskoj situaciji u Kraljevini Jugoslaviji znatno sam proširio zahvaljujući susretima sa Borišom Kovačevićem. Posredstvom Bore stupio sam u vezu i sa Dervišom Numićem. Pomenuti drugovi isticali su da je postojeće stanje u zemlji neodrživo.

[58] „Dokument o protunarodnom radu i zločinima jednog dijela katoličkog klera“, Zagreb, 1984, str. 83, prva knjiga

[59] Arhiv župe Tomislavgrad, Edicija, str. 169.

Poslije kapitulacije stare Jugoslavije i podjele njenog teritorija među fašističkim silama, počeo je teror ustaša nad srpskim življem. U organiziranju i provođenju terora isticali su se emigranti Bariša Žilić, Marko Ivić i Vinko Grgić. Jedna od prvih ozbiljnih akcija usmjerena na istrebljenje Srba na Eminovu Selu pa i šire odnosila se na zatvaranje srpskog življa iz Eminova Sela u pojati Stole Zdilara. Takvim razvojem situacije nisam bio zadovoljan pošto je bio u pitanju život mojih komšija. Ubrzo su zatvorene mještane Eminova Sela 1941. godine otjerali u zatvor u Duvno. Nakon odlaska srpskog ljudstva u zatvor, u Eminovo Selo je kod mene došao Alija Korić i uručio mi zapečaćeno pismo koje su mi spremili Bariša Žilić i Marko Ivić. Iz pisma sam saznao kakvi su Barišini i Markovi planovi u vezi sa istrebljenjem Srba. Po njihovoj zamisli trebalo je u što kraćem roku odrasle muškarce otjerati u Pakline i baciti u jamu, a žene i djecu smjestiti u moju pojatu i zapaliti. U razgovoru sa njim ja sam otvoreno rekao da neću dozvoliti da moja pojata bude ničija grobnica. Tu noć su na moje insistiranje pustili gotovo sve zatvorene Srbe izuzev Stole Zdilara, Luke Savića i Boška Savića. O puštanju Srba me je obavijestio Živko Krišto.

Dolazak proleterskih brigada u duvanjski kraj bio je koncem jula 1942. godine. Taj događaj imao je snažan uticaj na razvoj NOP u Duvnu. U ljeto 1942. godine pripadnici Francetićeve Crne legije poubijali su nekoliko Srba u selu. Bojeći se da ne dožive istu sudbinu, i eminovački Hrvati bježe u planinu. Ja sam odlučio da ostanem u kući. U trenucima velike neizvjesnosti u moju kuću je ušao nepoznat čovjek. Rekao mi je da je Milovan Đilas i da je veliki prijatelj Bore Kovačevića. S izvjesnom dozom sumnje saslušao sam tu njegovu obavijest. Interesovalo ga je zašto ljudi bježe, što sam mu objasnio.

Boravak proleterskih brigada bitno je izmijenio situaciju. Prvi NOO formiran je početkom 1942. Predsjednik odbora bio je Ljubo Zdilar, članovi su bili Milisav Stojan (Zekan) i Uroš Gligorić. Poslije prvog oslobođenja Duvna odbor je proširen novim članovima – Niko Krišto, Mile Perić i Jozo Ćosić.

Poslije kapitulacije Italije 8. septembra 1943. godine, primijećeno je masovno pristupanje Duvnjaka NOP-u bez obzira na vjeroispovijest i narodnost. U ljeto 1944. aktivno sam pristupio NOP. Po dolasku u Ravašnicu formirali smo Narodni front. Za predsjednika fronta izabran je Miloš Simić, a za sekretara mene.“

TORTURA NAD SRBIMA U ŠUICI

Srbi iz sela Baljci, koje je pripadalo Mjesnoj zajednici Šuica, koja je do 1948. pripadala opštini Livno, bili su u junu 1941. godine uhapšeni i zatvoreni.

U Šuici u spašavanju srpskog življa od ustaških zločina učestvuju: komandir oružničke postaje Petar Majić, rodom iz Šibenika, koji je bio komandir stanice i prije rata, fra Klemo Dokić, župnik, predstojnik šuičke opštine Stipić i Božo Šarić. Njihovim trudom spašeno je srpsko stanovništvo iz okoline sela.

SRBI IZ SELA ISPOD PLANINE LjUBUŠE IZBJEGLI POKOLj

Vijesti o stradanju Srba iz sela Cebare došle su do sela Rašćani, u koje ustaše još nisu bile stigle. Niko nije mogao da povjeruje u istinitost tih vijesti, posebno u način na koji su ti ljudi stradali.

Te vijesti neki su nazivali najobičnijim lažima, kako je moguće da ljudska mašta može to da zamisli, a kamoli da to učini. Nažalost, te vijesti su bile istinite. Bez obzira na sumnje, Srbi iz sela Rašćani i drugih sela ispod planine Ljubuše pobjegli su u planinu.

Stevo Zelen i njegova supruga Mara, koja je takođe srećom izbjegla jamu, i još petoro Srba iz Cebare bili su jedini Srbi koji su preživjeli pokolj u tom selu.

Srbi iz Eminova Sela, Oplećana, Srđana, Rašćana, Mandina Sela, Lipe i Kongore pobjegli su u planinu. Srbi iz Eminova Sela su se na prevaru vratili u selo, ali srećom, uspjeli su da ne završe u jamama, već u zatvoru. Srbi iz ostalih sela nisu pristali da se vrate i nisu povjerovali ustašama da im se ništa neće dogoditi. Tako su uspjeli da prežive i drugi talas ustaških zločina, koji su se desili krajem jula i početkom avgusta 1941. godine.

POJEDINAČNA UBISTVA KOJA SU IZVRŠILI USTAŠE I ITALIJANI 1941. U GRADU DUVNU I SELIMA

Pored masovnih ubijanja u navedenim periodima, ustaše i Italijani vršili su pojedinačna ubistva civilnog stanovništva putem odmazde, bahatošću, ali i u drugim okolnostima. U tim pojedinačnim slučajevima, prema utvrđenom popisu žrtava ubijeno je 10 Srba:

1. Simić Stojana Marko	Mokronoge	(1939)	1941.	Mokronoge
2. Kovačević Sime Jovanka	Duvno		1941.	Duvno
3. Kozomara Milan	Duvno		1941.	Duvno
4. Dmitrović Luke Ljubica		(1893)	1941.	Duvno
5. Zelen Todora Simo	Duvno		1941.	Duvno
6. Ćevap Stevana Niko	Baljci	(1900)	1941.	Duvno
7. Ćevap Špire Milan	Baljci	(1913)	1941.	Duvno
8. Velimir Luke Mihajlo	Baljci	(1905)	1941.	Duvno
9. Gligorić Jovice Milica	Eminovo S.	(1940)	1941.	Eminovo Selo
10. Karan Marka Božo	Rašćani	(1920)	1941.	Mostar

RAZMJERE ZLOČINA U PERIODU JUN–AVGUST 1941. GODINE

Ustaše su za nekoliko dana, u dva navrata, prvi put oko Vidovdana, a drugi put oko Ilindana, odnosno krajem juna i početkom avgusta 1941. ubili i u jame bacili, prema utvrđenim spiskovima, oko 270 Srba. Ustaški zločinci su na svirep način Srbima iz grada Duvna i okolnih sela napunili nekoliko jama u planinama oko

Duvanjskog polja. U tim zločinima, u kojima je izvršen genocid nad srpskim narodom, ustaše su na zvjerski način, kakav se u istoriji ljudskog roda nije desio, likvidirali Srbe iz navedenih sela. Prema utvrđenom spisku, koji je objavljen u knjizi „Ustaški zločini genocida“ dr Milana Bulajića, a koji je preuzet iz arhiva SUBNOR-a Duvno, i popisu žrtava rata, koji je izvršio Savezni zavod za statistiku, u ta dva talasa ustaških zločina, vidovdanskom i ilindanskom, stradalo je 267 Srba sa područja opštine Duvno.

Srbi koji su ubijani udarcima maljem i drugim hladnim i vatrenim oružjem, kao i oni koji su imali povrede zadobijene od tumbanja po liticama dubokih jama nisu odmah umrli, umirali su na stravičan način, u mukama od rana nastalih od hladnoće, kao i od gladi i žeđi. U jami Golubinki u Grabovici, koja je bila nešto plića od ostalih, nekoliko Srba je bilo živo dva do tri dana. Kad su ustaše saznale za taj slučaj, došle su nad jamu, žive ih izvadili, pobili i ponovo u jamu bacili.

U tom periodu na divljački način po selima i gradu hapšeni su Srbi, ubijani na licu mjesta ili odvođeni i mučeni i u mukama umirali po planinama i logorima. Za mnoge se nikad nije saznalo gdje su i kako stradali i gdje im se kosti nalaze.

Nešto slično ustaše su pokušale da urade i u selu Kongora. Tu su ustaše dva puta vršile hapšenje odraslih muškaraca. Prvi put, 20. juna, uhapšeno je osmoro ljudi, koji su odvedeni u zatvor u Duvno. Oni su 3. jula pušteni kućama. Drugo hapšenje izvršeno je 28. jula. Uhapšeno srpsko stanovništvo ustaše su zatvorile u selo. Ustaški logor u Duvnu imao je u planu i njih da likvidira. Zauzimanjem susjeda Hrvata ustaše su ih pustile uz uslov da pređu na katoličku vjeru.

Po događajima koji su prethodili zločinima nad srpskim stanovništvom na području tadašnjeg duvanjskog kotara vidi se da su plan i organizacija akcije na izvršenju zločina bili do sitnica isplanirani. Jasno je i da su plan i odluke doneseni u ustaškim vrhovima u Zagrebu. Veze između Zagreba i Duvna išle su preko velike župe Pliva i Rama sa sjedištem u Jajcu.

Broj stradalih Srba po mjestu zločina koji su se desili u dva naleta masovnog ubijanja iz navedenih spiskova:

Logor Danica u Koprivnici 10 Srba.
Jama Lisičarka na planini Grabovici kod Gornjeg Brišnika 14 Srba.
Jama Slipica na planini Grabovici kod Gornjeg Brišnika 129 Srba.
Jama Golubinka na planini Grabovici kod sela Grabovica 16 Srba.
Jama u Tuščića gaju na planini Kamešnici 78 Srba.
Jama Kaurska na planini Pakline iznad sela Mokronoge 25 Srba.
U pojedinačnim slučajevima u Duvnu i selima 1941. ubijeno 10 Srba.
Tokom 1941. godine, prema utvrđenom popisu, stradalo je ukupno 282 Srba.

STRADANjA IMUĆNIH, OBRAZOVANIH I UGLEDNIH SRBA IZ DUVNA

Na samom početku sprovođenja zločina nad srpskim narodom u Duvnu, kao prvi deo plana predviđena je biološka likvidacija trećine Srba. Za ubijanje prvi na spisku bili su imućni, obrazovani i uticajni Srbi.

Prva hapšenja Srba bila su krajem maja, a prve likvidacije počele su polovinom juna 1941, kad je iz zatvora u Duvnu u logor u Koprivnici kod Zagreba odvedeno 10 Srba, poslije su u dva naleta krajem juna i početkom avgusta masovno ubijani i u jame koje se nalaze na planini Grabovici i Pakline bačeni. Među prvima su bili privrednici, obrazovani i uticajni Srbi.

Spisak ubijenih po mjestu stradanja i zanimanju:

Odvedeni u logor u Koprivnici 15. maja 1941. godine, i dalje se ne zna gdje su stradali:

1. Zelen Ilije Mićo iz Duvna, rođen 1910, trgovac
2. Mihojević Mile Milan iz Duvna, rođen 1896, trgovac
3. Kozomara Milana Aco iz Duvna, rođen 1914, pekar

U jamu Lisičarku u planini Grabovici iznad Brišnika, zajedno sa još nekoliko Srba iz Cebare, 28. juna 1941. ubijeni i bačeni Srbi iz grada Duvna:

4. Zelen Ilije Žarko iz Duvna, rođen 1916, vlasnik frizerske radnje
5. Zelen Ilije Branko iz Duvna, rođen 1916. godine, trgovac
6. Sebestijan Milovanović, sveštenik-kaluđer, rodom iz Srema, sveštenik u Duvnu
7. Vulić Laze Simo iz Duvna, rođen 1900. godine, trgovac
8. Vuković Marka Ljubo iz Duvna, rođen 1900. godine, mesar
9. Kozomara Milana Bogdan iz Duvna, rođen 1918. godine, pekar
10. Važić Jove Ljubo iz Duvna, rođen 1890. godine, trgovac
11. Glamočlija Petar iz Duvna, šumar

U Kaursku jamu u Paklinama ubijeni i bačeni 2. avgusta 1941:

12. Basta Milan iz Duvna, rođen 1903. godine, policijski predstavnik
13. Kovačević Sime Savo, rođen 1905. godine, advokat, pripravnik
14. Kovačević Save Simo iz Duvna, rođen 1875. godine, trgovac, otac
15. Mihojević Mitra Danilo iz Duvna, rođen 1893. godine, kafedžija
16. Važić Rade Jovo iz Duvna, rođen 1886, gostioničar
17. Važić Jove Dušan iz Duvna, rođen 1926. godine, stolar
18. Važić Jove Mladen iz Duvna, rođen 1900. godine, pilot
19. Važić Pere Branko iz Duvna, rođen 1919. godine, poštar
20. Zelen Cvije Ilija iz Duvna, rođen 1893. godine, gostioničar
21. Zelen Ilije Siniša iz Duvna, rođen 1919. godine, fotograf
22. Vujinović Laze Vuko iz Duvna, rođen 1870. godine, gostioničar
23. Vujinović Vuke Lazo iz Duvna, rođen 1900. godine, gostioničar
24. Mornarić Špiro iz Metkovića, šef poreske uprave

24. Mavrak Mihajila Danilo iz Mostara, rođen 1983, natporeznik
25. Mornarić Nedeljka iz Metkovića, zaposlena kao činovnik
Ubijeni u Duvnu 1941. godine:
26. Dmitrić Ljubica iz Duvna, rođena 1893, imala zanatsku radnju.

Pored navedenih žrtava, privrednu djelatnost u Duvnu imali su i Srbi koji nisu završili na stratištima ustaških zločina, i to:

27. Pavlović Gojko zvani Sarajlić, imao je trgovinsku radnju
28. Zelen Jovo, imao je trgovinsku radnju.

Sigurno ima još Srba iz Duvna koji su u to vrijeme imali radnje, trgovine i gostionice, ali do tih činjenica teško je doći. Navedeni podaci prikupljeni su na osnovu izjava preživjelih Srba, koje su oni davali u toku istrage o ratnim zločinima, ali i drugim povodima.

DRUGA SVJEDOČENjA O USTAŠKIM ZLOČINIMA U DUVNU 1941. GODINE

Svjedočenje – zabilješka o sjećanjima Srbina Vlajka Kovačevića iz Duvna[60]

Vlajko Kovačević je svoje sjećanje opisao na preko 40 stranica teksta. Citiraću dijelove teksta u kojima je opisan početak rata, kao i dešavanja neposredno prije.

„Iznosim neka svoja sjećanja i zapažanja o predratnim i ratnim događanjima u Duvnu, ili na određeni način vezanih za Duvno. Pošto sam ovo pisao bez uvida u bilo kakvu dokumentaciju, oslanjao sam se isključivo na vlastitu memoriju, zato nisam bio u stanju da iznesem imena pojedinih ljudi, a isto tako ni tačne datume, jer je od tih dana prošlo prilično mnogo vremena.

Kad se govori o političkim prilikama u Duvnu prije rata, mora se imati u vidu činjenica da Duvno prije rata skoro da i nije imalo radničku klasu. Nije postojalo nijedno preduzeće koje bi zapošljavalo određeni broj radnika. Rudnik u Eminovu Selu zapošljavao je deset do petnaest radnika, i to povremeno. Ljudi su se inače bavili poljoprivredom u svom selu. Seosko stanovništvo sačinjavalo je 93% ukupnog broja stanovništva, u tome su preovladavali siromašni seljaci sa malo zemlje i malim brojem stoke, a to je naročito bilo izraženo u nekim selima u kojima je u stvari i živio pretežan broj stanovnika. Prema tome, većina duvanjskih seljaka bila je prisiljena da traži egzistenciju van svog posjeda širom Jugoslavije. Jedan broj ljudi odlazio je na rad u inostranstvo u prvo vrijeme, neposredno poslije Prvog svjetskog rata u Belgiju i Francusku, a kasnije pred Drugi svjetski rat u Njemačku i Austriju.

U samom mjestu Duvnu bilo je dvadesetak trgovačkih radnji, po prilici toliki broj gostionica i kafana, nešto više zanatlijskih radnji, uglavnom uslužnih zanata. U

[60] Izvod iz teksta za ediciju „Duvno u NOB-u“, Arhiv župe Tomislavgrad, spis, sv. B–22, strana 1–48.

samom mjestu Duvnu pretežan dio stanovništva bavio se zemljoradnjom, a jedan dio gradske sirotinje živio je takoreći ni od čega, od danas do sutra…

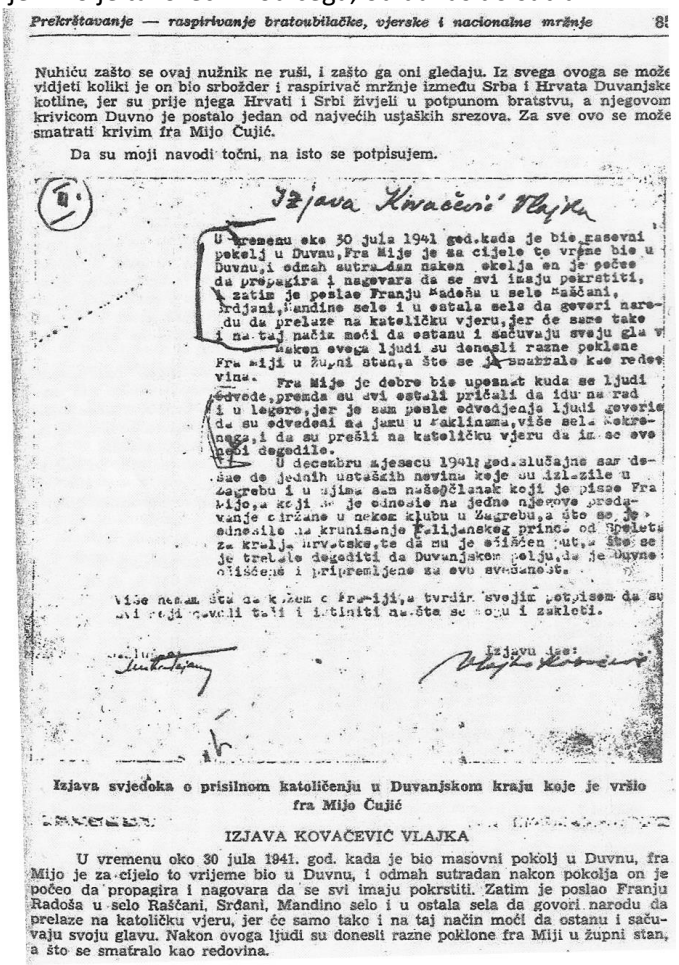

Prekrštavanje — raspirivanje bratoubilačke, vjerske i nacionalne mržnje 85

Nuhiću zašto se ovaj nužnik ne ruši, i zašto ga oni gledaju. Iz svega ovoga se može vidjeti koliki je on bio srbožder i raspirivač mržnje između Srba i Hrvata Duvanjske kotline, jer su prije njega Hrvati i Srbi živjeli u potpunom bratstvu, a njegovom krivicom Duvno je postalo jedan od najvećih ustaških srezova. Za sve ovo se može smatrati krivim fra Mijo Čujić.

Da su moji navodi točni, na isto se potpisujem.

Izjava Kovačević Vlajka

U vremenu oko 30 jula 1941 god. kada je bio masovni pokolj u Duvnu, Fra Mijo je za cijelo to vrijeme bio u Duvnu, i odmah sutradan nakon pokolja on je počeo da propagira i nagovara da se svi imaju pokrstiti, i zatim je poslao Franju Radoša u selo Raščani, Srdjani, Mandino selo i u ostala sela da govori narodu da prelaze na katoličku vjeru, jer će samo tako i na taj način moći da ostanu i sačuvaju svoju glavu. Nakon ovoga ljudi su donesli razne poklone Fra Miji u župni stan, a što se smatralo kao redovina.

Fra Mijo je dobro bio upoznat kuda se ljudi odvode, premda su svi ostali pričali da idu na rad i u logore, jer je sam posle odvodjenja ljudi govorio da su odvedeni na jamu u Paklinama, više sela Mokronoga, i da su prešli na katoličku vjeru da im se ovo neći dogodilo.

U decembru mjesecu 1941 god. slučajno sam došao do jednih ustaških novina koje su izlazile u Zagrebu i u njima sam našo članak koji je pisao Fra Mijo, a koji se je odnosio na jedno njegovo predavanje održano u nekom klubu u Zagrebu, a što se je odnosilo na krunisanje Talijanskog princa od Spoleta za kralja Hrvatske, te da mu je očišćen put, a što se je trebalo dogoditi da Duvanjskom polju, da je Duvno očišćeno i pripremljeno za ovu svečanost.

Više nemam šta da kažem o Fra-Miji, a tvrdim svojim potpisom da su svi moji navodi tači i istiniti na što se mogu i zakleti.

Izjavu dao:

Izjava svjedoka o prisilnom katoličenju u Duvanjskom kraju koje je vršio fra Mijo Čujić

IZJAVA KOVAČEVIĆ VLAJKA

U vremenu oko 30 jula 1941. god. kada je bio masovni pokolj u Duvnu, fra Mijo je za cijelo to vrijeme bio u Duvnu, i odmah sutradan nakon pokolja on je počeo da propagira i nagovara da se svi imaju pokrstiti. Zatim je poslao Franju Radoša u selo Raščani, Srđani, Mandino selo i u ostala sela da govori narodu da prelaze na katoličku vjeru, jer će samo tako i na taj način moći da ostanu i sačuvaju svoju glavu. Nakon ovoga ljudi su donesli razne poklone fra Miji u župni stan, a što se smatralo kao redovina.

Od 1935. i 1936. godine počinje postepeno da prodire u Duvno u neke sredine uticaj Komunističke partije. Politička borba oko izbora 1934. i naročito 1938. godine borba protiv profašističkih tendencija pojedinaca zaoštravaju se posebno u nekim društvenim sredinama, ta se borba preventivno javljala u tadašnjoj srpskoj i muslimanskoj čitaonici u Duvnu. Tu je porastao uticaj mlađih, naprednijih ljudi u upravama ovih društava. Srpska čitaonica naročito od 1938. i 1939. godine bila je mjesto gdje su se mogle naći naprednije knjige, od djela Gorkog, Ilije Adamovića i druga socijalna literatura, posebno 'Nolitova' izdanja, takođe poluilegalna štampa koja je u to doba bila pod uticajem KP, Radnički tjednik, Odjek, Kultura zagrebačka, Naša stvarnost i slično. U to doba u muslimanskoj čitaonici vrlo uspjelu priredbu dali su članovi SKJ-a (Savez komunista Jugoslavije) i drugi napredni omladinci Mostara i Livna.

U toku fašističke opasnosti u Evropi 1939. godine jačala je i politička aktivnost pojedinih članova KP, počinje okupljanje jednog broja njenih simpatizera.

Svemu tome u velikoj mjeri doprinjeo je kontakt sa istaknutim komunistima. Taj kontakt preko Franice Mašića i sa još nekim uspostavio je Vojin Zirojević. Isto tako i Boriša Kovačević, kao i Derviš Numić, kada su povremeno boravili u Duvnu. Oni su uživali ugled kod građana, a Boriša naročito kod seljaka.

Nikola Vulić iz Srđana u to vrijeme je bio đak u mostarskoj gimnaziji. Tako je postao i član SKJ, pa je dolazio kući i kontaktirao sa mladima u Rašćanima i Srđanima i vršio vrlo pozitivan uticaj.

Ubrzo poslije obaranja Trojnog pakta dobio sam poziv za vojsku, u stvari dobio sam dva poziva, jedan za Knin, jedan za Split. Krenuo sam preko Livna i našao se sa Vojinom Zirojevićem, koji je takođe imao poziv za Knin, njegova jedinica je bila u Kninu, a ja moju nisam mogao naći, pa sam se uputio u Split. Sutradan po dolasku u Split već je izbio rat. Našao sam svoju jedinicu, poslije nekoliko dana došlo je do kapitulacije bivše jugoslovenske vojske. Mi smo u Splitu bili razoružani i požurili pješke svojim kućama da ne bismo pali u zarobljeništvo italijanske vojske.

U Duvnu sam zatekao Borišu, pošto nije imao poziv, pošao je da se priključi nekoj jedinici, ali nije stigao jer je u vojsci već došlo do rasula.

Poslije kapitulacije bivše jugoslovenske vojske i proglašenja tzv. NDH, u Duvnu se počela uspostavljati ustaška vlast. Najprije su usljedili pozivi da se preda vojna oprema. Ubrzo su počele izlaziti naredbe kojima su se počela ograničavati prava građana srpske nacionalnosti. Ruše se natpisi ispisani ćirilicom, zatvara se srpska čitaonica. Odmah u početku rata Boriša je uspio da isposluje nekakvu propusnicu za Brčko, navodno da se javi na dužnost profesora. Tamo nije otišao nego u Sarajevo, gdje je otišao u ilegalnost. Iz dana u dan jačala je ustaška strahovlada. U Duvnu dolazi do izražaja do tada beznačajan najgori društveni ološ. Za logornika je postavljen Jozo Brstilo, za tabornika Bajro Tanović. Tu se okupljaju poznati zlikovci, koji su ubrzo bili nosioci zločina koje do tada Duvno u svojoj istoriji nije upamtilo. Pored Brstila i Tanovića, tu se našao i Vinko Grgić zvani Tiro, koji je u Zagrebu policijski konfident, kao i čitav niz drugih.

Ubrzo počinje izlaziti naredba ustaškog logora kojom se Srbima ukidaju sva ljudska prava i tako se stavljaju van zakona. U maju mjesecu hapsi se nekoliko mlađih ljudi i šalje u logor. Nešto kasnije u logor se upućuje jedna veća grupa. U julu počinju hapšenja.

Najprije se hapsi oko 20 Srba, među njima i pravoslavni svećenik, ja sam uhapšen oko 10. juna. U zatvor me je na prevaru priveo policajac Ismet Lokmić. Kad sam došao u zatvor, zatekao sam ljude koji su bili zvjerski isprebijani. Tu smo saznali za napad fašističke Njemačke na SSSR (Sovjetski Savez), koji je u nas unio pouzdanje i rodila se ideja da bježimo iz zatvora. Nikako nismo mogli dobiti vanjsku vezu, koja

nam je za to bila neophodna. Zečević Novica, koji je sa mnom tada bio u zatvoru, posebno je potencirao bijeg jer je dobro poznavao put preko Ljubuše. Međutim, do bijega nije došlo jer je bilo kolebanja i neodlučnosti jednog broja uhapšenih, koji su se bojali za svoje porodice. Poslije nekoliko dana privedeni su novi zatvorenici skoro iz svih sela gdje je živjelo srpsko stanovništvo, osim iz Prisoja. Zatvor je bio napunjen ljudima, ono što se nije moglo zatvoriti u zatvor nabijeno je u filancijsku kasarnu i još neke druge prostorije. Kod mene u sobi su se našli Vulić Luka, Bilanović (Dragić) Luka. Noću između 28. i 29. jula u zatvor je upala grupa ustaša na čelu sa Grgić Vinkom, Madunić Antom, Salihom Lokmićem i počeli su prozivati pojedine, dočekala ih je druga grupa, pa ih uvezivala. Tada je odvedeno 15 Srba. Svi koji smo bili u zatvoru znali smo da Srbe vode da pobiju. Tada smo se neposredno suočili sa ustaškim zločinima i razbijene su sve iluzije koje su vladale kod nekih ljudi kako nije moguće da se mogu nevini ljudi bez ikakve presude ubijati, makar to bilo i u ustaškoj vlasti. Ta prva ubistva izazvala su užas i strah među zatvorenicima, a posebno među porodicama ubijenih i ostalim srpskim življem.

Da su ljudi koji su te noći odvedeni bačeni u jamu iznad Brišnika potvrdilo je to što je sa jame uspio da pobjegne jedan Vitezović iz Cebare. On je u zoru tog dana primijećen u blizini Stipanjića, za njim se dala u potjeru ustaška milicija i uhvatili su ga i odveli nazad u zatvor i istog dana je u podrumu zgrade bio zadavljen. Na naše iznenađenje, mi smo za nekoliko dana pušteni, najprije su pušteni Rašćanci i Mandoseljani, a poslije toga su pušteni i ostali iz zatvora. Naknadno sam saznao da je glavni razlog našeg puštanja iz zatvora u tome što je nekoliko ljudi, uglavnom Asića iz Vrila, kad su došli da ih hapse, pobjeglo u Tušnicu. Zahvaljujući tome mi smo pušteni kući kako bi se oni primamili da se vrate svojoj kući. Tako je i bilo. Fra Karlo Grbavac, koji je i prije rata bio zakleti ustaša, poslao je nekog od njihovih da ih dovede, da bi ih nešto kasnije sve pobili.

Ubrzo su u Duvno stigli ustaški emigranti koji su godinama u fašističkim školama obučavani za izvršenje zločina, a to su bili: Žilić, Ivić, Krajina i drugi. Od tada su još više pooštrene mjere protiv Srba. Dolaskom emigranata koji su sobom donijeli i Hitlerovu teoriju rasne diskriminacije, postavilo se pitanje potpunog uništenja srpskog življa. U tom pogledu dobivaju podršku većine članova logora, a Bajro Tanović zastupa stanovište da treba uništiti sve žene i djecu. Profašistički dio klera fra Mijo Čuić i fra Karlo Grbavac u tome se solidarišu sa ustašama, s tim što fra Mijo Čuić ostavlja mogućnost nekim Srbima pokrštavanje kao jedini spas. Vrše se svakodnevne psihološke pripreme kako bi se cjelokupno stanovništvo zaplašilo i obeshrabrilo. Putem štampe pojavljuje se poznata propaganda, na ulicama se pojavljuju parole 'Srbe na vrbe', čak u nekim slučajevima i djeca se nagovaraju da pjevaju šovinističke pjesme itd. Situacija se još više zaoštrava jer su počeli stizati glasovi da se srpsko stanovništvo u nekim krajevima, Donje livanjsko polje, Glamoč, Grahovo i Drvar, počelo masovno dizati na ustanak da bi se suprotstavilo ustaškim

zločincima. U Duvnu se počela vršiti mobilizacija za rat protiv ustanika, počeli su pristizati kamioni sa naoružanjem i polupijanim ljudima iz Ljubuškog i Širokog Brijega.

Tomo Maleš, tada kotarski načelnik u Duvnu, bio je veliki protivnik ustaških zločina. Od njega sam dobio informaciju da će svi oni koji budu uhapšeni biti poubijani. Pripremalo se novo hapšenje ljudi. Tomo Maleš, rodom iz Sinja, pred rat je bio politički pristav u srezu. Rat ga je zatekao u Duvnu, u vrijeme NDH primio je dužnost kotarskog načelnika od svog prethodnika Kovačevića, koji je također bio Dalmatinac. Maleš je bio ogorčen na ustaške zločine, ali nije imao uticaja na to da bi ih mogao spriječiti. Iz Duvna je bio premješten u Livno i kao kotarski načelnik na ustaničko područje Sajkovića upućivao je hrane, soli i drugo. Od strane ustaša pozvan je prvom polovicom 1941. godine u Zagreb i tamo je ubijen. U isto vrijeme u Duvnu je bio upravnik pošte Tomo Medić, koji se također vrlo pošteno ponašao. On je odmah 1941. godine otišao u Split i odatle u partizane. Kad me je Tomo Maleš obavijestio da će doći do masovnog hapšenja, na neki način sam obavijestio Mladena Važića, Bogdu Vukovića i još neke mladiće, istog dana poslije podne okupili smo se svi u kući Tahira Selimovića, ali nažalost nije bilo spremnosti da se odmah krene. Neko je htio da obavijesti još nekog svoga ili da ponese nešto od kuće. Iako smo se dogovorili da se iste večeri kod mene nađemo u vrtu na jednom skrivenom mjestu i da odatle pođemo, tada niko nije došao i uzalud sam čekao. Čekajući u vrtu vidio sam svjetlo kod mene u kući, znao sam da su ustaše došle po nas, htio sam nekako da izvučem oca, sestre i jedna starija tetka otišli su kod Mehe Selimovića. Međutim, već je u kući bio jedan policajac, tako da sam morao bježati. Prije svanuća došao sam u Mokronoge da bih obavijestio Miloša Simića da bježimo zajedno, ali već je bila straža pred njegovom kućom, pa sam pošao preko planine do mlina Mije Bošnjaka, našao sam ga izbezumljena, u kući nisu spavali ni on ni djeca, rekao sam mu da bježimo u planinu i da jednu svoju djevojčicu pošlje u Mokronoge da obavijesti Miloša da bježi. Mijo se tad nije odlučio da pođe, sutradan došle su ustaše, uhvatile ga i ubile. Ja sam otišao u Jelovaču. Bogdo Vuković, kad su došli po njega, uspio je da pobjegne i skloni se u kuću Mehe Selimovića.

Skoro svi odrasli ljudi od 16 godina pa naviše pohvaćani su u Duvnu u Mokronogama, Eminovu Selu, Cebari i Prisoju, a u nekim selima ne samo muškarci nego i žene i djeca. Na Ilindan, 2. avgusta, preduzete su mjere masovnog ubijanja srpskog stanovništva. Iz Duvna su pokupljeni, povezani i potovareni u kamion, njim su došli ispod sela Mokronoge i tu natovarili Srbe iz tog sela, odvezli preko Paklina i pobacali ih u jamu. Iz jame su kasnije izišli: Savo, Nikola i Miloš Simić, koji su ostali svjedoci tog strašnog zločina. U Omeroviće u pokolj Srba u Cebari otišao je tabornik Tanović Bajro. On je, inače, stajao na stanovištu da treba pobiti sve žene i djecu. To se tako pod njegovim rukovodstvom i ostvarilo. Pohvatani su žene i djeca, čak i mala

iz kolijevki, otjerali ih iznad Cebare i pobacali u jamu. I ovdje su kao svjedoci i ovog strašnog zločina postali jedna žena sa dvoje djece, koji su se sakrili u svom vrtu u selu i kasnije se prebacili u Rašćane. Isto tako je iz jame uspio da izađe Stipica Zelen. Na isti način izvršen je pokolj u Prisoju i Vrilu uz blagoslov fra Karla Grbavca, ali tu niko nije preživio. Zločin je izvršen ispod sela Grabovice. Iz Grabovice niko nije učestvovao u zločinu. Ljudi su se zgražavali. Ivančić zvani Japan, pošto je u blizini njegove kuće bila jama gdje su ljudi bačeni, za kratko vrijeme je od muka umro gledajući taj strašni zločin.

U Eminovu Selu, gdje su ustaše pohvatale i u štalu zatvorile čitavo odraslo muško stanovništvo i pripremile njegovu likvidaciju, odvijala se prava drama.

Kasnije su ustaše uhapšene odveli u zatvor u Duvno. Poslije toga stupili su u akciju Mile Perić i Mile Krišto, inače ljudi ugledni u tom selu, i preduzeli sve da se zločin spriječi. Uz velike napore njihove i ostalih ljudi u selu uspjelo im je da se ljudi vrate kući.

U Šuici je bila izuzetna situacija. Tu se založio komandir žandarmerijske stanice Petar Mejić (bio komandir žandarmerijske stanice prije rata), rodom iz Šibenika, Šarić Božo, fra Klemo Dokić i načelnik opštine Stipić, oni su odlučili da po svaku cijenu spasu Srbe iz ovog kraja. Srbi iz Baljaka bili su zatvoreni, oni su ih branili od pritiska domaćih ustaša, pa i od onih koji su dolazili sa strane. Bježeći od kuće u pokušaju da se dokopam Malovana i prebacim u Glamoč, bio sam uhvaćen od strane ustaške milicije kod Galečića i sproveden u Šuicu. Prihvaćen sam od ovih navedenih ljudi, od Bože, fra Kleme i drugih. Mejić mi je obezbijedio patrolu koja će me sprovesti do Maleša, u Duvno, i on mi je omogućio da se kasnije prebacim u Split.

Dok sam se jedno vrijeme ilegalno krio kod strica, sastao sam se sa fra Bogdanom Čubelom, to je bilo vrijeme velikih napredovanja Nijemaca kroz Sovjetski Savez, vidio sam da je antihitlerovski nastrojen. Obavijestio me je o tadašnjoj situaciji na frontu. U Oplećanima je osujećen svaki pokušaj ustaša da pobiju Srbe. Oplećanci su odbili da prime ustaško oružje, iako je na njih u tom pravcu vršen pritisak. Nasuprot tome, usprotivili su se ustašama koji su pokušali da dođu u selo da pohapse ljude. Tako da u Oplećanima nije došlo do hapšenja Srba. To je svakako bilo od posebnog značaja, da su Oplećani kasnije bili ustaničko selo. U svemu tome najveću ulogu odigrao je Đugum Hadže, nosilac spomenice, i Nasko Đugum.

U selu Rašćanima, Srđanima, Mandinu Selu i Lipi ljudi poučeni ranijim iskustvom nakon prvog hapšenja, pod uticajem uglednih ljudi kao što su Ilija Vulić, Bracanović Risto, Karan Ljubo, Nikola Vulić, Važić Milan i drugi napredni ljudi, počeli su se dogovarati kako da se odbrane od ustaškog zločina. Imali su oko 30 do 40 pušaka. Formirali su seosku stražu, koja je imala zadatak da motri i obavijesti narod o eventualnom upadu ustaša.

Prema onome kako su se razvijali događaji ovih teških dana 1941. godine, može se reći da se ustaše ne bi smjele usuditi da izvrše ovakav masovni zločin da je bilo većeg otpora Crkve, jer se to pokazalo.

Većina hrvatskog stanovništva bila je iznenađena i naprosto šokirana ustaškim zločinima. Ljudi u prvi mah nisu mogli vjerovati da će takozvana NDH pristupiti izvršenju takvih zločina, koji u istoriji ovog kraja nikada nisu bili zabilježeni. Ljudi su uvidjeli da je u takvoj vlasti našao mjesto najgori ološ i nije prezao ni od čega i da su se pojavili oni koji su bili pohlepni za pljačkom i tuđom imovinom. Pritisak ustaških vlasti je bio takav da su ljudi bili zaplašeni i po mnogim slučajevima ostali pasivni svjedoci događaja. O tome govori i ovaj primjer. Kad sam pobjegao od kuće, bio sam dva dana u Jelovači i tada sam oko pola noći odlučio da svratim u kuću Raduke Perića, koja je izdvojena iz Eminova Sela ispod Jelovače. Iz Eminova Sela čula se pucnjava i graja. Raduku sam oduvijek poznavao kao poštena čovjeka i u tim prilikama imao sam u njega povjerenja. Tad sam vidio koliko je bio zaplašen. Bježao je od svoje kuće da ga ustaše ne bi uplele u svoje rabote. Kad sam odlazio od njega, molio me je, ako padnem ustašama u ruke, da ne kažem da sam bio kod njega jer je bio uvjeren da će ga u tome slučaju ustaše ubiti. I pored toga, njegova žena mi je ponudila da me sakrije u njegovom rudniku.

To je početak gubljenja svakog ugleda bivše NDH kod većeg dijela hrvatskog stanovništva. Uvidjelo se da takva država, koja svoje postojanje temelji na zločinima, nema uslove za opstanak.

U Duvnu su doprli glasovi da se pod pritiskom ustaških zločina u susjednim mjestima počeo dizati narod na oružani ustanak, čulo se za ustanički front u Donjem livanjskom polju, masovni ustanak u Drvaru, Grahovu i Glamoču. U prvo vrijeme ustaše pokušavaju prikupljati pristalice za borbu protiv ustanika, kroz Duvno prolaze kamioni puni razularene gomile, ali se vraćaju kroz nekoliko dana sa opljačkanim raznim predmetima iz sela gdje su se vodile borbe.

Talijanski okupatori koji su u proljeće 1941. godine okupirali i ove krajeve napustili su ih da bi omogućili ustaškoj vlasti da vrši zločine. Ponovo se vraćaju u avgustu u Duvno, kao i u druga mjesta, kao tobožni zaštitnici srpskog življa. Talijani će ostati u Duvnu do maja 1942. godine. Narodnooslobodilački pokret, koji se počinje razvijati u susjednim selima Livno–Kupres, počinje dobivati odjek u Duvnu. U jesen 1941. godine u Duvno je ilegalno došao Derviš Numić, održao sastanak sa nekim drugovima i prenio zadatak Pokrajinskog komiteta KP za Bosnu i Hercegovinu u preduzimanju mjera na organizaciji narodnooslobodilačke borbe.“

U drugom dijelu zabilježenih sjećanja priča o ratu i svom radu i djelovanju u jedinicama NOV, pored toga opisuje kretanja koja su se do kraja rata dešavala na području opštine Duvno.

Svjedočenje Riste Vlajčića, Srbina iz Imotskog, živio u Duvnu do rata[61]

„Ja sam rođen u Imotskom, a služio sam pre rata kao sreski poljoprivredni referent i upravnik poljoprivredne stanice u Tomislavgradu (Duvnu).

Nakon sloma Jugoslavije ostao sam još u Tomislavgradu do 18. juna 1941. godine, a tada sam sa porodicom izbegao u Split.

Mesto Tomislavgrad ima oko 1.500 stanovnika, od toga oko 200 Srba, a ostalo su Hrvati i Muslimani. Muslimana ima nešto više nego Hrvata. Srez duvanjski ima oko 25.000 stanovnika, od toga je oko 1.500 Srba, a ostalo su Hrvati i Muslimani. Hrvata ima u duvanjskom srezu više nego Muslimana. Pre rata postojala su u duvanjskom srezu tri čista srpska sela: Cebara, Rašćani i Mandino Selo. Osim toga, živeli su Srbi u nekim selima izmešani sa Hrvatima, i to: Prisoju, Vrilu, Eminovu Selu, Mokronogama, Oplećanima, Srđanima, Lipi i Kongori.

Mene je rat zatekao kraj Zadra kao rezervnog oficira jugoslovenske vojske. Po slomu Jugoslavije uputio sam se pešice u svoje rodno mesto Imotski. Došavši kući, zatekao sam moju mater samu kako plače. U plaču mi je ispričala da su mi ustaše zatvorile oca, brata i strica, te gotovo sve Srbe iz Imotskog i okoline. Moja mati mi je savetovala da odmah bežim iz Imotskog jer ću i ja biti zatvoren.

Odmah sam napustio Imotski i otputovao u Tomislavgrad, gde sam se prijavio sreskom načelniku izjavivši da želim nastupiti na svoju dužnost kao sreski poljoprivredni referent. U sreskom načelstvu zatekao sam u razgovoru sa sreskim načelnikom ustaškog povjerenika Antu Radoša, seljaka iz Crljenica. Sreski načelnik Bančić odmah me je predstavio ustaškom povereniku i kazao mu da sam ja kao Srbin uvek bio korektnog vladanja, pa da neće imati ništa protiv tog da nastavim svoju dužnost. Ustaški poverenik složio se sa predlogom sreskog načelnika i tako sam u Tomislavgradu nastupio u svoju dužnost, koju sam usled rata prekinuo.

Moja žena Jelena služila je kao učiteljica u Sarajlijama, pa čuvši da sam došao, uputila se ona u Tomislavgrad da se sa mnom sastane. Oboje smo otišli iz sreskog načelstva u moj privatni stan, koji se nalazio u poljoprivrednoj stanici. To je sve bilo na 17. april 1941. godine.

Čim smo stigli u moj privatni stan, došle su za mnom tri oružane ustaše i proglasile me uhapšenim, te naredili da sa njima pođem. Odveli su me u zatvor sreskog načelstva. U zatvoru sam zatekao nekoliko viđenijih Srba. Ostao sam u zatvoru osam dana. Za to vreme dovedeno je i zatvoreno još mnogo Srba iz Tomislavgrada i okoline.

Nakon osam dana svi smo pušteni na slobodu.

[61] Izjava Riste Vlajčića, poljoprivrednog referenta i upravnika poljoprivredne stanice u Tomislavgradu (Duvnu), data Nedićevom Komesarijatu za izbjeglice u Beogradu 27. marta 1944. godine

Koncem mjeseca maja 1941. godine ponovo sam uhapšen i smešten u zatvor sreskog načelstva. Tad je uhapšeno i zatvoreno mnogo Srba iz Tomislavgrada i okolice. Zatvoreni Srbi bili su optuženi da su radili protiv interesa Nezavisne Države Hrvatske, što je, razume se, sve bila laž.

Nakon osam dana pušten smo iz zatvora na zauzimanje sreskog načelnika, koji mi je ujedno savjetovao da odmah napustim Tomislavgrad i bježim bilo kuda jer se sprema žestoki progon i pokolj Srba. Ja sam odmah napustio Tomislavgrad i otputovao u Imotski.

U Imotskom sam zatekao isto stanje, pa se zato tamo nisam ni zadržavao, već sam pobjegao u Split. Na dan 19. juna 1941. godine stigao sam u Split. Moja je žena za mnom došla nakon 10 dana. Deca su mi se rodila u Splitu.

U Splitu sam bio uposlen kao obični radnik na poljoprivrednoj stanici u Kaštel-Starom, a posle u samom Splitu, i tako sam izdržavao sebe i svoju porodicu.

Split sam napustio koncem mjeseca februara 1944. i otputovao u Imotski, gde sam se zadržao dva dana, a zatim prosledio put za Beograd, kamo sam stigao sa porodicom na dan 21. marta 1944. godine.

I nakon mojeg odlaska u Split interesirao sam se za prilike u Tomislavgradu i Imotskom, pa su mi iste vrlo dobro poznate jer sam podatke dobijao od skroz verodostojnih osoba.

Posle mojeg odlaska iz Tomislavgrada, nastavile su ustaše sa hapšenjem i zatvaranjem Srba. Svi su zatvoreni u podrume u Tomislavgradu; bili su puni zatvorenih Srba.

Prva partija zatvorenih – njih sedam, osam odvezeno je u jednom kamionu oko 18. juna 1941. godine prema Bugojnu i o njihovoj sudbini ništa se pozitivno ne zna. Sigurno su negdje pobijeni. U ovoj partiji bili su Zelen Mićo, trgovac; Miholjević Milan, trgovac; Kozomara Aco, pekar, svi iz Tomislavgrada, a ostali su bili Srbi seljaci iz Rašćana.

Nekoliko dana posle toga oterali su po noći drugu partiju zatvorenih Srba. Ovu partiju oterale su ustaše prema planini Ljubuši i pobili ih na mestu zvanom Pakline. Leševe pobijenih Srba pobacali su u jednu duboku jamu.

Neki su i živi iz ove partije pobacani u jamu. U ovoj partiji bilo je oko 30 Srba, među njima: Mornarić Špiro, sreski činovnik, i njegova žena; Mavrak, šef poreske uprave; Važić Ljubo, gostioničar; Vuković Ljubo, mesar, svi iz Tomislavgrada, te još neki drugi, čijih se imena ne mogu sjetiti. Među ovim Srbima bio je i Miloš Simić, seljak iz Mokronoga koji je, iako pogođen sa tri revolverska metka i bačen u jamu, ostao živ i posle odlaska ustaša izvukao se iz jame i otišao u svoje selo, gdje se lečio krijući se od ustaša. On se, kako sam čuo, izlečio i, bojeći se ostati i dalje u selu, pobegao u šumu. Za njegovu daljnju sudbinu ne znam.

Treća partija zatvorenih Srba odvedena je nekoliko dana posle druge partije, isto po noći, prema hrvatskom selu Brišniku: ova partija Srba likvidirana je na jednom brdu blizu pomenutog sela. Tu su ih ustaše žive pobacale u jednu vrlo duboku jamu.

U ovoj grupi bilo je 30 do 40 Srba, i to pomešano, građana iz Tomislavgrada i seljaka iz okolnih sela. Među ovim Srbima bili su Zelen Branko, trgovac; Vulić Simo, trgovac; Basta Milan, sreski činovnik, svi iz Tomislavgrada, a ostali su bili seljaci iz okolnih sela.

U ovoj partiji bio je i Zelen Stevo, seljak iz Cebare koji se, kad je bačen u jamu, zaustavio na jednoj litici i tako ostao živ. Posle odlaska ustaša izvukao se iz jame i krio u selu Prološac kraj Imotskog. Ovaj seljak je ispričao kako su ih ustaše sve žive pobacali u jamu. I ovaj seljak je posle pobegao u šumu i krio se pred ustašama. Njegova daljnja sudbina nije mi poznata.

Poslije likvidacije treće grupe odvedenih Srba, preostali Srbi u zaseoku Vrilo kraj sela Prisoja preplašeni pobegli su svi zajedno sa ženama i decom u šumu. Selo Prisoje bilo je nastanjeno Srbima i Hrvatima. U selu postoji rimokatolička crkva, a rimokatolički župnik bio je neki fra Karlo, kojem se sad ne mogu setiti prezimena. Ovaj fratar, videći da su Srbi izbegli ispred ustaškog pokolja, posluži se varkom. Pozvao ih je da se svi vrate svojim kućama. Čim su došli u selo, ustaše su ih pohvatale i pobile u samom selu. U ovom selu bilo je oko 80 Srba i svi su krivnjom fra Karla pobijeni, tako da se niti jedna jedina duša nije spasila. Pokolj Srba u zaseoku Vrilo izvršen je oko Vidovdana 1941. godine.

U isto vreme izvršen je pokolj Srba u selu Cebari. Po noći su došle ustaše u to selo i pozvale Srbe, i to odrasle muškarce, da se skupe na jedno mesto u selu, gde će potpisati izjave da će biti lojalni prema Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. Srbi su ovom poverovali i, misleći da se radi samo o tome, ustali iz svojih kreveta i skupili se na određeno mesto u selu. Ustaše su ih sve povezali, odveli i pobili na istom mestu na kojem je likvidirana pomenuta treća grupa odvedenih Srba.

Sledeće noći došle su ponovo ustaše u isto selo Cebaru i pokupili preostale žene i decu, odveli ih na isto mesto, gde su ih pobili i bacili u jamu. U ovoj grupi pobili su svu malu decu. Jedna žena koja je bila u ovoj grupi pred samom jamom se porodila, a ustaše su nju i novorođenče zajedno ubili.

Selo Cebara imalo je oko 300 stanovnika Srba, poslije opisanog pokolja ostale su žive samo četiri osobe, i to već pomenuti Stevo Zelen, koji se spasio prigodom pokolja treće odvedene grupe Srba, i njegova žena Mara, koja je poslije njegovog odvođenja odmah bila pobegla iz sela, te dve devojčice koje se slučajno te noći nisu nalazile u selu jer su bile negdje odsutne.

Videvši da su ustaše odlučile da ih potpuno likvidiraju, Srbi iz okolnih sela pobegli su u planine.

Posle bekstva Srba, ustaše su opljačkale svu njihovu imovinu, a kuće popalili. Na ovaj način stradala su sva srpska sela u srezu duvanjskom.

Srbi koji su pobegli u planine, kako sam čuo, i sada tamo prebivaju, stanujući po zemunicama.

Jedan izvestan broj Srba iz Tomislavgrada, koji je ostao u životu posle izvršenja tri pokolja, uglavnom žene i deca, prisilno je prešao na rimokatoličku veru. Srpska pravoslavna crkva u Tomislavgradu još je u početku od ustaša potpuno opljačkana.

Glavni inicijator i duhovni vođa svih opisanih pokolja Srba u srezu duvanjskom jeste fra Mijo Čuić, franjevac u samostanu u Tomislavgradu. Fra Mijo Čuić, rodom iz sela Bukovica, srez duvanjski. On je još u Jugoslaviji skupljao priloge za podizanje rimokatoličke crkve i hrvatskog doma u Tomislavgradu, pa je u tu svrhu dobio i od pokojnog kralja Aleksandra 200 dinara. Osim toga, skupio je on lično mnogo priloga u samoj Srbiji. Pored pomenutog fra Čuića, istakli su se kao ustaše u progonu Srba u srezu duvanjskom: Tanović Bajro, geometar; Lerota Tade, obućar; Jezašić Božidar, svi iz Tomislavgrada, zatim Zrno Stojko, gostioničar; Brestilo, student agronomije, i jedan obućar zvani Tiro, svi iz Tomislavgrada. Nadalje su se istakli u progonu Srba: fra Stipan, rimokatolički župnik u selu Kongora, Radoš Ante, seljak i ustaški poverenik iz sela Crljenice; Madunić Ante Anta, seljak iz sela Kolo, Luetić Ante, nadzornik puteva, rodom iz sela Župe, srez Imotski, a službovao u Tomislavgradu, Ćerdić Jozo, seljak iz sela Brišnik, bio vrlo krvoločan i maloj srpskoj deci živoj lomio kosti i tako ih bacao u jamu, te još mnogi drugi čijih se imena ne mogu setiti. Osobito su se istakli u progonu Srba ogromna većina seljaka iz sela Brišnik, Cebara i Kolo, kao i Muslimani iz sela Omerovići i Tomislavgrada.

Srbi iz sela Imotskog nisu u tolikoj meri stradali kao Srbi u srezu duvanjskom."
Risto Vlajčić, 27. 3. 1944.
Vladimir Dedijer–Antun Miletić, „Proterivanje Srba sa ognjišta", 1941–1944. Beograd, 1989, str. 771–775.

Svjedočenje Ilije Vulića, Srbina iz sela Srđani, dato za ediciju „Duvno u NOB-u" [62]

„U toku 1939. godine imao sam nekoliko susreta sa Borišom Kovačevićem i Dervišom Numićem. Prilikom tih sastanaka razgovarali smo o mogućnostima i uslovima za organizovanje pokreta i širenje komunističkih ideja. Padom Jugoslavije i stvaranjem NDH ocijenio sam da su susreti sa pomenutim ljudima još neophodniji kako bi se srpski, muslimanski i revolucionarno opredijeljen hrvatski živalj zaštitio od ustaškog terora. Gonjen instinktom revolucionara, u proljeće 1941. godine otišao sam iz Srđana u Duvno da se dogovorim sa Borišom šta ćemo dalje raditi. Kad sam ušao u srpsku čitaonicu u Duvnu, zatekao sam sve ugledne Srbe, među kojima su bili Boriša i Vlajko Kovačević. Dok sam se sa njima dogovarao o predstojećim akcijama, glavnom duvanjskom ulicom naišao je auto sa ustašama koji su preko Livna i Glamoča imali namjeru da se prebace do Drvara, gdje je ustanak bio već počeo. Jedan od ustaških vojnika ispalio je nekoliko metaka u tablu na kojoj je pisalo Srpska čitaonica. Boro je uspio da smiri revolucionare, među kojima su se neki pokušali

[62] Arhiv župe Tomislavgrad, spis 2, strana 76.

suprotstaviti ustaškom vojniku. Boro mi je stavio u zadatak da odem u Rašćane i otpočnem sa pripremama za ustanak, dok je Boriša otišao po zadatku Partije u Tuzlu, pošto je dobio propusnicu od sreskog poglavara Maleša. Po dolasku u Rašćane zajedno sa Markom Karanom pokušao sam da organizujem grupu od 15 ljudi. Pošto nisam uspio u namjeri, nakon osam dana ponovo sam otišao u Duvno da Borišu obavijestim o prilikama u selu. Nisam ga našao u Duvnu, vratio sam se nazad u selo i pozvao sam Peru Savića (zvali smo ga Đurkić) iz Srđana da ode u Cebaru i pozove sve mlađe Srbe da sa oružjem dođu u Rašćane. Mnogi nisu vjerovali da će početi teror ustaša, zlostavljanje i bacanje u jame. Maja 1941. ustaše su uhvatile 14 naših mladića jer su, prema pričanju naših komšija Hrvata, pjevali pjesme koje su vređale Hitlera i NDH.

Uhapšeni su nekoliko dana proveli u duvanjskom zatvoru, a zatim su bačeni na Vidovdan 1941. u jamu kod Gornjeg Brišnika. Čim su saznali šta se zbilo sa Srbima iz Cebare, srpski živalj iz Prisoja pobjegao je u šumu. Na inicijativu komandanta ustaške garde fra Mije Čuića da se pusti na slobodu iz zatvora nekoliko naših ljudi iz Srđana i Rašćana, među kojima sam bio i ja, prisojački Srbi se vraćaju iz planine. Početkom ustanka u Drvaru, Bosanskom Grahovu i Glamoču koncem jula 1941. godine uslijedio je ponovni poziv ustaških vlasti da se mi (srpski živalj) stavimo pod njihovu komandu, što mi nismo učinili. Kao reakcija na taj naš stav, na Ilindan 1941. godine bačeni su mnogi u jamu iz Cebare, Duvna, Prisoja, Mokronoga. Srbi iz Duvna i Mokronoga bačeni su u jamu Pakline, a Cebarani u jamu iznad Brišnika, Prisojani u grabovičku jamu i Kamešnicu. Kad smo upoznati s terorom ustaša (bacanjem u jamu nas nekoliko iz Srđana, Rašćana i Mandina Sela), počeli smo pripreme za ustanak.

U avgustu 1941. godine formirali smo prvi odbor i seosku stražu, koja je štitila selo od napada ustaša. Komandir straže bio je Milan Važić (Ninić). Odbornici su bili: Vulić Ilija predsjednik, Dušan Karan (žandarski narednik) potpredsjednik, članovi Milan Važić, Risto Bilanović (Šalonja), Boško Bilanović. Kasnije je odbor popunjen novim članovima – Marko Važić, Perica Važić i Mijo Važić. Odbor smo nazvali savjetodavnim jer smo tražili savjete od starijih i iskusnijih. Ubrzo nakon formiranja odbora Maleš (načelnik kotara prim. aut.) uputio je Perić Dragu da nas obavijesti da će ustaše napasti selo. Stanovnici Srbi iz Srđana, te mještani Rašćana i Mandina Sela pobjegli su u šumu. Mi smo poslali u Ravno Marka Karana i Todora Stanišića da saznaju da li postoji mogućnost da se sa porodicama prebacimo u Ravno. Ocijenjeno je da prilike ne dozvoljavaju da izbjegnemo u Ravno. Domaći neprijatelj je znao da u Rašćanima djeluje organizovana grupa, da bi spriječio razvoj ustanka, pokušao je da pet najuglednijih srpskih porodica iz sela prevede na katoličku vjeru, a zauzvrat će im biti garantovana sloboda. Ovu akciju pokrštavanja pokušao je da ostvari fra Mijo Čuić zajedno sa Franom Radošem. Na moju inicijativu privremeno smo prešli na katoličku vjeru i zato smo bili mirniji i bezbjedniji. Mustafa Latifić je saznao za postojanje i

aktivnost naše grupe i zbog toga je iz Zanagline spremio svoja dva kurira da nas obavijeste da jedan naš predstavnik treba da prisustvuje sastanku koji će se održati oktobra 1941. godine u Zanaglini. Naš seoski odbor je odlučio da pomenutom sastanku prisustvuje Dušan Karan. Sastanak u Zanaglini održan je u zakazano vrijeme i naš delegat nas je obavijestio da je na sastanku došlo do političkog i idejnog razdora. Jedna grupa predvođena Dušanom Delićem iz Malovana (jugoslavenski žandarmerijski narednik) opredijelila se za četnički pokret. Dok je druga struja predvođena Vojinom Zirojevićem i Mustafom Latifićem ostala privržena NOP-u. Drugi sastanak je održan novembra 1941. u Malovanu. O zaključcima pomenutih sastanaka raspravljalo se na našem odboru neposredno poslije održavanja drugog sastanka. Našem sastanku prisustvovali su Hadžo Đugum i Nasko Đugum. Naš predstavnik na malovanskom sastanku Dušan Karan na sastanku našeg odbora uporno je insistirao na organizovanju četničkog pokreta. Govorio je da se opredijelimo za kralja i otadžbinu i da ne dozvolimo da u našu organizaciju uđu Hrvati i Muslimani. O Dušanovom slučaju i stavu obavjestio sam Mustafu Latifića preko našeg kurira Milana Karana. Po Milanu je Latifić poručio da će doći u Rašćane da ocjeni situaciju i ispita cijeli slučaj.

U decembru 1941. godine Mustafa Latifić, Vinko Konta i Luka Džalto došli su u Rašćane. Njihov dolazak u selo označen je kao prekretnica u razvoju situacije. Na njihovu inicijativu naš savjetodavni odbor dobio je naziv NOO, a straža – partizanska straža. Dolaskom Mustafe Latifića početkom 1942. godine u Oplećane formiran je odbor u sastavu: Hadže Đugum predsjednik, Nasko Đugum, Draško Milan, Draško Marko Bikan i Seferović Feriz. Nasko Đugum je često išao u Hercegovinu po duvan i donosio bi po nekoliko pušaka. Jednom prilikom na putu iz Hercegovine u Crvenicama dočekani su od ustaša Andrija Kožul iz Kočerina i Selim Đugum (Semper). Semper je pobjegao, a Andrija uhvaćen i predat Italijanima. Vrijedi spomenuti da je sa našeg područja određen broj ljudi otišao u Vukovski odred: Seferović Majo, Đugum Vehbo, Seferović Mujo Dućur, Đugum Selim (Semper), nešto kasnije otišli su Đugum Mujo, Mašić Ante, Mašić Miško, Baković Ilija, Bilanović Luka (Đorđagić) i Tomo Karan. Preko Oplećana u Vukovski odred otišli su Šefko Lokmić, Kasim Numić i Jozo Bakrač. U proljeće 1942. uslijedila je prva akcija Italijana na području Ravnog i Vukovska. Tom prilikom neprijatelj je pokušao da razbije postojeće partizanske snage. Prije italijanske agresije razoružana je žandarmerijska stanica u Ravnom, a potom je počela partizanska akcija na Koričini, gdje su partizani pokušali spriječiti kretanje Italijana iz Livna za Glamoč. Italijanska kolona je vraćena nazad za Livno. Ja sam se sa drugovima vratio u selo Vidimlije i tu smo prenoćili. Četnici su saznali da se u selu nalazi partizanska grupa, te su u ranu zoru blokirali selo. U žestokim okršajima 1942. godine poginuli su Mustafa Latifić i pet Dalmatinaca. Značajna su još dva sukoba koja su se zbila iste godine kod Zahuma (Prozor), kao i napad na

žandarmerijsku stanicu između Ravnog i Prozora. Izuzetan značaj za razvoj NOP-a u Duvnu i okolinu imao je dolazak proleterskih brigada u julu 1942. godine. Pripreme partizana za prvi napad na Duvno krajem jula 1942. vršene su u Vukovskom i Ravnom. Pošto su nakon žestokih okršaja krajem jula 1942. zauzeli Duvno, nakon četiri, pet dana partizani su ga morali prepustiti jačim ustaško–njemačkim snagama, dok su se jedinice NOP-a povukle na okolna brda. Duvno je drugi put oslobođeno, iste noći oslobođena je i Šuica. Tada je u Duvnu NOO prerastao u sreski NOO i formirana je Komanda mjesta. Članovi odbora bili su Vlajko Kovačević, predsjednik, Mehmed Pehlivanović, zamjenik; Marko Karan, Milan Draško i ja bili smo početkom avgusta 1942. godine u franjevačkom samostanu u Duvnu, gdje je bio štab Prve proleterske brigade. Dolazak proletera u duvanjski kraj označio je period kad stanovnici sela Rašćani, Oplećani, Lipa, Mandino Selo, Kongora, Eminovo Selo i Stipanjići masovnije pristupaju NOP-u. Ovo je bio jedan od preduslova za formiranje Prvog duvanjskog bataljona. U sastav Prvog duvanjskog bataljona ulazili su, pored boraca sa našeg područja, borci Ravnog i Vukovskog i jedan broj Dalmatinaca. U bataljonu se nalazilo nekoliko žena koje su prilikom povlačenja srpskog življa prema Glamoču pristupile bataljonu broj jedan, a druga grupa se uključila u partizansku radionicu u selu Radoslije (Glamoč).

Za vrijeme 4. neprijateljske ofanzive, sela Oplećani, Srđani i Rašćani dali su veliki doprinos u pogledu zbrinjavanja ranjenika. Od domaćih izdajnika Nijemci su saznali da se veći broj težih ranjenika nalazi na Zlopolju i nad njima je fašistički okupator izvršio zločin.“

Izjavu dao Ilija Vulić, Srđani, 5. 8. 1977. godine komisiji za izradu edicije „Duvno u NOB-u“

Svjedočenje Todora Zečevića pred Zemaljskom komisijom za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača u Duvnu, zapisnik sastavljen 24. juna 1946. godine

Zečević Todor pok. Šćepana, iz Kongore, star 39 godina, izjavljuje:

„Uoči Vidovdana, oko 20. juna 1941. godine, došao je Ante Madunić zvani Antelja sa Škarom Mijom u Kongoru i pohapsio nas osam pravoslavaca. Prilikom hapšenja Novice Zečevića Anta Madunić ga je udario puškom po glavi da je Zečević Novica pao onesviješćen. Iz Kongore su nas ustaše dopremile u zatvor u Duvnu, gdje nas je ustaša Ante Madunić sa ostalom ustaškom bandom terorisao i tukao. Jedanput kroz tri dana nisu nam dali ništa jesti, poslije smo jedanput na dan dobijali nešto malo hrane za jelo. Hranu koju su slale naše porodice ustaše su uzimale za sebe.

Dana 27. juna bili smo zatvoreni zajedno sa pravoslavcima iz Duvna. Tada su nas ustaše odijelile i stavile u posebnu ćeliju. Oko deset sati noću ustaše su odvele 15 pravoslavaca iz Duvna i likvidirali ih u jami kod Brišnika.

Oko 3. jula 1941. godine pustili su nas iz zatvora, te smo se nalazili na slobodi sve do Ilindana. Četiri dana prije Ilindana došla su dvojica ustaša iz sela Kola, čijih imena se ne sjećam, i u Kongori pohapsili su nas osam pravoslavaca i zatvorili nas u jednu staju na selu. Petog dana ustaše su došli i prisilili nas da se prekrstimo, pa smo bili pušteni na slobodu.

Vidivši da nam preti opasnost od ponovnog hapšenja, pobjegli smo u Glamoč, koji je bio oslobođen od strane partizana. Avgusta 1942. došli su Njemci iz Duvna, u zajednici sa ustašama u Kongoru, te našavši mog oca Šćepana Zečevića, pred kućom su ga ubili.

Za ostale zločine na terenu MNO Borčani, sela Kongore, Omolja, Seonice i Crvenica nije mi poznato jer je stanovništvo tih sela katoličko i ustaše nisu dirale u njih.

Od istaknutijih ustaša poznajem:

1. Džankić Jozo pok. Ike zvani Belić, iz sela Kongora, star oko 28 godina. Dok smo se mi nalazili u zatvoru u selu Kongora, držao je stražu. Surađivao je sa ustašama, bio je u domobranima i pridružio se bandi Kapulice, gdje se još nalazi.

2. Galić Vlatko pok. Andrije, iz Kongore, oko 32 godine. On je sudjelovao u hvatanju nas pravoslavaca i držao je stražu. Bio je u domobranima i otišao sa bandom Kapulice, gdje se još nalazi.

3. Galić Jozo pok. Marka, iz Kongore, oko 30 godina. On je čuvao stražu dok smo se nalazili zatvoreni u Kongori. Bio je u domobranima i otišao u bandu Mirka Kapulice.

4. Galić Jakov pok. Marka, iz Kongore, oko 30 godina. On je držao stražu dok smo se nalazili zatvoreni u selu Kongora. Bio je u domobranima i otišao u bandu Mirka Kapulice.

Drugo nemam šta da izjavim.“

Zečević Todor
svojeručan potpis

ULOGA KATOLIČKOG KLERA U ZLOČINIMA NAD SRPSKIM STANOVNIŠTVOM 1941. GODINE

KATOLIZACIJA I KROATIZACIJA SRBA U DUVNU I PRISILNO PREVOĐENjE SRBA NA KATOLIČKU VJERU 1941. GODINE

Na osnovu zakona o prijelazu s jedne vjere na drugu, počeo je krajem avgusta 1941. godine da se provodi drugi dio ustaškog plana kroatizacije NDH. Na osnovu zakonskih odredbi NDH i postupaka, ustaške vlasti pokazuju da je plan NDH bio da se srpsko pitanje riješi na tri načina. U istoriografiji je taj program rešavanja srpskog pitanja poznat kao „ustaški plan o trećinama“, pod čim se misli da postojanje plana rješava kroatizaciju NDH i srpsko pitanje raseljavanjem, asimilacijom i programom biološkog uništenja srpskog naroda u NDH. Doglavnik Mile Budak je u junu 1941. u Gospiću obznanio „plan o trećinama“, koji glasi: „Jedan dio Srba ćemo pobiti, drugi raseliti, a ostale ćemo prevesti na katoličku vjeru i tako pretopiti u Hrvate.“

Poslije masovnih zločina nad srpskim narodom u NDH, počeli su Srbi da dižu ustanke i bune. U takvoj situaciji prestaje masovno ubijanje i počinju ubjeđivanja i prijetnje srpskom narodu u Duvnu da je za njihov opstanak jedino rješenje da pređu na katoličku vjeru.

Srbi su preživjeli prva dva talasa ustaških zločina u selima ispod planine Ljubuše. Centar srpske zajednice u Duvnu bilo je selo Rašćani, kao jedino čisto srpsko selo na području opštine Duvno. Zbog toga su ustaške vlasti pokušavale da Srbe iz sela Rašćana ubijede u svoje planove. Srbi sela Rašćana nisu nasjeli na prevare i laži u prva dva naleta zločina koji su se desili oko Vidovdana i Ilindana i nisu htjeli da siđu sa planine i da se predaju ustašama.

Kako Srbi sela Rašćana nisu bili lakovjerni na ustaška obećanja, ubjeđivanje i zastrašivanje da pređu u katoličku vjeru išlo je teško.

U akciju ubjeđivanja Srba, pored sveštenika katoličke vjere, koji su bili nosioci realizacije plana prevođenja na katoličku vjeru, uključili su se ugledniji Hrvati iz susjednog sela, učitelji i svi oni kojima bi Srbi mogli povjerovati.

U akciji ubjeđivanja i zastrašivanja Srba sa ciljem da pređu na katoličku vjeru najviše se isticao fra Stjepan Naletilić, župnik u selu Kongora. U ubjeđivanju Srba najviše uspjeha imao je učitelj u školi u Mandinu Selu, Buculović, kojeg su Srbi cijenili i poštovali i koji je mnoge Srbe spasio blagovremeno ih obavještavajući o opasnosti koja dolazi.

Katolička crkva imala je uticaj i interes za stvaranje etnički, vjerski čiste teritorije na prostoru Zapadne Hercegovine i Bosne i drugih krajeva gdje su vršeni zločini.

Srbi poslije svih ubjeđivanja pristaju da pređu u katoličku vjeru, jer su prinuđeni da prihvate prijedloge ustaške vlasti, nadajući se da je to privremeno i nužno da bi preživjeli, što se kasnije ispostavilo kao ispravna odluka.

Srbi su počeli da idu u katoličku crkvu, da krste novorođenčad i obavljaju druge crkvene obrede u toj crkvi. Nije to bilo nikakvo prekrštavanje, jer, kažu, ne može krst na krst. Srbi su dobili katoličke molitvenjake, imali su svoje mentore, koji su im pomagali kad su bili u crkvi da lakše savladaju „gradivo“, to jest molitve i pravila ponašanja kod vršenja mise (molitve). Srbi su morali Katoličkoj crkvi da daju prilog. Prvi prilozi, većinom, bile su ovce, jagnjad, telad ili žitarice i drugi poljoprivredni proizvodi, što je zavisilo od porodičnih mogućnosti.

Poslije prihvatanja prelaska u katoličku vjeru, Srbi u Duvnu bili su znatno manje ugroženi, prestala su masovna ubijanja.

Italijani su početkom septembra izvršili ponovnu okupaciju Duvna i zabranili djelovanje ustaške vlasti na području Druge okupacione zone, u kojoj se nalazilo i Duvno.

Bio je to period sa većom sigurnošću. Na prostoru NDH ustanički pokret bivao je sve masovniji. Počeo je da jača i NOP, koji su predvodili partizani.

U selu Rašćani, kao i drugim selima u kojima je bilo Srba, tinjale su želje za slobodom. Zato su vijesti koje su dolazile do Srba sa radošću primane. Nadali su se da će agonija i poniženje ubrzo prestati.

I pored mirnije situacije i smanjene torture, progona i ubijanja, Srbi su i dalje bili oprezni. Straže iznad sela Rašćana, Srđana, Oplećana, Mandina Sela i Lipe i dalje su bile aktivne.

Ustaške vođe su za rešenje srpskog pitanja u NDH po trojnom principu imale podršku i „blagoslov“ Katoličke crkve i nadbiskupa Stepinca.

Zagrebački nadbiskup dr Alojzije Stepinac na Uskrs 1941. godine još jednom je objavio formiranje NDH i tom prilikom je u ime Vatikana blagoslovio ustaškog poglavnika Antu Pavelića. Tada je, između ostalog, rekao: „Dok Vas mi srdačno pozdravljamo kao glavu NDH, molimo boga da da svoj nebeski blagoslov Vama, vođi našeg naroda.“ Već 28. aprila 1941. godine Stepinac je napisao „pastoralno pismo“, u kom je pozvao svoje sveštenstvo da podržava i brani novu rimokatoličku državu Hrvatsku.

Ustaški poglavnik Ante Pavelić je, znajući koliko mu je važna podrška Vatikana, sa velikom ustaškom delegacijom 18. maja 1941. godine otišao u Rim da bi Tomislavu II, s blagoslovom Vatikana, predao hrvatsku krunu. Papa Pije XII primio je celu delegaciju, a pre toga dugo je razgovarao sa Pavelićem. Pavelić se tada sreo i sa Benitom Musolinijem.

Stavove vrha Katoličke crkve, Vatikana i zagrebačkog nadbiskupa revnosno su sprovodili sveštenici Katoličke crkve u Zapadnoj Hercegovini, Duvnu i šire, a kao aktivni u pomaganju i podsticanju zločina nad srpskim narodom u mnogim slučajevima i lično su učestvovali u zlodjelima.

O ulozi Katoličke crkve u stvaranju NDH i zločinima nad srpskim narodom u njoj za vrijeme Drugog svjetskog rata napisano je na desetine knjiga i drugih istorijskih dokumenata.

Postoji mnogo dokaza da je uticaj i interes Katoličke crkve bio veliki i da su zlodjela vršena uz njeno znanje, blagoslov i saglasnost.

Ona je imala veliki uticaj, ako ne i presudan na formiranje svijesti naroda. Bila je u to vrijeme glavni nosilac razvoja pismenosti, kulture i svih drugih životnih sadržaja. Sigurno je bila i nosilac ideje i programa stvaranja hrvatske države. Bili su zadivljeni kad je proglašena NDH i dali su punu podršku toj svojoj državi. Nije im smetalo što istu stvaraju nacističke države, u to vrijeme Njemačka i Italija.

U tom talasu zadovoljstva mnogi katolički sveštenici zatvorili su oči, a neki su i podstrekivali zločine koji su vršeni nad srpskim stanovništvom u organizaciji ustaške vlasti, a nerijetko su i oni sami učestvovali u toj vlasti. U vladi NDH bilo je dosta Hrvata iz Hercegovine i u toj vladi bili su i fratri iz Hercegovine.

Svako negiranje uloge katoličkog klera u zločinima ili minimiziranje njihove uloge je neosnovano. Isto tako, neosnovano je da se svi katolički sveštenici svrstavaju u one koji su podržavali, podstrekivali i u zločinima učestvovali. Bilo je primjera u kojima su fratri pokušavali da spreče i zaustave zločine, a neke su Srbe i uspjeli da spasu od sigurne smrti, ali nažalost, takvih slučajeva je bilo malo.

„Činjenica je da sve što je vezano za političko ili kulturno djelovanje Hrvata na području Hercegovine, Duvna i Livna nije započelo niti je moglo funkcionisati bez uticaja i angažmana katoličkih sveštenika i same crkve, jer alternativne scene nije ni bilo.“[63]

Uloga dijela katoličkog klera u zbivanju na duvanjskom području u ljeto 1941. godine dosta je poznata. Dio katoličkog klera bio je prije rata proustaški orijentisan. Fra Mijo Čuić je uživao veliki ugled kod vjernika, pa je njegova riječ za njih bila od presudnog uticaja. Pod fra Mijinim rukovodstvom u Duvnu je 1925. godine izgrađena crkva bazilika u čast hiljadugodišnjice krunisanja kralja Tomislava. Ovaj čin je fra Miji podigao ugled u očima hrvatskog življa, što je zadržao i u toku rata. Da je fra Mijo javno osudio ustašku politiku, sigurno je, ustaše bi daleko manje imale pristalica u Duvnu, ali on to nije uradio. Sudjelovao je u pokrštavanju Srba u Duvnu pod motom da je to jedini način da se oni spasu fizičke likvidacije.

Na osnovu svjedočenja i dokumenata, u učestvovanju i podstrekavanju na zločine nad srpskim narodom isticalo se nekoliko sveštenika Katoličke crkve na području opštine Duvno. Nekima je suđeno i većina ih je i osuđena na zatvorske kazne.

[63] Ivica Šarac, „Kultura selektivnog sjećanja“, Mostar, 2012.

ULOGA KATOLIČKIH SVEŠTENIKA U ZLOČINIMA NAD SRBIMA U DUVNU

Fra Mijo Čuić

Fra Mijo Čuić rođen je 1882. godine u selu Bukovica, opština Duvno. U Duvno na mjesto nadžupnika dolazi 1914. godine. Odmah na početku službovanja u Duvnu iskazao je netrpeljivost i mržnju prema srpskom narodu.

Poslije ubistva prestolonaslednika Ferdinanda u Sarajevu 1914. godine, radio je na propagandi protiv Srba. Poslije jedne mise i propovjedi održane u katoličkoj crkvi u Duvnu, narod je bio indoktriniran, pa je poslije izlaska iz crkve divljački krenuo na sve što je srpsko, polupali su sve radnje i druge objekte Srba u Duvnu, napali svakog Srbina i tog dana je bilo i povređenih.[64]

Fra Mijo Čuić bio je znameniti predvodnik raznih deputacija kod poglavnika. Odgovoran je za fizičko i moralno ubijanje Srba. Bio je vješt organizator uklanjanja srpskog življa, kao i njihovog prevođenja na katoličku vjeru. Fra Mijo Čuić bio je poznat kao zatvoreni raspirivač vjerske i nacionalne mržnje između Srba i Hrvata, pa je poslije stvaranja NDH s jednakim žarom nastavio rad na razbijanju jedinstva vjerom podijeljenih naroda, želeći da jednim mahom pretvori Srbe u katolike i Hrvate. Nije mali broj svjedoka koji ga teško terete za brojna zločinstva, za pokolje fizičke, kao i duhovna ubojstva.[65]

O uticaju fra Mije Čuića i Katoličke crkve u ustaškoj vlasti najbolje se može zaključiti iz razgovora Selima Numića, koji je bio zadužen ispred NOP-a, i Karla Rubića o tome da li postoji mogućnosti da se HSS priključi NOP-u.

Karlo Rubić je upoznao Selima Numića s tim da duvanjsko rukovodstvo HSS bez odobrenja vođstva stranke u Zagrebu ne smije voditi samostalne akcije. Krajem avgusta 1941. godine kotarska organizacija HSS u Duvnu pristupila je ustaškom pokretu. Izjave o pristupanju ustaškom pokretu potpisali su: Ilija Pile Ančić, tajnik organizacije u ime HSS, Bajro Tanović, tabornik, Marko Ivić, ustaški poručnik, fra Mijo Čuić i fra Stjepan Naletilić ispred ustaške vlasti.[66]

Fra Mijo Čuić je poslije rata presudom Okružnog suda u Travniku osuđen na smrt streljanjem.[67] Presudu je Okružni sud u Travniku promijenio u vremensku kaznu zatvora od 20 godina. Fra Mijo je kaznu izdržavao osam godina, do 1953, kad je bio pomilovan. Umro je 1959. godine u Mostaru.

---

[64] Svjedočenje imama Mehmeda Pehlivanovića 1946. godine, Arhiv Jugoslavije, inv. br. 54690-529-467

[65] Dokumenti o protunarodnom radu, 82–86.

[66] Sarajevski novi list od 2. 9. 1941, broj 97, članak „Novi pristup organizacije bivše HSS ustaškom pokretu“

[67] Okružni sud Travnik, br. KO:109/45, od 2. 2. 1946, Presuda u ime naroda

Da bi se vidjelo učešće ovog sveštenika u prekrštavanju i klanju Srba, prilažem izjave Vlajka Kovačevića, Voje Zelena, Luke Savića i Ljube Zdilara.

(Svjedočenja Srba koja su objavljena u knjizi „Dokumenti o protunarodnom radu i zločinima jednog dijela katoličkog klera“, Zagreb 1946)

Izvod iz izjave Luke Savića, sina pok. Laze, starog 45 godina iz Eminova Sela, opština i srez Duvno, zanimanje zemljoradnik, vjeroispovijest pravoslavna, oženjen, s troje djece. Izjavu daje protiv fra Mije Čuića, župnika grada Duvna.

IZJAVLjUJE:

„Prilikom pada bivše Jugoslavije i proglašenja NDH 1941. godine, fra Mijo (Čuić) bio je u Duvnu glavni funkcioner, naredbodavac za sve ono što se događalo u Duvnu. Pod njegovom organizacijom uništena su tri sela, i to: Cebara, Prisoje i Vrilo, da ni žive duše nije ostalo, osim ako je slučajno neko iz ovih sela bio u svijetu. Isti je lično otpremio devet ljudi u Koprivnicu u logor, i to šest iz sela i tri iz grada Duvna, koji se nikada nisu vratili. U isto vrijeme njegovom inicijativom iz srpske crkve u Duvnu iznesene su sve stvari i inventar, te je u istu smještena opljačkana roba preostalog naroda. Također je odmah otpočeo rušenje crkvene avlije i sječu drveća, te organizirao radnike da kopaju temelje sa namjerom da pravi bolnicu, što isto to i danas dokazuje…

Poslije zatvaranja Srba iz Eminovog Sela u zatvor u gradu, Fra Mijo Čuić je odmah te noći mijenjao taktiku svog zlonamjernog rada, računajući na sela koja su izbjegla u planinu, te odmah organizuje ljude koji će sa nama razgovarati da pređemo na katoličku vjeru, uz obećanje da će nam svima oprostiti život, što smo silom prilika i s bolom u duši prihvatili. Takav se slučaj desio i našim ženama i cijelom narodu Duvna. Sutradan je sve bilo pušteno na slobodu, dok je zadržao tri čovjeka od njemu najsumnjivijih kao taoce da ne bi drugi otišli, računajući na trojicu koja su ostala u zatvoru. Sutradan je došlo naređenje da sve kućne starešine dođu s familijom, te im je održao govor veličajući Pavelića i NDH, govoreći da više nema Srbina u NDH niti u njoj može postojati ukoliko ne pređe na katoličku vjeru. S tim je nastavio s popisom i dijeljenjem očinjaša (krunica), uzimajući po 30 dinara svakoj osobi.

Poznato mi je da je spomenuti zlikovac poslije izvjesnog vremena otišao u Zagreb u ministarstva pravosuđa i bogoštovlja NDH kao povjerenik i kao glavni misionar za prevođenje pravoslavnog življa na katoličku vjeru. S vremena na vrijeme je isti dolazio u Duvno i davao informacije i instrukcije ustaškom logoru u Duvnu. Prilikom zauzimanja Duvna šesti put od strane NOV odnosno vojske JNA, isti je uvijek bježao, znajući da se ogrešio o pošteni srpski i hrvatski živalj. Pozivao je ugledne ljude i više narodne mase govoreći im da bježe ispred bandita jer će ih pobiti i poklati. Isti je na svakom javnom mjestu najcrnje govorio o NOP i odvraćao narod na koji je najviše uticao.

To je sve što znam o tom zlikovcu i najglavnijem funkcioneru Duvna ustaškog pokreta fra Miji Čuiću, te ako je potrebno, Narodni sud može pozvati svjedoke niže navedene ljude, i to: Špiru Savića, Stojana Zdilara, Stojana Milisava, Jovu Gligorića, Savu Gligorića, Stojana Savića, svi iz Eminova Sela, i Miloša Simića iz sela Mokronoga, kao i mnoge druge.

Ja nemam više šta reći o napred navedenom zlikovcu fra Miji Čuiću. Izjava mi je pročitana, a da je tačna, tvrdim svojim vlastoručnim potpisom i spreman sam u svako doba s istim se suočiti.“[68]

Luka Savić

Odlomak iz izjave Voje Zelena iz Duvna o fra Miji Čuiću.[69]

„Fra Mijo Čuić kao ispovjednik katoličke vjere dao je sam nalog da se ruši pravoslavna crkva, s tim da tu treba da se gradi bolnica. Isto tako u Sarajevu 1943. godine rekao je stojeći pred pravoslavnom crkvom drugu Abdulahu Nuhiću – zašto se ovaj nužnik ne ruši i zašto ga oni gledaju. Iz svega ovoga se može vidjeti koliki je on bio srbožder i raspirivač mržnje između Srba i Hrvata Duvanjske kotline, jer su prije njega Hrvati i Srbi živjeli u potpunom bratstvu, a njegovom krivicom Duvno je postalo jedan od najvećih ustaških srezova. Za sve ovo se može smatrati krivim fra Mijo Čuić.“

Svjedok Srbin Vlajko Kovačević navodi:

„U vrijeme oko 30. jula 1941. godine, kada je bio masovni pokolj u Duvnu, fra Mijo je za cijelo to vrijeme bio u Duvnu. Odmah sutradan nakon pokolja počeo je da propagira i nagovara da se svi imaju prekrstiti. Zatim je poslao Franju Radoša u selo Rašćani, Srđani i Mandino Selo i ostala sela da govore narodu da prelaze na katoličku vjeru jer će samo tako i na taj način moći da ostanu i sačuvaju svoju glavu. Nakon ovog ljudi su donosili razne poklone fra Miji u župni stan, a što se smatralo kao redovina...

Fra Mijo je bio dobro upoznat kuda se ljudi odvode, premda su svi ostali pričali da idu na rad i u logore jer je sam poslije odvođenja ljudi govorio da su odvedeni na jamu u Paklinama, više sela Mokronoga, i da su prešli na katoličku vjeru da im se ovo ne bi dogodilo.

U decembru mjesecu 1941. slučajno sam došao do jednih ustaških novina koje su izlazile u Zagrebu i u njima našao članak koji je pisao fra Mijo, a koji se odnosi na jedno njegovo predavanje održano u Zagrebu, a što se odnosilo na krunisanje talijanskog princa od Spoleta za kralja Hrvatske, te da mu je očišćen put, a što se trebalo dogoditi u Duvanjskom polju, da je Duvno očišćeno i pripremljeno za ovu

[68] Dokumenti o protunarodnom radu i zločini jednog dijela katoličkog klera, str. 82 i 84.

[69] Voja Zelen, trgovac iz Duvna, izjava od 14. 9. 1945. godine, Okružno odjeljenje Ozne, okrug Travnik

svečanost. Više nemam šta da kažem o fra Miji, a tvrdim svojim potpisom da su svi moji navodi tačni i istiniti, na što se mogu zaklet.“[70]

Izvod iz svjedočenja ILIJE BAKOVIĆA, koje je dao za ediciju „Duvno u NOB-u“:

„U drugoj polovini avgusta 1941. godine doneta je odluka da se preživjeli Srbi pokrste u katoličku vjeru. Sa Simića porodicama je to i učinjeno. Odbio sam neke pokušaje da se preko mene ostvari kontrola koliko oni u svojim kućama obavljaju molitve po katoličkoj vjeri.

Glavni ideolog ovih zločina u Duvnu, pored ustaša emigranata rodom iz Duvna, bio je vođa klerikalaca fra Mijo Čuić. U provođenju ovih zločina pored ustaša sudjelovali su klerikalci koji su istovremeno bili i ustaše: fra Stipan Naletilić, fra Karlo Grbavac i drugi.“

Svjedočenje Mehmeda Pehlivanovića – imam (hodža)

U svjedočenju datom na Zapisnik dana 19. juna 1946. godine pred sreskom komisijom za utvrđivanje zločina okupatora i njegovih pomagača u Duvnu, srez Duvno, okrug Travnik.

Pehlivanović Mehmed, sin Hadžiomera, rodom iz Duvna, star 60 godina, po zanimanju sveštenik, izjavljuje:

„Poznato mi je da je fra Mijo Čuić za vrijeme stare Jugoslavije bio jedan od najvećih pristalica ustaške organizacije u srezu Duvnu i kao takav je moralno uticao na katoličko stanovništvo, raspirujući mržnju protiv muslimana i pravoslavaca. Da postigne cilj koji je sebi postavio nije se ustručavao da upotrebi bilo kakva sredstva. lako je bio jedan od najvećih protivnika stare Jugoslavije i radio na njenom rušenju, ipak je pošao u posjetu kralju Aleksandru u Beograd kad mu se rodio sin Tomislav i uspio da od kralja Aleksandra dobije poklon od sto hiljada dinara za pravljenje bazilike i doma u Duvnu.

Odmah po osnutku stare Jugoslavije fra Mijo bio je pristalica pučke stranke, te kao takav razilazio se sa HSS, to razmimoilaženje naročito se počelo isticati oko godine 1935, kad se fra Mijo jasno počeo isticati kao član ustaške organizacije.

Odmah po dolasku okupatora u Jugoslaviju fra Mijo Čuić počeo je da djeluje otvoreno u srezu Duvnu. Glavni ustaški organizator čitavog sreza Duvna bili su Čuićevi najbolji saradnici, koje je on odgojio u ustaškom duhu. Među najglavnijim njegovim učenicima može se smatrati Jozo Brstilo, student, koji je odmah 1941. godine postao logornikom sreza Duvna i sprovodio proganjanje Srba i Muslimana. Jedan od bližih saradnika fra Mije Čuića bio je Frano Radoš zvani Amerikanac, koji je obilazio pravoslavna sela i prisiljavao pravoslavce da odlaze kod fra Čuića da ih prekrsti.

[70] Dokumenti o protunarodnom radu i zločinima jednog dijela katoličkog klera, strana 85–86.

Архив Југославије фонд бр. 110 Дос/фас. бр. 5324 јединица Јоки Бршић описа бр.

D29-467

Prepis.

Inv.br.54690.

ZAPISNIK

Sastavljen dne 19.juna 1946.god.pred Sreskom komisjom za utvrdjivanje zločina okupatora i njihovih pomagača u Duvnu srez Duvno okrug Travnik.

Od komisije su prisutni:

Zapisničar: Kovačević Mira

Referent: Husinec Josip

Arhiv Jugoslavije Beograd

Pristupa Pehlivanović Mehmed sin Hadži Omera, rodom iz Duvna, opština Duvno, srez Duvno, okrug Travnik, sada se nalazi u Duvnu, star 60 godina, po zanimanju sveštenik, izdržava 5 članova porodice, propisno opomenut na kazivanje istine, izjavljuje:

Poznato mi je da je fra Mijo Ćuić za vrijeme stare Jugoslavije bio jedan od najvećih pristalica ustaške organiazcije u srezu Duvnu i kao takav da je moralno utjecao na katoličko stanovništvo, raspirujući mržnju protiv muslimana i pravoslavaca. Da postigma svoj cilj, kojega bi si postavio, nije se ustručavao da upotrebi bilo kakova sredstva. Iako je bio jedan od najvećih protivnika stare Jugoslavije i radio na njenom rušenju, ipak je pošao u posjetu kralju Aleksandru u Beograd kada mu se rodio sin Tomislav i uspio od kralja Aleksandra da dobije poklon od sto hiljada dinara za pravljenje Bazilike i Doma u Duvnu.

Odmah po osnutku stare Jugoslavije fra Mijo bio je pristalica pučke stranke te kao takav razilazio se sa HSS, to razilaženje naročito se počelo isticati oko godine 1935. kada se je fra Mijo jasno počeo isticati kao član ustaške organizacije,

Odmah po dolasku okupatora u Jugoslaviju fra Mijo Ćuić počeo je da djeluje otvoreno u srezu Duvno, Glavni ustaški organizatori čitavog sreza Duvna bili su Ćuićevi najbliži saradnici, koje je on odgojio u ustaškom duhu. Medju najglavnijim njegovim učenicima može se smatrati Jozo Brstilo student, koji je odmah 1941.god. postao logornikom sreza Duvna i sprovodio proganjanje Srba i Muslimana. Jedan od bližih saradnika fra Mije Ćuića bio je Frane Radoš zvani "amerikanac", koji je obilazio pravoslavna sela i prisiljavao pravoslavce da odlaze ka fra Ćuiću da ih pokrsti.

Može se kazati da je fra Mijo Ćuić odgovoran za proganjanje pravoslavaca, buduće da su to proganjanje vršile ustaše na koje je imao on veliki uticaj i koji to vjerovatno ne bi bili učinili da je fra Ćuić htio sprečiti. Unatoč toga što su pojedini gradjani zatražili intervenciju u korist pravoslavaca fra Ćuić ih je odbio rekavši im da se tu ne da pomoći i da se tako svuda radi.

Fra Ćuić uvijek se družio sa ustašama, najpoznatijim krvnicima i oni su dolazili k njemu u župni dvor ili on k njima u ustaški stan. Kroz čitavo vrijeme okupacije fra Mijo je nastojao da pobjegne iz Duvna ukoliko je vidio da bi partizani oslobodili grad.

Da je fra Mijo Ćuić bio jedan od starih neprijatelja pravoslavnog stanovništva dokaz je to da je godine 1914. poslije ubistva prestolonasljednika Ferdinanda u Sarajevu, održao misu i propovjed. Šta je govorio u samoj propovjedi tom prilikom nije mi poznato ali znadem to, da kada je narod izašao iz crkve bio toliko nahuškan, da je počeo razbijati trgovine, pljačkati ih, razbijati prozore i vrata od pravoslavaca a pravoslavne seljake tući.

Može se kazati da je fra Mijo odgovoran za proganjanje pravoslavaca, budući da su to proganjanje vršile ustaše na koje je on imao veliki uticaj i koji to vjerovatno ne bi učinili da je fra Ćuić htio sprečiti. Unatoč toga što su pojedini građani zatražili intervenciju u korist pravoslavaca, fra Ćuić ih je odbio, rekavši im da se tu ne da pomoći i da se tako svuda radi.

Fra Čuić se uvijek družio sa ustašama, najpoznatijim krvnicima i oni su dolazili k njemu u župni dvor ili on k njima u ustaški stan. Kroz čitavo vrijeme okupacije fra Mijo je nastojao da pobjegne iz Duvna ukoliko je vidio da bi partizani oslobodili grad.

Da je fra Mijo Čuić bio jedan od starih neprijatelja pravoslavnog stanovništva dokaz je to da je godine 1914. poslije ubistva prestolonaslednika Ferdinanda u Sarajevu održao misu i pripovjedi. Šta je govorio u samoj pripovjedi tom prilikom nije mi poznato, ali znadem to da kada je narod izašao iz crkve bio je toliko nahuškan da je počeo razbijati trgovine, pljačkati ih, razbijati prozore i vrata od pravoslavaca, a pravoslavce seljake tući.“[71]

Svjedok Pehlivanović Mehmed, s. r.

Fra Mijo Čuić je poslije izvjesnog vremena otišao u Zagreb u ministarstvo pravosuđa i bogoštovlja NDH kao povjerenik i glavni misionar za prevođenje pravoslavnog življa u katoličku vjeru. S vremena na vrijeme je dolazio u Duvno i davao informacije i instrukcije ustaškom logoru u Duvnu.

FRA STJEPAN NALETILIĆ

Fra Stjepan Naletilić rođen je 1907. godine. Za župnika u Kongori došao je 1939. godine, bio je frankovac. Fra Stjepan Naletilić bio je član ustaškog odbora u Duvnu.[72] Istakao se kao ustaški logornik, koji je već prije 1941. bio zakleti ustaša.

Pred očima mu je bila i slava Katoličke crkve i njena pobjeda u NDH, pa je i on kao i njegov sabrat fra Mijo Čuić nagonio Srbe, milom i silom, da pređu na katoličku vjeru. Sa oltara je agitovao za ustaški pokret i slavio Pavelićeva djela.[73]

Fra Stjepana Naletilića partizani su 19/20. maja 1942. godine zarobili u Kongori, odveli prema Vukovskom i pretpostavlja se da je ubijen u Zanaglini kod Kupresa.

FRA KARLO GRBAVAC

Fra Karlo Grbavac iz Prisoja–Duvna, bio je od samog početka NDH ustaški povjerenik u župi i organizator mnogih terorističkih progona Srba. Istakao se pri slomu Jugoslavije razoružavajući jugoslovenske vojnike, otimajući im oružje i novac zajedno sa ustaškim emigrantima Matom Kapulicom i Matom Boškovićem. Držao je zborove na kojima je politički harangirao protiv Srba. Kad se razmahao NOP, fra Karlo Grbavac bio mu je odrješiti protivnik i aktivni učesnik u protunarodnom pokretu.[74]

[71] Zapisnik, inv. br. 54690, prepis u Arhivu Jugoslavije, Beograd, br. 529-467

[72] Dokumenta o protunarodnom radu, str. 213.

[73] Magnum crimen, V. Novak, str. 673.

[74] Iz ADK dokumenti o protunarodnom radu, str. 45.

Poslije pristupanja ustaškom pokretu, predsjednik HSS-a Ančić otvoreno je sarađivao sa ustašama. U februaru 1942. godine sudjelovao je u radu Sabora NDH u Zagrebu.[75]

Fra Karlo Grbavac je bio aktivni učesnik u stradanju srpskog naroda u Prisoju i Vrilu. Kad su neki Srbi pobjegli u planinu, fra Karlo im je obećao sigurnost i na prevaru ih doveo u selo i iste noći su pohvatani i ubijeni.

FRA ILIJA REZO

O djelovanju i učešću u ustaškom pokretu fra Ilije Reze može se sagledati iz optužnice protiv pomenutog sveštenika, po kojoj ga je Narodni sud osudio na 15 godina zatvora.

O djelovanju fra Ilije Reze u ustaškoj organizaciji i njegovom aktivnom učešću u zločinima može se vidjeti iz optužnice koja je protiv njega podignuta.

POMOĆNIK JAVNOG TUŽIOCA U TRAVNIKU
Broj I 534/1947 E:245/47
Dana 28. aprila 1947. god.
OKRUŽNI SUD TRAVNIK

U krivičnom predmetu protiv Ilije Reze radi krivičnog djela protiv naroda i države, na osnovu čl. 13 Zakona o krivičnim djelima protiv naroda i države, javno tužilaštvo u Travniku

OPTUŽUJE

Rezo Iliju, sina pok. Jure i majke Cvicilaje rođ. Miličević, rođenog 1904. godine u Mandinu Selu, srez Duvno, boravi u selu Grabovica, srez Duvno, Hrvata, državljanin SFRJ, župnik u župi Grabovica, pismenog, neoženjenog, uhapšenog 10. 8. 1945. godine, u istražnom zatvoru od 12. 8. 1946, gdje se i sad nalazi; što je za vrijeme rata i neprijateljske okupacije:

1) kao idejni pristalica ustaškog pokreta nakon osnivanja i za vrijeme postojanja ustaške države aktivno sarađivao sa ustašama u Prisoju, srez Duvno, pomažući ove propagandom za ustaški pokret i propagandom protiv NOP-a, prisilnom mobilizacijom i pomaganjem prisilne mobilizacije seoske omladine za ustaške jedinice riječima i djelom, ličnim učešćem u oružanoj borbi protiv NOV, organizovanjem i gonjenjem drugih da u borbi učestvuju kod Privlake, kao i pomaganjem vojničkoj formaciji Rafe Bobana u organizaciji i vođenju borbe protiv NOV na terenu Duvna i okoline.

2) tačno neutvrđenog datuma 1944. godine u Prisoju bio jedan od organizatora zloglasne ustaške milicije, kojom je komandovao Mirko Kapulica, organizujući i propagirajući stupanje u ovu miliciju i aktivno pomažući prisilnu mobilizaciju za istu, a koja je bila vinovnik mnogih zločina nad imovinom i životima

[75] Fikret Jelić Butić, HSS, Globus, Zagreb 1983, str. 64.

stanovništva ovoga kraja, pa je u svrhu pomaganja iste milicije poklonio Kapulici jednog konja.

Nakon oslobođenja:

3) tačno neutvrđenog dana marta mjeseca 1946. godine, u vrijeme kada su ustaške bande vršljale na terenu sreza duvanjskog, boreći se u svojim banditskim poduhvatima pod parolom „za vjeru i crkvu“, okrivljeni je držeći pripovijed narodu u crkvi u Prisoju propagirao protiv Tita i Titovke...

Čime je počinio krivično djelo iz člana 9 Zakona o krivičnim djelima protiv države i naroda.

Zasnivajući nadležnost tog suda na čl. 13 pomenutog zakona predlažem:

Da se pred vijećem tog suda održi glavni pretres protiv okrivljenog Rezo Ilije radi napred navedenih krivičnih dijela:

Da se pretresu odazovu, pored javnog tužioca i okrivljenog, svjedoci: Drmić Mara Stipanova iz Dobrića, srez Duvno, Ivančić Jozo zv. Japan pok. Ante iz Grabovice, srez Duvno, Ivančić Antica pok. Stipe iz Grabovice, srez Duvno, i Cvitan Šarić pok. Ivana iz Grabovice, srez Duvno.

Da se na pretresu pročitaju uvjerenja o vladanju i imovnom stanju okrivljenog i kazneno uvjerenje, koje će ovo tužilaštvo dostaviti blagovremeno za dan pretresa, kao i iskaz okrivljenog u u prethodnom postupku ukoliko ga isti bude mijenjao.

Da se okrivljeni kazni najstrožije po zakonu i osudi na plaćanje svih troškova postupaka i izvršenja kazne, a da se nadalje zadrži u zatvoru.

R a z l o z i:

Iskazom svjedokinje Drmić Mare utvrđeno je da je okrivljeni 1942. godine dolazio u selo Dobriće u svrhu mobilizacije naroda za ustaške jedinice pozivajući narod da se lati oružja i da sa njim zajedno pođe u borbu protiv partizana. Mobilizaciju ljudstva za borbu protiv NOV okrivljeni je vršio i putem same crkve, a kroz crkvu je sijao mržnju protiv NOV i pozivao vjernike na bratoubilački rat, predstavljajući im partizane i sovjetsku Rusiju kao divljake.

Iskazom svjedoka Ivančić Joze utvrđeno je da je okrivljeni aktivno pomagao ustaški pokret i propagandom i agitacijom kod ustaške mladeži uspjeo, da je od omladinaca stvorio ustaške koljače i vjerne borce za ustaške ideje i da je veći dio tih omladinaca i poginuo, da je priredio veličanstvenu sahranu i držao veliki govor poginulom ustaškom emigrantu plačući pritom, kao i da je one koji su bili pasivni prema ustaškom pokretu grdio i prijetio im, dok je u isto vrijeme blagosivao i veličao koljače svog naroda. Isti ovaj svjedok tvrdi da je okrivljeni prilikom borbe na Privali pozivao narod u borbu i lično učestvovao u borbi naoružan pištoljem na kolo, a da je Bobanu pomagao u organizaciji borbe protiv Prve proleterske divizije, koja je operisala na sektoru oko Buškog blata. Takođe, ovaj svjedok tvrdi da je okrivljeni aktivno učestvovao u organizaciji Kapuličine milicije i da je lično poklonio Kapulici svoga konja, isto tako svjedok tvrdi da je okrivljeni držao pripovijed u kojoj je govorio o caru Titu i Titovkama itd...

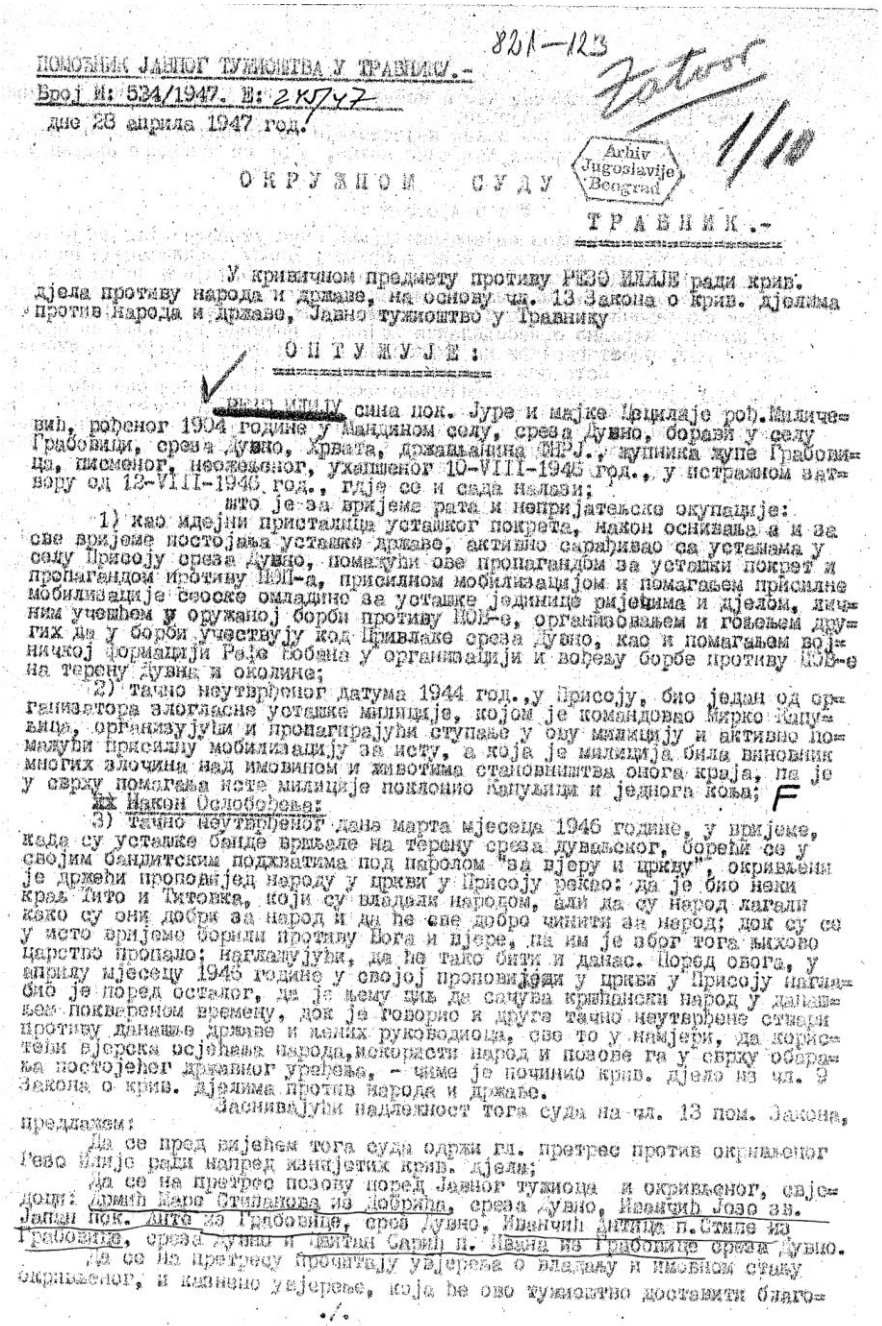

821—123

Zatvor

1/10

ПОМОЋНИК ЈАВНОГ ТУЖИОШТВА У ТРАВНИКУ.-

Број И: 534/1947. Е: 2КЛ/47

дне 28 априла 1947 год.

Arhiv Jugoslavije Beograd

ОКРУЖНОМ СУДУ

ТРАВНИК.-

У кривичном предмету противу РЕЗО ИЛИЈЕ ради крив. дјела противу народа и државе, на основу чл. 13 Закона о крив. дјелима против народа и државе, Јавно тужиоштво у Травнику

ОПТУЖУЈЕ:

РЕЗО ИЛИЈУ сина пок. Јуре и мајке Цециларе рођ. Миличевић, рођеног 1904 године у Мандином селу, среза Дувно, борави у селу Грабовици, среза Дувно, Хрвата, држављанина ФНРЈ., жупника жупе Грабовица, писменог, неожењеног, ухапшеног 10-VIII-1945 год., у истражном затвору од 12-VIII-1946 год., гдје се и сада налази;

што је за вријеме рата и непријатељске окупације:

1) као идејни присталица усташког покрета, након оснивања а и за све вријеме постојања усташке државе, активно сарађивао са усташама у селу Присоју среза Дувно, помажући ове пропагандом за усташки покрет и пропагандом противу НОП-а, присилном мобилизацијом и помагањем присилне мобилизације сеоске омладине за усташке јединице ријечима и дјелом, личним учешћем у оружаној борби противу НОВ-е, организовањем и гоњењем других да у борби учествују код Привлаке среза Дувно, као и помагањем војничкој формацији Рађе Бобана у организацији и вођењу борбе противу НОВ-е на терену Дувна и околине;

2) тачно неутврђеног датума 1944 год., у Присоју, био један од организатора злогласне усташке милиције, којом је командовао Мирко Капуљица, организујући и пропагирајући ступање у ову милицију и активно помажући присилну мобилизацију за исту, а која је милиција била виновник многих злочина над имовином и животима становништва онога краја, па је у сврху помагања исте милиције поклонио Капуљици и једнога коња; F

Ж Након Ослобођења:

3) тачно неутврђеног дана марта мјесеца 1946 године, у вријеме, када су усташке банде врљале на терену среза дувањског, борећи се у својим бандитским подхватима под паролом "за вјеру и цркву", окривљени је држећи проповијед народу у цркви у Присоју рекао: да је био неки краљ Тито и Титовка, који су владали народом, али да су народ лагали како су они добри за народ и да ће све добро чинити за народ; док су се у исто вријеме борили противу Бога и вјере, па им је због тога њихово царство пропало; наглашујући, да ће тако бити и данас. Поред овога, у априлу мјесецу 1945 године у својој проповиједи у цркви у Присоју наглабио је поред осталог, да је њему циљ да сачува кршћански народ у данашњем покваренoм времену, док је говорио и друге тачно неутврђене ствари противу данашње државе и њених руководиоца, све то у намјери, да користећи вјерска осјећања народа, искористи народ и позове га у сврху обарања постојећег државног уређења, - чиме је починио крив. дјело из чл. 9 Закона о крив. дјелима против народа и државе.

Заснивајући надлежност тога суда на чл. 13 пом. Закона, предлажем:

Да се пред вијећем тога суда одржи гл. претрес против окривљеног Резо Илије ради напред изнијетих крив. дјела;

Да се на претрес позову поред Јавног тужиоца и окривљеног, свједоци: Дрмић Маре Стипанова из Добрића, среза Дувно, Иванчић Јозо зв. Јапан пок. Анте из Грабовице, среза Дувно, Иванчић Антица п. Стипе из Грабовице, среза Дувно и Цвитан Сарић п. Ивана из Грабовице среза Дувно.

Да се на претресу прочитају увјерења о владању и имовном стању окривљеног, и казнено увјерење, која ће ово тужиоштво доставити благо-

./.

Svjedok Ivančić Antica uglavnom iznosi sve kao i svjedok Ivančić Jozo i nadodaje da je okrivljeni upotrebljavao zvona kao znak za obavještavanje o napadu partizana i znak za prikupljanje naoružanih ljudi za odbranu i borbu protiv partizana.

Isto svjedok ističe da je okrivljeni svojim riječima i radom sijao mržnju i podstrekavao na bratoubilački rat. Ovaj svjedok ističe da je okrivljeni lično učestvovao u borbi protiv Prve proleterske divizije kod Buškog blata; a kad su Njemci i ustaše zapalili selo Voštane, on je u diskusiji među narodom, koji je osuđivao paljevinu, rekao: „Pa neka gori, pravo i imaju što ih pale, kad neće da se pokore.“ Najzad, svjedok iznosi da je okrivljeni nakon oslobođenja govorio protiv današnje države i imao šovinistički stav.

Svjedok Cvitan Šarić iskazuje da je okrivljeni još za vrijeme bivše Jugoslavije, a i docnije bio aktivni borac protiv komunizma i da je napadao Sovjetski Savez, da je aktivno radio na prikupljanju i mobilisanju dobrovoljaca za ustaške formacije, kao i za Crnu legiju i da je to čak činio sa pripovjednice, da je prijetio svjedoku da ako bude još jednom saznao da ima Staljinovu sliku, da će se rđavo provesti. Ovaj svjedok ističe i da je okrivljeni bio u društvu ustaških emigranata, kao i da je radio na organizaciji milicije Mirka Kapulice. I na kraju, svjedok ističe da je okrivljeni i poslije rata bio propagator fašizma i zakleti neprijatelj NOP-a...

Kako su se iz naprijed izloženog stekli svi elementi krivičnih djela koja se okrivljenom na teret stavljaju i kako je krivnja za krivična djela dokazana kako u objektivnom, tako i u subjektivnom pravcu, to je i ova optužnica opravdana i na zakonu osnovana.

Pomoćnik javnog tužioca
Ratoljub D. Blašković

FRA VELIMIR ŠIMIĆ

Fra Velimir Šimić iz Bukovice, srez Duvno, bio je veoma agilan u razoružavanju jugoslovenskih vojnika mjeseca aprila 1941. godine, kad je prišao ustaškom pokretu. Sa oltara je agitovao za ustaše i držao propovjedi u kojima je veličao poglavnika i NDH. U crkvi je agitovao da se narod dobrovoljno javi u „ustašku bojnu kralja Tomislava“, kojoj je bio na čelu strašni koljač Mirko Kaovic. Zajedno sa ovim krvnikom izvršeni su strahoviti pokolji Srba u Duvanjskom polju, prilikom kojih nijedno dijete nije ostalo pošteđeno.[76]

DON ANTE ZRNO

Don Ante Zrno, rođen 1909. u Tomislavgradu, župnik u Viru, koji je pripadao opštini Duvno. Odmah po osnutku NDH organizira ustašku miliciju, koja je čitavo vrijeme bila podređena njegovoj komandi. Njega optužuje vojno–sudski istražitelj pri komandi područja Južne Dalmacije u optužnici broj 93/45. od 19. aprila 1945. ovim navodima:

[76] Magnum crimen, V. Novak, str. 673.

1. što je odmah po osnutku NDH kao uvjereni ustaša na ispovijedima i s oltara vodio ljutu propagandu za ustaše i odvraćao ljude da idu u partizane govoreći da ovi potonji vode rat protiv Hrvata,

2. što je odmah po osnutku NDH organizirao u zajednici s Marijanom Lakušićem ustašku seosku miliciju, koja je kroz čitavo vrijeme ustaške vlasti baš uslijed agitatorskog djelovanja okrivljenog vršila nebrojena nedjela te, među ostalim, u doba 5. ofanzive ubila 18 partizana,

3. što je 8. 2. 1943. godine na ustaškoj komandi i Imotskom dao tačno pisanu i po njemu potpisanu izjavu o snagama i naoružanju partizana koji su zauzeli Vir i pred kojim je okrivljeni bježao u Imotski.[77]

Don Ante Zrno, župnik u Viru, rekao je malome Marku Budimiru: „Sinko, bježi u ustaše i tuci se protiv partizana. Vodi sveti rat protiv neprijatelja naše vjere. Ja ću ti dati blagoslov. A ako odeš u partizane, proklet ću tebe i tvoje potomke.“[78]

FRA DAMJAN ANTE ROZIĆ

Fra Damjan Rozić, sin Ante, 1919–1991, rođen u Kruševu. Za župnika u Kongori dolazi 1942. godine (poslije ubistva Stjepana Naletilića). Godine 1946. osuđen je na pet godina zatvora zbog aktivnog učešća u društvu križara u Duvnu. Izdržao dve godine zatvora.[79]

Sigurno je bilo još katoličkih sveštenika koji su bili odani ustaškom pokretu, kao što je bilo i onih koji su se distancirali od postupaka svojih kolega i njihovih zločina.

O ustaškoj organizaciji–pokretu, o njegovom djelovanju i zločinima koje su ustaše činile nad srpskim narodom u Drugom svjetskom ratu u Zapadnoj Hercegovini, njihovom djelovanju poslije rata i njihovoj ulozi u posljednjem, građanskom ratu, kao i ulozi Katoličke crkve u tom pokretu pisao je Jure Galić i tekst objavio na internetu.

Iz svjedočenja Jure Galića mogu se sagledati sva dešavanja u Zapadnoj Hercegovini, od Pavelića do Tuđmana.

Iz objavljenog teksta izdvojio sam dio koji se odnosi na ulogu Katoličke crkve u Hercegovini u tom pokretu i njenu ulogu i odgovornost za zločine koje je ustaški pokret učinio u Drugom svjetskom ratu.

Dešavanja u Zapadnoj Hercegovini u Drugom svjetskom ratu identična su onima na području Duvna. Masovni zločini koje su ustaše izvršile 1941. godine u Zapadnoj Hercegovini desili su se u dva perioda, oko Vidovdana i pravoslavnog Ilindana, to jest krajem juna i početkom avgusta 1941. godine. U tim istim periodima

[77] Dokumenta o protunarodnom radu i zločinima jednog dijela katoličkog klera, str. 227.

[78] J. K. Fratarska mantija skrivala je zločine i izdajice, „Slobodna Dalmacija“, 22. 2. 1945. (Magnum crimen, str. 680)

[79] I. Š., Kult selektivnog sjećanja, str. 205.

zločini nad Srbima desili su se i u Duvnu. Način ubijanja, kao i mjesta odnosno jame gdje su žrtve završile su iste.

Zbog izrazitih podudarnosti, svjedočenja iz Hercegovine o izvršenim zločinima istovremeno su i svjedočenja o zločinima i izvršiocima, kao i ulozi Katoličke crkve u Duvnu.

Katolička crkva u Duvnu po svojoj organizaciji hijerarhijski je kroz cijelu istoriju povezana sa Katoličkom crkvom u Hercegovini. Zbog toga se i biskupija u Mostaru naziva Mostarsko–duvanjska biskupija. Sva dešavanja kroz istoriju Katoličke crkve u Duvnu povezana su sa djelovanjem Katoličke crkve u Hercegovini.

Izvod iz svjedočenja Hrvata JURE GALIĆA[80]

Bilo je to vrijeme sa bezbroj raznih nepoznanica. U tom vremenu, posebno selo i seljaci međusobno su kontaktirali i povezivali se: rodbinski, komšijski, prijateljski i jedni druge pitali šta da rade, jer je gotovo svako imao nekog svoga koji se morao opredijeliti, bilo za ovu ili onu vojsku, i jedan drugog pitao šta o tome Crkva kaže, jer su joj ljudi vjerovali.

Najviši dostojanstvenici Crkve i veliki dio svećenstva, nažalost, bili su opredijeljeni nacistički, fašistički.

Bilo je to vrijeme nemilosrdne borbe za ljude i njihove duše. Sve je bilo u pokretu samo da te pridobije, da kreneš putem koji ti on ukazuje. Bio je to put u ustaše. Propaganda je bila dotad neviđena, napadna, vođena od strane fašističkih i nacističkih snaga koje su skoro preko noći došle i zauzele vlast.

Najmoćnija i gotovo jedina politička partija toga vremena u ovom kraju bila je Hrvatska seljačka stranka. Veliki dio njenog rukovodstva pa i članstva od prvog dana priklonio se ustašama, pri čemu im je stranka dala glavni rukovodeći kadar za razne državne i političke institucije. Manji broj ljudi ove stranke koji nisu prihvatili ustaštvo povukao se i potisnut je u stranu, prigušen je tako da se njihov glas nije mogao čuti.

Crkva je otvoreno prihvatila ustaštvo, tako da se u narodu drugi glas skoro nije mogao čuti, već njen. Preko noći, skoro u svakom selu, općini i u svakom kotaru pojavili su se već do tada postojeći ili su organizovani novi ustaški rojevi, tabori, logori. Mnogim ljudima, pa i onim od kojih se nije očekivalo, puna usta bila su slavopoja ustašama i njihovim gospodarima. Svakome je postalo poznato gdje je ko i šta je ko. Više nije bila tajna gdje je još i ranije i od kada postojala koja ustaška organizacija, ko ju je organizirao i ko sačinjavao. U Čapljini još odranije postojala je ustaška organizacija, te da su u njoj, pored ostalih, bili njen osnivač Pavao Canki, advokat, i budući minister u Pavelićevoj vladi, te don Jure Vrdoljak Biščević, župnik u selu Studencima. U ustaškoj organizaciji Čapljina bili su i don Ilija Tomas, župnik iz Klepaca, te fra Tugomir Soldo, župnik u Čapljini.

[80] Objavljeno na internetu, http://www.pobijeni.info/blajburg , Iz hercegovačkog ugla

Na svjetlost dana, u javnost, izašla je i ustaška organizacija u Širokom Brijegu koja je još ranije, 1939, organizirana u biblioteci franjevačkog samostana. Pored više njih, toj ustaškoj organizaciji, kao organizator, pripadao je i fra Radoslav Glavaš, kasniji visoki dužnosnik Pavelićeve vlade.

Mnoge ustaške organizacije, od kojih su neke imale po deset i više članova, postojale su i u drugim selima, a najbrojnije su bile u Drinovcima, Sovićima, Klobuku, Čitluku itd. U ustaškim organizacijama i oko njih okupio se veliki broj studenata, naročito Zagrebačkog sveučilišta, rođenih u ovom kraju, i mlađeg katoličkog svećenstva, koje se aktivno uključilo i angažiralo na uspostavi ustaške vlasti, pri tome veličajući nesavladivu moć italijanskog i njemačkog oružja kao garanta i zaštitnika ustaštva i vječnog opstanka Nezavisne Države Hrvatske.

Zaista, u prvim danima i mjesecima okupacije naše zemlje i dovođenja Pavelića na vlast imao se osjećaj da su se čitava Hrvatska i hrvatski narod, a posebno Hercegovci, međusobno okupili, ujedinili, uhvatili za isti štap i da su zaista dobili svoju punu nacionalnu slobodu, apsolutnu vlast i nezavisnost. Muslimani su, odmah u početku, od Pavelića i ustaša proglašeni cvijećem hrvatstva, što je u Ljubuškom, Čapljini i Vitini i drugim mjestima Hercegovine privuklo dosta veliki broj Muslimana u ustaške redove.

Polupismeni i nepismeni građani, Hrvati, od početka olako su dobivali vlast, bilo u selu, općini ili kotaru i sa njom neku novčanu ili drugu privilegiju što ih je još jače vezalo za ustaše. To je vrijeme kad je od silnog hrvatstva i ustaške dreke bilo sve bučno i zaglušujuće. Dugo se slavilo. Crkvena zvona zvonila su u svako doba i na svim stranama. Održavale su se mise zadušnice više nego inače, i to za duše hrvatskih velikana od Svačića, bana Jelačića, pa do Stjepana i Antuna Radića. Na svim stranama isticane su ustaške zastave i pjevale su se ustaške pjesme. Župe koje su nosile ime svog zaštitnika svetog Ante (Humac), pa i ostale, i zvanično su slavile imendan poglavnika Ante Pavelića, pri tome kroz propovijed izdižući ga na nivo svega. Obilježavanjima bi redovno prisustvovao neko od najnižih do najviših ustaških dužnosnika, pa i ustaške vojne jedinice. Najavljivano je da će Nezavisna Država Hrvatska biti kraljevina i da će dobiti svoga kralja iz italijanske kraljevske dinastije, koji će se zvati Tomislav II, što je u narodu primano sa velikim zadovoljstvom.

Podstican je i raspaljivan vjerski fanatizam i nacionalizam, koji je ljude dovodio do ludila. Bilo ih je i previše puno koji su uistinu vjerovali da sve što se događa da se uistinu događa na dobrobit katoličke vjere i hrvatskog naroda. Što se nekad nije moglo ni sanjati, sad je postala stvarnost. Zagreb je preko noći postao hrvatska prijestolnica, a u njemu žive i vladaju skoro samo Hercegovci, „pravi Hrvati“. Ljudi sve saznaju i sa oduševljenjem to primaju i o tome pričaju. Poglavnik Ante Pavelić je Hercegovac, rođen u selu Bradini, on je šef države i kako su govorili, vladar. Ministri

Pavelićeve vlade sve sami Hercegovci: Andrija Artuković, minister unutrašnjih poslova, Jozo Damandžić, minister opskrbe, oba Ljubušaka iz sela Klobuka, Pavao Canki iz Čapljine, fra Radoslav Glavaš iz Drinovaca i tako redom. Na svim stranama i svim prigodama od ustaša seljacima su davana razna obećanja: manji porezi, trošarina, velike cijene duhanu, zatim isušenje Imotsko–bekijskog polja, Mostarskog blata, Popovog polja i tako redom. Izgradnja puteva, mostova, škola, župskih ureda, crkava, otvaranje javnih radova i tako redom.

Seljaci su obećanjima vjerovali i prihvatali ih za sigurne. Antifašističke snage tadašnjeg vremena ovakvom stanju davale su izvjestan otpor, ali su one u stvari bile jako male, međusobno nedovoljno povezane i prema tome skoro zanemarljive, pa je zbog toga njihov otpor bio gotovo nevidljiv. Ponegdje je omladina nagovarana, pa i javno pozivana da ne ide u ustaše. Ukazivano je na zločine koji se čine. U Bijači, javno, održavani su i širi sastanci sa seoskom omladinom. Dijeljeni su komunistički leci i ukazivano je na ulogu okupatora, te ko su i šta su ustaše. U prvim danima na neki način ustašama je davan koliko-toliko organiziran otpor, ali samo u nekim mjestima, i to Ljubuškom, Bijači i donekle u Grabu i Zvirićima.

Sve ovo događalo se u vrijeme najvećih progona Srba, njihovog ubijanja i prevođenja na katoličku vjeru. U to doba Crkva je bez ustezanja i radikalno u mnogim mjestima provodila Zakonsku odredbu o prelasku s jedne vjere u drugu, koju je Pavelić donio u maju 1941, odmah u početku svoje vladavine. Posebno su masovno prekrštavane žene i djeca.

Od ustaške vlasti sve je bilo osuđeno na uništavanje: Srbi, Romi i Jevreji, zato jer su tako osuđeni, a Hrvati i Muslimani kao komunisti, kao izdajice svog naroda.

Nije se moglo dogoditi a da na svoj način katolička štampa ne zabilježi čitav ovaj događaj. „Kršćanska obitelj“, glasilo hercegovačkih franjevaca, list izrazite fašističke i nacističke orijentacije, koji je izlazio u Mostaru, a dostavljan u gotovo svako hercegovačko katoličko domaćinstvo i čitan, u broju od srpnja 1941. u rubrici „Jeste li čuli“ trijumfalno i na svoj način zlobno o nama zatvorenicima donosi sljedeću vijest: „da su se u Ljubuškom kotaru pojavili neki jugoslavenski komunistički agitatori, koji su svoju sramotnu rabotu platili glavom ili teškom tamnicom!“ „Komunistički agitatori“ koji su svoju „sramotnu rabotu“ platili glavom u stvari su bili Vlatko Hrstić i Mirko Kolak, seljaci iz sela Graba, oba Hrvati i katolički vjernici.

Bila su ovo prva zatvaranja i ubijanja Hrvata u Ljubuškom, pa i u Zapadnoj Hercegovini koja su izvršile ustaše, a ubio ih je i zlostavljao čuveni ustaški emigrant Franjo Sudar, i to prilikom prolaska kroz Ljubuški za Nevesinje, u kom su ustaše nakon ubijanja Srba gušile narodni ustanak.

Sudar je također u bijegu 1945. zarobljen u Blajburgu, i to u činu ustaškog pukovnika i kao „nevina žrtva“ od nadležnog suda u Gospiću u „montiranom procesu“ osuđen na smrt.

U ovom vremenu veliki broj ustaških dužnosnika raznih nivoa, obrazovanja i zanimanja, pa i katoličkih svećenika obilazi sela, agituje i u tu svrhu obilato koristi mise i oltare, zatim zalazi u seoska domaćinstva i pri tome ljudima ukazuje na mesijsku i istorijsku ulogu ustaštva, Pavelića, te veliča Hitlera i Musolinija, nagovještavajući da će još u 1941. godini biti završen rat. Kao po pravilu oni su u svojoj propagandi za sve dosadašnje ljudske patnje i nevolje optuživali komuniste i komunizam, Jevreje i jevrejstvo, Srbiju i srpstvo itd. Nemoguće je i ovom prigodom ne spomenuti bar neka imena svećenika koji su se u tome od samog početka posebno isticali, a to su: fra Bogomil Zlopaša, župnik sa Humca, don Jure Vrdoljak Biščević, župnik iz Studenaca, fra Bono Jelavić, župnik iz Vitine, fra Branko Šušak, župnik iz Čitluka, don Ilija Tomas, župnik iz Klepaca, fra Tugomir Soldo, župnik iz Čapljine itd.

„Pobuna“ Srba kod hrvatskog naroda u Zapadnoj Hercegovini izazvala je veliko zaprepaštenje, ogorčenje i gnjev uz priču: „Ti Srbi ni puru u hrvatskoj državi još nisu skuhal, a već im je zasmetala. Sve im smeta što je hrvatsko. Ono hoće samo srpsko.“ U takvom, dotad neviđenom tragičnom stanju među srpskim življem vladali su smrtni strah, beznađe, izgubljenost, jer nisu se imali kome obratiti, zatražiti zaštitu da bi se spasili od stravičnog divljačkog ustaškog nasrtaja. I onaj ko je želio da im dadne zaštitu, pomoć, to nije smio niti mogao učiniti. Ono Srba što nije ubijeno razbježalo se na sve strane i spašavalo glave kako je ko znao i mogao. Ustaške vlasti u Čapljini odmah u početku masovnog etničkog čišćenja svoje teritorije odlučile su da u srpsko selo Prebilovce usele, „koloniziraju“ Hrvate iz zapadnog dijela Hercegovine i time otpočnu, kako su govorili, da rješavaju njihove hrvatske „goruće ekonomske i socijalne probleme“.

Pored ustaške vlasti, u Čapljini se o kolonizaciji mnogo starao i don Jure Vrdoljak Biščević, župnik u selu Studencima. Don Jure je organizirao svoje seljake, Drinovčane, tovario ih na kamione, išao skupa sa njima pod ustaškom zastavom i vodio ih u Prebilovce. Tamo im je dijelio kuće i zemljište poubijanih i protjeranih seljaka.

Tako je to od samog početka rata izgledalo i bilo u Zapadnoj Hercegovini. Bilo je to uistinu vrijeme strave i užasa. U uzavreloj atmosferi ustaške propagande i žurbe u uspostavi i stabilizaciji vlasti, te mobilizaciji što većeg broja mladih u ustaše, poglavnik Ante Pavelić u Zagrebu u posebnu posjetu prima veću grupu katoličkih bogoslova koji mu donose prikladne poklone i javno izražavaju svoju neograničenu zahvalnost i odanost ustaštvu. Pavelić im za sve dosad učinjeno za ustaše i ustaški pokret iskazuje veliku i neizmjernu zahvalnost.

Kad i poruku pape Pija XII, „Kršćanska obitelj“ donosi i tekst preuzet iz „Katoličkog lista“ pod naslovom *Načelo odgovornosti u ustaškom pokretu*, u kome stoji: „Ustaštvo je pokret cjelokupnih snaga hrvatskog naroda. Ustaštvo je smirenje cjelokupnog hrvatstva i kroz ustaštvo želi svaki Hrvat postići svoju sreću i smirenje.

Svatko tko bi ustaštvo drugačije smatrao, svatko tko bi rad u ustaškom pokretu iskorištavao za lične potrebe, nestat će ga! Nećemo dozvoliti da nam nastaše (protuustaše) ruše ono što su izgradili ustaške mišice i što su vjerovale ustaškom vjerom prožete duše. Svi su hrvatski dužnosnici, od najviših do najnižih, samo radnici u jednoj velikoj radionici sreće i vječnosti stvorene ustaške Hrvatske."

U tom vremenu, u Hercegovini, među katoličkim vjernicima nije bilo nepoznato ni idejno i političko opredjeljenje i držanje sarajevskog nadbiskupa Ivana Šarića, koji se svim svojim bićem i punom odanošću stavio u službu ustaša i u tu službu pored sebe stavio i čitavu katoličku štampu, što u narodu nije ostalo bez velikih štetnih posljedica. Za čitavo vrijeme rata dok je Pavelić na svim stranama nemilice ubijao na hiljade Srba, Jevreja, Bošnjaka, Hrvata–antifašista, on ga je obožavao, slovio, dizao u nebesa, kao pjesnik posvećivao mu svoje pjesme i svrstavao u red kršćanskih apostola i najvećih državnika i humanista koje je dala hrvatska istorija.

Klerikalci, svećenici ustaške orijentacije u toku čitavog rata ponašali su se na jedan njima svojstven način, jezuitski. Oni nisu htjeli da priznaju i da govore istinu koju su znali. Ljudi su, naravno, stradali, a oni su se pravili kao da se ništa ne događa, kao da ništa ne čuju i ne vide. Da li je moguće da u Ljubuškom bude ubijen i posljednji Srbin, pa i djeca, a da o tome zvanična Katolička crkva ništa ne zna, niti joj se čuje bilo kakav glas protesta. U Čapljini isto tako. Pod topolom na obali Neretve za dvije noći u drugoj polovini 1941. da bude ubijeno oko 400 ljudi srpske nacionalnosti, pokupljenih po hercegovačkim selima i gradovima, a da o tome od njih ama baš niko ništa ne zna. Oni neće da znaju ni za desetine ubijenih Srba na Humcu, i to u „fratarskoj" ogradi u neposrednoj blizini samog samostana.

Umjesto osude ovih gnusnih masovnih zločina i zločinaca i zaštite onih kojima je ljudska zaštita trebala, katolički dušebrižnici, kao i redovno putem svog glasila „Kršćanske obitelji" (prosinac, 1941) pišu za ustaškog poglavnika Antu Pavelića kako je vrijedan svakog priznanja i poštovanja i da zaslužuje svaku pohvalu za svoj bistri pogled na porodicu itd., te da je malo državnika u svijetu koji su tolikom oštrinom uma sagledali i zapisali svu opasnost od komunizma... Oni u isto vrijeme putem tog istog glasila poručuju hrvatskoj ustaškoj mladeži, naglašeno ističući, da joj je ustaško ime divno, lijepo, da je ono puno sadržaja i da su zbog toga najbolji sinovi Hrvatske.

Konačan bilans zločinačke politike za vrijeme okupacije 1941–1945. koju je vodilo ustaštvo u otvorenoj i višegodišnjoj službi italijanskog fašizma i njemačkog nacizma stravičan je. Za sve ovo od odgovornosti, bez obzira šta oni govorili, ne mogu se osloboditi ni oni iz redova tadašnje Katoličke crkve koji su se otvoreno stavili u službu jednoj takvoj zločinačkoj politici.

Oni su od prvog dana čitavim svojim bićem vezani za fašističku osovinu, njima su služili i za njih ginuli. Čak štaviše, „Nezavisna Država Hrvatska" svojevremeno je i

zvanično objavila rat SAD, Velikoj Britaniji i SSSR-u, pa prema tome sa poraženim i dijele sudbinu sa svim posljedicama koje u svakom ratu doživljavaju poraženi. Dok su se ustaše skupa sa Nijemcima pod borbom povlačili iz Hercegovine, sa sobom su povlačili i jedan broj civilnog stanovništva. Bježao je i jedan broj katoličkih svećenika. Međutim, jedan broj svećenika, i to ne mali, ostao je u zemlji i dijelio sudbinu sa svojim župljanima.

RAZVOJ NOP-a U DUVNU OD OKUPACIJE DO PRVOG OSLOBAĐANjA DUVNA

Na teritoriji NDH ustaške vlasti su zavele teror nad srpskim narodom. Srpski narod, u mjestima gdje je bio većina, organizovao se i krenuo u borbu za goli život, morao je da se povlači u šume i planine. U takvoj situaciji jedino rešenje bilo je organizovanje zajedničkog otpora ustaškoj vlasti i okupatorima.

Vremenom se situacija mijenjala, partizanski pokret sve je više jačao. U Livnu, Kupresu i drugim susjednim opštinama formirane su partizanske jedinice i NOO.

Prije rata Duvno je bilo bez partijske i skojevske organizacije, što je stvaralo velike poteškoće u razvoju NOP-a na duvanjskom području.

Uz sve poteškoće, u Duvnu je od početka okupacije jačao uticaj Partije. Program KPJ o pripremama za ustanak dolazio je u Duvno preko komunista i skojevaca Duvnjaka koji su živjeli van Duvna i koji su u partijskoj i skojevskoj organizaciji u BiH u to vrijeme imali vrlo značajnu ulogu, kao što su Boriša Kovačević, Mile Perković i Derviš Numić.

Ipak, najvažniju ulogu u pripremama za oružani ustanak u Duvnu imala je livanjska partijska organizacija, odnosno Mjesni komitet KPJ Livno, koji je tad bio vezan za Pokrajinski komitet KPH za Dalmaciju. Uoči rata i početkom okupacije Livno je imalo jednu od najbrojnijih partijskih i skojevskih organizacija u BiH. Budući da nije bilo uslova za formiranje samostalne partijske organizacije, MK KPJ Livno formirao je u Duvnu povjereništvo sa sekretarom Kasimom Numićem. Ševko Latifić i Mujo Dizdar ispred MK KPJ Livno dolazili su u Duvno i prisustvovali sastancima povjereništva. Kasim Numić i Ševko Lokmić održavali su veze ispred povjereništva sa livanjskim komunistima. Osim veza sa MK Livno, funkcionisale su i veze između Duvna i duvanjskih komunista Boriše Kovačevića i Derviša Numića.

U julu je iz Sarajeva došao u Duvno Derviš Numić, koji je održao sastanak sa duvanjskim komunistima. Na sastanku su doneseni zaključci o daljem djelovanju partijske organizacije.

Po povratku u Sarajevo Derviš Numić je Borišu Kovačevića upoznao sa zaključcima sastanka u Duvnu. Boriša se nije složio sa zaključkom o formiranju partizanskog odreda u Vranu, jer za to nije bilo uslova.

Prvi organizovani otpor ustaškim vlastima na području Duvna sproveden je u selima Rašćani, Srđani i Mandino Selo. Poslije događaja na kraju jula i prvih dana

avgusta u Duvnu, Mokronogama, Cebari, Prisoju i Vrilu, stanovnici Srđana, Rašćana i Mandina Sela pod rukovodstvom Milana Važića (Ninića), Ilije Vulića, Dušana Karana, Riste Bilanovića, Boška Bilanovića i Marka Karana, kasnije i drugih, osnovali su stražu za odbranu sela od ustaša. Zbog formiranja seoskih straža, kao i početka ustanka oko Glamoča, ustaški logor iz Duvna nije se usudio da dalje sprovodi akciju likvidacije preostalog srpskog življa u ovim selima.

REOKUPACIJA DUVNA OD STRANE ITALIJANA

Pod pritiskom širenja ustanka, talijanski okupator ponovo je izvršio okupaciju Druge, a zatim i Treće okupacione zone. Duvanjsko područje spadalo je u drugu okupacionu zonu. Tako se Duvno ponovo našlo pod italijanskom okupacijom početkom septembra 1941. godine. U proglasu Komande 2. italijanske armije od 7. septembra 1941. godine o preuzimanju vojne i civilne vlasti u demilitarizovanoj zoni NDH stoji: „U smislu sporazuma postignutih s vladom NDH, preuzima današnjim danom vojničke i građanske vlasti na područjima ograničenim. Podređene mi čete brinuće se za odbranu gore navedenih područja od zajedničkog neprijatelja. Sve hrvatske građanske strukture gore ograničenog područja podređene su zapovjedništvu italijanske vojničke vlasti. Sve hrvatske čete razmještene unutar istog predjela podređene su zapovjedništvu 2. armije.“[81]

Italijani su dobro ocijenili opasnost za svoju okupatorsku vlast od širenja ustanka, odnosno NOB-a. Ustaše su svojom politikom genocida prema srpskom narodu uticale na naglo širenje ustanka u krajevima naseljenim srpskim stanovništvom, zato Italijani raspuštaju ustaške organe i organizacije. U Duvnu su prestali sa radom ustaški logor i tabor, koji su bili organizatori sveg zla na duvanjskom području od stvaranja NDH do početka septembra 1941. godine.

Ponovnom okupacijom Duvna prestaju djelovati ustaški logor i tabor u Duvnu. Njihovi članovi, glavni organizatori ustaškog pokreta pobjegli su uglavnom u Zagreb. Sve do 20. juna 1942. godine Duvnom je upravljao italijanski okupator, koji nije dozvolio ustašama samostalno djelovanje. Italijani nisu ubijali na području duvanjske opštine.

Sve je ovo uticalo da NOP u Duvnu dobije još više na organizaciji. Vrše se pripreme za početak oružane borbe. Sve akcije organiziralo je povjereništvo u Duvnu uz pomoć Mjesnog komiteta KPJ Livno. Prvi organizovani oblici NOP-a u duvanjskim selima stvoreni su u Šuici, Rašćanima, Oplećanima, Srđanima, Mokronogama, Mandinu Selu, Eminovu Selu i u Baljcima. Većinom su to sela u kojima su živjeli Srbi. U Šuici su glavni organizatori NOP-a Stipe i Jozo Bakrač i Himzo Salihagić. U Baljcima

[81] Narodnooslobodilačka borba u Dalmaciji 1941–1945, Zbornik dokumenata, knjiga 1, strana 610–611, Institut za istoriju radničkog pokreta Dalmacije, Split 1981.

je Božo Mišković, u Oplećanima Hadže i Nasko Đugum, Marko i Milan Draško i dr. U Rašćanima, Srđanima i Mandinu Selu su Ilija Vulić, Marko Karan, Milan Važić i dr. U Mokronogama organizator NOP-a je Franica Mašić sa sinovima i Ilijom Bakovićem. U Eminovu Selu je organizator bio Mile Perić itd. Naravno, svim rukovodi partijsko povjereništvo iz Duvna, sa sekretarom Kasimom Numićem, zatim Selimom Numićem, Šefkom Lokmićem i dr.

Prvi direktni sastanak predstavnika sela Rašćana sa predstavnicima Komunističke partije održan je u oktobru 1941. godine. Preko kurira u Rašćane je stiglo obavještenje da će se u Zanaglini održati sastanak u vezi s organizacijom ustanka na tom području. Ispred sela Rašćana, Srđana i Mandina Sela otišao je Dušan Karan.[82] Na tom sastanku došlo je do razmimoilaženja između Vojina Zirojevića, Mustafe Latifića, koji su zagovarali program KP, i Dušana Delalića iz Malovana, koji se opredijelio za četnički pokret i kralja.

Drugi sastanak je održan takođe u Zanaglini, u novembru iste godine. Ni na tom sastanku nije dogovoreno o zajedničkom djelovanju na organizaciju ustanka, svako je ostao na svojoj poziciji. Dušan Karan je na sastanku u Rašćanima, poslije tog drugog sastanka u Zanaglini, obavijestio odbor o razgovorima u Zanaglini i uporno je zagovarao da se opredijele za četnički pokret. Dušan nije imao podršku. Ubrzo je s tim nejedinstvenim stavovima upoznat Mustafa Latifić, koji je došao u Rašćane da bi se razjasnila situacija. Na tom sastanku program KP dobio je većinsku podršku.[83]

U novembru, prilikom dolaska Vojina Zirojevića i Mustafe Latifića u Rašćane, seoska straža, koja je osim Rašćana obuhvatala Srđane i Mandino Selo, organizovana je kao partizanska straža, a odbor koji je djelovao od početka septembra prerastao je u NOO. Tako je u novembru 1941. u selu Rašćanima formiran prvi odbor NOO na prostoru opštine Duvno.

U Oplećanima i Šuici krajem decembra formirani su narodnooslobodilački odbori. Ova tri NOO su prvi organi narodne vlasti na duvanjskom području. U izvještaju Pokrajinskog komiteta KPH za Dalmaciju, između ostalog, piše: „Birani su narodnooslobodilački odbori u selima kotara Livno, Kupres, Duvno i Glamoč, gdje već postoji uticaj partizana. Nove partijske jedinice imamo u okolini Kupresa, Glamoča i Duvna.“[84]

Poslije analize cjelokupnog stanja NOP-a na području na kome je djelovao livanjski odred, odlučeno je da duvanjski i prozorski borci uđu u sastav Vukovskog voda, kasnije čete, čiji je politički komesar bio Mustafa Latifić. Vukovski vod, odnosno četa, djelovao je na području Vukovskog i u Riliću. Ovom odlukom stvorena je mogućnost da duvanjski ilegalni radnici mogu stupiti u partizanske jedinice. Prva

[82] Žandarmerijski narednik, po raspadu jugoslovenske vojske došao je u rodno selo Rašćane sa porodicom, oženjen je, iz Cetinja, Crna Gora, umro u Srđanima 1944. godine

[83] Izjava Ilije Vulića, Arhiv župe Tomislavgrad, knjiga 2, spis 76, str. 2.

[84] NOB u Dalmaciji 1941–1945, knjiga 2, str. 37. i 40, Institut za istoriju radničkog pokreta Dalmacije, Split 1952.

grupa duvanjska izišla je u februaru 1942. godine u Vukovsku četu. Grupu su sačinjavali: Kasim Numić, Mujo i Maho Seferović, Šefko Lokmić, Senko Đugum i Milan Draško. Oni su u Vukovsko izišli preko Baljaka, odnosno kuće Bože Miškovića.

U duvanjskim prilikama bilo je vrlo važno uključivanje hrvatskog življa u NOP. Od fašističke okupacije i stvaranja NDH pa do prvog oslobođenja Duvna u ljeto 1942. godine nije se moglo računati na masovno uključenje hrvatskog stanovništva u NOP. Zato su duvanjski komunisti išli na uključenje pojedinaca u NOP. Jedan od tih pojedinaca bio je Franica Mašić. Osim Franice i njegovih sinova, za NOP se iz Mokronoga opredelio Ilija Baković. On i Franičini sinovi Miško i Ante prvi su Hrvati koji su otišli u partizane iz Duvna. Ilija Baković i Franičini sinovi su početkom marta pozvani u domobransku vojsku u Sinj. Mjesto u Sinj, oni su iz Livna, preko livanjskih ilegalaca, sa Mujom Đugumom otišli u livanjski odred na Cincar, a zatim u Vukovsku četu, gdje su se nalazili i ostali duvanjski borci.

U februaru 1942. godine Vukovsko je postalo centar gdje su izlazili Duvnjaci. U Vukovsku četu došao je iz dalmatinskih partizana i Vlajko Kovačević. U proljeće 1942. godine na Vukovskom se našlo oko 200 boraca iz Duvna iz svih triju nacionalnosti. Na Vukovskom se u to vrijeme nalazilo i rukovodstvo duvanjske partijske organizacije na čelu sa Kasimom Numićem.

Vukovska četa vodila je u toku zime i proljeća 1942. godine borbu protiv Italijana i ustaša u Rumbocima, Zlopolju i drugdje. O napadu na Zlopolje, zapovjedništvo ustaške nadzorne službe u Zagrebu u izvještaju od 9. juna 1942. godine, između ostalog, piše: „Zapovjedništvo 5. oružničke pukovnije u Sarajevu javlja prema podacima oružničke postoje u Duvnu, izvješćem od 6. o. mj., da je 21. svibnja 50 naoružanih partizana napalo selo Zlopolje, kotar Duvno.“[85]

PRVO OSLOBAĐANjE DUVNA

U toku juna 1942. godine na području Duvna i susjednog Livna zbili su se značajni događaji, koji su na duvanjskom terenu imali veliki uticaj u ljeto 1942. godine.

Od početka NOB Duvno je u partijskom i vojnom pogledu preko Mjesnog komiteta KPJ Livno, a od 18. oktobra 1941. godine Okružnog komiteta KPJ Livno i preko Livanjskog odreda NOP bilo vezano za partijski komitet KPH za Dalmaciju. Od samog formiranja Štab Četvrte operativne zone Hrvatske imao je vojnooperativnu nadležnost nad duvanjskim područjem.

Od 4. do 7. juna 1942. godine održano je vojnopolitičko savjetovanje u Štabu 4. operativne zone Hrvatske na Vještića gori na Dinari. Na savjetovanju se raspravljalo o daljem razvoju NOB-a na području zone. Odluke koje su donesene na

[85] AHM, Zbirka ustaško–domobranskih dokumenata (u danjem tekstu UD), UD/K 38-1918, original u arhivu Vojnoistorijskog instituta u Beogradu

savjetovanju posredno su se odnosile i na razvoj NOP-a na području duvanjske opštine. Jedna od odluka sa savjetovanja je da se od Livanjskog odreda NOP-a formira livanjski bataljon „Vojin Zirojević“, što je učinjeno naredbom Štaba 4. operativne zone Hrvatske od 6. juna 1942. godine. Svrha formiranja bataljona je da se čete, vodovi i manje grupe koje su činile Livanjski odred organizaciono vojno povežu, a time da im se poveća borbena moć.

Veliki udarac razvoju NOP-a i ustanka na području Četvrte operativne zone, a posebno na području Okružnog komiteta KPJ Livna i Livanjskog odreda jeste smrt Vojina Zirojevića. Ubili su ga četnici 21. aprila 1942. godine i bacili u jamu na Pačanačkim brdima.

I smrt Mustafe Latifića, kojeg su takođe ubili četnici 14. juna 1942. godine u selu Vidimlije, bila je veliki gubitak za razvoj NOP-a na livanjskom i duvanjskom području.

Od italijanske reokupacije demilitarizirane zone u septembru 1941. godine, između Italijana i ustaša vladala je određena napetost, jer su svu vlast, vojnu i civilnu, držali Italijani. Ustaške jedinice nisu smjele biti stacionirane na području zone. Ali, razvojem NOB-a italijanska okupaciona vlast silom prilika popuštala je ustaškim organima. Sredinom 1942. godine, ponekad sasvim iznenada, Italijani su napuštali pojedina mjesta koja su ostajala bez neprijateljskih vojnih posada. Takav je slučaj bio i sa Duvnom, o čemu govori izvještaj Vrhovnog oružničkog zapovjedništva od 20. juna 1942. godine, upućen glavnom štabu poglavnika, u kome se, između ostalog, kaže: „Ministarstvo unutrašnjih poslova od 20. juna u sedam sati brzoglasno javlja: Talijanska vojska noćas napustila Tomislavgrad. Prijeti velika opasnost sa tri strane od komunističkih bandi. Traži se najžurnija pomoć, pošto tamo nema uopće oružanih snaga. U slučaju zakašnjenja, bit će prisiljena kotarska oblast odrediti preseljenje svih ureda i pučanstva. Predlaže se gornje izvešće time da za posljednja 24 sata nisu primljene druge značajne vijesti.“[86]

Ustaške vlasti su brzo reagovale, jer je već tog istog dana, 20. juna, u Duvno stiglo 25 ustaša, koji su obrazovali privremenu posadu. Do prvog oslobođenja Duvna 26. jula 1942. godine svu vlast u Duvnu držala je ustaška posada kojoj je komandant bio po zlu poznati Šime Buntić.

Strah ustaške vlasti „od komunističkih bandi“, kako su oni nazivali partizane, bio je opravdan. Jer Vukovska četa bataljona „Vojin Zirojević“ vodila je skoro stalnu borbu protiv „ustaških postrojbi“, o čemu izvještava Zapovjedništvo ustaške nadzorne službe 6. juna 1942. godine: „Prema podacima oružničke postaje Duvno, oko 100 partizana 25. pr. mj. napalo je Trebiševo, 24 km od Duvna.“[87]

Italijanska vojska napustila je Duvno, kako je već navedeno, 20. juna 1942. godine. Mjesto Italijana u Duvno je došao jedan vod ustaša i jedan vod domobrana, što potvrđuje izvještaj Marijana Stilinovića od 17. jula 1942. godine, upućen

[86] Zbornik dokumenata i podataka o NOP-u jugoslovenskih naroda, tom 4, knjiga 5, str. 443, Vojnoistorijski institut JNA Beograd

[87] AHM, UD/k 38-1945, original u Arhivu Vojnoistorijskog instituta u Beogradu

pomoćniku načelnika Vrhovnog štaba u Ravnom. „Danas je ovdje bio jedan čovek iz Duvna i priča da u Duvnu ima 25 ustaša i oko 50 domobrana. Ti domobrani su pod kaznom, i to zato što su se predali partizanima, meni se čini da će to biti oni koje smo pustili iz Foče, jer su krenuli baš u ovom pravcu.“[88]

Pripreme za oslobođenje Duvna od strane Treće sandžačke i Prve proleterske brigade vršene su nekoliko dana. U pripremama su sudjelovali i duvanjski borci iz sastava Vukovske čete, bataljona „Vojin Zirojević“, služeći kao vodiči, izviđači i kuriri.

Vrhovni komandant NOP i DV Jugoslavije Josip Broz Tito naredio je 22. jula 1942. godine Prvoj proleterskoj brigadi da najkasnije do noći između 27. i 28. jula oslobodi Duvno, a Trećoj sandžačkoj brigadi da oslobodi Šuicu.

Treća sandžačka brigada oslobodila je Šuicu 24. jula 1942. godine. Prva proleterska brigada izvršila je napad na Duvno noću između 25. i 26. jula iz pravca Mokronoga. Neprijatelj nije pružio veći otpor, povukao se prema Posušju i Prisoju. Tako je Duvno dočekalo prvi dan slobode u prvim satima 26. jula 1942. godine. U izvještajima Oružanog voda Livno i vojne stanice Duvno i Prisoje od 27. jula 1942. godine o napadima partizana na Duvno između ostalog se navodi: 25. jula 1942. godine jedna jaka i naoružana partizanska skupina izvršila je napad na mjesto Duvno i okolna sela, te ovo zauzeli istog dana u 22 sata.

Prilikom ove borbe partizani su zarobili domobranskog poručnika Martinovića 2. bojna 14. p. pukovnije, šest domobrana i jednog rezervnog vojnika. Ostali domobrani, ustaše i oružnici povukli su se jedni prema Posušju, a jedni prema Prisoju.[89]

O prvom oslobađanju Duvna izvještava zapovjedništvo ustaške nadzorne službe Zagreb i u svom izvještaju od 28. jula 1942. godine između ostalog piše: „Opunomoćnik ministra unutrašnjih poslova za BiH brzojavno je 26. o. mj., prema izvješću Velike župe u Mostaru, obavijestio da su partizani noć od 25. na 26. o. mj. zauzeli Duvno, te da predstoji dalji napad na Posušje.“[90]

Prvo oslobađanje Duvna trajalo je samo dva dana jer su jake ustaško–domobranske snage pod komandom Jure Francetića, komandanta ustaške legije, prodrle iz Kupresa u jačinu od preko hiljadu vojnika i poslije žestokih borbi ponovo upale u Šuicu i Duvno 28. jula 1942. godine.

Treća sandžačka brigada, Prvi bataljon Prve proleterske i bataljon „Vojin Zirojević“ ponovo su napali neprijateljski garnizon u Šuici noću 31. jula na 1. avgust 1942. godine. Čitavu noć vođene su vrlo žestoke borbe, ali tu noć Šuica nije oslobođena. Iste jedinice ponovile su napad na Šuicu i bez borbe ušle u mjesto jer se neprijatelj već bio izvukao prema Kupresu.

Beogradski bataljon Prve proleterske brigade noću 1. na 2. avgust 1942. godine izvršio je napad na Duvno. Poslije vrlo teških borbi ga je oslobodio. U toku

[88] Zbornik dokumenata i podataka o NOP-u jugoslovenskih naroda (u daljem tekstu Zbornik), tom 2, knjiga 5, str. 106, Beograd

[89] Zbornik, tom 4, knjiga 6, str. 437–438, Beograd

[90] AHM, UD/I 38–1967, original u Arhivu Vojnoistorijskog instituta, Beograd

sukoba ustaše su imale 13 mrtvih i zarobljenih, partizani dva mrtva i četiri ranjena. Plijen u oružju, municiji, hrani i drugim materijalima bio je veliki. Poslije Duvna, jedinice Prve proleterske brigade oslobodile su i čitavo područje duvanjske opštine.

Ustaše su se, nakon ulaska partizana u grad Duvno, povlačile preko Ljubuše prema Vran planini. Partizanske straže u planini iznad sela Rašćana posmatrale su kako se ustaše povlače iz grada. Kolona ustaških vojnika bila je udaljena dva do tri kilometra iznad položaja partizanske straže. Pripadnici straže pucali su prema koloni ustaša da bi ih zaplašili. Vidjeli su da je poslije pucnjave jedan od ustaša pogođen i da je pao na zemlju. Ustaše su ostavile ranjenog vojnika i krenule dalje. Srbi su ubijenog ustašu sahranili negdje u planini.

Izvod iz knjige Milana Bulajića „Ustaški zločini genocida“, str. 661, knjiga IV, strana 657–679.

O prvom oslobađanju Duvna, Dušan Kalić u dnevniku pod datumom 26. 7. 1942. godine bilježi:

„U tri sata osvanuli smo na ivici Duvanjskog polja u selu Mokronoge. Vodi nas čika Miloš Simić, koga smo nazvali vampir jer nam je putem pričao kako su ga ustaše ubile i bacile u jamu sa mnogim drugim suseljanima. Dovodili su ih na ivicu jedne jame i tu udarcem čekića u potiljak ubijali i bacali dole. Njega su bili pogodili u vrat. Jeziva je njegova priča kako je studirao pogibiju prethodnih i kad je dželat zamahnuo čekićem prema njegovom potiljku, on se podigao na prste, gotovo poskočio, te ga je udario niže, ne povredivši potiljak, a oni koji su ga držali suljnuli su ga u provaliju. Dole je našao kćerku koja takođe nije bila mrtva, te je i nju sutradan uveče uspio da izvuče.

Samo se čudi, ali ne ume da objasni kako je pretekao – ili je dželat bio umoran ubijajući druge, ili ga je poznavao te ni njega ni njegovu kćer nije dotukao, što je vjerovatnije. Oboje su se od tada krili (ali su uspostavili vezu sa svojima) u planini, naslanjajući se na Vukovsko i Ravno. Njegovo selo je mješovito, naime do njih ima Muslimana i nešto Hrvata i sad su mnogi njegovi suseljani došli da ga vide jer nisu znali ni vjerovali da je pretekao. Kćerka nije s nama, stići će kasnije. Strah se prenio selima, a sigurno će stići i u Duvno. Baba njegova samo plače i ne može da se načudi, nije vjerovala porukama koje je dobijala. Bile su to samo tanane nade da je živ. Sad obleće oko nas i najviše oko njega, pipka ga i zagleda, htjela bi da ga dotakne po vratu gdje mu je rana bila, a on je grdi, psuje i naređuje da spremi vojsci što ima za jelo. Komšije dolaze na viđenje, donose ponešto od hrane i s nevjericom i čuđenjem slušaju Miloševu priču koja se po ko zna koji put ponavlja.“[91]

[91] Dušan Kalinić, „Od Rudog do Jajca“, Beograd 1984, str. 149.

Čedomir Minderović opisuje ulazak jedinica narodnooslobodilačke vojske u Duvno:

„Još nalazimo leševe ustaša u žitu, u jarugama, zauvek zaustavljene u paničnom bjekstvu. Grad, okolina, sve je zasejano fišeklijama, kutijama od municije, municijom, praznim čaurama, šlemovima... Poslije upada tenkovima u grad ustaše su podesetostručili broj bunkera, rovova i zaklona za odbranu grada. Jurišom smo ih natjerali u bjekstvo. Imamo dvoje mrtvih i četvoro ranjenih.

U tom predzorju borbe, pošto smo razbili sve otporne tačke oko grada, kroz te opustele, mrtve ulice prilazimo zgradi sreskog načelstva. Iz nje izljeću banditi. Kroz prozor na ulicu, među nas, leti bomba. Jedan ustaša, smrtno pogođen od našeg metka, sav u krvi, nemoćno vadi bajonet i bezuspješno pokušava da ga prenese već okrvavljenim grudima.

– Braćo, ubijte, molim vas....

Treštenje pušaka. Nekoliko leševa leži oko zgrade. Okrvavljena lica se smiruju, koče. Blokirali smo potpuno zgradu, otkačene puške uperene su u prozore sa svih strana. Ulazimo. Otvaramo vrata u dnu polumračnog hodnika.

Vrisak.

– Milost! Milost!

U polumraku naziremo unezvijerena lica dječaka, djevojčica, smrtno blijeda lica majki, kandidata smrti. Tog jutra trebali su da budu streljani – već im je pročitana presuda.

Otvorimo širom vrata.

– Mi smo partizani!

Ogromna siva zgradurina, u kojoj iz polumračnih uglova još vreba strava, puni se vikom, smijehom, plačem, radošću, slobodom. Otkačene puške uperene su u zastrte prozore, puške slobode. Prašnjavi, gladni, umorni, zapaljenih očiju od vjetra i sunca, otežalih nogu od pješačenja, bezuspješno tražeći po džepovima cigaretu, gledamo lice po lice, zapisujemo im ime:

Rajko Vuković – devet godina, Boro Vuković – pet godina, Radmila Vuković – 18 godina, Duška Vuković –16, Ljilja Vuković – 13, Mira Vuković – 13, Stojan Vuković, Saveta Vulić, Dunja Vulić – 16 godina, Milena Zelen – 20, Bosiljka Zelen – 35 godina, Sava Karan – 18 godina, Savka Vujinović, Dejan Vujinović – 16 godina, Momir – 14 godina, Zvezdana – 10 godina, Zdravko – osam godina, Jovanka, Jela, Miodrag, Mara Kovačević...“[92]

Period od 2. avgusta do 10. septembra 1942. godine, u kom je Duvno prvi put bilo slobodno u toku NOR, vrlo je značajno za dalji razvoj NOP na duvanjskom području. U ovom periodu konačno je do svakog Duvnjaka doprla prava istina o ciljevima i zadacima NOB. Dotad je hrvatsko i muslimansko stanovništvo bilo pod vrlo jakom ustaškom propagandom, koja je širila nevjerovatne laži o partizanima,

[92] „Za Titom, živeli proleteri“, str. 116–117.

komunizmu kao najvećem neprijatelju vjere i narodnih tradicija. Posljedice te propagande bile su da je većina stanovništva panično pobjegla prema Posušju i dalje. Ali vrlo brzo su se mogli uvjeriti da partizani kažnjavaju samo u ustaškim zločinima i da je ustaška propaganda samo laž.

KOMANDA MJESTA DUVNA

Odmah po prvom oslobađanju u Duvnu je osnovana Komanda mjesta Tomislavgrad–Duvno. Prvi komandant mjesta bio je Kasim Numić. Komanda mjesta odigrala je vrlo važnu ulogu u formiranju NOO i osnivanju bataljona „Tomić Mihovil", kao i u drugim poslovima u vezi sa NOP. Prema sačuvanom izvještaju vidi se da je Komanda mjesta vodila brigu o cjelokupnoj organizaciji života u slobodi o rješavanju svih problema kojih je bilo napretek u prvim danima slobode. U izvještaju Komande mjesta Tomislavgrada od 19. avgusta 1942. godine, koji je upućen Štabu 4. operativne zone, o prilikama na duvanjskom području između ostalog piše: „Drug Latifić Ibrahim upućen je u Livno da referiše o stanju ovdje i o svemu što je preduzeto i urađeno u pogledu formiranja Duvanjskog bataljona i drugih postavljenih nam zadataka. Od njegovog odlaska prijavilo se devet novih omladinaca, a od 4. bataljona i 1. proleterske brigade dobili smo 17 pušaka.

Stanje u Duvnu je sljedeće: seljaci se već dijelom vraćaju kući i svojim poslovima. Grad je pust, mnoge porodice su izbjegle sa ustašama, a neki i zbog bombardovanja. Bombardovani smo i nakjuče, 16. 8. 1942. Bile su dvije žrtve među civilnim stanovništvom i jedan ranjen. Oštećeno je i porušeno dosta kuća. Ostalo je dosta neeksplodiranih bombi koje leže čak i po ulicama, a ovdje nema čovjeka koji bi demontirao bombe i opravio radio-aparat.

Mnogo seljaka katolika nam se obraća da dobavimo jednog fratra da se crkva otvori. Ovo bi bilo vrlo važno i trebalo bi na svaki način. Ovdje je narod potpuno bez soli, šećera, šibica i cigaret-papira. Ekonomat V. Š. je nešto bio odobrio, pa je stornirao. Ako je moguće dobiti nešto od ovog na koji bilo način, izvijestite."[93]

U izvještaju se, također, navode problemi u vezi s vršidbom žita jer nema dovoljno ljudi. Bolničara i sanitetskog skoro da nema nikako. Zatim se navodi da se bar na neko vrijeme pošalje jedan ljekar, koji bi poslužio i građanstvu, jer duvanjski srez već duže vrijeme nema ljekara itd.

Izvještaj od 20. avgusta, koji je Komanda mjesta također uputila Štabu 4. operativne zone u Livnu, između ostalog se navodi da je stanje u Duvnu i dalje teško. „Duvno je praktično bez jedinica NOV jer je jedna četa Beogradskog bataljona koja je bila u Duvnu otišla u sastav svog bataljona prema Imotskom. Sa proleterima je otišlo i 30 mještana. Za sve zadatke Komanda ima jedva 50 ljudi, od kojih su većina omladinci, bolje reći djeca. Pod ovakvim okolnostima nema ni govora o nekom političkom radu, zborovima, osnivanju NOO, itd. Molimo vas, hitno intervenišite da

[93] Arhiv Vojnoistorijskog instituta, Beograd, Komanda mjesta Duvno, kutija 1933, broj 1/6

bismo još noćas dobili pojačanje u jačini jedne čete ako ne i više i nešto ljudi za politički rad, rad po omladinskom na čelu sa jakim organizatorom. Vrlo je hitno.“[94]

Oslobođenjem duvanjskog područja, KPJ i NOV su morali mnoge probleme riješiti radi širenja NOP-a i učvršćivanja nove vlasti. Zato se odmah prišlo osnivanju NOO, organa nove narodne vlasti. U selima gdje su postojali ilegalni NOO, oni su po oslobođenju nastavili legalno raditi. U drugim selima gdje nisu postojali ni ilegalni, osnivani su NOO. Do polovine avgusta u skoro svim duvanjskim selima formirani su NOO. U gradu Duvnu početkom avgusta formiran je Gradski i Sreski NOO.

U ovom periodu partijskom organizacijom na području Duvna rukovodio je Okružni komitet KPJ Livno, u čijem sastavu su bili Livno, Duvno i Šuica. Okružni komitet partijski bio je povezan sa Pokrajinskim komitetom KPH za Dalmaciju. Uz sve napore Okružnog komiteta i duvanjskih komunista u toku prvog oslobođenja nije bitnije proširena partijska organizacija na duvanjskom terenu, o čemu govori i izveštaj Pokrajinskog komiteta KPH za Dalmaciju od 9. septembra 1942. godine, koji je upućen Centralnom komitetu KPH: Livanjsko okruženje sačinjavaju Livno, Duvno i Šuica. Nivo partijskog članstva je ispod prosjeka. Pa je to jedan od razloga da se uopšte rad na ovom sektoru odvija dosta slabo, uz svu našu pomoć. Partijska organizacija broji ukupno 52 člana sa 11 partijskih jedinica, i to: Livno 25 (članova) pet ćelija, 19 članova na selu sa četiri ćelije, Šuica pet članova jedna ćelija, Duvno šest članova jedna ćelija.[95]

Iz citiranih izveštaja se vidi da su u to vrijeme na području duvanjske opštine djelovale dvije partijske ćelije – u Duvnu i Šuici sa 11 članova. U periodu prvog oslobođenja Duvna formirane su ili obnovljene skojevske organizacije u više sela: Rašćanima, Srđanima, Mandinu Selu i Mokronogama. Nedostatak iskusnih kadrova glavni je uzrok što nije više postignuto u stvaranju organizacije SKOJ-a u toku prvog oslobođenja Duvna.

FORMIRANjE DUVANjSKOG BATALjONA „TOMIĆ MIHOVIL“

Oslobođenjem Duvna stvoreni su uslovi za formiranje partizanskog bataljona na duvanjskom području. Formiranje duvanjskog partizanskog bataljona požurivao je i sam Vrhovni komandant NOP i DV drug Tito. U naredbi Vrhovnog štaba od 16. avgusta 1942. godine Štabu 4. operativne zone Hrvatske između ostalog se kaže: „U predjelu Duvna formirajte Duvanjski bataljon, odnosno četu ako nema uslova za bataljon. Sjedište tog bataljona neka bude Duvno. Duvanjskom bataljonu daje se u

[94] Arhiv Vojnoistorijskog instituta, Beograd, Komanda mjesta Duvno, kutija 1933, broj 2/6
[95] Dalmacija u NOB-u, Zbornik dokumenata, knjiga 3, strana 278, Split 1982.

zadatak da poruši komunikaciju Šuica – Duvno, kao i drum koji vodi preko Pakline planine. Taj bataljon treba da kontroliše Duvanjsko polje i Buško blato.“[96]

U naređenju Štabu 4. operativne zone od 19. avgusta 1942. godine Josip Broz Tito između ostalog piše: „U Duvnu formirajte i prikupite duvanjski bataljon. On treba da kontroliše i štiti pravac od Šuice ka Duvnu. Sem toga, treba da posluži kao podrška vlasti i za održavanje veza sa ovim dijelovima.“[97]

U izvještaju štaba 4. operativne zone od 20. avgusta, koji je upućen Glavnom štabu NOV i PO Hrvatske o formiranju duvanjskog bataljona navodi se: „Oslobođenjem Duvna (Tomislavgrada) stvorena je mogućnost formiranja nove partizanske jedinice na tom sektoru. U novoformirani bataljon pristupilo je do sada 115 drugova, raspoređenih u dvije čete. Postoji mogućnost dolaska novih dobrovoljaca u ovaj bataljon.“[98]

Citirani dokumenti u suprotnosti su sa sjećanjima većine duvanjskih boraca koji kao dan osnivanja duvanjskog bataljona „Tomić Mihovil“ navode 7. avgust 1942. godine i podatak da je bataljon od osnivanja imao tri čete. Prema navedenim dokumentima može se zaključiti da Vrhovni štab nije bio na vrijeme obaviješten od strane Štaba 4. operativne zone o njegovom osnivanju, što potvrđuje i pismo Vrhovnog štaba od 21. avgusta, u kojem se navodi da će se u predjelu Duvna formirati duvanjski bataljon.

Iako je bataljon prilikom osnivanja imao 115 boraca, ubrzo je narastao na preko 240 boraca raspoređenih u tri čete. Formiranjem bataljona ostvarena je želja duvanjskih boraca i pripadnika NOP-a.

SVJEDOČENjE BOŽE MIŠKOVIĆA I VLAJKA KOVAČEVIĆA O FORMIRANjU DUVANjSKOG ODREDA

„Početkom decembra 1943. godine dosta jake njemačke snage posle zauzimanja Splita i dalje Dalmacije krenule su na Livno i Duvno i zauzele ih. U Duvnu se za oko dva mjeseca, koliko je bilo oslobođeno, nakon njemačkog prodora prikupio jedan broj boraca i zaštitna četa pri Komandi mjesta. Većinom su to bili borci iz Duvna, nekoliko drugova iz Dalmacije i Hercegovine i Livna. Tu su takođe bila rukovodstva Srpskog odbora i omladine. Pri povlačenju iz Duvna priključio se još jedan broj mlađih ljudi iz grada. Sve se to prikupilo u Paklinama, iznad sela Mokronoga, gde se već nalazila jedna dalmatinska jedinica. Osmi korpus još ranije je donio odluku o formiranju odreda i odredio njegovog komandanta. Nakon povlačenja iz Duvna, istog dana formiran je Duvanjski partizanski odred sa dvije čete. Svaka je brojala po četrdesetak boraca. Odred je bio prilično naoružan. Pored pušaka, imao je i izvjestan broj mašinki i dva puškomitraljeza.

[96] Josip Broz Tito, Sabrana djela, knjiga 11, str. 16–197, Beograd 1982.

[97] Ibidem, str. 215

[98] „Dalmacija u NOB-u“, zbornik dokumenata, knjiga 3, strana 145, Split 1982.

Matko Šeremet iz Suhače kod Livna upućen je da preuzme dužnost komandanta odreda. Sa Matkom je bio upućen jedan drug iz Dalmacije – Bare, koji je kratko vrijeme bio komesar, a nakon nekoliko dana dužnost komesara preuzeo je Vlajko Kovačević. Za komandira Prve čete postavljen je Savo Važić, za političkog komesara Dušan Važić-Ninić. U Drugoj četi komandir je bio Meho Seferović, a politički komesar Nikola Vulić.

Po formiranju odreda određeno je da se jedna četa stacionira iznad Letičkih staja, a druga četa sa Štabom odreda pođe na Trebiševo i Zlopolje. Pri odredu su se nalazili i sresko rukovodstvo SKOJ-a (Lena Rakić, Jadranka Važić i Mitar Savić), zatim nekoliko odbornika Sreskog NOO, te Sidika Lokmić kao član Sreskog AFŽ-a i Razija Numić, član Okružnog komiteta SKOJ-a.

Dolaskom Džirla Džebraila iz Livna januara 1944. godine formiran je i Sreski komitet KP za Duvno. Dužnost sekretara obavljao je Džirlo Džebrail, a članovi su bili Šefko Lokmić i Lena Rakić. Sekretar komiteta bio je određen da ujedno vodi i partijski rad u odredu, a članovi Sreskog komiteta SKOJ-a ujedno su bili rukovodioci SKOJ-a u odredu. Sreska politička rukovodstva sa jednom četom i Štabom odreda smjestila su se u Trebiševo. Druga četa je neko vrijeme ostala u Paklinama i zajedno sa dalmatinskom jedinicom vodila borbu protiv jedne njemačke jedinice koja se pokušala probiti prema Šuici. Nijemci su nakon te borbe nad dežurnim stanovništvom sela Luga i Kuka izvršili odmazdu – pobili su gotovo cjelokupno muško stanovništvo u njima. Pošto se radilo o hrvatskom stanovništvu, na ovaj način htjeli su posebno da zaplaše hrvatski narod Duvna, koji se sve više opredjeljivao za NOP.

Poslije povlačenja dalmatinske jedinice, i Druga četa se povukla na prostor Letičkih staja.

Područje na kojem se odred nalazio bilo je pogodno za održavanje veze sa duvanjskim selima. Članovi Sreskog komiteta KP, SKOJ-a i AFŽ-a (Antifašistički front žena) češće su odlazili u pojedina sela. Održavali su sastanke sa članstvom i narodom, odnosno stalno kontaktirali sa rukovodstvima i pojedincima. Iz duvanjskih sela češće su dolazili pojedini aktivisti i donosili razna obaveštenja i materijale koji su bili potrebni odredu. U samom Trebiševu i Zlopolju djelovao je NOO, sa kojim je odred dobro sarađivao.

U Duvnu je bio stacioniran jak njemački garnizon. Čete koje su se nalazile u Letičkim stajama i na Trebiševu morale su stalno biti budne i oprezne jer su bile na udaru Nijemaca i milicije iz Rakitna. Redovna kurirska veza održavana je sa komandom Osmog korpusa, koji se tada nalazio na Tičevu. Negdje u januaru 1944. godine komandant Osmog korpusa drug Vlado Ćetković u selu Bastasima (Donje livanjsko polje) održao je savetovanje sa rukovodstvom odreda Livno, Duvno, Glamoč i Grahovo. Iz duvanjskog odreda savjetovanju su prisustvovali Matko Šeremet i Vlajko Kovačević. Na savjetovanju je, koliko se sjećamo, bilo riječi o potrebi da se odredi više aktiviraju i budu pokretljiviji kako bi se i na taj način uticalo na priliv novih boraca.

U januaru 1944. godine pod pritiskom 6. neprijateljske ofanzive na područje Zlopolja i Trebiševa došla je 7. krajiška brigada. Bio je veliki snijeg i vrlo jaka zima. Tu veče vraćali smo se preko Ljubuše sa položaja kod Letičkih staja. Pošto su Nijemci zaposjeli Ravno i Ramu, nije se moglo ostati u Letičkim stajama. Vraćajući se na Zlopolje, zatekli smo 7. krajišku brigadu. U prvo vrijeme smo mislili da su to Nijemci, međutim ubrzo smo uspostavili vezu sa brigadom. Na putu od Letičkih staja prema Zlopolju i Trebiševu, preko Ljubuše, zbog strašne snježne vejavice neki naši drugovi bili su umorni i iscrpljeni. Zato smo rastovarili konje da ih tako prevezemo kako ne bi ostali u snijegu. I pored toga, smrznuo nam se jedan drug Stire, borac iz Dalmacije.

Sutradan se naša četa sa 7. krajiškom spustila u selo Kongoru, gdje su prenoćili i snabdjeli se hranom i toplom obućom, neophodnom po takvoj zimi. Iz Kongore su krenuli prema Rakitnu i odatle se, ponovo preko Vrana, vratili u Ramu. Ovaj manevar je učinio zbog toga što su Nijemci po dubokom snijegu u stopu pratili 7. krajišku brigadu. Brigada je ovim manevrom zavarala Nijemce i ponovo se vratila na svoj položaj u Ramu.

Oko 12. februara 1944. godine Prva četa imala je zadatak da u selu Vedašiću sa odbornicima iz tog sela sakupi izvjesnu količinu hrane za odred. Sa četom su bili komandant Matko Šeremet i komesar Vlajko Kovačević. Odbornici iz Vedašića sakupili su za odred izvjesnu količinu hrane i četa je krenula preko Ljubuše. Pošto je bila velika mećava, četa se nije mogla probiti preko Ljubuše, zato je jedan vod sa Matkom Šeremetom zanoćio u Oplećanima, a drugi sa Vlajkom Kovačevićem produžio za selo Rašćane. Nijemci su, obaviješteni od nekog od svojih agenata, rano izjutra opkolili Oplećane i napali vod u tom selu. Tada je poginuo Matko Šeremet, komandant odreda, Nikola Vulić, komesar Prve čete, i još nekoliko boraca. Nijemci su tada zapalili selo Oplećane i jedan broj ljudi odveli u logor. Iz Oplećana se probio Mitar Savić, koji je o tome obavijestio vod u Rašćanima. Uspjeli smo se povući prije nego što je stigla jedinica upućena preko polja u selo Rašćane.

Poslije pogibije Matka Šeremeta dužnost komandanta vršio je njegov zamjenik Mijo Bilandžija.

Koncem februara odred je prešao na ramsko područje, u planinu Proslap. Početkom aprila komesar odreda Vlajko Kovačević pozvan je u okružni NO Livno da tamo primi dužnost u izvršnom dijelu tog odbora. Do dolaska Bože Miškovića i Radeta Važića kratko vrijeme je Ševko Lokmić, član Komiteta, vršio dužnost komesara odreda.

Naredbom 7. korpusa, polovicom aprila 1944. godine formira se Livanjsko–duvanjski odred, u čiji sastav ulaze odredi Livanjski, Duvanjski, Glamočki i Grahovsko–peuljski.

Radi reorganizacije ovih jedinica upućena je naredba da se one nađu 12. 4. 1944. godine u selu Lusniću (Donje livanjsko polje). Sve jedinice su došle na vrijeme, te je izvršena reorganizacija. Formiran je Livanjsko–duvanjski odred sa četiri

bataljona. Za komandanta Prvog bataljona (Livanjskog) postavljen je Ilija Crnogorac-Slava, Drugom bataljonu (Duvanjskom) postavljen je za komandanta Božo Mišković, za komesara Rade Važić, u Trećem bataljonu (Glamočkom) za komandanta je postavljen Mitar Ninković i Četvrtom bataljonu (Grahovsko–peuljskom) – Jovo Radić.

Istog dana kada je izvršena reorganizacija odred su iz pravca Livna i Priluke napale neprijateljske snage. Vodila se ogromna borba, u kojoj je neprijatelj natjeran na povlačenje.

Poslije te borbe bataljoni su upućeni svaki na svoj teren. Duvanjski bataljon krenuo je preko Kruga i Šuice na teren Duvno–Kupres. Brojno stanje bataljona tada je bilo 129 boraca, jer se bataljon povećao jednim brojem boraca iz Livanjskog, Glamočkog i Grahovsko–peuljskog bataljona. Bataljon se smestio na Ljubuši kod Letičkih staja. Pri bataljonu se i dalje nalazio Sreski komitet KP Duvno, Sreski komitet SKOJ-a, kao i druga politička rukovodstva.

Bataljon je skupa sa sreskim rukovodstvom imao značajan politički uticaj u duvanjskim selima. Uspostavljena je veza sa većinom sela, a i sa samim gradom Duvnom. To je omogućilo aktivan politički rad sa ciljem da se prikupe novi borci iz Duvna za bataljon. Polovinom juna 1944. godine kod Letičkih staja održana je šira konferencija sa predstavnicima NOO. Poslije konferencije, a i redovnih aktivnosti, počeli su stizati dobrovoljci iz Vedašića, Letke i Sarajlija (16 boraca). Za nekoliko dana iz Stipanjića je došlo 17 boraca, a potom i jedan broj iz Eminova Sela i Mokronoga. Bataljon se na svom putu, kuda god se kretao, pojačavao novim borcima. Mnogi Duvnjaci su bježeći iz domobrana i u uniformama i sa oružjem dolazili u Duvanjski bataljon. Jednom prilikom je pet mladića iz Stipanjića, koji su prisilno mobilisani u ustaše i u Imotskom obučeni u uniforme, organizovano sa oružjem pobjeglo iz ustaša i došlo u bataljon kod Letičkih staja. Takvih primjera bilo je više. Duvanjski mladići su se odupirali prisilnoj mobilizaciji ustaša i domobrana i prilazili u Duvanjski bataljon, ali i u neke druge partizanske jedinice, naročito od maja 1944. godine. Bataljon je za to kratko vrijeme od oslobođenja Duvna narastao na 270 boraca. Dok se nalazio na teritoriji Duvna i Kupresa, prerastao je u pokretnu borbenu jedinicu i za to vrijeme vodio je niz uspješnih borbenih akcija. Veće borbe vođene su sa Nijemcima i ustašama u Paklinama (Ljubuša), a stalnim napadima bataljona bila je izložena značajna saobraćajnica Duvno – Kupres – Bugojno. Stalno je ometano kretanje njemačkih i ustaških jedinica. U julu 1944. godine u Paklinama je napadnut i uništen štab jedne njemačke jedinice. Tada je poginuo Dušan Bilanović-Bracanović, komesar čete. Bataljon je vodio uspješne borbe protiv četnika na Stržanju, Donjem Malovanu i Drežnici. Jače borbe u ljeto 1944. godine vođene su sa ustaškom milicijom koja je vršljala u selima Prisoje, Grabovica, Raško (Roško) Polje, Mesihovina, Borčani, Kongora, po Ljubuši i Zvirnjači. U svim tim borbama isticali su se hrabri borci Duvanjskog bataljona i odnosili slavne pobjede.

Duvanjski bataljon, skupa sa 9. dalmatinskom divizijom, učestvovao je u konačnom oslobođenju Duvna polovinom novembra 1944. godine. U Duvnu je nakon oslobođenja formiran regrutski centar, koji je slao nove borce najčešće u 7. krajišku brigadu. U decembru 1944. godine Duvanjski bataljon ušao je u sastav Prve brigade narodne odbrane. Božo Mišković je u Jajcu predao bataljon komandantu Prve brigade narodne odbrane Savi Batinici. Jedan dio bataljona tada je uključen i u 12. krajišku brigadu. Prva brigada narodne odbrane vodila je borbe protiv ostatka ustaške i četničke bande u ovom dijelu BiH. Kao što je rečeno, jedan dio boraca Duvanjskog bataljona, kao i dio novih boraca koje je upućivao regrutni centar, ulazio je u sastav 12. i 17. krajiške brigade i nekih drugih brigada, oni su skupa sa ovim brigadama vodili žestoke borbe za konačno oslobođenje naše zemlje. U tim borbama istakli su se mnogi borci iz Duvna i mnogi su ostavili svoj život za slobodu svoje zemlje."

Duvno, juna 1987. godine

SAGLASAN SA TEKSTOM

(Božo Mišković)

Poslije oslobođenja Duvna počeo je opadati uticaj ustaša među hrvatskim i muslimanskim življem. Njihovo dalje političko raspoloženje dosta je zavisilo i od odnosa jedinica NOV prema duvanjskom stanovništvu, jer je ustaška propaganda o partizanima širila najgore vijesti. O pogubnom djelovanju ustaške propagande govori i navedeni izvještaj Četvrte operativne zone, u kojem se između ostalog navodi: „Dolaskom partizana skoro celokupno hrvatsko stanovništvo je izbjeglo i tek pojedinci se vraćaju. Trebaće dugog i upornog političkog rada, a naročito taktike da bismo stvorili povjerenje prema partizanima i stanovništvo povratili kućama. Osjeća se veliko pomanjkanje političkih radnika i rukovodilaca kako u vojsci, tako i pozadini. Naše mogućnosti su u tom pogledu male, te pomoć koju ćemo im pored dosadašnje pružiti neće sigurno biti dovoljna."[99]

Aktivnošću KPJ i drugih organa i organizacija NOP-a u Duvnu je počela diferencijacija HSS. Sve više pristaša i rukovodilaca HSS uključivalo se u NOP.

Za vrijeme prvog oslobođenja Duvna Centralni komitet KPJ i Vrhovni štab, kao i Štab 4. operativne zone nastojali su na duvanjskom području uputiti jedan broj provjerenih kadrova radi političkog djelovanja među duvanjskim narodom. Tako je Boriša Kovačević od strane Centralnog komiteta KPJ postavljen na dužnost partijskog instruktora na području Štaba 4. operativne zone NOP odreda Hrvatske, o čemu piše u pismu CK KPJ za Dalmaciju od 28. avgusta 1942. godine, koje je upućeno Pokrajinskom komitetu KPH za Dalmaciju: „Drug Boriša Kovačević obavijestio nas je pismom od 24. o. m. da Štab 4. operativne zone ne pristaje i ne slaže se sa tim da on obavlja ovu dužnost koju smo mu mi povjerili, već ga postavlja za političkog komesara Duvanjskog bataljona.

[99] Ibidem, str. 146.

U predjelu oko Duvna partijske organizacije skoro da ne postoje i uopšte političko–propagandni rad je nikakav. S druge strane, i politički rad u vojnim jedinicama je sasvim slab. Vjerovatno je ova druga činjenica bila povod da Štab 4. operativne zone stane na gledište da druga Boru treba postaviti za političkog komesara bataljona.

Drug Boro kao partijski instruktor radiće i sa političkim komesarima u bataljonu i četama."

Period prvog oslobođenja Duvna završen je 10. septembra 1942. godine. Poslije 39 dana slobode, u Duvnu je došlo do takvih promjena da ustaška vlast više nije mogla manipulirati narodom kao što je to činila do tada.

USTAŠE PONOVO ZAUZIMAJU DUVNO

Razdoblje prvog oslobođenja Duvna završeno je 10. septembra 1942. godine. Tog dana jake ustaške snage koje su 7. septembra počele prodor od Kupresa u pravcu Šuica – Duvno – Posušje i Imotski bez većih borbi ušle su u Duvno. Dan ranije ustaše su zauzele Šuicu. Jedinice NOV, jedna četa Prve proleterske brigade i duvanjski bataljon „Tomić Mihovil" pred 3.000 ustaša i domobrana potpomognuti tenkovima i avijacijom morali su se povući iz Duvna. Komanda mjesta Duvno 10. septembra 1942. godine izvještava Štab 4. operativne zone o evakuaciji Duvna: „Upućuju vam se konji sa evakuiranom hranom, te hranu pohranite, a konje i vreće odmah vratite jer je to privatno.

U balama se nalaze stvari od Hercegovačke brigade, te i nji za sada pohranite, jer ih nemamo kada skloniti. Ukoliko dospijemo, poslaćemo vam i ostale rezerve žita i zobi, kao i vune."[100]

Deseta hercegovačka NOU (Narodnooslobodilačka udarna) brigada osnovana je naredbom Vrhovnog štaba 10. avgusta 1942. godine u Šuici i do povlačenja Narodnooslobodilačke vojske sa područja Duvna vodila je borbu na teritoriji Duvna i Posušja.

Nije prošlo mnogo vremena, ni mjesec i po dana, partizani su pod pritiskom Italijana i crnokošuljaša (ustaša) morali da se povuku iz Duvna. Odmah po povlačenju partizana, Srbi su postali ponovo ugroženi. Zbog velike opasnosti da ne dožive sudbinu Cebare i drugih sela, bili su stalno spremni na bježanje u planinu i većina naroda je dane i noći provodila na planini, gdje je držala i stoku i tovare neophodne opreme, hrane i drugih potrepština.

S povlačenjem partizana, i Srbi su odlazili iz sela u kojima ih je još bilo: Eminovo Selo, Mokronoge, Oplećani, Srđani, Mandino Selo, Lipa i Kongora. Poslije zauzimanja Duvna, oko 10. septembra ustaše su u velikom broju krenuli prema selu Rašćanima i drugim selima gdje je još živeo srpski narod.

[100] Arhiv Vojnoistorijskog instituta, Komanda mjesta Duvno, kutija 1933, broj 6/61

Srbi koji se u to vrijeme nisu nalazili u planini odmah su, kad su primijetili da se ustaše kreću prema njima, napustili sela i pobjegli u planinu Ljubušu, gdje se već nalazila većina Srba iz navedenih sela. U selu su ostali samo starci koji nisu mogli da bježe i oni koji su bili bolesni i nepokretni.

Kad su ustaše ušle u selo, izvršili su zločine. Sve Srbe koje su zatekli odmah su pobili, pola sela zapalili i sve opljačkali. Ubile su preko 30 Srba.

Prema utvrđenim spiskovima, pobijenih staraca i starica, kao i bolesnih bilo je u Rašćanima 10, Mandinu Selu 5, Eminovu Selu 13, Duvnu 4 i Kongori 2.

Poslije izvršenog zločina i pljačke ustaše su se vratile u Duvno. Nekoliko Srba je uveče sišlo u sela da vidi šta se desilo. Kad su sišli, zatekli su mrtva tijela svojih roditelja, djedova i baka i dosta zapaljenih kuća. Noću su ih sahranili i vratili se prije zore u planinu.

U tom ustaškom zvijerstvu i zločinu, i to nad starim i nemoćnim srpskim življem, u septembru 1942. godine pobijeni su:

1. Bilanović Jove Kosa	Mandino Selo	1880.	1942.	Mandino S.
2. Bilanović Riste Niko	Mandino Selo	1865.	1942.	Mandino S.
3. Bilanović Riste Božo	Mandino Selo	1868.	1942.	Mandino S.
4. Bilanović Mije Stoja	Mandino Selo	1868.	1942.	Mandino S.
5. Bilanović Bože Dušan	Mandino Selo	1908.	1942.	Mandino S.
6. Karan Jove Lazo	Rašćani	1867.	1942.	Rašćani
7. Karan Pere Savo	Rašćani	1887.	1942.	Rašćani
8. Milisav Nike Ilija	Rašćani	1887.	1942.	Rašćani
9. Važić Nike Jovo	Rašćani	1875.	1942.	Rašćani
10. Važić Jove Mara	Rašćani	1870.	1942.	Rašćani
11. Važić Pere Stana	Rašćani	1893.	1942.	Rašćani
12. Važić Đure Stana	Oplećani	1872.	1942.	Rašćani
13. Važić Luke Jovo	Rašćani	1861.	1942.	Rašćani
14. Važić Špire Boja	Lipa	1868.	1942.	Rašćani
15. Važić Luke Anđa	Golinjevo	1862.	1942.	Rašćani
17. Stanić Pere Simo	Oplećani	1895.	1942.	Kupres
18. Savić Šćepana Pero	Eminovo Selo	1883.	1942.	Eminovo Selo
19. Savić Jakova Lazo	Eminovo Selo	1872.	1942.	Eminovo Selo
20. Savić Marka Mara	Rašćani	1870.	1942.	Eminovo Selo
21. Savić Pere Boja	Cebara	1882.	1942.	Eminovo Selo
22. Gligorić Marka Savo	Eminovo Selo	1883.	1942.	Eminovo Selo
23. Gligorić Pere Ruža	Vrilo	1913.	1943.	Eminovo Selo
24. Gligorić Jove Cvita	Golinjevo	1897.	1943.	Eminovo Selo
25. Gligorić Glige Božo	Eminovo Selo		1942.	Eminovo Selo
26. Milisav Stojana Božo	Eminovo Selo	1907.	1942.	Blažuj
27. Zdilar Dragutina Anđa	Eminovo Selo	1941.	1942.	Eminovo Selo
28. Zdilar Boška Stana	Cebara	1887.	1942.	Eminovo Selo

29. Zdilar Tome Cvita Eminovo Selo	1880.	1942.	Eminovo Selo
30. Zdilar Pere Ljubica Eninovo Selo	1940.	1942.	Eminovo Selo
31. Gligorić Ile Božo Eminovo Selo	1886.	1942.	Eminovo Selo
32. Sočanica Tome Risto Duvno		1942.	Duvno
33. Sočanica Tome Sofija Duvno		1942.	Duvno
34. Vujinović Sime Savka Duvno	1878.	1942.	Duvno
35. Vujinović Nikole Jovanka Duvno	1903.	1942.	Duvno

SRBI IZ DUVNA U ZBIJEGU U GLAMOČU

Srbi nisu smjeli nazad u selo, krenuli su u zbjeg prema planini Vranu. Tu prvu noć prenoćili su u jednom velikom docu zvanom „Mazalovac“. Sljedećeg dana krenuli su dalje prema Vranu, preko Trebiševa i Zlopolja. Poslije nekoliko dana tumaranja po planini Ljubuši donijeta je odluka odnosno komanda da zbijeg krene prema oslobođenom Glamoču. U tom periodu već je bio formiran Duvanjski odred. Svi Srbi iz duvanjskih sela koji su bili u Vukovskom odredu pristupili su Duvanjskom odredu. U tom periodu na području Duvna i Livna boravio je Boriša Kovačević. Vjerovatno je u dogovoru sa njim odlučeno da zbijeg Srba koji su pobjegli u planinu Ljubušu krene prema slobodnoj teritoriji u Glamoč.

Zbijeg je krenuo prema Glamoču preko Zvirnjače, Malovana, Rbina i negdje oko Male Gospojine, krajem septembra, poslije 17 dana stigao na područje Glamoča. Dalje su preko sela Dolac i Vidimlije stigli do Mladiškovca. Većina je bila raspoređena u selu Mladiškovcu, a jedan dio u nekim susjednim selima.

Uporedo sa kretanjem zbjega prema Glamoču išli su i partizani, Duvanjski odred se preko Kologaja, Ostrošca, Borove glave i Brdina kretao prema Livnu, a zatim preko planina u Glamoč. Odred je stigao u Glamoč skoro u isto vrijeme kao i zbjeg Srba iz duvanjskih sela i Duvna.

Vranska četa nije napuštala Vran. Za vrijeme kretanja zbijega prema Glamoču, jedan broj pripadnika čete pratio je kretanje zbjega, tako su znali gdje su smješteni njihovi članovi porodice. Pojedini pripadnici čete povremeno su dolazili u posjetu porodicama u Glamoč, to jest u sela gdje su njihovi najbliži bili smješteni.

Od 10. septembra 1942. godine na području Duvna stacionirane su jake ustaške snage pod komandom ustaškog satnika Mamića. U Duvnu su smještene: Peta satnija Prve ustaške bojne, jedna satnija 9. ustaške bojne, jedna satnija 3. bojne ustaškog odbrambenog zdruga, jedan vod od dva bacača i jedan vod od dva topa.

U Kovačima, radi čuvanja mosta na Šuici, nalazila se Druga satnija Treće ustaške bojne odbrambenog zdruga.

U to vrijeme bile su uspostavljene privremene ustaške posade u Zlopolju i Mrkodolu.

Po brojnosti ustaške posade vidi se da su se ustaše bojale partizanskih napada na Duvno. U to vrijeme duvanjski bataljon „Tomić Mihovil“ držao je položaje na planini Jelovači sa zadatkom da brani prodor ustaša prema Livnu. Ovaj zadatak bataljon je uspješno izvršio. Od 20. do 25. oktobra 1942. godine jedinice Druge italijanske armije izvodile su operaciju „Beta“ sa zadatkom da ponovo zauzmu Livno. U ovoj operaciji sudjelovale su ustaše.

Duvanjski bataljon je u toku ove operacije bio na svojim položajima na Jelovači. Zbog napada s leđa od strane četnika i ustaša koje je predvodio četnički komandant Dušan Duvnjak iz Malovana, bataljon se našao u okruženju. Poslije žestokog juriša bataljon se uspio probiti u pravcu Glamoča. U ovom prodoru poginuo je Selim Dizdar, komesar Druge čete Duvanjskog bataljona. U toj bijedi pojavljuju se zarazne bolesti tifus i druge. Jedan veći broj omladine otišao je u partizane, i sa tim jedinicama bore se po cijeloj Jugoslaviji. Skoro svaki dan ljudi umiru, svaki dan u selu su bile sahrane. U takvim uslovima, kad se broj sposobnih za rad stalno smanjivao, bilo je slučajeva da nema ko da sahranjuje mrtve.

Pored straha za život od ustaša, Njemaca i Italijana, u selima postoji i velika bojazan od gladi, tifusa, bijede i siromaštva.

U Glamoču je u izbjeglištvu stradalo dosta srpskog naroda iz Duvna. Mnogo ih je umrlo od tifusa i drugih bolesti, ali i od gladi, a veći broj ljudi pobili su fašisti.

Jovo Zelen, njegova supruga, brat i troje djece, zajedno sa Srbima iz Lipe i ostalih sela, izbjegli su u Glamoč 1942. godine. Poslije zime provedene u zbijegu u Glamoču, situacija u Glamoču je bila vrlo teška. Ustaše su sve češće napadale Glamoč i zauzimale neka sela. Srbi su se, zajedno sa ostalim srpskim stanovništvom, povlačili prema selu Rore. Nesigurnost je postajala sve veća. Srbi su se spremali da se vrate u Duvno, u kome je stanje bilo bolje jer su ga 19. decembra 1942. godine partizani oslobodili. Jovo Zelen je ostavio ženu, brata i troje male djece u selu Stekerovci, gdje je bio smješten, i otišao je u Duvno, zajedno sa ostalim Srbima koji su hteli da se vrate kući. Jovo nije imao konja i nije bio siguran da je stanje za povratak slobodno, pa je zato porodicu ostavio u Glamoču dok ne utvrdi da li situacija u Duvnu omogućava siguran povratak. Kad se Jovo vratio po porodicu, zatekao je zaklanu djecu, suprugu i brata. Nikad nije utvrđeno ko je učinio taj zločin, da li su to uradile ustaše Hrvati ili Muslimani, ili su to učinila Nijemci, koji su također u tom periodu bili aktivni na ratištu oko Glamoča.

POGINULI I UMRLI U IZBJEGLIŠTVU U GLAMOČU

1. Zelen Jovo Ilija Lipa rođ. 1939. ubijena 1943. u selu Stekerovci Glamoč
2. Zelen Jovo Mijo Lipa rođ. 1942. ubijen 1943. u selu Stekerovci Glamoč
3. Zelen Jovo Stana Lipa rođ. 1937. ubijena 1943. u selu Stekerovci Glamoč
4. Zelen Todor Pero Lipa rođ. 1900. ubijen 1943. u selu Stekerovci Glamoč
5. Zelen Ile Anica Lipa rođ. 1920. ubijena 1943. u selu Stekerovci Glamoč

6. Savić Pere Jovo Eminovo Selo roď. 1921. 1943. umro u Glamoču
7. Zdilar Pere Ruža Eminovo Selo 1943. umrla u Glamoču
8. Zdilar Save Milan Eminovo Selo roď. 1940. 1943. umro u Glamoču
9. Karan Pere Jela Rašćani roď. 1872. 1942. umrla u Glamoču
10. Gligorić Jovice Milica Emin. S. roď. 1941. 1942. umrla u Glamoču
11. Milisav Stojana Milan Lipa rođen. 1911. 1942. umro u Glamoču, ARH. SUBNOR 13-2, 2b

Ovo su imena ubijenih ili umrlih u zbijegu u Glamoču. Sigurno ih je bilo više, ali niko nije vodio nikakvu evidenciju. Nekoliko djece se rodilo i umrlo, pa nisu bili ni upisani u knjige rođenih poslije rata. Neke žrtve su se vodile kao nestale. Navedeni spisak urađen je na osnovu podataka koji su vođeni u arhivu SUBNOR-a i u popisu žrtava rata koji je izvršio Savezni zavod za statistiku.

SRBI IZ DUVNA ULAZE U SASTAV PETE CRNOGORSKE BRIGADE

Početkom novembra u Glamoč je stigla Peta crnogorska proleterska brigada.

Srbi sa područja Duvna koji su uspjeli da prežive pokolj i pobjegnu od noža i jama krenuli su u zbjegove u Glamoč. Sve sposobno izbjeglo srpsko stanovništvo, djevojke, mladići, stupilo je u duvanjski bataljon „Mihovil Tomić“.

Radi kompletiranja Pete crnogorske proleterske brigade, duvanjski bataljon „Mihovil Tomić“ ceo je ušao u njen sastav u Glamoču 12. novembra 1942.

Svi borci koji su se u Glamoču uključili u Petu crnogorsku proletersku brigadu prošli su mnoge bitke, a najteža je bila Bitka na Sutjesci. Borci iz Duvna bili su uključeni i u druge jedinice NOV, sa kojima su prošli najteže bitke i ratišta.

Peta proleterska crnogorska brigada napustila je Glamoč i sa njom su srpski borci sa područja opštine Duvno krenuli u nepoznatom pravcu u borbu protiv fašista i okupatora. Sve sposobno srpsko stanovništvo koje je preživjelo ustaške zločine krenulo je u NOB. U borbu za oslobođenje zemlje krenulo je preko 400 momaka i djevojaka, očeva i sinova.

Poslije nekoliko dana ušli su u prve bitke protiv fašista i već prvih dana i prvih sukoba pale su i prve žrtve. Prema svjedočenju Luke Važića, prvi poginuli borci Srbi iz Duvna u Petoj proleterskoj brigadi krajem 1942. godine bili su Karan Milan Gale, sin Simarića, poginuo odmah poslije Glamoča. Kod Konjica su poginuli Važić Milan Ninića i Luka Bilanović Ćućan. Peta crnogorska brigada kretala se prema Zelengori i tu je zatečena kad je krenula 5. neprijateljska ofanziva. U toj ofanzivi izginulo je mnogo boraca, među kojima je bilo dosta Srba iz Duvna.

BORCI BITKE NA SUTJESCI RODOM IZ DUVNA

U Bici na Sutjesci, prema podacima iz knjige Viktora Kučana „Borci Sutjeske“, učestvovalo je 137 boraca iz opštine Duvno. Na Sutjesci je poginulo 43, u ostalim bitkama do kraja rata poginulo je još 17 boraca, a dva borca su umrla.

Po nacionalnom sastavu u Bici na Sutjesci učestvovalo je: Srba 104, Muslimana 22 i Hrvata 13. U Bici na Sutjesci i u jedinicama poslije nje poginula su 63 borca iz Duvna, što čini preko 45% boraca iz tog mesta. Po nacionalnosti, od navedenog broja poginulo je 46 Srba, 12 Muslimana i pet Hrvata.

Tabela br. 29 BORCI SUTJESKE

PETA PROLETERSKA UDARNA BRIGADA

BILANOVIĆ Marka ANĐA, bolničarka 2. čete 1. bataljona, rođena 1919, Mandino Selo, Duvno, domaćica, Srpkinja, u NOB od juna 1942. godine	BILANOVIĆ Bože RADE KOMLEN, komandir voda u 3. bataljonu, rođen 1918, Mandino Selo, Duvno, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1941, član KPJ, poginuo na Sutjesci kod Tjentišta
BILANOVIĆ Bože DUŠAN, borac 1. bataljona, rođen 1922, Mandino Selo, Duvno, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1941, poginuo u Dvojnicama kod Duvna 1944. godine	CVETIĆ Ilije MARKO, ekonom čete u 2. bataljonu, rođen 1909, Baljci, Duvno, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1942, član KPJ, poginuo u Pivi krajem maja 1943. godine
BILANOVIĆ Bože LUKA, desetar u 4. bataljonu, rođen 1925, Mandino Selo, Duvno, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1942, član SKOJ-a, poginuo na Sutjesci kod Tjentišta 13. juna 1943	CVETIĆ Laze OBRAD, komandir voda u 2. bataljonu, rođen 1909, Baljci, Duvno, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1942, član KPJ, poginuo u Pivi krajem maja 1943. godine
BILANOVIĆ Draga LUKA, borac 4. bataljona, rođen 1921, Mandino Selo, Duvno, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1942. godine	Ćevap Špire SLAVKO, borac, rođen 1920, Baljci, Duvno, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1942, član SKOJ-a od novembra 1942, član SKJ od septembra 1943, krajem rata komandir voda
BILANOVIĆ Mije LjUBICA, bolničarka u brigadnoj bolnici, rođena 1923, Mandino Selo, Duvno, domaćica, Srpkinja, u NOB od 1942, član SKOJ-a, poginula na Zelengori juna 1943.	DRAŠKO Bože GOJKO, borac 3. čete 4. bataljona, rođen 1924, Oplećani, Duvno, zemljoradnik, Srbin, u NOB od avgusta 1942, član SKOJ-a, poginuo na Vučevu 10. juna 1943. godine
BILANOVIĆ-JOVANOVIĆ Đorđa MILICA MIKA, borac 2. čete 2. bataljona, rođena 1921, Mandino Selo, Duvno, domaćica, Srpkinja, u NOB od 1942.	DRAŠKO Luke STANA, bolničarka 2. čete 2. bataljona, rođena 1924, Oplećani, Duvno, domaćica, Srpkinja, u NOB od avgusta 1942, član SKOJ-a, poginula na Sutjesci kod Tjentišta 13. jula 1943.

BILANOVIĆ Mije MIRKO, borac 2. bataljona, rođen 1925, Mandino Selo, Duvno, zemljoradnik, Srbin, u NOB od jula 1942, član SKOJ-a, poginuo na Sutjesci kod Tjentišta 13. juna 1943.	GALIĆ Pere JANjA, borac, rođena 1921, Lipa, Duvno, domaćica, Srpkinja, u NOB od 1942. godine
BILANOVIĆ Milana NIKOLA, borac 1. bataljona, rođen 1922, Kongora, Duvno, zemljoradnik, Srbin, u NOB od marta 1942, član SKOJ-a, poginuo na Sutjesci juna 1943. godine	GALIĆ Pere RUŽA, borac, rođena 1924, Lipa, Duvno, domaćica, Srpkinja, u NOB od 1942. godine
GLIGORIĆ Luke RUŽA, borac prištapskih jedinica brigade, rođena 1923, Eminovo Selo, Duvno, domaćica, Srpkinja, u NOB od avgusta 1942, član SKOJ-a, poginula na Sutjesci 13. juna 1943. godine	GLIGORIĆ Glige MARKO BIRCO, komandir voda u 2. bataljonu, rođen 1919, Eminovo Selo, Duvno, zemljoradnik, Srbin, u NOB od jula 1942, član KPJ, poginuo na reci Komarnici početkom juna 1943. godine
KARAN Todora ANĐA, borac, rođena 1923, Rašćani, Duvno, domaćica, Srpkinja, u NOB od 1942. godine	KARAN-DžAKIĆ Nike CVITA, borac 4. bataljona, rođena 1925, Rašćani, Duvno, domaćica, Srpkinja, u NOB od avgusta 1942. godine
KARAN Tome RADE, borac Prve proleterske brigade, rođen 1916. godine u Rašćanima. Poginuo 1943. godine na Zelengori	
KARAN Nike PERO, borac 1. bataljona, rođen 1923, Rašćani, Duvno, zemljoradnik, Srbin, u NOB od jula 1942, član SKOJ-a, poginuo na Sutjesci juna 1943. godine	KARAN Sime LjUBO, borac 1. čete 1. bataljona, rođen 1907, Rašćani, Duvno, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1941. Umro 20. jula 1995. godine.
KARAN Save RUŽA, bolničarka u brigadnom sanitetu, rođena 1924, Rašćani, Duvno, domaćica, Srpkinja, u NOB od jula 1942, član SKOJ-a, poginula na Sutjesci kod Tjentišta 13. juna 1943. godine	KARAN Bože MIJO, borac prištapskih jedinica brigade, rođen 1925. godine
KARAN Bože SAVO, desetar u 2. četi 3. bataljona, rođen 1921, Rašćani, Duvno, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1941, član SKOJ-a, poginuo na Sutjesci kod Tjentišta 13. juna 1943.	MILISAV Stanka LUKA, borac 3. čete 4. bataljona, rođen 1924, Rašćani, Duvno, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1942.
KARAN Jove STEVAN ŠĆEPAN, borac 1. čete 2. bataljona, rođen 1920, Rašćani, Duvno, trgovački pomoćnik, Srbin, u NOB od 1942, član KPJ od avgusta 1942, krajem rata komandir voda	MILISAV Luke RADE, borac 1. bataljona, rođen 1927, Mandino Selo, Duvno, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1942. Umro 1985. godine

KARAN Mitra STOJAN, borac 3. bataljona, rođen 1921, Rašćani, Duvno, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1942, kao ranjenik zarobljen na Sutjesci juna 1943. godine, odveden u logor Jasenovac i tamo ubijen	Važić Pere Luka, borac I bataljona, rođen 1924, Rašćani, Duvno, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1942.god
MILIĆEVIĆ Jakova MILICA, bolničarka 2. čete 1. bataljona, rođena 1925, Rašćani, Duvno, domaćica, Srpkinja, u NOB od 1941, član KPJ od marta 1942, krajem rata referent saniteta art. brigade 29. hercegovačke divi.	MILISAV Nikole STAKA, borac, rođena 1925, Duvno, domaćica, Srpkinja, u NOB od 1942. godine
MILISAV Stojana CVITA, bolničarka 3. čete 1. bataljona, rođena 1922, Srđani, Duvno, domaćica, Srpkinja, član SKOJ-a, poginula kod Šavnika krajem maja 1943. godine	
MILISAV-ZEČEVIĆ Miloša STANA, borac, rođena 1926, Lipa, Duvno, domaćica, Srpkinja, u NOB od 1942. Umrla 1969. godine.	MIŠKOVIĆ Jove BOŽO DRUŠKAN, borac 2. bataljona, rođen 1909, Baljci, Duvno, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1941, član KPJ od 1942, krajem rata komandant bataljona
MIŠKOVIĆ Sime NIKOLA, borac, rođen 1921, Baljci, Duvno, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1942. Umro 1975.	SIMIĆ Miloša JOVANKA JOKA, borac 2. bataljona, rođena 1924, Mokronoge, Duvno, domaćica, Srpkinja, u NOB od 1942, član SKOJ-a, poginula na Sutjesci kod Tjentišta u sastavu Centralne bolnice 13. juna 1943.
SAVIĆ Đure PETAR, borac 1. bataljona, rođen 1922, Srđani, Duvno, zemljoradnik, Srbin, u NOB od avgusta 1942, član KPJ, poginuo u selu Trepča kod Andrijevice 15. avgusta 1944, politički komesar čete	SAVIĆ Laze SAVO, desetar u 2. četi 1. bataljona, rođen 1911, Eminovo Selo Duvno, žandarmerijski podoficir, Srbin, u NOB od 1942, član KPJ, poginuo na Sutjesci juna 1943.
SIMIĆ-STANIŠIĆ Jove MARA, bolničarka u brigadnom sanitetu, rođena 1928, Mokronoge, Duvno, čobanica, Srpkinja, u NOB od 1942, član SKOJ-a. Umrla 1947. godine	SIMIĆ Rade MILOŠ, borac prištapskih jedinica brigade, rođen 1884, Mokronoge, Duvno, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1941. godine
SIMIĆ Đure PERO, borac 2. bataljona, rođen 1920, Šuica, Duvno zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1942, član SKOJ-a, poginuo kod Šavnika krajem maja 1943. godine	SIMIĆ Sime SAVO, ekonom čete, rođen 1906, Mokronoge, Duvno, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1941.
STANIĆ Nike MIJO MIĆO, borac 3. bataljona, rođen 1924, Oplećani, Duvno, zemljoradnik,	STANIĆ Jove SAVO, borac, rođen 1924, Oplećani, Duvno, zemljoradnik, Srbin, u

Srbin, u NOB od avgusta 1942, umro u Centralnoj bolnici na Pivskoj planini, kod Rudina, maja 1943. godine	NOB od januara 1942, član SKOJ-a od 1942. godine, krajem rata komandir čete
STANIĆ Mike SMILjANA, borac 3. bataljona, rođena 1923, Oplećani, Duvno, domaćica, Srpkinja, u NOB od 1942, član SKOJ-a, poginula na Sutjesci kod Tjentišta 13. juna 1943. u sastavu Centralne bolnice	STANIŠIĆ Riste DUŠAN, borac 2. bataljona, rođen 1897, Rašćani, Duvno, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1942, poginuo na Sutjesci juna 1943. u sastavu Centralne bolnice
STANIŠIĆ Dušana JOVO, borac 3. čete 2. bataljona, rođen 1931, Rašćani, Duvno, đak, Srbin, u NOB od 1942, član SKOJ-a od marta 1944. godine	STANIŠIĆ Save LAZO, borac 2. bataljona, rođen 1920, Rašćani, Duvno, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1941, član SKOJ-a, poginuo na Sutjesci juna 1943. u sastavu Centralne bolnice
STANIŠIĆ Pere MARKO, borac 2. čete 3. bataljona, rođen 1912, Rašćani, Duvno, radnik, Srbin, u NOB od 1942.	STANIŠIĆ Tome MARKO CRNI, borac 3. čete 3. bataljona, rođen 1923, Rašćani, Duvno, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1941, član SKOJ-a
STANIŠIĆ Tome NEDELjKO NEĐO, borac 2. čete 1. bataljona, rođen 1921, Rašćani, Duvno, zemljoradnik, Srbin, u NOB od marta 1942, član SKOJ-a od 1942, član KPJ od septembra 1943, krajem rata komandir čete	STANIŠIĆ Dušana PAVLE PAVO, borac 3. čete 2. bataljona, rođen 1925, Rašćani, Duvno, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1942. godine
STANIŠIĆ Tome SAVO, borac 1. bataljona, rođen 1921, Rašćani, Duvno, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1942.	UĆUKALO Vlade MILE, borac, rođen 1920, Oplećani, Duvno, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1942, umro u Mostaru 1944. godine
VAŽIĆ Jove BORO, borac 1. čete 1. bataljona, rođen 1916, Rašćani, Duvno, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1942.	VAŽIĆ Jakova BOŽICA, borac, rođena 1922, Rašćani, Duvno, domaćica, Srpkinja, u NOB od 1942. Umrla 1954.
VAŽIĆ Jove DUŠAN, borac 1. bataljona, rođen 1920, Rašćani, Duvno, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1942, član KPJ, poginuo kod Karlovca početkom maja 1945, zamenik komandira čete	VAŽIĆ Pere ILIJA PERIČIĆ, borac 1. čete 1. bataljona, rođen 1919, Rašćani, Duvno, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1942. godine
VAŽIĆ Jakova MILICA, borac, rođena 1924, Rašćani, Duvno, domaćica, Srpkinja, u NOB od 1942. godine	VAŽIĆ Marka MILICA, borac 3. bataljona, rođena 1924, Oplećani, Duvno, domaćica, Srpkinja, u NOB od avgusta 1942, član KPJ, poginula na ostrvu Cresu 20. aprila 1945. kao bolničarka u 2. dalmatinskoj brigadi
VAŽIĆ Luke PERO, borac 2. čete 1. bataljona,	VAŽIĆ Ilije RADE, borac 1. bataljona, rođen

rođen 1922, Rašćani, Duvno, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1942.	1918, Rašćani, Duvno, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1942. Umro 1977. godine
VAŽIĆ Stojana TOMO, desetar u 1. četi 1. bataljona, rođen 1917, Rašćani, Duvno, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1942, po proboju sa Sutjeske poginuo kod Nevesinja jula 1943.	VELEMIR-VAVAN ANĐA, borac, rođena 1921, Baljci, Duvno, domaćica, Srpkinja, u NOB od 1942. godine
VELEMIR Stojana CVIJO, borac 3. čete 1. bataljona, rođen 1920, Baljci, Duvno, zemljoradnik, Jugosloven, u NOB od 1941, Član SKOJ-a od septembra 1941, član KPJ od juna 1942, krajem rata komandir zaštitne čete 29. hercegovačke divizije	VELEMIR Todora MARKO, borac prištapskih jedinica brigade, rođen 1924, Baljci, Duvno, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1942. godine
VELEMIR Vukana RISTO, ekonom u intendanturi brigade, rođen 1912, Baljci, Duvno, zemljoradnik, Srbin, u NOB od avgusta 1942, član KPJ, poginuo na Sutjesci kod Tjentišta 13. juna 1943.	VELEMIR Mile SAVKA, borac 3. čete 3. bataljona, rođena 1925, Baljci, Duvno, domaćica, Srpkinja, u NOB od 1941, član SKOJ-a
VELEMIR Ilije VOJISLAV, borac 1. čete 1. bataljona, rođen 1925, Baljci, Duvno, zemljoradnik, Jugosloven, u NOB od februara 1942, član SKOJ-a od 1942, član KPJ od juna 1944, krajem rata zamenik političkog komesara art. baterije 7. krajiške brigade	VULIĆ Đure BOSILjKA, borac, rođena 1924, Srđani, Duvno, domaćica, Srpkinja, u NOB od 1942. godine
VULIĆ Sime ĐORĐE, borac 1. bataljona, rođen 1913, Oplećani, Duvno, zemljoradnik, Srbin, u NOB od avgusta 1942, poginuo kao ranjenik u Centralnoj bolnici na Sutjesci kod Tjentišta 13. juna 1943. godine	VULIĆ Marka LUKA, borac 3. čete 1. bataljona, rođen 1923, Srđani, Duvno, zemljoradnik, Srbin, u NOB od juna 1942, član SKOJ-a od 1942, član KPJ od juna 1943, krajem rata politički komesar inženjerijskog bataljona u 42. makedonskoj diviziji.
VULIĆ Ilije PETAR, borac, rođen 1927, Srđani, Duvno, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1942, zarobljen u Srđanima 1944. i odveden u logor Staro sajmište kod Beograda, tamo ubijen 1944. godine	VULIĆ Marka VOJISLAV VOJO, desetar u 3. četi 1. bataljona, rođen 1917, Srđani, Duvno, radnik, Jugosloven, u NOB od 1941, član KPJ od jula 1942. godine, krajem rata politički komesar artiljerijskog diviziona
ZDILAR Dragutina ZORKA, bolničarka u sanitetu brigade, rođena 1923, Eminovo Selo, Duvno, domaćica, Srpkinja, u NOB od 1942, član KPJ, poginula u Trnovu kod Sarajeva februara 1945.	ZELEN Todora STANOJKA STANA, bolničarka u 3. bataljonu, rođena 1926, Cebara, Duvno, domaćica, Srpkinja, u NOB od 1942, član SKOJ-a od 1943, član KPJ od 1944, poginula na Sremskom frontu kod sela Nijemci 4. januara 1945. godine u sastavu 1. proleterske brigade

VRHOVNI ŠTAB (VŠ) KARAN Mitra JOVO, borac pristapskih jedinica VŠ, rođen 1923, Rašćani, Duvno, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1941. Umro u Pančevu 1962.	ZDILAR Pere SAVO, borac haubičkog diviziona VŠ, rođen 1910, Eminovo Selo, Duvno, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1942. godine
ŠTAB TREĆE UDARNE DIVIZIJE	
KARAN-VULIĆ Marka MILEVA, borac u divizijskoj bolnici, rođena 1914, Srđani, Duvno, domaćica, Srpkinja, u NOB od 1942. godine	VELEMIR Nikole SAVO, kurir Štaba divizije, rođen 1921, Baljci, Duvno, zemljoradnik, Jugosloven, u NOB od 1942, član SKOJ-a, član KPJ od aprila 1944, krajem rata komandir čete
PRVA PROLETERSKA BRIGADA	
CVETIĆ Pere RUŽA, borac 6. bataljona, rođena 1927, Baljci–Šuica, Duvno, domaćica, Srpkinja, u NOB od 1942, član SKOJ-a od novembra 1942, poginula na Sutjesci juna 1943. godine	DRAŠKO Todora ILIJA, borac 2. bataljona, rođen 1925, Oplećani, Duvno, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1942, član SKOJ-a od 1942, član KPJ od oktobra 1943, krajem rata politički komesar čete.
DRAŠKO Marka MARKO, komandir voda u 6. bataljonu, rođen 1920, Oplećani, Duvno, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1941, član SKOJ-a od avgusta 1942, član KPJ od 1943, poginuo na Sremskom frontu 12. januara 1945, komandant bataljona	DRAŠKO-RODIĆ Bože ZORA, bolničarka 2. čete 3. bataljona, rođena 1924, Oplećani, Duvno, domaćica, Srpkinja, u NOB od avgusta 1942, član KPJ od februara 1944, krajem rata referent
MILISAV Luke MOMČILO, borac, rođen 1920, Lipa, Duvno, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1941, poginuo na Zelengori juna 1943. godine	SAVIĆ Miloša SAVO, borac, rođen 1923, Eminovo Selo, Duvno, zemljoradnik, Srbin, u NOB od decembra 1942, poginuo na Karauli kod Travnika 11. januara 1944. godine
SIMIĆ Nikole RUŽA, bolničarka u 6. bataljonu, rođena 1919, Mandino Selo, Duvno, domaćica, Srpkinja, u NOB od 1941, član KPJ od novembra 1943, krajem rata medicinska sestra u Glavnoj vojnoj bolnici u Beogradu	VUKOVIĆ MARKO OSVETNIK, borac 2. bataljona, rođen 1924, Duvno, đak, Srbin, u NOB od 1942, član KPJ od 1942, poginuo na Sremskom frontu 1945, obaveštajni oficir bataljona
ZELEN Marka DRAGICA, bolničarka u 4. bataljonu, rođena 1925, Duvno, učenica, Srpkinja, u NOB od avgusta 1942, član SKOJ-a od 1943, poginula na Sremskom frontu kod sela Nijemci 4. januara 1945. godine	
DRUGA PROLETERSKA BRIGADA	
BILANOVIĆ Stojana LAZO, borac, rođen 1911, Mandino Selo, Duvno zemljoradnik,	GLIGORIĆ Damjana DUŠAN KEZME, kurir Štaba 1. bataljona, rođen 1928, Eminovo

Srbin, u NOB od 1941, poginuo na Sutjesci kod Tjentišta juna 1943. kao ranjenik u Centralnoj bolnici	Selo, Duvno, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1942.
JANjIĆ Jove DOBRILA, borac brigadnog voda za vezu, rođena 1920, Duvno, domaćica, Srpkinja, u NOB od 1942.	
ŠESTA ISTOČNOBOSANSKA BRIGADA	
VUKOVIĆ Marka SLOBODAN, borac, rođen 1922, Duvno, student, Srbin, u NOB od 1941, član SKOJ-a, poginuo kod Metaljke, Čajniče, 17. maja 1943.	
DRUGA DALMATINSKA BRIGADA	
CVETIĆ Jove ĐORĐE ĐOKO, komandir 3. čete 3. bataljona, rođen 1913, Šuica, Duvno, zemljoradnik, Srbin, u NOB od februara 1942, član KPJ, poginuo na Gornjim barama 7. juna 1943.	
CENTRALNA BOLNICA	
STANIŠIĆ MILAN, borac, rođen u Rašćanima, Duvno, zemljoradnik, Srbin, u NOB od 1942, poginuo na Sutjesci	ŠURUT-VULIĆ Đure BOSILjKA, bolničarka, rođena 1925, Srđani, Duvno, domaćica, Srpkinja, u NOB od 1942.
VAŽIĆ Jakova ANĐA, bolničarka, rođena 1924, Rašćani, Duvno, domaćica, Srpkinja, u NOB od jula 1942, član SKOJ-a, poginula kod Tjentišta 13. juna 1943. godine	VAŽIĆ-DžALTO LjILjA-SMILjKA, bolničarka, rođena 1927, Duvno, učenica, Jugoslovenka, u NOB od 1942. godine, član SKOJ-a
DESETA HERCEGOVAČKA	
KARAN-BUHA Nikole SAVICA, bolničarka 2. čete 5. bataljona, rođena 1927, Rašćani, Duvno, domaćica, Srpkinja, u NOB od avgusta 1942, član KPJ	KOVAČEVIĆ Sime BORIŠA-Šćepan, rukovodilac polit-odela brigade, rođen 1908, Duvno, profesor, Srbin, u NOB od 1941, član KPJ od 1930, poginuo u proboju sa Zelengore kod sela Rataj 13. juna 1943. Vjećnik Prvog zasedanja AVNOJ-a. Odlikovan Ordenom narodnog heroja
MATERIĆ Jovana JORDANKA, borac 1. čete 5. bataljona, rođena 1925, Duvno, domaćica, Srpkinja, u NOB od 1942. godine	
BORCI SUTJESKE MUSLIMANI	
PETA PROLETERSKA BRIGADA	

BALIĆ Selka KASIM, borac, rođen 1903, Duvno, radnik, Musliman, u NOB od 1942. godine	DILAVER Salka HADŽIJA, bolničarka u brigadnoj bolnici, rođena 1921, Mandino Selo, Duvno, domaćica, muslimanka, u NOB od jula 1942, član KPJ, poginula na Sutjesci juna 1943.
DILAVER Salka MUHAREM, borac, rođen 1923, Mandino Selo, Duvno, Musliman, u NOB od jula 1942.	ĐUGUM Alije ABID, borac 4. bataljona, rođen 1916, Oplećani, Duvno, zemljoradnik, Musliman, u NOB od 1942.
ĐUGUM Mehe MUJO, borac 2. čete 1. bataljona, rođen 1918, Oplećani, Duvno, zemljoradnik, Musliman, u NOB od 1942. godine	ĐUGUM Sulje SULEJMAN, borac 1. bataljona, rođen 1925, Oplećani, Duvno, zemljoradnik, Musliman, u NOB od 1942, član SKOJ-a, poginuo na Sremskom frontu marta 1945. godine
NUMIĆ Ibre KASIM, politički komesar čete, rođen 1910, Duvno, službenik, Musliman, u NOB od 1941, član KPJ, poginuo na Sutjesci kod Tjentišta 13. juna 1943. godine kao ranjenik u Centralnoj bolnici	RAMIĆ Salka MUHAREM, borac, rođen 1921, Stipanjići, Duvno, zemljoradnik, Musliman, u NOB od jula 1941, član KPJ, poginuo na Sutjesci kod Tjentišta 13. juna 1943. godine
SEFEROVIĆ Muharema MUJO, borac 2. čete 3. bataljona, rođen 1926, Oplećani, Duvno, zemljoradnik, Musliman, u NOB od avgusta 1942, član SKOJ-a, poginuo na Sutjesci juna 1943.	SEFEROVIĆ Juse RASIM, borac 3. bataljona, rođen 1927, Oplećani, Duvno, zemljoradnik, Musliman, u NOB od 1942.
SELIMOVIĆ Ibrahima EDHEM- EDO ŠNAJDER, borac prištapskih jedinica brigade, rođen 1910, Duvno, krojač, Musliman, u NOB od 1941, predratni član KPJ, poginuo na Sutjesci	SULEJMANAGIĆ Mehe AGO, borac 3. bataljona, rođen 1919, Šuica, Duvno, zemljoradnik, Musliman, u NOB od 1942, poginuo na planini Cincar kod Kupresa, 1944. godine
SULEJMANAGIĆ Mehe HAMZO, puškomitraljezac 3. čete 1. bataljona, rođen 1922, Šuica, Duvno, radnik, Jugosloven, u NOB od 1942, član SKOJ-a od avgusta 1942, član KPJ od avgusta 1943, krajem rata komandir čete	
PRVA PROLETERSKA BRIGADA	**ČETVRTA PROLETERSKA BRIGADA**
NUMIĆ-TUFEKČIĆ Ibrahima RAZIJA, bolničarka 1. čete 4. bataljona, rođena 1923, Duvno, domaćica, Jugoslovenka, u NOB od 1941, član SKOJ-a od avgusta 1942, član KPJ od septembra 1943, krajem rata član Okružnog komiteta SKOJ-a Livno	LOKMIĆ Muharema SADIK, borac, rođen 1920, Duvno, radnik, Musliman, u NOB od 1942, poginuo na Zelengori juna 1943. godine.
	ŠAHBAZ Sulje SALIH, borac 5. bataljona, rođen 1919, Duvno, radnik, Musliman, u

	NOB od 1942, član KPJ od 1943, poginuo u Kruševcu 8. septembra 1944, komandir čete
ŠESTA ISTOČNOBOSANSKA BRIGADA	**DESETA HERCEGOVAČKA BRIGADA**
PEHLIVANOVIĆ Mehmeda REMZIJA, borac 1. bataljona, rođen 1915, Duvno, radnik, Musliman, u NOB od 1941, član KPJ, poginuo na Ilinčićima kod Tuzle januara 1944, politički komesar čete	RAMIĆ Salka HASAN, borac 3. čete 5. bataljona, rođen 1924, Stipanjići, Duvno, zemljoradnik, Musliman, u NOB od 1942. godine
CENTRALNA BOLNICA	**PRVA DALMATINSKA BRIGADA**
LOKMIĆ Derviša RASKA BOSANKA, bolničarka-ranjenik, rođena 1927, Duvno, učenica, Muslimanka, u NOB od 1942, član SKOJ-a od marta 1943.	BUTUREVIĆ-SEFERĆEHAIĆ ZEJNA, bolničarka u brigadnoj bolnici, rođena 1927, Duvno, domaćica, Muslimanka, u NOB od 1942. Umrla 1980. godine
PRVA MAJEVIČKA BRIGADA	
NUMIĆ Ibrahima SELIM, zamenik političkog komesara 3. bataljona, rođen 1921, Duvno, student, Jugosloven, u NOB od 1941, član KPJ, krajem rata zamenik političkog komesara divizije	NUMIĆ Muharema DžAFER, zamenik komandira 3. čete 3. bataljona, rođen 1910, Duvno, radnik, Musliman u NOB od maja 1942, član KPJ od 1942. godine
BORCI SUTJESKE HRVATI IZ DUVNA ČETVRTA PROLETERSKA	**DESETA HERCEGOVAČKA BRIGADA**
BRZOVIĆ Ante IVAN, borac 1. bataljona, rođen 1922, Šuica, Duvno, radnik, Hrvat, u NOB od jula 1942, poginuo na Sutjesci juna 1943. godine	BAKRAČ Nikole JOZO, politički komesar 5. bataljona, rođen 1919, Šuica, Duvno, Radnik, Hrvat, u NOB-u od 1941, član SKOJ-a od decembra 1941.
MAŠIĆ Frane MIJO, rođen 1916, Mokronoge, Duvno, Hrvat, zemljoradnik, u NOB od 1942, poginuo 1943. kod Konjica	MIOČ Joze NIKOLA NINE, komandir voda u 5. bataljonu, rođen 1916, Šuica, Duvno, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od jula 1942, poginuo u krvavim brdima na planini Maglić 2. juna 1943.
PETA PROLETERSKA	
BAKOVIĆ Stipe ILIJA, borac 2. čete 1. bataljona, rođen 1921. u Mokronogama, Duvno, zemljoradnik, Hrvat, U NOB od 1941, član KPJ od oktobra 1942.	BAKULA Marijana IVAN, borac u art. bateriji brigade, rođen 1924, Krnjin, Duvno, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od februara 1942, član SKOJ-a od marta 1943, član KPJ od 1939. godine, krajem rata politički radnik na terenu
JURČEVIĆ Mate ANTE, borac 2. čete 3. bataljona, rođen 1925, Stipanjići, Duvno, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od jula 1942, član SKOJ-a, poginuo na Sutjesci juna 1943. godine u sastavu Centralne bolnice	MAŠIĆ Frane ANTE, borac 2. bataljona, rođen 1918, Mokronoge, Duvno, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od 1942, član KPJ, poginuo na Sutjesci juna 1943. kod Nevesinja

TROGRLIĆ Marka JOZO, borac, rođen 1925, Stipanjići, Duvno, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od 1942.	TROGRLIĆ Marka ANTO TONINA, borac, rođen 1927, Stipanjići, Duvno, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od jula 1942, poginuo na Zelengori juna 1943.
PRVA DALMATINSKA	**ČETVRTA PROLETERSKA BRIGADA**
MIOČ Dane ANTO ŠPANAC, politički komesar 3. čete 4. bataljona, rođen 1911, Šuica, Duvno, radnik, Hrvat, u NOB od 1941, član KPJ, krajem rata politički komesar brigade. Učesnik Španskog građanskog rata	BRZOVIĆ Ante IVAN, borac 1. bataljona, rođen 1922, Šuica, Duvno, radnik, Hrvat, u NOB od jula 1942, poginuo na Sutjesci juna 1943. godine
SEDMA KRAJIŠKA BRIGADA PERKOVIĆ Ivana MILE, član polit-odela brigade, rođen 1919, Duvno, đak, Hrvat, u NOB od 1942, član KPJ	TROGRLIĆ Marka ANTO TONINA, borac, rođen 1927, Stipanjići, Duvno, zemljoradnik, Hrvat, u NOB od jula 1942, poginuo na Zelengori juna 1943.

U knjizi Viktora Kučana „Borci Sutjeske“ obuhvaćena su imena učesnika Bitke na Sutjesci. Upoređujući podatke sa drugim izvorima, popisom žrtava rata, utvrdio sam da ima boraca koji su poginuli na Sutjesci, a njihova se imena ne nalaze u navedenoj knjizi. Tako sam trojicu boraca koji su prema drugim evidencijama i svjedočenjima bili u Bici na Sutjesci uneo u tabelu učesnika bitke. Vjerovatno ima još boraca koji nisu evidentirani na spiskovima do kojih sam došao, a bili su sudionici te bitke.

Narodni heroj Boriša Kovačević

BORIŠA KOVAČEVIĆ

Opština Duvno u Drugom svjetskom ratu dala je jednog narodnog heroja Borišu Kovačevića. U knjizi posvećenoj narodnim herojima, izdanje Narodni heroji Jugoslavije, Mladost, Beograd, 1975. godina, napisane su njihove biografije.

Boriša Kovačević Šćepan (1908–1943), učesnik Narodnooslobodilačke borbe i narodni heroj Jugoslavije.

Biografija:

Rođen je 2. decembra 1908. godine u Duvnu. Potiče iz bogate trgovačke porodice. Osnovnu školu završio je u Duvnu, gimnaziju u Sarajevu, a Filozofski

fakultet u Beogradu. Kao gimnazijalac pripadao je revolucionarnom omladinskom pokretu Sarajeva i postao član Saveza komunističke omladine Jugoslavije.

U članstvo ilegalne Komunističke partije Jugoslavije primljen je 1930. godine kao student prve godine. Njegov politički rad na Beogradskom univerzitetu otpočeo je svega godinu dana posle zavođenja šestojanuarske diktature kralja Aleksandra Karađorđevića, tokom koje je vršen sistematski progon komunista. Boriša je bio jedan od najaktivnijih studenata komunista na Beogradskom univerzitetu, a politički je delovao i u rodnom kraju za vreme raspusta.

Zbog revolucionarnog rada često je hapšen i proganjan, a posle završetka fakulteta, 1934. godine, nije mogao dobiti stalno zaposlenje. Potom se vratio u Bosnu, gde je nastavio političko delovanje. Radio je na omasovljenju radničkog pokreta i jačanju partijskih organizacija. Posebno se isticao u radu s omladinom.

Godine 1938. Boriša Kovačević je izabran za sekretara obnovljenog Pokrajinskog komiteta KPJ za Bosnu i Hercegovinu i bio je najzaslužniji za preseljenje sedišta ovog komiteta iz Mostara u Sarajevo. Aktivno je radio u sindikatima, s omladinom, posebno skojevskom, u ženskim organizacijama, kulturno–prosvetnim i sportskim društvima, stručnim i drugim udruženjima. Kao sekretar Pokrajinskog komiteta bio je veoma zaslužan za borbu protiv sektaštva i sprečavanje frakcijskih borbi u okviru Komunističke partije na teritoriji Bosne i Hercegovine, podržavajući novoizabranog generalnog sekretara KPJ Josipa Broza Tita.

Posle Aprilskog rata i okupacije Kraljevine Jugoslavije 1941. godine, Boriša je kao član Pokrajinskog komiteta KPJ za BiH aktivno radio na pripremama oružanog ustanka protiv okupatora. Ilegalno je radio u okupiranom Sarajevu i bio organizator uspostavljanja veza sa svim ustaničkim područjima oko Sarajeva, a preko tamošnjih vojnih i partijskih rukovodstava širene su i održavane veze s ostalim područjima Bosne i Hercegovine, zatim Hrvatske, Srbije i Crne Gore.

Početkom oktobra 1941. godine došao je na područje Kalinovika i aktivno učestvovao u formiranju Kalinovičkog partizanskog odreda i Okružnog komiteta KPJ za područje Kalinovik–Foča. Bio je politički komesar odreda i član Okružnog komiteta. Potom je učestvovao i u organizovanju Okružnog komiteta SKOJ-a i organa Narodne vlasti, od mesnih do opštinskih. Prisustvovao je partijskom savetovanju u Ivančićima, 7. i 8. januara 1942. godine.

Boriša je bio jedan od najzaslužnijih za očuvanje jezgra Kalinovičkog partizanskog odreda, koji je u proleće 1942. godine proživljavao veliku krizu pod snažnim udarom okupatorskih i kvislinških snaga. On je primenjivao novu taktiku borbe protiv neprijatelja – s manjim grupama delovati ilegalno u pozadini i političkom borbom i snažnim akcijama pridobijati mase za Narodnooslobodilački pokret.

Početkom jula 1942. godine Boriša je zajedno s Karlom Batkom, narodnim herojem, i ostalim rukovodiocima NOP-a ovog područja, proveo grupu od oko 40 boraca do Vrhovnog štaba NOP i DVJ, koji se, s proleterskim i udarnim brigadama, tada nalazio na terenu prozorskog sreza. Grupa koju su poveli nešto kasnije uključila se u sastav Desete hercegovačke udarne brigade, a Boriša je tada postao rukovodilac polit-odela brigade.

Krajem novembra 1942. godine, na Prvom zasedanju AVNOJ-a (Antifašističko veće narodnog oslobođenja) u Bihaću, Boriša je izabran za člana Antifašističkog veća narodnog oslobođenja Jugoslavije. Zajedno sa Desetom hercegovačkom brigadom, koja se nalazila u sastavu Glavne operativne grupe Vrhovnog štaba, Boriša je učestvovao u mnogim borbama tokom 4. i 5. neprijateljske ofanzive. Poginuo je 13. juna 1943. godine od avionske bombe, za vreme Bitke na Sutjesci, na reci Bistrici, nedaleko od Miljevine.

Sahranjen je u Grobnici narodnih heroja, u spomen-parku Vraca, na planini Trebević kod Sarajeva.

Za narodnog heroja proglašen je 22. jula 1949. godine.

(Viktor Kučan – „Borci Sutjeske“)

BITKA NA SUTJESCI

Spomenik borcima poginulim na Sutjesci „Dolina heroja“ na Zelengori

„U Bici na Sutjesci, u sastavu Operativne grupe divizija NOVJ, učestvovalo je šesnaest proleterskih i udarnih brigada iz raznih krajeva Jugoslavije (dvije iz Srbije, dvije iz Crne Gore, jedna iz Sandžaka, jedna iz Hercegovine, dvije iz Istočne Bosne, dvije iz Bosanske Krajine, tri iz Dalmacije i tri sa Banije). Brojno stanje čitave grupacije, zajedno sa ranjenicima i bolesnicima Centralne bolnice, iznosilo je ukupno 22.148 boraca (19.265 muškaraca i 2.883 žene). Ti podaci zasnivaju se na utvrđenim imenima boraca koji su učestvovali u Bici na Sutjesci. Za mesec dana trajanja bitke poginula su 7.543 borca (6.946 muškaraca i 597 žena, od kojih 352 bolničarke), a od završetka bitke do kraja rata poginulo ih je još 3.149. Socijalni sastav: 13.695 zemljoradnici, 5.165 radnici, 1.572 đaci, 367 studenti, 10 apsolventi, 97 učitelji, 40 profesori srednjih škola, 4 profesori fakulteta, 52 ljekari, 25 inženjeri, 89 pravnici, 2 arhitekti, 4 geometri, 2 farmaceuti, 2 veterinari, 6 agronomi, 14 književnici i publicisti, 8 novinari, 8 akademski slikari, 4 dramski umetnici, 2 muzičari, 48 tehničari, 302 službenici, 57 oficiri, 139 podoficiri, 29 pitomci, 1 pilot, 33 žandari, 10 sveštenici, 8 bogoslovi, 31 trgovac, 6 ugostitelji, 302 domaćice i 14 djece do sedam godina.

Nacionalni sastav: 3.295 Crnogorci, 5.220 Hrvati, 11.851 Srbi, 4 Makedonci, 21 Slovenac, 866 Muslimani, 757 Jugosloveni, 74 Jevreji, 3 Šiptari, 6 Česi, 5 Mađari, 3 Slovaci, 3 Rusini, 5 Poljaci, 9 Rusi, 10 Italijani, 4 Nemci, 2 Englezi, 1 Kanađanin, 1 Bugarin, 1 Irac, 1 Ukrajinac i 6 neutvrđeno. Teritorijalna pripadnost: 8.293 iz Bosne i Hercegovine, 3.337 iz Crne Gore, 8.925 iz Hrvatske (od toga: 5.195 iz Dalmacije, 733

iz Kninske Krajine, 2.179 sa Banije, 256 sa Korduna i 329 iz Like), 1.492 iz Srbije (od toga: 131 iz Vojvodine i 13 sa Kosova i Metohije), 21 iz Makedonije, 19 iz Slovenije, 38 iz inostranstva i 22 neutvrđeno.

Godina rođenja utvrđena je za ukupno 21.132 borca. Od toga: 14.245 ili 67% bili su mlađi od 25 godina, a 785 ili 4% stariji od 40 godina.

Za 6.610 boraca utvrđeno je da su u vreme Bitke na Sutjesci bili članovi KPJ i 4.065 članovi SKOJ-a, ukupno 10.675 ili 48% politički organizovanih. Od toga 755 predratni članovi KPJ.

Za narodne heroje proglašeno je 258 boraca i starešina, 20 su španski borci, 42 delegati na Prvom i 70 delegati na Drugom zasedanju AVNOJ-a.

USTAŠE PO DRUGI PUT ZAUZELE DUVNO

Po zauzimanju Duvna, ustaše su opet nakon godinu dana uspostavile vlast, koja je trajala do 19. decembra 1942. godine, kada su dijelovi Druge proleterske divizije oslobodili Duvno. Ustaško–domobranska posada poslije kraće borbe povukla se u neredu prema Posušju.

U periodu od 10. septembra do 19. decembra 1942. godine prestala je sa radom većina NOO. Samo ih je nekoliko nastavilo ilegalno djelovanje. Skoro svi kadrovi, partijski i skojevski, otišli su u jedinice NOV, tako partijska i skojevska organizacija u ovom periodu nije djelovala na duvanjskom području.

U ovom razdoblju, teror ustaša Crne legije u prvom redu usmjeren je protiv simpatizera i učesnika NOR-a. Tako su odmah po zauzimanju Duvna u gradu streljali šest partizanskih simpatizera. Duvno i duvanjsko područje nije dugo ostalo u rukama neprijatelja.[101] Stvaranjem prostora slobodne teritorije na području Zapadne Bosne, dijelova Like i Korduna, Titove države, kako su to područje nazivali okupatori, a centar u Bihaću, gdje je održano Prvo zasijedanje AVNOJ-a, nametala se strateška potreba da jedinice NOV oslobode Duvno i Livno. Vrhovni štab je smatrao da za oslobođenu teritoriju veliku opasnost predstavlja neprijateljski garnizon u Livnu, Šuici i Duvnu. Zato je naredio Štabu 2. proleterske divizije da oslobodi Livno, Šuicu i Duvno. Livno je oslobođeno 15. decembra. U noći između 17. i 18. decembra 1942. godine u Šuicu su ušli borci Druge dalmatinske udarne brigade, koja je bila u sastavu Druge proleterske divizije. Ustaška posada iz Šuice povukla se bez borbe u Duvno. Sutradan, 19. decembra 1942. godine jedinice Druge proleterske brigade poslije kraće borbe sa djelovima Petog ustaškog zdruga iz Prvog domobranskog dobrovoljačkog puka oslobodile su Duvno.

Poslije teškog poraza ustaša u Livnu, gdje su izgubili preko 700 vojnika, ustaške domobranske posade u Šuici i Duvnu zahvatila je panika, što pokazuju rezultati borbe za njihovo oslobađanje. U izvještaju zapovjedništva ustaške nadzorne službe Zagrebu

[101] AHM, Ud/K 39-2108, original u Arhivu VII, Beograd

od 21. decembra 1942. godine o zauzeću Duvna od strane partizana navodi se: „Povjereništvo ustaške nadzorne službe u Sarajevu javlja izvješćem od 19. prosinca da su partizani zauzeli Duvno. Skladišta su na vrijeme uništena, a naše su se postrojbe u redu povukle."

PARTIZANI PO DRUGI PUT OSVAJAJU DUVNO

Period od 19. decembra 1942. godine do 18. marta 1943, koliko je Duvno po drugi put u toku NOB bilo slobodno, predstavlja razdoblje u kojem su Duvnjaci ispisali najljepše stranice svoje istorije. U toku navedenog razdoblja Duvno je šest dana bilo i sjedište Vrhovnog štaba na čelu sa Josipom Brozom Titom. Bilo je stjecište hiljada izbjeglica, ranjenika i bolesnika. Boravište mnogobrojnih jedinica NOV i POJ (partizanski odredi Jugoslavije), kao i organa AVNOJ-a, CK KPJ i drugih organizacija i organa. Polovinom januara 1943. godine počela je 4. neprijateljska ofanziva koja je poznata pod njemačkim nazivom Weiss–I (Vajs) i Weiss–II. Cilj ove ofanzive bio je zauzimanje teritorije Titove države i potpuno uništenje NOV i POJ na čelu sa Vrhovnim štabom. Ova neprijateljska ofanziva u toku borbi pretvorila se u Bitku za ranjenike, koja je kulminirala u Bitku na Neretvi od 9. februara do 31. marta 1943. godine. Upravo u Duvnu je počela Bitka na Neretvi. Vrhovni komandant Josip Broz Tito u Duvnu je 8. februara 1943. godine izdao naređenje štabovima 1, 2. i 3. divizije da krenu u proboj preko Neretve i spasu 4.000 ranjenika i bolesnika, kao i veliki broj izbjeglica.

Vrhovni štab i drug Tito boravili su u Duvnu od 8. do 13. februara 1943. godine. Tog dana Tito je napustio Duvno i krenuo automobilom preko Blažuja, Eminova Sela, Paklina, Todorovića košara i u toku dana stigao u selo Kopčić.

U toku Bitke za ranjenike na području Duvna bio je smješten veliki broj izbjeglica iz Korduna, Banije i nekih područja Bosanske Krajine. Među izbjeglicama najviše je bilo žena, djece i staraca, čitave porodice. O zbrinjavanju izbjeglica, ranjenika, tifusara i drugih bolesnika brinuli su se narodnooslobodilački odbori na čelu sa Sreskim NOO, koji je u januaru 1943. godine formiran u Duvnu. Za predsjednika Sreskog NOO u Duvnu, na konferenciji seoskih narodnooslobodilačkih odbora, izabran je Franica Mašić, a za sekretara Vlajko Kovačević. Prve izbjeglice i ranjenici iz pravca Livna stigli su na duvanjsko područje 10. februara 1943. godine i bili su smješteni u Prisoju, Stipanjićima i Eminovu Selu. Kako se njihov broj povećavao, raspoređivani su i po drugim selima, a najviše u onim od Mokronoga do Kongore. Pristigli ranjenici Centralne bolnice na području Duvna mirovali su do 19. februara, jer borbe oko Prozora nisu dozvoljavale njihovu dalju evakuaciju u pravcu Rame.

POVRATAK IZ GLAMOČA – SRBI PONOVO U DUVNU

Srbi iz Duvna su zimu 1942/1943. proveli u zbijegu u Glamoču. U proljeće 1943. godine donesena je odluka da se vrate iz Glamoča na svoja ognjišta u Duvno, koje je tad bilo slobodna teritorija, pa je procijenjeno da su se stvorili uslovi za

povratak. Srbi su se vratili u svoja sela, u kojima su zatekli dosta zapaljenih kuća i opljačkanu imovinu. Usljed nedostatka osnovnih sredstava za rad i obradu zemlje, obnovu oštećenih kuća i štala i bez pokretne imovine, u selima su vladali glad, siromaštvo i bijeda. Nešto stoke su sačuvali u izbjeglištvu i sa sobom je vratili i to je bio bazični stočni fond, koji su morali da sačuvaju jer je bio osnov za povećanje stada.

SJEĆANjA I SAZNANjA DUŠANA KARANA O ZBIJEGU U GLAMOČ 1942. GODINE

Karan Dušana Dušan rođen je 1936. godine u selu Rašćani.

„Događaje koje sam doživio kao dijete od šeste do osme godine u Drugom svjetskom ratu dobro pamtim i dobro ih se sjećam, a posebno mi je ostalo u sjećanju kretanje zbijega prema Glamoču. Boravak u Glamoču i povratak iz Glamoča. O nekim događajima koji su se dešavali u tom periodu, koje ja nisam doživio ili nisam upamtio, saznao sam od mog starijeg brata i njegovih drugova, koji su stariji od mene 10 do 15 godina. Neki ratni događaji, koji nisu bili tabu-tema, ponekad su u 'odabranom' društvu prepričavani u nekim prilikama i druženjima.

Često u šali za sebe kažem da pamtim događaje od kada sam se rodio.

Odmah početkom rata 1941. godine ustaše su počele da hapse Srbe. Jedan od načina kako su Srbe zatvarali bio je pravdanje da se vrši regrutacija i mobilizacija vojnih obveznika.

Ustaška vlast je odmah po formiranju NDH, po svim selima, i u srpskim, postavila starešine sela. U Rašćanima je za glavara postavila Važić Marka Markicu. Kad je počela mobilizacija, stariji ljudi i glavar sela prihvatili su mobilizaciju koju je vlast provodila mobilišući momke kao obavezu koja mora da se poštuje. Čak su u želji da pomognu vlastima i sami stvarali atmosferu kako bi mobilizacija uspjela. Moj brat Luka-Đeđo bio je dvadeset prvo godište, ali je bio mali i mogao se predstaviti kao da je mlađi nekoliko godina i da ga ne mobilišu. Mobilisane Srbe odveli su u Duvno i zatvorili u neke prostorije u opštinskoj zgradi. Bilo je tu dosta Srba. Tu su zatvarani Srbi i iz drugih sela i iz grada. Stražar nad zatvorom bio je Anta Madunić, rastom nizak, sa puškom preko leđa, koja je bila duža od njega, nije bio teži od tridesetak kilograma. U zatvoru su bili, između ostalih, moj brat Đeđo, Đorđe Karan-Lakić, Zečević Đorđe-Galan.

Ustaška vlast je pored, navodno, regrutovanih, počela da hapsi i druge Srbe. Hapšenje Srba vršeno je raznim prilikama, jedna od njih je bila pazarnim danima tako što bi jedna grupa ustaša koji su poznavali Srbe, kad ih prepoznaju, na neprimjetan način, u masi naroda, kredom na leđima napravila neki znak i tako ih obilježila, a zatim idu druge ustaše, hapse i zatvaraju te Srbe.

U zgradi opštine, u zatvoru, u neuslovnim prostorijama, gdje su vršili i nuždu, bilo je nesnošljivo živjeti. Zečević Đorđe-Galan predložio je da on razoruža i skloni stražara Antu Madunića i da pobjegnu iz zatvora. Međutim, bilo je teško ubijediti sve

da se izvede ta akcija. Tu su bili sinovi imućnijih ljudi, Ninića, Stojanovića i drugih. Njihovi bi često dolazili i davali pare i podmićivali Antu Madunića u nadi da će njihove pustiti i da će ih moći otkupiti. Zbog toga su neki bili protiv predloga za bježanje.

Pošto je to bio početak ljeta, mnogo je bilo ljudi u zatvoru, pa su iz sela dolazili stariji ljudi da mole ustaške vlasti da se ljudi puste jer nema ko da radi, stoka pase ljetinu, nema poljara, nema ko da pokosi sijeno. U selima je bio haos. Ustaška vlast je počela ponekog da pušta, posebno poljare i neke ljude kojima nije imao ko da radi. Svi koji su pušteni imali su obavezu da se svakog ponedeljka jave, da donesu mislim da je bilo oko dvije hiljade dinara. Moj brat Đeđo uspio je da se nekako promuva sa poljarima i izvuče iz zatvora. Đeđo odluči da se više ne vraća u zatvor. I drugi nisu bili voljni da se vraćaju, ali stariji su ponovo vršili pritisak na njih da se vraćaju u zatvor jer vlast se mora poštovati. Ustaše su pretile da će onom ko se ne vrati zatvoriti, poklati djecu i porodicu. Zbog toga je na njih vršen pritisak da se vrate, da oni ne stradaju zbog njih. Đeđo je odlučio da neće da se vraća, izišao je u brdo iznad sela, vidi u selu nema mladih ljudi, sve starci. Krio se u brdu, jednog dana primijeti nedaleko od sebe iznad sela Đoku Lakića. Đoko se izvukao iz zatvora tako što je odglumio da je bolestan, da ima tegobe u stomaku, i doktor Ferić, koji je bio Hrvat i dobar čovjek, dao je nalaz da boluje opasnu bolest i da se pusti kući.

Kad su drugi vidjeli da se neki ne vraćaju, sve je bilo više ljudi koji se nisu vraćali u zatvor. Poslije određenog vremena, kad su ustaške vlasti primijetile da se mnogi ne vraćaju, puste sve Srbe iz zatvora u nadi da će ih ponovo sve pohapsiti kad za to dođe vrijeme.

Đorđe Lakić i Đeđo krenu u Vran planinu, tu naprave kolibu i tu su živjeli skoro cijeli rat. Kad su otišli, kupili su od Ljube Važića-Kikina pušku, koju je Ljubo donio kad se raspala jugoslavenska vojska, u kojoj je on bio na odsluženju vojnog roka. U planini je bilo dosta stoke i oni su živjeli na hajdučki način u Vranu. Pridružilo im se još dosta ljudi, ne mogu da se sjetim ko su sve bili, ali znam da su bili: Aco Važić, Muharem Dilaver, Stanišić Luka-Lukšić i Bilanović Luka-Radin.

Istina o Muharemu Dilaveru nikad nije utvrđena. Naime, kad je suđeno Omeru Dilaveru za učešće u zločinu u selu Cebari, Dilaver Omer je tvrdio da je nad jamom u Cebari bio i Muharem Dilaver. Ta tvrdnja nije prihvaćena, ali su ostale nedoumice.

U tim planinskim hrvatskim selima upadali su u selo, u kuće, izvodili ljude i na razne načine dolazili do oružja i hrane. Đoko Lakić je bio ogorčen na Hrvate jer mu je sestra koja je živjela u Cebari bačena u jamu sa petoro njene djece. Bilo je još njegove rodbine koja je u selu Cebara stradala od ustaša.

Krajem 1942. godine razvijao se partizanski pokret, mi smo živjeli u nekom strahu od ustaša. Bježali smo u planinu, pa se vraćali u selo. Često smo spavali noću u polju u kukuruzima.

U Rašćanima je bilo preko dvjesta momaka i mlađih ljudi, pa je i za ustaše bilo teško da u selu naprave akciju bez većih jedinica.

Jednog dana, poslije Gospojine, zbog prijetnji ustaša pobjegli smo u Ljubušu. Došli smo do jednog velikog doca, koji smo zvali 'Mazalovac'. Tu smo noćili. Ja sam spavao sa Jovom, Bajinim i Šćepinim ocem. Jovo je mene stavio ispred sebe na konja, a moj brat Aćim, koji je tri godine bio stariji, išao je pješke. Sjećam se da je zbjeg dalje krenuo prema Vranu. Kasnije nas je neko vratio prema Zvirnjači i Ravnom, tu smo prenoćili. Sjećam se da je u tom zbijegu bilo dosta ovaca, konja, na kojima su bili tovari stvari koje su se moglo natovariti. Odatle krenemo preko Malovana, spustili smo se u Glamoč, to jest u selo Dolac, tu nas je sačekao Vojin Babić, mislim da je bio šumar. On nas je rasporedio po kućama u Mladiškovcu i Dubravama. Mi smo bili u Mladiškovcu, sjećam se da su Peričići bili u Dubravama. Samo je Račuć ostao u Blagaju kod Kupresa. Tu je pravio samare za konje.

U zbijegu u Glamoč bili su svi Srbi iz sela ispod Ljubuše, i to: Eminova Sela, Oplećana, Srđana, Rašćana, Mandina Sela, Lipe i Kongore.

Đeđo, Đoko i drugi koji su bili u Vranu tu su ostali do 1944. godine. Oni su pratili zbjeg koji se kretao prema Glamoču i pojedinci su dolazili u Glamoč u posjetu porodicama. Jednom kad su dolazili Aco i Đeđo u Glamoč da nam donesu hrane naišli su na partizane koji su ih zarobili i htjeli da im sude.

Ja i moja majka, kad smo čuli da su Đeđo i Aco zarobljeni, išli smo da ih tražimo. Našli smo Borišu Kovačevića, koji je bio tad u Glamoču, sjećam se da mu je na glavi bila troroga kapa. Boriša je napisao neki papirić i Stole Karan je sa papirićem otišao da ih oslobode. Međutim, u kući gdje su bili Aco i Đeđo, kad je selo napadnuto, partizani su se povukli iz te kuće, a u kući su zaboravili Acu i Đeđu. Kuća je bombardovana, sve je srušeno, a Aco i Đeđo su bili neozleđeni: pocrnili su od dima i nisu se mogli prepoznati. Aco i Đeđo su poslije velike sreće oslobođeni i vratili su se u Vran.

Ustaše su napale Glamoč i zauzeli ga. Nas su tad poslali u selo Rore, koje je na kraj polja prema Drvaru. U proljeće 1943. ponovo smo se vratili u Duvno, u svoja sela. Prenoćili smo u Mokronogama, a zatim smo krenuli ispod sela Kuk, Lug, Letke itd., svako prema svome selu. Situacija na ratištima u Rusiji se promijenila, Staljingrad je pao. Poslije promjena na Ruskom frontu, svi su morali da misle kako će da se ponašaju. Kad smo došli u selo Rašćani, naša kuća je izgorela. Kad su me skinuli sa konja, pao sam na zemlju i nisam mogao da se dignem. Tri dana sam se oporavljao dok sam prohodao. Mi smo se smjestili u staru kuću Karan Bože-Obada. Ja sam spavao sa starim Lukom. Nisu bile sve kuće zapaljene, ali su sve bile opljačkane. Kasnije je iz Vrana došao Đeđo i napravio nam neku kolibu. Bilo je to vrijeme gladi i bijede. Zavladao tifus, ljudi su umirali, sahrana je bilo skoro svaki dan. Nije imao ko da sahranjuje mrtve. Jedan broj ljudi bolestan, drugi u partizanima. Od tifusa su nestajale cijele porodice. Mi smo preživjeli sve te bolesti i zbjeg.

Poslije Bitke na Sutjesci neki ranjenici nisu znali gdje da se oporave i tražili su sigurna mjesta. U Vran su svraćali ranjeni Milisav Radiša, Važić Sava i drugi i tu su se oporavljali. Kad je Sava Važić postavljen za komandanta, svi su otišli u partizane.

Đoku Lakića su bili rasporedili u neku dalmatinsku jedinicu. Njemu je tu bilo monotono, nije bilo nekih borbenih akcija, a on je htio da bude neki komandant. Pošto je bio nezadovoljan, vratio se u selo.

Đeđo, koji je povremeno dolazio iz jedinice u selo da nam obezbjedi drva i hranu, zajedno sa Đokom krene u Ramu da nabave soli, hrane. Đoko je u toku rata oženio Hrvaticu Ivu iz sela Zlopolja, koje se nalazi blizu Vran planine. Đoko je odlučio da te kobne noći prenoći kod Ante u Zlopolju. Đeđo nije htio i molio je Đoku da i on ne noćiva. Kad je Đeđo ujutro došao kod Đoke, njega tamo nije bilo. Ante ga je obavijestio da su te noći Đoku odvele ustaše. Đokino tijelo nikad nije pronađeno. Neka jedinica partizana iz Duvna išla je da ga traži, ali bez uspjeha.

Đeđo se poslije vratio u svoju jedinicu u partizane, koja se nalazila na Raduši. Tad je na Raduši bio Tito, Koča Popović...

Đeđo je poslije izvjesnog vremena ponovo došao iz vojne jedinice da nam obezbjedi drva za zimu, koja je bila hladna, bila je to 1944. godina, još je bio rat, ali mu se nazirao kraj. Luka-Đeđo je pokupio nekoliko konja u selu. Zajedno sa još nekim ljudima iz sela krenuo je u Vran planinu da dotjera drva. Kad su stigli na planinu i ušli u šumu, dočekale su ih ustaše koje su još bile u Vranu. Sve drvare su pretresle, poskidali sa ljudi i konja sve što im je odgovaralo, uzeli su najbolje konje i ljude puste kući, a samo su Đeđu ostavili jer su ga prepoznali.

Drvari su stigli u selo, a Đeđe nema. Niko ništa ne priča šta se desilo. Ja vidim iznad kuća iz brda silazi Đeđo u donjem vešu. Kad se približio, primijetimo ogrebotine po licu i krvavu košulju.

Đeđo nam je ispričao šta se desilo tog dana u Vranu. Ustaše su poslije, kad su druge ljude pustili, krenuli prema njemu da ga na brzinu svežu i što dalje odvedu u šumu. Đeđo je vidio da mu spasa nema i naglo je trznuo rukama, sa kojih su popustili vezovi, koji nisu bili dobro vezani i pobjegao je u šumu. On je kroz šumu bježao i sa njima se dozivao preteći im za to što su pokušali da mu urade. Poslije je Đeđo o tom događaju spjevao pjesmu *Geganovci hvataju Đeđu*."

Izjavu autoru Dušan Karan dao u Beogradu 2012. godine

POPIS ŽRTAVA DIREKTNOG TERORA, SAVEZNOG ZAVODA ZA STATISTIKU

Savezni zavod vršio je popis žrtava direktnog terora na osnovu evidentiranih žrtava u matičnim knjigama rođenih, u kojima su poslije rata upisivani podaci o smrti i način na koji je ona nastupila, što je bila zakonska obaveza. Kao žrtve direktnog terora prijavljivani su umrli nad kojima je izvršen teror, progon, zbjegovi i slično. U navedenom popisu žrtava terora upisani su svi Srbi koji su poginuli i umrli od 1943. do 1944. od posledica ubijanja i terora, oboleli u zbijegu u Glamoču i poslije povratka odatle umrli.

Na osnovu podataka iz popisa SUBNOR-a, objavljenog u knjizi Milana Bulajića „Ustaški zločini genocida“, strana 678–679, ubijeni u 1943. i 1944. godini u Duvnu su:

Red. br. Prezime/ime oca/ime Mjesto i god. rođenja Godina i mjesto stradanja

1. Zdilar Ljube Ilija Eminovo Selo 1939. 10. 10. 1943. Emin. S., streljali ga Njemci
2. Zdilar Ljube Nevena Eminovo Selo 1930. 10. 10. 1943. Emin. S., streljali je Njemci
3. Zdilar Pere Stana Eminovo Selo 1939. 10. 10. 1943. Eminovo Selo, streljali Njemci
4. Zdilar Pavla Draginja Oplećani 1919. 10. 10. 1943. Emin. S., streljali Njemci
5. Zdilar Stojana Slavko Eminovo Selo 1936. 10. 10. 1943. Emin. S., streljali Njemci
6. Zdilar Stojana Ruža Eminovo Selo 1938. 10. 10. 1943. Emin. S., streljali Njemci
7. Zdilar Stojana Slavka Eminovo Selo 1940. 10. 10. 1943. Emin. S., streljali Njemci
8. Zdilar Tome Rade Eminovo Selo 1883. 10. 10. 1943. Emin. S., streljali Njemci
9. Zdilar Pere Draginja Eminovo Selo 1894. 1943. Golinjevo, ubile je ustaše
10. Zdilar Pere Milan Eminovo Selo 1892. 15. 7. 1943. Duvno, streljale ustaše
11. Milisav Bože Mirko Eminovo Selo 1910. 1943. ubijen u Livnu
12. Gligorić Jove Cvita Golinjevo 1897. 1943. Eminovo Selo
13. Gligorić Pere Ruža Vrilo 1913. 1943. Eminovo Selo
14. Mišković Bože Milica Baljci 1914. 1944. Duvno
15. Mišković Bože Pero Baljci 1935. 1943. Duvno
16. Mišković Mile Stana Vukovsko 1924. 1944. Baljci
17. Velimir Todora Anđa Malovan 1907. 1943. Baljci
18. Zečević Šćepan Kongora 1875. 1944. Kongora, streljali Njemci
19. Stanić Nike Božica Oplećani 1925. 1943. Kupres
20. Stanić Nike Mijo Oplećani 1915. 1943. Kupres

Spisak umrlih od tifusa i bolesti poslije vraćanja iz zbjega u Glamoču 1941–1944. godine, popisanih kao žrtve torture:

1. Ćevap Cvijo selo Baljci 1903–1943. poginuo kao civil u Ravnom
2. Velimir Marka Todor Baljci 1900–1943. umro u Duvnu
3. Velimir Mile Gavrilo Baljci 1930–1933. umro u Duvnu
4. Velimir Rade Trimun Baljci –1942. poginuo kao civil u Baljcima
5. Velimir Pere Bijela Duvno 1910–1942. ubijena kod kuće u Baljcima
6. Bilanović Luke Branka Duvno 1939–1943. ubijena u Mandinu Selu

7. Bilanović Luke Branko Duvno 1937–1943. ubijen u Mandinu Selu
8. Bilanović Luke Božo Duvno 1935–1943. ubijen u Mandinu Selu
9. Milisav (Karan) Ruža 1873–1942. umrla u Mandinu Selu
10. Milisav Milana Vasilija 1898–1943. umrla u Lipi
11. Važić Šćepana Svetko 1930–1943. umro u Rašćanima
12. Milisav Stojana Božo Eminovo Selo 1885–1942. umro u Eminovu Selu
13. Savić Jovana Jovo Eminovo Selo 1883–1942. umro u Eminovu Selu
14. Zdilar Dragutina Željka Eminovo S. 1941–1943. umrla u Eminovu Selu
15. Gligorić Jovice Pero Eminovo Selo 1942–1943. umro u Eminovu S.
16. Milisav Nikole Ruža Lipa 1927–1943. umrla u Lipi
17. Milisav Sime Nikola Lipa 1900–1943. umro u Lipi
18. Bilanović Jove Mara Mandino Selo 1880–1942. umrla u Mandinu Selu
19. Bilanović Nikole Mitar Mandino S. 1922–1944. umro u Mandinu Selu
20. Simić Stojana Marko Mokronoge 1935–1944. ubijen u Mokronogama
21. Stanić Save Simo Oplećani 1865–1941. ubijen kod kuće u Oplećanima
22. Karan Đure Dušan Rašćani 1901–1944. umro u Rašćanima
23. Karan Ile Mila Rašćani 1936–1943. umrla u Rašćanima
24. Karan Ile Rade Rašćani 1888–1943. umro u Rašćanima
25. Karan Ile Dušan Rašćani 1944. umro u Srđanima
25. Karan Ilije Smiljana Rašćani 1926–1943. ubijena u Rašćanima
26. Karan Jove Stana Rašćani 1882–1943. umrla u Rašćanima
27. Karan Jove Ilija Rašćani 1872–1943. umro u Rašćanima
28. Karan Mije Pero Rašćani 1943–1943. umro u Rašćanima
29. Karan Nikole Stana Rašćani 1914–1943. umrla u Rašćanima
30. Karan Pere Marko Rašćani 1888–1943. umro u Rašćanima
31. Karan Pere Savo Rašćani 1895–1942. umro u Rašćanima
32. Karan Todora Luka Rašćani 1886–1943. umro u Rašćanima
33. Milisav Petra Sava Rašćani 1870–1942. umrla u Rašćanima
34. Stanišić Laze Jovo Rašćani 1880–1943. umro u Rašćanima
35. Stanišić Marka Božo Rašćani 1882–1943. umro u Rašćanima
36. Stanišić Marka Tomo Rašćani 1888–1943. umro u Rašćanima
37. Važić Jove Nikola Rašćani 1880–1943. umro u Rašćanima
38. Važić Nike Mijo Rašćani 1921–1943. umro u Rašćanima
39. Važić Nikole Staka Rašćani 1879–1942. umro u Rašćanima
40. Važić Rade Joka Rašćani 1872–1943. umrla u Rašćanima
41. Važić Sime Luka Rašćani 1889–1943. umro u Rašćanima
42. Važić Šćepana Đorđe Rašćani 1928–1943. umro u Rašćanima
43. Vulić Jakova Sava Rašćani 1932–1943. umrla u Rašćanima
44. Savić Pere Jovo Srđani 1882–1943. umro u Srđanima
45. Važić Bože Boja Srđani 1881–1942. umrla u Rašćanima

Stižu i vijesti o stradanju partizana na Sutjesci, gdje je bila i Peta crnogorska proleterska brigada, u kojoj je bila najviše Srba iz Duvna. Poslije vijesti sa Sutjeske, pristižu i ranjenici Srbi iz Duvna. U selu nisu smjeli da se pojave, Nijemci su već bili od 18. marta 1943. zauzeli Duvno. Mnogi borci koji su bili ranjeni morali su da se kriju po selima, a neki spas traže u Vranu, gdje je bila Vranska četa. U Vranu su se neki ranjenici oporavili.

NjEMAČKA VOJSKA I USTAŠE TREĆI PUT ZAUZIMAJU DUVNO

Period drugog oslobađanja Duvna završio se 8. marta 1943. godine. Tog dana čelni dijelovi njemačke SS divizije „Princ Eugen" ušle su u Duvno, koje su posljednji napustili Komanda mjesta i Sreski NOO. Sa jedinicama SS divizije u Duvno je došao novi okupator, koji nije birao sredstva da zaštiti svoje interese. Duvno je za njemačkog okupatora imalo izuzetan strateški položaj zbog blizine boksitnih rudnika u okolini Ličtice, koje su Njemci eksploatisali. Oni su smatrali da su boksitni rudnici direktno ugroženi ako partizani prodru dalje od Duvna u pravcu Mostara. Zbog boksita, kasnije zaštite svojih jedinica u srednjoj Dalmaciji, vrlo grčevito su branili Duvno od oslobodilačkih napada jedinica NOV. Igrom slučaja, istog dana, 8. marta 1943. godine, kad su u Duvno ušle okupacione snage, Njemci su donijeli odluku da njihova vojska preuzme zaštitu boksitnih rudnika jer više nisu imali povjerenje u Italijane. Upravo su iz Duvna njemačke jedinice krenule na zaposjedanje rudnika boksita. U zapovijesti Štaba SS divizije „Princ Eugen" od 16. marta 1943. godine potčinjenim pukovima između ostalog se kaže: „Prva divizija treba da zaštiti rudarsko područje boksita zapadno od Mostara od unutrašnjih i vanjskih napada i da garantira neometano iskorišćavanje ove oblasti."[102] Kad je izdao ovu naredbu, štab divizije se nalazio na Kolu.

ZLOČIN NjEMACA NAD RANjENICIMA U ZLOPOLjU

Glavnina ranjenika Centralne bolnice prebacivala se u dolinu Rame, od Mokronoga preko Zvirnjače. Zbog žestokih borbi koje su jedinice NOV vodile sa neprijateljem na samom prilazu Prozoru i Šćitu iz pravca Gornjeg Vakufa, Vrhovni štab je bio prisiljen da usporava prebacivanje ranjenika na područje Prozora. Zato su ranjenici mirovali skoro tri nedelje na prostoru Duvno – Prozor, sve do 5. marta, kada je konačno donesena odluka da se sa svim ranjenicima ide preko Neretve. Zbog navedenih razloga, jedan broj ranjenika Centralne bolnice i poslije 5. marta nalazio se razasut po duvanjskim selima. Preostali ranjenici, bolesnici i jedan broj izbjeglica i ranjenici koji su se nalazili u bolnici Devete dalmatinske divizije krenuli su 5. i 6. marta prema Neretvi iz Mandina Sela, preko Ljubuše, Zlopolja i Sovića i dolinom Doljanke izbili na Neretvu u Jablanici.[103]

[102] Zbornik, tom 12, knjiga 3, str. 181.
[103] Zbornik, tom 12, knjiga 3, str. 181.

Vita Cvetković o tome piše: „Za organizovanje evakuacije ranjenika Štab Devete dalmatinske divizije odredio je svog referenta saniteta dr Vladimira Beljakova i političkog komesara divizijske bolnice Raška Mijana. Oni su upravo preduzeli evakuaciju djela ranjenika i bolesnika od Mandina Sela (dr Beljakov smatra da je po selima oko Duvna i Livna bilo oko 850 ranjenika i bolesnika iz divizijske bolnice, zajedno sa ovim što su izostali od Centralne bolnice. Od toga je bilo 200 teških, koji su se morali prenositi na nosilima).“[104]

Nakon obavljanja priprema, posljednji ranjenici iz Mandina Sela su 5. i 6. marta evakuisani na Ljubušu odnosno Zlopolje, gdje su razmješteni po kućama hercegovačkih pastira. Zbog čestog mijenjanja naredbi u vezi s pokretom ranjenika prema Sovićima odnosno Jablanici, kao i zbog stalnog napada neprijateljske avijacije, a i bjega većeg broja nosača ranjenika iz okolnih sela, ranjenici su se u Zlopolju zadržali duže nego što je bilo planirano. Nijemci su iznenada 12. marta napali bolnicu na Zlopolju i sve one koje su zatekli žive poubijali. U dnevnom izvještaju italijanskog oficira za vezu pri komandi njemačkih trupa u Hrvatskoj od 12. marta 1943. godine u borbama jedinice NOV u zapadnoj Bosni, na sektoru Prozor, a i doline Neretve, u borbama i aktivnostima 369. njemačke divizije između ostalog se navodi: „Izviđački odred upotrebljen u pravcu Zlopolja, odbio neprijateljsku grupu od 350 ljudi prema istoku a da nije pretrpio gubitke. Naneti gubici: 74 mrtva, 30 ranjenih, 35 žena uhapšeno, 1 dezerter. Divizija namjerava produžiti gonjenje neprijatelja do padina Vran planine.“[105]

U času napada Nijemaca u Zlopolju je bilo oko 1.000 ranjenika, bolesnika, izbjeglica, djece i dr. Nijemci se nisu dugo zadržali u Zlopolju jer se Treći bataljon Pete dalmatinske brigade iz sastava Devete divizije ubrzo pojavio, poslije čega su se Nijemci razbježali.

Prema nekim izvorima, spominje se cifra od oko 300 ubijenih na Zlopolju, što se ne može uzeti kao tačno jer se ne slaže sa većinom izvora iz NOV, kao ni neprijateljskih. Prema navedenim dokumentima, žrtava ratnog zločina od strane 369. njemačke divizije za Zlopolje nije bilo više od dvije stotine.

Centralni izvještaj datiran je u 21 sat, 12. marta 1943. godine, što znači da je zločin u Zlopolju izvršen 12. marta, jer su izvještaji slati svakog dana.

PARTIZANI PO TREĆI PUT ZAUZIMAJU DUVNO

Kapitulacijom Italije 8. septembra 1943. Duvno je opet došlo u središte vojnopolitičkih zbivanja NOV. Jedinice NOV pod komandom Štaba 4. operativne zone Hrvatske iskoristile su kapitulaciju italijanske vojske i oslobodile Split i čitavo splitsko

[104] „Neretva“, zbornik radova, knjiga treća, Vita Cvetković: U koloni sa ranjenicima, Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1965, str. 492–496.

[105] Zbornik, tom 4, knjiga 11, str. 433, Beograd 1965.

područje. Za dalji razvoj NOB-a kapitulacija Italije imala je izvanredno značenje, jer je NOV došla do velike količine naoružanja, municije, ratne opreme i živežnih namirnica, što je omogućilo naoružavanje velikog broja novih boraca. Vrhovni štab je odlučio da područje Splita što duže održi slobodnim. Ovo područje nije moglo duže biti slobodno ako je njegovo najbliže zaleđe, Livno i Duvno, pod neprijateljskom vlasti. Zbog toga Vrhovni štab naređuje Prvoj proleterskoj diviziji da krene sa travničkog područja prema Dalmaciji i sudjeluje u odbrani slobodne teritorije splitskog područja. Poslije uspješno obavljenih borbenih zadataka na području Aržanog, od polovine septembra Vrhovni štab naređuje Prvoj proleterskoj i Četvrtoj krajiškoj diviziji da u sudejstvu sa Devetom dalmatinskom divizijom u što kraćem roku likvidiraju neprijateljske garnizone u Livnu, Duvnu i Kupresu. Štab Prve proleterske divizije daje u zadatak Prvoj proleterskoj brigadi da oslobodi Duvno. Noću, 2. oktobra, 1, 2, i 3. bataljon Prve proleterske brigade bez borbe su ušli u Duvno, iz kog su pobjegle dvije satnije ustaša iz sastava Petog ustaškog stojećeg zdruga, kom je komandant bio ustaški dopukovnik Rafael Boban. U dnevnom izveštaju 15. njemačkog brdskog armijskog korpusa od 5. oktobra 1943. godine između ostalog piše: „SS divizija 'Princ Eugen'. Duvno (20 km jugoistočno od Livna) palo pred nadmoćnijom bandom (sa protivtenkovskim topovima, talijanskim tenkovima, minobacačima), ustaške jedinice iz Livna i Duvna vratile se u Posušje.“[106] Tako je Duvno treći put oslobođeno u toku NOR-a na duži period, koji je trajao do 5. decembra 1943. godine.

FORMIRANjE DUVANjSKOG NOP-a

Poslije 2. oktobra 1943. godine Duvno je postalo sastavni dio oslobođene teritorije u jugozapadnoj i srednjoj Bosni. U centru tog područja, u Jajcu, održano je Drugo zasijedanje AVNOJ-a, na kojem su donesene istorijske odluke o državnosti socijalističke Jugoslavije. U ovom periodu u Duvnu su formirani Sreski NOO i Komanda mjesta. U isto vreme aktivno je radio i Kotarski komitet SKOJ-a Duvno, osnovan početkom septembra 1943.

U jesen 1943. godine na području Duvna djelovale su manje grupe boraca, pretežno Duvnjaka i manji broj Dalmatinaca, Livnjaka i Hercegovaca. Naredbom Štaba 8. korpusa NOVJ 30. oktobra 1943. godine od ovih grupa formiran je u Paklinama Duvanjski NOP odred. Pri osnivanju odred je imao dvije čete, koje su brojale oko 70 boraca. Za komandanta odreda postavljen je Matko Šeremet, rodom iz sela Lusnić kod Livna. Za političkog komesara, nakon desetak dana od osnivanja, postavljen je Vlajko Kovačević. Odred je od osnivanja bio podređen Štabu 9. korpusa. Duvanjski NOP odred bio je veoma značajan za dalje širenje NOP-a na teritoriji

[106] „Dalmacija u NOB-u“, knjiga 8, str. 884, Split 1984.

Duvna. Pri odredu su se nalazila i rukovodstva Sreskog komiteta SKOJ-a, kao i Sreskog NOO, koji je morao napustiti Duvno poslije zauzeća od strane Nijemaca i ustaša 5. decembra 1943. godine.

Poslije pada Duvna 5. decembra 1943. godine i Livna u neprijateljske ruke, Vrhovni štab je hitno prebacio Prvu proletersku brigadu sa područja Travnika na područje Duvna jer je prijetila velika opasnost da neprijatelj zauzme Kupres i da tako pod njegovu kontrolu dođe čitava komunikacija Duvno–Kupres i dalje prema Travniku, što bi direktno ugrozilo i Jajce, gdje su se tad nalazila sva vrhovna rukovodstva NOP-a.

Brigada je već u noći između 7. i 8. decembra sa tri bataljona napala Duvno, ali ga nije uspjela osloboditi jer su Nijemci i ustaše pružili vrlo jak otpor. Napad je ponovljen i iduće noći, ali opet bez uspjeha. Prva proleterska brigada nije uspjela da oslobodi Duvno, ali je ipak uspjela da zadrži neprijatelja do 13. decembra da ne prodre u pravcu Šuice i Kupresa, što je u toj situaciji bilo najvažnije. Sve do 25. decembra Prva proleterska i Treća krajiška brigada Prve proleterske divizije, Druga brigada Šeste divizije i Sedma brigada Desete divizije NOVJ vodile su vrlo krvave borbe sa njemačkim i ustaškim snagama oko Šuice. U svim ovim borbama sudjelovao je Duvanjski odred, koji je bio stacioniran u Paklinama, a zatim Trebiševu i Zlopolju.

ČETVRTI PUT USTAŠE I NjEMCI ZAUZIMAJU DUVNO

Od 5. decembra 1943. godine u Duvnu je opet uspostavljena ustaška vlast. Za logornika je postavljen Niko Ivić Biladić, za tabornika Dragan Sučić, za predsjednika kotara Jezildžić. Odmah po osvajanju Duvna 5. decembra Nijemci su formirali jedan specijalni bataljon, koji su nazvali „Kaznena ekspedicija“.

Najteži zločin Nijemci su izvršili 16. decembra 1943. godine nad hrvatskim stanovništvom sela Kuk i Lug. Povod za svirepi zločin bila je borba koju su dan ranije vodili borci duvanjskog NOP odreda protiv njemačke vojske na sektoru sela Kuka i Luga, u kojoj su Nijemci pretrpjeli gubitke. Njemačka „Kaznena ekspedicija“ u tim selima skupila je muško stanovništvo, zatvorila ga u jednu pojatu, u koju je bacila bombe, a zatim je i zapalila. U pojati su izgorjela 84 stanovnika tih sela.

Od početka 1944. godine Duvanjski odred je vojne akcije izvodio sa Sedmom krajiškom NOU brigadom, koja je u januaru poslata na područje odreda zbog stalnih pritisaka neprijateljskih jedinica jer je u toku bila 6. neprijateljska ofanziva.

ZLOČIN NjEMAČKE VOJSKE NAD SRBIMA U DUVNU

Srbi u Duvnu bili su na meti svih okupatorskih vojska i njihovih saveznika ustaša. Ustaše su izvršile zločine nad srpskim narodom na način i u obimu koji nisu mogli da urade ni najokoreliji zločinci koji su bili u okupatorskim snagama. Međutim,

Srbi su bili žrtve svih osvajača i okupatora jer su slobodarski narod i nijednom okupatoru se nisu pokoravali.

Bilo je mnogo Srba koji su bili žrtve ustaša i Njemaca i drugih fašističkih formacija. Bilo je mnogo masovnih i pojedinačnih zločina. Pojedinačne slučajeve teško je konačno utvrditi i po broju i po mjestu zločina. Poslije rata pravili su se popisi žrtava fašističkog terora i popisi žrtava na strani fašističkih okupatora i njihovih domaćih saveznika. Popise i registre žrtava fašističkog terora vršili su organi SUBNOR-a, a popis žrtava je 1966. godine obavio Savezni zavod za statistiku. Popis koji je radio Savezni zavod za statistiku nije dovršen do kraja i taj izveštaj nisu usvojili nadležni organi. I u jednom i u drugom popisu ima nedostataka, međusobnih neslaganja. Popisi nisu vršeni po istom metodu i nisu koristili iste ili slične izvore. Savezni zavod za statistiku podatke je crpio iz matičnih knjiga žrtava. Matične knjige su vođene u mjestu rođenja žrtve. Tako da se neke žrtve koje su živjele u Duvnu, a mjesto rođenja je neka druga opština, u popisu žrtava vode u opštini u kojoj su rođene. U popisu je navedeno, pored osnovnih podataka, i mjesto i način stradanja žrtve. Upoređujući oba spiska i spiskove po selima na području duvanjske opštine, može se doći do približno tačnih podataka o broju žrtava, istovremeno koristeći i druge popise koje su vršile vjerske i druge organizacije.

Zbog navedenih okolnosti nemoguće je utvrditi tačan broj žrtava fašističkog terora i sigurno je da se sve žrtve nikad neće evidentirati, kao ni utvrditi mjesto i vrijeme njihovog stradanja.

Masovni zločini nad Srbima civilima desili su se, pored već navedenih koje su izvršile ustaše, i u februaru 1944. godine. Te zločine su počinili njemački vojnici. Oni su u februaru 1944. godine, poslije okršaja sa partizanima u selu Oplećani, uhapsili i odveli Srbe iz sela Oplećana, Srđana i Rašćana u razne neprijateljske logore u NDH i Evropi.

Njemačka vojna formacija, koja je bila stacionirana u Duvnu, u februaru 1944. godine (na Kalandoru) izvršila je napad na partizane u selu Oplećani. U tom periodu partizani su bili na području Kupresa, Livna i Duvna i noću su sišli u sela Vedašić i Oplećane radi obezbjeđivanja hrane i drugih potreba. Njemačka vojska je obaviještena o boravku partizana u navedenim selima. Odmah je krenula u akciju i sukobila se s partizanima. Partizani, jedinica Duvanjsko–livanjskog odreda, uspjela je da se izvuče iz obruča, ali su u tom sukobu imali gubitaka. Poginuli su komandant odreda Matko Šeremet iz Livna, komesar odreda Nikola Vulić iz Srđana i borac Milisav Perica Peruško iz Lipe, a imali su i ranjenih. Umesto poginulog Šeremeta za komandanta odreda postavljen je Mijo Bilandžija.

Poslije sukoba sa partizanima Njemci su krenuli u akciju hapšenja Srba iz sela Oplećani, Srđani i Rašćani radi odmazde. Nisu raspoznavali nacionalnu pripadnost ljudi u selima, hapsili su sve redom, Srbe, Hrvate i Muslimane. Hapsili su muškarce i stare i mlade. Svi koji su bili uhapšeni odvedeni su u Duvno i zatvoreni u samostan katoličke crkve. Tu je izvršena neka provjera, jedan broj Hrvata i Muslimana je

odmah pušten, neki Srbi su uspjeli da se sakriju, pobjegnu u toku prevoza ili iz samostana gdje su bili zatvoreni.

U izvještaju Omera H. Sefića iz Mostara od 3. marta 1944. godine o političkim i opštim prilikama u Mostaru, koji je uputio Velikoj župi Hum u Mostaru, između ostalog piše: „Na 11. veljače prilikom čišćenja okolice Duvna od strane njemačke vojske uhićene su 33 osobe pod sumnjom da su potpomagale partizane. Svi uhićeni su bili dovedeni u Mostar, a 12 ih je zadržano u Širokom Brijegu. Narodni zastupnik g. Ilija Pile-Ančić obratio se Velikoj župi Hum, koja je izdala pismeni prijedlog štabu da se uhićeni puste na slobodu budući da su hrvatske vlasti u Duvnu zajamčile da su uhićene osobe mirni žitelji, a ako se među njima nalazi sumnjiv, da će hrvatske vlasti povesti izvide i primijeniti odgovarajuće mjere.“ U izvještaju se dalje navodi da je Ančić naišao na poteškoće, pa se zbog toga obratio promidžbenom uredu u Mostaru, kojim je rukovodio navedeni Sefić. „Uhapšeni su pušteni kućama osim njih nekoliko: jedan manji broj za koji se ustanovila očita krivica bit će zadržani. Uhićeni su uglavnom muslimani i katolici i nekoliko pravoslavaca.“[107]

U zatvoru su zadržani Srbi i Muslimani. Od Srba je kući vraćeno dvoje do troje, a ostali su sprovedeni u logore, većina u logor Staro sajmište u Zemunu.

Uhapšeni Srbi odvedeni su u logore u NDH, a neki u logore po Evropi.

U logor Staro sajmište zatvoreni su:

1. Karan Miloša Mijo-Miško 1922. iz Rašćana
2. Karan Ile Todor-Kulica 1992. iz Rašćana
3. Važić Stevo iz Rašćana
4. Bilanović Jove Vlatko iz Srđana
5. Vulić Ilije Petar iz Srđana
6. Draško Ilije Milan iz Oplećana
7. Draško Đorđa Pero iz Oplećana
8. Važić Marka Tomo iz Oplećana.

U druge logore:

9. Draško Dušan iz Oplećana, odveden u logor u Njemačkoj
10. Važić Ilije Sava iz Rašćana, u logor na Pagu, uspio je da pobjegne i priključio se NOP-u
11. Važić Nikola-Ninića iz Rašćana, u logore u Dalmaciji, uspio je da pobjegne i priključi se NOP-u
12. Vujinović Laze Dejan iz Duvna, u sukobu je ranjen, bio je interniran u logore u Njemačkoj.

Iz Oplećana uhapšeni su i odvedeni u logor Staro sajmište Muslimani: Husak Seferović, Salko Seferović, Juso Seferović, Hasan Seferović, Fadžan Selim i Salko Ajdinović iz Duvna, koji se tog dana zatekao u Oplećanima.

[107] AHM, UD/K 11-556, original u Arhivu 7, Beograd

U logoru su poginuli Seferović Ibre Hasan, rođen 1906, i Fadžan Bećira Selim, rođen 1926, ostali Muslimani su preživjeli.

U logoru na Banjici u Beogradu zatvoren je Zelen Mirko iz Cebare. Uhapšen je u Beogradu, gdje se zatekao kao kurir NOP iz Bosne. Mirko je iz logora interniran u logor u Norveškoj, gdje je preživio rat i vratio se u Srbiju. Živi u Batajnici, u Beogradu.

Draško Dušan je iz logora Staro sajmište interniran u logore u Njemačkoj. Preživio je rat. Koloniziran je u selo Obrovac, Bačka Palanka. Umro je u Obrovcu 2011. godine.

Logore su preživjeli Srbi: Važić Stevo, Važić Sava, Važić Nikola, Draško Milan, Draško Dušan i Zelen Mirko, koji su svjedoci stradanja Srba iz Duvna u logorima širom Evrope.

Kad su 1944. saveznički avioni bombardovali Beograd, u logoru Staro sajmište stradali su:

1. Karan Miloša Mijo-Miško, 1906, iz Rašćana
2. Karan Ile Todor, rođen 1926, iz Rašćana
3. Bilanović Jove Vlatko, rođen 1903, iz Srđana
4. Vulić Ilije Petar, rođen 1927, iz Srđana
5. Važić Marka Tomo, rođen 1927, iz Oplećana
6. Draško Đorđa Pero, rođen 1924, iz Oplećana.

Zločini Njemaca u opštini Duvno, u registru SUBNOR-a Duvno, Arh. X 13.2 Ib-20:

7. Simić Stojana Marko, star četiri godine, ubili ga Njemci 1943. u Mokronogama
8. Zdilar Dragutina Anđa, stara dve godine, ubili je Njemci u Eminovu Selu 11. decembra 1944.
9. Zdilar Ljube Ilija, dijete, ubili ga Njemci 1944. u Eminovu Selu.

LOGOR STARO SAJMIŠTE

Logor Sajmište nalazio se na lijevoj obali reke Save, naspram Savskog mosta, na mestu gdje je 11. septembra 1937. otvoren Prvi beogradski sajam. U logoru je od oktobra 1941. do jula 1944. godine ubijeno blizu 32.000 Srba i 8.000 Jevreja. Napušten nakon njemačkog bombardovanja Beograda 6. aprila, sajamski prostor se nalazio nekoliko kilometara od Zemuna, na teritoriji koja je ušla u sastav Nezavisne Države Hrvatske. Ona je na zahtev Njemaca tu teritoriju ustupila i na njoj dozvolila uspostavljanje logora. Upravu nad logorom imao je njemački SS.

U početku je logor bio samo za srpske Jevreje, da bi se kasnije proširio i na druge političke osuđenike, komuniste, partizane i četnike. Bio je aktivan od oktobra 1941. do jula 1944. godine.

Nakon što su i poslednji Jevreji u njemu ubijeni, logor mijenja namjenu i postaje prihvatni logor za političke zatvorenike. Većina zarobljenika kasnije će biti deportovana na prinudni rad u Norvešku, Njemačku i manje radne logore u centralnoj Srbiji. Sajmište je tako pretvoreno u glavni „distributivni centar“ radne snage iz čitave Jugoslavije. Manji broj političkih zatvorenika i partizana poslat je u Mauthauzen i Aušvic. Oko 2.900 zatvorenika iz Jasenovca nakon što su proglašeni radno nesposobnima vraćeni su u Jasenovac, gde su i ubijeni. Prema istoričaru Milanu Koljaninu, 31.972 zatočenika prošla su kroz logor između maja 1942. i jula 1944. Velika većina su bili Srbi iz Hrvatske i Bosne, ali je bilo i drugih, Hrvata, Bošnjaka, Grka, Albanaca i Jevreja. Za kriminal je bilo optuženo 30 zatočenika, a za 247 nije moguće utvrditi razlog hapšenja.

Između januara 1943. i jula 1944. u logor je dovedeno još 15.300 zarobljenika, najveći deo iz NDH i iz okupirane Srbije.

Prilikom bombardovanja Beograda aprila 1944, Sajmište je direktno pogođeno. Poginulo je između 80 i 120 logoraša. Narednih nedelja zatvorenici su prebacivani u druge logore, a 17. maja 1944. Njemci predaju upravu logora policijskim snagama NDH. Tokom narednih meseci logoraši su transportovani u logor u Vinkovcima, a 26. jula 1944. Sajmište je zvanično napušteno.

SVJEDOČENjE SIME KARANA O HAPŠENjU SRBA U SELU RAŠĆANIMA 1944.

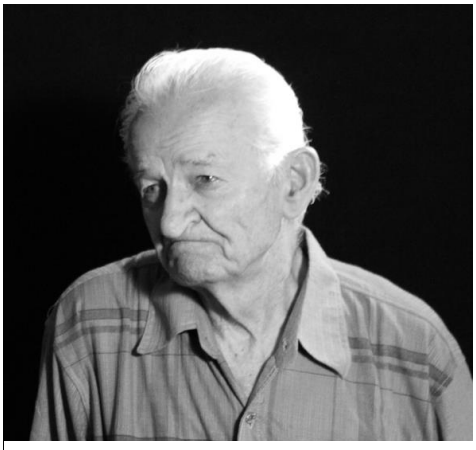

Karan Bože Simo iz Rašćana, rođen 1923. godine

„Početkom 1944, u februaru mjesecu oko Kalandore, bila je zima, partizani su sišli u selo Vedašić da bi uzeli hranu. Odlučili su da u Vedašiću prenoće. Neko je iz sela obavijestio Njemce da su partizani u Vedašiću. Njemci su blokirali sela Vedašić, Oplećane i Srđane, došlo je do sukoba između Njemaca i partizana. Poslije sukoba Njemci su izvršili hapšenja po selima Oplećani i Srđani i krenuli prema selu Rašćanima. U tom sukobu između Nijemaca i partizana poginuli su komandant Šeremet, Nikola Vulić, komesar odreda, i Perica Milisav, борац. U našu kuću su u večernjim satima prethodnog dana došli Vlajko Kovačević i Novica Zečević. Kod nas su prenoćili. Naša kuća je oštećena, zapaljena je 1942, krov je nekako smlaćen. Rano ujutru dotrčo je do naše kuće Mitar Savić da obavijesti Vlajka da su Njemci napali partizane. Vlajko i Novica su krenuli kroz selo, prema Bilanovićima, i preko Debelog vrha, sjećam se, bilo je malo

snijega i uspjeli su da iziđu neopaženo prema Vranu. Ja krenem kroz selo, ne znam kuda da idem. Krenem preko njiva, dolaca i glavice, kad vidim kod Ćevapove kuće, koja je bila pored ceste, idu tenkovi. Ja se pregrnuo nekim ćebetom, i krenem prema Stanišićima. Vidim da Todor sa krošnjom sijena na leđima ide ispred ovaca prema polju, nastojeći da izmakne u polje prije nego što Njemci stignu. Krenem i ja u polje i dođem do njiva Bilobrk, legnem za jednu gomilu kamenja, na gomili smet snijega i posmatram prema selu, da vidim šta će se dešavati. Vidim da se ispred mene nalazi Mijo-Miško Karan, koji takođe bježi od Njemaca. Miško je od mene bio udaljen možda 50 do 100 metara, na Idžinom Bilobrku pokušao je da pređe preko njiva koje su na uzvišenju i da se izgubi iz vidokruga sela i Njemaca, ali su ga Njemci opazili, bili su ispod karanskog bunara. Njemci na njega pripucaše, nešto mu viču, galame, on se uzvrtio, ne zna šta da radi, oni opet zapucaše, ja galamim i vičem da legne, Miško me nije poslušao ili me nije čuo, vrati se prema Njemcima, oni ga strpaše u neko vozili i odvedoše u nepoznatom pravcu. Tako je Miško otišao iz sela Rašćana i u njega se nikad više nije vratio.“

Simo Karan

LIVANjSKO–DUVANjSKI NOP ODRED

Radi objedinjavanja u jedan veći odred koji bi bio sposoban za opsežnije vojne akcije, 11. aprila 1944. godine formiran je Livanjsko–duvanjski NOP odred u selu Lusniću u Donjem livanjskom polju. Novoformirani odred imao je četiri bataljona. Dotadašnji Duvanjski NOP odred u novom odredu postao je Drugi duvanjski bataljon. Za komandanta Duvanjskog bataljona postavljen je Božo Mišković, koji je povučen iz Pete crnogorske brigade radi jačanja vojnog kadra na duvanjskom području.

Livanjsko–duvanjski odred od osnivanja do 17. jula 1944. godine bio je pod komandom Štaba 5. korpusa NOVJ, kada je stavljen pod komandu Štaba 9. dalmatinske divizije, pod čijom je komandom ostao do oslobođenja Duvna.

KONAČNO OSLOBOĐENjE DUVNA

Kakvu su sudbinu imali Srbi u Duvnu može se zaključiti iz svih opisanih zločina i stradanja u Duvnu. U Duvnu su Hrvati činili preko 85% stanovništva opštine i Srbi sa oko 5% stanovništva Duvna nisu bili nikakva pretnja hrvatskom narodu ni NDH. Na samom početku rata iskazali su svoju lojalnost NDH, nadajući se da će ona poštovati i štititi sve svoje građane. Hrvatski narod se otvoreno stavio na stranu fašističke vojske i u prvim mjesecima Drugog svjetskog rata ustaše su počinile zločine i genocid nad srpskim narodom u Duvnu. Spiskovi žrtava, kao i način i mjesto ubijanja govore o stravičnim zločinima kojima su Srbi u Duvnu bili izloženi.

Koliko je Duvno bilo jako uporište Njemačke i ustaške vojske krajem 1944. godine, poslije kapitulacije Italije, kad se ratu nazirao kraj i poraz fašističke Njemačke bio izvjestan, može se vidjeti iz izvještaja o borbama za oslobođenje Duvna u oktobru i novembru 1944. godine.

Borbe za konačno oslobođenje Duvna trajale su preko mjesec dana, od 14. oktobra do 15. novembra 1944. godine, i dio su borbi za oslobođenje Dalmacije, koje je vodio Osmi korpus NOVJ uz pomoć partizanskih odreda s tog područja, 29. hercegovačke divizije, jedinica mornarice i avijacije NOVJ. Kroz čitavo to vrijeme na području duvanjske opštine vođene su danonoćne borbe sa jakim njemačkim i ustaškim snagama, kao i sa dosta brojnom ustaškom (Kapuličinom) milicijom. Najteže borbe vođene su oko samog grada, mosta na Šuici kod sela Kovača, Brišnika, kao i na čitavom području ceste Duvno – Posušje.

Datumom početka borbi za oslobođenje Duvna može se smatrati 9. oktobar 1944. godine. Tog dana je štab Devete dalmatinske divizije izdao naredbu podređenim jedinicama za napad na Livno. Poslije oslobađanja Livna, 10. oktobra, štab Devete divizije odlučio je da odmah napadne Duvno. Donoseći ovakvu odluku imao je u vidu da je Livno relativno lako oslobođeno i da će isti slučaj biti i sa Duvnom. Tok borbi za oslobođenje Duvna pokazao je da je ova procjena štaba Devete divizije bila pogrešna. Pokret jedinica Devete divizije u pravcu Duvna počeo je u noći između 12. i 13. oktobra 1944. godine. Tog dana u Duvnu su se nalazile sledeće neprijateljske snage: jedna oklopna njemačka jedinica sa 11 tenkova iz 118. lovačke divizije, dijelovi šestog ustaškog zdruga i jedan broj ustaške milicije.

Kao važnu stratešku tačku most na rijeci Šuici u Kovačima branio je jedan vod Nijemaca sa dva tenka i stotinak ustaških milicionera.

Osim Duvna i Kovača, i u nekim selima bilo je dosta neprijateljskih vojnika čije su jedinice razbijene u borbama oko Livna.

Napad na Duvno izvršila je Treća dalmatinska udarna brigada uz pomoć Četvrte splitske brigade. Kovački most napadala je Trinaesta južnodalmatinska brigada. Osiguranje iz pravca Aržana držala je Deseta dalmatinska brigada iz sastava Dvadesete divizije NOVJ.

Jedan bataljon Livanjsko–duvanjskog odreda držao je položaje iznad Šuice. Duvanjski bataljon zauzeo je položaje iznad Letke radi eventualnog napada ustaške milicije.

U napadu na Duvno sudjelovala je i artiljerija Devete divizije, kao i avijacija NOVJ.

Neprijatelj je u svojoj odbrani Duvna imao čvrstu namjeru da ga po svaku cijenu zadrži, jer je gubljenjem Livna ugrožena njegova bočna odbrana unskog pravca kojim su se povlačile njemačke jedinice. Namjera štaba Devete divizije NOVJ bila je očistiti sav teren od Livna do Duvna od neprijateljskih vojnika i sabiti neprijatelja u sam grad da bi se koncentričnim udarom zauzelo Duvno. Ishod borbi za Duvno pokazao je da je ova procjena štaba Devete divizije bila pogrešna.

Duvno su tačno u ponoć 14. oktobra 1944. godine sa sjevera, zapada i istoka napala dva bataljona Treće dalmatinske udarne brigade, dok se Treći bataljon utvrdio u Kolu da bi spriječio eventualno bježanje neprijatelja iz grada i da bi u slučaju neprijateljske intervencije iz pravca Kovača štitio bok jedinica koje su napadale Duvno. Borba je počela artiljerijskom vatrom, a zatim je pješadija izvršila juriš. Pod silnim jurišom boraca NOV neprijatelj je napustio vanjske položaje odbrane Duvna i povukao se prema franjevačkom samostanu, odakle se vrlo uspješno branio, uz presudnu moć tenkova. Deveta divizija nije raspolagala odgovarajućim naoružanjem za borbu protiv tenkova, što je bilo odlučujuće za ishod borbi. U zoru su jedinice NOV bile prinuđene da se povuku iz grada. Isti rezultat borbi bio je na mostu na Šuici u Kovačima. Noću 15. i 17. oktobra 1944. godine napadi su ponovljeni, ali Duvno nije bilo oslobođeno niti je most pod Kovačima pao u ruke boraca Trinaeste južnodalmatinske brigade.

O žestini borbi za Duvno govori se i u depeši Štaba 9. divizije od 18. oktobra 1944. godine: „Duvno smo tri noći uzastopno napadali. Neprijatelj se ogorčeno branio pješadijom i sa 11 tenkova. Polovinu tenkova smo uništili, što oštetili. Još se neprijatelj drži jedino u manastiru. Jutros je dobio pojačanje.“[108]

U izvještaju Zapovjedništva glavnog stožera domobranstva od 19. oktobra 1944. godine o napadu partizana na Duvno između ostalog se kaže: „Odbijena su dva jača napada na Tomislavgrad, koje je neprijatelj izvršio uz potporu zrakoplovstva. Neprijateljski pritisak na ovo mjesto se pojačava. Posada Tomislavgrada je pojačana.“[109]

Poslije trećeg neuspjelog napada na Duvno, Treća dalmatinska i Trinaesta južnodalmatinska brigada po naređenju Štaba 9. divizije nastavile su borbe na čišćenju područja duvanjske opštine od ostataka neprijateljskih jedinica i od ustaških milicija. Štab divizije došao je do zaključka da treba očistiti područje oko Duvna od neprijateljske vojske i da treba obratiti pažnju na cestu Posušje – Duvno, odakle je neprijateljski garnizon u Duvnu dobijao pomoć, a neprijatelj će bez oslonca i pomoći izvana i bez većih borbi morati s vremenom da napusti Duvno.

Jedinice Devete dalmatinske NOU divizije oslobodile su Duvno 15. novembra 1944. godine nakon mjesec dana neprekidnih borbi sa raznim neprijateljskim jedinicama. Borbe su vođene ne samo oko grada već i na području čitave opštine, a posebno na cesti Duvno – Posušje. Borbe su bile vrlo oštre i krvave jer je neprijatelj pokazao nevjerovatnu upornost da zadrži Duvno. Jedinice Devete divizije, kao i borci Livanjsko–duvanjskog odreda pokazali su izuzetnu hrabrost u toku tridesetodnevne borbe za oslobođenje Duvna.

Onog dana kad je Duvno oslobođeno za mnoge Duvnjake borbe nisu prestale. Veliki broj njih u raznim jedinicama NOV borio se protiv neprijatelja sve do konačnog oslobođenja zemlje 15. maja 1945. godine. I na samom duvanjskom području i dalje

[108] Zbornik, knjiga 34, str. 311, VII, Beograd
[109] Ibidem, str. 683.

su trajale borbe protiv Kapuličine ustaške milicije, koja je brojala nekoliko stotina preživjelih ustaša.

Srbi iz Duvna u Drugom svjetskom ratu borili su se u redovima partizana od samog početka rata. Srbi iz Duvna bili su u mnogim jedinicama NOV, koje su nosile imena svih područja bivše Jugoslavije. Bile su to jedinice nazvane po područjima: dalmatinske, crnogorske, sandžačke, krajiške, hercegovačke i dr., a bilo je i onih kao što su štapske, prištapske, glavna bolnica i drugi nazivi. Mnogi Srbi i Srpkinje iz Duvna, koji su većinom bili zemljoradnici i domaćice, u ratu su postali komandiri i komandanti jedinica, politički komesari... U toj oslobodilačkoj vojsci od boraca su napredovali do činova pukovnika i potpukovnika. Učestvovali su u mnogim bitkama za oslobođenje gradova i sela na teritoriji cijele Jugoslavije, što se može najbolje vidjeti po nazivu mjesta gdje su mnogi poginuli. Najviše ih je bilo u jedinicama: Pete proleterske udarne crnogorske brigade i Devete krajiške. U jedinicama NOV učestvovalo je od 250 do 300 Srba i Srpkinja sa područja opštine Duvno. U NOV, prema utvrđenim spiskovima, poginulo je 90 Srba.

Dosta srpskih porodica dalo je više boraca. Da samo istaknem nekoliko porodica koje sam našao u tekstovima izjava i izvještaja, i to: od članova porodice Važić Mije Ninića petoro je otišlo u NOV, dvoje poginulo, Važić Pere otišla su trojica, Vulić Marka Zeke šestoro, Đorđa Bilanovića Karadže četvoro, dvoje poginulo, Mande Bilanović-Bošković poginula su četiri sina; Dušan Stanišić sa tri sina, Dušan poginuo, itd.

SVJEDOČENjA BORACA UČESNIKA NOR-a 1941–1945.

Svjedočenje Luke Važića iz sela Rašćani

Intervju dao Milanu Karanu i Peri Važiću 28. marta 2011.

Važić (Pere-Perice) Luka, rođen 1924. u Rašćanima, borac 1. bataljona Pete crnogorske proleterske udarne brigade. Učesnik rata od 1942, svjedoči:

Borci NOR, snimljeno u Bjelovaru 1946, stoje braća: Ilija, Stojan i Luka Važić. Sjede: Pero Važić-Perica u posjeti sinovima i Vojin Vulić

„

Rat me je 1941. godine zatekao u mom rodnom selu Rašćanima. Živio sam u seljačkoj porodici. Prvih dana rata u cijelom selu osjećali su se strah i zabrinutost. Krajem maja 1941. ustaše su upale u selo i uhapsile šest momaka, i sa njima Milisav Stanka, koji je u Prvom svjetskom ratu učestvovao kao dobrovoljac u srpskoj vojsci, kao i u bitkama u probijanju Solunskog fronta.

Uhapšeni momci su odvedeni i čuo sam priču da ih je odveo neki Bilandžija. Odvedeni se nisu nikada vratili u svoje selo.

Poslije ne sjećam se koliko vremena pohapšeno je dosta ljudi iz sela i odvedeni su u zatvor u Duvno. U zatvoru su bili nekoliko dana. Ne znam kako i ko ih je pustio, ali su oslobođeni i vratili su se kući u selo. Krajem juna i početkom avgusta 1941. u selo su dolazile tužne vijesti o stradanju Srba u Cebari, Mokronogama i drugim mjestima gdje su Srbi živjeli na području opštine Duvno.

Mi iz Rašćana, kad smo saznali za takve zločine, pobjegli smo u planinu Ljubušu. Ustaše su znale da smo pobjegli u planinu i pokušavali su da nas nekako

nagovore da se vratimo, ali nismo povjerovali u te priče i nismo htjeli da se živi predamo tim zlikovcima, ustašama.

Poslije učinjenih neviđenih zločina nad Srbima u navedenom periodu, vjerovatno se situacija nešto promijenila i ustaše su krenule da na drugi način unište Srbe, to jest da nas koje nisu pobili prekrste. Za prekrštavanje Srba bio je zadužen fratar iz crkve u Kongori i neki predstavnici ustaške vlasti. Srbi su poslije dosta ubjeđivanja morali da prihvate zahtjev ustaša da pređu u katoličku vjeru, jer je to bio jedini način da oni koji su preživjeli dva talasa masovnog ubijanja ostanu u životu. I tako su Srbi bili prinuđeni da se prekrste (promjene vjeru), odnosno da prime katoličku vjeru.

Srbi iz sela Rašćana počeli su da idu u katoličku crkvu u selo Kongora. Srbi su prilikom prihvaćanja katoličke vjere crkvi morali da daju neki prilog, i to u novcu ili nešto od pokretne imovine ili stoke. Većinom su davali ovcu, ovna, jagnje, tele i slično. Moj otac je dao jednu od najboljih ovaca.

Ja sam nekoliko puta išao u crkvu u Kongoru. Mi Srbi smo učili katoličke molitve i kako treba da se krstimo i pratimo službu u crkvi. Posebnih obreda prekrštavanja nije bilo, jer kažu ne može 'krst na krst', u suštini ispovedamo istu vjeru hrišćanstva, ali na drugim osnovama. Većinom je pored svakog Srbina u crkvi bio po jedan Hrvat, koji je bio kao mentor.

Kad su Srbi počeli da uzimaju katoličku vjeru, idu u katoličku crkvu, krste novorođenčad u katoličkoj crkvi, situacija se smirila i opasnost za Srbe je ako ne prestala, onda se smanjila.

U selu Rašćani se u tom periodu krio Zelen Stevo Pipica, koji je uspio da iziđe iz jame u koju je bio bačen. Stevo je u Rašćanima imao udatu sestru, za Karan Dušanom, njegova je kuća bila pored naše. Stevo se preko dana krio u planini. Niko u selu nije smio znati gdje se krije. Hranio ga je Neđo Stanišić. Neđo je bio najmenik kod Bilanović Luke (Stojanovića), koji su bili bogati. Neđo je iz njihove kuće nosio hranu Pipici u Ljubušu.

Iz Kaurske jame, koja se nalazi iznad Mokronoga, izišao je Miloš Simić. Preko nekih veza saznalo se da je on izišao iz jame i da ga treba zbrinuti. Naš Rade je jedne noći sa konjem otišao u Ljubušu i iste noći doveo Miloša u našu kuću. Tu u našoj kući Miloš se krio jedno vrijeme.

Preživjeli svjedoci zločina bili su najugroženiji, pa je njihovo skrivanje moralo da bude u najvišoj tajnosti. Ja nisam znao da se on krije u našoj kući. Ali sam jednog dana na planini, kad sam čuvao ovce, ugledao čovjeka neobrijanog, nepodšišanog, sa brkovima, i bio sam se poplašio. Bio je to Stevo Pipica. Nikad nisam nikom smio da pričam o tom susretu.

Negdje krajem 1941. godine, ne znam kako, u našu kuću su došli Mustafa Latifić i Vojin Zirojević iz Livna, koji su bili organizatori ustanka i formiranja NOO i organizacije partizanskih jedinica na području Livna i Duvna. Oni su u našoj kući održali sastanak na kom je donijeta Odluka o formiranju NOO. Pretpostavljam da je

veza sa partizanima uspostavljena preko Miloša Simića iz Mokronoga, koji se jedno vrijeme krio u selima Ravnom i Vukovsku.

Poslije formiranja NOO, oformljene su straže iznad sela. One po mojoj procjeni nisu imale neku veliku ulogu u bezbjednosti sela. Poslije formiranja NOO, održavane su veze sa partizanskom komandom. Neki su se ljudi uključivali u te jedinice.

U ljeto 1942. godine, mislim poslije Petrovdana, partizani su oslobodili Duvno. Mi smo bili u brdu iznad sela. Ustaše su povlačeći se iz Duvna preko planine Ljubuše prema Vran planini prošle iznad naših položaja nad selom Rašćani, mi smo ih posmatrali kako bježe. Neko od naših je zapucao prema njihovoj koloni i pogodio jednog ustašu. Ustaša je smrtno pogođen i njegove ustaše ga nisu nosili već su ga ostavili na mjestu pogibije. Mi smo ubijenog ustašu sahranili u jamu Orlovaču.

Partizani se nisu dugo zadržali u Duvnu, možda mjesec do dva dana i morali su da se povlače. Duvanjski odred je djelovao na području sela: Ravnog, Zvirnjače, Vukovska. Partizani su morali da se povlače iz Duvna pred jakim ustaškim snagama. To povlačenje i ponovno zauzimanje Duvna od ustaša mislim da je bilo krajem ljeta, početkom septembra 1942. godine. Ustaše su krenule prema našem selu. Primijetili smo da se jedna velika kolona ustaša kreće iz grada prema našem selu. Primijećeni su odmah od rijeke Šuice od Prosina, kad su se približili selu, razvili su se u strelce. Bilo ih je mnogo. Mislim da ih je predvodio Luburić. Svi Srbi iz sela koji su bili pokretni pobjegli su u planinu Ljubušu.

Ustaše su ušle u selo, počele su da ga pale, gorile su kuće. U selu su pobile sve starce koji nisu uspjeli da pobjegnu. Ustaše su u Rašćanima i Mandinu Selu (Bilanovićima) tad ubili oko 15 staraca.

Poslije učinjenih zločina napustili su selo i otišli prema gradu. Ja, Marko Karan i moj brat Ilija došli smo na glavicu Suvog vrha, odakle smo mogli da posmatramo šta se dešava u selu. U selu su gorile neke kuće i štale. Hrvati su počeli da pljačkaju selo. Moj brat Ilija imao je pušku, sišao je za jednim Hrvatom koji je natovario konja sa ukradenim stvarima i pošao da bježi. Ilija ga je stigao i poslije prepiranja ubio. Šta je bilo sa tijelom ubijenog ustaše ne znamo.

Mi muškarci koji smo bili organizovani u straže i sposobni za vojsku krenuli smo prema Vranu, a narod sa stokom i ostalim stvarima koje je mogao ponijeti krenuo je prema vrhu planine Ljubuše, gdje su ostali dva do tri dana i poslije toga narod je dobio od partizana obaveštenje da krene u zbijeg prema Glamoču.

Mi koji smo činili partizansku stražu krenuli smo kao vojnici preko Ljubuše prema Ravnom i preko Paklina, Ostrošca i Borovog polja pošli prema Livnu, koje je bilo slobodna teritorija. Poslije nekoliko dana i Livno je bilo ugroženo, pa smo preko brda Brdine iza Malovana krenuli za Glamoč. Tamo smo zatekli naše iz sela Rašćani, Mandina Sela i Srđana. U međuvremenu je u Glamoč stigla i Peta proleterska crnogorska brigada. Mnogi Srbi koji su bili sposobni i nju su se uključili.

Petoj proleterskoj brigadi priključilo se dosta Srba iz Duvna, kao i Muslimana koji su bili u Duvanjskom odredu.

Želim da opišem to što sam upamtio o ranjavanju i pogibiji boraca iz Duvna koji su bili u Petoj proleterskoj crnogorskoj brigadi.

Među prvima je poginuo Karan Milan Gale, Simarića sin. U septembru/oktobru godine 1942. otišao je u patrolu sa još nekim Crnogorcima. Kao patrola zapalili su drvo (oganj), uzeli su nekoliko vojnika i krenuli u izvidnicu. Na tom zadatku naišli su na ustaše, došlo je do pucnjave, mi smo istrčali da pomognemo, ali ustaše su bile brojnije i nismo uspjeli da ih spasimo. U toj akciji izginula je cijela patrola. Brigada je dalje krenula preko Mliništa, Jezera, Zijameta. Zijamećani su bili dobri ljudi. Oni nisu bili ni četnici ni partizani. Branili su svoje područje. Naši zamalo da se sa njima nisu počeli tući. Kasnije smo se družili i svi su prešli u Peti bataljon. Oni su izabrali svoje komandire, komesare. Bili su stvarno dobri ljudi. Brigada je krenula prema Skender Vakufu, Teslići, Tešnju. Iz Tešnja smo krenuli ubrzanim maršom prema Korićanima, prema Travniku. Tu smo noćili i uveče smo napali Turbe. Turbe nismo mogli uzeti. Njemci su ujutro otvorili vatru iz topova koji su bili u Travniku, koji nije daleko od Turbeta. Nekako smo uspjeli da se izvučemo i krenemo prema Prozoru. U Prozoru su bili Talijani. Prozor nismo mogli uzeti i vratili smo se u Šćit. Iz Šćita smo krenuli ponovo na Prozor. Tu je poginuo Karan Ilija Kekec i ranjen je Rade Važić Ninića, kao i Lazo Stanišić Čolića.

Brigada je dalje krenula na Ostrožac više Konjica. Tu na jednoj padini oko Konjica smo se dva, tri dana ganjali sa ustašama. Jedan dan odlučeno je da se uzme Konjic. Jedna desetina dobrovoljaca bombaša, među kojima je bio Milan Važić Ninić. Ustaše su bili dosta blizu. Tu su nas svaki dan gađali štukama. Svaki dan oko deset sati pojavi se „roda“, (avion) iz Sarajeva, i po nama bacaju bombe. Mi smo bili iznad Konjica. Najpre su bacali bombe po šumi. Kad bacaju bombe po šumi mi se sklonimo u selo, kasnije su počeli da bacaju bombe i po šumi i po selima. Nismo imali drugog izlaza, već front približimo ustaškim položajima. U toj borbi poginuo je Milan Ninić, kao i svi dobrovoljci bombaši.

Mi smo na tom bojištu tad imali dosta municije koju smo donijeli sa Prozora. Poslije smo se prebacili kod Lisičića. Tu smo imali sukob sa četnicima. Tad sam imao dovoljno municije. Svako veče dobijao sam 'bulu' municije. Mogao sam da dejstvujem non-stop. Samo sam mijenjao cijevi na mitraljezu. U toj borbi sa četnicima poginuo je Luka Bilanović Ćućan. Sa područja Konjica krenuli smo prema Nevesinju, na kom sam ranjen. Na Nevesinju su poginula dvojica Eminovčana, zaboravio sam kako su se zvali. Poslije Nevesinja krenuli smo ka Andrijevici. Kod Andrijevice je 1944. godine poginuo Pero Savić Đurkić iz Srđana. Kuća Đurkića bila je u Srđanima, između Šikića i Vulića kuća. Baković Ilija je ranjen na Mojkovcu. Bio je najmenik kod Miloša Simića. Njega i Muju Đuguma pozvala je hrvatska vlast u vojsku.

Umesto hrvatskim vojnim vlastima otišli su u Livno i prijavili se u partizane kod Vojina Zirojevića i Mustafe Latifića.

Mujo je bio meni pomoćnik na mitraljezu. Imao je kokošiji vid. Noću je slabo vidio. Često mi je bio teži od mitraljeza. Bio je dobar i disciplinovan vojnik. Nosio je uvijek preko puške pun sanduk i pun ranac municije. Mujo je bio poznat po tome da porciju i kašiku nikad nije ostavljao i uvijek je taj pribor bio kod njega.

Prema mojim saznanjima, u Petoj proleterskoj crnogorskoj brigadi bilo je 176 boraca iz Duvna. Napisana je knjiga o toj brigadi i u njoj se vjerovatno nalazi spisak svih boraca.

Ljubo Karan Simarić bio je konjovodac. Ranjenik. Raspoređen pri kuhinji, pa mi je često davao da jedem, posebno kad je u obroku bilo mesa. Partizani su jedno vrijeme imali hrane. Bilo je dosta stoke po selima i planinama. Da smo bili u ravnici, mislim da bismo od gladi pomrli.

Što se tiče nacionalnog sastava Pete proleterske brigade, u 1. bataljonu, u prvim godinama rata, koliko ja znam, bila su samo dva Hrvata. Ilija Baković iz Mokronoga i drugom se ne sjećam imena. Mislim da je bio iz Baljaka ili Šuice.

Ispričati sve što sam prošao, preživio i upamtio o ratu i ratnom putu Pete proleterske crnogorske brigade, ta priča bi trajala dugo. Mogu samo da kažem da je najteže bilo na Sutjesci. Od nas oko 200 boraca 1. bataljona Pete proleterske crnogorske brigade, kad smo izišli sa Sutjeske na Vučevo, bilo je samo 26 boraca, ostali su izginuli ili su ranjeni. Sutjeska je bila pravi pakao.

Poslije bitke saznao sam da je naš 1. bataljon Pete crnogorske proleterske brigade pridodat Prvoj dalmatinskoj brigadi, sa zadatkom da probije obruč na Sutjesci. Zadatak Pete proleterske crnogorske brigade bio je da preuzme ranjenike, a Treća sandžačka i Deseta hercegovačka da budu zaštita. Mi smo probili front, ali niko nije za nama krenuo. Kakav je to bio metež, niko to ne može da opiše.

Tad je na Sutjesci bilo 5.500 ranjenika. Partizani nikad nisu ostavljali ranjene, mrtve su sahranjivali. Neprijatelji su se stalno pitali kako partizani ratuju po nekoliko dana, a nemaju mrtvih i ranjenih.

Poslije te bitke pao je moral među borcima, promijenili su se odnosi. Sve je manje bilo dobrovoljaca za neke akcije. Moral je do tada bio veliki, borci su se takmičili ko će više puta biti dobrovoljac.

Poslije pada Italije stanje na frontu se promijenilo. Moral se vratio, brojčano stanje vojske se povećalo. Bilo je mnogo naroda, omladine, žena, djevojaka koje su se prijavljivale kao dobrovoljci. Ali nisu se mogli svi primiti u jedinice.“

GOLI OTOK I VRIJEME INFORMBIROA

Što se tiče razloga zbog kojih sam bio zatvoren kao informbirovac, mogu da vam kažem da moja krivica nije postojala. Jednostavno, nisam bio kriv.

Poslije završetka rata ostao sam kao aktivno vojno lice u JNA. Odmah poslije rata išao sam u vojne škole i na kurseve. Neko vreme sam bio na školovanju u Bjelovaru. Poslije završene vojne škole, gdje sam dobio čin kapetana, bio sam raspoređivan u jedinice. Bilo je dosta prekomandi i na kraju sam bio raspoređen u Makedoniju, u Skoplje. U Makedoniji sam bio pri komandi brigade, na čelu odeljenja za formiranje vesova i rodova vojske. U sastavu jedinice imao sam oko trideset oficira. Naš zadatak je bio da razrađujemo planove za formiranje i organizovanje određenih jedinica i vesova prema planovima razvoja oružanih snaga.

U planu je razrađivano sve, od pertli za cipele do naoružanja, organizacije rukovođenja i uspostavljanja jedinice.

Jednom prilikom u ljeto 1948. pozvan sam na razgovor u komandu. U tom razgovoru ponuđeno mi je da pređem na rad u Udbu. Ja sam rekao da se ne osjećam da sam sposoban za tu dužnost i da bih volio da nastavim da radim u jedinici gde smatram da mogu sa sigurnošću da izvršavam zadatke. U Udbi ne znam šta bih radio i ne znam da li sam za to sposoban.

Poslije tog razgovora ostao sam da radim posao na istom mjestu koji sam i radio. Ja sam bio malo i slobodan u davanju komentara o stanju u društvu. Nisam bio oženjen, bio sam pošten, iskren, nisam se plašio nikakvih mogućih kazni.

Nikad nisam pomislio da bih za nešto mogao da odgovaram. Često sam u razgovoru sa kolegama komentarisao ostvarenje ideala za koji smo ginuli po ratištima cijele zemlje i sanjali da se ti naši ideali ostvare. Ideala da ćemo raditi koliko možemo, imati koliko nam treba nema ni na vidiku. Stvarno radim koliko mogu, a ne mogu ni ja sam da normalno živim od tog rada. I druge parole koje su nam bile na usnama u ratu nisu ni blizu ostvarenja, ali se i dalje nadam ostvarenju tih ideala.

Jednog dana u avgustu 1948. prozivani su svi oficiri i podoficiri na sastanak u jednu veliku salu. Imao sam neki osjećaj vanrednog stanja, primijetio sam da su drugi nešto nervozni, zbunjeni i zabrinuti, ali niko ništa ne govori. Takvu vrstu skupa nismo nikada imali.

Ja sam kad sam ušao u salu bio do prozora. Kad sam pogledao kroz prozor, primijetim da se pred zgradom neobično parkira mnogo vozila, kampanjole i druga vozila vojne policije, i sve mi je to bilo sumnjivo. Predsedavajući, koji je prozivao prisutne, zapitao me je – šta ti, Važiću, gledaš kroz prozor, odgovorio sam ništa i da sam malo umoran. Bilo mi je malo čudno da me poznaje, a ja se ne sjećam da sam ga nekad vidio.

Prilikom prozivanja prisutnih, postavljano im je samo jedno pitanje: Da li si za Tita ili Staljina? Ljudi su bili zbunjeni i nisu imali nikakve predstave o čemu se radi. Kako je ko odgovarao, tako su ih razdvajali na dvije strane. Kad je red došao na

mene, ja sam počeo da pričam kako sam ja dijete sa sela i da nemam nikakvih predrasuda i dok nisam ni završio, on mi je rekao da prođem i otišao sam na stranu gdje mi je pokazano.

Ja sam i dalje nastavio da radim na poslovima i radnom mjestu na kojem sam radio do 1948. godine.

Poslije nekog vremena, takođe u avgustu 1948, ponovo sam pozvan na razgovor kojim ponovo nude da pređem u Udbu. Pitao sam šta se tamo radi, odgovorili su da se – bori. Pitao sam kakva je to borba i protiv koga. Ja sam se pravio malo naivan. Opet sam pitao na koji način, ja znam da se borim protiv neprijatelja i vojnim sredstvima, mogu da me postave gdje žele i ginuću do posljednjeg metka, ali za drugi način borbe ne znam da li sam sposoban. Rekli su da je to specijalan način borbe, protiv domaćih izdajnika i stranih plaćenika, koji su opasniji od drugih vrsta opasnosti.

Nisam mogao prihvatiti rad u toj službi. Poslije nekoliko dana razrešen sam dužnosti na kojoj sam bio. Nisam bio raspoređen ni na jednu drugu dužnost. Osjećao sam se nekorisno i zabrinuto. Negdje oko dva mjeseca šetao sam gradom, vraćao se kući i tako nije moglo više. Otišao sam u komandu i tražio da nešto rade sa mnom, jer ja tako dalje ne mogu da izdržim.

Dobio sam prekomandu da idem u Karlovac, u neku školu za daljnje doškolovanje. Otišao sam u Karlovac i tu bio oko godinu dana. Ta škola je bila, shvatio sam, samo neko privremeno rešenje ili odlaganje neke odluke. U školi je bilo isto kao da nisi nigdje.

Jednog dana, u julu 1950, došli su iz vojne policije i uhapsili me. Poslije hapšenja prebačen sam u Bileću i tu sam zatvoren u zatvor u kom su kaznu izdržavali samo oficiri, koji su, kao i ja, bili proglašeni krivim. Meni je bilo suđeno. Suđenje je bilo ekspresno, kao da se sudilo po šerijatskim zakonima. Odmah poslije saslušanja sudija me je obavijestio da sam osuđen na sedam godina zatvora.

Period koji sam proveo u zatvoru u Bileći bio je najteži u mom životu. Čovjek nema reči kojima bi mogao opisati taj teror, torturu, mučenje, ponižavanje i iscrpljivanje. Bilo je to svirepo ponašanje prema ljudima koji su bili tu zatvoreni kao i ja, koji ne znaju ni zbog čega ni zbog koga su proglašeni krivim. Pored mučenja, zatvorenike su na razne načine i spletke doveli do međusobne mržnje i samouništenja. Izmišljali su priče ko je zbog koga tu i slično. Nagonili su jedne da tuku druge. Bilo je slučajeva da je naređeno sinu da tuče i muči oca. Kad bi sin odbijao, otac bi molio sina da to radi da ga ne bi ubili.

Poslije provedenog perioda u zatvoru u Bileći, gdje sam bio dvije godine, prebačen sam na Goli otok. Na Golom otoku je bilo znatno lakše nego u Bileći. Radio sam u kamenolomu. Uvek sam imao radne navike, od početka života, stvorene u mom selu Rašćanima, pa mi nije bilo tako teško podnositi taj teret. Vrijeme je prolazilo, svaki drugi dan bio je isti kao i prethodni. Bilo je i tu raznih provokacija, nazivanja raznim imenima, banditima, reponjama i slično, ali se moglo trpiti. Poslije jedne godine provedene na Golom otoku, sa grupom zatvorenika prebačen sam na planinu Velebit.

Na Velebitu smo imali radnu obavezu da siječemo šumu. Tamo su velika stabla bukve i četinara. Rušili smo šumu, radili kao mašine. Ručne testere su radile non-stop, kao da ih pokreću motori. Dobro sam izdržavao napore. Poslije radova na sječi šume na Velebitu, gdje sam također bio oko godinu dana, prebačen sam u luku Bakar, koja se nalazi na Jadranskom moru, negdje kod Crkvenice. Radili smo na utovaru i istovaru brodova. Boravak u luci Bakar bio je najlakši dio mog robovanja. Tu smo bili smješteni u naseljenom mjestu. Vlast, vjerovatno da bi građanima prikazala svu svoju humanost prema zatvorenicima, davala nam je više slobode i bila je prema nama tolerantnija.

Hrane je bilo do izobilja, bilo je ribe raznih vrsta i spremane na razne načine. Poslije završenog posla, kad brodova nije bilo u luci, mogli smo da idemo u grad, da se kupamo i da živimo normalno kao da nismo zatvorenici.

Ja sam poslije izvjesnog perioda boravka u Bakru osjetio da imam zdravstvenih problema. Počeo sam da mokrim krv. To me je zabrinulo, pa sam jednom prilikom, kad je zatvorenike obilazio i pregledao ljekar, svoje probleme izneo doktoru Žižiću, koji je bio zaposlen u vojnoj bolnici u Rijeci i bio je zadužen za zdravlje zatvorenika u Bakru. Doktor Žižić me je pregledao i zatražio da sa njim odmah pođem u Rijeku. Otišao sam u Rijeku i tu su mi vršena razna ispitivanja. Neka ispitivanja su bila bolna, vršena su pomoću raznih sondi (biopsija) i to me je namučilo. Na kraju su, kako su mi rekli, pretpostavili da sam ranije imao kamen u bubregu, koji je izišao van, ali je kod kretanja oštetio mokraćne kanale, pa je tu kasnije, usled prehlade i napornog rada, došlo do upale. Bilo je još tragova pijeska u bubregu. Neki od lekara htjeli su odmah da me vrate u luku jer su smatrali da nisam bolestan, ali doktor Žižić je istrajavao u svom stavu da sam bolestan i da treba da se liječim. U bolnici u Rijeci ostao sam do 1957. godine.

Dobio sam obavještenje polovinom 1957. da sam izdržao kaznu i da sam slobodan. Iz Rijeke su me prebacili na Goli otok, gdje smo dobio otpusnice, nešto novca da mogu da se vratim kući i civilno odjelo.

Ja sam sa Karan Jovom Jopom, koji je kao i ja bio zatvorenik Golog otoka, istog dana oslobođen. Nekako, sudbina nas pratila ista. Ja i Jovo smo zajedno prošli cio rat u istoj vojnoj jedinici i sa njim sam proveo cijelo vreme rata u Petoj proleterskoj brigadi. Sa Golog otoka krenuo sam sa Jovom u Zagreb, gdje je Jovina žena imala kuću i gdje mu je živjela porodica. Žena je bila zaposlena u gradskom saobraćaju, vozila je tramvaj. Kod Jove sam bio nekoliko dana i ponovo sam dobio bolove, opet sam počeo da mokrim krv. Nisam znao šta da radim. Da idem u Duvno, kako ću i gdje da se liječim. Kako i gdje ponovo da idem na razna ispitivanja. Odlučim da se vratim u Rijeku, u vojnu bolnicu, i da tražim medicinsku dokumentaciju. Kad sam došao u bolnicu po medicinsku dokumentaciju, niko neće ni da čuje za tu mogućnost. Dva dana sam molio da mi daju dokumentaciju, ali bez rezultata. Shvatio sam da od toga nema ništa i da sa daljim insistiranjem mogu da dospem u probleme, odustao sam i vratio se u Zagreb.

U toku cijelog putovanja od Golog otoka do Zagreba, pa od Zagreba do Rijeke i nazad, kad bi me policija legitimisala, pokazivao sam potvrdu koju sam dobio

prilikom otpusta sa Golog otoka. Dok bi policija provjeravala vjerodostojnost potvrde, zadržavan sam po nekoliko sati u stanicama milicije.

Shvatio sam da moram da idem kući i da se tamo lečim. Krenuo sam vozom za Split. Kad sam stigao u Split, raspitao sam se kakve veze imam za Duvno i odakle ide autobus za Duvno ili bilo koje drugo prevozno sredstvo. Uputili su me na jednu adresu gdje dolaze autobusi za Duvno i Livno. Kad sam stigao na mjesto autobuske stanice, saznao sam da za Duvno nema autobusa do dva sata.

Za vrijeme koje treba da čekam prevozno sredstvo za Duvno, tražim neku klupu da bih se malo odmorio. Kad sam prišao jednoj klupi, primijetim čovjeka koji me podsjeća na Gojka Arareva, mog komšiju iz Rašćana. Čovjek koga sam ugledao imao je gutu na leđima kao i Gojko. Ja priđem čovjeku, mislim da je Gojko, nisam siguran, ma nije Gojko, i tako nekoliko puta. Sjednem na klupu pored čovjeka. Čovjek jede neku slaninu, hleb grize s kore na koru. Pokušam uspostaviti razgovor. Kažem, dobro si ogladnio i dobro se častiš. Upitam ga odakle je, kaže da je iz Duvna, pitam iz kojeg sela. Kaže iz Rašćana. Sad sam siguran da je to Gojko. Pitam ja Gojka da li me poznaje. Kaže da me ne poznaje. Ja mu se predstavim, ne može čovjek da vjeruje da me nije mogao prepoznati. Tu se malo ispričamo. Gojko me upozna da je stigao iz Vojvodine i da ide kući. Mi čekasmo tu autobus, ali umesto autobusa stiže jedan kamion sa klupama, nema ni cerade. Ukrcamo se na kamion, vjetar nas oduvava. Stigosmo do raskrsnice Duvno – Livno, kamion dalje ne ide. Prevoza dalje za Duvno nema, ali je naišao autobus za Livno. Sjednemo u autobus i dođemo u Livno. U Livnu moramo ponovo da čekamo autobus za Duvno, kako prevoza nije bilo, morali smo da noćimo u Livnu. Sutradan, Gojko odluči da tog dana ne ide za Duvno, ostaje kod nekog prijatelja u Livnu, kog je upoznao u Vojvodini. Ja se uputim prvim prevozom za Duvno. Stignem u Duvno, dođem kući. Svi su se obradovali mom dolasku.

Zbog bolova koji nisu prestajali i zbog mokrenja krvi, morao sam odmah da idem u Duvno kod ljekara. U Duvnu, ne sjećam se ko je bio lekar, da li je bio Ferić ili neki drugi nisam siguran, dođem i mislim da je bila kao ambulanta, Dom zdravlja. Lekar me pregleda i tražio je da ostanem u Duvnu i da dolazim svaki dan na kontrolu. Uputi me u jednu kuću Milisava, ne sjećam se imena, bio je šumar, kuća mu je bila blizu Doma zdravlja. Međutim, domaćin nije htio da me primi.

Lekar mi je preporučio da pijem što više uvin čaj kako bi pročistio mokraćne kanale. Poslije tridesetak dana primjene dobijene terapije, zdravstveno stanje mi se poboljšalo.

To je ono što bi bilo interesantno, ako je više bilo što i kome interesantno. Nadam se da će ostati sjećanje na događaje koji su obilježili naše vrijeme i da će bar poslužiti kao istorijsko iskustvo i sjećanje na sve nedaće i nevolje koje je moj srpski narod duvanjskog kraja preživio.“

Beograd 28. 3. 2011. godine
Luka Važić

Svjedočenje Sime Bože Karana o Drugom svjetskom ratu

„Početkom Drugog svjetskog rata, koji je počeo u aprilu 1941. godine, Srbi su vidjeli da im se sprema velika opasnost. Kad su Italijani počeli da bombarduju Split, ustaše su napale puk jugoslovenske vojske, koji je bio stacioniran u Sinju. U toj vojnoj formaciji bilo je i Srba iz Duvna, koji su služili vojnu obavezu. Napad na vojni puk desio se na planini Vaganj, koja se nalazi između Sinja i Livna. Ustaše su imale uspjeha u toj akciji, ubili su komandanta puka Rašovića, poslije čega su se te jedinice vojske raspale, a vojnici su pobjegli svojim kućama. Nekoliko Srba iz tih jedinica jugoslovenske vojske uspjelo je da se spase i dođe svojim kućama, neki su uspjeli da sa sobom donesu oružje kojim su bili naoružani.

Tortura, hapšenje i odvođenje Srba počelo je u svim selima gdje je srpski narod živio, pa i u selu Rašćanima. Polovinom maja 1941. godine, tih dana su Kovačević Špiko i Šimunović Ante sa ustašama upali u selo i odveli desetak Srba, od kojih su trojica uspjela da se vrate, a sedam ih je zatvoreno u Duvnu. Početkom juna njih sedmorica i trojica Srba iz Duvna odvedeni su odatle i nikad se nisu vratili. Prema saznanjima, Srbe je iz zatvora odveo Bilandžija Mijo i odvezao ih u Koprivnicu, gdje su vjerovatno i ubijeni. Bilandžija je kasnije prešao u partizane i bio je komandant Duvanjskog odreda.

Ustaše su početkom ljeta, drugi dan Vidovdana, pohapsili mnoge Srbe iz Rašćana i ostalih sela i držali ih u zatvoru u gradu Duvnu nekoliko dana. Ne znam kako su pušteni, vjerovatno nisu bili sve Srbe pohapsili, pa si ih pustili kući.

Ustaške vlasti, kad nisu uspjele da pohapse Srbe u selu Rašćani, pokušavale su da nas na svaki način ubijede da iz planine siđemo kućama u selo i da se skupimo u školu u Mandinu Selu radi dogovora i obećavali su da nam se neće ništa desiti. Mi koji smo bili izbjegli u planinu nismo nasjeli na tu zamku i nismo pristali dobrovoljno da se skupimo, jer smo znali da bi nas najvjerovatnije zatvorili ili ubili.

Ponovo hapšenje Srba počelo je krajem mjeseca jula 1941. godine. Oko Vidovdana ustaše su iz zatvora u Duvnu, gdje je bilo zatvoreno dosta Srba, odvele 15 Srba i sve ih bacile u bezdanu jamu u brdima iznad sela Brišnik. Među bačenim Srbima u jami je završio i sveštenik, pop Sebestijan, koji je u to vrijeme bio paroh Srpske pravoslavne crkve u Duvnu. Moja majka otišla je u grad kod Simice Kovačevića, kod koga smo često radili poljoprivredne radove, i obavijestila ga da su Srbi iz sela Cebara bačeni u jamu. Simica nije mogao da vjeruje, rekao je – nemoj, Maro, da te neko čuje, kako može da se živi ljudi bacaju u jamu, to je nemoguće, to mogu samo žene da izmisle, to se još nikad u istoriji nije desilo. Nažalost, bilo je istina.

U periodu od Vidovdana do Ilindana 1941. godine pohapšeni su Srbi iz sela Mokronoge, Prisoje, Vrilo, Cebara i grada Duvna, odvedeni su do jama u planini iznad sela Brišnik, u planini Ljubuši – mjesto Pakline i planine Kamešnice i jame kod sela

Grabovica. Pored jama su sve ubijali i u jame bacali, a neki su i živi bačeni. Tako je tih ljetnih dana 1941. na zvjerski način mučeno i u bezdane jame bačeno od 250 do 300 ljudi. Iz jama, na čuđenje svih, izišla su petorica ranjena: Zelen Božo, Zelen Pipica, Simić Miloš i Simić Savo, kao i Simić Nikola. Ustaše su saznale da je iz jame izišao Zelen Božo i počeli su potjeru za njim da ga uhvate. Učitelj u školi u Mandinu Selu Slavko Buculić dolazio je u našu kuću da provjeri da li je Božo dolazio kod nas, jer je on bio rođak mome ocu. Kasnije se pričalo da je Božu Zelena pronašla Hrvatica Mila, udata za nekog Delaća Peru. Za Božu se više nikad nije čulo. Niti se saznalo šta je se sa njim desilo.

Kako Srbe nisu uspjeli na prevaru da zatvore, u to doba počelo je dosta naroda da se diže na otpor, u Glamoču je počeo organizovan ustanak protiv NDH, situacija se malo promijenila, pa su ustaše ubijedili Srbe da pređu u katoličku vjeru i obećali su da ih niko više neće dirati. Srbi su prihvatili tu ponudu jer drugog izbora nije bilo, pa su počeli da odlaze u katoličku crkvu koja se nalazila u selu Kongora. Djeca koja su se rađala u tom periodu krštena su u katoličkoj crkvi.

U Duvnu se još krajem 1941. godine počeo organizovati otpor prema ustaškoj vlasti. Postojala je veza sa partizanskim pokretom u Livnu, Kupresu. Krajem 1941. godine, mislim da je bilo krajem godine, u Rašćanima je na inicijativu Vojina Zirojevića, Mustafe Latifića i drugih formiran prvi NOO na teritoriji Duvna.

Tada je doneta odluka da se u Rašćanima formira partizanska straža od desetak, petnaest ljudi, koja bi bila iznad sela i koja bi zaštitila i sprečavala upad ustaša. Komandir te straže bio je Ljubo Karan Simarić, koji je bio kaplar u jugoslovenskoj vojsci.

Nekoliko Srba iz Rašćana početkom 1942. godine uključilo se u Vukovsku četu. Čuo sam da su pripadnici Vukovskog odreda na teritoriji Duvna izveli akciju hapšenja fratra Naletilića u Kongori maja 1942. godine.

Kad je formiran duvanjski odred 'Mihovil Tomić', svi koji su bili u Vukovskom odredu priključili su se duvanjskom odredu.

Ta jedinica, koja je imala zadatak da vrši nadzor i stražu iznad sela, stalno je pokušavala da bude u vezi sa partizanima u Vukovsku i Srbima iz Kupresa, koji su bili već formirali neke partizanske jedinice. Iako su Srbi išli u katoličku crkvu, kao dobrovoljno, ustaše su sumnjale u iskrenost naših postupaka.

Sve je to trajalo do proljeća 1942. godine, kad su partizani oslobodili Duvno, bilo je to oko Petrovdana. Mi smo pobjegli u planinu. Poslije oslobođenja Duvna, ustaše koje su se zatekle u Duvnu uspjele su da se preko planine Ljubuše povuku prema Vran planini. Partizanska straža u brdima iznad sela imala je samo jednu pušku, koju Rade (Ćasilovića ujak) nije htio da vrati ustašama kada su kupili oružje.

U planini se u to vrijeme nalazio i Dušan Kovačević, brat Sime Kovačevića. Ja sam po potrebi silazio u selo.

Kad sam jednog dana došao iz planine, u našoj kući sam zatekao Maru (Dušanovu), koju su oslobodili partizani kad su zauzeli grad. Ja sam se vratio u planinu da bi Dušana i druge obavijestio da su partizani zauzeli Duvno i da je Mara oslobođena i stigla u selo.

Ustaše su naišle blizu nas. Kad smo saznali za oslobođenje Duvna, naši su zapucali na ustaše koji su prolazili iznad naših položaja. U toj pucnjavi ubijen je jedan ustaša.

Poslije nekog vremena, negdje oko Gospojine, partizani su morali da se povuku ispred Talijana i ustaša, Srbi su ponovo morali izbjeći u planinu iznad sela.

Poslije povlačenja partizana, ustaše su krenule prema selu Rašćani. Preko polja, od Prosina, uzvišenje kod rijeke Šuice, razvijeni u strelce, naoružani do zuba, kretali su se prema selu Rašćani.

Poslije povlačenja partizana, svi sposobni muškarci, žene i djeca izbjegli su u planinu. Stariji i bolesni, koji nisu mogli da bježe, ostali su u selu. Iz planine u selo silazila su po dva, tri muškarca noću po hranu i druge potrepštine.

Kad smo iz planine vidjeli ustaše kako se kreću prema selu, mene su poslali da javim u selo da idu ustaše i da svi koji mogu bježe u planinu. U selo su tog dana već otišli da peku hljeb u Peričića krušnoj peći Krsto Važića-Peričića i pekar Račuć (bio u vojsci pekar). Ja sam i njih trebao da obavijestim da bježe, međutim njih nisam našao, oni su već krenuli u planinu. Sve koje sam mogao vidjeti obavijestio sam da iz sela bježe jer se približavaju ustaše. Vidio sam Bilanušu Dekalovića i još neke žene, kojima sam rekao da bježe u planinu. Moj brat Marko takođe je bio u selu, išao je sa konjem da natovari dvije vreće pšenice. Ja sam sa bratom Markom odmah krenuo u planinu sa konjem natovarenim žitom. Kad smo bili iznad sela, ispod brda Suvi vrh, ustaše su nas opazile i počele da pucaju sa udaljenosti preko dva kilometra iz polja sa uzvišenja Jabuke. Oko nas su zviždali kuršumi. Mi smo požurili da zađemo iza brda prema lokvi Klančuši u klanac kako bismo ustašama izišli iz optičke vidljivosti. Da bismo brže bježali, sa konja smo skinuli vreće žita, ostavili ih i požurili u planinu. Marko je od mene uzeo pušku koju sam nosio da bi se pridružio ljudima koji su bili u straži, a meni je rekao da idem sa porodicom.

Ustaše su ušle u selo i pobili sve starce, žene i sve koji nisu uspjeli ili nisu mogli da pobjegnu u planinu, mislim da je bilo oko 12 ili 13 žrtava: zapalili su preko 50% sela i sve u selu opljačkali.

Ja sam sa porodicom i sa svim izbjeglim iz sela, goneći sa sobom stoku, ovce, konje, goveda, sa tovarima neke pokretne imovine, krenuo ka vrhu planine Ljubuše, prema vrhu Pišćetak, gdje postoji vrelo. Po vrhovima planine Ljubuše bili smo dva, tri dana.

Oko Gospojine smo krenuli prema Glamoču u zbjeg. Odluku da krenemo prema Glamoču donila je komanda Duvanjskog odreda, čiji je komandant bio Dušan Dašić iz Srbije, u odredu je tada bio i Boriša Kovačević. Odred je djelovao na liniji platoa Kupres prema Ričini i dalje prema Kologaju i Jošanici.

Boriša Kovačević je došao u Duvno odmah kad je počeo da se organizuje ustanak naroda protiv okupatora. Boriša je politički djelovao na području Livna, Duvna Glamoča. Organizovao je da Srbi koji su se nalazili u planini Ljubuši krenu u zbjeg prema Glamoču.

Kad su ustaše zauzele Duvno, nisu odmah krenule u sukob sa Duvanjskim odredom, koji se nalazio na položaju planine Jelovače. Ustaše su se kretale prema selu Ravno u kupreškoj opštini, koju su opljačkali i popalili. Pod pritiskom ustaša odred se počeo povlačiti prema Glamoču, odmah na početku u tom povlačenju poginuli su Osmo Dilaver, Tomo Karan (Vojinov brat) i Dizdar.

Zbijeg prema Glamoču kretao se sporo preko Zvirnjače, Ravnog, Malovana, Kupreškog polja i na malu Gospojinu ujutro osvanuli smo na jedno poljce. Ja sam sa Milicom Tomić tjerao ovce. Poljce je bilo opkoljeno šumom i nismo znali kuda dalje, došli su neki ljudi koji su nam kazali pravac prema Glamoču. Kretali smo se u nekoliko grupa. U toku putovanja odmarali smo se nekoliko puta. U Glamoč smo došli prvo u selo Dolac. Tu smo se raspakovali, još se nismo ni odmorili, odmah sutradan bio je pokret dalje prema Glamoču. Došli smo u selo Vidimlije. Tu se ponovo raspakujemo, a potom ponovo dobijemo naredbu da se kreće dalje. Trebalo je da preko noći pređemo Glamočko polje, preko pet sati bilo nam je potrebno da pređemo noću preko polja. Na Malu Gospojinu stigli smo do sela Mladeškovci. Tu smo se raspremili i ostali, dalje nismo išli.

Ja sam sa konjem, zajedno sa ujakom Simicom Stanišićem, Mijom Važićem, Ristom Bilanovićem i Savom Važić-Ninića, poslije dva, tri dana provedena u Glamoču pokušao da se vratim u selo Rašćane da bismo iz sela doterali žita i još nešto potrepština ako što zateknemo u selu što je ostalo poslije upada ustaša. Stigli smo do Lečićkih staja, iznad sela Letke. Tu smo noćili. U Lečićkim stajama našli smo Miju Stanišića i Ćevap Đorđa. Ujutro rano opazili smo ustaše koji su bili u jednom docu iznad Lečićkih staja.

Krenuli smo brže da bismo ih izbjegli. Ustaše su nas opazile i zapucale za nama, mi smo legli na zemlju kako bismo izbjegli puščana zrna, meci su zviždali iznad naših glava. Kad su ustaše krenule prema nama preko neke uvale, izgubili su nas iz vidika, mi smo skočili i brzo krenuli prema Ričini, gdje je prema našoj procjeni trebalo da budu partizani. Na tom prostoru zatekli smo jednu četu partizana, Dalmatinaca. Pitali su nas gdje smo vidjeli ustaše. Ustaše su se vraćale iz Ravnog i počele su da pucaju prema partizanima. Poslije malog okršaja mi smo se vratili nazad u Glamoč, bez obavljenog posla u Rašćanima i bez tovara po koji smo pošli.

Duvanjski odred stigao je u Glamoč skoro kad i zbijeg iz planine Ljubuše. U to vrijeme u Glamoč je stigla i Peta crnogorska brigada. U Petu crnogorsku brigadu uključili su se svi borci iz duvanjskog odreda „Tomić Mihovil“. U Petu crnogorsku brigadu uključili su se i Srbi, momci i djevojke iz Duvna, koji nisu do tada bili uključeni u duvanjski odred.

Mnogi Srbi iz Duvna su se 1942. godine u Glamoču uključili u Petu crnogorsku brigadu. U njoj su prošli sva ratišta koja je prošla i ona. Bilo ih je dosta koji su poginuli u toj borbi. Vjerovatno postoje spiskovi učesnika i poginulih u toj brigadi. Bilo ih je koji su se iz rata vratili sa oficirskim i podoficirskim činovima. Neki su dobili i priznanja – spomenicu za zasluge u ratu, koliko ja znam to priznanje dobili su: Karan Save Ruža i Stanišić Marko, a sigurno ih je bilo više.

Iz Glamoča u Rašćane vratili smo se (svi oni koji se nisu uključili u Petu crnogorsku brigadu) u proljeće 1943. godine. Kad smo se vratili u Rašćane, zatekli smo selo opljačkano i pola spaljeno. Život u Rašćanima do oslobođenja, a i kasnije, bio je težak.

Za sve vrijeme do oslobođenja Duvna vlast su držali ustaše, Crna legija, Njemci i Talijani.

Početkom 1944, u januaru ili februaru mjesecu, sjećam se bila je zima, partizani su sišli u selo Vedašić da bi uzeli hranu. Odlučili su da u Vedašiću prenoće. Neko je iz Vedašića obavijestio Njemce da su u selu partizani (Njemci su bili u gradu). Njemci su blokirali selo, došlo je do obračuna sa partizanima, poslije sukoba sa partizanima krenuli su prema selu Rašćani. U tom sukobu na strani partizana poginuli su Nikola Vulić, Perica Milisav, ranjena je Mara Stanišić, koja je zbog tih povreda ramala, pa je dobila nadimak Ševa. Od civila poginula je u Rašćanima Ćevap Smiljana, Lakića sestra, koja je bila udata u Baljke, pa se slučajno zatekla u Rašćanima.

Poslije oslobođenja Duvna krajem novembra 1944. godine, život u selu počeo je iz početka. Rat je opustošio selo, imovinu, sredstva za rad. Većina kuća i štala je izgorela.

U toku 1945. godine neki Srbi iz Rašćana prijavili su se za kolonizaciju u Vojvodinu. U kolonizaciju je otišlo dosta porodica iz Rašćana. Jedan veći dio se poslije godinu do dvije dana vratio u Rašćane, a jedan dio je ostao da živi u Vojvodini.

Poslije kolonizacije, 1948. godine formirana je zemljoradnička zadruga „Karan Milan“, po uzoru na ruski sistem zemljoradničkih zadruga „Kolhozi“. U zadružno zemljište uključena je sva zemlja ljudi koji su otišli u kolonizaciju, oduzeta zemlja veleposjednicima (Bilanović Luke Stojanovića), Važić Ljube (Ninići), kao i zemlja sedam, osam porodica koje su ušle u zadrugu (Stanišić Luka Lukšić, Aco Važić, Ljubo Karan Dekalović, Karan Tomo Lakić, Karan Luka Đeđo, Važić Marko Markica...). Ulazak u zadrugu nisu svi htjeli da prihvate. Vršeni su pritisci na razne načine na porodice koje nisu htjele da se dobrovoljno uključe u zadrugu. Moj otac nije htio da se uključi u zadrugu, pa je vršen pritisak na cijelu porodicu. Mene su zatvorili da bi se na taj način poslala poruka mom ocu o opasnosti kojima može biti izložen ako se ne uključi u zadrugu. Moj otac ni pored pritisaka nije htio da uđe u zadrugu.“

Simo Karan

Svjedočenje Ljube Karana Simarića

„Rođen sam u Rašćanima 15. februara 1907. godine u sedmočlanoj seljačkoj porodici. Osnovnu školu sam završio u Mandinu Selu. Nisam nastavio školovanje, kao ni većina siromašne seoske djece. Do 1929. godine čuvao sam stoku. Te godine sam otišao u vojsku stare Jugoslavije. Služio sam u Titogradu. Iz vojske sam izašao u činu podnarednika 1935. godine. Vratio sam se kući i bavio se poljoprivrednim poslovima.

Sjećam se da su 1938. godine, za vrijeme izbora, Rašćanci mahom glasali za opoziciju.

Pošto sam pozvan u rezervu 12. marta 1941. godine u Sinj, tamo sam zatekao Marka Karana. On mi je rekao da je slušao od Hasana Brkića da je nastupilo rasulo starojugoslovenske vojske i predložio mi je da se vratim kući. Ipak, to nisam učinio nego sam se javio komandi 40. artiljerijskog puka sa sjedištem u Sinju.

Karan Sime Ljubo i Važić Marka Aleksa, učesnici NOR-a 1942–1945, snimljeni devedesetih godina XX vijeka

S obzirom da je nastupilo rasulo starojugoslovenske vojske, krenuli smo na Vagan prema Livnu i stigli u Rašćane. Donio sam u Rašćane svoju pušku, municiju i odjelo. U selo sam došao s nekoliko komšija. Sjećam se, sa mnom je bio Stanišić Jovo i išli smo pješke preko Kamešnice. Kraj puta smo u selu Srđanima vidjeli zastavu NDH. Prolazili smo kroz naša sela gdje smo se susretali sa Hrvatskom zaštitom, ali nas niko nije diro.

Desetak dana poslije dolaska u naše selo, ustaše su počele zatvarati Srbe. Zatvorili su, koliko se sjećam, među prvima Novicu Zečevića, Savu Bilanovića, Stanka

Milisava, Tošu i Milana Draška. Držali su ih u Duvnu u zatvoru nekoliko dana i pustili kućama. Tošu Draška su jedino bili ostavili, pa su i njega poslije pustili iz zatvora.

U ljude se uvukao strah nakon ovog zatvaranja. Kao srpski seljaci pitali smo se po čemu se mi razlikujemo od hrvatskih seljaka i zbog čega su nas ustaške vlasti počele zatvarati i progoniti. Jednom prilikom su naši mladići, među njima moj brat Milan, pjevali ispod sela tokom vraćanja iz grada. Njih je ustaškim vlastima prijavio Marijan Kovačević Špiko iz Srđana. Već sutra ujutro, čim je svanulo, došli su žandari sa Antom Madunićem. Bili su raspoređeni u dvije grupe. Jedna je išla kroz selo, druga ispod sela. Ante Madunić i Bilandžija (žandar) protjerali su kroz selo Rajka Stanišića i malog Ćevapa Đorđa. Tada su iz sela odveli i Mitra Karana Koču, mog brata Milana Karana Šustera, Stanka Milisava Zeku, Jovu Milisava, Đorđa Važića, Radu i Savu Važića i sina jedinca Markice Važića. Važići su potplatili žandare, tako da su pustili na slobodu Radu i Savu Važića.

Poslije nekoliko dana pustili su iz zatvora i mog brata Milana Šustera. Pustio ga je Tiro, jer ga je poznavao odranije.

Saznali smo da su otjerali iz grada Milana Mihojevića i Zelena Miću i zajedno sa našim Rašćancima poubijali ih i bacili u jamu. Za Vidovdan (28. 6. 1941) smo dobili pozive da se svi (Srbi) javimo u ustaški stan. Srbi iz svih sela su tada, osim onih iz Vrila i Prisoja, došli u Duvno. Jedna grupa je zatvorena u žandarsku kasarnu, druga u zatvor, treća u kuću pored opštine – financiju. Bio sam i ja tada zatvoren i sjećam se da su ustaše ubacile među nas Lazu Bakaricu iz Kovača da čuje šta pričamo. Na Vidovdan ujutro nama su prebačena dva, tri suseljana iz drugog zatvora i oni su nas obavijestili da je iz zatvora odvedeno skupa sa popom 15 ljudi u planinu Grabovicu iznad Brišnika i da su ih bacili u jamu, a da su Srbi iz Prisoja pobjegli u Tušnicu. Nas su istjerali vani da čistimo cestu. Ante Marijanović je sa ženom prošao pored Marka i mene i rekao da je sramota šta rade od poštenih ljudi. Pružili su nam i cigare. Nakon nekoliko dana bili smo pušteni. Sjećam se da smo na Ilindan (2. avgusta 1941) čuli za crnu vijest da su ustaše poklale cijelo selo Cebaru i da su Srbe, od djeteta do starca, pobacali u jamu u Grabovici iznad Brišnika. Mi smo ih ranije upozoravali da se sakriju kod nas, ali oni nisu htjeli. Zatvorili su i Srbe u Eminovom Selu, ali su ih poslije pustili. Iz Mokronoga i iz grada otjerali su Srbe i bacili u jamu, u Pakline. Nas iz Rašćana pozvale su ustaše da se javimo u školu. U školi su nam rekli da se moramo pokrstiti. U crkvi u Kongori fra Stipan je bio najaktivniji u tom poslu. Starješine iz srpskih porodica morale su dati po jednu ovcu Svetom Anti za spas duša članova svojih porodica.

Kada je počela vršidba u polju, zapaljena je ustaška vatra na Cincaru. Mi smo odmah osnovali seoski odbor i stražu za odbranu sela, jer smo imali desetak pušaka. Na čelu odbora bio je Ilija Vulić. U odboru su bili Marko Karan, Risto Bilanović i Boško Bilanović. Njegovi osnivači bili su Dušan Karan i Milan Važić (žandarski narednik).

Djelovala je i omladinska organizacija. Oko 200 ljudi iz sela bilo je uključeno u ova zbivanja. Stupili smo u vezu sa odredom iza Cincara u novembru 1941. godine. Obaviješteni smo da će u naše selo doći Vojin Zirojević, Mustafa Latifić i još nekoliko drugova. Uveče je bilo veliko nevrijeme i vejavica. Odbor je mene, mog brata, Miju Karana Miška i Radu Karana odredio da izađemo pred njih iznad Oplećana, Letke i Sarajlija. Neko ih je iz Vedašića video i javio u grad njihov dolazak. Bratu Milanu su se tada premrzli prsti dok smo ih čekali. Oni su prošli ispod sela i prije nas došli u kuću Pere Važića u Rašćane, gdje je trebalo da se održi sastanak. Sutra su prešli u kuću Mije Važića Ninića. Na tom sastanku su zvanično formirani NOO i seoska straža, koji su dobili naziv Partizanski odbor i partizanska straža i istovremeno smo upoznati sa našim zadacima u toj situaciji. Nisu tražili da odmah idemo u odred, već da kao partizanska straža ostanemo u selu.

Treći dan njihovog boravka u selu osvanu lijep dan. Nevrijeme se smirilo. Noću su krenuli iz Oplećana, iz Draškovog ovčarnika. Talijani su postavili mitraljeze između Srđana i Oplećana, Vedašića i Oplećana, Rašćana i Srđana, jer im je javljeno da je grupa bandita sišla sa planine. Žandarski narednik Antić i još šest, sedam žandarma prošli su kroz cijelo selo i raspitivali se da li je iko dolazio. Niko im nije ni riječi rekao o dolasku i boravku livanjskih partizana u selu.

Poslije su u selo dolazili Mustafa Latifić, Šefko Lokmić i još neki drugovi. Tada smo doznali za partizane Šolaju i Metku. Na sastanak koji je u Riliću organizovalo rukovodstvo NOP dogovoreno je da Milan Karan ide na taj sastanak. Bila je velika mećava i nije mogao otići. Kasnije je održan jedan sastanak u našoj kući, na koji su iz Duvna došli Kasim Numić, Dizdar Selim i Meho Brkić (Šuster).

Čini mi se da je ranije dolazio Smajo Mandžuka i da se u našoj štali sastao sa mojim bratom Milanom, Lukom i Nikolom Vulićem i Savom Važićem. Nikola je bio školovan i napredan mladić. Sigurno da je odranije bio član SKOJ-a. Znam da je njegov otac Ilija Vulić, ugledni domaćin, bio na vezi sa Dervišom Numićem i Borišom Kovačevićem. Sjećam se pokušaja da se 1937. godine osnuje čitaonica za Srđane i Rašćane. Tada se dosta omladine učlanilo u čitaonicu zahvaljujući Ilijinom ugledu i njegovom sinu Nikoli, članu SKOJ-a, koji se školovao u Mostaru. Ilijina veza sa Borišom pomogla je da omladina bude jedinstvenija i da se za kratko vreme opredeli za partizane. Cilj osnivanja čitaonice, koja u pravom smislu nikad nije počela raditi, bio je okupljanje omladine i širenje naprednih ideja.

U februaru 1942. u Rašćane su po drugi put ušli livanjski partizani. Tad nam je data druga direktiva. Prikupljala se hrana i odjeća za partizane. Jačanjem uticaja NOP opadao je uticaj ustaške propagande, jer su već tada neki progresivniji Hrvati shvatili svu štetnost ustaške politike. Uspostavljeni su kontakti sa onim ljudima za koje se znalo da od prvih dana osuđuju ustašku politiku. Između ostalih, to se odnosilo u prvom redu na Drugu Perića, Franu Zrnu Čovu i našeg učitelja Stanka Bucalića.

Kasnije smo doznali da je Mustafa Latifić poginuo u selu Vidimlije kod Glamoča, a Vojina Zirojevića su uhapsili Đujićevi četnici i predali ga Talijanima. U sastavu Rašćanskog odbora bili su aktivisti NOP Mandina Sela i Srđana: Risto i Boško Bilanović, Miloš Simić, Ilija Vulić, Marko Karan, Markica Važić. Komandir straže bio je Milan Važić, zamjenik komandira Ljubo Karan. Poslije je Milan prešao u Odbor, a ja sam postao komandir straže. Imali smo direktivu da preko omladinske organizacije raznosimo letke po selima.

U aprilu 1942. godine počeli su neki naši ljudi odlaziti u partizane, i to u Rilićki odred. Treba napomenuti da se u partizane nije smjelo masovno ići jer su Talijani i ustaše stalno bili prisutni.

U ljeto 1942. godine dolaze prvi partizani borci proleterskih jedinica. Borci 1. lovćenskog bataljona 1. proleterske brigade, na čelu sa Perom Ćetkovićem, prošli su kroz naša sela. U rašćanskoj školi narod im je pripremio narodno veselje i dobru večeru. Dočekani su s radošću i od mladih i starih. Taj dan su otišli prema Kongori. Iz tog sela je pobjegao jedan dio naroda jer su se plašili partizana. Ustaše su govorile da partizani ubijaju, muče, spaljuju sela. U Kongori je partizane dočekao Jolić Jozo Žura.

Partizani su oko 1. avgusta oslobodili Duvno. Ponovo su ga napali i za dva dana ga ponovo zauzeli. Štab 1. proleterske brigade bio je smješten u Duvnu. Formirani su NOO u većini sela. U avgustu je formiran 1. duvanjski bataljon. Komandant bataljona bio je Dušan Dakić, a operativni oficir Ibrahim Latifić. Naša straža je ušla u sastav ovog bataljona.

Prva četa Duvanjskog bataljona dobila je zadatak da ide u Lipu. Komandir te čete bio je Luka Bilanović Žućan, politički komesar Vlajko Kovačević, a dvije čete su ostale oko Duvna.

Uskoro je došlo vrijeme da se vrše žito na Bunarima. Tu su Hercegovci izgonili stoku. U komandi mjesta dogovoreno je da borci, narod i omladina idu da vršu žito. Kad smo došli na Bunare, svi su se Hercegovci razbježali, samo je ostao Luka Mandić sa ženom i četvoro djece. On je radio zajedno sa nama. Partizani su se povukli, a zajedno sa njima povlačio se srpski narod, Muslimani iz Oplećana i porodica Franice Mašića. Pošto su ustaše zauzeli Duvno i došli u sela ispod Ljubuše, klali su sve što su zatekli i pljačkali što su stigli.

Dio boraca iz Bunara pridružio se 1. četi na Zlopolju. Bilo nas je oko 10 do 15. Još prije su se neki iz našeg sela priključili bataljonu. Na Zvirnjači smo noćili. Ujutru su neki otišli u Glamoč, a mi smo krenuli prema Baljcima i preko Biljačkih staja prešli smo u Šuicu, došli na Jelovaču i kod Vučipolja se priključili bataljonu. Naša 1. četa raspoređena je na Vučipolje, a 2. četa prema Buhovu. U 1. četi bilo je nekih Baljčana i Ravnjana. Komandir 2. čete bio je Kojo Mitrić iz Ravnog. Komandir 3. čete bio je Božo Mišković, a komesar Selim Dizdar. Oni su raspored dobili prema Mokronogama. U naš bataljon došlo je dvadesetak Dalmatinaca i raspoređeni su po četama.

Povremeno smo vršili prepade na Duvno. Jednom smo napadali iz pravca Eminova Sela, a drugi put iz pravca Lokvica kod Majdana. Tada je ranjen u nogu Vlajko Kovačević, a bio je ranjen i Ilija Milisav iz Lipe, pa su otpremljeni u bolnicu.

Obaviješteni smo da ustaše pripremaju ofanzivu na nas. Naša četa dobila je zadatak da ide na Borovu glavu, dok je u Šuičkim stajama bila 1. dalmatinska. Omladinska jedinica Duvanjskog bataljona bila je u Golinjevu i krenula je prema Livnu.

Ustaše su napale. Štab bataljona krenuo je preko Tušnice i Mokronoga prema Livnu. Na tom putu je poginuo Selim Dizdar u Jelovači. Treća četa i štab su se povlačili preko Kruga prema Glamoču. Tada je zarobljen Miško, sin Franice Mašića, poginuo je iznad Livna Dilaver Osmo, a ranjeni su Stojan Vulić i brat mu Luka. Sa Kruga i Cincara zajedno su napadale ustaše i četnici. Neke jedinice Duvanjskog bataljona došle su preko Livanjskog polja na selo Priluku i preko Koričine izbile u Glamoč, gdje smo se sutradan svi sastali. Naš bataljon je ubrzo otišao u selo Koriće kod Doca. Iz Korića smo krenuli u Malovan i razoružali četnike iz Malovana koji se nisu htjeli predati. U Starom Selu smo proslavili godišnjicu Oktobarske revolucije.

Iz Livna su nas napadali Talijani i četničke grupice. Ponovo smo krenuli prema Glamoču. Predvečer 7. novembra 1942. godine došla je zapovijest da cijeli bataljon ide u dopunu crnogorske brigade. Neki iz Duvanjskog bataljona su se vratili kućama, većinom stariji ljudi, jer su htjeli da budu na svojoj teritoriji. Pridružili smo se gotovo svi 5. crnogorskoj brigadi. Ujutro su se borci Duvanjskog bataljona postrojili u tri čete i 1. omladinsku, koja je došla iz Golinjeva. Sava Kovačević je izvršio smotru i rasporedio nas ovako: 1. četa Duvanjskog bataljona – Prvom bataljonu, 2. četa Duvanjskog bataljona – Drugom bataljonu, 3. četa Duvanjskog bataljona – Trećem bataljonu, Omladinska četa – Četvrtom bataljonu. U 5. crnogorskoj brigadi bili su 4. bataljon i 5. zijametski bataljon. Mi smo ušli u njihove redove, a bataljon „Vojin Zirojević“ u 10. hercegovačku brigadu.

Sjećam se da smo ja i moj brat Šuco bili u 1. četi 1. bataljona. Naš bataljon je otišao u Stanivule, odatle na Koričinu prema Livnu, a ona četiri bataljona otišla su na Jajce i zauzeli ga. Kad smo s Koričine krenuli nakon mjesec dana boravka na tom području, vodili smo borbe na Gorici kod Jajca. Tu mi je poginuo brat Šuco, inače član KPJ i zamjenik komandira 2. čete.

Početkom decembra 1942. godine, kad smo došli u jedno selo kod jezera, Dalmatinac Vatroslav, prezimena se ne sjećam, saopštio mi je da sam predložen za kandidata Partije i upoznao me sa dužnostima budućeg komuniste. U selu Plač kod Vakufa, kad smo pripremili napad na Prozor, na partijskom sastanku održanom 6. 2. 1943. godine primljen sam u KPJ. To sam primio sa velikom radošću, prihvativši to i kao obavezu, i kao čast, i kao priznanje.

Kao borac 5. crnogorske brigade učestvovao sam u bitkama na Neretvi i Sutjesci.

Poslije 5. ofanzive, kad smo prešli Crnu Goru, u selima Krče –Titograd u decembru 1943. godine, teško sam ranjen u obje noge i ruke. Nakon liječenja u Pljevljima i moračkom manastiru prebačen sam 1944. godine u Bari (Italija) na dalje liječenje. Poslije sam prebačen u Grumu, gdje sam operisan, nakon toga u Gravinu. Od naših Duvnjaka sa mnom su bili Mile Ućukalo i Bosa Vulić, koja je bila ranjena u ruku.

Nakon oporavka od teške operacije, vraćen sam u Jugoslaviju, u Split. Trebao sam se javiti u Kupres i u Jajce, ali su me uputili u Livno u komandu područja. Saopštili su mi da se javim u Komandu mjesta Duvno.

U Sreskom odboru sam zatekao Mirka Ljubičića, predsednika. Sekretar Sreskog komiteta bio je Džebrail Džirlo. Lenka Rakić je bila predsjednica omladinskog komiteta. U Ozni su bili Galonja Ilija i Mitar Vujčić, u Regrutnom centru, gde su se prijavljivali novi borci partizanskih jedinica, bili su Končić iz Crne Gore i Božo Mišković.

Na jednoj od sjednica Sreskog odbora izabran sam za povjerenika za unutrašnje poslove i bio sam član Sreskog komiteta i biroa toga komiteta.

Osnovan je Sreski sud, a predsjednik je prvih pet, šest mjeseci bio Ilija Vulić, a sudije porotnici bili su Stipe Braovac iz Stipanjića, Jure Kapulica iz Prisoja, dok su službenici bili Jozo Čamber Beca i Hilmija Numić. Pravnik je bio neki Matković.

Na skupštini Sreskog odbora u drugoj polovini 1945. godine izabran sam za predsjednika Sreskog suda, a Džebrail Džirlo, tadašnji sekretar Sreskog komiteta, izabran je za sudiju tog suda.

Lenka Rakić je bila predsjednik omladinskog komiteta, a članovi su bili, koliko se sjećam, Mićo Bilanović (M. Selo), Mara Mašić (Mokronoge), Mitar Savić (E. Selo), Jadranka Važić (Duvno) i dr.“

SAGLASAN SA TEKSTOM

Ljubo Karan
Duvno, juna 1987. godine

PODACI IZ REGISTRA SUBNOR-a DUVNA O RATU 1941–1945.

U registru SUBNOR-a u Duvnu upisani su podaci o učesnicima rata, žrtvama poginulim borcima, o broju učesnika u NOB-u, po nacionalnom sastavu, po godinama rata, koliko je u kojem periodu pristupilo boraca po nacionalnom sastavu.

Evo najvažnijih podataka iz tog registra.

Od početka 1941. do konca 1945. godine s duvanjskog je područja bilo ukupno partizana 1.011, od toga 877 u borbi, a 134 u pozadini. U partizane je 1941. godine otišlo 38 Srba, devet Muslimana i pet Hrvata (ukupno 52). Tokom 1942. otišlo ih je 147, od toga 93 Srbina, 26 Muslimana i 28 Hrvata. Godine 1943. (recimo da i njih možemo nazvati dobrovoljcima) otišlo je 135, od čega su bila 62 Srbina, 25 Muslimana i 48 Hrvata. Dakle, ukupan broj boraca, dobrovoljaca, bio je 334, od čega su 193 Srbi, 60 Muslimani i 81 Hrvat.

Poslije kapitulacije Italije u septembru 1943. godine, Hrvati su shvatili da će ustaški pokret zajedno sa fašističkom Njemačkom doživjeti sudbinu Italije. Poslije pada Italije, Hrvati koji nisu okrvavili ruke krenuli su da se masovno priključuju redovima partizanskih jedinica. Tako je 1944. u partizane pristiglo 413; od toga 21 Srbin, 118 Muslimana i 274 Hrvata, a 1945. godine 264 borca (šest Srba, 75 Muslimana i 183 Hrvata).

Za sve te četiri godine bilo je, dakle, prema registru, 1.011 boraca ili 220 Srba, 253 Muslimana i 538 Hrvata.

Zanimljivo je vidjeti strukturu zapovjednoga kadra: vodnika – dva Srbina, dva Hrvata i dva rezervna Hrvata potporučnika – četiri Srbina; poručnika – 12 Srba, tri Muslimana i četiri Hrvata; kapetana – 14 Srba, jedan Musliman, jedan Hrvat; potpukovnika – jedan Srbin i jedan Hrvat; pukovnika – jedan Srbin, majora – pet Srba.

Popis oficira i podoficira koji su bili u NOV-u prema registru SUBNOR-a:

Srbi:

Karan, Božin, Marko, 1914. (1. 11. 1941), poručnik
Karan, Simin, Ljubo, 1907. (6. 4. 1941), poručnik
Milisav, Lukin, Miloš, 1929. (13. 7. 1942), kapetan
Milisav, Lukin, Nikola, 1924. (13. 7. 1942), kapetan
Bilanović, Dragin, Luka, 1921. (1. 5. 1942), major
Bilanović, Nikin, Luka, 1913. (15. 11. 1942), major
Bilanović, rođ. Jovanović, Milica, 1925. (10. 8. 1942), poručnik
Milisav, Markov, Lazo, 1923. (1. 8. 1942), kapetan
Karan, Božin, Mijo, 1925. (1. 8. 1942), kapetan
Milisav, Stojanov, Luka, 1924. (1. 11. 1941), poručnik
Milisav, Lukin, Rade, 1928. (15. 12. 1942), kapetan
Milisav, Božin, Milan, 1924. (1. 8. 1942), vodnik
Milisav, Miloševa, Stana, 1924. (1. 8. 1942), kapetan
Milisav, Stojanov, Ilija, 1919. (1. 8. 1942), poručnik
Milisav, Ilijin, Milan, 1926. (1. 8. 1942), vodnik
Vulić, Markov, Vojo, 1917. (1. 10. 1941), major
Vulić, Markov, Aleksandar, 1919. (1. 10. 1941), major
Vulić, Markov, Luka, 1923. (1. 10. 1941), pukovnik
Važić, Ilijin, Rade, 1918. (1. 10. 1941), major
Važić, Ilijin, Savo, 1920. (10. 10. 1941), kapetan
Važić, Jovin, Nikola, 1917. (10. 10. 1941), poručnik
Važić, Perin, Ilija, 1919. (11. 5. 1942) poručnik
Važić, Perin, Stojan, 1921. (11. 5. 1942) poručnik
Važić, Jovin, Boro, 1916. (1. 10. 1941) potpukovnik
Važić, Mijin, Risto, 1924. (1. 8. 1942), potporučnik
Draško, Todorov, Ilija, 1923. (1. 6. 1942), poručnik
Draško, Božina, Zorka, 1923. (1. 6. 1942), poručnik

Stanić, Milin, Pavo, 1923. (1. 6. 1942), kapetan
Stanić, Jovin, Savo, 1924. (1. 6. 1942), kapetan
Stanić, Lukin, Vlado, 1924. (15. 3. 1943), kapetan
Važić, Markov, Savo, 1919. (15. 3. 1943), kapetan
Savić, Lukin, Mitar, 1924. (1. 8. 1942), kapetan
Zdilar, Stevin, Jovo, 1920. (15. 5. 1943), kapetan
Simić, Nikina, Ruža, 1914. (6. 4. 1941), kapetan

Muslimani:

Balić, Šefkin, Kasim – Žaka, 1913. (1. 7. 1943), poručnik
Đulić, Ragibov, Mehmed, 1921. (5. 5. 1943), potporučnik
Đugum, Mehin, Mujo, 1918. (1. 11. 1941), kapetan
Kokanović, Abidov, Osman, 1922. (30. 7. 1943), poručnik
Kapetanović, Bećin, Muharem, 1923. (20. 8. 1943), poručnik
Lokmić, Muharema, Kasim, 1923. (1. 8. 1942)

Hrvati:

Križanac, Matin, Jozo, 1913. (8. 7. 1944), poručnik
Lerota, Ivanov, Mate, 1912. (1. 9. 1943), poručnik
Marković, Ivanov, Rade, 1927. (8. 11. 1944), poručnik
Parić, Jozin, Pero 1926. (15. 11. 1944), poručnik
Baćak, Jurin, Andrija, 1918. (10. 8.1944), poručnik
Perić, Božin, Ivan 1920. (1. 6. 1943), oficir
Baković, Stipin, Ilija 1921. (6. 4. 1941), potpukovnik
Jolić, Jozin, Marko 1921. (1944), kapetan
Trogrlić, Markov, Jozo, 1925. (27. 9. 1942), oficir
Škegro, Markov, Vidak, 1928. (15. 11. 1944), oficir.[110]

Da bi slika tih godina bila cjelovitija, evo i prikaza žrtava Hrvata Drugog svjetskog rata, koji prenosim iz Duvanjskog zbornika (Zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa „Duvanjski kraj kroz povijest“, Tomislavgrad, 6–7. srpnja 2000, str. 359–401). U ovom zborniku žrtve su popisane po selima imenom, prezimenom i mjestom pogibije. Bilo je ukupno 1.025 hrvatskih žrtava u periodu 1941–1945. godine.

Kažimir Vučemil posjeduje i podatke o primaocima boračkih penzija u Duvnu, koje je pribavio od PIO osiguranja, po nacionalnoj pripadnosti i godini priznatog boračkog učešća. Navedeni podaci objavljeni su u knjizi *Duvanjski žrtvoslov*.

Popis primalaca boračkih penzija koji je izdala Zajednica penzijskog i invalidskog osiguranja Bosne i Hercegovine, filijala Mostar, poslovnica Duvno, broj: 01-1190/73, datum 17. 7. 1975. godine. (Politički zatvorenik, 239, veljača 2012; http://www.hdpz.htnet.hr/broj239/Vucemil.htm)

[110] Podatke iz arhiva SUBNOR-a objavio K. Vučemil na sajtu www.hdpz.hr/broj230, Politički zatvorenik, februar 2012.

Na popisu je 1.012 imena lica koja su sudjelovala u NOR-u i na toj osnovi postali primaoci boračkih penzija. U partizanima je 1941. godine bilo 38 Srba, devet Muslimana i pet Hrvata s duvanjskog područja.

Podaci koji su uzeti iz registra SUBNOR-a i podaci koji se nalaze u evidenciji Fonda PIO su identični. Na osnovu prikazanih podataka, može se izvršiti analiza broja učesnika u jedinicama NOV po nacionalnoj strukturi.

Podaci koji se nalaze u tabeli odnose se na preživjele borce. Broj poginulih boraca nije uzet u popis koji je prikazan u tabeli.

TABELA 30

Hronološki prikaz uključenja u NOB po nacionalnosti iz Duvna							
Godina	Hrvati	Srbi	Muslimani	Ukupno	% Хрвати	% Срби	% Muslimani
1941	5	38	9	52	9.62	73.08	17.31
1942	28	93	26	147	19.05	63.27	17.69
1943	48	62	25	135	35.56	45.93	18.52
1944	274	21	118	413	66.34	5.08	28.57
1945	184	6	75	265	69.43	2.26	28.30
Ukupno	**539**	**220**	**253**	**1012**	**53.26**	**21.74**	**25.00**

Na osnovu prikazanih podataka, u partizane su prvih godina rata (1941–1943) otišla 334 borca, od toga 193 Srbina ili 58%, Hrvata 81 (od toga 48 u 1943) ili 24% i Muslimana 60 ili oko 18%. Kad se broj učesnika stavi u odnos sa brojem stanovnika po nacionalnom sastavu iz 1941. godine, dobijaju se sledeći podaci:

Učešće Hrvata u NOV u prve tri godine rata, na osnovu podataka iz tabele, iznosi oko 0,27%, a Muslimana oko 3%.

Ukupan broj Srba koji su učestvovali u partizanima bio je 310, od toga rat je preživjelo 220, a poginulo 90 boraca, što čini preko 22% ukupnog stanovništva. Ako se umanji broj ubijenih Srba u prvim mjesecima rata, oko 270, taj procenat učešća u partizanima je preko 27%. Ovaj podatak dovoljno govori o učešću Srba u NOV. Poslije kapitulacije Italije 1943. godine, u periodu 1944–1945. NOV-u se priključilo 27 Srba, što čini samo 8,7% od ukupnog broja učesnika, što pokazuje da su Srbi, sposobni za vojsku, do kraja 1943. skoro svi bili u partizanima.

Ukupan broj preživjelih Hrvata koji su učestvovali u NOV za period 1941–1945. iznosi 539, od toga broja partizanima se u periodu 1944. i 1945. priključilo 458 boraca, što je preko 78% od ukupnog broja Hrvata u partizanima. U toku rata poginulo je 48 boraca Hrvata, tako je ukupan broj učesnika rata 587 boraca, što čini oko 2% od ukupnog broja Hrvata. Hrvati su masovno krenuli u partizane poslije kapitulacije Italije 8. septembra 1943. godine, kad je bilo očigledno da će fašistička Njemačka i njihove sluge doživjeti poraz. Do tog događaja Hrvati su u vrlo malom broju bili prisutni u jedinicama NOV jer su podržavali ustaše ili su bili njihovi simpatizeri.

Ukupan broj Muslimana u partizanima bio je 274, od tog broja preživjelo je 253, poginulo je 21, što znači da je njihovo učešće u NOB-u bilo oko 14%. I Muslimani su se masovno uključili u partizane poslije kapitulacije Italije. Tako su se u 1944. i 1945. godini u partizane uključila 193 borca Muslimana ili preko 70% od ukupnog broja učesnika.

RAZMJERE ZLOČINA NAD SRBIMA U DUVNU U RATU 1941–1945.

Najbolje i najpreciznije činjenice o razmjerama zločina genocida i etničkog čišćenja Srba u Duvnu u Drugom svjetskom ratu mogu se sagledati iz uporednih podataka o odnosu broja stanovnika sva tri naroda i odnosa između ukupnog broja i broja stradalih pripadnika svakog od ta tri naroda. Da bi se izvršila navedena analiza, neophodno je utvrditi broj stanovnika u Duvnu po nacionalnoj strukturi u ukupnom broju stanovnika prije rata.

Spomen-ploča poginulim borcima NOR-a 1942–1945. iz Srđana, Rašćana i Mandina Sela, ugrađena u zid škole u Mandinu Selu

Prema popisima stanovništva od 1879. do 1991. godine, Srbi u Duvnu čine oko 5% ukupnog stanovništva. Popis stanovništva nije vršen između 1931. i 1948, pa je teško sa punom preciznošću utvrditi broj stanovnika u Duvnu, kao i broj po nacionalnom sastavu početkom rata 1941. godine. Međutim, ako se analizira stanje

na osnovu prethodnog popisa i kretanja stanovništva u posljednjoj deceniji popisa, može se doći do približno tačnih podataka o broju stanovnika početkom rata 1941. godine.

U periodu između dva popisa 1921–1931. porast stanovništva je bio sljedeći: po popisu stanovništva 1921. godine Hrvata je bilo 20.229, Muslimana 1.693 i Srba 1.107, a na popisu stanovništva 1931. godine Hrvata je bilo 26.150, što čini rast od 13%, Muslimana 1.819, što čini rast od 7,5%, a Srba je bilo 1.222, što čini porast od 10%.

Na osnovu navedenih podataka, pod pretpostavkom da je u periodu 1931–1941. ostvaren približan rast stanovništva kao u prethodnoj deceniji, može se zaključiti da je broj stanovnika prije početka rata 1941. godine sljedeći: Hrvata oko 29.500, Muslimana oko 2.000 i Srba oko 1.400. Po napred navedenoj procjeni, u Duvnu je početkom rata bilo ukupno oko 33.000 stanovnika, u procentima: Hrvata 89%, Muslimana 6,5% i Srba 4,5%.

U knjizi *Duvanjski žrtvoslov*, prema procjeni autora, a na osnovu matičnih knjiga Katoličke crkve i popisa u nekim župama iz 1935. godine, Hrvata je u Duvnu 1940. živjelo 26.939, a u Drugom svjetskom ratu stradalo ih je 2.021.[111] Prema podacima koji su objavljeni u Duvanjskom zborniku (Zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa „Duvanjski kraj kroz povijest“, Tomislavgrad, 6–7. srpnja 2000, str. 359–401), utvrđeno je da je u periodu 1941–1945. stradalo ukupno 1.025 Hrvata, razlika između dva izvora je skoro duplo, što je nelogično.

U spisku žrtava fašističkog terora koji je 1965. godine izvršio Savezni zavod za statistiku, a koji nije konačan i nije u potpunosti završen, stradali su evidentirani na osnovu matičnih knjiga po mjestu rođenja. Broj popisanih žrtava fašističkog terora u Duvnu iznosi 863, od toga: Srba 495 ili 35,5%, Hrvata 301 ili 1,02% i Muslimana 67 ili 3,35%.

U Hrvatskom zborniku o Tomislavgradu, koji je napisan 2000. godine, u Drugom svjetskom ratu poginulo je 1.025 Hrvata[112.] Na osnovu navedenog popisa Saveznog zavoda za statistiku, u kome su imenom i prezimenom objavljene žrtve po svim selima, broj žrtava fašističkog terora je – 301 Hrvat, a od toga 48 Hrvata kao borci NOR-a. Iz tih podataka može se zaključiti da je u fašističkim jedinicama okupatora i njihovih sluga poginulo oko dve trećine ukupno stradalih ili tačnije 724 Hrvata. Kada se uzmu u obzir ukupno stradali od fašističkog terora i poginuli u ustaškim jedinicama, kao i njihove pristalice u odnosu na broj Hrvata početkom rata, stradalo je oko 3,5% hrvatskog stanovništva.

Ako su tačni podaci koji su objavljeni u knjizi *Duvanjski žrtvoslov*, a koji se tiču učešća i stradanja Hrvata u ustaškim i drugim vojnim jedinicama NDH i okupatora, procenat stradanja je duplo veći.

Prvim popisom poslije rata, koji je izvršen 1948. godine, Srba je bilo 807 ili 2,71%. Procenat učešća Srba u ukupnom stanovništvu sa 4,67% iz 1931. godine pao

[111] Duvanjski žrtvoslov, str. 289

[112] Politički zatvorenik, 239, veljača 2012; http://www.hdpz.htnet.hr/broj239/Vucemil.htm

je na 2,71% 1948, što je smanjenje za 42%, a u apsolutnom broju, broj Srba smanjen je za 593. Na smanjenje broja Srba na popisu 1948. uticala je kolonizacija Srba u Vojvodinu, gdje je raseljeno oko 100 Srba, pa je procenat smanjenja srpskog življa nešto veći od procenta stradanja Srba u ratu 1941–1945.

Istovremeno je procenat učešća hrvatskog stanovništva u ukupnom broju stanovnika Duvna u analiziranom periodu od 1931. do 1948. porastao sa 88,37% na 93,3%. U apsolutnom broju hrvatsko stanovništvo se povećalo za 4.627 stanovnika, što je uvećanje od 20%.

Navedeni pokazatelji najbolje govore o razmjeri stradanja Srba u Duvnu u Drugom svjetskom ratu.

Prema prikupljenim podacima, neposredno je od ustaškog zločina stradalo, bez borbe i otpora pobijeno po selima, poljima, planinama i bačeno u jame u planinama oko Duvna u toku 1941. godine 312 Srba. Tako je samo od neposrednog zločina koji su izvršile ustaše nestala oko četvrtina srpskog naroda u Duvnu u odnosu na broj Srba na početku rata.

Sigurno je da neke žrtve nikad neće biti popisane jer je svjedoka i preživjelih meštana sela u kojima su vršeni zločini malo, a u nekim selima preživjelih nije bilo.

Broj stradalih Srba po mjestu i vrsti zločina, izvršiocima i godinama kada su ubijeni je sljedeći:

1. Ubijeni i bačeni u jame civili, zločin izvršile ustaše 1941, 272 Srba
2. Ubijeni u pojedinačnim slučajevima od strane Italijana i ustaša 1941, 10 Srba
3. Ubijeni civili u septembru 1942, zločin izvršile ustaše, 34 Srba
4. Ubijeno i umrlo u zbijegu u Glamoču 1942–1943, 11 Srba
5. Ubijeno u logoru Staro sajmište, gdje su ih odveli Nijemci, šest Srba
6. Umrlo od bolesti i bijede poslije povratka iz Glamoča 1944. i 1945, 45 Srba
7. Poginulo u jedinicama NOV od početka do kraja rata – 90 boraca
8. Broj preminulih čiji način stradanja, kao ni vrijeme ni izvršioci zločina nisu utvrđeni – 31 Srbin

Broj ukupno stradalih Srba, za koje je utvrđeno da su život okončali kao civili ili kao vojnici, iznosi 499 ili preko 35% u odnosu na broj koliko ih je bilo 1941. godine.

TABELA BR. 31

POGINULI SRBI IZ DUVNA U NOR-u 1941-1945.							
Br.	Prezime	Ime oca	Ime	God.rođ.	God.	Mjesto pogibije	Borac u jedinici NOR-a
Iz grada Duvna							
1	Vuković		Marko	1924	1945	Sremski front	borac 1. proleterske brig.
2	Zelen	Marka	Dragica	1925	1945	Sremski front	borac 1.proleterske
3	Vuković	Miloša	Bogdo	1910	Jan-43	Sutjeska	borac 5. proleterske brig.
4	Vuković	Marko	Slobodan	1922	1943	Metaljka-Čajniče	borac 6. istoč. bosanske brig.

5	Kovačević	Sime	Boriša	1908	1943	Kalinovik-Miljevina	borac 10. hercegovačke brig.
6	Bilanović	Nikola	Tomo	1921	1941	Užice	borac NOR-a
Iz Eminova Sela							
7	Gligorić	Gligo	Marko	1919	02-1943.	Dobro Nevesinje	borac 7. krajiške brig.
8	Gligorić	Milana	Marko	1920	04-1945.	Semizovac	borac 7. krajiške brig.
9	Gligorić	Luke	Ruža	1923	1943	Sutjeska	borac 5. proleterske brig.
10	Zdilar	Dragutina	Zorka	1923	04.1945.	Trnovo-Sarajevo	borac 5. proleterske brig.
11	Savić	Laze	Savo	1911	05-1943.	Sutjeska	borac 5. proleterske brig.
12	Savić	Miloša	Savo	1923	05-1944.	kod Duvna	borac 5. proleterske brig.
13	Savić	Nikola	Stojan	1922	02-1943.	Nevesinje	borac 5. proleterske brig.
14	Savić	Pere	Jovo	1924	03-1943.	Bileća	borac 5. proleterske brig.
15	Zdilar	Mije	Pero	1913	02-1943.	Nevesinje	borac 5. proleterske brig.
16	Zdilar	Milana	Zorka	1918	02-1943,	Nevesinje	borac 5. proleterske brig.
Iz sela Mokronoga							
17	Simić	Милоша	Јованка	1924	1943	Tjentište-Sutjeska	borac 5. proleterske brig.
18	Simić	Лазе	Никола	1917	06-1944.	Donji Vakuf	borac 5. proleterske brig.
19	Simić	Милоша	Мара	1928	1945	Mokronoge	
Iz sela Oplećana							
20	Draško	Bože	Gojko	1925	05-1943.	Vučevo-Sutjesk	borac 5. proleterske brig.
21	Draško	Luke	Stana	1925	05-1943.	Zelengora	borac 5. proleterske brig.
22	Stanić	Nike	Mijo	1924	1942	Pivska plan.-Rudine	borac 5. proleterske brig.
23	Stanić	Nikola	Smiljana	1923	03.1943.	Crna Gora	borac 5. proleterske brig.
24	Stanić	Mile	Petar	1925	03.1943.	Nevesinje	borac 5. proleterske brig.
25	Ućukalo	Mlade	Miško	1916	03.1943.	Љубуша-Дувно	borac 5. proleterske brig.
26	Ućukalo	Vlade	Mile	1920	Mar-45	Umro u Mostaru	borac 5. proleterske brig.
27	Vulić	Sime	Đorđe	1915	06-1943.	Tjentište-Sutjeska	borac 5. proleterske brig.
28	Važić	Marka	Milica	1924	05-1945.	Trst	borac 5. proleterske brig.
29	Draško	Marka	Marko	1924	1945	Sremski front	Koman. bataljona 1. proleter.
30	Draško	Ile	Todor	1925	05-1945.	Gračanica	borac NOR-a
31	Stanić	Nikola	Bojka	1927	1943	Koprivnica	borac NOR-a
Iz sela Srđana							
32	Vulić	Ilije	Петар	1927	1944	Logor Staro sajmište	borac 5. proleterske brig.
33	Savić	Đure	Петар	1923	12-1943.	Titograd	koman. čete-Pete proleterske
34	Vulić	Ilije	Никола	1923	02-1944.	Oplećani-Duvno	borac Duvanjskog odreda
35	Vulić	Marka	Мијо	1924	1943	Srđani	borac Duvanjskog bataljona

TABELA BR. 32

POGINULI SRBI IZ DUVNA U NOB-u 1941-1945.							
Iz Rašćana							
36	Karan	Nike	Pero	1923	04.1943.	Sutjeska	borac 5. proleterske brig.
37	Karan	Save	Ruža	1924	06-1943.	Tjentište-Sutjeska	borac 5. proleterske brig.
38	Karan	Bože	Sava	1921	06-1943.	Tjentište-Sutjeska	borac 5. proleterske brig.
39	Karan	Mitra	Stojan	1921	1943	Jasenovac	borac 5. proleterske brig.
40	Stanišić	Riste	Dušan	1897	1943	Sutjeska	borac 5. proleterske brig.
41	Stanišić	Save	Lazo	1920	1943	Konjic	borac 5. proleterske brig.
42	Važić	Jove	Dušan	1920	1945	kod Karlovca	borac 17. krajiške brig.
43	Važić	Stojana	Tomo	1917	07-1943.	kod Nevesinja	borac 5. proleterske brig.
44	Stanišić	Mara					
45	Stanišić	Tomo	Savo	1912	03-1943.	Duvno	Komanda mjesta Glamoč

46	Stanišić	Dušana	Ljubo				
47	Karan	Ile	Tomo	1912	03-1942.	Borovo polje-Livno	borac Vukovskog odreda
48	Karan	Laze	Đorđe	1918	04-1944.	Zlopolje-Duvno	NOO Rašćani
49	Karan	Nikole	Luka	1921	1942	Prozor	borac Pete proleterske brig.
50	Karan	Sime	Milan	1916	1942	Jajce	borac Pete proleterske brig.
51	Karan	Marka	Mijo	1925	1942	Glamoč	borac Pete proleterske brig.
52	Karan	Tome	Rade	1916	06-1943.	Zelengora	borac Pete proleterske brig.
53	Važić	Jakova	Anđa	1923	06-1943.	Tjentište-Sutjeska	Centralna bolnica
54	Važić	Jove	Milan	1908	03.1942.	Prozor	Koman. čete-5. proleterske
55	Važić	Jove	Nikola	1880	1943	Duvno	borac NOR-a
56	Važić	Steve	Ilija	1926	1945	Jajce	borac NOR-a
Mandino selo							
57	Bilanović	Bože	Dušan	1922	04-1944-	Dvojnine-Duvno	borac Duvanjskog bataljona
58	Bilanović	Bože	Luka	1925	05-1943.	Tjentište-Sutjeska	borac 5. proleterske brig.
59	Bilanović	Mije	Ljubица	1923	1943	Zelengora	bolničarka 5. proleterske бриг.
60	Bilanović	Mije	Mirko	1925	05-1943.	Tjentište-Sutjeska	borac 5. proleterske brig.
61	Bilanović	Bože	Rade	1918	06-1943-	Tjentište-Sutjeska	borac 5. proleterske brig.
62	Bilanović	Stojana	Lazo	1912	04-1945-	Šarengrad	borac 5. proleterske brig.
63	Bilanović	Bože	Ilija	1908	05-1943.	Sutjeska	kom. odelj. Treće divizije
64	Bilanović	Bože	Jovo	1922	04-1943.	Prozor	borac 5. proleterske brig.
65	Bilanović	Đorđa	Luka	1917	1943	Konjic	borac Livanjskog bataljona
66	Bilanović	Đorđa	Savo	1913	6-1942.	Romanija	komandir batalj. 1.
67	Bilanović	Stojana	Marko	1920	05-1943.	Sutjeska	borac 5. proleterske brig.

TABELA BR. 33

POGINULI SRBI IZ DUVNA U NOB-u 1941-1945.							
Iz sela Lipa							
68	Milisav	Stojana	Cvita	1922	11-1943.	Nevesinje	bolničarka 5. proleterske бриг.
69	Milisav	Luke	Momčilo	1920	05-1943.	Sutjeska	borac 1. proleterske brig.
70	Milisav	Simo	Nikola	1900	1943	Lipa-Duvno	NOR
71	Milisav	Marka	Pero	1921	02.1944.	Srđani-Duvno	borac Duvanjskog bataljona
72	Milisav	Nikola	Ilija	1921	08-1943.	Trebiševo-Duvno	borac Vukovskog odreda
73	Milisav	Luka	Ljubo	1918	03-1945.	Busovača	borac 7. krajiške brig.
Iz sela Kongora							
74	Bilanović	Milana	Nikola	1922	04.1943.	Nevesinje	borac 5. proleterske brig.
Iz sela Cebara							
75	Zelen	Todora	Stana	1926	1945	Sremski front	borac 10. hercegovačke brig.
76	Vitezović	Miloša	Strailo	1926	1943	kod Sinja	borac 13. dalmatinske brig.
Iz sela Baljci							
77	Cvetić	Ilije	Marko	1910	04-1943.	Piva	borac 5. proleterske brig.
78	Cvetić*	Laze	Branko	1918	1943	Sutjeska	borac 5. proleterske brig.
79	Cvetić	Laze	Obrad	1909	11-1943.	Piva	borac 5. proleterske brig.
80	Velimir	Vukana	Risto	1912	06-1943.	Tjentište-Sutjeska	borac 5. proleterske brig.
81	Cvetić	Pere	Ruža	1927	05-1943.	Sutjeska	borac 5. proleterske brig.
83	Cvetić	Jove	Đorđe	1913	1943	Gornje bare	kapetan u Drugoj dalmat. rug.
84	Cvetić	Stojana	Dušan	1911	05-1944.	Šuica	Komanda mjesta Duvno
85	Ćevap	Stevana	Đorđe	1903	04-1943.	Piva	borac 5. proleterske brig.
86	Manojlović	Save	Svetko	1923	05-1943.	Sutjeska	borac 5. proleterske brig.
87	Manojlovih	Save	Zorka	1921	1943	Nepoznato	borac 2. dalmatinske brig.

88	Velimir	Đoke	Ljубан	1919	05-1942.	Pakline-Duvno	borac 5. proleterske brig.
89	Velimir	Nikole	Đoko	1926	08-1943.	Kupres	borac Vukovskog odreda
90	Velimir	Nikole	Ilko	1906	03-1944.	Duvno	borac Vukovskog odreda
Iz sela Šuica							
91	Simić	Đure	Pero	1920	1942	Pošanj-Šavnik	borac 5. proleterske brig.

Korišteni izvori za utvrđivanje spiska:
-Registar SUBNOR-a Duvno,
-Knjiga Viktor Kuč Borci Sutjeske,
-Spomen-ploča na osnovnoj školi u Mandinu Selu za Srđane, Rašćane i Lipu,
-Spisak žrtava Drugog svjetskog rata koji je šezdesetih godina uradio Savezni zavod za statistiku.

TABELA BR. 34

SPISAK ŽRTAVA FAŠISTIČKOG TERORA 1941-1945. U DUVNU PO NACIONALNOSTI

		Žrtve terora - civili				Poginuli u NOB		
Red. br.	Naziv mjesta	Ukupno	Srba	Hrvata	Muslimana	Srba	Hrvata	Muslimana
1	Baljci	20	19	1		13		
2	Blažuj	7		3	4			3
3	Bogdašić	8		8				
4	Borčani	4		4				
5	Bukova gora	1		1			1	
6	Bukovica	3		3			1	
7	Cebara	142	142			2		
8	Crvenica	7		7				
9	Dobrići	4		4			3	
10	Donji Brišnik	2		2				
11	Duvno	106	54	20	32	6	13	6
12	Eminovo Selo	33	25	8		10	1	
13	Galečić	5	1	4				
14	Gornji Brišnik	10		10				
15	Grabovica	6		6			2	
16	Jošanica	2		2				
17	Kazaginac	3		3			2	
18	Kolo	8		8			1	
19	Kongora	6	3	3		1	1	
20	Korita	1		1				
21	Kovači	2		2				
22	Kuk	32		32				
23	Letka	6		6				
24	Lipa	15	14	1	0	6		0
25	Liskovača	2		2	0	0	1	0
26	Lug	53		53				
27	Mandino Selo	28	24	4		11	2	2
28	Mesihovina	8		8				
29	Mijakovo Polje	1		1				
30	Mokronoge	19	13	4	2	3	3	0
31	Mrkodol	9	3	6		0	3	0

32	Omerovići	3			3			
33	Omolje	3		3				
34	Oplećani	34	19	1	14	12	1	5
35	Pasići	1		1				
36	Prisoje	44	31	17			2	
37	Rašćani	70	70			22		
38	Rašeljke	2		2				
39	Raško Polje	8		8			2	
40	Renići	3		3				
41	Rošnjače	1		1				
42	Sarajlije	2		2				
43	Seonica	1		1				
44	Srđani	9	8	1		4		
45	Stipanjići	15		4	11		3	4
46	Šuica	22	2	19	1	1	6	1
47	Trebiševo	1		1				
48	Vedašić	6		6				
49	Vivica	10		10				
50	Vojkovići	3		3	0		0	0
51	Vir	72	71	1	0	0	0	0
	UKUPNO	863	499	301	67	91	48	21

PERIOD POSLIJE DRUGOG SVJETSKOG RATA 1945–1971.

Po završetku rata i oslobođenja zemlje od okupatora i izdajnika, većina preživjelih Srba vraća se u svoja sela i na svoja ognjišta. Oni koji su se vratili imali su sreće što su preživjeli rat. Mnogi se nisu vratili, oni koji su uspjeli da pobjegnu pred ustaškom kamom u šume i planine imali su šansu da prežive, ali dosta ih je izginulo na ratištima cijele zemlje. Oni koji nisu uspjeli da pobjegnu od ustaških zločina nisu imali nikakve šanse da prežive – ubijeni su, bačeni u jame...

Poslije rata Srbi nisu krenuli u obračune i osvete za učinjene zločine, već su iz početka počeli da grade bolju i srećniju budućnost. Mnogi su u rat otišli sa 16, 17, 18, 19 ili 20 godina i u ratu su sazreli znatno brže nego što se to dešava u normalnim uslovima života i prirodnog razvoja.

Jedan broj Srba uključio se u organe vlasti, neki su ostali u vojsci da svoja ratna iskustva prenose na buduće generacije vojnika. U vojsci su, prema zaslugama i znanju, unapređivani u više vojne činove. U novoj vlasti Srbi su imali značajan uticaj i ulogu u razvoju državnih institucija, organizacija i drugih organa vlasti.

U novoj vlasti bilo ih je i na višim funkcijama u organima opštine i republike. U ratu su se borili i ginuli za slobodu, pravdu i ideje komunizma, socijalizma, ravnopravnosti, za bratstvo i jedinstvo.

Za dosta Srba komunizam je postao religija i ubjeđenje. Tako je većina Srba iz Duvna, čak i oni koji nisu bili članovi SK već njegovi simpatizeri, bila odana SK i novoj komunističkoj vlasti.

Poslije rata jedan veći broj Srba zanemaruje Srpsku pravoslavnu crkvu, pravoslavne običaje i u pravom smislu riječi prihvata bratstvo i jedinstvo i socijalizam kao svoju vjeru.

Srbi svoju djecu odmah poslije rata poslaše u srednje, više i visoke škole. Srbi su bili prvi fakultetski obrazovani ljudi koji su škole i fakultete završili poslije rata. Nakon završenih škola, neki su se vratili u Duvno i kao školovani ljudi postali su nosioci razvoja privrede, obrazovanja, rukovođenja i upravljanja opštinom i privredom.

Srbi su i prije rata u odnosu na svoju brojnost u stanovništvu imali znatno viši stepen pismenosti nego Hrvati i Muslimani. Mnogi školovani ljudi nisu bili opterećeni nacijom i vjerom. Vaspitani su u duhu poštenja, ljubavi, prijateljstva i širenja ideje bratstva i jedinstva.

Srbi nisu svoju djecu vaspitavali da mrze ljude druge nacije i vjere, oprostili su i onima koji su nad njima učinili strašne zločine. Da su stvarno oprostili zlodela najbolji dokazi su brakovi koje su Srbi zaključivali sa Hrvaticama poslije rata. Mnogi Srbi, fakultetski obrazovani, oženili su se djevojkama hrvatske nacionalnosti. I u toku rata bilo je slučajeva da su se Srbi i Srpkinje venčavali sa Hrvatima i Hrvaticama. U selu Rašćanima, u preko 60% porodica bila je bar jedna snajka Hrvatica ili Muslimanka. U prvim godinama poslije rata rijetki su bili slučajevi da se Hrvat oženio Srpkinjom,

međutim, u kasnijem periodu, negdje oko šezdesetih godina 20. vijeka, bilo je sklopljenih brakova između Hrvata i Srpkinja.

Srbi koji su poslije rata završili fakultete u periodu 1954–1956. godine i vratili se u Duvno da rade bili su: Karan Ljube Tomo (1937), završio pravni fakultet, Karan Save Simo (1939), završio rudarski fakultet, Ćevap Branko (1940), završio pravni fakultet. Bilo je dosta Srba sa završenom srednjom i višom školom koji su poslije rata nastavili da žive i rade u Duvnu. Jedan broj Srba sa završenim fakultetom, prva poslijeratna generacija studenata rođenih između 1937. i 1940. godine, nije se vratio u Duvno da radi, ostali su da rade, većinom, u gradovima u kojima su završili studije.

Srbi su poslije završenog rata mislili i nadali se da je napokon došao kraj svim stradanjima, bratoubilačkim ratovima, životu u strahu, bijedi i siromaštvu i da sada mogu mirno da žive na svojim vjekovnim ognjištima, da školuju djecu i da sa Hrvatima i Muslimanima budu u dobrim komšijskim i bratskim odnosima.

Da bi se ostvarile njihove nade, sve strahote i zločine koji su nad njima učinjeni (ubistva, pljačke, jame, paljevine) Srbi su oprostili, ali nisu zaboravili. Ta stradanja i zločini nad Srbima koje su počinile ustaše za srpski narod postaše tabu-teme, to svoje pamćenje Srbi koji su preživjeli te strahote nisu prenosili na svoja pokolenja i o tim događajima malo se pričalo. Mnogi su Srbi izbjegavali da budu svjedoci na suđenju jednom broju zločinaca, a bilo je i onih koji su često svjedočili u korist optuženih, to je bilo radi želje da se živi bez mržnje.

Srbi, a i mnogi Hrvati i Muslimani mislili su da se nikad više neće ponoviti zločini, rat i ubijanja koja su se dešavala i da će se stvoriti uslovi za život u miru, kao i da će se djeca normalno školovati.

Počela su da se formiraju preduzeća, ustanove, otvaraju škole, bolnice i druge organizacije. Počeli su ljudi da se zapošljavaju u preduzećima i ustanovama, porastao je standard. Vremenom su ljudi počeli da odlaze u penzije, poseban tretman kod penzionisanja imali su prvoborci rata. Takva socijalna politika države imala je uticaja na bolji život. Srbi, kao i pripadnici druga dva naroda koji su bili učesnici rata, ostvarili su boračke penzije i invalidnine.

Država je otvorila granice i jedan veliki broj Hrvata, Muslimana, kao i nekoliko Srba, otišao je na privremeni rad u inostranstvo, većinom u Njemačku. Pripadnici sva tri naroda u Duvnu međusobno su se uvažavali i poštovali. Nije bilo slučajeva omalovažavanja, pretnji, maltretiranja i zlostavljanja ili na drugi način ugrožavanja od strane većinskog hrvatskog naroda.

Država se razvijala i dostigla nivo srednjerazvijene zemlje. Na osnovu svih kretanja u društvu stvarao se utisak da se dosta toga za šta su se ljudi borili, što je u ratu propagirano i za šta se ginulo ostvarilo, ali mnogo toga je bilo neostvarivo.

Mnoga obećanja bila su utopija, nisu se ostvarila, ali se društvo kretalo ka boljem životu.

PRVE POSLIJERATNE GODINE

Drugi svjetski rat je bio najtragičniji za Srbe u Duvnu od svih prethodnih ratova koje je preživio srpski narod. U tom ratu stradalo je preko 40% Srba.

Poslije rata vršene su razne reforme u društvu. Zemlja je bila razrušena, privrede nije ni bilo, poljoprivreda je bila najveća nada za preživljavanje i osnov za pokretanje privrede i razvoja društva. Odmah poslije rata krenulo se u agrarnu reformu. Jedna od mjera reforme bio je program dobrovoljne kolonizacije (premještanje stanovništva) u Vojvodinu. Jedan od osnovnih kriterijuma za mogućnost kolonizacije bilo je učešće u ratu i stradanje porodice. Kolonizacija je vršena u Vojvodinu, koju je u toku rata napustio veliki broj Njemaca i Mađara, pa je bilo neophodno da se taj prazan prostor naseli.

Dosta je Srba konkurisalo za kolonizaciju, njihovi zahtjevi su odobreni i na osnovu tih rešenja dosta ih je prešlo da živi u Vojvodinu.

Dio koloniziranog stanovništva, poslije izvjesnog vremena provedenog na područjima u Vojvodini, ne mogavši da se navikne na život u ravnici, vratio se u zavičaj. Jedan broj koloniziranog stanovništva ostaje da živi u Vojvodini.

Kolonizacijom je obuhvaćen veliki dio srpskog stanovništva iz Duvna, pa je broj Srba u duvanjskoj opštini i na taj način smanjen. Oni koji nisu obuhvaćeni kolonizacijom počinju da obnavljaju domove koje su spalile i opljačkale ustaše. Rane rata se zacjeljuju, Srbi misle na budućnost. Svaka priča o ratu i ratnim događajima nije bila poželjna tema, tako je Drugi svjetski rat ostajao u sjećanjima samo sudionika, a buduće generacije krišom su saznavale o tim nemilim događajima.

Krenula je obnova zemlje, kao i razvoj društva. Ekonomski oporavak išao je dosta sporo, ali ipak se kretao i svakim danom se živjelo bolje.

Najteži teret obnove pao je na seljaka. Zemlja je bila prva koja je trebalo da obezbjedi minimum sredstava za prehranu stanovništva. U izvršenju tog zadatka bilo je teških i bolnih perioda. Sa ciljem da se obezbijedi dovoljno hrane, vlast je uvela obavezne otkupe poljoprivrednih proizvoda. Te propisane kvote često su bile veće nego sama proizvodnja u nekim poljoprivrednim gazdinstvima. Posebno je to bilo bolno u sušnim godinama, kad je bio slab rod. Bilo je to teško izdržati skoro kao rat.

Obavezni otkupi su bili najteži dio života proizvođača i seljaka poslije rata. O tim otkupima i njihovim izvršiocima pričale su se razne priče i pjevale pjesme u negativnom kontekstu. Sjećam se jednog stiha, „to su ljudi od hrđave forme, u otkupu prebacuju norme“.

Ali možda je to tako moralo da bude.

KOLONIZACIJA SRBA U VOJVODINU 1945–1946. GODINE

Dosta srpskih porodica prijavilo se na poziv vlasti da se preseli u Vojvodinu, jer su nakon odlaska Njemaca, Švaba, sa te teritorije mnoga sela ostala ispražnjena. Oko 150 Srba iz Duvna krenulo je put Vojvodine, tu seobu je Branko Ćopić opisao kao „osmu ofanzivu“. Poslije godinu dana provedenih u Vojvodini, oko 30% koloniziranih vratilo se u zavičaj jer nisu mogli da se naviknu na ravnicu i vojvođanska sela i običaje. U Vojvodini je ostalo oko 20 porodica, sa oko sto članova.

Proces kolonizacije, događaje vezane za kolonizaciju, život i rad u prvim godinama boravka, kao i spiskove ljudi koji su kolonizirani istražio je Stevan Stanišić iz Obrovca, i to je zabeležio:

Poslije rata, svih događanja i stradanja Srba u Duvnu, život u selu Rašćani bio je težak. Imovina u ratu opljačkana, kuće popaljene, stočni fond nestao i sve je to uticalo da ljudi poslije povratka iz zbijega iz Glamoča nisu mogli da se lako i brzo ekonomski oporave od bijede i siromaštva.

Stanišić Stevan, rođen u Rašćanima 1947. godine, živi u Obrovcu, Bačka Palanka

Od strane vlasti, svim Srbima koji su imali zasluge u ratu, a bili su skoro svi zaslužni, ponuđeno je da se presele u Srbiju u Autonomnu Pokrajinu Vojvodinu.

Srbi iz Duvna dobili su ponudu da mjesto kolonizacije bude selo Obrovac, opština Bačka Palanka.

Prvi pisani pomen naselja Obrovac datira od 1308. godine. Ima više varijanti po čemu je naselje dobilo ime. Najvjerovatnije je to što naselje opasuje rečica Begej, kao „obrva oka“, i vjeruje se da je tako nastao naziv Obrovac. Obrovac se nalazi u jugozapadnoj Bačkoj, između Bača i Iloka, ondašnjih carskih gradova. Većinsko stanovništvo su činili Njemci, zatim Srbi. Bilo je nešto Mađara i Slovaka.

Prva škola u Obrovcu sagrađena je 1757. godine. Pohađala su je djeca svih nacionalnosti. Pravoslavna crkva je sagrađena 1782, a katolička 1852. godine.

Krajem rata, kad je bilo jasno da će Njemačka izgubiti rat, u strahu da se nad njima ne izvrši osveta, Njemci iz Vojvodine bježe u Njemačku, noseći sa sobom samo ono najpotrebnije, a meštanima (birošima) ostavljaju ključeve od kuća, stoku da im hrane, nadajući se da će se vratiti.

Njemci se više nisu vratili, sela su ostala prazna, dolazi da masovne migracije stanovništva, kolonizacije, čiji je cilj bio da se zbrine dio stanovništva koje je živjelo u siromašnim i ratom opustošenim sredinama, s druge strane, da se nasele prazna naselja.

Priprema za kolonizaciju počinje u ljeto 1945. godine. Prave se spiskovi porodica koje su prihvatile plan naseljavanja Vojvodine. Poslije prihvatanja plana, članovi porodice dolaze u Vojvodinu da se upoznaju sa načinom života u ravnici.

Krajem 1945. i početkom 1946. godine kolonizacija se završava. U Obrovcu su se doselile porodice iz raznih krajeva Bosne. Većinom su to bili stanovnici Jajca, Livna, Bugojna, Duvna, Kupresa i drugih mjesta.

Kada su polazili iz Bosne za Vojvodinu, sa sobom su ponijeli ono najpotrebnije, jer im je rečeno da će kad stignu na odredište, dobiti šta im treba.

Prema kazivanju učesnika kolonizacije, Srbi su iz Duvna do Livna išli pješke. Od Livna do Bugojna putovali su kamionima. Iz Bugojna put prema Vojvodini nastavili su vozom, popularnim „ćirom“. Do Obrovca „vozom bez voznog reda“, kako je Ćopić opisao „osmu ofanzivu“. Vagoni kojima su prevoženi bili su teretni. Hrana im je bila obezbijeđena i dijeljena na usputnim stanicama. Putovanje je bilo u zimskom periodu, u teretnim vagonima bilo je hladno. Narod je skidao unutrašnje dijelove vagona, metalne cijevi i limove i u vagonu ložio vatru da se ne posmrzava. Očevici su pričali da je kompozicija voza izgledala kao da je sastavljena samo od lokomotiva, jer je iz svakog vagona kuljao dim, kao da je svaki vagon parna mašina.

Kad je „voz bez voznog reda“ stigao u Slavonski Brod, tu je napravljena pauza i podijeljena hrana. U Slavonskom Brodu su tek saznali koje naselje će ko da naseli... Velika većina Duvnjaka određena je za Obrovac. Šest porodica Bilanovića je za odredište imalo Banatski Despotovac i tri do četiri porodice Tovariševo.

Voz sa putnicima stigao je do Obrovca. Bila je noć, hladno. Na željezničkoj stanici su prenoćili. Ujutro rano komisija za doček i raspored smještaja dolazi da ih obavijesti koju će kuću ko dobiti. Komisija je podijelila adrese, naziv ulice, broj kuće. Tu je došlo do problema, kakva adresa, ulica i broj kad mnogi nisu znali na da čitaju.

Smjestili se novi stanovnici na jedvite jade. Sad nastaju drugi problemi. Mnogi ne znaju ko je gdje. Gdje je brat, komšija, zemljak. Priča jedan Livnjak: Mnogima je trebalo nedelju dana da se nađu braća. Komšije i prijatelji. Bilo je tu i dogodovština. Kad su Jajčani tražili kuće koje su im određene, išli su svi zajedno u potragu. Tako se desilo da je starija mještanka stajala ispred svoje kuće i kako je ko prolazio, stalno je pitala – odakle si. Svi su odgovarali iz Jajca. Kad su svi prošli, ona prokomentarisa: Jebem ti to jajce, koliko im je.

Kad su novi doseljenici smješteni po kućama, tad su im dodijeljene bašte, vinogradi i zemlja. Ko je bio sam, taj nije mogao dobiti ništa, ni kuću ni zemlju, ama baš ništa. Kad su polazili iz Bosne, to im je i rečeno. Tako se desilo da su se mnogi ženili i udavali u vagonima u toku putovanja za Vojvodinu. U vagonu se oženio i Mirkan Bilanović, svojom rodicom Savom Bilanović.

Prvih šest mjeseci hrana se dijelila na vojničkim kazanima. Po hranu se išlo u određeno vrijeme i davala se po broju članova porodice.

Poslije diobe kuća i zemlje, počela je dioba stoke. Na tri domaćinstva dijeljena je jedna krava. Konja i alata za obradu zemlje nije bilo dovoljno, pa su jedni od drugih pozajmljivali konje i opremu.

Neraspoređene zemlje je ostalo dosta, pa su formirane dvije zadruge. Kolonisti nisu imali sredstava za najosnovnije životne potrebe, počinju da se zapošljavaju u formirane zadruge. Zadruge su imale zadatak, pored obrade zemlje, da vrše obuku ljudi koji nisu znali za način obrade zemlje u Vojvodini.

Rad u zadrugama je bio organizovan po brigadama, koje su radile po planu i rasporedu posla. Zadaci za brigade izdavani su uveče za naredni dan kako bi rad bio produktivniji i da se sutradan ne bi gubilo vrijeme u određivanju zadataka.

Na čelu brigada, kojih je bilo deset, postavljeni su brigadiri. Jedan od brigadira bio je Dušan Draško, koji je umro 1. 2. 2011. godine, a par dana prije smrti ispričao je svoje sjećanje Stevanu Stanišiću, koje je sastavni dio priče o kolonizaciji i doseljavanju Duvnjaka u Vojvodinu.

Sastav brigade činili su većinom ljudi iz istog kraja. Srbi iz Duvna su se učlanjivali u razne brigade. Kako radne snage nije bilo dovoljno, u polju se radilo od ranog jutra do kasno uveče. Često se spavalo po salašima da se ne bi gubilo vrijeme u odlasku do kuće i povratku na rad. Brigade su se takmičile koja će postići najbolje rezultate i dobiti zastavu. Pjevalo se i igralo, ali svako je pjevao pjesme iz svog zavičaja.

Brigadiri su kopali kukuruz, repu, suncokret, krumpir i druge kulture. Jednog dana brigada u kojoj je bila Jela Stanišić Račuća kopala je kukuruz. Svi dobili po red pa i Jela, kukuruz travan, a redak dugačak, ne vidi mu se kraj. Kopala Jela negdje do polovine, dalje ne može, dojadilo. Ispravi se Jela među zadnjima. Ona ti motiku na rame i zapuca nazad. Brigadir za njom viče: „Jele, moraš red istjerati do kraja.“ Ona njemu: „Ja sam ti ga stirala do pola, a ti stiraj od pola.“

Porodice Bilanović koje su otišle u Banatski Despotovac dobile su i kuće i imanje. Međutim, to nije bilo dovoljno. Vukla ih je čežnja za rodbinom i zemljacima koji su se naselili u Obrovac. Bilanovići su odlučili da samovoljno napuste Despotovac i dođu u Obrovac. Kad su došli, po kazni zbog neposlušnosti nisu dobili ni kuću ni imanje. Oko šest mjeseci su stanovali kod rodbine, dok se vlast nije smilovala. Ipak su i tako bili kažnjeni – dobili su najsiromašnija domaćinstva, najmanje i najslabije kuće. Prema pismenim podacima u mjesnoj zajednici, slučaj Bilanovića bio je prvi slučaj neposlušnosti prema komunističkoj vlasti u procesu kolonizacije.

Jedan broj Duvnjaka vratio se u Bosnu. Bilo je i drugih koji su se vraćali rodnom kraju. Prilagođavanje na nov način života u novoj sredini nije bilo nimalo lako ni jednostavno. Drugačije podneblje, vazduh, voda, hrana. Pa ni samo prihvatanje kolonista od strane meštana, ne svih, nije bilo srdačno.

Mještani su bili biroši kod Švaba. Kad su Švabe pobjegle, mislili su da će oni biti gazde i da će njima sve ostati. Kad su doseljenici iz Bosne došli, zbog njihovog izgleda meštani su ih smatrali za neke Cigane iz Bosne. Doseljenici, onako mršavi, prljavi, iscrpljeni od dugog puta nisu ni izgledali ništa bolje od Cigana. Tako su se meštani prema doseljenicima ponašali potcenjivački i odbojno.

Netrpeljivost je bila obostrana. Dolazilo je do čestih tuča, najviše među omladinom.

Meštani (Lale) su bili bogati. Imali su svoje kuće, zemlju, oruđe za obradu zemlje i bolje su znali da je obrađuju. Kada su Švabe pobjegle, oni su njihove kuće opljačkali.

Meštani su nepokretnosti koje su bili zauzeli morali kasnije vratiti, ali za pokretne stvari poslije odlaska Švaba nije bilo evidencije, pa je ta imovina ostala meštanima.

Većina kolonista bili su borci, mnogi su bili invalidi i heroji, imali su ratna priznanja, spomenice i ordenje, neka primanja kao boračke dodatke, ali su imali i pištolje kao ratne trofeje. Borci su dobijali najbolje kuće i zemlju. Bili su oslobođeni radne obaveze. Takav status doseljenika iritirao je meštane, da su mnogi žalili što su Švabe otišle. Mora se navesti i to da je do svađa i tuča dolazilo i između samih kolonista. Uzrok za nesuglasice među kolonistima bila je podjela zemlje i kuća. Dva brata dobiju zajedničku kuću i zemlju. Dok se ne ožene, sve je bilo dobro. Kad dođu jetrve, bude zlo i naopako. Ne mogu u zajednici da žive i deobe su neminovne. Ko će dobiti zemlju bolju i bližu selu, ko će dobiti prednji dio kuće, a ko će u dvorište. Zbog takvih čestih pojava morala su se formirati mirovna vijeća, koja bi rješavala sporove i probleme mnogih porodica. Od svih kolonista samo je porodica Stanišić (Račući), koja je došla iz Rašćana–Duvno, ostala da živi u zajednici do kraja. Nisu se nikada posvađali, žene i djeca jesu, ali nisu uspjeli da utiču na braću da se podjele. Marku Staniśiću Račuću, kao učesniku Bitke na Sutjesci, koji je u partizanima bio pekar, vlasti su nudile kuću sa pekarom, ali on je to odbio, nije htio da se odvaja od brata Save i sestre Jele.

Tako poslije dosta godina kolonisti se vjerovatno nikada nisu u potpunosti navikli na život u ravnici. Stalno su osećali nostalgiju za rodnim krajem i zavičajem. Mnogi od koloniziranih, usled materijalnih nemogućnosti, nikad nisu mogli posjetiti rodno mjesto i u grob su odnijeli svoje sjećanje i snove o mjestu odakle su potekli.

Vrijeme je prolazilo, sjećanja su bljedila, došle su nove generacije, rođene u Vojvodini, pa je i nostalgija bila sve manja, ali se zavičaj nikad nije zaboravio.

Iz Duvna je u Vojvodinu u periodu 1945–1946. godine kolonizirano, prema procjeni, preko 30% Srba, jedan broj se poslije određenog perioda provedenog u Vojvodini vratio u rodni zavičaj. U Vojvodini je ostalo da živi, na osnovu utvrđenog spiska, 28 porodica sa 122 člana. Ovaj broj je sigurno veći, jer je spisak pravljen preko

60 godina poslije kolonizacije, pa je bilo nemoguće da se popišu svi kolonizirani koji su ostali da žive u Vojvodini. Spisak je urađen samo za one u opštini Bačka Palanka, moguće da je kolonizacije bilo u još nekim mjestima Vojvodine. Istraživanje i zapis o kolonizaciji Srba iz Duvna izvršio Stevan Stanišić, rođen 1947. godine u selu Rašćanima. U Obrovac se doselio nekoliko godina poslije kolonizacije. Utvrđeni podaci o događajima, imenima i prezimenima su autentični i rezultat su obavljenih razgovora sa članovima navedenih porodica, a neki su podaci uzeti iz mjesnih ureda sela u koja su se naselili kolonizirani Srbi iz Duvna – Obrovca i Tovariševa.

Stevan Stanišić
Obrovac, 21. 3. 2011. godine

TABELA BR. 35

SPISAK KOLONIZIRANIH SRBA U VOJVODINU 1945-1946.				
red.br.	Prezime ime	srodstvo	mjesto rođenja	mesto kolon.
1.	Bilanović Bogoslav		Mandino Selo	Obrovac
2	Bilanović Voja	supruga	Golinjevo	Obrovac
3	Bilanović Vaso	sin	Mandino Selo	Obrovac
4	Bilanović Tomo	sin	Mandino Selo	Obrovac
5	Bilanović Rosa	ćerka	Mandino Selo	Obrovac
6	Bilanović Vukica		Mandino Selo	Obrovac
7	Bilanović Marko-Aketar		Mandino Selo	Obrovac
8	Bilanović Joka-Asić	supruga	Mandino Selo	Obrovac
9	Bilanović Anđa		Mandino Selo	Obrovac
10	Bilanović Lazo		Mandino Selo	Obrovac
11	Bilanović Zorka		Mandino Selo	Obrovac
12	Bilanović Novica		Mandino Selo	Obrovac
13	Bilanović Ruža		Mandino Selo	Obrovac
3.1	Bilanović Stojan-Жалосни		Mandino Selo	Obrovac
15	Bilanović Mara	supruga	Mandino Selo	Obrovac
16	Bilanović Lazo		Mandino Selo	Obrovac
17	Bilanović Ljubo		Mandino Selo	Obrovac
18	Bilanović Sava		Mandino Selo	Obrovac
4,1	Bilanović Mirko- Миркан		Mandino Selo	Obrovac
20	Bilanović Cava	supruga	Mandino Selo	Obrovac
21	Bilanović Manda	majka	Mandino Selo	Obrovac
22	Bilanović Risto	brat	Mandino Celo	Obrovac
5.2	Važić Marko		Rašćani	Tovarišovo
24	Važić Darinka-Gligorić		Eminovo Selo	Tovarišovo
25	Važić Gojko		Rašćani	Tovarišovo
26	Važić Mijo		Rašćani	Tovarišovo
27	Važić Stojan		Rašćani	Tovarišovo
28	Važić Radmila		Rašćani	Tovarišovo
6.2	Važić Olga		Duvno	Obrovac
30	Bažić Milan		Duvno	Obrovac
31	Važić Veso		Duvno	Obrovac
32	Važić Dušanka		Duvno	Obrovac

33	Vulić Đorđe		Srđani	Obrovac
34	Vulić Joka- Karan	supruga	Rašćani	Obrovac
35	Vulić Momčilo		Srđani	Obrovac
36	Vulić Tomo		Srđani	Obrovac
37	Vulić Ilija		Srđani	Obrovac
38	Vulić Božo		Srđani	Obrovac
39	Vulić Sava		Srđani	Obrovac
40	Vulić Dara		Srđani	Obrovac
41	Vulić Mara		Srđani	Obrovac
8.4	Velimir Simo-Simurak		Baljci	Tovarišovo
43	Velimir Rajko		Baljci	Tovarišovo
44	Velimir Nikola		Baljci	Tovarišovo
45	Velimir Milenko		Baljci	Tovarišovo
46	Velimir Ljubica		Baljci	Tovarišovo
47	Velimir Voja		Baljci	Tovarišovo
9.4	Ćevap Slavko	sa porodicom	Baljci	Tovarišovo
10.	Draško Todor		Oplećani	Obrovac
50	Draško Anđa- Vulić	supruga	Srđani	Obrovac
51	Draško Ilija		Oplećani	Obrovac
52	Draško Ljubo		Oplećani	Obrovac
53	Draško Dušanka		Oplećani	Obrovac
11.	Draško (Todora) Dušan		Oplećani	Obrovac
55	Draško Anica-Savić		Eminovo Selo	Obrovac
12.	Karan Joka-	sa đecom	Rašćani	Obrovac
57	Karan Šćepo		Rašćani	Obrovac
58	Karan Stojan (Baja)		Rašćani	Obrovac
13.	Karan Nikola-Adžija		Rašćani	Obrovac
60	Karan Joka- Zelen	supruga	Rašćani	Obrovac
61	Karan Cvita		Rašćani	Obrovac
62	Karan Sava		Rašćani	Obrovac
63	Karan Anđa		Rašćani	Obrovac
14.	Cavić Đuro		Eminovo Selo	Obrovac
65	Savić-Stanišić Anđa		Rašćani	Obrovac
66	Savić Božo		Eminovo Selo	Obrovac
67	Savić Milica		Eminovo Selo	Obrovac
15.	Stanić Karan Anđa		Oplećani	Obrovac
69	Stanić Mirko		Oplećani	Obrovac
70	Stanić Boro		Oplećani	Obrovac
71	Stanić Jovo		Oplećani	Obrovac
16.	Stanišić Ilija-Ćika		Rašćani	Obrovac
73	Stanišić Milica	sestra	Rašćani	Obrovac
74	Stanišić Marica	sestra	Rašćani	Obrovac
75	Stanišić Staka (Stana)	sestra	Rašćani	Obrovac
76	Stanišić Ilinka	sestra	Rašćani	Obrovac
17.	Stanišić Lukica		Rašćani	Obrovac
78	Stanišić Mara Škodina		Rašćani	Obrovac
79	Stanišić Ruža	sestra	Rašćani	Obrovac
18.	Stanišić Smiljana (Рачуђа)		Rašćani	Obrovac
81	Stanišić Rade		Rašćani	Obrovac

82	Stanišić Sava		Rašćani	Obrovac
83	Stanišić Marko		Rašćani	Obrovac
84	Stanišić Bosa		Rašćani	Obrovac
85	Stanišić Jela		Rašćani	Obrovac
86	Stanišić Nikola-Radin		Rašćani	Obrovac
19.	Karan Marko		Rašćani	Lajkovac
88	Karan -Gojković		Rašćani	Obrovac
89	Karan Božo		Rašćani	Obrovac
90	Karan Branko	sin	Rašćani	Obrovac
20.	Mijatović Pere Đorđe		Lipa	Obrovac
92	Mijatović	supruga	Lipa	Obrovac
93	Mijatović Mara	sestra	Lipa	Obrovac
21.	Mijatović Jove Marko		Lipa	Obrovac
95	Mijatović- Vitezović	majka	Cebara	Obrovac
96	Mijatović Zora	sestra	Lipa	Obrovac
97	Mijatović Dara	sestra	Lipa	Obrovac
22.	Velimir Gojko		Baljci	Obrovac
99	Velimir Rade		Baljci	Tovariševo
100	Velimir Jela		Baljci	Tovariševo
101	Velimir Stana		Baljci	Tovariševo
102	Velimir radojka		Baljci	Tovariševo
103	Velimir Mila		Baljci	Tovariševo
104	Velimir Stoja		Baljci	Tovariševo
23,	Velimir Dušan		Baljci	Tovariševo
106	Velimir Mileta		Baljci	Tovariševo
24,	Velimir Pero		Baljci	Tovariševo
108	Velimir Dragoljub		Baljci	Tovariševo
109	Velimir Todor		Baljci	Tovariševo
110	Velimir Momčilo		Baljci	Tovariševo
111	Velimir Ruža		Baljci	Tovariševo

EKONOMSKA MIGRACIJA SRBA IZ DUVNA

Tokom kolonizacije od 1945. do 1948. godine, trajao je i proces prilagođavanja koloniziranih Srba. Neki su uspeli da se prilagode, dok se izvjestan broj Srba vratio u svoje rodno mjesto.

Poslije nekoliko godina od kolonizacije, jedan broj Srba sredinom pedesetih godina ponovo se odlučuje na odlazak u Vojvodinu. Iako je kolonizacija Srba iz Duvna izvršena u Bačku, novi odlasci i ekonomska migracija kreću u Srem.

U periodu 1954–1958. godine iz Duvna se odselilo nekoliko porodica, najviše u Putince, selo u opštini Ruma. Tu su se naselile porodice: Zečević Todora iz Kongore; Stanišić Luke Lukšića, Karan Jove Škodića, Karan Tome Lakića, Karan Marka Perković iz Rašćana; Ućukalo Stojana, Stanić Mirka iz Oplećana; Zelen Sime, Zelen Mirka, Zelen Strahinje, Zelen Obrada iz sela Cebara.

Pored Putinaca, Srbi iz Duvna u navedenom periodu odlaze i u druga mjesta u Vojvodini. U Pazovu su se odselile i porodice Bilanović Riste i Bilanović Milana Miće iz Mandina Sela; Stanišić Momčila iz Rašćana i porodica Milisav Luke iz sela Lipa.

U Pančevo i sela u tom dijelu Banata tih pedesetih godina iselilo se nekoliko porodica iz Eminova Sela.

FORMIRANjE ZEMLjORADNIČKIH ZADRUGA

U periodu između 1951. i 1953. počelo je formiranje seljačkih radnih zadruga po uzoru na sovjetski model. Ulazak u zadrugu bio je dobrovoljan. Međutim, na sve one koji su se odupirali ulasku u zadrugu vršen je pritisak, kako politički, tako i fizički. Korišćene su sve metode zastrašivanja onih koji su odbili da se dobrovoljno prijave. I pored svih pritisaka, nekoliko porodica u selu Rašćani nije ušlo u zadrugu. Takvih slučajeva bilo je po svim duvanjskim selima.

U svim selima je zemljište porodica koje su kolonizirane postalo vlasništvo zadrugara, koji su se dobrovoljno uključivali u formiranje zadruge. Domaćinstva su zadrugama davala zemlju, livade i stoku. Zadrugari bi imali pravo da od sve poljoprivredne imovine za sebe ostave jednu njivu određene površine za gajenje povrća, okućnicu, a od stoke jednu kravu muzaru i tovarnog konja. Kolektivni rad u zadruzi izazivao je mnogo problema i nesuglasica. Skupljanje zajedničkog proizvoda, njegova dioba prema potrebama i zaradama, odvajanje dijela za zajedničke potrebe unosili bi među ljude nemir i nezadovoljstvo, a posebno su nezadovoljstvo izazivali kriterijumi raspodjele zajedničkih proizvoda. Seljaci su postajali nemotivisani za rad. Neki su počeli da izlaze iz zadruge, ali izlaskom se nije mogla iznijeti unijeta imovina, pa su obrađivali okućnicu. Kad je vlast shvatila da sistem kolektivnog rada na selu ne daje rezultate i da proizvodnja opada, krajem 1953. godine odlučila je da se zemljoradničke zadruge rasformiraju.

Nakon kratkog perioda, većina Srba koji su bili na vlasti ili blizu nje, a koji su zbog ratnih zasluga imali uticaj na ljude u vrhu, napustila je svoje položaje i vratila se svojoj predratnoj djelatnosti, poljoprivredi, jer su shvatili da su za dalji razvoj društva potrebni mlađi i školovaniji ljudi i da su konačno stvoreni uslovi da se vlast formira prema nacionalnom i stručnom sastavu stanovništva.

RAZVOJ PRIVREDE

Obrađivanje zemlje bilo je primitivno. Dijelovi polja koji su malo izdignuti u odnosu na ravni dio polja, koje nije tokom velikih proljetnih i jesenjih padavina plavila voda, pogodni su za proizvodnju žitarica i povrća. Od žitarica je najviše bio zastupljen ječam, a vrlo malo ovas, pšenica i kukuruz. Pored žitarica, dosta je bila zastupljena proizvodnja krumpira. Sve do polovine XX vijeka zemlja se uglavnom obrađivala drvenim plugom, ralicama i drugim poljoprivrednim alatkama. Plug je korišten kao glavno sredstvo za obradu zemlje sve do polovine dvadesetog vijeka, a u nekim selima i kasnije.

Stočarstvo je ipak bilo glavna poljoprivredna grana. Prostrani pašnjaci okolnih planina Duvanjskog polja bili su izuzetno povoljni za razvoj stočarstva, posebno za uzgoj ovaca. Velike površine polja činile su livade, koje su obezbeđivale dosta hrane (sijena) za stoku u zimskim uslovima, kad stoka nije mogla da se izgoni u pašu.

U Duvnu su kroz vijekove zemljoradnja i stočarstvo bili glavna zanimanja ljudi, koja su većini porodica bila osnovni i jedini izvor prihoda.

Po svojoj obradivoj površini Duvanjsko polje spada u tri najveća kraška polja u Dalmaciji i Hercegovini. Od davnina je poznata izreka „Duvno zlatno guvno“. Duvno je bilo izvor hrane za Zapadnu Hercegovinu i Dalmaciju.

Zemlja je obrađivana primitivnim sredstvima, nadmorska visina oko 900 metara, česte sušne godine, kao i uticaj elementarnih nepogoda često su seljaka ostavljali bez prinosa, ili je on u nekim godinama znatno smanjen. Loša godina uticala je i na brojno stanje stočnog fonda.

Zbog svih okolnosti, Duvanjsko polje nije imalo potencijala da obezbjedi dovoljno hrane za sve koji su na tom prostoru živjeli. Porodice su imale dosta članova, bile su mnogobrojne, rađalo se i po sedmoro, osmoro, a nekad i više djece u jednom braku. Zbog loših uslova za život, niskog životnog standarda, kao i loše higijene harale su zarazne bolesti, što je uticalo na visok procenat smrtnosti, i to ne samo djece. Bile su potrebne desetine godina da se iziđe iz zaostalosti i siromaštva.

Duvno je bilo prenaseljeno. Početkom dvadesetog vijeka imalo je preko 20.000 stanovnika, da bi za trideset godina taj broj narastao preko 50% i broj stanovnika prelazio je 30.000.

Vjekovima su ljudi sa prostora Duvna, Hercegovine i Dalmacije morali da idu van u druga mjesta, gradove, države i kontinente da bi zarađivali za život i izdržavali porodicu. Bilo je više načina na koje su ljudi odlazili radi zarade. Jedan od vidova je

odlazak na sezonske radove, u veće poljoprivredne centre da rade na skupljanju ljetine. Drugi vid je bio odlazak u veća mjesta i gradove na rad u građevinarstvu – izgradnja puteva, pruga, željeznica i drugih građevinskih objekata, mnogi su se bavili trgovinom, torbarenjem. Bilo je slučajeva da su neki baveći se trgovinom, torbarenjem, uspijevali i da se obogate. Porodice koje su bile brojnije a njihova imanja siromašnija odlazile su u veće gradove u zemlji i tamo ostajale trajno da žive, jer nisu imale gdje da se vraćaju. Dvadesetih godina dvadesetog vijeka dosta je ljudi otišlo preko granica svoje zemlje. Krenuli su i u prekookeanske zemlje, Ameriku, Argentinu i Australiju. Pored prekookeanskih, išli su i u evropske zemlje. Najprivlačnije su bile Belgija i Njemačka. Iz Duvna su na rad po cijelom svijetu išli svi, bez obzira na vjeru i naciju. Mnogi su se vraćali poslije nekoliko godina, a bilo ih je koji se nisu nikad vratili ili su se vratili u dubokoj starosti, sa željom da umru u svojoj otadžbini. Oni koji su se vraćali poslije nekoliko godina donosili su saznanja o načinu rada u inostranstvu, neki su izučili zanate i sve je to uticalo na stvaranje uslova za bolji život.

O razvijenosti opštine Duvno (Tomislavgrad) podaci se mogu naći u izveštajima načelnika opštine, koji su dostavljani Ministarstvu unutrašnjih poslova Banovine Hrvatske u Zagreb u proljeće i jesen 1940. godine, neposredno pred Drugi svjetski rat. U tim izveštajima opisan je stepen razvoja društva i stanje u privredi, ekonomiji, kulturi, zdravstvu, prosvjeti.

Drugi svjetski rat je i tako loše stanje i veliku bijedu još više pogoršao, a dosta sposobne radne snage stradalo je u ratu. Pored materijalnog osiromašenja, veća šteta je nastala zbog narušenih međunacionalnih odnosa, koji su se poremetili zbog međusobnih ubijanja i stradanja u ratu.

Rat je, pored toga što je znatno oslabio ekonomiju, razorio i odnose među komšijama, kumovima, prijateljima. Ta pustoš u ljudskim osjećanjima, mržnja, bijes, žalost i tuga, to je bila veća šteta od ekonomske. Bilo je teško poslije rata ponovo izgraditi odnose među ljudima, komšijama, braćom. Bilo je slučajeva da su braća bila u različitim vojskama i na suprotstavljenim stranama. Trebalo je vremena, napora i truda da se bar zalječe rane koje su se ticale međuljudskih odnosa, ali se nikada nisu mogle izlječiti. U svim tim nesrećama bilo je i malo sreće. Sreća je bila da je u građanskom i oslobodilačkom ratu na strani pobjednika bila vojska koju su činili predstavnici svih naroda. Poražene su fašističke, nacionalističke i okupatorske vojske.

Poslije rata u cijeloj zemlji izvršena je mobilizacija svih prirodnih i ljudskih resursa za razvoj privrede i društva. Moral naroda, kao i želja za obnovom porušene zemlje davali su polet za odricanje svakog pojedinca, što je doprinosilo bržem oporavku ratom opustošene zemlje. Stizali su podrška i pomoć od strane saveznika iz rata. Organizovane su radne akcije za izgradnju puteva, pruga i proizvodnih pogona, a postepeno se razvijala i poljoprivreda, koja je uvijek podnosila najveći teret.

Bilo je dosta grešaka, nesnalaženja poslijeratnih vlasti. Zbog siromaštva i nemogućnosti da se obezbjedi ishrana stanovništva, vlasti su uvele razrez obavezne predaje poljoprivrednih proizvoda državi po svakom poljoprivrednom domaćinstvu. Taj period je za seljaka bio teži. Često su morali da predaju čitavu ljetinu. Dosta je članova porodica umiralo od gladi, a morali su da državi daju utvrđenu količinu proizvoda, bez obzira kakav je bio rod i da li je godina bila sušna ili rodna.

Nekoliko godina poslije rata, stanje u zemlji se stabilizovalo i prestao je prinudni otkup poljoprivrednih proizvoda.

Višak poljoprivrednih proizvoda, koji su seljaci ostvarivali, iznošen je na tržište. U tom periodu bila je prisutna i robna razmjena.

Da bi se bolje organizovala trgovina, od davnina su u Duvnu postojali određeni dani kojima bi se iznosili proizvodi na pijace i obavljala njihova prodaja i razmjena. Određeni su nedeljni pazarni dan i sezonski pazarni dan. Nedeljni pazarni dan u Duvnu bio je ponedeljak. Tog dana seljaci su iz okolnih sela donosili proizvode i dogonili stoku na pijacu u grad. Kupci i nakupci, kojih je najviše bilo iz Dalmacije i Hercegovine, kupovali su proizvode i stoku. Poljoprivredne proizvode, proizvode od mlijeka, voće i povrće najviše su pazarili stanovnici grada Duvna.

U Duvnu su postojala četiri sezonska pazarna dana u toku godine, koje je narod nazivao dernek (vašar). Na te vašare dolazili su trgovci iz šire okoline, Splita, Mostara, Bugojna i drugih mjesta iz Dalmacije, Hercegovine, srednje i zapadne Bosne. Od četiri sezonska pazarna dana (derneka) tri se održavaju na pravoslavne vjerske praznike, i to: prvi u godini je 12. jula na Petrovdan; drugi 28. avgusta na Gospojinu; treći 12. oktobra na Miholjdan i četvrti pazarni dan, koji pada na katolički vjerski praznik Svetu Katu, 25. decembra. Navedeni sezonski pazarni dani još jedan su dokaz da su Srbi imali veliki uticaj i bili značajni proizvođači poljoprivrednih proizvoda i vlasnici ogromnog stočnog fonda na području Duvanjskog polja.

Najteži poslijeratni period u Duvnu, kao i u drugim područjima, bio je od 1945. do 1950. godine. Poslije je nešto krenulo nabolje. Osjetio se razvoj u cijeloj zemlji, što se odražavalo i na stanje u poljoprivredi, a sve to je uticalo na porast standarda stanovništva.

Kad se država malo organizovala i ekonomski ojačala, omogućeno je zaduženje zemlje u inostranstvu, počela je da se razvija privreda, da se učvršćuju strukture vlasti i poboljšava funkcionisanje države. Doneseni su zakoni o agrarnoj reformi, socijalnim pitanjima, pravima boraca, vojnih i civilnih invalida i žrtava rata, zakoni o penzionim fondovima, zdravstvenom i prosvetnom sistemu... Sve to je omogućilo razvoj društva u celini.

Učesnici rata dobili su boračke dodatke i poslije ispunjavanja uslova, godina starosti i radnog staža, ostvarili su penzije. Srbi iz Duvna su u velikom broju bili učesnici rata u redovima partizana od 1941. do 1942. godine. Mnoge žrtve rata dobijale su naknade ratne štete. Sve je to omogućilo da Srbi, kao i ostali narodi, znatno poprave životni standard.

Šezdesetih godina država je otvorila granice za sve svoje građane. Otvaranje granica predstavljalo je veliku šansu da ljudi krenu na rad u inostranstvo. Tu priliku iskoristili su mnogi stanovnici Duvna, koji su krenuli na privremeni rad u Evropu, najviše u Njemačku. Hrvati su masovno krenuli na privremeni rad u inostranstvo, nažalost, taj privremeni rad vremenom je postao stalno zaposlenje. Mnogi su u Evropi zaradili penzije.

Malo je Srba iz Duvna koji su se odlučili da krenu da rade u inostranstvu. Srbi su imali saznanja da se u Evropi poslije poraza u ratu naselilo dosta poraženih snaga, organizovanih u ustaške organizacije, koje su bile dosta aktivne u Zapadnoj Evropi. Radile su na ostvarivanju svojih neostvarenih planova u ratu. To je bio razlog zašto Srbi nisu masovnije krenuli na rad u inostranstvo.

Poslije izvjesnog vremena počeo je priliv sredstava iz inostranstva. S prilivom novca rastao je i standard stanovništva Duvna.

Hrvati su počeli da prave kuće po selima i u gradu. Kupovna moć cijelog stanovništva je rasla. Srbi su gajili stoku i zbog rasta standarda porasla je tražnja poljoprivrednih proizvoda, a time i njihova cijena: zabeležen je rast cijene stoke, žitarica, povrća...

Država je omogućila značajan pristup razvoju turizma. Krenula je izgradnja primorskih gradova. Došlo je do porasta prihoda od turizma. S povećanjem broja turista rasle su i potrebe za poljoprivrednim proizvodima, posebno sa područja zaleđa Dalmacije, kojem pripada i Duvanjsko polje. Pored kvantiteta, porasli su zahtjevi i za kvalitetnim poljoprivrednim proizvodima. Duvno kao zaleđe Splita, Makarske i drugih primorskih gradova i mjesta postaje značajan snabdjevač poljoprivrednim proizvodima, a posebno kvalitetnim mesom.

Duvno pedesetih i šezdesetih godina doživljava značajan preobražaj. Razvoj opštine ogleda se u svim društvenim i privrednim segmentima. Pored agrarne reforme i aktivnosti države u oživljavanju sela, zapažene su akcije i na drugim privrednim, kulturnim, sportskim i zdravstvenim djelatnostima u cilju povećanja životnog standarda.

Čim se rat završio, počeo je razvoj svih institucija. Tokom 1945. godine dr Mijo Ferić, koji je u Duvnu počeo da radi prije početka rata, započinje prvu organizovanu zdravstvenu zaštitu u Duvnu; 1946. godine počinje da radi KUD „Novi život“. Oformljen je 1946. Sportski klub FK Zvijezda; prve kino-predstave u Duvnu gledaju se 1949; 1951. iz tzv. Vatrenog mlina Duvno dobija jednosmjernu struju, a 1952. iz termoelektrane u Eminovu Selu; 1946. oformljeno je preduzeće „Transport“ sa pet vozila naslijeđenih iz rata; 1952. pripojen je rudnik mrkog uglja, a 1959. je samostalan; 1945. obnovljena pilana u Šuici sa osnovnom djelatnošću sječe šume i prerade drveta; od 1947. do 1950. djeluje Savez zemljoradničkih zadruga; 1946. formirana zemljoradnička zadruga, a 1949. Poljoprivredno dobro „Čvrsnica“; 1959. godine formirano trgovačko preduzeće „Ljubuša“; 1956. osnovano je zanatsko preduzeće „Ključ“, koje 1960. prerasta u GP „Vran“; 1960. godine proizvodni proces

počinje „Plastika“, preduzeće za preradu plastičnih masa, sa jednim dvovaljkom i jednom presom, a 1970. djelatnost se proširuje na ekstruziju i umjetnu kožu, 1959. izgrađena nova osnovna škola, 1960. počela je da radi Gimnazija, prva srednja škola u Duvnu.

„Plastika“ je u samom početku rada zapošljavala oko 60 radnika. Dosta Hrvata je tih godina otišlo na privremeni rad u inostranstvo, pa su oni bili manje zainteresovani za rad u domaćim preduzećima. Zbog tih okolnosti Srbi su imali veću mogućnosti da se zaposle u tom preduzeću.

„Plastika“ se brzo razvijala, otvoren je pogon za proizvodnju pe-ve-ce cijevi i pogon za proizvodnju vještačke kože. Novi pogoni su vršili viši stepen finalizacije proizvoda od plastičnih materijala, što je stvaralo veću akumulaciju i bolje uslove za dalji razvoj.

U „Plastici“ su 1982. urađeni plinovi za modernizaciju proizvodnje pe-ve-ce cijevi, asortiman je proširen na cijevi za vodovod, gasovod i veće profile za kanalizaciju, sa planiranim povećanjem do 1.000 tona cijevi i spojnih dijelova godišnje.

Kao rezultat boljeg poslovanja „Plastika“ je sredinom sedamdesetih godina prošlog vijeka krenula u investiciju izgradnje Tvornice kablova. Pošto je ta fabrika imala dobar proizvodni program, 1990. investirano je u program proizvodnje savremenih, optičkih kablova, bez kojih je razvoj savremenih tehnologija nezamisliv.

Razvojem društva došlo je do zapošljavanja u prosveti, zdravstvu, državnim ustanovama. U svim ustanovama i privrednim i društvenim organizacijama bilo je zaposlenih Srba. Privreda Duvna nije imala akumulaciju da dostigne visinu zarada koje su ostvarivali zaposleni u inostranstvu, zbog toga nije bilo motiva da se Hrvati vrate i traže zaposlenje u Duvnu. Poslednjih nekoliko godina pred rat, mogućnost odlaska na rad u inostranstvo bila je sve manja, pa je broj nezaposlenih počeo da raste, posebno kvalifikovane radne snage, koja se školovala u Srednjoškolskom centru (Gimnaziji i Školi učenika u privredi). Mnogi učenici koji su završili školu u Srednjoškolskom centru zapošljavali su se u novim pogonima „Plastike“ i Tvornice kablova, ali broj kvalifikovanih radnika vremenom sve više raste, a potrebe za radnicima nisu srazmjerne potrebama za posao.

Neki radnici na privremenom radu u inostranstvu pokušali su da se vrate i zaposle u domovini, ali su poslije izvjesnog vremena ponovo odlazili jer zarade nisu bile adekvatne zaradama u inostranstvu. Bilo je slučajeva da su i mlađi poslije zapošljavanja u Duvnu, kad bi dobili dozvolu za rad vani, napuštali posao i odlazili u inostranstvo.

Zbog svega navedenog došlo je do velike fluktuacije radne snage, koja je negativno uticala na ekonomske parametre u privredi.

Privredna kretanja, zapošljavanje, rast kupovne moći stanovništva povoljno je uticao na standard stanovništva. Srpsko stanovništvo je u tom periodu lijepo moglo da živi od zarađenog, jer njegov standard nije mnogo zaostajao za standardom drugih, čiji su članovi porodice bili zaposleni u inostranstvu.

Srbi su odmah poslije rata djecu usmjeravali da idu u školu. Dosta rano su shvatili koliki je značaj pismenosti. U Mandinu Selu još 1911. godine počela je da radi osnovna škola, koja je imala veliki uticaj na razvoj pismenosti i u selima Srđani i Rašćani, gdje je živjelo dosta srpskog stanovništva. Školu u Mandinu Selu pohađali su đaci iz Oplećana, Lipe i Kongore, i u tim selima, pored hrvatskog, živjelo je i srpsko stanovništvo.

Razvojem privrede razvijao se i grad. Od jedne male turske kasabe izgrađen je mali, ali urbani grad, sa svim sadržajima modernog. Sagrađene su škole, bolnica, sportske dvorane, stadion i drugi objekti, kao i tereni za ostale sportove.

Nikle su nove stambene zgrade, sa uređenom okolinom, asfaltirane su ulice i trgovi. Grad je imao sve što je podrazumijevalo osnov za dalji razvoj.

Država je obezbijedila osnovne uslove za život, riješena su socijalna pitanja i stvoreni uslovi za društveni razvoj, ubrzan je razvitak školstva, obrazovanja, kulture, zdravstvene zaštite. Obezbijeđeni su besplatno školovanje i liječenje.

Uz pomoć vjernika podizali su se i renovirali vjerski objekti, crkve i džamije. Sveštenici su takođe doprinosili razvoju društva, iako su u početnom periodu, odmah poslije rata, u prvoj fazi izgradnje socijalističkog uređenja bili zapostavljeni, negirani i nije se u njih imalo povjerenja, jer je sam sistem, po svojoj teoriji, vjeru i religiju smatrao smetnjom za razvoj komunizma. Ipak je, bar što se Duvna tiče, vremenom taj odnos popravljan i došlo je do sve bolje saradnje i tolerancije. U Duvnu je u katoličkoj crkvi osnovana štamparija i počele su da se štampaju vjerske, katoličke novine i časopisi. Istina, Katolička crkva je imala mnogo vjernika koji su u ratu stradali na poraženoj strani. Jedan dio katoličkih sveštenika i dio Katoličke crkve aktivno je pomagao fašizam – ustaštvo, pa su neki sveštenici za ta svoja djela osuđeni. Iz navedenih razloga Katolička crkva je bila pod prismotrom i kontrolom komunističke vlasti, stalno je vršena neka cenzura izdavanih novina i časopisa, pa su neki brojevi zabranjivani jer nisu bili na „liniji“ sistema i zbog toga su proveravani možda mnogo više nego što je trebalo, a to je često izazivalo proteste i nezadovoljstvo vjernika i sveštenika. Srpska pravoslavna crkva imalo je malo vjernika, dosta Srba, koji su se početkom i tokom rata priključili partizanima, poslije rata dosta ih je zanemarilo Pravoslavnu crkvu. Mnogi su izgubili najbliže, koji su ubijeni i bačeni u jame, baš od strane vernika katolika, samo zato što su bili Srbi, pa su neki Srbi i zbog tih činjenica izgubili vjeru u boga. I zbog takvog stanja u Pravoslavnoj crkvi, državni organi nisu imali potrebe da nad njom vrše nikakav pritisak, nadzor niti kontrolu. Bio je to najteži period za opstanak i djelovanje Pravoslavne crkve. I u tom teškom periodu Pravoslavna crkva je opstala i uspjela da uz naporan i strpljiv rad sačuva uticaj u srpskom narodu i ostane njegov bitan oslonac za preživljavanje.

Srbi koji su u gradu činili oko 10% stanovništva dali su puni doprinos razvoju grada Duvna. U poslјeratnoj izgradnji imali su dosta ljudi na rukovodećim funkcijama u privredi, a bilo ih je nekoliko i u političkim i društvenim organima i organizacijama.

Duvno je bilo mala varošica ili kasaba. Poslije rata grad se razvio i postao jedno lepo i za život uređeno mjesto. Stvoreni su svi uslovi za brži razvoj opštine i grada. Velike zasluge, ako ne i najveće, pripadaju ljudima koji su radili u inostranstvu i ono što su stekli ulagali u izgradnju stambenih objekata. Mnogi su, koji su otišli u inostranstvo iz sela, počeli da grade kuće i stanove u gradu. Tako je došlo do porasta broja stanovnika u gradu. Migracija iz sela u grad, kao i u svim dijelovima zemlje, stalno se povećavala. Takvo kretanje stanovništva stvaralo je potrebu za brzim i stalnim napretkom infrastrukture.

Izvršena su investiciona ulaganja u infrastrukturu. Riješeno je pitanje telefonizacije, elektrifikacije grada i svih sela, u gradu je renovirana vodovodna mreža, na koju su povezana i neka sela, izgrađena je kanalizacija, asfaltirani su skoro svi lokalni putevi koji vode do naseljenih mjesta na području opštine.

Pored privrednih, kulturnih, sportskih, prosvjetnih, zdravstvenih i drugih objekata, obnovljeni su i vjerski – crkva i samostan temeljno su rekonstruisani i renovirani 1980–1987. godine. Srpska pravoslavna crkva obnovljena je u periodu između 1965. i 1967. godine.

SRBI KOJI SU DALI DOPRINOS U POSLIJERATNOM RAZVOJU DUVNA

Značajno učešće u razvoju grada Duvna imali su mnogi Srbi – u razvoju privrede, zdravstva, kulture, prosvjete i sporta. Bitan doprinos dali su radom u društvenim organizacijama, udruženjima građana, državnim organima i političkim organizacijama.

U razvoju privrede, pored ostalih, učestvovali su Srbi koji su bili na rukovodećim mjestima i imali dosta uspjeha u obavljanju tih dužnosti, i to:

1. Pejović Nenad, direktor u „Planinskom dobru“ preko 10 godina
2. Važić Momir Momo, direktor Zemljoradničke zadruge „Ljubuša“, kasnije „Bosnaprometa“, preko 15 godina
3. Marko Karan, direktor TP „Transport“ od osnivanja do penzije, preko 30 godina
4. Mihojević Mihajlo Mika, direktor Komunalnog preduzeća preko 15 godina
5. Karan Simo, inž. rud., tehnički direktor i direktor rudnika uglja u Duvnu preko 10 godina
6. Karan Stojan, direktor „Bosnaprometa“ OOUR Veleprodaja oko osam godina
7. Karan Milan, direktor „Plastike“ OOUR Ekstruzija i direktor PTT-a oko 13 godina
8. Karan Savo, rukovodilac Robne kuće u Duvnu preko pet godina.

Na funkcijama u državnim organima i političkim organizacijama bili su:

1. Kovačević Vlajko, predsjednik opštinskog i sreskog komiteta SK
1. Karan Sime Ljubo, predsjednik suda od 1952. do 1956. godine
2. Karan Tomo, sekretar opštine tri, četiri godine
3. Ćevap Branko, sekretar opštine tri, četiri godine
4. Nikola Karan, načelnik opštinskog sekretarijata za NO sedam, osam godina
5. Božo Spaić iz Hercegovine, u opštinskom komitetu na čelnim funkcijama nekoliko godina
6. Duško Gligorić, sudija Opštinskog suda u Duvnu
7. Rade Karan, rukovodilac kriminalističke službe u SUP-u
8. Branko Važić, rukovodilac u sekretarijatu za NO.

U obrazovanju sa višom i visokom školom radili su:

Mirko Zdilar, profesor geografije i jedno vrijeme direktor Gimnazije
Tankosava Ivančić, profesorka
Lazo Andrijašević, profesor
Mirko Zečević, nastavnik
Mijo Stanišić, nastavnik
Anđelka Važić, nastavnica
Pejović Cvetka, profesorka

U zdravstvu su radili ljekari:

1. Kalaba Slavko
2. Kalaba Zdravko
3. Karan Jovo
4. Milisav Ljube Ninka

Na funkciju predsjednika političkih organizacija SSRN, SUBNOR, SSO na volonterskoj osnovi bili su birani Marko Karan i Stojan Karan. Srbi su dali veliki doprinos razvoju sporta, kulture i drugih društvenih djelatnosti u kojima su se rad i aktivnost obavljali volonterski.

Sigurno je da se ovaj spisak ne završava navedenim Srbima, jer je pravljen samo na osnovu sjećanja nekoliko Srba koji su učestvovali u prikupljanju podataka za knjigu.

RAZVOJ ŠKOLSTVA U DUVNU OD TURSKOG DOBA DO KRAJA XX VIJEKA

O razvoju školstva u Duvnu od turskog doba do kraja dvadesetog vijeka napisano je u knjizi „Monografija“, objavljenoj povodom 20 godina Srednjoškolskog centra, 1960–1980, i monografiji „Sto godina školstva u Duvnu“.

U istraživanju razvoja školstva, povodom pisanja monografije „Sto godina školstva u Duvnu“, saznali smo o mnogim istorijskim činjenicama u koje ranije nismo imali uvid. U knjizi je istaknuta uloga Srpske pravoslavne crkve u razvoju školstva. Prema navedenim istraživanjima, prvi podatak o organizovanoj nastavi u Duvnu nalazimo 1866. godine. Pošto su hercegovački franjevci svoj svešteničkі kadar 1844. godine odijelili od bosanskog, 1865. godine nastao je opšti pokret za podizanje pučkih škola u Hercegovini, kojoj i Duvno po franjevačkoj crkvenoj organizaciji pripada. Škola je otvorena 1866. godine, smještena je u župnom stanu, a prvi imenovani učitelj bio je fra Ivo Bagarić. Vlastitu kuću za školu u Županju (Duvnu) podigao je 1867. fra Petar Knežević, župnik.

O istoriji osnivanja škole, koju je organizovala Srpska pravoslavna crkva, napisano je u dijelu knjige koji obrađuje istoriju Srpske pravoslavne crkve u Duvnu. U ovom dijelu knjige, u kojem su prikupljeni podaci o razvoju školstva u Duvnu, navodimo samo jedan dio već napisanog teksta.

„U knjizi Mitra Papića *Istorija srpskih škola u BiH* nalazi se podatak o drugoj osnovnoj školi u Duvnu, o srpskoj školi. U jednom Šematizmu Zahumsko–hercegovačke eparhije navode se kao osnovane prije 1878. godine škole u Konjicu (1873) i Duvnu (1872).“ Vjerovatnost ovog podatka potkrepljuje i Petar Bakula u svom šematizmu, koji je objavljen 1867, ali koji je usavršen i nadopunjen do kraja 1873. godine: „Grad Županja leži na lijepom dijelu polja između sjevera i zapada. Dug je pola sata i četvrt sata širok. Županja za stanovnike ima Turke, Cigane, pravoslavne i katolike. Sve do prošle godine u njoj su stanovali mundiri (administrativni upravnik) i kadija (sudac). Turci ondje imaju dvije džamije, pravoslavni svećenik svoju crkvu sa rezidencijom i školu za oba spola. Škola se spominje i 1895. godine prilikom popisa stanovništva, pa školska 1900/1901. i 1910/1911. godina u zbirnim školskim podacima. Škola je podignuta 1864. godine, na zemljištu mjesnog paroha.“

Prva zgrada za potrebe škole u Duvnu sagrađena je vjerovatno 1886. godine. Prema raspoloživim podacima iz pedagoške dokumentacije o osnovnoj školi od 1893/94, do 1911/12. školske godine nastavu je prosječno pohađalo 130 učenika u sva četiri razreda, a nastavu su izvodili: Izet Sarajlić, Tomislav Vuksan, Dragutin Hrvoje, Halid Šaran, Ilija Rozić, Jovan Garić, Mijo Žuljić, Đoko Mirković, A. Bunak, Ante Krakić, A. Ćatić, Hakija Buljašić, Nikola Barišić, Antun Matešić, Petar Vrban, Omer Ćajič, S. Jakupović, Marija Radl, M. Tabak, Dobrić, Kapetanović, Z. Babakova, S.

Ljubičić, Drago Brkić. U školi je kao predmet postojala i vjeronauka. U navedenom periodu vjeroučitelj Pravoslavne crkve bio je paroh Mihajlo Samarčić.

U Duvnu je 1884. godine otvorena Škola časnih sestara. U školskoj 1884/85. godini rad je započet sa dvadesetoro djece. Za rad u Školi časnih sestara došle su tri časne sestre iz Zagreba. Škola je radila od 28. 8. 1884. do 6. 6. 1945. godine. Do prvih podataka da nastavu u ovoj školi pohađaju i djeca druge vjeroispovijesti dolazimo od domaćeg stanovništva, to su u 1917/1918. godini: Velimir Gospova, Vuković Bogdan, Kovačević Dušan i Sočivica Zagorka.

Zvanični pedagoški kalendar Bošnjak na svojim stranicama donosi vijesti o otvaranju osnovnih škola u duvanjskoj regiji: 1898/1899. otvorena je škola u Šuici; 1903/1904. godina u Rašku Polju i 1910/1911. U Mandinu Selu. U prve četiri godine od osnivanja, od 1910. do 1914, u osnovnoj školi u Mandinu Selu radi učitelj Dušan Jelkić iz Sremskih Karlovaca, koji je zbog svojih političkih ideja, bio je član „Mlade Bosne“, često proganjan, od 1914. do 1928. godine učitelj je Dragutin Brkić, od 1928. do 1930. Vladimir Ponamarnik, Stanić Tomo, Slavonac, od 1930. do 1935, pa Frano Spaćina od 1936. do 1940. i Slavko Buculić na početku rata.

Prije Prvog svjetskog rata na području duvanjskih sela, pored navedenih škola, otvorene su osnovne škole u Sarajlijama, Brišniku, Kongori, Prisoju, Grabovici, Kazagincu, Vinici i Koritima.

Već 1944. godine počinje raditi narodna osnovna škola u još neoslobođenoj novoj Jugoslaviji. Rad u školi, koja je smještena u Zelenovoj kući, danas zgrada Narodne biblioteke, organizuju učitelji i učiteljice, među kojima je i prva duvanjska učiteljica Ljiljana Ančić.

Od 15. 10. 1948. godine formirana je Niža realna gimnazija, koja je u školskoj 1948/1949. godini startovala sa 72 učenika. Niža realna gimnazija potrajala je deset godina, do 19. 12. 1959. godine, kad postaje osmogodišnja škola „Boriša Kovačević“, koja je pod tim nazivom počela da radi u novoj zgradi, otvorenoj 30. 8. 1959. godine. Ispred zgrade je postavljena bista narodnog heroja Boriše Kovačevića uz prisustvo 4.000 građana i učenika.

U Duvnu je Rješenjem Narodnog odbora opštine Duvno VI br. 01-645/1-61 od 2. avgusta 1961. godine formirana Gimnazija. Proslavljajući dvadesetogodišnjicu oslobođenja Duvna, Odlukom Skupštine opštine 01-1180/1-64 od 15. novembra škola nosi naziv Gimnazija „15. novembar“. Odlukom Skupštine opštine Duvno 20. juna 1974. godine prerasta u Srednjoškolski centar.

Nastava se u Gimnaziji od 1. septembra 1960. godine do avgusta 1962. godine izvodila u zgradi Osnovne škole „Boriša Kovačević“, a onda se preselila u zgradu bivše Niže realne gimnazije.

Osnovna škola u Duvnu nosila je ime narodnog heroja Boriše Kovačevića od osnivanja do 1991. godine, kad su nove vlasti školi promijenile ime i od tada se zove OŠ „Ivan Marulić“.

PISMENOST PO NACIONALNOSTI I POLU UTVRĐENA NA POPISU STANOVNIŠTVA IZVRŠENOM 1910. GODINE

Popisom stanovništva iz 1910. godine obuhvaćen je i popis po pismenosti. Na osnovu tog popisa, u Županjcu je bilo pismenih (koji su znali da čitaju i pišu) – 1.341 popisani, ili samo 7,52% stanovništva od popisanih 17.809, koji su mogli biti pismeni, starijih od 11 godina.

Iz navedenih podataka vidi se da je pismenost kod pravoslavnog stanovništva bila veća nego kod druge dvije religije. Sigurno je da je za to najviše zaslužna Srpska pravoslavna crkva, koja je među prvima u Duvnu formirala školu.

Srpska čitaonica i knjižnica u Županjcu (Duvnu)

Srbi iz Županjca (Duvna) prvi su otvorili čitaonicu i knjižnicu u Duvnu.

TABELA BR. 36

IZVOD IZ POPISA STANOVNIŠTVA 1910.					
PRIKAZ STANjA PISMENOSTI STANOVNIŠTVA 1910.					
Pol	Pravoslavni	Muslimani	Katolici	ostali	UKUPNO
PISMENI					
Muški	85	139	852	3	1079
Ženski	53	1	207	1	262
Ukupno pismenih	138	140	1059	4	1341
BROJ ODRASLIH	925	1427	15448	9	17809
% pismenih	14.9	9.81	6.86	44.44	7.53
ZNAJU SAMO ČITATI	2	5	54		55
NEPISMENI					
Muški	417	663	7092	2	8174
Ženski	370	624	7297	3	8294
Ukupno nepismenih	787	1287	14389	5	16468
% nepismenih	85.1	90.2	93.14	55.56	92.47
Po popisu iz 1910. godine 33 stanovnika znala su strane jezike: 21 njemački, 1 mađarski, 6 italijanski 4 turski, 1 francuski i 1 arapski jezik.					

Čitaonica je bila mjesto okupljanja i obrazovanja svih građana koji su živjeli u Duvnu. Čitaonica je osnovana 1905. godine i radila je sve do početka rata 1941. godine, što se može zaključiti na osnovu izjave, svjedočenja Ilije Vulića, koji navodi da su se Srbi sastajali u čitaonici pred početak rata.

Objekat u kojem je bila smještena čitaonica bio je u samom centru grada. Imao je prizemlje i sprat. Bio je u vlasništvu Srpske pravoslavne crkve. O samom početku rada i kada je čitaonica otvorena vidi se iz pisanog dokumenta koji je rukovodstvo Srpske čitaonice i knjižnice uputilo „Društvu Svetog Save“ u Beogradu, 6. januara 1906. godine, a koji je objavljen u knjizi „Spomenica Društva Svetog Save (1886–1936)“, strana 426, i koji u cjelosti navodimo.

Srpska čitaonica i knjižnica u Županjcu.
P. N. N.
„Društvu Sv. Save“ u Beogradu:

„Prije tri mjeseca otvorili smo u ovom malom zabačenom mjestu, opkoljeni sa sviju strana inovjercima, a najviše Šokcima, Srpsku čitaonicu, i povrh sviju tereta i obdržavanja naše Srpske osnovne škole i crkve, riješili smo da je u što većem cilju sačuvamo i obdržimo, iako je nas samo 19 do 20 kuća Srba ovog mjesta, te uviđajući taj veliki poziv, a u isto vrijeme i našu nemogućnost, to smo riješili da se za pomoć, ako ne u novcu te onda u knjigama, obratimo gornjem naslovu kako bi nas isti bratski i srpski potpomogao, na čemu ćemo istome naslovu uvijek blagodarni i zahvalni ostati; jer smo mi u ovom mjestu pritisnuti teškim neprijateljskim jarmom i može se reći bez pomoći druge braće Srba i takvih društava, da nam je teško i nemoguće naše humane i prosvjetne ustanove kao što je ova održati i sačuvati.

Unaprijed zahvaljujući na dobrom odzivu nadajući se jesmo u ime Srpske čitaonice i knjižnice.“

U Županjcu, 9. marta 1906. godine
Tajnik i knjižar, predsjednik Ilija Marčetić (M. P.)
Dušan S. Kovačević, srp. prav. sveštenik i učitelj

OSNOVNA ŠKOLA U MANDINU SELU

Osnovna škola u Mandinu Selu imala je značajan uticaj na razvoj pismenosti na području tri sela: Srđana, Rašćana i, naravno, Mandina Sela. Učitelji koji su radili u školi bili su poštovani, cijenjeni i njihov uticaj na stanovnike ta tri sela bio je ogroman. Posebno se to odnosilo na period od 1911. godine, kad je škola otvorena, pa sve do šezdesetih godina dvadesetog vijeka.

Povodom 100 godina škole u Mandinu Selu, intelektualci iz Mandina Sela, koji su bili i učenici te škole, napisali su monografiju povodom tog jubileja. Citiraćemo neke odlomke i podatke iz knjige, koji govore o đacima, učiteljima, nacionalnom sastavu, a biće navedene i neke druge činjenice koje zavređuju da se nađu u ovom dijelu knjige.

IZVOD IZ KNjIGE „STO GODINA ŠKOLE U MANDINU SELU“

„Najstarija sačuvana knjiga u koju su upisivani učenici škole datira tek iz 1950. godine, od početka rada škole. Od 1911. godine, kad je škola počela sa radom, do 1950. nije sačuvan nijedan popis ili bilo koji podatak o radu škole.

Godine 1950, kad su se školske prilike donekle uredile i kada je počela redovna nastava, otvorena je glavna knjiga učenika. Te godine otvorena je matična knjiga: Glavni imenik – upisnica, u koju su redom upisivani učenici škole. U ovu knjigu upisano je 402 učenika/ca. Knjiga je zaključena 1961. godine.

Najstariji učenik upisan u ovu knjigu je Petar Seser, rođen 1934. godine.

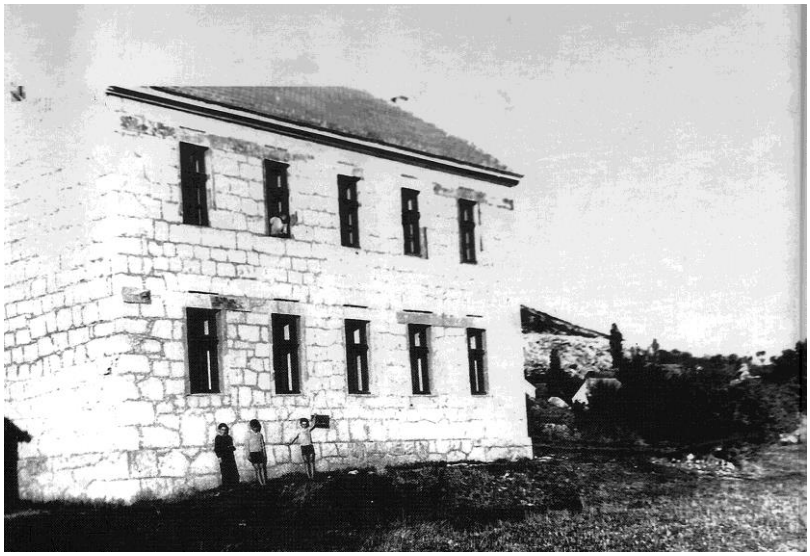

Škola u Mandinu Selu, sagrađena 1911. godine.

Knjige svjedoče kako su ratne prilike onemogućavale redovnu nastavu, pa se veći broj djece, nekoliko generacija, školske dobi našao zajedno u istom razredu.

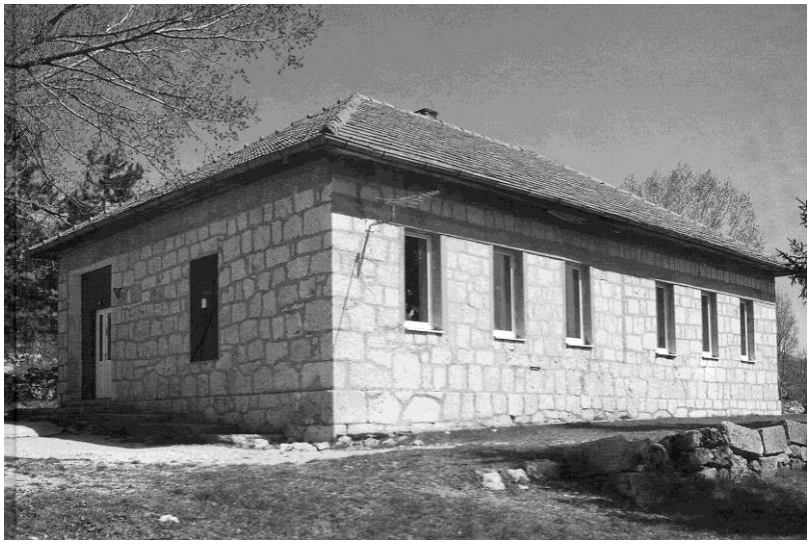

Osnovna škola u Mandinu Selu, renovirana 1968. godine

U ovu knjigu naknadno su upisani učenici koji su 1946. godine upisali prvi razred i ove (1950) godine završili četvrti razred. Popis učenika sa naznakom školske godine upisa u prvi razred teče do 1960/1961. školske godine.

Školske 1961/62. otvorena je nova matična knjiga učenika, u koju su krajem svake školske godine do danas upisivani svi podaci o uspjehu u učenju i vladanju svakog učenika u svakom razredu."

Knjige su bile neuredne i napravljeno je mnogo grešaka. U takvoj situaciji greškom je preskočena jedna generacija učenika rođenih 1950. godine.

Ima još dosta grešaka i kod ostalih generacija, posebno za generaciju rođenih od 1948. do 1950. godine, nekih učenika nema na spisku. Ali pored svih grešaka, važno je da je suština obuhvaćena. Prema matičnoj knjizi koja se vodi od 1961/62. godine, navedena su imena učenika koji su u tim školskim godinama završavali 4. razred škole.

Na osnovu podataka koji su navedeni u knjizi prikazujemo tabelu broja učenika po godinama i nacionalnosti. Tabela pokazuje broj upisanih učenika po pojedinim godinama od 1946. godine, od kada postoji evidencija, to jest do kraja 1994. godine. U školi u Mandinu Selu u nekim godinama broj upisanih Srba prelazio je 60% od ukupnog broja upisanih učenika ili učenika sa završenim četvrtim razredom. Iz tabele se vidi da se broj upisanih u prvi razred stalno smanjivao jer je broj stanovnika u selima sa područja škole bio sve manji. Međutim, procenat smanjenja srpskih učenika znatno je brže rastao.

TABELA BR. 37

BROJ UPISANIH UČENIKA U PRVI RAZRED DO 1958. I BROJ UČENIKA KOJI SU ZAVRŠILI ČETVRTI RAZRED OD 1961. U ŠKOLI U MANDINU SELU PO NACIONALNOSTI

Školska god.	Srbi	Hrvati	Muslimani	God. rođ.	Ukupno učenika	% Srba	% Hrvata	% Muslimana
46-50/51	77	85	**5**	1934-45	167	46.11	50.90	2.99
52/53	16	13	2	1944/5	31	51.61	41.94	6.45
53/54	6	14	1	1946	21	28.57	66.67	4.76
1954/55	7	13	2	1947	22	31.82	59.09	9.09
1955/56	6	6	2	1948	14	42.86	42.86	14.29
1956/57	11	12	2	1949	25	44.00	48.00	8.00
1957/58	0	0	0	1950	0		0.00	
Godina	broj sa završenim četvrtim razredom škole u Mandinu Selu							
1961/62	11	12	0	1951	23	47.83	52.70	0.0
1962/63	8	2	2	1952	12	66.67	16.70	16.7
1963/64	3	9	0	1953	12	25	75.00	0.0
1964/65	**9**	13	1	1954	23	39.13	56.20	4.3
1965/66	8	17	6	1955	31	25.81	54.40	19.4
1966/67	8	13	0	1956	21	38.1	61.00	0.0
1967/68	11	12	7	1957	30	36.67	40.00	23.3
1968/69	4	18	2	1958	24	16.67	75.00	8.3

1969/70	9	12	1	1959	22	40.91	54.50	4.5
1970/71	4	11	3	1960	18	22.22	61.10	16.7
1971/72	3	10	2	1961	15	20	66.70	13.3
1972/73	6	13	1	1962	20	30	65.00	5.0
1973/74	7	11	2	1963	20	35	55.00	10.0
1974/75	2	14	3	1964	19	10.53	73.80	15.8
1975/76	5	16	5	1965	26	19.23	61.40	19.2
1976/77	4	21	1	1966	26	15.38	80.70	3.8
1977/78	1	16	1	1967	18	5.56	88.90	5.6
1978/79	2	12	3	1968	17	11.76	70.90	17.6
1979/80	3	13	2	1969	18	16.67	72.20	11.1
1980/81	3	6	3	1970	12	25	50.00	25.0
1981/82	2	6	3	1971	11	18.18	54.50	27.3
1982/83	1	13	2	1972	16	6.25	81.50	12.5
1983/84	1	11	8	1973	20	5	55.00	40.0
1984/85	4	5	3	1974	12	33.33	41.70	25.0
1985/86	2	10	1	1975	13	15.38	76.20	7.7
1986/87	2	11	2	1976	15	13.33	73.30	13.3
1987/88	1	10	6	1977	17	5.88	58.20	35.3
1988/89	3	4	0	1978	7	42.86	57.40	0.0
1989/90	0	6	4	1979	10	0	60.00	40.0
1990/91	2	8	3	1980	13	15.38	61.40	23.1
1991/92	1	4	1	1981	6	16.67	66.70	16.7
1992/93	0	4	3	1982	7	0	57.14	42.9
1993/94	0	4	3	1983	7	0	57.40	42.9
UKUPNO	**253**	**490**	**98**		**841**	**30.08**	**58.60**	**11.7**

Učitelj Filip Bagarić sa učenicima 1. i 3. razreda, 1957. godine

Treba napomenuti i nekoliko istorijskih činjenica koje su vezane za školu u Mandinu Selu. Posljednji Srbin upisan je u tu školu 1991. godine i to je bio učenik Duško Marka Milisav iz Mandina Sela. Teško je i pretpostaviti da će se u tu školu više ikada upisati bilo koji Srbin. Druga istorijska činjenica jeste da se prvi put u tu školu upisalo dijete iz sela Rašćana koje nije Srbin, to su djeca Perica (Pejin) Petonjić i Marina (Brankova) Radić.

U popisu učitelja koji su navedeni u knjizi ustanovili smo dvije greške. Prvi učitelj u školi u Mandinu Selu bio je Dušan Jelkić iz Srema. On je bio član omladinske organizacije „Mlada Bosna“ i zbog toga je proganjan. Poslije ubistva prestolonaslednika Ferdinanda u Sarajevu 1914. godine, mobilisan je u vojsku i prestao je da radi u školi. Najvjerovatnije je da su podaci o njegovoj službi u školi od strane austrougarske vlasti izbrisani i zbog toga ga nema u evidenciji učitelja koji su radili u toj školi. Druga greška u spisku učitelja jeste izostavljanje onih koji su radili u školi u Mandinu Selu u školskoj 1962/63. godini. Na spisku nije Mile Lozo iz Mostara, koji je u školi u Mandinu Selu radio školske 1962/63. godine. To se može zaključiti i iz kazivanja Petra Šurkalovića, koji navodi da je iz škole u Mandinu Selu prešao u Brišnik u jesen 1962. godine, pa se ne vidi ko je bio učitelj u školskoj 1962/63. godini. Na spisku učitelja nije naveden ni učitelj Vlado Ućukalo, koji je u školi radio jednu školsku godinu, ali nismo utvrdili koja je to godina.

U knjizi ima i drugih grešaka, koje su nastale vjerovatno iz opravdanih razloga. Pomiješane su generacije učenika rođenih 1950. i 1951. godine. Nekih učenika nema na spisku, ali to je nastalo zbog loše očuvanih matičnih knjiga.

Veliki nedostatak knjige je taj što se nije uspjelo doći do podataka o brojnosti učenika, načinu rada, nastavnom programu i udžbenicima koje su korišteni u jednom dužem vremenskom periodu, od otvaranja škole 1911. godine do 1946. godine. Za pisanje i istraživanje činjenica i podataka za knjigu kakva je monografija „100 godina škole“ veću vrijednost bi imali stariji vremenski periodi.

U svakom slučaju, bez obzira na navedene kritike, knjiga ima dosta podataka o periodu za koji su podaci o školi pronađeni. Knjiga je pisana neposredno poslije rata, ali je zbog manjka informacija o Srbima đacima te škole sigurno osiromašena.

I pored svega, dobro je što je knjiga napisana, čuvaće uspomene na generacije učenika koji su školu pohađali, a za koje su postojali podaci u evidenciji.

O UČITELjIMA ŠKOLE U MANDINU SELU

Svoja sjećanja na prosvetiteljski rad u školi u Mandinu Selu pretočili su u pisanu formu za monografiju „Sto godina škole u Mandinu Selu“ učitelji Petar Šurkalović i Ante Ćulanić.

Petar Šurkalović

Učitelj Petar Šurkalović

„Proljeće 1959. godine. Po završetku Učiteljske škole u Mostaru došao sam sa predstavnicima Opštine Duvno u obilazak mjesta, kojem je trebao prosvjetni radnik. Bilo je to vrijeme kada se poštovao prosvjetni radnik. Prvo selo koje mi je ponuđeno i koje smo obišli bilo je Mandino Selo, mjesto koje se smjestilo podno Ljubuše i Vran planine. Mjesto pitomo, ljudi susretljivi i zainteresovani, djeca znatiželjno trčkaraju i zapitkuju.

A pejzaž nezaboravan: sve je u poljskom cvijeću, janji izvode akrobacije u svojim nemirnim igrama, pčele zuje sakupljajući medene kapi, ptice pjevaju – ukratko, proljeće diše punim plućima i dalje nije trebalo ići i predlagati, nuditi i razgledati druga sela i mjesta.

U Mandinu Selu našao sam sve ono što sam želio i za čim sam žudio. Majsko jutro tog dana ostavilo je na mene izuzetan dojam. Škola prostorna i velika, susretljivost mještana izuzetno je imponirala i plijenila. Jer to je moj prvi susret sa ruralnom sredinom. Dijete sam asfalta, premda ga ni u Mostaru u to vrijeme nije bilo previše. Dogovor je napravljen i ja sam se vratio u Mostar. Još jedno bezbrižno ljeto bilo je ispred mene. A onda početak septembra, valjalo je spakovati kofer i krenuti u prosvjetnu misiju.

Susret sa mještanima me hrabrio i obećavao. A meni je trebalo ohrabrenje, jer sam još uvijek bio dijete. Škola je imala oko 120 đaka od prvog do četvrtog razreda. Kroz mene su prošli žmarci od pomisli da li sam sposoban i dovoljno obučen da se prepustim toj gardi najmlađih i žarkoj želji da od njih napravim mlade i sposobne ljude, da li sam spreman da se uhvatim ukoštac sa životnim izazovom koji ih očekuje. Hoću li uspjeti u toj odgovornoj zadaći?

Tri školske godine, tj. sve do jeseni 1962. ostao sam u toj školi i napravio veliku grešku što sam otišao u selo Brišnik, nisam shvatio šta znači izvesti jednu generaciju i

dok se mnogi u kasnim godinama života vraćaju u svoje snove iz djetinjstva, ja se veoma često vraćam tim mladalačkim danima u Mandinom Selu, otvarajući prekrasni vrt cvijeća, satkan od prelijepih dječijih glavica i u tom vrtu natačem korjene u vlazi svog prosvetiteljskog rada. Jer ovo je moj jubilej, u kome obilježavam 50-godišnjicu dolaska u Mandino Selo."

I u ovoj ispovijesti učitelja nije pomenuto selo Rašćani. Škola je uvučena u selo Rašćani, isto kao i katastarska opština Mandino Selo. Škola je smeštena usred srpskog naselja. Sa jedne strane srpsko selo Rašćani, a sa druge strane srpsko stanovništvo u Mandinu Selu. Prve kuće Muslimana i Hrvata udaljene su od škole preko dva kilometra. Njihove izjave i sjećanja pisane su povodom 100 godina škole u Mandinu Selu, u vrijeme kada Srba tamo nije bilo. Svako pominjanje Srba u tom vremenu nije bilo poželjno, pa sa te strane i razumijemo njihove zapise, u kojima se srpski narod ne spominje.

Tako da sve što su učitelji napisali o mještanima odnosilo se na Srbe. Škola je usred srpskog naselja, hrvatsko naselje od škole je odaljeno najmanje dva kilometra u Mandinu Selu i tri kilometra u Srđanima.

Iz osnovne škole izišli su mnogi đaci koji su u daljem školovanju postali inženjeri, ljekari, pravnici, profesori, učitelji, ekonomisti, kvalifikovani i visokokvalifikovani radnici.

U knjizi „Sto godina škole u Mandinu Selu" nalazi se popis svih učitelja koji su radili u toj školi. Spisak je urađen po hronološkom redu.[113]

Najprije slijedi popis učitelja koji su radili u školi:

Mirko Tabak 1911–1912.
Dane Polovina 1912–1913.
Dušan Jelkić 1913–1914.
Dragutin Brkić 1914–1928.
Vladimir Panomarnik 1928–1929.
Tomo Stanić 1929–1933.
Frano Spaćia 1933–1937.
Stanka Sučić 1937–1939.
Slavko Buculović 1939–1942.
Danica Kekić 1939–1940.
Ešrefa Ajdinović 1945–1947.
Savo Karan 1947–1949.
Marija Vujanović 1949–1952.
Pero Jurić 1952–1955.
Filip Bagarić 1955–1958.
Orhan Buljović 1958–1959.
Petar Šurkalović 1959–1962.
Mile Lozo 1962–1963.

[113] Knjiga „Sto godina škole u Mandinu Selu", str. 76.

Ante Ćulanić 1963–1964.
Jakov Ivić 1964–1973.
Verica Jurič 1969–1974.
Branko Zečević 1974–1992.
Darinka Zečević 1974–1989.
Anica Radoš 1992–1994.
Nadažda Bajić 1994–2009.
Iva Kovačević 1995–1997.
Marija Kutleša 1997–2000.
Ana Marija Jolić 2000–2002.
Ljiljana Krstanović 2003–2006.
Ivana Rezo 2006–2012.
Ivanka Bokanović 2009–2012.

Na spisku nema učitelja Vlade Ućukala iz Oplećana, koji je u školi radio jedno polugodište, najvjerovatnije 1964. godine.

„Iz gornjeg popisa vidi se da je u našoj školi, od početka do danas (kroz 100 godina), radilo preko 30 učitelja i učiteljica. U tih sto godina radilo je 14 učiteljica. Od 1992. godine do danas u školi rade samo učiteljice. Da li se to muškarci sve ređe odlučuju za profesiju učitelja? U traganju za imenima učitelja i učiteljica pretražio sam dostupne školske arhive i druge izvore i fondove. Za najveći broj učitelja i učiteljica pronašao sam izvorne podatke o njihovom životu, školovanju i radu. Osobito to vrijedi za razdoblje od početka rada škole do 1942. godine. U ovom razdoblju samo za dvojicu učitelja nisam uspio naći nikakve pisane podatke. Riječ je o Dušanu Jelkiću (1913–1914) i o Frani Spaćini (1933–1937). Imena ove dvojice učitelja naše škole u narodu su sačuvana, a uspomena na Franu Spaćinu još je živa kod nekih (živih) njegovih bivših učenika. U vremenskom poretku učitelja koji su radili u našoj školi oni su popunili logične vremenske praznine. Treba vjerovati da su oni radili baš u vrijeme u koje sam ih ja stavio.

Na osnovu pripovijedanja stanovnika sa područja škole u Mandinu Selu, u narodu je ostalo sjećanje na neke učitelje koji su svojim radom i ljudskim kvalitetima ostavili traga.

Među prvima je učitelj Dragutin Brkić, koji je u školi radio punih 14 godina. Rado su ga se sjećali svi koji su ga poznavali i kojima je bio učitelj i sa kojima se družio. Rijetki su živi koji ga pamte, ali su mnogi o njemu čuli kroz priče njegovih savremenika. Imao je dosta prijatelja u sva tri sela i među sva tri naroda koji su živjeli na području koje je pokrivala škola. U knjizi je napisano da je Brkića za njegov učiteljski rad 1917. godine austrijski kralj odlikovao ratnim križem za građanske zasluge trećeg reda. Sprijateljio se sa mnogim mještanima, a osobito je bio u prijateljskim vezama sa porodicom Šumanović u Mandinu Selu. Jedan od Šumanovića kumovao je na krštenju dvojice njegovih sinova. Dvojica njegovih sinova umrli su veoma mladi i pokopani su na groblju u Mandinu Selu.“

O Brkiću u knjizi nije napisano gdje je poslije odlaska iz Mandina Sela živio, ali ja imam saznanje o tome. Prije 40 godina, Mijo Stanišić (1894), moj djeda, koji je u vrijeme Brkićevog učiteljovanja bio domar-podvornik u školi, dosta godina je sa Brkićem održavao kontakte, sve do svoje smrti. Godine 1972. moj brat Savo putovao je u Zagreb i tada je deda Mijo po Savi Brkiću u Zagreb poslao paket u kojem je bilo raznih ljekovitih trava. Brkić je tad živio u Zagrebu, u Ulici Ilica broj 9.

O porodici Brkić treba navesti još jedan bitan podatak. Njegova ćerka Marija, rođena 1924. godine u Mandinu Selu, prema popisu žrtava rata koji je objavio Savezni zavod za statistiku, a koji je rađen na osnovu matičnih knjiga, poginula je u Jasenovcu 1941. godine. Navedeni podatak pokazuje da je život porodice Brkić u Mandinu Selu, prije svih sa Srbima jer su im bili prve komšije, a potom sa Hrvatima i Muslimanima, veoma uticao na Mariju i njeno političko opredjeljenje, što je mogao biti i razlog njenog stradanja u Jasenovcu.

Drugi učitelj koji je ostao u sjećanju omladine sela Rašćana jeste Ante Ćulanić. Iako je u školi u Mandinu Selu radio samo godinu dana, za taj period je učinio mnogo, da ga se generacija omladine 1945–1950. i danas vrlo rado sjeća. Njegov rad sa omladinom, poslije obavljene nastave sa djecom, bio je svestran. Posebno se isticao u pripremama za takmičenje sela u kulturno–zabavnom programu. Oko njega se omladina skupljala i on se od nje nije razdvajao. Imao je prirodne nadarenosti za likovnu umjetnost. Često je i poslije odlaska iz sela dolazio u Rašćane. Selo Rašćani bila mu je inspiracija za stvaralački likovni rad. Slikao je portrete djece i omladine, sa kojima je proveo godinu dana u selu Rašćanima.

Treći učitelj, prema pričama zapažen, bio je Slavko Bucolić, rođen 1902. u Špišić Bukovici, kotar Virovitica. Bucolić je u školi u Mandinu Selu radio samo dvije godine, i to u najteže vrijeme za srpski narod. Došao je u novembru 1939. godine, kad je počeo Drugi svjetski rat, a na vlastiti zahtjev razriješen je dužnosti učitelja početkom decembra 1941. godine. U tom najtežem periodu za Srbe u selu Rašćanima, imao je razumijevanja, mnogima je pomagao i svojim autoritetom pokušao da zaštiti Srbe. Neke je krio u stanu koji se nalazio u zgradi škole. Upozoravao je Srbe na opasnost i savjetovao ih kako da se u kojem periodu i situacijama ponašaju. Takvom svojom aktivnošću ugrožavao je i sopstveni život. Možda je to i glavni razlog što je krajem 1941. godine tražio da napusti Duvno i prešao da radi u školi u Donjim Kukujevcima, kotar Pakrac.

Luka Bilanović je jedini Srbin rodom iz Duvna koji je redovnim školovanjem završio vojnu akademiju i u vojnoj službi napredovao do čina potpukovnika.

Među najuspješnijim intelektualcima Srbima iz Duvna su:

– Božo Važić, završio Poljoprivredni fakultet u Sarajevu, doktorirao i profesor je na Poljoprivrednom fakultetu u Banjaluci.

– Milenko Karan je rođen u Belgiji u Liježu 1926. godine, kad su njegovi roditelji otac Nikola i majka Ljubica bili tamo na privremenom radu. Nikola je bio

profesor i radio je na Univerzitetu u Prištini, često je dolazio u Duvno i u selo Rašćane, u kom su mu rođeni roditelji.

Posebno se angažovao oko pripreme i obilježavanja Duvanjskih dana kulture, koji su se organizovali povodom 15. novembra, Dana oslobođenja Duvna. Imao je redovnu rubriku i prilog o istoriji u listu „Publikacija 15. novembar“, koja je izlazila jednom godišnje povodom proslave Dana oslobođenja Duvna.

Milenko Karan je umro 23. februara 2001. godine u Kotoru kao prognanik sa Kosova i Metohije. Završio je Filozofski fakultet, odeljenje za psihologiju u Beogradu. Ceo svoj radni vek proveo je u Prištini. Radio je na poslovima teorije i prakse socijalne politike i kao predavač psihologije na Filozofskom fakultetu, a zatim na Akademiji umetnosti i kraće vreme na Fakultetu za Fizičku kulturu Univerziteta u Prištini.

Objavio je sledeće knjige: Krvna osveta na Kosovu, Srpski nadrealizam i psihoanaliza, Srpski nadrealizam i marksizam, Njima nije oprošteno – surovost boljševičkog kažnjavanja, Joža Broz – prilog psihobiografiji Josipa Broza, Čovek i politika. U štampi se nalaze tri knjige: Isključivo lično – o Kosovu posle svega, Čulno. Čedno. Čudno – psihološki ogledi, Psihologija stećka.

– Karan Bože Jovo, rođen 1951. godine u selu Rašćani. Završio Medicinski fakultet u Sarajevu, specijalizirao ginekologiju u Beogradu. Kao ljekar specijalista do rata radio u Kupresu, poslije rata radi u Mladenovcu u Srbiji, gdje se naselio sa porodicom.

TABELA BR. 38

SRBI ROĐENI U DUVNU KOJI SU ZAVRŠILI FAKULTET					
Red. br.	Prezime (ime oca) ime	Mjesto rođenja	God. rođ.	Naziv fakulteta	Mjesto življenja
1	Karan Šćepana Milan	Duvno	190_	Pravni fakultet	
2	Kovačević (Sime) Boriša	Duvno	1908	Filozofski fakultet	Sarajevo
3	Zelen Ljube Vojo	Duvno	1908	Ekonomski fakultet	Sarajevo
4	Karan (Nikole) Milenko	Duvno	1925	Filozofski fakultet	Priština
5	Ćevap (Cvijo) Branko	Baljci	1937	Pravni fakultet	Mostar
6	Karan (Ljube) Tomo	Rašćani	1939	Pravni fakultet	Beograd
7	Karan (Marka) Savo	Rašćani	1926	Pravni fakultet	Beograd
8	Bilanović (Riste) Ljubo	Mandino Selo	1940	Ekonomski fakultet	Inđija
9	Milisav (Mare) Milica	Lipa	1940	Pravni fakultet	Podgorica
10	Važić Ljube Mile	Duvno	1935	Medic. fakultet	Pančevo
11	Važić Marka Stojan	Rašćani	193__	Pravni fakultet	Bačka Palanka
12	Andrijašević Jove Lazo	Srđani	1926	Fizika	Sarajevo
13	Bilanović (Riste) Milan	Mandino Selo			Beograd
14	Bilanović (Riste) Mijo	Mandino Selo	194_?	Novinarstvo	St. Pazova
15	Karan (Dušana) Dušan	Rašćani	1937	Medicinski fakultet	Beograd
16	Karan (Save) Simo	Rašćani	1938	Rudarski fakultet	Prijedor
17	Karan (Marka) Stevo	Rašćani	1939	Fizika i hemija	Pazova
18	Vulić (Ilije) Božo	Srđani	193?	Elektrotehn. fakultet	Bor
19	Draško (Bože) Simo	Oplećani	1933	Mašinski fakultet	Travnik
20	Gligorić Branko	Eminovo Selo		Tehnič. Fakul.	Beograd

21	Gligorić Milan	Eminovo Selo		Mašinski fakultet	Beograd
22	Milisav (Stanka) Ljubo	Rašćani	193?	Rudarski fakultet	Bijeljina
23	Karan (Bože) Nikola	Rašćani	1934	Viša mašinska škola	Sarajevo
24	Gligorić (Gojka) Mirko	Eminovo Selo	193?	Prir.matem.fakultet	Sarajevo
25	Zdilar (Dušana) Milan	Eminovo Selo	193?	Poljopriv.fakultet	Sarajevo
26	Zdilar (Ljube) Mirko	Eminovo Selo	193?	Istorije	Mladenovac
27	Andrijašević (Jove) Марко	Srđani	1941	Mašinski fakultet	Beograd
28	Karan (Ljube) Đuro	Rašćani	1942	DIF	Beograd
29	Velimir Nedeljko	Baljci	1942	Pravni fakultet	Beograd
30	Andrijašević Jove Dušan	Srđani	1946	Matematika	Beograd
31	Karan (Bože) Nikola	Rašćani	1941	Ekonomski fakultet	Sarajevo
32	Stanišić (Todora) Ilija	Rašćani	1947	Tehnološki fakultet	Beograd
33	Bilanović (Luke) Ilija	Duvno	195?	Građevinski fakultet	Beograd
34	Bilanović Mije Marko	Duvno	1953	Građevinski fakultet	Beograd
35	Bošković Dušanke Goran	Duvno	1951	Građevinski fakultet	Amerika
36	Važić (Ljube) Božo	Rašćani	1948	Mašinski fakultet	Zagreb
37	Karan (Ljube) Rade	Rašćani	1951	Pravni fakultet	Mladenovac
38	Vujinović (Momira) Dragica	Duvno	1954	Ekonomski fakultet	Beograd
39	Bilanović Milana Dušan	Mandino Selo	195	Ekonomski fakultet	Stara Pazova
40	Bilanović (Save) Božo	Mandino Selo	1952	Viša upravna	Beograd
41	Bilanović Vlatke Luka	Srđani	193?	Vojna Akademiaj	Beograd
42	Vujinović (Момира)Десанка	Duvno	196	Geodetski fakultet	Beograd
43	Karan (Save) Nada	Rašćani	1950	Farmacija	Ruma
44	Vujinović (Dejana) Lazo	Duvno	1952	Saobraćajni fakultet	Pančevo
45	Bilanović Nikole Dragan	Mandino Selo	1950	Viša mašinska	Beograd
46	Karan (Bože) Jovo	Rašćani	1951	Medicinski fakul.	Mladenovac
47	Karan (Sime) Sava	Rašćani	1952	Farmaceutski fakultet	Zenica
48	Karan (Sime) Savo	Rašćani	1954	Ekonomski fakultet	Novi Sad
49	Karan (Nikole) Branko	Duvno	1954	Ekonomski fakultet	Beograd
50	Karan (Pere) Dušan	Duvno	1939	Pedagoški fakultet	Beogard
51	Karan (Stojana) Jovo	Rašćani	1958	Mašinski fakulte	Sarajevo
52	Karan (Vojina) Tomo	Rašćani	1958	Šumarski fakultet	Amerika
53	Milisav (Ljube) Ninka	Duvno	195_	Medicinski fakultet	Split
54	Važić (Stojana) Božo	Rašćani	1962	Poljopriv. fakultet	Banjaluka
55	Karan (Milana) Slobodan	Rašćani	1959	Pravni fakultet	Amerika
56	Gligorić (Milana) Dušan	Rašćani	1950	Pravni fakultet	Zemun
57	Karan (Milana) Radovan	Rašćani	1960	Pravni fakultet	Amerika
58	Savić (Pere) Ranko	Eminovo Selo	1952	Ekonomski fakultet	Amerika
59	Savić (Dule) Jagoda	Duvno	1958	Ekonomski fakultet	Australija
60	Savić (Dušana) Dragan	Duvno	1960	Ekonomski fakultet	Amerika
61	Karan (Ilije) Momčilo	Rašćani	195	Žurnalistika	Beograd
62	Važić (Ilije) Anđa	Rašćani	1953	Medicinski fakultet	Beograd
63	Vulić (Stojana) Marko	Sđani	1953	Ekonomski fakultet	Požarevac
64	Zečevižć (Pere) Zoran	Duvno	1955	Mediicinski fakutet	Aranđelovac
65	Kararn (Stojana) Anđa	Rašćani	1953	Ekonomski fakultet	Brčko
66	Važić (Momira) Branko	Duvno	195	Fakul. odbrane i zašt.	Beograd
67	Vuković (Bore) Aleksandar	Duvno	1967	Medicinski fakultet	Kanada
68	Vuković (Bore) Ognjen	Duvno	1974	Informatika	Kanada
69	Karan (Tome) Ilija	Rašćani	1966	Mašinski fakultet	Aranđelovac

70	Vulić Jove Milan	Rašćani	1966	Mašinski fakultet	Stara Pazova
71	Važić (Jove) Dražana	Rašćani	196_	Poljopriv.fakultet	Novi Sad
72	Karan (Milana) Dargana	Duvno	1983	Medicinski fakultet	Mostar
73	Draško (Jove) Doželjko	Oplećani	197	Pravni fakultet	Australija
74	Erceg (Đoke) Mile	Duvno	1954	Pravni fakultet	Banjaluka
75	Marković (Mile) Nebojša	Duvno	1962	Medicinski fakultet	Beograd
76	Karan (Luke) Ljubica	Duvno	1979	Mašinski fakulte	Beograd
77	Velimir Voje Milan	Baljci	1952	Pravni fakultet	Beograd
78	Velimir Marka Anđelko	Baljci	1950	Pravni fakultet	Beograd
79	Mišković Bože Vukan	Baljci	1953	Kriminalistika	Beograd
80	Karan Save Dragan	Rašćani	1958	Ekonomski fakultet	Pazova
81	Važić (Ilije) Pero	Rašćani	1951	FOM	Beograd
82	Karan (Marka) Siniša	Rašćani	1980	Ekonomski fakultet	Aranđelovac

TABELA BR. 39

SRBI ROĐENI U DUVNU KOJI SU ZAVRŠILI VIŠU ŠKOLU

Red. br.	Prezime (ime oca) ime	Mjesto rođ.	God. rođ.	Završena viša škola	Posljednje zaposlenje
1	Važić (Branka) Momo	Duvno	193?	Viša poljoprivredna	Duvno
2	Važić Pere Simo	Rašćani	1934	Viša mašinska	Celje
3	Bilanović (Vlatke) Jovo	Srđani	1930	Viša poljoprivredna	Mladenovac
4	Zdilar (Ljube) Vlado	Eminovo Selo	193?	Viša upravna	Mladenovac
5	Karan Milana Ruža	Rašćani	1955	Viša ekonomska	Amerika
6	Vuković Boro	Duvno	193?	Nastavnik istorije	Kanada
7	Stanišić (Todora) Tomo	Rašćani	1941	Nastavnik hemije	Novi Sad
8	Ućukalo (Ivana) Vlado	Oplećani	1944	Nastavnik matematike	Pazova
9	Ućukalo (Ivana) Slobodan	Oplećani	1946	Nastavnik matematike	Amerika
10	Stanić (Bože) Tomo	Oplećani	1946	Nastavnik istorije	Mladenovac
11	Stanišić (Pere) Božo	Rašćani	1945	Viša upravna	Pazova
12	Karan (Ljube) Slobodan	Duvno	1947	Viša ekonomska	Beograd
13	Karan (Nikole) Radojka	Duvno	1952	Viša medicinska škola	Kipar
14	Karan (Nikole) Pero	Duvno	1959	Viša građevinska škola	Beogard
15	Karan (Bože) Luka	Rašćani	1946	Nastavnik geografije	Mladenovac
16	Milisav (Mirka) Rajko	Eminovo Selo	1941	Nastavnik istorije	Bijeljina
17	Karan (Rade) Milan	Rašćani	1949	Viša ekonomska	Aranđelovac
18	Karan (Rade) Savo	Rašćani	1949	Viša ekonomska	Aranđelovac
19	Zečević (Đorđe) Mirko	Kongora	1950	Nastavnik fiskulture	Amerika
20	Važić (Luke) Bosiljka	Rašćani	1949	Nastavnik istorije	Amerika
21	Stanišić (Branka) Sava	Rašćani	1955	Nastavnik fizike i matem.	Aranđelovac
22	Stanišić (Pavla) Dušan	Rašćani	195_	Viša saobraćajna	Banjaluka
23	Važić (Jove) Savo	Rašćani	1954	Viša mašinska	Beograd
24	Karan (Ilije) Milan	Rašćani	1953	Viša ekonomska	Sarajevo
25	Savić (Nikole) Vlado	Eminovo Selo	195_	Viša ekonomska	Budva
26	Savić (Boška) Borka	Eminovo Selo	1956	Viša ekonomska	Čačak
27	Stanišić (Jove) Mijo	Rašćani	196_	Nastavnik matematike	Amerika
28	Karan Milana Vanja	Rašćani	1983	Viša ekonomska	Aranđelovac

Spisak Srba rođenih u Duvnu sa završenim fakultetom i godini rođenja sačinjen je na osnovu sjećanja ljudi koji su učestvovali i izradi spiska. Svi podaci možda u potpunosti nisu tačni. Možda su neki izostavljeni sa spiska ali ne namjerno. Možda su se neki doškolovali i završili visoku školu, ali ti podaci nisu bili poznati kada je spisak urađen.

RAZVOJ KULTURE U OPŠTINI DUVNO

Razvoj privrede kao osnovnog pokretača standarda života uticao je i na razvoj ostalih društvenih potreba. Među prvim aktivnostima bila je kultura, koja vremenom postaje sve veća neophodnost stanovništva i bila je uslovljena i razvojem školstva i pismenosti.

U Duvnu se razvojem i rastom privrede stvaraju potrebe za razvojem sporta i kulturnog uzdizanja društva. Svijest o potrebama kulturnog uzdizanja i razvoja kulturnog obrazovanja neguje se u školama kroz razne kulturne sekcije na svim nivoima obrazovanja, kao što su muzičke, dramske, folklorne, likovne i druge, a formirana su i kulturnoumjetnička društva.

Da bi se omasovilo učešće omladine u aktivnostima za razvoj kulturnih oblasti, u Duvnu je u prvoj polovini sedme decenije dvadesetog vijeka organizovano takmičenje sela u izvođenju kulturnoumjetničkih programa.

Pri omladinskoj organizaciji SSO (Savez socijalističke omladine) formirana je komisija za organizovanje i praćenje tog takmičenja, koja je imala zadatak da pomaže u radu i organizovanju grupa po mjesnim zajednicama, dajući sadržaje, stručnu pomoć i literaturu za izvođenje i realizaciju tih programa. Prvenstveno se radilo o izvođenju nekih manjih i jednostavnijih dramskih djela, skečeva, narodnih pjesama, folklornih igara i drugih prigodnih sadržaja.

U realizaciji programa zapaženu ulogu imalo je selo Rašćani. Veliki doprinos razvoju te vrste kulturnog obrazovanja i djelovanja u selu Rašćanima dao je učitelj u osnovnoj školi u Mandinu Selu Ante Ćulanić. Da bi se ti programi realizovali, on je na sebe preuzeo organizovanje seoske omladine. Učitelj Ćulanić je bio izuzetno nadaren u likovnoj umetnosti (kasnije je završio i Fakultet likovnih umjetnosti), pa su njegova djela često ukrašavala kulturne programe u selu.

Pod njegovim rukovodstvom Srbi iz Rašćana bili su rado viđeni u svim selima gdje su izvodili kulturnoumjetnički program.

I danas se prepričavaju dogodovštine koje su se dešavale na pozornici prilikom izvođenja dramskih predstava, a posebno se mnogi sjećaju lika Nikoletine Bursaća, pesme „Cigo hvali svoga konja“, ali i mnogih drugih likova iz predstava, skečeva i viceva. U sjećanju su takođe i stihovi u desetercu pod nazivom „Vrabac“, koje je pripremao Luka Karan Đeđo u saradnji sa momcima čiji je zadatak bio da prikupe građu za pomenutu tačku, u kojoj su pretežno opisivane zgode među omladinom, otkrivane ljubavne veze i dogodovštine sa seoskih prela. Ti događaji opisani u desetercu unosili su u selo smjeh i razonodu. Ta tačka je bila na kraju predstave, tako da niko ne bi napuštao učionicu u kojoj su održavane priredbe dok se „Vrabac“ ne završi i svi su ga s nestrpljenjem čekali.

Učitelj Ante Ćulanić ostao je u sjećanju svih stanovnika sela Rašćana, Srđana i Mandina Sela kao pozitivna ličnost, čovjek koji je bio najzaslužniji što je selo Rašćani bilo najuspješnije u kulturnoumjetničkom takmičenju tih šezdesetih godina u Duvnu.

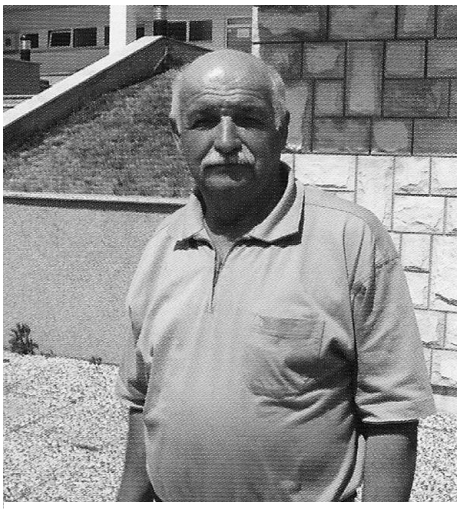

Učitelj Ante Ćulanić

Ante Ćulanić je kasnije često isticao da su mu rad u Rašćanima i druženje sa omladinom tog sela bili i ostali najljepši dio života.

Povodom izdavanja monografije „Sto godina škole u Mandinu Selu“, kao nekadašnji učitelj u toj školi, Ante Ćulanić je napisao tekst pod nazivom „Moje sjećanje“.

„Ja sam Ante Ćulanić, nekadašnji učitelj u školi u Mandinu Selu. U ljeto, tačnije u junu 1963. godine završio sam Učiteljsku školu u Mostaru. Kao stipendista duvanjske opštine dužnost mi je bilo javiti se i otpočeti raditi kao učitelj. Tad je načelnik za prosvjetu i kulturu raspoređivao prosvjetne radnike na njihova radna mjesta. Raspoređen sam tad u Osnovnu školu 'Boriša Kovačević', područni odjel Mandino Selo. Javio sam se upravniku škole Salihu Lokmiću i on me odveo i pokazao mi moje buduće radno mjesto.

Školska zgrada je lijepo izgledala, samo je trebalo očistiti prostorije, obojiti prozore i vrata. Upravnik je obećao da će to uraditi školski majstor, što je i urađeno. Urađeni su i poljski ve-ce i šupa za drva. Radnom akcijom mještana uređeno je dvorište i teren za odbojku.

Kako je bio nedostatak učiteljskog kadra, u školi sam radio u dvije smjene. U jednom odjeljenju je bilo 40, a u drugom 42 učenika. Ipak se radilo sa puno entuzijazma i postizali su se dobri rezultati.

Te iste godine, nekako u jesen započele su aktivnosti s kulturno–zabavnim i sportskim djelatnostima. Te sportske aktivnosti bile su natjecanje u nogometu i na omladinskom uzrastu. Natjecanje je bilo između sela koja pokriva Osnovna škola 'Boriša Kovačević' sa sjedištem u Duvnu. Kulturno–zabavne aktivnosti su se sastojale od održavanja priredbi i prikazivanja filmova pomoću pokretnoga kina. Emitovale su se najmanje dvije predstave mjesečno, a ponekad i više. Prikazivani su pretežno domaći filmovi, a naročito o tematici iz NOB-a. Tu aktivnost obavljao je Jusuf Zahirović, kome je to bilo glavno zanimanje. Ulaznice su naplaćivane simbolično. Učionica je u vrijeme predstave bila uvijek puna.

U jesen 1963. godine započelo je natjecanje u kulturno–zabavnim aktivnostima, pa se naša škola sa seoskom omladinom uključila u tu aktivnost.“

Sa punim razumijevanjem shvatamo ovakav stav učitelja Ćulanića, jer je sjećanje preneo na papir u posebnim uslovima i posebnom trenutku, pa nije izneo

pravu istinu, to jest da je u takmičenju učestvovalo samo selo Rašćani, iz drugih sela nije bio uključen nijedan omladinac. Zbog svoje nesebične podrške i angažovanja u kulturnim aktivnostima, Ante Ćulanić ostaje u najljepšem sjećanju svih omladinaca i ljudi sela Rašćana tog vremena.

„Davali smo priredbe u našoj školi, školi u Kovačima, Kongori, Oplećanima. Po broju izvedenih predstava zauzeli smo drugo mjesto, odmah iza omladine Eminova Sela.

U mjesecu aprilu 1964. godine u kino-dvorani u Duvnu organizovana je završna manifestacija, u kojoj smo pobrali lovorike. Dakle, šećer dolazi na kraju. Nastupili smo u tri tačke: 'Doživljaji Nikoletine Bursaća', dvije tačke i dramatizacija stihova 'Cigo hvali svoga konja' od Zmaj Jove Jovanovića. Izveli smo i Ćopića – 'Posjeta u Bihaću' i 'Obračun s Bogom'.

Za ulogu Nikoletine Bursaća osvojio sam prvu nagradu u iznosu od 3.000 dinara, a Mijo Važić (Acić) osvojio je drugu nagradu u iznosu od 2.000 dinara za ulogu Jovice Ježa i Ciganina u spomenutoj izvedbi.

Selo Rašćani za osvojeno drugo mjesto ekipno dobilo je dresove za fudbalere, koje je omladina Rašćana čuvala i u njima nastupala punih dvadeset godina.

Moja saradnja sa selom i mještanima bila je odlična, mještani su tog proljeća dobrovoljnim radom nađubrili i uzorali školski vrt, u kom su učenici zasijali salatu i u kom je bilo izobilja i za tržište.

Na kraju školske godine smo se svi fotografisali za uspomenu. Moj posao u Mandinu Selu završen je te školske godine 1963/1964. jer su me Duvnjaci sljedeće školske godine poslali na studije da bih postao nastavnik likovne kulture.

Na moje radno mjesto došao je Jakov Ivić iz Lipe.“

Mnogim omladincima tog vremena aktivnost u kulturnom i sportskom životu sela Rašćani kasnije je pomogla prilikom učešća u istim i sličnim manifestacijama i udruženjima, školama i fakultetima. Najviše uspjeha u glumi imao je Mijo Važić, koji je bio član stalnog sastava ansambla Kulturnoumjetničkog društva „Abrašević“ iz Duvna i redovno je igrao jednu od glavnih uloga. Zapažena je njegova uloga u predstavi „Rođak iz Amerike“, u kojoj je glumio glavnog lika Žiku. Mnogi gledaoci su ga tako počeli oslovljavati. Po tom liku iz predstave dobio je nadimak Žika i taj nadimak nosi i danas i vjerovatno će ga nositi do kraja života. Mnogi njegovi poznanici i prijatelji koji su ga kasnije upoznali ne znaju njegovo pravo ime.

U vrijeme kada nije bilo radija, televizije, telefona ni drugih vidova savremene komunikacije, priredbe, prikazivanje filmova po mjesnim zajednicama bili su prvi oblici masovnijeg obrazovanja ljudi u selima. „Narodni univerzitet“, tako se zvala organizacija koja je emitovala filmove u kino-dvoranama, školama, mjesnim zajednicama, a pored toga bavila se i organizovanjem raznih kurseva za stanovništvo, kao što su: daktilografija, administracija, tečaj za krojača, kuvara, konobara i neke manje komplikovane zanate.

„Narodni univerzitet“ je u seoskim školama emitovao razne filmove, a pretežno partizanske sadržine. Tako su mnogi stanovnici sela masovno išli u škole da gledaju filmove. U tim prikazivanjima mnogo smo saznali o herojima bitaka na Kozari, Neretvi, Sutjesci, kao i o partizanima, ustašama, Italijanima, Njemcima, a spoznali smo i golgote naroda i vojske koji su prošli kroz te bitke.

Razvojem radija i televizije prestala je potreba za nekim aktivnostima u kulturnoumjetničkom radu u selima. Dramska, filmska i druge kulturne djelatnosti preselile su se u gradove.

RAZVOJ SPORTA U DUVNU

Fudbal kao najvažnija sporedna stvar na svijetu i u Duvnu je bio najmasovnije zastupljen sport u svim selima i gradu.

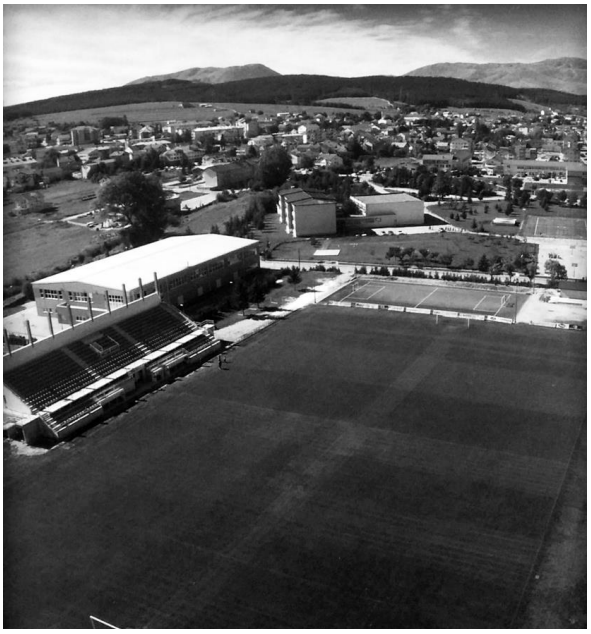

Stadion Budućnosti, sagrađen 1983. godine

Prema istraživanjima koja su rađena povodom 80 godina fudbala (nogometa) u Duvnu, a na osnovu svjedočenja ljudi koji su bili aktivni u tom sportu, utvrđeno je da je u Duvnu 30. aprila 1920. godine formiran NK Tomislav. U upravi kluba bilo je 13 članova. Prvi predsjednik je bio Stojan Protrka.

Prema tim istraživanjima, NK Tomislav je prvu utakmicu odigrao u Duvnu 29. septembra 1920. godine protiv učenika širokobriješke gimnazije. Za NK Tomislav od Srba su igrali: Svetko Mihojević – golman, Savo Kovačević, Boriša Kovačević i Radiša Zelen. Od predstavnika drugih naroda igrali su jedan Musliman i 12 Hrvata.

NK Tomislav je 1927. godine promijenio ime u NK Vran, i to ime nosio je do 1946. godine.

Prvu utakmicu NK Vran je odigrao iste godine na livadama ispod sela Kolo, protiv NK Tomislava iz Livna, i pobijedio je sa 2:1. Od Srba su na toj utakmici igrali: Boriša Kovačević, Svetko Mihojević i Jovo Subotić. Od drugih su nastupili pet Hrvata i tri Muslimana.

Vran je drugu utakmicu, nema podataka o datumu, odigrao protiv Troglava iz Livna na livadama Glibina ispod Duvna i pobijedio sa 1:0, od Srba na toj utakmici igrali su: Mavrić i Vlajko Kovačević.

Vran je 1935. godine podmladio tim. U tom timu su od Srba igrali: Milorad Vukić Pura, Siniša Zelen i Slobodan Vuković.

NK Vran je jula mjeseca 1946. godine promijenio ime u NK Zvezda. NK Zvezda nosila je to ime od 1946. do 1952. godine, ali nije učestvovala u službenim takmičenjima. Od 1952. Zvezda učestvuje u Fudbalskoj podsaveznoj ligi Mostar.

F.Budućnost-Iskra (Bugojno), stadion "Ferovac", kolovoz 1984. Budućnost je nastupala u tamnim dresovima. Prvi red, s lijeva na desno: Milan Karan (predsjednik NK Budućnosti modernizirao stadion Ferovac. Sagradio sjeverne tribine i svlačionice s tuševima. Njegova je zasluga što Tomislavgrad ima glavni teren s lijepim travnjakom i izvrsnom drenažom), sudac Salih Seferović, Anđelko Kelava Đela, Igor Kovačević, Mirko Tadić Kulin, Andrija Mamić Bango, Branko Mašić Bjana, sudac Ilija Dukić Krivo, nekadašnji vratar Budućnosti, Dinama, Zagreba, a na ovoj utakmici vratar Iskre Josip Škaro, Stipe Mandušić-sudac; čuče: Mustafa Rahmanović Đovani, Petar Radoš (obrijao bradu), Mirko Babić, Mahmut Kokanović, Muradif Kozarić i Šefik Nuhić

Fotografija tima Budućnosti koji je 1984. godine igrao utakmicu protiv Iskre Bugojno. Fotografija objavljena u knjizi „100 god. povijesti nogometa u Tomislavgradu ", strana 73.

U periodu od 1952. do 1958. godine u klubu nije igrao nijedan Srbin. NK Zvezda je 23. avgusta 1954. godine promijenila ime u FK Budućnost i to ime je ostalo do 1990. godine, kad mijenja ime ponovo u Tomislav. Tek u sezoni 1958/1959. za klub su igrali Srbi, tada su nastupali Momo Važić kao golman i Neno Peović, koji je bio direktor u „Planinskom dobru" u Duvnu.

Kasnije, u periodu između 1959. i 1975. godine za klub nije nastupao nijedan Srbin. Tokom 1975. godine za klub je počeo da igra Stojan Zdilar Glista, koji je bio darovit igrač. Poginuo je u saobraćajnoj nesreći u Duvnu.

Poslije Zdilara, za klub su u prvom timu nastupali Srbi: Važić Miroslav Šeki i Važić Miodrag Sivri u periodu od 1980. do rata 1992. godine.

U FK Budućnost stvoreni su uslovi za razvoj tog sporta. Prvi igrači fudbalskog kluba bili su iz grada. Kasnije, kako su se stvarali uslovi za dolazak omladinaca sa sela u grad na treninge, u klubu je bilo dosta mladih sa sela. Prvi fudbaleri iz sela bili su iz onih u blizini Duvna, to jest s njegove periferije, iz Kola, Blažuja i Eminova Sela.

Da bi se ovaj sport masovnije razvijao, početkom šezdesetih godina u okviru omladinske organizacije formirana je Opštinska fudbalska liga. U nju su se dobrovoljno uključivala sva sela koja su imala potencijalnog igračkog i omladinskog kadra za učešće u ligi, koja je brojala od 15 do 20 sela.

Takmičenje se odigravalo po grupama i po kup-sistemu. Oblik takmičenja utvrđivan je za svaku igračku sezonu i zavisio je od uslova po mjesnim zajednicama,

kao i broja prijavljenih sela. Svake godine, bez obzira na oblik i vrstu takmičenja, završne utakmice igrane su na stadionu Budućnosti u Duvnu, što je davalo draž takmičenju i stimulisalo razvoj takve vrste takmičenja. Iz te lige svake godine je u FK Budućnost bilo regrutovano nekoliko zapaženih omladinaca. Dosta igrača iz sela Rašćana bilo je odsutno u toku godine iz Duvna, zbog škole i fakulteta, a uslova za dolazak na treninge svakog dana iz sela nije bilo, pa je iz navedenih razloga učešće Srba u Fudbalskom klubu Budućnost bilo skromno.

"Budućnost" šampion MFL Mostar; stoje: Andrija Mamić Bango, Igor Kovačević, Branko Kovčo, Stojan Zdilar Glista, Dževad Karahasan Reka i Dervo Seferović Štrljo; čuče: Šeki Karan, Mirko Babić, Branko Mašić Bjana, Šefik Nuhić i Željko Krajina

Tim Budućnosti, slika objavljena u knjizi „Povijest nogometa u Tomislavgradu", za koji su nastupali i Srbi Važić Miroslav-Šeki i Zdilar Stojan-Glista

U upravi FK Budućnost uvijek je bio najmanje jedan Srbin. Na čelu kluba od 1982. do 1990. godine bio je autor ove knjige Milan Karan. U tom periodu ostvareni su dobri rezultati, izgrađen je novi teren olimpijskih dimenzija i prvoklasnog kvaliteta, renovirane svlačionice, napravljene tribine za 3.000 gledala, nabavljena oprema za održavanje terena itd.

Razvojem privrede, obrazovanja, kao i povećanjem društvenog standarda stvarali su se uslovi za razvitak ostalih potreba društva. U Duvnu su formirana sportska i kulturna društva. U sportu i fizičkoj kulturi u tom periodu postojao je visok nivo prioriteta. U škole su uvedeni obavezni časovi fizičkog, kao i ostalih predmeta koji su dizali nivo saznanja o kulturi i održavanju telesne kondicije.

Razvoj školstva zahtjeva poboljšanje uslova rada. Po srednjim školama, a nešto kasnije i osmogodišnjim, pored uvođenja obaveznog predmeta fizička kultura, počele su da se grade i sportske dvorane.

Zabeleženi su i pokušaji organizovanja atletskih disciplina, rukometa, košarke, ali bez uspjeha u tom periodu; košarka se razvila tek osamdesetih godina.

Bilo je dosta sportista iz Duvna koji su postigli vrhunske rezultate. Atletika: Simo Važić, Ivan Ivančić, Islam Đugum, Ivan Pokrajčić; boks: Tadić Pero, Škaro Admir; bilo je i drugih, ali su navedeni imali uspjeha na jugoslovenskom, balkanskom, evropskom i svjetskom nivou.

Najveći uspjeh od sportista iz Duvna imao je Srbin Simo Važić iz Rašćana, rođen 1934. godine. Bio je član AK Kladivar iz Celja. U karijeri je više puta bio prvak Jugoslavije u disciplinama 800, 1.500, 2.000 i 5.000 metara. Bio je jugoslovenski i balkanski rekorder u disciplinama 1.500 i 5.000 metara. Trčao je na Olimpijskim igrama za Jugoslaviju u Tokiju 1964. godine.

Posle Važića, najbolje rezultate ostvario je Duvnjak Ivan Ivančić, koji je sedam puta bio prvak Jugoslavije u bacanju kugle, od toga pet puta uzastopno, od 1970. do 1975. godine.

SPORT U SELIMA

Fudbal u Rašćanima je, kao i u drugim selima, bio najzastupljeniji sport. Pošto je bilo dosta livada, uslovi za bavljenje fudbalom bili su izvanredni. Istovremeno su mogli da igraju omladinci i pioniri svih uzrasta, jer cijelo polje ispod sela Rašćana bilo je ravno kao tepih, a ledina otporna na sva opterećenja.

Tim FK Rašćani, koji je nastupao u Opštinskoj ligi u takmičarskoj sezoni 1969. godine, stoje: Stanišić Tomo-Gago (1946), Karan Lj. Rade (1951), Važić Pero-Perica (1950), Važić R. Lazo 1951, Karan Jovo-Jolas (1949), Karan Milan-Pajdo (1943), Stanišić J. Mićo (1948); čuče: Karan V. Tomo (1939), Karan R. Milan (1949), Karan R. Luka (1952), Karan B. Jovo (1951), Važić R. Miloš (1946), Karan Mitra Tomo (1937)

U periodima kad nije moguće bilo igrati u polju, zbog vode u zimskom i jesenjem periodu i trave u proljetnom do koševine, fudbal se igrao u selu ili na obroncima planine Ljubuše. Bilo je tu dosta ravnih terena koji su služili za igranje fudbala. Nisu to bili tereni većih dimenzija, ali se mogao igrati mali fudbal. Kako su se ograđeni vrtlovi na padinama planine sve manje obrađivali i sve više napuštali, tako su postajali idealno mjesto za igranje. Nekad veliki vrto Širokovac bio je dovoljan da se na njemu igraju utakmice između Rašćana i drugih sela kad se održavala Opštinska liga.

Selo Rašćani je uvek učestvovalo u takmičenjima dokle god je postojala Opštinska fudbalska liga. Fudbalski tim Rašćani bio je učesnik u skoro svim četvrtfinalima lige, nekoliko puta u polufinalima, a 1970. godine i u finalu Opštinske lige. Kao najuspješnije ekipe u dugogodišnjem takmičenju bila su sela: Kolo, Eminovo

Selo, Blažuj i Rašćani, krajem sedamdesetih su se povremeno visoko plasirala i sela Prisoje i Omerovići, a rijetko bi se u samom vrhu našlo poneko drugo selo.

Značajan doprinos razvoju fudbala u Rašćanima dali su studenti, profesori, kao i Srbi rodom iz Rašćana, koji su ljeti tu dolazili na godišnji odmor.

Za tim sela Rašćani, pored Srba iz tog sela, učestvovali su i Srbi iz sela Srđana i Mandina Sela kad žitelji tih sela nisu imali dovoljno igrača da oforme sopstvene ekipe za takmičenje.

Tim FK Rašćani, koji je nastupao u Opštinskoj ligi 1970. godine, stoje: Stanišić Mićo-Račuć (1949), Važić R. Lazo (1951), Karan B. Jovo (1951), Stanišić Božo (iz Bačke Palanke), Karan Lj. Rade (1951), Stanišić Tomo-Gago (1946), Karan Savo-Savara(1949), Karan V. Mijo (1946); čuče: Stanišić J. Mićo (1948), Važić Mijo-Žika (1948), Karan M. Nikola (1945), Važić Mićo-Ljubić 1948), Važić Pero-Perica (1950), Važić Miloš (1945) i Karan R. Luka (1952)

Srbi iz Eminova Sela igrali su u timu Eminova Sela, Srbi iz Oplećana u timu Oplećana, Srbi iz Lipe u timu Lipe kad bi se ta sela takmičila.

Moram da istaknem da se na utakmicama koje je igrala ekipa sela Rašćani, kao jedino čisto srpsko selo i srpski tim, protiv bilo kog drugog sela u kom su igrali Hrvati ili Muslimani, ili i jedni i drugi, nikad nije desio nijedan incident. Svi su se trudili da sve bude regularno, dobro organizovano i bez većih problema. Na drugim utakmicama koje su igrane između sela gdje su obe ekipe činili Hrvati i Muslimani bilo je incidenata, a ponekad i tuče. Ova činjenica je još jedan dokaz da su međunacionalni odnosi u tom periodu bili dobri, svaki mogući incident na utakmicama kad je igralo selo Rašćani imao bi negativne konotacije.

Fotografije fudbalera sela Rašćana koji su nastupali za tim lijepa su uspomena i dokaz da su Srbi bili aktivni sudionici sportskih zbivanja u Duvnu.

Tim FK Rašćani, koji je nastupao u Opštinskoj ligi 1979. godine, stoje: Karan Savo-Savara (1949), Važić S. Božo (1962), Važić L. Vlado (1959), Karan M. Radovan, Karan Lj. Rade (1951), Karan Dušan-Dule (1956), Karan B. Jovo (1951), Važić Mijo-Žika (1948); čuče: Karan S. Jovo (1958), Karan V. Tomo (1959), Karan M. Slobodan (1962), Stanišić J. Mijo (1962), Važić S. Ilija (1956)

U Rašćanima je bilo dosta talentovanih momaka za sve sportove. Ali nije bilo uslova da se tim sportovima bave. Najviše talentovanih mladića bilo je za atletiku, posebno za trčanje. Prema običajima tog vremena, u Duvnu se u svim selima na dan vjenčanja organizuje veselje, momci i djevojke iz svih susjednih i bližih sela dolaze da dočekaju mladu i cijelo selo je na nogama. Posebna atrakcija i događaj tog veselja bila je trka momaka. Momci koji su se osjećali spremnim odlazili su u polje ispod sela i kuća gdje je veselje, nekad i do dva kilometra udaljenosti, o dužini staze, koja je često bila pod vodom, ledom i snijegom, dogovarali su se sami takmičari. Nekim momcima je više odgovarala duža, a nekima kraća staza. Odlučivala je većina. Za start nije bilo sudije, u trku su kretali na zajednički uzvik „sad“. Nagradu pobjedniku pripremala je mlada, ona ju je uglavnom i uručivala, a njen izaslanik za predaju nagrade bio je vjenčani kum. Kao nagrade su, u većini slučajeva, darivani odjevni predmeti. Bile su to najčešće svilene muške košulje, vunene čarape i bozavci, a kasnije je davan i novac, dinari ili njemačke marke.

Bilo je dosta momaka iz sela Rašćana, koji su u mnogim selima na tim svadbenim trkama bili pobjednici. Najuspješniji pobjednik mnogih trka bio je Ilija Važić Peričić, rođen 1923. Poslije njegove karijere, koja je trajala desetak godina i prestala onog dana kad je izgubio prvu trku, u tim svadbenim trkama učestvovali su sa promjenljivim uspjehom i sa dosta pobjeda Pero Važić (Ninića), rođen 1939, Miloš Važić 1945, Pero Važić Perica 1950. itd. Prema navedenom spisku učesnika tih svadbenih trka, jasno je da su Važići bili talentovani za atletiku, rijetko je neko od Karana, Stanišića i drugih Srba iz okolnih sela u tim trkama pobjeđivao.

Najviše uspjeha u sportu od svih duvanjskih Srba i Duvnjaka uopšte imao je Simo Važić, brat Ilije Važić Peričića. Simo je u atletici ostvario rezultate i na svetskim takmičenjima. Zbog velikog uspjeha u tom sportu, koji je ušao u istoriju Jugoslavije, zaslužuje poštovanje.

BIOGRAFIJA SIME VAŽIĆA

***Simo Važić se* priprema za trku**

SIMO VAŽIĆ je rođen 22. avgusta 1934. godine u selu Rašćani, Duvno. Visine 181 centimetar, za vrijeme aktivnog bavljenja sportom bio je težak oko 71 kilogram.

Cijelu sportsku karijeru proveo je kao član Atletskog kluba Kladivar iz Celja.

O svom životnom putu i uspesima u sportu Simo je u najkraćim crtama napisao:

„Rat sam dočekao sa svojih sedam godina. I sada se dobro sjećam kako smo sa porodicom, komšijama i rodbinom 1942. godine bežali po planinama i selima preko Ljubuše, Ravnog, Vukovskog, Kupreškog polja sve do Glamoča i glamočkih sela Mladeškovci i drugih. Tu smo u izbjeglištvu bili sve do proleća 1943. godine – do 3. ofanzive.

Ponovo smo se vratili kući, u naše rodno selo Rašćane. Po završetku Drugog svjetskog rata, završio sam osnovnu školu u Mandinu Selu. Škola je bila na granici sela Rašćana. Dobro se sjećam učiteljice Marije, koja me je naučila prva slova i zbog toga mi je ostala u stalnom sjećanju.

Posle završene osnovne škole otišao sam u Mostar i upisao se u trgovačku školu, i završio sam prvu godinu te škole. Godine 1949. otišao sam u Kranj, u 'Iskru', i uz rad sam završio finomehaniku – precizni mehaničar. U 'Iskri' sam radio sve do odlaska u armiju – u jedinicu vazduhoplovstva.

U Somboru, gdje sam bio u prekomandi, završio sam šestomesečni aviomehaničarski kurs.

Posle završenog kursa za aviomehaničara ponovo sam prekomandovan u Batajnicu, na vojnu službu na aerodromu. U garnizonu na aerodromu bila su organizovana sportska takmičenja vojnika, oficira i podoficira. U garnizonu je organizovano takmičenje i provjera sportske spremnosti da bi se izvršila selekcija za takmičenje za prvenstvo vazduhoplovstva na nivou cijelog vazduhoplovstva u zemlji. Tu smo svi vojnici imali izborno takmičenje po disciplinama. U tri discipline za plasman u selekciju za atletiku bio sam prvi, tako da sam se plasirao na prvenstvo vazduhoplovstva, koje se održavalo u Nišu. Na prvenstvu avijacije u Nišu ponovo sam pobedio i na taj način se plasirao u ekipu vazduhoplovstva za prvenstvo armije, koje se održavalo u Valjevu.

Simo Važić poslije trke u Zagrebu, slika i tekst preuzeti iz dnevnih novina

Simo Važić poslije trke u Sarajevu, slika i tekst ispod slike preuzeti iz dnevnih novina

Na armijskom prvenstvu u Valjevu ponovio sam rezultat iz prethodnih takmičenja i ponovo sam pobijedio, pa je tako započela moja atletska karijera.

Po dolasku iz armije, ponovo sam morao da se vratim u Kranj, u 'Iskru'. U Kranju su mi savetovali da se preselim u Celje. Po dolasku u Celje odmah sam se zaposlio u firmi JDRO – Finomehanika. U to vreme sam postao i član Atletskog kluba Kladivar. U klubu sam počeo redovno da treniram. Uskoro su došli i rezultati. Posle samo godinu dana treninga postao sam član

jugoslovenske reprezentacije. Sa atletikom sam proputovao ceo svet. Bio sam državni rekorder na 1.500, 2.000, 3.000 i 5.000 metara. Više puta sam bio prvak Jugoslavije. Između ostalog, učestvovao sam i na Olimpijskim igrama u Tokiju (Japan), kao i na uličnim trkama Sao Paula (Brazil) u više navrata.

Za reprezentaciju Jugoslavije nastupio sam oko 36 puta. Gradovi i države u kojima sam se najviše takmičio bili su: Beograd – Jugoslavija (Stadion JNA), Moskva – SSSR (Olimpijski stadion), Helsinki – Finska (Olimpijski stadion), Cirih – Švajcarska.

Danas živim u Sloveniji, Leve 81b 3301 Petrovič."

Smatramo da su njegovo djelo i uspjeh u sportu zaslužili mnogo više prostora, pa smo njegov tekst obogatili nekim činjenicama i tabelama sa postignutim rezultatima, koje smo uspjeli pribaviti.

(Pošto na internetu ima mnogo podataka o atletskoj karijeri Sime Važića, izdvojio sam samo najblistavije momente. Simo Važić svakako spada u red najtrofejnijih atletičara bivše Jugoslavije, on je ponos sela Rašćana, Duvna, BiH, pa i cijele nekadašnje Jugoslavije.)

Tabelarni prikaz ostvarenih rezultata Sime Važića u atletici – disciplini trčanje na 1.500, 3.000 i 5.000 metara, u kojima se takmičio od 1960. do 1970. godine. Tabela preuzeta sa interneta, Prvenstva Jugoslavije u atletici. U njoj su prikazani prvaci u pojedinim disciplinama od 1960. do 1970. godine. Simo je bio šest puta prvak Jugoslavije, jedanput na 800 metara, četiri puta na 1.500 metara i dva puta na 5.000 metara.

Rezultati na uličnim trkama za Trofej Beograda

TABELA br. 40.

Год.	800 metara	Rezult.	1.500 metara	Rezult.	5.000 metara	Rezult.
1960	Borut Ingolc	1:53.8	**Simo Važić**	3:47.5	Ištvan Ivanović	14:20.8
1961	Borut Ingolc	1:55.0	Borut Ingolc	3:55.1	Ištvan Ivanović	14:30.4
1962	Martin Štajner	1:54.2	Slavko Span	3:51.0	Ištvan Ivanović	14:22.2
1963	Dragutin Rubežić	1:55.3	**Simo Važić**	3:45.8	Drago Žuntar	14:34.2
1964	**Simo Važić**	1:51.7	**Simo Važić**	3:43.4	Nedo Farčić	14:50.8
1965	Dragutin Rubežić	1:52.0	Drago Žuntar	3:52.0	**Simo Važić**	14:32.0
1966	Jože Međumurac	1:54.8	**Simo Važić**	3:45.4	Franc Cervan	14:56.4
1967	Ivan Jokić	1:55.5	Ivan Jokić	3:46.7	**Simo Važić**	14:41.6
1968	Jože Međumurac	1:49.9	**Simo Važić**	3:44.3	Dane Korica	14:44.6
1969	Jože Međumurac	1:52.2	P.Maksimović	3:42.2	Dane Korica	14:05.8
1970	Jože Međumurac	1:51.8	M.Vukmanović	3:46.2	Dane Korica	14:09.8

Beogradska ulična trka jedna je od najstarijih. Održava se od 1945. Menjala je nazive, trasu, propozicije, ali ne i cilj. Uvek se trčalo u slavu glavnog grada i za popularizaciju atletike. Prvi pobednik bio je Đorđe Stefanović, član tek osnovanog

Atletskog kluba Partizan. Na pobedničko postolje peli su se mnogi strani i domaći istaknuti atletičari. Najviše od svih Simo Važić iz Kladivara (Celje), pet puta, pa Goran Raičević i Dragan Zdravković po četiri.

U tabeli je prikazano učešće Sime Važića na Olimpijskim igrama. Vidi se da je Simo na Olimpijskim igrama trčao 1.500 i 5.000 metara i da se na 1.500 metara plasirao u finale, koje je trčao i vodio sve do pred sam kraj, ali se, nažalost, povredio i nije prošao kroz cilj.

Simo je volio svoje selo Rašćane i često ga je posjećivao, svake godine se u njemu odmarao kad su mu sportske aktivnosti i program takmičenja to dozvoljavali. Često je slobodno vrijeme provodio u planini Ljubuši i na Duvanjskom polju, družeći se sa čobanima u prirodi, jer se tako najbolje relaksirao i punio baterije za postizanje dobrih sportskih rezultata. Osvajao je trofeje, pobjeđivao na mnogim atletskim mitinzima, zvaničnim i nezvaničnim takmičenjima širom svijeta, teško je sve pobjede i trofeje opisati i nabrojati. Ovdje su prikazane slike pobjeda ostvarenih u Jugoslaviji, u Sarajevu, Zagrebu i Beogradu, tabele rezultata postignutih na prvenstvima Jugoslavije u atletskim disciplinama u kojima se takmičio, kao i tabela njegovog nastupa na Olimpijskim igrama u Tokiju 1964. godine.

Sportista – 9 (6 muških i 3 ženske takm.)

TABELA br. 41.

1	Disciplina	Grupa		Polufinale		Finale	
		Rezultat	Mesto	Rezultat	Mesto	Rezultat	Mesto
Simo Važić	1.500 m	03:43.7	1/4 kv.	03:48.3	1/2 kv.	Plasirao	
Simo Važić	5.000 m	14:33.8	kv.	nije se plasirao			
Franc Červan	5.000 m	14:16.6	kv.	nije se plasirao			
Franc Červan	10.000 m					29:21.0	10
Džани Ковач	400 m	diskvalif.	1/3 kv.	diskvalifikovan			
Slavko Špan	3.000 m	08:57.6	1/2 kv.	nije se plasirao			
Roman Lešek	Skok sa motkom					4,70 m	13
Darko Radošević	Bacanje diska					52,71 m	16
Gizela Farkaš	800 m	02:08.7	1/4 kv.	02:09.9	1/2 kv.	nije se plasirala	
Draga Stamejčić	Prepone	10.8	1/4 kv.	10.7	1/2 kv.	10.86	7

MASPOK U HRVATSKOJ 1967–1972. GODINE

Početkom druge polovine sedme decenije dvadesetog vijeka u Jugoslaviji se počela osjećati ekonomska kriza. Za njeno rješavanje tada su u državnim i organima SKJ najavljivane ekonomske reforme. Pravljeni su programi i donošene odluke na svim organima partije i države. U tom periodu jedan od važnih dokumenata je Titovo pismo, u kojem se pred rukovodstvo i narod postavljaju zadaci da se radom i stezanjem kaiša ekonomija dovede u stabilne okvire. Od tog perioda, stalno, preko pola vijeka, u ekonomskim mjerama najčešće izgovorena riječ jeste „reforma“.

Za rešavanje i sprovođenje novih formi i reformi skoro uvijek je nagovještavana i promjena ustava, jer je u nekim svojim regulativama predstavljao smetnju za realizaciju tih reformi.

Najava reformi i izmjena nekih zakona i ustava dale su povoda određenim snagama da kroz taj proces pokušaju da nametnu svoje programe, ideje i kroz njih ostvare svoje ciljeve.

Početkom 1967. godine ekonomska situacija, najavljene reforme i moguće izmjene zakona i ustava uticale su na snage koje se nikada nisu pomirile sa tim da Jugoslavija opstane, a te snage su posebno bile organizovane u Hrvatskoj. Rasturanje zemlje na njene sastavne djelove činilo se da će se desiti prije nego što su mnogi svjetski i neki domaći politički analitičari predviđali, a to je da će se Jugoslavija raspasti odmah poslije Titove smrti. Najavljivani procesi i mjere neophodne da se zaustavi ekonomska kriza jačali su i snage koje su procijenile da je došao trenutak da pokrenu svoje planove i da uporedo sa najavljenim reformama rade na procesu koji vodi ka slabljenju države. Proces najavljenih promjena jačao je struje koje imaju za cilj da se izmjenama ustava izvrši postepena konfederacija države, što će dalje stvoriti uslove za konačan kraj zemlje koja je za te snage bila vještačka tvorevina.

Sve se više sticao utisak da se proces slabljenja države ne može zaustaviti. Ti procesi prvo su krenuli u Hrvatskoj, dok su te iste snage u drugim republikama merkale situaciju u toj zemlji i očekivale da taj proces tamo uspije, što bi i u drugim republikama stvorilo uslove za separatizam, koji se najlakše ostvaruje na krilima slabe ekonomske situacije, koja dalje podgrejava nacionalizam. To sve skupa ima razornu moć, a posebno za državu kakva je bila Jugoslavija.

Jugoslavija je od nastanka, i dok je bila kraljevina i kasnije kao socijalistička republika, imala mnogo neprijatelja kako vani, tako i unutra. Prema njoj su posebno neprijateljski bile nastrojene one snage koje su za vrijeme Drugog svjetskog rata poražene.

Te struje su u emigraciji organizovale antijugoslovensko djelovanje i stvarale uslove za rušenje te za njih vještačke tvorevine. U inostranstvu su te snage bile dobro uređene i stalno aktivne. Organizovale su mnogo diverzija i napada na jugoslovenske ambasade i predstavništva, kao i atentate na ambasadore i druge zvaničnike Jugoslavije. Tih akcija bilo je po cijelom svijetu – od Evrope do Amerike i Australije.

Jugoslavija je jedna od prvih socijalističkih zemalja koja je svojim državljanima šezdesetih godina otvorila granice da mogu da idu u inostranstvo i tamo rade. Ta mogućnost za kretanje stvorila je uslove za odlazak sposobne radne snage u Zapadnu Evropu i druge kontinente da se školuju, rade i zarađuju, hrane porodice i na taj način doprinose bržem razvoju svoje zemlje. Ti ljudi su istovremeno predstavljali potencijalne članove emigrantskih organizacija i udruženja koji su djelovali protiv njihove države, pa su stalno bili pod pritiskom ljudi tih udruženja. Neki nisu uspjeli da se odupru tim pritiscima, pa su se priključili pokretima čija je ideologija počivala na antijugoslovenstvu i bila uperena protiv države Jugoslavije.

Trajanje ekonomske krize, najava ustavnih promjena i pozne godine Josipa Broza Tita, koji je smatran garantom postojanja Jugoslavije, predstavljali su, prema procjeni nosilaca programa raspada države, idealne uslove da se krene u realizaciju programa rasturanja zemlje. Tito više nije imao snagu ni sposobnost da vlada situacijom, već su u njegovo ime to činili drugi, pa je to bio trenutak da se započnu konkretnije akcije za rušenje komunističkog sistema i temelja na kojima je počivao.

Proces narušavanja političkog sistema počeo je parolom o jezičkoj nejednakosti i zahtjevima za razdvajanje srpskohrvatskog jezika na srpski i hrvatski.

Predlozi za odvajanje jezika bili su prva akcija za provjeru javnog mijenja u Hrvatskoj, kao i jedinstva rukovodstva Hrvatske – koliko će ono u daljnjem programu realizacije ideje stvaranja samostalne hrvatske države pružiti otpora ili podrške.

Aktivnosti antijugoslovenskih snaga u Hrvatskoj preslikavane su u Zapadnoj Hercegovini, ili su te aktivnosti i počinjale u Zapadnoj Hercegovini.

Sve što se na političkoj, nacionalnoj i državnoj osnovi dešavalo u Hrvatskoj istovremeno se događalo i u Zapadnoj Hercegovini, Duvnu i Livnu.

KAKO JE POČELO U HRVATSKOJ

U Zagrebu je 16. marta 1967. godine u tajnosti u Društvu književnika Hrvatske i još 17 naučnih i kulturnih organizacija Hrvatske doneta Deklaracija o nazivu i položaju hrvatskog književnog jezika. U toj deklaraciji, čiji su se tvorci pozivali na ustav, SK, revolucionarne snage, demokratiju i razvoj, konstatovana je neravnopravnost hrvatskog jezika i kulture, negiran je zajednički naziv hrvatskosrpski ili obrnuto i zahtevano je proglašenje hrvatskog jezika kao državnog. Takvu „blagonamjernu deklaraciju“ potpisalo je dosta naučnih i kulturnih organizacija, pozivajući se na demokratske principe, a radeći u tajnosti. Sve je to kod određenih društava i pojedinaca primljeno s podozrenjem.

Deklaracija je objavljena 17. marta 1967. godine u listu „Telegram“ i u prvom momentu nakon njenog objavljivanja nije bilo nikakvih značajnih reakcija.

Prvi koji se kritički oglasio bio je dr Miloš Žanko, rođen 1915. godine u Splitu, po nacionalnosti Hrvat, doktor pravnih nauka, član SKOJ-a od 1934. i KPJ od 1941, član ZAVNOH-a i AVNOJ-a. Bio je na raznim državnim funkcijama u Hrvatskoj i SFRJ, a posljednja je bila potpredsjednik Savezne skupštine. Nosilac je Partizanske spomenice, Ordena bratstva i jedinstva prvog reda, Ordena za hrabrost, Ordena narodnog oslobođenja, Ordena republike sa zlatnim vjencom. Penzionisan je sa 56 godina.

Miloš Žanko se oglasio jednim tekstom pod naslovom „O različitim putevima i metodama rješavanja nacionalnog pitanja i međunacionalnih odnosa". Podnaslovi su glasili: Nacionalno pitanje nije akademsko i kabinetsko, Svaki korak u rješavanju otvorenih pitanja međunacionalnih odnosa mora biti do kraja promišljen i dogovoren, O položaju i nazivu hrvatskog jezika, Ozbiljne političke implikacije s obzirom na značaj jezika u životu nacije, Sporna pitanja ne rješavaju se političkom demonstracijom, Književni jezik jedinstven, uklanjanje umjetnih razlika, Jedinstvo jezika nije oktroirao Ustav SFRJ, Zašto dramatizacija ugroženosti i nepovjerenja? itd.

Njegovi tekstovi objavljeni su u „Vjesniku" 20, 21. i 22. februara 1967. godine, a u cjelini ili u djelovima prenjela ih je većina jugoslovenskih glasila.

Žankovo istupanje izazvalo je veliku reakciju naroda, organizacija i udruženja, koji su ga na taj način podržavali.

„Nacionalno pitanje nije pitanje o kojem se mogu olako voditi diskusije i proklamirati stavovi za akciju. Naša prošlost, a naročito u razdoblju od 1941. do 1945, pokazuje da se pogreške u toj oblasti teško plaćaju. Ali takve 'pogreške' i zablude plaćaju u prvom redu nevini, a rijetko, prema zasluzi, kreatori takve politike. Nacionalno pitanje u rukama frankovaca, ustaša, mačekovaca i ostalih šovinista na ovoj našoj strani, a Karađorđevića, velikosrpske buržoazije Stojadinovića, četnika i Ljotića na drugoj strani zajedničke nam šire domovine postalo je strašno oružje bratoubilačkog rata u kojem su u mrkloj krvavoj košmarskoj noći i magli pod koljačkim nožem ustaša i četnika nestale u krvavim poplavama ljudske krvi desetine i desetine tisuća nevinih ljudi, djece, žena i staraca. Još u našoj literaturi nisu i pitanje je da li se ljudskim pojmovima i riječima mogu opisati košmarski, apokaliptički, neljudski dani, puni krvi i majčinih suza, u kojima je čovjek mogao da sačuva vjeru u čovjeka samo vjerujući i svrstavajući se iza programa koji je u mrkloj noći fašističke okupacije i ustaško–četničke strahovlade simbolizirala Titova crvena petokraka zvijezda."

Pisma podrške Žanku i osude deklaracije stižu sa svih strana Hrvatske kako od pojedinaca, tako i od udruženja građana i društvenopolitičkih organizacija. Sve je više osuda i polemika, ali ne i konkretnih akcija na sprečavanju daljeg rasplamsavanja strasti.

Sve organizacija SK u Hrvatskoj, kao i njegovi najviši organi raspravljaju i osuđuju pojavu deklaracije, kao i poruku koju šalje hrvatskom narodu.

O deklaraciji je bilo rasprave na skoro svim sastancima SK Hrvatske. Postala je predmet opšte politizacije u Hrvatskoj. U odbranu deklaracije počinje da se uključuje sve više pojedinaca, a potom i udruženja. U toj polemici nastaje buđenje hrvatskog nacionalizma i tzv. Masovnog opštenarodnog pokreta, MASPOK. Svjedočanstvo koje ima, uslovno govoreći, dva glavna junaka, MASPOK i dr Miloša Žanka.

Dr Miloš Žanko je od 14. do 20. februara 1969. u „Borbi“ objavio sedam tekstova, „O nacionalističkoj platformi i sablasti malograđanskog hrvatstva“, koje na svojim stranicama povampiruje „Hrvatski književni list“, i to pod jedinstvenim naslovom „O listu koji nije ni hrvatski ni književni“. Prethodno je dr Žanko ovaj poduži članak bio uputio „Vjesniku“, ali je njegov tadašnji glavni urednik Josip Vrhovec odlučio da ga ne objavi.

Tekstovi dr Miloša Žanka o nacionalističkoj platformi i djelovanju Matice hrvatske i njenih časopisa „Kolo“, „Kritika“ i „Dubrovnik“ objavljeni su u „Borbi“ od 14. do 20. februara 1969. godine. Ti tekstovi su izazvali još veću polemiku, koja je u tom periodu zahvatila sve dijelove hrvatskog društva.

Serija članaka o povampirenim sablastima malograđanskog hrvatstva, koju je dr Miloš Žanko objavio u „Borbi“ od 14. do 21. februara 1969. godine pod naslovom „O listu koji nije ni hrvatski ni književni“ imala je neočekivano veliki odjek. Za ono što je Žanko napisao zainteresovao se i predsjednik Tito, koji ga je pozvao da porazgovaraju o pitanjima koje je pokrenuo u svojim tekstovima.

O tekstovima dr Žanka vođene su debate i rasprave na svim nivoima hrvatskog društva, a sve to je prelazilo i na savezne organe.

Situacija se sve više komplikovala, MASPOK dobija sve više pristalica, zahtjevi i stavovi tog pokreta nadilaze deklaraciju. Organizuju se skupovi, posebno na praznike koje obilježava Katolička crkva. Tako je 7. septembra 1969. godine u svetilištu Vepric kod Makarske, povodom dana Gospe od Veprica, održana vjerska svječanost. Toj svječanosti prisustvovao je, za razliku od ranijih godina, veći broj hodočasnika, i to između 8.000 i 10.000. Hodočasnici su u svetilište došli iz mnogih mjesta Srednje Dalmacije i BiH, i to autobusima, kolima i pješke. Po svemu sudeći, hodočašće je te godine dobro organizovano od strane sveštenika, koji su iz pojedinih mjesta pratili hodočasnike. Svečanost je prošla u miru.

Međutim, na tri autobusa saobraćajnog preduzeća „Imotski“ iz Imotskog, koji su prevozili hodočasnike iz Podbablja, Runovića i Zmijavaca, bile su istaknute po tri hrvatske zastave bez crvene petokrake. Sa jednog autobusa ove zastave bile su skinute u blizini svetilišta od strane organa SIS (Služba istražne sigurnosti) Makarska, dok su sa ostala dva autobusa zastave bile skinute i zapaljene u Makarskoj nakon što su hodočasnici posjetili franjevački samostan i demonstrativnom se vožnjom po Makarskoj kretali u pravcu zabranjenom za automobile.

Žankov treći veliki sudar sa hrvatskim nacionalizmom i njegovim nosiocima, najdublji i najširi do tada, odigrao se ponovo na stranicama „Borbe“. U tom listu dr Žanko je serijom tekstova pod naslovom „U toj (nacionalističkoj) ludosti ima sistema“ oštro kritikovao platformu i djelovanje Matice hrvatske i reakcionih snaga u krilu Katoličke crkve. Ova novembarska kritika sve agresivnijih i organizovanijih nacionalističkih uporišta u Hrvatskoj, koja je po konkretnosti gotovo bez presedana u našoj poslijeratnoj političkoj praksi, naišla je na ništa manje žestok udar. Ne samo onih koje je dr Miloš Žanko po imenu i prezimenu prozvao. Političku optužnicu protiv njega napisao je niko drugi do sam Centralni komitet Saveza komunista (CK SK) Hrvatske, ocijenivši da je tadašnji potpredsjednik Savezne skupštine, kao eksponent javno neimenovane „zavereničke grupe iz Beograda“, preko kritike nacionalizma, na optuženičku klupu sračunato izveo najviše partijsko i državno rukovodstvo Hrvatske.

Prvi novinski napadi na Žanka usljedili su još krajem 1969. godine, odmah po završetku tekstova u „Borbi“. Ta prva reagovanja na Žankove tekstove bili su najava obračuna sa njim i priprema za 10. sjednicu CK SK Hrvatske. Slučajno ili ne, tridesetak dana kasnije te ocjene iz novina ponavljane su za plenumskom govornicom.

Zapravo, prvi napad na Žanka došao je iz redova hrvatske proustaške emigracije i bio je kombinovan. Napadi su postajali sve brojniji, u obračun sa Žankom uključili su se i Meštrovići. Krenula je kampanja pojedinaca, kao i hrvatskih udruženja iz cijelog svijeta. Toj poplavi pisama, komentara, pretnji, psovki i slično Žanko nije mogao ni da odgovori preko štampe. Ostao je sam na brisanom prostoru.

Što je vrijeme više prolazilo, pristalicama MASPOK-a stizala je sve veća podrška, na Žanka se sručila lavina gneva i osude, a on je ostao sam, istrajavajući u svojoj borbi. Pokušao je da zaustavi grudvu koja se zakoturala objavom same deklaracije i koja je svakim danom postajala sve veća, na njegovoj strani u početku je bilo dosta navijača i simpatizera, ali nisu bili ti koji su mogli i trebali da mu pomognu. Ti su samo posmatrali taj obračun, bodreći čas jednu, čas drugu stranu. Kad se grudva uvećala, Žankov pokušaj da je zaustavi više joj je pomagao da dobije snagu nego da je stopira, pa je njegov trud bio kontraproduktivan. Snagu i energiju grudve koja se neprestano koturala i uvećavala nisu više mogli da zaustave ni oni najveći, pa su odlučili da se pripoje jačoj strani. Na Žankovoj više nisu mogli ništa da učine, samo su se mogli dovesti u situaciju da i njih lavina proguta.

Politički obračun sa dr Žankom približavao se velikom brzinom, naprosto je visio u vazduhu. I ključna tačka razlaza već se nazirala. Bio je to odnos prema hrvatskom nacionalizmu: dr Žanko je tvrdio da nacionalističke snage postaju sve agresivnije i agresivnije, a opasnost od nacionalizma svakim danom sve veća i veća, dok je politički vrh gotovo jednodušno ocjenjivao da se samo radi o povećanoj agresiji nacionalista kao posljedici njihove nervoze zbog neuspješnosti u ostvarivanju vlastitih ciljeva i ambicija.

Zaključci 10. sjednice bili su vjetar u leđa svim snagama koje su stasale na nacionalističkim programima. Zaključci te sjednice dostavljaju se svim organizacijama SK, njih podržavaju i nacionalisti.

O 10. sjednici, Žanku i novim vjetrovima raspravlja se na svim organima društvenopolitičkih organizacija.

U Savez komunista uključuju se mnogi omladinci, sa parolom „bolje da SK mijenjamo iznutra“, jer su u tom pogledu rezultati znatno sigurniji.

Počela je hajka na sve one koji su u bilo kom trenutku davali podršku Žanku, koji su ukazivali na nacionalizam i njegovo djelovanje. Počeo je progon svih koji ne misle isto kao oni. Zavladali su i organima SK, krenuli su ga čistiti od projugoslovenskih članova. Kao dokaz su mnoga pisma oduševljenja „povijesnom 10. sjednicom“, koja su slali građani iz svih krajeva Hrvatske. Zaključci te sjednice komentarišu se i u zemlji i van nje.

Negativne pojave poslije te sjednice primjetne su u cijeloj Hrvatskoj. Dosta incidenata. Tih prvih dana osokoljeni ekstremisti počeli su da sprovode torturu nad srpskim narodom. Registrovana su razbijanja stakla na vozilima sa beogradskim tablicama koja su se zatekla na području Dalmacije.

Po cijeloj Hrvatskoj, Zapadnoj Hercegovini i šire raspravlja se o istorijskoj sjednici CK SKH. Učesnici u tim raspravama često su bili politički aktivni članovi SK, koji su podržavali MASPOK.

Poslije 10. sjednice CK SKH, antijugoslovenske snage dobile su „zeleno svetlo“ za rasturanje Jugoslavije. Predvodničku ulogu dobila je Studentska organizacija, koja je preuzimala naredne korake ka ostvarivanju cilja, koristeći 10. sjednicu CK SKH kao osnov za dalje djelovanje.

Klizanje dijela Studentske organizacije Hrvatske prema nacionalizmu počelo je izborom ekstremnog hrvatskog nacionaliste Ivana Zvonimira Čička za studenta prorektora Zagrebačkog sveučilišta. Druga ključna tačka tog procesa bilo je ono što se dogodilo na godišnjoj izbornoj skupštini Saveza studenata Zagreba, početkom aprila 1971, na kojoj je za novog predsjednika izabran Dražan Budiša, student Filozofskog fakulteta. Poslije navedenih promjena, Savez studenata bio je nosilac svih aktivnosti na raspirivanju nacionalizma. Predložio je dopunu ustavnih amandmana, o kojoj se raspravljalo na Konferenciji SSH, a koja je bila zasnovana na principu konfederativnog uređenja države.

Svakim danom bilo je sve više ispada na nacionalnoj osnovi. Sukobi i neredi na stadionima za vrijeme utakmica između srpskih i hrvatskih timova.

U svim organizacijama u Hrvatskoj bili su aktivni i studenti iz Zapadne Hercegovine, a bilo je i dosta aktivnih studenata iz Duvna.

Tako su se zahtjevi iz Zagreba „prenosili“ i na zahtjeve u Zapadnoj Hercegovini, koja je kroz vijekove bila aktivna, ako ne i najaktivnija u stvaranju nezavisne države hrvatskog naroda.

Djelovanje Studentske organizacije, koju je podržavala većina društvenopolitičkih organizacija, udruženja, kao i veći deo klera, preraslo je u pravi masovni pokret, MASPOK, koji je djelovanje prenio i u BiH, posebno u Zapadnu Hercegovinu, što je uznemirilo ondašnju javnost.

Prva ozbiljnija akcija MASPOK-a u BiH, u koju se uključila Katolička crkva, jeste rasturanje brošure „Široki Brijeg“ po Zapadnoj Hercegovini, koju je izdao franjevački samostan u Širokom Brijegu avgusta 1971. Pojava ove publikacije ne govori samo o karakteru učešća proustaškog dijela klera u MASPOK-u, već i o odnosu državnih organa prema takvoj djelatnosti.

Svi ti antijugoslovenski i antisrpski postupci MASPOK-a imali su za cilj ostvarivanje starih ideja o rasturanju Jugoslavije, što se na tako drzak način prenjelo i na BiH, a preko područja Zapadne Hercegovine, Duvna i Livna i u neke sredine u Bosni gdje su Hrvati bili apsolutna ili relativna većina.

Mogućnosti koje su se otvorile na terenu obrazovanja i vaspitanja postale su zanimljive i za Katoličku crkvu. Početkom 1971. zagrebački nadbiskup dr Franjo Kuharić pisao je u listu „Glas koncila“: „Smatram potrebnim i korisnim da se u sadašnjoj općoj revalorizaciji povijesti, posebno u Hrvatskoj, i povijest crkve, novija i starija, s njezinim životom, zbivanjima i osobinama tretira i rehabilitira s punom objektivnošću.“

Šta se sve smestilo između korica „Širokog Brijega“ moglo se vrelog političkog septembra 1971. zaključiti i bez čitanja same brošure. Dovoljno je bilo pročitati njen sažet prikaz, objavljen u NIN-u 19. septembra. Da bi se shvatilo o čemu se radi, treba navesti i to da je Vrhovni sud Jugoslavije oktobra 1971. zabranio rasturanje ove brošure.

ŠTA SE VALjA IZA BRIJEGA

„Dok se čeka da pravnici reše konflikt nastao oko knjige 'Široki Brijeg' – a izuzetnost njegova upravo je u tome što visoka sudska institucija jedne republike traži pravnu zaštitu protiv odluka najvišeg suda susjedne republike – sve se više množe protesti sadržani u revoltu koji je izazvan konstatacijom inače sasvim male – ukupno ima 24 strane – knjižice o istorijatu jednog franjevačkog samostana. Protesti se nižu iz dana u dan, stvarajući tako još jednu izuzetnost cele situacije: u našoj novijoj istoriji gotovo nema primera da su zahtevi za zabranu jedne knjige bili tako brojni kao što je to u ovom slučaju s brošurom 'Široki Brijeg'.“

Poznato je da je centar proslave Marijanske godine u Hercegovini franjevački samostan Široki Brijeg u toku leta svake nedelje bio mesto hodočašća vernika iz Hercegovine i dalmatinskih opština. Autobusima kojima se vernici prevoze i koji prolaze kroz Mostar list „Oslobođenje“ od 8. avgusta poklonio je posebnu pažnju:

„Iz nekih od njih lepršaju zastave bez socijalističkih simbola, a neki od autobusa ukrašeni su znamenjima koja takođe nemaju socijalističkih simbola. To su konačno i parole kojima se pripadnost katoličanstvu vezuje za pripadnost hrvatskoj nacionalnosti, gdje se katolik uzima kao sinonim za Hrvata.“ Zapaženo je i da iz automobila lepršaju crkvene zastave, navodi list, pa malo zatim dodaje:

„Grobovi svećenika koji su bili deklarisani kao neprijatelji Narodnooslobodilačkog pokreta ili čak sudionici u neprijateljstvima protiv partizana kite se vjencima i cvijećem. Hodočašća vjernika ovdje se koriste i za oživljavanje

prošlosti, bolje rečeno onoga što je u toj prošlosti bilo i te kako mučno. A da se vjerski skup vrlo često pretvara i u pozornicu političkog djelovanja ne treba posebno spominjati...“

Pored svega navedenog, manastir je rasturao i svoju brošuru, u kojoj su zapisane i ovakve konstatacije:

„Usred Hercegovine nalazi se brežuljak. Zove se Široki Brijeg. Taj brijeg je Hercegovcu ponos iz kolijevke, pojam veličine, kula prosvjete, Marijino ognjište, hercegovačko stjecište. Zato se vremenom ljubav prema njemu širi do ludila, a i mržnja raste do bjesnila... 1945. je brijegu podrezala perspektivu i donijela mu agoniju. Crkva je opustošena, 296 puta je udarena topovskom granatom, sa samostana je skinut kućni broj, stučen je natpis na ulaz u samostan, bombardovanjem, požarom i pustošenjem uništeno je kulturno blago ovog kraja: arhiv, muzej, velika knjižnica, fizikalni, kemijski i biološki kabinet, ugašeno je 29 života iz ove kuće. To je najteži gubitak jer je nenadoknadiv. Široki Brijeg gubi ime. Ali iz pepela i mučeničke krvi rodio se novi naraštaj, koji ne umire... Dva zvonika kao jaka sina u naponu snage pamte prošlost i grle svoju majku koja čuva stražu kraj grobova svoje djece... i plače.“ Malo zatim u brošuri se precizira i o kojoj je djeci reč: „Osim živih Hercegovaca, Gospi društvo čine mučenici fratri, koji su nevine žrtve.“ Pa zatim: „Brijeg nema umjetnina, riznice ni nakita, nema ih ni Hercegovina. Mi nemamo povijesnih ni kulturnih spomenika. U nas su se smjenjivale kulturne revolucije.“

Počelo je u Lištici: otprilike u isto vrijeme kad je splitski tužilac zabranio rasparčavanje ove knjige iz štamparije „Biokovo“ u Metkoviću, našavši da ona „u pozitivnom svjetlu prikazuje osobe koje su s oružjem u ruci i na drugi način za vrijeme rata služile okupatoru i podjarmljivanju hrvatskog i drugih naroda“. Na sjednici izvršnih tijela društvenopolitičkih organizacija u Lištici je uz snažnu osudu cijele brošure i onog što se njome htelo postići zahtevano da državni organi pozovu fra Gojka Musu, fratra odgovornog za ovu brošuru, i fra Rafina Šilića, franjevačkog provincijala u Hercegovini. Pet dana kasnije, 12. avgusta, očito na osnovu raspoloženja ispoljenog u međuvremenu na sastancima opštinskih organizacija SSRN u Sarajevu, Komisija za odnose SSRN BiH i vjerskih zajednica razmatrala je dotadašnji razvoj ovog slučaja i zaključila: narod Hercegovine nije prihvatio mržnju koju mu u posljednje vrijeme nude neki hercegovački sveštenici u svojim brošurama i javnim nastupima.

Na tom sastanku dr Nikola Filipović je u uvodnom izlaganju oštro osudio brošuru „Široki Brijeg“ i njene autore zato što pokušavaju da prikažu nevinim žrtvama zloglasne ličnosti iz naše revolucije, a borce NOR kao varvare.

Dan kasnije održana je u Mostaru međuopštinska konferencija SSRN za Hercegovinu, koja je energično osudila sve oblike i nosioce neprijateljske djelatnosti koja je u posljednje vrijeme ispoljena na području ovog regiona. Naročito je osuđeno grubo falsifikovanje činjenica u brošuri „Široki Brijeg“, kao i neprijateljska djelatnost pojedinih studenata koji putem skupova u nekim mjestima Hercegovine pokušavaju

da se suprotstave stavovima SKJ, CK SK BiH i CK SK Hrvatske. Sutradan je politički aktiv Ličtice pozdravio zabranu rasturanja brošure, koju je u međuvremenu potvrdio i splitski Okružni sud i istovremeno oštro osudio govor provincijala fra Šilića i prenošenje kostiju fratara poginulih za vreme oslobođenja Ličtice, pošto je ekshumacija njihovih ostataka učinjena bez odobrenja i znanja ijednog zvaničnog tijela u komuni, što predstavlja najgrublje kršenje zakonskih propisa.

Prva izuzetno oštra kritika „Širokog Brijega“ u jugoslovenskoj javnosti izrečena je pre ravno 45 godina. Godine 1926. franjevački samostan u današnjoj Ličtici obratio se tadašnjem ministarstvu prosvete tražeći finansijsku pomoć za dogradnju samostanske gimnazije. Odbijajući ovu molbu, tadašnji ministar prosvete Stjepan Radić, inače šef Hrvatske seljačke stranke, rekao je (prema časopisu „Nova revija“, godine 1926, br. 1, str. 89) u Narodnoj skupštini i ovo:

„Ja sam nekad držao mnogo do kulturnog i nacionalnog rada bosanskohercegovačkih franjevaca, ali sam se najzad razočarao i uvidio da su to ljudi neiskreni i lažci. Čitav njihov život i nacionalni i kulturni rad nije ništa dugo nego zavaravanje i zaglupljivanje tog naroda sa tendencijom da ga onda mogu lakše guliti i pljačkati. Ukoliko je taj narod još neprosvijećen, nepovjerljiv i zaostao, to je jedina njihova zasluga, jer su ga oni tako učili. Crkvu, propovjednicu i ispovjednicu iskorišćavali su i iskorišćavaju samo u svoje niske i sebične svrhe. To su vrste zelenaša koje deru narod, imaju svoje banke i zajme sirotinji novac uz zelenaške kamate. Oni državu samo lažu da ne mogu dograditi svoju školu i ja ću nastojati ne da je potpomažem nego da je zatvorim. Moja je briga da rastavim narod od njih. Fra Dodik Buntić je bio lažac i varalica, a najmanje prijatelj tog naroda.“

Nepuna dva mjeseca poslije proglašenja takozvane NDH, „Hrvatski narod“, glavni list Pavelićeve države, u broju od 4. juna 1941. godine donosi reportažu o Širokom Brijegu. Piše: „Tako je bilo i na Širokom Brijegu, gdje se đačka omladina nije dala prevariti sramotnim sporazumom od 1939. (Cvjetković–Maček. prim. red.)... Poslije tog počela se razvijati borba na život i smrt. Baš u to doba došao je na Široki Brijeg mladi i energični franjevac dr Fra Radoslav Glavaš, koji je počeo sustavno voditi tu borbu... Nove sile za rad došle su u ljeto 1940, kad su se kući vratili sveučilašci koji su poznati u Zagrebu... Borba se nastavila i širila se misao o NDH. Svako je selo imalo svoje ustaške rojeve, sa zakletim ustašama. Stvoren je nacrt za spriječavanje jugoslovenske mobilizacije...“

I drugi jedan list „Nezavisna država Hrvatska“ (broj 33, god. 1941, str. 42) donosi ovo priznanje: „Franjevačke gimnazije u Sinju, Širokom Brijegu, Travniku i Visokom bile prava žarišta.... narodnih boraca, odgojitelja narodne i ustaške svijesti.... Na tajnim ustaškim sastancima mladi je svećenik bio redovan član, a sa sjednica je zalazio među narod i bio uvijek glavni promidžbeni faktor u Narodnooslobodilačkom pokretu.“

To su samo neka od mnogobrojnih sačuvanih ustaških priznanja o Širokom Brijegu. Samostanska gimnazija i sam samostan iškolovao je, pored čitave serije običnih ustaša i ustaša koljača, i takve (prema podacima zbornika „Dokumenti o protunarodnoj i zločinačkoj djelatnosti jednog dijela katoličkog klera“, Zagreb, 1946) ustaške glavare kakav je bio na primer đak Andrija Artuković, jedan od Pavelićevih glavnih saradnika i ratni zločinac, zatim ustaški ministar i ratni zločinac Josip Dumandžić, pa Ivan Musa, zloglasni ustaški stožernik u Mostaru i kasnije u Zagrebu, Franjo Nevistić, ustaški stožernik sveučilišne mladeži u Zagrebu, i dr fra Radoslav Glavaš, pročelnik Odjela za bogoštovanje Ministarstva pravosuđa NDH, pripadao braći iz samostana Široki Brijeg. On je bio čak i član delegacije NDH, koja je na čelu sa Pavelićem, Kvaternikom i Stepinčevim izaslanikom išla u Rim noseći molbu sveg hrvatskog naroda da jedan od članova italijanske kraljevske kuće prihvati da bude kralj Hrvatske i primi Zvonimirovu krunu.

MOLITVA ZA POGLAVNIKA: Već ih je progledao Stjepan Radić kad je crtajući lik fra Didaka Buntića (brošura „Široki Brijeg“ veliča i ovog fratra kao veoma zaslužnog, prim. red.) obilježio njime tip franjevca separatiste, ekskluziviste i mračnjaka... Možda više i intimnije ne govori ništa toliko kao nastojanje fra Primorca, njegovog magistra koji je među franjevačkim klericima i đacima poveo molitvenu akciju „za katoličku vjeru, sreću, slobodu i poglavnika Hrvatske“, povezujući najintimnija vjerska osjećanja s ustaškom propagandom. U toj molitvenoj akciji vršila se kontrola nad izgovorenim molitvama, nad brojem misa, pričesti.... s motivacijom da treba, pored fronta na terenu, i po šumama otvoriti novi duhovni front.

Jedan takav samostan i njegovi časni oci fratri očito nisu mogli s radošću primiti onu vojsku koja je nadirući nezadrživo stigla prvih dana februara i podno slavnog „brežuljka usred Hercegovine“.

Ratni izveštač Tanjuga (Politika od 16. 2. 1945) sa fronta kod Mostara poslao je i ovaj izveštaj: „Jedinice naše vojske postigle su nov i značajan uspeh oslobađanjem Širokog Brijega, jednog od najjačih i najučvršćenijih nemačkih uporišta u Hercegovini. Naročito je jako bio utvrđen franjevački manastir sa crkvom i gimnazijom, koje su bile pretvorene u pravu tvrđavu. Ograda od bodljikave žice, mnogostruka minska polja, dobro izgrađen sistem bunkera, zaklona i rovova opkoljavali su ovo utvrđenje. Na svakom prozoru mitraljesko gnezdo. U gimnaziji koja je bila naročito utvrđena zidanim zaklonima nalazio se štab jednog nemačkog bataljona. Među poginulima je nađen i komandant bataljona Bolman, nacista iz Kelna, a u manastiru i crkvi ustaše fratri koji su se borili u svojim mantijama na strani ustaša i Nemaca kao puškomitraljesci i borci. Oni su bili najogorčeniji branioci i pružili su najžešći otpor. Šestorica ovih fratara pronađena su među poginulima i na položaju kod sela Knez Polja, nekoliko kilometara od Širokog Brijega.“

Iz izvještaja se dalje vidi da su u posljednjem trenutku zajedno sa razbijenim ostacima Nemaca iz samostana uspeli da pobjegnu fra Berto Dragičević, aktivni ustaša i komandant ustaške policije, i istaknuti ustaša fra Didak Ćorić. Iz dokumenata koji su kasnije pronađeni u Uredu za odlikovanja NDH u Zagrebu, vidi se da je fra Didak Ćorić još u staroj Jugoslaviji bio zakleti ustaša koji je na Širokom Brijegu zaklinjao nove ustaše. U svjedočanstvu objavljenom u već pomenutoj knjizi „Dokumenti o protunarodnom radu...“ tvrdi se da je fra Didak Ćorić organizovao i one strašne ustaške pokolje u Nevesinju i Berkovićima. Tako je „1945. podsjekla Brijegu perspektivu“.

Protesti bosanskohercegovačke javnosti kada je objavljena presuda Vrhovnog suda Hrvatske – kojom je brošura „Široki Brijeg“ oslobođena zabrane pošto Vrhovni sud nije pronašao nijedan osnov iz člana 52. Zakona o štampi – nisu prestali. Naprotiv.

Stanje u cijeloj SFRJ se pogoršava. Organizacije SKJ i drugi organi često razmatraju stanje u zemlji, a posebno u Hrvatskoj. Donose se razni zaključci o deklaraciji, ali i pored toga stanje je sve gore i provokacija, nacionalnih ispada i drugih uznemiravanja građana je sve više.

Stanje iz Hrvatske munjevito se prenosi u BiH, a posebno u Zapadnu Hercegovinu. To stanje uznemirenosti i provokacija zabrinjava srpski narod u Duvnu. U MASPOK je uključeno dosta studenata iz cijele Zapadne Hercegovine i Duvna i Livna. Srbe u Duvnu najviše uznemiruju obilježja i simboli koji se vide na zastavama i vozilima.

Poslije nezabranjivanja brošure „Široki Brijeg“, u BiH se ne smiruju protesti ni sastanci društvenopolitičkih organizacija na svim nivoima.

U Sarajevu je održan sastanak izvršnih organa Predsjedništva Saveza studenata BiH i Saveza omladine BiH, na kome je analizirano i ocijenjeno političko djelovanje na području BiH nekih ekstremnih grupa i pojedinih studenata iz BiH koji studiraju na visokoškolskim ustanovama u SR Hrvatskoj, kao i nacionalističko i šovinističko djelovanje čiji nosioci traže i mjestimično ostvaruju saradnju i političku spregu s deklasiranim elementima, pripadnicima kvislinških organizacija iz vremena rata i sa pojedinim reakcionarnim sveštenicima.

U saopštenju sa sjednice, pored ostalog, navodi se da je uočljivo prisustvo i angažovanje Ante Paradžika, predsjednika Predsjedništva Saveza studenata Hrvatske. Navodi se da on i drugi pojedinci i grupe pokušavaju da u zavičajnim klubovima u nekim opštinama BiH nametnu stavove i platformu Predsjedništva i plenuma Saveza studenata Hrvatske, koji se suprotstavljaju politici SKJ, SK BiH i SKH.

Dok se situacija u Hrvatskoj i BiH sve više komplikovala i dok su se političke tenzije prenosile na cijelu zemlju, Srbi iz Duvna bili su u velikoj dilemi, nisu znali šta im valja činiti, počeli su da razmišljaju o sebi.

DJELOVANjE MASPOK-a U DUVNU

MASPOK je svojim djelovanjem, propagandom i planovima podsjećao na dešavanja neposredno pre prethodnog rata. Srbi koji su preživjeli taj rat još su pamtili sve zločine, stradanja, zbjegove, borbe, pogibije, razorene domove, postali su zabrinuti, uplašeni i strah i panika sve su prisutniji. Nadvila se opasnost od mogućeg ponavljanja istorije.

Srbi tih sedamdesetih godina počinju da prodaju nepokretnosti, kupuju stanove, placeve i prave kuće po Srbiji i gradovima i opštinama u BiH u kojima su apsolutna većina. Postepeno napuštaju svoje domove i zavičaj. Aktivnost koju je MASPOK počeo 1967. postaje sve jača i kulminacije te snage, masovnosti i samouvjerenosti dostiže vrhunac krajem 1971. Pokret je u Hrvatskoj bio izuzetno organizovan i imao je brojno članstvo, uz podršku političkog i republičkog rukovodstva ostvario je dobru osnovu za realizaciju svog glavnog cilja – decentralizacije SFRJ do konfederalnog sistema.

Zbog načina djelovanja, agresivnosti i metoda koje je pokret koristio, kod Srba u Duvnu se stvarao osjećaj nesigurnosti i straha. Nosioci i tvorci programa djelovanja i ostvarivanja ciljeva MASPOK-a u Zapadnoj Hercegovini većinom su bili studenti Zapadne Hercegovine, Livna i Duvna.

Srbi u Duvnu bili su u posljednjih sto godina, iako narod, sve više nacionalna manjina, čiji je udeo, prema popisima od 1879, iznosio oko 10% ukupnog stanovništva Duvna.

Srbi u Duvnu nikad nisu ispoljavali neprijateljstvo prema hrvatskom narodu. U Duvnu su na vlasti uvijek bili Hrvati, bez obzira koji je režim vladao. Srbi su bili lojalni hrvatskoj vlasti za vrijeme vladavine hrvatskih banova, kraljeva i careva, čak i ustaškoj vlasti u NDH, sve dok nad njima nisu počeli terori, ubistva i zločini.

Srbi nikad nisu mogli da shvate zbog čega su u svim periodima političke nestabilnosti postajali predmet napada, torture, odmazde, zločina i progona od strane Hrvata. U mirnodopskom vremenu odnosi su bili sasvim normalni, što se može vidjeti iz svih svjedočenja koja su preživjeli Srbi davali poslije tih sukoba i ratova.

Takva promjena odnosa prema Srbima u miru i ratu kroz istoriju se redovno ponavljala, kako poslije okupacije BiH od Austrougarske za vrijeme Prvog tako i poslije početka Drugog svjetskog rata.

Primetna je velika mobilizacija hrvatskog naroda na realizaciji programa koji je vjerovatno stariji od 1941. godine i najvjerovatnije stvaran uz podršku Katoličke crkve. Taj program je zapravo predstavljao razrađen plan stvaranja države hrvatskog naroda.

Posebnu i značajnu ulogu u ostvarivanju tog cilja imali su Hrvati iz Zapadne Hercegovine, Duvna i Livna. Dosta vođa ustaškog pokreta i nosilaca ideje o stvaranju NDH, kao i njenih tvoraca potiče iz Zapadne Hercegovine.

Od kada je u Hrvatskoj došlo do organizovanog djelovanja rukovodstva omladine i studenata, i udruženja koja su imala program slabljenja države i stvaranja

samostalne Hrvatske po svojoj masovnosti postaju deo MASPOK-a, Srbi počinju da se pripremaju za iseljavanje iz Duvna.

Situacija u Hrvatskoj 1971. godine bila je sve napetija, političke snage sa Savezom studenata na čelu sve više su stvarale atmosferu za revolucionarne promene u Hrvatskoj i cijeloj Jugoslaviji. Tema svih programa bile su promene saveznog ustava, koje su već bile u javnoj raspravi.

Politički rasplet u Hrvatskoj počeo je 30. novembra 1971. godine, dan prije održavanja 21. sjednice Predsjedništva SKJ u Karađorđevu. Studentski štrajk još je trajao kad je Tito u Karađorđevu pozvao sve članove Izvršnog komiteta CH SKH i cijelo političko rukovodstvo Hrvatske. Razgovaralo se o političkoj situaciji u toj zemlji i stanju u partijskom i državnom rukovodstvu.

Titov razgovor sa hrvatskim rukovodstvom završen je u jutarnjim satima 1. decembra. Tog dana, 1. decembra 1971. godine, počela je 21. sjednica Predsjedništva SKJ, na kojoj je prisustvovalo samo partijsko rukovodstvo. U trenutku kad je bila sazvana, bilo je predviđeno da se na njoj razgovara o aktuelnoj idejnopolitičkoj situaciji u SKJ, u funkciji priprema za nastavak Druge konferencije SKJ. Do promene dnevnog reda, odnosno rasprave o političkim zbivanjima u Hrvatskoj došlo je zbog pogoršavanja situacije, prije svega opšteg štrajka studenata u Zagrebu.

Moguće je da je na Titovu odluku da interveniše uticalo i to što su hrvatski politički emigranti nešto ranije, za vrijeme njegovog boravka u SAD, demonstrirali, zahtijevajući da Hrvatska, kao suverena država, bude primljena u Ujedinjene nacije. Ove okolnosti ne treba potcjenjivati, pošto su Titu, istovremeno, iz zemlje stizale informacije da zagrebački studenti i „Hrvatski tjednik“ javno istupaju s tim zahtjevima.

Poslije rasprave održane na 21. sjednici Predsjedništva SKJ i završne riječi druga Tita, koji je negativno ocijenio stanje u Hrvatskoj, doneseni su zaključci.

Između ostalog, u njima je navedeno: „Ujedno je istaknuta i puna odgovornost komunista Jugoslavije, a prvenstveno centralnih komiteta republika i pokrajina da svako u svojoj sredini povede odlučnu idejnopolitičku akciju protiv antisocijalističkih pojava.“

Poslije navedene sjednice, u Hrvatskoj je krenula politička aktivnost gušenja MASPOK-a i njegovih ideja.

Na 23. sjednici CK SK Hrvatske, Savka Dapčević Kučar podnijela je ostavku na mjesto predsjednika CK SKH, Pero Pirker na funkciju člana Izvršnog komiteta CK SKH, ostavku na mjesto člana Izvršnog biroa Predsjedništva SKJ, koju je uputio Titu, podnio je Mika Tripalo.

Dok je 23. sjednica CK SKH još trajala, počela su hapšenja čelnika MASPOK-a. Tako je počeo obračun sa tim pokretom. Na svim forumima i u društvenopolitičkim organizacijama rukovodioci su podnosili ostavke. Mnogi su isključeni iz Saveza komunista. Osuđeno je i poslato na izdržavanje kazne dosta studenata, političara i drugih koji su učestvovali u organizaciji MASPOK-a.

Ko je pobjednik, a ko poražen tih sedamdesetih godina teško je utvrditi. Prividno je poražena organizacija MASPOK-a sa svojim sljedbenicima.

DIVERZANTI NA PLANINI RADUŠI 1992. GODINE

Samo što su se politička kriza i pitanje MASPOK-a na neslavan način po taj pokret okončali u Hrvatskoj, ponovo se u proljeće 1972. godine pojavljuju snage, koje su vjerovatno zakasnile da se pokretu priključe dok je njegovo djelovanje bilo u punom jeku.

U proljeće 1972. godine, na područje Hercegovine, preko Bugojna na planinu Radušu ubačeni su diverzanti koji su preko Evrope stigli iz Australije sa namjerom da se pridruže hrvatskom narodu i povedu ga u borbu za stvaranje države.

Ustaška emigracija je organizovala, finansirala, regrutovala i obučavala grupe Hrvata u Australiji i ostalim zapadnim zemljama i ubacila ih u Jugoslaviju sa zadatkom da dignu ustanak u Zapadnoj Hercegovini, koji bi se dalje širio na Hrvatsku.

Koliki je značaj Zapadne Hercegovine pokazuje i plan ustaške emigracije da baš na područje Zapadne Hercegovine, Duvna i Livna ubaci dvadesetak svojih pripadnika, koji su obučeni za gerilski način ratovanja, izvođenje diverzantskih akcija, ubijanje političara i napad na sve organe i organizacije kako bi slabili državu i bili politički aktivni u Zapadnoj Hercegovini.

Vlast BiH, u namjeri da se na djelu dokaže sistem opštenarodne odbrane, za neutralisanje diverzantske grupe mobiliše na desetine hiljada pripadnika Teritorijalne odbrane (TO). Oko 18.000 pripadnika TO iz 29 opština iz BiH i oko 8.000 pripadnika TO Hrvatske bilo je angažovano u neutralisanju 19 ustaških diverzanata. Jedinice TO imale su zastarelo naoružanje i opremu i bile su slabo obučene za rat protiv ljudi koji su specijalno pripremljeni za diverzantsko gerilsko ratovanje.

Pitanje je kako bi se situacija odvijala i kako bi se hrvatsko stanovništvo ponašalo da su diverzanti u Hercegovinu stigli nekoliko mjeseci ranije, to jest prije 21. sjednice Predsjedništva CK SKJ, održane krajem 1971. godine u Karađorđevu.

Diverzanti su pokušali da se neprimjetno ubace na područje Zapadne Hercegovine i organizuju prema sopstvenim planovima. Međutim, bili su primijećeni ili su ih od početka pratile kontraobavještajne službe. Pošto su shvatili opasnost, namjeravali su da izmaknu masovnoj potjeri koju su činili većinom Hrvati. Diverzanti su se u namjeri da lakše izmaknu potjeri i napuste teritoriju BiH razišli na više strana. Kako je ta akcija bila masovna i trajala preko mjesec dana, pohvatani su ili ubijeni svi diverzanti, ali je i na strani pripadnika TO i milicije bilo poginulih i ranjenih.

Odluka o ubacivanju grupe u zemlju doneta je decembra 1971. godine, na sastanku užeg rukovodstva Hrvatskog revolucionarnog bratstva u Salcburgu.

Organizacija Hrvatsko revolucionarno bratstvo (HRB) osnovana je oktobra 1961. godine. Procenjuje se da ima oko 200 do 300 zakletih članova i više desetina aktivista. Njeni brojni članovi istovremeno su i članovi drugih ustaških organizacija, koje su legalne i kroz koje djeluju i pripadnici HRB-a.

Pored Australije, HRB ima punktove u nizu zemalja Zapada – SAD, Kanadi, Njemačkoj, Švedskoj, Španiji, Francuskoj, Austriji... Njegovu organizacionu strukturu čine: glavni revolucionarni stan sa većem i sekretarijatom, povereništva za kontinente, stožeri za gradove i pokrajine, trojke kao najmanje udarne jedinice i „revolucionarni sud“. Unutar HRB postoje sekcije – rušilačka, obaveštajna, za ubojstva i dr.

Članove vrbuju pretežno iz redova mlađih, nekompromitovanih emigranata i pojedinih naših građana na privremenom radu u inostranstvu. Organizacija radi ilegalno na bazi čvrste discipline i bezuslovnog izvršavanja zadataka.

Krajem marta 1972. ovo rukovodstvo na sastanku u Salcburgu odlučuje da se u vremenu od 20. do 22. juna 1972. u zemlju ubaci grupa od 35 do 40 lica i izvede akcija pod nazivom FENIKS, da se određena grupa okupi 1. juna 1972. godine u kampu u Austriji radi završnih priprema.

HRB je za realizaciju krajnjeg cilja – stvaranja „samostalne hrvatske države“ – planirao da se grupa po ubacivanju u zemlju stacionira na području Vran planine, stvori baze, organizuje se, razvija i izvodi gerilska i diverzantsko–teroristička dejstva sa ciljem razbijanja Jugoslavije i stvaranja početnih uslova za formiranje „nove države“.

Zamisao je bila da grupa u prvo vreme ne napada veće garnizone, već da osvaja manja mesta uz prethodno kidanje telefonskih veza, uništava milicijske stanice, likvidira pojedine rukovodioce i istovremeno brojno povećava svoje redove. Izbegavali bi frontalne borbe, izvodili u milicijskim i vojnim uniformama iznenadne napade i diverzije, koristeći prigušivače pucnja, uz brzo povlačenje sa mesta akcije. Očekivali su da će svuda biti prihvaćeni kao oslobodioci i svojim prisustvom i propagandnim efektom brzo omasoviti pokret. Pri tome su polazili od procena da će u JNA (Jugoslovenska narodna armija) doći do likvidacija i prelaska jedinica JNA na njihovu stranu, te da u zemlji nema realne snage koja će im se suprotstaviti, izuzev ogranka DB, milicije, SKJ i pojedinih oficira JNA. Računali su i na opšte nezadovoljstvo i odlučnu spremnost naroda za rušenje postojećeg poretka, kao i na povoljnu atmosferu, izazvanu nacionalističkim i drugim neprijateljskim aktivnostima. Paralelno sa ubacivanjem grupe, predviđene su i sinhronizovane subverzivne i diverzantsko–terorističke aktivnosti drugih grupa i pojedinaca, ranije ili u toku ove akcije ubacivanja u zemlju. Najveća očekivanja bila su od akcije trovanja vode u beogradskom vodovodu, čije bi posledice, po njihovoj oceni, postojeću atmosferu napravile još povoljnijom. Na tom planu razrađeni su i određenim teroristima van sastava ove grupe postavljeni zadaci i dodeljena sredstva.

Ubačenu grupu sačinjavalo je 19 terorista, od čega devet emigranata Australijanaca i 10 osoba koje su posjedovale jugoslovenske putne isprave, i to:

1. ANDRIĆ AMBROZ
2. ANDRIĆ ADOLF
3. VEGER PAVO
4. GLAVAŠ ILIJA
5. HORVAT ĐURO
6. KEŠKIĆ VEJSIL
7. KACIJANČIĆ VIKTOR
8. BUKULA PETAR
9. PAVLOVIĆ LUDVIG
10. VLASINOVIĆ MIRKO
11. LOVRIĆ ILIJA
12. BOŠLIĆ FILIP
13. LjUBAS STIPE
14. MILETIĆ VLADO
15. KNEZ VINKO
16. PRLIĆ IVAN
17. ANTUNAC NIKOLA
18. ERŠEK VILI
19. BUNTIĆ VIDA

U diverzantskoj terorističkoj aktivnosti protiv naše zemlje posebno mesto zauzima ilegalna teroristička organizacija HRB.

U skladu sa proklamovanim ciljevima da oružanom borbom, diverzijama i terorom vodi borbu protiv SFRJ za stvaranje NDH, ona je već prilikom svog osnivanja planirala upućivanje diverzanata, diverzantskih grupa, u našu zemlju, što je kasnije i učinila. Godine 1963. šalje grupu od devet diverzanata iz Australije; 1967. grupu od tri diverzanta iz Francuske i već ranije pomenutu grupu od 19 diverzanata.

U toku 1969. godine ova grupa ocenjuje da zbog udaljenosti ne može uspešno voditi borbu protiv Jugoslavije, te da zato u Evropi treba stvoriti jaka uporišta i na licu mesta izvršiti pripreme da bi se u datom trenutku moglo stupiti u oružanu akciju u zemlji. Radi toga, deo rukovodstva, braća Andrić i drugi, prebacuje se u Evropu.

Poslije 21. sjednice Predsjedništva SKJ, ubrzano rade na pripremama za ubacivanje grupe u zemlju. Rukovodstvo grupe angažovalo je vodeće članove HRB u inostranstvu da nastave sa regrutovanjem, školovanjem terorista i njihovim upućivanjem u Evropu. Već tada je odlučeno da se u proleće 1972. godine diverzantska grupa ubaci u Jugoslaviju. Aktivno su radili na realizaciji i ostvarivanju planiranih zadataka. Nakon izbijanja studentskog štrajka u Zagrebu, a posebno posle ubacivanja grupe u zemlju, nastavili su sa prikupljanjem materijalnih sredstava, pridobijanjem i obučavanjem novih članova i njihovim slanjem u zemlju radi izvođenja diverzantsko–terorističkih akcija.

Oprema i naoružanje grupe većim delom je nesavremeno. Manji deo oružja je savremen i pripada formacijskom naoružanju nekih stranih oružanih snaga, dok je ostalo pretežno namenjeno lovu i sportu. Posedovanje letnje i zimske opreme ukazuje da se grupa pripremala za dugoročne akcije. Naoružanje i oprema ne pripadaju vojnim organizacijama neke od stranih zemalja, nego su dobavljeni od diverzantske organizacije na različite načine i iz raznih izvora.

LIKVIDACIJA DIVERZANTSKO–TERORISTIČKE GRUPE

Akcije diverzantsko–terorističke grupe

Kad je stigla u Gračanicu, grupa je pustila vozača Habernika Franca da prođe vozilom, zapretivši da će ubiti i njega i njegovu porodicu u slučaju da ih otkrije pre nego što stigne u Sloveniju. U večernjim satima krenuli su iz rejona Lužani u pravcu Gračanice, a odatle prema jugu u pravcu planine Raduša. Ostatak noći 24. na 25. jun proveli su u rejonu Prištevac, da bi u ranim jutarnjim satima 25. juna nastavili kretanje. Toga jutra oko 10.00 časova naišli su na grupu od šest lovaca istočno od sela Kordić, razoružali ih, vezali i tako držali do oko 13.00 časova, kada su ih pustili uz oštru pretnju da ih ne smiju otkriti, a puške su im vratili bez municije.

Naše mjere i postupci u cilju otkrivanja i likvidacije grupe

Odlukom predsjednika Savjeta NO SR BiH, 25. juna formiran je operativni štab za rukovođenje jedinicama i organima bezbednosti na likvidaciji ubačene grupe, na čelu sa načelnikom Republičkog štaba Narodne odbrane SR BiH general-potpukovnikom Nikolom Prodanovićem i njegovim zamjenikom načelnikom 1. odeljenja komande 7A pukovnikom Stevom Dokmanovićem. U sastav štaba uključena je operativna grupa ranije upućena u Bugojno, koja je tokom dana 25. juna proveravala raspoložive podatke, utvrđivala kretanje i boravak grupe i obavljala potrebnu procenu za njenu likvidaciju.

Istovremeno, u večernjim satima istog dana odlukom Savjeta NO SR BiH naređena je mobilizacija teritorijalnih jedinica u opštinama Bugojno, Gornji Vakuf, Kupres, Prozor i Duvno, a 26. juna i u opštini Donji Vakuf. Prema tome, već tokom 25. i 26. juna, dva dana pošto je diverzantska grupa ušla u Bugojno, u taj rejon je stiglo:

– oko 350 vojnika i starešina 7A, od čega oko 150 vojnih policajaca,

– oko 300 pripadnika milicije i SUP-a, od čega je jedan deo milicionera mobilisan

– teritorijalne jedinice, koje su brojale oko 3.400 ljudi, otpočele su mobilizaciju u toku noći 25. na 26. jun i pristizale su u određene rejone tokom 26. juna. Dakle, 26. juna angažovano je nešto preko 4.000 ljudi.

Imena pripadnika JNA, TO i milicije koji su poginuli u sukobu sa ovom grupom:

1. Miloš Popović, kapetan JNA, rođen 1934. u selu Brdu kod Nove Varoši, otac dvoje djece. Poginuo je 26. juna 1972. na Raduši kod Bugojna u prvom oružanom sukobu s grupom ustaških terorista.

2. Branko Blečić, rođen je 1953. u Lovranu. Kao vojnik Vojne pošte 3945 u Sarajevu poginuo 26. juna 1972. takođe na Raduši zajedno sa svojim komandantom

Popovićem. Najveći broj žrtava, čak osam, izgubilo je život 27. juna 1972. godine ispred jedne pećine u rejonu Bukovac kod Rumboka, gdje su se sklonili ustaški teroristi.

3. Luka Bošnjak, policajac iz Prozora, rođen 1926, otac troje djece.

4. Ismet Čolić, borac Ramskog partizanskog odreda, rođen 1951. u Prozoru.

5. Ahmo Gelić, borac Ramskog partizanskog odreda, rođen 1943. u okolini Prozora.

6. Franjo Ivanda, borac Duvanjskog partizanskog odreda, rođen 1930. u blizini Duvna.

7. Stjepan Radić, borac Ramskog partizanskog odreda, rođen 1935. u okolini Prozora.

8. Milan Sabljić, borac Duvanjskog partizanskog odreda, rođen 1938. u Duvnu.

9. Branko Ljubičić, borac Ličkog partizanskog odreda, rođen 1946. u Ličici, otac jednog djeteta. Poginuo je 7. jula 1972. u predjelu zvanom Golo brdo, u blizini Duvna.

10. Franjo Grbešić, borac Ličkog partizanskog odreda, rođen 1934. u Ličici, otac dvoje djece. Poginuo je takođe 7. jula 1972. u predjelu zvanom Golo brdo blizu Duvna.

11. Mile Odak, borac Ljubuškog partizanskog odreda. Rođen je 1936. u okolini Ljubuškog, otac troje djece. Poginuo 9. jula 1972. nedaleko od Posušja u oružanom sukobu s razbijenom grupom koju su činila četvorica terorista.

12. Kasim Alijagić, borac Donjovakufskog partizanskog odreda.

13. Marijan Bradić, borac Ramskog partizanskog odreda, rođen 1949. u Prozoru.

Trinaest boraca, dva pripadnika JNA i jedanaest teritorijalaca poginulih u obračunu sa ustaškim teroristima svojevremeno su posmrtno odlikovani, a godišnjice akcije „Raduša 1972.“ malo ko se danas sjeća.

MOJA SJEĆANjA NA PERIOD OD 1971. DO 1972. GODINE

Prva saznanja o dešavanjima u Hrvatskoj tih sedamdesetih godina, dok sam bio na odsluženju vojnog roka, dobio sam baš u vojsci. U vojsku sam otišao u martu 1970. godine.

Na karaulu je krajem 1970. godine stigao Petrović Ivše Križan, Hrvat iz Sela Mesihovina, opština Duvno. Kao zemljaci i komšije odmah smo uspostavili dobre odnose i fino smo se slagali. Sa njim sam često razgovarao o svim životnim pitanjima. U tim svojim izlaganjima stalno je potencirao nacionalno pitanje Hrvata, kao što su jezik, kultura, pismo. Stalno je veličao hrvatski narod, njegovu istoriju, kulturu, neke osobine, a često je i isticao kako su Hrvati u Jugoslaviji ugroženi i da su skrajnuti njihovo nacionalno biće, jezik, kultura, običaji...

Ja se u vezi s tim pričama o ugroženosti Hrvata u Jugoslaviji nisam izjašnjavao, ali sam se pitao otkud sad to, živio sam sa Hrvatima, koji su činili oko 90% stanovništva Duvna, a mi Srbi smo bili apsolutna manjina, sa samo 2% ukupnog stanovništva. Stalno je za takvo stanje Hrvata optuživao Bakarića i druge Hrvate komuniste. Nisam toj priči davao značaj i smatrao sam da je to njegovo pravo da tako misli, te zbog toga svoj odnos prema njemu nisam mijenjao.

U te priče nisam vjerovao, ali ta Križanova stalna isticanja ugroženosti nisu mi baš bila najjasnija. Nisam u vojsci pratio štampu i nije me ništa zanimalo, htio sam da se tamo od svega odmorim.

Iz vojske sam izišao krajem avgusta 1971. godine. Kad sam došao u Duvno, odmah sam primijetio da su se međunacionalni odnosi malo promijenili, ali nije bilo direktnih napada na ljude. Samo provokacija. Nacionalističkih ispada bilo je sve češće, a sve više se pričalo o onome što sam čuo od Križana. Pitanje ravnopravnosti, pitanje jezika i pisma. Sve se češće postavljaju i drugi zahtjevi. Povećanje nacionalnih tenzija kod Hrvata osjećalo se na poslu, na ulici, u školi i u svim društvenim i sportskim aktivnostima. Ponovo je na djelu aktivnost navodne nacionalne osviješćenosti Hrvata. Sve češće čujem nove, tobože stare hrvatske riječi, koje prije odlaska u vojsku nisam zapažao i nisam primjećivao da ih je većina Hrvata koristila u komunikaciji. Povećavao se naboj, koji je vršio pritisak na rukovodstvo u Hrvatskoj i BiH da se uključi u borbu za ostvarenje samostalne države Hrvatske. Kao i uvijek, ti pritisci su polazili iz Zapadne Hercegovine. U njoj, kojoj po svim elementima pripadaju Duvno i Livno, kao nigdje u Hrvatskoj oživljavaju ideja i duh NDH. Ponovo se vijore zastave i nose druga znamenja NDH, tvorevine nastale pod zaštitom fašističke Njemačke i njenih poglavnika Ante Pavelića i Hitlera. Ponovo je centar okupljanja i mobilizacije u Zapadnoj Hercegovini i ponovo je mjesto tih okupljanja franjevački samostan i Katolička crkva na Širokom Brijegu.

Ponovo se nameće tema stradanja fratara koji su poginuli ili su ih partizani ubili prilikom odbrane Širokog Brijega. Kod crkve na Širokom Brijegu sve češće se održavaju mise za duše nekih hrvatskih velikana. Na tim skupovima je sve više hodočasnika koji svojim prisustvom i molitvom oživljavaju sjećanja kako na franjevačku gimnaziju, tako i na fratre koji su stradali u jakom ustaškom i njemačkom uporištu u crkvi i samostanu.

Teško je opisati kako su Srbi doživljavali vaskrs fašizma, ustaštva i svih drugih manifestacija koje su se dešavale 1941. godine. Direktnih napada na Srbe i njihovu imovinu još nije bilo, ali je bilo provokacija na nacionalnoj osnovi. Zbog jačanja nacionalizma, kod Srba su se sve više javljali strah, zabrinutost i neizvjesnost.

Reakcije države i vlasti na takva kretanja nije bilo, ili su kritike bile samo formalne. Srbi su uvideli da im ponovo prijeti opasnost. Zalud su sve oprostili, zalud su sve zaboravili, zalud su se povukli sa svih rukovodećih mjesta na koja su poslije rata kao prvoborci i aktivni učesnici NOB-a u redovima partizana bili postavljeni.

Samo 25 godina poslije Drugog svjetskog rata Srbima ponovo prijeti opasnost. Možda ona i nije toliko velika, ali je Srbima bilo svježe pamćenje na stradale i sve se češće u sjećanja vraćaju skoro zaboravljene rane. Poznata narodna poslovica kaže – koga su zmije ujedale, taj se i guštera boji.

Po selima i u gradu organizuju se druženja na kojima ih zabavljaju pjevači iz Hrvatske, među kojima se ističe pjevač Vice Vukov, koji je prednjačio u pjevanju nacionalističkih pjesama i u to vrijeme je bio najviše slavljen hrvatski pjevač.

Bilo je jasno da se hrvatski narod nije odrekao NDH i da se kontinuitet te borbe nastavlja, kao i da će ona trajati, a cilj – stvaranje samostalne države – najvjerovatnije će biti ostvaren.

Zbog svih tih saznanja i procjena jedini izlaz iz situacije u kojoj su se Srbi nalazili bilo je postepeno napuštanje Duvna, što je i počelo, i to na više načina: jedan broj Srba koji završava škole ne vraća se u Duvno. Neki momci, kad završe vojsku, odlaze iz Duvna i traže posao u Srbiji i u mjestima gdje su Srbi apsolutna većina, tako Srbi postepeno napuštaju Duvno, prvo mlađi, a stariji će, nadali smo se, tu ostati do kraja života.

Mnogi Srbi počinju da prodaju zemlju i kupuju placeve po Srbiji. Sva dešavanja koja su u tom periodu bila aktuelna najavljivala su raspad Jugoslavije. Hrvati kreću javno da iznose svoje stavove i ubjeđenja da je Jugoslavija tamnica hrvatskog naroda.

Srbi su shvatili da je raspad zemlje moguć i da im je život na tim prostorima u slučaju novih sukoba ugrožen zbog toga što se raspad države zasnivao na stvaranju mržnje Hrvata prema Srbima, a to može izazvati i obrnutu mržnju i raspirivanje nacionalizama. Eventualni novi sukobi mogu imati dalekosežnije posljedice nego što su one bile u prethodnom ratu. Plan stvaranja Hrvatske u granicama NDH, u kojoj se vidjela i Zapadna Hercegovina, zasnovan je na principu da ta teritorija bude očišćena od Srba ili da se svedu na broj koji bi ih po svim standardima svrstao u nacionalnu manjinu.

U tom periodu, 1970—1973, oko 50 srpskih porodica već je kupilo kuće, stanove ili gradi kuće po Srbiji, a neki su se na to spremali ili razmišljali da što pre urade.

Nosioci ideologije MASPOK-a su poslije 21. sjednice Predsjedništva SKJ uhapšeni i osuđeni. Privremeno se ponovo zaustavlja ostvarivanje hrvatskih ideja, kao i nacionalističko djelovanja i sprovođenje plana stvorenog 1941. godine.

Krajem mjeseca juna 1972. godine, na prostor BiH, na planinu Radušu, ustaška emigracija za Zapada ubacila je grupu od 19 diverzanata–terorista. Grupa diverzanata ubačena je na područje gdje je većinsko stanovništvo hrvatsko, i na područje koje je zavičaj većine ubačenih diverzanata. Osnovni zadatak diverzantsko–terorističke grupe bio je organizacija hrvatskog naroda za podizanje ustanka za rušenje SRJ i stvaranje NDH. Ponovo je centar pokreta u Zapadnoj Hercegovini.

Dana, mislim da je bio 25. ili 26. jun 1972. godine, u ranim jutarnjim časovima, kurir moje vojne jedinice rezervnog sastava doneo mi je poziv, koliko se sjećam, bila je to četa koja je pripadala 13. hercegovačkoj brigadi. Zborno mjesto jedinice bilo je

selo Stipanjići. Kad sam stigao tamo oko sedam sati ujutro, već je bilo dosta mobilisanih vojnika rezervnog sastava. Odmah po dolasku na zborno mjesto dobio sam naoružanje – puška M-48, a pošto smo uniforme imali kod kuće, uniformisani smo došli na zbor. Po vojnom rasporedu, pripadao sam pratećem vodu, kom nije dijeljeno naoružanje koje mu po formaciji pripada i svi vojnici bili su zaduženi puškama M-48. Pored pušaka M-48, nekim pešadijskim odjeljenjima dijeljeni su i ručni bacači, a pomoćnicima oprema za nošenje granata za ručne bacače.

Oko 12 sati, pošto smo očistili naoružanje, došli su kamioni za transport vojske i data je komanda za pokret. Ukrcali smo se u kamione i konvoj je krenuo prema gradu. Zaustavili smo se pred SUP-om, izišli smo iz vozila i stali u red za zaduženje drugih sredstava. Dobili smo jedan obrok, suvu hranu i pribor za jelo i drugu pomoćnu opremu, a poslije su počeli da nas zadužuju municijom. Dijeljeno nam je po pet metaka bojeve municije. Kad smo vidjeli da se dijeli i bojeva municija, tad smo svi shvatili da se nešto ozbiljno dešava. Mnogo nas nije moglo da vjeruje da se dijeli bojeva municija. Neki vojnici su iz čaure vadili zrno i provjeravali da li je u čauri barut ili je manevarski metak. Komandir jedinice vojsku je upozorio da je municija bojeva i da se ne radi o vojnoj vježbi, što smo svi mislili kad smo dobili poziv, već je upozorio da je situacija dosta ozbiljna. Nismo mogli da verujemo da je sve tako i da mobilišu ljude među kojima je bilo dosta starijih, koji su vojsku služili prije 20 godina. Ako je situacija tako ozbiljna, šta znači samo pet metaka. Kroz grad smo primijetili da policija nosi duge cijevi, puške i automate. Sve je ukazivalo na ozbiljnost. Ponovo je data komanda pokret i ponovo smo se ukrcali u kamione, koji su krenuli preko planine Pakline prema Prozoru, Zvirnjači i Ravnom. U Ravnom smo krenuli prema Ravanjskim vratima i dalje prema selu Vukovskom, koje pripada opštini Kupres. Prošli smo pored planine Ravašnice i došli u podnožje Raduše. Na jednom proplanku kamioni su se zaustavili, vojska je izišla i vozila su se vratila prema Duvnu. Tad nam je bilo jasno da tu ostajemo duže od jednog dana.

Komandanti bataljona, ne sjećam se kojoj su brigadi pripadali, i Duvanjskog odreda bili su rezervni majori Momo Važić i Nikola Stipić. Poslije iskrcavanja vojska je dobila voljno. Svi smo posjedali po ledini u grupama, tu su zajedno sa nama sjele i starešine. Poslije sat vremena, iza brda, među vojsku, došao je jedan aktivni kapetan, što se moglo zaključiti po uniformi. Odmah je komandovao zbor.

Kapetan je bio nezadovoljan ozbiljnošću vojske i pitao je ko njom upravlja, jer oficiri nisu na revere stavili činove. Koliko sa situacijom nisu dobro bili upoznati ni komandanti najbolje pokazuje njihov odnos prema zadatku, jer nisu stavili ni činove i nisu se razlikovali od vojnika.

Kapetan je tada pred zborom površno informisao vojsku da je u područje planine Raduše ubačena grupa diverzanata i terorista. Da već ima mrtvih i da je poginuo jedan oficir Popović, kao i jedan pripadnik milicije iz Prozora. Ozbiljnost u jedinicama se tad promijenila i vojska je postala svjesna zbog čega je mobilisana.

Tog dana, i pored saznanja o razlogu mobilizacije, naša jedinica nije imala nikakvu aktivnost. Vojnici rezervisti bili su stari od 22 do 60 godina. Bilo je dosta pitanja bez odgovora. Najčešće su se ljudi pitali kako je moguće da se tolika snaga JNA, kao i specijalne jedinice policije ne aktiviraju da riješe slučaj za kratko vrijeme, već se mobilišu stariji ljudi. Mnogi su zaboravili da rukuju oružjem. Od naoružanja je podijeljena samo puška M-48 (tandžara) sa pet metaka. Kako da se sa tom vojskom i navedenim naoružanjem i municijom ide u sukob protiv ljudi koji su godinama pripremani za akcije i koji raspolažu savremenim naoružanjem. Zbog tih okolnosti mnogim vojnicima ništa nije bilo jasno.

U večernjim satima dobili smo raspored po vodovima i odjeljenjima da obezbjedimo jedan pravac u dužini oko tri kilometra da bismo prema zapovijesti onemogućili prolaz diverzanata prema planini Vran. Te noći niko nije zaspao, svi su bili budni. Svi vojnici su od kamena i zidova napravili grudobrane i svi su se zabrinuli zbog situacije u kojoj su se našli. Negdje oko pola noći počela je pucnjava, nije bilo jasno ko i zašto puca.

Odmah poslije rasporeda vodova i četa, koji su bili zaduženi za obezbjeđivanje nekih deonica terena, primijetio sam da se u dosta slučajeva u grudobranima grupišu ljudi po nacionalnosti, Srbi pored Srba, Muslimani pored Muslimana, Hrvati pored Hrvata. Pored mene za izradu grudobrana došao je moj rođak Karan Dušana Milan, rođen 1929. godine. On mi je tad rekao da nas dvojica treba da smo zajedno na istom položaju i u istom rovu. Ispred nas su bile parcele ograđene kamenim zidovima, pa je bilo lako napraviti zaklon. Milan mi reče: „Zidaj grudobran i sa strane, ne samo ispred, treba nama zaštita i sa te strane, ko zna, može biti opasnije sa strane nego ispred.“ Pitam zašto. Milan kaže: „Ko zna ko za koga navija i mislim da je veća opasnost sa strane nego ispred“, i dalje dodaje, „nisu ti ljudi koje mi hvatamo ludi da idu protiv svog naroda i da ga ubijaju.“ Tad sam shvatio na šta sve misle ljudi koji su preživjeli prošli rat i stradanja. Nisam mogao da vjerujem da ljudi još tako razmišljaju. Tad sam shvatio zašto Srbe plaše i zabrinjavaju hrvatski simboli koji su bili prisutni u Pavelića NDH, zašto su uznemireni i kakvu sve opasnost naslućuju.

Sutradan je situacija bila ista kao prethodnog dana. Vojska se raspasala, lijep, skoro ljetni dan, stiže hrana. Neki vojnici su od nekih seljaka kupili jagnje koje se već okreće na ražnju. Još mnogi ne mogu da vjeruju da je situacija tako opasna i da je rješavaju rezervisti.

Poslije podne tog drugog dana vojska je dobila komandu o rasporedu za noćnu obavezu. Naređeno je da 1. i 2. vod krenu u pokret, a da 3. i preteći vod pokriju položaje dva prva voda, koji napuštaju položaj i idu na drugi.

Situacije te druge noći bila je nešto ozbiljnija, negdje oko 10 sati ponovo se čuje pucnjava i zvižde meci na sve strane. Prvi put sam osjetio šta je bojeva municija, šta je rat. Zašto se pucalo niko sutradan nije objašnjavao, niti je bilo priče da nas je neko napao. Ja sam odmah pomislio da su to diverzanti namjerno isprovocirali pucnjavu kako bi prema njoj mogli da utvrde kuda je prolaz slobodan, a možda je

vatru otvorio i neko iz straha, ili je to namjerno urađeno da bi se diverzanti upozorili gdje je vojska i kako bi mogli da nas zaobiđu, što je najverovatnije. I pored toga što je takva pomisao bila logična, pomislio sam da je bolje da je i tako nego da na nas naiđu.

Idućeg dana stižu tužne vijesti. Nekoliko pripadnika 1. i 2. voda, koji su prebačeni na područje sela Rumboci, poginulo je u trenucima kad su nabasali na diverzante, koji su na njih pucali tek kad je vojska, bukvalno, na njih naišla „češljajući teren", pretražujući žbunje u nekom docu iznad sela Rumboci. Ta vijest je bila velika opomena i svi su shvatili ozbiljnost situacije.

Zašto je to tako bilo teško je znati, ali se moglo pretpostaviti. To je bila politička odluka, da se isproba i aktivira sistem opštenarodne odbrane i da se pošalju jasno upozorenje i poruka da je narod složan i da će se jedinstveno oduprijeti svakom ko nasrne na slobodu i državu tog naroda. Cijena tog projekta su ljudski životi.

Tako je narod učestvovao u hvatanju diverzanata koji su došli da isti taj narod dignu na ustanak. U akciji likvidacije učestvovalo je na hiljade ljudi. Bilo je dosta mobilisanih vojnika iz BiH, Dalmacije. Po gradovima, preduzećima, dežuralo se i stražarilo, kamioni i autobusi prevozili su vojsku sa položaja na položaj, bio je to pravi rat protiv nevidljivih neprijatelja.

Diverzanti su bili dobro osposobljeni i sa dobrim naoružanjem. Mi smo se ponašali neodgovorno prema situaciji u kojoj smo se nalazili, mogli su sve usred dana da nas likvidiraju jer smo se kretali u grupama, kao da se radi o vojnoj vježbi, ali su diverzanti bili svjesni da bi tim pobili najviše svog naroda, koji je u tim jedinicama bio najbrojniji.

Poslije saznanja i komentara nekih vojnika Hrvata vidio sam da nisu svi oduševljeni akcijom koju vodimo protiv diverzanata. Razmišljao sam tek tada o tome šta bi se desilo da su diverzanti upali u zemlju prije istorijske 21. sjednice CK SKJ u Karađorđevu.

Kakva bi tada reakcija hrvatskog naroda bila, kad su inicijativa, pokret i narod bili u punom zanosu i želji da stvore državu Hrvatsku. U hvatanju i proganjanju terorista, koje, na sreću, nisam nikad sreo, po planinama sam proveo oko mjesec dana. Svi teroristi i diverzanti su pohvatani kada su se razdvojili i pokušavali da se spasu i pobjegnu iz opasne zone. U akciji hvatanja bilo je dosta žrtava, poginulo je preko deset vojnika, a diverzanti su svi pohvatani. Neki su poginuli tokom akcije, a neki su ranjeni. Neki su bili ranjeni, ali su preživjeli. Preživjeli su osuđeni na smrt, izuzev najmlađeg Rudolfa Pavlovića, koji je dobio 20 godina zatvora.

Pavlović je 1992. godine pušten iz zatvora u Hrvatskoj. Poginuo je nekoliko dana prije početka rata u BiH, kod Posušja, kada je sa svojom grupom napao jednu kolonu vozila JNA, koja se iz Kupresa vraćala u Mostar. U tom obračunu, pored Pavlovića, poginuo je i jedan vojnik JNA, mislim da je bio Slovenac.

Srbi zbog svih stradanja u prošlim vremenima, i pored toga što su mnogi napravili kuće i kupili stanove u Srbiji, ne preseljavaju se u tu zemlju poslije 21. sjednice CK SKJ, nadajući se da će se stvari promeniti i napokon jednom zauvijek stvoriti uslovi za miran život na ognjištima, bez obzira ko na tim prostorima vladao. Kako je vrijeme odmicalo, i situacija je bila sve stabilnija, ponovo su se stvorile nade da se poslije propalog pokušaja rasturanja države 1971. godine ona ipak neće rasturiti. Zbog tih nadanja, Srbi osamdesetih godina počinju da prave, obnavljaju i renoviraju postojeće kuće i stvaraju uslove za normalan život, tu gdje su rođeni njihovi preci.

Jedan broj Srba od preduzeća u kojima su radili preko 20 godina dobija stanove i na taj način rješava stambeno pitanje.

Poslije Titove smrti, situacija u zemlji se pogoršavala, nesigurnost i strah su se ponovo javljali. Nije se u javnosti mnogo primjećivalo da postoji borba za vlast, koja je počela još za Titova života. Poslije njegove smrti, svi protivnici komunizma i oni koji su izgubili u prethodnom ratu vrebali su šansu i budno pratili šta se dešava na političkoj sceni i kakva je ekonomska situacija, koja je najveći saveznik u stvaranju nemira i uslova za nestabilnosti i nasilne promjene.

Djelovanje MASPOK-a sigurno je imalo uticaja na ustavne promjene jugoslovenske federacije, koja je dovršena 1974. godine.

Srbi iz Duvna vidjeli su tih sedamdesetih godina da u Duvnu za njih nema perspektive i da moraju praviti planove za postepeno iseljavanje odatle, bez obzira na to što je propao pokušaj rasturanja zemlje 1971. godine. Kasnije su se njihove slutnje i obistinile, jer je došlo novo „hrvatsko proljeće“, sa još većim izražajem nacionalizma i mržnje prema Srbima i Jugoslaviji, što je dovelo do građanskog rata. Nije više bilo autoriteta Titovog kalibra i podrška rasturanju Jugoslavije dolazila je sa Zapada.

TABELA BR .42

ISELjAVANjE SRBA IZ DUVNA U PERIODU MASPOK-a 1969-1976.							
br. por.	br. član.	Ime i prezime	Godina rođenj	Mjesto naseljavanja	God. iseljenja	Mjesto naseljavanja	Vrsta objekta
1	1	Gligorić Luka-Lukiša	1934	Eminovo Selo	1969	Aranđelovac	kuća
	2	Gligorić Mara	19__	Eminovo Selo		Aranđelovac	
	3	Gligorić Ljubica	19	Eminovo Selo		Aranđelovac	
	4	Gligorić Cvita	19	Eminovo Selo		Aranđelovac	
	5	Gligorić Biljan	19 .	Eminovo Selo		Aranđelovac	
	6	Gligorić Radojka	19__	Eminovo Selo		Aranđelovac	
	7	Gligorić Mira	19	Eminovo Selo		Aranđelovac	
2	8	Stanišić Branko	1934	Rašćani	1970	Aranđelovac	kuća
	9	Stanišić Simo	190_	Rašćani		Aranđelovac	
	10	Stanišić Anđa	1939-	Rašćani		Aranđelovac	
	11	Stanišić Anica	19	Rašćani		Aranđelovac	
	12	Stanišić Sava	1955-	Rašćani		Aranđelovac	
	13	Stanišić Radovan	1958-	Rašćani		Aranđelovac	
	14	Stanišić Milorad	1959-	Rašćani		Aranđelovac	

3	15	Važić Dušan	1935-	Rašćani	1970	Aranđelovac	kuća
	16	Važić Jovanka	193	Rašćani		Aranđelovac	
	17	Važić Boško	196_	Rašćani		Aranđelovac	
	18	Važić Božana	196	Rašćani		Aranđelovac	
4	19	Bilanović Rajko	194	Mandino Selo	1973	Aranđelovac	kuća
	20	Bilanović Vasilija	194	Mandino Selo		Aranđelovac	
	21	bilanović boro	197	Mandino Selo		Aranđelovac	
	22	Bilanović Jadranka	197	Mandino Selo		Aranđelovac	
5	23	Bilanović Nikola	192	Mandino Selo	1974	Aranđelovac	kuća
	24	Bilanović Joka	192_	Mandino Selo		Aranđelovac	
	25	Bilanović Drago	1950	Mandino Selo		Aranđelovac	
6	26	Stanišić marko	19	Rašćani	1971	Aranđelovac	kuća
	27	Stanišić Sava	193-	Rašćani		Aranđelovac	
	28	Stanišić Ankica	195_	Rašćani		Aranđelovac	
	29	Stanišić Zoran	196	Rašćani		Aranđelovac	
	30	Stanišić Tomo	196	Rašćani		Aranđelovac	
7	31	Bilanović Nikola-Ika	1935	Mandino Selo	1974	Aranđelovac	kuća
8	32	Karan Marko	1937	Rašćani	1981	Aranđelovac	kuća
	33	Karan Milica	1950	Rašćani		Aranđelovac	
	34	Karan Vesna	1970	Rašćani		Aranđelovac	
	35	Karan Rade	1974	Rašćani		Aranđelovac	
	36	Karan Siniša	1980	Rašćani		Aranđelovac	
9	37	Kovačević Mirko	1925	Duvno	1972	Aranđelovac	kuća
	38	Kovačević Voja	192	Duvno		Aranđelovac	
	39	Kovačević	195	Duvno		Aranđelovac	
	40	Kovačević	195	Duvno		Aranđelovac	
	41	Kovačević	195	Duvno		Aranđelovac	
10	42	Zdilar Ljubo	1895	Eminovo Selo	1973	Mladenovac	
	43	Zdilar Anđa	1905	Eminovo Selo		Mladenovac	
11	44	Zdilar Marko	1901	Eminovo Selo		Mladenovac	
12	45	Zdilar Mirko	1934	Eminovo Selo	1974	Mladenovac	kuća
	46	Zdilar Milica	1941	Eminovo Selo		Mladenovac	
	47	Zdilar Borica	1964	Eminovo Selo		Mladenovac	
	48	Zdialr Slavica	1965	Eminovo Selo		Mladenovac	
	49	Zdilar Boris	1973	Eminovo Selo		Mladenovac	
13	50	Zdilar Vlado	1938	Eminovo Selo	1974	Mladenovac	kuća
	51	Zdilar Radojka	1938	Eminovo Selo		Mladenovac	
	52	Zdilar Ljilja	1963	Eminovo Selo		Mladenovac	
	53	Zdilar Biljana	1968	Eminovo Selo		Mladenovac	
14	54	Bilanović Mirko	1935	Mandino Selo	1976	Mladenovac	kuća
	55	Bilanović Mila	194	Mandino Selo		Mladenovac	
	56	Bilanović Ilija	196	Mandino Selo		Mladenovac	
	57	Bilanović Dušan	197_	Mandino Selo		Mladenovac	
15	58	Savić Božo	192_	Eminovo Selo	1974	Mladenovac	kuća
	59	Savić		Eminovo Selo		Mladenovac	
	60	Savić Boško		Eminovo Selo		Mladenovac	
	61	Savić		Eminovo Selo		Mladenovac	
16	62	Milisav Luka		Lipa	1974	St. Pazova	kuća
	63	Milisav Mara		Lipa			

17	64	Milisav Nikola		Eminovo Selo	1974	St. Pazova	kuća
	64	Milisav Radojka		Eminovo Selo			
18	65	Herceg Đoko	193_	Duvno	1981	Livno	stan
	66	Herceg Dara	193	Duvno		Livno	
	67	Herceg Pero	195	Duvno		Livno	
	68	Herceg Mile	196	Duvno		Livno	
	69	Herceg Ljubica	196	Duvno		Livno	
19	70	Stanišić Tomo-Gago	1946-	Rašćani	1973	Aranđelovac	kuća
20	71	Stanišić Božo	1945-	Rašćani	1973	Stara Pazova	kuća
21	72	Važić Savo-Brko	1955-	Rašćani	1974	Beograd	kuća
	73	Važić Jove Miro	1956-	Rašćani	1974	Beograd	kuća
22	74	Mišković M. Božo		Baljci	1974	Aranđelovac	kuća
	75	Mišković Ljubica		Baljci		Aranđelovac	
23	76	Cvetić N. Milan		Baljci	1974	S. Banovci	kuća
	77	Cvetić Mira	1962	Baljci			
	78	Cvetić N. Marinko		Baljci	1974	S. Banovci	kuća
	79	Cvetić N. Vinka		Baljci			
	80	Cvetić N. Ruža		Baljci			
	81	Cvetić N. Dunja		Baljci			
	82	Cvetić N. Smilja		Baljci			
24	83	Mišković Mile		Baljci		Stari Бановци	
25	84	Zečević Novica	1910	Kongora	1973	Boleč	kuća
	85	Zečević Voja	1920	Kongora	1973	Boleč	
	86	Zečević Miro	1944	Kongora	1973	Boleč	
26	87	Milisav Mirjana	191-	Lipa	1969	Pazova	kuća
	88	Milisav Nikola		Lipa	1969	Pazova	
	89	Milisav Stana		Lipa	1969	Pazova	
	90	Milisav Marko		Lipa	1969	Pazova	
	91	Milisav Branko		Lipa	1969	Pazova	
27	92	Čelebić Jovo	19	Mandino Selo	1974	Putinci	
	93	Čelebić Bosa	19	Mandino Selo	1974	Putinci	
	94	Čelebić Smilja	1942	Mandino Selo	1974	Putinci	
	95	Čelebić Dušan	1944	Mandino Selo	1974	Putinci	
	96	Čelebić Slobodan	1945	Mandino Selo	1974	Putinci	
	97	Čelebić Anica	1956	Mandino Selo	1974	Putinci	
	98	Čelebić Milan	1959	Mandino Selo	1974	Putinci	
	99	Čelebić Nikola	1962	Mandino Selo	1974	Putinci	
	100	Čelebić Milica	1964	Mandino Selo	1974	Putinci	
	101	Čelebić Radovan	1966	Mandino Selo	1974	Putinci	
	102	Čelebić Radojka	1968	Mandino Selo	1974	Putinci	

POLITIČKA ZBIVANjA U DUVNU 1981–1992.

Sedamdesete godine bile su ekonomski nestabilne, u njima je bilo političkih, policijskih i vojnih intervencija. Tih godina ugušen je hrvatski masovni pokret MASPOK, u tom periodu u zemlju su ubačeni diverzanti, koje je organizovala ustaška emigracija. Ta grupa je likvidirana. Poslije svih tih dešavanja, mislilo se da je na duži rok osigurana politička stabilnost zemlje.

Međutim, u Duvnu je početkom devete decenije (kao po pravilu uvijek na početku decenije, 1941, 1971, 1981,1991) ponovo počelo nacionalno buđenje svijesti kod Hrvata.

Srbi u periodu poslije nestabilnih sedamdesetih u Duvnu nisu doživljavali neprijatne situacije zbog kojih bi osećali strah i nesigurnost. I u tom periodu dešavali su se nacionalistički ispadi koji su oživljavali ideju, program, koji je već nekoliko puta zaustavljan – program stvaranja NDH. Sve aktivnosti nacionalista početkom osamdesetih godina bile su vezane za uvođenje hrvatskog jezika i njegovu masovniju upotrebu i zastupljenost u školskim programima. I prije je hrvatski jezik bio ravnopravan, to jest smatralo se da je to jedan jezik, koji se službeno nazivao srpskohrvatski ili obrnuto. U jezik su postepeno u upotrebu ulazile neke hrvatske riječi, među kojima je bilo dosta novokomponovanih. Promjene u jeziku primjećuju ponajviše učenici u školi, gdje se nove riječi masovno pojavljuju u udžbenicima. Jezik koji je u nastavnom programu je hrvatski, nije se više koristio pojam hrvatskosrpski ili obrnuto.

Odnos prema jeziku i njegovoj upotrebi za Srbe nije predstavljao nikakav problem zbog kojeg bi trebalo da negoduju i da tome pridaju politički značaj, i to je bilo normalno da većina govori i piše onako kako želi, to nije bila diskriminacija ili nametanje nečeg što nije u skladu sa zakonom. U osnovnoj školi ravnomjerno su bila zastupljena oba jezika i pisma.

U BiH, kao i u drugim republikama, na nivou vlasti vodi se borba oko zauzimanja položaja poslije Titove smrti. Političari u svojim programima i svojim djelovanjem stalno u svim medijima plasiraju parolu „i poslije Tita – Tito“. Ekonomska situacija je sve teža, državni organi pokušavaju da pokrenu neke reforme, ali sistem samoupravljanja sve više gubi na primjeni, sve više na videlo izlaze njegove slabosti, tako da bez ozbiljnih i korjenitih promjena u sistemu samupravljanja i društvene imovine nema realnih izgleda da se naprave neki pomaci u ekonomiji.

Politička situacija, i pored svih teškoća, još je stabilna. Srbi koji nisu poslije sedamdesetih godina napustili Duvno počinju da obnavljaju i prave kuće u selima i gradu. Odnos Hrvata i Muslimana prema Srbima osamdesetih godina je izuzetan. Mnogi Srbi, baš u tim godinama, ostvarili su pravo u preduzećima i ustanovama u kojima su radili, u skladu sa zakonskim propisima, da riješe stambeno pitanje. Neki su dobili stanove, neki kredite za rješavanje tog pitanja. U tom periodu srpski narod je imao solidne uslove za život u odnosu na čitavu situaciju u društvu.

Srbi nisu imali saznanja ni o kakvim dešavanjima i incidentima na nacionalnoj osnovi, ako ih je bilo, oni su se događali u nekim hrvatskim selima u kojima je omladina proslavljajući neke događaje pjevala zabranjene pjesme. Tim nacionalističkim ispadima nije davan neki publicitet, njima su se bavili državni organi.

U tom periodu bio sam direktor pošte u Duvnu i preduzeće je izvodilo investicione radove na telefonizaciji područja opštine Duvno. Bio sam u svim selima u kojima smo izvodili radove. Kao direktor nisam imao nikakvih problema, nisam osjetio nikakvu netrpeljivost, nasuprot, bio sam ubijeđen da bi Hrvat na mom mjestu imao više problema u rješavanju imovinsko–pravnih odnosa oko izvođenja radova na privatnim nepokretnostima, njivama, livadama, baštama i ulicama. Bilo je smetnji, ali smo ih brzo rješavali. Nikad preduzeće nikom nije platilo nikakvu odštetu za prelaz nadzemnih i podzemnih kablova kroz sela i naselja. U svim selima sam bio dobro prihvaćen i počašćen. Ni na jednom sastanku po mjesnim zajednicama nisam osjetio nikakvu negativnu reakciju zbog toga što sam Srbin.

Pored promjena koje su navedene u obrazovnom programu, bilo je i onih u djelovanju Katoličke crkve. Da bi imala što više vjernika, tražila je načina da privuče što više budućih vjernika, djece, đaka, srednjoškolaca i studenata. Radi obezbjeđivanja svog postojanja, crkva stvara uslove za razne sadržaje koji mogu da privuku omladinu.

Socijalističko društveno uređenje i komunistički sistem ideologiju su zasnivali na ateizmu i gušenju vjerskih osjećanja, pa je to, vjerovatno, uzrok netrpeljivosti Katoličke crkve prema tom sistemu, jer je ugrožavao njene interese.

Katolička crkva je zbog svoje nemale uloge u Drugom svjetskom ratu, kad su počinjeni zločini, posebno na prostorima Zapadne Hercegovine, stalno bila pod prismotrom i nadzorom državnih bezbjednosnih organa, što ju je još više motivisalo da radi na privlačenju vjernika, posebno omladine. Katolička crkva, po mojoj procjeni, imala je i ima najveći uticaj u hrvatskom narodu. Sve što je vezano za političko i kulturno djelovanje Hrvata u Duvnu nije moglo da počne ni da funkcioniše bez saglasnosti i uticaja Katoličke crkve.

Takvu poziciju Crkva je koristila da sačuva i poveća broj vjernika, kao i da ne izgubi autoritet koji je u narodu vjekovima stvarala.

Zbog svega navedenog, između Crkve i organa vlasti bilo je mnogo antagonizma. Dolazilo je i do agresivnog djelovanja nekih organa vlasti prema Katoličkoj crkvi, bilo je sporenja, kontrolisanja, zatvaranja i privođenja sveštenika, zabrane nekih aktivnosti, kao i štampanja i rasturanja časopisa i novina koje je Crkva izdavala.

U takvim okolnostima Katolička crkva u Duvnu je, pored svojih tradicionalnih vjerskih obreda, pratila sva društvena zbivanja, tehnološki napredak, kao i razvoj društva u svim djelatnostima, i na osnovu svojih procjena stalno prilagođavala i širila raznovrsnost svog djelovanja, prije svega na omladinu. Da bi omladini bilo

interesantnije da se okuplja oko nje, Crkva je u svoj program rada sa omladinom uvela zabavne, sportske i kulturne sadržaje.

Zbog navedenog djelovanja Katoličke crkve, vrlo malo je hrvatske omladine pristupalo članstvu u Savez komunista i u mnogim selima nije bilo OOSK-a, ni OOSSO, što je bio problem za opštinsko rukovodstvo.

Sva ta dešavanja nisu se sve do druge polovine osamdesetih godina primjećivala u redovnom životu građana i nisu imala uticaja na međunacionalne odnose. Sigurno je da se Katolička crkva sve više suprotstavljala komunističkom sistemu, pa je prema njoj povećavana i represija. Iz Duvna je preko sedam hiljada radnika bilo na privremenom radu u inostranstvu. Mnogi su tamo bili pod pritiskom ustaških organizacija u emigraciji na Zapadu. Sprega radnika zaposlenih u inostranstvu, Katoličke crkve i ustaške emigracija sve više je stvarala problem državnim organima. U tim uslovima pojačano je djelovanje organa bezbjednosti prema navedenim strukturama u zemlji i inostranstvu.

Političkom situacijom u Duvnu, odnosima vlasti, Katoličke crkve i ustaške emigracije u inostranstvu temeljno se bavio Ivica Lučić. On je svoje naučno istraživanje objavio u zagrebačkom listu ČSP (Časopis savremene povijesti) 2012. godine pod naslovom „Duvno kao žarište hrvatskog nacionalizma i katoličkog klerikalizma u zadnjem desetljeću komunističke vlasti“, a u podnaslovu „Duvno osamdesetih godina dvadesetog vijeka“.

„Vlast je vrlo pedantno prikupljala i podatke o 'neprijateljima', pa je u razdoblju od 1979. do kraja 1988. u Duvnu registrovala 79 javnih 'neprijateljskih' istupa sa 111 sudionika. Uglavnom se radilo o pojedinačnim istupima, osim slučaja u selu Brišnik, gdje je 31. jula 1981. istupio veći broj osoba. Navedeno je da su to bili istupi 'hrvatskog nacionalizma pjevanjem nacionalističkih pjesama i grubo vređanje ličnosti druga Tita, napadi na tekovine revolucije', kao i pisanje parola i simbola, paljenje državne i partijske zastave. Za srpski i muslimanski nacionalizam navedeno je da nema vidljivih obilježja. Poseban sigurnosni problem komunističkoj vlasti predstavljali su kleronacionalisti iz redova Rimokatoličke crkve. Oni su organizovali masovne vjerske skupove, tražili od vjernika da se okrenu religiji kao jedinom zaštitniku morala, nacionalnih i drugih interesa, a sve je to često intonirano antikomunistički i antisocijalistički. Crkva organizuje ekskurzije, hodočašća, mise za maturante, sportske i zabavne priredbe. Zabilježen je i slučaj 1985, kada je 200 do 300 maturanata, predvođenih svećenikom, nakon mise bosonogo pješačilo do Međugorja. Naglašeno je da se kler kao argumentima služi našim objektivnim teškoćama i subjektivnim slabostima i koristi službene podatke o nezaposlenosti, padu standarda itd.

Komunističkoj vlasti veliki i značajan sigurnosni problem predstavljalo je i 200 do 300 Duvnjaka koji su se nalazili u redovima ustaške emigracije, pod čiji uticaj

padaju i neki radnici na privremenom radu, problematiziranje i podatak da ima mnogo mješovitih brakova naših građana sa stranim državljanima.

Dalje se opisuje komunistička represija, gdje se ističe da je komunistička vlast vršila represiju, pri čemu su na udaru posebno bili kleronacionalisti iz redova Rimokatoličke crkve. Služba državne sigurnosti (bezbjednosti Udba) držala je početkom 1980. pod operativnim tretmanom, što znači da je sustavno kontrolirala, prisluškivala i pratila 45 svećenika Katoličke crkve u BiH, od čega je njih 16 smatrala povezanim s ustaškom emigracijom.

Ideološki i politički animozitet prema Crkvi posebno su pojačali događaji iz Međugorja od lipnja (juna) 1981. godine. Tamošnji župnik fra Jozo Zovko uhićen je 17. kolovoza (avgusta) 1981. i osuđen na tri i po godine zatvora. Tokom 7. i 8. rujna 1981. uhićena su i dvojica svećenika iz franjevačkog samostana u Duvnu, fra Ferdo Vlašić i fra Jozo Križić. Časopis 'Naša ognjišta', koji su uređivali, premašio je nakladom i temama granicu koju je komunistička vlast postavila, pa su ga komunisti ugasili. U presudi Okružnog suda u Mostaru, kojom su fra Ferdo Vlašić i fra Jozo osuđeni na zatvorske kazne u trajanju od osam, odnosno pet i po godina, piše da su u protekle četiri godine (od 1977) 'omogućili uticaj ekstremne ustaške emigracije na uređivanje i sadržaj lista'.“

Ivica Lučić je na osnovu svog zapažanja konstatovao: „U simboličkom smislu, Duvno je zamijenilo Lištiču (odnosno Široki Brijeg), koja je dugo vremena nosila tu hipoteku.“

Zbog nestabilne ekonomske i političke situacije u zemlji, organi javnog reda i mira i organizacije drugih službi bezbjednosti pojačali su mjere predostrožnosti. U Duvnu su osamdesetih godina incidenti učestali. Od 1980. do 1985. godine zabeleženo je na stotine povreda javnog reda sa nacionalističkim sadržajem.

Posebnu pažnju službi bezbjednosti privukao je slučaj u Brišniku, krajem jula 1984. godine. U izvještajima organa reda navodi se da je tog dana u tom selu bio ispraćaj Dragana Pranjića u vojsku, na kome je bilo oko pedesetak komšija, rodbine i prijatelja. Pjevale su se nacionalističke pjesme, u kojima se veličalo ime Ante Pavelića, a ponižavalo ime Josipa Broza Tita. Pozdravljalo se ustaškim pozdravom itd. Taj slučaj je izazvao veliku pažnju javnosti, a i dat mu je preveliki značaj. „Slučaj Brišnik“ ispunjavao je stranice mnogih listova u svim republikama. Neki mladići su osuđeni.

Sve više se prati rad sveštenika Katoličke crkve, jer oni u svojim prepovjedima na misama vode neku vrstu političke propagande, blate komunističku vlast... Zbog medijske kampanje, za „slučaj Brišnik“ oko dvadeset sveštenika Katoličke crkve sa prostora Hercegovine potpisalo je protestno pismo, kojim su negirali povezanost Crkve sa događajem u Brišniku, kako su to mnogi novinari u svojim tekstovima naglašavali.

Tako su zbog aktivnosti sveštenika Katoličke crkve u „slučaju Brišnik“ fra Jozo Križić, fra Jozo Zovko, fra Ferdo Vlašić i fra Ante Perković optuženi kao nosioci

negativnih djelovanja omladine. Pored fratara, kritikovani su i neki profesori u Srednjoškolskom centru. „Slučaj Brišnik“ bio je predmet rasprava na organima republike i federacije. Na sjednicama svih organa koji su raspravljali o bezbjednosno–političkoj situaciji predmet rasprave bio je „slučaj Brišnik“. Na tim sjednicama osuđeni su nacionalistički potezi i tako je Duvno sve više kroz javno mišljenje postalo žarište neprijateljskog djelovanja. Predsjednik OKSSO konstatovao je da je „umjesto političkog djelovanja i rada pojačan rad represivnog aparata. Duvno je postalo žarište nacionalizma, ustaštva i klerikalizma.“

Iz navedenog teksta može se zaključiti koliki je značaj dat nacionalističkim ispadima i ustaškoj emigraciji i u najvišim državnim i republičkim organima. Svi navedeni podaci, kao i zaključci najviših organa vlasti ukazivali su na to da je Duvno centar antidržavnih organizacija. U kasnijim dešavanjima one su imale bitnu ulogu u pokretanju ratnih sukoba i vođenju rata na prostoru BiH.

Iz svih događaja koji će uslediti jasno će se pokazati da su rukovodstvo svih vojnih i paravojnih formacija organizacija koje su optuživane za dešavanja u Duvnu i Hercegovini činili ljudi iz emigracije ili ljudi koji su uživali povjerenje tih organizacija.

Duvno je bilo centar svih aktivnosti za političke promjene i pripreme za rat u vojnom, političkom, propagandnom i materijalnom pogledu.

Prema tvrdnjama koje su iznjete u citiranom tekstu, glavni razlog nezadovoljstva građana Duvna ležao je u zaostajanju u razvoju u odnosu na druge dijelove BiH, iako je iz inostranstva stizao veliki priliv novca od doznaka koje su zaposleni u inostranstvu slali porodici, ali taj novac u stvari nije bio u funkciji razvoja Duvna.

Duvno je prije Dugog svjetskog rata bilo nerazvijeno u svim segmentima. Svi rukovodioci političkih i državnih organizacija u Duvnu, poslije rata 1945. pa do početka rata 1992. godine, bili su Hrvati. Duvno se u tom periodu razvijalo istim tempom kao i druge opštine u BiH koje su imale iste ili slične potencijale. Sva politička dešavanja i protesti pravdani su sporim razvojem duvanjskog kraja, a kao glavni razlog za takav odnos vlasti prema Duvnu navođeno je to što je hrvatski narod u Duvnu bio na strani poraženih, to jest ustaša.

PREDRATNA DEŠAVANjA 1988–1991.

Ekonomska kriza koja traje već desetak godina postaje jedan od glavnih faktora nezadovoljstva u narodu, što pogoduje stvaranju uslova za nacionalna prepucavanja.

Korišteni su svi vidovi propagande i sva sredstva, nisu birane riječi ni načini da se stvori jaz između republika i naroda. Kao i u svim prethodnim političkim nestabilnostima u zemlji, i ovog puta je najefikasniji način za stvaranje tenzija između republika akumulacija nezadovoljstva među narodima uzrokovanog ekonomskom nejednakošću. Ponavljaju se riječi (krilatice) da „neke republike troše njihove pare“ i te teze imaju najviše uspjeha u stvaranju prezira, sukoba, mržnje i nesuglasica. Stalno se potenciraju ekonomska pitanja i parole „nama naše pare“, „Hrvatska radi, Srbija se gradi“ i slično. Antidržavne i nacionalističke snage procijenile su da je prilika, kakva se do tada nije imala, da se po ne zna se koji put pokrene proces dezintegracije Jugoslavije.

Srbija je u oba svjetska rata imala najviše žrtava u stvaranju Jugoslavije i njenom opstanku u Drugom svjetskom ratu, pa je najviše bila angažovana na zaustavljanju dalje dezintegracije zemlje. Njeno zalaganje da se država sačuva naišlo je na žestoku propagandu, u kojoj se Srbija optužuje da ima namjeru da stvori „veliku Srbiju“ i sprovede Deklaraciju SANU.

Za predsjednika SK Srbije 1988. godine dolazi Slobodan Milošević, koji povećava uticaj Srbije u Jugoslaviji. Radi ostvarivanja tog cilja, započinje da ostvaruje uticaj Srbije u Srbiji, prvenstveno na njene dvije autonomne pokrajine, u kojima Srbija nije imala dovoljno ustavnog prava da utiče na donošenje zakona i drugih akata. U Srbiji se mijenja ustav, na koji saglasnost daju i pokrajine. Ustavne promjene su izvršene u namjeri da Srbija ima ista prava kao i druge republike, to jest da ima više uticaja nad svojim autonomnim pokrajinama, a time i da poveća uticaj u Jugoslaviji, da spreči dalje slabljenje države i zaustavi kretanje ka konfederalnom uređenju. Takav razvoj događanja u Srbiji stvara negodovanje drugih republika, koje su bile već dosta odmakle u realizaciji plana stvaranja svojih nezavisnih država.

Dešavanja u Srbiji još više daju krila nacionalističkim pokretima u drugim republikama i situacija svakim danom postaje sve teža i komplikovanija.

Proces raspada komunizma brzo se odvija u SSSR-u i drugim socijalističkim zemljama. Taj proces zahvata i Srbiju. Odmah na početku 1989. godine u Jugoslaviji je sve burnije i burnije. Talasa se cijela zemlja, u svim republikama održavaju se protesti i bune. Promjenom ustava u Srbiji se autonomnim pokrajinama ukidaju neka prava i zato dolazi do pobune Albanaca na Kosovu. U Vojvodini dolazi do „jogurt revolucije“, vlast se mijenja i u Crnoj Gori, gdje jača uticaj prosrpskih političara. Na Kosovu se zavode posebne mjere, uvodi se policijski čas, zbog sukoba sa republičkom vlašću hapse se neki albanski političari.

Na Gazimestanu na Kosovu 28. juna 1989. godine održana je proslava šeststo godina od Kosovske bitke, kojoj je, prema procjenama policije i medija, prisustvovalo oko dva miliona ljudi.

U Hrvatskoj, u Kninskoj Krajini u julu 1989. godine takođe je održana proslava šest stotina godina od Kosovske bitke. Na tom skupu Srbi traže veća prava – pravo na sopstveni jezik, kulturu i pismo.

Skupština Slovenije usvaja amandmane na republički ustav. U Beogradu je održana 17. sjednica CK SKJ, na kojoj su se pokazala duboka neslaganja republičkih rukovodstava. Slovenija je bez nacionalnih trzavica, ubrzano donosi političke odluke ka samostalnosti.

Bosna i Hercegovina bila je dosta rezervisana prema svim događanjima i ponašala se kao da se ništa ne događa. Nacionalni sastav Bosne i Hercegovine činio ju je Jugoslavijom u malom, i BiH je strahovala da može da doživi istu sudbinu kao i Jugoslavija.

Raspad države podstakla su i dešavanja u Istočnoj Evropi i Sovjetskom Savezu, gdje je komunizam već bio na izdisaju, a 9. novembra 1989. srušen je Berlinski zid, kao posljednji simbol komunizma u Evropi.

Do kraja 1989. godine došlo je do pada svih komunističkih vlada u Evropi. U Jugoslaviji otpor raspadu države pruža samo Srbija. Raspad jednog sistema zahtjeva promjene i stvaranje novog.

Kako se stanje u zemlji zaoštrava, tako rastu nacionalne nesuglasice, sve se više takvo stanje, posebno u Hrvatskoj, prenosi i na Duvno, što indirektno podstrekava nacionalizam i šovinizam. Bosna miruje, u Zapadnoj Hercegovini zbog stanja u Hrvatskoj raste nacionalni naboj, koji se reflektuje na Srbe u Zapadnoj Hercegovini.

U Hercegovini, kao i u Hrvatskoj, Srbiji i Crnoj Gori 1989. godine stvara se antikomunistički pokret, koji će podstrekavati nacionaliste i sve antidržavne elemente da se stvore uslovi za raspad komunizma, što je pretpostavka i preduslov za rastakanje Jugoslavije.

Organizatori i režiseri raspada daju podršku svim snagama koje utiču da se ostvari plan da Jugoslavija prestane da postoji. Nacionalisti i snage koje vide šansu da stvore nezavisne države osjećaju vjetar koji im duva u leđa i ne prezaju ni od kakvih posljedica. Na krilima svih tih dešavanja u Istočnoj Evropi i SSSR-u nacionalizam na prostoru Jugoslavije raste i svakim danom sve više se stvara osjećaj da se kriza neće i ne može rešiti pregovorima, jer oni vode samo do toga da sve strane dobiju više vremena za pripreme daljih aktivnosti, što vrijeme više prolazi, situacija je sve teža, sukobi se zaoštravaju i sve klizi prema najgorem, prema ratu.

U Duvnu se javlja repriza događanja iz 1971, ponovo, ponovo propaganda kojom se u narodu stvara strah od Srba i Srbije. Nastaje antisrpsko raspoloženje. Ponovo ista koreografija, ponovo vaskrsavaju simboli NDH. Sve češće se pojavljuju slike Ante Pavelića i drugih ustaških vođa. Srbi ponovo počinju da žive u strahu i neizvjesnosti za opstanak na svojim vjekovnim ognjištima. U predvečerju višepartijskog sistema, sa prezirom i strahom gledaju i posmatraju dešavanja kada se

pod parolom demokratskih promjena pojavljuje ideja stvaranja NDH, na istim principima, sa istom propagandom, na istoj teritoriji, sa istom ideologijom koja je začeta 1941. godine, a koja se zasnivala na ideologiji stvaranja „čiste“ Hrvatske.

Ponovo se pored srpskog sela Rašćana i srpskih naselja u drugim selima ispod planine Ljubuše, od sela Oplećana do sela Crvenice na jugoistoku Duvanjskog polja, svakog dana beleže provokacije. Srbi čine sve da nekim svojim postupkom ili djelom ne isprovociraju Hrvate, da se to ne iskoristi kao osnov za napad na njih, verbalni ili fizički. Hrvatskim ekstremistima koji su širili atmosferu sukoba i rata nije odgovaralo pasivno posmatranje i djelovanje Srba u navedenim uslovima.

U Srbiji kao odgovor na zbivanja u Hrvatskoj i drugim republikama počinje da se budi nacionalni duh – jedan nacionalizam utiče na drugi, a niko ne radi na sprečavanju i suzbijanju tih pojava, sve se pravda slobodom govora i demokratskim slobodama. U tom razvoju nacionalizma u Srbiji prednjači Srpski pokret obnove (SPO) na čelu sa Vukom Draškovićem. Do Srba u Duvnu dopiru amblemi sa slikama Slobodana Miloševića, Vuka Draškovića, Jovana Raškovića, Vojislava Šešelja i drugih srpskih političara i nacionalnih vođa.

Srpski narod sa svih prostora tadašnje Jugoslavije organizovano odlazi na Kosovo, na Gazimestan, radi proslave 600 godina od Kosovske bitke. Mi Srbi iz Duvna ne pravimo nikakve organizovane niti pojedinačne odlaske na tu manifestaciju, ostajemo u svojim domovima i na radnim mjestima. Ne odlazimo ni na bilo kakve druge skupove koji bi se mogli protumačiti kao okupljanje, da se to ne bi iskoristilo u propagandne svrhe i da se ne bi shvatilo kao homogenizacija Srba.

Uzdržanost Srba od bilo kakvog političkog djelovanja i nereagovanja na provokacije Hrvata unosila je nervozu među Hrvate ekstremiste, jer su njihove akcije na satanizaciji Srba bez većih efekata i još ne stvaraju dovoljno povećanje tenzije i mržnje kod hrvatskog naroda, koje su neophodne za ostvarenje cilja rušenje komunizma i stvaranje novog sistema i novih odnosa u državi, koji vode ka dezintegraciji.

Organizatori propagande i podizanja hrvatskog nacionalizma i patriotizma na viši nivo izmišljaju nove informacije (dezinformacije) kojima uznemiravaju hrvatski narod. Izmišljaju se razne priče o navodnim aktivnostima, planovima i akcijama Srba usmerenim protiv Hrvata. Na sva ta zbivanja vlast, iako još uvijek komunistička, ne reaguje i toleriše sve češće ispade proustaških sledbenika i stvaranje atmosfere straha.

PRVI ORGANIZOVANI PROTESTI U DUVNU

Godina 1989. bila je godina rasturanja socijalističkog sistema i komunizma u cijeloj Istočnoj Evropi. Država SFRJ je sastavljena od šest republika i dvije pokrajine, koje su vezane za Srbiju. Preciznih i mogućih razgraničenja između naroda i republika nema.

Komunisti zakazuju 14. kongres SKJ u Beogradu za 20. januar 1990. godine. U toku kongresa dolazi do suprotstavljanja mišljenja o pravcu kojim zemlja treba dalje da se kreće. Jedni su za konfederaciju, drugi za opstanak federacije. Stvaraju se, kako se tad govorilo, neprincipijelne koalicije. Milošević kao predsjednik najveće republike pokušava da zaustavi proces rasturanja SKJ i SFRJ. U želji da ga zaustavi, šalje opomene šta se može desiti ukoliko se država jednostrano i nasilno rasturi. Ti njegovi stavovi imaju kontraproduktivno dejstvo, situacija se zaoštrava i niko nema autoritet da takvo kretanje zaustavi i kongres vrati u mirne vode. Slovenačka i hrvatska delegacija su napustile kongres, tako da je na tom kongresu došlo do raspada SKJ, praktično je prestao da postoji. Više nije bilo nikakve političke moći za spas Jugoslavije. Ostala je samo JNA, koja bez SKJ i unutrašnjeg jedinstva teško da je mogla da zaustavi točak raspada zemlje.

Sva politička zbivanja u Jugoslaviji i u Duvnu pažljivo su se pratila. Sticao se utisak da Duvno postaje centar i barometar svih tekućih i budućih zbivanja na teritoriji BiH – preko njega se prenosi atmosfera koja vlada u Hrvatskoj, a istovremeno se političko djelovanje iz Hrvatske preslikava na BiH.

Prvih dana nove 1990. godine počinju procesi koji Bosnu i Hercegovinu guraju u pravcu kojem se dosta vremena odupirala. Zbog nacionalnog sastava stanovništva s pravom je prigušivana javna reakcija na zbivanja u Hrvatskoj i Sloveniji, ali se u narodu stvarao međunacionalni naboj.

U Duvnu počinje aktivnije djelovanje Hrvata, koji daju punu podršku hrvatskom rukovodstvu u borbi za stvaranje samostalne države. U početku, kao prva faza raspada SFRJ, predlaže se konfederacija kako bi se dobilo na vremenu a istovremeno da bi se osjetila reakcija vojske, rukovodstva države i izvršila organizacija unutar republika. Istovremeno se osluškuju reagovanja takozvane međunarodne zajednice. Poslije svih procjena, vjerovatno su snage koje su radile na razbijanju zemlje dobile signal da se krene na drugi dio plana, to jest neprihvatanje ni konfederalnog povezivanja republika. Hrvati Zapadne Hercegovine i Duvna i Livna sve rade prema planu Zagreba, koji podrazumijeva da se raspad SFRJ i formalno što prije završi, pa je neminovno da se taj proces pokrene i u BiH, čiji je sastav stanovništva heterogen, kao i u SFRJ. Hrvati u BiH ne mogu da ostanu ravnodušni na događaje u Hrvatskoj, gdje se vode međunacionalne svađe, sukobi, diobe na nacionalne teritorije, pa se od Hrvata u BiH očekuje da se i tu pokrenu procesi dezintegracije.

Pred katolički Božić 1989. i Novu 1990. godinu iz inostranstva stiže veliki broj Hrvata koji se već 30 godina nalaze na privremenom radu u Zapadnoj Evropi, pretežno u Zapadnoj Njemačkoj. Pripreme za njihov doček, kao i svake prethodne godine, obavljaju se po uhodanom programu, ali ovog puta u te pripreme uključuju se i ljudi koji ne pripadaju vlasti. Povećava se broj ljudi na ulicama grada, u restoranima i kafanama, ništa neobično za to godišnje doba. U gradu je nešto veća gužva pred božićne i novogodišnje praznike nego prethodnih godina.

Sve pripreme za Božić i Novu godinu protiču mirno i dostojanstveno, i pored primjetne nervoze i osjećaja da se nešto dešava jer se politička situacija u zemlji cijelu godinu pogoršavala, pa se ta napeta atmosfera dolaskom gastarbajtera samo povećala.

Odmah posle Božića počinju protesti. Prvi protest organizovala je osnovna škola koja je još nosila ima narodnog heroja Boriše Kovačevića. Protest je organizovan kao ekološki i usmjeren je protiv izgradnje linearnog elektronskog akceleratora, koji je prema ugovoru trebalo da isporuči Rusija i koji bi doprinosio razvoju novih tehnologija u proizvodnji kablova u Tvornici kablova u Duvnu. Za ugradnju navedenog akceleratora izgrađen je objekat sa masivnim betonskim zidovima, koji su nazvani bunker.

Montažu opreme trebalo je da montira sarajevska firma „Energoinvest“, u čijem sastavu je bila Tvornica kablova i koja je opremu trebalo da stavi u upotrebu. Izgradnja i montaža navedene opreme, kako su stručnjaci smatrali, osnovna je pretpostavka daljnjeg razvoja tvornice i proizvodnje specijalnih vrsta kablova koji se koriste u novim tehnologijama elektroindustrije, tzv. optički kablovi.

U narodu se širila fama o akceleratoru i opasnostima koje utiču na zdravlje jer se radi o radioaktivnom zračenju. Akcelerator se opisuje kao opasan po zdravlje ljudi, jer se tehnološki proces odvija zračenjem pomoću jonizirajućeg zraka, što je opasno za okolinu i ljude i može da prouzrokuje opasne bolesti i karcinom. Pored već navedene propagande, ovu je pratila jedna parola, koja se često izgovarala – da akcelerator nije štetan, ne bi se gradio u Duvnu. Zbog tih priča stvorio se, navodno, ekološki pokret, koji organizuje protest protiv izgradnje navedenog akceleratora u Tvornici kablova.

Sa izgradnjom akceleratora upoznati su i radnici koji se nalaze na privremenom radu u inostranstvu, gdje je, prema procjenama, radilo preko sedam hiljada radnika.

Protest je organizovan 2. januara 1990. godine. Prvog dana učestvuju samo učenici Osnovne škole „Boriša Kovačević“, koje je predvodila direktorka Nevenka Krišto. Protestu učenika priključila se jedna grupa, oko stotinjak građana koji su sa ekološkim parolama prodefilovali kroz grad i uputili se prema Tvornici kablova. Demonstranti su se zaustavljali ispred zgrade opštine, pošte i SUP-a i prozivali su rukovodioce tih preduzeća, institucija i ustanova, tražeći da podnesu ostavke na svoje funkcije. Tako su demonstracije, osim prijavljenih ekoloških, dobile i političke dimenzije. Međutim, sve je prošlo mirno i bez incidenata. Jasno je bilo da protest predstavlja određenu proveru ponašanja vlasti, a posebno da se vidi reakcija policije na iskazane političke zahtjeve.

Ekološki protesti bili su u to vrijeme najbolji način da se okupi masa ljudi. Njihovi predvodnici su, osiguravajući legitiman protest, imali zgodnu priliku da na jednom mestu sazovu nezadovoljne građane, ne dovodeći ih u direktnu ideološko–političku konfrontaciju sa vlašću. Ekološki protesti, posebno na teme koje sadrže

borbu protiv kancerogenih elemenata, imali su najviše uspjeha u organizaciji i mobilisanju naroda u svim državama, a posebno se to kao dobar povod iskazalo u bivšim komunističkim zemljama, i ti omasovljeni protesti mogli su se brzo kanalisati u političke, što se i dogodilo u Duvnu početkom 1990. godine.

Na protestu pred Tvornicom kablova u Duvnu 2. januara 1990. godine najavljen je novi protest za srijedu 3. januara, u podne, sa zahtjevom da se učenicima priključe i građani. Na prvi pogled nije se moglo zaključiti da su demonstranti organizovani za veće političke zahtjeve i da nemaju organizovanu grupu koja bi vodila protest, niko se posebno pojedinačno nije isticao tog dana. I pored toga, sve je bilo pod kontrolom i činilo se da je protest odlično organiziran. Sljedećeg dana veliki broj vozila kretao se iz svih sela prema gradu, bilo je jasno da će na protestu tog dana biti mnogo više ljudi nego prethodnog. Kafane su od samog jutra pune ljudi koji konzumiraju dosta alkohola i tako se hrabre pred početak protesta. Nismo primijetili da su sredstva informisanja na bilo koji način najavljivala demonstracije i proteste, ali je i pored toga većina građana o protestu bila obaviještena. Za takvu obaviještenost postojala je samo jedna mogućnost, i to preko pripovjedi u katoličkim crkvama, u kojima se tih dana, u vrijeme blagdana, održavaju mise češće nego u drugim periodima.

Kako protest nikom nije prijavljen, niko nije službeno obaviješten, a sama tema protesta za vlast je, izgleda, bila bezopasna, pa se nije ništa moglo ni pretpostaviti, a same političke parole shvaćene su kao dekor protestne povorke. Tog dana, 3. januara 1990, pred zgradom Skupštine opštine u Duvnu okupila se masa ljudi sa raznim transparentima, sa kojima su krenuli prema Tvornici kablova i u toj šetnji prozivali rukovodioce i tražili da se smjene: Marko Pleić, Blaž Pranjić, Goran Pranjić, Stipe Petrović, Nikola Stipić, Milan Karan, Ešref Selimović, Mirko Anić, dr Andrija Gudelj, Jozo Ivančić, Ivan Dodig, Ibrahim Nuhić.

Još se protest koji su predvodili učenici i direktorka škole smatrao ekološkim, a od ostalih građana niko se nije posebno isticao kao vođa protesta. Prema procjenama policije, na protestu je toga dana bilo oko dvije hiljade učesnika. Pred Tvornicom kablova održan je protest i na kraju od učesnika formirana grupa koja će dalje rukovoditi protestom i koja će napraviti pismene zahtjeve opštinskom rukovodstvu i odrediti rokove za njihovo izvršenje. U toj grupi većinom su bili mlađi ljudi sa nižom školskom spremom i bez nekog političkog iskustva i autoriteta. U odbor su imenovani: za predsjednika Ivan Vučemil, potpredsjednika Stipe Andrić, za članove odbora Niko Radoš, Ivan Grgić, Zvonko Skočibušić, Milan Tadić, Ilija Krainović, Ante Grgić i Ivan Radoš.

Jasno se vidjelo da je organizator protesta neko ko se nalazi iza scene i da se na njoj ne pojavljuje, jer još se uvijek testiraju vlast i državni organi i prati njihova reakcija. Ciljevi, planovi, zahtjevi i namjere znatno su dalekosežnije od ekološkog protesta. Na protestu tog dana zakazano je novo okupljanje 5. januara.

Sljedećeg dana, 4. januara 1990, trebalo je da formirana grupa podnese zahtjeve rukovodstvu opštine i sa njim se dogovori o rokovima izvršenja.

Opštinski organi i društveno–političke organizacije, naizgled iznenađeni naglim preokretom protestnih okupljanja u političke svrhe, formirali su svoje zajedničko tijelo koje će pregovarati sa predstavnicima protesta. Tim povodom zasijedali su organi DPO i DPZ. Formirana grupa, koja je predstavljala protestni skup, upala je na tu sjednicu organa DPZ i organa DPO, koji su razmatrali postavljene zahtjeve, pretila i vršila razne pritiske na rad legalnih organa vlasti i DPO.

Jedan od prvih zahtjeva bio je da se sruši izgrađeni betonski bunker kod Tvornice kablova, koji je namijenjen za montiranje opreme akceleratora.

Organi vlasti zajedno sa rukovodstvom Tvornice kablova pokušavaju da spasu bunker od rušenja.

Dovode se stručnjaci iz Sarajeva da uvere narod da nema nikakve štetnosti od procesa koji se dešavaju u proizvodnji i radu akceleratora. Ali predstavnici naroda izabrani za protest ne odustaju ni od jednog svog zahtjeva.

Pod pritiskom vlast popušta i pristaje da se bunker za akcelerator onesposobi, da ga izbuše, jer za rušenje treba mnogo vremena i opreme, a vremena nema, rok za rušenje ističe, bunker mora do sljedećeg dana da bude oštećen i onesposobljen za predviđenu proizvodnju.

Pred Tvornicom kablova tog 4. januara u večernjim satima okupila se veća masa građana, zahtijevajući da rušenje bunkera počne odmah. Udovoljava se tom zahtjevu i kreće bušenje i rušenje bunkera, koje traje do kasno u noć naočigled mnogobrojnih građana, koji već slave prvu pobjedu, pred naredni dan, kada je najavljen veliki protestni miting.

Rušenjem bunkera zadat je posljednji udarac razvoju tehnologije i proizvodnji kablova, koji čine budućnost razvoja Duvna. Tvornica kablova u Duvnu imala je ambiciju da bude jedan od nosilaca razvoja savremenih tehnologija. Proizvodnja optičkih kablova u tom periodu bila je na samom početku, a oni su bili osnov razvoja telekomunikacija i drugih tehnologija u elektronici i elektroindustriji.

Politički ciljevi rušenja komunističkog sistema nemaju cijenu, komunistička vlast mora da ode u istoriju, to će se i desiti na prvim demokratskim izborima. Nije bilo potrebe da se pravi tako velika ekonomska šteta, a posebno je to bilo loše za Duvno, koje je bilo u povoju. Vlast i sistem svakako bi pali, zapravo već im se uveliko i nazirao kraj.

Vlast je dozvolila rušenje bunkera, nadajući se da je tim sve završeno. Međutim, procjena državnih bezbjednosnih službi i organa unutrašnjih poslova bila je da se zahtjevi demonstranata ne završavaju ekološkim zahtjevima jer je miting već prerastao u politički i masa se neće zadovoljiti srušenim bunkerom, zbog kog je, navodno, počeo protest.

Policija je imala procjene o budućim dešavanjima u Duvnu. Zbog tih procjena pojačava se sastav policije na duvanjskom području. Angažovane su i specijalne jedinice iz republičkog SUP-a, koje su jednim dijelom stacionirane pred SUP-om, a jedan dio bio je u rezervi nadomak grada.

Kako je bunker srušen, drugi zahtjev je bio da se smjeni 10 prozvanih rukovodilaca, i to: predsjednik opštine i izvršnog odbora, načelnik SUP-a, direktor pošte, direktor Šumskog gazdinstva, Doma zdravlja, tehnički direktori Tvornice kablova i direktor Sarajevske banke.

Dana 5. januara 1990. godine, koji se smatrao „danom D“, sa svih strana pristiže masa naroda u grad. Prema procjenama policije, na protestu je bilo preko 5.000 građana. U gradu se primjećuje dosta novinara, foto-reportera i snimatelja. Pred hotelom „Tomislav“ montiran je i razglas, a pred hotel su pristizali građani, skupila se masa naroda. Kafane su bile pune ljudi, jedan deo okupio se pred katoličkom crkvom. Bilo je jasno da zborno mjesto nije hotel „Tomislav“, već da je glavno zborno mjesto katolička crkva koja se nalazila na zapadnom kraju grada u glavnoj ulici, koja je tada još nosila ime narodnog heroja Boriše Kovačevića. U njoj se nalazio i hotel „Tomislav“.

Dio okupljenog naroda pred hotelom već je počeo da uzvikuje razne parole, među kojima su se čule i antisrpske.

Masa je formirala protestnu kolonu kojom se kreće od katoličke crkve prema centru grada i dalje prema hotelu „Tomislav“. U prvim redovima povorke bili su i katolički sveštenici. Masa uzvikuje razne parole i imena rukovodilaca koji su već nekoliko dana prozivani na pripremnim protestima. U povorci su razni transparenti i zastave sa obilježjima NDH. Pjevaju se nacionalističke pjesme o banu Jelačiću i ustaške. Povorka se zaustavila pred zgradom Skupštine opštine. U zgradu je nasilno provalila grupa učesnika protesta i kroz prozore izbacivala razne papire i demolirala namještaj. Jake snage obezbjeđenja ne stvaraju nikakav otpor, a specijalne jedinice MUP-a koje su stacionirane kod zgrade SUP-a ne reaguju. Masa se zatim zaustavlja kod hotela „Tomislav“, gdje treba da se obavi glavni dio protesta. Prvi govornik, predsjednik odbora za pripremu protesta pričao je o Hrvatima kao o eksploatisanom, pokorenom i uništenom narodu i narodu koji je navodno otjeran sa svog ognjišta. Jedan od govornika zatražio je da se Duvnu vrati ime Tomislavgrad, koje je imalo u periodu od 1928. do 1945. godine, iz mase su zaurlali „vratite mu ime“,„vratite mu ime“, a potom je narod počeo da skandira „nećemo ćirilicu“, „Srbi u Srbiju“ i slično. Tako je toga dana u Duvnu prvi put na prostorima BiH najavljeno etničko čišćenje Srba sa tog, kao i sa drugih prostora gdje su Srbi u manjini. Na tom skupu govorio je Goran Sahgut, koji je, pored ostalog, takođe tražio promenu imena grada u Tomislavgrad.

To je bio jasan znak da su Srbi u Duvnu nepoželjni, iako tako malobrojni i koji nikakvim svojim gestom, djelom, istupom, ponašanjem nisu dali povod za bilo kakvu reakciju hrvatskog naroda koja bi bila uperena protiv Srba iz Duvna.

Izgovorene riječi na mitingu bile su jasna poruka da će Srbi koji još nisu bili napustili svoja vjekovna ognjišta i domove morati to što prije da urade.

Na tom prvom mitingu u BiH, na kom su najavljena buduća dešavanja, iznijete su parole koje su bile prve u NDH 1941. godine. Zabrana ćirilice i progon Srba predstavljali su prve mjere koje je ustaška vlada ozakonila.

Taj događaj pratile su mnoge radio i TV stanice, na skupu je bila i ekipa snimatelja i novinara RTV Sarajevo, koja je izvještavala. Bilo je mnogo novinara i taj događaj je u vijestima radija i televizije nekoliko puta emitovan. Da je na tom protestu najavljeno etničko čišćenje Srba, kao i da su pozvani da se sele u Srbiju ima mnogo dokaza na snimcima RTV Split i Radija Split, RTV Sarajevo i drugih medija, od kojih su neke radio-stanice direktno prenosile zbivanja tih dana u Duvnu, a događaj su snimali i mnogi građani svojim amaterskim kamerama. Inserte sa tih zbivanja objavile su TV Sarajevo i TV Beograd. Neki amateri snimatelji kadrove sa tog mitinga dosta kasnije stavili su na internet.

Nakon što je nekoliko ljudi održalo govore i pročitalo zahtjeve, kojima je trebalo odmah udovoljiti, protestna povorka krenula je prema Tvornici kablova, u kojoj se nalazio već onesposobljen bunker za akcelerator, koji je bio navodni povod za protest.

Povorka se na putu prema Tvornici kablova zaustavila pred poštom, gdje je masa bila najagresivnija i najekstremnija i pokušavala je da provali u zgradu.

Pred zgradom pošte masa je iskazivala nevjerovatan bijes prema činjenici da je direktor pošte Srbin. Prema pričama Srba koji su manje poznati i mogli su bez velikog rizika da se kreću u masi naroda i prate zbivanja, tražili su mene, jer sam ja tada bio direktor pošte. Ljudi su mi pričali da se imao utisak da bi me rastrgli da su me našli. Ne može se ni pretpostaviti šta bi mi se moglo desiti toga dana da sam bio u Duvnu.

Ja sam tog 5. januara shvatio kolika je za mene opasnost da tog dana ostanem u Duvnu. Na to su me upozoravali neki prijatelji Hrvati, da je bolje i za mene i za sve da se sklonim tog dana. Ubjeđivali su me da su ljudi naelektrisani, na njih su vršeni veliki uticaj, pritisak i propaganda u Njemačkoj i u Hrvatskoj, i kad se tim okolnostima doda alkohol, teško se to može kontrolisati.

Ja sam imao namjeru da ostanem i da izađem pred skup ako se to od mene bude tražilo, ali sam na upozorenja i ubjeđivanja prijatelja u jutarnjim časovima službenim automobilom krenuo za Livno, gdje je sjedište RO PTT. Nisam bio siguran da me neko ne prati, a radnici pošte su vidjeli da se negdje spremam i govorili mi da ostanem jer treba da se obratim okupljenim građanima, pa sam za Livno otišao preko Kazaginca. U Livnu sam bio u prostorijama RO PTT Livno, gdje sam sa kolegama pratio prenos Radio-stanice Split. Radio-reporter Ivanković situaciju pred poštom opisivao je kao napetu. Poslije završetka radnog vremena nisam znao gdje da idem, prvo sam pomislio da idem u Split i tamo prenoćim, shvatio sam da za mene nije dobro da se odmah vratim kući. Na kraju radnog vremena, Miroslav Vrdoljak, tehnički direktor RO PTT Livno, vidio je da sam zabrinut i da razmišljam šta da radim i gdje da idem. Pozvao me je da idem kod njega dok se stanje u Duvnu ne smiri.

Kod Vrdoljaka sam nastavio da pratim prenos događanja iz Duvna, u popodnevnim satima u stan kod Vrdoljaka došao je čovjek iz Državne bezbjednosti,

koji je bio zadužen za PTT veze, opremu i uređaje koji su pripadali službi Državne bezbjednosti i korištenje te opreme u bezbjednosne svrhe. Zatražio je od mene da mu objasnim kako može sa druge strane zgrade pošte da uđe do prostorija koje pripadaju njegovoj nadležnosti. Njegova namjera je bila da skloni neku opremu koja je bila u navedenim prostorijama jer je situacija pred poštom bila takva da je masa mogla da provali u zgradu svakog trenutka. Vjerovatno su iz SUP-a bili obaviješteni o mom kretanju u Livnu, ne znam iz kojih izvora, možda od nekog iz pošte u Livnu.

Prema procjeni Srba koji su bili u masi naroda, organizator protesta je najveći pritisak vršio na poštu, jer je PTT sistem neophodno kontrolisati za organizaciju svih događaja i zbivanja, posebno u uslovima kad na teritoriji nema drugih sistema veza, pa je značaj pošte u svim prilikama, a posebno u vanrednim okolnostima veliki. Ko ima kontrolu nad vezama i sistemom obavještavanja, ima i mogućnost da kontroliše vlast i narod, zbog toga je za Hrvate bilo nedopustivo da je Srbin direktor pošte.

Kako sam bio obaviješten, pred poštom je bilo raspoređeno dosta milicije i jedinica specijalne policije, koje su uspjele da spreče upad mase u zgradu.

Pred poštom su se čule antisrpske parole i izraz mržnje prema srpskom narodu. Nije to bilo samo zbog toga što je Srbin direktor pošte. Ja sam bio jedini Srbin na nekom rukovodećem mjestu u to vrijeme u Duvnu, zato sam i bio jedini Srbin na listi prozvanih rukovodilaca.

Za Hrvate je bilo neprihvatljivo da njihova djeca prvo uče ćirilicu, pa onda latinicu.

Prema radio-prenosu i kasnijim saznanjima, jedna grupa demonstranata bila je uporna u namjeri da uđe u zgradu pošte. Nejasno je zašto je bio toliki pritisak da se nasilno uđe. Možda su organizatori protesta mislili da u pošti mogu naći dokaze o prisluškivanju građana. Teško je pretpostaviti šta je bio glavni razlog. Kad je masa pokušala da uđe u poštu, tada je ispred ulaznih vrata pred masu izašao Radoš Grgo, tad predsjednik SSRN, sa megafonom i obavijestio narod ispred pošte da direktor nije u zgradi.

Situacija pred poštom bila je sve teža i mogućnost da grupa, a možda i masa ljudi uđe u zgradu bila je velika, a to bi izazvalo ogromnu materijalnu štetu na opremi. Da se tako nešto ne bi desilo, policija je donela odluku da to spreči i specijalni vod policije krenuo je u akciju. Kad je vod policije stigao pred SUP, masa se još više razbjesnila i krenula na policiju. Policija se polako povlačila prema zgradi SUP-a, koja je oko sto metara udaljena od zgrade pošte. Kako se policija povlačila, masa naroda se još više ohrabrila, tako je policija vještom varkom bez sukoba pokrenula masu ispred pošte i bez upotrebe sile sprečila upad unutra. Malo je nedostajalo da dođe do sukoba. Kada je masa naroda obaviještena da Milan Karan nije u zgradi, pritisak na poštu se smanjio, pa su se i preostale grupe povukle pred

zgradu SUP-a. Masa ljudi je i pred zgradom SUP-a uzvikivala „i ovde je Karan“, pošto je u SUP-u bio zaposlen Rade Karan kao rukovodilac kriminalističke službe.

Posle kraćeg protesta pred SUP-om, povorka se uputila pred Tvornicu kablova, gdje je nekoliko ljudi držalo govore i narod se uvjerio da je bunker za akcelerator uništen. Tu u krugu Tvornice kablova pjevale su se razne nacionalističke pjesme i ponavljani su zahtjevi sa mitinga. Kada se očekivao kraj protesta, posljednji govornik je sa govornice pozvao sve hrvatske intelektualce da se skupe u zgradu DPO-a radi daljeg dogovora o realizaciji podnesenih zahtjeva i aktivnosti hrvatskog naroda u Duvnu. Sva ova dešavanja teško je opisati riječima. Danima su sredstva informisanja sa prostora cijele tadašnje SFRJ prenosila i opisivala događanja u Duvnu. Emitovani su mnogi snimci sa skupa na raznim TV kanalima i u mnogim štampanim medijima opisivana dešavanja. Jedni su osuđivali događaje, a posebno one koji su nosili nacionalističke poruke i podgrejavali mržnju i netoleranciju. Neki mediji sa hrvatskim predznakom podržavali su zbivanja, ili u najmanju ruku nisu komentarisali. Muslimanski mediji su osudili nacionalističke ispade i poruke sa nacionalističkim obilježjima.

Narod se polako razilazio, a grupe su obavljale svoj zadatak. Tada su u zgradi DPO-a pocijepana i razbijena sva obilježja države, a na zgradi je istaknuta zastava Hrvatske, kao znak početka djelovanja nove vlasti, kao i propisa, zakona, novca, grba i svih drugih obilježja Republike Hrvatske.

Oko osam sati uveče po mene su u Vrdoljakov stan došla dva policajca da me prevezu u Duvno. Tad sam bio siguran da je policija bila upoznata sa mojim boravkom u Livnu. Policija me je dovezla u Duvno do stana. Idućeg dana sam primijetio da u blizini zgrade, sa pogledom na moj ulaz, stoje policijska kola. Vjerovatno sam i ja bio jedan od obezbjeđivanih građana.

Na sastanku hrvatskih intelektualaca u zgradi DPO-a, tog dana razriješen je dalje aktivnosti odbor za miting, koji je bio formalno zadužen za protest tog dana. Od intelektualaca je formirana nova grupa, koja će voditi dalju brigu o ispunjavanju zahtijeva građana. Sve je trebalo završiti do Uskrsa, kada u zemlju ponovo dolaze građani koji rade u inostranstvu. Rukovodstvo protesta koje je poslije mitinga izabrano u zgradi DPO-a, nakon izbora i pobjede HDZ-a bilo je nosilac nove vlasti u opštini i u HDZ-u, a to su: Tokić Mijo, kasnije predsjednik SO i HDZ, ljekari: Perić Josip, Šarac Ivan, Bagarić Ivan i Brajko Marija, svi zaposleni u Domu zdravlja u Duvnu.

Navedena grupa do izbora postaje glavna opozicija vlasti, koja postaje sve labavija i popustljivija. Za predsjednika opštine izabran je, prije izbora, od strane postojeće skupštine, Milan Šimić iz sela Šuice, dotadašnji direktor DI „Šuica“, koji podržava sve zaključke sa mitinga i zajedno sa predsjednikom IO Mirkom Anićem, koji je takođe prozivan na mitingu, uspijeva da umiri strasti i dobije povjerenje opozicije. Njih dvojica zajedno sa pripadnicima opozicione grupe rade na realizaciji protestnih zahtjeva. Predsjednik SSRN Radoš Grgo iz sela Raško Polje, profesor marksizma, još za vrijeme trajanja mitinga stavio se na stranu mitingaša podnosilaca zahtjeva. Sindikalni i omladinski organi ne primjećuju se u ovim zbivanjima.

Predsjednik OKSK-a Matić Tomo, dobio se utisak, bio je jedini Hrvat protivnik demokratije ulice i nastojao je da se sve u vezi sa zahtjevima sa protesta, bez pritisaka i ucjena, riješi u odgovarajućoj proceduri u opštinskim organima vlasti. Načelnik SUP-a Ivančić Jozo, po prirodi miran a za mnoge ekstremne Hrvate nepodoban za rješavanje bezbjednosnih problema jer je već dugo rukovodilac u vlasti, u tim uslovima ne pokušava, niti može, da preduzme neke korake u zaštiti države i vlasti i pokrene mjere kažnjavanja izgrednika, koji su razbijali imovinu, rušili simbole države i izazivali nacionalističku i vjersku netrpeljivost. Priveden je manji broj ljudi na informativni razgovor i sve se na tome završilo.

Situacija u Duvnu se postepeno smiruje, gastarbajteri polako odlaze za Zapadnu Evropu, najavljujući ponovno okupljanje za Uskrs, kada će provjeriti šta je od njihovih zahtjeva realizovano. Većina prozvanih na mitinzima dala je ostavke, neki su smijenjeni, a mali broj je uspio da se još neko vrijeme zadrži na funkcijama. Ja sam podnio ostavku, jer za dalji ostanak na tom mjestu nije bilo uslova. Sa svih strana vršeni su svakodnevni pritisci na zaposlene, a posebno dostavljače i radnike na održavanju telefonske mreže – da je nedopustivo da ne mogu da smjene direktora i neka ih je sramota što imaju za direktora Srbina itd.

Događanja u Duvnu intenzivno su pratili jugoslovenski mediji. O njima su različito obavještavali i pisali mediji iz Hrvatske, BiH i Srbije. Mediji u BiH pretežno su osuđivali događanja u Duvnu. Sukobi između predstavnika protesta, lokalne te republičke vlasti prenjeli su se u organe vlasti. Počela je politička i medijska interpretacija događaja u Duvnu.

Povodom svih zbivanja u Duvnu oglasili su se republički organi i organi DPO-a. Događaji u Duvnu bili su i na dnevnom redu republičke skupštine, organa vlasti i društvenopolitičkih organa, na republičkoj konferenciji SSRN, koja je održana 12. januara 1990. Dešavanja u Duvnu osudili su Nijaz Duraković, predsjednik CK BiH, Muhamed Bešić, republički sekretar za unutrašnje poslove, kao i predsjednica SSRN gospođa Edina Rašidović, Jure Galić (SUBNOR) i mnogi drugi. Kritikovano je skandiranje mase „Srbi, selite se“ itd. Jure Galić je govorio o ličnom iskustvu iz 1941. i 1942, kada su „hrvatski nacionalisti ustaše spremali realizaciju programa likvidacije ćirilice, ali i Srba“, u govoru je spominjao ustaške noževe, jame i krv. Muhamed Bešić je, između ostalog, rekao da su prave namjere organizatora protesta bile srušiti opštinsko rukovodstvo, napasti Savez komunista i demolirati njihove prostorije. Kako je istakao, da nije bili prisutnog odreda RSUP-a, zgrada policije bila bi napadnuta, zgrada pošte potpuno uništena, a direktoru pošte je tražena glava, te se ne zna kako bi se protest završio.

Na sjednici RK SSRN, održanoj 12. januara 1990. godine, zaključke društvenopolitičkih organa opštine Duvno, koji su doneseni na sjednici Skupštine opštine 11. januara 1990, prenio je predstavnik opštine Duvno Pranjić Blaž, koji je bio dugogodišnji politički radnik i rukovodilac u opštinskim organima i preduzećima i

spadao je među najiskusnije političare u Duvnu. Pranjić je odgovorio na neke optužbe i nastojao da nađe mjeru za kritike i samo kritike, kao i da utiče na skup da situacija nadalje ne talasa i da ubijedi druge političare da prihvate realnost. Pored stavova opštinskih organa, iznio je i svoje lično iskustvo, zapažanja i utiske vezane za proteste.

Raznolikost izvještavanja jugoslovenskih medija o situaciji u Duvnu uzela je maha. Beogradski NIN je objavio nekoliko članaka pod raznim naslovima, kao što je „Duvno – bure baruta“, „Nacizam u ime kralja Tomislava“, „Horor šovinizma“... Splitska „Slobodna Dalmacija“ štampala je tekst „A-bomba u Duvnu“. Tako je Duvno u tom periodu bilo na vrhu medijskog interesovanja i različitih interpretacija događaja, što je odslikavalo stanje u društvu u tom periodu i situaciju koja je bila preteča svih drugih budućih dešavanja i rata.

O događanjima u Duvnu, između ostalih, raspravljao je Odbor za unutrašnju politiku Skupštine Jugoslavije na sjednici održanoj 13. februara 1990. godine, na kojoj je usvojena informacija SSUP o događajima u Duvnu, Splitu, Novoj Pazovi i Cankarovom domu.

Vremenom se bura oko mitinga stišava, a zahtjevi se polako ostvaruju. Program za proizvodnju specijalnih kablova pomoću „famoznog akceleratora“ odlazi u istoriju. Goran Pranjić daje ostavku na mjesto tehničkog direktora u Tvornici kablova. Za načelnika SUP-a dolazi Ivan Ćosić umjesto Joze Ivančića. Ostali prozvani ostaju na svojim funkcijama, koje zadržavaju do novih izbora i nove vlasti. Neki od prozvanih ostaju na tim funkcijama do početka rata, dok se neki biraju i u ratne štabove nove opštinske vlasti, u kojima nove mlade snage imaju vlast i prije izbora.

U skladu sa zahtevima sa mitinga, u Duvnu se sprovodi referendum za promjenu imena grada i opštine u Tomislavgrad. Referendum prolazi velikom većinom glasova. Srbi ne izlaze na taj referendum jer smatraju da je to pitanje o kojem treba da odlučuju Hrvati. Srbima ne smeta nikakvo ime grada, a najmanje Tomislavgrad, kako je grad nazvan 1928, kad se rodio sin kralja Aleksandra Tomislav. Tada je kralj udovoljio zahtjevu Hrvata iz Duvna, koji su podnijeli 1925. godine, da Duvno promjeni ime u Tomislavgrad. To ime grada može da se tumači kako kome odgovara.

Na osnovu rezultata referenduma, podnosi se zahtjev republičkoj skupštini za donošenje odluke o izmjeni i dopuni Zakona o nazivima opština i gradova u BiH. Skupština BiH, u starom sazivu, prije izbora, udovoljava zahtjevu iz Duvna da taj grad i opština promjene ime u Tomislavgrad.

Dalja zbivanja u cijeloj SFRJ reflektuju se i na zbivanja u Duvnu. Politička kretanja u Duvnu preteča su svih dešavanja u BiH, a događaji u BiH odvijaju se uporedo sa onima u Hrvatskoj i Sloveniji. Sve je veći uticaj predstavnika HDZ-a iz Hrvatske u opštinskoj skupštini, a sve više slabi uticaj postojeće vlasti, koja nastoji da se sve više dodvori novim snagama kako bi zaslužila neke pozicije i u novim odnosima.

Skupština opštine donosi načela koja uvode nove kriterijume u odlučivanju. Donose se odluke o izmjeni naziva ulica i značajnih institucija i objekata.

Novim odlukama brišu se svi nazivi ulica, ustanova, udruženja... koji su ime dobili po nekom komunisti, antifašisti; briše se sve što asocira na komunizam, socijalizam, AVNOJ, NOB i druge tekovine antifašističke borbe. Sprovode se odluke skupštine o izmjeni naziva ulica, vrši se atak na spomenike NOB-a, neki se i uklanjaju, kao što su biste narodnog heroja Boriše Kovačevića i prvoboraca Derviša Nemića i Franice Mašića. U Duvnu nestaju tragovi antifašističke borbe, nema više tragova postojanja partizanskog groblja iza zgrade opštine. Te nazive zamjenjuju imena poznatih hrvatskih književnika, vladara i drugih hrvatskih istorijskih ličnosti.

U javnim nastupima bilo je veličanja ustaštva, pjevanja ustaških pjesama, nošenja simbola, ali u službenim nastupima toga nije bilo, valjda su procijenili da za to još nije došlo vrijeme.

Na osnovu dešavanja tokom 1990. godine, novi izbori u Duvnu biće samo formalnost, jer su novi kadrovi iz stranke HDZ vlast preuzeli još prije izbora i formiranja HDZ-a u BiH.

Za nove snage veličanje ustaštva predstavljalo je faktor homogenizacije hrvatskog naroda, što se, nažalost, kasnije i potvrdilo. Nije se moglo ni zamisliti da će jedna grupa ljudi u kratkom vremenu uspjeti da mobiliše skoro cio hrvatski narod kako bi realizovala svoje ciljeve i nametnula svoju ideologiju i idole koji su 50 godina proglašavani zlikovcima i fašistima. Da li je to stvarno toliko godina tinjalo u narodu, da je trebalo samo malo vjetra da razbukta plamen mržnje i nastavi s realizacijom planova o NDH koji su ostali nerealizovani, kao što je plan čiste Hrvatske, u kojoj su uvijek vidjeli i Zapadnu Hercegovinu.

Možda su na to uticale i istorijske činjenice, prema kojima su Hrvati Duvna u prošlom ratu bili u malom broju na strani partizana, a mnogi koji su bili u ustašama na kraju rata stradali su u povlačenju prema Zapadnoj Evropi, bježeći ispred partizana.

Uporedo sa stvaranjem i jačanjem stranaka u Hrvatskoj, formiraju se stranke sa nacionalnim predznakom i u BiH, pa i u Duvnu, skoro sa istim nazivima, i kao stranke ćerke stranaka u Hrvatskoj, a kasnije i stranke-ćerke stranaka Srba (SDS i SPO), koje se i zvanično prijavljuju i registruju kod nadležnih organa u BiH.

Nacionalne stranke u BiH prave koalicione sporazume sa osnovnim i zajedničkim programom, da skinu SK sa vlasti, a poslije će da se dogovaraju o novom sistemu.

Poslije raspada SKJ dolazi do promjena ustava u svim republikama, uvodi se višepartijski sistem. U Hrvatskoj je Sabor usvojio amandmane na ustav Republike Hrvatske 14. februara 1990. i tako je uveden višestranački parlamentarni sistem.

Među prvim strankama u Hrvatskoj (6. januara 1990) formirana je Hrvatska demokratska zajednica (HDZ), za njenog predsjednika izabran je Franjo Tuđman. HDZ je prvi krenuo u izbornu kampanju. Program i predizborna kampanja ove stranke počivali su na rasturanju SFRJ i stvaranju nezavisne Hrvatske, koja se, prema ocjeni

stranke, mogla stvoriti samo rušenjem SFRJ. Njihova procjena bila je da je komunizmu došao kraj i da će pod parolom rušenja tog režima, uz podršku Vatikana i Njemačke, a zatim i ostalih zapadnih sila, dobiti simpatije i pomoć za ostvarivanje plana stvaranja nezavisne Hrvatske, što se na kraju i obistinilo.

U svim republikama vrlo je „živa“ politička aktivnost. Formiraju se stranke. Kreće se u predizbornu kampanju. Bosna i Hercegovina ide putem ostalih republika, u njoj se prvo formira muslimanska stranka SDA (krajem maja 1990), koja nema nacionalnog predznaka (u to vrijeme nije bilo zakonskih mogućnosti da stranke u BiH imaju takav predznak), zatim Srpska demokratska stranka u julu 1990. i posljednja je osnovana HDZ BiH. Ova stranka djelovala je već od početka godine, kao ogranak HDZ-a iz Hrvatske. HDZ je u BiH imao svoje osnivačke odbore po Zapadnoj Hercegovini od februara 1990. godine.

Na isti dan kad je održana Osnivačka skupština HDZ-a u Hrvatskoj, u Novoj Pazovi u Srbiji osnovana je stranka Srpska narodna obnova. Obe stranke su u programu imale nacionalnu politiku i među prvima su u narodu stvarale nacionalno, a često i nacionalističko raspoloženje.

U Duvnu se formiraju opštinski odbori hrvatskih i muslimanskih stranaka. Sve predizborne aktivnosti u BiH prati politička nestabilnost u Hrvatskoj, u kojoj je već 22. aprila 1990. održan prvi krug višestranačkih izbora, a 6. maja drugi krug. Na vlast u Hrvatskoj dolaze oni isti ljudi koji su bili nosioci MASPOK-a 1971. godine, koji su se i tada borili za program ustaške vlasti iz 1941, za samostalnu NDH. Dolaskom nove vlasti Srbi se smjenjuju i otpuštaju sa posla. Traži se da iskažu lojalnost Hrvatskoj, kao što je i Pavelić zahtijevao 1941. godine. Dozvoljava se povratak preživjelih ustaša. Ustaša Ivo Rojinac odlikovan je i postavljen za konzula u Argentini. Zabranjuje se upotreba ćirilice, uvode se termini i riječi koji su važili u NDH: stožer, bojnik, postrojba, satnik, satnija, zdrug, novačenje i druge. Službena valuta postaje kuna, ista kao za vrijeme NDH. U decembru 1990. godine usvaja se novi ustav Hrvatske, u kom se Srbima oduzima status konstitutivnog naroda i postaju nacionalna manjina. Pokreće se akcija razoružavanja opština u kojima su Srbi većina, što za posljedicu ima pobunu Srba i „balvan revoluciju“. U proljeće 1991. godine Hrvati napadaju Srbe i dolazi do oružanih sukoba. Krajem ljeta hrvatska vojska napada kasarne JNA. Tako je Hrvatska krenula da progoni Srbe.

O dešavanjima u Hrvatskoj u tom periodu prvi ministar policije u Tuđmanovoj Hrvatskoj Josip Boljkovac napisao je pokajničku knjigu „Istina mora van“, u kojoj konstatuje: „Nije Jugoslavije napala Hrvatsku, već je Hrvatska napala Jugoslaviju.“

Sva ta zbivanja u Hrvatskoj imaju odjeka u cijeloj Hercegovini, pa tako i u Duvnu.

Iz Knina je 18. maja 1991. stigla vijest da je predsjednik te opštine proglasio ratno stanje. Među Srbima nastaje komešanje i javlja se prvi veći strah. Srbi se pribojavaju da ne dođe do sukoba, koji može izazvati žrtve kod hrvatskih vojnika i

policajaca, među kojima ima dosta Hrvata iz Duvna, pa je moguća odmazda i osveta nad Srbima u Duvnu. Zbog takve situacije neki Srbi bježe iz Duvna. Žene i djeca sklanjaju se van duvanjske opštine, u Srbiju ili u mjesta sa srpskom većinom. Tih dana u školama nema mnogo srpske djece, što i kod Hrvata stvara strah, jer misle da Srbi nešto više znaju o mogućoj akciji JNA, pa sve skupa stvara jednu čudnu i tešku situaciju za sve stanovnike u Duvnu, iako se sukobi ne vode na njegovoj teritoriji. To je bilo prvo bježanje Srba, a ono će se kasnije ponavljati nekoliko puta. Nakon par dana, djeca se ponovo vraćaju u školu i na razne načine pravdaju izostanak, ali su prosvetni radnici znali prave razloge odsustva.

Savez komunista i Socijalistički savez radnog naroda promijenili su ime u stranku SDP. Poslije izmjena Zakona o političkim strankama omogućava se registracija stranaka koje u svom nazivu imaju nacionalni predznak. Srbi su formirali Srpsku demokratsku stranku (SDS) 12. jula 1990. godine. HDZ je odmah po formiranju u Hrvatskoj imao jak uticaj na politička kretanja u BiH. HDZ je u BiH formiran 18. avgusta 1990. i za njegovog predsjednika izabran je ljekar Davor Perinović. Ubrzo je smijenjen sa te funkcije, 7. septembra iste godine. Osnovni razlog za njegovu smjenu bio je taj što su Hrvati saznali da je porijeklom Srbin. Pronašli su njegovu krštenicu i dokaz da je kršten u pravoslavnoj crkvi, što je bio dovoljan razlog za smjenu sa mjesta predsjednika HDZ u BiH. Za predsjednika stranke HDZ poslije Perunovića izabran je Stjepan Kljujić. U jesen 1990. godine formirane su i druge stranke sa nacionalnim predznakom, kao što su MBO, HSS, Stranka za BiH itd.

Predizborne aktivnosti u BiH odvijaju se prema očekivanjima. U Duvnu, sad već Tomislavgradu, već su poznate stranke i njihova rukovodstva, koja posredno i neposredno već upravljaju opštinom prije izbora, a to su čelnici HDZ.

U Bosni i Hercegovini još je sve neizvjesno i procjenjuje se da se sve nacionalne stranke, iako sa suprotnim programima, u kojima svaka protežira nacionalni interes naroda koji zastupa, udružuju da zajedničkim snagama sruše komunističku vlast. Taj problem u Duvnu ne postoji, jer je vlast već srušena i prije izbora, a rezultati izbora su već izvjesni, tako da su sve aktivnosti usmjerene na rušenje vlasti na republičkom nivou.

Zbog interesa rušenja vlasti stvara se koalicija nacionalnih stranaka. Zbog te koalicije smanjuju se nacionalna prepucavanja, smiruju se nacionalne strasti. Srbi iz Tomislavgrada priželjkuju da se na nivou svih stranaka izgradi tolerancija i da se stvore uslovi za normalan život i suživot.

Mnogi članovi SK ne potpisuju pristupnicu SDP-u, koja je sljedbenik SK i SSRN, a mnogi bivši članovi SK pristupaju novim nacionalnim strankama ili postaju pasivni, stranački se ne angažuju.

Na konvenciji stranke SDP pojavljuje se mali broj članova koji su bili članovi SK, na skup dolaze pretežno Muslimani, Srbi i nekoliko Hrvata, i to većinom ljudi stariji od 45 godina. Na tom skupu, na kom je birano novo rukovodstvo, vidjelo se da je

stanje u SDP-u u Tomislavgradu loše, da mnogi ljudi koji su godinama vodili tu organizaciju iz redova Hrvata nisu došli ni na izbornu skupštinu. Poslije tog sastanka ja sam odlučio da ne podnosim pristupnicu za članstvo u SDP jer to nije ono što sam očekivao. Zaključio sam da ukoliko mi Srbi budemo većina u SDP-u, a drugi koji su s tom partijom u Duvnu vladali desetinama godina istupe ili se ne prijave za članstvo i ne budu članovi partije sledbenika SK, stvoriće se utisak da je SK uvijek bio samo srpska i djelimično muslimanska partija. Na samom skupu, a i posle njega bilo mi je jasno da SK, a sad SDP nestaje u Duvnu, to jest već je nestao.

Dosta je Srba bilo učlanjeno u SKJ, većina od rane mladosti maltene. Mnogi Srbi su u NOB dali živote za slobodu naroda, koju je predvodio SKJ. Mi Srbi iz Duvna ako bismo i pristupili nekoj stranci, bilo bi to, logično, SDP-u. Međutim, kad smo vidjeli sastav i broj ljudi na konvenciji, odmah smo shvatili da moramo biti oprezni i da nema potrebe da se opredjeljujemo za bilo koju stranku.

U predizbornoj aktivnosti SDP je jedva uspjeo da ispuni uslove da izađe na izbore, jer je trebalo da se predloži 50 kandidata koji bi pristali da budu na listi SDP-a za opštinsku skupštinu, a za republički parlament, tj. za vijeće opština SDP nije ni podnosio listu. Srbi u Duvnu tokom predizbornih aktivnosti nisu se oglašavali i nisu organizovano učestvovali ni na kakvim skupovima. Bilo je inicijativa, koje su dolazile i od strane stranaka sa hrvatskim i muslimanskim predznakom, sa prijedlogom da Srbi u Duvnu formiraju odbor bilo koje srpske stranke. Odbili smo sve. Bili smo svjesni da nemamo potrebe da se organizujemo u politički život niti da se priključimo bilo kojoj stranci ili partiji. Stranačko djelovanje Srbima ne može da stvori bolji položaj i formiranje organizacije bilo koje od političkih stranaka vremenom bi moglo napraviti više štete nego koristi. Procijenili smo da je situacija za Srbe, a vjerovatno i za sve narode koji su manjina u bilo kojoj opštini dosta ozbiljna i složena.

Mi smo se svake nedelje ili praznika sastajali u selu Rašćani. Mjesto sastanka bila je prodavnica u Mandinu Selu, smještena u bivšem Zadružnom domu.

U prodavnici je zaposlen bio Važić Jovo Jovan iz sela Rašćana. Pred prodavnicom su se ljudi družili, zabavljali, ali i komentarisali događanja i iznosili mišljenja šta da radimo, kako da se ponašamo u datim okolnostima. Bilo je tu raznih ideja i predloga šta da se čini u slučaju rata, koji smo već osjećali, ali smo skoro svi još gajili nadu da do njega neće doći. Većina ideja odnosila se na to kako se u slučaju rata izvući iz Duvna prema selu Ravnom, za koje smo bili sigurni da neće pasti u ruke hrvatskoj vojsci. To selo bilo je jedino mjesto u koje su Srbi iz sela ispod planine Ljubuše mogli da dođu a da ne prolaze pored ili kroz selo u kom je većinsko stanovništvo hrvatske nacionalnosti. Druga tema bila je politička aktivnost, formiranje stranaka, kako da glasamo i slično. Bilo je tu i drugih razgovora, ali ova dva su preovladavala.

Sve je veća zategnutost između vođa političkih stranaka, komplikuje se položaj nacionalnih manjina na cijeloj teritoriji BiH. Ta okupljanja su sve više bila debatni klub, a sve manje igra, zabava i druženje. Tu su se vodili razgovori o političkim zbivanjima i kako na njih reagovati. Da bismo se nekako organizovali i bili jedinstveni u stavovima, većina se složila da se ne osniva nikakav ogranak nijedne stranke i da ne treba da se bavimo politikom – ne baviti se politikom i to je bila politika. Kasnije se ispostavilo da je to za Srbe u Duvnu bila najispravnija odluka. Pretpostavljali smo da postoji mogućnost da poslije izbora dođe do sukoba interesa nacionalnih stranaka, a posebno imajući u vidu činjenice da se u Hrvatskoj sve više zaoštrava odnos između HDZ i SDS.

U Hrvatskoj su od 22. aprila do 6. maja održani parlamentarni izbori, na kojima je pobijedio HDZ.

Znali smo da Srbe neko mora da predstavlja i razgovara sa Hrvatima i ostalima o postizbornim aktivnostima i planovima, kao i da održava kontakte sa strankama u Tomislavgradu i sa srpskim strankama na nivou BiH, to jest sa predstavnicima naroda kom pripadamo. Na jednom nedeljnom okupljanju u selu Rašćanima dogovoreno je da se odredi nekoliko ljudi koji bi u ime Srba u Tomislavgradu održavali kontakte koji budu neophodni i da se o svim tim kontaktima i eventualnim dogovorima međusobno informišemo. Određena grupa imala je i zadatak da prati zbivanja, po potrebi organizuje sastanke radi dogovora o situacijama za koje se procjeni da je neophodno. Grupu koja će pratiti i informisati ljude o stanju u opštini i po potrebi ostvarivati vezu sa predstavnicima srpskog naroda u BiH činili su: Važić Božo, Andrijašević Bogoljub, Karan Rade Milan i Karan Milana Slobodan.

U Kupresu je u proljeće 1990. zakazana osnivačka skupština SDS. Mi smo bili prisutni na tom skupu, na kome je bilo dosta Hrvata iz Duvna i iz sela Šuica. Na osnivačkoj skupštini u Kupresu, gdje je istovremeno bila i promocija SDS BiH, skupilo se dosta svijeta. Bio je prisutan i Radovan Karadžić i još neki članovi iz rukovodstva stranke. Prije početka programa rada skupa, na bini su bila predviđena mesta za članove izvršnih organa SDS i članove inicijativnih odbora za formiranje stranaka u susjednim opštinama. Anđelko Marić, koji je bio zadužen da vodi program skupa, pozvao je i predstavnika inicijativnog odbora iz Duvna. Pozvao je mene da predstavljam taj odbor, da kao predstavnik Srba iz Duvna, kao član inicijativnog odbora za formiranje SDS-a u Duvnu zauzmem mjesto na bini predviđeno za rukovodstvo odbora SDS-a. Odbio sam da zauzmem mjesto jer mi još nismo ni razmišljali o toj ideji. Zamolio sam rukovodstvo skupa da se Srbi iz Duvna ne spominju ni u kakvom kontekstu jer je to za nas kontraproduktivno.

Poznavao sam odranije dosta Srba koji su izabrani u vođstvo stranke SDS u Kupresu, upoznali smo se preko sporta, to jest kao predstavnici fudbalskih klubova Kupres i Budućnost, sa njima sam organizovao prijateljske i kup-utakmice ova dva kluba.

Na kraju skupa pročitano je pismo podrške sa okupljanja u Kupresu Srbima u Kninu, koji su već bili u političkom ratu sa Hrvatima u Hrvatskoj. Govornik je u pismu naveo koje su organizacije SDS-a dale podršku skupu u Kupresu, između ostalih, pročitao je i da je podršku pružio inicijativni odbor SDS-a iz Duvna. Bio sam iznenađen i šokiran, kako može to da se iznese kad nas niko nije konsultovao, mi smo rekli da nismo osnovali nikakav odbor. Odmah sam tražio da se naše ime precrta prije nego što se pismo podrške preda novinarima. Poslije skupa pozvali su me iz organizacionog odbora da prisustvujem ručku u hotelu „Kupres“. Tako ja malo-pomalo, opet sve više radi dobijanja nekih informacija o stanju u zemlji i političkim kretanjima, dođoh na neki način u politiku i u situaciju da ne znam šta je pametno da se radi. Shvatio sam da moram da hodam kao po žici, da pazim da ne prevagnem ni na jednu stranu.

U ljeto 1990. godine, poslije formiranja nacionalnih stranaka u BiH, a prije izbora u BiH, Opštinski odbor SSRN i SUBNOR-a, opština Tomislavgrad, daju saglasnost da se organizuje vađenje kostiju iz zajedničke grobnice koja se nalazila na Borovom polju, u kojoj su bili ostaci oko 200 Srba iz sela Vukovskog, koje su ustaše između 5. i 6. avgusta 1941. godine odvele, pobile i zakopale u Borovom polju, gdje je zločin i počinjen. Grobnica se nalazi nekoliko kilometara od sela Šuica prema Livnu.

Nikada nismo saznali kako se do te odluke o vađenju kostiju iz masovne grobnice na Borovom polju došlo, ali pretpostavlja se da su se o tome dogovorili SDS i HDZ iz Kupresa, jer su stradali Srbi iz kupreških sela, a teritorija na kojoj je učinjen zločin i gdje se nalazila masovna grobnica bila je područje opštine Duvno.

Otkopavanje jame i vađenje kostiju počelo je 24. avgusta 1990. godine. To je bilo prvo vađenje kostiju iz jama i iz masovnih grobnica žrtava srpskog naroda na prostorima Hercegovine. Vađenje kostiju i njihovo pokopavanje, odnosno sahranu organizovala je opština Kupres i selo Vukovsko u vrijeme dok je vlast još bila komunistička.

Nije jasno zašto je vlast čekala 50 godina da bi odobrila da se iskopaju i sahrane ljudi koji su na zločinački način mučeni i ubijeni samo zato što su bili Srbi. Vađenje i sahrana posmrtnih ostataka kod dosta Hrvata izazivali su podozrenje, neodobravanje i negodovanje.

Kompletna organizacija vađenja, prenos i sahrana posmrtnih ostataka bili su pod budnim okom svih državnih organizacija BiH i stranaka koje su se počele pripremati za prve višestranačke izbore. Vađenje kostiju u Borovu polju dešavalo se u jeku predizborne aktivnosti u BiH.

Prenos i sahrana posmrtnih ostataka organizovani su 25. avgusta 1990. godine. Tog dana bilo je toplo, pravi ljetni dan. Povorka sa preko 200 posmrtnih ostataka, izvađenih iz masovne grobnice, krenula je oko 10 časova sa Borova polja prema selu Vukovsko.

Tužna i duga kolona polako se kretala ka selu Vukovsku i crkvi, pored koje su napravljeni spomenik i kosturnica, u koju su sahranjene žrtve sa Borova polja.

Sahrani kostiju u selu Vukovsku prisustvovalo je dosta Srba iz Tomislavgrada, kao i mnogih Srba iz svih krajeva tadašnje Jugoslavije, a najviše iz Vojvodine, gdje je kolonizirano mnogo kupreških Srba koji su preživjeli Drugi svjetski rat i čiji se najmiliji sahranjuju poslije 50 godina.

Sahrana i pomen žrtvama monstruoznog zločina iz 1941. godine mnogim Srbima koji su bili prisutni tog dana i bili u toj koloni ostaće dugo u sjećanju. Tuga za najmilijima, mnogi su poslije pola vijeka sahranjivali roditelje, braću, sestre, djedove i bake. Izmiješali su se osjećaji žala i bola sa osjećajem sreće što su dočekali da poslije 50 godina sahrane svoje najmilije po svojim vjerskim pravilima i običajima.

Prenos kostiju i početak sahrane tekao je u najboljem redu i svi su očekivali da će to biti dostojanstven oproštaj od žrtava ustaških zločina. Povorka je stigla u selo Vukovsko oko 12 časova, od Borovog polja predvodili su je pravoslavni sveštenici sa svom ikonografijom i po pravilima Crkve. Posmrtni ostaci su najpre uneseni u crkvu, gdje su održane molitve, opela i drugi obredi, a potom su preneseni do kosturnice koja se nalazila oko 50 metara od crkve. Pored kosturnice bila je montirana bina sa ozvučenjem, gdje su sveštenici nastavili da po crkvenim pravilima služe službu božiju za pokoj duša žrtava koje se sahranjuju.

Kad su obavili negdje oko polovine obreda, iz šume se čula galama, iza krivine puta koji kroz šumu vodi od Kupresa prema selu Vukovsku pojavi se kolona ljudi sa zastavama i transparentima SPO i četničkim znamenjima, a na čelu kolone predsjednik stranke Vuk Drašković.

Mnogi Srbi su za njega znali, prvo kao za pisca, a zatim kao za jednog od političara koji je među prvima digao barjak nacionalizma i zajedno sa predstavnicima nacionalista drugih naroda zapalio vatru nacionalizma, koja je zahvatila cijelu zemlju i pomutila nacionalnu svijest. On se u to vrijeme nekoliko mjeseci pojavljivao u štampi i na televiziji kao jedan od prvih srpskih nacionalista i jedan od pretendenata za lidera srpskog naroda.

Mnogi su u prvi mah pomislili kako je to dobar gest jednog političara da prisustvuje činu sahrane žrtava čije je muke opisivao u svojim romanima.

Najviše pristalica i svoje uporište u BiH SPO je imao u malom gradiću Šipovu. Pristalice SPO-a koje su pratile svog predsjednika, noseći zastave SPO-a i druge različitih boja s raznim simbolima, bučno su skandirale: „Vuče, Vuče, hoćemo Vuka“, kao da su došli na neki politički skup, a ne na sahranu koju služi preko 10 sveštenika. Vuk Drašković, koji je predvodio kolonu, mnogi su ga prvi put tad vidili uživo, izgledao je čudno, sa dugom, neurednom i znojavom kosom i bradom, po ljetnoj sparini, ličio je na nekog pustinjskog sužnja, oko njega visoki momci sa bradama još su više uticali da izgleda bjednije. Vuk je, ne mareći za vjerski obred koji je u toku ni sveštenike, prišao bini, položio vijenac na prvi kovčeg i odmah se popeo na binu, ne obazirući se na sveštenike koji su služili opelo, u namjeri da drži govor. Organizatori su, shvatajući šta se dešava, ugasili ozvučenje, isključili struju, ali Vuk je pokušao da bez ozvučenja drži govor. Kad je shvatio da je to bez željenog efekta, sišao je sa bine i sa svojom svitom, uz razne psovke i viku, napustio mjesto parastosa i molitve.

Vuk Drašković sa pristalicama, sa stranačkim zastavama i drugim obilježjima na sahrani kostiju u Vukovskom, Kupres, koje su izvađene iz masovne grobnice u Borovu polju 1991. godine

Organizatori su ponovo uključili ozvučenje i sveštenici su nastavili opelo i obred. Ponadali smo se da se ovaj nemili incident završio. Kada se očekivao kraj molitve i spuštanje kostiju u kosturnicu (koje su spuštali potomci žrtava), ponovo su se kroz šumu začule galama i vika Vuka Draškovića i njegovih pristalica, s tim što je ovog puta grupa bila mnogo bučnija i agresivnija. Na čelu kolone ponovo Vuk, koji je izgledao još lošije, jer se pored svega već opisanog sada na njegovom licu pojavio i bijes. Vuk ipak nije odustao od namjere da jednu sahranu žrtava ustaškog zločina iskoristi kao predizborno okupljanje.

U narodu je nastala panika, uplašili su se sukoba, sveštenici su na brzinu završili molitvu, vjerovatno su je malo i skratili, rodbina počinje da gura kovčege u kosturnicu, a mnogi građani se razilaze tako što su ispod sela, preko livada, vozilima počeli da bježe jer je Vukova družina zapriječila put koji vodi kroz šumu prema Kupresu. Sve je to bilo tužno i ružno, a istovremeno je najavljivalo buduća burna događanja, srpsku neslogu i „političku nepismenost“ nekih političara, kao i nacionalnih stranaka koje svu svoju snagu i uspjehe na političkoj sceni vide u isticanju nacionalnog naboja, koji se potpiruje i hrani nacionalizmom i nacionalistima u druga dva naroda u BiH, i u cijeloj zemlji koja je bila na izdisaju.

Ovaj događaj je za mene kao i za sve Srbe iz Duvna bio bolan. Čin vađenja žrtava iz masovnih grobnica i jama bio je ljudski, moralni, to je bila zakasnela obaveza.

Desetinama godina ljudi tragaju za svojim nestalima u ratovima da bi ih sahranili kako dolikuje. Srbi koje su ustaše pobile i u jame bacile pedeset godina su bili u masovnim grobnicama i jamama i znalo se ko je, gdje i kada stradao, kao i ko je to učinio, ali se vađenje posmrtnih ostataka i sahrana nisu obavili. Neki stradali iz tih jama nisu imali preživjele rodbine. Jama i masovne grobnice bile su tabu-tema za sve građane, zarad mira i zajedničkog života svih naroda.

Srbi iz Duvna i duvanjskih sela bačeni su u pet jama. Rijetki su Srbi koji su ikada otišli do tih jama i koji znaju gdje se nalaze. One su zabetonirane, a groblja u selima gdje više nije bilo Srba zapuštena, zarasla u šipraž i drveće. Rijetki su Srbi koji znaju gdje se ta groblja nalaze. Sveštenici nikada nisu išli da osveštaju jame, masovne grobnice ili da posjete groblja u selima gdje Srba više nije bilo.

Vađenje kostiju iz masovne grobnice u Borovu polju i sahranu u zajedničkoj grobnici u Vukovsku shvatili smo kao zakasnelu obavezu, koja je ipak obavljena.

Događaji koji su pratili sahranjivanje žrtava nakon 50 godina obezvredili su sam čin pokopavanja, koji je bio mučan i bolan. Bolesni umovi su zarad svoje borbe za vlast, ne birajući mjesto ni vrijeme, sahranu iskoristili za političku promociju.

Ono što se zbilo na sahrani Srba stradalih 1941. godine otvorilo je nama Srbima iz Duvna nove vidike i shvatili smo da neki političari, kao što je Vuk, ne biraju

mjesto ni razlog okupljanja, pa ni čin sahrane da zloupotrebe u promociju svoje borbe za vlast. Iz navedenih razloga Srbi iz Duvna nisu se angažovali niti su organizovali vađenje kostiju iz jama u koje su bačeni Srbi sa područja Duvanjskog polja, nadajući se da će to moći da se obavi u mirnijim vremenima, u kojima neće biti predizbornih i nacionalnih naboja. Nažalost, ta vremena nikada neće doći, jer Srba koji bi to trebalo da urade na tim prostorima više nema.

BiH je najugroženija republika što se tiče nacionalnih sučeljavanja. Svaki incident na nacionalnoj osnovi zaoštravao je i trovao odnose, evocirao uspomene na prošli rat, u kome su se desili veliki zločini, što je dizalo tenzije i do želje za osvetom.

Između stranaka se vodila borba za kontrolom radio-televizije i štampe. Na RTV i u dnevnoj štampi u BiH sve se više kritikuje nacionalistička politika nekih stranaka i njihovih vođa. Najviše kritika upućuje se na račun nosilaca nacionalizma – Tuđmana, Draškovića i Rupela, koji se smatraju prvim političarima koji su „obnovili“ rane koje još nisu bile ni zacijeljene od prethodnog rata. Otvorili su Pandorinu kutiju i ponovo je počeo proces raspirivanja nacionalizma. Dobro se sjećam kada je dnevni list „Oslobođenje“ preko cijele naslovne strane u crnoj boji objavio Tuđmanovu, Draškovićevu i Rupelovu siluetu s leđa. Tu sliku nikad nisam zaboravio; poslije se stvorilo mnogo nacionalista, da spisak ne bi mogao stati na sve stranice tog lista, koji je izlazio na velikom formatu i na dosta strana.

Osniva se više stranaka u BiH sa nacionalnim predznakom u sva tri naroda, koje dominiraju u glasnosti i propagandi. Stranke lijevo orijentisane, bez nacionalnog predznaka, svakim danom sve se manje primjećuju, svjesne su da gube vlast i poziciju i da ništa ne mogu da učine da zaustave taj trend i spreče razaranje preko 50 godina mukom sticanog međunacionalnog povjerenja. U novim nacionalnim strankama regrutuje se dosta ljudi koji nemaju mnogo obrazovanja, a nisu ni previše sposobni. Predizborna aktivnost u BiH se zahuktava, na sve strane vrvi od obećanja o ulasku u blagostanje. Prema istraživanjima agencija i novinara, nacionalnim strankama rejting stalno raste, a onima koje baštine prethodne, socijalističke tekovine naglo opada.

Hrvatske stranke u Duvnu i mnogi Hrvati zameraju duvanjskim Srbima što ne organizuju neku svoju stranku, nudeći im za to pomoć i sve što je potrebno. Međutim, naš stav je jasan, za osnivanjem stranke nema nikakve potrebe, jer sa 380 do 400 glasova i sa oko 570 stanovnika nema osnova da se pravi bilo kakva organizacija, a posebno ne sa nacionalnim predznakom.

Pred izbore zakazane za 18. novembar 1990. analiziramo naš položaj od uspostavljanja nove vlasti na opštinskom nivou. Kako sam već naveo, nova vlast je već bila preuzela sve funkcije, trebalo je samo da formalno to ovjeri i na izborima. Mi smo zauzeli jasan stav, čineći 1,8% ukupnog stanovništva Srbi ne mogu uticati na formiranje vlasti, niti mogu biti bilo kakva opozicija i u tim okolnostima mora i treba

da se prihvati svaka vlast, koja će biti i uvijek je bila sastavljena od Hrvata, bez obzira koje političke opcije vladaju. Stav je bio jasan, ako vlast bude dobra i odgovara hrvatskom narodu, u demokratskim uslovima vladanja mora da odgovara i Srbima, bar smo se tome nadali.

Prema ustavu BiH, koji je važio u tom periodu, u svakoj opštini gde živi jedan od naroda, bez obzira na njegovu brojnost, taj narod mora da ima bar jednog predstavnika u vlasti. Problem organizatora izbora i predstavnika većinskog hrvatskog naroda bio je kako napraviti izborne liste i na kojoj izbornoj listi omogućiti da bar jedan Srbin ispuni uslov za ulazak u Skupštinu opštine kako se izbori ne bi ponavljali, jer bi se morali ponavljati sve dok se ne ispuni navedeni uslov.

Odbornici su se birali po redosledu sa liste, pa je bilo jedino rešenje da se predstavnik Srba nađe na listi SDP-a na drugoj poziciji, pošto je predsjednik stranke Hrvat, pa je logično da je on prvi na listi.

Mi Srbi smo se dogovorili da svi koji možemo treba da izađemo na izbore i da na republičkom nivou glasamo za predstavnika SDS-a, a da ne glasamo ni za jednu listu za opštinsku skupštinu. Shvatili smo da ne treba da glasamo za opciju koja nema pristalica u drugim narodima u Tomislavgradu, a posebno među Hrvatima koji čine preko 90% stanovništva.

Prateći na televiziji većinu predizbornih skupova stranaka u BiH, vidjeli smo da stranke sa nacionalnim predznakom u predizbornoj retorici veličaju svoj narod i ukazuju na opasnost i ugroženost od drugog naroda. Na tim predizbornim skupovima primijećeno je, kroz govore i parole, da se stvara koalicija Hrvata i Muslimana protiv Srba. Posebno je na tu koaliciju ukazao predizborni skup HDZ-a u Banjaluci, na kom su istaknute i u čvor povezane hrvatska i muslimanska zastava – pošto s njima nije bilo srpske, bila je to jasna poruka da je koalicija protiv Srba već stvorena. Poslije tog skupa Srbi i oni koji su sa podozrenjem gledali na nacionalne stranke promijenili su mišljenje i opredelili se da glasaju za nacionalnu stranku. Do tog skupa, SDS je u anketama i procjenama analitičara i agencija za ispitivanje javnog mnenja imao dva do tri procenta pristalica. Poslije skupa HDZ-a u Banjaluci i vezivanja hrvatske i muslimanske zastave u čvor, SDS je u kratkom vremenu dostigao visok rejting jer su mnogi Srbi shvatili da se stvara antisrpska koalicija i većina Srba je promijenila mišljenje o SDS-u.

Za mnoge Srbe taj čin u Banjaluci bio je početak nemira i netrpeljivosti, ako ne i rata. Srbi u Tomislavgradu bojali su se mogućih svađa i sukoba koji mogu da se dese na nacionalnoj osnovi kad nacionalne stranke osvoje vlast. Zbog takve situacije odlučili smo da na republičkim izborima glasamo kao i naši sugrađani Hrvati i Muslimani, to jest za predstavnike svog naroda, što je bilo najlogičnije i najispravnije.

Odziv Srba u Duvnu na izborima koji su održani 18. novembra 1990. godine bio je veliki, a isto tako SDS je osvojio visok procenat glasova.

U Duvnu za opštinsku skupštinu pobjeđuje HDZ, koji dobija 43 mandata od ukupno 50, dok SDA dobija pet, a SDP samo dva.

Tako se realizovao plan rušenja vlasti koja je vladala oko 45 godina i potvrdio dolazak na vlast i na republičkom nivou tri nacionalne stranke, a na opštinskom HDZ formalno potvrđuje vladavinu koju je već početkom godine osvojio na ulicama Duvna.

OD IZBORA DO POČETKA RATA 1992. GODINE

Postizborna godina u Bosni i Hercegovini bila je godina nove vlasti, državnih i lokalnih funkcionera. Koalicioni sporazum je bez većih problema potpisan, cilj je ostvaren, komunisti više ne vladaju.

Poslije izbora izvršen je popis stanovništva. Na popisu u BiH bilo je 43,7% Bošnjaka, 31,3% Srba, 17,3% Hrvata i ostalih 7,7%.

Dolaskom na vlast HDZ-a u Duvnu se nastavlja aktivnost na ostvarenju programa koji je ta stranka zagovarala u predizbornoj kampanji.

Prva aktivnost nove vlasti bilo je mobilisanje i slanje duvanjskih mladića u formacije MUP-a Republike Hrvatske, kasnije Zbora narodne garde (ZNG). Na stotine hrvatskih momaka oblači uniforme MUP-a i ZNG-a u Hrvatskoj, a jedan dio dobrovoljno učestvuje u akciji jedinica HOS-a u Hrvatskoj.

Situacija u Hrvatskoj svakim danom sve se više zaoštrava, sukobi su sve češći. Ratno stanje otuda prenosi se na odnose u BiH i Srbi i Hrvati u BiH sa strepnjom i neizvjesnošću prate zbivanja u Hrvatskoj.

U Hrvatskoj sukobi kulminiraju, dolazi i do prvih žrtava. Dana 31. marta 1991. godine, u sukobu na Plitvicama poginuo je policajac Josip Jović, rodom iz susjedne opštine Posušje. Vijest o pogibiji policajca u Plitvicama više je uznemirio Srbe nego Hrvate u Duvnu. Srbi u strahu od sukoba i odmazde ponovo sklanjaju djecu iz Duvna, opet ista priča, poslije dva, tri dana smirivanja ponovo se srpska djeca i žene vraćaju kući.

Duvno i cijela Zapadna Hercegovina zaokupirani su stanjem u Hrvatskoj. Ali i u Bosni i Hercegovini sve je više nesporazuma.

SFRJ se raspada, njeni organi ne funkcionišu. Predsjedništvo većinom glasova odbija da za predsjednika Predsjedništva izabere Stipu Mesića. U Hrvatskoj je održan referendum o otcjepljenju od Jugoslavije. U cijeloj SFRJ vodi se pravi propagandni rat na političkim i ekonomskim frontovima.

Iz Mostara prema Kupresu početkom maja 1991. godine krenula je kolona tenkova prema Kupreškoj visoravni. Hrvatski narod Hercegovine kolonu zaustavlja kod Lištice. Tu traju pregovori od 7. do 12. maja. U pregovorima sa vojskom za njeno propuštanje prema Kupresu učestvuju Alija Izetbegović i Franjo Tuđman, koji su uspjeli da ubijede narod da se kolona tenkova i drugih motorizovanih vozila pusti prema Kupresu, jer za otvoreni sukob sa JNA još nisu bili spremni. Kolona prolazi kroz cijelu Hercegovinu i Duvno. Na putu prema Kupresu na sve strane protesti i psovke i najpogrdnije riječi, ali je najviše spomenuta riječ „četnici“. Srbi u Duvnu opet imaju razloga za uznemirenost, zabrinutost i strah.

Slovenija i Hrvatska 25. juna 1991. godine, dakle istog dana proglašavaju potpunu državnu nezavisnost.

U Sloveniji jedinice Teritorijalne odbrane napadaju jedinice i kasarnu JNA. Počinje sukob JNA i Teritorijalne odbrane Slovenije, koji je okončan tragično za JNA – bez borbe je poginulo dosta vojnika, taj poraz vojske u Sloveniji, Hrvatskoj i BiH Muslimani i Hrvati slave kao prvu veliku pobjedu na vojnom polju protiv „moćne“ JNA.

Dobro se sjećam tog dana. Sjedim u kancelariji u pošti, kad se odjednom začu vriska, galama, slavlje po hodnicima i u šalter-sali. Izađem, vidim da svi gledaju televiziju, vidi se kako se vojnici JNA podignutih ruku, s bijelim zastavama, predaju TO Slovenije. Ta scena predaje i poniženja koje doživljavaju vojnici JNA bila je tužna. Teško je povjerovati da je ta silna vojska koju su neki analitičari smatrali četvrtom vojnom silom Evrope doživjela takvo poniženje od TO Slovenije. Vojska je zatvorena u kasarne i predstavljala je metu ekstremista, kao glineni golubovi. Vojska koja je u istim kasarnama boravila preko 70 godina smatra se agresorskom i bez ispaljenog metka doživljava stradanje i poniženje.

Takav fijasko vojske u Sloveniji u hrvatskom dijelu stanovništva procijenjen je kao znak da je ta vojska, koja se smatrala nekom silom, u stvari slaba i neefikasna i da ona neće biti snaga koja može sprečiti raspad države.

Sudbina JNA u Sloveniji ponavlja se i u Hrvatskoj. Vojska je ponovo zarobljena u kasarnama, a njeni pripadnici su ponižavani, maltretirani, prećeno im je i ubistvom. Jedan dio vojske uspijeva da se oslobodi, dok se sukobi sve više zaoštravaju. Sa nevjericom se posmatraju i analiziraju poniženja i stradanja vojnika JNA. Isti scenario, blokada vojske u kasarnama u Hrvatskoj kao i u Sloveniji. Propagandna mašinerija u Hrvatskoj i Sloveniji, potpomognuta sa Zapada, JNA optužuje za agresiju, ali položaji i situacija u kojoj se nalazi demantuju te tvrdnje. Međutim, propaganda je čudo, a posebno ako je podupiru zapadne sile.

Sve više naoružanja stiže u Tomislavgrad i dijeli se hrvatskom narodu. Jedan dio dolazi sa ratišta u Hrvatskoj, jedan dio nabavlja se putem šverca naoružanja koji se većinom odvija preko HOS-a. Hrvati organizuju sakupljanje novca za nabavku naoružanja i vojne opreme, koje se obavlja, najvjerovatnije, preko hrvatskog ministarstva odbrane ili drugih vojnih struktura. U Duvnu se počinju sprovoditi zakoni Republike Hrvatske, kao da BiH više ne postoji. Postepeno se uvodi hrvatski novac i platni promet počinje da se odvija i preko hrvatskih banaka. Iz Hrvatske je prebačena na područje Zapadne Hercegovine velika količina dinara, koji je u Hrvatskoj prestao da bude sredstvo plaćanja, a u BiH je još uvek bio važeća valuta i uključen u platni promet SFRJ. Za dinare se kupuju devize, izmiruju obaveze prema dobavljačima van područja Hercegovine, a jedan dio novca kao gotovina prenosi se na druge teritorije pod hrvatskom kontrolom. Tako se preko platnog prometa u BiH prebacuje u Srbiju. Velika količina dinara koji su šleperima stigli iz Hrvatske preko

SDK usmjeravaju se na žiro račune radnih organizacija, koje za taj novac nabavljaju robu sa područja gdje je dinar još sredstvo plaćanja, pogotovu u Srbiji.

Na teritoriji opštine početkom proljeća 1991. godine počinju da se održavaju vojne vježbe jedinica TO. Na te vježbe, prema vojnom rasporedu, pozivaju se i Srbi, koji su u rezervnom sastavu milicije i drugih vojnih jedinica TO. Srbi se odazivaju na vojne pozive. Hrvatski organi su Srbima na jasan način dali do znanja da na tim vježbama nisu dobrodošli i da bi bilo dobro da se više na te pozive ne odazivaju.

Pozive su slali sa pretpostavkom da se Srbi na njih neće odazvati, pa će imati osnova da ih i za to optuže, za nepoštovanje vojne obaveze i slično. Poslije neprijatnih događaja, Srbi su prestali da se odazivaju na vojne vježbe. Prisustvo Srba bilo je neprijatno za obe strane. Jasno je bilo da se sve vježbe organizuju radi osposobljavanja za sukobe dva naroda, koji su već počeli u Hrvatskoj, a u BiH samo što nisu.

U sekretarijatu za NO i TO dolazi do izmjene kadrova, svi Srbi (njih trojica) penzionisani su, kao i Muslimani. Muslimani koji ne ispunjavaju uslove za penziju otpuštaju se kao tehnološki višak. Vrše se promene na nekim rukovodećim funkcijama u organima vlasti, kao što je Sekretarijat za narodnu odbranu.

Dolazi i do promjene predsjednika Izvršnog odbora Skupštine opštine.

U ljeto 1991. godine predsjednici republika pregovaraju, putuju iz jedne u drugu državu, ali bez postignutog dogovora. Sve vodi ka raspadu Jugoslavije, koja je zapravo već počela da se raspada, ali se još ne zna kako će se sve završiti – sve je izvesnije da će se to dogoditi ratom.

Svako selo u Bosni organizuje svoju policiju i straže. Stranke formiraju svoje vojne formacije, narodu se dijeli oružje po nacionalnoj pripadnosti. JNA u Hrvatskoj interveniše u ulozi „mirotvoraca – plavih šljemova“ i stvara tampon-zonu između zaraćenih strana.

Situacija u Duvnu više zavisi od stanja u Hrvatskoj nego u Bosni i Hercegovini. Hrvati počinju da obavljaju pripreme i obučavaju jedinice za, kako je vrijeme odmicalo, sve izgledniji rat. U Bukovici i drugim selima u kojima postoje uslovi formiraju se kampovi za obuku specijalnih jedinica hrvatske vojske. Za glavnog zapovjednika u kampu angažuje se Miljenko Filipović, rodom iz sela Crvenice, koji je, kako se pričalo, kao emigrant dosta godina bio u Legiji stranaca. U narodu se govorilo o ljudima koji su došli u Duvno i stali na čelo vojnih formacija i kampova za obuku vojske.

Najviše se spominjalo ime Miljenka Filipovića i braće Glasnovića, koji su već veličani kao veliki ratnici. Te priče su se kasnije potvrdile i u većini slučajeva su bile istinite.

Filipović je već učestvovao u vojnim aktivnostima tokom priprema vojske u Hrvatskoj. Bio je komandant vojne jedinice 1. hrvatski gardijski zdrug. U specijalne jedinice hrvatske vojske, kao i kod drugih naroda, regrutuju se pretežno najekstremniji i fizički najspremniji momci, sa dobrim psihičkim i fizičkim predispozicijama.

Formirani su i kampovi za obuku jedinica HOS-a u selu Grabovica i još nekim selima. Stav rukovodstva HDZ-a je da se mobilišu svi privredni resursi i ljudski potencijali za eventualni rat za stvaranje NDH, u koji bi trebalo da se uključi i Zapadna Hercegovina.

Za komandanta HOS-a na teritoriji Duvna postavljen je Ivan Mamić zvani Pepić iz sela Blažuja, koji je u jedinicama HOS-a već ratovao u Hrvatskoj.

Oružje TO Duvna (Tomislavgrada) JNA je prije rata povukla iz skladišta, što je u Tomislavgradu izazvalo negodovanje i proteste: nove vlasti nisu mogle da oproste starom opštinskom rukovodstvu to što su dozvolili da se vojna oprema TO oduzme i odnese iz Duvna.

U Duvnu je BiH već prestala da postoji. Za državne praznike na državne objekte stavlja se hrvatska zastava. U narodu sve više raste antisrpsko raspoloženje, rat u Hrvatskoj uzima maha, u narodu rastu strah i zebnja zbog mogućih i sve izvjesnijih ratnih sukoba.

Uporedo sa vojnim osposobljavanjem za eventualni rasplet, zahuktava se propagandni rat. On se vodi između sva tri naroda. U BiH je počeo mitingom 1990. i nakon toga blaćenje Srba i izmišljanje raznih laži nije prestajalo. Poturaju se dezinformacije. Plasira se lažna informacija kojom se tvrdi da će se u Duvnu za pravoslavnu Gospojinu 1989. održati veliki crkveni zbor na kome će se, navodno, odati pošta žrtvama rata, a u stvari će se taj skup iskoristiti da se na područje Duvna ubace diverzanti, teroristi, četnici i drugi Srbi, sa ciljem da izvrše napad na Duvno i naprave masakr nad hrvatskim narodom. Tu izmišljenu akciju nazvali su „krvava svadba“. Proturena je, između drugih, i informacija da su se u nekim selima sa područja Kazaginca i Grabovice (jugozapadno od Duvna prema Splitu) pojavili šešeljovci i četnici, da prete i da pripremaju akciju izvršenja zločina nad hrvatskim narodom. Takve priče imaju odjek u narodu i pored toga što takva konstrukcija informacije nije imala nikakvog osnova, jer u tom dijelu opštine nema Srba i nijedno selo se ne graniči sa bilo kojim srpskim naseljem koje bi moglo poslužiti kao podrška i logistika. Ipak, te priče stalno povećavaju tenzije, i što više i što češće se laži distribuiraju, narod u njih počinje da vjeruje i postepeno se mijenja odnos prema Srbima, koji polako prelazi u mržnju.

Tvorci stvaranja atmosfere straha, mržnje i haosa nastoje da dalje izmišljaju lažne informacije koje će uznemiriti javnost i sve više stvarati mržnju prema srpskom narodu. Tako je izmišljena priča u kojoj se tvrdi da su Srbi potpisali peticiju povodom svoje ugroženosti u Duvnu, a kao nosioci organizacije potpisivanja te peticije navedeno je nekoliko Srba koji su bili na nekim rukovodećim radnim mjestima i imali dobar položaj u društvu – koji uopšte nemaju razlog za takve poteze. Te priče su dalje povećavale utisak da su Srbi protiv Hrvata, protiv njihovog mišljenja i aktivnosti na stvaranju demokratije i države Hrvatske. I te dezinformacije kod Hrvata stvaraju nevjericu i osudu, kao i još veću odbojnost prema Srbima.

Teško je i zamisliti koje se sve priče izmišljaju. Jedna stravična i nezamisliva ideja, a kamoli da se realizuje. Takva propaganda imala je za cilj da širi strah kod Hrvata, što danje implicira povećanje mržnje prema Srbima. Izmišljaju se i drugi događaji. Jedna od najmisterioznijih izmišljenih priča jeste tvrdnja da je policija kod Srbina Mije Bošnjaka Mite pronašla opasne otrove, koje je planirao da ubaci u duvanjski vodovod i tako otruje Hrvate u Duvnu. Kakva izmišljotina, koja nema nikakvog razumnog osnova da se u nju povjeruje, kao da otrov u vodovodu može prepoznati ko su Hrvati, a ko drugi narodi, kao da taj otrov ne bi bio opasan i za Muslimane i Srbe, koji piju tu istu vodu.

Satanizacija Srba se nastavlja na sve moguće načine. U sredstvima informisanja svakim danom sve više ima naslova i tekstova u kojima je sve najgore o Srbima. Predsjednik Srbije Slobodan Milošević je u skoro svim novinama opisivan najružnijim imenima. Njegov lik se nalazio u mnogim karikaturama, sa asocijacijom na razne životinje i negativne ličnosti iz istorije, i to je bio jedan način satanizacije Srba.

Vlast sve više gubi kontrolu nad situacijom i nije se ni trudila da zaustavi taj trend povećanja političke nestabilnosti. Svaki pokušaj da se bar zaustavi rast mržnje i osjećaj ugroženosti bilo kojeg naroda izazvao bi još veću strast kod programera, režisera i izvođača propagande kojom se stvara raspoloženje za rušenje, najpre komunizma.

Sva negiranja izmišljenih priča i informacija i od strane političkih organizacija i organa vlasti – nisu imala odjeka u javnosti.

Demantiji nisu dali rezultate, ponovila se ona narodna – jedna laž jednom izgovorena teško se može demantijem izbrisati, laž ponovljena više puta dobija snagu istine.

Muslimani su, takođe, zabrinuti i sa podozrenjem i strahom posmatraju sve što se dešava u drugim republikama, a posebno u BiH. Oni još nisu imali stav, nisu definisali svoju poziciju ni izabrali stranu. Još nisu mogli da se opredijele u kom pravcu će voditi svoju nacionalnu politiku, ali se primjećivalo da je njihova pozicija naklonjena hrvatskim stavovima, jer su osjetili da se u tom pravcu određuju i države koje imaju bitan uticaj na rješavanje situacije u SFRJ. Zbog toga se u BiH sa pažnjom posmatraju burna događanja u Hrvatskoj, Sloveniji i Srbiji.

U selu Cebara 1989. godine hrvatski nacionalisti porušili su ogradu na srpskom groblju i skrnavili spomenik žrtvama ustaškog terora, čije su kosti 1966. godine izvađene iz jame u Brišniku i sahranjene u zajedničku grobnicu na groblju u selu Cebara, odakle su i same žrtve.

Sledbenici ustaške ideologije ni mrtvima nisu davali mira. Od podizanja spomenika, groblje i spomenik žrtvama ustaških zločina stalno su bili meta napada. U svim slučajevima kad bi se odvijali neki protesti, najavljivali skupovi ili kad je procjenom političke i ekonomske situacije bio podignut stepen pripravnosti u zemlji, policija je uvijek obezbjeđivanja to groblje. Sama ova činjenica dovoljno govori o

odnosu hrvatskih nacionalista i ekstremista prema prošlom ratu i zločinima koji su izvršeni nad Srbima.

Srbi su znali za skrnavljenje spomenika i groblja u Cebari, ali nisu reagovali, niti su o tome obavještavali javnost. Ponašali su se kao da ništa o tom događaju ne znaju, sve su trpjeli u želji da sa dalje ne talasaju međunacionalni odnosi i ne pogoršava stanje u Duvnu. Od protesta i negodovanja ne bi bilo koristi i ne bi promijenilo međunacionalne odnose u pozitivnom, samo bi bilo kontraproduktivno.

Uporedo sa antisrpskim raspoloženjem raste i antimuslimansko. U republičkoj skupštini BiH vodi se pravi rat oko mjesta i uloge BiH u novim odnosima na prostorima SFRJ. Svako prihvatanje bilo kakvog sporazuma sa Srbijom za Hrvate je neprihvatljivo.

Muslimansko mijenjanje pozicija od federacije ka konfederaciji i oklijevanje da stupe u otvoren politički i vojni sukob sa Srbima kod Hrvata u Tomislavgradu stvara još veću netrpeljivost prema Muslimanima. Jedan broj njih dobija otkaze i u drugim radnim organizacijama, a ne samo u SUP-u i Narodnoj odbrani.

Hrvati, Srbi i Muslimani iz Tomislavgrada prate stanje odnosa i raspoloženja naroda u Tomislavgradu. On je barometar ukupnog političkog zbivanja u BiH. U Tomislavgradu je formiran jak centar hrvatskog vojnog, informativnog i političkog djelovanja. Preko crkvenih novina „Naša ognjišta“, koje se dvadeset godina izdaju u samostanu u Duvnu, formira se politički ambijent Hrvata u BiH.

Tomislavgrad je reprezentativan uzorak stanja na području BiH, pa čak i Hrvatske. Nijedno političko rješenje (o kojem se još samo formalno vode pregovori, bez izgleda za uspjeh) koje ne predviđa Zapadnu Hercegovinu u Hrvatskoj neće biti prihvaćeno u hrvatskom narodu u Hercegovini. Primjećuje se veliko neslaganje sa stavovima Stjepana Kljujića, koji zastupa probosanski koncept države BiH.

Sukobi u Hrvatskoj stalno donose nove žrtve na obe strane. Među žrtvama ima momaka sa područja opštine Tomislavgrad. Svaki put kad se sahranjuje neki vojnik sa ratišta iz Hrvatske, Srbi u Duvnu strepe od mogućeg napada, odmazde i osvete. Razne vijesti i dezinformacije stalno uznemiruju srpski narod. Zbog tih pretnji i mogućeg napada neki Srbi i dalje svoju djecu, više puta u dva mjeseca po nekoliko dana, prebacuju kod rodbine u Srbiju, ili neko mjesto gdje su Srbi većina. Tako se par puta ponavlja isti slučaj, ponovo poslije nekoliko dana djeca se vraćaju u školu.

Cijela 1991. godina protiče kao godina straha, zebnje, političkih sukoba, raspiruje se međunacionalna mržnja. Sva tri naroda žive u strahu, neizvjesnosti i stalno strepe od mogućih sukoba, istovremeno se nadajući da će se ipak postići dogovor o mirnom rješenju, čiji krajnji ishod neće biti rat.

Jedan dio omladine i mlađih ljudi koji nemaju svakodnevne radne obaveze, nisu zaposleni i ne idu u školu napušta Tomislavgrad i privremeno se sklanja u Srbiju.

Kad Hrvati primete da su neki Srbi odsutni iz Tomislavgrada, odmah krenu priče o odlasku Srba u četnike, šešeljovce, „Bele orlove“ i druge srpske vojne i paravojne formacije. Proturaju se i dezinformacije da Srbi noću na svom groblju u Rašćanima sahranjuju Srbe koji su navodno poginuli u sukobima sa hrvatskom vojskom u Hrvatskoj.

Neki Hrvati radi provjere tih informacija (dezinformacija) noću odlaze na groblje u selu Rašćani da provjere ima li svežih grobova. Na području cijele BiH vodi se pravi propagandni i psihološki rat, stvara se nacionalna mržnja, bez koje režiseri budućih ratnih zbivanja ne mogu ostvariti svoj pakleni plan, a to je – građanski RAT.

U BiH u jesen 1991. rasplamsavaju se sukobi na svim nivoima, u kojima se ne biraju sredstva ni objekti. U parlamentu se vodi bitka oko novog statuta i uređenja BiH. U medijima se bije prava bitka za repetitore, radio i TV stanice, za novine, novinare i urednike. Pored nacionalnih sredstava informisanja, Ante Marković i vlada SRJ formiraju stranku Reformisti i osnivaju televiziju JUTEL.

Srbi u Duvnu u svim tim zbivanjima politički se ne primjećuju, ne učestvuju u vlasti, ne nasjedaju na provokacije, jer bi time svoj položaj dodatno pogoršali.

Poslanici u Skupštini BiH, predstavnici srpskog naroda donose odluku da se u novembru 1991. organizuje referendum za opstanak srpskog naroda u Jugoslaviji. Srbi u Tomislavgradu organizuju izjašnjavanje na zakazanom referendumu. Srbi iz Duvna bili su u dilemi šta da rade, da li da se izjašnjavaju ili ne. Ne odazvati se pozivu takođe je opasno za Srbe u Duvnu, jer se odazivanjem na poziv dokazuje i pripadnost srpskom narodu, a samim izjašnjavanjem nikog ne provociramo, posebno imajući u vidu da većina hrvatskog naroda u Duvnu BiH ne smatra svojom državom i Sarajevo glavnim gradom. Mi smo se odlučili da se izjasnimo na referendumu. Nismo imali mogućnosti da odredimo biračko mjesto, nismo imali formiranu nikakvu političku stranku, pa smo se dogovorili da se upišemo u biračko mjesto Kupres. Komisija za glasanje obilazila je većinu kuća, noseći glasačku kutiju i listiće, i na taj način je obavljeno glasanje.

Materijal sa glasanja dostavljen je u Kupres, gdje je bila centralna izborna komisija za Kupres i Duvno. Od duvanjskih Srba koji su glasali na tom referendumu 95% njih se izjasnilo za ostanak BiH u Jugoslaviji.

Kako je već spomenuto, u Duvno je krajem februara 1992. godine stigao Željko Glasnović. General, takođe pripadnik Legije stranaca, rođen u Zagrebu 14. februara 1954. godine. Postavljen je za zapovjednika odbrane Tomislavgrada 10. aprila 1992. godine, ranjen je na frontu u Kupresu prvih dana rata. Od kraja jula 1992. godine bio je zamjenik zapovjednika brigade „Kralj Tomislav“. Poslije je bio zapovjednik i gardijske brigade HVO, do 19. maja 1995. godine. Željko Glasnović je državljanin Kanade, sa njim je došao i njegov brat blizanac.

Počele su pripreme za rat, naređeno je da se spreme i očiste sva skloništa, podrumi i svi objekti pogodni za sklanjanje stanovništva. Narod ozbiljno prihvata ta

naređenja. Skloništa se čiste, obavljaju se vježbe zamračivanja i pravi se zaštita otvora na podrumima od vreća sa pijeskom i pomoću balvana. Na snazi su noćna zamračivanja i gašenje ulične rasvjete.

Stanovništvo je disciplinovano, svim glasinama se vjeruje, stalno se podgreva netrpeljivost prema Srbima, prenose se razne priče o njihovim zvijerstvima nad Hrvatima u Hrvatskoj. To sve više stvara mržnju prema Srbima. Hrvati se redovno obavještavaju i dobro su informisani, najvjerovatnije da skupove u crkvi koriste za blagovremeno obavještavanje.

Što vrijeme više prolazi, stanje u zemlji postaje sve gore, Hrvati u Duvnu dižu stepen gotovosti na viši nivo. Aktivira se mehanizacija i radna snaga. Sve pripreme odvijaju se u tajnosti. Primećeno je kretanje vozila i opreme u pravcu Vran planine i prema Kupresu. Od radnika u pošti saznajem da je na Vranu u nekim dijelovima šume zabranjena sječa. Ne može se ulaziti i kretati po šumi na dijelu saobraćajnica koje vode prema Prozoru i Jablanici.

Razlog takvih zabrana najvjerovatnije je izgradnja nekih vojnih objekata i proširenje puta prema Prozoru i Jablanici. Kasnije su ti putevi odigrali važnu ulogu u evakuaciji hrvatskog i muslimanskog stanovništva iz srednje Bosne i snabdijevanju stanovništva i vojske u Bosni ratnom tehnikom i hranom. Hrvati su te puteve nazivali „putevi života“.

Često se obavljaju vježbe mobilizacije rezervnog sastava milicije, koji kontroliše saobraćaj i lica. Takvim režimom kontrole u većini slučajeva obuhvaćeni su Srbi i Muslimani. Svakog dana prilikom odlaska na posao i u povratku, tokom kretanja i danju i noću, nailazi se na kontrole i pretres vozila, sa uperenim automatskim puškama prema licima koja se kontrolišu.

Kod Srba to dodatno podiže strah i zato neki počinju da se iseljavaju. U 1991. godini odselilo se preko 15 porodica, i to: iz sela Rašćana tri, Tomislavgrada osam, Eminova Sela i Lipe po dve porodice. Većinom su odlazili oni koje su stanove i kuće počeli graditi 1972. godine, za vreme MASPOK-a, pripremajući se za ono što je trebalo da se desi tada, ali to počinje da se dešava sad, sa zakašnjenjem od preko 20 godina. Kuće po Srbiji su tad građene kao privremeni smeštaj u slučaju rata. Nažalost, kad se pomislilo da su tadašnja procjena i shvatanje bili pogrešni i preuveličani, pokazalo se da je namena izgradnje kuća sedamdesetih godina 20. vijeka „ostvarena“ dvadeset godina kasnije.

Nastavljamo nedeljna druženja kod prodavnice Zadružnog doma u Mandinu Selu i razgovaramo šta nam je pametno činiti. Nedeljom dolazi po nekoliko Srba iz grada i drugih sela da bismo se međusobno upoznali sa stanjem u svakom selu i da bismo se posavjetovali šta da radimo u slučaju da počne rat.

Neki smatraju da treba da nabavimo oružje, drugi smatraju da nam oružje nije potrebno jer ukoliko dođe do sukoba, nemamo nikakve šanse da se odbranimo, i da je najbolje da se na vrijeme iselimo da nam se ne bi ponovila 1941. godina. Stariji ljudi koji su preživjeli prethodni rat mišljenja su bili da treba nešto oružja da se

nabavi jer su tvrdili – da je tada u selima koja su stradala bila bar jedna puška, mnogi ne bi završili u jamama bez ikakvog otpora.

Kako se rat približava, kod nas se sve više stvara ubjeđenje da je u slučaju rata najbolje rješenje pobjeći i napustiti rodno mjesto, otići u izbjeglištvo. Znali smo da će biti rata, ali nismo mogli da procijenimo kad će početi, zato niko ne zna kad je vrijeme za bježanje.

Nikada niko nije ni razmišljao o mogućnosti bilo kakvog sukoba i borbe sa Hrvatima, jer to bi bilo ravno samoubistvu. U Duvnu je u to vrijeme bilo oko 80 Srba, muškaraca od 18 do 60 godina, koji su živjeli u nekoliko udaljenih sela i u gradu. Ipak, dosta njih je mislilo da ne bi bilo loše da nekako dođemo do nekog oružja kako bismo mogli da se odbranimo. U slučaju da na vrijeme ne pobjegnemo, da imamo oružje kojim bismo se štitili pri izvlačenju preko planine u selo Ravno, koje je jedini pravac koji nas vodi prema teritoriji gdje su Srbi većina.

U Banjaluci je organizovan sastanak srpskih predstavnika iz opština koje pripadaju regiji Banjaluka, sa dnevnim redom – procjena stanja ugroženosti Srba na tom području. Na taj sastanak pozvani su i predstavnici Srba iz Duvna, iako Duvno nije pripadalo toj regiji. Na tom sastanku, ispred Srba iz Duvna, bili smo Nikola Bilanović i ja.

Bilo je govora o bezbjednosnoj situaciji, kao i o ugroženosti Srba po pojedinim područjima BiH, ali i na čitavoj njenoj teritoriji. Prema procjeni koja je pročitana na skupu, Srbi iz Duvna su u slučaju sukoba najugroženiji. Predstavnici TO Banjaluke posebno su razgovarali sa predstavnicima svake opštine. Tu se pričalo o mogućnosti naoružavanja naroda, jer se JNA pokazala nesigurnom da sačuva mir u zemlji i spreči raspad države. Predstavnici svih opština analizirali su stanje u svojim opštinama. Mi nismo mogli da dajemo nikakvu procjenu o svojoj ugroženosti niti da se izjasnimo o naoružavanju jer nismo znali šta je pametno, nismo ni znali da će ta tema biti predmet razgovora. Na skup smo došli sa željom da čujemo kakva je situacija u drugim opštinama u kojima je procenat Srba znatno veći. Predstavnici TO Banjaluke rekli su da će se povodom našeg slučaja konsultovati, ali da se nadaju da zbog tako malog procenta Srbi u Duvnu ne bi trebalo da budu predmet odmazde i iživljavanja u slučaju rata.

Ja sam o sastanku obaviješten telefonom iz Banjaluke. Nikakve kontakte nisam imao ni sa kim, ali su vjerovatno predstavnici iz Kupresa, koje sam tamo upoznao na osnivanju SDS-a, dali moje ime i broj telefona. Nikola Bilanović i ja smo prvo primljeni kod Voje Kuprešanina, koji se interesovao za stanje Srba u Duvnu i našu procjenu sopstvene ugroženosti.

U toku razgovora sa njim bili smo svjedoci jednog događaja. U tom periodu dešavao se egzodus Srba iz istočne Slavonije. Koliko sam primijetio, u toku je bio pokušaj organizovanja pomoći da se zaustavi stradanje Srba. Neko je tada obavijestio Kuprešanina da Šešelj nudi pomoć da se zaustavi zločin nad Srbima. Kuprešanin je, sjećam se dobro, rekao: „Neka se angažuje i crni đavo, samo da se pomogne ljudima.“

Dana 10. avgusta 1991. godine u selo Rašćane oružje je dovezeno kamionom iz Livna. Iz Drvara su me obavijestili da će nam tog dana stići „humanitarna pomoć“ i da organizujemo istovar. Pretpostavljao sam da je to možda oružje. Kamion je stigao u selo Rašćane u večernjim satima, već je bio mrak. Na kamionu je bilo oružje, koje je istovareno na gomilu usred sela, a kamion je odmah otišao, vozač nije ni izlazio, tako da niko nije znao ko je dovezao oružje. Na gomili je bilo nekoliko sanduka oružja i municije. Bilo je oko 80 cijevi, i to preko 80% pušaka M-48, a ostalo su bili automati, i to poznati ruski dobošari, koji su bili više za muzej nego za upotrebu. Bilo je tri do pet pušaka „papovki“. Nekoliko sanduka municije za puške M-48. Te noći oružje je mogao da uzme ko je hteo, u selu nije bilo mnogo ljudi, pa je naoružanje koje nije odneto skladišteno u napuštenoj kući Marka Karana, koji se odselio u Srbiju. Mnogi su sa godišnjeg odmora u Rašćanima u mjesto u kom žive odnijeli poneku pušku M-48, tandžaru, kao suvenir. Još tada su neki mislili da do sukoba neće doći. Neki su govorili da je puška M-48 dobar karabin za lov.

I kod Hrvata je vladao strah jer je većina smatrala da su Srbi u Duvnu dobro naoružani i da imaju savremeno i ubojito oružje. Osnov za takvo mišljenje bio je taj što su mislili da je oružje donijela JNA helikopterima koji su se ranijih godina često spuštali u Duvanjsko polje ispod sela Rašćana.

Poligon za obuku pilota iz Mostara bilo je Duvanjsko polje. Vojne vježbe helikopterom obavljale su se ranijih godina u Duvanjskom polju, a Hrvati su zbog toga negodovali i protestovali. Helikopteri su se često spuštali u polje ispod sela Rašćana. Kada bi se spuštali ispod ili pored hrvatskih sela bili su napadani i dolazilo je do protesta većinskog hrvatskog stanovništva.

Često spuštanje helikoptera blizu srpskog sela kod Hrvata je još više izazivalo podozrenje i sumnje u planove i namjere letenja. U nekim slučajevima policija je od pilota tražila da se helikopteri više ne spuštaju ispod sela Rašćani na Duvanjsko polje.

Tako rasprostranjene sumnje kod Hrvata da Srbi u Rašćanima posjeduju oružje koje su dobijali od vojske u helikopterima u periodu predratnih zbivanja i provokacija imalo je pozitivne efekte na bezbjednost u selu, jer ekstremisti pojedinačno ni grupno nisu smjeli da upadaju u selo i vrše teror i zastrašivanje Srba.

Kako je vrijeme prolazilo, situacija u BiH postajala je sve zategnutija, međunacionalni odnosi su se sve više zaoštravali, opasnost od pojedinačnih incidenata postajala je sve izvesnija. Srbi u selu Rašćanima, a kasnije i Srbi u drugim sredinama gdje su bili manjina organizuju noćne straže prema mogućnostima i uslovima. Srbi su bili vrlo disciplinovani. Poštovao se dogovor o načinu izviđanja, mjestima sa kojih se vršilo osmatranje i načinu djelovanja u određenim situacijama i slučajevima da neko zlonamjerno ulazi u selo u namjeri da provocira, zastrašuje ili

vrši teror u selu. Dogovoreno je da se ne opali nijedan metak bez nužne odbrane i da se ne odgovara na provokacije.

Kako se 1991. godina bližila kraju, sve više su rasle napetost i ratna psihoza. Incidenata je bilo dosta, provokacija i ispada pojedinaca također. Vojnici u maskirnim uniformama, sa ustaškim obilježjima, pojavljuju se u gradu i na javnim mjestima u Duvnu. Dolaze sa fronta iz Hrvatske ili su vojnici lokalne jedinice TO. Policija više ne nosi kape „titovke“ sa petokrakom, vojska je naoružana automatskim naoružanjem. Na izlazu iz grada pojačana je policijska kontrola, a posebno prema Kupresu.

Mi sve to vidimo i na te pojave se navikavamo. Kad smo prije dvije godine prvi put vidjeli da se hrvatske zastave sa ustaškim grbom nose otvoreno i bez bojazni od vlasti, bilo nas je strah, hvatala nas je panika i u našim glavama smjenjivali su se razni planovi kako da reagujemo i šta da radimo. Bilo je očigledno da je opasnost stigla na naša vrata.

Odnosi u društvu i državi mnogo su zaoštreniji i napetiji i sa znatno većom opasnošću i posljedicama koje se mogu dogoditi nego što je to bilo 1971. godine. Razlog više za strah od najgoreg jeste taj što više nema autoriteta koji može zaustaviti proces koji se zahuktao i koji se sve više približava ratu i raspadu zemlje. Snaga i jedinstvo JNA sve su više slabili. Odziv na pozive za mobilizaciju je slab. Vojsku sve više napuštaju Hrvati, pa potom i Muslimani i drugi narodi. I vojsku je napala bolest nacionalizam, tako da više nema nijedne poluge koja je držala zemlju na okupu.

Sva ta kretanja Srbe zabrinjavaju, i to ne samo zbog toga što se raspada SKJ, što slabi JNA; ona nikad i nije bila jaka, niti je mogla biti u slučaju međunacionalnih sukoba i građanskog rata. Problem raspada SFRJ jeste problem srpskog naroda, koji je u velikom procentu živio u Hrvatskoj i BiH. Srba u Duvnu je toliko malo da je neverovatna pomisao da bi oni koji tu žele da ostanu da žive svojim ponašanjem i bilo kakvim gestom stvorili utisak da su protiv Hrvata u Duvnu i njihovih težnji da postanu dio Hrvatske.

U službenim prostorijama SO, SUP-a, u školama i preduzećima, svugdje je sve više istaknutih hrvatskih zastava se hrvatskim znamenjem. Službeni praznici BiH u Duvnu se ne obilježavaju. Ne primjećuje se ništa što bi govorilo i ukazivalo da je to BiH.

U ljeto 1991. godine Srbi su na teškim iskušenjima, nisu sigurni šta da rade i kako da se ponašaju. Situacija je sve neizvjesnija. Između republika se vode pregovori. Šest predsjednika republika mijenja mjesta pregovora i razgovora, idu iz republike u republiku, ali svi ostaju na istim pozicijama. Svojim izjavama poslije sastanaka samo više rasplamsavaju strasti i izazivaju reakcije, pa su efekti tih sastanaka kontraproduktivni i djeluju na vatru, koja se razbuktava isto kao kad na nju sipaš ulje.

Srbi na području Hercegovine, Livna i Glamoča organizuju vađenje kostiju i iz jama u koje su ustaše bacile Srbe sa tih područja u prethodnom ratu. Srbi nastoje da iz jama, poslije 50 godina, izvade žrtve i po pravoslavnim običajima sahrane ih u zajedničke grobnice i kosturnice širom Hercegovine, Livna i Glamoča.

Mi iz Duvna nismo doneli odluku da izvršimo taj čin vađenja i sahrane posmrtnih ostataka koji se nalaze u jamama po okolnim planinama. Dešavanja prilikom sahrane kostiju u Vukovsku ostavila su loš utisak, pa je i to, pored dosta ozbiljnijih, bio razlog da odustanemo od vađenja kostiju iz jama, jer u tom činu ima dosta političkih primjesa.

Smatrali smo da će za to biti boljih i sigurnijih vremena. To bi organizatori dešavanja, a posebno proustaške pristalice iskoristile za svoju promociju i tim bi se činom naš položaj još više pogoršao, a mogao bi biti i povod za još veću propagandu protiv nas.

Akciju vađenja kostiju iz jame Kamešnice, u koju su bačeni Srbi iz sela Vrila i Prisoja, koju je organizovao SDS iz Livna, pomogli su neki Srbi iz Duvna.

Pored svih provokacija i slučajeva sa nacionalističkim sadržajem, fabrikovanja raznih priča o aktivnosti Srba protiv hrvatskog naroda, defiluje vojska sa obilježjima države Hrvatske, vojnici sa ustaškim znakovima i u crnim uniformama, Srbi ne donose nikakve odluke jer niko nema ideju šta je pametno činiti.

Srbi, iako uplašeni, ostaju na svojim ognjištima i sve se više navikavaju na okolnosti i život u novim uslovima. Jedan od razloga što još ne napuštamo Duvno bio je taj što nije bilo direktnih napada na nas i ugrožavanja života. Nismo otpuštani sa posla, nismo zatvarani, i mnogi su smatrali da pošto nas je toliko malo, ništa im ne smetamo, pa nas u slučaju rata neće dirati.

Prateći dešavanja u Hrvatskoj, saznajemo neke pojedinosti u mjestima gdje su Srbi u manjini, kakav odnos prema njima imaju hrvatska vojska i država. Takvu situaciju imamo u susjednoj Hrvatskoj, u Imotskom. U toj opštini nije bilo sukoba, ali su sa ratišta stizali poginuli vojnici. Zbog poginulih vojnika na frontu širom Hrvatske, kojih je bilo i iz Imotskog, nad Srbima nije vršena odmazda i mogli su slobodno da se kreću. Srbi koji su izbjegli i napustili Imotski prije rata i tokom njega nisu mogli da se vrate i mnogima je imovina uništena.

Bili smo uvereni da će takav odnos, kao prema Srbima u Imotskom, očekivati i nas Srbe u Duvnu. U svim razgovorima spominjali smo slučaj Imotskog i time smo se hrabrili, računajući da mi koji smo ostali nećemo biti predmet odmazde, ubijanja i terorisanja, a ostalo nas je oko 60% (350 od 600) od ukupnog broja Srba koji su živjeli u Duvnu.

Prema popisu stanovništva sa početka 20. vijeka, u Duvnu živi oko 80% hrvatskog naroda. Međutim, Duvno, tad već Tomislavgrad, podjednako pripada Hrvatima, Srbima i Muslimanima, koji u njemu vjekovima žive.

Nikada Srbi, ni u jednom periodu, ni u ratu ni u miru, nisu osporavali pravo većinskih Hrvata da imaju većinu i da na osnovu nje biraju vlast. Ona je uvijek bila hrvatska, pa zbog takvog shvatanja nikad nisu imali ništa protiv vlasti koju većinski narod izabere.

Tako je bilo i poslije posljednjeg rata, kad su Srbi bili na strani pobjednika, a Hrvati na strani poraženih, pa i pored toga, već su na prvim izborima poslije rata Hrvati bili nosioci vlasti.

Sve su to bile činjenice koje su Srbima davale nadu da će Hrvati imati razumijevanje i zaštititi srpski narod da ostane na svojim ognjištima i da živi tu gdje je stoljećima živjeo. Nismo mogli da povjerujemo, iako je sve više bilo znakova da su u vlast ušli proustaški kadrovi, da će nam se desiti ono što nam se desilo.

Nadali smo se da se ne može ponoviti 1941. godina. Ipak su tu prisutna sredstva informisanja, međunarodna zajednica, i Evropa će, i pored toga što ima dosta udjela u stvaranju uslova koji su doveli do sukoba, spriječiti da se Srbima ponovi ono što im se desilo u prošlom ratu.

Sva predratna događanja, provokacije, kretanja vojske i naoružanja prema Šuici, razne antisrpske parole i propaganda nisu bili dovoljan razlog za seobu Srba, za masovno napuštanje ognjišta, iako nas je, što je vrijeme više prolazilo, nada za mogući suživot sa Hrvatima u Duvnu, tad već Tomislavgradu, sve više napuštala.

U želji da spriječimo moguće upade u selo nekih pojedinaca, jer nije bilo naznaka da bi tako nešto mogla vojska ili neka druga organizacija, dogovorili smo se da se u selu Rašćanima oformi noćna straža, koja bi patrolirala iznad sela Rašćana i Bilanovića u Mandinu Selu.

Kako vrijeme prolazi, situacija je sve ozbiljnija, pa se budnost i ozbiljnost ljudi na straži povećava. Vremenom se broj ljudi na straži u selu Rašćani povećava i sve više ljudi koji su porijeklom iz Rašćana, a žive u gradu, dolazi u selo da prenoći, i po potrebi idu i na stražu. Neku vrstu dežurstva Srbi tamo gdje su manjina, a grupisani su u zaseoke organizuju prema mogućnostima.

U selu Rašćanima bilo je najlakše organizovati stražu. Držala su je po dva do tri čovjeka na svakoj strani sela, tako da su bili iznad i imali odličan pogled na cijelo selo i put ispod. Stijene su bile dobar zaklon za osmatranje sela i kretanja vozila iz pravca Duvna prema selima na jugoistoku Duvanjskog polja i obrnuto.

Zadatak ljudi na straži bio je da prate vozila koja se kreću ispod sela i da ako primijete da je neko vozilo krenulo u selo, da ga prate i da vide koja je namjera ljudi u vozilu, a posebno ako se to dešava u kasne sate noću. Dogovor je bio da se i u tim slučajevima ne reaguje ako nije neophodno i ako ljudi i imovina ne budu napadnuti.

Noći prohladne i duge, ali ljudi budno prate šta se dešava na prostoru sela, ispod i oko njega. Rijetko je neko mogao da zaspi na stražarskom mjestu. U Rašćanima je živjelo oko 15 do 20 muškaraca između 18 i 60 godina, ostalo (oko 90 stanovnika) bili su muškarci od preko 60 godina i žene i djeca.

Ljudi na straži u brdu iznad sela, naslonjeni na hladne stijene, zabrinuto posmatraju po mjesečevoj svjetlosti, koja na toj nadmorskoj visini divno obasjava selo, a noću kad je vedro i pun mjesec sve izgleda još ljepše. Ta zaljubljenost u rodno mjesto nagoni ljude da misle o sudbini sela i njegovih stanovnika. Razmišljaju o događajima i sudbinama koju su njihovi preci imali kroz vijekove.

Tužno je bilo saznanje i osjećanje da u Evropi, na Balkanu, na pragu 21. vijeka i 50 godina poslije prethodnog rata (1941–1945), priče o bratstvu i jedinstvu, slozi među narodima, razvoju i perspektivi, sad mora da se jedni drugih plašimo i čuvamo straže da ne bismo postali žrtve međusobnih ubijanja.

Razgovaraju ljudi na noćnoj straži, gdje je bilo i starijih i mlađih generacija, rođenih od 1907. do 1975, na uzvišenjima iznad sela Rašćana, koje se nalazi na 880 metara nadmorske visine i u dužini od 1.500 metara ispod uzvišenja, na obroncima podno planine Ljubuše, koja se kaskadno diže do visine 1.700 metara nadmorske visine.

Ljudi u tim prohladnim jesenjim noćima posmatraju svoje selo, koje je za njih najljepše i najsvjetlije. Sa uzvišenja, odakle se vide sva sela oko Duvanjskog polja, iz kojih se primjećuje odsjaj sijalica koje bliješte u svim selima koja su poput vijenca poređana oko cijelog Duvanjskog polja i u kojima smo preko pola vijeka imali prijatelje, kumove, mnogi i rodbinu – sad sve sa zabrinutošću posmatramo, svjesni da nam odatle prijeti opasnost.

Istovremeno, to je bila prilika da ljudi na noćnim stražama pričaju o generacijama koje su tu živjele, o istoriji sela, ljudima i događajima koje su im prepričavali preci. Stariji ljudi kazuju mlađima priče iz ratova, o zbjegovima, o partizanima i partizankama, o solunskim borcima, zarobljeništvu, logorima, zadrugama, komunistima, kolonizaciji, običajima, slavama, svadbama, sahranama, o sušnim i rodnim godinama, o svemu što se sa koljena na koljeno decenijama prenosilo.

Iz svih tih priča mnogi su shvatili da je istorija tog sela dosta bogata i raznolika, ali se o njoj nije pisalo, ona se prepričavala, više puta i kroz generacije, pa se suština izmijenila, pitanje je bilo šta je istina, a šta ne.

U tim dugim noćima prepričavani su i događaji i doživljaji koji su bili tabu-tema, iz posljednjeg, Drugog svjetskog rata.

Istoriju kakvu ima tako mala zajednica na tim prostorima nemaju mnoge druge veće zajednice. Da na pomolu nije bila opasnost od izbijanja rata, dosta priča i događaja ostalo bi neispričano, a mnogo bi ih bilo zaboravljeno.

Tih hladnih noći na straži najviše se govorilo o događajima iz Prvog i Drugog svjetskog rata, a posebno Drugog. Kroz priče preživjelih mnogi su prvi put saznali o Srbima učesnicima Prvog svjetskog rata, o služenju vojske u austrougarskoj vojsci, o zarobljeništvu u Rusiji, o dobrovoljcima solunskim borcima, o Srbima španskim borcima i o svemu što se pamtilo i prenosilo sa koljena na koljeno.

Mlađi su učili istoriju od starijih, onu koju nisu učili u školi, sve što su stariji upamtili i čuli o prošlosti, imali su priliku da mlađima prenesu, a to ih je motivisalo da se sjete i onog čega se u normalnim uslovima ne bi sjetili.

Ljudi kao da su predosjećali da je to posljednja prilika da se druže i da se o svemu pričaju posljednje priče, da su to poslednji sastanci ljudi toga sela. Nažalost, ti predosjećaji su se pokazali kao tačni.

U tim ispovestima mnogi su tek tad saznali nešto o okolnostima pod kojima je selo Rašćani izbjeglo pokolj i kako su stradali Srbi sela Cebare, Mokronoga, Eminova Sela, Prisoja, Vrila i grada Duvna.

Kroz priče i razgovore obnavljana su sjećanja na doživljaje i razmjenjivana saznanja od prethodnih generacija. Mnogi su tada čuli koliko je generacija Srba živjelo i preživjelo u tom selu Rašćani, kako su se Srbi naselili baš u njemu, ispod kog je najljepši, najravniji i najplodniji dio Duvanjskog polja.

Ovakve priče vođene su i ranijih godina, ali neke teme, kao što je Drugi svjetski rat i zločini nad Srbima, pričane su u strogoj diskreciji i povjerenju.

Nekako u podsvijesti starijih ljudi vlada neko ubjeđenje da se istorija ponavlja. Prema tim pričama, Srbi su svakih 30 do 40 godina doživljavali rat, stradanje, paljenje domova i svaki put su život počinjali iz početka. Stariji ljudi su mislili da će se to desiti i ovoga puta.

Pomislio sam da je nekad i dobro da se pojavi neki strah i neka opasnost pa da se ljudi više generacija približe i razumeju i da stariji prenose svoja sjećanja i saznanja o nečemu što je zajedničko i što ne smije i ne treba da se zaboravi.

Poslije dosta godina, kad sam po knjigama i časopisima tražio istorijske podatke o Srbima iz Duvna, pročitao sam jedan tekst iz lista „Velika Srbija“, koji me podsjetio na te dane tokom straže u selu i koji kazuje dosta o karakteru Srba.

„U vrijeme opšteg srpskog sunovrata sjećanje na masovno stradanje nevinih je zadato, ono je moranje utoliko prije jer su Srbi na starom putu da sva svoja postradanja prepuste zaboravu...

Da tako ne bi bilo, moraju ostati u brazdi svog jezika, svoju nadu temeljiti na krilima svoje vjere, besuzom patnjom kao živu ranu nositi svoje nedužne mučenike, a u njedrima svoje duhovnosti prepoznati i čuvati sve svoje svete. I zato kod mučeničkog srpskog naroda ne završava se sa grobom. Samo tako svaka srpska glava koja raste iz korjena slobodoumlja neće rasti ispod sablje novih zločina nad zločinima u kojem 'slavodobitni' Hrvati svoje zločine opravdavaju, jer mrtvi Srbi ne progovaraju.“(PiŠ)

Dok Srbi strahuju i razmišljaju šta je najpametnije da rade, Hrvati se sve organizovanije pripremaju za rat. Stizalo je sve više i više naoružanja, koje je dijeljeno narodu. Oružje stiže kamionima šleperima zagrebačkih registracija, istovaruje se u skladišta TO i SUP-a. Velike količine pješadijskog oružja stigle su Hrvatima u Duvno poslije pada kasarne i skladišta naoružanja i municije u Pločama.

Iz Njemačke su stigla tri vozila za hitnu pomoć u Domu zdravlja, kao i nekoliko kamiona razne medicinske opreme. U Domu zdravlja podrumske prostorije se renoviraju i opremaju se operacione sale, iako u Duvnu nije postojala hirurgija i nije bilo hirurga. Hrvati šalju neke ljekare na obuku za hirurge u Split.

Skupština BiH 15. oktobra 1991. godine donosi akt o suverenosti Republike BiH. Odluku o suverenosti BiH, mobilizaciji i formiranju vojnih snaga BiH, kao i prekidu slanja regruta i rezervnog sastava vojnika u JNA podržali su SDA i HDZ. Prilikom glasanja o tom aktu u skupštini, Srbi su preglasani.

Na takvo stanje u Skupštini BiH SDS uspostavlja Samostalne autonomne oblasti (SAO) u opštinama u kojima je osvojila vlast, koje su postale nezavisne u odnosu na centralne vlasti BiH. Srpski predstavnici vlasti raspisuju referendum za 9. i 10. novembar 1991. godine, na kojem su Srbi izglasali uspostavljanje samostalne srpske republike u granicama BiH, sa namjerom priključenja ostacima SFRJ. Kao odgovor na potez SDS-a, HDZ BiH je 18. novembra 1991. godine u Grudama proglasio Hrvatsku Zajednicu Herceg–Bosnu (HZHB).

S navedenim odlukama i BiH klizi ka sudbini Jugoslavije. Stanje u cijeloj zemlji na sve strane ključa. Atmosfera ratna i sve ide punom brzinom u tom smjeru.

Krajem 1991. godine, u večernjim i noćnim satima, iz pravca grada prema Vran planini, ispod sela Rašćana primijetili smo da prolazi karavan vojnih vozila, većina su bili kamioni sivomaslinaste boje, ličili su na istočnonjemačke kamione marke IFA, a najvjerovatnije je da su to i bili. Šta su i gdje prevozili, nije se moglo utvrditi. Pristup planini Vran bio je zabranjen, pa se nije smjelo ni kretati u tom pravcu.

U Domu zdravlja nabavljaju se vozila za hitne intervencije. Pune se skladišta „Bosnaprometa“ ratnim rezervama i dobija se utisak da je Duvno važan centar vojne logistike za buduća ratna zbivanja. Na graničnim punktovima u Šuici i Malovanu sve je više incidenata, zarobljavaju se pojedini ljudi, pa se zatim oslobađaju. Vrši se detaljna kontrola vozila i lica sa obe strane.

U pošti u kojoj sam bio zaposlen primijetio sam da se takođe obavljaju pripreme za rat. Popravljaju se induktorske centrale, nabavljaju baterije za induktorske telefone, ispituju se specijalne veze prema SUP-u, opštini i štabu TO. U Duvnu se ozbiljno i organizovano spremaju za rat.

Uporedo sa opremanjem naroda oružjem, hrvatsko rukovodstvo, koristeći medije i sve vrste skupova, ali i kroz druge vidove propagande, naoružava hrvatski narod mržnjom.

Hrvatski vojni komandanti, koji su većinom bili u emigraciji na Zapadu i učestvovali u raznim vojskama Legije stranaca, preuzeli su sve vojne komande, a proglašenjem ratne opasnosti uzeli su i civilnu vlast. Svi su izvršavali njihova naređenja.

Nove vođe znaju da bez ratne propagande, bez naoružavanja naroda ubjeđenjem da je ugrožen nema ostvarenja cilja – to podstrekava mržnju, u mržnji nema razuma, u njoj ljudi gube samokontrolu i razum. Bez razvijene svijesti da se neprijatelj, a posebno u građanskom ratu mora mrzeti – nema izgleda za ratni uspjeh.

Naoružavanje hrvatskog naroda mržnjom prema Srbima kroz istoriju se dešavalo više puta, tragovi tog naoružanja poznati su i trajni, urezani u svijest i onih koji mrze i onih koji su predmet mržnje. Ponovo se oživljava stara i stvara nova mržnja.

Za naoružavanje naroda mržnjom koriste se sva sredstva propagande, televizija, radio, poturaju se dezinformacije i seje strah.

Najbolji pokazatelj koliki je uspjeh postignut u naoružavanju naroda mržnjom prema Srbima video se na kup-utakmici u Duvnu između NK Tomislav iz Duvna i FK Rad iz Beograda, kad su duvanjski Hrvati iskazali neviđenu mržnju prema srpskom narodu. Na toj kup-utakmici, koja je odigrana u jesen 1991. godine, domaći navijači, kad su shvatili da će NK Tomislav doživjeti katastrofalan poraz, napravili su takav atak na igrače Rada kakav nije zabilježen u istoriji sporta ili na bilo kakvom sportskom događaju. Kad su igrači Rada vidjeli da je rulja krenula na teren prema njima, otrčali su u svlačionicu, na kojoj su srećom bila metalna vrata, i zaključali se, a policija i obezbjeđenje su jedva uspjeli da masu navijača onemoguće da provali u svlačionicu i linčuje igrače Rada. Obezbjeđenje je uz pomoć razumnih Hrvata i nekih katoličkih sveštenika uspjelo da igrače i rukovodstvo kluba, među kojima je bio i komentator Milojko Pantić, svojim vozilima prebaci do Bugojna. Autobus „Sanatransa“, koji je dovezao igrače, havarisan je i demoliran pred zgradom SUP-a, gdje je bio parkiran. Taj slučaj vlasti Duvna su pripisale manjoj grupi pojedinaca. Događaj je prošao bez nekih većih medijskih zapažanja i komentara, izuzev srpskih medija, koji su to prikazali istinito i pravedno i dali mu političku dimenziju, koju i zaslužuje.

Dok se u delegatskim klupama republičkog parlamenta vodi politički rat za BiH između Srba i Muslimana, Hrvati u istoj sali statiraju i hrabre Muslimane u tom političkom obračunu, a na terenu se pripremaju za borbu i nadaju se da će Muslimane uspjeti da uvuku na svoju stranu u ratu protiv Srba.

U Hrvatskoj se vodi pravi rat. Situacija tamo ima znatno više uticaja na naš položaj u Duvnu nego stanje u BiH. Zato mi sa većom pažnjom i neizvjesnošću pratimo stanje u Hrvatskoj. Kako se situacija u toj zemlji zaoštrava, tako je i kod nas veći strah. Hrvatska forsira Hrvate u BiH da što prije otvore front protiv Srba kako bi smanjili pritisak na Hrvatsku, koja bi s novim ratnim žarištem imala manji pritisak jer bi se srpska vojska razvukla na novi front. Hrvati ne mogu da krenu u sukob dok se Muslimani ne priklone njihovoj strani.

Nova 1992. godina je stigla, svi žele da bude bolja i da se obezbjedi mir, ali sve pripreme za rat skoro su obavljene, on je na vidiku i u novoj godini će se teško izbjeći. Tako je počela nova 1992. godina.

GRAĐANSKI RAT U BiH 1992. GODINE

POČETAK RATA U DUVNU I BiH 1992. GODINE

Početkom 1992. godine stanje u BiH se na smiruje. Politički odnosi sve su komplikovaniji i zategnutiji. Vodi se propagandni rat i nastavlja raspirivanje mržnje.

Delegati u republičkom parlamentu na čelu sa SDS-om 9. januara 1992. godine proglašavaju Srpsku Republiku Bosnu i Hercegovinu. Krajem januara, tačnije 27, Hrvati formiraju Hrvatsku Zajednicu Srednje Bosne. Poslije političkih odluka, nastanka nacionalnih republika i nacionalnih zajednica, počinje formiranje i vojnih formacija. U Ljubuškom je 3. januara 1992. godine formirana Hrvatska odbrambena snaga (HOS), koja je oružano krilo Hrvatske stranke prava. Pored HOS (Hrvatske oružane snage), formiran je i HVO (Hrvatsko vijeće odbrane), u koji su uključeni simpatizeri i članovi HDZ-a koji su od polovine 1991. godine naoružavani i osposobljavani pod kontrolom i pomoću hrvatske vojske.

U januaru 1992. godine dešavaju se značajni događaji. Dana 13. januara Vatikan prvi priznaje države Hrvatsku i Sloveniju i tako se još jednom potvrđuje koliko veliku ulogu on ima u istorijskim dešavanjima na Balkanu. Prvi put u istoriji desilo se da je Vatikan prvi priznao neku državu. Poslije njega, 15. januara 1992. Sloveniju i Hrvatsku priznaje i Evropska zajednica i tako Jugoslavija i defakto i dejure nestaje sa političke i geografske mape svijeta. Sva ta dešavanja na političkom planu, kao i djelovanje evropskih političara i Vatikana podstiču sukobe i sve se brže kreće ka ratu.

Mržnja sve više zahvata stanovništvo kako hrvatsko, tako i srpsko. Počinje da se izražava i nasiljem. U februaru 1992. godine miniran je moj auto „reno 18“, koji je bio parkiran pored pošte, a u neposrednoj blizini nalazili su se SUP, Splitska banka i benzinska pumpa. U eksplozivnu napravu ručne izrade stavljeni su, pored eksploziva, razni metalni predmeti, ekseri i slično. Mina je eksplodirala, raznela auto i napravila totalnu materijalnu štetu, a pod garažu mog brata takođe je stavljena eksplozivna naprava, ali je pričinjena šteta bila manja. Počinioci tih dijela nisu pronađeni, bolje rečeno nisu ni traženi.

Srbi ne mogu da spreče raspad Jugoslavije, a takva sudbina prijeti i BiH. Srbi i Hrvati u BiH imaju neke zajedničke ciljeve, a to je rasturanje BiH. Tuđman i Milošević, kako se spekulisalo, imaju dogovor o podjeli Bosne. Međutim, raspad Jugoslavije je neminovan, a Muslimani u BiH se bore da BiH ne doživi sudbinu SFRJ i režiseri rata rade na tome da se BiH održi u bilo kom obliku. Svako približavanje Srba i Hrvata se osujeti i onemogući. Svaki sukob Bošnjaka i Hrvata se zaustavi, pomiri i omogući nastavak političke borbe protiv Srba. Približavanje Muslimana Srbima takođe se osujeti i spreči.

Koalicija Hrvata i Muslimana donosi odluku o raspisivanju referenduma za jedinstvenu i suverenu BiH, koji je održan 29. februara i 1. marta 1992. godine. Takva odluka izazvala je negodovanje Hrvata u Zapadnoj Hercegovini, jer je za njih neprihvatljiva svaka varijanta koja ne predviđa Zapadnu Hercegovinu u Hrvatskoj.

Na dan održavanja referenduma, u gradu Duvnu se ne osjeća nikakva izborna atmosfera. Nema nikakve predizborne aktivnosti, nema predreferendumske kampanje, nema sastanaka izbornih komisija, nema plakata, ništa ne podsjeća na bilo kakvo glasanje i niko ne primjećuje da se u Duvnu tog dana održava neka manifestacija ili izbori, sve liči na jedan običan zimski dan.

Iz Zapadne Evrope na glasanje ne dolaze radnici na privremenom radu u inostranstvu, koji su inače masovno dolazili na sve izbore i referendume koji su se održavali u posljednje dvije godine. Prema izvještaju izborne komisije, do 14 sati na referendum je izišlo nešto preko 10% upisanih u biračka spiskove. Ako znamo da u spiskovima ima oko 8% Muslimana, koji su u velikom procentu izišli na glasanje, prema tome, broj Hrvata koji su izašli do 14 časova kretao se oko 3%. Mišljenje Hrvata po kafanama i na ulici o referendumu za suverenu BiH bilo je negativno i neprihvatljivo. Ja sam se tog dana namjerno šetao po gradu i ulazio u dosta gostionica i kafana da bih osjetio referendumsku atmosferu. Razgovarao sam sa dosta Hrvata o glasanju koje je u toku, o jedinstvenoj BiH. Mnogi su sa referendumom pravili šale, kao i sa BiH, sa državom koja se u tom periodu nije ni primjećivala, sva obilježja koja imaju odlike državnosti: novac, zastave, transparenti, zakoni i drugi prepoznatljivi elementi bili su hrvatski – ko bi sa strane došao u Duvno, mislio bi da je došao u Hrvatsku.

Za Hrvate u Duvnu Zagreb je bio glavni grad i to se, po mom ubjeđenju, nikada neće promijeniti.

U popodnevnim satima, u nedjelju 1. marta 1992, pred samo zatvaranje glasačkih mjesta, već je pao mrak, pred Skupštinom opštine primjećujem veću grupu građana koji su, pretpostavljam, došli da glasaju. To je ukazivalo na to da se nešto desilo i da je doneta politička odluka koju je jedan dio Hrvata teška srca prihvatio, ali Hrvati su disciplinovano sprovodili sve političke odluke. Nadali su se da je ta odluka privremenog karaktera i da služi dnevnim potrebama. U tim večernjim i noćnim satima, Hrvati su na „demokratski način“ izišli na glasanje i podržali jedinstvenu Bosnu i Hercegovinu i time sebi oduzeli pravo da ostvare svoj san da budu sastavni dio Nezavisne Države Hrvatske ili da Zapadna Hercegovina bude dio te države. Ipak, i pored odluke u posljednjim trenucima glasanja da se iziđe i da glas za suverenu BiH, nije bilo ni teoretske šanse da se na glasanju pojavi više od 20% Hrvata.

Sutradan, izvještaj o izlaznosti na referendum hrvatskog i muslimanskog naroda za suverenu BiH u Duvnu pokazuje – izašlo 80% građana. Taj izvještaj je sve iznenadio. Obavještenje sredstava informisanja da je u Tomislavgradu izašlo preko

80% glasača i da je velika većina glasala za jedinstvenu BiH primljeno je s nevjericom. Takvi rezultati, sa tako velikim procentom u takvoj predizbornoj aktivnosti nikad se nisu desili ni u jednom periodu komunističke vladavine. Ali svi iz Evrope su izbore ocijenili regularnim i potvrdili da nije bilo incidenata. Incidenata nije moglo ni da bude jer glasanja, maltene, u Duvnu nije ni bilo.

Iz razgovora sa hrvatskim stanovništvom u Tomislavgradu bilo je jasno da je velika većina podržavala Srbe u republičkom parlamentu o diobi BiH. Mnogi Hrvati nisu razumeli stavove svog rukovodstva, ali su smatrali da je to deo politike vlasti, vjerovatno viši politički interesi i da je rukovodstvo procijenilo da u tom momentu ne treba iznositi sve planove i sve karte stavljati na sto. Hrvatima je bio osnovni cilj stvoriti NDH. Da bi se taj plan ostvario, trebalo je koristiti sva raspoloživa sredstva i politiku.

Kroz Zapadnu Hercegovinu defiluje hrvatska vojska sa hrvatskim zastavama i grbovima. U Zapadnoj Hercegovini, Duvnu i Livnu kao sredstvo plaćanja koristi se hrvatski novac – kuna. U pravosuđu se primjenjuju hrvatski zakoni, na državnim i opštinskim institucijama vijore se hrvatske zastave. Muslimanski lideri, koji to sve vide, negiraju da se tako nešto dešava, što zbunjuje Muslimane u Tomislavgradu.

Uporedo sa političkim sukobima u parlamentu BiH, i u drugim državnim forumima i nosiocima vlasti sve strane su u sukobu, to jest sva tri naroda aktivno rade na vojnom osposobljavanju, naoružavanju i organizovanju vojnih formacija svog naroda na prostoru cijele BiH.

Nemilih scena je sve više, po BiH se počinju postavljati barikade. Naoružavanje Srba, Hrvata i Muslimana intenzivira se na području cijele republike. Početkom 1992. godine incidenti se događaju u cijeloj republici, saobraćaj se sprečava barikadama, učestale su kontrole saobraćaja, a sve se to odražava i na stanje u Duvnu. Mi pokušavamo da dođemo do nekog kontakta sa SDS, a posebno sa rukovodstvom Kupresa, Livna i Banjaluke, da bismo imali nekakvu predstavu i procjenu u kom pravcu ide zemlja Bosna, šta da radimo mi koji činimo samo 1,5% stanovništva, od čega je preko 30% već izbjeglo.

Incidenti na granici između Kupresa i Duvna bili su inscenirani. Hrvati postavljaju barikade u selu Rastičevu u Kupresu, gdje su većina, a Srbi u Malovanu, i sve to skupa dodatno podiže tenzije. U tim slučajevima Hrvati u Duvnu signaliziraju uzbune, vrše mobilizaciju i zauzimaju položaje prema Kupresu. Takve vježbe obavljaju dva do tri puta. Bagerima prave tranše i rovove na pravcu Šuica – Zvirnjača – Prozor. Sijeku borovu šumu za izradu tranše i buše put na pravcu Šuica – Kupres za potrebe eventualnog miniranja. Pristiže sve više naoružanja: protivavionskih topova, haubica, bestrzajnih topova, minobacača i dr. Po gradu se sreću vojnici koji su došli sa strane. Svi nose hrvatske uniforme sa svim obilježjima hrvatske države i sa oznakama HOS i HVO. Mobilišu se vojnici rezervisti sa područja opštine Tomislavgrad (Duvno) na duže vrijeme.

Atmosfera je napeta, pripadnici sva tri naroda su uznemireni i uplašeni. Televizija prenosi slike evakuacije i napuštanja tog područja – kako Hrvata, tako i

Srba i Muslimana. Vojnika je po gradu sve manje, što znači da ih je sve više na položajima. U gradu je najviše pripadnika vojne policije, koja je, takođe, obukla maskirne uniforme, naoružana je pješadijskim oružjem dugih cijevi. Sve puteve, mostove i naselja obezbjeđuju vojska i policija.

U Livnu su Srbi takođe veoma uznemireni, govore o kolektivnom iseljavanju i slično. Srbi sve vide, postavljanje eksploziva na svoju imovinu, ustaške uniforme, iseljavanje Srba i Hrvata iz Kupresa i kupreških sela; provokacije i pucanje vatrenim oružjem ispod srpskog sela i naselja sve se češće događaju.

Većina Srba ne zna šta da radi, napustiti domove, zavičaj, grobove, imanja, stoku i ostalu pokretnu i nepokretnu imovinu nije lako. Ostaviti starije stanovništvo na milost i nemilost ustašama još je teže, nije ni humano. U tim okolnostima nemoguće je donijeti pravu odluku.

Širenje propagande protiv Srba i raspirivanje mržnje se nastavlja, sve to Srbima stvara problem, beleženi su i napadi na imovinu, spomenike i groblja, ali ne i na goli život. Srbi nisu dobijali otkaze s posla, nije bilo direktnih nasrtaja na ljude, poneki incident u kafani i napad na imovinu. Svi Srbi su pomno praćeni, propaganda je stalno širila strah od JNA, pa su mnogi Hrvati, vjerovatno, mislili da će Srbe informisati JNA ukoliko bude eventualnih napada na Tomislavgrad. Odnos stanovnika grada se povremeno mijenjao, nekad su komšije i poznanici srdačni, a neki put su Srbe gledali sa podozrenjem. Činilo se da ukoliko prvi komšija ujutro pozdravi Srbina, da će svi Hrvati taj dan biti ljubazni i obrnuto, što je bilo za nevjericu kako se kompletno stanovništvo drži pod kontrolom i kako je informisano i upućeno kako da se ponaša u određenom periodu.

Nema stavova viših državnih organa srpskog naroda i nema dogovora o tome šta da radimo. Došli su teški dani za Srbe u Duvnu. Treba nešto odlučiti, ali niko nema pravu procjenu kakav će odnos prema Srbima u slučaju rata imati Hrvati. Sastajemo se u Rašćanima, gdje su prisutni i predstavnici ostalih sela.

Posljednji sastanak koji smo imali sa predstavnicima SDS u Kupresu održan je na Jovanjdan 20. januara 1992. godine u selu Blagaju. Tom sastanku su, pored predstavnika Srba iz Kupresa, Donjeg Vakufa, Bugojna, Šipova, Viteza i Duvna, prisustvovali i pukovnik Subotić i Stojan Župljanin iz Banjaluke. Na sastanku se jasno vidjelo da su Srbi neorganizovani i da se neodgovorno odnose prema situaciji u kojoj su se našli i prema onome što im se približava. Sve nade se polažu u JNA, koju su svi napustili osim Srba, te je oni s pravom smatraju svojom vojskom i nadaju se da će ona spriječiti ratni sukob u Kupresu.

Na sastanku je predsjednik opštine Kupres Duvnjak Radovan jasno rekao prisutnima da se Srbi iz Kupresa sami ne mogu oduprijeti Hrvatima iz Tomislavgrada, Kupresa i Zapadne Hercegovine, koji se aktivno pripremaju za bitku za Kupres i kojima veliku pomoć pruža hrvatska vojska. Duvnjak je smatrao da se JNA mora izjasniti – koju ulogu ima i da li će Srbima, koji od nje najviše očekuju pomoć, pomoći

da im se ponovo ne dogodi 1941. godina. Duvnjak je postavio nekoliko pitanja na koja je trebalo dati odgovor. Da li će vojska i dalje obavljati funkciju mirovnih snaga i da li će štititi srpski narod koji je ostao jedini u njenim redovima jer su je vojnici drugih naroda već napustili?

Srbi svakim danom strahuju od mogućeg napada i zbog toga moraju znati na šta mogu da računaju i moraju biti u pripravnosti u slučaju napada na Kupres.

Srbi u Duvnu ne mogu da se odluče kako da postupe u tim predratnim danima. Da li da napuste domove, zavičaj, grobove, imanja, stoku i ostalu pokretnu i nepokretnu imovinu, što nimalo nije lako. Ostaviti djedove i bake, roditelje i nemoćno stanovništvo na milost i nemilost ustašama nije humano, nije razumno, ostati i rizikovati živote još je teža opcija. U tim okolnostima nemoguće je donijeti pravu odluku.

Treba nešto odlučiti, ali niko nema pravu procjenu kakav će odnos prema Srbima u slučaju rata imati Hrvati. Sastajemo se u Rašćanima, gdje su prisutni i predstavnici ostalih sela. Niko nije imao ni prijedlog kako da se ponašamo i šta da radimo. Jedinstven stav je bio da je nemoguće donijeti kolektivnu odluku, jer za to nema nikakvih pretpostavki. Ukoliko bismo odlučili da ostanemo, može nam se ponoviti 1941. godina i da opet završimo u jamama i na stratištima. Ukoliko odlučimo da se iselimo – ne zna se kako, gdje, sa čim da se krene i kuda. Mnogi nemaju rodbinu ni prijatelje u Srbiji ili u drugim mjestima gdje je većinski srpski narod. Mnogi koji imaju rodbinu, djecu ili prijatelje ne mogu da znaju do kada mogu ostati kod njih i dokle će rat i ludilo trajati.

U takvim okolnostima, ako se napusti Duvno i svi izbjegnemo, svjesni smo bili da povratak, poslije bježanja i iseljavanja, neći biti moguć, vjerovatno će sva imovina biti uništena. Zbog svega navedenog, dogovoreno je da svako po svom nahođenju i pameti odluči šta da radi. Bilo je jasno da djeca, kao i svi oni koji nisu u radnom odnosu i oni koji ne moraju da održavaju domaćinstvo, a posebno momci vojni obveznici treba da se sklanjaju na određeno vrijeme, dok situacija ne bude jasnija. Na sreću, ipak je oko 40% Srba odlučilo da napusti rodno mjesto i da se skloni u izbjeglištvo u Srbiju ili neko mjesto gdje su Srbi većina.

Hrvati primjećuju da pojedini Srbi bježe iz Duvna, pa i njih hvataju strah i panika. Neki Hrvati ubjeđuju Srbe da ne bježe i da im se ništa neće desiti, a neki ih ubjeđuju u suprotno, ne zna se koji je od dva savjeta prijateljski.

Da bih mogao da imam informacije o stanju u narodu i svim događanjima, kretao sam se po kafanama i, kao i uvijek, družio se sa Hrvatima i Muslimanima. Kroz njihove priče i komentare dobijao sam saznanja o svemu što se zbiva u gradu. Hrvati su smatrali da sam ja dobro informisan od strane Srba, pa smo često dolazili do polemika i ubjeđivanja da nešto krijemo jedni od drugih. Nekada mi je bilo

neprijatno kada bi u kafanu dolazili neki Hrvati ekstremisti, a tako isto bilo je i mojim kolegama Hrvatima, jer bi njima prebacivali da se druže sa Srbima.

Ulazio sam u kafane gdje su dolazile policija i vojska, koje je sve više bilo u uniformama hrvatske vojske sa oznakama HOS-a i „Zengi“.

Prema mojoj, kao i procjeni mnogih Srba iz Tomislavgrada, koji su takođe pratili stanje odnosa i raspoloženje u narodu, Tomislavgrad je bio barometar političkih zbivanja u BiH. Tu je bio glavni centar hrvatskog vojnog, informativnog i političkog djelovanja u BiH. U ratnom i predratnom periodu, informisanje stanovništva bio je najbitniji faktor u pripremi i organizaciji za krizni i ratni period. Tu bitnu funkciju, u nedostatku elektronskih ili medija pod kontrolom drugih vlasti, obavljala je Crkva, koja je preko svojih sveštenika, poslije mise, davala informacije i obavještenja, kao i putem novina „Naša ognjišta“, koje se desetinu godina izdaju u samostanu u Duvnu, Tomislavgradu.

Ja sam bio neodlučan, nisam mogao da prelomim šta da radim. U poslednje dvije godine aktivno sam bio uključen u aktivnosti i procjenu stanja, a učestvovao sam i u donošenju odluka kako da se srpski narod ponaša u datim okolnostima.

Kolektivno napuštanje Duvna nije postojalo ni u jednoj varijanti. Dogovor je bio da Duvno napuste samo sposobni i mlađi ljudi, žene i djeca.

Iako sam se za dane koji su došli i mogući rat pripremao preko 20 godina i imao sam gdje da se uselim ako napustim Duvno, odlučio sam da je najispravnije da dijelim sudbinu ostalih Srba, koji nemaju kud da odu. U stvari, svi smo imali negdje da se sklonimo, rijetki su bili koji nisu imali bar nekog rođaka kod kog bi se sklonili na par dana ili nedelja, ali šta poslije? Znali smo da ako svi odemo, povratka nikom nema. Možemo doći u situaciju da se pokajemo što smo otišli, pa da nas progoni misao o tome da li je trebalo da odemo, možda nas niko ne bi dirao... Ja sam poslije svih razmišljanja odlučio da ostanem u Duvnu.

Na sreću, dosta ljudi je odlučilo da žene i djeca napuste Duvno. Svako jutro autobus prema Mostaru prepun je srpske djece i žena koje odlaze iz Duvna, bježe u Srbiju i razna mjesta.

Ja i dalje nisam bio siguran šta da radim s porodicom, da li da žena i djeca idu iz Duvna. Moja supruga je radila u Domu zdravlja, odnos prema njoj bio je vrlo korektan. Brat je bio šef stovarišta građevinskog materijala u „Bosnaprometu“, gdje je popis obavljen 31. marta 1992. godine, i to samo u tom stovarištu, što je bio znak da se nešto sprema, to jest da je rat već blizu. Moj brat Savo je sa rođakom Stojanom Karanom 1. aprila krenuo u Srbiju, sa namjerom da se za dva, tri dana vrati. Tako je na srećan način izbjegao rat, ali mu je porodica ostala u Duvnu. Drugi brat Luka, koji je bio policajac, 1990. godine je penzionisan. Dobio je nekoliko vrlo neprijatnih pretnji, pa se 1990. godine sa porodicom odselio u Srbiju.

Ratna atmosfera je svuda unaokolo, provokacija ispod srpskog sela Rašćana je sve više, kao i puškaranja. Dana 29. marta 1992. godine ispod sela je bačena

eksplozivna naprava velike razorne snage, koja je napravila ogroman krater, a na obližnjoj školi popucala su stakla, na sreću, nije bilo veće materijalne štete i što je najvažnije, nije bilo žrtava. I pored te, do tada najjače provokacije, Srbi u većem broju ne napuštaju svoje domove.

Koliko je ratna propaganda uticala na narod, najbolje sam osjetio na primeru svojih komšija i prijatelja Hrvata. Komšija mi jednom prilikom reče: „Ja, Karane, kad vidim da je u tvom stanu upaljeno svjetlo, ja slobodno spavam." Pitam ga zašto. „Pa smatram da ćeš biti obaviješten kad krene bombardovanje i napad na Duvno, od strane JNA." Šta sve propaganda neće učiniti. Tad sam zaključio da se svi svakog plaše. Takvih mišljenja sam često čuo. Međutim, bilo je ljudi koji su bili bolje informisani i bili su začuđeni zašto ne bježim i pored upozorenja, miniranja automobila, prozivanja na mitingu... Ali ja nisam napuštao svoj grad, svoj dom, svoje Duvno.

Jednostavno, razmišljao sam na jedan logičan način. Zašto bi Hrvati nas zlostavljali? Ništa im nismo smetali. Ništa nismo uradili, 45 godina poslije rata nismo tražili osvetu, nismo svjedočili protiv nijednog ustaše ili zločinaca koji su napravili velika zvijerstva nad srpskim narodom.

U ratu je stradalo dosta Hrvata, mnogi su poginuli tokom bježanja sa okupatorima, mnoge su partizani progonili zbog učestvovanja u zločinima ili njihovog podržavanja. Dobro se sjećam jedne rečenice Stipe Mesića, kad je komentarisao hodočašća u Blajburg, rekao je: „Srbi koji su bačeni u jame nisu odgovorni za stradanja Hrvata u Blajburgu, a mnogi koji su stradali u Blajburgu odgovorni su za stradanje Srba."

Moja procjena je bila pogrešna. Nije se radilo ni o kakvoj odgovornosti. Na samom početku rata, svim vojnim i policijskim snagama komandovali su ljudi koji su došli iz inostranstva, od kojih su se mnogi zakleli na vjernost ustaškoj ideologiji i njenom programu. Naša odgovornost bila je samo ta što smo bili Srbi. Ali, i pored toga, od sudbine se ne može pobjeći. U ratnim uslovima niko nije siguran šta je pametno da se uradi. Sigurno je najbolje pobjeći, ali kako i gdje. Taj sukob ne traje dan, dva, mjesec ili više, to traje godinama. Kako ljudi da ostave sve i krenu glavom bez obzira, a rat nije ni počeo. Nismo mogli ni pretpostaviti da ćemo biti blokirani da iziđemo istog momenta kad se opali prvi metak. I tako mnogi ostasmo, čekajući na svojim ognjištima da vidimo kako će se završiti proces raspada SFRJ i da li ćemo biti žrtve tog raspada, kao i da li ćemo ga preživjeti.

U Duvnu je dva dana pred rat boravio Irfan Ajanović, visoki funkcioner SDA, koji je na sastanku sa Muslimanima prenio stav rukovodstva SDA. Na tom sastanku obavijestio je Muslimane Duvna da je postignut dogovor na nivou stranke SDA, da treba da stupe u zajedničku vojsku sa Hrvatima, pa ako su Hrvati ustaše, to treba da budu i oni. Poslije Ajanovićeve posjete Duvnu počinje mobilizacija Muslimana u hrvatsku vojsku, tako da od vojnih obveznika, koji još nisu obukli uniforme, to jest koji nisu mobilisani, ostali su jedino Srbi koji nisu napustili Duvno. Oni su i dalje na radnim mjestima i nastoje da o ratu ne razmišljaju i da se ponašaju normalno kao da se ne plaše.

Dana 2. aprila 1992. dolazim na posao i ulazim u kancelariju šefa računovodstva u pošti Miralema Šehića, koji mi je dobar saradnik i prijatelj, sa kojim desetak godina sarađujem i kućni smo prijatelji, vidim da je obučen u šarenu vojnu uniformu sa znakovima HVO. Pitam: „Šta je to, Miraleme?“ Kaže, došla naredba da stupimo u redove hrvatske vojske. On mi je kazao da je u Duvno dolazio Irfan Ajanović i ispričao mi o postignutom dogovoru. Pita on mene: „Milane, šta ti čekaš, zašto ne bježiš?“ Ja mu kažem: „Nisam se odlučio na bježanje.“

U Kupresu su se sastali Biljana Plavšić, član predsedništva BiH iz srpskog naroda, i Boras Franjo, član predsjedništva BiH iz hrvatskog naroda, koji su se, navodno, dogovorili o mirnom rešenju sukoba oko Kupresa. Tu vijest su objavila sva sredstva informisanja i ona je dala neku nadu za mirno rješenje sukoba i nagovještaj da rata neće biti. Mnoge je baš ta vijest zadržala da ne pobjegnu.

Riječ nada, koju su Srbi, Hrvati i Muslimani najčešće izgovarali u posljednje dvije godine, nestala je sa usana. Nada da do rata rata neće doći je – umrla.

Malo bješe vremena da se Srbi evakuišu u većem broju, a posebno što više djece i žena. Za razmišljanje i bježanje više nema vremena, rat je počeo.

POČETAK RATA U BiH 1992. GODINE

Dana 3. aprila 1992. došao sam na posao u PTT, bilo je oko sedam sati, navikao sam da tih dana odmah po dolasku uđem u kancelariju šefa računovodstva. Tog jutra u kancelariji nije bilo Miralema, koji je uvijek na vrijeme dolazio na posao. Zaključujem – znači otišao je na liniju u rat. Ulazim u kuhinju da popijem kafu, kao i svako jutro, kad sam ušao u kuhinju, nekoliko radnika je već bilo tu, vidim svi ćute, zabrinuti, ništa ne pričaju. Prvi od prisutnih progovori Andrija Orlović, tehničar u centrali, koji je prethodnih dana, možda u namjeri da me upozori ili stvarno, od mene kupovao video-kameru. Andrija reče: „Karane, jutros ti kamera ne vrijedi ni dinara, rat je počeo, ima već mrtvih i ranjenih.“ Bila je to za mene vijest koja me je uplašila. Nije bilo razloga da mu ne vjerujem. Nisam se ni trenutak zadržao u kuhinji, nisam ni naručio kafu, odmah sam krenuo u svoju kancelariju da telefonom sve provjerim. Zovem u Kupres rođaka doktora Jovu Karana, koji živi i radi tamo. Zovem ga na kućni broj telefona, on se javi, kaže, tek je ustao. Sa njim je te noći spavao inženjer Tomo Karan, koji je takođe zaposlen u Kupresu. Jovina supruga i djeca već su bili napustili Kupres dan ranije i otišli u Srbiju.

Ispitujem ga šta ima novo i obavještavam o vijestima u Duvnu. Pitam ga da li je rat počeo. I za njega je to bila vijest, kaže da ne zna, ali se vani čuju detonacije i pucnjava. I on se odmah zabrinu, kaže mi da sačekam da pogleda kroz prozor. Reče: „Izgleda da jeste.“

Odmah zovem brata Savu, koji je dva dana prije otišao u Aranđelovac, da ga obavijestim i pitam da li da organizujem da nam žene i djeca bježe iz Duvna, jer je rat počeo, ali Savo nije u Aranđelovcu, otišao je u Beograd kod Jove Bilanovića. Zovnem Jovu u Beograd, javi se njegova supruga Anica, kaže da su otišli u grad. Dok ja razgovaram sa Anicom, na vrata moje kancelarije upadoše dva vojnika: Krišto Ivan Dugonjče, kog sam poznavao iz viđenja, ali nisam znao da je to on, a o njemu sam dosta čuo priča kao o problematičnom momku, i Jurič Ante zvani Zlatonjić, kog sam poznavao. Odmah narediše da prekinem razgovor i krenem sa njima. Završio sam razgovor, ali Anica je mogla da čuje šta se dešava u kancelariji. Nisu me prilikom hapšenja maltretirali i nisu mi stavljali lisice.

Krenem ispred njih dvojice, kako su mi naredili, radnici izlaze iz kancelarija u hodnike i šalter-salu, kroz koju me vode. Provode me kroz cijelu poštu i šalter-salu, sa namjerom da me ponize pred radnicima, koji posmatraju šta se dešava, iz pogleda koje uspijevam da uhvatim, neki likuju, neki su zabrinuti. U sali su bila još dva Srbina, njih ne diraju. Ante mi naredi da prvo idemo u moj stan, koji se nalazi preko puta pošte. Kad su me doveli u stan, traže oružje. Ja sam imao lovačku pušku karabin sa dozvolom, koju su mi odmah oduzeli. Pitaju imam li još oružja. Kažem, imam još pištolj, takođe sa dozvolom. Rekao sam im da se nalazi u metalnoj kasi u ormanu i da ga tu držim zaključanog kako djeca ne bi došla do njega, ali mi je ključ od kase kod supruge, koja je otišla na posao u bolnicu.

Kad su me poveli iz stana, zamolio sam ih da provirim u sobu gdje su djeca spavala. Dozvoliše mi da pogledam. Uđem u sobu, djeca još spavaju, sin ima 11, a ćerka devet godina. Prvo što sam pomislio bilo je – da li ću ih ikada više vidjeti? Neću da ih budim, da ne bi pamtili scenu koju bi vidjeli.

Iz kuće me vode u SUP, tu su me uveli u jednu kancelariju, a poslije nekoliko minuta odveli u salu za sastanke u potkrovlju SUP-a, gdje su već zatvarali Srbe koje su tog jutra uhapsili u kućama, po ulicama Duvna, na radnim mjestima, u kafanama, autobusima, automobilima i gdje god su koga zatekli.

Tog dana, 3. aprila 1992. godine, u ranim jutarnjim časovima, hrvatska vojska pristigla iz Zapadne Hercegovine, Livna i Duvna, koja je već nekoliko dana bila u Duvnu i na položajima prema Kupresu, uz podršku vojske iz Hrvatske izvršila je napad na srpske položaje u selu Malovanu, opština Kupres (selo koje se graniči sa duvanjskim selom Šuica). Komanda hrvatske vojske koja je izvršila napad na Kupres, kako sam kasnije saznao, bila je smještena u Grudama u Hercegovini. Operacijom napada na Kupres komandovao je general Janko Bobetko. U napadu iz Tomislavgrada na Kupres učestvovala je vojska druge države, Hrvatske. Hrvatska je već tad bila priznata od strane Vatikana i Evropske unije. Napad hrvatske vojske na BiH, koja još nije bila priznata kao država, smatra se agresijom Republike Hrvatske na BiH.

U napadu na Kupres učestvovale su jedinice hrvatske vojske: 106. osječka, 101. zagrebačka i 142. splitsko–kaštelanska brigada. Jedinice iz Zapadne Hercegovine

i iz Duvna: bataljon „Kralj Tomislav“ i „Zrinjski“, zatim: vukovarska specijalna jedinica „Žuti mravi“ i jedinica za specijalne operacije Ministarstva unutrašnjih poslova Hrvatske. Trupama su komandovali oficiri hrvatske vojske –Žarko Tole, Davor Glasnović i Miljenko Filipović. Naredbu za napad na Kupres, sa razmeštajem snaga, potpisao je tadašnji komandant Južnog bojišta hrvatski general Janko Bobetko.

Napadom hrvatske vojske na Kupres faktički je počeo građanski rat u Bosni i Hercegovini. Tog jutra, 3. aprila, u Tomislavgradu su prisutni panika, strah i uznemirenost. U ratnu bolnicu u Duvnu počeli su stizati poginuli i ranjeni borci hrvatskih jedinica. Među poginulima znatno je više boraca koji nisu sa područja opštine Duvno, i to je jedan od dokaza da u napadu na Kupres učestvuje više vojske sa strane nego iz Duvna. Pored ranjenih i poginulih boraca, počeli su pristizati i kamioni sa zarobljenim Srbima.

U Tomislavgrad je tog dana dovezeno preko 80 zarobljenih Srba civila, žena, djece i staraca sa područja sela Malovan, koje se prvo našlo na udaru hrvatskih jedinica. Zarobljenici su zatvoreni u zgradu osnovne škole u Duvnu, a poslije nekoliko dana prebačeni u logor u zgradi osnovne škole u selu Stipanjići, udaljenog oko šest kilometara od Tomislavgrada. Zarobljeni Srbi u logoru u Stipanjićima ostali su sve do razmjene, koja je izvršena 5. maja 1992. godine u Žitniću kod Drniša u Hrvatskoj.

Pored zarobljenih civila iz Malovana, razmenjeni su i: sveštenici Zoran Perković iz Kupresa i Branko Zelen iz Duvna, Tomislavgrada, kao i Nada Milisav iz Eminova Sela kod Duvna, koja je zarobljena u planini kad je sa suprugom pokušala da pobjegne prema Glamoču.

Srbi iz Kupresa bili su PRVI civilni zarobljenici u ratu u BiH, zatvoreni u školi u Tomislavgradu, i bili su PRVE žrtve etničkog čišćenja za vrijeme rata u BiH.

Hrvatske snage su, pored Srba civila, zarobile i preko trideset Srba pripadnika Teritorijalne odbrane Malovana i Kupresa. Koliko sam imao saznanja, među uhapšenim srpskim vojnicima tih prvih dana rata nije bilo vojnika rodom van opštine Kupres. Vjerovatno su neki dobrovoljci stizali kasnije na područje ratišta u Kupresu. Podaci o poginulim i zarobljenim vojnicima najbolje govore ko je koga napao i ko se bolje pripremio za rat, kao i ko je izvršio agresiju na BiH.

Prvog dana rata u BiH, SIS (Služba istražne sigurnosti) blokirao je sve izlaze iz Tomislavgrada i sprečavao da Srbi napuste grad i teritoriju opštine, dok su svi ostali građani hrvatske i muslimanske nacionalnosti, koji nisu vojni obveznici, mogli da napuste grad, opštinu i područje mogućih ratnih dejstava.

U zgradi SUP-a i okolo nje raspoređena je policija sa automatskim puškama nagotovs, uperenim u Srbe koji su privođeni i koji su već bili uhapšeni u ranim jutarnjim časovima. Policajci koji obezbjeđuju SUP i stražare nad uhapšenim Srbima prije rata bili su civili, komšije, oni većinom poznaju uhapšene Srbe, koji su im do tog

dana bili kolege, poznanici i prijatelji. Sad je na njihovim licima primjetna uobraženost, strogoća, bijes, mržnja i ponašaju se kao da nikada nisu vidjeli ljude koji su uhapšeni i dovedeni u zatvor samo zato što su srpske nacionalnosti.

U prostorije SUP-a hrvatski policajci i vojnici dovode Srbe, koje guraju u salu za sastanke, gdje ih zatvaraju. Na licima Srba primjetni su veliki strah, zabrinutost i neizvjesnost. Lica blijeda, usne suve, a pogledima se komunicira i iskazuju osjećanja straha i zabrinutosti. Iz svih očiju moglo bi se pročitati samo jedno pitanje – šta će biti sa nama? Da li ćemo i mi doživjeti sudbinu Srba 1941. godine? U sali za sastanke u potkrovlju zgrade SUP-a zatvoreno je između 30 i 40 Srba.

Odmah sam pomislio da se Srbi hapse po unaprijed utvrđenom spisku, na kom je izvršena neka selekcija, prema obrazovanju, položaju, radnom mjestu, imovini i sl. Međutim, u salu dovode Srbe bez škole, fizičke radnike i ljude koji imaju smanjene sposobnosti i koji po bilo kojim kriterijumima ne bi mogli biti na bilo koji način ni po bilo kom osnovu interesantni hrvatskoj vojsci ili policiji.

Oko 11.00 sati prestalo je dovođenje Srba, vjerovatno su se neki sakrili, neki pobjegli u selo, tako da ih nisu više mogli za tako kratko vrijeme pronaći. Na osnovu pohapšenih Srba moglo se zaključiti da su svi privedeni uhapšeni u gradu ili na putu do posla.

U salu SUP-a oko 11.00 sati ušao je Ilija Jakić, koji je nekoliko mjeseci ranije postavljen za komandira stanice milicije. Rodom je iz sela Lug, opština Duvno. Prije dolaska na tu dužnost kao dobrovoljac je učestvovao u ratu u Hrvatskoj.

Kad je Jakić ušao u salu, Srbi su se još više uplašili, jer je iskazivao bijes, mržnju i drskost prema uhapšenima. Obratio se svim zatvorenima sa zahtevom da neko od prisutnih iz sela Rašćana ode sa policijom u selo i da se u zatvor dovedu svi sposobni Srbi iz tog sela, jer su, kako je rekao, svi Srbi iz Rašćana pobjegli u planinu sa oružjem i on smatra da u selu ima naoružanja i da se ono mora oduzeti. Među prisutnim Srbima zavladao je tajac. U sali je bilo nekoliko ljudi rodom iz Rašćana, ali samo je Mijo Karan Mika od prisutnih živio u tom selu.

Ja sam sjedio u prvom redu i nisam se dizao kad je Jakić ulazio u salu. Neki Srbi su sjedili, ali je većina stajala. Kad je Jakić završio sa iznošenjem svog zahtjeva, svi su ćutali, ja sam se digao i nisam ništa razmišljao o mogućim posljedicama po mene, u tom momentu nisam bio svjestan koliko je opasno da se ističem jer je nastupilo ratno stanje. Rekao sam da je njegov zahtjev nerealan i da je teško zamisliti da će se Srbi sami predati i doći u zatvor dobrovoljno. Ljudi su već obaviješteni da se po gradu hapse Srbi i svi su sigurno sa oružjem pobjegli u planinu.

Predložio sam mu da se svi Srbi koji su zatvoreni puste kući i da nam se omogući da napustimo grad i opštinu Duvno i da Hrvatima ostavljamo svu pokretnu i nepokretnu imovinu, kao i naoružanje koje, navodno, imamo, kao što su Hrvati napustili Ilok u Hrvatskoj.

Jakić je rekao da na tu temu ne može razgovarati jer nije nadležan, pa je izišao iz sale, pretpostavljam da je otišao na konsultacije. Poslije desetak minuta vratio se u salu i ponovio zahtjev za odlazak u selo Rašćane, a što se tiče mog prijedloga, rekao je da će se o tome razgovarati kasnije. Od prisutnih Srba niko se nije javio da ide u selo Rašćane i učestvuje u hapšenju Srba ili da ih nagovori da se vrate iz planine u selo, a zatim da dođu u zatvor, jer je to bilo nemoguće. Jakić je oštro reagovao i rekao da on može sve Srbe u Rašćanima razoružati i na silu dovesti u zatvor.

Ja sam opet reagovao i kazao mu da je u pravu, ali da se to ne može učiniti bez žrtava na obe strane, koje nikome ne trebaju, zbog toga je nepotrebno da se upotrebljava sila i da zbog toga dođe do sukoba, jer mi, malobrojni Srbi, za Hrvate u Duvnu ne predstavljamo nikakvu opasnost.

Jakić je ponovo izišao na nove konsultacije. Poslije nekoliko minuta u salu je ušao jedan policajac, kog nismo poznavali, i zatražio da iz sale izađe Milan Karan. Po njegovom naređenju, krenuo sam za njim.

Policajac me je odveo u jednu kancelariju, sprat niže od sale u kojoj smo bili. U kancelariji je sjedio jedan krupan momak, sa bradom, predstavio mi se kao zapovjednik. Odmah sam ga upitao da li je on Glasnović koji je u Duvnu postao idol, o njemu su pričaju razne priče, o njegovim sposobnostima koje je stekao u Legiji stranaca. Rekao je da on nije Glasnović, predstavio se da je Babić iz sela Blažuj, a da je Glasnović na frontu.

Čim je počeo razgovor, krenuo je da optužuje komuniste da su oni odgovorni za rat koji je počeo. Odgovorio sam da komunisti možda jesu odgovorni, ali u Duvnu se hapse Srbi, a ne komunisti. Rekao sam da Srbi u Duvnu nisu ti kojima on upućuje prekor. Srbi već 40 godina u Duvnu nemaju nikakve funkcije u SK niti u drugim političkim organizacijama i organima vlast, da su na svim položajima u Duvnu Hrvati i Muslimani. Odgovorio mi je da će se sa svojim komunistima obračunati kasnije.

U kancelariju je ponovo ušao policajac koji me je tu doveo i zatražio da pođem za njim, što sam i učinio. Doveo me je u kancelariju načelnika SUP-a, u kojoj sam zatekao samo načelnika – Ivana Ćosića. Kad sam ušao, rekao mi je da sjednem, poslije nekoliko minuta počeli su da dolaze rukovodioci opštine i Kriznog štaba.

Ubrzo su stigli predsjednik opštine Mijo Tokić, sekretar opštine Mijo Jolić, komandir milicije Ilija Jokić, načelnik SIS-a Drago Banović, načelnik Kriznog štaba Mile Ćurić i još dvojica u uniformi, koje nisam poznavao.

Prvi je počeo da govori predsjednik opštine Mijo Tokić, rekao je da su Srbi napali hrvatsku vojsku u selu Šuica i da je počeo rat, da srpska vojska sa preko 100 oklopnih vozila ide preko Kupreškog i Glamočkog polja sa namjerom da zauzme Tomislavgrad i da dalje prođe kroz Hercegovinu do Mostara, te da se takvom planu treba suprotstaviti svim raspoloživim ljudima i tehnikom koja se nalazi na području opštine (zaključio sam da to znači da u toj odbrani treba da učestvuju i Srbi) i svim raspoloživim resursima. Zatim je pročitao naredbu Kriznog štaba, u kojoj se policiji i

vojsci naređuje da obezbjede punu sigurnost i zaštitu svim ljudima i imovini, bez obzira na naciju, vjeru i politička opredjeljenja. Za riječ se potom javilo još nekoliko prisutnih, koji su govorili skoro isto kao i predsjednik i čije su diskusije više ličile na opisivanje prethodnog stanja i navodnih privilegija koje su Srbi imali u Duvnu, dok su istovremeno kroz svoje diskusije postavljali pitanja o mišljenju i ponašanju Srba u novonastaloj situaciji. Sva ta pitanja i konstatacije iz diskusije sam zapisao i o njima sam, poslije svih govornika, izneo mišljenje.

Nakon njihovih izlaganja, dobio sam riječ. Rekao sam šta mislim o pitanjima koja su direktno ili indirektno postavljena u diskusijama prethodnih govornika i izneo sam svoje mišljenje na neke njihove procjene o uzrocima i povodu za rat, koji je već počeo. O nekim stvarima nisam imao neko stručno mišljenje, ali sam imao stav o dosta postavljenih pitanja.

Prvo sam iznio neke činjenice vezane za položaj Srba u Duvnu i njihov odnos prema svim predratnim zbivanjima. Srbi u Duvnu nisu organizovani ni u kakvu političku organizaciju, shvatili smo da smo brojčano marginalni i da je zato bilo besmisleno da se politički angažujemo. Kao apsolutna manjina nastojali smo da budemo apolitični i da se ne miješamo u odnose vlasti i opozicije, kao i da ne učestvujemo ni u kakvim političkim aktivnostima bilo koje stranke.

Što se tiče nastalog sukoba, iznio sam stav da mi Srbi iz Duvna ne želimo da budemo protiv svog naroda, a nismo ni protiv naroda s kojim živimo i sa kojim želimo da živimo i da ćemo, nadam se, živjeti i dalje. Rat koji je upravo počeo nije naš rat i mi se u ovom sukobu ne želimo stavljati ni na čiju stranu. Nas je toliko malo, samo 70 do 80 Srba muškaraca između 18 i 60 godina koji trenutno žive u Duvnu, tako da taj broj ne čini snagu koja bilo kojoj strani u sukobu može nešto značiti i pomoći niti bilo koga ugroziti. Naše angažovanje na bilo čijoj strani ne dolazi u obzir. Ukoliko Hrvati misle da im mi Srbi možemo pomoći i biti od koristi, u taj rat nije trebalo ni da ulaze. Ukoliko Srbi misle to isto, i oni su odmah izgubili rat.

Kao manjina tražimo da nam vlast obezbjedi sigurnost ili da nas pusti da kolektivno napustimo Duvno.

Nisam mogao da dam odgovor na pitanje koje je proisteklo iz diskusije o tome dokle će srpska vojska ići ukoliko bude imala preimućstvo. Rekao sam da nemam nikakve veze ili saznanja oko strategije i planova koje su pravile sukobljene strane, ali sam dodao i da sam u nekim razgovorima sa Srbima iz Duvna koji žive u Kupresu saznao da je stav srpskih političara da ukoliko dođe do sukoba i rata, Srbi više neće ginuti na teritorijama koje po istorijskim, etničkim i političkim interesima ne pripadaju Srbima, a kako Duvno (Tomislavgrad) ni po jednom kriterijumu ne predstavlja srpski interes, sa tog stanovišta ne očekujem da će se ostvariti scenario o kom su pričali prethodnici.

Na pitanje da li Srbi raspolažu oružjem, odgovorio sam da ima nešto pješadijskog naoružanja iz prošlog rata, da oružje kojim raspolažemo ima svrhu samo

da se odbranimo od eventualnih napada na kućnom pragu, i to od ekstremista i svih onih koji bi pokušali da nas napadnu u porodičnoj kući i selu. Da smo oružje nabavili prvenstveno zbog toga što su stariji ljudi koji su preživjeli prethodni rat smatrali da treba imati nešto naoružanja jer iz iskustva znaju – da su neka srpska sela 1941. godine imala neku pušku, sigurno ne bi stradali kao ovce, koje su odvedene i bačene u duboke jame po planinama oko Duvna i Hercegovine.

Izneo sam svoje mišljenje i o početku rata. Ko je koga napao, to uopšte nije bitno. Povod za početak rata može biti svaki opaljeni metak vojnika na straži iz straha ili bilo kakav pucanj u noći, ili pucanje drveta na niskim temperaturama i slično, ali po mom mišljenju, raspad države je uzrok nastanka svih sukoba. Raspad države, koja je stvarana u dva svjetska rata, bez obzira za koga je ona bila država, a za koga tamnica, to je uzrok sukoba i rata. Pokušaji da se sporazumno stvori pet do osam država na tako malom prostoru, sa tako izmiješanim narodima, nisu ostvareni. Nažalost, izgleda da je rat koji predstavlja najveću katastrofu za sve narode na ovim prostorima neminovan. Samo je budala mogla misliti da se država koja je stvarana u dva svjetska rata, u kojima je poginulo preko tri miliona ljudi, može demontirati bez rata.

Što se tiče konstatacije koju je izneo prethodni govornik, da su Srbi bili privilegovani, rekao sam da to nije tačno. Tačno je da smo se do prije dvije godine osjećali ravnopravnim članovima društva, a često kao manjina i privilegovani, što je normalno u svim civilizovanim društvima – da manjine budu maksimalno zaštićene. Svaki incident na nacionalnoj osnovi kod nas je budio strah. Što je tih incidenata bilo više, naš strah je postajao sve veći. Kada incident preraste u sukob, taj strah je realan i opravdan.

Takođe sam iznio mišljenje da su Srbi u Duvnu oduvijek bili miran narod. Ne pamti se da je neki Srbin počinio neko krivično djelo ili prekršaj ili da je ugrozio javni red i mir. U posljednjih 40 godina niko od Srba nije bio funkcioner na vlasti, te od strane Srba nijedan Hrvat nije bio progonjen. Srbi nisu Hrvate zatvarali, sudili im, oduzimali pasoše i druge isprave, plijenili novac i druga sredstva i sl. Prema tome, nismo u Duvnu bili učesnici u izvršnoj komunističkoj vlasti i ne postoji osnov da se Srbi u Duvnu maltretiraju. Rekao sam i da ako je ko Hrvate hapsio, oduzimao im pasoše, novac i vršio bilo kakvu torturu u proteklih 40 godina, to su im radili njihovi Hrvati.

Rekao sam da se broj Srba, kao i Hrvata, u Duvnu stalno smanjuje, mladi ljudi se ne zadržavaju. U Duvnu je preko 40% Srba starijih od 60 godina i srpska zajednica tu ima najveći prosjek u odnosu na druge djelove BiH.

Naša je procjena da će za sledećih 15 godina, ako opstanu u ovom ratu, u Duvnu živjeti rijetko koji Srbin. Sa te teritorije se zbog opisanih dešavanja samo u toku 1991. iselilo preko 15 porodica, i to sve mlađi ljudi.

Srbi u privrednom smislu nemaju nikakvu ekonomsku snagu, izuzev vlasništva nad velikim dijelom obradivog zemljišta, koje u današnje vrijeme ne daje uslove ni za

normalno življenje, u privredi je zaposleno oko 150 Srba, većinom kao radnici. Srbi u Duvnu nemaju nijedan poslovni ni privredni objekat, nemaju kafane, prodavnice, kamione, tvornice i slično, i zato je čudno šta kome Srbi smetaju.

Ako bi svi zaposleni Srbi u Duvnu dobili otkaze, Hrvati time ne bi mogli riješiti pitanje 2.000 nezaposlenih građana.

Iz svih napred navedenih razloga rekao sam da hrvatske vlasti nemaju osnova za progone i da vrše teror nad srpskim stanovništvom. Smatram da je, bez obzira kako će se odvijati sukob i drama na ovim prostorima, ovo istorijska šansa da se sa Duvna skine hipoteka ustaštva iz Drugog svjetskog rata i da eventualnim ponavljanjem zločina nad Srbima Hrvati ništa dobro neće uraditi svom narodu.

Zatražio sam da se svi zatvoreni tj. privedeni Srbi puste kako bi se vratilo povjerenje i nada ljudi da ostanu da žive u Duvnu.

Poslije mog izlaganja, prisutni Hrvati su se nakratko konsultovali. Načelnik Ivan Ćosić je predložio da se svi Srbi oslobode, što je prihvaćeno, pod uslovom da se u toku dana preda sve oružje koje Srbi imaju. Odgovorio sam da ne mogu to da odlučim sam, ali ću se založiti da se to učini i zatražio sam da se, ukoliko se odlučimo na predaju oružja, u selu ipak ostavi pet, šest pušaka kako bismo se odbranili od mogućih upada ekstremnih pojedinaca u selo, i da se eventualna predaja oružja obavi bez prisustva predstavnika hrvatske vlasti. Oružje će biti skupljeno na jedno mjesto u školi u Mandinu Selu, odakle će moći da ga preuzme policija.

Odlučili su da nas puste i da do 18.00 sati predamo oružje njihovoj policiji, a da pet pušaka u selu Rašćani možemo zadužiti, pod uslovom da znaju kod koga se oružje nalazi.

Tvrdili su da su svi ekstremisti pod kontrolom i da nemamo razloga da se plašimo.

Oko 12.00 sati svi pritvoreni Srbi pušteni su iz SUP-a. Ja sam prvo otišao u stan da vidim šta je sa djecom, ali u kući nije bilo nikoga, komšija su me obavijestile da su mi djeca otišla sa suprugom mog brata i njihovom djecom u selo Rašćani.

Kad sam izišao iz zgrade, na terasi susjedne zgrade vidio sam Mirka Zečevića i Čedu Karana, koji su pokušali da napuste Duvno preko Mostara, ali su zaustavljeni i vraćeni sa mjesta izlaza iz Duvna, oko Studenih vrila. Kako nisam imao auto, jer mi je prije mjesec dana miniran, krenuo sam do pošte, gdje sam radio, da pozovem Tomu Važića Tomana, koji je takođe tu radio, i da ga zamolim da prekine rad da bismo otišli do sela Rašćana. Sa Tomom sam krenuo u selo, ali sam pred SUP-om, na samo 50 metara od pošte, zaustavljen i rečeno mi je da je rizično da bez policijske pratnje idemo u Rašćane, jer su pored hrvatskih sela mogući incidenti i ugrožavanje sigurnosti.

Iz SUP-a je izišao Jozo Romić, komandir ratne policijske stanice u selu Kongora, i rekao da će nas sprovesti do sela. Krenuli sam prema selu Rašćani, a ispred nas je išlo policijsko vozilo u kom je bio Romić sa još jednim rezervnim

policajcem. Kad smo bili oko tri kilometra od Duvna, policijsko vozilo se zaustavilo i komandir Romić je tražio da ja pređem u policijsko vozilo, a da policajac koji je bio sa njim pređe u Tomino vozilo radi veće sigurnosti za nas dvojicu. Kad smo se približili selu Rašćani, Romić je preko radio-stanice dobio obavještenje od komande TO Mandina Sela (selo pored Rašćana) da su Srbi iz sela Rašćana pobjegli u planinu i da neće da se vrate i da sa postojećim snagama ne mogu ništa da urade i zbog toga traže pomoć. Tada sam shvatio ozbiljnost situacije i zamolio sam Romića da traži da se akcija obustavi i da ćemo sve uraditi prema dogovoru koji je postignut u Tomislavgradu (Duvnu).

Kad smo došli podno sela, izišao sam iz policijskog vozila, a Romić je sa policajcem koji je bio sa Tomom nastavio prema Kongori. Vidio sam i da je Mijo Karan Mika, koji je bio zatvoren u SUP-u, u isto vrijeme stigao nekim vozilom u selo. Obojica smo krenuli uz progon (ulicu koja vodi u selo).

Stanje u selu je bilo teško, žene, djeca i starci izišli iz kuća, plaču. Svi sposobni muškarci, njih oko 20, pobjegli su u brdo iznad sela, krećući se prema planini Ljubuši. Većina je prešla preko prvog brda (Suvi vrh) i ne mogu da se vide iz sela, njih nekoliko koji su tog jutra otišli na posao, kad su saznali za hapšenje Srba, uspjeli su da se vrate i krenu prema planini. Još nisu bili prešli brdo i mogli su se vidjeti iz sela kako bježe, za petama su im bili hrvatski vojnici Teritorijalne odbrane, ljudi iz susjednih sela Srđana i Mandina Sela, koji su pokušavali da ih zaustave i vrate nazad.

Mijo-Mika i ja smo istrčali na prvu padinu iznad sela. Rekao sam Miki da trči za našima u brdo, jer je on bio lakši i brži od mene i spremniji da istrči na vrh brda i naše obavijesti o dogovoru u Duvnu – da će se zaustaviti akcije hrvatskih jedinica, koje sad imaju zadatak da vrate Srbe u selo. Morali smo da sprečimo eventualni sukob u kom bi moglo biti žrtava i koji bi eskalirao, a onda bi moglo doći do odmazde nad ženama i djecom u selu, što bi ugrozilo i Srbe koji su ostali u gradu i drugim selima u kojima žive u manjini sa Hrvatima. Kad sam izišao na brdo iznad sela, u tom momentu se čuo pucanj, što me je mnogo uplašilo, ali sam se nadao da od tog pucnja niko nije stradao. Nismo mogli da utvrdimo odakle je pucanj došao, ali po mojoj procjeni, neko je pucao iz sela, taj pucanj mogao je biti koban, ali je samo usporio kretanje hrvatskih vojnika, koji su odmah polegali na zemlju.

Jedan mladić Srbin, od 17 godina, koji nije uspio da na vrijeme prođe brdo, a dalje nije mogao zbog Hrvata koji su se nalazili u brdu iznad njega, bježao je nazad u selo, bio je poplašen, to se baš primjećivalo, usne pobijelile, a strah ga je gonio toliko da je preskakao kamenje. I on se, kad je čuo pucanj, bacio na zemlju. Kako sam već video hrvatske vojnike usred brda, povikao sam da se obustavi paljba i da će se sve mirno riješiti i da se svi vrate kući u selo. Više se nije čuo nijedan pucanj. Pozvao sam hrvatske vojnike, koji su bili udaljeni negdje oko 300 metara, usred brda, i zamolio ih da prestanu da gone Srbe. Jedan od vojnika me je prepoznao i rekao da dođem do

njih da razgovaramo. Ja sam ga zamolio da oni dođu da mene jer su mlađi, što su oni i učinili.

Vojnici su bili mladi, naše komšije koje nas poznaju, ja njih nisam znao, ali sam poznavao njihove roditelje, bili su uplašeni kao i mi, njihova lica su takođe bila bljeda, usne suve, kosa oznojena. Bili su preplašeni, u kosti im se uvukao strah da svakog trenutka mogu da izgube život, a ni sami ne znaju zašto.

Mika je već prešao brdo i stigao do naših, koji su ga prepoznali, i obavijestio ih da se vrate u selo. Hrvatski vojnici koji su stigli do mene rekli su da Srbi ne treba da bježe i da je to njihovo selo. Pitao sam ih zašto nas onda gone i zašto žele da nas zatvore. Obavijestio sam ih o dogovoru u Duvnu i da će se sve brzo smiriti, oni su odmah preko radio-stanice provjeravali moje tvrdnje, koje su im potvrđene, te im je naređeno da se povuku.

Prema izjavama naših momaka koji su bili iznad brda, poslije prvog pucnja situacija je bila kritična, malo je falilo da dođe do sukoba. Srbi su izašli prije, tako da su im Hrvati dolazili na 30 metara i skoro svi hrvatski vojnici koji su prešli brdo bili su na nišanu Srba koji su bili u zaklonima. Sreća je što je tu bilo starijih i ozbiljnijih Hrvata, koji su shvatili da su u klopci i na nišanu, te nisu smjeli ništa preduzimati i zaustavili su se u daljem napredovanju. Poslije opaljenog metka, obe strane su se uplašile i stavile puške nagotovs.

Svi su bili srećni kad su čuli komandu da se povlače i tada su stupili u kontakt jedni sa drugima. Razgovarali su kako je do tragedije moglo da dođe samo par minuta prije i kako je malo trebalo da se poubijaju.

Svi su krenuli zajedno da se vraćaju svako u svoje selo. Hrvati, Srbi i Muslimani vraćali su se skupa i svako je nosio svoju pušku. Pet minuta ranije isti ljudi su mogli međusobno da se poubijaju. To je jedan od argumentovanijih dokaza kako politika i propaganda mogu da utiču na ljude i da je većina naroda zapravo protiv ratova i sukoba.

Hrvati i Muslimani su se povlačili prema susjednom Mandinom Selu i Srđanima, iz kojih su i krenuli u akciju da spreče Srbe da pobjegnu u planinu.

Kad su se Srbi vratili, među njima je bila i djevojka Dražana Stanišić, bilo je i nekoliko ljudi starijih od 60 godina, koji su bili penzioneri, a neki su bili i starci u poodmaklim godinama. Pričali su o onome što su preživjeli nekoliko minuta ranije, kako su im prsti već bili na obaraču, a metak u cijevi. Ali je sreća što su Hrvati stali, svjesni situacije u kojoj se nalaze.

U selu su ostali nemoćne žene, djeca i starci, a u gradu ljudi koji su već bili zatvoreni u SUP-u Duvnu.

Hrvati iz Mandina Sela i Srđana, koji su pokušali da odvrate Srbe od bježanja u planinu, sve su komšije koje se međusobno poznaju. Komandir grupe bio je Andrija Šarac. Među njima su bili i Muslimani iz Mandinog Sela, koje smo takođe dobro poznavali.

Oko 15.00 sati svi mi Srbi u selu Rašćani skupili smo se usred sela da se dogovorimo šta valja dalje činiti i da li treba vratiti naoružanje, kako su to zahtijevale

hrvatske vlasti. Teško je bilo donijeti bilo kakvu odluku. Bilo je mišljenja da treba da se preda oružje do suprotstavljanja tom mišljenju.

Dogovoreno je da se vrati jedan veći dio oružja i da se jedan dio sakrije. Stupili smo u kontakt sa Srbima iz drugih sela: Eminova Sela, Lipe i Oplećana (telefoni Srbima još nisu bili isključeni) i obavijestili smo ih da smo odlučili da se oružje vrati i da to isto treba da urade i oni.

Odmah poslije zaustavljanja akcije sprečavanja Srba da napuste selo i njihovog vraćanja iz planine, svi izlazi iz sela Rašćana bili su blokirani, iznad su patrolirali vojnici, a svi Srbi su postali zarobljenici kod svojih kuća. Strah se uselio u sve ljude i u domove u selu. U večernjim časovima policija je došla u selo i iz škole pokupila oružje, gdje smo ga ostavili u toku dana. Teško je bilo utvrditi da li je sve oružje vraćeno, nisu postojali spiskovi, niti se znalo koliko je oružja i koje vrste bilo u selu, po procjeni, bilo je to oko 80 do 100 cijevi. Znali smo za pet pušaka za koje je postojao dogovor da ostanu. Kasnije se pokazalo da neki nisu predali oružje po dogovoru, ali takvih slučajeva, prema saznanjima, nije bilo više od deset. Što znači da je ostalo nešto više pušaka nego što je dogovoreno na sastanku.

Svjesni smo da su otvoreni otpor i sukob sa Hrvatima apsurdni u takvom odnosu snaga. Srbi, izuzev u Rašćanima, žive u nekoliko sela i u gradu kao apsolutna manjina. Pokušaj da se izvlačimo preko planine Ljubuše u Kupres također je bio nemoguć jer je hrvatska vojska zauzela to mjesto, a selo Ravno je u okruženju, tako da je prema njemu postojala linija fronta pa je bilo vrlo opasno djecu i žene izlagati tom riziku.

Na izvlačenje prema Kupresu, i pored svih rizika, mogu se odlučiti samo Srbi iz sela ispod planine Ljubuše. Srbi iz grada i Eminova Sela nemaju nikakvih, ni teoretskih šansi da pokušaju da bježe prema Kupresu. Eminovo Selo imalo je mogućnost da se izvuče preko planine, prema selu Malovanu i znatno daljem Glamoču. Poslije pada sela Malovan smanjene su mogućnosti za bježanje, posebno imajući u vidu da su svi Srbi u tom selu već bili stavljeni pod kontrolu vojske koja se tu stacionirala.

Došla je prva ratna noć, koja je donosila i novu neizvjesnost. Teško je opisati čitavu atmosferu. Ljudi šetaju kroz selo, ne smiju da se zadržavaju u grupama i po kućama. Većina spava van kuće, u brdu ili u štalama, ako uopšte neko i može da spava. Takva i slična situacija bila je u svim selima gdje Srbi žive, čak je položaj Srba u drugim selima i naseljima bio još teži jer su kao manjina u tim selima bili bliže opasnosti i hrvatskim paravojnim i ekstremnim formacijama i pod stalnom i direktnom kontrolom komšija Hrvata. U gradu su se svakog trenutka čule sirene za uzbunu, dajući signale za opštu i vazdušnu opasnost ili prestanak opasnosti. Ljudi su non-stop trčali u podrume i skloništa i iz njih se vraćali. Srbi koji su ostali u gradu radili su isto što i Hrvati. Vrijeme u podrumima sporo je prolazilo. Sa mržnjom su gledani Srbi koji su zajedno sa Hrvatima bježali dole, jer je ratna propaganda preko sredstava informisanja sve više satanizovala Srbe. Broj Hrvata u podrumima stalno se smanjivao jer su mnogi napuštali grad i bježali prema Splitu i drugim hrvatskim gradovima.

Iz Livna mi se javio Stipe Jurkić, radnik pošte u Livnu, Hrvat koji je poslanik HDZ-a u republičkoj skupštini. Stipe mi je rekao da je situacija dosta teška i da je dobro što se JNA nije prvih dana rata mješala u sukob. Upozorio me je na ozbiljnost svega i na činjenicu da ima dosta ekstremnih Hrvata koji su došli sa ratišta iz Hrvatske i skrenuo mi pažnju da se dobro pazimo. Obavijestio me je da se vode neki pregovori da se puste žene i djeca, što je velikim dijelom u Livnu i učinjeno, dok su u Duvnu svi Srbi blokirani kao taoci i Duvnjaci ne dozvoljavaju da se Srbima, ni ženama ni djeci, dopusti izlaz iz Duvna. Jurkićev poziv me je ugodno iznenadio. Čovjek kog su vlasti proganjale kao ustašu prije rata sad se javlja da pomogne, a od mojih prijatelja iz Duvna niko mi se nije javio. Njegov poziv u tim trenucima, iako mi nije mogao pomoći, ostao mi je u sjećanju kao jedna od rijetkih dobrih uspomena tih prvih dana rata.

Određen broj žena, djece i muškaraca iz grada, rodom iz sela Rašćana, uspio je da dođe u selo, nisu mogli više da izdrže poniženja u podrumima i ratnim skloništima u gradu.

Pratimo vijesti i program televizije. Na RTV Sarajevo iz Livna se prvog dana javio novinar Latifić i izvještavao je o borbama u Kupresu i napadu hrvatske vojske na to mjesto. Sljedećeg dana na vijestima RTV Sarajeva nema ni Latifića ni glasa o stanju na ratištu u Kupresu.

Glavni medijski događaj 6. aprila 1992. godine jeste vijest da je BiH kao nezavisnu državu priznala Evropska unija. Poslije tih vijesti, koje su Srbi primili sa nevjericom i iznenađenjem, bilo je očigledno da se srpski narod u BiH ne uvažava kao bitan faktor u odlučivanju. Isključivanje i preglasavanje povodom rješavanja pitanja BiH Srbi nisu mogli prihvatiti, i taj čin priznavanja BiH bez saglasnosti srpske strane bio je katastrofalan za BiH. Nakon tih vijesti pojačavaju se i nastavljaju politički sukobi u Sarajevu. Počinje mobilizacija nacionalne vojske na sve strane. Glavni medijski događaj je stanje u Sarajevu. Građani se okupljaju na skupu u zgradi skupštine BiH, sve prolazi mirno, ali rat se više ne može zaustaviti protestima.

O situaciji sa ratišta iz Kupresa ne objavljuju se nikakve vijesti, a tamo se vodi pravi rat, detonacije mina i granata odjekuju Kupreškim i Duvanjskim poljem, rat bjesni najvećom žestinom.

Sljedeća dva, tri dana, sve do 9. aprila 1992. godine, situacija je bila slična, a strah i neizvjesnost nisu nas napuštali.

Dana 7. i 8. aprila primjećujemo pojačano kretanje vozila ispod sela Rašćana, koja idu od grada prema istoku Duvanjskog polja. Posmatrali smo kako ispod sela prolazi mnogo kamiona i autobusa, prevoze stvari i narod. Sve više civila bježi iz Duvna, iz sela Šuice, ali i drugih sela koja se nalaze na granici sa Kupresom i koja su u dometu srpske artiljerije. Narod bježi prema Posušju i selima koja su na suprotnoj strani Duvanjskog polja i manje su ugrožena mogućim ratnim dejstvima na području opštine Duvno (Tomislavgrad).

Srpske žene i djeca iz grada i sela, među kojima su bili i moja supruga i djeca, pokušavaju da se izvuku iz Duvna bilo kojim autobusom i u bilo kom pravcu, ali

pokušaji su bezuspješni. Autobusi prema Mostaru ne saobraćaju, a u one koji idu prema Splitu i Zagrebu Srbima ne dozvoljavaju da u njih uđu. Na autobuskoj stanici su policajci koji poznaju Srbe. Neki Srbi su ipak uspjeli da se prebace prema Splitu i Makarskoj uz pomoć prijatelja, kojih je bilo malo, ali ih je ipak bilo i među hrvatskim i muslimanskim narodom.

Hrvatska vojska i policija nisu nas prvih šest dana rata dirale i poštovale su dogovor koji je postignut prvog dana. Oko sela i u selu sprovodili su akcije provjeravajući da li u brdima ima oružja, čuvali su stražu da Srbi ne bi izašli iz sela Rašćana, obavještavali su nas da se ne uznemiravamo. Veliki broj pripadnika policije pretresa brda i žbunja iznad sela, sumnjajući da je tu sakriveno teško naoružanje, jer nisu mogli da vjeruju da njim ne raspolažemo, da nemamo minobacače, mitraljeze, topove i sredstva veze. Takva je situacija u svim selima u kojima žive Srbi, s tim što u tim selima ima slučajeva da vojni policajci upadaju u srpske kuće i pretresaju ih, tražeći oružje, a istovremeno pljačkaju vrijedne stvari i novac.

Tih prvih nekoliko dana rata za Srbe je bila relativno podnošljiva situacija. Svi su tih dana bili obaviješteni da ne dolaze više na posao, iako su neki prestali da idu već prvog dana rata. Telefonima, koji su još radili, održavane su neke veze između nas Srba u Duvnu, a imali smo kontakt i sa Srbima u Livnu, koji su takođe u jednom djelu bili blokirani, ali su pregovarali da budu pušteni, dok je jedan veći broj uspio da se izvuče preko planine u Glamoč.

O našoj situaciji obavijestio sam Krizni štab SDS-a u Livnu. Uspio sam da stupim u kontakt sa dežurnim u štabu Radovanom Jovićem i on nas je obavijestio da su sa našom situacijom upoznati Radovan Karadžić, SDS u Banjaluci, Vojo Kuprešanin i predsjednik SO Banjaluka Predrag Radić.

Predsjednik Radić preduzeo je sve što je bilo u njegovoj moći, angažovao je posmatrače Evropske zajednice i Međunarodnog crvenog krsta (MCK), koji su imali namjeru da Srbe iz Duvna evakuišu, za to su obezbijedili i autobuse. Telefonom sam 8. aprila 1992. razgovarao sa prevodiocem posmatrača Evropske zajednice iz Banjaluke gospodinom, nisam upamtio da li je bio Kosić ili Kesić. On me je obavijestio da MCK, predsjednik opštine Banjaluka Predrag Radić i predstavnici Evropske unije čine sve da nas evakuišu narednih dana. Tražio mi je da mu objasnim kojom trasom mogu stići do sela Rašćana. Pomoću auto-karte, koju je imao ispred sebe, objasnio sam mu kojim pravcem i deonicom može da dođe do tog sela. Rekao sam mu da je to relacija Banjaluka–Mrkonjić–Mliništa–Glamoč–Livno–Prisoje–Duvno–Rašćani. Navedenom trasom izbjegava se ratište na Kupresu.

Obavijestili su me da se spremimo jer će 10. aprila 1992. pokušati da nas evakuišu. Taj dan je bio dan naše nade i koja simbolika – baš na Dan NDH nada da ćemo biti evakuisani davala nam je snagu i volju za život. Bilo nam je lakše što nismo zaboravljeni, pa ako evakuacija i ne uspije.

Na TV Sarajevo počeli su da objavljuju vijesti o stanju na ratištu u Kupresu. TV Sarajevo prenosi informacije sa slikom da Srbi ponovo zauzimaju grad Kupres. Te

vijesti demantuju hrvatski radio i televizija, tvrdeći da hrvatske snage sigurno drže pod kontrolom cijelo područje oko magistralnog puta Kupres – Šuica i Kupres – Bugojno.

Moral hrvatske vojske opada u odnosu na euforiju i slavlje prvih dana rata, kada su imali inicijativu i okupirali srpska sela Gornji i Donji Malovan i grad Kupres i kad su se spremali za napad prema selu Blagaj, koje su na potesu od Kupresa prema Prozoru okruživala srpska sela. Zbog takvog stanja na frontu, sva naša maštanja o izvlačenju u selo Ravno već su propala, a zbog za Hrvate pogoršanog stanja na ratištu počeli smo da sumnjamo u uspjeh akcije naše evakuacije uz pomoć MCK, Evropske unije i UNHCR-a.

Dana 9. aprila 1992. godine oko 20.00 sati odjeknula je jaka detonacija u Rašćanima, koja je uplašila sve ljude u selu. Žene i djeca su istrčali iz kuća i potrčali u podrume, a muškarci su bili skriveni po brdu u zaklonima stijena i zidova, misleći da je počeo artiljerijski napad na selo.

Video se odsjaj vatre koja je proizišla iz eksplozije na Mandinoj gradini, a srpska crkva koja se tu nalazi tom detonacijom je uništena. Veliku snagu dinamita ili nekog drugog eksploziva izdržala su dva zida crkve, koja i dalje prkose svojim rušiteljima i stoje tu kao spomenik srpske pravoslavne crkve, istovremeno podsećajući na strašna i teška vremena u kojima nisu bili pošteđeni ni vjerski objekti.

Odmah poslije eksplozije koja je na gradini srušila srpsku pravoslavnu crkvu, dunuo je vjetar, koji je trajao nekoliko minuta. Mnogi u selu su to smatrali božijim protestom zbog rušenja svetinje, ateisti su pojavu vjetra povezivali sa jakom eksplozijom i naglim potiskivanjem vazduha, koje je stvorilo strujanje. Ali tolika jačina vjetra je i ateiste, kojih je bilo dosta, pokolebala u vezi s tom teorijom, pa su, takav se stekao utisak, bili bliži prvoj verziji nastanka olujnog vjetra, to jest više na strani vjerovanja da je sve povezano sa nekim božijim silama. Ne mogu i ne želim da sad licitiram kako je došlo do pojave vjetra, mogu da tvrdim samo da se on osetio i da je duvao nekoliko minuta.

Drugi dokaz o jačini eksplozije jeste činjenica da su dijelovi krova crkve bili razbacani preko 500 metara okolo. Srpska pravoslavna crkva u Rašćanima srušena je uoči dana NDH, i to je prvi vjerski objekat koji je stradao u građanskom ratu na teritoriji BiH od 1992. do 1995. godine.

Iz drugog dijela sela došlo je nekoliko ljudi koji su takođe čuli eksploziju i vidjeli odsjaj, koji je osvijetlio cijelu gradinu, pola sela i srušenu crkvu. To je bio znak da nam se bliže teški dani i da je dogovor da nas Srbe neće dirati bio samo farsa.

Tu noć poslije eksplozije i rušenja crkve Srbi u selu Rašćani i Mandinu Selu proveli su na nogama, na brdima iznad sela, u štalama. U kućama su ostali samo stariji ljudi, koji su pratili vijesti RTV Hrvatske i BiH. Već se u vijestima primjećivalo da je manje sigurnosti i euforije u izvještavanju sa Kupresa u odnosu na prve dane rata.

U TV dnevniku je objavljena izjava Mate Bobana, koji je bio predsjednik HVO i Herceg–Bosne, da su neke hrvatske jedinice upale u klopku srpskih vojnih snaga jer

nisu dobro pratile, kako on to naziva, soldatesku koja je protutnjala Hercegovinom tokom maja 1991.

Na osnovu vijesti moglo se zaključiti da su Srbi u ofanzivi i da Hrvati doživljavaju težak poraz na kupreškom ratištu. Takvo stanje na ratištu Srbe u Duvnu je sve više ugrožavalo, pored toga što su taoci, strah je da ne postanu predmet osvete. Maštanja i nadanja da akcija MCK narednog dana uspije i da se Srbi bezbjedno evakuišu bilo je sve manje, jer događaji na frontu nisu išli naruku humanitarnim akcijama. Kretanje na ratištu odvijalo se u korist srpske vojske, pa se nije moglo utvrditi da li u dušama srpskog naroda u Duvnu više preovladava osjećaj zbog uspjeha sopstvene vojske ili strah od povećanja ugroženosti prouzrokovane tim uspjehom.

Te ratne noći i u vazduhu se osjećalo da se opasnost Srbima sve više približava. Osjećaj i doživljaj rata sve su prisutniji, nervoza i strah sve više rastu, ali panike još uvijek nema. Sve do te noći bilo je nade da je sloboda na vidiku.

Osjećaj straha teško je opisati riječima. Ljudi se skrivaju u brdu, neki prema horizontu osmatraju selo i traže najbolje mjesto gdje će da se sakriju. Noć prohladna, nebo vedro, mjesečevim zracima obasjano selo, da nije straha i opasnosti, bio bi to pravi doživljaj i slika ljepote našeg sela po mjesečini. I djeca su, iako mala, osjetila opasnost.

Mlađi ljudi, koji nisu doživjeli rat, prvi put osjećaju šta znači sloboda i koje je to bogatstvo. Dobro se moglo vidjeti kakav osjećaj imaju roditelji kad posmatraju kako u tim ratnim situacijama i u strahu, gotovo preko noći njihova djeca sazrijevaju, razmišljaju kako da se sakriju i kako da postupe da bi ostali živi.

Ta noć je za mnoge bila najduža u životu, tada nisu ni slutili da će biti mnogo težih i opasnijih i noći i dana. Bješe hladna, a strah je još više ledio krv u žilama. Svaki lom suvih grančica pod stopalom odjekivao je kao pucanj i još više plašio ionako već prestravljene ljude.

Dana 9. aprila telefonom je u Rašćane stigla vijest da je počelo hapšenje Srba. Iz sela Srđana, gdje su živjele samo dvije srpske porodice, većinom starci, odveden je Milorad Mile Andrijašević. Njegovim hapšenjem počeli su tortura i teror nad srpskim narodom u Duvnu.

POČETAK TERORA I ETNIČKOG ČIŠĆENjA SRBA

Rušenje crkve na Mandinoj gradini u selu Rašćani u večernjim satima 9. aprila 1992. godine, samo nekoliko sati prije svitanja 10. aprila 1992, dana koji Hrvati obilježavaju kao Dan NDH, bilo je predznak da počinju teror i zločini nad duvanjskim Srbima.

Srpska pravoslavna crkva na Mandinoj gradini poslije rušenja 9. aprila 1992. godine

Po drugi put od izbijanja rata, koji traje već pet dana, počelo je hapšenje Srba. U svojim kućama u večernjim satima 9. aprila uhapšeni su Milorad Mile Andrijašević iz sela Srđana i Drago Bosnić iz Duvna. Promjenu odnosa policije i vojske prema Srbima odmah smo povezali sa stanjem na frontu, u kom Hrvati gube već osvojene pozicije. Srbima nije bio dozvoljen izlazak sa područja opštine Duvno, držani smo kao taoci, koje će koristiti baš za situaciju u kakvu su došli na frontu na Kupreškom polju. Hrvati su Mileta Andrijaševića posebno tretirali od samog početka rata. Prvog dana, 3. aprila 1992. godine (kada su mnogi Srbi uhapšeni i zatvoreni u salu za sastanke zgrade SUP-a i pušteni istog dana, o čemu je već dosta pisano) Mile je bio uhapšen i zatvoren u ćeliju zatvora u podrumu iste zgrade SUP-a u kojoj su bili pritvoreni ostali Srbi. Mile je u zatvoru tog prvog dana rata ostao do večernjih sati, kad je pušten i naređeno mu je da se ne udaljava od kuće. Mile je ipak toga dana došao u selo Rašćane. Sreo sam se s njim u kući mog ujaka Todora Stanišića i tad sam saznao za njegov tretman u podrumu SUP-a tog dana. Tad sam shvatio da je on za hrvatsku vlast najinteresantniji Srbin u Duvnu.

Odmah smo zaključili zašto su hrvatske vlasti toliko zainteresovane za njega. Po mom ubjeđenju, bilo je to zbog toga što su Hrvati znali da je njegov stric Marko zaposlen u SSNO-u u Beogradu kao civilno lice i tako su zaključili da im Mile može biti dobar „plijen“ za eventualne razmjene zarobljenika.

Prilikom njegovog hapšenja izvršen je detaljan pretres njegove kuće, svih pomoćnih prostorija i štale, kao i stogova (plast) sijena pored. Njegova majka i nepokretni brat, kao i gluvonijema tetka nemoćno i sa strahom su posmatrali bahato i grubo ponašanje hrvatskih policajaca koji su pretresali kompletnu imovinu. Milin otac Bogoljub je dan prije početka rata slučajno otišao iz Tomislavgrada u Sarajevo iz porodičnih razloga i nije mogao da se vrati jer je rat već počeo. Mile je prilikom drugog hapšenja, 9. aprila 1992. godine, u podrumskim ćelijama policijske stanice bio zatvoren nekoliko dana, a zatim je prebačen u zloglasni logor Lora u Splitu. Sa njim je u logor odveden i Drago Bosnić. U Lori su bili oko sedam dana, zatim su vraćeni u Duvno i zatvoreni u logor Gimnazija.

Iako je hapšenje Srba počelo, nada da ćemo narednog dana biti evakuisani, kako su nam obećali predstavnici Evropske zajednice iz Banjaluke, nije nas u potpunosti napustila. Te noći 9. aprila 1992. u narodu je porastao strah, rušenje crkve i jaka eksplozija na gradini izmiješali su se sa osećajem da bi narednog dana, baš na Dan NDH, kakva simbolika, mogla da se dogodi sloboda. Zbog tako izmiješanih osjećaja straha i nade, cijelo selo nije spavalo, niko oka nije mogao da sklopi. Ljudi su se cijelu noć krili u grupicama po štalama, sjenicima, vrzinama ili iza stijena u brdu iznad kuća, samo da ne dođu u ruke ljudima koji ne mogu da kontrolišu mržnju prema Srbima. Nismo smjeli da boravimo, a još manje da u kući spavamo jer smo strahovali od mogućeg upada hrvatskih vojnih i paravojnih grupa, koji više nisu prikrivali pripadnost ustaškom pokretu. Sve više njih nosilo je crnu ustašku uniformu sa ustaškim obilježjima. Bilo je i ljudi koji su nastojali da smire situaciju, ali to su bili pojedinačni pokušaji, jer su vojnu i policijsku vlast preuzeli ljudi koji su pred rat ili početkom rata stigli u Duvno.

Kad je svanulo prohladno, vjedro, proljetno jutro i kad su ljudi izišli iz skrovišta, i ja sam otišao u vikendicu svog brata, gdje su mi bili smješteni majka i snajka sa troje djece.

Kad sam došao u kuću, majka je stavila da kuva jutarnju kafu da je zajedno popijemo, da se malo opustim, popričamo i da se ohrabrim nadom da bi taj dan ipak mogao biti dan našeg spasa i slobode. I pored toga što napuštamo svoje selo, svoje domove, svoje grobove, zavičaj, ognjišta, uspomene ubijeđeni da se tu, da živimo, najvjerovatnije nikada nećemo vratiti, ipak je moguć taj odlazak i izlazak iz ratne opasnosti, u kojoj su se prije 50 godina našli naši preci, kojih je još dosta bilo živih. Oni su preživjeli najveće zločine koji su se nad Srbima desili u istoriji njihovog postojanja na tim prostorima, a to vrijeme sa mjeri vjekovima. I zbog toga i pored

toga, Srbi tog dana očekuju da dožive najveću radost, jer sloboda nema cijenu. Prvi put smo mi, koji nismo doživili prethodni rat, shvatili šta znači sloboda.

Kafa tek što je bila skuvana, nisam ni počeo da pijem, samo sam osjetio njen miris, na vratima su se pojavila dva vojnika u maskirnim uniformama, baš oni isti koji su me prvog dana rata odveli sa radnog mjesta: Ante Jurič Zlatonjić i Ivan Krišto Dugonjče.

Bilo je jutro 10. aprila 1992. godine oko 8.00 sati. Kad sam ih vidio i kad su zatražili da odmah idem sa njima, sa ljudima koji su već tad bili najokrutniji prema Srbima, a kasnije su postali i najveći zlikovci, mučitelji, posebno Dugonjče, ja sam mislio da je došao kraj i da će me ubiti.

Ne znam odakle sam dobio hrabrost, ili je to bio strah, rekao sam im da ja sa njima neću da idem nikuda jer u njih nemam povjerenje i kazao sam da ako su planirali da me ubiju, to učine u mojoj kući, u mom selu i u krugu moje porodice. Njihova reakcija me iznenadila, nisu pokušali da primjene silu, već su telefonom, koji je bio instaliran u kući i još nije bio isključen, pozvali komandu u Duvno. Mislim da su razgovarali sa Ilijom Jakićem, koji je bio komandir policije. Obavijestili su ga o mom stavu i dobili naređenje da me ne diraju već da sačekaju, jer će po mene doći neko od redovne civilne policije.

Za kratko vreme po mene je policijskim kolima došao policajac Salko Birdagić, sa kojim sam u pratnji Dugonjčeta i Zlatonjića odveden u Duvno. Dok smo stajali ispred kuće, Dugonjče me upita gdje je Slobodan Karan i koja je njegova kuća. Trebalo bi da ga vidi. Ja sam mu rekao da Slobodana nisam vidio i ne znam da li je u selu, a njegova kuća je na drugoj strani sela. Iako se kuća sa tog mjesta vidjela, ja sam se malo pomjerio da bi mi izišla iz vidika. Dugonjče je rekao: „Nemamo sad vremena da ga tražimo, po njega ćemo doći drugi put.“

Kad sam doveden u SUP, bilo je oko devet sati, odveli su me u sobu broj 16 na drugom spratu zgrade. Tako sam toga jutra bio zatvoren u kancelariji SUP-a, čitav dan iščekujući šta će se sa mnom dogoditi. U kancelariji je bio jedan sto i nekoliko stolica. U jednom uglu bio je postavljen poljski krevet. Iznad kreveta na zidu visila je slika Ante Pavelića. U toku dana u kancelariju je nekoliko puta ulazio Jurič Ante Zlatonjić, donosio mi je nešto da jedem. Osjećao sam da je privođenje i zatvaranje nešto ozbiljnije nego što sam mislio kad su mi rekli da će me poslije davanja izjave vratiti u selo.

Bio je to za mene dug dan, vrijeme je sporo prolazilo, neizvjesnost rasla. Primicala se noć, a niko ne ulazi u kancelariju, niko me ne ispituje, vidim nema nade da ću se toga dana vratiti u selo Rašćane, a pomišljam, možda neću nikad.

Oko 20.00 sati polako se otvoriše vrata. U kancelariju niko ne ulazi nekoliko minuta, u meni se povećava strah koji sam osjećao cijelog dana, poslije nekoliko minuta, naglo je utrčalo pet, šest ljudi uz povike „okreni se zidu“, „digni ruke“. Bez ikakvih pitanja počeli su da me tuku šakama, nogama i palicama po cijelom tijelu, posebno po rebrima, leđima i vratu. Poslije udaranja sa zadnje strane, okrenuli su

me prema sebi i počeli da tuku sa prednje strane po rebrima i prsima. Bio sam iznenađen i preplašen od tako naglog preokreta situacije, vjerovatno je to bila neka uigrana varijanta iznenađenja koja kod žrtve izaziva nagli strah, a efekti mučenja mogu da daju bolje rezultate prilikom ispitivanja. U jednom momentu, kad sam mislio da su prestali da me tuku, iz grupe se izdvojio jedan od mučitelja, srednjeg rasta, dosta širokih pleća i krupnih očiju („okonja“), koji je u ruci držao veliku baterijsku lampu, zadnji deo okrenuo je prema meni, a zatim je držeći je obema rukama s njom krenuo prema meni i svom snagom tijela, sa „baterijom“ u rukama, uletio u moje grudi, vičući Dugonjčetu: „Vid, tetkiću, kako se Srbi biju.“ Od tog udarca osjetio sam jak bol, kao da mi se nešto polomilo u stomaku, bio je to lom rebara, poslije toga pao sam na pod.

Kad sam pao na pod, počeli su da me tuku nogama i da me gaze. Za stolom, od samog upada u kancelariju, sjedio je Drago Banović, koji je takođe utrčao u kancelariju sa grupom mučitelja, sjedio je za stolom, ali nije učestvovao u tuči, mada mislim da je bio glavni među njima. Poslije nekoliko minuta udaranja dok sam bio na podu, Drago je rekao: „Dosta sa tučom”, i svi su odmah prestali da me udaraju.

Tek tada sam mogao da snimim lica ljudi koji su upali u kancelariju i koji su me tukli. Prepoznao sam, kako sam već napisao, Dragu Banovića Galinovića, koji je, kako sam kasnije saznao, bio načelnik SIS-a, zatim jednog visokog plavog čovjeka, oko 35 godina starosti, sa naočarima, bijelim opasačem i bijelim uprtačima oko struka, kasnije sam saznao da je to Radoš Jozo iz sela Seonica, bio je zapovjednik, vjerovatno policija SIS-a, Krišto Ivana Dugonjčeta i Antu Juriča Zlatonjića, koji su me priveli i čuvali toga dana, zatim pomenutog „okonju“, koji mi je zabio baterijsku lampu u grudi. Tu su bili i komandir policije Ilija Jakić i Ivan Babić sa Blažuja, kog sam upoznao prvog dana rata u njegovoj kancelariji u SUP-u, kad mi se predstavio da je neki zapovjednik. Od navedenih mučitelja nisam primijetio da me je tukao Zlatonjić. Iako je smatran jednim od najekstremnijih Hrvata, u toku cijelog mog boravka u zatvoru Jurič Ante Zlatonjić nijednom me nije udario. Tražio sam razloge njegovog odnosa prema meni i došao sam do zaključka da to može biti odnos mog ujaka Todora i njegovog oca, koji su bili dobri prijatelji, kakva povezanost, oni su se upoznali i sprijateljili kad je moj ujak poslije rata 1945. godine u zatvoru čuvao njegovog oca. Sad je moja i Antina pozicija ista, samo u obrnutim ulogama. Vjerovatno je moj ujak zamolio Antina oca da preko Ante pokuša da me zaštiti.

Kako su prestali da me tuku, počeli su da me ispituju. Pitanja je postavljao Radoš Jozo, a zabilješke je vodio Drago Banović. Pitanja su se odnosila na oružje koje su Srbi imali, na stranku SDS i njene članove u Tomislavgradu, zatim koga poznajem u Kupresu, Livnu, Grahovu, Imotskom, Sarajevu, Beogradu i slično. Negirao sam vezu sa nabavkom oružja i SDS-om, kao i sa bilo kakvom političkom i vojnom organizacijom, jer stvarno nisam bio politički, vojno ili bilo kako angažovan niti sam učestvovao u radu bilo kog organa ili organizacije.

Pošto nisu dobili odgovore koje su očekivali, počeli su ponovo da me tuku. Nisam imao mogućnosti da razmišljam, ali mi je bilo jasno da se neću tako lako izvući. Ponovo su prestali da me tuku, digli su me sa poda, jer sam ponovo od udaraca bio oboren. Jedva sam stao na noge, a potom mi se Drago Banović obratio riječima: „Milane, nismo te planirali privoditi i zatvarati, ali nas je Mile Andrijašević obavijestio da si ti glavni i da ti možda znaš kako je u selo došlo oružje.“ U kancelariju su uveli Andrijaševića na suočenje. Bio je sav isprebijan, po licu su se vidjeli ožiljci i posjekotine, kao i modrice od udaraca. Izgledao je tužno i nemoćno. Jedva je uspio izgovoriti da je morao da objasni kako je došao do puške i kaže da je rekao da možda ja nešto više znam kako su Srbi dobili oružje i da misli da možda ja imam neku vezu sa SDS-om.

Shvatio sam njegov položaj i nisam na njega mogao biti ljut, naprotiv, vidio sam da je dobio mnogo batina, da sam na kraju morao nešto reći. Kazao sam da se ne osjeća krivim i da to što je rekao nema veze sa našim trenutnim položajem. Naglasio sam da što se tiče oružja, nismo poricali da ga imamo, prvog dana rata oružje smo vratili. Šta se to dogodilo da je sad nedjelju dana poslije bitno kako je oružje došlo i ko ga je dotjerao?! Negirao sam bilo kakvu vezu sa oružjem, ali rekao sam da sam te večeri bio u selu kad je neki kamion dotjerao nešto starog naoružanja iz prošlog rata, vozač je bez izlaska iz kamiona sačekao da ga prisutni istovare i otišao. Rekao sam Mili da što se tiče stranke, oni znaju dobro da mi Srbi nismo bili organizovani ni u kakvu političku organizaciju i da ne postoji SDS u Tomislavgradu, što je stvarno bila istina.

Htjeli smo da se sami organizujemo, kao ugrožena manjina, da se zaštitimo na bilo koji način i da eventualno uspijemo da se spasimo ili da pobjegnemo u slučaju rata, što nam očigledno nije uspjelo.

Milu su odveli ne znam gdje, za mene je to bio posljednji put da ga vidim. Kad je on izašao, mene su nastavili tući. Počeli su ponovo da me ispituju, a ja sam shvatio da neće prestati da me udaraju dok ne dobiju izjavu koju žele da čuju. Da bi prestali da me tuku, shvatio sam da moram nešto reći, mozak je počeo da mi radi, počeo sam nešto da pričam, trudeći se da to bude nepovezano i bez veze. Ponovo su počeli da me tuku i ponovo sam pao na patos. Ponovo su me digli, a Banović je rekao: „Dosta za večeras“, i dodao da će se nastaviti sutra. Komandir Jakić mi je u ruku stavio komad papira i olovku i rekao da za sutra napišem iskaz o svim postavljenim pitanjima.

Jurič Ante Zlatonjić poveo me u podrum SUP-a, gdje se nalazio zatvor sa pet ćelija, na kojima su bila metalna vrata. Podrum i ćelije nisu imali električnu rasvjetu. Zlatonjić je s upaljenom malom baterijskom lampom osvjetljavao metalne stepenice koje su sa prvog sprata zgrade vodile u podrum. Ante je išao ispred mene kroz hodnik, otvarajući ćeliju po ćeliju. Svaka je bila puna ljudi. Ćelije i hodnik bili su zagušljivi, prljavi, s velikom koncentracijom vlage i buđi, u hodniku pod nogama osjećala se voda, koja je vjerovatno nastala topljenjem snijega koji se unosio na cipelama vojnika i uhapšenih Srba. U ćeliji na početku hodnika, koju je prvu otvorio,

prepoznao sam Radovana Milisava i Miroslava Savića. Zlatonjić je prepoznao da su to Srbi sa područja opštine Tomislavgrad, zatvorio je ćeliju i otvorio drugu, zatim treću, četvrtu i petu, koliko ih je bilo, i sve su bile prepune ljudi, od kojih po svetlosti baterijske lampe nisam nikog prepoznao, jer to nisu bili Srbi sa područja Duvna. Kako su ćelije sve bile pune, Zlatonjić me vrati nazad i ponovo otvori prvu ćeliju, u kojoj su bila dvojica Srba iz Eminova Sela. Prvi put u životu bio sam iza brave i prvi put osjetio položaj ljudi koji se tamo nalaze, ali sada sam ja u ratnim uslovima u zatvoru, uz veliku neizvjesnost o ishodu tog zatvaranja, jer u ratnim uslovima ne vrijede nikakvi zakoni. U ratu vrijedi volja ljudi koji samo u tim ratnim uslovima, u bezvlašću i anarhiji dođu na vlast. Ti ljudi su došli na vlast ne razmišljajući o ljudima i njihovim pravima, a pitanje je jesu li imali čim da razmišljaju ili im je mozak zatrovan mržnjom.

U prvoj ćeliji nije bilo prozora, na vratima je bio mali otvor veličine 20 sa 30 centimetara, sa rešetkom kroz koju je moglo dopirati dnevno svjetlo sa stepeništa, koje je dolazilo sa velikog ovalnog prozora, visokog oko 2,5 metara, sa ugrađenim duplim kopilit staklom. U toj prvoj ćeliji nije bilo sećije – palije, drvene daske širine 50 centimetara i dužine dva metra, koja je podignuta pola metra od zemlje, kakve su bile montirane u tri ćelije. Unutra nije bilo drugih predmeta. Poslije par minuta vrata je ponovo otvorio Zlatonjić i u ćeliju ubacio jedno ćebe, rekavši da je to za Karana.

U ćeliji su bili, kako sam naveo, Radovan Milisav i Miroslav Savić. Imali smo jedno vojničko ćebe. Odmah su mi počeli pričati kako su se našli u ćeliji. Pokušali su preko planina da pobjegnu na kuprešku planinu, sa namerom da se kroz šumu probiju do Glamoča. Sa njima dvojicom bila je Radovanova žena Nada, koju su takođe držali zatvorenu u nekoj od kancelarija u zgradi.

Nadu su kasnije prebacili u logor Stipanjići, gdje su bile zatvorene žene, djeca i starci, civili zarobljenici iz sela Malovana, opština Kupres.

Pričali su mi kako su ih hrvatski vojnici opazili u planini Tušnici, koja se nalazi između Livna i Duvna, i sprečili da pobjegnu prema Glamoču. Uhapsili su ih u planini i odveli u SUP u Livno, gdje su ih ispitivali, a zatim doveli u SUP u Duvno (Tomislavgrad) i zatvorili u ćeliju.

Pričali su mi šta su izjavili, u stvari rekli su im istinu jer nisu imali šta da kriju – u Duvnu nije bilo nikakve srpske organizacije kako političke, tako ni vojne. Zato nisu imali šta da im ispričaju što bi njih interesovalo. Ja sam cijelu noć razmišljao šta da im kažem sutra. Nisam mogao da smislim priču, u stvari ja njima nisam imao ništa novo da kažem, jer istina ih nije interesovala, oni žele da iznude priznanja da Srbi imaju vojnu ili političku organizaciju. Srba muškaraca od 18 do 60 godina u Duvnu bilo je 60 do 70 i nemaju nikakvu političku ili vojnu snagu, pogotovo što je većina živjela u nekoliko sela sa obe strane Duvanjskog polja, pa je i pomisao na tako zamišljenu njihovu konstrukciju bila besmislica. Toga su i oni svjesni, ali treba svoje postupke prema Srbima da objasne kao opravdane, iako im to nije bilo potrebno jer nas niko

nije štitio. Oružje koje smo imali niko nije imao predstavu kako je i preko koga došlo u Rašćane. Ti koji su nešto znali, izuzev mene, nisu bili u Duvnu. Ja sam znao da je oružje, koje smo dobili preko Livna, bilo iz Drugog svjetskog rata, bile su puške M-48, nekoliko ruskih automata, možda jedan mitraljez i nekoliko pušaka „papovki". Municije je bilo vrlo malo.

Razmišljao sam o svemu što slijedi, neće mi vjerovati da nemam nikakve veze ni sa oružjem ni sa SDS-om. Ja sam nešto znao i o jednom i o drugom, ali nisam bio organizator niti učesnik. Bio sam u kontaktu sa članovima SDS-a kao što sam kontaktirao i sa članovima i rukovodstvom HDZ-a.

Ali nisam imao šta da priznam, bilo kakav kontakt niti bilo šta da znam o oružju. Svaki, i nebitni detalj mogao bi kod istražitelja i mučitelja da bude veliko saznanje i da me optuže za ono što nisam uradio. Sutradan sam ponovo pozvan u kancelariju i ponovo su saslušanje vodili Banović i Dugonjče. Ispričao sam im o oružju što ih je interesovalo. Nisu mogli da vjeruju da smo imali samo puške M-48, koje su od nas preuzeli prvih dana rata, rekli su da je to za staro gvožđe i da vjerovatno krijemo savremeno naoružanje, čak su mislili da raspolažemo i minobacačima i drugim ubojitim oružjem. Rekao sam da su te njihove pretpostavke neosnovane i da su poveli veliku kampanju i torturu nad Srbima. U jedinom srpskom selu Rašćanima, koje nema mešanog stanovništva, živi samo 20 ljudi od 17 do 60 godina, u svim drugim sredinama gdje žive Srbi su apsolutna manjina i ne postoje nikakvi uslovi za bilo kakav otpor ili napad na hrvatsku vojsku ili narod od strane Srba. Prvog dana kad su Srbe zatvorili dogovoreno je da se oružje vrati, što je i učinjeno, prvih pet dana rata srpski narod niko nije dirao. Sad kada je vjerovatno došlo do promjene na ratištu u Kupresu, Srbi su postali predmet osvete, odmazde i torture. Dugonjče me je udario čizmom dva puta i izašao, uz komentar da više nema vremena, a da će biti nastavka. Vraćen sam u ćeliju i tu sam iščekivao dolazak sljedeće noći.

U toku dana Radovan i Miroslav su odvedeni, a istog dana u ćeliju kod mene dovedeni su Mijo Bošnjak i Milan Majkić, koji su prije toga bili „obrađivani" u SIS-u. Žalili su se na bolove, a ja sam se takođe osjećao sve lošije jer je tijelo počelo da otiče od zadobijenih udaraca, a posebno me boljela lijeva strana od udarca „baterijom". Osjetio sam da mi je rebro slomljeno. I tu sam sve više i više osećao bol. Bošnjaka su ponovo vodili da ga suočavaju sa Karan Božom Dečom, koji je takođe doveden u zatvor iz sela Rašćana, kog muče i „obrađuju". Bošnjak je ponovo vraćen u ćeliju, pričali smo o saznanjima ko je od Srba već uhapšen. Kroz otvor na vratima ćelije vidimo koga sve dovode i zatvaraju u ostale četiri ćelije. Zatvorenici koje sam te noći vidio već su sutradan ujutro nekud odvedeni. U zatvor u nekoj od ćelija bili su još zatvoreni Milenko Zečević iz Kongore, Pero Važić, Radovan Majkić, iz Duvna, svi su uhapšeni u večernjim satima 11. aprila 1992. godine.

Ne znam šta se to meni dogodilo to veče, postao sam ravnodušan, nisam se plašio, kao da sam se pomirio sa sudbinom i oprostio od života. Stalno se prisjećam scena kad su me tukli i lomili kosti, poslije pada na zemlju osjećao sam veliki strah i bolove. Kad su me podigli, odjedanput se u meni pojavio neki ponos, inat ili prkos i bolovi su počeli da jenjavaju, a strah da nestaje. Sve dalje vrijeme u samici zatvora, mučenja i ispitivanja podnosio sam s nekim prezirom, prkosom i bez nekog naročitog straha. Taj moj osjećaj ravnodušnosti, ne znam ni kako ni zašto, pratio me kroz period tog zatočeništva. Tih prvih dana provedenih u zatvoru imao sam dosta vremena da razmišljam o svemu i svačemu. Sjetio sam se jedne rečenice, mislim da je iz romana „Rat i mir“, kojom je najbolje opisan moj tadašnji položaj. Napisano je: „Nikad se nemoj odreći tamnice i prosjačke torbice.“ To mi se stvarno desilo, za noć sam postao tamničar i prosjak, sve što sam imao više mi nije dostupno, ni meni ni mojoj porodici, a ja sam u tamnici.

Bilo je povremenih kriza, ne toliko straha koliko neizvjesnosti, uznemirenosti, koja je dolazila zbog samoće u ćeliji. Ja sam se bio već predao, pretpostavio sam da ovaj rat neću da preživim, sam sam sebe tješio činjenicom da u ratu stradaju najviše mladi ljudi, u građanskim sukobima najviše civili, jer tu nema fronta. Front je svaka kuća, svaka ulica, svako selo. Sjećao sam se priča o prošlom ratu, o nekim stihovima iz ratnih pjesama koji mi bude nadu da možda i preživim, kao što je onaj „nema smrti bez suđena dana, makar bio u rukama dušmana“ i slično.

Sjeli smo uza zid na jedno ćebe koje smo imali, u strahu iščekujući šta će se desiti sljedećeg dana i razmišljajući o tome da li će iko od nas Srba koje je rat zatekao u Duvnu preživjeti sve ovo. Dva dana smo mislili o svemu i stalno sam sebe osuđivao, kako smo bili naivni i vjerovali da nas neće dirati. Sva zbivanja oko nas nisu nam bila dovoljna da na vrijeme shvatimo da je bježanje jedino rješenje. Svi smo tražili razloge da ostanemo, a nismo htjeli da pronađemo nijedan razlog da bježimo. Nijednu provokaciju od mitinga 5. januara 1990. godine, kada su uzvikivali „Srbi u Srbiju, nećemo ćirilicu“ i druge antisrpske parole, pa sve do početka rata nismo htjeli shvatiti ozbiljno. Čak nam ni iskustva Srba iz prethodnog rata nisu bila pouka da drugačije razmišljamo.

Kasnije se pokazalo da je to bila potpuno pogrešna procjena i da je želja za ostankom na svojim ognjištima zamračivala pamet i umanjivala osjećaj opasnosti.

Došla je i druga noć u zatvoru, oko 12.00 časova čujemo zveku 36 metalnih stepenica koje vode sa prvog sprata do podruma, odzvanja stepenište pod vojničkim čizmama, što kod nas stvara sve veći strah. Vojnik koji je silazio niz stepenice otvori ćeliju i zatraži da Milan Karan izađe van. To sam i učinio i vojnik me je izveo u prostoriju na drugom spratu, koja se nalazila pored kancelarije u kojoj sam bio zatvoren i mučen prvog dana kad sam uhapšen. I u ovoj kancelariji na zidu iza stola visi slika Ante Pavelića. Za stolom sjedi čovjek nižeg rasta, malo proćelav, predstavio

se da je Josip Žgela, bojnik hrvatske vojske, i reče da je došao iz inostranstva, mislim da je spomenuo Englesku, koliko mu je vjerovati, da pomogne hrvatskom narodu u ratu. Rekao je da je glavni istražitelj u SIS-u. Upozorio me je da moram da govorim istinu, jer ću u protivnom imati posla sa njegovim ljudima koje sam upoznao prethodnih noći. Pre ispitivanja, govorio mi je o srpskoj agresiji i otimanju hrvatskog prostora kroz dugu istoriju. Dao mi je papir i olovku da na njegova pitanja odgovorim pismeno.

Prvo pitanje odnosilo se na moje bavljenje politikom. O zbivanjima 1988. godine, tj. o antibirokratskoj revoluciji i politici Slobodana Miloševića. Da li sam učestvovao na mitinzima na kojima je pružana podrška Miloševiću u Novom Sadu i na Gazimestanu? Da li sam član i imam li aktivnosti u Srpskoj demokratskoj stranci, koju je on nazivao terorističkom organizacijom? Sa kim sam održavao kontakte u Srpskoj demokratskoj stranci i od koga smo dobijali naređenja itd.

U odgovorima na postavljena pitanja govorio sam o dobrim odnosima Srba i Hrvata u poslednjih 45 godina. Rekao sam da sam bio dosta aktivan u procesu razvoja Duvna, i za to dobijao najveća priznanja. Bio sam u dobrim odnosima sa Hrvatima, Srbima, Muslimanima i sa svim građanima. Bio sam na svadbama i u bogomoljama svih religija. Najmanje sam bio u pravoslavnoj crkvi. Zbog mog društvenog rada najviše je trpila moja porodica.

Malo sam se oslobodio treme, pa sam se sjetio jednog trenutka kad me je ćerka, koja je bila drugi razred osnovne škole, upitala da li smo mi Srbi. Ja sam to iskoristio da bih tim pokazao koliki sam je, vele, Srbin i četnik, kako su me u zatvoru nazivali hrvatski vojnici.

Žgeli sam tad rekao da ja Hrvatima moram da se zahvalim što nisu dozvolili da moje dijete ne zna koje je nacionalnosti. Rekao sam mu da je moje dijete od njih saznalo da je Srpkinja. Rekao sam da je moja ćerka jednog dana došla iz škole, bila je drugi razred, devet godina, i pita me: „Tata, jesmo li mi Srbi?“ Bio sam iznenađen i zapanjen tim pitanjem. Odgovorio sam: „Da, ali otkud ti to?“ Rekla mi je da su joj djeca u razredu stalno govorila: „Ti si Srpkinja.“ Nažalost, na to su njoj ukazali iz drugih pobuda i drugih razloga. Zar se ja, čija su djeca doživjela navedeni slučaj, danas u ovoj zgradi tretiram kao neki četnik i neprijatelj hrvatskog naroda. Rekao sam: „Kad bih sad ja ovdje rekao da sam četnik, da li bi to za vas bio dokaz? Da li su djela manje važna od riječi koje čovjek u raznim okolnostima može da izgovori, često u afektu. Ti kojima mi pretite da ću kod njih ponovo na ispitivanje, većina njih su bili problem svoje porodice, svoga sela i ulice, problem službi bezbjednosti. Početkom rata isplivali su na površinu. Ti koji vam sada služe jednog dana biće problem onima koji su ih koristili u ostvarivanju svojih, često nečasnih radnji, biće na kraju njihov problem i njihovi protivnici.“

Te noći rekao sam Žgeli da imam jednu želju, a to je da me odvedu u moje selo da bih skrenuo pažnju svojima na opasnost koja može da nas zadesi ukoliko bih u strahu, nesmotrenosti, ispalio neki metak, a posebno ako bi tim slučajem neko stradao. Ekstremima treba samo mali povod da naprave zločin, a razloga za to već ima dosta u njihovim glavama, to je mržnja prema svemu što je srpsko.

Na sva pitanja odgovorio sam samo što sam znao i nije bilo nijednog mog životnog postupka zbog kog bih imao razloga da se kajem i stidim.

Žgela je izišao iz kancelarije i rekao da na neka postavljena pitanja dam i pismeni odgovor.

Poslije sat vremena u kancelariju je ušao Stojko Sušilović, koji je bio rukovodilac kriminalističke službe u SUP-u prije rata. Stojko je uzeo odgovore i odnio ih iz kancelarije. Poslije izvjesnog vremena, ponovo je došao Josip Žgela i ponovo mi postavljao potpitanja.

Oko poznavanja ljudi nije bilo problema jer sam ih poznavao i u Livnu, Kupresu i Glamoču kroz privredu i sport. Njegova potpitanja jasno su mi kazivala da ima znatno više informacija nego što sam ja pretpostavljao. Jasno mi je rekao da ne govorim istinu i da sam član SDS-a, da sam bio na osnivačkoj skupštini SDS-a u Kupresu. Nisam negirao ono što su znali, a to što su znali nema nikakve veze sa onim što se stvarno desilo. Bilo je u tim njegovim navođenjima i neistina, i njih sam negirao. Rekao sam da svi ti događaji nisu bili zabranjeni i da nisu imali nikakvu antihrvatsku aktivnost. Svim tim događajima prisustvovali su i Hrvati i navedeni događaji desili su se u toku predizbornih aktivnosti. Biti prisutan na nekim događajima ne znači i biti član neke organizacije ili podržavati sve poruke sa tih događaja.

Ponovo sam vraćen u ćeliju. Tamo sam razmišljao i iz pitanja i potpitanja, kao i na osnovu onog što su znali zaključio da su me stalno pratili. Shvatio sam da mi nisu prisluškivali telefone jer nije pomenuto nijedno ime ljudi s kojima sam telefonom razgovarao.

Ja sam govorio istinu, jer ja i nisam imao šta da krijem, što se tiče moje veze sa SDS-om, imao sam neke veze, shvatio sam da je katastrofa za srpski narod ako na izborima ne podrži SDS, kad su se dva druga naroda već uveliko organizovala u nacionalne stranke, i da je za Srbe pogrešna opcija da podrže preimenovani SK u SDP. Ja sam bio i ostao ljevičar, ali u okolnostima u kojima se zemlja raspada i sve vodi u anarhiju nije bilo plana za prelazni period u kom bi se društvo demokratski na višepartijski sistem prilagodilo. Nemoguće je da se sa 90% društvenog kapitala pređe u novi sistem na jednostavan način. Možda su rat i pljačka te imovine najjednostavniji, možda je do rata zbog toga i došlo, zato je normalno da se svaki građanin okrene svom narodu, bez obzira na ideologiju i ubjeđenja. Iz tog razloga sam imao kontakte sa nekim članovima SDS-a, ali nisam bio član.

Saznao sam da su Hrvati doživjeli vojni debakl na Kupresu i da je puno ljudi zarobljeno i nestalo. Zbog tih dešavanja na ratištu nastala je prava kampanja na hvatanju Srba, tortura nad srpskim stanovništvom postajala je sve veća, a sva ispitivanja vezana su za utvrđivanje neke veze i odnosa Srba iz Duvna sa ljudima iz SDS-a kako bi se na taj način odredila vrijednost tih ljudi za eventualnu razmjenu zarobljenih vojnika na kupreškom ratištu.

Svako neko pravdanje i zaklinjanje u nevinost bilo je izlišno, jer oni su sve o nama znali. I znali su da mi nemamo nikakve veze sa ratnim pripremama i samim ratom. Da nije bilo preokreta na Kupresu, vjerovatno bismo imali manje problema, ili ih možda ne bismo imali uopšte.

Poslije ponoćnog ispitivanja, nas trojica nekako smo se priljubili jedan uz drugoga, a ispod nas, na beton, stavili smo jedino ćebe koje smo imali i tako preživjeli hladnu noć, iščekujući jutro.

Ujutro 12. aprila 1992. godine, donijeli su nam za doručak po jednu paštetu od 100 grama i parče hljeba. Oko 10.00 sati vrata ćelije je otvorio Jurič Ante zvani Zlatonjić i tražio od Mije Bošnjaka ključ od stana da bi tu smjestili popa Zelen Branka, kome je Bošnjak zet. Vjerovatno su procijenili da je popu Branku tu sigurnije nego u crkvi.

Poslije malo vremena, tog dana u ćeliju je upao jedan visok momak, crne duge kose, mislim da je bio iz Vedašića, i tražio da iz ćelije iziđe Milan Karan. Javio sam se i izišao sam. Odmah me je uzeo za prsa, gurnuo prema zidu i snažno me udario glavom u čelo. Osjetio sam jak bol, a poslije toga sam osjetio da mi niz čelo i dalje niz lice teče topla krv. Onda mi je stavio ruke na leđa, a potom lisice na ruke i stegao ih do kraja. Stavljajući mi lisice, prokomentarisao je: „Neće niko da te tuče u Tomislavgradu, pa sam ja morao da dođem iz Lištice." Sa njim je bio policajac Frano Petrović iz Bukovice, kog je ovaj oslovljavao sa „ađutant". Pominjao je ime sela kao prve odbrane linije u Livnu i pitao me kako se to selo zove. Od udarca u glavu, lisica na rukama i iznenađenja nisam shvatio ni šta me pita, ni šta hoće. Iz podrumske ćelije odveo me je na drugi ulaz iste zgrade, gdje su se nalazile prostorije Sekretarijata za narodnu odbranu, a sada, kako sam čuo, glavni stožer hrvatske vojske (HVO) i SIS-a.

Na spratu su me proveli kroz jednu prijemnu kancelariju, u kojoj sam primijetio vezanog čovjeka starog oko 55 godina, sjede kose i krvavog lica, nasred obe jagodice nožem su bila urezana dva krsta. Jasno mi je bilo da je Srbin i da su ga mučili. Mene su uveli u drugu kancelariju, gdje je nepoznati vojnik počeo da me ispituje. U futroli je imao revolver, a u koricama za nož, koje su visile o kaišu, bio je veliki nož.

Počeo je da postavlja pitanja koja su se odnosila na Srbe iz Livna i sela Zastinja, ko je komandant odbrane, gdje je bilo oružje, koga poznajem iz Livna, da li znam Petra Crnogorca iz sela Zastinja i slično. Pošto stvarno nisam ništa znao o onome što me je pitao, kazivao sam mu koje ljude poznajem, a ti ga izgleda nisu interesovali, pa nije bio zadovoljan odgovorima. Uzeo je nož iz futrole dužine oko 30 santimetara, koji je bio niklovan i sijao se kao da je od stakla. Ljevom rukom me je uzeo za nos i sa dva prsta stisnuo kožu na nosu, a desnom rukom, u kojoj je držao nož, povukao je njim preko zategnute kože i posekao je. Napravio je posjekotinu duboku dva, tri milimetra preko nosa, dužine tri, četiri santimetra. Iz posjekotine je počela da teče krv i slivala se niz lice. Krv koja je tekla sa čela od prethodnog udarca i krv od posjekotine na nosu učinili su mi lice krvavim od čela do brade, krv se dalje slivala niz odjeću.

U momentu mučenja i ispitivanja, u kancelariju je ušao sekretar SO Mijo Jolić, koji je, kako sam primijetio, bio zaprepašćen kada me je ugledao. Upitao je: „Šta se to radi Milanu i ko je to naredio?" Ustaša koji me je mučio izderao se na Jolića

pitanjem: „Ko je tebe pustio unutra?“, i istjerao ga iz kancelarije. Ustaša je nastavio dalje da me ispituje i naređivao je „ađutantu“ da piše zapisnik. Diktirao je tekst koji je sklapao iz mojih odgovora. Prema onome kako je diktirao i načinu na koji je to radio vidio sam da je nepismen i podsjetio me na lik Nikoletine Bursaća iz Ćopićeve pripovijetke.

Poslije malo vremena, u kancelariju je uveden čovjek kog sam primijetio prilikom prolaza kroz prijemnu kancelariju, kasnije sam saznao da je to bio Nedeljko Kiso iz Livna, čoban kod nekog gazde iz Livna.

Čim sam uveden u kancelariju, moj a najvjerovatnije i njegov mučitelj počeo je da mu postavlja pitanja. Na osnovu njih zaključio sam da je čovjek koji je ispitivan iz Livna. Upitao ga je: „Da li poznaješ ovog čovjeka?“ Ispitivani čovjek je odgovorio da me nikad u životu nije vidio. Vojnik koji nas je mučio rekao mu je da sam ja Milan Karan i upitao ga zašto ga je lagao, tvrdeći da me poznaje. Čovjek iz Livna je ponovo rekao da me ne poznaje, ali je kazao da je čuo za mene, da sam iz Duvna i da sam održavao veze sa Petrom Crnogorcem, koji je bio komandir jedinice srpske vojske u Livnu. Odmah sam znao da čovjek priča napamet jer spominje ljude koje nikad nisam upoznao niti sam znao da postoje.

Lisice su me sve više stezale, osjetio sam da mi krv ne cirkuliše normalno i da mi ruke trnu. Krv je tekla niz lice, a posjekotine na nosu i rane na čelu nisu me bolele tako jako kao ruke od stisnutih lisica. Udari me ustaša nogom u rebra i iziđe iz kancelarije, a naredi i da Livnjak napusti kancelariju.

Na momenat sam ostao sam sa policajcem Franom Petrovićem, koji je primijetio da me lisice muče, pa je pritrčao i ključem ih popustio, te se na brzinu vratio na svoje mjesto za stolom. Ovaj gest policajca Petrovića nikada ne mogu zaboraviti, kao ni reakciju Mije Jolića pri ulasku u kancelariju, u kojoj sam bio mučen, ti postupci su još jedan dokaz da uvijek ima ljudi i da se ne mogu svi jednako tretirati i stavljati u isti koš, to jest u koš zločinaca.

Vojnik koji je vodio ispitivanje i mučenje, u crnoj uniformi, deklarišući se kao ustaša, kom nisam znao ime, ponovo je ušao u kancelariju, a za njim i jedan plavi čovjek, srednjeg rasta, četrdesetih godina, kog su oslovljavali sa „pukovniče“. „Pukovnik“ je iz džepa izvadio mali kasetofon i počeo da me ispituje i snima razgovor. Predstavio se da je iz Sinja. Rekao je da kod njega u jedinicama u Sinju ima dosta Srba. Tražio je od mene da govorim istinu i rekao mi da nije od onih koji tuku svoje ispitanike. Zahtevao je da u njega imam povjerenje jer u Sinju, kako je rekao, ni nad jednim Srbinom nije provedena nikakva tortura. Ne znam da li je to rekao da bih stekao povjerenje ili je to bila istina. Interesovalo ga je koga znam iz Sinja i Imotskog, sa kim sam održavao veze i slično. Pominjao je neke ljude, koje je optuživao za ratne zločine. Sjećam se da je pitao da li znam nekog šofera autobusa i direktora Auto-moto saveza u Sinju. Pošto sam mu rekao koje ljude znam, a to su bili Hrvati, i da u

životu nisam upoznao nikada nijednog Srbina iz Sinja, završio je ispitivanje, a za mene nepoznati zlikovac, koji je ponovo ušao u kancelariju, naredio je da me vode i da me zatvore u ćeliju koja nema prozore. Vraćen sam u ćeliju broj 5, koja nije imala ni palije – ležaja na podignutoj dasci i dobio sam samo jedno ćebe.

Sve što sam ova tri dana preživio nekako me napravilo ravnodušnim za sve postupke i mučenja koja sam doživio, izgubio sam i osjećaj za strah. Kad sam vraćan u ćeliju, vodili su me istim putem kojim sam i doveden u drugi dio zgrade. Ponovo su me izveli na izlaz u tom dijelu zgrade i vratili na drugi ulaz, u dio gdje su prostorije SUP-a i ćelije. Kad sam izveden vani, ispred zgrade je bilo mnogo svijeta, koji se tu skupio zbog navodnog bombardovanja, a kog nije bilo kad sam izveden i vođen u komandu SIS-a. Ja sam se nekako osjećao ravnodušno, pa čak možda i ponosno jer nisam imao nikakvu grižu savjesti, krivicu niti odgovornost za bilo šta, a predmet sam torture i mučenja. Prolazeći prema drugom ulazu, ispred mene se ljudi koji su bili pred zgradom sklanjaju, prave špalir da mi omoguće prolaz. I svi su okretali glavu da mi ne gledaju u lice. Ja sam podignute glave tražio lica koja sam poznavao, ali bez uspjeha.

Dana 12. aprila 1992. godine, u večernjim satima, negdje oko 17.00 sati, sunce je bilo na zalasku, otvorila su se vrata ćelije i policajac me je pozvao da izađem i krenem za njim. Odveo me pravo u kancelariju načelnika SUP-a. U kancelariji sam zatekao predsjednika opštine Miju Tokića, načelnika SUP-a Ivana Ćosića i sekretara opštine Miju Jolića, koji je tog dana kad me je mučio nepoznati ustaša ulazio u kancelariju.

Tokić me je obavijestio da su Srbi počeli da bombarduju selo Šuicu, da treba da stupim u kontakt sa Srbima i Miloševićem i da se odmah mora obustaviti bombardovanje Šuice. Ukoliko se to ne desi, poubijaće sve Srbe u Tomislavgradu. Shvatio sam ozbiljnost situacije, više me zabrinulo njihovo uvjerenje o mojim mogućnostima i to što smatraju da sam ja ta ličnost sa tolikim uticajem, da mogu tako nešto da učinim. Shvatio sam i njihovu organizaciju i rukovodstvo, koje nema nikakvog iskustva i znanja o ratnim uslovima, i da na taj način misle i da vode rat. Odgovorio sam da ja nemam ni sa kim da razgovaram. Prvo, znao sam da je to glupo i pokušati sve i da sam imao bilo kakvo poznanstvo sa bilo kim iz neke srpske vlasti. Da bilo šta pokušam, sebe bih doveo u još teži položaj. Zatražio sam da se javim bratu koji je u Beogradu, da on pokuša da o situaciji u kojoj su Srbi u Duvnu obavijesti nekog ko bi imao neku vezu sa vojskom ili sa vlašću, da im iznese hrvatske zahtjeve i ultimatume. To sam rekao samo da bih dobio na vremenu u nadi da će bombardovanje Šuice prestati, jer sam čuo priču da Srbi neće ratovati na teritoriji gdje nisu većina. U kancelariju je utrčao visoki plavi čovjek, kasnije sam saznao da je to bio Radoš Jozo iz Seonice, kog sam upoznao prvo veče kad sam mučen, bio je jedan od zapovjednika u SIS-u, u desnoj ruci držao je veliki „kolt“, a u lijevoj neki papirić, koji je stavio ispred mene, a na sto spustio revolver. Na papiriću je pisalo: „Pobit ćemo 500 Srba ako ne prestane bombardiranje Šuice.“

Zatim je načelnika i predsjednika opštine obavijestio da je bio u selu Rašćani i obustavio čišćenje sela. U zadnji momenat je, kako je izjavio, uspio da spriječi streljanje Srba u Rašćanima. Ja sam tog momenta poblijedio, zadrhtao od straha, misleći šta se sve moglo desiti, ako se već nije desilo. U selu je bilo preko sto Srba, tu mi je bila supruga, dvoje djece, snajka sa troje djece, majka i mnoga rodbina i prijatelji. Odmah sam shvatio da se u selu možda još nešto događa.

Iz kancelarije je izišao predsjednik opštine i zapovjednik. Zamolio sam načelnika SUP-a Ivana Ćosića da mi dozvoli da telefonom zovnem brata u Aranđelovcu i da ga obavijestim o situaciji. Brata sam uspio dobiti i rekao sam mu šta se dešava u Duvnu, kao i šta hrvatske vlasti traže od Srba i čime prete. O stanju u selu bratu nisam ništa rekao, da ga ne bi uhvatila panika. Zatim sam iskoristio priliku da se javim telefonom u selo. U vikendici mog brata javio se njegov sin Ognjen, koji je plakao i rekao da se selo pali, da je stanje haotično, da pretresaju kuće i postrojavaju narod za streljanje. Ćosiću sam rekao šta sam saznao od Ognjena. Ćosić je uzeo telefon od mene i od Ognjena, koji je imao 15 godina, tražio da mu pozove nekog od vojnika ili policajaca i da ne prekida vezu. Policajcu koji se javio na telefon Ćosić je naredio da se obustave sve aktivnosti u selu. Ja sam uz Ćosićevu dozvolu pozvao još jedan broj telefona, na drugu stranu sela, u kući Sime Karana. Tu mi se javila Simina žena i rekla mi slično što i Ognjen, i tu je Ćosić uzeo telefon, pozvao policajca i kazao mu da je zabranjeno to što rade, te da odmah prekinu sa terorom.

U kancelariju je ušao Drago Banović, koji je obavijestio načelnika da je Jovo Važić u Mandinom Selu bacio bombu na patrolu, ali da niko od policajaca nije poginuo, da su dvojica lakše ranjena i da je Jovo ubijen. Zatim je u kancelariju načelnika ušao komandir stanice milicije u selu Kongora Jozo Romić (kojoj su u zoni odgovornosti selo Rašćani i Mandino Selo). Romić je detaljnije upoznao načelnika o tom slučaju. U kancelariju je doveo Karan Milana Slobodana, koji je, zajedno sa Pavlica Milenkom bio na tavanu prodavnice kad je Važić Jovo Jovan pokušao da baci bombu na policiju i kad su ga ubili. Slobodan i Milenko su privedeni da daju izjave i odmah su vraćeni u Rašćane. Sve informacije prenose se u mom prisustvu. U kancelariju ulazi i izlazi mnogi ljudi, primijetio sam da su svi u panici. Kroz prozor vidim hotel „Tomislav“, a ispred hotela mnogo vojske, koja u panici trči i hoda gradom, vojnici oznojene kose, a šljemovi vise o rancu ili opasaču. Kamioni bez cerada prevoze vojsku prema Posušju. U gradu je pravi haos. Vojska raznim sredstvima bježi prema jugu, Mostaru i Splitu. Bježi i narod.

Sve posmatram i ne znam šta će se dalje događati. Sjednem u fotelju u koju sam sjeo kad su me doveli iz ćelije i primjećujem kroz njihove razgovore da je dogovoreno neko primirje za 24 sata. U kancelariju upada ponovo uzbuđen, mislim da je komandir policije SIS-a sa dugim revolverom, čovjek kog sam sreo već nekoliko

puta i žali se načelniku Ćosiću na nedisciplinu vojske, te kaže da od generala Bobetka u štabu u Grudama treba da se traži uvođenje policijskog sata. Pokušavaju da putem telefaksa pošalju neki izvještaj, ali nikako da dobiju vezu. U kolikoj su panici može se zaključiti po tome što moje prisustvo niko i ne primjećuje.

Ja sjedim u štabu vojne i policijske komande i sve posmatram i pratim, živi sam svjedok događanja u štabu Hrvatskog vijeća odbrane u danu koji je sigurno bio najteži za njih i njihovu vojsku tokom čitavog rata, a i za Srbe u selu Rašćani i u drugim mjestima. Ne mogu da shvatim zašto sam ja tu u kancelariji načelnika, zašto me drže tu gdje se prikupljaju sve informacije o događanjima na ratištu i van njega.

Mrak je već pao, roletne se spuštaju, zamračuje se grad. Upališe televizor, gledamo dnevnik HTV-a. U dnevnik se javlja portparol HVO-a i tvrdi da Hrvati čvrsto drže Kupres i glavnu prometnicu prema Bugojnu. U dnevniku se pojavio i predsjednik opštine Mijo Tokić, koji je par minuta ranije bio u kancelariji u kojoj se nalazim. Tokić u svom istupu tvrdi da Kupres ne može pasti. Na TV Hrvatska u dnevniku se pojavljuje duvanjski fra-gvardijan Mioč Gabrijel, koji traži od naroda da digne glavu gore, da se ne širi panika, jer domovina mora da se brani. Prvi put sam svjedok televizijskih laži i propagande. Vojska bježi, Srbi bombarduju Šuicu, a na TV-u lažu narod, ali to je rat, bez propagande ne bi ga ni bilo.

Mijo Jolić ponudi mi da nešto pojedem za večeru, ja prihvatih. Ja u štabu komande večeram sa Mijom Jolićem. Za večeru nam je doneta šunka u konzervi od 450 grama, narandžasti sok, ne mogu da vjerujem u to što se dešava. Strah me šta može da mi se desi kad se situacija smiri, izgleda da su oni zbunjeni više nego ja. I pored toga što sam u njihovim rukama u zatvoru sa punom neizvjesnošću, osjećam da su oni ne samo zbunjeni već i uplašeni, i to mnogo više nego ja.

Poslije večere u kancelariju upade Dugonjče. Kad me je ugledao, zaurla: „Šta će on ovdje“, i odmah naredi da me izvedu iz kancelarije. Odvode me u drugu kancelariju, gdje je dežurni bio Nikola Petrović. Tu sam sjeo i sa zabrinutošću očekivao naredne događaje. U kancelariju je ušao zaduvan Dugonjče i uz viku i galamu naredio mi da se dignem i da stojim mirno dok me on ne oslobodi. Galami Dugonjče na one koji su me tu doveli. U svim pomenutim događajima i postupcima postaje mi sve jasnije ko sve vrši vlast. Vlast drži grupa ekstrema koji donose odluke uz saglasnost i konsultacije sa komandom u Grudama, ali da toliku moć ima jedan Dugonjče nikad ne bih mogao povjerovati, bez obzira na ratna zbivanja.

Stajao sam mirno, kad je Dugonjče izišao, malo sam se opustio i počeo da se krećem u mjestu, na šta me je Petrović upozorio da se pazim jer može Dugonjče da upadne u kancelariju, pa ćemo obojica da nastradamo. Poslije pola sata Dugonjče je ušao i naredio da me vode u ćeliju.

Ova priča je istinita. Nastojao sam da je što opširnije opišem. Tu se vidjelo ko je vlast, kakvo je komandovanje i ko komanduje vojskom i policijom, koliko su stručni i organizovani, ko ima stvarnu vlast i ko rukovodi operacijom na Kupresu.

Vratili su me ponovo u ćeliju u kojoj sam bio prije izvođenja tog dana, u toku noći doveden je jedan momak Srbin iz grada Duvna, star oko 17 godina, Kukobat Saša. Uhapšen je na autobuskoj stanici, kad je pokušavao da uđe u neki autobus u bilo kom pravcu, ali neko ga je vidio, prijavio policiji, koja ga je privela u SUP. U zatvoru u mojoj ćeliji proveo je noć i sutra ujutro je pušten kući.

U noći između 12. i 13. aprila 1992, oko 1.00 sat poslije ponoći, ponovo su me izveli na sprat u kancelariju, gdje su počeli da me po ne znam koji put ispituju. Opet su postavljali pitanja i zahtijevali da na njih odgovorim. Sad su pitanja bila nešto drugačija. Odnosila su se na poštu i na to po kojoj cijeni su Srbi dobijali telefone, koliko je Hrvata prisluškivano, koje su moje veze sa Udbom (tako su nazivali Službu državne bezbjednosti), kakve veze imam sa popom, zašto smo mi Srbi minirali svoju crkvu u Rašćanima i zašto sam ja minirao svoja kola i slično, kao da smo mi Srbi pravili provokacije, uništavali svoju imovinu da bismo optužili Hrvate, što je van svake pameti.

Naravno, govorio sam istinu. Pitanje cijene telefona koje su važile posebno za Srbe, a posebno za Hrvate, to je bila čista laž. Cijene telefona bile su iste za sve građane, prema cijeni koja je važila za pojedina naselja. Cijene priključka telefona po selima su bile različite, što je zavisilo od više faktora. Jedna cijena je bila za grad Duvno. Druga cijena je bila za prigradska naselja udaljena tri do četiri kilometra, koja su se priključivala na čvornu centralu u gradu. Treće cijene su bile po naseljima koja su udaljena od četiri do osam kilometara, od centrale do telefonskog priključka. Udaljenost je mjerena dužinom kabla, a ne ceste ili vazdušne linije. Tehničke mogućnosti kvalitetnog prijema signala od centrale do pretplatnika sa prosečnom debljinom provodnika 0,8 mm bile su osam kilometara. Kad su sela Rašćani i Mandino Selo u pitanju, udaljeni preko osam kilometara, jer su kablovi išli preko Letke, tu nije garantovan kvalitetan signal. Prema selu Rašćani i Mandinom Selu, od Srđana je vođen telefonski kabl kapaciteta 10 četvorki, koji nije mogao da zadovolji potrebe tih sela. Prema planu razvoja, ta sela je trebalo da se priključe na centralu u Kongori, pa je navedeni vod bio privremenog karaktera. Ne mogu se sjetiti tačno cijene, ali je sigurno u ta dva sela bila ista, oko dvije hiljade maraka. U Rašćanima su bila četvorica radnika pošte i oni su imali popust kao i svi radnici PTT-a, 20%. Koliko se sjećam, u Rašćanima je pored navedena četiri broja priključeno još četiri ili pet, maksimalno je moglo da se priključi deset brojeva. U Mandino Selo je takođe proveden kabl za deset brojeva. Cijene i u tom selu bile su iste za Srbe, Muslimane i Hrvate. Bilo je slučajeva da smo i u tim selima pojedincima koji su tražili otplatu u ratama, kao i svugdje, davali na rate do godinu dana. Za sela koja se nisu mogla priključiti na čvornu centralu u Duvnu, važili su drugi kriterijumi. Trebalo je nabaviti i montirati prenosni kabl i uređaje, krajnju centralu i trebalo je izgraditi mrežu. Cijena mreže zavisila je od gustine naseljenosti i broja zainteresovanih pojedinaca, kao i dužine prenosnog puta od čvorne centrale u Duvnu do krajnje centrale u nekom od

sela. Tako su sve priče o različitim cijenama za Srbe i Hrvate izmišljene da bi se meni bar nešto stavilo na teret, jer sva druga podmetanja ne bi mogla biti ubjedljiva i niko ih ne bi prihvatio.

Mi Srbi, kakvi smo, zaboravili bismo da smo Srbi, ali to nisu dozvolili Hrvati, jer su stalno upozoravali – vi ste Srbi. U proteklih 50 godina Srbi nisu išli u crkvu, djecu nisu krstili, malo smo obilježavali slave i Božiće, nismo pisali ćirilicom, ni govorili ekavicu, nismo se bavili politikom, nismo se organizovali u političke stranke. Šta je još trebalo da činimo da nas Hrvati ne bi optužili za nacionalizam i da smo protiv vlasti u Duvnu, pa ma kakva i čija ona bila, ali uvijek je bila i biće hrvatska. Šta je još trebalo da radimo da nas ne terorišu, muče, zlostavljaju, ubijaju.

Odgovore koje sam napisao preuzeo je Stojko Sušilović, koji mi je i dao napisana pitanja, posle su me ponovo vratili u ćeliju.

Svi Srbi iz ćelija su, mislim da je bio 13. april, nekud odvedeni, u zatvoru sam ostao samo ja. Bio je to loš osjećaj, samoća u podrumu koja me najviše plašila. Sjedenje na betonu u tamnoj ćeliji, bez mogućnosti da zaspim, vrijeme je sporo prolazilo. Kad je u jutarnjim satima Kukobat otišao, postalo mi je još teže.

Oko 9.00 sati u ćeliju je ušao Dugonjče, od kog mi se krv ledila. Svi Srbi koji su dovedeni u zatvor prolazili su kroz njegove šake i njegove čizme su lomile kosti zatvorenih Srba. Dugonjče je bio obučen u crnu ustašku uniformu i na glavi je imao crnu kapu sa oznakom U.

Izveo me je ispred zgrade SUP-a, a dežurni policajac ga je upitao: „Gdje ćeš sa Milanom“, odgovorio je da je to naredio Žgela.

Shvatio sam da je Žgela prihvatio moj prijedlog da me odvede u selo da Srbima ukažem na opasnost upotrebe bilo kakvog oružja.

Iz zgrade je izišao Josip Žgela, glavni istražitelj u SIS-u, zajedno sa dva naoružana vojnika. Automatskim puškama naoružani Dugonjče, dvojica vojnika i ja krenuli smo prema Rašćanima. Vozio je Dugonjče, kad smo došli u selo Rašćani, dovezao nas je usred sela, gdje je i kuća u kojoj sam se rodio, pretvorena u farmu za kokoške nosilice. Izašli smo iz auta, mene su stavili ispred ograde dvorišta. Vojnici su počeli da čiste automate. Jedan je otrčao na brdašce koje se proteže iznad cijelog sela, kao posljednji obronak planine, da bi provjerio da li ima nekog iznad kuća u brdu.

Iz kuće je dotrčala moja majka i počela da plače kad me je vidjela krvavog lica i čela, rastrganog i uprljanog. Tješio sam je da ne plače, ako me ubiju, rat je, i na stotine ljudi svaki dan gine, a od tri sina dvojica nisu u Duvnu. Stvarno sam pomislio da će me streljati.

Žgela je zatražio da se narod skupi, dolazili su stariji ljudi i žene, a mlađi ljudi, isprepadani prethodnih dana, posakrivali su se po štalama, sjenicima i špiljama u brdu i niko se ne pojavljuje. Ipak su izašla dvojica mlađih. Kad su se ljudi skupili, Žgela je zatražio da se niko ne usudi da ispali nijedan metak. Zaprijetio je da će me streljati

ukoliko se ne vrate sve oružje i municija. Ja sam također rekao da se čuvaju i da niko ne opali nijedan metak, ni petarda ne smije da se čuje. Nalazimo se u teškoj situaciji. Svaki pucanj neki će iskoristiti da naprave odmazdu. Poslije Žgelinog odgovora vidio sam da me ipak neće streljati, iako sam se već pomirio sa smrću, odjednom mi je nestao teret u grudima i osjetio sam da lakše dišem. Iz tog dijela sela, gdje su naseljeni Karani, odveli su me u drugi dio sela, gdje su živjeli Važići, i ponovili su iste zahtjeve, da se sve oružje iskupi na jedno mjesto do 16.00 sati. Ja sam svim prisutnima, na svakom mjestu gdje su me doveli, skrenuo pažnju da ni u kom slučaju ne pucaju, izuzev kad životi budu u opasnosti i direktno ugroženi i kad je jedini izlaz samoodbrana. Poslije sela Rašćana krenuli smo u selo Lipu, u dio gdje žive Srbi.

Dok smo prolazili pored Mandine gradine, na kojoj je već bila srušena pravoslavna crkva, Žgela je pričao kako su Srbi oteli Hrvatima zemlju i da ta gradina, po svom imenu Mandina, govori da je to hrvatsko, jer je ime Manda hrvatskog porijekla i hrvatsko ime. Ja sam rekao da se istorijom gradine nisam bavio, ali sam čuo da je to pravoslavno oduvijek, kao što je i selo Rašćani uvijek bilo srpsko.

U Lipi su također ponovili prethodne zahtjeve. Vozeći se prema tom selu, sretali smo kolone vozila i autobusa izbjeglica, koji su dolazili preko planine Vran iz Prozora, Jablanice i Konjica. Vidio sam ispreplašena lica žena, muškaraca i djece. Dugonjče je zaustavio vozilo i požurivao vozače da krenu bez zadržavanja jer su se vozila zaustavila da bi se ljudi osvježili i napili vode iz vrela ispod Mandina Sela.

U Lipi se skupilo nekoliko ljudi, Srba i Hrvata. Žgela je iznio zahtjeve Srbima da vrate oružje koje imaju, ako ga imaju, a Hrvatima je sebe predstavio kao bojnika hrvatske vojske, koji živi u Londonu, a sada se bori za hrvatsku stvar i državu.

Neki su već donijeli dvije puške M-48, a Dugonjče je sa mene skinuo lisice, stavio ih Miji Milisavu i odvezao ga u Tomislavgrad, a ja sam sa Žgelom i dva vojnika ostao tu u selu. Iz kuće su izvirivale uplašene srpske žene i djeca i gledali kako Dugonjče odvozi nekuda vezanog Miju. Poslije nekog vremena, Dugonjče se vratio bez Mije.

Kada se Mijo nije vratio, nakon nekoliko minuta Žgeli su prišli Romić Ivan Ivić, mislim da je otac policajca Joze Romića, i neki Branko, oni su od Žgele insistirali da se Mijo vrati. Ivić je govorio Žgeli da su u Lipi odnosi Srba i Hrvata u prošlom ratu bili dobri i da su jedni druge štitili. Dugonjče je obećao da će Miju vratiti, što je i učinio istog dana. Ja sam ponovo odveden u ćeliju, u kojoj sam imao vremena da razmišljam o tom danu i čekam sljedeće dane i događaje.

Pomislio sam da je privođenje i zatvaranje Srba završeno i da će do sada desetak zatvorenih Srba ubrzo biti razmijenjeno, te da ću i ja napustiti tu podrumsku ćeliju od četiri metra kvadratna, prljavu, hladnu i tamnu, u kojoj je svaki dalji boravak nemoguć. Od policajaca sam saznao da su ostali koji su prošli kroz ćelije odvedeni negdje u logore, neki me provociraju i kažu da su svi razmijenjeni, a da se ne zna šta će sa mnom biti itd.

Sati su sporo prolazili, kroz rešetke zatvorskog prozora dopirala je svjetlost od koje se, zbog armiranog stakla kojim su prozori postakljeni, ništa nije vidjelo vani, samo se moglo zaključiti da li je vrijeme oblačno ili je vedro. U ćeliji je postajalo sve hladnije, pa sam zaključio da je možda na planinama pao snijeg.

Dana 13. aprila 1992. godine ispražnjene su ćelije u kojima su prethodnih dana bili zatvoreni Srbi, i počinju ponovo da se pune. Polovinom aprila, mislim da je bio 15. april, u ćelije su dovedeni: Zdravko Zelen iz sela Lipa, Božo Zečević, (rođen 1924. godine) iz sela Kongora, Mladen Važić i Mirko Zečević, obojica iz Duvna.

Svi privedeni Srbi „obrađivani“ su na spratu iznad zatvora. Mučenje i zlostavljanje bili su „u nadležnosti“ zloglasne službe SIS-a, a glavni izvršilac mučenja ponovo je bio Ivan Krišto Dugonjče, kome su pomagali pripadnici te službe.

Zatvorili su nas po dvojicu u dvije ćelije, sa mnom je zatvoren Zdravko Zelen. Sva trojica su prije toga bila na obradi, ispitivanju i mučenju. Primijetio sam da su njih nešto manje tukli, jer su se bolje kretali i nisu se mnogo žalili na bolove. Te noći je u ćeliju doveden još jedan Srbin. Tu su u podrumu proveli nekoliko dana, svima su se od udaraca i mučenja pojavile otekline po leđima. Ja sam već bio zatvoren u podrumu desetak dana, pa sam se malo navikao. Svima koji su poslije mene zatvarani nastojao sam da pomognem. Već sam se oslobodio straha, pa sam često, kad bih primijetio da je neko od Srba doveden, tražio način kako da stupim sa njim u kontakt. Najbolji način bio je taj što bih kucao na metalna vrata moje ćelije, što je bio znak da neko želi u ve-ce. Kad policajac siđe da mi otvori vrata na ćeliji, ja procijenim ko je od policajaca sišao i zamolim ga da mi dozvoli da očistim hodnik i ve-ce. Često mi je tako uspijevalo da mi dežurni otvori i ode na sprat i kaže da će doći kasnije da me zatvori u ćeliju. Tako sam dolazio do zatvorenih Srba, davao im hrane, ćebadi i vode i usput ih hrabrio da izdrže torturu. Jednom prilikom mi je policajac Frano Petrović rekao: „Pazi, Milane, ti hoćeš svima da pomogneš, ovo je rat i za malu stvar se gubi glava, čuvaj se.“

Donosili su nam hranu dva puta dnevno, doručak i večeru, i to konzerve od 100 grama i parče hljeba. Prva dva, tri dana nismo mogli da jedemo, a kasnije, kad se malo naviknu na zatvor, ljudi počinju da jedu. Meni su se otekline po tijelu povukle, ali sam osjećao bolove na lijevoj strani grudnog koša, gdje sam udaren baterijskom lampom. Nisam mogao da se oslonim na lijevu stranu tijela.

Spavali smo na jednoj paliji, tako da smo se jedan drugome okrenuli suprotno, pa su noge jednog i glava drugog bile na jednoj strani. Primakli smo se jedan drugome da se međusobno grijemo i da nam bude toplije. Spavanje i ležanje na daskama postajalo je nepodnošljivo. Kroz razbijeno armirano staklo na podrumskom prozoru vjetar je unosio snijeg. Svaki dan je bilo hladnije, a mi smo se sve više priljubljivali jedan uz drugog.

Oko 20. aprila 1992. godine u ćeliju su noću dovedena još dva čovjeka. Pretpostavio sam da su Srbi. Ujutru sam u zatvoru saznao da su te noći zatvoreni

Savo Pavlović i Musliman Nezir Đugum, obojica su živjela u Duvnu. Nezira su zatvorili zbog toga što je Savu prvih dana rata prebacio iz Duvna u Trogir. Savo je uhapšen u Trogiru tako što su saznali da ga je Nezir prebacio do Trogira, pa su Nezira natjerali da sa policijom ide u Trogir, gdje ima kuću, u koju je smjestio Savu. Tada smo shvatili svu okrutnost hrvatskih vlasti u Duvnu, koji hapse Srbe iz Duvna i po drugim državama i opštinama. Nezira su držali četiri dana u zatvoru, a poslije su ga pustili kući.

Nas šestorica Srba ostali smo u zatvoru. Savo je vrlo teško podnio hapšenje u Trogiru. Kad je zatvoren u SUP-u, izgledao nam je čudno, ponašao se kao da nešto nije u redu s njim. Noću bi vikao u ćeliji, pominjao neke ljude, govorio o razmjeni i slično. Kad smo dobijali jutarnji obrok, ponekad su nas puštali da zajedno jedemo u hodniku. To vrijeme svi smo koristili da ga ohrabrimo. Bio je slabo obučen, dao sam mu svoju kožnu jaknu, u kojoj sam uhapšen, da obuče, pošto sam ja imao i džemper.

Dana 22. aprila 1992. godine u zatvor je došao Drago Banović i pustio Božu Zečevića, rekavši mu da ide jer je on dosta star za zatvor. Božu su odvezli kući u Kongoru.

Dana 27. ili 28. aprila 1992. godine iz zatvora je odvedena i ova grupa Srba, ja sam ponovo ostao sam. Mogao sam nekako podnositi robijaške dane kad sam imao društvo u podrumu, makar i da nisu bili zajedno sa mnom u ćeliji. Mogli smo iz ćelije u ćeliju da se čujemo i neku progovorimo i tad sam imao osjećaj da nisam sam.

Dešavalo se da nas neki od stražara ne zatvori u ćelije, ostavi nas u hodniku ili po dvojicu zaključa na par sati zajedno. Zato je bilo teško i nepodnošljivo kada sam ostajao sam.

Od dežurnog policajca saznao sam da su Srbi koji su bili u Gimnaziji vođeni na razmjenu i da ona nije uspjela, pa su vraćeni iz Splita i Zadra i zatvoreni u podrumu neke kuće u selu Stipanjići, a poslije nekoliko dana prebačeni su u zgradu Gimnazije, tako da su svi uhapšeni Srbi iz Duvna zatvoreni u logor zgrade Gimnazije. Takođe sam, na isti način, saznao da su svi Srbi iz Eminovog Sela zatvoreni u Gimnaziju i da je jedan momak iz Eminovog Sela ubijen.

Neke vijesti saznao sam iz razgovora hrvatskih policajaca koji su bili ispred ćelija u hodniku zatvora, a neke od policajaca koji su bili govorljiviji i manje oprezni u komentarisanju događaja.

Od policajaca koji su pokušavali da mi pomognu, popričaju sa mnom i nekako mi olakšaju da mi vrijeme u samici brže prođe, bili su policajci Delać Mate, Leutar Ivan, Birdagić Salko, Božo Pokrajčić, Mirko Kordić, Ćosić Mate Mimać.

Dva, tri dana četiri ćelije SUP-a bile su prazne, a zatim su ponovo počele da se pune. Ovog puta privođeni su i zatvarani ljudi koji su se, prema sopstvenim pričama, bavili kriminalom. Od Hrvata su zatvoreni Peja Kosić i Fendo, mislim da su iz sela Omolja, Šumanović Mika iz Mandina Sela, Paškić iz Brišnika i Šarić iz Mrkodola,

mislim da mu nije prezime Šarić, već da ih tako zovu po nadimku. Pored njih, privedeni su neki koji su se također bavili kriminalom, iz Donjeg Vakufa, jedan Srbin Cvijić, jedan Musliman i jedan Hrvat, ne sjećam se njihovih imena. Tu su bili desetak dana, a poslije su odvedeni u zatvor u Ljubuškom.

Dana 30. aprila 1992. godine svi Srbi iz Duvna odvedeni su iz zatvora u SUP-u, za mene, u nepoznatom pravcu. Poslije pražnjenja ćelija, do mene je došao Drago Banović i obavijestio me da će me sutra odvesti kući u selo Rašćane da se presvučem i okupam, jer u zatvoru nema uslova za higijenu.

Rekao je da su odlučili da tu moram da ostanem. Mene je ova vijest veoma obradovala, jer sam znao da ću vidjeti porodicu. Dobio sam malo više nade i šansi da preživim. Razmišljao sam, da su imali namjeru da me ubiju, već bi to uradili, a sam čin da će me voditi u selo da se presvučem uliva više vere da ću sačuvati život.

Narednog dana dvojica meni nepoznatih policajaca odvela su me u selo Rašćani da se okupam, presvučem i obrijem. Nisu me vezali, jer im je dežurni policajac Birdagić rekao da to nije potrebno, a mene je upozorio da ništa ne pokušavam da uradim. Dali su rok od sat i po vremena da se vratimo. U selu su se iznenadili i obradovali kad su me vidjeli, mada su me jedva prepoznali. Imao sam sjedu bradu, koju nisam brijao 21 dan. Pantalone su mi bile poderane i krvave od batina, betona i ćebadi. Kupanje, brijanje i presvlačenje obavljeno je na brzinu i vratili su me u ćeliju u predviđenom vremenu.

Bio je to pravi proljetni dan, voćke su procvjetale, neke i prolistale, trava ozelenila, a ljudi i žene obrađivali su bašte i čistili dvorišta. Ta slika mi se urezala u pamćenje jer kad sam uhapšen i zatvoren, napolju je bio snijeg, a sada je priroda u sasvim novom ruhu. Zbog toga sam još bolnije prihvatio činjenicu da se ponovo moram vratiti u prljavu, mračnu i hladnu ćeliju, i ne sluteći pritom da ću u njoj provesti 233 dana.

Prvi maj 1992. godine u Tomislavgradu, sudeći prema pričama policajaca, nije nikako obilježen, mada je to Međunarodni praznik rada. Prošao je potpuno neprimjetno, jedino sam ja osjetio nešto topline jer mi više preko dana nije bio potreban džemper.

Noću 2. maja 1992. u zatvor u SUP doveden je Miloš Vuković, kog su Hrvati uhapsili u Livnu, gdje se sklonio kod prijatelja, jer nije uspio da pobjegne prema Splitu, pa je umjesto u Split otišao u Livno, nadajući se da će iz Livna uspjeti da izbjegne u Hrvatsku i dalje prema Srbiji. Poslije hapšenja u Livnu doveden je u Duvno na „obradu“, koju je obavljao neumorni Dugonjče, posebno motivisan za mučenje Miloša jer je on bio policajac i krim-tehničar u SUP-u. Za Dugonjčeta je Miloš bio ratni plijen. Dugonjče je Miloša „obrađivao“, pa ga je odveo u kancelariju komandanta Željka Glasnovića – koji je bio ranjen prvih dana rata na frontu u Kupresu, a poslije oporavka imao je smještaj u SUP-u – da mu ga pokaže.

Miloš je kao i ostali Srbi mučen ispred slike Ante Pavelića, koje su visile na zidovima skoro svake kancelarije u SUP-u. Sa Milošem sam u SUP-u imao kontakt

nekoliko puta, obično prilikom dobijanja obroka, a jednom prilikom nas je policajac Delać Mate ostavio nekoliko sati zajedno u jednoj ćeliji, tako da smo se malo ispričali. Miloš je osjećao intenzivne bolove od batina. Tražio je ljekarsku pomoć, pa mu je u ćeliju dolazila jedna doktorica. Ja sam se već malo bio oporavio od povreda zadobijenih prvih dana zarobljeništva. Hrvatski vojnici nas više nisu tukli, samo su nas pojedinci provocirali. Miloš i ja smo bili u susjednim ćelijama, pa smo se jedan drugom javljali tako što smo udarali nogama u zid koji nas je razdvajao.

Sredinom mjeseca maja, noću, u zatvor je sišao jedan vojnik, nisam znao ko je bio, prvo je otvorio Miloševu ćeliju i počeo mu postavljati neka pitanja. Miloš je ćutao i nije ništa progovarao, ni jednu jedinu riječ. Kad je zatvorio ćeliju u kojoj je bio Miloš, otvorio je moju. U ruci je imao upaljenu malu baterijsku lampu, svjetlo mi je uperio pravo u oči, tako da nisam mogao vidjeti lik čovjeka koji se nalazi na vratima ćelije, ispred mene. Prvo što je progovorio bilo je: „Ja mislim da i ti smatraš da si nevin.“ Ja sam već bio u ćeliji preko mjesec dana, pretrpio mnoge batine, zlostavljanje, mučenje i nekako sam bio ravnodušan prema svemu što se dešava. Na njegovo pitanje odgovorio sam da nisam nevin. To je kod njega izazvalo radoznalost, pa je nastavio sa pitanjima – a koji je to tvoj grijeh? Ja sam mu rekao da sam na izborima glasao za promjene, nadajući se boljem, pa se ta nada u bolje za mene pretvorila u pakao. Moj pokušaj komunikacije sa noćnim posetiocem mi se isplatio. Predstavio mi se da je on Ante Budimir Čavka, zapovjednik vojne policije. Nisam ga poznavao, ali sam čuo da se prije rata tukao sa Muslimanima i da ih nije podnosio. To saznanje sad sam pokušao da iskoristim i da dalje uđem sa njim u polemiku.

Rekao sam mu da ga ne poznajem, ali sam čuo neke priče, ne znam da li su tačne. On je insistirao da mu kažem šta sam to o njemu čuo. Rekao sam da nije bio u dobrim odnosima sa Muslimanima, da ih nije volio i da se sa njima često tukao, a sad rame uz rame sa njima juriša na Srbe. Ta moja konstatacija bila je pun pogodak. Sjeo je pored mene na paliju i počeo da iznosi svoje mišljenje. Rekao mi je da se on protivi svakoj koaliciji sa Muslimanima, ali da je naredba pala na višem nivou. Nastavio je priču, rekavši da su Turci nad njegovim narodom vladali 500 godina. Da nisu dozvolili da se na kući pravi prozor veći od glave. Takvu tvrdnju prvi put sam čuo. Zatim mi je rekao da misli da će Hrvati i Srbi za pet godina morati zajedno da se bore protiv Muslimana.

Tom prilikom mi je rekao da je Arkan njegov idol. Divi mu se, posebno što je brzo sa svojom jedinicom osvojio cijelo Podrinje.

Na njegovu tvrdnju da će Srbi i Hrvati za pet godina ratovati protiv Muslimana rekao sam da je veliki optimista. Kazao sam mu i da Muslimani u ovom ratu neće biti hrvatsko cvijeće, oni sad imaju cilj da stvore svoju državu i svoju vojsku i smatraju da je ovaj rat trenutak da ostvare plan koji je zacrtan u deklaraciji predsjednika BiH Alije Izetbegovića, i da će Hrvati sa Muslimanima zaratiti u toku ovog rata.

Pretpostavio sam da je grobnica njihove saradnje dolina rijeke Lašve. Hrvati nemaju spornih teritorijalnih pretenzija u BiH sa Srbima i sukob Hrvata i Srba nije bio potreban.

Čavka se složio i rekao da Hrvati ne ratuju za BiH već za Hrvatsku, u kojoj će biti i Zapadna Hercegovina. Pa nije vjerovao da će do sukoba sa Muslimanima tako brzo doći.

Pokušao sam da saznam nešto o mogućim razmjenama i kakve su mi šanse da me razmjene. Čavka mi je rekao da o razmjenama nema nikakve informacije, tad mi je kazao i da je 5. maja u Žitniću izvršena razmjena Srba iz Malovana, kao i da je tog dana razmijenjen pop Zelen Branko. Za Branka mi je rekao da ga je on „mercedesom" odvezao u Žitnić. Popa Branka smo razmijenili kao gospodina, imao je lister odjelo, crvenu kravatu i tašnu aktovku. Na tu informaciju nisam davao nikakav komentar, ali mi je bilo malo čudno da ustaše tako razmjenjuju pravoslavnog popa. Zašto je takav tretman ustaša imao samo pop nije mi bilo jasno. Sjetio sam se i prvog dana kad su od njegovog zeta Mije tražili ključ od stana da tu odvedu popa Branka. Poslije tog razgovora Čavka se pozdravio i rekao mi da izdržim, da će se možda sve dobro završiti.

Poslije rata, brat popa Branka Zdravko, koji je prošao dosta logora i na kraju završio u logoru Ljubuški, prilikom boravka u Aranđelovcu 2012. godine, kad je posjetio kuma Miju Milisava, u kafani je ispričao da su se čuvari u logoru Ljubuški prema njemu dobro odnosili. Takođe je ispričao da ga je na razmjenu Srba iz tog logora u avgustu 1992. godine, koja je izvršena u mjestu Berkovići kod Stoca, odvezao baš Čavka istim „mercedesom" kojim je na razmjenu odveden i njegov brat pop Branko. Nisam mogao da zaključim zašto je takav odnos bio samo prema njima dvojici braće i ako je sve to iz nekih nepoznatih razloga, zašto su ih uopšte hapsili.

Nekoliko dana u zatvor nije priveden nijedan Srbin, a onda su, mislim da je bio 10. maj 1992, počeli ponovo da hapse Srbe po Duvnu i okolnim selima. U zatvor su dovedeni Važić Obren iz Duvna, Ućukalo Slobodan iz Oplećana, Kukobat Milan i Kos Ratko iz Duvna. Svi su prije dovođenja u ćelije bili saslušani, mučeni i isprebijani od strane Dugonjčeta i njegove ekipe. U ćeliju je malo kasnije upao neki policajac, koga nisam poznavao, pitao je ko je novi, a zatim ih počeo tući. Bilo je strašno slušati jauke ljudi koji su predmet iživljavanja bolesnih umova, kojima je mučenje ljudi postalo strast i zadovoljstvo, i to samo iz jednog razloga – što su to bili Srbi.

Poslije dva dana provedena u ćelijama zatvora u SUP-u, svi koji su tih dana zatvoreni odvedeni su u logor koji je za Srbe formiran u zgradi Gimnazije. U ćelijama zatvora u SUP-u ostao sam i dalje samo ja.

Bila je to posljednja grupa Srba iz Duvna koja je prošla kroz zatvorske ćelije SUP-a u Duvnu, jer ih više nije bilo na slobodi.

MOJI ZAROBLjENIČKI DANI U PODRUMU SUP-a U DUVNU

Poslije završetka hapšenja Srba po Duvnu i duvanjskim selima, kao i njihovog odvođenja u druge logore gdje im se golgota nastavlja, ja sam postajao sve usamljeniji zatvorenik u SUP-u u Duvnu. Zatvor u SUP-u je izgrađen u podrumu, za potrebe privođenja i zatvaranja ljudi koji narušavaju javni red i mir, kao i za 48-

časovno zatvaranje osumnjičenih za krivična djela, ali i za druge potrebe u postupku istražnih radnji sa maksimalnim zadržavanjem zatvorenika do 48 časova. U podrumu nije bilo struje. Ćelije su male površine, oko četiri puta dva metra, u četiri ćelije ugrađeni su metalni prozori veličine 40 sa 60 centimetara, na kojima su armirana stakla, od kojih su neka bila razbijena tvrdim predmetom, ali je samo na jednom prozoru bila rupa na staklu obima oko 20 centimetara. Prva ćelija, na početku hodnika, nije imala prozor i u njoj je stalno bio mrak. Malo svjetlosti u nju je dopiralo kroz rešetke na vratima iz hodnika. Podovi su od vinil-pločica, lepljenih na beton. U podrumu postoji ve-ce i umivaonik. Na ćelijama su metalna vrata, koja se zaključavaju krakunom iz hodnika. Na vratima postoje metalne pločice koje služe da se ćelija može zaključati katancem. Pored navedenih vrsta zatvaranja i zaključavanja, na metalnim vratima u kvadratnoj cijevi urezana je rupa za stavljanje cilindra „elzet“ brave. Na vratima tri ćelije postoji mali prozor na kom su ugrađene rešetke kroz koje čuvar može da vidi zatvorenika. A na dvije ćelije nije bilo prozorčića na vratima.

U navedenim uslovima proveo sam osam mjeseci. Često su mi mijenjali ćeliju, što je zavisilo od potreba policije, to jest koga su morali tu da zatvore i koliko je bilo lica koja su zatvarana. Tako sam prošao kroz sve ćelije i osjetio „komfornost“ svake od njih. U dvije ćelije nije bilo podignutog ležaja, palije, pod čine dvije daske debljine pet centimetara, ukupne širine oko 50 do 60 centimetara. Prvog dana kad su me zatvorili u ćeliju koja nema palije, dobio sam samo jedno ćebe, to je bilo vrlo teško izdržati, dok se nisam navikao.

Usred ljeta, noću u podrumu bude hladno tako da se čovjek mora uvijati u ćebe i toplim vazduhom iz pluća zagrevati. Često bih morao u pola noći da se pokrijem ćebetom i trčim u mjestu, jer u ćeliji nema prostora za dva koraka. Kad me vrate u ćeliju sa palijama i kad dobijem dva ćebeta, osjećam se kao nekad u hotelu. Često bih od dežurnog tražio da mi dozvoli da očistim podrum i ćelije, jer sam se plašio da u tim uslovima ne dobijem neku zarazu. Neki razumni čuvari su mi to odobravali i donijeli bi mi sredstva za čišćenje. Ja bih tu priliku iskoristio da iz praznih ćelija prebacim po dvoje, troje ćebadi. Često sam u nekim ćelijama u kojima su zatvarani vojnici ispod palija nalazio mesnih narezaka i drugih konzervi jer vojnici nisu mogli ili nisu htjeli da ih jedu. Ja sam te konzerve sklanjao i sakrivao u vodokotlić ve-cea. To mi je bila ratna rezerva. Desi se da mi neko od čuvara ne donese dnevni obrok, ili nije htio ili je zaboravio. Kad se to dogodi, ja bih lupao u vrata da izađem u ve-ce. Dok bih ja bio u ve-ceu, čuvar bi bio u hodniku. Ja bih onda iz vodokotlića izvadio konzervu, stavio u džep i vratio se u ćeliju.

Svakim danom je bilo sve teže. Počeli su sve češće da zatvaraju vojnike, nisu imali vojni zatvor, zatvarali su i fizička lica zbog nekih prekršaja. Zadržavanje navedenih lica u većini slučajeva trajalo je dva, tri dana. Kad u podrumu ima ljudi, bude mi lakše, ne osjećam se usamljeno. Često između ljudi iz različitih ćelija čuješ

razgovor. Neki put i od mene traže da se oglasim, što sam često i činio, a zavisilo je od pitanja i teme koja je bila predmet polemisanja.

Oko 20. juna u podrum je sišao Čavka, čuo sam kad je gore na spratu obavještavao dežurnog da ide u podrum da obiđe četnika. Kako sam sa njim već imao jedan susret, i po mojoj procjeni prema meni nije bio tako neprijateljski raspoložen, nije me maltretirao, njegov najavljeni dolazak nije me uplašio, i pored toga što je izgovorio riječ četnik. To je uobičajen naziv za sve Srbe u Duvnu, iako za to nema nikakvog osnova. Kad je Čavka sišao u podrum, odmah je otvorio moju ćeliju. Upitao me je kako se držim i rekao da sam vjerovatno planiran za razmjenu dok me toliko ovdje drže. Kao razlog svog silaska u podrum naveo je da je došao da mi čestita na dobroj procjeni prilikom posljednjeg susreta, kad sam mu rekao da će Hrvati sa Muslimanima ući u sukob u toku ovog rata i da se na to neće čekati dugo. Čavka mi je rekao: „Čestitam ti na dobroj procjeni. Ti si, Karane, dobro prognozirao u vezi s našim sukobom sa Muslimanima, mi smo sa njima već zaratili.“ Nisam htio nikakvim gestom da dajem bilo kakve znake svog osjećanja prema tom sukobu. Meni je bilo stalo da dobijem njegovu naklonost. Kad su drugi policajci vidjeli da me Čavka nije tukao ni maltretirao, smanjio se pritisak na mene, kao i maltretiranje i provociranje od strane policajaca koji su bili dežurni i koji su silazili u podrum iz drugih razloga. Da bi preživio u tim okolnostima, moraš da se koristiš svim sredstvima, a mozak mora da ti funkcioniše i mora da misliš i da dobro procijeniš kakvu će reakciju kod sagovornika imati svaka tvoja riječ.

Već sam napomenuo da su u zatvor dovođeni vojnici, i to se sve češće dešavalo. U razgovorima koje su vodili između sebe mogao sam da saznam o stanju na terenu, na frontu i u Duvnu. Sa nekim vojnicima sam imao priliku i da razgovaram. Tako sam dobijao informacije o situaciji van zatvora. Neke od tih informacija bile su korisne za moje upoznavanje sa događanjima izvan ćelija, kao i sa trenutnim stanjem na ratištu i u selu Rašćani, gdje mi je bila porodica, ali i sa dešavanjima u logoru u Gimnaziji. Te informacije su se mogle čuti od vojnika i policajaca koji su se mijenjali na dežurstvu po drugim zatvorima i logorima, pa su imali saznanja koja su jedni drugima saopštavali.

U zatvor su dovođeni i vojnici koji su na ratišta BiH došli da se bore u hrvatskoj vojsci, pretpostavljam da su bili dobrovoljci iz Hrvatske i Slovenije. Od njih sam slušao razne priče o „navodnim srpskim zločinima u Hrvatskoj“.

U julu je u zatvor doveden Musliman Dilaver Isko iz Mandina Sela, živio je u gradu. Razlog njegovog zatvaranja, kako mi je rekao, bio je taj što se poslije vikenda, kad je dobio odmor, nije u ponedeljak javio u jedinicu.

Dežurni policajac donio nam je večeru i pustio nas da zajedno jedemo u hodniku. Tom prilikom mi je Isko ispričao kako su Simu Milisava ustaše vodale po kafanama i nudile prisutnima: ko je hrabar – da zakolje četnika. Rekao mi je da ih je Pavo Sušilović istjerao iz svoje kafane riječima: „Hapsite ljude po selu i dovodite tu i

mučite, ako ste tako hrabri, idite na Kupres, pa tamo hapsite četnike.“ Pored toga, ispričao mi je kako je Hajrudin Kozarić išao u brdo iznad grada Kologaj da bere pečurke i da je naišao na plitko zakopane leševe nekih Srba, kao i da su se neka tijela vidjela na površini zemlje. Rekao je da je čovjek koji je bio pola pod zemljom a pola van na sebi imao plavu trenerku. Hajrudin je svoje viđenje prijavio policiji. Isko mi nije znao reći ko su žrtve koje je pronašao Hajrudin, kasnije sam saznao da su to bili leševi pobijenih Crnogoraca, vojnih rezervista, koji su uhapšeni u Mostaru. Leševe su, kako mi je ispričao Isko, prenijeli na neko drugo mjesto.

Te priče koje mi je kazivao bile su interesantne, ali sam ih se plašio, jer u ratnim sukobima svi koji nešto interesantno saznaju i koji mogu biti svjedoci poslije rata su ugroženi. Ja sam Dilavera upozorio da se takve stvari ne pričaju jer tim samo sebe ugrožava. On je shvatio moje upozorenje i zamolio me da nikom ništa ne prepričavam i da će ubuduće ćutati. Dilaver je poslije poginuo na liniji, navodno od neprijateljske granate. Dok nisam saznao da su nađeni leševi zaista stradali Crnogorci, sumnjao sam na mogućnost da su to možda Srbi iz Duvna.

Zatvorski dani prolazili su sporo i monotono, održavala me jedino nada da ću biti razmijenjen. Samoća je bila teška i stalno sam se bojao da nervno ne obolim i ne padnem u depresiju. Osim toga, po zdravlje je bilo opasno što sam stalno za obrok imao suvu hranu, bez vitamina, mliječnih proizvoda i bilo kakve tečnosti izuzev vode. Za sve vrijeme boravka u zatvoru nisam uzeo kašiku u ruku, niti sam nešto tečno imao za obrok. Pretile su mi i kožne bolesti zbog prljavštine i nemogućnosti da se operem, što mi je bilo omogućeno samo jednom mjesečno, u nekim periodima jednom u dva mjeseca. Međutim, nevjerovatno je kako se čovjek brzo prilagodi uslovima, a posebno kad je život ugrožen. Stvori se odbrambeni mehanizam. Nisam obolio ni od kakve bolesti uprkos nemogućim uslovima u kojima su me Hrvati držali. Često sam padao u depresiju, koja je trajala po nekoliko dana, zatim bih se smirio i tako stalno. Slušao sam priče o uspjelim i neuspjelim razmjenama i brinuo se kako to da još nisam stavljen na spisak za razmjenu. Kroz zatvor je prošao veliki broj ljudi i neke od njih sam poznavao, po zvuku metalnih stepenica znao sam koji policajac ili ustaša silazi u podrum.

Kad sam služio vojsku, često se o kazni zatvaranja u samicu, koja je izricana najviše do sedam dana, pričalo kako je to najteža kazna koju vojnici, zbog prekršaja vojne discipline i drugih povreda pravila službe, moraju da izdrže. Svi koji su izdržali tu kaznu govorili su da je to strašno i da samoća ubija.

Kad sam prve večeri, 10. aprila 1992. godine, zatvoren u ćeliju od četiri kvadratna metra, nadao sam se da ću je koliko sljedećeg dana napustiti, bilo mi je teško, nisam mogao ni zamisliti da ću tu ostati toliko dugo. Da mi je neko tad rekao da ću u toj ćeliji ostati 233 dana, ne znam kako bih se ponašao i šta bih sve mogao sebi da uradim u tom momentu.

Dani u ćeliji prolazili su sporo, noći još sporije. Oka ne možeš da sklopiš, samoća mi je bila teža od straha, počinjem da primećujem da sam uznemiren i nervozan. Stotinama dana u podrumu u samici ležiš na drvenoj paliji, na leđima od ležanja dobijem dekubit. Dignem se, trčim, šetam u mjestu, opet dosadi, sjednem na paliju, dosadi, ne znam šta da radim. Fizička aktivnost za to je najbolji lijek. Trčim u mjestu po sat vremena, pravim sklekove, sav se oznojim, a zatim umoran legnem i zaspim. To me sve na određeno vrijeme smiri. Samoća je najteža kazna.

Prvih dana je bilo najteže, iako je povremeno u tom podrumu u ćelijama ponekad bilo zatvorenika koji su tu ostajali po nekoliko dana, a zatim puštani, ili nekud odvedeni u neke druge zatvore i logore, nekako je vrijeme brže prolazilo. Dani u kojima ni u jednoj ćeliji nije bilo zatvorenih ljudi za mene su bili najduži i najteži u životu.

Što je vrijeme više odmicalo, nekako sam se sve više navikavao na samoću, shvatio sam da je rat, da su mnogi mlađi ljudi već izginuli po raznim frontovima, zatvorima i logorima svih zaraćenih strana. Što rat odmiče, žrtava je sve više, mržnje takođe, mnogi su odavno pod zemljom. Tješio sam samoga sebe. Poslije prvih dana torture, mučenja i zlostavljanja koje sam preživio, skoro sam se pomirio sa sudbinom, misleći da rat sigurno neću preživjeti. U tom podrumu sam sebi govorim: „Milane, neko će preživjeti, braća su ti van Duvna, možda će neko od porodice, koja je u logoru u Rašćanima, preživjeti, a vjerovatno i dosta komšija, rodbine i prijatelja."

Nekako sam se prvih dana rata bio već oprostio sa životom, pa mi je bilo lakše. Svako jutro kad svane kažem sebi: „Evo, ja preživeh još jedan dan." Tako sam brojao dane života na koje nisam računao. Kako je vrijeme odmicalo, sebi sam povećavao ionako mali procenat vjerovatnoće da ću možda i preživjeti ovu samicu i ovaj krvavi građanski rat.

Kad je rat već odmakao nekoliko mjeseci, kad su se ljudi na njega navikli, na ranjavanja, žrtve, kad je svakom čovjeku njegov život bio najvažniji, kad se nove žrtve mnogo ne oplakuju, kad je pogibija postala normalna pojava – kao da su splasnuli naboji u narodu jer se strah izgubio, a samoljublje je sve više prisutno. Primjećujem kao da se odnos policije koja dežura mijenja. Takav osjećaj možda je i zbog toga što sam se i ja navikao na tamnicu. Pored svega, kad u podrum siđu neki od ekstremnijih policajaca i vojnika, kojima mržnja nadvladava sva druga čula, a posebno prema Srbima, oni dolaze da traže žrtvu na kojoj će da iskale svoj bijes.

Kako sam u podrumu bio sam od Srba, i oni su sve manje silazili, jer jedna žrtva ne može im ugasiti žeđ. Kao da se smanjila napetost kod čuvara, dežurnih policajaca, a bio je i manji pritisak na moje prisustvo u zatvoru SUP-a, gdje je bilo glavno sjedište policijskih i vojnih snaga na području Duvna. Neki policajci su bili iskreni, znali su za moje stanje i moj položaj, pa su pokušavali da me utješe. Pričali su mi da mi je tu najsigurnije, jer iz drugih logora često nestaju ljudi, u njih upadaju pojedinci i vrše torture, a to ne mogu da spriječe dežurni vojnici. Sve mi je to davalo nade da se psihički stabilizujem i da ne mislim o slobodi tako lako i tako brzo, ukoliko ikako do nje dođe.

U tim dugim noćima i danima imao sam vremena da razmišljam o prošlosti, o događajima koje sam preživio, često tražeći razloge zbog kojih sam izložen ovakvom položaju, pitao sam se, da li postoji neki moj stav, odluka, mišljenje ili čin kojim sam nekom nanio zlo, nepravdu ili bilo šta za šta bih sebe teretio, ali nisam se mogao sjetiti razloga zbog kojeg sam dospeo u ovaj položaj, kao ni zašto ovakvu torturu preživljavam.

Od samog početka svoga rada, kao učenik u privredi, radnik, vojnik, rukovodilac, direktor, nastojao sam da u taj posao unesem cijelog sebe.

Htio sam sam da postignem neke rezultate, i u tome sam, po mojoj procijeni, uspijevao. Moj rad i upornost bili su priznati od strane mojih prijatelja, mojih pretpostavljenih, koji su cijenili moju istrajnost u realizaciji planova i zato sam dosta napredovao u službi i položajima. I došao do položaja o kojem nisam ni sanjao.

Slobodno vrijeme provodio sam većinom u volonterskom i amaterskom radu u klubu Budućnost, u kom sam dosta godina bio predsjednik, iako je u njemu igrao jedan ili nijedan Srbin. Bio sam član uprave drugih društava i klubova, i u svim tim društvima aktivno radio. Svu svoju energiju, slobodno vrijeme poklonio sam klupskom radu sa omladinom. Brinuo sam o svakom omladincu, ishrani igrača, opremi, uslovima igranja, prevozu, svlačionicama, izgradnji i održavanju stadiona, kao i drugim aktivnostima. Sve to vrijeme oduzeo sam od svoje porodice.

U preduzećima u kojima sam radio i njima rukovodio takođe sam davao cijelog sebe. Nastojao da rezultati budu što bolji. U „Plastici“ sam bio direktor. Svake godine povećavani su kapaciteti i proširivana paleta proizvoda. Poslije sam prešao u PTT. Kad sam došao u poštu, nije bilo nijednog telefonskog priključka van gradskog naselja. Radio sam aktivno na telefonizaciji cijelog područja opštine. Mnoge dane kao direktor pošte proveo sam u akcijama polaganja kablova, da bih više motivisao ostale radnike. Nikog nisam prevario, nijedan ugovoreni rok za priključak telefona nije neispoštovan, ni od koga nisam primio mito, nikog nisam ucijenio, svim radnicima sam pomagao i razumio njihove probleme, i na kraju sve ovo doživljavam ne baš od istih ljudi, ali doživljavam od istog naroda.

Najteže mi je u zatvoru bilo kad sam razmišljao o najbližima. Koliko sam se ogrešio prema svojoj djeci i porodici. Zapostavio sam ih i vrijeme trošio da bih stvorio uslove za drugu djecu i sve u korist djece i nekih opštih interesa, nadajući se da ću time stvoriti prostor i uslove da i moja djeca uživaju u boljem životu. Često sam tražio po svom sjećanju da li postoji neki poseban događaj po kojim bi moja djeca mogla da me pamte. Jer tih događaja u kojima sam učestvovao znatno je više bilo sa drugom djecom, ne želim da kažem tuđom.

Vodeći akciju telefonizacije u svim selima imao sam podršku u mnogim kućama, u svakom selu sam bio počašćen i nikad nisam primijetio da me gledaju kao Srbina, često sam zaključio da baš zato što sam Srbin, uz moju prirodnu nadarenost društvenosti i tolerancije, nisam imao nikakvih problema sa imovinsko–pravnim

poslovima. Pošta nikom nije platila ni dinar naknade za odštetu koja je nastala kopanjem kanala za polaganje kablova. Zalazio sam u sve restorane, kafane, crkve i sva druga mjesta po selima i nikad nisam imao neprijatnosti. Nikad nisam mogao zamisliti da se meni u Duvnu može desiti nešto loše. Ono što se desilo početkom devedesetih, kad je u jednom trenutku za vrijeme mitinga maltene tražena moja glava, ni to nisam shvatio tako ozbiljno.

Kako je u Zapadnoj Evropi bilo zaposleno preko sedam hiljada Duvnjaka, bilo je dosta onih koji su radili za ustašku i druge organizacije u emigraciji, prema Duvnu i Livnu pojačan je i rad službi bezbjednosti, koje su takođe vrbovale radnike u tim zemljama. Tako je Duvno postalo centar borbe obavještajnih službi obe strane. Takav položaj stavio ga je na mnoge karte obavještajnih službi u SFRJ i šire.

Ja se nikad nisam bavio tim problemima, nisam ni razmišljao i nikad o tom faktoru nisam ni polemisao, čak ni tad kad sam i sam bio predmet tog napada. Bio sam samouvjeren da moj položaj, kao i položaj Srba neće ugroziti nikakva organizacija, jer mi smo jedna zanemarujuća manjina, i da nikakvi, ni najekstremniji dijelovi hrvatskog naroda neće ni u najekstremnijim ratnim uslovima nasrnuti na srpski narod u Duvnu, gdje živi oko 500 Srba. I pored toga što je Duvno sve više klizilo ka centru za povezivanje emigracije i hrvatskog naroda, Srbi nisu osjećali promjene uslovljene uticajem emigracije na stanje u zemlji, u kojem su značajno učestvovali i Hrvati iz Duvna.

U mirnim periodima nismo se osjećali ugroženo. Normalno smo živjeli, odnosi sa Hrvatima bili su dobri. Imali smo visok stepen zaposlenosti, bavili se i poljoprivredom, bilo je dosta penzionera. Tako da bi svaka loša izjava, ma ko je izrekao, u najmanju ruku bila provokacija. Međutim, kad bi dolazilo do nekih turbulencija u državi, kad bi te snage ocijenile da je trenutak za djelovanje jer je stanje u zemlji nestabilno, ili iz političkih ili iz ekonomskih razloga, Srbi iz Duvna prvi bi osjetili te aktivnosti i često postajali predmet dokazivanja „domoljublja“.

Konačno, kad je raspad države bio neminovan 1992. godine, Srbi su ponovo postali predmet testiranja „domoljublja“ i dokazivanja mržnje prema Srbima. U tim trenucima iz najekstremnijih izbija mržnja, koja se kao zarazna bolest prenosi na veći broj ljudi. Ta epidemija mržnje u ovom ratu nije mogla da se zaustavi.

Do samog početka sukoba, izuzev perioda protesta 1990, nije bilo nikakvih ugrožavanja srpskog naroda i njegove imovine. Manjih i pojedinačnih incidenata na nacionalnoj osnovi je bilo, ali takve ispade državni organi su sankcionisali.

Ničim, baš ničim nismo dali povoda da se sa nama postupa na način kako su postupali. Sve smo činili da stvorimo uslove da, i pored rata, ostanemo u Duvnu, gdje su i naši preci vjekovima živjeli. Takav stav i shvatanje imala je većina Srba u Duvnu i zato smo odlučili da tu ostanemo i nikud ne idemo, već da sačekamo da vidimo šta će biti, i ne sluteći šta će nam se stvarno desiti.

Pored navedenih razloga, bilo je i drugih faktora, kao što je prosečna starost srpskog stanovništva. Bila su tu i iskustva iz prošlog rata, kad su momci i djevojke, nemajući izbora, kretali u rat protiv fašizma i okupatora i u tom ratu izginula je mladost, a preživjeli su ponovo sa hrvatskim narodom počeli život iz početka, kao da se ništa nije desilo. Sve su to bili razlozi ne samo za mene već i većinu Srba da ostanemo, nadajući se da nam se istorija neće ponoviti. Na sreću, nije se ponovila u svom punom obliku, bilo je žrtava, ali to je zanemarujuće u odnosu na one iz prethodnog rata. Iako je svim porodicama žrtava rat naneo veliku bol i tugu, žrtve se ne mogu mjeriti nikakvim brojkama, zločini su zločini bez obzira na broj.

Položaj u kojem sam se našao pao mi je još teže kad sam počeo da analiziram svoju situaciju. Korio sam samoga sebe zbog toga što sam imao lošu procjenu i bio ubijeđen da nas Srbe neće dirati, jer za to ne postoji nijedan razlog, ništa im nismo smetali. Nismo mogli ni da zamislimo da će nam se desiti ono što nam se desilo. Ipak, nismo svi procijenili da za zločine i torturu treba da postoje razlozi jer je za to što nam se dešavalo dovoljan razlog bio taj što smo bili Srbi. Shvatio sam da u ratu nema logike i sam rat je, na kraju dvadesetog vijeka u Evropi, nelogičan, ali se ipak desio.

Pitao sam se često, zar je moguće da se najniži dio društvenog staleža, problematični, kockari, lutalice, barabe, banditi, kriminalci i zločinci koriste za izvršavanje najmračnijih vojnih i političkih zadataka. Dosta je ljudi navedenog profila bilo i na nekim vojnim položajima, što nije smjelo da se desi, pa makar to bilo i u ratnim uslovima. Da ljudi navedenog formata budu dio vlasti i da odlučuju o ljudskim životima. Svu vojnu vlast, po mojoj procjeni, a to sam zaključio u nekoliko slučajeva kad sam bio predmet mučenja i zlostavljanja, imali su ljudi koji su pred sam rat i tokom njega stigli sa Zapada iz emigracije i iz raznih drugih organizacija, kao što je Legija stranaca, ali i druge.

Na Zapadu su se godinama pripremali za preuzimanje vlasti kad za to dođe trenutak, kad se SFRJ bude raspadala, i taj trenutak je, prema njihovoj procjeni, stigao. Vlast preuzimaju uz podršku svojih simpatizera i sljedbenika, kao i uz potporu vojske, SIS-a i drugih paravojnih jedinica nad kojima su preuzeli komandu u predratnom periodu. Ljudi koji su na demokratskim izborima došli na vlast i formalno je preuzeli od komunista u svim republikama u predizbornim kampanjama obećavali su biračima i narodu bolji život, veću slobodu, sva nacionalna i vjerska prava, da će se živjeti u demokratskom društvu, brže se i slobodnije razvijati na tekovinama civilizovane Evrope, nisu ni slutili da će se desiti što se desilo, iako su često u svojim istupanjima razbuktavali nacionalnu i vjersku netrpeljivost. Na demokratskim izborima ostvarili su vlast koju u ratnim uslovima samo formalno imaju.

Vlast čine ljudi koji se i ne primjećuju. Sve naredbe stižu sa strane. Sve više se u vlasti mnogi koriste da izvršavaju prljav posao za ostvarenje mračnih ratnih ciljeva. Izvršioci zadataka na najbrutalniji način sav svoj bijes, mržnju i naduvanu snagu, koju

su nabildovali na raznim vježbama uz korištenje droge i drugih preparata, testiraju na nedužnim civilima i ljudima koji to najmanje zaslužuju, a iz jednog jedinog razloga.

U samici sam dosta razmišljao o mnogim stvarima i dilemama koje su se najviše odnosile na porodicu. Razmišljao sam o svemu i svačemu samo da umaknem osjećaju zatvorenosti, panike i da izbjegnem situaciju da padnem u depresiju. Mnogo puta mi je situaciju olakšavala činjenica da u zatvoru nisam sam, iako su vrlo često u susjednim ćelijama bili Hrvati i Muslimani, koji su tu zatvarani zbog prekršaja, ali iako ti ljudi u susjednim ćelijama meni nisu bili naklonjeni, bilo je tu vojnika i civila; za vrijeme njihovog boravka u podrumu nisu vladali muk i tišina, čega sam se stravično bojao, a samoća mi je stvarala nervozu i dovodila do situacije u kojoj nisam znao šta sa sobom da radim.

Kad sam ipak pomislio da je vrijeme torture, mučenja i zlostavljanja prošlo, kad sam se malo oporavio od udaraca i prvih dana rata, u kojima sam doživljavao svakodnevna maltretiranja, ponovo se počinju ponavljati ti događaji, i to u još težem obliku. Dana 3. jula 1992. godine u moju ćeliju ponovo je upao Dugonjče, sa njim je bio i jedan prosjedi muškarac, srednjeg rasta, u civilnom odijelu, rekao bih da je bio obrazovan čovjek, čak mislim da bi mogao da bude general Tihomir Blaškić, kog sam video na televiziji poslije rata, kad je optužen za ratne zločine, prošlo je dosta godina, pa je teško tvrditi da je bio baš on jer se lik s godinama promjeni. Dugonjče je pokazao na mene i rekao: „To je taj Karan!“ Zatim je počeo da me tuče. Dotrčao je dežurni policajac Mithat Hadžić, Musliman koji je bio dežurni u policiji, pa je Dugonjče prestao da me udara, a zatim je počeo da viče na Hadžića: „Otkud cigarete i četiri ćebeta kod Karana?!“ Dugonjče je sve izbacio iz moje ćelije i ostavio mi samo jedno ćebe. Te noći oko jedan sat došao je u podrum po mene jedan hrvatski policajac, kog nisam poznavao, i odveo me u kancelariju u kojoj sam bio mučen prilikom privođenja u zatvor prvog dana. U kancelariji sam zatekao Krišto Ivana Dugonjčeta i Beljan Matu. Još je na zidu u kancelariji visila slika Ante Pavelića, na stolu je umjesto pisaće mašine stajao induktorski telefon, pored njega čaša puna soka od pomorandže. Odmah mi je bilo jasno da će me mučiti, pogotovo što su iz Dugonjčetovih očiju isijavali mržnja, alkohol i bijes.

Naredili su mi da stanem uza zid ispod slike Ante Pavelića i dignem ruke. Kad sam ih digao, počeli su da me udaraju rukama i nogama po nezaštićenim leđima, nogama i vratu. Ja sam padao, oni su me dizali. Trudili su se da me obore jednim snažnim udarcem i pritom, kako sam primijetio, izbjegavali su udarce u glavu, gađali su samo dijelove tijela na kojima se manje primjećuju tragovi udaraca. Dok sam bio na podu, gazili bi me. Nakon dobijenih batina, smjestili su me da sjednem na stolicu i na palčeve su mi stavili telefonsku žicu, koja je bila povezana sa induktorskim telefonom, a na mesto gdje je žica vezana za palac sipali su neko ulje da bi provodljivost struje bila bolja. Dugonjče je počeo polako da vrti induktor, ubrzavajući ga kasnije do maksimuma. Padao sam od udara struje, a oni bi me dizali i nastavljali

mučiti. Postavljali su mi po ne znam koji put pitanja u vezi sa artiljerijskim oružjem i radio-stanicama i tad sam shvatio da su pitanja bila samo izgovor, cilj im je bio da me muče. Udarali su me po vratnim žilama, rebrima i leđima. Kad sam počeo teško da dišem i kad su mi teške graške znoja počele izbijati kroz sve pore tijela, čuo sam jednog od njih, mislim da je bio Beljan, kazao je: „Moramo paziti da 'ne odleti'." Shvatio sam da nemaju namjeru da me ubiju i to mi je dalo snagu da izdržim. Dugonjče je revolverom na mojoj glavi igrao „ruski rulet", nisam reagovao na tu igru, bolovi su bili sve jači, pa me je počela napuštati želja za životom, postao sam kao drvo. Počeli su da me pretresaju, mislili su da imam para. Pregledali su mi svaki šav na odjeći. Dugonjče je rekao da skinem cipele, skinuo sam ih. Zatim je rekao da ih istresem, što sam i uradio. U cipelama sam ispod umetka imao oko 300 njemačkih maraka. Ponovo sam počeo da mislim. Shvatio sam da ukoliko poslije istresanja cipela požurim da ih obujem, iako je glup, Dugonjče može da zaključi da u cipeli ima nešto. Stavio sam noge pored cipela, čekajući da mi kaže da se obujem, to sam dobro pretpostavio. Dugonjče je rekao: „Obuj cipele." U džepu su našli samo nešto malo hrvatskih dinara. Oduzeli su mi ličnu kartu, koju su pocijepali, uz komentar „više ti neće trebati". Sa ruke su mi skinuli sat i uzeli. Zatim su počeli da sastavljaju neki zapisnik na parčetu papira veličine četvrtine lista A4. Beljan mi je poturao taj papir, navodno zapisnik, da potpišem. Pokušao sam nešto da pročitam, da vidim šta tu piše, ali Dugonjče, koji je stalno držao induktorski telefon, kad bih krenuo da čitam, počeo bi da vrti induktor kako bih prekinuo čitanje. Zatim mi je stavio jednu žicu na uvo, a drugu na palac. Kad bih pokušao da pročitam bar jednu riječ „zapisnika", Dugonjče bi krenuo da vrti induktor, drmala bi me struja i ponovo bih padao na pod. Kad padnem na pod, udarali bi me nogama u leđa i prsa. Poslije nekoliko takvih pokušaja, odlučio sam da potpišem „zapisnik" bez obzira na moguće posljedice, samo da bi, nadao sam se, prekinuli mučenje. Potpisao sam, ne mareći šta u njemu piše. Poslije potpisa „zapisnika" Beljan je iz fioke izvadio bonove sa oznakom JNA, različite boje, jedan za plaćanje 20 litara benzina i jedan za plaćanje 20 litara nafte. Stavio ih je u moj džep i rekao: „Evo ti ovi bonovi, za koje ti stražari mogu kupiti cigare." Ja sam shvatio da je u pitanju alibi, ukoliko ne izdržim mučenje, iako im i bez toga niko ništa ne može uraditi, nastojali su da za svaki slučaj obezbjede alibi. Bio sam sav isprebijan, jedva sam se držao na nogama. Oni su tim postupkom prema meni pokazali da misle kao da sam ja neko ko je glup pa će da im povjeruje za te bonove koje su mi dali.

Sa drugog sprata, gdje su me mučili, doveli su me na prvi sprat, sa kog su stepenice vodile u podrum, predali su me dežurnom policajcu Salki Birdagiću i zapretili mi da o ovome ne smem nikome ništa da pričam. Salko me je, pridržavajući da ne padnem, poveo u podrum. Dugonjčetu to sve što su mi radili nije bilo dovoljno, pa se zaletio i dok sam kretao u podrum sa Salkom i dva puta me udario nogom na kojoj je bila vojnička čizma. Salki sam rekao da su me natjerali da nešto potpišem, što

mi nisu dali da pročitam. U podrumu ćelije sjeo sam na paliju i tako dočekao jutro. Dežurni policajac mi je ujutro za doručak donio neku paštetu i malo hljeba. Policajac je primijetio da sam nepokretan. Pomogao mi je da izađem u ve-ce i vratio me nazad. Tako sam proveo dva dana i dve noći. Leđa su mi otekla, imao sam visoku temperaturu, jedva sam govorio, a najjače bolove sam imao kad sam morao da kašljem. Treći dan sam pokušao nešto da pojedem i da zaspim.

Bonovi koje sam dobio bili su mi veliki problem. Razmišljao sam šta da uradim sa njima. Mogu da pošalju druge ustaše da me pretresu i da mi nađu bonove JNA, što bi moglo da me košta glave. Ako ih uništim, mogu doći da ih traže, ako ih ne nađu, mogu da me dalje muče i pitaju kome sam ih dao i zbog toga mogu ponovo da nastradam. Odlučio sam da bonove sakrijem u metalni okvir od vrata, na kom je napravljena rupa za uložak za zaključavanje brave, koja nije bila montirana, ta varijanta je po meni bila najbolja, niko nije mogao da ih nađe, a u drugom slučaju bili su tu, gdje se i sad nalaze. Na sreću, nikad niko nije tražio bonove koji su mi tad predstavljali problem.

Poslije 10 dana dozvolili su mojoj ženi Stani da me posjeti. Ona se iznenadila kada me je vidjela, bio sam blijed, neobrijan i nisam mogao da govorim. Izgledao sam uplašeno i zabrinuto. Rekao sam joj da sam prehlađen, ali Stana je shvatila šta se meni desilo.

Dežurni policajac, koji je stajao pored nas, dozvolio joj je da mi ostavi donji veš i košulju da se presvučem. Dok je iz kese vadila donji veš, neprimjetno je u njega stavila dva pakovanja antibiotika „penbritin“, koje je kupila da ponese u selo. Taj lijek mi je pomogao da se brže oporavim, počeo sam bolje da pričam, prestali su bolovi u prsima i lakše sam disao.

Jednog dana, krajem jula, u moju ćeliju upao je Ante Jurič Zlatonjić i rekao da pođem ispred njega. Dežurni Salko Birdagić ga je pitao da li će me vratiti, a on je rekao „ne znam, vidjećemo“. Primijetio sam da iza mene i Ante idu dva policajca, jedan je bio Stanić, drugog nisam poznavao, i kad sam uveden u kancelariju, oni su ostali da stoje ispred. U kancelariji je bio čovjek u vojnoj uniformi i u ruci je držao mali kasetofon. Tog čovjeka sam već jednom upoznao, ranije na početku rata, o tom susretu sam već pisao, on me je ispitivao i snimao na isti taj kasetofon. Ponovo su ga oslovljavali sa „pukovniče“. „Pukovnik“ mi je postavljao ista pitanja kao i prvi put. Odgovorio sam identično na svako pitanje, dobro sam se sjećao šta sam ranije izjavio, u stvari, kad govorite istinu, a nije bilo razloga da bilo šta lažem, lako je ponoviti odgovore. Poslije dvadesetak minuta u kancelariju je ušao načelnik SUP-a Ivan Ćosić i ispitivanje je prekinuto. Ćosić mi je prišao, rukovao se sa mnom i upitao me za zdravlje. Bio sam iznenađen takvim postupkom. Onda je upitao „pukovnika“: „Da li vam još treba Karan?“ Kad je dobio odgovor da su završili, Ćosić je otvorio vrata kancelarije, pred kojom sam ugledao ona dva policajca koja su me pratila kad su me tu dovodili, i naredio policiji da me vode u ćeliju.

Mene je iznenadilo ponašanje policajaca i načelnika SUP-a prema meni, činilo mi se da su sumnjali u navedene ljude, da bi ti najekstremniji Hrvati mogli da me odvedu iz SUP-a.

Polovinom avgusta 1992. godine došlo je do izmjene ljudi u policiji i SIS-u. Za načelnika SUP-a postavljen je Letica Bariša, a za istražitelja službe u SIS-u Radoš Marko. U SIS-u je, na mjesto glavnog istražitelja Josipa Žgele došao Filip Bagić, koji je živio u Zagrebu, čovjek koji je zbog terorističkih aktivnosti 20 prije rata u BiH osuđen na dugogodišnju zatvorsku kaznu, koju je izdržavao preko 15 godina na Golom otoku.

Odmah poslije dolaska na mjesto istražitelja, Filip Bagić je nekoliko Srba ponovo saslušavao. Jedan od tih bio sam i ja. Jednog dana u ćeliju je po mene došao Krišto Ivan Dugonjče, o kome više ne treba trošiti riječi, i poveo me iz ćelije na drugi sprat SUP-a u kancelariju u kojoj sam bio ispitivan već nekoliko puta. Dugonjče je išao iza mene, kretali smo se uz stepenice i kako bi me stigao, udarao bi me u leđa šakama i nogama. Ako bismo nekoga sreli da silazi niz stepenice, on kao da je dobijao snagu i kao da se i dalje dokazivao kao veliki ustaša, pa bi pojačavao udarce. Kad smo ušli u kancelariju, čovjek koji je sjedio za stolom predstavio se kao Filip Bagić. Tad sam ga prvi put upoznao. Kad sam ušao, bio sam zadihan, uplašen i uzbuđen. Upitao me je šta mi se događa, rekao sam „ništa, malo sam se zadihao idući uz stepenice“. Bagić je shvatio šta mi se desilo, nije mi povjerovao i pitao je Dugonjčeta „da li si ga tukao“. On je klimnuo glavom kao znak potvrđivanja. Bagić mu je rekao da to ne može da radi i da dok je on tu, mene više ne smije dirnuti. Bio sam iznenađen njegovim postupkom. Da li je to bio iskren stav ili samo način da mu povjerujem i da zadobije moje povjerenje, nisam siguran, ali ipak, bio sam siguran da je bio iskren i profesionalan prema meni prilikom ispitivanja. Njegovo ispitivanje bilo je korektno. Pitanja su bila ista ili slična kao i prethodnika. Ja sam ga iskreno pitao da li može zamisliti da su Srbi u Duvnu toliko ludi da bi, sa toliko malo ljudi, pokušali da bilo što urade Hrvatima, bez obzira u kojim okolnostima se to događalo. Ta tortura nema nikakve veze sa bilo kakvim našim djelovanjem. On mi je nešto pričao kako je on također optužen i osuđen bez dokaza. Rekao je da je svako držanje oružja kažnjivo. Rekao sam da je to tačno, ali da to važi za čitavo civilno stanovništvo, u normalnim uslovima i normalnoj državi. Ne može se samo jedan broj građana, koji su najviše ugroženi u ratnim uslovima, sankcionisati. Poslije ispitivanja vraćen sam u ćeliju. Dugonjče me jedno vrijeme nije maltretirao ni tukao, a kasnije sam od policajaca koji su silazili u podrum saznao da je Bagić napustio Duvno i misle da je otišao zbog toga što je u postupku ispitivanja koje su vršili članovi SIS-a tog prilikom starac Mitar Vujičić umro. Da li je to bio razlog ili nešto drugo, ne mogu da tvrdim.

Novi ljudi koji su došli na čelo policije počeli su iznova da sprovode ispitivanja Srba koji su se nalazili u logorima. Ponovo su ih saslušavali po logorima u Ljubuškom, Gimnaziji, SUP-u i u Rašćanima i ponavljali procedure i tehnike mučenja, koje su još i usavršili. Često sam noću, kad je veća tišina, čuo krike i jecaje ljudi koji su mučeni na drugom spratu zgrade. Bilo je teško slušati jauke koji sa drugog sprata dolaze do podruma, nekad mi se činilo da je lakše podnijeti udarce nego slušati zapomaganje ljudi.

Odnos prema meni je bitno promijenjen, čuvari više nisu smjeli ili nisu htjeli sa mnom da imaju kontakt i bilo šta pričaju. Čuo sam jednog policajca iz rezervnog sastava, prezivao se Radoš, koji je upozorio neke policajce da ništa ne govore u hodnicima zatvora, jer sve to može da bude opasno kad se ljudi budu razmijenili. Radoš je prema meni jedno vrijeme bio korektan, kasnije se nešto promijenio, postao drzak, ali nije me nikad tukao. Čuo sam da mu je poginuo sestrić Kolobarić i da je to uticalo na promjenu njegovog odnosa prema Srbima.

Nove dežurne policajce, koji su zamijenili prethodne, nisam poznavao. Nisu mi dozvoljavali ni da pušim, moj položaj je i do tada bio izuzetno težak, a tad se još više pogoršao. Više od dva mjeseca nisu mi dozvolili da se okupam.

Bilo je to 22. avgusta 1992. godine, u jutarnjim satima, pomoćnik komandira policije Rafo Pivić u ćeliju mi je donio pribor za brijanje, veš, košulju, džemper i pantalone, što su donijeli iz logora sela Rašćana od moje supruge, i rekao mi da se presvučem i obrijem. Nisam znao šta se dešava i zbog čega su mi učinili ovaj gest. Poslije sat vremena došao je dežurni policajac i odveo me u kancelariju načelnika SUP-a. U kancelariji sam zatekao četvoricu posmatrača Evropske zajednice, načelnika Barišu Leticu i još dvojicu Hrvata.

Razgovarali smo kratko, ja sam bio prilično ćutljiv zbog prisustva načelnika SUP-a i dvojice drugih Hrvata. Njihova posjeta, koju su odobrile hrvatske vlasti, dala mi je nove snage da izdržim i preživim u nepodnošljivim uslovima. Posmatrači Evropske zajednice pitali su me o situaciji u kojoj se nalazim, kao i druge stvari, i primijetio sam da moj razgovor snimaju na mali kasetofon. Bio sam oprezan u izjavama jer sam znao da će oni otići, a ja ostati. Bilo je teško naći odgovor kojim bih mogao da opišem situaciju u kojoj sam se nalazio a da sebe ne dovedem u još gori položaj. Rekao sam da se već pet mjeseci nalazim u samici, u podrumu bez svjetla, i da dobijam samo suvu hranu. I da je samo to bilo, bilo bi vrlo teško da se izdrži. Znao sam, dok snimaju, da će to negdje prezentirati ako kažem da mi nije loše, bilo bi suludo da ne kažem istinu, ali nadao sam se da će shvatiti ti koji me budu slušali u kojim okolnostima sam davao izjavu i da iz izgovorenih riječi mogu zaključiti u kakvom sam položaju.

Dana 24. avgusta 1992. godine posjetili su me predstavnici Međunarodnog crvenog krsta. Došli su u ćeliju bez prisustva hrvatskih policajaca i evidentirali me kao zarobljeno civilno lice. Uvjerili su se u uslove boravka u zatvoru, odnos Hrvata prema meni. U njihovu evidenciju upisan sam kao ratni civilni zarobljenik. Dobio sam legitimaciju MCK, kako smo je zvali, žuti karton.

Poslije evidentiranja, predstavnici MCK-a posjetili su me još nekoliko puta. Nakon nekoliko posjeta odnos hrvatskih vojnika i policajaca prema meni se popravio, ali uslovi boravka u zatvoru ostali su isti. Počeli su da me izvode da nešto radim. U dvorištu SUP- bila je dosta velika gomila bukovog drveta za ogrijev, izrezanog u cjepanice. Izvodili bi me da slažem drva u vrstu visine jednog metra. Izvodili su me i

da čistim krug od smeća i opušaka, uglavnom sam to radio rukama, rijetko kad su mi dali metlu, popravljao sam grudobrane vrećama pijeska na podrumskim prozorima, prao vozila policije ispred zgrade SUP-a. Obavljanje tih poslova u većini slučajeva bilo je na pazarni dan ili neki praznik, kad je bilo dosta svijeta u gradu, da bi me ponizili. Bila je to prilika i da sretnem neke ljude koji su me poznavali i sa kojima sam se družio. Zapazio sam da su oni koji nikada nisu bili u vlasti ili članovi Saveza komunista, koji su smatrani hrvatskim nacionalistima, prilikom tih susreta sa mnom bili otvoreniji i tolerantniji, nisam primijetio da su prema meni drski. Neki bi mi prišli, rukovali se i upitali za zdravlje. U tim prilikama sretao sam svoje nekadašnje drugove i ljude s kojima sam se družio i smatrao ih prijateljima. Vjerovatno su imali strah da mi priđu i bilo šta porazgovaraju tu na otvorenom prostoru ispred SUP-a.

MOJI SUSRETI SA HRVATIMA U DVORIŠTU ZGRADE SUP-a

Nakon što me je MCK evidentirao, počeli su me izvoditi iz ćelije i davali su mi u zadatak poslove čišćenja kruga, pranja vozila, kao i fizičke poslove slaganja drva koja su istovarena na gomilu u krugu SUP-a. Navedene poslove obavljao sam uglavnom pazarnim danom, ponedeljkom ili drugim praznikom, kad se najviše naroda nalazilo na ulici i u prolazu, to je bila namjera – da me ponize. Ja se u životu nikada nisam stidio da radim bilo kakve poslove, pa mi to sa stanovišta poniženja nije teško palo. Nisu mi mogli dati poslove koje u životu nisam radio. U ćeliji u kojoj sam boravio nije bilo svjetla, samo je kroz razbijeni hromirani prozorčić prolazilo malo svjetlosnih zraka, baš toliko da nije bio totalni mrak. Prvih dana sve češćih izvođenja po jakom suncu stvarali su mi se problemi. Poslije skoro pet mjeseci provedenih u podrumu bez sunca i svjetlosti, gdje sam se navikao na polumrak, izlazak na jaku svjetlost i sunce nije mi prijao. Lice mi je odmah pocrvenelo i preplanulo. Osjećao sam probleme i jedva sam čekao da me povedu u podrum.

Za vrijeme boravka ispred zgrade SUP-a imao sam priliku da se sretnem sa dosta ljudi sa kojima sam se poznavao i sa dosta njih radio. U toku mog boravka u krugu zgrade SUP-a, u kojoj sam bio zatvoren, pored mene je prolazilo mnogo ljudi, civila, vojnika, policije.... Većina njih me je ignorisala i ponašala se kao da me ne poznaje. Zbog okruženja u kom sam se nalazio, pod prismotrom policije, vojske, a posebno ekstremnih Hrvata, koji su nosili ustaške uniforme i obilježja, mnogi nisu ni smjeli da me pozdrave. Ipak, bilo je i onih hrabrih, koji su mi i pored svih okolnosti prilazili i sa mnom razmjenjivali poneku riječ, pretežno utjehe i podstreka da izdržim. Prilikom susreta sa tim ljudima mogao sam da procijenim kakvo je raspoloženje i kakvi su odnosi prema položaju u kom sam se našao, kakva je situacija u gradu itd. Shvatio sam to što je opštepoznato – da svugdje i u svim uslovima i prilikama ima

dobrih i zlih ljudi. Ti moji susreti sa Hrvatima istovremeno su bili i moji doživljaji sa njima u ratnim uslovima, u kojima sam je bio zarobljenik u svom gradu.

Opisaću neke za mene interesantne susrete sa Hrvatima civilima u krugu zgrade SUP-a.

Susret sa Ivanom Nevistićem Bilim

Krajem avgusta izveden sam da čistim ispred zgrade SUP-a, bio je ponedjeljak, pazarni dan u Duvnu, izveli su me iz podruma da očistim krug od lišća, opušaka i drugog smeća. Izvođenje da radim baš na pazarni dan – vjerovatno iz želje da me ponize i da se iživljavaju. Ja sam u tim uslovima izvršavao naređenja, nastojeći da izbjegnem kontakte, suočenja sa prolaznicima, a i nisam hteo da gledam ko prolazi pored mene, jer nisam želio da svojim postupkom izazovem bilo kakvu reakciju prolaznika. U jednom momentu navedenog dana bio sam u pognutom položaju, ne obazirući se ko pored mene prolazi, ali me je primetio Ivan Nevistić Bili, iz sela Kolo. Bili smo ista generacija, išli smo zajedno u osmogodišnju školu. Ivan Bili je bio uspješan preduzetnik, među prvima je imao građevinske mašine i izvodio zemljane radove u građevinarstvu. Bio je tad već ekonomski dosta moćan. I po fizičkoj konstrukciji je krupan, jak i po prirodi pravedan i nije podnosio nikakva poniženja, često bi svojom snagom i korpulentnošću dok smo išli u školu dijelio pravdu među đacima. Ivan mi priđe, upita me za zdravlje i kako podnosim zatvor. U prvom momentu sam pomislio da su to cinična i provokativna pitanja, ali kad je nastavio priču shvatio sam da nije tako. Rekao je: „Vidiš, Karane, šta rade budale.“ Htio je još nešto malo da pričamo, da mi malo ulije nade, ali u tom trenutku primijetio je da se dvorištu od benzinske pumpe približavaju Dugonjče i Zlatonjić. On prekide razgovor i reče mi: „Moram da idem, eno idu one dvije budale.“ Nisam mogao da zamislim da se Bili plaši Dugonjčeta i Zlatonjića i da zbog toga mora da bježi. Bilo je to i za mene još jedno saznanje ko sve ima vlast i ko je strah i trepet ne samo za narod već i za jednog uspješnog, bogatog, jakog i po prirodi ponosnog Bilog.

Ja u sendviču između Dugonjčeta i Perice Majića

U istim i sličnim situacijama tih ljetnih dana često sam bio ispred zgrade SUP-a, čistio krug, prao vozila, slagao drva i sretao ljude koji dolaze u SUP.

Jednog dana u prolazu prema SUP-u priđoše mi Filip Parlov i Perica Majić, obojica su radila u „Bosnaprometu“. Filip je bio direktor veleprodaje, a Majić poslovođa u stovarištu građevinskog materijala u Duvnu. Obojica su stala pored mene, upitali smo se, poneku riječ razmijenili, ni ja ni oni nemamo puno toga da kažemo. Niti ja znam šta smijem da ih pitam, i obostrano biramo riječi koje izgovaramo. Ali samo njihovo zaustavljanje pored mene i pitanje za zdravlje, kao i

riječi da izdržim za mene su bili veliki podstrek, posebno na mjestu gdje se susret dešava. Pred zgradom komande oružanih snaga ne samo Duvna već i čitave Hercegovine. Dok su njih dvojica stajala sa mnom nasred kruga ispred ulaza u zgradu SUP-a i TO, na prozoru zgrade pojavi se Dugonjče, primijetio je da njih dvojica sa mnom komuniciraju. Odmah je sa prozora zagalamio: „Hoćete li da vas sa njim zatvorim u ćeliju pa da tamo možete malo duže da pričate." Filip se odmah okrenu i bez pozdrava ode prema ulazu zgrade. Perica ostade pored mene i suprotstavi se Dugonjčetu riječima: „Da me ti, Dugonjče, možda ne bi zatvorio, ako si muško, pokušaj." Ali i on je malo zatim ipak otišao u zgradu.

Susret sa Mirkom Višićem iz Duvna

Pored svih nedaća, neprijatnih susreta sa ustašama, vojnicima i teškim danima u samici u podrumu, gdje sam se već navikao i bodrio sebe da izdržim, susreti sa pojedinim ljudima u krugu objekta, gdje sam izvođen da radim, davali su mi snagu da izdržim sve nedaće, a često sam padao i u depresiju.

Podstrek i podršku da sve preguram jednog ljetnjeg dana dobio sam od Mirka Višića, bio je stariji čovjek i otac Branka Višića Žuje, fudbalera koji je igrao za FK Budućnost u periodu kad sam je bio predsednik kluba. Mirkova kuća bila je pored zgrade SUP-a, njegova bašta graničila se sa dvorištem SUP-a. Mirko je u svojoj bašti ubrao jednu zdjelu šljiva i preko ograde me pozvao da priđem. Dao mi je šljive da se malo zasladim. Možda sve to ne bi imalo neku težinu da se događaj nije desio u krugu zgrade SUP-a, u kojem je bilo dosta policije, starešina vojnih i civilnih, koji su stalno prolazili. Zato je taj gest naočigled policije i mnogih koji su tog sunčanog dana bili pred zgradom SUP-a i koji su ulazili i izlazili iz nje vrlo značajan. Niko starcu nije rekao nijednu riječ. Za mene je to bio krajnje prijatan događaj, koji je, po mojoj procjeni, popravljao moj položaj u zatvoru, a predstavljao je i dokaz da sva propaganda nije uspjela da od mene napravi zlikovca, četnika i slično.

Časni pojedinac Mijo Marković

Rado se sjećam momka Mije Markovića, sina Ljubice Marković iz sela Srđana. Nikada ga neću zaboraviti. Mijo je bio zadužen za snabdijevanje vojske i policije. U zgradi SUP-a i TO postojala su skladišta u kojima je čuvana roba, a Mijo je najvjerovatnije bio zadužen za ta skladišta. Skoro svaki put kad su me izveli iz ćelije da nešto radim u krugu SUP-a Mijo bi mi u krug donio boks cigara „opatija" ili bi ih poslao po nekom vojniku. Ti postupci se nikada ne mogu zaboraviti, ne to zbog cigareta već zbog Mijinog odnosa prema meni i ne samo prema meni, to je odlika njegovog odnosa prema ljudima, prema Srbima nad kojima su vršeni tortura i teror bez ikakvog osnova i razloga. Za postupke kojima se odnosio prema meni u tom periodu, u tom okruženju, trebalo mu je dosta smjelosti i hrabrosti.

Susret sa ocem poginulog hrvatskog borca Đivom Papićem

Teško mi je sjetiti se tačnog datuma, ali bio je to kraj septembra ili početak oktobra, oko podne, na dvorište sam izveden da operem neka policijska vozila. Kad sam bio pored auta, primijetio sam da iz zgrade SUP-a izlazi Papić Đivo, tako su ga zvali, ne sjećam se imena, i sa njim njegova supruga Ljuba iz sela Vedašić. Znao sam da je njihov sin poginuo u borbama na Kupresu. Bio me je strah da me ne vide, pa sam pokušao da se malo sagnem iza automobila koji sam čistio i da izbjegnem, kako sam pretpostavljao, neprijatan susret. Ja se malo sagao iza auta da perem točkove i pratim da li će me Đivo i Ljuba primijetiti. Vidim da su me već spazili i da idu pravo prema meni. Ja se podignem, nemam kud. Priđe mi prvo Đivo i reče: „Zdravo, Milane, kako si, kako preživljavaš ovu bruku, šta ti to rade. Moj sin je poginuo na frontu u Kupresu, ne znam zašto ni zbog čega, upropastiše narod i državu.“ Priđe mi i Ljuba, pozdravi me i ona, bez komentara. I to je bio interesantan susret, i taj događaj govori mnogo, možda više nego što čovjek može i zamisliti. Ne znam kako da okarakterišem ovaj gest koji me je pozitivno iznenadio. Čovjek koji je izgubio sina na ratištu u borbi sa srpskom vojskom, u okruženju u kojem se vodi jedna propaganda neviđenih razmjera ima snage i hrabrosti da u centru komande policije i vojske priđe Srbinu kog su ustaše zatvorile u tamnicu. I pored svega navedenog, u njegovom biću nisam primijetio nimalo mržnje. Poginuo im je sin, ali oni su više ogorčeni na svoje Hrvate koji su njihovog sina odveli na front nego na one od čijeg je metka stradao. To kako je Đivo postupio nikada neću zaboraviti, taj gest mi je bio veoma drag. Kamo sreće da je većina ljudi sa svih zavađenih i zaraćenih strana tako razmišljala, kao ovaj seljak iz sela Vedašić.

Moj susret sa Josipom Perićem, ljekarom, jednim od prvih rukovodilaca HDZ-a

Za mene je bio interesantan susret sa Jozom Perićem, ljekarom iz Duvna. Josip Perić je zajedno sa još četvoricom mlađih ljekara iz Doma zdravlja bio među glavnim organizatorima mitinga 1990. godine i bio je jedan od glavnih rukovodilaca HDZ-a u Duvnu. Predvodio je grupu ljekara koji su bili nosioci političkih promjena u Duvnu početkom devedesetih.

Ne mogu tačno da se sjetim dana kad se taj susret desio, ali većina mojih viđanja sa građanima civilima dešavala se u ljetnim mjesecima, avgustu i septembru. Dobro se sjećam svog susreta sa doktorom Perićem. Bio je to dan pravi ljetni, sunčan i topao. Bilo je poslije podne, između dva i tri po podne. Svaki put sam izvođen iz podruma da izvršim neki zadatak. U većini slučajeva trebalo je da operem kola ili da pometem dvorište SUP-a. U dvorištu SUP-a, koje je bilo dosta veliko, Perić Josipa sam sreo ispred ulaza u zgradu. Bio je naslonjen na jedan auto i nezainteresovano je posmatrao dešavanja ispred zgrade SUP-a, bio sam dosta blizu, nisam mogao ni

pretpostaviti kako će se ponašati prema meni, nisam bio siguran da li će htjeti da me primijeti ili će izbjeći bilo kakav susret. Međutim, Perić me je pozvao da priđem i sa mnom se pozdravio bez rukovanja. Rekao mi je da, koliko on zna, ja nisam ništa kriv i da sam tu samo zato što sam Srbin. Takođe je prokomentarisao, kao sam za sebe, „sve to dolazi iz Zagreba". Na osnovu njegovog komentara, raspoloženja i ponašanja vidio sam da je nezadovoljan stanjem u Duvnu, ili možda više zbog tog što kao pionir promjena i osnivač HDZ-a u Duvnu, u nastaloj ratnoj situaciji, više ne predstavlja nikakav faktor.

Nemirna noć u režiji Kife Hadžića

Krajem oktobra ili početkom novembra, jedne noći oko ponoći čujem da niz stepenice u podrum silazi neko. U podrumu sam bio samo ja. Vojnik otvori moju ćeliju i naredi mi da iziđem i krenem za njim. Prepoznao sam ga, bio je to policajac Musliman Hadžić Akif Kifo. Izveo me je iz ćelije na sprat i uveo u kancelariju dežurnog. Tamo sam prepoznao Matu Juriča sa Blažuja, koji je, kako sam primijetio, bio komandir smjene i sa njim je bio Zoran Marinčić, koji je do rata živio u Pazovi, pa su zamijenili stan sa Novicom Ućukalom. Na jednoj stolici bio je jedan civil, momak između 25 i 30 godina, tužna lica, i koliko sam primijetio, po licu je imao tragova udaraca, bio je pretučen. U ćeliji sam čuo krike koje je ispuštao neko ko je bio mučen i vjerovatno je to bio taj momak.

Kifo je naredio, oslovljavajući prisutnog momka sa Dragane: „Sad imaš zadatak da ovog četnika isprebijaš, kako smo se dogovorili." Dragan se diže sa stolice, gleda mene, ja neobrijan, sjede brade, ličim na starca od 70 godina. I dalje me gleda i reče Kifi: „Ja ne mogu da udarim čovjeka kog ne poznajem i ne znam zašto da ga tučem." Kifo ga opominje na dogovoreno ili će morati ponovo da prima batine zbog neposlušnosti.

Čovjek kaže: „Radite šta znate, ali ja ne mogu da tučem čovjeka." Kifo me vrati u ćeliju. Poslije nekoliko minuta čujem nove jauke i novu vrisku čovjeka, baš mi ga bi žao. Mislim, što me malo i ne udari ako bi ga to spasilo muka.

Ponovo čujem korake niz stepenice, ponovo Kifo, otvori ćeliju i naredi da krenem za njim. Ponovo ja u kancelariju, ponovo isti sastav, Mate i Zoran ćute, Kifo opet naređuje. Dragan opet nekako merka, hoće-neće da me tuče, preznojava se, pođe, pa stane. Pogleda me u oči, gledam ja njega, gleda on mene, kao da očima traži savjet šta da radi, ja ne znam šta da mu kažem, mislim, njega će mučiti bez obzira šta će meni da uradi. Nemam snage da mu kažem da me udara, i mene strah da mi ne povredi stare rane, ne dajem mu nikakve znakove, čovjek ponovo odusta od zadatka.

Kifo me opet vrati u ćeliju, poslije nekoliko minuta novi krici, novi jauci, ponovo mi žao čovjeka, ali ne mogu da mu pomognem. Opet čujem korake vojničkih čizama niz stepenice, ponovo Kifo, ponovo me vodi u istu kancelariju, gdje se

iživljavaju nad nemoćnim čovjekom. Druga dvojica, koliko sam shvatio, a i Dragan mi je kasnije rekao, nisu se miješali, ali ga nisu ni branili.

Kifo ponovo pritiska, insistira da Dragan izvrši zadatak. Dragan vidi – nema mu druge, krenu prema meni. Jako je zamahnuo desnom rukom i udario me pravo u lijevi predeo stomaka, baš po rebrima, koja su mi bila oštećena još od prvog dana mučenja. Osjetio sam strašan bol i tom prilikom sam jauknuo. Dragan stade, ali se sa stolice diže policajac Zoran Marinčić i poče da ga tuče. Vikao je na njega: „Jesam li ti rekao da Karana ne smiješ da tučeš, cijelo veče pokušavao sam da ti pomognem, a ti slušaš Kifu.“ Jadni Dragan, dobi batine i kad me udara i kad me ne udara. Sad Kifo naredi meni da ja tučem Dragana. Ja kažem da nisam malouman da tučem ljude nad kojima se on iživljava i da ću radije umrijeti nego bilo kome zlo nanijeti. „Nisam ja kao ti“, imao sam snage i hrabrosti da mu to kažem, „koji se nad nedužnim ljudima iživljavaš i mučiš ih, ne znaš ni zašto.“ Kifo se zaleti i nogom me udari u prsa. Ja od udarca padnem. Dođem malo sebi i pitam Matu, mislim da je Jurič iz sela Blažuj, šta on tu predstavlja, da li je on saučesnik i da li on to odobrava. Primjećujem da je Marinčić protiv mučenja i jednog i drugog, ali on je najmlađi i, koliko vidim, ne može ništa pomoći. Mate poslije naredi da se obojica odvedemo u ćeliju.

Te noći sa Draganom uspostavim kontakt, on je bio u susjednoj ćeliji, u podrumu nije bilo nikog, samo nas dvojica. Između ćelija smo mogli dobro da se čujemo jer je na metalnim vratima bio mali prozor sa rešetkom. Ispričao mi je kako se preziva i odakle je. I kazao mi je kako je dospio do Duvna. Dragan Gajić mi je kasnije pričao i kako je protjeran iz Poreča, gdje je bio zaposlen. Imao je djevojku Hrvaticu i najvjerovatnije su mu sakrili ličnu kartu i poslali policiju da mu proveri lične isprave. Zbog toga što nije imao lične isprave, dobio je izgon iz Hrvatske. Pokušao je na nekoliko prelaza da napusti Hrvatsku i svugdje je vraćen. Hteo je preko Slovenije, Mađarske, Crne Gore, ali su ga uvijek vraćali jer nije imao dokumenta. Papir koji je dobio u policiji u Poreču niko nije priznavao.

Iz Splita su mu rekli da je moguće da iziđe jedino preko Bosne i uputili su ga ka Livnu i Duvnu. Uhapšen je na granici Hrvatske i BiH krajem avgusta 1992, doveden je u Duvno i zatvoren u SUP. Tako sam preživio i to maltretiranje, zajedno sa Draganom.

Idućeg dana pustili su moju suprugu da mi donese veš i da me posjeti. Ja sam, dok su me obavijestili da sam dobio posjetu, na komadić papira upisao Draganovo ime i prezime, da o njegovom boravku u zatvoru u SUP-u obavijesti predstavnike MCK kad posjete selo Rašćani, koje su posjećivali više puta jer je imalo status logora. Kakva sreća za Dragana, MCK je sljedećeg dana bio u selu i dobio je informaciju o zatvorenom Draganu Gajiću.

Odmah su tog dana predstavnici MCK bili u SUP-u i evidentirali su Dragana kao civilnog zarobljenika, pa su ga ubrzo iz SUP-a prebacili u logor u zgradu Gimnazije, gdje je bilo oko 50 Srba, i sa njima je razmijenjen 30. oktobra 1992. godine u Pločama.

U svim tim teškim vremenima, ratovima, bunama uvijek postoje ljudi koji se istaknu dobrim namjerama, koji ne podlegnu propagandi i ne mijenjaju svoje mišljenje o ljudima. Ti ljudi ne mogu bitno da utiču na promjenu odnosa prema nedužnima, ali ljudima daju snagu da izdrže. Primjera ima dosta, ali teško je svih se sjetiti. Nisu takvi postupci, gestovi, u normalnim vremenima primjećivani, ali u ratu je to velika stvar i hrabrost.

Kad čovjek prođe pored mene, zatvorenika, oklevetanog sa dosta propagandnih laži, i pozdravi me, to je njegova velika hrabrost, posebno imajući u vidu da sam u zatvoru, kao i šta je sve rađeno da bi se Srbi satanizovali. Propaganda ima čudnu moć. Ali ne padnu svi ljudi pod njen uticaj. Sa propagandom počinju sukobi, svađe, ratovi i ona je glavni sudionik svih tih dešavanja.

Treba da napomenem da je moje izvođenje iz podruma počelo nakon što me je MCK evidentirao. Do tog dana, 24. avgusta 1992. godine, nisam bio dostupan nikom i moje prisustvo u zgradi SUP-a je negirano.

Ti susreti i događaji bili su poslije mog evidentiranja. Pored posjete predstavnika MCK, posjećivali su me i evropski posmatrači, i to odmah nakon prve posjete MCK. Poslije su još nekoliko puta dolazili i interesovali se za mene i sve je to uticalo i na ponašanje nekih Hrvata, koji su prema meni imali neprijateljski stav i stalno nastojali da mi otežaju položaj u zatvoru. Sve te posjete predstavljale su mi olakšanje, jer je bila sve veća izvjesnost da ću preživjeti rat.

MOJA SAZNANjA O RATNIM DEŠAVANjIMA

Zatvor u SUP-u bio je mjesto zatvaranja srpskih vojnika, srpskih civila, hrvatskih vojnika zbog kršenja vojne discipline, Hrvata civila koji su narušavali javni red i mir ili su zbog drugih prekršajnih djela lišeni slobode. Svi su dovođeni i zatvarani u pet podrumskih ćelija u SUP-u. Tu su vojnike zatvarali sve do kraja septembra kad su, kako sam čuo od stražara, formirali vojni zatvor. U zatvor u SUP u najviše slučajeva zatvarani su pijani Hrvati, da bi se tu treznili. Pored pijanih, tu su zatvarani lopovi i civili koji su narušavali javni red i mir ili nisu poštovali policijski sat, kao i oni koji su na druge načine uznemiravali i uticali na sugrađane. Te zatvorenike držali su u zatvoru većinom dan, dva ili tri, zatim su puštani kućama. Ponekad su privođeni poneki Muslimani i Hrvati koji su uhvaćeni zbog nekog šverca ili krađe, ali oni nisu duže zadržavani.

Bilo je dosta kontakata sa zatvorenim Hrvatima, razgovarali smo povišenim tonom da bismo se po ćelijama međusobno čuli, često zatvoreni Hrvati nisu bili zaključavani u svoje ćelije, pa su otvarali moju i ulazili kod mene ili su me izvodili u hodnik da sa mnom razgovaraju jer je i njima samoća bila problem.

U zatvoru u SUP-u za osam mjeseci imao sam prilike da čujem i saznam o mnogim događajima u SUP-u i van njega, a doznavao sam i o nekom dešavanjima na frontu, sukobima i bitkama.

Te informacije i saznanja dobijao sam na više načina, a najviše od dežurnih policajaca kad su donosili doručak ili večeru ili nekim drugim prilikama. Dosta sam pokušavao i skoro uvijek uspijevao da sa njima uspostavim komunikaciju, i to na jedan perfidan način. Otvorio bih neku temu i raznim pitanjima i potpitanjima dolazio do nekih odgovora, na osnovu kojih sam mogao da zaključim šta se dešava van podruma u kom se nalazim.

Jedan broj policajaca sa kojima sam pokušao da uspostavim dijalog bio je otvoren i prihvatao je razgovor. Često bi mi ispričali šta su znali od onog što me interesovalo. Od njih bih saznavao šta je sa ostalim Srbima, kakvo je stanje na ratištima, da li je primirje, ima li sukoba ili nekih najava o razmjenama, što me najviše interesovalo. Informacije sam uspio da dobijem i od zatvorenih Hrvata vojnika i civila, koji su tu boravili zbog nekog prekršaja. Svi oni bi, da ne budu sami, otvarali moju ćeliju i sa mnom pričali. Većinom ti ljudi prilikom pritvaranja nisu zaključavani, samo bi ih doveli u podrum i mogli su da se šetaju hodnikom i leže po ćelijama koje su bile prazne. Neke informacije sam mogao da saznam tako što se sve što bi se pričalo na hodniku, na prvom spratu, sa kojeg stepenice vode u podrum, čulo u podrumu. Posebno ako je priča, prepirka ili svađa bila malo glasnija. Neki doživljaji, susreti i priče koje sam uspio da doznam bili su vrlo interesantni i dosta su govorili o situaciji na teritoriji Duvna, a i šire.

Prvi zatvorenici Hrvati

Imao sam puno prilika da se u zatvoru a i van njega susretnem sa dosta Hrvata, civila, vojnika, prolaznika i zatvorenika koje sam poznavao i koje nisam. Bilo ih je iz Duvna, iz drugih krajeva BiH i iz Hrvatske. U zatvoru sam se susreo i sa Slovencima. Tih susreta je bilo i prijatnih i neprijatnih. Većina onih van zatvora, o kojima pišem, dogodili su se poslije mog evidentiranja od strane MCK.

Neki od susreta koje opisujem da su se desili u drugim uslovima i ne bi bili tako interesantni i vrijedni pamćenja. Međutim, u uslovima rata, a posebno zbog položaja i mjesta na kom sam se nalazio, neki od tih susreta zavrijeđuju da se zabilježe. Svaki za sebe svjedoči o mišljenjima pojedinih ljudi, ratu, odnosima, stanju, a posebno o vlasti i onima koji su njen deo u ratnom periodu.

Krajem aprila, poslije prvog pražnjenja ćelija, iz kojih su izvedeni Srbi iz Duvna i Kupresa, u podrum je dovedeno i zatvoreno pet, šest ljudi, koje nisam poznavao. Ti novi zatvorenici nisu bili zaključani u ćelije, već su samo spušteni u podrum, gdje su bile prazne zatvorske prostorije. Novi zatvorenici slobodno su ulazili i izlazili iz njih. U stvari, od pet ćelija samo je bila zaključana ona u kojoj sam ja bio zatvoren. Poslije nekoliko sati boravka u podrumu, jedan od zatvorenih otvorio je moju ćeliju, sa njim je unutra ušlo još njih nekoliko. Počeli su da pričaju, nastojeći da o meni saznaju što više. Ja sam bio oprezan i nisam se upuštao u razgovor sa nepoznatim ljudima. Kroz njihove priče shvatio sam da me ne poznaju, da ne znaju ko sam niti zbog čega sam tu gdje jesam.

Oni koje su privodili u zatvor SUP-a policiji su bili poznati kao kriminalci i lopovi, koje su vjerovatno zatvarali iz predostrožnosti ili su već bili napravili neke prekršaje. Sa njima sam se brzo upoznao, predstavili su se da su iz Duvna. Jedan od njih bio je Kosić Peja, rat ga je zatekao u zatvoru u Sarajevu, gdje je izdržavao kaznu jer je bio osuđen zbog krađe automobila. Početkom rata zatvor je otvoren, pa je on, kao i ostali zatvorenici, izišao i uspio da dođe u Duvno. Odmah kad je stigao, policija je došla po njega i zatvorila ga. Tu je bio i Šumanović Mirko Mirkica, iz Mandina Sela, kako sam saznao, volio je da krade i, navodno, neko ga je prijavio da je ukrao pa prodao neku pušku, zatim Fendo iz Omolja, ne znam mu pravo ime ni prezime, ali su ga zvali Fendo. Po priči i djelovanju izgledao mi je najinteligentniji od njih i činilo mi se da ga najviše poštuju. Dalje među njima bili su zatvoreni neki Paškić iz Brišnika i Šimić iz Mrkodola. Mislim da se ne preziva Šimić, ali ih tako zovu.

Svi su oni jedan drugome prepričavali događaje koje su preživjeli i šta su čuli za tih nekoliko dana rata.

Šimić je pričao da je čuo da je u kući medicinske sestre Stane pronađen pun sanduk bombi i da joj je muž nekuda odveden i najvjerovatnije ubijen. Ja sam ga upitao da li zna ko je njen muž, rekao je da ne zna. Onda sam mu kazao da je Stana moja supruga i da su to samo laži i propaganda.

Ti momci su bili tu desetak dana, nisu me maltretirali, i sami su otvarali i zatvarali moju ćeliju, dolazili kod mene. Kad bi se čula lupa stepenica i da neko silazi, bježali su iz moje ćelije i zaključavali me.

Imao sam nekoliko ćebadi, pa su neki od njih pokušali da mi uzmu dva ćebeta. Međutim, Fendo se usprotivio takvom postupku kolega i rekao im da me ne diraju, te su svi odustali od te namjere.

Tih desetak dana, koliko su ih tu držali, bilo mi je lakše jer nisam bio sam u zatvoru. Iz zatvora u Duvnu, kako sam saznao, odveli su ih u zatvor u Ljubuški, koji je bio logor za Srbe i u njemu je već bilo zatvoreno 19 Srba iz Duvna, koji su tu prebačeni iz logora u zgradi Gimnazije u Duvnu.

Srbi ponovo pune ćelije SUP-a

Poslije odvođenja navedenih Hrvata, u zatvorske ćelije SUP-a počeli su ponovo da zatvaraju Srbe iz Duvna, koje su hapsili po gradu i selima.

Ćelije zatvora bile su stalno pune Srba iz Duvna. Zatvarali su po dvojicu ili trojicu Srba, sa mnom u ćeliji bio je u tom periodu Zdravko Zelen. Mogli smo da komuniciramo međusobno i sa Srbima u drugim ćelijama. Mogli smo se razumjeti i kad smo malo tiše pričali, da se na spratu ne bi čuli naši razgovori.

Poslije provedene torture, koja je prvih dana vršena nad zatvorenim Srbima, prebacivali bi ih u logor u zgradi Gimnazije, a u ispražnjene ćelije zatvora u SUP-u ponovo su počeli da zatvaraju Hrvate, vojnike i civile.

Susret u ćeliji sa Žarkom Tomićem

Tih prvih dana rata u zatvor u SUP-u doveden je Tomić Žarko iz sela Brišnika. Tu u zatvoru proveo je nekoliko dana. Ni njega nisu zaključali, pa je mogao da uđe u moju ćeliju i sa mnom razgovara. Razlog njegovog zatvaranja, kako mi je ispričao, bila je njegova pripadnost HOS-u i što nije hteo da prihvati zapovijesti komande HVO-a, te se nije odazvao na poziv da ide na liniju. U to vrijeme bilo je neslaganja i sukoba između HVO-a i HOS-a. HVO je insistirao da se sve jedinice stave pod jednu komandu, što je naišlo na otpor čelnika i pripadnika HOS-a. Čak je glavni zapovjednik HOS-a Kraljević iz Ljubuškog ubijen.

Svi koji bi pojedinačno bili zatvoreni otvarali su moju ćeliju, ne znam iz kojeg razloga, da li iz radoznalosti ili je i njima bilo teško jer nisu mogli da izdrže da budu sami.

Od Žarka sam čuo jednu vrlo interesantnu priču. Rekao mi je da su prvi Srbi zarobljeni na kupreškom ratištu dovedeni u Brišnik sa namjerom da se u tom selu formira logor za Srbe zarobljene na Kupresu. Rekao mi je da su se ljudi u Brišniku pobunili zbog toga. Nisu dozvolili da se u njihovom selu formira zatvor za Srbe. Vojnicima koji su dovezli zarobljene Srbe u selo su poručili: „Vodite ih u vaša sela i vodite ih gdje god hoćete, ali u Brišniku to nećemo dozvoliti.“ Kao razlog neprihvatanja da u Brišniku bude zatvor naveo mi je to što su u prošlom ratu iznad tog sela u jamu bačeni Srbi, i da su 50 godina bili pod hipotekom tog zločina.

Međutim, kako sam kasnije doznao, na spisku logora za Srbe, koji je napravio MCK, spominje se i logor u Brišniku. Gdje je tačno bio i koga su u tom logoru držali, nisam mogao saznati. Da li je priča koju mi je ispričao Tomić istinita, teško je utvrditi.

U zatvoru je Ivica Pušić

U ćelije zatvora u SUP-u početkom rata, tačnije krajem maja, doveden je Ivica Pušić iz Duvna, mlad momak, star oko dvadeset tri, četiri godine. Zatvoren je u ćeliju broj četiri, dok sam ja bio u ćeliji broj tri. Njega su zatvorili i zaključali, to je bio prvi Hrvat koji je u ćeliji bio zaključan. Jednog dana Pušić je uspio do se otključa i iziđe, otvori moju ćeliju i uđe kod mene. Ćelije su se zaključavale krakunom iz hodnika. Pušić je uspio da kroz rupu u vratima, koja je predviđena za uložak za bravu, provuče srednji prst i njim dohvati krakun, koji je bio labav. Tako je uspio pomeranjem krakuna malo-pomalo da otključa ćeliju i iziđe. Svaki dan je dolazio u moju ćeliju i sa mnom pričao, obojici nam je bilo lakše. Pušić je usavršio i tehniku samozaključavanja. Kad bi čuo da niz stepenice neko ide, otrčao bi u svoju ćeliju i zaključao se. Za samozaključavanje koristio je pertle iz cipela tako što bi kroz rupu za cilindar provukao pertle duplo, koje bi zakačio za kraj krakuna i kad uđe u ćeliju, samo povuče pertle i zaključa se. U zatvoru je ostao skoro mjesec dana.

Nije htio u detalje da mi priča razlog svog zatvaranja, ali mi je poslije dosta dana rekao da sumnjaju da je ukrao neke traktore i prodao ih.

Kasnije sam od Miloša Vukovića, kog su ustaše zajedno sa drugim Srbima vodile na mučenje u Šuicu ili Galečić, saznao da su u podrumu u kom su oni bili zatvoreni u Šuici zatekli Pušića.

Pušić mi je pričao dosta o borcima koji su došli u Duvno. Najviše se nadao da će mu za oslobođenje i izlazak iz zatvora pomoći Krešić. Rekao mi je da on ima najsposobniju vojnu jedinicu, sastavljenu od vojnika „Vukovaraca“, i najjače veze sa hrvatskim vojnim i civilnim rukovodstvom. Koliko su njegove tvrdnje tačne, teško je povjerovati. Ali kasnije sam saznao, kroz svjedočenja Srba iz Eminovog Sela, da je Krešić imao kontrolu nad vojnicima koji su bili u crnim ustaškim uniformama i da su ti vojnici mučili Srbe u Eminovu Selu. Oni su u jednu kuću u Eminovu Selu zatvorili sve Srbe iz tog sela i tu su ubili Gorana Milisava.

Tako sam od Pušića dosta saznao o Krišto Nikoli Krešiću. Doznao sam da su „Vukovarci“ pod njegovom komandom, a kasnije će se saznati da su baš oni pravili najveće zločine u Eminovu Selu, Galečiću, Šuici i drugim mjestima. Na osnovu navedenih činjenica, može se zaključiti da je Krešić imao moć i da snosi odgovornost za mnoge zločine, a možda i najveće na području opštine Tomislavgrad.

Na osnovu izjava svjedoka i drugih saznanja može se zaključiti da je najveće zločine i torturu nad Srbima u Duvnu, zajedno sa „jastrebovima“ iz SIS-a, pravila baš ta jedinica. Oni su imali svoje zatvore u Eminovu selu u Kajičinoj garaži, u Šuici i Galečiću, a možda i u još nekim zatvorima i tu su vršili stravične zločine nad Srbima, većinom onim koje su dovodili iz Dalmacije, ali i iz drugih dijelova Bosne i Hercegovine. Često su Srbe uzimali iz automobila, kamiona, autobusa i drugih prevoznih sredstava kojima su Srbi pokušavali da pobjegnu iz ratnih zona. U navedenim zatvorima su mučili i Srbe iz Duvna, kad su prebacivani za logor Ljubuški. Prije odvođenja Srba iz logora u zgradi Gimnazije u logor u Ljubuškom, u Šuici i Galečiću mučeno je deset Srba. Mučenje u Galečiću nije izdržao Milorad Mile Andrijašević i tu je od zadobijenih povreda umro. Njegovo tijelo nije pronađeno ni dvadeset godina poslije rata i pitanje je hoće li se ikad pronaći, iako se zna kad je ubijen i gdje je ubijen. Prema izjavama Srba koji su preživjeli to mučenje i rat, znaju se trojica Hrvata iz Duvna koji su nadgledali mučenja, a to su: Dugonjče, Perić Drago Vrića i Zoran Marinčić.

Pašalić u zatvoru zbog ljubavi

Sredinom juna u zatvor u SUP doveden je Pašalić iz Šuice, ne sjećam se imena. Čovjek je imao između 25 i 30 godina, plave kose. U tom periodu bio sam sam u zatvoru i dolaskom bilo kog zatvorenika, pa makar on bio i u drugoj ćeliji, osjećao sam se bolje. Ni Pašalića nisu zaključavali, mogao je iz ćelije da izlazi i šeta se hodnikom. Odmah poslije dan, dva i njemu je dosadila samoća, bio je nervozan i

stalno je šetao po hodniku, a zatim je ušao u moju ćeliju, iako je svim zatvorenicima koji su bili u podrumu a nisu zaključavani bilo zabranjeno otvaranje moje ćelije i bilo kakva komunikacija sa mnom. Mnogi su tu naredbu prekršili jer su se i oni osjećali usamljeno. Kad je otvorio ćeliju, predstavio se da je Pašalić, rekao je i ime, ali ga se ne sjećam, mislim da je bilo Ivica, nisam siguran. Nije me poznavao, a nisam ni ja njega. Znao je da sam ja Milan Karan, jer ga je policija upoznala s tim ko se nalazi u zatvoru. Rekao mi je da mu je teško da sjedi i da šeta sam, pa je odlučio da sa mnom stupi u kontakt. Svaki dolazak policije u podrum dobro se čuo jer su metalne stepenice odzvanjale, pa je Pašalić imao vremena, kao i ostali pre njega, da iziđe iz moje ćelije, zaključa me i ode u svoju. Niko nije silazio u podrum, tako da smo mogli da sjedimo i pričamo. Teško je bilo naći temu o kojoj bismo mogli da razgovaramo. Tako je tema naših hapšenja uvijek bila aktuelna, a i prva pri početku bilo kakvog kontakta sa svim zatvorenima. Moje zatvaranje svima je bilo jasno – moja nacionalna pripadnost bila je osnov mog zatvaranja. Ja sam prvo pomislio da su Pašalića zatvorili zbog neodazivanja pozivu za mobilizaciju ili što se poslije nekoliko dana nije vratio na liniju. Ti prekršaji bili su u većini slučajeva razlog zatvaranja vojnika. Bio sam radoznao, pa sam nekako indirektno postavljao poneko pitanje vezano za njegov boravak u zatvoru. Napokon je počeo da priča nešto u vezi s razlogom svog zatvaranja. Rekao mi je da je prije rata živio u Šuici, pred rat se zajedno sa roditeljima odselio da živi u Zagreb, gdje su imali porodičnu kuću. Kad je pre početka rata sa područja Kupresa i Šuice počelo da se iseljava civilno stanovništvo svih nacionalnosti, on je bio u Zagrebu. Imao je djevojku Srpkinju u Kupresu, sa kojom se ozbiljno zabavljao. U Zagrebu mu je neko od prijatelja javio da je ona krenula prema Beogradu. Dobio je sve informacije o autobusu u kojem je bila i vremenskom intervalu u kojem se autobus, zajedno sa još njih nekoliko, kretao u konvoju prema Srbiji. Čim je dobio te podatke, odmah je sjeo u auto, mislim da mi je rekao da su imali „mercedes“, i krenuo prema Beogradu. Stigao je konvoj sa izbjeglicama iz Kupresa negdje u Sremu, pratio je autobus dok se nije zaustavio da se putnici odmore. Bio je dobro informisan i djevojka je izišla iz autobusa. Dogovorio se s njom da se ona sa njim vrati u Zagreb. Djevojka je pristala i on ju je doveo kući u Zagreb, naravno da ni njegovi ni djevojčini roditelji zbog tog nisu bili mnogo srećni, ali su morali da prihvate tu situaciju.

Kad je došao u Šuicu, odmah su ga uhapsili i u zatvoru je proveo 15 do 20 dana. Izveden je iz zatvora u SUP-u, ne znam šta je sa njim dalje bilo i da li se taj brak održao.

Navedeni slučaj predstavlja dramu koja se u tim tragičnim vremenima odvijala na tim prostorima, kao i dokaz kako je i u ratnim uslovima pobjeđivala ljubav, koja je bila jača od bilo koje politike, sukoba, rata i nacionalne mržnje. Bilo je to još jedno svjedočenje da ljubav može da pobjedi mržnju. A istovremeno još jedan dokaz koliko je propaganda rata, mržnje i nacionalnih trovanja učinila, da su momka držali u

zatvoru, kako mi je on tvrdio, samo zbog djevojke koju je volio i kojom se na samom početku rata oženio.

Hrvati iz Bugojna u zatvoru u Duvnu

U prvoj polovini avgusta 1992, u večernjim satima, u zatvor je dovedena jedna grupa ljudi. Čuo sam da nisu bili zaključani u ćelijama, već su samo zatvoreni u podrum i mogli su da šetaju hodnikom i otvorenim ćelijama, što mi je bio znak da su bili Hrvati. Bila je zaključana samo ćelija u kojoj sam bio ja. Poslije malo vremena, otvoriše se vrata moje ćelije. Ja onako u strahu, povukao se u ćošak, sjeo ukraj ćelije, skupio se, a ionako bijedno izgledam, kad se skupim, izgledam još bjednije. Posmatram četvoricu ljudi koji su stali na vrata i tiskaju se koji će više da provuče glavu, prag nisu prelazili i gledaju tako kao da su vidjeli nepoznatu životinju.

Predstaviše mi se da su iz Bugojna, Bugojanci. Gledaju me znatiželjno sa vrata ćelije. Jedan od njih četvorice je krupan, debeo čovjek, duge brade, u crnoj uniformi, da nije u crnoj ustaškoj uniformi, prije bi pomislio da je četnik nego ustaša, oslovljavali su ga imenom Pero. Pero, iako je doveden u zatvor, nije razoružan, o kaišu mu visi veliki nož, što me je mnogo uplašilo. Pita me: „Jesi li ti Srbin?“ Da, odgovorio sam. „Zašto te ovdje toliko drže, zašto te odmah ne likvidiraju, mora da si ti neka zvjerka.“ Ja ćutim, ostali ćute. Zatvoriše moju ćeliju i odoše u druge.

Poslije sat vremena, već se i smrklo, dođoše njih trojica koji su bili na vratima kod mene u ćeliju. Među njima nema Pere i zbog toga sam se bolje osjećao. Izgleda da su ga oslobodili. Malo su me propitivali, ko sam, šta sam, zbog čega sam tu, i bili su korektni. Ja njih ništa nisam pitao, ali oni mi se predstaviše, prvi i najkrupniji Nikola, visok momak, priča da ga ja možda znam ukoliko sam dolazio u neki kafić u Bugojnu u kojem je držao red, bio je izbacivač. Po svojoj konstrukciji i građi on je za taj posao kao rođen. Drugi je bio Stjepan Žulj, srednjerazvijen momak, nije mnogo pričao i o njemu nisam puno saznao. Poslije malog upoznavanja otišli su u svoju ćeliju, mene su zaključali. Iako nisu imali dovoljno ćebadi, nisu htjeli da od mene uzmu nijedno. U jednoj od ćelija, ne znam iz kojih razloga, bio je zatvoren jedan Musliman Senad Mešan, saznao sam da je iz sela Kuti kod Kupresa, majka mu je rodom iz Mandina Sela, prezimena Dilaver. Na glavi je nosio zelenu beretku, koja je smetala Hrvatima. Kako mi je Senad jednom prilikom kad nije bio zaključan pričao, mučen je u vojnoj policiji. Jedan od razloga njegovog zatvaranja je taj što je u selu Rašćani zlostavljao Srbe.

Trojica zatvorenih Bugojanaca znali su da je tu u jednoj ćeliji Musliman, oslovljavali su ga imenom, ali nisu htjeli da sa njim komuniciraju i otvaraju njegovu ćeliju.

Idućeg dana na vratima se pojavi ponovo Pero, u istom odijelu i sa nožem oko pojasa, kaže mi: „Došao sam da završim to što nisam uradio sinoć, da te zakoljem.“

Ja umirem od straha, mislim, sad je došao kraj. Pero se nasmeja i zovnu me da iziđem. Odvede me u ćeliju gdje su bili njegovi drugari, kojima je donio doručak.

Pero reče: „Sjedi, Karane, i počasti se, da znaš da i mi ustaše nismo svi isti.“ Muslimana koji je zatvoren u trećoj ćeliji ne otvaraju, niti mu daju da jede sa njima.

Bili su tu nekoliko dana i ispričali su mi zašto su ih zatvorili. Optužili su ih da su u Vran planini napali i opljačkali nekog bogatijeg Muslimana, uzeli mu nekoliko hiljada maraka, a njegov auto gurnuli u provaliju. Oni su to negirali prilikom saslušanja, ali meni su u povjerenju rekli, šapućući, da je to istina, ali da to nikad neće priznati.

U zatvoru Adam Kosić i sinovi

U periodu sredinom avgusta, u zatvoru su još bili Bugojanci, odozgo sam čuo viku i galamu, guranje i zveku metalnih stepenica. Čujem da se tu nešto dešava i da ima više ljudi. U podrum su doveli Adama Kosića i njegova tri sina: Peju, kojeg sam već jednom upoznao na početku rata, kad je iz zatvora u SUP-u sa grupom kolega odveden u Ljubuški, zatim Mišu, koji radi u Njemačkoj i oženjen je Njemicom, i Čađu, mislim da nije bio oženjen. Peja je odmah otvorio moju ćeliju da provjeri jesam li još tu, kad me je vidio, pozdravio me. Upitao me je za zdravlje i kako sam izdržao tu već oko četiri mjeseca. Peja mi je rekao da je u zatvoru u Ljubuškom bio oko mjesec dana i da je poslije otišao u Njemačku. Ispričao mi je da tamo kruže razne priče vezane za moje hapšenje, kaže da se govori kako su mi odrezali uši, vodali vezanog kroz Duvno i slično, i da je kad me sreo, prvo pogledao moje lice da provjeri ima li tragova rezanja prema pričama koje je čuo u Njemačkoj.

Dežurni policajac je sišao u podrum i premjestio me iz ćelije broj četiri u ćeliju broj pet, koja nije imala podignutu dasku – paliju. U ćeliju u kojoj sam dotad bio zatvorili su Adama. U onoj u koju su me premjestili na podu su bile postavljene vinaz (PVC) pločice, zalijepljene za beton. Pod je bio hladan i u te ljetnje dane. Imao sam samo jedno ćebe. Kosići su bili korektni prema meni, kao i Bugojanci. Sjećam se da mi je neko od njih dao boks cigara „kroacija“.

Razlozi za Adamovo hapšenje, kao i njegovih sinova, kako sam čuo kad su u hodniku pričali sa Bugojancima, vezani su za događaje iz 1972. godine. Adam Kosić je te godine bio učesnik potjere za jednim od ubačenih terorista. Tom prilikom terorista je ranjen i uhvaćen. To Adamovo aktivno učešće i pucanje za novu vlast bilo je proganjanje „prvoboraca hrvatske revolucije“, bio je neoprostiv grijeh i zločin nad hrvatskim prvoborcima. Pa su zbog toga Adam i njegovi sinovi došli u nemilost novih vlasti.

Zbog toga ne mogu i neće da mu zaborave i oproste, kao ni drugim Hrvatima koji su se istakli te 1972. godine u progonjenju i ubijanju diverzanata koji su se žrtvovali za stvaranje NDH. Prilikom Adamovog hapšenja u selu Omolju suprotstavili su se njegovi sinovi. Kako su oni pružali otpor hapšenju svog oca, i njih su uhapsili i doveli u zatvor.

Sva četvorica Kosića su tu noć ostali u zatvoru. Sutradan su Adama izveli iz ćelije i poslije dva sata ga vratili. Adam od bolova koje je dobio prilikom udaraca na ispitivanju u službi SIS-a nije mogao da hoda, pa su ga dva policajca, noseći ga između sebe, spustili niz stepenice u podrum. Toliko su ga isprebijali da je bio sav krvav i nemoćan. U hodniku je vladala grozna atmosfera.

Sinovi ogorčeni zbog postupka vojnih vlasti prema njihovom ocu i porodici. Šetaju po hodniku ispred ćelija, naglas razmišljaju šta da urade. Spominju neke prijatelje iz Posušja koji su na nekim komandnim mjestima u HVO-u i od njih očekuju pomoć. Tu su i Bugojanci, i oni su nezadovoljni svojim položajem i podržavaju Kosiće u namjerama da se na bilo koji način sa Adamom izvuku iz zatvora. Bugojanci su otvorili moju ćeliju da bih i ja mogao da posmatram dramu koja se dešava u podrumu.

U popodnevnim satima u posjetu je došla Mišina supruga, Njemica, i sa njom je došao četvrti, Adamov najmlađi sin Luka, koji je imao oko osam, devet godina.

Luka je iz torbe izvadio ručnu bombu i dao je Peji: „Evo, Peja, ubij ova govna što nas proganjaju, sve pobij.“ Ja vidim da se gadno zakuvava u podrumu, idem u svoju ćeliju, sklanjam se jer može svašta da se desi. Kad, dogovoriše se Adamovi sinovi i Bugojanci da uzmu Adama između sebe i odvedu ga u bolnicu.

Uzeše ga i iznesoše uz stepenice na prvi sprat, gdje je bio dežurni. Dežurnog su slagali da je dozvoljeno da se Adam odnese u bolnicu. Kad su izlazili iz zgrade, i dežurni na prizemlju je shvatio da se radi o dozvoljenoj radnji i svi su napustili prostorije zatvora.

U podrumu ponovo ostadoh sam. Poslije sat, dva, bilo je to kasno popodne, u podrum siđe jedan visok mlađi čovjek. Ja u hodniku, nisu ni mene zaključali, predstavi mi se da je Glasnović, tako sam prvi i posljednji put vidio Glasnovića. Pita on mene gdje su Kosići. Kažem svi su izišli, navodno su Adama odnijeli u bolnicu. Samo je zavrtio glavom i otišao. Poslije sat, dva u zatvor su došli Bugojanci, koji su Kosićima pomagali u bjekstvu.

Bugojanci su tu bili nekoliko dana. Vodili su ih na ispitivanja i puštali jednog po jednog. Prvi je pušten Slovenac Štef. Kad je odlazio, ostavio mi je vreću za spavanje, kaže: „Karane, ostavi ovu vreću, sakrij ispod palije, možda će ti trebati, ide hladna zima, ko zna kako će se stvari odvijati.“ Vreću za spavanje sakrio sam u ćeliju broj četiri i tu je ostala ispod palije (sećije) i poslije mog oslobađanja.

Nakon nekoliko dana iz zatvora je pušten i Nikola. Kad je napuštao ćeliju, pozdravio se sa mnom i rekao da ćemo se možda nekad poslije rata vidjeti u Bugojnu. Kazao mi je da je ljut na Srbe i da im ne može zaboraviti to što su, kad su uzeli Donji Vakuf, iz njega protjerali sve Muslimane, koji su izbjegli u Bugojno, i tako su Hrvati bez borbe izgubili Bugojno.

Stjepana su držali dva, tri dana duže. I njega su odveli na ispitivanje, vraćao se u ćeliju i opet izlazio. Dobio sam utisak da se ni on neće vraćati, da će biti pušten. Oko podne čujem na spratu njegov glas, pita dežurnog može li da siđe u podrum i da

u ćeliji posjeti četnika. Dobio je dozvolu i sišao. Meni nije bilo svejedno, ali nisam znao šta mu je bila namjera. Otvorio je moju ćeliju i rekao mi: „Karane, došao sam da se sa tobom pozdravim, možda se vidimo poslije rata.“ Ostavio mi je dvije kutije cigara „marlbora“ i upaljač i otišao. S Muslimanom iz Kuta, koji je i dalje bio u ćeliji, nije se pozdravio. On ih nije interesovao, iako je učestvovao u borbi u njihovim jedinicama.

To je još jedan primjer zamršenih međunacionalnih odnosa u tom periodu u BiH.

Poslije odlaska Bugojanaca, iz ćelije je pušten i Musliman Mešan.

Ponovo Mešan iz Kupresa u zatvoru

U ćelije zatvora u SUP-u opet je došao Musliman iz sela Kuti u Kupresu, ponovo Mešan, ali drugi Mešan, ne sjećam mu se imena. Bio je nižeg rasa, manji od Senada, i njegova majka je iz Dilavera, možda je Senadov brat. Razlog svog zatvaranja nije htio da otkrije. Ni njega nisu zaključavali u ćeliju, i on je, kao o ostali vojnici, otvarao moju ćeliju da bi sa mnom komunicirao. Pričao mi je da je učestvovao u bici na Kupresu i da ga je srpska vojska zarobila, da je bio u zatvoru u Kninu. Pričao mi je da su ih tamo mučili. Ali kaže da je sva ta mučenja mogao da izdrži, dok se u zatvoru nije pojavio neki Karan Savo Savara iz Duvna. Poslije njegove posjete mučenja su bila strašna. Shvatio sam dokle je ta propaganda otišla. Poslije laži o Savarinom dolasku u zatvor, pitao sam ga kako taj Savara izgleda. On kaže: „Savara je visok, krupan čovjek, ima brkove. On je naredio da nas muče.“ Pitam ga opet da li je taj čovjek veći od mene i da li liči na mene. Ponovo odgovara: „Veći je za glavu od tebe i ne liči na tebe.“ Jesi li siguran da je to bio baš Savara iz Duvna i ko ti je rekao da je baš to on. „To su mi pričali Hrvati iz Duvna, koji su bili sa mnom zarobljeni.“ Ja sam mu rekao da je to laž i da mu to Hrvati koji su bili u zatvoru u Kninu nisu mogli reći i kazao sam mu da je on tu priču mogao čuti kad je došao u Duvno. Zaćutao je. Rekao sam mu da je Savo-Savara moj rođeni brat blizanac, ni jaje jajetu ne liči kao mi jedan na drugoga. Iste smo visine, iste težine, istog izgleda, tačno je samo da on ima brkove, ili i pored toga, teško nas je razlikovati. Ovo je još jedan dokaz kako se propagandom izmišljaju priče, da u njih povjeruju i oni koji su bili na mjestu događanja.

Još jedan Slovenac u zatvoru u Duvnu

Teško je sa sigurnošću tvrditi tačne periode svih dešavanja koje opisujem i kojih se sjećam, za neka sam siguran da su se desila u približno tačnom vremenu, a za neka dešavanja su moguća odstupanja za 15 do 20 dana. Tako neke periode zaključujem po hronologiji dešavanja i prilično su tačni. Krajem juna u zatvor je doveden vojnik, bio je to Slovenac Andrej. Ni njega nisu zaključali u ćeliju, pa je i on, kad mu je dosadilo da bude sam, poslije nekoliko sati i nervoznog šetanja hodnikom otvorio moju ćeliju i pitao me ko sam. Po govoru se moglo zaključiti da mu

srpskohrvatski nije maternji jezik, i da je Slovenac. Pričao mi je da je Slovenac, da je bio na ratištu kod Uskoplja, kako su Hrvati tada nazvali Gornji Vakuf. Tu je bio sukob Hrvata i Muslimana. Nije mogao više psihički da izdrži, pa je pobjegao sa fronta. U pokušaju da napusti front uhapšen je i doveden u Duvno. Tu su ga držali nekoliko dana. Tjerali su ga da zajedno sa mnom istovaruje kamione s robom. Robu smo odnosili u skladište SUP-a i TO, koje se nalazi u istoj zgradi u kojoj smo zatvoreni. Kamioni koje smo istovarivali dopola su već bili negdje istovareni. Iz njih smo iznosili ortopedska pomagala za ranjenike i invalide, neku drugu medicinsku opremu i vojne uniforme, džempere sivomaslinaste boje. Šta je bilo u prvoj polovini kamiona, ne znam, ali znam da su kamioni bili iz Njemačke. Dok smo istovarivali kamion, robu je primao jedan vojnik, nisam ga poznavao, ali on mene sigurno jeste. Poslije desetak minuta vojnik mi je rekao: „Ti, Karane, sjedi, nek mlađi to istovaruju“, i ponudio mi je da popijem sok od pomorandže. Za mene je i to bilo iznenađenje. Poslije dva, tri dana, Andrej je izveden iz zatvora. Bila mi je čudna ta slučajnost da se sretnem sa dva Slovenca, vojnika u hrvatskim uniformama u ratu u BiH, i to u Duvnu, tako malom zatvoru sa pet ćelija. Pitao sam se koliko je onda Slovenaca učestvovalo u ratu kad su ovdje završila dvojica.

Hrvat Križanac zvani Brajić u zatvoru u Duvnu

Jedne noći, bilo je ljeto, u zatvor je doveden momak, prezivao se Križanac, imao je nadimak Brajić, otac mu je brat Križanac Ivana Biroša iz Vedašića. Stavili su ga u ćeliju pored mene. Kad su ga pritvarali, vidio je da je ćelija pored njegove zatvorena. Dok je policajac koji ga je zatvorio otišao, odmah je pitao ko je u susjednoj ćeliji. Ja sam se javio i predstavio. Poslije pola sata Brajić je lupao u metalna vrata ćelije dozivajući dežurnog. Kad je dežurni policajac sišao u podrum, Brajić je od njega tražio da ga zatvore sa mnom u moju ćeliju. Ja sam se plašio te mogućnosti, ali su mu izišli u susret i zatvoren je u moju ćeliju. Prema meni je bio iznenađujuće korektan. Pošto je palija uska, nismo na njoj mogli obojica da legnemo, pa sam mu ponudio da on spava tu, a da je legnem na pod. On je odbio riječima: „Ne, bože sačuvaj.“ On je ležao na pločicama na jednom ćebetu. Bio je ljut na Dugonjčeta, na njega se žalio i prijetio mu da će mu kad-tad vratiti. Pitao se: „Mogu da zamislim šta je vama Srbima radio kad je mene onako isprebijao.“

Pored ostalih priča o sebi, svom ponašanju i životu, rekao mi je da se bavio časnim i nečasnim radnjama. Priznao mi je da je i krao. Po tome sam zaključio da bi to mogao biti i razlog njegovog zatvaranja.

Rekao je da je tih prvih dana rata mobilisan i da je bio svjedok nekih zločina. Ispričao mi je kako je zapaljeno i stradalo srpsko salo Baljci, koje se nalazi u Paklinama, iznad sela Šuica. Od njega sam saznao da je selo zapaljeno i da su neke Srbe iz Baljaka zarobili, ali da dvije babe nisu htjele da iziđu iz kuće. Jednu su iznjeli i na jednoj gomili kamenja, sa odstojanja od 50 do 100 metara, ubili snajperom i zatrpali u gomilu stijena, a jedna je izgorela u kući.

Predlagao mi je da pokušam da pobjegnem, da bi mi on pomogao kad bismo nekako mogli da se organizujemo. Rekao mi je i da ako ikad budem bježao, da se ne krećem cestom, da je ona minirana i da idem pored nje. Za mene je ta ideja o bježanju bila nezamisliva, moguće je da je to bila zamka, ali u vezi s pričom koju mi je ispričao ne bi se moglo reći da je on taj koji bi mogao biti neki mamac za izvođenje iz zatvora i stvaranje uslova za moje ubistvo.

Brajićev boravak u mojoj ćeliji i moja sjećanja na njegove priče bitni su jer svjedoče o zločinu u selu Baljci. Nije mi rekao ko je bio odgovoran za ovaj zločin. Podaci o stradanju starih žena su tačni jer su preživjeli iz sela Banjci te podatke potvrdili.

Susret sa prvim komšijom Draganom Juričem u zatvoru

Poslije preuzimanja Kupresa od strane vojske Republike Srpske, 12. aprila, sve jedinice hrvatske vojske (HVO) napustile su položaje prema Kupresu. Poslije 20. aprila, HVO je počeo da konsoliduje redove i vraća se na položaje koje je mogao zauzeti bez borbe. Kad je počelo ponovno prikupljanje vojnika, bilo ih je dosta koji su odbijali da se vrate na liniju prema Kupresu. U tom periodu bilo je mnogo vojnika koji su zatvarani u SUP-u.

U zatvor je doveden Jurič Dragan, bio je moj prvi komšija, na istom spratu, vrata do vrata. Dobro smo se slagali. Kad je doveden, nije zatvoren u ćeliju, pa je ušao kod mene. Ispričao mi je svoj doživljaj iz bitke u kojoj je učestvovao na kupreškom frontu. Između 10. i 12. aprila, kaže, naša vojska je doživjela kolaps. Neke jedinice su krenule da se povlače, to je izazvalo pometnju i drugi su onda, bez komande, počeli da se povlače. Rekao mi je da su srpski tenkovi bili dobro maskirani i kad su počeli da se pojavljuju iz plasta i grmlja, Hrvate je uhvatila panika i počelo je bježanje i pravi stampedo. Rekao mi je da ih je srpska vojska sa pragama jurila i pucala iznad njihovih glava, psujući im sve po spisku i galameći: „Bježite, ustaše.“ Mogli su da nas ubiju koliko su htjeli. Rekao mi je da ne zna šta bi se desilo da je situacija bila obrnuta, siguran je da bi oni sve Srbe pobili. Nije htio da ide ponovo na front. Kaže: „Imam četvoro djece i nikog to nije briga. Gazdinski sinovi, i veliki Hrvati, rasporedili su se u bolničare, vojne i civilne policajce, SIS-ove i vatrogasne jedinice za logistiku i mnogi svoje herojstvo dokazuju hapšenjem Srba po kućama, selima i u gradu, a mene i ovakve kao što sam ja gone na prvu liniju fronta.“ Ova priča je interesantna jer dosta govori o stanju u vojsci i karakteru, kao i o načinu na koji se završila bitka za Kupres i odnosu srpske vojske prema hrvatskim vojnicima koji su bježali sa fronta.

Vojnik Hrvat iz sela Prisoja u zatvoru u SUP-u

Interesantna mi je bila priča koju je kazivao Mile, ne sjećam se prezimena, možda se prezivao Bošnjak, iz sela Prisoja. Bio je zaposlen u transportnom preduzeću. Zatvoren je zbog toga što se poslije odmora nije vratio u svoju jedinicu.

Imao sam priliku da sa njim razgovaram u zatvoru. Poslije doručka, dežurni koji me je ostavio u hodniku nije se odmah vratio da me zatvori u ćeliju. Mile mi je rekao da je početkom rata bio u rezervnom sastavu policije i da je dežurao, najčešće kod mosta. Vidio je dosta kolona i vozila koja su se kretala prema Splitu i Livnu. Bilo je automobila raznih registracija. On je štitio most, što mu je bio glavni zadatak, i taj posao je radio sa punom pažnjom. Nije imao svoj auto, pa su ga sa dužnosti kući često vraćale kolege. Jednom je, kad je bio na dežurstvu, u kontrolu naišao Krišto Ivan Dugonjče. Bio je već kraj smjene, a druga je stigla, pa je zamolio Dugonjčeta da ga odveze kući. Dugonjče mu je rekao ne, jer može svaki dan da nabavi vozilo, a neće. Kazao mu je: „Zaustavi Srbina, oduzmi mu kola, a njega ubiješ i baciš u jezero." Bilo je to za njega iznenađenje, da se ljudi i tim bave. Nikad, kako tvrdi, ne bi uradio nikom nešto što nije u skladu sa vojnim i civilnim pravilima službe, pa makar bio i rat.

Kosići drugi put u ćelijama SUP-a

Dani su sporo prolazili, a zima se približavala. Došao je novembar, u podrumu hladno. Supruga je uspjela da mi donese malo zimske garderobe, da se bolje obučem. Donela mi je kapu, rukavice, džemper, zimsku jaknu, tako da sam bio obučen kao da sam u Sibiru.

Dovođenje i zatvaranje su se nastavili. Dovođeni su i zatvarani civili, ali to zadržavanje trajalo je dan, dva i sa tim zatvorenicima nisam imao vremena da ostvarim neki kontakt.

Početkom novembra 1992. godine, u večernjim satima, izvedu me da operem neki auto. Kad sam izišao u dvorište, primijetim da se ispred SUP-a jedna jedinica policije sprema u neku akciju, policajci obučeni u posebnu opremu, kakvu nose specijalne jedinice, opazim da se stavljaju pancir-jakne, kacige i obavlja se smotra te jedinice. Brzo sam oprao auto i vratili su me u ćeliju. Večeru mi je donio Ćosić, zvali su ga Mimać, čovjek tridesetih godina, bio je vrlo korektan. Kad je on donosio obrok trudio se da mi donese što kvalitetnije konzerve i uvijek je donosio neko voće ili nešto slatko.

Mimać mi to veče reče: „Moj Karane, ti si sigurniji ovdje nego mi policajci. Evo, spremaju nas negdje, ne znam gdje ni protiv koga. Ćosić-Mimać me nije zaključao u ćeliju, bio sam sam u podrumu. Poslije pola noći čujem lupanje stepenica, čuje se dosta ljudi, nešto se sigurno desilo. Čujem da se pored krakuna kojima se zatvara ćelija stavljaju i katanci. Mislim, koga li su to sad doveli kad je takvo obezbjeđenje. Mene niko ponovo ne zaključava, niko nije ni primijetio da je ćelija otključana. Ujutro se dignem, vidim nisam zaključan. Izađem iz ćelije, primijetim na prvoj i drugoj ćeliji koje su zatvorene krakunom da ima i katanac. Polako priđem drugoj ćeliji i kroz otvor na vratima prepoznam Čađu, sina Adama Kosića, i sa njim jedan plav mlađi čovjek. Sjede na sećiji tužni i zabrinuti. Čađo me odmah prepozna jer je već jednom bio tu i upoznao me. Reče mi da mu je čovjek koji je sa njim zet. Priča da je policija te noći

napala njihovu kuću u selu Omolje, gdje je bilo i pucnjave i ne zna šta se sve desilo i gdje je ko. Njih dvojica su tu. Čađo traži od mene da mu donesem vode, ali kako kad kroz rešetke ne može da prođe flaša sa vodom. Napunio sam flašu vode i kroz rešetke koje su bile širine oko 10 centimetara sipao vodu u njegovo grlo. Čašo je prokomentarisao: „Dokle smo došli, da 'četnik' napaja vodom 'ustašu'“, i nasmejao se. Tražio je da mu dam i cigaru. Dao sam im po jednu cigaru. Rekao sam da ukoliko neko krene niz stepenice, cigare ugase i izbace kroz razbijen prozor, jer se nećemo dobro provesti ni ja ni oni ako nas uhvate u nedozvoljenoj radnji.

Poslije prilazim prvoj ćeliji, koja nije imala vanjski prozor ni palije. Unutra vlada pravi mrak. Nešto malo svjetla dolazi iz hodnika kroz mali otvor na metalnim vratima.

Stanem pored rešetke i čekam da vidim da li će se neko, ko je u mraku, približiti. Napokon, priđe čovjek do vrata, prepoznam da je to Adam Kosić, pitam ga ja – zar opet? Nažalost da, ponovo je priveden zbog učešća u akciji 1972. godine, kad je bio u grupi koja je hvatala diverzanta. I sad zbog toga, poslije dvadeset godina, progone njega i njegovu porodicu, i reče mi da ne zna šta da radi jer mora da se iseli iz Omolja i opštine, ali nema pojma gdje će.

Sutradan su me ponovo izveli da perem neka vozila. Pred zgradom sretnem Ivana Lončara, koji je vozio autobus, a kasnije je bio instruktor vozača. Priđe mi i upita se sa mnom. „Vidiš, Karane, kakva su vremena, da ratujemo svi protiv svih, pa i između sebe samih.“ Ispričao mi je kako su se neki Hrvati žalili nekom visokom oficiru, mislim da je bio Tole, što se Srbi zlostavljaju, jer su Hrvati sa Srbima u Duvnu imali dobre odnose, a da su znatno više neslaganja i nesporazuma imali sa Muslimanima. Dosta Srba iz Duvna vezano je za Hrvate prijateljstvom, kumskim vezama, a ima puno i mješovitih brakova, tako da su i sudbinski vezani, ali su dobili odgovor to je to viša politika.

Ivan mi je tad rekao: „Noćas je palo Omolje, tamo se noćas vodio pravi rat.“ Kaže još i da je od Adamovih sinova pobjegao Peja sa maloljetnim bratom Lukom u planinu sa oružjem i za njima je potjera.

Ova dešavanja oko Adama Kosića i njegove porodice dovoljno govore o tome koliko je jedan pokret, koji je poražen u Drugom svjetskom ratu, ostao moćan i organizovan i da se skoro pedeset godina spremao da ostvari svoj plan iz 1941. godine. Pokret za NDH sa mnogo svojih organizacija osposobio se da pomaže u organizaciji i materijalnoj pripremi Hrvatske za rat i odmah na početku rata zauzeo bitne funkcije u ratnom i poratnom rukovodstvu.

Svi koji su bili prepreka ili su učestvovali u sprečavanju sprovođenja tog plana i koji su na bilo koji način nanijeli štetu pokretu, bili su kažnjeni i tretirani kao neprijatelji hrvatskog naroda.

Na osnovu navedenih priča o mojim susretima sa Hrvatima, dobija se prava slika o ratu koji se vodio, o ljudima kako su ga doživljavali i preživljavali. Bilo je još susreta sa dobrim i zlim ljudima, neke sam i zaboravio. Svaka priča ima težinu, pruža bolja saznanja o ratu i daje odgovore na mnoga pitanja.

SRBI IZ DRUGIH MJESTA U ZATVORU SUP-a U DUVNU

Kad su hrvatske vojne i policijske vlasti završile s hapšenjem Srba iz Duvna (kojih više nije bilo na slobodi), počela je hajka na Srbe po susjednim gradovima, Dalmaciji i u unutrašnjosti Hrvatske. Srbi se hapse i po Hrvatskoj i Bosni, po gradilištima, fabrikama, školama, ulicama, autobusima i avionima. Svi koji su bili loše sreće i došli u ruke hrvatske policije i drugih vojnih i paravojnih formacija predmet su zlostavljanja, maltretiranja i prebijanja, a vjerovatno i ubijanja. Svi Srbi uhapšeni na bilo kojem mjestu, u gradu ili drugoj državi, sprovođeni su u Duvno. Prema tim dešavanjima, može se zaključiti da je Duvno mjesto gde se privode Srbi. Tu se „obrađuju“ i muče dovedeni ljudi, koji nemaju nikakve veze sa ratom u Bosni. Vojne vlasti u okolini i dalje po gradovima i putevima hapse Srbe. Pitaju za ime, prezime, ime oca i mjesto rođenja i kad jedan od navedenih podataka pokaže indicije da je lice koje je legitimisano pripadnik srpskog naroda (a lična karta je dokaz kojim su u preko 80% slučajeva potvrđene takve pretpostavke), odmah se to lice isključuje iz saobraćaja ili izvodi iz prevoznog sredstva, hapsi, privodi i dalje „obrađuje“ na ustaljeni i isprobani način, mučenjima pomoću raznih sredstava i rekvizita. Nemoguće je procijeniti, a kamoli utvrditi broj Srba koji su prošli sve te torture, a dosta onih koji su dovedeni i zatvoreni u Duvnu zauvijek će se voditi na listama nestalih lica, čija se tijela nikad neće pronaći. Oni koji su hapsili Srbe na prostoru BiH i Hrvatske i dovodili ih u Duvno i tu nad njima vršili zločine, uz znanje vojne i civilne vlasti, i na taj način liječili svoju bolesnu mržnju prema Srbima ni sami ne znaju zbog čega su i zašto to radili.

Svjedok sam nekoliko slučajeva kad su Srbi zatvoreni u ćelije SUP-a. Srbi koji su dovedeni i zatvoreni u SUP „skidani“ su iz autobusa i drugih prevoznih sredstava kojima su pokušali da pobjegnu iz centralne Bosne. Neki su Srbi prognani iz Hrvatske, neki su hapšeni po Splitu, Bugojnu, Mostaru, Zadru, Zagrebu, Rijeci, Poreču, Vinodolskom...

Od samog početka rata otvoren je lov na Srbe, ne samo na Srbe iz Duvna nego na sve Srbe koji se nađu na teritoriji BiH, Hrvatske, posebno Dalmacije. Taj lov na Srbe intenzivirao se poslije poraza hrvatske vojske na Kupresu.

Srbi koji su u prolazu ili na drugi način dovedeni u Duvno, a nisu iz Duvna, bili su zatvarani po selima, podrumima, garažama i tu mučeni, zlostavljani, a vjerovatno mnogi nisu izdržali muke, pa su nestali bez traga. Neki od Srba koji su dovedeni iz drugih mjesta bili su zatvoreni u logore u kojima su bili Srbi iz Duvna. Na osnovu priča svjedoka, opisaću sudbinu onih koji su viđeni i bili u kontaktu sa Srbima iz Duvna, a neki preživjeli su i sami svjedočili.

Srbi kojima je identitet bio pod znakom pitanja i na licu mjesta nije se moglo utvrditi tačno da li su Srbi i da li imaju krvne i druge veze sa Hrvatima, dovođeni su u zatvor u SUP-u i tu zadržavani radi provjere identiteta. Posebno su provjeravani oni koji su imali srpska imena ili prezimena i koji su govorili da su iz mješovitih brakova ili

su živjeli u tim brakovima. Neki zatvoreni Srbi tvrdili su da su im dobri prijatelji Hrvati koji su bili na vlasti ili bliski vlasti. Svi koji su bili pod provjerom identiteta i kvalifikacije u zatvoru SUP-a čekali su rezultate provjere. Šta je bilo sa onim Srbima čiji identitet nije bio sporan a nalazili su se u autobusu koje ih je dovozio u Duvno, teško će se saznati, ili se nikad neće saznati.

Od nekih koji su izdvajani i dovođeni u SUP saznao sam da su u Duvno dovezeni autobusima punim putnika, koji su iz Splita i drugih mjesta iz Dalmacije upućivani da idu prema Bosni preko Duvna. Na kontrolnim punktovima na prelazu iz Hrvatske na teritoriju opštine Duvno obavljana je kontrola putnika. Glavni razlog kontrole bilo je utvrđivanje nacionalne pripadnosti. Od onih koji se izvode iz autobusa jedan broj Srba se dovodi u zatvor, dok se drugi vode iz zatvora. Pored zatvorenika, zatvorom defiluju ljudi u različitim uniformama. Neki silaze da „obiđu" nekog Srbina, da se na njemu malo iživljavaju, neki siđu da provjere koga sve dole ima.

Kroz hrvatski zatvor u SUP-u u Duvnu (Tomislavgradu) prošlo je mnogo Srba, kojima je to bio početni u nizu hrvatskih logora kroz koje su prošli i u njima mučeni, a neki su u njima i stradali. Jedan broj Srba koji je preživio bio je razmijenjen.

Dan, dva poslije mog zatvaranja 10. aprila 1992, u podrum je doveden jedan momak, ime mu je bilo Goran, ne sjećam se prezimena. Nosio je vojničke pantalone i civilnu košulju. Bili smo u hodniku zatvora, dežurni policajac je donio doručak odmah pošto je Goran zatvoren. Dok smo doručkovali, uspio je na brzinu da nam ispriča, bilo nas je nekoliko Srba u zatvoru, kako je dospio u zatvor u Duvnu. U jutarnjim satima prethodnog dana, dok je čuvao krave u polju, došla je neka policija i strpala ga u auto i dovezla u neku vikendicu u Koprivnici. Rodom je iz sela Drvenine, mislim da se tako zove, koje se nalazi negdje između Bugojna i Vakufa. Neki su otišli u njegovu kuću radi nekog pretresa i zarobili i njegovog oca. Obojicu su ih, vezane za radijator, držali u toj šumskoj kući u Koprivnici. Njega su doveli u Duvno, a za oca ne zna gdje se nalazi. Dobro se i danas sjećam jedne njegove rečenice: „Ko uspije da ostane živ, ne znam da li će biti normalan." Tu njegovu rečenicu sam stalno spominjao. Odveden je iz zatvora istog dana. Šta je sa njim bilo, nisam saznao.

Između 16. i 17. aprila 1992. godine u zatvor u SUP-u iz Mostara su dovedeni Srbin Drago Damjanac i Albanac Fejza Rastoder. Drago je bio u vojničkoj uniformi, a Sejfo u civilu. Drago je bio u Jugoslovenskoj narodnoj armiji, u Mostaru, zadužen za logistiku. Fejza je u toj jedinici bio rezervista. Uhapšeni su na ulici, kad su se „kampanjolom" kretali od sjevernog prema južnom logoru. Poslije dva, tri dana odvedeni su iz ćelije u nepoznatom pravcu. Obojica su preživjeli rat. Drago je poslije rata napisao knjigu pod naslovom „Od logora do logora – crna Lora".

Drago Damjanac prošao je mnoge hrvatske logore, a razmijenjen je iz zloglasnog logora u Ljubuškom. Fejza je takođe bio u mnogim logorima zajedno sa Dragom, razmijenjen je nekoliko mjeseci prije njega, iz logora u Ljubuškom.

Koliko se sjećam, negdje početkom juna (2, 3. juna), u zatvor u SUP Duvno doveden je Srbin Nikola Šavija, rodom iz Glamoča, star oko 30 godina. Njegov otac je Srbin, a majka Hrvatica, rodom iz sela Borčana, opština Duvno. Prije rata bio je osuđen na 20 godina robije zbog ubistva dvojice Muslimana, pet godina je proveo na izdržavanju kazne u zatvoru u Zenici, kada je zatvor, zbog rata, raspušten. Nikola je dva dana lutao po Zenici u robijaškom odijelu, a onda su ga neki vozači dovezli do Tomislavgrada.

Otišao je do sela Borčana, kod ujaka i još nekih bliskih rođaka. Oni su ga prijavili hrvatskoj policiji, koja ga je uhapsila i zatvorila u stanici milicije u SUP-u. U zatvoru je proveo četiri-pet dana u samici, a onda je odveden, za mene, u nepoznatom pravcu.

Početkom juna 1992. godine, noću, u zatvor u SUP-u doveden je Srbin Savo Milutinović, jedini sin Boška Milutinovića, rođen 1966. godine u selu Maleševcima kod Ugljevika. On je do rata radio u Republici Hrvatskoj na brodovima u luci u Omišu. Zbog toga što je bio Srbin dobio je otkaz i naređenje da napusti Hrvatsku. Od početka rata 1992. godine pokušavao je da dođe kući kod majke. To mu nikako nije uspijevalo. Kao i mnogi drugi, upućen je da preko Livna krene kući u Bosnu. Kad je stigao u Livno, tu je prenoćio. Nije bilo nikakvog saobraćaja prema Zenici i Tuzli, morao je da se vrati u Split. Na granici prema Republici Hrvatskoj, policija ga je izvela iz autobusa kojim je krenuo za Split i zatvorila ga u zatvor u SUP Duvno. Njegov komentar na sve to bio je: „Možda bih ja prošao do Splita da mi nije ime Savo.“ U ćeliji je proveo 19 dana, mučen je na razne načine. Bio je jak, pa je to dobro podnosio i brzo se oporavljao. Dana 23. juna 1992. godine prebačen je u logor za Srbe u Ljubuškom. Saznao sam, poslije rata, da je razmijenjen u avgustu 1992. kod Stoca, sa Srbima iz Duvna koji su bili u zatvoru u Ljubuškom.

Takođe, u prvoj polovini juna 1992. godine u zatvor u SUP-u dovedeni su braća Milan i Milenko Rikić, rodom iz Tuzle, a oženjeni Muslimankama iz Duvna. Rat ih je zatekao u Duvnu, gdje su se dva mjeseca krili kod roditelja svojih supruga, a onda su ih Hrvati pronašli i uhapsili. U zatvoru u SUP-u bili su pet dana, a potom su otjerani u logor u Ljubuški, odakle su poslije izvjesnog vremena vraćeni u logor u zgradi stare gimnazije, gdje su bili zatvoreni Srbi iz Duvna i okolnih sela. Cijelo ljeto su sa ostalim logorašima vođeni na prinudni rad, a krajem oktobra, kada je logor za Srbe u Gimnaziji zatvoren, pušteni su. Milan Rikić je deportovan u Crnu Goru, a Milenko je ostao da živi u Duvnu sa djetetom i suprugom Muslimankom.

Krajem jula 1992. godine u zatvor u SUP-u doveden je Srbin Trifko Pejanović iz Sarajeva, rekao mi je da je rođeni brat Mirka Pejanovića iz Sarajeva, koji je do prvih višestranačkih izbora bio predsjednik SSRN BiH. Bio je elektroinženjer i radio je u „Energoinvestu“. Trifko Pejanović je, zajedno sa prijateljem Muslimanom koji je oženjen Francuskinjom, pokušao da preko Zapadne Hercegovine dođe u Hrvatsku, do Splita, a odatle je planirao avionom da se prebaci u Italiju. Međutim, u Posušju su ga iz vozila izveli i uhapsili hrvatski vojni policajci, doveli ga u zatvor zgrade stare

stanice milicije, gdje je bilo sjedište vojne policije. Poslije „obrade“ u vojnoj policiji, prebačen je u zatvor u SUP- u. Pričao mi je da su ga u vojnoj policiji mučili, a u SUP-u su samo nastavili. Najgore je prošao jedne večeri kad mu je u ćeliju upao Musliman Hadžić Akif Kifo, aktivni policajac, i tukao ga do besvijesti. U zatvoru u SUP-u zadržan je četiri dana, odveden je u nepoznatom pravcu. Trifko Pejanović, kako mi je rekao, imao je apsolutno sva dokumenta potrebna za prolaz: odobrenje Ministarstva unutrašnjih poslova i Ministarstva za narodnu odbranu hrvatsko–muslimanske vlade Bosne, odobrenje muslimansko–hrvatske Teritorijalne odbrane Bosne i Hercegovine i Hrvatskog vijeća odbrane, kao i sve ostale papire. Međutim, za Hrvate u Hercegovini to ništa nije vrijedilo jer je u pitanju bio Srbin.

Takođe, krajem jula, u zatvor u SUP doveden je Milan (Aleksandar) Dukić, Srbin po ocu, a Hrvat po majci. Majka mu je rođena u Duvnu, tako da je tu imao mnogo rodbine, živio je u Sarajevu, gdje je držao apoteku. Uhapšen je na ulasku u avion na aerodromu u Splitu i doveden u zatvor u Duvno. Pričao mi je da je uspio da dođe do splitskog aerodroma i uđe u avion. Kad se avion spremao da poleti, na razglas je čuo zahtjev da Dukić Milan sa stvarima napusti avion. Bio je zaprepašćen i nije mogao da vjeruje da će ponovo nazad u BiH. U samici je proveo 15 dana i za sve to vrijeme nije ga posjetio niko od rodbine, iako su bili obaviješteni o njegovom hapšenju. Dukić je sve vreme Hrvatima govorio kako on nije Srbin, kako se i na popisu izjasnio kao Hrvat jer se osjeća Hrvatom, isticao je poznanstva sa visokim ličnostima iz rukovodstva hrvatsko–muslimanskog dijela Bosne i Hercegovine, a posebno sa ministrom odbrane tadašnje Bosne i Hercegovine Doko Jerkom. Ništa mu to nije pomagalo – ime njegovog oca bilo je Aleksandar! Poslije 15 dana provedenih u zatvoru u SUP-u, Dukić je odveden ne znam gdje. Inače, bio je oženjen, pa razveden. Žena je ostala kod svog oca u Sarajevu, a ćerka mu je studirala u Americi.

Prvi dani jula 1992. godine bili su kobni za Srbe iz BiH koje je rat zatekao u Republici Hrvatskoj. Svi Srbi koji su se našli na tlu Hrvatske, a nisu njeni državljani hapšeni su i preko graničnog prelaza BiH, prema Duvnu i Livnu, protjerani iz zemlje.

U kasnim satima noću, prvih dana jula 1992. godine, u zatvor su dovedena šestorica Srba, koji su dovezeni iz Hrvatske. Imena im nisam uspio saznati. Zatvoreni su u jednu ćeliju veličine četiri puta dva metra i u njoj su proveli cijelu noć. Bilo je gotovo nemoguće uspostaviti kontakt sa njima. Sreli smo se ujutro u hodniku, ali nisam bio u mogućnosti da bilo kom od njih saznam ime. Zdravko Marinčić, hrvatski policajac i stražar u zatvoru, pitao je dvojicu odakle su. Jedan Srbin, visok, prosijed, star između 50 i 55 godina, rekao je da je iz Crne Trave u Srbiji; drugi, plav, pomalen, star oko 30 godina, odgovorio je isto. Pričali su jednom policajcu u hodniku da su bili građevinski radnici i da su radili na raznim građevinama u Hrvatskoj. Uhapšeni su u Donjem Vinodolskom. Poslije pola sata došao je drugi hrvatski policajac i počeo da ih maltretira i tuče. Nakon udaranja i mučenja odvedeni su, za mene, u nepoznatom

pravcu. Jedan od hrvatskih policajaca koji je silazio u ćelije Mate Delić donio mi je doručak, uvijek je sa zatvorenicima malo pričao. Ja sam mu rekao da bi bilo dobro da nas Srbe iz Duvna puste iz logora, pošto imaju dosta Srba sa strane s kojima će možda lakše izvršiti razmjenu svojih vojnika i civila nego s nama. Mate mi je rekao da oni nisu u zatvoru, da su ih pustili u Bosnu prema srpskim položajima i da će preći na srpsku stranu.

Početkom jula (5, 6. i 7. jula), kad je najviše Srba hapšeno i zatvarano u Duvnu, protjerano, zarobljeno i držano negdje po zatvorima, u SUP je doveden Srbin Dušan Lukić, rođen 1957. godine u Zvorniku. U Hrvatskoj je radio šest godina, od 1986, tako da je imao i ličnu kartu izdatu u Hrvatskoj.

Bio je oženjen Hrvaticom, pa razveden, žena i ćerka su mu živjele u Osijeku, roditelji su mu umrli u Zvorniku. Ima sestru Milenu Lukić Vidaković, koja sa porodicom živi u Ljubljani.

Uhapšen je u Zadru na jednoj građevini na kojoj je radio. Doveden je u zatvor u Duvno. Jedne noći je izveden iz ćelije i mučen nekoliko sati, kad je donesen u ćeliju povraćao je od bolova. Leđa i stomak su mu bili potpuno modri. Više od deset dana nije mogao ni da se digne bez pomoći. Iako je bio u katastrofalnom zdravstvenom stanju, bolestan i izlomljen, Hrvati su ga tjerali na prinudni rad, da utovaruje i istovaruje različite terete i čisti krug oko SUP-a.

Dana 17. avgusta 1992. godine, kad mu se zdravstveno stanje malo poboljšalo, izveden je iz ćelije. Vratio se nakon nekoliko minuta, zaboravio je novčanik. Uspio je da mi kaže: „Ne idem u razmjenu, već me sigurno negdje premještaju u drugi logor, a možda i ono najgore.“ Zamolio me je da ako preživim, obavijestim njegovu sestru da je bio u logoru u Duvnu. Rekao mi je da je ulica Vodnikova 60. Ja sam poslije rata nekoliko puta preko pošte, a kasnije i interneta pokušao da pronađem Milenu, ali bez uspjeha. Pričao mi je da su sa njim u Duvno dovedene još dvije djevojke, Srpkinje, ali nije znao šta je sa njima bilo. Mnogo civila, Srba lojalnih vlastima Republike Hrvatske, uhapšeno je i maltretirano samo zato što su bili Srbi.

Oko 10. jula 1992. godine u zatvor u SUP u Tomislavgradu doveden je Srbin Ranko Grabovac, rođen 1929. godine, penzionisani milicioner iz Srpca. Poslije penzionisanja prešao je da živi u Travnik. U Makarskoj je imao vikendicu u kojoj su Hrvati smjestili svoje izbjeglice. Početkom avgusta 1992. godine iz Travnika je krenuo sa svim potrebnim propusnicama Hrvatskog vijeća odbrane i ostalim dokumentima u Makarsku. Nije uspio proći Duvno, „skinut“ je sa autobusa na hrvatskom punktu u selu Kongori i doveden u SUP. Noću su ga hrvatski policajci toliko isprebijali da nekoliko dana nisu mogli da ga pomjere iz kancelarije u zatvor. Tek nakon nekoliko dana spustili su ga u ćeliju u podrumu. Bio je u teškom psihofizičkom stanju. Nekoliko dana nije uopšte mogao da legne, stalno je sjedio u položaju u kom je ostavljen, nije mogao da jede, samo je pio vodu. Hrvati su mu oduzeli sva dokumenta, sat, zlatni prsten s ruke i sav novac koji je imao kod sebe. Pušten je iz zatvora 17. avgusta 1992. godine, stražari su mu rekli da će ga autom odvesti u

Travnik, međutim, niko kasnije nije ništa saznao o njemu i ne znamo šta se zaista desilo po njegovom, navodnom, „oslobođenju“.

Tih dana, krajem jula 1992. godine u zatvor u SUP doveden je Mirko Marić, rođen 1934. godine u selu Gornjem Malovanu kod Kupresa. Mirka je rat zatekao u bolnici u Travniku, gdje je 30. aprila operisao prostatu i u bolnici je, zbog komplikacija sa ranom, zadržan sve do početka avgusta 1992. godine. Tada je, iako mu rana nije zarasla, otpušten iz bolnice. Zbog ratnih dejstava nije mogao da se preko Donjeg Vakufa i Bugojna vrati u Kupres, pa se uputio u Duvno, kod bratove ćerke, koja je udata u Eminovo Selo. Nije znao šta se dešava u gradu. Prenoćio je u Posušju kod nekog prijatelja Hrvata, koji ga, po svemu sudeći, nije upozorio šta se dešava sa Srbima u Duvnu. Mirko je sutradan stigao u Tomislavgrad i krenuo pješke prema Eminovom Selu. Kada je došao u srpski dio Eminovog Sela, našao je samo ruševine, i zetova kuća bila je srušena do temelja, a Srbe nije zatekao u selu. Bio je zaprepašćen onim šta je vidio i zabrinut za Srbe koji su tu živjeli. Neko je obavijestio policiju o nepoznatom licu koje se nalazi u selu. Došli su vojni policajci, uhapsili ga i zatvorili u podrumske ćelije SUP-a u Duvnu. Iako je bio bolestan i sa nezaliječenom ranom, iz koje je u plastičnu kesu curila sukrvica, nije odveden u bolnicu, već je zadržan u zatvoru. Imao sam priliku da sa njim razgovaram i on mi je sve navedeno ispričao.

U zatvoru je ostao sve do 17. avgusta 1992. godine, kada je pušten. Tog dana iz zatvora u Duvnu neki su sklonjeni, pušteni ili im se desilo ono najgore. Razlog oslobađanja Srba koji su zatvoreni a nisu bili iz Duvna bila je najavljena posjeta predstavnika MCK, kojima ne bi mogli objasniti razlog njihovog zadržavanja.

Dok je Mirko boravio u zatvoru, posjetio ga je Hrvat Jerkić iz Stipanjića, koji ga je poznavao. To je bio dobar, ali rijedak slučaj u ovom ratu. On mu je donosio hranu, ćebad, pare i cigare. Kako mu je rana stalno curila, morao je sam sebe da previja.

Kad su svi Srbi sa strane morali da se sklone iz registrovanih zatvora, poslije kad sam razmijenjen, saznao sam da je preživio. Doveden je do linije razdvajanja na kupreškom ratištu i mašući bijelom maramom prešao na srpsku stranu. Umro je nakon nekoliko mjeseci u svojoj kući u Malovanu!

Međutim, hapšenje Srba iz Hrvatske ne prestaje. Dana 7. septembra 1992. godine u zatvor u SUP u Tomislavgradu doveden je Srbin Dragan Gajić, rodom iz Trstenika, Srbija. Gajić je nekoliko godina radio u Poreču, imao je djevojku Hrvaticu. Čišćenje Hrvatske od svih Srba je nastavljeno. Da bi ga lakše uklonili, roditelji njegove djevojke su mu ukrali ličnu kartu i prijavili ga policiji. Policija je došla da ga legitimiše. Kako nije imao lične isprave, dobio je rješenje o izgonu iz Republike Hrvatske. Nekoliko puta je pokušao da napusti Hrvatsku, ali bez uspjeha. Hrvati su mu dali neke putne isprave i propusnicu, sa kojima ga Slovenci i Mađari nisu pustili da pređe preko njihove teritorije. Zatim je pokušao da se preko Dubrovnika prebaci u Crnu

Goru i ni to nije uspjelo. Na kraju je došao u Split i u policiji tražio savjet kako da izađe iz Republike Hrvatske, pošto mu je rok boravka istekao. Upućen je u policiju u Trogiru, da ga oni prebace u Bosnu i oni su mu rekli da iz Bosne može preći u Srbiju. Policija ga je dovela do granice opštine Tomislavgrad, gdje su ga preuzeli policajci nadležni za tu teritoriju. Čim ga je policija iz Duvna preuzela, počela je da ga tuče i maltretira. U toj tuči, kao i obično, posebno se isticao Dugonjče. U večernjim satima zatvorili su ga u SUP u Tomislavgradu. Iz ćelije je izveden oko pola noći u kancelariju na prvom spratu, 8. na 9. septembar 1992. godine. Tu su ga mučili. U mučenju se posebno isticao aktivni policajac, Musliman Akif Hadžić Kifo, rodom iz Stipanjića, uz asistiranje i svesrdnu pomoć još jednog hrvatskog policajca i u prisustvu šefa smjene Mate, mislim da je Jurič, sa Blažuja. Moj susret sa Draganom Gajićem, te prve njegove noći u SUP-u, već je opisan u ovoj knjizi. Gajić Dragan je u zatvoru u SUP-u maltretiran i mučen do 20. septembra 1992. godine, kada je prebačen u logor za Srbe u ŠUP-u. U zatvoru u ŠUP-u ponovo ga je tukao, mučio i maltretirao Kifo. Dana 8. oktobra 1992. godine registrovali su ga predstavnici Međunarodnog crvenog krsta, a razmijenjen je i deportovan u Crnu Goru 30. oktobra 1992. godine.

Žrtva terora u Tomislavgradu bio je i Srbin Mitar Vujičić, kog su polovinom septembra 1992. godine pripadnici SIS-a iz Tomislavgrada uhapsili u njegovom stanu u Travniku i dotjerali u Tomislavgrad. Tu su ga ispitivali i mučili. Razlog što su ga tako starog doveli iz Travnika u Duvno vjerovatno je taj što je u Duvnu bio šef Udbe poslije Drugog svjetskog rata. Optužili su ga da je zlostavljao hrvatski narod, a posebno su ga teretili za navodno silovanje Hrvatica. Išli su tako daleko da su iz sela Raško Polje dovodili neke starice, koje su, navodno, svedočile da ih je prije ravno pedeset godina upravo on zlostavljao. Načelnik službe SIS-a bio je Drago Banović, a njegov prvi zamjenik Mate Beljan. Glavni istražitelj Filip Bagić. U ispitivanju i mučenju aktivno su učestvovali Krišto Ivan Dugonjče i Jurič Ante Zlatonjić. Od hrvatskog policajca Đulagića saznao sam da ga je Dugonjče tukao kundakom. Poslije tih mučenja prebačen je u Dom zdravlja u Duvnu, tu je nekoliko dana bio, nije mu pružena medicinska pomoć, koja bi ga možda ostavila u životu. Bio je pod stalnim pretnjama u bolnici, poslije nekoliko dana je umro. Za smrt Mitra Vujičića saznao je Mišo Gvozdenović, koji je bio u logoru u Gimnaziji, a njegova supruga, Hrvatica Danijela bila je kuvarica u Domu zdravlja i mužu je prilikom posjete pričala o tom slučaju.

Ja sam tog dana kad je Vujičić Mitar zatvoren, u večernjim satima izveden iz svoje ćelije i odveden u drugi dio zgrade, u koji se ulazilo na drugi ulaz, kroz prostorije koje su pripadale vojnim vlastima. Doveli su me na drugi sprat, gdje su bile prostorije SIS-a. Dežurni mi je naredio da očistim kancelariju i ve-ce. Dali su mi krpu, sunđer i lavor i naredili da prvo očistim kancelariju. Nasred nje bila je lokva krvi, koju je dosta upio itison, razvučen po cijeloj kancelariji. Teško sam očistio tu veliku mrlju, tragove krvi na itisonu nije bilo moguće do kraja očistiti, ali nisam smio da prestanem da to čistim i stalno sam mijenjao vodu u lavoru. Kad je dežurni vidio da se to ne

može do kraja očistiti, rekao mi je da pređem da čistim ve-ce. Poslije čišćenja kancelarije prešao sam na čišćenje ve-cea, čiji su zidovi obloženi bijelim keramičkim pločicama bili isprskani krvlju. Poslije čišćenja ve-cea vraćen sam u podrum u svoju ćeliju. Kad su me dole vratili, primijetio sam da je prva ćelija, koja nema dnevne svjetlosti ni palije na koju bi se moglo leći, bila zaključana krakunom i katancem. To je bio prvi put da se ćelija zaključava katancem. Nisam znao, niti sam mogao da pretpostavim ko je u njoj. Svakako, prva pomisao mi je bila da je tu neko od Srba. Nisam mogao da spavam, nešto mi nije bilo jasno ko bi mogao da bude u toj ćeliji. Oko pola noći čuo sam zveku metalnih stepenica koje sa prvog sprata vode u podrum, prema zvuku sam zaključio da je silazio neko u vojničkim čizmama. Neki od policajaca je otključao i otvorio ćeliju koja je bila zaključana katancem. Naredio je zatvoreniku da iziđe i krene ispred njega uz stepenice. Kad je čovjek izišao i krenuo s policajcem uz stepenice, ovaj ga je pitao: „Da li si ti Mitar Vujičić?“ Zatvorenik je rekao „da“. Policajac ga je zatim upitao: „Koliko si ti silovao žena u selu Raško Polje dok si bio šef Udbe u Duvnu poslije rata?“ Mitar je odgovorio: „Nijednu.“ Mitar Vujičić je imao preko 70 godina. Kad sam čuo komunikaciju između njega i policajca, zaključio sam da sam čistio prostoriju u kojoj je mučen Mitar. Dok sam ja čistio kancelariju i ve-ce, njega su zatvorili i zaključali u ćeliju.

Mitar je poslije Drugog svjetskog rata neko vrijeme bio šef Udbe u Duvnu, a nakon penzionisanja živio je u Travniku, gdje ga je zatekao rat. Tu ga je uhapsila vojna policija Hrvatskog vijeća odbrane iz Duvna.

Čuo sam razgovor hrvatskih policajaca i stražara i komentare da je Mitra najviše mučio Krišto Ivan zvani Dugonjče, koji nije birao sredstva.

U večernjim satima polovinom oktobra 1992. godine u zatvor u SUP-u u Duvnu dovedena su tri muškarca i dvije žene. Dva muškarca i dvije žene sutradan su pušteni iz zatvora, a zadržan je Dušan Marić, Srbin, rođen 1957. godine, iz Zenice, otac mu je porijeklom iz Kupresa. Dušan je bio neoženjen i sa jednom od one dvije djevojke koje su puštene, Hrvaticom, pokušao je da pređe iz Bosne u Republiku Hrvatsku i nastavi put za inostranstvo. Kada su ga ispitivali i „obrađivali“, Dušan je insistirao da ga vrate u Zenicu, međutim, Hrvati to nisu prihvatali zbog navodnog sukoba Hrvata i Muslimana kod Prozora. Rekli su mu da će ga odvesti u logor u ŠUP-u, međutim, od Srba koji su bili tamo saznao sam da tamo nikad nije stigao, iako je toga dana oko podne odveden u nepoznatom pravcu. Poslije rata sam ga sreo u Aranđelovcu, pušten je zahvaljujući nekim Hrvatima iz Zenice, koji su bili na višim vojnim funkcijama HVO-a na području Zenice. Kad su ga pustili iz zatvora, Dušan je uspio da ode u Njemačku.

Početkom novembra 1992. godine u zatvor u SUP-u doveden je Goran (Dragutin) Rašo, majka mu je Hrvatica, a otac Crnogorac. Roditelji su mu bili razvedeni, živio je u Kaknju sa majkom, dok je otac živio u Sarajevu. Goran je u Sarajevu studirao žurnalistiku, bio je na drugoj godini kad ga je rat zatekao. Sa grupom mladih Hrvata iz Kaknja pokušao je da konvojem pobjegne u Italiju,

međutim, prilikom provjere nacionalne pripadnosti, zbog očevog imena „skinut“ je sa kamiona na kontrolnom punktu u Posušju i doveden u logor u SUP-u Duvno. U SUP-u je saslušavan i jedan od hrvatskih policajaca ga je doveo u podrum, nije zaključan u ćeliju. Kad je policajac otišao, on je otvorio moju ćeliju, koja je jedina bila zaključana, tog dana sam ja jedini bio u zatvoru. Ušao je u ćeliju i predstavio se kao Goran. Upitao me jesu li tu Jajčani. Ja sam ga pitao odakle mu to, a on je odgovorio: „Kad su trebali da me vode u zatvor, policajac koji me je poveo upitao je da li da ga zatvorimo sa Jajčanima.“ Tako sam saznao da su Jajčani, koje su Hrvati prilikom povlačenja iz Jajca poveli sa sobom, Srbi i da su bili zatvoreni negde u Duvnu i držani kao taoci.

Mi Srbi iz Duvna nismo znali za druge logore. Na spisku MCK-a, na kom je objavljen popis logora za Srbe u Duvnu, nabrojani su mnogi logori i mjesta u kojima su se Srbi nalazili, za koje mi nismo znali, niti ko je u njima bio zatvoren.

Ne znamo Goranovu dalju sudbinu, ali je moguće da je pušten i da je nastavio svojim putem, jer mu je majka Hrvatica, a on se opredijelio da živi sa njom. Rekao mi je da ima sakriveno pismo nekog katoličkog sveštenika sa dobrim preporukama za boravak u Italiji, ali da ga neće još koristiti.

Vojska Republike Srpske ušla je u Jajce, mislim da je bio 29. ili 30. oktobar 1992. godine. Hrvatska vojska i većina stanovništva povukli su se iz Jajca prema Bugojnu i dalje prema Duvnu. Civili su krenuli dalje u izbjeglištvo u Hrvatsku. Vojska i civilno stanovništvo prilikom povlačenja prisilno su sa sobom poveli Srbe koji nisu uspjeli da izbjegnu iz Jajca. Tako su Srbi iz Jajca postali zarobljenici u Tomislavgradu.

Tih dana, kad su Srbi zauzeli Jajce, imao sam priliku da u zatvoru upoznam dvojicu Srba iz tog mjesta. Jedan je bio crn, visok, star oko 35 godina, po izgledu, komunikaciji i oblačenju izgledao mi je obrazovan, drugi je bio manji i proćelav, imao je oko 45 godina. Bili su zatvoreni u hodniku ispred ćelija. Ujutro sam čuo da pričaju i iz njihove priče sam saznao da su iz Jajca. Da bih ih vidio i možda stupio u kontakt sa njima, lupao sam u metalna vrata, kako sam dozivao dežurnog policajca da me pusti u ve-ce. Došao je dežurni i tražio sam da idem da se umijem. U tom momentu u ve-ceu nad umivaonikom bio je jedan od njih dvojice, onaj krupniji. Šapatom sam ga pitao kako mu je ime. On je ćutao i nije htio ili nije smio da stupi sa mnom u kontakt. Imali su veći ruksak na leđima. Da nisu zarobljeni i da nisu bili u zbijegu sa Hrvatima, pomislio bih da su pošli na skijanje.

Nisu zatvoreni u ćeliju, bili su u hodniku, iz zatvora su zvali dežurnog na spratu i tražili da se vide sa nekim Bilićem iz Jajca, oslovljavali su ga nekim zvanjem, ne sjećam se koja je to bila novokomponovana hrvatska riječ za neku funkciju, po mojoj procjeni, bio je predsjednik opštine ili neki viši vojni zapovjednik. Međutim, susret sa Bilićem nije im omogućen. Prema njihovom razgovoru, htjeli su da produže u Hrvatsku. Čuo sam kako im policajac saopštava da ne mogu bez posebnih propusnica i da se moraju vratiti nazad u Bosnu.

Obećano im je da će ih prema punktu na planini Vran povesti komandir hrvatske policije u Kongori Jozo Romić. Međutim, po tome koliko su malo bili u zatvoru dobio sam utisak da su nastojali da ih se riješe, a i zbog brzine kojom su otpremljeni pretpostavio sam da su odvedeni u neki drugi logor, gdje možda ima još ljudi sa područja Jajca i okoline. Postoje i druge pretpostavke, da su možda likvidirani.

Način na koji su Srbi hapšeni, zbog čega, kao i metode kojima su mučeni, zlostavljani, ponižavani, maltretirani i ubijani govore kolika se mržnja prema srpskom narodu nagomilala, i to kod jednog nemalog broja Hrvata. Ti „heroji“ su vršili teror nad malobrojnim Srbima koji su rat dočekali u svojim kućama, kojima nije dozvoljeno da izbjegnu iz Duvna, žene, djeca i starci... Sve je to utoliko gore imajući u vidu da je malobrojna srpska zajednica u uslovima građanskog rata najviše ugrožena. Po planinama su hapsili muškarce i žene koji su pokušavali da izbjegnu iz ratne zone. Nisu dozvoljavali da bilo koji Srbin, dijete ili žena iziđu bilo kakvim sredstvima prevoza ili pješke iz Duvna jer bi tako počinili ratni zločin. Tim činom su Srbe civile stavili u talački položaj.

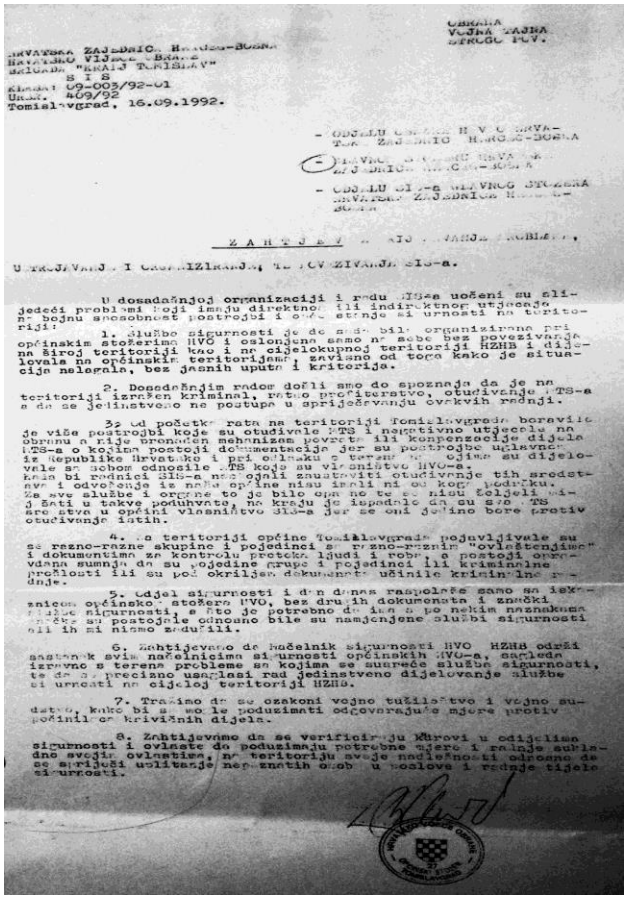

OBRANA
VOJNA TAJNA
STROGO POV.

HRVATSKA ZAJEDNICA HERCEG-BOSNA
HRVATSKO VIJEĆE OBRANE
BRIGADA "KRALJ TOMISLAV"
S I S
KLASA: 09-003/92-01
URBR. 409/92
Tomislavgrad, 16.09.1992.

- ODJELU OBRANE HVO HRVATSKE ZAJEDNICE HERCEG-BOSNA
- [illegible]
- ODJELU SIS-a GLAVNOG STOŽERA HRVATSKE ZAJEDNICE HERCEG-BOSNA

Z A H T J E V [illegible]

U TROJAVANJE I ORGANIZIRANJE, TE POVEZIVANJE SIS-a.

U dosadašnjoj organizaciji i radu SIS-a uočeni su slijedeći problemi koji imaju direktnog ili indirektnog utjecaja na bojnu sposobnost postrojbi i opće stanje sigurnosti na teritoriji:

1. Službe sigurnosti je do sada bila organizirana pri općinskim stožerima HVO i oslonjena samo na sebe bez povezivanja na široj teritoriji kao i na cijelokupnoj teritoriji HZHB i dijelovala na općinskim teritorijama, zavisno od toga kako je situacija nalegala, bez jasnih uputa i kriterija.

2. Dosadašnjim radom došli smo do spoznaja da je na teritoriji izražen kriminal, ratno profiterstvo, otudivanje MTS-a a da se jedinstveno ne postupa u sprječavanju ovakvih radnji.

3. Od početka rata na teritoriji Tomislavgrada boravile je više postrojbi koje su otudivale MTS i negativno utjecale na obranu a nije pronađen mehanizam povrata ili kompenzacije dijela MTS-a o kojima postoji dokumentacija jer su postrojbe uglavnom iz Republike Hrvatske i pri odlasku s terena [illegible] kojima su dijelovale sa sobom odnosile MTS koje su vlasništvo HVO-a. Kada bi radnici SIS-a nastojali zaustaviti otudivanje tih sredstava i odvoženje iz naše općine nisu imali ni od koga podršku. Za sve službe i organe to je bilo opasno te se nisu željeli mijašati u takve poduhvate, na kraju je ispadalo da su svo MTS sredstva u općini vlasništvo SIS-a jer se oni jedino bore protiv otudivanja istih.

4. Na teritoriji općine Tomislavgrada pojavljivale su se razno-razne skupine i pojedinci sa razno-raznim "ovlaštenjima" i dokumentima za kontrolu protoka ljudi i roba, a postoji opravdana sumnja da su pojedine grupe i pojedinci ili kriminalne prošlosti ili su pod okriljem dokumenata učinile kriminalne radnje.

5. Odjel sigurnosti i dan danas raspolaže samo sa iskaznicom općinskog stožera HVO, bez drugih dokumenata i znački službe sigurnosti, a što je potrebno da ima a po nekim naznakama značke su postojale odnosno bile su namjenjene službi sigurnosti ali ih mi nismo zadužili.

6. Zahtijevamo da Načelnik sigurnosti HVO HZHB održi sastanak svim načelnicima sigurnosti općinskih HVO-a, sagleda izravno s terena probleme sa kojima se susreće služba sigurnosti, te da se precizno usaglasi rad jedinstveno dijelovanje službe sigurnosti na cijeloj teritoriji HZHB.

7. Tražimo da se ozakoni vojno tužilaštvo i vojno sudstvo, kako bi se mogle poduzimati odgovarajuće mjere protiv počinilaca krivičnih dijela.

8. Zahtijevamo da se verificiraju kurovi u odijelima sigurnosti i ovlaste da poduzimaju potrebne mjere i radnje sukladno svojim ovlastima, na teritoriju svoje nadležnosti odnosno da se spriječi uplitanje nepoznatih osoba u poslove i radnje tijela sigurnosti.

Zahtjev HVO-u za organizovnje i sređivanje stanja u SIS-u

Razne vojne i paravojne jedinice, kao i pojedinci upadali su u srpske kuće i pljačkali ih jer su bile prazne. Srbi su iz svojih kuća i stanova istjerani na samom početku rata. Kad su srpske kuće i štale u selima gdje više nije bilo Srba opljačkane, prešli su da pljačkaju po selu Rašćani, koje je pretvoreno u logor, u koji su zatvarani svi Srbi koji nisu sposobni za prinudni rad, žene, djeca i starci. Oni su postali glavna meta hordi zlikovaca, pljačkaša i kriminalaca.

Skoro svakog dana u selo su upadali vojnici, policija SIS-a, takozvani Vukovarci, koji su unosili najveći strah među takav sastav zarobljenika i odnosili i posljednje zalihe hrane iz sela u kom je prinudno zatvorena 241 osoba.

Ti takozvani Vukovarci bili su obična banda; zlikovci i kriminalci sebi su dali takav naziv da kod Srba stvaraju što veći strah i da se nad njima iživljavaju, što se može vidjeti iz izjava ljudi koji su prošli kroz njihova skrovišta (logore) u Šuici, Galečiću, Eminovu Selu i drugim mjestima gdje su imali pripadnike.

Koliko su bili drski i bez ikakve kontrole najbolje govori dokument koji je HVO brigada „Kralj Tomislav“ SIS, pod brojem: klasa-09-003-92-01 URBR:-409/92 Tomislavgrad, dana 19. 9. 1992. godine uputila, pod oznakom strogo pov., glavnom stožeru HVO Herceg–Bosne. U navedenom tekstu traži se pomoć za zaustavljanje pojedinaca i grupa, koji su došli većinom iz Hrvatske i otuđuju MTS HVO, nose razne propusnice i ovlašćenja. Ti isti ljudi vršili su torturu nad srpskim narodom. Čak su krajem septembra čuvari u logoru Rašćani, kad su primijetili da se prema selu kreće vozilo „lendrover“, koje su „Vukovarci“ koristili, trčali da obavijeste ljude u logoru da se sklone i sakriju dok ne prođe zloglasni odred smrti.

Svjedok sam dešavanja koja su se desila pred zgradom SUP-a negdje krajem oktobra ili početkom novembra u večernjim satima. Počeo je da se spušta mrak, a na spratu zgrade SUP-a čuo sam viku i galamu. Neki od vojnika i drugog osoblja potrčali su u podrum u sklonište. Tako napeta atmosfera trajala je između 30 i 50 minuta. Nisam znao šta je u pitanju, pa sam se i ja poplašio, jer sam pomislio da možda neko hoće da upadne u zatvor i da me odvede.

Pošto je bilo pokušaja od strane nekih vojnika da me uz pomoć nekih članova SIS-a izvedu iz zatvora, moja strepnja je bila opravdana.

Poslije smirivanja situacije, večeru mi je donio policajac Salko Birdagić. Upitao sam ga šta se to gore dešavalo, rekao mi je: „Zamalo da izginemo.“ Vojna policija je navedenoj grupi, koja je terorisala Srbe i pljačkala ne samo srpsku imovinu, oduzela vozilo koje je koristila. Nezadovoljni takvom odlukom policije, pred zgradu SUP-a dovezli su dva brzotrzajna topa i zapretili da ako im se ne vrati vozilo, da će granatirati zgradu. Kako se ta drama završila i ko je popustio, nisam mogao saznati.

Mi koji smo bili u logorima zapamtili smo mnogo toga, ali ne i sva imena ljudi koje su Hrvati zlostavljali, a pogotovo je teško bilo zapamtiti imena onih koji su bili sa strane i koji nisu duže vremena proveli u logorima. Nažalost, broj Srba koji su stradali

na području opštine Duvno znatno je veći od evidentiranog. Prema pričama nekih hrvatskih policajaca koji su bili na punktu kod Blidinjskog jezera, gdje su zarobljeni Srbi radili na izgradnji objekta na tom punktu, ubijeno je nekoliko Srba iz Hercegovine. Te priče ne moraju biti istinite, jer propaganda je u ratu veoma važna, pogotovo onda kada je u funkciji zastrašivanja – u konkretnom slučaju Srba.

Dani su prolazili i mene je sve više hvatao strah od zime koja dolazi. Dana 8. oktobra 1992. godine posjetili su me, ponovo, predstavnici Međunarodnog crvenog krsta i obavijestili me o dogovoru o oslobađanju svih zarobljenika, koji je postignut u Ženevi, a koji treba da bude realizovan do kraja oktobra 1992. godine. Iako su bili vrlo ubjedljivi da se radi o stvarnoj razmjeni, ja sam sumnjao u realnost tih priča jer nisam vjerovao da će te dogovore ispoštovati.

Ponovo su me posjetili iz MCK-a 18. oktobra 1992. godine i tražili da se izjasnim da li prihvatam deportaciju, oslobođenje ili želim da ostanem u zatvoru, ili da mi se sudi ukoliko ima neka optužnica protiv mene. Bio sam siguran da protiv mene nema osnova da se podigne bilo kakva optužnica jer za to nije moglo biti osnova. I pored mogućnosti da se optužnica namjesti, bio sam ubijeđen da to ne postoji, posebno me na to posjetio postupak Ivana Ćosića kad me je maltene oteo od ustaša. Ja sam se odlučio na rizično izjašnjavanje, odgovorio sam da bih želio da mi se sudi ukoliko za to postoji bilo kakva optužnica, a ukoliko je nema, želim da idem i napustim rodno mjesto i odlučujem se za razmjenu. Predstavnik MCK-a upitao je načelnika Barišu Leticu da li protiv mene postoji neka optužnica. Bariša je odgovorio da ne postoji. Odmah mi je pao kamen sa srca, bio sam nervozan dok sam čekao odgovor.

Tada su me predstavnici MCK-a obavijestili da će o istim pitanjima morati da se izjasne i Srbi koji se nalaze u logoru u Rašćanima, civili koje su Hrvati istjerali iz kuća i stanova i zatvorili. Prema priči predstavnika MCK-a, razmjena je trebalo da bude sprovedena 26. oktobra 1992. godine. Posebno me je radovalo to što će biti oslobođeni zatvorenici u Rašćanima, žene, djeca i starci.

Što se dan oslobađanja više približavao, vreme je prolazilo sporije, a uslovi u zatvoru postajali su sve teži zbog nastupajuće zime. Supruga mi je po policajcima slala dosta zimske garderobe. U zatvoru je bilo mnogo ljudi koji su kršili javni red i mir, uglavnom tako što su skitali za vrijeme policijskog sata, noćili u hodnicima ispred ćelija, staklo na prozoru moje ćelije bilo je razbijeno, tako da je hladnoća koja je bila vani lako ulazila unutra.

Predstavnici EZ-a (Evropske zajednice) posjećivali su zatvor svakih 15 dana, tražili su da se popravi prozor, obezbjede grijanje i topla hrana, ali sve se završilo na obećanjima.

Nova posjeta predstavnika MCK-a, ovog puta su me obavijestili da je razmjena odgođena za 3. novembar 1992. godine. To me je rastužilo, ali sam se nadao da ću i

to izdržati. Dana 28. oktobra 1992. godine načelnik SUP-a Letica Bariša izveo me iz zatvora i odveo u Rašćane, uz izgovor da mu pomognem da sastavi spiskove i organizuje razmjenu Srba koji se nalaze u Rašćanima. Kad smo došli u selo, ušli smo u kuću moje punice, tašte, gdje su mi bili smješteni žena i djeca. Malo smo u kući popričali, ponuđena nam je rakija, ali je na vrata stigao vojnik i tražio da se načelnik hitno javi u komandu. Tako je hitan posao odveo načelnika iz sela, a mene je ostavio i rekao da će sutra doći po mene. Iako mi je bilo strašno drago da sam sa svojom porodicom i komšijama Srbima, pomišljao sam da to može da bude neka namještaljka, plašio sam se da me neko ne likvidira. Selo je već nekoliko dana bilo spremno na polazak, a pripadnici vojne policije Hrvatskog vijeća odbrane i logorski stražari pokrali su svu stoku i pokretnu imovinu. Obećavali su male novčane naknade za to, ali većini Srba nije isplaćeno ništa. Iz sela je odneseno sve od čega se moglo živjeti, jedino je ostalo nešto ječma i pšenice u ambarima i na tavanima skoro svake kuće u Rašćanima.

Isto veče, 28. oktobra 1992. godine, posjetila nas je i delegacija „Helsinki voča“ i potvrdila glasine o sutrašnjem oslobađanju. Ja sam razmišljao da li će i meni dozvoliti da zajedno sa ostalim Srbima napustim selo odnosno zatvor, ili će me zadržati. Imao sam osjećaj da će mi se desiti ovo drugo i da je zato načelnik SUP-a odlučio da mi pokloni susret sa porodicom.

Načelnik je sutra došao po mene i potvrdio moje crne slutnje.

Dana 29. oktobra 1992. godine pregovori predstavnika MCK-a i hrvatskih vlasti u Tomislavgradu trajali su čitavog dana. Sedam ljudi je iz logora Gimnazija, koji su zbog početka školske godine prebačeni u Školu časnih sestara, dovedeno kod mene u podrum SUP-a sa namjerom da ih sakriju i ne razmjene toga dana. MCK nije htio da razmjena počne bez svih koji su bili u logoru Gimnazija, a i zatvorenici koji je trebalo da idu u razmjenu nisu htjeli da ulaze u autobus dok se ne dovedu sedmorica koji su tog jutra nekud odvedeni. Sve do u noć tog dana trajali su pregovori vlasti i MCK. Kad su hrvatske vlasti shvatile da MCK neće odustati od cjelokupne razmjene muškaraca, morali su da popuste.

Oko 19.00 sati, već je bila noć, neko je sa prvog sprata naredio da svi iziđu, nismo bili zaključani, izuzev Milana Karana. Drago mi je bilo da su odlučili da ih puste na razmjenu, da se bar njima desi sloboda, u koju odlaze ne baš srećni jer njihove porodice ostaju, i svi se nadaju da su oni znatno manje ugroženi nego mi. Meni je bilo teško kad sam saznao da i dalje ostajem u tim mračnim ćelijama. Zima je već stigla, planine obijelile od snijega, a u podrumu temperatura sve niža. Bio mi je to jedan od težih dana u tom zatvoru. Taman kad sam mislio da je došla sloboda, sve se ponovo srušilo i nastala je nova neizvjesnost.

Svi zatvorenici logora Gimnazija, njih 49, oslobođeno je te večeri. Srbi u Rašćanima i ja u SUP-u ostali smo i dalje u logorima, čekajući slobodu. Ta razmjena, pored toga što je za Srbe bila bolja varijanta, nije imala nikakvog rezona. Žene i djeca

u selu Rašćani nisu prihvatili da se razmjene bez muškaraca, koji u znatno težim uslovima ostaju u zatvoru. Ipak je to bila još jedna nerazumna odluka. Pušteni su na razmjenu sposobni muškarci, koji su bili na prinudnom radu u logoru, i kad je već dolazila zima, nije bilo uslova da se zadrže, jer bi sigurno mnogi imali zdravstvenih problema, a nije bilo nikakvog osnova ni da se zatvaraju. Međutim, ne pustiti žene, djecu, među kojima je bilo i beba, starce i takav sastav Srba držati u logoru, to je u najmanju ruku nerazumno. Da su to uradili Srbi bilo kojim civilima druge nacionalnosti, cijela međunarodna zajednica bi od toga napravila propagandu i još jednom proglasile Srbe genocidnim. Ovako, MCK je pokušavao da ubijedi Hrvate da puste Srbe iz logora u Rašćanima, ali oni to nisu prihvatili, i sigurno su imali podršku onih koji su odlučivali o ratu i miru.

O oslobađanju logoraša iz Gimnazije saznao sam ujutro 30. oktobra 1992. godine. Bilo mi je žao što i ja nisam sa njima na slobodi i tada me, prvi put otkako sam zatvoren, uhvatila panika. Plašio sam se zime koja je dolazila – uslovi u podrumu su postajali sve teži, spavao sam u bundi i rukavicama, a ni nekoliko ćebadi nije mi pomoglo da se zagrijem.

Dana 11. novembra 1992. godine pao je i prvi snijeg, nagovještavajući tešku zimu. Obećanja da će se uslovi u zatvoru popraviti ostala su neispunjena.

Dana 25. novembra 1992. godine posjetili su me predstavnici MCK-a. Njihove posjete davale su mi više nade za što skoriju razmjenu ili oslobađanje. Došla je zima i interesovali su se za uslove smještaja. Bila je to posljednja posjeta MCK-a. Tog dana nisam ni pomišljao niti su predstavnici MCK-a davali neke prognoze o mom oslobađanju. Ja sam prilikom te posjete poslao pismo braći u Aranđelovac, i u tom pismu nisam nagovještavao skori izlazak na slobodu.

Dana 28. novembra 1992. godine ponovo sam bio vani da perem vozila. Dan je bio sunčan, ali prohladan. Dok sam prao vozila, vidio sam kod policajca Kife novine „Večernje novosti“ i čuo da nešto čita naglas o razmjeni, pomislio sam da me provocira. Kifo je stavio novine na vreće sa pijeskom i nekud je otišao. Ja sam nekako prišao, sjeo na vreće i krišom pročitao prvu stranu, na kojoj sam ugledao naslov koji je kazivao da će tog dana biti razmijenjena četiri Srbina za četiri Hrvata i da slijedi razmjena 100 Srba i 100 Hrvata. Novine sam gurnuo da padnu između vreća, da ih nekako kasnije, ako bude prilike, uzmem. Kifo je brzo došao i tražio novine, pitao je i mene gdje su, rekao sam da ne znam ni za kakve novine. Pronašao ih je. On je nekog preko toki-vokija obavještavao da se delegacija koja je bila u Rašćanima uputila prema Splitu. Čuo sam kako priča da je Rašćane posjetila delegacija Srba sa popovima i banjalučkim biskupom Komoricom.

Počeo sam maštati da ću, možda, biti jedan od tih 100 Srba koji će biti razmijenjeni iduće nedelje, i ne sluteći da ću biti jedan od četvorice koji će biti razmijenjeni tog dana

MESSAGE CROIX-ROUGE
PORUKA CRVENOG KRSTA
PORUKA CRVENOG KRIŽA

2. EXPEDITEUR / POŠILJALAC / POŠILJALAC

No. CICR 235636

Nom complet (selon l'usage local) / Puno ime i prezime / Puno ime i prezime: KARAN MILAN

Date de naissance / Datum rodjenja / Datum rodjenja: 4.10.1948 Sexe : M / F; Pol : M / Ž; Spol : M / Ž

Nom complet du père / Puno ime i prezime oca / Puno ime i prezime oca: KARAN RADE

Adresse postale complète / Puna poštanska adresa / Puna adresa stanovanja: SAD Code postal / Poštanski broj / Poštanski broj

TOMISLAVGRAD

RAZMENJEN
Has been exchanged on the 28/11/92
Intervret / ICRT Mostar -

Telephone / Telefon / Telefon

3. DESTINATAIRE / PRIMALAC / PRIMATELJ

No. CICR

Nom complet (selon l'usage local) / Puno ime i prezime / Puno ime i prezime: KARAN SAVO i LUKA

Date de naissance / Datum rodjenja / Datum rodjenja: 4.10.1949.g. Sexe : M / F; Pol : M / Ž; Spol : M / Ž

Nom complet du père / Puno ime i prezime oca / Puno ime i prezime oca

Adresse postale complète / Puna poštanska adresa / Puna adresa stanovanja: Ul. Radoja Domanovića 26 Code postal / Poštanski broj / Poštanski broj

ARANĐELOVAC

Telephone / Telefon / Telefon

4. BRAT

COMITE INTERNATIONAL DE LA CROIX-ROUGE
MEĐUNARODNI KOMITET CRVENOG KRSTA

19, av. de la Paix - CH - 1202 GENEVE

2/MCR/Fr. Se. Cr. / 09. 91 / Yu

Posljednje pismo iz zatvora upueno preko MCK Karan Milana

Poslije podne oko 17 časova u ćeliju je došao jedan vojnik koji mislim da je rodom iz Mokronoga, Baković, i rekao mi da izađem i pođem za njim. Penjali smo se uz stepenice, vojnik je nešto ljutito gunđao, razumio sam da protestuje što me puštaju u razmjenu i pričao je da mene ne treba dati u razmjenu bez njihovih deset vojnika. Vidio sam da se radi o nekakvoj razmjeni, ali još ne sluteći da ću ja te večeri biti razmijenjen i slobodan. Ušli smo u jednu kancelariju, gdje je bilo nekoliko vojnika, koji su također komentarisali dogovor o razmjeni. Vojnik koji me je tu doveo rekao je da sačekam dok ne dođe načelnik Letica. Kroz njihove komentare primijetim da se radi o mojoj razmjeni i da nisu zadovoljni postignutim sporazumom, jer su za mene očekivali znatno više Hrvata.

Napokon je došao načelnik SUP-a, koji je prema meni uvijek bio korektan. Letica je rekao da krenem sa njim i pošli smo ka izlazu, izišli iz zgrade i ušli u bijeli „golf“, vlasništvo policajca Ilije Ivanovića, kome je oduzet iako je bio Hrvat.

Ivanović je preživio torturu kao i Srbi, zbog svog aktivnog učešća u hvatanju diverzanata 1972. godine, kao i Kosić. Krenuli smo iz kruga, na izlazu iz dvorišta SUP-a sreli smo dežurnog Bukvića sa još jednim policajcem i načelnik mu je naredio da za mene i policajca Nedu napravi putni nalog za Livno, do vojne policije. Letica me je tad obavijestio da idem u razmjenu. Rekao mi je da me vodi u selo Rašćane da se pozdravim sa porodicom i odmah me vraća u Duvno da me preda policajcima koji će me voditi na razmjenu. Tako me načelnik drugi put vodi u selo pred neku razmjenu.

Dva policajca, oba iz sela Vedašić. Jedan, koji je vozio i bio zadužen za izvršenje zadatka bio je Nedo, a drugom se ne sjećam imena, on mi je rekao da sam ga ja primio da radi u RO „Plastika“. Prošlo je već sedam sati, mrak već odavno pao. Dok smo se vozili prema Livnu, u Prisoju nas je zaustavila policijska patrola i požurivala jer prema dogovoru dosta kasnimo. Došli smo u Livno i vozač je vozio prema SUP-u jer nije znao gdje je vojna policija. Na samoj raskrsnici, gdje je trebalo skrenuti za SUP, ispred nas je stalo jedno vozilo policije i vozač je rekao da krenemo za njim. Tako smo došli do vojne policije. Tu je policajcu koji je vozio iz Duvna naređeno da nastavi prema Čelebiću, u auto je ušao jedan vojni policajac. Napokon je došao taj dan, dočekao sam slobodu. Stigli smo nadomak Čelebića, na putu, nasred polja, prema svjetlima automobila primijetili smo grupu koja nas čeka.

Tu na nekoj zamišljenoj crti razdvajanja, kad sam izišao iz automobila, dočekala me je grupica ljudi. Bio je mrak, gradska svjetla u Livnu su upaljena. Iz Livna smo produžili prema Čelebiću, gdje je predviđena razmjena. Trenutak razmjene bilo je moje drugo rođenje. Razmjeni su prisustvovali pravoslavni pop iz Drvara, katolički biskup Komorica iz Banjaluke, predsjednik komisije za razmjene iz Republike Srpske Jovo Rosić, članovi komisije Dokić Branko i Aleksić sa srpske, a sa hrvatske strane predsjednik opštine Duvno, predsjednik komisije za razmjenu Tokić Mijo i dr Šarac Ivan, kao i još neki ljudi, koje nisam poznavao. U zatvoru sam osjetio šta znači sloboda. Ja ne znam šta je to meni stalno davalo snagu i ubjeđenje da ću preživjeti. Prosto sam imao neki instinkt koji mi je govorio da moram izdržati. Nisam gubio nadu ni u trenucima kada nisam bio siguran ni da li sam živ. Koliko sam puta ponovio stihove Karan Luke Đeđe, koji je sebe hrabrio kad je bio u sličnoj i težoj situaciji, u rukama ustaša u prethodnom ratu, „nema smrti bez suđena dana, makar bio u rukama dušmana“.

Prvo su krenuli u postupak identifikacije. Predsjednik komisije za razmjenu ispred Srba Jovo Rosić počeo je da me ispituje ko sam, kako se zovem, kao i ostale moje generalije, imena članova porodice i rodbine i kad je bio ubijeđen da je identifikacija uspjela, naredili su da se dovedu još trojica Srba koji su u međuvremenu bili identifikovani. Od trojice dovedenih prepoznao sam Ubovića, koji

je takođe prepoznao mene, tako da je identifikacija potvrđena. Dovedena su i četvorica Hrvata koji su bili zarobljeni kod srpskih vlasti, bili su to civili, rukovodioci iz Skender-Vakufa.

Poslije identifikacije i razmjene imao sam priliku da se sretnem sa članovima hrvatske komisije za razmjenu Tokićem i Šarcem. Tokić mi je rekao: „Milane, tako je moralo da bude. Ukoliko budeš u prilici, pomozi da se što više ljudi koji se još vode kao nestali pronađe.“ Ja sam im opet rekao da su precijenili moje mogućnosti i moj uticaj bilo gdje. Ako sam bio tražen za razmjenu, bila je to zasluga mog brata blizanca, koji je pukim slučajem kad je počeo rat bio u Srbiji, a cijela mu porodica ostala.

Bio sam srećan što sam slobodan, ali ta sreća nije bila kompletna, i moje radovanje nije bilo tako kao što je bilo radovanje ostalih razmijenjenih. Jedan od prisutnih Srba koji su bili u komisiji za razmjenu upitao me je: „Karane, ti se mnogo ne raduješ ovom trenutku.“ „Gospodine, jeste sloboda velika, ali cijela moja porodica i brata moga su na drugoj strani i ne mogu da iziđu jer su takođe zatvoreni, zbog toga moja sreća nije kompletna.“

Te noći stigao sam u Banjaluku i prespavao kod Jove Rosića, koji je vodio postupak razmjene ispred srpske komisije za razmjenu. Poslije razmjene stalno sam razmišljao o zatvoru, samici, o torturi koju smo preživjeli i sređivao utiske o svemu onome kroz šta smo prošli.

Uvjerio sam se koliko su niske granice ljudskog preživljavanja i ljudske izdržljivosti. Nemoguće je zamisliti šta sve čovjek može da izdrži i kako se čovjek i njegov organizam brzo prilagođavaju i stvaraju odbrambeni mehanizam. Kako ljudi tako brzo prebole udarce i druga ugnjetavanja i kako se pojedinci tako brzo popravljaju od povreda. Najsporije i najteže se ljudi oporavljaju od stresova i psihičkih problema koji su proizvod straha za sopstveni, kao i život porodice.

U zatvoru sam preko 80% vremena proveo zaključan u samici, stalno sam pokušavao da saznam šta se dešava u zatvoru i van njega, kao i šta se događa sa srpskim narodom. Poslije razmjene nekoliko dana sam bio u Banjaluci, gdje sam razgovarao sa nekoliko ljudi koji su bili zaduženi za razmjene. Upoznao sam ih sa situacijom u Rašćanima i sastavom zarobljenih Srba po polu, starosti i zdravstvenom stanju. Sastao sam se i sa predsjednikom opštine Banjaluka gospodinom Predragom Radićem, sa kojim sam imao kontakt prvih dana rata i koji je najviše učinio da budem razmijenjen i za to angažovao katoličkog biskupa u Banjaluci gospodina Komoricu, koji je na dan moje razmjene boravio u Duvnu i Rašćanima i doprinjeo da uspiju pregovori, a i sam je prisustvovao razmjeni obavljenoj nasred polja kod Čelebića u kasnim večernjim satima, bio je mrak, pa smo se vidjeli pomoću baterijskih lampi.

Nekoliko dana poslije razmjene proveo sam u stanu Mije i Dušanke Bilanović u Banjaluci, koji su pred sam rat zamijenili stan i preselili se iz Duvna u Banjaluku. Imali su sina Sinišu, koji je sa petnaest godina stradao nesrećnim slučajem, igrajući se sa djecom, među igračkama se našla i ručna bomba, koja je eksplodirala i Siniša je

poginuo. I to je jedan od slučajeva na osnovu kojih se može zaključiti da se od sudbine ne može pobjeći. Želja roditelja da sina izvedu iz Duvna i spasu ga opasnosti koja može da mu se desi u slučaju rata. Imao sam nekoliko susreta sa političarima u Banjaluci i bilo je ponuda da se angažujem u Republici Srpskoj. Nisam mogao prihvatiti nikakvu aktivnost jer je moja porodica ostala u logoru u Rašćanima, pa bi je bilo kakav moj angažman ugrozio. Otputovao sam u Aranđelovac, gdje sam sedamdesetih godina počeo praviti kuću i gdje mi se već odselio jedan brat, a drugi se slučajno tamo zatekao početkom rata. I njegova porodica se nalazila u logoru u Rašćanima. U Aranđelovcu sam zajedno sa braćom sedam mjeseci čekao da se naše porodice razmjene i napuste logor i zavičaj. Bilo je mnogo teško – čekati kada će i da li će naših osam najbližih biti oslobođeno iz logora u Rašćanima, gdje smo rođeni, gdje su ustaše iz grada Duvna sve zatvorili u rodno selo, gdje su zatvoreni svi Srbi, žene, djeca i starci.

Od rukovodstva u Banjaluci obaviješten sam da bi se razmjena Srba iz logora sela Rašćana mogla izvršiti oko Vidovdana 1993. godine. Iz Aranđelovca sam krenuo u Banjaluku da dočekam Srbe koji su preko godinu dana proveli u logoru Rašćani.

Dana 29. juna zajedno sa komisijom za razmjenu uputio sam se na dogovoreno mjesto razmjene u selo Čelebić u Livanjskom polju, koje je bilo na granici razdvajanja. U selo Čelebić došli smo oko deset sati. Bio sam mnogo nervozan jer se vozila sa Srbima iz Duvna nisu pojavljivala iz pravca Livna, gdje je ravnica u tom pravcu bila oko pet kilometara, pa su se i vozila mogla primijetiti u toj udaljenosti. Sati su prolazili sporo. Oko 13.00 sati iz pravca Livna pojavili su se kamioni sa bijelim ceradama, znali smo da je to konvoj sa Srbima iz Duvna. Očekivali smo da će konvoj činiti autobusi, ali srpski narod, civili, žene, djeca i starci mogu da se transportuju i teretnim kamionima. Ipak, osjetio sam veliku radost, ali još sam bio u iščekivanju da li su svi članovi moje porodice i svi Srbi iz tog logora u konvoju. Kamioni su prešli zamišljenu liniju razdvajanja i stigli na teritoriju pod srpskom kontrolom. Poslije dolaska na mjesto gdje je trebalo da se izvrši primopredaja zarobljenika, članovi komisije za razmjene su sa spiskovima ušli u kamione i provjeravali da li su svi Srbi, prema dogovoru, dovedeni na mjesto razmjene. I to prebrojavanje i evidentiranje za mene je trajalo dugo. U konvoju su pored nekoliko kamiona bila tri džipa. Pomislio sam da je u tim vozilima osoblje MCK i UNHCR-a. Međutim, iz džipova su počeli da iznose bolesne starce koji nisu mogli da se transportuju kamionima. Napokon se završi i utvrđivanje spiskova i iz kamiona počeše da iskaču djeca i oni koji su mogli bez pomagala da napuste kamione, a potom oni stariji pomoću merdevina i uz pomoć prisutnog naroda koji je došao na doček Srba iz logora Rašćana. Napokon sam ugledao svoju porodicu, djecu, majku, suprugu i snajku. Nikad u životu nisam osjetio veću sreću nego tog trenutka. Kakav paradoks. Napuštaš rodno mjesto, zavičaj, otadžbinu, groblja, rodno polje, radna mjesta, firme, prijatelje, kojih je ipak bilo, bar sam ja tako mislio, a istovremeno osjećaš toliku sreću.

Sve porodice su u zagrljajima, suze radosnice, blješte lica od sreće. Prilazim i starima i bolesnima, koji su na nosilima izneseni i tako na nosilima leže na ledini pored džipova. I oni osjećaju atmosferu sreće, koja će, ipak, kratko trajati. Na jednim nosilima primijetim da leži starac Stojan Vulić, pridjem mu i pitam ga za zdravlje, on me ne prepoznaje, pita me ko sam. Kažem da sam Milan Nevenkin. Stojan me upita: „Milane, jesmo li stigli na našu srpsku teritoriju?“ Odgovorio sam da smo stigli na teritoriju pod srpskom kontrolom. Stojan progovori: „Neka, hvala bogu.“ Ja sam mu rekao da smo došli na slobodu, ali smo napustili našu teritoriju, naše domove, naše grobove. Starac odgovori – neka, ali smo slobodni. To je za mene bilo veliko saznanje i doživljaj kojim se potvrđuje šta znači sloboda.

Iako sam dobro osjetio koliko je bogatstvo biti slobodan, nisam mogao da pretpostavim da će starac od preko 80 godina, koji na nosilima odlazi iz rodnog mjesta koje nikada u životu nije napuštao, biti srećan što je došao na slobodnu teritoriju.

Konvoj je, poslije kraćeg zadržavanja, krenuo prema Sanskom Mostu, gdje je bilo planirano da se privremeno smjestimo u sportsku dvoranu. Oko 250 Srba iz Duvna, svi u jednoj dvorani.

U Sanski Most stižu i Srbi iz logora razmijenjeni prethodne godine, da se pridruže porodicama. Nekoliko dana svi smo smješteni u dvorani. Zajedno sa predstavnicima Sanskog Mosta nas nekoliko muškaraca obilazilo je muslimanska sela, koje su Muslimani ne znam na koji način napustili, vjerovatno su oni imali više sreće da izađu iz svojih domova prije ili tokom prvih dana rata i nisu bili taoci, što je, nažalost, nešto manje bolno od onoga što smo preživjeli mi Srbi iz Duvna.

Evidentirali smo kuće po selima uz rijeku Sanu: Čaplje, Tomina, Kamengrad i druga sela, radi rasporeda Srba iz Duvna. Napravili smo spiskove kuća za dva, tri i više članova porodice. Na osnovu pravila lutrije, po kućama i selima je izvršen raspored porodica koje su odlučile da ostanu da žive u Sanskom Mostu.

Poslije useljavanja Srba iz sportske dvorane u kuće po selima, sljedećeg dana obezbijeđen je autobus za Srbe iz Duvna koji su odlučili da nastave put za Srbiju. Autobus za Beograd bio je pun. Tako sam sa porodicom došao u Aranđelovac, i tu nastavio da živim.

Nakon razmjene i dolaska u kuću koju sam pravio poslije MASPOK-a, od 1973. do 1979. godine, odlučio sam da sve što sam ja preživio i ono što smo mi Srbi u Duvnu preživjeli opišem i zapišem kako bi ostalo zabilježeno kako su i na koji način Srbi iz Duvna, poslije dosta vijekova življenja na prostoru Duvanjskog polja, etnički očišćeni sa tog prostora. To čišćenje traje od početka dvadesetog vijeka i konačno je dovršeno u ovom građanskom ratu na kraju vijeka. Na prostoru Duvanjskog polja više nema Srba. Da bi moji zapisi bili što vjerodostojniji, pored saznanja dobijenih u ćeliji zatvora u Duvnu, koja sam detaljno opisao u svom svjedočenju, nastavio sam da istražujem događanja koja su preživjeli Srbi u logorima Rašćani, Ljubuški, Lora, Zadar, u logorima u Duvnu: Stipanjići, Škola časnih sestara, SUP, Galečić, Eminovo Selo.

U izvještajima MCK-a spominju se još i drugi logori, ali nisam mogao da saznam koji su Srbi u tim logorima zatvarani. Oni koji su bili po raznim logorima u svojim svjedočenjima nisu spominjali neke logore koji su na listi MCK-a. Nastojao sam da saznam i zapišem sve što se moglo saznati o stradanju srpskog naroda na području Duvna i Duvanjskog polja, posebno kako su Srbi etnički očišćeni, koliko ih je preživjelo strašna mučenja, zlostavljanja, koliko ih je nastradalo, kako, od koga, zbog čega i gdje su stradali. Iz svjedočenja ljudi, svjedoka tih događaja u kojima su stradali Srbi iz Duvna, Srbi koji su hapšeni po Hrvatskoj i BiH zatvarani su i mučeni u logorima u Duvnu, Hercegovini i Dalmaciji.

Na osnovu izjava i svjedočenja, hronološki sam opisao sve ono što se srpskom narodu u Duvnu događalo i sve što sam opisao potkrijepio sam izjavama Srba koji su bili svjedoci tih dešavanja.

HRONOLOGIJA RATNIH DEŠAVANjA U DUVNU OD 1992. DO 1993. GODINE

Na osnovu saznanja do kojih sam dolazio u toku rata u zatvoru u SUP-u i na osnovu svjedočenja Srba koji su preživjeli torturu i mučenja u logorima u Duvnu, Hercegovini i Dalmaciji, hronološki ću opisati događanja u Duvnu između 1992. i 1993. godine.

Nakon što su prvog dana rata policija i SIS uhapsili prve Srbe, koji su istog dana pušteni, kako sam već opisao u prvom dijelu svog svjedočenja, i narednih nekoliko dana živjeli smo u strahu u svojim ili u kućama rodbine i prijatelja. Dana 9. aprila počelo je novo hapšenje, ali ovoga puta sa mnogo posledica. Poslije hapšenja i zatvaranja uslijedila su mučenja, zlostavljanja i ubijanja. Hapšenje Srba u Duvnu najavljeno je miniranjem i rušenjem srpske pravoslavne crkve na Mandinoj gradini u selu Rašćanima tog 9. aprila, u večernjim satima, negde oko 20 časova. Tortura nad Srbima otpočela je poslije stradanja hrvatske vojske na kupreškom ratištu, kad je hrvatska vojska doživjela poraz i u panici bježala prema Duvnu i dalje prema Dalmaciji i Hercegovini. Na tom putu bježanja našlo se srpsko selo Rašćani.

Dan 12. april bio je najteži i najkritičniji dan u ratu kako za hrvatsku vojsku, tako i za Srbe u Duvnu, a posebno one koji su se zatekli u selu Rašćani. Situacija u Rašćanima tog 12. aprila 1992. godine bila je teška. Vojska je bježala sa Kupresa, poput stampeda, prema jugu Duvanjskog polja. Neke jedinice u povlačenju krenule su prema srpskom selu Rašćani da izvrše „čišćenje“ sela. U vojnoj terminologiji poznato je šta to znači. Jedinice hrvatske vojske bile su pune gnjeva i mržnje zbog poraza i mnogo žrtava koje su tog dana imale na kupreškom frontu. U tako naelektrisanoj atmosferi desio se u najmanju ruku incident, u kojem, na sreću, nije bilo žrtava. Jovo Važić, koji je radio u prodavnici u Mandinu Selu, bacio je ispred prodavnice bombu na policiju koja je došla da izvrši pretres objekta, pa je to još više uzburkalo atmosferu i dalo povoda da najekstremniji dio vojske počini zločin nad srpskim narodom u selu Rašćani.

Među vojnicima koji su u borbenom rasporedu ulazili u selo dosta ih je bilo u crnim ustaškim uniformama. Među vojnicima koji su najpre opkolili, a potom upadali u selo sa svih strana tako da niko nije mogao da napusti mesto prepoznat je komandir policije Ilija Jakić. Bio je to najkritičniji, a malo je falilo da bude i najtužniji dan za Rašćane u njegovoj dugoj istoriji.

Kad je policija pretresajući objekat naredila Jovi Važiću da iziđe van, najvjerovatnije je da je Jovo pomislio da ga vode da ga ubiju, pa je kad su ga izveli pred prodavnicu, iz džepa izvadio ručnu bombu i uspio da izvuče osigurač. Srećom, to su na vrijeme primijetili policajci, koji su se bacili na zemlju i rafalima pokosili Jovu, a bomba je eksplodirala u njegovoj ruci. Nije poginuo niko od policajaca, jedan je samo povrijeđen, a Jovo je poginuo. Tako je Jovo Đure Važić, rođen 1935. godine u Rašćanima, ubijen 12. aprila 1992. godine. Bio je prva srpska žrtva u Duvnu. Kasnije se saznalo da je razlog što je policija došla da izvrši pretres objekta to što je neko osmatrao sve objekte u selu u kojima su živjeli Srbi i sigurno je primijetio da se na krovu objekta u kojem je prodavnica pomjera crijep, pa je policija došla da provjeri dojavu. Od Jove su tražili da iziđe iz prodavnice da bi pregledali prostorije i tavan. Na tavanu su stvarno bila sakrivena dva momka Srbina, koji nisu imali nikakvo oružje. Pomjerili su crijep da bi imali malo svjetla, da ne budu u mraku. Jovan je znao da se oni nalaze na tavanu. Prije rata i prvih dana rata bio je mnogo uznemiren i uplašen i njegovi postupci često nisu bili razumni. Stalno je pričao da ustašama neće u ruke.

Hrvate je onakav Jovin postupak, u uslovima totalnog poraza na frontu, sa mnogo žrtava, još više iziritirao. Takav potez bio je nerazuman, njime je Jova život Srba u selu doveo u još veću opasnost, koja i bez tog čina nije bila mala. Bili su ugroženi svi Srbi, ne samo u Rašćanima već i u ostalim selima i u Duvnu. Za Jovin postupak čuli su vojnici koji su već bili nadomak Rašćana, pa je to još više stvorilo bijes kod hrvatskog rukovodstva i vojske, što je još više ugrozilo Srbe, jer je vojska krenula na Rašćane kao podivljala zvijer.

Gradom se pronijela vijest da je u toku akcija „čišćenja“ sela Rašćana. Akciju čišćenja vojska je počela opkoljavanjem sela sa svih strana. Vojnici su iskakali iz kamiona u borbenom rasporedu, dva po dva vojnika iskakala su iz vozila na svakih pedeset metara, razvijali su se u strelce, tražili zaklon kao da se u selu nalazi formacija neprijateljske vojske. Pucali su iz raznog oružja, palili štale i neke kuće, sa svih strana video se dim, goreli su stogovi sijena, pljačkana je imovina i vršen teror nad ljudima.

Nemoguće je riječima opisati sliku užasa, selo gori, gore štale, sijeno, neke kuće gore ili dogorijevaju. Plač i vriska žena, plač djece, naricanje uznemirenih ljudi, krave riču, ovce bleje, u selu se čuje pucnjava, ti razni tonovi daju stravičnu atmosferu. Mnogi su se toga dana sjetili filma „Kozara“, to je bila prava Kozara, ali ne na filmu.

Jedino što su mogli da urade hrvatski vojnici za poraz na Kupresu bilo je da sav svoj bijes iskale nad civilnim srpskim stanovništvom u Duvnu. U Rašćanima se u tom

trenutku nalazilo oko 70 stanovnika, među kojima je bilo samo 13 sposobnih, ali nenaoružanih muškaraca i oko 60 žena, djece i starih ljudi.

Pucalo se iz automatskog oružja rafalnom paljbom. Narod je bježao i sakrivao se u šipražju iza kamenja iznad sela, ne znajući šta da radi, djeca i žene su plakali, vrištali, gori stoka u štalama, riče, psi laju, salonitni krovovi na štalama pucali su od temperature, kao da iz štala neko pušta rafalnu paljbu.

Veći dio razjarenih hrvatskih vojnika bio je u ustaškim uniformama i sa ustaškim simbolima, što je kod Srba stvorilo još veći strah. Vojska viče, galami, psuje i razbija prozore i vrata, puca. Situacija je bila užasna i stravična.

Kad su hrvatski vojnici ušli dublje u selo, prestali su da pale kuće, ali su počeli da pljačkaju. Selo je sa svih strana bilo opkoljeno hrvatskim vojnicima. Najviše je bio ugrožen zapadni dio sela jer je vojska pristizala od Tomislavgrada. Svi su počeli da bježe na drugu stranu sela, prema Mandinu Selu, ali su usred sela zaustavljeni i postrojavani u vrstu, što je nametalo zaključak da će biti streljani. Hvatali su veliko i malo, djedove i bake, sve što se kretalo u Rašćanima, iz kuća su istjerali i starice koje su imale preko 80 godina, nastojali su da pokupe sve, da preživjelih svjedoka u selu ne ostane.

U tom stroju za streljanje bilo je sve više i više Srba. Bili su i moja supruga i dvoje djece, majka, snajka, tri bratova sina, sve djeca između devet i šesnaest godina. Moja ćerka Vanja imala je nepunih devet godina, prema svjedočenjima prisutnih, dijete se otrglo majci i podignutih ruku krenulo prema vojniku koji je imao navučenu fantomku i držao pušku nagotovs. Dijete je kroz plač počelo da viče: „Čiko, nemojte nas ubiti, nismo mi krivi, nemojte ni moju mamu i brata da ubijete, nemojte nikoga.“ Majka je pokušavala da joj začepi usta dlanovima, ali se ona otimala. Kad je vidio dijete da plače i ide prema njemu, vojnik je spustio pušku i dozvolio majci da uzme djevojčicu. Poslije tog događaja, vojnik kao da je odustao od namjere da puca u postrojeni narod.

U drugim dijelovima sela, prema istoku, u Važićima, vojska je takođe upadala sa svih strana. Iz kuća su istjerani svi muškarci, žene i djeca i svi su postrojavani usred dijela sela Važića. Svi koje su uspjeli pohvatati i skupiti na jedno mjesto shvatili su da se postrojavaju radi streljanja. Nekoliko ljudi uspjelo je da se sakrije po brdima i štalama. Narod u stroju samo iščekuje kad će početi najgore.

Vrijeme kao da je stalo, narod čeka najgore, ono što se Srbima dešavalo i u prošlom ratu. Odjednom, kao da tenzije među vojnicima i ustašama (koji su bili u crnim uniformama) padaju, stanje se smiruje i svi spustiše puške, stigla je neka komanda da se „čišćenje“ obustavi. U selo je bijelim „golfom“ stigao jedan od zapovjednika, imao je bijele uprtače i opasač, vjerovatno iz vojne policije. Stigao je u posljednjim trenucima, sekunde su odlučivale, egzekucija samo što nije izvršena. Šta

je bio razlog takvog obrta, teško je utvrditi. Prema mojoj procjeni, razlog je bio taj što se srpska vojska zaustavila iznad Šuice i nije se dalje kretala prema Duvnu i Duvanjskom polju. Možda su postojali i drugi razlozi za zaustavljanje akcije hrvatske vojske u Rašćanima.

Terorisanje civilnog srpskog stanovništva od strane hrvatske vojske poslije tog najkritičnijeg dana nije završeno. Svakodnevno su hrvatski vojnici u različitim vojnim uniformama, a mnogi među njima i sa ustaškim simbolima i u crnim košuljama, upadali u srpske kuće, pljačkali ih i pretresali, tražeći ostatke pokretne imovine. Pod izgovorom traženja navodnog oružja, odnosili su sve što je vrijedilo. Njihovi upadi i pljačke posebno su učestali u maju, kad su počeli da odvode stoku, a naročito jagnjad koja je prispjela za klanje. Za vrijeme haranja po selu, muškarci su se krili po šupama, grmlju, štalama i visokoj travi, kako je ko gdje stigao.

I pored ratnih uslova i stanja u kom se selo nalazilo, ovce, kojih je bilo dosta, morale su da se puštaju u pašu. Izgonile su se u brdo iznad sela, da se kreću po obroncima planine Ljubuše.

Karan Bože Milan (1937–1992)

Dana 14. aprila Karan Bože Milan bio je taj koji je išao kao čoban za ovcama. Žene su Milanu govorile da ne ide, već da tog dana za ovcama krene neka od žena. Milan nije htio da posluša savjet. U popodnevnim satima ovce su same sišle iz brda u polje, a pored njih nije bilo Milana. Milan se nikad nije vratio od ovaca, a njegova smrt je do danas misteriozna. On je bio druga žrtva u ratu, nestao je u planini Ljubuši. Na dan njegovog nestanka hrvatska vojska se u velikom broju kretala ispod i iznad sela. Prema nekoj priči, koju je kazivao Hrvat Kovačević Mile Milac, Milanovo tijelo je pronađeno u planini Vran, visilo je o drvetu. Hrvati su tijelo skinuli sa drveta i dovezli i sahranjeno je na groblju u Duvnu. Ta verzija Milanove smrti nije dokazana i utvrđena.

Milan je rođen 1937. godine u Rašćanima, gdje je i živio zajedno sa ženom i četvoro maloljetne djece: tri ćerke od 13 do 16 godina i sin od 10 godina.

Milanovi posmrtni ostaci razmijenjeni su 15 godina poslije rata i sahranjeni na groblju u Banjaluci. Od dana njegovog nestanka, hrvatski vojnici su redovno upadali u selo, maltretirali Srbe i pljačkali ono što nisu odnijeli tokom prethodnih „posjeta“. Isto to dešavalo se i u ostalim selima u opštini Tomislavgrad u kojima su Srbi bili u manjini, i to u Lipi, Oplećanima, Srđanima, Kongori, Eminovu Selu, i gradu Duvnu i selu Baljci gdje su imali apsolutnu većinu, preko 95% stanovništva.

Od dana rušenja crkve na Mandinoj gradini, hapšenje i zatvaranje Srba postali su svakodnevica. Poslije bi uslijedili mučenje, ispitivanje, kako su govorili hrvatski vojnici „obrada“, a nakon toga zarobljenici su prebacivani iz zatvora u SUP-u u druge za Srbe otvorene logore.

Prvi Srbi koji su prošli „obradu“ u zatvoru u SUP-u 13. aprila prebačeni su u Split i zatvoreni u logor Lora, gdje su mučeni cijeli dan i u večernjim satima. To su bili Majkić Milan, Majkić Rade, Zečević Milenka, Bošnjak Mijo i Milisav Radovan, Savić Miroslav Mips, Karan Božo Dečo, Velimir Nenad i Važić Pero. Poslije stravičnih mučenja u Lori prebačeni su u zatvor u vojnu kasarnu u Zadru. U kasarni su ostali između 15 i 18 dana. Tukli su ih svakog dana. Jedini dan kad nisu tučeni bio je katolički Uskrs. Srbi su u kasarni čekali najavljenu razmjenu za zarobljene hrvatske vojnike na ratištu u Kupreškom polju. Da bi ih razmijenili za vojnike, obukli su ih u oficirske i vojne uniforme JNA. U grupi za razmjenu sa njima su bili Srbi iz Kupresa, Čapljine, Mostara, Bugojna...

Vojne vlasti JNA nisu nasjele na podvalu Hrvata i nisu prihvatile da vojne zarobljenike razmjene za srpske civile, pa razmjena nije uspjela. Poslije neuspjele razmjene Srbi su vraćeni kamionom ponovo u Duvno i zatvoreni u selo Stipanjići u podrum jedne kuće u izgradnji, kojoj je izbetonirana samo ploča iznad podruma u koji su ih zatvorili, sa otvorom za stepenište. Podrumski otvori bili su zakovani daskama, a pod nije bio izbetoniran, pod nogama je bila utabana zemlja. Iz podruma na ploču izlazilo se unutarnjim stepenicama. Do te kuće se stizalo tako što se negdje usred sela skretalo lijevo prema polju makadamskim putem. U tom podrumu bilo je mnogo vlage i prljavštine. U njemu je bilo zatvoreno preko 30 ljudi. Navedeni logor u Stipanjićima postojao je vjerovatno od samog početka rata jer je u njemu bilo dosta vojnika Srba zarobljenih na kupreškom ratištu, a neki su, kako su Srbi saznali, zarobljeni kao civili ili vojnici na ulicama Mostara i drugih mjesta po Hercegovini.

Uslovi u podrumu u Stipanjićima bili su užasni, ishrana slaba, davali su samo malo hljeba i malo vode. O uslovima i životu u logoru „podrum“ u Stipanjićima najbolje su ispričali preživjeli logoraši u svojim svjedočenjima. Bilo je Hrvata koji su poznavali Srbe iz Duvna, kao što je Zlatko Jerkić iz Stipanjića i još neki, znali su da u tom podrumu ima Srba iz Duvna. Neki su vojnici i čuvari često ulazili u podrum i tukli i maltretirali zatvorene Srbe, čak su neke žene iz sela dolazile sa nekim motkama da se i one isprobaju u tom „zanatu“. Srbi iz Duvna su 1. maja prebačeni iz podruma u Stipanjićima u logor Gimnazija u Duvnu (Tomislavgrad), a u podrumu su ostali Srbi iz drugih mjesta.

Poslije svih događaja prvih desetak dana rata, jedan broj Srba odlučio je da oproba sreću i pokuša da se preko planine Ljubuše prebaci do sela Ravnog u kupreškoj opštini, baš preko planine kako smo prije rata planirali da se u slučaju ugroženosti od ratnih dejstava izvučemo iz opasne zone. Ta mogućnost učinila se realnom, zbog toga što su Srbi oslobodili Kuprešku visoravan, a Hrvati u panici napustili položaje koje su držali prvih dana rata.

Dana 17. aprila 1992. godine na put preko Ljubuše, prema planini Ravašnici i selu Ravnom, krenuli su iz sela Rašćana: Pavlica Lazo, Pavlica Milenko, Pavlica Jela, Važić Miroslav Šeki, Važić Smiljana Milisavka, Zečević Branko, Važić Vlado, Stanišić Mijo Račuć, Stanišić Goran, Stanišić Mila, Karan Milana Slobodan i Stanišić Jove Mijo, dok su drugi, koji su bili u selu, smatrali da je mnogo rizično, a neki nisu mogli da krenu sa nejakom djecom i starcima preko planine jer je tog dana počeo da pada snijeg, pa su ostali u selu da žive u logoru u velikoj neizvjesnosti.

Hrvatski vojnici patrolirali su iznad sela Rašćani, pa je prije polaska trebalo dobro osmotriti kretanje patrole da bi se moglo nezapaženo izići iz sela. Tih dana temperatura se spustila dosta nisko, padala je kiša, prelazeći u susnežicu, bilo je hladno, a na planini je padao snijeg. Ipak, 12 Srba uspjelo je da pređe taj neizvjestan i opasan put. Pored straha da ne naiđu na hrvatsku vojsku, snijeg i vejavica koja je smanjivala vidljivost na svega nekoliko metara bili su velika opasnost za putnike koji su se nadali slobodi. Stigli su u zoru u selo Mušić, dočekali su ih srpski borci koji su bili na straži. Izbjegli Srbi prvi su donijeli vijesti o Srbima u Tomislavgradu i okolini.

Poslije hapšenja Srba, muškaraca od 18 do 60 godina, i njihovog zatvaranja po logorima, počeo je drugi dio plana, a to je etničko čišćenje Srba iz Duvna. Srbi se nasilno izbacuju iz stanova i kuća i zatvaraju u logore.

Srbi u Eminovu Selu od samog početka rata bili su najugroženiji. U tom selu bili su stacionirani najzloglasniji vojnici, takozvani Vukovarci. Srbi u Eminovu Selu preživljavali su najveću torturu, strah i zlostavljanje od prvog dana rata. U Eminovom Selu rat je zatekao 53 Srba, dvoje je pokušalo da izbjegne na početku i u tom pokušaju su uhapšeni i završili u logorima, bili su prvi na meti hrvatske vojske, ustaša i drugih paravojnih formacija.

U Eminovu Selu, nekoliko dana prije početka rata smještena je jedna jedinica Hrvatskih oružanih snaga (HOS) i ostalih hrvatskih vojnih formacija, koje su stigle iz različitih mjesta Republike Hrvatske i Zapadne Hercegovine.

Glavni zapovjednik HOS-a i „Vukovaraca“, stacioniranih u Eminovu Selu, bio je Hrvat iz tog sela Krišto (Kreše) Nikola zvani Krešić. Bila je to jedinica nad kojom niko nije imao komandu izuzev njega. Ta jedinica je, prema izjavama svjedoka, na području opštine Tomislavgrad počinila najveće zločine za vreme rata.

Odmah na početku formirala je zatvor u garaži Krišto Ivana Kajice, koja se nalazila pored Krešićeve kuće. Garaža je služila za zatvaranje, mučenje i ubijanje Srba.

Najvjerovatnije je da su vojnici kojima je komandovao Krešić imali pod kontrolom još neke privatne zatvore u Šuici i Galečiću, a sumnja se i da su u tim zatvorima stradali mnogi Srbi koji su tu dovođeni iz Hrvatske, BiH i koji su se zatekli u prevozu koji je išao preko Duvna.

Vojnici su maltretirali i terorisali manjinsko srpsko stanovništvo u Eminovu Selu, pretresali su stanove, kuće, štale i pomoćne prostorije i pljačkali sve vrijedno na šta bi naišli.

EMINOVO SELO – LOGOR U KUĆI RADOVANA MILISAVA

Na osnovu svjedočenja Srba koje je rat zatekao u Eminovu Selu, opisaću dešavanja u vezi sa zatvaranjem i mučenjem srpskog stanovništva u tom selu.

Dana 21. aprila 1992. godine Hrvati su 50 Srba, od 54 koliko ih se u tom trenutku nalazilo u Eminovu Selu, zatvorili u kuću Milisav Radovana, koji je već bio sa suprugom u logorima. Nisu zatvorili dvije starije žene i Marić Stanu, koja se porodila u Livnu 9. aprila (pet dana poslije početka rata) i rodila ćerku Teodoru. Šestoro Srba iz Eminova Sela uspjelo je da prije torture u selu, prvog dana rata, pobjegne iz sela. Pobjegli su Milisav Radovan i njegova Supruga Nada i Savić Miroslav. Njihov bijeg nije uspio, uhvaćeni su u planini na putu za Glamoč i preko Livna dovedeni u Duvno u zatvor. Iz sela je otišla Savić Jelka sa ćerkom i dvoje djece svog djevera Pere. Otišli su do Hrvatske, nisu mogli da pređu granicu i vratili su se u Imotski, gdje je živjela sestra njenog muža. Jelka je bila trudna i u Imotskom se porodila 6. juna 1992. godine, rodila je ćerku Vanju. Krajem septembra iz Imotskog je dovedena u Rašćane sa četvoro djece, od kojih je jedno bilo beba.

Srbi su u Radovanovoj kući bili zatvoreni u jednu sobu, a zatim su izveli sedam mlađih ljudi u drugu sobu, gdje su ih mučili. U Radovanovoj kući su pronašli vreću soli i zatvorenim Srbima naredili da moraju da pojedu po kilogram soli. Poslije nasilnog gutanja soli ustaše im nisu dale da piju vodu. Nakon tog iživljavanja prešli su na druge vrste mučenja. Jednog po jednog su odvodili u podrum i tukli. Maltretiranje je nastavljeno sa strujom, što je bio specijalan način mučenja Srba. To sa strujom je postalo glavna disciplina, koju su primijenili na većinu muškaraca. Mučenje je izvođeno tako što su žice-provodnici koje su bile povezane sa induktorskim telefonom priključivane na ruke ili druge dijelove tijela, a zatim su ustaše vrtele ručicu induktorskog telefona koji je proizvodio struju do 110 volti, što je zavisilo od brzine okretanja induktora. Kad su ljudi stavljani pod napon, dobijali su elektrošokove i čuli su se jauci i krici koji su odjekivali prostorijama gdje je bilo mučenje.

Dana 22. aprila 1992. godine oko kuće Milisav Radovana zatvoreni Srbi čuli su pucnjavu i kroz roletne koje su bile na prozoru vidjeli kako grupa hrvatskih vojnika u crnim vojničkim uniformama, sa ustaškim znakovima, prilazi kući u kojoj su bili zatvoreni. Ustaše su upale u prostoriju gdje su bili izdvojeni mlađi ljudi i počele da ih tuku.

Među mučiteljima, kako su izjavili Milisav Zora, Gligorić Sava i Gligorić Momčilo, prepoznali su Krišto Ivana zvanog Dugonjče iz sela Stipanjića. On je bio na skoro svakom mjestu gde su Srbi mučeni, kao da je on sam birao i određivao kad, gdje i koga treba mučiti.

Ustaše su iz kuće izveli Gorana Milisava i odveli ga u podrum. Ima izjava u kojima se navodi da je Goran izveden da iz podruma donese još soli, možda su ga odveli i na mučenje, ali poslije par minuta čula se vika, galama, a potom i pucnjava, odjeknuo je rafal iz automatske puške. Poslije pucnjave Hrvati su iz sobe izveli

četvoricu Srba i naredili im da zakopaju Goranovo tijelo. Goran je bio treća žrtva ustaškog terora nad Srbima u Duvnu u tom ratu. Njegovo tijelo bilo je udaljeno oko 100 metara od kuće, međutim, pošto je ispred vrata kuće Radovana Milisava bilo mnogo krvi, nije isključeno da je Goran ubijen pred samom kućom, a njegovo tijelo je vjerovatno odneseno malo dalje da bi mogli reći da je pokušao da pobjegne. Hrvati nisu dozvolili da se Goranovo tijelo zakopa na groblju, koje je od kuće udaljeno oko 300 metara, već su naredili da se zakopa u bašti pored kuće u kojoj su Srbi bili zatvoreni.

Među četvoricom Srba koji su zakopali Gorana bili su Gligorić Momčilo, Savić Pero, Savić Ilija i Gligorić Zdravko. Oni su iskopali raku i sahranili ga. Svi Srbi koji su bili zatvoreni u selu saznali su za Goranovo ubistvo, ali niko nije imao snage da to saopšti njegovim roditeljima, koji su bili u istoj kući.

Goran (Nikola) Milisav, rođen 1959. godine u Eminovu Selu. Do rata je živio u hrvatskom selu Mesihovini, gdje mu je otac bio šumar. Početkom rata u Bosni i Hercegovini, u aprilu 1992. godine, sa roditeljima je protjeran u Eminovo Selo, gdje su rođeni i u kojem su imali porodičnu kuću.

U kući Milisav Radovana Srbi iz Eminovog Sela bili su zatvoreni tri dana, s tim što je svaki dan, uz pratnju hrvatskih vojnika, neko iz svake kuće morao ići da nahrani stoku koju još niko nije ukrao. Neke žene su to iskoristile da uđu u kuću da se presvuku i uzmu nešto hrane.

ETNIČKO ČIŠĆENjE EMINOVA SELA

Prema posljednjem popisu stanovništva, iz 1991. godine, u Eminovu Selu je bilo 70 Srba i činili su 10,39% stanovništva sela. Početkom rata u selu je živjeo 81 Srbin. Prije početka rata izbjeglo je 22, a u toku ratu dvoje. Rat je u selu zatekao 54 Srba.

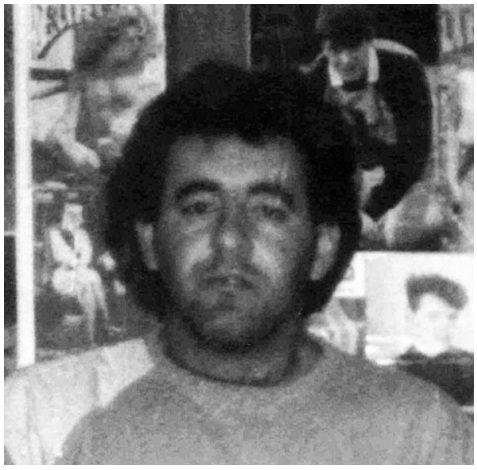

Milisav Nikole Goran (1959–1992)

Dana 24. aprila 1992, poslije mučenja i ubijanja u zatvoru u kući Milisav Radovana, 52 Srba iz Eminova Sela kombijem je prebačeno u logor za Srbe koji je formiran u zgradi Gimnazije. Marić Stana i njena beba Teodora prebačene su tad u Rašćane. Tog dana selo je definitivno etnički očišćeno od Srba.

Eminovo Selo bilo je među prvim mjestima u BiH u kom je izvršeno etničko čišćenje u građanskom ratu od 1992. do 1995. godine. U logoru u zgradi Gimnazije Srbi iz Eminova Sela zatekli su Crnogorce koji su zarobljeni na ulicama Mostara. Sa njima su jedno vrijeme bili zatvoreni Andrijašević Miroslav Mile i Bosnić Drago.

Poslije etničkog čišćenja Srba iz Eminovog Sela, imovina je potpuno opljačkana, a srpske kuće su većinom spaljene, minirane i bagerima poravnate. U logoru zgrade Gimnazije Srbi iz Eminova Sela zatvoreni su u jednu učionicu. U njoj su bili nepodnošljivi životni uslovi. Na jednom mjestu, u jednoj prostoriji djeca, starci koji su prešli 90 godina, žene i muškarci, omladina. Početkom juna 1992. godine, žene, djeca i starci iz logora u Gimnaziji prebačeni su u logor u selo Rašćani.

SVJEDOČENjE VLADE SAVIĆA IZ EMINOVA SELA O RATU 1992–1995.

Eminovo Selo, 1992/Budva, 18. decembar 2011.

„Početkom aprila mjeseca 1992. godine po izbijanju rata u BiH u Duvnu je otpočelo privođenje Srba koji su se tog dana (4. aprila) zatekli na radnim mjestima. Sticajem okolnosti taj dan sam izbjegao hapšenje, tj. privođenje od strane HVO-a. Otišao sam kući u Eminovo Selo, pokušao sam da se nekako domognem većih centara gdje je srpski narod bio većinski kako bih pobjegao iz ustaškog legla, ali posle izvjesnog vremena shvatio sam da je to nemoguće jer je sve bilo blokirano.

Dakle, mi iz Eminova Sela od 4. aprila 1992. godine pa do 21. aprila 1992. bili smo faktički u kućnom pritvoru, nismo mogli van svojih zaseoka (Brdo i Gaj), u kojima su živjeli svi Srbi iz Eminova sela, nas nekolicina, a mislim da nas je bilo negdje oko 39, što starih što djece, a bila je i jedna beba, tek rođena, koja je imala 10 dana, i nas nekoliko radno sposobnih muškaraca.

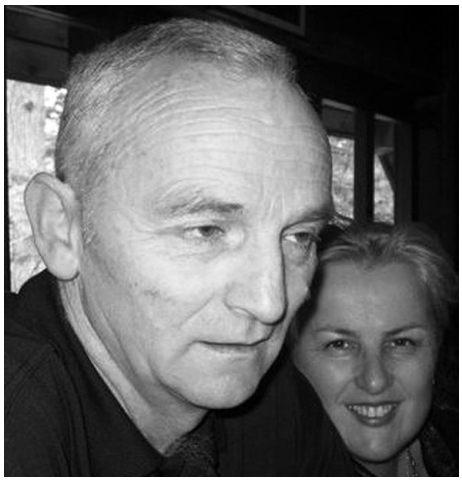

Savić Nikole Vladimir (1957)

Tog kobnog dana, 21. aprila 1992. godine, nas Srbe iz Eminova Sela u ranim popodnevnim časovima neko od djece je obavijestio da moramo svi da se sakupimo u kući Radovana Milisava radi nekog dogovora, tako da smo u roku od pola sata svi bili na odredištu. Kada sam čuo vijest da se sakupljamo, kroz mene je prostrujala neka jeza, znao sam da s nama nešto neće biti dobro, u tom momentu kroz moju glavu je prošla misao kako je tako isto bilo i za vrijeme Drugog svjetskog rata, tokom kog su Srbe na isti način sakupljali radi nekog dogovora, pa su završili kako su završili, pričali su stari ljudi. Tih dana u Radovanovoj kući bio je pakao, upaljena svijetla, spuštene roletne, prozivka i razvrstavanje po sobama, tako da smo mi mlađi sposobni ljudi, nas šest – ja, Pero i Ilija Savić, Momčilo

i Zdravko Gligorić i Goran Milisav – bili smješteni u jednu prostoriju, u drugoj su bili žene i djeca, a u trećoj stariji ljudi.

Za ta četiri dana imali smo stražare koji su nas čuvali 24 sata, a to su bili ustaše koji su bili na vukovarskom ratištu, pa kad je Vukovar pao, Nikola Krišto (Krešić) ih je dopremio u BiH, tačnije u Eminovo Selo, u Krište, gdje su po kućama bili raspoređeni ljudi koji su radili u Njemačkoj, pa su im kuće bile slobodne. U međuvremenu su upadali razni likovi, koji su se nad nama iživljavali na razne načine, jednog dana su nas odvodili u podrum Radovanove kuće, gdje su nas maltretirali, priključivali nam struju, po Bori Gligoriću su skakali sa stola itd. Taj dan su nam donijeli jednu poveću zdjelu punu soli i naredili nam da uzmemo u šaku i da jedemo, pritom nam je zaprijećeno da je moramo pojesti, a ko je ne pojede, dobiće metak u čelo. Morali smo to da jedemo, a nisu nam dali da pijemo vode, možete misliti kako je to užasno, posljedice toga da vam ne pričam, bolovi u stomaku, grčevi, proljev itd.

Prije toga odveli su Gorana Milisava iz sobe u podrum ispod kuće njegovog strica Radovana i nakon izvjesnog vremena začula se rafalna paljba iz automata, nismo znali o čemu se radi jer je to bila ustaljena praksa kako bi nas što više uplašili, tih dana stalno su pucali po selu i ubijali mačke, pse, kokoške, sve ono što se kretalo, a bilo je srpsko.

U četvrtak 23. aprila 1992. godine u našu prostoriju upao je jedan ustaša po nadimku Zec, koji je u Vukovaru klao Srbe, a od dječijih prstića pravio ogrlicu, samo nas je sa vrata pogledao i rekao: 'Vi znate šta je sutra (Veliki petak), doći ću da vam čestitam Veliki petak i da znate da ću vam praviti 'kolumbijske mašne'.' U tom momentu kad je on to nama govorio nisam se mnogo uplašio jer tad nisam ni znao šta to znači. Tek posle izvjesnog vremena, kad su oni otišli, prišao sam Peri i pitao ga šta mu to znači. On mi je rekao da je to prerezivanje vrata i izvlačenje jezika kroz vrat, da je to kolumbijska mašna. Posle toga osjećao sam se grozno i razmišljao sam jedino o tome da je preostao samo još jedan dan do tog čina. To isto veče oko 22 časa došli su neki nama nepoznati likovi, naravno obučeni u maskirne uniforme, na kapama oznake U i naredili nama petorici preostalima u toj sobi, jer su Gorana taj dan u onoj pucnjavi ubili ispod kuće u Gaju, da se spremimo jer nas vode na neko drugo mjesto. Neko od naših je upitao treba li nam nešto da nosimo, a jedan od njih je odgovorio: 'Neće vam biti potrebno ništa', što znači da smo bili planirani za likvidaciju. Dok smo se mi tako spremali i obuvali za polazak u nepoznato, došla je smjena stražara koji su nas čuvali, a jedan između njih nas je upitao kuda se spremate. Mi smo slegli ramenima i tiho smo rekli da nas ovi vojnici negdje vode. Ovaj se obratio jednom od njih i upitao: 'Kuda mi vodite moje zarobljenike', a ovaj mu odgovori da nas vodi na neko drugo mjesto. Prepirka između njih je bila malo duža, pa mu je ovaj naš čuvar na kraju rekao da nas on ne da nikome bez odobrenja Kape, koji se nalazi u Krešićevoj kući u Krištama, pa neka se obrati njemu i ako on

dozvoli, on će nas tek tada njemu predati. Pa su ovi odmah otišli u Krešićevu kuću da potraže Kapu i da im on odobri da nas ovi negdje vode. Sreća naša što u tom momentu nije bilo Kape, tako da su se oni vratili u Radovanovu kuću i ponovo pokušali da nas vode, ali ovaj je bio uporan da nas ne da bez odobrenja viših instanci.

Ta noć je prošla veoma teško, jer od nas niko nije mogao ni oka da sklopi. Ta noć je bila vječna. Osvanuo je petak (Veliki petak) 24. april 1992, za nas vjerovatno i presudni dan, a za nas Eminovčane ispostaviće se da je bio važan i značajan dan, jer poslije podne došla su neka kombi vozila, a vidjeli smo da su to bila vozila Crvenog krsta, koja su nas iz nekoliko puta prebacila u Duvno u zgradu Gimnazije. Ušli smo u jednu od učionica na spratu i sjeli u klupe. Pored mene u zadnju sjeo je i Pero, naslonili smo se na klupu podbočenim rukama i on mi je tiho pričao, rekao mi je: 'Vlado, u slučaju da ja ne preživim, hoću i ti da znaš, onaj dan kad smo izvedeni iz sobe Radovanove kuće, ja, Momo i Zdravko, kad su nas povele ustaše i kada smo se vratili ponovo u sobu, vama su rekli da su nas vodili da tražimo oružje, ali sada da znaš da smo tada išli da sahranimo Gorana. Sahranili smo ga ispod Radovanove kuće pored međe u njegovoj njivi, da znaš i ti gdje je to mjesto, u slučaju da neko od nas ne preživi, pa da nas zna što više.' Ispričao mi je i rekao mi da mu je to bio najteži dan u životu, jer su njih trojica posle iskopane rake donjeli ubijenog Gorana i tu ga sahranili bez ikakvog obilježja, a glave nisu smjeli da isprave jer su njih nekoliko stajali iznad sa uperenim automatima i zaprijetili im da ako ikome kažu šta su radili, da će ih sve poubijati kao zečeve.

Ja i Ilija smo taj momenat kad su oni to radili ostali u sobi, jer se nismo dobro osjećali. Imali smo jake grčeve u stomaku i proljev. Ilija je pojeo duplu dozu soli jer je uz dozvolu stražara pojeo i Perin preostali dio koji on nije mogao da pojede.

Sva ta dešavanja u Radovanovoj kući neću nikada zaboraviti, pored ovoga što sam napisao, događale su se i druge strašne stvari u našem naselju, kao na primjer, stražari koji su nas čuvali, puštali su žene i starije ljude kućama da nahrane stoku. Pa mi je otac pričao kad su ga pustili da nahrani i napoji krave šta je sve vidio po našem komšiluku i u našoj kući. Tako dok su ustaše nad nama teror vršile u Radovanovoj kući, dotle su komšije ulazile u naše kuće i kupile sve vrijedne stvari. Otac je u tom momentu bio zaprepašćen jer su nam domovi bili svi opustošeni, krave su bile nožem izbodene po butinama, mačke, psi i kokoške mrtvi su ležali, pobijeni iz automata itd. Pucali su tih dana u našem naselju i ubijali sve srpsko što se kretalo, a time su davali do znanja da ni nama neće biti lako, kao što se kasnije i ispostavilo.

Samim prebacivanjem iz Radovanove kuće u duvanjsku gimnaziju bilo nam je ipak malo lakše, jer smo bili spašeni tih svakodnevnih upada raznih vojnika u kuću i maltretiranja, a i nismo dočekali Zeca, koji nam je prijetio, što bi vjerovatno i učinio. Da pričam o logoru Gimnazija u Duvnu, vjerujem da su o tome već pričali drugi i ne

bih da ponavljam jer je to sasvim druga priča, iako bih o tome imao mnogo da pričam. Priče koje su isto tako veoma stravične. A sad nešto po mom saznanju, da opišem i osobe koje su nas pohapsile. To su bile ustaše koje su bježeći kroz slavonske kukuruze pobjegle po padu Vukovara, našli se sa Krešićem i zajedno sa njim, znajući za nas Srbe u Duvnu i Eminovom Selu, odakle je i on, htjeli da nas po njihovom principu, kao što to oni rade, očiste za vijek i vjekova. Ove ustaše bile su pretežno Hercegovci – Posušje, Lištica, Livno, Imotski itd. I po Krešićevim uputstvima ovi su postupali, upoznali su naše naselje gdje smo mi Srbi živili, prolazili su autima do naših kuća, a u kolima pored njih je uvijek bio neko od mještana Hrvata, koji im je davao uputstva i kazivao koje su naše kuće, sve smo ih vidjeli prije smještanja u Radovanovu kuću. A posle prebacivanja u Gimnaziju, kuće su nam već bile zapaljene i minirane.

Pored Krešićeve kuće bila je i jedna garaža, koja se vezala sa kućom sa sjeverne strane, veličine 15 metara kvadratnih, sa gvozdenim vratima. Tamo su po našim saznanjima mnogi Srbi nestali ili su tu bili na 'obradi', pretežno su dovodili ljude sa Kupresa, mada ih je bilo i iz drugih gradova, pa čak i naših iz Duvna. Nisam siguran, ali znam da su neki naši dovođeni tu, Saša Kukobat i još jedan, ne mogu tačno da se sjetim ko je bio sa njim, mislim da je bio neko od Važića. Posle 'obrade' u toj garaži Krešićevoj mnogi Srbi su odatle deportovani u druge zloglasne privatne logore po Hercegovini i u splitsku Loru.

O životu u logoru u Gimnaziji u Duvnu drugi su dosta pisali i govorili, zbog toga nema potrebe da ja ponavljam.“

SVJEDOČENjE MOMČILA GLIGORIĆA IZ EMINOVA SELU O RATU 1992–1995.

Izvod iz sjećanja koje je dao Svetlani Vuković u Višegradu 10. 12. 2008, koja su objavljena u knjizi „Ljudi i sjećanja govore“.

„Rođen sam 27. januara 1947. godine u Eminovu Selu u Duvnu. Prije rata radio sam deset godina kao autoelektričar na 'Planinskom dobru', kasnije sam završio elektrotehničku školu i radio kao smenski poslovođa u Tvornici kablova u Duvnu, tu sam proveo dvanaest godina. U Duvnu, tj. Eminovu Selu živjeli smo fino, žena i ja i djeca, oboje smo radili, žena u 'Bosnaprometu', gdje je bila blagajnica, djeca išla u školu. U Eminovu Selu živjeli smo sa Hrvatima, koji su bili apsolutna većina, Muslimana nije bilo. Dobro smo se slagali sve do rata. Nismo se međusobno ženili i udavali, ali bili smo dobre komšije. Mislim da smo bili prijatelji, dolazili smo jedni drugima na slave i Božić, i kad neko umre i kad se ženi. Dolazili smo jedni drugima. Najkraće, bio je dobar komšiluk.

Tu pred rat, ne znam tačno koliko, tražili su promjenu imena Duvna u Tomislavgrad, Pravili su proteste zbog toga što se gradio bunker za neku proizvodnju,

koji je imao betonske zidove jedan metar i dvadeset širine, gdje je trebalo da se ispituju kablovi. Smatrali su da je to opasno za Duvno i to su srušili.

Ovo je bio nastavak rata iz 1941, po planu Mileta Budaka, koji je tad donio odluku da iz mjesta koja su bila pod NDH jednu trećinu Srba treba protjerati, drugu trećinu pokatoličiti, a treću trećinu pobiti. I to što nisu mogli da učine Hitler i Pavelić, to su sada učinili Hrvati pod vođstvom Tuđmana. Ovaj ustaški plan ostvario im se 1992. godine. Trećeg na četvrti april 1992. godine vojska je bila na Kupresu i mi Srbi smo računali da će nas zaštititi i da nas neće smjeti napasti, ali od Metkovića, Opuzena, sve do Duvna hrvatski se narod digao i napao tu vojsku. Napali su Kupres, a nas Srbe odmah su počeli da hapse i u logor. Sve nas iz sela pokupili su u jednu kuću. Tu su nas tukli, mučili, čak i ubijali.

Sjećam se, to je bio petak, 3. april 1992. godine. Tu su nas skupili u selu u jednu kuću, što je pobjegao taj domaćin i žena mu, u napuštenu kuću zatvorili i tu nas držali tri dana. Tu su zatvoreni svi Srbi iz cijelog Eminovog Sela. Tu su zatvoreni i moja žena i troje djece. Tada nas je bilo u toj kući 78 Srba. Sve su nas tu držali i provocirali, tukli i mučili. Imali su neki aparat iz Njemačke. To je aparat na struju, kao onaj električni aparat, uključe struju i prikače kablove na prste i trese te struja dok te ne ukoči.

Ljudi koji su nas tu zarobili, bilo je poznatih i nepoznatih, navodno neki su došli iz Vukovara. Poslije tri dana provedena u kući Milisav Radovana, na Veliki petak odveli su nas u Duvno u Gimnaziju i tu smo bili do polovine maja. Mi koji smo bili radno sposobni ostali smo tu sve do razmjene, do 30. oktobra 1992. Žene, djecu i starce otjerali su u selo Rašćani, gdje su otvorili logor, sve srpsko što je bilo u te kuće su otjerali. Sa porodicom se nisam video od maja, prije razmjene, nas zarobljene su odvezli u selo-logor u Rašćane da se okupamo, a potom smo razmijenjeni.

Nas su 30. oktobra 1992. godine razmijenili, u stvari odvezli su nas na brod u Kardeljevo (Ploče), a brodom smo prevezeni do Zelenike, gdje su nas primili u Crnoj Gori.

Porodica je ostala u selu-logoru Rašćani, rekli su da će i njih pustiti, ali se to nije dogodilo. Crveni krst je tražio da svi budemo pušteni (razmijenjeni), ali opštinske vlasti to nisu dozvolile.

Porodica je razmijenjena drugi dan Vidovdana u Čelebiću kod Livna i odatle prebačena u Sanski Most.

Da se ponovo vratimo na početak rata. Odmah prvog dana rata u BiH, 3. aprila, zarobljeni smo u selu, tu su nas zatvorili u napuštenu kuću, držali nas tri dana dok su vijećali šta će sa nama. Tu su nas mučili, provocirali, tukli. Čak neki Kapo, izgleda da je to bio Kapetanović Sead, najvjerovatnije iz Mostara, kantu je soli donio, nas je bilo odvojeno sedam muškaraca, mlađih ljudi, i nama je donio kantu soli. Svaki je morao uzeti po jednu šaku soli da jede. Tu nas muči, a onda nas stavlja na struju, u podrumu je imao neki aparat, to je kao električni aparat, ne ubija, samo trese struja

dok nas ne zgrči. A mokru krpu kad zamota oko glave i na jedno uvo i na drugo stavi štipaljku (koja je na kraju kablova) i pusti struju, mozak u glavi leti, a glava miruje. To su bile najteže muke. Milisav Gorana, to je moje tetke unuk, od oca Nikole i majke Dare, njega su namučili, te su ga odveli od kuće jedno sto metara i ubili ga. Imao je ranu na potiljku, na oko mu izišao metak i kroz lijevu butinu. Mene i Savić Peru Brokvu, Gligorić Zdravka istjerali iz sobe da iskopamo rupu i tu smo ga sahranili jedno pedeset metara od kuće, na krumpirištu, vidjeli smo da nam nema spasa, ćutali smo, nismo smjeli da se bunimo, neka rade šta god hoće.

U toj kući smo bili svi. Čak i stric mi je bio drugo godište i njega su zatvorili i mučili. A i jedna Teodora, dijete, koje se nekoliko dana ranije rodilo, otjerali su joj majku u Livno, porodili, zamotali dijete i vratili porodilju. Sa bebom su je držali u njenoj kući zatvorenu. Sve je pokupljeno Srba tu što je bilo, sve su nas tu dotjerali. I tu su nas držali do na Veliki petak, ne znam koji je bio datum. Znam da su nas na Veliki petak otjerali, došao crveni kombi, otjerali nas u Duvno u Gimnaziju. Stara gimnazija. Tu smo bili sve Srbi, odmah je sutradan počelo dovođenje i ostalih Srba iz Duvna i drugih sela. Pošto nas je bilo mnogo, stvorili su logor u selu Rašćanima. To je srpsko selo i tamo su ih odgonili, samo su ostali radno sposobni. Mi smo radili razne poslove.

U polju smo kopali krumpire, brali travu po njemu jer nije bio okopan, onda sijeno, počelo je sijeno. Dogonili smo iz polja sijeno, slagali u hangare. Sve što im je trebalo. Istovarali smo brašno, jer brašno im je dolazilo šleperima, i robu u skladišta, onda pretovarali u manje kamione, išlo je, kako sam čuo, gore u Bosnu, dalje tovarili, najviše je bilo brašno.

Hranili su nas slabo. Najvjerovatnije da je većinom hranu davao Crveni krst. Kuvali su nam poneki put, ujutro su davali po dvije šnite hljeba i čaj. Čaj bi nasuli u tanjir, on se ohladi.

Spavali smo na podu. Nije bilo nikakvih kreveta, spužvi ili bilo čega drugog. Imali smo to što je ko uspio donijeti od kuće; 25. jula otjerali su me u SUP, nešto naveče oko devet sati, tamo su me tukli do jedan sat petorica, imali su neke palice od tvrdog drveta, na strugu napravljene. Njih petorica svi su polomili te palice, samo me po glavi nisu tukli, ali još teže je bilo kad me stave na stolicu, pa nogom u stomak. Tako, na meni je sve bilo crno kao da sam ofarban. Kod mučenja me ništa nisu ispitivali. Osnovni razlog mučenja je što sam bio Srbin, i govorili su da su Srbi za sve krivi. Kad su me tukli, kao razlog su navodili da sam ja bio na Vukovaru, iako su znali da iz Duvna nisam nikud išao.

To je trajalo do desetog mjeseca; 30. oktobra to je dogovoreno, ko je to dogovorio da moramo izići svi na razmjenu. Mi smo otišli, a žene i djeca, koji su bili u Rašćanima, njima nisu dale opštinske vlasti.

Nas su odveli, ali mi smo čak puno kasnili. U Posušje su nas odveli, tu nam je bilo sabirno mjesto, odatle da krenemo svi za Kardeljevo na brod. Ali brod je čekao dok smo mi došli. Bila je to velika razmjena Duvno, Livno, Lištica, Čapljina.

Sa brodom iz Kardeljeva prebačeni smo u Zeleniku. Iz Zelenike sam čekao autobus za hotel 'Delfin' u Herceg Novom. Tu nas je Crna Gora prihvatila. U hotelu 'Delfin' smo bili do razmjene, u stvari nismo skroz bili, kasnije smo prebačeni u kasarnu. To je već kad je počela sezona.

Sa porodicom sam se našao kad su došli u Sanski Most, poslije Vidovdana 1993. godine. Tu u Sanskom Mostu smo se sastali i tu ostali, nije bilo dalje, valjda je promijenjen plan, mislili smo da ćemo u Banjaluku. Tu u Sanskom Mostu bili smo skoro dvije godine, do 10. 9. 1995, dok nije pao. Kad je pao, prebacili smo se u Banjaluku. Bili smo smješteni u jednoj školi, a onda u kasarni. Kad je došla ova vojska, mi smo bili u kasarni, nigdje primanja, nigdje ništa. Otišla žena u Sarajevo. I u Sarajevu joj kažu idi na Pale. Sa Pala uputili je na Sokolac u kampove i onda u Višegrad. Devedeset i pete, kad je Dejton potpisan, u Višegrad sam došao ja sam, zatim su djeca došla i smjestili su nas u baraku, u Neyke. Dobili smo finu jednu sobu, grejalicu, pet kreveta, deset ćebadi, svakom po dva i po jedan dušek na krevet. To je privremeni kolektivni smještaj. Sad je alternativni smještaj. Malo finije zvuči, nije kolektivni nego alternativni smeštaj.

Naša imovina, kuće su porušene, sve je porušeno, nikad išao nisam. Kuća naša, kao i ostale srpske, bila je nova, imali smo auto, traktor, garaže, sve je opljačkano. Sve porušeno, mi ništa nemamo. Ova Biltova kancelarija, ona mi je donila papire da je ono što se nalazi tamo, na mom ocu, što je moje, da je zemlja moja, ali šta kad tamo nema kuće, nema ništa više.

Hrvati koriste, oni kose, ali niko neće da kupi. Tamo nema povratka, niti ja mogu otići tamo. Deda mi bio po logorima, pa otac, sad ja i djeca. Ne možemo tamo da idemo, a ako nam ne mogu nešto nadoknaditi, mi ne možemo tamo, nema života. Samo nas opet čekaju jame i logori. Od Mostara do Kupresa Srbina nema. Od Splita do Kupresa Srbina nema. Nema ga ni u Kupresu. Ima tamo malo na periferiji prema Šipovu, što Srbi drže. Četrdeset i prve, što je u jame bačeno, što je ostalo, sad je protjerano i pobijeno. Tamo više nema nikog. Tamo od Srba niko neće otići da živi.

Tamo se još nijedan Srbin nije vratio da živi i sumnjam da će se vratiti. Ima ih nekoliko koji su bili u miješanim brakovima sa Hrvaticama, neki su umrli. Tamo ne mogu ostati Srbi. I oni koji nisu htjeli da idu s nama u razmjenu, koji su ostali a nisu još umrli, nemaju slobodu, nemaju život.

O svojim sjećanjima mogao bih još puno da pričam, ali ovo je ukratko, što je moglo kraće da se kaže. Mogao bih danima da pričam o sjećanjima, saznanjima i doživljajima i opet ne bih sve ispričao i ne bih sve kazao.“

Gligorić Momčilo

SVJEDOČENjE PERA (JAKOVA) SAVIĆA IZ EMINOVA SELA

Prije rata bio je zaposlen u Tvornici kablova u Duvnu.

„Sjećanje na dane koje sam proveo za vrijeme rata u Duvnu 1992. godine:

Dana 18. aprila 1992. godine skupa sa porodicom odveden sam iz svoje kuće. Odveli su nas hrvatski vojnici, tj. ustaše. Bili smo u jednoj srpskoj kući Radovana

Milisava. Tu je nad nama muškarcima provedena teška tortura. Morali smo jesti stočnu so. Pojedine su boli noževima, udarali metalnim šipkama itd. Komandir ustaša bio je jedan Brdarić, zvali su ga Dugi, ime mu ne znam. Dana 24. aprila 1992. prebacili su nas u grad u Gimnaziju. Ovo se dešava samo sa nama civilima sa Eminova Sela. Tu smo bili svi skupa sa ženama, djecom, starcima i bolesnima. Dana 30. maja 1992. dovedeni su i ostali Srbi iz sela i grada. Tada su nas radno sposobne ostavili u Gimnaziji, a ostale su prebacili u logor Rašćani. Od tada niko ni za koga ništa ne zna. Svakodnevno su nekoga od nas vodili u MUP na ispitivanje, mučenje i prinudno iznuđivanje iskaza. Stanje se donekle popravilo kada nas je avgusta mjeseca registrovao MCK. Tu smo ostali do 31. 10. 1992. godine. Ovo su samo kratke crte, inače svaki od nas bi mogao napisati roman. Dana 31. 10. 1992. posredstvom MCK odvedeni smo autobusom do luke Ploče, a potom brodom u Zeleniku u Crnu Goru. Sa nama u brodu bilo je dosta zarobljenika iz Visokog, Zenice, Konjica i Mostara. Tu je bilo oko deset duševnih bolesnika iz bolnica u mestima Domanovići i Stolac.“

Izjavu dao 5. jula 2009. godine
Pero Savić s. r.

SVJEDOČENjE ZORE MILISAV

Izjava data 7. oktobra 2012. u Aranđelovcu

„Dobro se sjećam događaja početkom rata u Eminovu Selu i poslije u logoru zgrade stare gimnazije i u selu Rašćani.

U Eminovo Selo je nedelju dana prije početka rata stigla vojska iz Hrvatske, koja je na uniformama imala oznake HOS, mi smo ih zvali hosovci. Jedan dan, odmah poslije njihovog dolaska, cijeli dan dovoženo je oružje u selo. Dobro se sjećam tog dana, znam da se igrala neka fudbalska utakmica i muškarci su gledali tu utakmicu u Darinkinoj kući. Ja sam bila u kući i telefon je zvonio, ja se javim i na vezi je Ljubo Markičin, kaže mi da se zaratilo. Kako ja ti jadna, ja zapomaga. Ta vijest me je šokirala, nisam mogla da vjerujem, ali smo se tome svi nadali. Ja odmah u Darinkinu kuću, kažem šta mi je rekao Ljubo. Pero Brokva kaže šta ona naša budala pravi paniku. Ja im kažem jedni bježite, uzmite puške i u planinu bježite. Plačem ko kukavica. Moji su se već spremili da sutra idu iz Duvna. Ja zovnem u Lipu Milisav Marka Maćog i kažem mu da moji sutra idu u Srbiju i da bi dobro bilo da sa njima ide i njegova žena Nada sa djetetom, koje je bilo beba. Rekla sam mu da do devet sati Nada dođe u grad i da će je čekati na autobuskoj stanici da sa Božom, Mijom i Mirkom bježe za Srbiju. Sjećam se, bilo je to uoči Bajrama.

Kod mene je došla Jovanka iz grada da noći. U večernjim satima mene neko pozva telefonom, nije se predstavio, a glas mu nisam prepoznala, i kaže šta čekate što ne bježite. I prekide vezu.

Sutradan ja idem na posao u preduzeće 'Planinsko dobro', dođem u kuhinju, šetam tamo, ne znam kud i šta da radim. Nešto me strah i ne znam sve šta me čeka. Vidim da na kafu nije došao Pajdo (Milan), nema ni Vlade.

Malo zatim saznam da je rat počeo, neko je telefonom tražio Nikolu. Ne znam šta da radim, svi su zabrinuti. Ja tražim Zdravka i Marka, ne nađem ih na radnom mjestu i krenem kući. Dođem na autobusku stanicu, ne radi saobraćaj. Krenem do Mile u Bokovac. Tu sam bila jedan sat, moram da idem kući. Siđem niz Bokovac, naiđe Jovo i ja sa njim i dođem kući.

U selu ima vojske, hosovaca, po naglasku i njihovom predstavljanju mogli bi biti Slavonci. Zvali su ih „Vukovarci“. Od nekih od njih koji su čuvali stražu u selu čula sam kako pričaju da od kada ratuju, na ovakve jade nisu naišli. Da niko od naših komšija nije ni pokušao da nas zaštiti. To im se još nije desilo, svugdje je bar neko prišao i zamolio da se Srbi poštede, ali ovdje niko. Da niko nije izišao i stao ispred vojnika da kaže bilo kakvu riječ, to se nigdje nije desilo, bez obzira na rat, eto, čak i njima je to bilo čudno. 'Neko ne valja, vi ili oni', komentarišu hosovci.

Kako sam saznala, sva ta vojska koja je došla u Eminovo Selo, sva je ta vojska bila pod komandom Nikole Krište Krešića.

Tako je naša neizvjesnost, strah, trajala desetak dana. Mi Srbi u tih prvih dana rata nismo smjeli nikud da se krećemo ni da izlazimo iz kuća. Žene su povremeno izlazile da nahrane stoku.

Negdje oko dvadesetog, na nedilju dana prije Uskrsa hosovci su počeli da hapse Srbe po kućama, kako koga stignu, i vode nas u Radovanovu kuću, gdje su nas sve zatvarali. Među vojnicima koji su nas izgonili iz naših kuća prepoznala sam samo Antu Krištu Jukinog, njega sam znala jer je sa mojim Miodragom išao u školu. Pitala sam ga šta se ovo radi. Rekao mi je da oni rade svoj posao.

Tu u Radovanovoj kući odvojili su žene i djecu u posebnu prostoriju, a muškarce u drugu. Muškarce si izvodili, mučili, tukli i nad njima se iživljavali. Mučili su ih na razne načine, ali mučenje sa prisilnim natjeravanjem i prisilnim zasipanjem muškaraca solju premašilo je sve druge vidove torture.

Nisu im dozvolili da poslije zasipanja i gutanja soli piju vodu. Koje su to muke bile ne može se ni pretpostaviti.

Vojnici su znali da su moji sinovi Mijo i Miodrag sa Božom pobjegli negdje, pa su zbog tog mene više maltretirali nego ostale žene. Mene su odveli u podrum i kad su me vratili u sobu kod ostalih žena, saznala sam da je Goran izveden iz sobe i da se nije vratio.

Nikolin Goran je poginuo kad su ga poslali u podrum da donese još jednu kantu soli kako bi nastavili sa mučenjem. Kad je bio u podrumu, neko od ustaša ga je počeo udarati. Ja mislim da je on poslije tih udaraca pokušao da pobjegne i ustaše su ga rafalnom paljbom pokosili i on je pao nedaleko od kuće. Ja sam ubijeđena da je tako bilo, ali to niko od nas u kući nije mogao vidjeti kako se stvarno dogodilo.

U toku dana puštali su ponekog, većinom žene da nahrane stoku. Čula sam priču da je Sava Gligorić, kad je išla da nahrani stoku, zamolila čuvara da je pusti u

kuću da nešto uzme, što joj je dozvoljeno, i da je ona iskoristila tu priliku da telefonom pozove fratre i da ih zamoli da nas spasu mučenja. Ja od Save nisam čula tu priču, ali sam to čula od drugih.

Uoči Velikog petka došla su dvojica, trojica vojnika i sa njima Dugonjče, sa njima je došla i predstavnica opštinskog Crvenog krsta. Prije nego što je došla Adela, kod muškaraca su tog dana upadali vojnici i vršili teror i torturu. Te vojnike niko od nas nije poznavao, maltretirali su, pretili, tukli i zastrašivali muškarce.

Na molbu predstavnice CK i našu dozvolili su ženama da odu do kuće, da uzmu nešto stvari, rekli su da se kući nećemo vraćati. Ja sam otišla kući, uzela neke papire, lične dokumente, stavila ih u tašnu i uzela nešto veša, ćebe. Kad sam se vratila u Radovanovu kuću, Dugonjče mi je oteo tašnu.

Tog dana na Veliki petak prebacili su nas sve u zgradu Gimnazije, gdje smo ostali do početka juna. Mislim da je bio drugi ili treći juni, naredili su da žene, djeca i stariji ljudi koje su pročitali iziđu iz zgrade. Mi smo se spremili da iziđemo, vidim Pero Marić plače. On ostaje u zatvoru, a njegovo četvoro djece izlazi iz tog zatvora i ne zna kuda idu. Žena mu je u bolnici u Livnu, gdje je rodila peto dijete prije dva, tri dana. Ja mu priđem i kažem da se ne sekira i da djeca idu sa mnom i što bude meni, biće i djeci. Mi još ne znamo gdje nas vode. Neki pričaju vode nas negdje da nas poubijaju, neki kažu baciće nas u jame, kao i prošlog rata. U nas se uselio strah, ne znamo šta da radimo. Peri je već bilo lakše kad sam rekla da ću voditi brigu o djeci. Tako je i bilo, kad smo krenuli autobusom, vidimo da idemo prema planini Vran. Svi mislimo da će nam se desiti nešto najgore. Stigosmo do sela Rašćana, tu su naredili da iziđemo i da se u selu snalazimo kako ko zna. U selu smo zatekli Perinu ženu koja je iz Livna sa bebom prebačena odmah u selo Rašćane.

Jedno veče, ne sjećam se datuma, ali znam da su se moji spremili da sutradan idu za Srbiju, mene telefonom nazva Ljubo Gligorić Kasa i kaže: 'Zoro, zaratilo se.'

U Eminovu Selu, gdje su bile prisutne jedinice HOS-a, počinjeni su veliki zločini, ne samo što su učinili nama Srbima iz Eminova Sela već su u Eminovo Selo dovođeni Srbi zarobljenici sa Kupresa, kao i drugi Srbi koji su hapšeni u prolazu ili drugim mjestima. Zločini su vršeni u garaži Krišto Nike Kajičina, a ne u garaži Nikole Krište Krešića, kako su neki izjavljivali.

Čula sam od, ne sjećam se imena, znam da živi u Milvokiju u Americi, kad je pričao da je i on bio u toj Krešićevoj garaži i da su tu dovedeni zarobljeni Srbi sa Kupresa Mašići.

Kajičina garaža u Eminovu Selu bila je simbol mučenja. Svi koji su tu dovedeni pretrpili su teške muke, a većina te muke nije izdržala.“

Zora Milisav

NASTAVAK ETNIČKOG ČIŠĆENjA SRBA

Tortura nad Srbima u Duvnu je nastavljena. Počinje masovnije etničko čišćenje Srba iz svih sela i naselja. Poslije malog rasterećenja logora u zgradi Gimnazije, prebacivanjem dijela zarobljenika u Ljubuški, počelo je novo punjenje logora u Gimnaziji Srbima iz ostalih sela i iz grada.

ETNIČKO ČIŠĆENjE SELA OPLEĆANA

U selu Oplećani, prema posljednjem popisu stanovništva koji je izvršen 1991. godine, živjelo je 36 Srba, što je činilo 8,49% stanovništva sela. Prije rata u selu je živjelo 38 Srba. Prije početka rata iz sela je izbjeglo devet Srba. Prvih dana rata zatvoren je jedan Srbin iz Oplećana, koji je prebačen u logor u Ljubuški.

Dana 1. juna Hrvati etnički čiste od Srba i selo Oplećani.

U jutarnjim satima 1. juna u selo je došla policija sa „maricom“ i naredila da se svi Srbi iz sela spakuju i skupe pred kuću Draško Momčila i da sa sobom mogu ponijeti samo nešto odjeće i po jednu deku (ćebe). Tog dana su skoro sve Srbe iz sela Oplećani odveli u logor u zgradi Gimnazije u Duvnu (Tomislavgrad). Sljedećeg dana žene, djeca i starci prebačeni su u logor u selo Rašćani.

Svi su istjerani iz svojih kuća, iz kojih je policija iznijela i nepokretne starce i starice, i zatvoreni u logor zgrade Gimnazije u Duvnu. U selu je tog dana ostalo petoro starijih Srba, koji su poslije desetak dana na isti način izbačeni iz svojih kuća i zatvoreni u logor Rašćani.

SVJEDOČENjE ANICE UĆUKALO

(svjedok etničkog čišćenja Oplećana 1. juna 1992. godine, rođena 1954. godine u Rašćanima)

„Kad je počeo rat, bila sam u selu Oplećani, gdje sam živjela. Da je rat počeo saznala sam kad sam ujutro odnijela da predam mlijeko na mjesto gdje sam ga svakog dana predavala. Tog jutra smo čekali da kamion sa cisternom za mlijeko stigne na otkupno mjesto, ali kamion tog jutra nije stigao. Neko tad reče da je na Kupresu počeo rat. Mogle su se čuti detonacije i pucnji sa Kupresa. Vidim da se Slobodan vratio sa posla iz škole u Kongori. Odmah sam primijetila da Hrvati i Muslimani okreću glavu od nas, kao da smo mi krivi za rat koji je počeo. Poslije dan, dva, Martin Vučemil je izvršio popis svih Srba koji su ostali, koji nisu otišli, to jest izbjegli iz Duvna. Naređeno nam je da se ne krećemo iz kuća i ne udaljavamo iz sela. Kod nas je iz Duvna došao Obren Važić i tu je bio u kući sa Slobodanom. Poslije dva, tri dana u kuću je došla vojna policija, i to Vlado Galić i Čolina, mislim da su ga zvali Bili. Preko pet sati vršili su pretres kuće, štale i svih prostorija i dvorišta, tražeći

navodno neku radio-stanicu. Tog dana su mi našli i oduzeli 7.700 njemačkih maraka i pedeset kanadskih dolara. Dali su mi potvrdu za oduzete pare. Ali te pare nikad nisam mogla povratiti.

Poslije dva dana u kuću je negdje oko podne došao Dugonjče i mislim da je bio i Zlatonjić, i odveli su Slobodana i Obrena. Kad su ih doveli u SUP, tu su ih tukli, ispitivali i maltretirali. Iz SUP-a su ih poslije dva, tri dana provedena u podrumu, zatvoru u SUP-u, prebacili u logor u Gimnaziju (zgrada stare gimnazije). Poslije dvadeset dana boravka u logoru u zgradi stare gimnazije prebačeni su u logor Ljubuški.

Ja sam se odlučila da odem u posjetu mužu Slobodanu, koji je odveden iz kuće prvih dana rata. Kreš Križanac me odvezao u Duvno do Škole časnih sestara, gdje je bila neka vojna komanda. Krešo mi je rekao da će oni da me preuzmu i odvedu do Slobodana. Kad smo došli do škole, dežurni je rekao da nema nikog, svi su na terenu i nema ko da me vodi do logora škole, i kaže Kreši da me on odvede do zgrade Gimnazije, gdje je bio zatvoren Slobodan. Krešo me je odveo do škole. Kad smo došli u logor zgrade Gimnazije dežurni je bio, mislim, Ramić, ne znam mu ime, mislim da je pokojnog Ede sin, pita me šta mi je Novica Ućukalo, ja bih i slagala, ne bih rekla da je brat, ali tu je bio Kreša, pa nisam mogla, rekla sam da je brat. Dežurni kaže: 'Ne znam kakav je Novica bio prema Dugonjčetu, ali mislim da je Slobodan prebačen u Ljubuški prije deset dana, ali ti opet provjeri gore na spratu.' Ja gore do vrata, Slobodana nema.

Krešo meni kaže idemo u SUP, možda ćemo nešto saznati. Kad smo došli u SUP, vode neku raspravu o Mrkodolu, neko je neku kuću zapalio, valjda neki nije došao u vojsku, pa mu zapalili kuću. Prozva me, ja uđem, mislim da je načelnik, i kaže mi da će sljedećeg tjedna biti razmjena i ako iskaže lojalnost našoj vlasti, biće slobodan, ili će otići na drugu stranu. Ja im ništa nisam vjerovala, mislim, sigurno su poubijani. Ja se vratim, navratim kod Krešinih, pitaju da li sam vidila Slobodana. Kažem nisam, Stipanjićka skuvala kafu, popijem kafu i dođem kući, kad vidim ide Ilije Stanića žena, Bjekanovica, ide prema našim kućama, djeca joj bila kod naših kuća. Vidim kroz prozor ona prođe kao da je pokisla, tužna, nevesela, kaže: 'Ajde, Ane, moramo da se spremamo, došli su da nas vode u zatvor.' Ja ne znam šta da radim, vrtim se po kući, uzmem torbicu, nije mnogo prošlo, pogledam ponovo kroz prozor i vidim evo ti njih, već stigli po nas. Pred Momčilovom kućom stavili 'maricu'. Ja, moja dva mala djeteta i svekrva, koja je bila bolesna i nepokretna, izišli smo pred kuću. Jedan od njih (ustaša) bješe dobar, ja ga upitah mogu li da uzmem nešto veša, on odobri i kaže ponesi i deku. Ja se vratim, imala sam spakovana četiri komada ambasador deka (ćebadi) i nešto veša, i sa babom krenem. Ide Luka Momčilov, poslali ga da pomogne da babu dovedemo do 'marice'', i mi dovedemo babu. U 'maricu' su stavili mene, babu, moje dvoje djece, Luku Momčilova i njegovu ženu i dijete Dijanu. Luku Draška Lukicu, Joku i Ljubicu, Jovišu i njegovu ženu nisu vodili u logor u Duvno. Iz Oplećana odveli su prije nas, sve Staniće. Toga dana, ne sjećam se

datuma, mislim krajem maja, nikog od lica koji su nas odveli iz sela nisam poznavala. Jedan od policajaca pita me čiji je ovo ćuko. Kažem moj. Mogu li da ga uzmem, pita. Kažem, vodiš mene, kako ne bi mogao ćuku. Sa nama krenuše niz Vukovića ulicu, koja nije asfaltirana, a ne htjedoše niz Stanića ulicu, koja je asfaltirana. Pomislim, vode nas prema Vranu, kad na dnu ulice krenuše prema gradu. Kad smo došli u Gimnaziju, vidim Dejana Vujinovića, Cvekina oca, i nisam odmah shvatila da su u logor doveli i Srbe iz Duvna. Dara Milisav priđe mi i pita za babu. Ja sam znala da su njenog sina Gorana ubili, ali sam odmah s'vatila da ona to ne zna. Mene nešto steglo u grlu, ne znam šta da kažem.

Sutradan ujutro dolaze, zove Ućukalo Anicu, Zorku Kukobat, Mladenovicu, Kos Snežanu. Uđemo tamo u kancelariju, stigla pošta preko Crvenog krsta. Vidim Adelu, koja je radila u Crvenom krstu, sjedi i ni riječ ne progovara, podjeliše poštu koja je stigla preko Crvenog krsta. Pročitam gdje se nalazi, vidim da je na pismu njegov potpis i tako sam se uvjerila da je živ. Ja nisam pisala da smo u školi, vratim se u učionicu, plačem, Snežana kaže: 'Nemoj, na sreću je što su ih registrovali, mogu da ih tuku, ali ih neće ubiti.'

Sljedećeg dana su odvojili muškarce od 18 do 65 godina, a nas ostale potrpali u autobuse, nismo znali gdje nas voze. Kad smo stigli ispod sela Rašćana, kod Jarkića kuće, autobus se zaustavio i naređeno nam je da svi iziđemo i sami nađemo gdje da se smjestimo.

Ja sam poslije nekoliko dana boravka u Rašćanima tražila od stražara koji su bili u patroli, Dilaver Đulaga i Zdravko Stipanjićkin, da me puste da odem u Oplećane da donesem nešto odjeće za djecu, babu i sebe. Kad sam došla u Oplećane, ugledala me Ljubica Draško i bila je iznenađena, pa je dozivala Joku da je obavijesti da sam stigla. Oni ni Muslimani nisu znali gdje su nas odvezli. Petoro starijih Srba u Oplećanima nisu još bili odveli iz Sela, Draško Lukicu, Joku, Ljubicu, Jovu, Ružu. Poslije izvjesnog vremena, mislim oko mjesec dana, u Rašćane su doveli i njih. Kad su došli u Rašćane, smješteni su u Markanovu kuću. Tako je i posljednji Srbin iz Oplećana odveden u logor, bez nade da će se u selo ikad vratiti.

U logoru u Rašćanima ostali smo do 29. juna 1993. godine. U selu-logoru uslovi su bili teški. U selo sa dvadesetak kuća smjestilo se preko 250 ljudi, pretežno starci i djeca. Nije bilo hrane, to što je bilo u selu potrošilo se prvih mjeseci života u selu-logoru. Moglo se nekako živjeti dok je bilo stoke, posebno krava, koje su davale mlijeko, i dok je na farmi Karan Save bilo koka nosilja. Kasnije je nestalo krava i kokoši. Hrana koju je povremeno dopremao Crveni krst nije bila dovoljna da bi se moglo živjeti. Pored nemaštine, veći problem su nam stvarale ekstremne ustaše, koje su upadale u selo, pljačkale, tukle, maltretirale i odvodile i neke ljude, koji se više nisu vratili u selo, jednostavno su nestali.

Poslije razmjene tri godine smo živjeli u Staroj Pazovi u izbjeglištvu, poslije smo preko imigracione organizacije IMO otišli u Ameriku, tamo se za stalno nastanili i dobili američko državljanstvo.“

ETNIČKO ČIŠĆENjE GRADA DUVNA

Prema popisu stanovništva koji je izvršen 1991. godine, u Duvnu je živjelo 219 Srba i činili su 4,37% stanovništva grada. Prije početka rata iz grada je izbjeglo 77, a prvih dana rata 17 Srba. Iz grada je odmah na početku rata uhapšeno 10 Srba, koji su „obrađivani“, ispitivani i mučeni u zgradi SUP-a, a potom su odvođeni u druge logore i prošli su nekoliko logora i na kraju završili u logoru u Ljubuškom, odakle je njih osam preživjelo i razmijenjeno.

Dana 1. juna 1992. godine počelo je čišćenje Srba iz grada Duvna. Hrvatski vojnici upadali su u kuće i stanove i naređivali Srbima da se spakuju u roku od 10, 15 minuta i da sa sobom ponesu samo deku (ćebe) i stvari koliko može da stane u plastičnu vreću. Istjerani Srbi odvedeni su u logor zgrade Gimnazije, gdje su već više od mjesec dana bili zatvoreni Srbi iz Eminova Sela.

U logor je tog dana zatvoreno 84 Srba iz grada. Na slobodi u gradu ostalo je samo 13 Srba, uglavnom onih koji su u mješovitim brakovima, i to tri starija muškarca i deset žena.

SVJEDOČENjE DANICE VUJINOVIĆ

Djevojačko prezime Sočivica, rođena u Imotskom 1931. godine.

Danica je jedna od sedmoro preživjelih u selu Cebara 1941. godine, kad su ustaše pobile i u jamu bacile preko 220 Srba. Njenog muža Dejana takođe su u ratu 1943. godine zarobili Njemci u selu Srđanima, kad je došlo do sukoba partizana i Njemaca. Dejan je u tom sukobu ranjen, zarobljen i odveden u logor u Njemačku. Poslije rata sudbina ih je spojila.

Kad su mislili da će starost dočekati u miru, desio im se ponovo rat, u kom su opet predmet zlostavljanja iste vojske, iste ideologije, u istim uniformama, s istim oznakama i obilježjima. Razgovor sam sa Danicom obavio 2010. godine u Pančevu, gdje živi kod sina. Dejan je umro u Pančevu.

Danici je bilo teško da krene da priča, kaže davno je to bilo, 1941. godine, kad je imala samo 10 godina, i nekih detalja i događaja se vrlo dobro sjeća, a nekih se više uopšte ne sjeća.

„U Cebaru sam došla iz Imotskog, gdje sam rođena. Bilo nas je dosta djece, pa sam došla kod tetke Mare, pošto je i ona iz Imotskog, zvali su je Kaurka, jer su se Dalmatinci nazivali Kauri.

Odmah na početku rata 1941. krenuo je teror nad Srbima u Duvnu. Muškarci su se na samom početku rata, kad je počelo hapšenje i zatvaranje, krili po planini i samo bi neko noću silazio u selo. Srbe su ubjeđivali da se vrate i da im se ništa neće desiti. Vremenom su se svi vratili, ali Mitar se nije vraćao. Vršen je pritisak na Srbe da se Mitar vrati, jer dok se on ne vrati, neće imati mira. Poslije svih tih pritisaka, i Mitar

se vratio u selo. Odmah je to bilo, sjećam se, kad su Stevu, Mitra i još dvojicu, trojicu Srba iz Cebare odveli u zatvor u Duvno. Ne znam tačno kad se to desilo, ali je to bilo prije Vidovdana. Iz zatvora u Duvnu zajedno sa još desetak Srba iz Duvna odvedeni su krajem juna, oko Vidovdana, i bačeni u jamu iznad Brišnika.

U tom periodu, nešto kasnije, sjećam se da su jedno jutro kupili Srbe da ih skupe na jednom mjestu u selu, sa pričom da se potpišu na lojalnost novoj vlasti. Otjerali su ih i zatvorili u jednu štalu. Žene su im tog dana u taj zatvor nosile hranu. Sutradan Srba u zatvoru nije bilo. Sjećam se da su žene plakale, jaukale, jer su ih mučile crne slutnje. Čule su se glasine da su ih pobili, ali i pored straha, nadali su se da su živi i da su odvedeni negdje na prisilni rad. Neki su, da li dobronamjerno ili prkosno, govorili da ćemo mi svi za njima.

To veče, kad je stoka stigla iz planine, bila se uznemirila. Kao da je osjetila neku opasnost. Muškaraca u selu nije bilo. Kad se već smrklo, počelo je hapšenje svih Srba u selu, žena, staraca, djece.

Ja sam uspjela da preživim taj dan. Imala sam desetak godina. Tetak Stevo uspio je da iziđe iz jame. Morao je da se krije po planini u nekoj pećini. Niko nije znao da je izišao iz jame, samo tetka Mara i kum Rade. Prema Stevinoj priči, on se prilikom bacanja u jamu zaustavio na jednoj litici iz koje je iznikla ljeska, za koju se uhvatio i čekao da se ustaše raziđu. Srbima je prije bacanja u jamu pucano u glavu. Njega je metak zakačio i ranio ga, ali ga nije ubio.

Ja sam uspjela ostati živa jer me je tetka Mara, kad su kupili žene i djecu, povela sa sobom da se sakrijemo u njive. U selu su bili strava i užas. Djeca, žene i ljudi cvile. Stoka riče i ovce bleje. Srbe hvataju, djecu nose ustaše. Ja sam sa tetkom Marom i još jednom Marom, bila je djevojka, zalegla u neku travu, krumpir, pasulj, ne znam šta je bilo. Kad su ustaše otišle i otjerale Srbe, ja, tetka Mara i Mara Zelen izišle smo iz njive i krile se u štalama dva, tri dana. Tad se pojavio i Stevo, kog je nestanak Srba potresao, znao je šta im se dogodilo.

Poslije nekoliko dana sakrivanja u selu, noću smo krenuli preko polja za selo Rašćane. Stigli smo nadomak sela i sakrili se u pšenici, čekajući tu jutro. Mara, ne tetka, otišla je u selo da vidi ima li neko živ. Vidimo ujutru, vireći iz žita, da stoka izlazi u pašu, ali opet nismo sigurne da je u selu slobodno. Mara se ne vraća, a nama sati postaju godine u iščekivanju da se pojavi. Tog boravka u pšenici dobro se sjećam. Klasovi pšenice su mi dodirivali lice i vrat, što je izazivalo svrab. To me je mučilo i zbog tog se najbolje sjećam tog jutra. Mara je imala rođenu sestru Todu, udatu u Mandino Selo za nekog Milisava. Mara je zaboravila, bila je noć, gdje smo mi ostali. Mi ne smijemo da promolimo glavu, a Mara nikako nije stigla u naš vidik. Ona nas je dozivala, ali nije bila tako blizu, pa je nismo čuli.

U potrazi za nama pomagao joj je poljar iz sela. Napokon, Mara nam je došla u vidik i mi smo se pojavili. Smjestili su nas u kuću Stojanovića, koja je bila najbogatija, možda u cijelom Duvnu.

Dejan je bio zarobljen prilikom sukoba između partizana i Njemaca, i u tom sukobu je ranjen, a zatim odveden u Njemačku u radni logor i tu je ostao do kraja rata.

Početkom rata 1992. godine, ponovo smo osjetili opasnost, jer je odmah na početku počela hajka na Srbe. Prvih dana rata Srbi su hapšeni gdje god su se zatekli. Ja, Dejan i sin Braco nismo izlazili iz kuće. Dejanov brat Momir prešao je kod ćerke Nadažde, (ona je udata za Hrvata). Dejan je imao konje i neko ih je morao hraniti. To je morala da obavlja Nadaždina ćerka, dijete, dolazila je svaki dan da nahrani konje. Ja bih joj pomogla, ali nisam smjela iz kuće da iziđem.

Znala sam da ima dosta Srba zatvorenih u zgradi Gimnazije. Jednog dana sam odlučila da odem u Gimnaziju da obiđem kuma Dragu i Boru Gligorića, sa kojima smo bili prijatelji. Nisu imali dovoljno hrane, stalno su im govorili otišlo je sve za vojsku. Nisu imali ni cigara. Ja sam nešto kupila konzervi i hljeba i cigara i dala sam Bori i Dragi.

Dana 5. juna 1992. godine došao je jedan plavi kombi po nas. Na njemu je pisalo 'prijeki sud Letka'. Nismo poznavali nikog od vojnika koji su došli po nas. Moja ćerka (udata je za Hrvata Josipa Kraljevića) rekla mi je da je mali Zlatonjić, brat Antiše Zlatonjića, bio sa nepoznatim vojnicima i pokazivao im srpske kuće. Kad su ušli u kuću, požurivali su nas da je napustimo, ne dozvolivši nam da uzmemo bilo što od stvari. Uspjela sam da uzmem samo jedno ćebe i džemper. Moj sin Braco (tako su ga zvali) tek se digao i u kupatilu se brijao. Bilo me je strah da Braco ne pokuša da bježi kroz prozor i da ga ne ubiju.

Kad su nas uzeli, kombi na kom je bilo ispisano 'prijeki sud Letka' krenuo je sa nama dalje niz ulicu. Došli smo pred kuću Pavla Stanišića i tu su u kombi ugurali starca Pavla. Odvezli su nas u staru zgradu Gimnazije, gdje su već bili zatvoreni Srbi iz Duvna i iz sela. Tu su bili zatvoreni svi Eminovčani, žene, djeca i starci.

Poslije dva, tri dana u prostorije gdje smo bili zatvoreni došao je Vlado (brat od zeta Josipa), izazvao Bracu i sa njim nešto pričao, i dogovorio se da nas vrati kući, ali da ne pokušavamo nigdje da idemo ili da bježimo. Tako smo vraćeni kući.

Tu smo bili dva dana, kad ponovo po nas stiže racija. Opet isti kombi, opet, po naglasku, primijetim Slavonci, ponovo naređuju brzo napuštanje kuće. Galame, viču i jedan govori: 'Ovo je vama sve Milošević kriv.' Ja se pravim nevješta, pitam ko je taj Milošević, gdje mu je kuća. Molim ga da mi dozvoli da uzmem neko ćebe, on dozvoli, kaže 'ponesi, pa kad vas pobijemo da imamo čim da vas pokrijemo'. Braco čuje šta ja pričam, hoće da se smeje, ali ne smije. Tu nas na brzinu utovariše u kombi, pa sa nama krenuše ponovo niz ulicu, prema igralištu. Skrenuše kod Pavlove kuće i zaustaviše se pred kućom Boška Karana. Tu na brzinu iz kuće istjeraše Boška i Milu i uguraše ih sa nama u kombi. Krenuše dalje, mi u strahu ne znamo kuda nas vode. Mislimo da će nas pobiti. Vidimo kroz prozorčić da idemo preko polja,

pretpostavljamo u selo Rašćane. Ta naša pretpostavka se i ostvarila. Dotjeraše nas do škole i zaustaviše kombi. Istjeraše nas ispod sela i kažu: 'Sad se snalazite sami.' U selo su već bili dotjerani žene, djeca i starci iz logora Gimnazija. Sve su kuće pune, ne znamo gdje da idemo. Tu je najbliža kuća Todora Stanišića. Dođemo u kuću, kuća puna naroda. Tu su Pavo i Toda, Stana Stanić, Čedo i Mila, Momir i ne sjećam se ko je još bio. Tako se mi skrasismo u novom logoru selu Rašćani. Tu smo se na razne načine snalazili za preživljavanje. U Rašćanima smo ostali preko godinu dana. Dolazio je MCK, donosili su hrane.

Bilo nam je lakše kad smo saznali da su svi muškarci iz logora Gimnazija razmijenjeni, jer smo se mnogo plašili za njih, bili su ugroženiji nego mi. Razmijenjeni smo drugi dan Vidovdana 1993. godine. Tako smo morali ostaviti svoju djedovinu, zavičaj, imovinu i sve što smo mi i naši preci sticali i krenuti u nepoznato.“

SVJEDOČENjE BOŽE BOŠKA KARANA

„Ja sam 1972. godine radio kao trgovac u duvanjskom preduzeću 'Bosnapromet', u prodavnici u selu Omolje. Selo je naseljeno hrvatskim stanovništvom. U tom periodu, i pored naraslih tenzija i pojave hrvatskog nacionalizma, mogu da kažem da ja radeći u tom hrvatskom selu kao Srbin nikad nisam imao problema i neprijatnosti po bilo kom osnovu.

U proljeće 1972. godine u planinu Koprivnicu ubačena je grupa diverzanata, koji su, kako sam doznao, došli iz Australije i ušli u zemlju preko Austrije. Prema mojim saznanjima, kako se pričalo, imali su zadatak da pobune i podignu na ustanak hrvatski narod protiv tadašnje vlasti sa ciljem stvaranja nezavisne hrvatske države.

U akciji onesposobljavanja navedene grupe diverzanata državni organi su donjeli odluku da se angažuju Teritorijalna odbrana i policijske snage Zapadne Hercegovine, Duvna, Livna i Kupresa. Ta akcija hvatanja i neutralisanja ubačene grupe trajala je dosta dugo, mislim dva do tri mjeseca.

Ja sam po svom vojnom rasporedu trebao da budem u rezervnom sastavu milicije. Kako sam radio u prodavnici u selu Omolje, koje je od Duvna udaljeno oko 20 kilometara i nije bilo druge prodavnice, nije bilo jednostavno da se razdužujem sa prodavnicom, rukovodioci preduzeća odlučili su da ostanem da radim u prodavnici.

U prodavnici su se sastajali ljudi, pričali, pili i družili se, tako da je to u nekom smislu bilo i mjesto za okupljanje i druženje, kao kafana.

U periodu juni–juli 1992. godine, u akciju hvatanja i neutralisanja ubačene grupe diverzanata uključeni su svi sastavi Teritorijalne odbrane. Angažovane su jedinice iz dosta susjednih opština. Grupa diverzanata se već u tom periodu razdijelila i svi njeni članovi pokušavali su da napuste područje u koje su došli. U tom periodu, svaki čovjek koji je bio nepoznat a kretao se kroz selo i pored sela bio bi sumnjiv, pa su o sumnjivim licima obavještavani organi policije i TO. U tim

okolnostima i nepoznati ljudi koji bi ulazili u prodavnicu bili bi sumnjivi i svi smo imali obavezu da o nepoznatim i sumnjivim licima obavijestimo organe policije.

Jednog dana, dobro se sjećam, bio je to 1. juli 1972. godine, u prodavnici su bila dva, tri mještanina sela. Bilo je oko podne kad su u prodavnicu došli Tolja (nadimak) i njegov brat iz sela da kupe vreću brašna. Došli su traktorom njemačke proizvodnje, imao je sa obe strane vozača sjedište za ljude. Tolja je na jedno stavio vreću brašna, a na drugo je trebalo da sjedne njegov brat. Ljudi u prodavnici spremali su se da krenu kući. U tom momentu u prodavnicu je ušao momak u pratnji jednog mladića iz sela. Ja sam bio za tezgom, a ostali su sjedili u dijelu koji je predviđen za kupce. Kad su ušli u prodavnicu, pozdravili su nas, ne sjećam se kojim pozdravom, da li su rekli dobar dan ili faljen Isus. Momak koji je došao sa mladićem iz sela bio mi je nepoznat. Imao je šarene pantalone i crnu majicu. U ruci je imao jednu tašnicu. Prišao je pultu i upitao me da li držimo nešto od tekstila, tražio je neko radno odjelo. Rekao sam da ne držimo tekstil i da nemamo nikakvih odjevnih predmeta, momak je odmah napustio prodavnicu. Meni je tip odmah bio sumnjiv. Pitali smo mladića koji je došao sa njim, ostao je u prodavnici, poznaje li on čovjeka sa kojim je došao u prodavnicu i kako je stupio u kontakt sa njim. Mladić, kome se ne sjećam imena, reko je da je čovjek išao ispod sela i da je pitao gdje ima prodavnica. 'Ja sam rekao da ću mu pokazati jer nije bilo daleko i doveo sam ga u prodavnicu. Ja sam odmah rekao ljudima da mi je ovaj čovjek sumnjiv i da treba da ga zaustavimo i legitimišemo i Tolja je, takođe, rekao da je i njemu sumnjiv, a sa tim su se složili i ostali koji su bili prisutni.' Tolja je upalio traktor i nas trojica smo sjeli na traktor i krenuli za momkom koji je prije par minuta bio u prodavnici. Kad smo pošli, ja sam iz fioke uzeo pištolj i rezervni šaržer, zaključao prodavnicu. Kad smo izišli iz prodavnice, momak je već stigao do Čevrine kuće. Brzo smo ga stigli, Tolja je ispred njega stao traktorom. Ja sam sišao sa traktora i zamolio sam ga da stane i da ga legitimišemo. Momak, kad je vidio opasnost, odmah je iz tašnice izvadio pištolj, primijetio sam da ima prigušivač. Odmah je zatim skočio i počeo da bježi prema mostu. Ja sam klekao na koljena i počeo da pucam za bjeguncem. Još je neko zapucao, nisam vidio ko. Dok se čula pucnjava, dosta ljudi je izišlo iz kuća u selu i posmatralo šta se dešava. Dvojica, trojica su nam se pridružila u potjeri za bjeguncem. Bili su tu Benić i njegov sin i Adam Kosić. Neke priče su bile da je Adam Kosić pucao, to je bila laž. Nisam primijetio da je imao bilo kakvo oružje. Momak kog smo gonili bježao je prema mostu, prešao ga i krenuo prema groblju. Ja sam rekao ljudima da se niko ne približava diverzantu jer se izlaže opasnosti. Bjegunac nije htio da se zaustavi, bježao je prema seoskom groblju. Vidilo se da vidno ramlje, što navodi na zaključak da je ranjen.

Ja sam se kretao ispred grupe ljudi koji su me pratili za bjeguncem, nastojeći da ga ne izgubim iz vida. Odmah kad smo krenuli za sumnjivim licem, diverzantom, dosta ljudi je bilo u polju i vidjeli su da se nešto dešava. Ja sam odmah, zaboravio

sam reći, kazao jednom mladiću, koji je bio biciklom, da ide do Mesihovine i obavijesti policiju da smo u potjeri za diverzantom. U tim trenucima iz pravca Crvenica stizao je Jakić autobusom, u autobusu je bilo šest, sedam ljudi. Ja sam Jakiću pokazao gdje se krije bjegunac i on je odmah autobusom krenuo prema Duvnu, upalio je svirenu, koju nije gasio. Mi smo se raspodijelili prema njemu da ga pratimo, da nam ne pobjegne. Bjegunac se kretao preko polja prema Bukovici. U jednom momentu ušao je u njivu u kojoj je bila dosta visoka pšenica, pa smo ga na momente gubili iz vida. Kad je prešao pšenicu, vidjeli smo ga da se kreće prema nekim vrtlićima. Mi smo se kretali za njim, udaljenosti od 100 do 150 metara. I mi smo stigli do vrtlića. Ja sam iz ograde izvadio jednu soju vrliku. Dok smo mi pratili bjegunca, već su vijesti stigle do policije i čuli smo svirene. Ja sam bjegunca pozivao da se preda i da ne može pobjeći. Ubrzo smo primijetili da iz pravca Mesihovine dolaze troja, četvora kola. Iz kola izlazi policija i dvogledom posmatra šta se dešava i pravi raspored kako da se onemogući dalje kretanje bjegunca. Mi smo se i dalje kretali za bjeguncem. Tu se na pravcu kretanja našla jedna jaruga i bjegunac je u nju ušao. Daljnje kretanje prema njemu bilo je opasno. Ne čujemo da puca, ima prigušivač. Ja sam već ispucao jedan šaržer metaka, uzeo sam drugi koji sam imao i napunio pištolj. Ja ponovo vičem: 'Predaj se, ne možeš pobjeć.' On iziđe iz jaruge, zatim se tu stvoriše i policijska kola. Kad sam vidio da se policija približava, skinuo sam žutu košulju sa sebe, stavio je na soju i davao znak policiji gdje se nalazim, a rukom sam pokazivao u pravcu njega (bjegunca). Ljudi koji su išli iza mene bili su udaljeni 30 do 50 metara. Bjegunac se još nije predavao, pokušao je da se prebaci preko ceste koja vodi prema Bukovici. Policija ga je već primijetila i zapucala i zavikala da se preda. On je bacio svoju tašnicu i digao ruke. I ja sam već u tom trenutku stigao do njega, stigla je i policija. Prvi među pristiglim policajcima bio je Ilija Ivanović. Uzeo je automat i kundakom automata udario ga u rebra. Po reakciji diverzanta vidio sam da je to bio jak udarac. Odmah su mu stavili lisice i primijetili da je ranjen. Ja sam reko da sam ja za njim pucao i najvjerovatnije da sam ga ranio. Diverzant u tim trenucima sa mene nije skidao pogled, vidio sam da sam mu se mnogo zamjerio. U torbici nije imao pištolj ni metaka. U opasaču mu je bila zašivena kartica sa podacima i u tašnici su mu našli neke dokumente. Znam da mu je ime bilo Ilija, ne sjećam se prezimena. Iz sela je krenulo nekoliko ljudi prema mjestu događaja, ali policija nije dozvolila da se približe i sve je znatiželjne vratila u selo. I ljude koji su bili u potjeri vratili su kući, a meni je komandir policije Nikola Stanić rekao da idem sa njima u Duvno. Diverzanta su svezanog stavili u 'lendrover' i njim krenuli prema Duvnu. Svi smo stigli u SUP, tu su nas dočekali predsjednik opštine i još neki rukovodioci, koji su već saznali o dešavanjima u Omolju. Diverzanta su odveli u bolnicu da mu daju pomoć jer je bio ranjen. Tu u policiji popili smo po piće. Ja sam na brzinu prisutnima ispričao šta se i kako dešavalo tog dana u Omolju. Znam da je razgovor snimao Ivanković, koji se tad bavio i novinarstvom. Taman se mi spremili da

me Lončar vozi u prodavnicu da uzmem pazar, neko je rekao da treba da se javim kod generala Franje Herljevića na raport. General Herljević je bio komandant TO BiH. Ja sam sa Momom Važićem, Nikolom Stanićem i ne sjećam se ko je bio treći krenuo do Herljevića, koji je bio u hotelu 'Hepok'. Kad smo krenuli, vidjeli smo da se helikopter diže, odneo je diverzanta kog smo tog dana uhapsili za Sarajevo. Došli smo do Herljevića, ja sam mu se predstavio i ponovo ispričao o dešavanjima oko hvatanja diverzanta. On mi je zahvalio i rekao: 'Treba te proglasiti herojem.' Od Herljevića smo sišli u restoran gdje je bila postavljena trpeza i tu je bilo dosta opštinskih rukovodilaca. Skoro svi su mi čestitali na hrabrosti. Tu smo ručali. Kad smo završili, krenuo sam da idem i pozdravljao sam se sa prisutnima. Prišao mi je Herljević i u mom prisustvu rekao komandiru da mi moraju obezbijediti sigurnost i da svakog dana treba da me prate dva policajca u civilu, radi moje bezbjednosti. Zajedno sa mnom u Omolje krenuo je komandir Nikola Stanić i vozač Lončar. Stanić je htio da ispratimo trag kretanja diverzanta u namjeri da pronađe pištolj koji je diverzant imao. Pratili smo trag kretanja bjegunca i u travi smo pronašli pištolj u kom nije bio nijedan metak. Mene su dovezli do prodavnice, gdje sam imao motor, a oni su krenuli u Duvno. Nekoliko dana su me pratila dva policajca, koji su bili u selu. Pratili su ponašanje ljudi u selu i reakcije na događaje tih dana, kako je naredio Herljević. Došli bi do mene u prodavnicu i popili kafu. Tako su se jedno nedelju dana mijenjali. Ja sam primijetio da nemam više prisnost sa narodom kao prije toga. Nisam primijetio neku opasnost. Tu je dolazio i Kosić i o tom događaju smo raspravljali. Taj slučaj su kasnije ispitivali i predstavnici državne bezbjednosti. Ja sam i njima pokazivao pravac kretanja, oni su nešto pisali i crtali su neke skice i opisivali taj događaj. Prošla su dva, tri mjeseca kako se sve desilo. Meni su tada, mislim da je bio novembar, predložili da me razduže sa tom prodavnicom i da se premjestim u prodavnicu u gradu. Ja sam u februaru imao popis i predaju prodavnice. Umjesto mene, prodavnicu je zadužio Milan Važić iz Rašćana. Ja sam poslije popisa i sravnjenja predao prodavnicu u selu Seonica i prešao da radim u gradu Duvnu u kući Đuguma.

Tih dana sam pozvan u opštinu i u kancelariji predsjednika Petrovića primio sam odlikovanje koje mi je dodijeljeno za hrabrost. To odlikovanje sam na početku rata 1992. godine morao uništiti jer je to za mene bila opasnost.

(Boškova supruga Mila se uključuje u razgovor) Kad je krenulo ratno stanje, mi tog jutra 3. aprila 1992. nismo znali da je rat počeo. Kroz prozor čujem u kući Zečevića kuknjavu i plač, odem kod njih, kad Mara kuka i plače. Ja ne znam šta se dešava, ona kaže da su joj odveli brata Branka, od nje nisam saznala zbog čega su ga odveli i ko ga je odveo. Vratim se kući, kad kod nas dođe komšinica Stana i reče mi da je rat počeo i da hapse sve Srbe po gradu i selima. Primetim kroz prozor da prolaze policijska kola.

Boško je otišao na posao, trebalo je da bude druga smjena, ali ga zamolio Zdravko Pranjić da ode u njegovu smjenu jer mu je prethodnog dana sahranjen otac.

Ja znam da Boško kod sebe ima pištolj i odmah krenem prema njemu u prodavnicu. Kad sam došla u prodavnicu, u tom trenutku stigao je i Zdravko. Ja kažem Bošku da je rat počeo i zamolimo Zdravka da nas odveze kući jer je za Srbe nesigurno kretanje. Tako smo se mi vratili u kuću. Malo zatim u kuću je došao mog brata Riste sin Miroslav Šeki i sa njim Milisav Simo. Kažu da su pošli na posao, ali Srbe hapse gdje god stignu i nisu smjeli da idu u firmu. Mole Boška da ih odveze kući u selo Rašćane. (Boško nastavlja) Nije mi bilo baš prijatno da ih vozim, nisam siguran. Govorim da li mogu da se prebace autobusom. Simo bi i pristao da u kafani čeka autobus, ali Šeki ne sme i neće, hoće da ih vozim kući. Ja vidim nema druge, moram da ih vozim. Dovezem ih u selo, ja krenem u Karane, ispod Dekalovića kuće iziđe Ljubo, u tim trenucima stiže iz grada i njegov sin Mika. Mika je bio zatvoren u SUP-u i priča kako su bili u zatvoru i da su pušteni i da mora da vratimo oružje. Dođem do Milana i Stole Fendijića da se sa njima vidim i da se vratim kući. Njih dvojica me ubijediše da ne idem i da se ne vraćam u grad tog dana i da noćim. Iz sela vidimo da se ispod Srđana već vijori hrvatska zastava. Ja se odlučim da se tog dana ne vraćam u grad i ostanem da noćim u selu kod Milana. Tu će da noći i Simo Milisav. Ženu sam obavijestio telefonom da tu noć neću da se vraćam u grad. Mila mi je rekla da je dolazio komšija Puljizović i pitao je kud je otišao Boško. Rekla mu je da je otišao u selo, odvezao Šekija i Simu. On mi je rekao da je bolje da se vratim jer je opasnije u selu nego u sopstvenoj kući. Sutradan u selo je došao Milan Perušinović Pajdo i ja odlučim da ostavim svoja kola u selu, a da se sa njim vratim u grad. Kad sam došao kući, odmah je došao komšija Puljiz i pitao me šta je sa mnom bilo. Rekao sam mu da su mi kola ostala u selu. Puljizović me je ubijedio da me odveze do sela i da vratim kola kući. Ja pristanem, on me odveze, i kad smo se vraćali, on je ispred mene vozio svoja kola, a ja za njim mojim. Ispod sela Srđana hoće da nas zaustave, ali je on kroz prozor rekao da on odgovara i da me ne zaustavljaju, što su ga poslušali. Kad sam došao kući, zamolio sam Puljizovića da me odvede do SUP-a da predam pušku koju sam imao. Sa njim sam otišao u SUP i predao pušku. Oružje je primao Sidik Pehlivanović i tako sam se oslobodio oružja, a pištolj sam predao prethodno veče, kad sam bio u selu Rašćani.

Sutradan su u kuću došli Dugonjče i Sušilovića Ante sin i još jedan kog nisam poznavao. Prvo su tražili ključ od kuće mog brata Tome, ja sam rekao da nemam ključ. Oni su provalili u kuću. U kući su našli pušku i dva pištolja, jedan Tomin na dozvolu i Milenkov ili Vladin. Našli su i neke snimljene trake. Kad su izišli iz kuće, došli su kod mene. Dugonjče me je izveo iz kuće i pitao me: 'Može li ova puška da ubije', kažem zašto ne bi mogla. Repetirao je pušku i naredio mi da krenem napred. U komšiluku to opet posmatra komšija Puljizović i mimikom mi govori da ga slušam. Poslije dvadesetak metara zaustavi se i vrati me prema kući i naredi mi da sjednem u kola, u kola sjedoše i njih trojica, dovezoše me pred SUP. Pred SUP-om ima dosta svijeta, vidim tu je i predsjednik opštine Tokić. Kad smo došli pred SUP, Dugonjče je otrčao u zgradu, a mene su izveli iz kola. Prišao mi je Šteko zvani Ćusina i turio mi

cijev od automata u usta. Utom se vraća Dugonjče i zagalami na Ćusinu, ko mu je to dozvolio. Utom se na krugu pojavi Mirko Višić, Bože Višića brat, priđe Dugonjčetu i poče da ga grdi što me maltretira, jer on zna da sam ja dobar čovjek. Dugonjče se na njega izdera i reče mu šta se njega tiče, oni znaju što su ga i zbog čega priveli. Utom dođe i Mirkov sin, ali ni on tu ne može ništa. Dugonjče mi naredi da pođem u zgradu SUP-a. Na ulazu u zgradu dežurni Kovačević Stanko, Milčev brat. Čovjek samo sagnu glavu. Uđemo u kancelariju dežurnog, tu sjede Rafe i Stojko Sušilović. Stojko kaže Dugonjčetu – pusti čovjeka, ali on kaže da on komanduje. Ubaci video-trake u aparat i pokazuje da gledaju šta je na traci. Ja nemam pojma šta je na traci. To su trake sinova mog brata Milenka i Vlade.

Kad su me odveli iz kuće, komšija Stanić Jozo odmah je telefonom tražio komandira policije, koji je njegov rođak iz sela Lug, odakle je rodom i Jozo Ilije Jakića. Zahtijevao je da me vrate kući. Jakić nije bio tu, ali je ubrzo stigao i došao u kancelariju gdje sam ja bio i naredio Dugonjčetu da me odmah vrati kući. I da me ne vozi kroz grad već prema igralištu. Da sa puta skloni prepreke i da me tim putem vrati kući. Dugonjče me prema naređenju odmah vrati kući. Zahvaljujući komšiji Jozi, ja se vratih kući.

Poslije skoro dva mjeseca provedena u kući, ponovo je u moju kuću došao Dugonjče, sa još dva, tri momka. Ne sjećam se tačno datuma. Došli su nekim kombijem. Dugonjče uleti u kuću i odmah zatraži ključ od kuće, momcima koji su došli sa njim, naredi: 'Istjerajte svinje iz kuće.' Mi se zbunili, ne znamo šta da uzmemo. Mila kaže, Boško ponesi lijekove. Nešto para koje smo imali u devizama su uz mene, dodaje Mila. Dinari su ostali. U kombi koji nema nikakvih sjedišta, teretni, uguraše nas, kad u kombiju su već utovareni Srbi Vujinović Dejan, njegova supruga Danica, sin Cveka. Kombijem nas dotjeraše u zgradu stare gimnazije. Tu smo zatekli dosta Srba. Tu su Srbi iz Eminova Sela, Srbi iz grada. Puna zgrada zatvorenih Srba. Tu smo zatekli i brata Miju i njegovu porodicu. U zgradi Gimnazije bili smo dva do tri dana, kad ujutro komanda da se žene i djeca spreme i iziđu napolje. Kad su izišli, ušli su u autobus. Vozač autobusa je bio Munib Seferović. Mi koji smo ostali nismo znali gdje su ih otjerali. Kasnije smo od policije saznali da su odvezeni u selo Rašćani.

Muškarci od 18 do 60 godina ostali su tu u zatvoru i počeli su da nas tjeraju na prisilni i prinudni rad. Radili smo svašta, od poljoprivrednih radova na imanju, građevinskih itd.

Poslije nekoliko dana rada na 'Planinskom dobru' jednog dana mi je pozlilo i pao sam na zemlju. Dežurni policajac koji je bio uz zatvorenike obavijestio je policiju i ubrzo je došla hitna pomoć. Na parceli su mi dali injekciju i tražili odmah da me vrate u logor u Gimnaziju. Čuo sam komentar da ne smiju da me vode u bolnicu jer u bolnici ima dosta ranjenika, pa bi tu staviti Srbina bilo rizično. Odveli su me u zgradu Gimnazije. Ljekar je Sonja Toše Dilbera, udata za Srbina. Ona mi je rekla da je kod mene najvjerovatnije visok šećer i da sam zbog tog izgubio kontrolu i pao.

Idućeg dana pred zgradu Gimnazije došao je autobus i vozač je ponovo bio Munib Seferović. Naredili su da iziđu pred zgradu muškarci stariji od 60 godina, prema spisku koji su pročitali. Sjeli smo u autobus, koji nas je odvezao u selo. Nije vozio kroz grad već kroz mahalu i spustio se pored preduzeća 'Plastika' i preko polja u Rašćane. Tu smo se smjestili. Tu sam zajedno sa ostalim Srbima bio u selu i iščekivao sudbinu. Krajem mjeseca avgusta svi Srbi u selu Rašćanima dobili su status civilnih zarobljenika i evidentirani smo od strane MCK. Dobili smo njihove legitimacije. Tad smo se osjećali malo sigurnije. Jednog dana, ne znam tačno, izišli smo iz kuća, mogao bi to biti kraj oktobra ili početak novembra, i sjedili smo na Peričićevom zidu kod armana (guvna). Ja sam otišao u kuću, gdje sam bio, kod šure Riste Važića u ve-ce. Dok sam je bio u kući, u Važiće, gdje sam boravio, došli su Ante Zlatonjić i Mate Beljan, sa njima nije bio Dugonjče. Pitali su za mene, ja sam se utom već vratio iz kuće. Naredili su mi da krenem sa njima i da će me vratiti. Tako sam ja počeo ponovo da budem predmet torture. Bio sam u papučama i nisam dobro bio obučen. Strpali su me u auto i odvezli pred SUP. Uveli su me uz stepenice u zgradu SUP-a. Kad sam ušao u kancelariju, u njoj me je čekao Dugonjče. Kad me je ugledao, kaže: 'A došao si nam opet, nismo mi tebe zaboravili.' Pred njim je bila jedna fascikla puna nekih dokumenata. Počeo je da me ispituje. Čita kao neke zabilješke, kuda sam se kretao, gdje sam bio. Kao da sam sa Brankom Zečevićem negdje išao na Eminovo Selo. Sve neke izmišljotine. U kancelariji je bio i Rafo Pivić, zamjenik komandira policije. Poslije tog ispitivanja uze induktorski telefon i zakači mi žice od telefona za prste obe ruke i poče malo da okreće induktorom. Imitira telefonski razgovor, zove mog brata Tomu, alo Tomo, ovdje Boško, itd. Naredi mi da ustanem i stanem pored ormana. Naglo ubrza okretanje induktora, mene to uzdrma, ja padnem. On me poli vodom i ponovo tako tri puta. Rafo mu govori da to ne radi, ali Dugonjče tjera po svom. Poslije naredi da me odvedu u podrum u zatvor. Odveli su me i zatvorili u ćeliju. Tu sam bio do blizu pola noći, kad neko ide niz stepenice. Policajac Salko Birdagić me po naređenju odvede u kancelariju u kojoj sam bio tog dana. U kancelariji Dugonjče, sam. Dok sam ušao, odmah je uzeo palicu, debela kao salama, i jako me udari po rebrima i leđima. Ja jauknem. On me poče ispitivati o mom hvatanju diverzanta u Omolju 1972. godine. Ponovo me udari, ja ponovo jauknem, kad na vrata ulazi Ilija Ivanović, policajac koji je učestvovao u hvatanju diverzanta u Omolju 1972. godine. Ja negiram da sam ranio diverzanta. Ilija je došao sa suprugom i ćerkom. Tu nas Dugonjče suočava oko događaja iz 1972. godine. Mi se oko činjenica prepiremo, jedan drugog optužujemo. Dugonjče uze palicu i ponovo me njom udara. Ilija kaže ćerki i supruzi da iziđu, ali Dugonjče kaže – neka gledaju kako se četnik bije. Dugonjče Iliju vrati kući, kaže o tome će sa njim razgovarati drugi put. Ubrzo su na vrata došli Mado, Stojko i Rafo. Vjerovatno im je Ilija rekao da sam ja sam sa Dugonjčetom. Mado mu kaže da pokupi svoje papire i pusti čovjeka kog moraju vratiti kući. Ja sam pokazao legitimaciju MCK i rekao da meni sigurnost garantuje MCK. Dugonjče ne odustaje, kaže, sutra je nedilja i da će me voditi u Ramu, tamo će

da se snima taj događaj. Ja znam ako me odvedu u Ramu, gdje su, kako sam čuo, od slame i odjeće Jovanove napravili maskotu kako su ga objesili. Mado, Rafo i Stojko ubijediše Dugonjčeta da me više ne dira i Salko me ponovo odvede u ćeliju. Poslije desetak minuta došao je Mado sa Salkom (obojica su bili dežurni policajci), donijeli su mi dvoje ćebadi i zaključali katancem ćeliju da ne može niko da uđe da me muči i maltretira. Poslije pola sata donio mi je Mado cigare i šibicu i jednu konzervu i malo hljeba da jedem.

Sutradan, nedilja oko 11 sati, došli su Ćiro Perković i Mate Delać i odveli me kući u selo. Dok su me vozili, Ćiro je pričao da je neko javio da je odveden iz sela i da su dobili depešu da me odmah puste. Da nije te legitimacije MCK, teško bi se kutarisao Dugonjčeta. Letica Bariša, načelnik SUP-a, bio je na sastanku u Livnu, bila je subota i Dugonjče je pokušao to da iskoristi."

Karan (Vlatke) Božo Boško
Mladenovac, 3. avgust 2011. godine

ETNIČKO ČIŠĆENjE SELA BALjCI

Prema posljednjem popisu stanovništva, koji je izvršen 1991. godine, u selu Baljci popisano je 40 Srba, što je činilo 93,02% stanovništva sela.

Prije rata u selu je živjelo 46 Srba. Uspjelo je da do rata izbjegne 40, a u selu je rat dočekalo samo sedmoro Srba.

Hrvatski vojnici su poslije poraza na kupreškom ratištu upali u selo, gdje su zatekli šestoro Srba. Četvoro Srba su zarobili, i to – Nenada Velimira, rođenog 1953. godine. Poslije hapšenja zatvorili su ga u logor u Duvnu, a poslije je prebacivan u druge logore zajedno sa Srbima iz Duvna, i poslednji logor u kom je bio jeste logor u Ljubuškom, iz kog je u avgustu 1992. godine bio razmijenjen. U Baljcima su zarobili Savu Miškovića (1918), Draginju Cvijetić (1910) i Duška Savanovića, koji je bio čoban kod Miškovića, i njih troje su zatvoreni u logor Rašćani.

U selu su zatekli i dvije starice koje su ustaše likvidirale na stravičan način. Vasiliju Velimir, rođenu 1910. godine, koja je bila slijepa i skoro nepokretna, ustaše su našli ispred kuće. Sa distance su je ubili snajperom i tijelo zatrpali u gomilu stijena pored njene kuće. Druga starica, potpuno nepokretna Ruža Cvetić, Srpkinja rođena 1911. godine, nije htjela da napusti kuću, pa su je hrvatski vojnici ustaše ostavili u kući, a kuću zapalili, tako je starica izgorela.

Svjedoci tog zločina bili su četvoro Srba iz Baljaka, koje je hrvatski vojnik Ilija (Joze) Dukić dovezao u logor u Rašćane.

O tom zločinu čuo sam i svjedočenje Ante Križanca zvanog Brajić, koji je, kako mi je rekao, zbog nediscipline bio zatvoren u SUP-u u Tomislavgradu i nekoliko dana bio je sa mnom u ćeliji. Nije htio da mi kaže imena izvršilaca zločina.

Sedmi stanovnik sela Baljci koji se zatekao u selu kad su ustaše u njega ušle bio je Srbin Miško Mišković, rođen 1911. godine. Miško je uspeo da izbjegne prije ulaska vojske u selo i u šumu. Kroz šumu je pokušao da se prebaci na srpsku teritoriju – u selo Mušić, opština Kupres. Nažalost, nije uspio da se izvuče iz šume, umro je od iznemoglosti. Srpska vojska pronašla je njegovo tijelo.

Poslije izvršenih zločina, hrvatski vojnici su zapalili sve kuće i štale u selu Baljci, a to je sve gledalo četvoro zarobljenih Srba.

U selu Baljci glavna poljoprivredna djelatnost bilo je stočarstvo. Početkom rata u selu je bilo dosta stoke, preko 1.500 ovaca, dosta krava i konja. Svu stoku koju je rat zatekao u selu hrvatski vojnici su pokrali.

Od tog dana praktično selo Baljci više ne postoji.

ETNIČKO ČIŠĆENjE SELA LIPA

Prema popisu stanovništva koji je izvršen 1991. godine, u selu Lipa popisano je 40 Srba, koji su činili 11,46% stanovništva sela. Prije rata u selu je živjeo 41 Srbin, pre početka rata izbjeglo je petoro Srba. Na početku rata zarobljen je Zdravko Zelen, koji je prošao dosta logora i na kraju završio u Ljubuškom, iz kog je razmijenjen u avgustu, zajedno sa još 16 duvanjskih Srba.

Selo Lipa etnički je očišćeno od Srba 23. juna 1992. godine. Tog dana u selo je došla policija i naredila da svi Srbi iziđu iz svojih kuća, da se skupe na jedno mjesto. Naređeno je da sa sobom mogu da ponesu samo stvari za higijenu i po jedno ćebe (deku). Poslije određenog vremena za spremanje, svi su, njih 35 Srba, koliko ih se zateklo u selu, ukrcani u autobus koji je došao po njih i odvezeni su iz svog sela. U logor u selo Rašćani zatvorili su žene, djecu i starce, a pet sposobnih muškaraca odvezli su do Duvna i zatvorili u logor u zgradi Gimnazije.

Tako je selo Lipa etnički očišćeno od Srba i od tada nijedan Srbin ne živi u tom selu, iako su tu živjeli vjekovima. Poslije rata nijedan se Srbin nije vratio da živi u tom selu.

SVJEDOČENjE MILANA MILISAVA IZ SELA LIPA

„Rođen sam 1955. u selu Lipa, u kom je većinsko stanovništvo hrvatske nacionalnosti. Sa Hrvatima u selu Lipa imali smo dosta dobre odnose. Jedni druge smo pomagali u svim poslovima. Prije samog rata, posebno po izbijanju sukoba u Hrvatskoj, počeli su da nas izbjegavaju, pa i oni sa kojima smo se svakodnevno družili. Mislim da je na takav odnos najviše uticaja imala njihova crkva, ali i sve učestaliji mitinzi njihovih stranaka, navodno izazvanih, na početku, ekonomskom i ekološkom situacijom. Kasnije su ti mitinzi prerastali u političke, sve otvorenije se mitingovalo protiv države u kojoj su živili, dobro se osjetilo i primijetilo kuda sve to vodi. Odjednom su na površinu isplivali ljudi koji su bili osuđivani kao ustaše i

kojekakvi emigranti, i ljudi iz Legije stranaca. Imao sam osjećaj da je zatvor Zenica za njih bila najbolja preporuka da budu na čelu svog naroda, i da su se pošteni ljudi iz njihovog naroda od tih ljudi plašili više nego mi Srbi.

Neke časne komšije su se nudile da nam nešto pomognu, ali tu svoju namjeru su krili od drugih Hrvata, iz straha za svoj život i porodicu. Bilo je slučajeva da su roditelji krili od svoje djece da nam pomažu. Ja sam na početku izbijanja sukoba nekoliko noći prespavao kod komšije Vida Ivića i vidio sam da je rado želio da mi pomogne, ali sam primijetio kod njega i njegove žene strah od svog roda i komšija. Zbog toga sam prestao da noćivam kod njega, mada mi on nije ništa govorio o svom strahu i opasnosti, računajući da ako me budu tražili, naći će me gdje god bio, a ovako mogu i njega upropastiti. Znači, čast pojedinim komšijama, ali oni su bili zaplašeni od 'svojih'.

Prije početka rata nije bilo nekih većih neprijatnih situacija i scena. Komšije Hrvati su u selu Lipa imali apsolutnu većinu, nisu nas zlostavljali, ali se primijetilo neko podvajanje, kojeg nije bilo prije rata.

Početkom rata i nešto prije, Hrvati su počeli da se distanciraju od nas. Nekoliko mjeseci prije rata u selu su primijećena neka uniformisana lica. Iznad sela se često, skoro svakodnevno, čulo puškaranje, vjerovatno su imali neku vojnu obuku i gađanje vatrenim oružjem. Ispočetka su to krili, kasnije, pred sam rat, to je postalo redovna i normalna aktivnost.

Ta uniformisana lica, mlađi ljudi iz sela i dosta nepoznatih momaka izvodili su obuku, poslije svake dnevne obaveze prolazili su između naših srpskih kuća, vjerovatno da bi tim činom nas Srbe zastrašivali. Čuli smo priče da su to neki „Vukovarci“. Po njihovom ponašanju dalo se primijetiti da nemaju dobre namjere. Vjerovatno su im naše komšije Hrvati pokazali koje su srpske kuće, pa su baš ispred njih prolazili naoružani. Do rata, ipak, nikog nisu dirali ni zlostavljali, ali su stalno 'trenirali strogoću'.

Situacija na Kupresu je bila sve napetija i kulminirala je u svakodnevne čarke i sukobe. Zbog takvog stanja jedan dio srpskog naroda počeo je da napušta svoj zavičaj. Dana 2. aprila 1992. godine za Srbiju su mi otišli otac Šćepan i brat Božo. Kod kuće u Lipi ostali smo ja i majka Ruža. Odlaskom oca i brata bilo mi je lakše, da su bar oni izišli iz ovog pakla. Brat Luka i snajka Milica, nešto prije pola godine, prije burnih događaja, otišli su poslom u Beograd.

Dana 3. aprila 1992. godine bio sam na radnom mjestu u OZ Zdravstvene zaštite Duvna. Izišli sam na pauzu za doručak (ja, Juso Begić, Marko Radoš) i svratili u kafić kod Osana. Nisam znao šta se desilo i šta se dešava na Kupresu, ali sam osjetio neku nelagodnu atmosferu u kafiću, svi su me nekako neobično i čudno posmatrali. Kad smo izišli na ulicu, prišao je Jusi Begiću Ismet Lakača, radio u 'Plastici', i rekao mu da mi kaže da hapse Srbe. Juso mi je to prenio i predložio da me vodi svojoj kući. Bili smo čak i pošli, ali sam se ja predomislio, jer taj dan je bio i Bajram, pa sam ga zamolio da me odveze mojoj kući u Lipu, što je on i učinio. Usput nas niko nije zaustavljao, mada je bilo nekoliko policijskih punktova.

Prolazeći kroz moje selo primijetio sam čudno izvirivanje iz kuća komšija Hrvata. Juso me dovezao kući, malo posjedio kod mene i otišao i na tom gestu i usluzi ja mu se mnogo zahvaljujem.

Igrom slučaja sam izbjegao hapšenje (za koje sam kasnije saznao), srećom taj dan nisam doživio nikakvu torturu, ali sam osjetio nekakvu odbojnost u kafiću, na ulici u Duvnu, a u selu komšije su se sklanjale, a ujedno pratile svaki moj korak. Svi su nas Srbe zaobilazili, a ipak su, ja sam osjetio, stražarili nad nama i iznad naših kuća.

Tih prvih dana rata najpre su počeli, najčešće noću, da zovu telefonom, da prete, izmišljaju kojekakve priče, za koje su nas optuživali da bi podsticali što veću mržnju.

Druga faza torture nad Srbima bila je početak pljačke. Prvo su se razletili da nam oduzimaju automobile. Dešavalo se da vam u toku dana dođe po dvoje, troje lica da traži jedno te isto, auto. Kad su pokupili automobile, došli su da otimaju traktore i priključne mašine, kao i drugu opremu. Posebna priča je bila kad su tražili oružje. Tu je bilo svakakvih situacija i maltretiranja. Po oružje je dolazila policija sa Jozom Romićem na čelu, pa je dolazila vojna policija sa komandirom Antom Budimirom Čavkom, pa je dolazio Krišto Ivan Dugonjče sa svojom ekipom, svi bi tražili još oružja. Oružje koje smo imali, nešto starih pušaka M-48, predali smo odmah po prvom skupljanju oružja koje je izvršio Jozo Romić sa civilnom policijom. Sutradan, kad je došao Čavka, odveo me na ogradu iznad kuće i pretio mi streljanjem, šutirao me nogama u stomak tražeći oružje.

Treći dan je došao Dugonjče, i on je tražio oružje. Mene taj dan nisu dirali, ali jesu Miju 'čovića', odveli su ga u zatvor u Duvno, ali su ga pustili kada su po njega u Duvno otišle komšije Hrvati: Ivić Romić, Branko (Bebanov) Lončar i Ante (Delfin) Skočibušić. Tog dana u selo je Dugonjče sa još dva, tri vojnika doveo Milana Karana, koji je video ovaj događaj. Ne znam zašto su dovodili Milana.

Kad me je Čavka tukao, jedna komšinica, nije me vidjela, govori Čavki da nas samo dobro pritisnu i da ćemo dati oružje, to mi je teško palo. Baš su je poslušali.

Hrvati su noću pucali iz ručnog bacača u zid stare kuće, pored prozora moje spavaće sobe. Poslije bi dolazili na uviđaj i čudili se kako je granata prošla kroz tri kamena zida. Bilo je to mučenje na razne načine.

Tih prvih dana rata o bježanju nisam razmišljao, kontajući da će se sve brzo smiriti i da će sve brzo proći, a nije bilo ni načina da se odmaknemo od kuće. Preko dana, što sam dobro primijetio, komšije su pratile svaki naš pokret, imao sam osjećaj da drugo ništa nisu ni radili. Noću su naoružane straže, koju su činile komšije iz sela, bile svuda oko kuća. Preko dana smo u ogradi iznad i pored kuća primijetili mnoštvo opušaka od cigareta na mjestu gdje su noću stražarili. Prvih dana rata su se krili, a kasnije je to za njih bilo normalno zaduženje, kao da nas čuvaju od nas samih. Tako da, sve i da sam razmišljao o nekom bjekstvu, to je u tom periodu bilo neizvodljivo.

Cijelo selo je držalo stražu nad nama, dan i noć, od djece pa do najstarijih, svi su imali neko zaduženje.

Ali, nakon 15 do 20 dana kućnog pritvora, počela se stvarati ideja da se nekako prebacimo do Kupresa. Slabo smo poznavali teren preko Ljubuše. Predlagao sam Miji i Peri Peći, 'čovićima', i Marku Maći Nikolinom, da pokušamo da bježimo. Mijo i Pero nisu mogli jer je tu bila njihova porodica, žene i djeca, pa je to za njih bilo neizvodljivo, nisu htjeli ostaviti porodicu. Marko Maći mi je obećao da ćemo pokušati i bili smo se spremili, ali se on predomislio i odustao, a ja da pokušam sam, nisam bio siguran da bih uspio.

Tako smo ostali u selu Lipa sve dok nas Hrvati nisu iz sela odveli u logore. Žene, djecu i starce odveli su u logor Rašćani, a muškarce od 18 do 65 godina u logor u Duvno, zgrada stare gimnazije, tada ŠUP.

Dana 23. juna 1992. godine, mislim da je tačan datum, Zdravko Lončar Žuka došao je autobusom u selo po nas u pratnji milicije. Sposobne muškarce je odvezao u Duvno u zgradu Gimnazije, a djecu, žene i starije ljude u selo Rašćane.

Ko je naredio da napustimo selo i svoje domove nisam mogao saznati, ali znam da nas je o tome obavestio milicioner Jozo Romić. On je došao u svaku kuću i rekao da se spremimo i da će autobus doći za sat vremena, a da mi koji idemo u Duvno možemo samo da ponesemo nešto za higijenu, što može da se stavi u jednu kesu, a da oni koji idu u Rašćane mogu poneti stvari koje mogu stati u putnu torbu. Šta se može poneti u jednoj putnoj torbi i spremiti za sva vremena?

Kad su nas vodili iz kuća u autobuse, video sam samo žene: Ivić Vida i Ivić Stipe, koje su plakale kada su vidjele kako nas odvode. U selu su bile i druge komšije, ali se nisu vidjele jer su se krile iza zavjesa, međutim, primijetile su se siluete ljudi. Svi su oni dobro znali šta se dešava, ali nisu za tim puno marili ni žalili.

Kad smo polazili iz sela nisu nas pretresali, ali i nisu imali šta, da li su pretresali ove što su izišli iz autobusa u selu Rašćanima, ne znam. Nama su pregledali kese kad smo stigli u školu, zgradu Gimnazije. Tu su nas dočekali policajci, među kojima su bili: Tokića Ante Ćantul i Zdenko Pivić, sa kojima sam se prije izbijanja rata često družio i bio dobar prijatelj, pa mi je bilo drago što su bili tu. Kasnije sam se gadno razočarao u njih. Njihov odnos prema meni bio je puno gori od odnosa ljudi koje nikad u životu nisam vidio.

Kako sam saznao, po njihovoj priči, nas su istjerali iz naših kuća i odveli u logore da bih nas, navodno, zaštitili. Čudno su nas oni štitili od njih samih, jer tu nije bilo vojske koja je rodom van Duvna. Pitam se, kako je i poneki nepoznati vojnik tačno znao ko su Srbi i koje su njihove kuće ako ih naše komšije nisu uputile i sve im o nama kazale.

U logoru sam bio u zgradi Gimnazije u Duvnu. Noću smo bili u učionicama u školi, a preko dana su nas vodili da radimo. Radili smo najviše na poljoprivrednom dobru u Duvnu. Radili smo svugdje po gradu i selima, šta je god trebalo, radili smo na

Blidinjskom jezeru, na planini Tušnici, u selu Šuici, pretresali smo kamione koji su vozili humanitarnu pomoć za BiH, vršili smo utovar i istovar robe, čistili ulice i radili mnoge druge poslove.

Što se tiče torture, mučenja i maltretiranja, mogu da kažem da sam najviše pretnje i batine dobio još dok sam bio u selu, i to od Čavke, mislim da mu je ime Ante, a preziva se Budimir, i od Krišto Ivana Dugonjčeta.

U samom logoru je bilo maltretiranja, pretnji, noćnih saslušanja u SUP-u, gdje smo grdno prebijani i mučeni. Svakodnevno su neki upadali u učionicu naoružani i pored prisustva policije koja nas je 'čuvala'. Pretili su nam i ponekog od nas prebijali.

Mučenja i prebijanja uvijek su vršena pred dolazak i poslije odlaska delegacija koje su nas obilazile, Crvenog krsta ili Evropske zajednice, sve u cilju da se mi ne bismo smjeli žaliti na torturu i mučenja u logoru.

Prevodioci koji su pratili predstavnike Crvenog krsta i Evropske unije bili su većinom djeca hrvatske emigracije iz cijelog svijeta, prevodili su naše izjave kako je njima odgovaralo, a sve su naše izjave kasnije prenijeli policiji, koja nije bila prisutna prilikom tih razgovora. Zbog navedenih okolnosti nismo smjeli ni da kažemo istinu o našem položaju, ali nismo imali ni kome. Donekle, Crveni krst je bio korektniji. Od 23. avgusta 1992. godine, od kada nas je Crveni krst registrovao, bilo nam je lakše, to jest manje smo maltretirani.

Delegacije Evropske zajednice i UN su, po mom mišljenju, šurovale sa hrvatskim vlastima. Često se dešavalo da su prilikom posjete neki bili u pijanom stanju, pa bismo mi poslije njihovog odlaska dobijali batine.

Kad je dolazio Mazovjecki, koji je, kako sam saznao, bio zadužen za ljudska prava, nije se potresao kad nas je video kako na 'Planinskom dobru' iz blata, ruku zelenih i blatnjavih do lakata, vadimo krumpir u nemogućim uslovima, bez motike i drugih alatki, gladni i žedni i pod stalnom prisilom i torturom, gdje su svakog dana ponekog od nas pretukli.

Što se tiče života u logoru, o njemu je dosta poznato svim Srbima u logorima u Duvnu i Hercegovini. U svim logorima, pa tako i u logoru u staroj gimnaziji, neki su ga zvali ŠUP, bilo je mučenja, prebijanja, zastrašivanja i pretnji. Ja zbog toga neću puno kazivati o tim dešavanjima. Želim da istaknem i iznesem ono što me najviše zabolilo u duši i srcu. Teško mi je bilo što sam doživio da se ljudi sa kojima sam se dosta družio, sa kojima sam bio dobar i smatrao ih prijateljima u logoru ponašaju kao da me nikada u životu nisu vidjeli. Doživio sam to da su meni nepoznati ljudi, koji su bili zaduženi za nas, više mi pomogli, to jest nisu me maltretirali, nego ljudi koje sam smatrao prijateljima. Posebno mi je krivo na policajca Tokića Ćantula, koji mi je komšija i sa kojim sam se često družio i častio po kafanama i na drugim mjestima. Takođe sam se razočarao u Pivić Zdenka, kod koga sam svaki dan svraćao u kafanu, gdje je radio kod Osana, i zajedno smo se družili, častili, kao i na policajca Kifu, kog sam dobro poznavao i on mene. Ti moji 'prijatelji' bili su gori nego bilo koji drugi, pa čak i oni koje nikad nisam vidio. Njima se nisam smio obratiti ni za kakvu uslugu ili

pomoć. Kifo je bio jedan od najbrutalnijih koji su nas čuvali. Često je iz učionice izvodio ponekog Srbina i tamo ga tukao do iznemoglosti. Posebno se okumio na Gajić Dragana, koji je iz Srbije, uhapšen negdje u Splitu u prolazu za Srbiju, i njega je često tukao tako da je čovjek padao u nesvijest, bio je izgubio nadu da će od tih batina preživjeti. Kifo je pretukao svog bivšeg kolegu Radovana Piljevića, koji je oženjen Hrvaticom, kad se pred MCK izjasnio da će ostati da živi u Duvnu i da neće na razmjenu. Od Hrvata koje sam poznavao žao mi je na ponašanje profesora Bakrač Stipana, koji je bio glavni za logistiku u hrvatskoj vojsci. Mi smo često vršili istovare robe i druge poslove za njegovu službu i morao je znati kako se sa nama postupalo. Ništa nije preduzeo da nas Srbe bar malo zaštiti, a bio je uticajan i to je mogao da učini. Mnogi smo bili njegovi đaci i njegovi poznanici.

Ne mogu ništa da zamerim na odnosu prema nama Srbima inžinjeru Ćazimu, Mostarcu koji je na 'Planinskom dobru' bio zaposlen i koji je nama rukovodio dok smo radili u polju. Sve što je radio bilo mu je naređeno. Međutim, kad na parcelu dođe Dugonjče sa ekipom, nama se tad dobro ne piše. Često je razlog da nas tuče, prebija i maltretira to što je pala kiša i što zbog toga nećemo uspjeti da povadimo sav krumpir, znači da ga je neko poslao da ubrza proces i da nas izloži pritisku, batinama, da bismo radili kao robovi u nemogućim uslovima. Taj što je poslao Dugonjčeta i ekipu mislim da je bio direktor Anić Mirko, jer je on bio odgovoran za rad firme. Mirko Anić je bio moj kućni prijatelj, koji me je često viđao u polju, gdje sam proveo četiri mjeseca, nije mi rekao ni zdravo. Možda griješim, možda nije smio, ali imao je načina da mi da do znanja da je to u pitanju, pa mu ne bih zamjerio. Nije mi pomogao, a možda je mogao, za to mu ne zamjeram, ali nije nam trebao otežavati situaciju. Saznao sam od brata Luke da taj isti Anić sad kad dođe u Beograd svrati kod njega, neka mu je na čast i obraz, a mislim da ga nema.

Kažem, meni je krivo na moje dobre poznanike i prijatelje, školske kolege, radne kolege, ne zato što mi nisu pomogli, mogli su jer su bili uticajni, već što za sve vrijeme nije niko upitao kako sam i trebali mi što. Oni su nas doživljavali kao četnike zarobljene na ratištu, pa su se sa daljine zagledali u nas kao da smo čudovišta.

Tako su neki u školu-logor dolazili da vide i isprebijaju četnike, pa kad dođu i vide ko smo, kažu: 'Kakvi su ovo četnici, ja ih sve znam, oni su iz Duvna.' Zbog svega mi nije krivo na ustaše, već na moje poznanike i komšije.

Razmijenjen sam zajedno sa svim Srbima iz logora ŠUP (zgrada stare gimnazije) dana 31. oktobra 1992. godine. Pregovore o razmjeni vodio je MCK. Pregovori su tog dana trajali dugo, za nas cijela vječnost. Vlasti iz Duvna pokušavale su da neke od nas sakriju i ostave u logoru. Odveli su nas u zatvor u SUP, gdje je bio zatvoren Milan Karan. MCK je prilikom prozivke saznao da nedostaje osam ljudi. Insistirao je da se svi dovedu u razmjenu, a i ostali nisu htjeli da krenu u razmjenu bez nas osmorice. Poslije dugotrajnih pregovora, u večernjim satima su nas pustili da se pridružimo ostalima.

Autobusom smo prebačeni do luke Ploče, odakle smo trajektom otplovili preko Jadranskog mora u Bijelu u Boki Kotorskoj. U Bijeloj smo smješteni u hotel 'Delfin'. U hotelu sam proveo dva dana i onda sam avionom iz Tivta otputovao u Beograd. U Beogradu sam bio do dana kad su ostali zatvorenici logora Rašćani pušteni. Otišao sam u Sanski Most u BiH, gdje se privremeno smjestila većina Srba iz logora Rašćani. U Sanskom Mostu sam poslije skoro godinu dana sreo majku. Tu smo dobili kuću, u kojoj smo bili do pada Sanskog Mosta u ruke muslimanske vojske. Sve vrijeme do završetka rata bio sam pripadnik vojske Republike Srpske. Poslije završetka rata sa majkom sam se preselio u Srbiju.

Sad živim u Vojvodini u selu Lovćenac i zaposlen sam u preduzeću 'Soja korporacija – RJ Lovćenac'.“

ETNIČKO ČIŠĆENjE SELA KONGORA

Prema posljednjem popisu stanovništva, koji je izvršen 1991. godine, u selu Kongora bilo je šestoro Srba i činili su manje od 1% stanovništva tog sela. Do rata je u selu živjelo petoro Srba. Prije početka rata, iz sela je uspijeo da izbjegne Mijo Zečević, tako je rat u selu Kongora zatekao samo četvoro Srba. Odmah na početku u selu su uhapšena dvojica Srba, Božo i sin mu Milenko. Poslije desetak dana Božo je zbog starosti vraćen kući u selo, a Milenko je prošao dosta logora i završio u logoru u Ljubuškom.

Dana 19. ili 20. juna 1992. godine, u Božinu kuću došla su trojica vojnika, našli su ga sakrivenog u šipražju iznad kuće zajedno sa suprugom i snajkom. Insistirali su da izađu iz zaklona, što znači da su znali da se tu negdje kriju, to je dokaz da su ih komšije u svakom trenutku pratili. Vojnici su ga obavijestili da su došli da mu zapale kuću. Zamolio ih je da mu dozvole da iz kuće uzme neke stvari, obuću i odjeću, i to su mu dozvolili. Kad je izišao, vojnici su kuću polili benzinom koji su donijeli za tu namjenu. Kuća je planula, poslije skoro sat vremena došla su vatrogasna kola, ali već je bilo kasno. Božo je sa suprugom stanovao u bratovoj kući kod snajke, koja je bila udaljena oko 30 metara od njihove. Kako je bratova kuća u neposrednoj blizini, i njihova je bila ugrožena vatrom, koja je mogla da pređe sa bratove.

Početkom jula policija je njih troje Srba odvela iz sela u kojem su živjeli i njihovi preci iz Kongore i odvezla ih u selo Lipu, koje se nalazi sjeverno od Kongore, u podnožju Vran planine, udaljeno oko tri kilometra. U Lipi je živjelo nekoliko srpskih porodica Milisav, jedna porodica Karana i jedna porodica Zelena. Troje protjeranih Zečevića ostavili su kod porodice Milisav. Poslije odvođenja Zečevića iz sela, ustaše su zapalile i kuću Mije Zečevića. Poslije paljenja srpskih kuća u Kongori, od tada, poslije nekoliko vjekova, u tom selu više nema Srba. Tako je selo Kongora, početkom mjeseca jula 1992. godine, na jedan brutalan način etnički očišćeno od Srba.

U Lipi su bili do 23. juna 1992. godine, kad su zajedno sa Srbima iz tog sela nasilno izbačeni i odvezeni u logore u Duvnu i selu Rašćani.

SVJEDOČENjE BOŽE ZEČEVIĆA JUGOVIĆA

„Ja, Zečević Luke Božo zvani Jugović, rođen 1924. godine u Kongori, opština Duvno, gdje sam sa porodicom živio od rođenja pa do dana kad su me otjerali iz sela. Početkom rata, dana 11. aprila iz moje kuće je policija odvela mog sina Milenka.

Zečević Luke Božo-Jugović (1924)

Poslije njegovog odvođenja, mislim da je to bio 14. ili 15. april 1992. godine, kod mene je došao Zelen Zdravko iz Lipe, jer je saznao da je policija odvela mog Milenka. Neko je obavijestio policiju da je Zdravko došao u Kongoru kod mene u moju kuću.

Bio sam u kući sa Zdravkom i suprugom, pričali smo o dešavanjima u kojima smo ugroženi. Poslije sat, dva vremena u moju kuću su došla tri policajca, jedan od njih bio je moj komšija Malić Ivica. Kad su ušli, naredili su meni i Zdravku da pođemo sa njima.

Odvedeni smo zajedno u u Duvno u SUP, gdje su nas saslušavali, a zatim su nas zatvorili u podrum gdje se nalazi nekoliko ćelija, u kojima sam zatekao zatvorene neke Srba iz Duvna. U zatvoru sam ostao 12 dana, do 26. aprila. U ćeliju u kojoj sam bio zatvoren došao je Banović Drago i rekao: 'Ti, stari, imaš dosta godina i nisi ti za zatvor, ideš kući.'

U selo Kongoru me je vratio Ante Ljubičić, sin Jandre. U Kongori sam poslije vraćanja iz zatvora u Duvnu stalno bio u kući, sa suprugom i snajkom Smiljom, koja je bila sama jer je moj brat Mijo uspio da pred rat ode u Beograd. Preko noći smo se krili u brdu iznad kuća u šiblju i iza stijena, jer smo se plašili da nas neko noću ne ubije ili zapali.

Trajalo je to tako skoro dva mjeseca. Jednog dana, mislim da je bio 19. ili 20. juni, primijetio sam da stalno ispred naših kuća prolaze kola čas na jednu čas na drugu stranu. Predosjećao sam da bi nešto moglo da se desi sljedeće noći. I tu veče smo se sakrili u brdu, kad negdje oko 12 sati noću neko je došao pred naša vrata i pozivao da se otvori. Moja žena i snajka sišle su prema njima i pitale kog traže. Pitali su za mene, ja sam takođe sišao i došao do njih. Nisam ih poznavao, pitali su me da li volim Tita i druge provokacije. Tražili su da otvorim vrata. Ja sam otvorio i pitao ih da li mogu da uzmem cipele, jer sam na nogama imao neke papuče. Jedan od njih dvojice reče da ne može, ali drugi ga zamoli da pusti da uzmem cipele, te sam ih uzeo. Pitali su me šta ima na tavanu. Rekao sam da je na tavanu žito i neke stare stvari, koje se ne upotrebljavaju često.

Rekli su nam da idemo u kuću moga brata Mije, koja je bila malo više u brdu iznad moje. Kad smo ušli u njegovu kuću, vidili smo plamen, moja kuća je bila zapaljena. Poslije nekog vremena došla su vatrogasna kola da gase požar, kuća je izgorela, a da li su vatrogasci ozbiljno gasili vatru, teško je utvrditi, kuće više nije bilo. U kući, pored cijele imovine, bilo je nešto novca. Kod mene se zatekla samo posljednja penzija, koju je moja supruga podigla baš tog dana u Duvnu.

Poslije dva dana provedenih u Kongori, nakon paljenja moje kuće, kod nas je došao Jozo Romić i rekao nam da se spremimo i da idemo u Lipu kod Milisava. Ja sam pitao da li je to moguće pošto na cesti ima patrola policije. Romić je rekao da možemo slobodno, on će obavijestiti policiju koja je na cesti na punktu.

U selu Lipa ostali smo dva, tri dana. Moja žena i snajka išle su svako jutro u Kongoru da nahrane stoku koju još nisu bili otjerali i da donesu nešto hrane što je ostalo u snajkinoj kući.

Dana 24. juna ujutro, u Lipu je došao ponovo Jozo Romić, koji je bio komandir policijske stanice u ratnim uslovima u Kongori, sa dva policajca koji su obišli Srbe u selu Lipa i obavijestili ih da se pakuju i da iziđu kod autobusa koji je stigao da nas vozi nekuda. Po mene je poslao jedna kola da me odvedu u Kongoru da uzmem nešto stvari ako što imam i da dovedu moju suprugu i snaju koje su već otišle u Kongoru da nahrane stoku. U Kongori sam iz bratove kuće uzeo nešto njegovih stvari i zajedno sa suprugom i snajom doveden sam u Lipu i uveden u autobus koji je vozio Lončar Zdravko Žuka, takođe iz sela Lipe.

Autobus nas je doveo u Rašćane 24. juna 1992. godine, sjećam se da je tog dana bio katolički svetac, Sveti Ante. Tog dana iz Rašćana su odvedeni Karan Slobodan i Milisav Simo. Ja sam se smjestio kod zeta Važić Ilije, pa sam poslije podne otišao u Karane do Vojinove kuće, gdje mi je bila ćerka sa djecom. Ona je živjela u gradu, ali su sve Srbe iz grada na dvadesetak dana prije nas doveli u Rašćane i tu stvorili logor za Srbe.

Poslije podne, negdje oko 16 sati, u selo su došli vjerovatno ti isti koji su odveli Simu i Slobodana, a možda i neki drugi, i postrojili su nas tu u Karanima, tražeći neke Srbe po imenima, vjerovatno su Simu i Slobodana natjerali da kažu neka imena Srba iz sela Rašćana.

Mislio sam da će nas tog dana pobiti, ali nisu, neki policajci iz Duvna su stigli u selo i situacija se malo smirila.

Poslije našeg zatvaranja u selo Rašćani, saznali smo da su zapalili i kuću mog brata Mije, kuću Mirka Zečevića i naše štale. Tako su sve srpske kuće u selu Kongora zapaljene, a od nas četvoro Srba koje je rat zatekao u Kongori samo je moj brat Mijo, od nas petoro Srba koji smo živjeli u selu Kongora, uspio da izbjegne torturu, mučenja i zlostavljanja. Moj sin Milenko preživio je nekoliko logora po Bosni, Dalmaciji i Hercegovini i na sreću izdržao je sve te torture, razmijenjen je u avgustu 1992. godine i preživio je rat.

Na opisani način u selu Kongora, u kojem je vjekovima živjelo pleme Zečevići, čiji se broj stalno smanjivao, rat je zatekao samo nas petoro Srba. I pored tako malog broja nas koliko je ostalo, smetali smo ideolozima 'čistog' sela i na navedeni način smo etnički očišćeni iz sela Kongore.

U selu-logoru Rašćani ostao sam do razmjene 29. juna 1993. godine. Da li smo razmijenjeni ili oslobođeni ne znam, ali smo deportovani. Ne znam šta se dogodilo, ali smo tog dana došli do slobode za kojom smo čeznuli sve vrijeme provedeno u selu-logoru Rašćani, gdje smo mnogo puta preživjeli strah. Posebno smo preživljavali strah kad bismo vidjeli ili čuli da su neki maskirani policajci, vojnici, ustaše, ne znam ko sve, upali u selo da biju, terorišu i pljačkaju.

Policajci koji su nas Srbe čuvali da ne iziđemo iz sela nisu smjeli tim posjetiocima da se suprotstave i da nas zaštite.

Tako sam preživjeo i drugi rat u svom životu.“

Zečević Božo

ETNIČKO ČIŠĆENjE SELA RAŠĆANI

Prema popisu stanovništva iz 1991. godine, u selu Rašćanima popisano je 103 Srba, što je činilo 100% stanovnika sela. Do rata je u selu živjelo 105 Srba. Pred sam rat, dva, tri dana prije, uspjelo je da izbjegne 33, a početkom rata sedmoro i u toku rata dvanaestoro Srba. Selo Rašćani na samom početku rata pretvoreno je u logor. Od prvog dana rata selo je stavljeno pod kontrolu policije i bilo je teško neopaženo ući i izići iz njega. Poslije skoro dva mjeseca u selo su počeli da dovode i zatvaraju Srbe iz drugih sela i grada. Tako je zatvoreno oko 200 Srba iz drugih sela i grada Duvna.

Dana 29. juna 1992. godine svi sposobni muškarci, njih 13, koji su rodom iz sela Rašćana i tu su živjeli do rata, pohapšeni su i odvedeni iz svog sela, koje je pretvoreno u logor za Srbe, žene, djecu i starce, a njih su odveli u logor u zgradi Gimnazije u Duvnu.

Od toga dana u Rašćanima nije bilo nijednog sposobnog muškarca starosti između 18 i 60 godina.

Oko 250 Srba (žena, djece i staraca) zatvorenih u Rašćanima proveli su u tom logoru 13 mjeseci.

Zatvaranjem Srba iz ostalih sela i naselja u selo Rašćane, u skladu sa Međunarodnom konvencijom o ljudskim pravima, to selo bilo je klasični logor i kao takvo registrovano je od strane MCK.

Dovođenje Srba iz drugih mjesta u selo Rašćani počelo je 3. juna 1992. godine i tako je to selo postalo logor i za Srbe sa cijelog područja opštine Duvno (Tomislavgrad), a bilo je zatvorenika i iz drugih opština, Kupresa i Jajca.

MCK je selo Rašćani registrovao kao logor 23. avgusta 1992. godine i tog dana sve Srbe u tom selu registrovao kao civilne ratne zarobljenike i svima im podijelio svoje legitimacije, koje su za mnoge značile veću sigurnost i veću nadu da će preživjeti.

U logoru Rašćani bilo je zatvoreno oko 250 Srba civila, koji su u tom selu proveli od 13 do 15 mjeseci. U tom logoru je umrlo desetak staraca i starica, a zatvoren je 29. juna 1993. godine. Tog dana su svi Srbi iz sela-logora deportovani u saradnji sa međunarodnim organizacijama MCK i UNHCR, koje su ih uz pratnju hrvatske policije dovezle na liniju razdvajanja kod sela Čelebić na teritoriji Livna, gdje je izvršena primopredaja Srba iz Duvna, koji su dalje istim vozilima nastavili put do Sanskog Mosta, teritorije koja je bila pod srpskom kontrolom.

Raspuštanjem logora u selu Rašćani i deportacijom Srba iz tog logora u kome su bili i Srbi iz tog sela, selo Rašćani je konačno, poslije ko zna koliko vjekova, očišćeno od Srba 29. juna 1993. godine. Od tada u Rašćanima nema Srba, u selu u kom kroz vjekove nije živio nijedan pripadnik druge nacije i vjere izuzev Srba.

SVJEDOČENjE MIJE VAŽIĆA ŽIKE

„Rođen sam 1948. godine u selu Rašćani – opština Duvno. Slijede moja sjećanja na rat u BiH 1992–1995. godine.

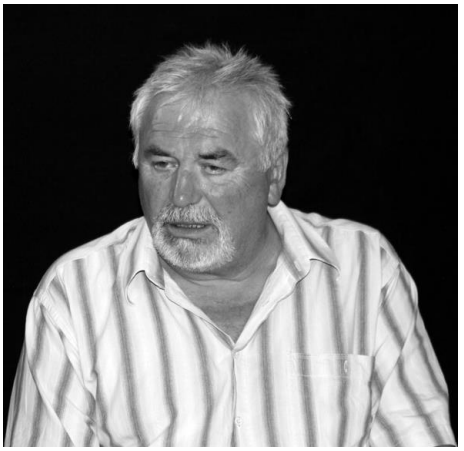

Važić Mijo-Žika (1948)

Prije početka rata u BiH sa suprugom i ćerkom živio sam u stanu u Tomislavgradu. Radio sam u preduzeću 'Plastika', Tomislavgrad. Moja supruga nije bila zaposlena.

Uslijed sve većeg neprijateljstva između Hrvata i Muslimana prema Srbima u BiH, svakog dana tenzije su bile sve viće i viće. Situacija je bila sve opasnija, sve više se osjećala ratna atmosfera i rat se sve više približavao, a nade da do njega neće doći bilo je sve manje. Kod nas Srba rastao je strah za bezbjednost. Kako moja supruga nije bila zaposlena, nije bilo razloga da ona i ćerka čekaju posljednje trenutke i rizikuju da se pri eventualnom početku rata zateknu u ratnoj zoni, pa su napustile Tomislavgrad, a ja sam ostao. Dva dana prije napada Hrvata i Muslimana na Kupres, otišao sam u moje rodno selo Rašćani kod tasta (punca) Važić Riste. Nekoliko dana prije odlaska u selo uzeo sam bolovanje, tako da se više nikad nisam vratio na posao u firmu u kojoj sam dotad radio jer je rat počeo prije nego što je bolovanje isteklo.

U noći 3. na 4. april 1992. godine, hrvatska i muslimanska vojska napale su srpsko selo Malovan u opštini Kupres, koje se graniči sa hrvatskim selom Šuica, koje pripada opštini Tomislavgrad.

U tom prvom napadu, hrvatska vojska je prvog dana došla do Kupresa i opkolila ga.

Odmah tog jutra 4. aprila 1992. godine, kad je napadnut Kupres i rat izbio, počelo je hapšenje Srba u gradu, na ulicama, po autobusima, u vozilima, svugdje gdje su se Srbi našli tog jutra. Odmah su hrvatska vojska Teritorijalne odbrane i rezervna policija počele da opkoljavaju selo Rašćani, u kojem su živjeli isključivo Srbi.

Do nas u selu stigle su vijesti o hapšenju Srba po gradu. Mi muškarci koji smo se zatekli u selu, saznavši za vijest o hapšenju Srba, na brzinu smo uzeli oružje, kakvo je ko imao, i krenuli u planinu Ljubušu, i to preko brda iznad našeg sela koje se zove Suvi vrh. Pokušali smo da pređemo preko brda i tako iziđemo iz vidokruga hrvatskih sela i hrvatske vojske, koja je pokušala da blokira izlaz Srba iz sela, i sa jedne strane Hrvati i Muslimani iz Mandina Sela, a sa druge Hrvati iz sela Srđana da se spoje iznad našeg sela i zatvore nam izlaz u planinu.

Jedna grupa Srba uspjela je da prije Hrvata pređe brdo i dođe iza njega, gdje ima dosta žbunja, udubljenja-vrtlova i uzvišenja i postoje uslovi za sakrivanje i držanje na oku svih koji iziđu na brdo.

Ja i još neki Srbi koji su kasnili u bježanju u planinu bili smo u istom nivou ili nešto ispred hrvatske vojske, ali nismo prešli brdo. Situacija u brdu iznad mog sela bila je napeta i teška. Došli smo skoro da se sa hrvatskom vojskom nađemo prsa u prsa. Svi smo stavili metak u cijev, ali ne smijemo da stavimo prst na obarač da ne bismo od straha i nervoze nehotice opalili metak, koji bi mogao da bude koban za obe strane. Bilo je tu pored navedene situacije i komičnih scena. Tu u brdu bilo je više starijih ljudi, neki preko 70 godina, nego što je bilo ispod trideset godina. Važić Stojan, stariji, ima preko 65 godina, u ruci drži stari automat 'dobošar', koji možda i ne može da opali, a Stojan ima pet do 10 metaka. Zove Božu Karana da mu automat podesi na onu brzu paljbu (rafalnu), pa da im on zaprijeti da se dalje na približavaju.

Neko je opalio jedan metak, prema zvuku, najvjerovatnije je to bilo negdje u selu ili iznad samog sela, nije se moglo zaključiti iz kojeg pravca i od koje strane je metak opaljen.

Situacija je bila sve teža i teža, ali odjednom kao da kretanje hrvatskih vojnika stade. U brdo je istrčao Karan Mijo Mika, koji je bio zatvoren u gradu pa su ih poslije pregovora vođenih u gradu pustili, dogovoreno je da se akcija obustavi i da se svi koji su se sa oružjem i bez njega našli iznad sela Rašćani vrate kućama.

Poslije tih vijesti, laknulo je i nama i njima. Svi koji su bili iznad brda i u brdu, kako Srbi tako i Hrvati zajedno, svak' sa svojim oružjem u ruci, srećni što se ovako završilo, vratismo se svak' u svoje selo.

Prema dogovoru koji je postignut u gradu, mi smo svoje oružje koje smo imali, a koje se sastojalo od lovačkog oružja i starih pušaka M-48, koje su bile zastarele, pa ih je neko jedno veče istovario u selo i bez traga nestao, odnijeli prema dogovoru u osnovnu školu koja se nalazi usred srpskog naselja, između Mandina Sela i Rašćana. Prema dogovoru nije prihvaćena direktna predaja pojedinačno, jer se radilo o

bezbjednosti imaoca oružja, što može da stvori probleme ako se situacija na ratištu pogorša za Hrvate, što se i dogodilo.

Ja sam pušku M-48, koju sam od nekog dobio, vratio odmah te večeri u školu. Neki nisu htjeli odmah prve večeri da vrate, ali su na insistiranje ljudi to učinili. Shvatili smo da smo u okruženju, da ima dosta žena i djece, da su Srbi u drugim selima apsolutna manjina i da bi svaka upotreba oružja dala povod najekstremnijim Hrvatima da počine zločin.

Prema dogovoru u Tomislavgradu, poslije vraćanja oružja u selu nas prvih pet, šest dana niko nije dirao, ali su vojska i policija dežurale oko sela da neko od Srba ne bi pobjegao u planinu Ljubušu i tako pokušao da se prebaci u srpsko selo Ravno u kupreškoj opštini, koje je najbliže i jedino srpsko selo do kog se moglo doći preko planine a da se ne prođe kroz hrvatsko selo ili pored njega.

Naoružani Hrvati i Muslimani u maskirnim uniformama stalno patroliraju na obodima sela, počeli su da povremeno ulaze u selo, ali nisu vršili nikakav teror. Mi smo se iz straha krili po žbunju iznad kuća koje su većinom izgrađene ispod samog brda, na kom je na pojedinim dijelovima bilo žbunja i šipraži da se moglo sakriti, i u starim kućama, pojatama i štalama.

Poslije nekoliko dana počinje pljačka srpske imovine. Prvo su oduzeli sva putnička vozila i odvezli ih u grad, a vlasnici ih više nikad nisu vidjeli. Važić Tomo, kome je kuća bila na kraju sela, prema Srđanima, svoj auto sakrio je u plast sijena. Znali su da Tomo ima automobil, pa su svakog dana dolazili u selo i tražili ga da im preda vozilo. Tomo se nije pojavljivao i nije htio da preda auto. Tad smo mi izvršili pritisak na njega da im preda auto, jer kad god dođu u selo, nas obuzme strah, bježimo, krijemo se od njih da neko ne izgubi glavu zbog njegovog auta. Tomo napokon istjera auto iz plasta sijena i stavi ga na otvoreno sa ključem u bravi.

Poslije pljačke auta, pođe pljačka traktora, pokupiše sve traktore u Rašćanima. Srbi iz Mandina Sela traktore su parkirali u dvorište osnovne škole. Tu su bili neko vrijeme, počeo je da se smanjuje broj traktora u dvorištima, i jednom, poslije mjesec dana, tu više nije bilo nijednog traktora.

Pored opreme, pljačka se i ostala imovina koja se nalazi u kućama i štalama. Oduzimane su ovce, jagnjad, telad, pršuti, televizori, kasetofoni, veš-mašine i druga tehnika. Neki vojnici, kao što je Ćićo Pačar iz Mrkodola, obećavali su ljudima da će platiti oduzeto, krave, ovce, opremu i sve što je opljačkano. Tako odvozi sve što mu se nađe na vidiku, a kasnije obećava da će da plati. Nekom je nešto dao, ni deseti dio obećanog, a mnogima nije platio ništa.

Kad je srpska vojska počela da vraća Kupres pod svoju kontrolu, u toj bici za Kupres stradalo je mnogo hrvatskih vojnika. Primijetili smo mnogo vozila koja prevoze, to su bili prvi znaci nervoze hrvatskog stanovništva, to se dešavalo, mislim

da je bio 7. ili 8. april, kad je počela masovna evakuacija civilnog stanovništva, prevoz ljudi vrše kamioni, autobusi i druga vozila prema istoku Duvanjskog polja i Mostaru.

Tih dana, kad smo mislili da nas neće dirati, počeo je da se u nas useljava još veći strah i neizvjesnost.

Dana 9. aprila, uoči formiranja NDH, u večernjim satima, negdje poslije osam sati, sjećam se da je bilo odmah nakon dnevnika, koji smo pomno pratili, bio sam u kući mog ujaka Mirkana, kad se začula jaka eksplozija, u prvi mah smo mislili da su počeli bombardovati selo, ali kad smo istrčali iz kuće, još je bilo odsjaja od jake eksplozije, a vidjela se i vatra na gradini. U toj jakoj eksploziji srušena je naša crkva na gradini. Rušenje srpske crkve na Mandinoj gradini, kako sam kasnije saznao, bilo je rušenje prvog vjerskog objekta u BiH.

Koliko je eksplozija bila jaka može se zaključiti po detonaciji i razmjeri rušenja crkve, gdje su dijelovi krova pronađeni i na skoro 1.000 metara od crkve. Poslije te eksplozije pojavio se vjetar, kao da je to bila atomska bomba koja je stvorila takav potisak vazduha da je nastao vjetar koji smo osjetili u selu, koje je negdje u visini vrha gradine, gdje se nalazila crkva.

Sljedećeg dana hrvatska vojska i policija počinju pravi teror nad srpskim narodom u tomislavgradskoj opštini. Sutradan ujutro odveden je iz sela Milan Karan, a neki Srbi koji su živjeli u gradu su već 8. ili 9. aprila zatvoreni i mučeni u prostorijama policijske stanice.

Dan 12. april bio je najteži i najopasniji za Srbe koji su se tad nalazili u selu Rašćanima i opštini Tomislavgrad.

Tog dana je hrvatska vojska doživjela težak poraz na kupreškom ratištu, mnogo poginulih i zarobljenih hrvatskih vojnika. Vojska je u pravom stampedu bježala sa fronta.

Mnogi hrvatski vojnici su htjeli odmazdu zbog poraza. Znali su da je selo Rašćani jedino srpsko selo. Primijetili smo da se mnogobrojna vojska kreće prema našem selu.

Selo opkoljavaju sa svih strana. Pale štale, kuće. Kupe narod iz kuća i vode na zbirno mjesto. Izvode žene, djecu, starce, postrojavaju ih uza zid. Jednu grupu usred dijela sela u Karanima, a drugu u Važićima.

Plaču djeca, žene, starci. Vrši se tortura nad narodom. Sve me to podsjetilo na film 'Kozara'.

Ja i moj šura Miroslav Šeki u tim trenucima sakrili smo se u pojati-sjeniku mog tasta. Napravili smo rupu u sijenu blizu prozora, ako bi zapalili pojatu, da možemo da izađemo.

Dobio sam utisak da se samo čeka trenutak da padne naredba da se svi Srbi u selu streljaju. Kad odjednom primijetismo da napetost kod vojske i policije nestade, kao da se nešto dešava. Poslije desetak minuta narediše da se narod raziđe.

Šta se desilo da se odustalo, kako su oni nazvali akciju čišćenja, teško je zaključiti, ali na sreću, to se desilo. Da bi situacija tog dana bila još gora, Jovan Važić

je, kad su došli da pregledaju prodavnicu u kojoj je radio, izišao zajedno sa policijom iz prodavnice, a onda izvadio iz džepa ručnu bombu i pokušao da je baci, ali policajci su se bacili na zemlju i rafalom opalili po Jovanu, kome je, kako sam kasnije saznao od prisutnih, bomba eksplodirala u ruci, ali na sreću, niko nije ubijen od policajaca, a nažalost Jovan je poginuo i od bombe i rafalne paljbe. Da je nekim slučajem poginuo neki policajac, sumnjam da bi iko mogao zaustaviti akciju koja je bila u toku.

Negdje krajem maja ili početkom juna mjeseca u selo su dovezeni Srbi iz drugih sela i grada, žene, djeca i starci, koji su bili zatvoreni u zgradi stare gimnazije.

Jednostavno su ih doveli u selo koje je okruženo policijom i tu ih istovarili, da se snalaze kako znaju. Ja sam još, kao i drugi Srbi koje je rat zatekao u selu, bio u Rašćanima.

Dolaskom Srba iz drugih sela i grada u Rašćane stanje se u selu pogoršalo. Trebalo je obezbijediti smještaj i ishranu za još oko 150 ljudi koji su dotjerani u selo. Pored svakodnevnih upada maskiranih bandita u selo, koji hvataju ljude, pljačkaju imovinu, tuku, terorišu Srbe bez obzira na pol i godine starosti. U Rašćanima je početkom rata bilo dosta stoke, goveda, ovaca, svinja i kokoši.

U selu je bila farma kokošaka u vlasništvu Karan Save Savare, koja je brojala oko 600 kokošaka. Pošto je rat počeo, nije se moglo ni smjelo ići na pijacu, u farmi se skupilo oko deset hiljada jaja, hrvatske vlasti saznale su za farmu i došle u selo i sa farme odnijele oko deset hiljada jaja. Kokoške su i dalje nosile jaja, koja su svi iz sela sami uzimali, koliko je kome trebalo, na sreću, pred sam rat nabavljena je hrana, tako da su kokoške mogle da se hrane pet, šest mjeseci.

Pored kokoši i jaja, u kućama je još bilo dosta suvog mesa, krumpira, kupusa i drugih proizvoda koji su bili pripremljeni do sljedeća sezone. Stiglo je i proljeće, a sa njim i jagnjenje ovaca, pa je ubrzo prispjela i jagnjad, koja se klala i dosta vlasnika je meso dijelilo po kućama, ali bilo je i izuzetaka koji su bili sebični. Kako je vrijeme odmicalo, ustaše su sve češće počele da upadaju u selo i pored tehničkih sredstava, kojih je bilo sve manje, krenuli su da pljačkaju stoku, jagnjad, telad, a zatim pršute koji su još visili po sušarama.

Krađa hrane i stoke sve više je ugrožavala toliki broj ljudi u selu. Ljudi iz drugih sela i grada, sa različitim navikama, u tuđim kućama, vlasnici kuća i gosti po prinudi postaju sve nervozniji, pa se ponekad dešavaju i incidenti, iako nas je većina bila i svjesna da će to biti naš posljednji boravak u tom selu, ako uopšte preživimo ovaj rat.

Jednom prilikom su ustaše upale u naše selo i pronašle nas nekoliko muškaraca sakrivenih u podrumu kuće Sime Karana. Tu smo se krili smatrajući da je to mjesto dosta bezbjedno. Ustaše su ušle u podrum i izvele nas iz podruma, postrojile uza zid u namjeri da nas streljaju, ali su od tog odustali i tada sam dobio

udarac u predjelu glave od strane jednog ustaše, koji mi je uz pretnju puškom naredio da pođem ispred njega, da mu ponesem opljačkane stvari iz srpskih kuća. Morao sam da nosim ukradene kasetofone do njegovog vozila koje je bilo parkirano usred sela i kad sam mu donio stvari, rekao je da se vratim i da će on ponovo doći po mene, na sreću, nije se vraćao tog dana i nisam ga više nikad video.

Jednog dana krajem jula imao sam jake bolove u stomaku, tako da sam sa policijom koja je čuvala selo odveden u bolnicu, gdje mi je ukazana pomoć i vraćen sam u selo. Rekli su mi da će me sutra posjetiti služba hitne pomoći.

Sutradan sam očekivao pomoć, ali se nisu pojavili. Dosta se nas muškaraca skupilo pred kućom mog ujaka u Karanima i ležali smo na ledini. Kad smo vidjeli da nema hitne pomoći, počeli smo da se razilazimo i planiramo gdje da se tog dana krijemo. Kako je najbolje skrovišta bilo u Bilanovićima u Mandinu Selu, gdje ima dosta starih i praznih štala, kao i šipraži i grmova iznad sela, krenuli smo prema Bilanovićima. Ja sam krenuo sa još dvojicom, trojicom, ne sjećam se ko je sve bio, neki su zaostajali i dogovarali se gdje će ko, da ne budemo svi zajedno. Kad smo prešli Korunuše (prazan dio sela između Karana i Važića), čuli smo neku galamu u Karanima. Primijetili smo da ispod brda kroz voćnjak bježi momčić Ognjen, koji je imao 16 godina i da neko galami da stane. Ognjen nije stao i uspio je da ustaši zamakne za brdo i iz vidokruga. Mi smo odmah legli u travu, srećom, ustaše nas nisu primijetile.

Kad smo se vratili u večernjim satima, saznali smo da su ustaše odvele Simu i Slobodana i da je galama i vika koju smo čuli bila od strane ustaša, kad su vikali da stanu i da se predaju. Kakva sudbina, da nisu stali i da su krenuli sa nama, ne bi im se to desilo. Da smo ih mi sačekali, i mi bismo doživjeli njihovu sudbinu.

Poslije odvođenja Sime i Slobodana, naš strah i nesigurnost bili su još veći. Poslije dan, a možda i istog dana u selo Rašćane dotjerani su Srbi, žene, djeca i starci iz sela Lipa i Kongora, a sposobni muškarci u logor zgrade stare gimnazije. Tako više nije bio na slobodi nijedan Srbin iz opštine Tomislavgrad, a muškarci koji su sposobni za prinudni rad a nisu u logoru u Duvnu bili smo mi koje je rat zatekao u selu Rašćani. Poslije dva, tri dana, krajem mjeseca jula, došao je komandir policijske stanice u Kongori, koji je imao nadležnost nad selom-logorom Rašćani, i prenio ženama da se mi sposobni muškarci od 18 do 60 godina koji se nalazimo u selu spremimo, da će nas narednog dana prebaciti u logor u Tomislavgrad.

Nismo imali izbora. Kriti se po selu i strepiti od upada ustaša bio je veliki rizik. Dogovorili smo se da se sutra skupimo i da se javimo na zborno mjesto. Nas 13, koliko nas je bilo u selu od 18 do 60 godina, sljedećeg dana prebačeni smo u logor u Tomislavgrad, gdje su se nalazili skoro svi sposobni Srbi iz opštine Tomislavgrad koje je rat tu zatekao. Tu u logoru nije bilo 26 Srba koji su uhapšeni prvih dana rata, to jest poslije zauzimanja Kupresa od strane Srba. Tih 26 uhapšenih Srba bili su po raznim logorima Hercegovine i Dalmacije.

Odmah sutradan bio sam angažovan sa ostalim Srbima za rad na čišćenju njiva zasađenih krumpirom, gdje smo rukama morali da čupamo travu okolo, a napominjem da je krumpir bio zaprašen praškom (insekticidom) protiv krumpirove zlatice. Dva dana nakon toga neki od policajaca ušao je u učionicu i pozvao mene i Ljubišu Nenadića da iziđemo i idemo u SUP Tomislavgrad. Kad smo dovedeni u SUP, razdvojili su nas, ja sam uveden u kancelariju, u kojoj sam zatekao Beljan Matu (on je još prije rata držao, a možda i sad drži kafić sa nazivom koji ima samo jedno latinično slovo – U, koji se nalazio u novoj zgradi iznad pošte u centru Tomislavgrada) i sa njim dvojicu ustaša u maskirnim uniformama. Mate Beljan mi je odmah dao papir da potpišem izjavu u vezi s naoružanjem koje sam navodno imao. U jednom trenutku u kancelariju je ušao Ivan Krišto zvani Dugonjče, koji je bio član službe koja se zvala SIS, i tada je uzeo telefon i birao neke brojeve. Govorio mi je da zove mog oca Acu u Aranđelovac i simulira, kao da je dobio vezu, i obavještava mog oca 'uhvatili smo ti Žiku i sad ćemo ga peći'. Uzeo je neki induktorski telefon i dvije žice koje su bile povezane sa telefonom. Vezao mi je jednu na uvo, a drugu za palac lijeve ruke, a drugi ustaša koji je tu bio prisutan polivao me je vodom, pa je Dugonjče počeo da okreće ručicu induktorskog telefona, koji je proizvodio električnu struju, tako da mi se cijelo tijelo treslo od strujnih udara. Ručice induktorskog telefona Dugonjče je okretao čas brže, čas sporije, a na momente kad ga uzme neko ludilo okretanje je bilo toliko brzo da je jačina struje dolazila do maksimuma, a moje tijelo je bilo pod punim naponom. To mučenje pomoću induktorskog telefona u toku noći ponavljali su više puta. U pauzama korištenja induktorskog telefona, za mučenje su se služili drugim sredstvima. Tukli su me šakama, nogama i ne znam još čim nisu, tukli su me po cijelom tijelu, izuzev glave.

Mene su okrenuli prema zidu na kojem je bila slika Ante Pavelića i zabranili su mi da se okrećem. Nisam smio da podignem skroz ruke, jer bih dodirivao Pavelićevu sliku, bojao sam se da ne padne, jer ko zna šta bi tek sa mnom bilo. Tako sam se više plašio za Antinu sliku nego za mene. Plašio sam se da me ne obore, pomišljao sam da ako padnem biće mi još gore, zgaziće me nogama na kojima su bile vojničke čizme. Mučenje je trajalo oko pet sati, od 21 do dva sata poslije ponoći. Sličnu torturu preživio je i Ljubiša Nenadić.

Jednog dana, dok smo bili radno angažovani, doveden je jedan Srbin, koji je toliko bio premlaćen da je mogao samo da kaže da se zove Slavko i da je od Sarajeva. Njega su kasnije odvezli u nepoznatom pravcu i niko od nas nije saznao šta je sa njim bilo.

Znam da je u srednjoj školi, gdje smo bili zarobljeni, aktivni policajac Akif zvani Kifo jednom prilikom došao u prostorije gdje smo boravili i izveo Dragana Gajića iz Trstenika, iz Srbije, koji je prije rata radio u Poreču, odakle je protjeran i pošto nije mogao iz Hrvatske da iziđe bez dokumenata jer su mu ih prilikom hapšenja oduzeli, u Splitu su mu savjetovali da za Srbiju ide preko Bosne. Krenuo je u Bosnu i na granici

su ga iz autobusa izveli policajci iz Tomislavgrada i doveli u SUP, gdje su ga mučili i u mučenju se najviše istakao baš Kifo, koji je svoju mržnju koju je iskazao prema Gajiću nastavio. Pored Gajića Kifo je izveo i Piljević Radovana, starijeg čovjeka, koji je penzionisan u policiji u Duvnu. Kifo je naizmjenično tukao Gajića i Piljevića cijelu noć. Od jeke i krikova njih dvojice nismo mogli da zaspimo.

Izvjesni Hrvat Letica, civil zaposlen na poljoprivrednom dobru, na kojem smo i mi bili angažovani, imao je 17 ili 18 godina, niskog rasta, rekao bih da nema ni 15 godina, primoravao nas je da kleknemo na zemlju da bi nas mogao dohvatiti po sredini tijela, a zatim be se zaletio u dužini oko dvadeset metara i u trku utrčavao u naše grudi i obarao nas.

Često smo se dovijali da dođemo do hrane na razne načine, jer je sledovanje koje smo dobijali bilo nedovoljno i za 50% nas, kvalitet je bio loš, a radili smo teške poljoprivredne radove. Bilo je tu dobrih i poštenih policajaca, koji su pokušavali da nam pomognu, a pojedinci su i sami donosili hrane ili su nam krišom činili uslugu da nam kupe za naše pare, koje su neki od nas imali. Međutim, bilo je tu i loših ljudi, među kojima je najostrašćeniji bio policajac Tokić Ante zvani Ćantula, koji bi prilikom pregleda prostorije ako bi našao hranu koju smo krili, on bi je oduzimao i bacao u smeće. Kao izuzetno dobri policajci koji su čuvali logor, istakli su se Bakovići, koji bi sve činili da nam pomognu.

Kad je došlo vrijeme za vađenje krumpira na poljoprivrednom dobru, kad bi nas obilazio Dugonjče, koji je bio strah i trepet za Srbe u Tomislavgradu za cijelo vrijeme do naše razmjene, morali smo da vadimo krumpire rukama. Obavljali smo i druge poslove, išli smo da kopamo kanale za polaganje cijevi, čistili smo dvorište oko SUP-a i logora. Bili smo tretirani kao robovi. Neki od policajaca ili ljudi iz vlasti trebovali su nas kao stoku i vodili da im radimo razne poslove, a najčešće da siječemo drva u šumi.

Dok sam bio u zarobljeništvu u logoru u srednjoj školi u Tomislavgradu, u taj logor u nekoliko navrata dovedeno je sedam Srba koji nisu bili sa područja opštine Tomislavgrad. Oni su, kako su nam pričali, većinom protjerani iz Hrvatske, gdje su radili, i upućivani su da preko Tomislavgrada pređu u Bosnu. Tu su skidani sa autobusa i zatvarani i mučeni u Tomislavgradu. Dok su bili u logoru, išli su zajedno sa nama na posao na poljoprivredno dobro.

Negdje u drugoj polovini avgusta, pred dolazak MCK-a u logor, oni su jedne večeri odvedeni. Kasnije sam saznao da su odvedeni do planine Vran i tu su se nad njima iživljavali, da bi ih onda pustili i za njima pucali. U toj pucnjavi jedan od njih je poginuo, bio je to Dragoljub Lipić. Ostali su se razbježali na sve strane. Dvojica od njih su se vratili prema srpskom selu Rašćani, za koje su znali da je srpsko jer dok su radili sa nama u polju mi smo ih upoznali gdje je naše selo. Oni su u selu ostali skoro mjesec dana i dva, tri puta su pokušali da pređu u Kupres. Ta dvojica su bili Branislav Borković i Dušan Blesić. Blesića je u planini Ljubuši ubila hrvatska vojska, kad je drugi put pokušao da pređe prema Kupresu. Borković je uspio da se vrati u selo Rašćani,

da bi u trećem pokušaju uspio da prođe. Kad je Blesić ubijen, dovezen je pred Tvornicu kablova, gdje su dolazili da vide 'četnika' koji je bio obučen u plavo radničko odjelo. Novine su objavile da je grupa četnika upala u planinu i da je razbijena, a da je tom prilikom ubijen Dragoljub Lipić. Mi smo znali da su to ljudi koji su sa njima radili, ali nismo mogli niti smo smjeli bilo šta da komentarišemo. Jedan dio njih je ponovo uhapšen u Hercegovini kod Jablanice i zatvoreni su u logor Ljubuški, gdje su bili do razmjene koja je izvršena 30. oktobra u Pločama, gdje smo na tu razmjenu dovedeni i mi Srbi iz logora u Tomislavgradu i ponovo se sreli sa njima trojicom, Talijanom, Savanovićem i Sredićem. Tako sam od njih saznao o napred navedenom svjedočenju.

Moram da kažem o još nekim događajima koji su mi ostali u dubokom sjećanju. Najavljen je dolazak nekog zapovjednika hrvatske vojske kog su zvali Šiljeg. Tad smo bili primorani da detaljno očistimo školu-logor i dvorište gdje smo bili zatvoreni. Kad smo to uradili, vratili smo se u učionicu-prostoriju gdje smo boravili. Poslije nekoliko minuta u učionicu je upao neki ustaša sa braon beretkom na glavi, veoma visok i mršav, nevjerovatno ružan, koji je loše govorio našim jezikom i za koga sam čuo da je iz Australije. On je ubacio metak u cijev revolvera i počeo da igra 'ruski rulet' sa nama tako što je često okidao u našem smjeru i nepravilno govoreći vikao 'piši izjavu, jesil' imao mitraljezo'. Tražio je od trojice zarobljenih Srba da krenu sa njim iz Tomislavgrada u selo Rašćani, gdje će, tvrdio je, pred očima da im zakolje supruge i djecu, a njih, obećao je, vratiti u logor u srednju školu.

Na 'Planinskom dobru', kad smo vadili krumpire, negdje krajem septembra ili početkom oktobra, posjetio nas je i predsjednik MCK Mazovjecki. On je dolazio na parcele u pratnji svoje delegacije i predstavnika vlasti. Šta je htio i šta je rekao nismo saznali niti je neko od nas sa njim razgovarao. Neki iz njegove delegacije došao je među nas, nije imao prevodioca i nije znao srpski a od nas niko nije znao engleski, razumjeli bismo poneku riječ. Sa njim smo pokušavali da razgovaramo mimikom i crtanjem po zemlji da mu opišemo naš položaj.

Krajem septembra 1992. godine premješteni smo u osnovnu školu, kako se zvala, Škola časnih sestara. Za vrijeme boravka u toj školi nismo tučeni, ali su uslovi za boravak bili izuzetno teški. Spavali smo na betonu. Nakon mjesec dana provedenih u toj školi, bili smo ponovo popisivani i prozivani od strane MCK dana 30. oktobra 1992. godine. Došli su autobusi da nas voze na razmjenu. Međutim, hrvatske vlasti su između nas izdvojile osmoricu Srba i odvele ih nekud, u namjeri da ih tog dana ne daju u razmjenu. Kad je došao MCK i izvršio prozivku, utvrdili su da njih osmorica nedostaju. Počeli su novi pregovori MCK i hrvatske vlasti iz Tomislavgrada. Pregovori su trajali do kasno. Bilo je pokušaja da nas ubijede da u razmjenu idemo bez njih osmorice, ali mi nismo htjeli u razmjenu bez njih. Na kraju su ih odnekud doveli. Kad su došli, saznali smo da su cio dan bili u podrumu SUP-a, gdje se cijelo vrijeme nalazio zatvoren Milan Karan.

Porodice većine nas zatvorenih Srba bile su u selu-logoru Rašćani. Kako se pričalo, trebalo je da i oni tog dana budu razmijenjeni. Ali ta se razmjena nije izvršila. Zatvorenici logor-sela Rašćani, u kom su bili žene, djeca i starci, razmijenjeni su sedam mjeseci kasnije, tačnije 29. juna 1993. godine.

Poslije raspuštanja logora u zgradi stare gimnazije u Tomislavgradu, nas oko 40 Srba otišlo je u razmjenu, a u Tomislavgradu su od nas zatvorenih Srba ostala da žive samo petorica, a to su bili Srbi oženjeni Hrvaticama ili Muslimankama. Porodica im za vrijeme rata nije dirana, pa su bili prinuđeni da ostanu da žive sa svojom porodicom. Poslije naše razmjene, u zatvoru u SUP-u ostao je Milan Karan, koji je razmijenjen poslije 30 dana, i to 28. novembra 1992. godine.

Nas oko 40 krenulo je autobusom 30. oktobra 1992. godine, oko 22 sata, prema luci Ploče, preko Posušja, Imotskog i Makarske u pratnji policije. Oko pola noći stigli smo u Ploče i ukrcali se na brod koji je čekao nas zarobljenike iz Tomislavgrada, a na brodu su već bili Srbi koji su boravili po logorima u Hercegovini. Bio je to za nas srećan dan, iako su mnogima od nas porodice ostale zarobljene u selu Rašćani. Smatrali smo da će se oni lakše osloboditi nego da smo mi ostali, a oni se razmijenili. Ta nada za razmjenu porodice trajala je znatno duže nego što smo mislili, sedam mjeseci.

Mi smo se iskrcali u luci Zelenika, odakle smo odvezeni u mjesto Bijela i smješteni u neki hotel. Ja sam u Bijeloj bio nekoliko dana, a zatim sam otputovao u Aranđelovac, gdje mi je već bila porodica koja je, kako sam naveo, izbjegla iz Tomislavgrada prije početka rata.“

Mijo Važić Žika

ETNIČKO ČIŠĆENjE SELA SRĐANA

U selu Srđani, prema popisu stanovništva BiH iz 1991. godine, živjelo je 14 Srba, što je činilo 5,28% stanovnika sela. Prije rata iz sela je izbjeglo sedmoro, od kojih se porodica Nikole Vulića sa četiri člana iselila nešto prije početka rata, a troje pred sam rat, tako da je rat u selu zatekao sedmoro Srba. Istog dana kad je počeo rat, 4. aprila 1992. godine, uhapšen je i zatvoren Mile Andrijašević. Bio je pušten pa ponovo zatvoren 9. aprila i proveden je kroz mnoge logore, bio je i u zloglasnoj Lori u Splitu. Nije mogao da izdrži sve torture i podlegao je povredama 25. maja 1992. godine u selu Šuica, gdje je mučen i od zadobijenih povreda je umro.

Od malog broja Srba u tom selu, od kojih je rat zatekao samo jedno sposobno lice, Milu Andrijaševića, svi ostali su bili starci ili invalidi. Ni tako mali broj Srba toga sela nije mogao da ostane da živi, moralo je i ovo selo da se „očisti“. Dana 25. juna 1992. od Srba su hrvatski vojnici potpuno očistili i selo Srđane. U selu su živjele samo dvije srpske porodice, troje članova porodice Andrijašević i troje članova porodice Vulić. Od šestoro Srba koji su još bili u selu, Mile je već bio odveden, od porodice

Andrijašević živio je još Mišo, rođen 1954. godine, distrofičar, nepokretan od rođenja, drugi član porodice Andrijašević bila je Savka, gluhonijema djevojka, stara oko 40 godina, i Vaja, starija žena, majka Milina. Njenog muža Bogoljuba pod slučajnim okolnostima rat nije zatekao u selu. Od troje članova porodice Vulić, koje je rat zatekao u selu, svi su prešli 75 godina starosti. Hrvati ni prema takvom sastavu srpskog stanovništva nisu imali obzira, milosti, ni razumijevanja i naredili su da se i oni istjeraju iz kuća i zatvore u logor u Rašćane.

Tako je iz sela Srđani 25. juna 1992. godine, po naređenju policije, traktorskom prikolicom u Rašćane prevezeno šestoro nesposobnih staraca i invalida, istjeranih iz svojih kuća. Smješteni su u kuću Važića Ninića, prvu kuću do sela Srđani. Svih šestoro je izdržalo zatvaranje i život u tuđim kućama u selu Rašćani, u kojima je bilo i po 15 članova, i zajedno sa ostalim Srbima 29. juna 1993. deportovani su na teritoriju pod srpskom kontrolom u tom periodu.

ETNIČKO ČIŠĆENjE MANDINA SELA

Prema popisu stanovništva koji je izvršen 1991. godine, u Mandinu Selu bilo je 38 Srba, što je činilo 8,39% stanovnika toga sela. Prije početka rata u selu je živjelo 37 Srba. Pred rat je izbjeglo 15, a početkom rata troje Srba. Srbi u Mandinu Selu živjeli su u zapadnom dijelu sela, koje se graničilo sa istočnim dijelom sela Rašćani. Između Srba u ova dva sela nije bilo međusobne udaljenosti, kuće su bile povezane, granica katastarske opštine Mandina Sela i sela Rašćani povučena je tako nepravilno, kao harmonika, tako da su neke kuće i škola bile uvučene u selo Rašćani i obrnuto, kuće koje su bile u selu Rašćani bile su uvučene u Mandino Selo. Tako se taj dio Mandina Sela, u kojem su živjeli samo Srbi, često poistovjećivao sa selom Rašćani. Omladina, ljudi, imanja i organizacija života u selu bili su isti. Taj dio srpskog Mandina Sela takođe je pretvoren u logor i u tom dijelu bilo je zatvoreno dosta Srba iz drugih sela i grada. MCK Mandino Selo nije registrovao kao logor, već su i žitelji Srbi tog sela i oni koji su tu dovedeni registrovani kao i u logoru Rašćani. Poslije Bilanovića, prema istoku, naseljeni su Muslimani Dilaveri, a poslije njih ponovo Srbi Milisavi, a poslije njih istočno prema selu Lipa bili su nastanjeni Hrvati. Muškarci Milisavi su, kao i Srbi iz ostalih sela, odvedeni u logor Gimnazija, a žene, djeca i starci istjerani su iz svojih kuća i dotjerani u logor Rašćani. Iz Mandina Sela u logoru Gimnazija u Duvnu bila su zatvorena dvojica Srba. U logoru Rašćani i Mandino Selo bilo je 17 Srba. Ustaše su iz sela Rašćani uhapsili i odveli Simu Milisava, tako je u logoru Rašćani i Mandino Selo bilo zatvoreno 16 Srba.

Dana 29. juna 1993. godine, zatvaranjem logora u selu Rašćani, a time i dijela logora koji je bio u Mandinu Selu (Bilanovići), i deportovanjem Srba iz tog logora u Sanski Most etnički je od Srba očišćeno i Mandino Selo.

DUVANjSKI SRBI U LOGORIMA HERCEGOVINE, DALMACIJE I DUVNA

PREBACIVANjE SRBA IZ JEDNOG U DRUGI LOGOR

U periodu od 20. do 26. aprila 1992. godine iz logora u zgradi Gimnazije u nepoznatom pravcu odvedeni su zarobljenici Crnogorci, koje su Srbi iz Eminova Sela zatekli u zgradi Gimnazije 24. aprila 1992. godine. Prije nego što će ih odvesti iz te zgrade, prema izjavama Srba iz Eminova Sela, u Gimnaziju je došao Krišto Nikola Krešić i „posjetio“ ih. Ubrzo poslije Krešićevog obilaska zatvorenika, došli su neki vojnici i odveli zarobljenike Crnogorce. Kasnije se saznalo da su ubijeni, a njihovi leševi pronađeni su u šumi Kologaj iznad Duvna.

Logor u zgradi Gimnazije bio je prepun zatvorenih Srba. U dvije, tri učionice bili su zatvoreni Srbi iz Eminova Sela, grada Duvna i iz drugih duvanjskih sela. Pored Srba sa područja opštine Duvno, u logor Gimnazija zatvoreno je nekoliko Srba koji su dovedeni iz drugih mjesta iz Hrvatske i BiH. U zgradi Gimnazije bilo je zatvoreno preko sto Srba. U tako malom prostoru mnogo ljudi različitog uzrasta, pola, zdravstvenog stanja, u lošim uslovima za boravak – mogli su da izazovu razne zarazne bolesti. Logor su posjetili i predstavnici Crvenog krsta, koji su vršili pritisak na vlasti u Duvnu da se nešto promjeni u tom logoru. Pod pritiskom CK, vlast je odlučila da Srbe, muškarce od 18 do 60 godina, prebaci u logor u Ljubuškom.

Dana 20. maja 1992. godine hrvatske vlasti su iz logora Gimnazija odvele prvu grupu od pet Srba u logor Ljubuški. Skoro svi zarobljenici koji su prebačeni u Ljubuški, njih dvadeset, bili su Srbi koji su uhapšeni prvih desetak dana rata. Svi su bili zarobljenici koje su hrvatske vlasti obukle u vojničke uniforme i vodile na razmjenu u Zadar. Na tom putu od Duvna do Zadra i nazad, jer razmjena nije uspjela, prošli su kroz logor Lora u Splitu, a zatim su odvedeni u vojnu kasarnu u Zadar, poslije 15 dana i neuspjele razmjene vraćeni su u Duvno, gdje su desetak dana bili zatvoreni u podrumu nezavršene zgrade u Stipanjićima, a zatim su dovedeni u logor Gimnazija. U toj prvoj grupi koja je iz Gimnazije u Duvnu prebačena u logor Ljubuški bili su: Milisav Radovan, Savić Miroslav, Karan Božo Dečo, Zečević Milenko i Bošnjak Mijo.

Dana 21. maja drugu grupu od pet Srba koja je odvedena u logor Ljubuški činili su: Slobodan Ućukalo, Obren Važić, Mladen Važić, Ratko Kos i Milan Kukobat.

Dana 22. maja i treća grupa od pet Srba odvedena je iz logora Gimnazija u večernjim satima prema Ljubuškom. U trećoj grupi bili su: Mirko Zečević, Drago Bosnić, Milan Majkić, Rade Majkić i Nenad Velimir. Ova grupa nije kao dvije prethodne odvezena direktno u Ljubuški. Prije nego što su krenuli prema logoru u Ljubuškom, ova grupa je odvedena u zaseok Galečić kod sela Šuica. Ugurani su u

kombi, najvjerovatnije vlasništvo Marijanović Mire, koji nije imao prozore. U kombiju su morali da budu u ležećem položaju, licem okrenutim prema podu, tako da nisu mogli da utvrde tačnu lokaciju na području Šuice gdje su odvedeni. Prema tvrdnji Mirka Zečevića, koji je radio u školi kao nastavnik u selu Galečić, kuća u koju su ih dovezli i u kojoj su ih mučili bila je u selu Galečić. Na osnovu njegovog poznavanja sela, sa velikom sigurnošću može se tvrditi da je mučenje te treće grupe bilo u Galečiću.

Zatvoreni su u podrum kuće u koju su dovezeni. Mučili su ih nepoznati vojnici i ta tortura je trajala cijelu noć. Među mučiteljima su prepoznali zloglasnog Ivana Krišta Dugonjčeta i Draga Perića zvanog Vrića, koji su nadgledali mučenje.

U ranim jutarnjim satima sledećeg dana, tako isprebijani potrpani su u kombi na isti način kako su dovezeni u Galečić i prevezeni u logor u Ljubuški.

Dana 24. maja četvrta i posljednja grupa Srba izvedena je iz logora Gimnazija i kao i prethodna grupa, istim vozilom, u istom položaju i u istom pravcu odvezena iz logora Gimnazija. Tu postoji samo jedna dilema, oko mjesta zločina, ponovo je bilo selo Šuica, samo postoje različita mjesta mučenja. Neki iz te grupe misle da su sa raskrsnice u Šuici krenuli lijevo prema Galečiću, a Miloš Vuković, koji je bio u toj grupi, tvrdi da su poslije prolaska Šuice krenuli desno prema kafani MAN, a ne lijevo prema Galečiću, pa je vozilo poslije skretanja desno skrenulo opet desno sa magistralnog puta u dolinu prema kućama koje su se nalazile u pravcu Pilane.

Bez obzira ko je u pravu, u svakom slučaju, to je na području sela Šuica. Miloš i Mirko bili su u različitim grupama, pa su tvrdnje obojice, vjerovatno, tačne.

Prema popisu logora za Srbe u Duvnu koji je sačinio MCK, na spisku logora postojao je logor u Šuici i u Galečiću, pa je moguće da je jedna grupa mučena u Galečiću, a druga u Šuici. U posljednjoj, četvrtoj grupi bili su: Milorad Mile Andrijašević, Zdravko Zelen, Miloš Vuković, Savo Pavlović i Pero Važić.

Ta četvrta grupa je mučena najbrutalnije. Tu torturu, mučenje i zlostavljanje nije izdržao Milorad Andrijašević, koji je od zadobijenih povreda te noći umro. Mile Andrijašević je četvrta žrtva ustaškog terora nad Srbima u Duvnu.

Mile je za hrvatske vlasti bio interesantan od samog početka rata. Prošao je nekoliko logora, bio je u SUP-u u Duvnu, u Lori, Stipanjićima i u Gimnaziji i na putu za logor Ljubuški mučen je u Galečiću, ili Šuici, i to mučenje nije izdržao. Mučenje u Galečiću ili Šuici vršeno je pojedinačno. Iz podruma u kom su bili zatvoreni jedan po jedan su vođeni u prostorije na spratu i u prizemlju kuće. Tu su ih mučili na razne načine. Bejzbol palicama, nogama, čizmama, strujom, teško je naći prave riječi da bi se to mučenje opisalo. Nakon mučenja ponovo su vraćani u podrum. Mile je poslije strašnog maltretiranja u teškom stanju odveden u podrum. Fizički više nije mogao da izdrži mučenje i umro je u podrumu pored Zdravka Zelena.

Među zlikovcima koji su te noći mučili Srbe i ubili Milu prepoznati su, ponovo, Dugonjče i Perić Drago zvani Vrića, a sa njima je bio, kako je izjavio Zdravko Zelen, i Zoran Marinčić iz Duvna.

U jutarnjim satima u podrum je ušao jedan ustaša i naredio Srbima da se dignu i da ga pozdrave nacističkim pozdravom „Za dom spremni“. Četvorica Srba su izvršili naredbu, nekako su uspjeli da se dignu i pozdrave ustašu ustaškim pozdravom. Međutim, Mile se nije mogao podići, bio je već mrtav. Ustaša se izdrao na mrtvo tijelo, a kad su ga ostali mučenici obavijestili da je Mile umro, ustaše su njih četvoricu odmah istjerali napolje, strpali u kombi i odvezli u logor u Ljubuški. Milino tijelo ostalo je u Šuici.

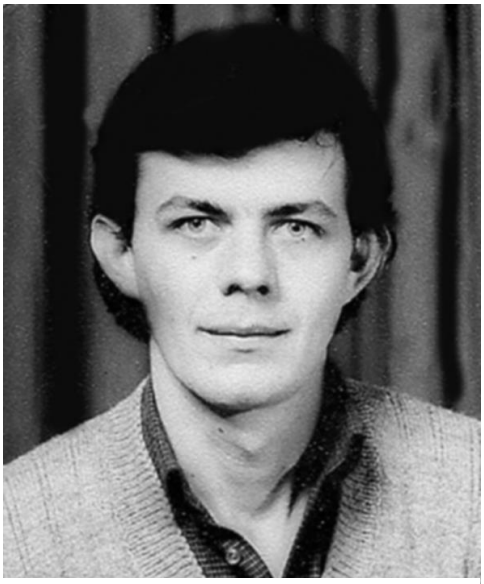

Andrijašević Bogoljuba Milorad Mile (1959–1992)

Tijelo Mile Andrijaševića nije pronađeno ni razmijenjeno ni 20 godina poslije rata, iako se zna kad, gdje, kako i ko je izvršio ubistvo. Prepoznati su ljudi iz Duvna koji su bili na mjestu zločina, ali i pored toga, njegovo tijelo još nije pronađeno ni predato porodici.

Njegovi otac i majkaumrli su dosta rano od bola i tuge za sinom. Otac Bogoljub je umro u Banjaluci u septembru 1993. godine, a majka nekoliko godina kasnije.

Milorad, Mile Bogoljuba Andrijašević rođen 5, marta 1959. godine u selu Srđanima. Završio je srednju PTT školu u Beogradu. Nije bio oženjen, radio je u tvornici kablova u Tomislavgradu od 1980. do početka rata 1992, godine.

Njegov otac je dva dana prije početka rata otišao u Sarajevo i nije mogao da se vrati. Mile je ostao sa majkom i nepokretnim bratom u Srđanima, gdje su živjele samo dvije srpske porodice. Ustaše su ga uhapsile 9. aprila 1992. godine u njegovoj kući u selu Srđani, na spavanju.

Srbe prebačene u logor Ljubuški ustaše nastavljaju da muče na sve načine koje su odlično usavršile, brutalnim prebijanjem, u nehigijenskim prostorijama, lošom ishranom, strujnim šokovima i raznim drugim dobro savladanim metodama.

LOGOR LjUBUŠKI

Devetnaest Srba iz logora Gimnazija u Duvnu prebačeno je u logor u Ljubuškom, zatvoreni su u ćelije koje su bile mnogo manje od učionica u zgradi Gimnazije. U ćelijama je bilo manje zatvorenika. Stalno su upadali čuvari, koji su se takmičili koji će bolje i više da udari i muči zatvorene Srbe.

Skoro nepokretna tijela Srba odoljevala su udarcima bijesnih hrvatskih (ustaških) bojovnika. Jauci zatvorenih i mučenih Srba odjekivali su ćelijama zloglasnog logora u Ljubuškom. U logoru je bilo oko 200 Srba, uhapšenih po selima i gradovima BiH i Hrvatske, najviše ih je bilo u civilnoj odjeći i obući.

TABELA BR. 43

SRBI IZ DUVNA U LOGORU U LjUBUŠKOM 1992.							
Red. br.	Ime i prezima	Mjesto	God. rođ.	Red. br.	Ime i prezime	Mjesto	God. rođ.
1	Milisav Radovan	Eminovo Selo	1945	11	Majkić Milan	Duvno	1938
2	Savić Miroslav-Mips	Eminovo Selo	1958	12	Majkić Rade	Duvno	1965
3	Zečević Milenko	Kongora	1962	13	Vuković Miloš	Duvno	1947
4	Zelen Zdravko	Lipa	1968	14	Kukobat Milan	Duvno	1947
5	Karan Božo-Dečo	Rašćani	1962	15	Kos Ratko	Duvno	1955
6	Ućukalo Slobodan	Oplećani	1945	16	Pavlović Savo	Duvno	1949
7	Velimir Nenad	Baljci	1952	17	Zečević Mirko	Duvno	1950
8	Važić Mladen	Duvno	1949	18	Bosnić Drago	Duvno	1958
9	Važić Obren	Duvno	1940	19	Važić Pero	Duvno	1939
10	Bošnjak Mijo	Duvno	1955				

Svi doživljavaju ljudsku dramu koju im je donio rat, gdje je njihova jedina krivica bila ta što su bili Srbi. Ustaše ne poštuju nikakva ljudska prava, zakon, norme niti običaje rata. Muče nevine ljude, ne poštujući međunarodne konvencije o postupanju prema civilima i ratnim vojnim zarobljenicima.

Mučenje su činili čuvari iz Ljubuškog, ali često zatvor posjećuju i vojnici, policajci, hosovci i sisovci iz Duvna. Neki nastavljaju nekakvu „istragu“ za navodna udruživanja Srba u „zločinački poduhvat“ u ratu protiv Hrvata. Krišto Ivan Dugonjče bio je najčešći „gost“ zatvora u Ljubuškom. Dolazi iz Duvna da se isprazni nad Srbima, pokazujući najviši mogući stepen mržnje prema srpskom življu. Dolazi da se iživljava nad Srbima iz Duvna, a posebno je tretirao Karan Božu Deču, kog je još nazivao Vojvoda, iako je momak bio invalid. Mnogi Srbi su od mučenja često bili nepokretni, u prljavim i neuslovnim ćelijama, boluju i gube svaku nadu da će preživjeti torturu i patnju koje im čine ljudi koje nikad nisu ni vidjeli. Zatvorske vlasti kad primijete da su neki iznemogli i da se nalaze u životnoj opasnosti, dozvole da te zatvorenike posjeti ljekar, koji kad procjeni da zatvoreniku ne može da sačuva život, uputi ga u bolnicu u Split.

U prvoj polovini maja 1992, u zatvor u Ljubuškom pritvoreno je pet, šest Hrvata iz Duvna koji su se bavili kriminalom, pa su ih iz zatvora u Duvnu prebacili u Ljubuški. Među njima su bili i Miron Paškić iz Brišnika i Ivan Grgić Fendo iz Seonice. Njih dvojica su se bavili kriminalnim radnjama krađe vozila, pa su poznavali Miloša Vukovića, koji je radio u SUP-u kriminalističkoj službi i imao je kontakt sa pojedinim

članovima te grupe, koje je ispitivao u vezi sa krađama i drugim krivičnim djelima. To je bila prilika da mu se u logoru svete tako što su ga „posjećivali“ u ćeliji i tukli.

Miloš Vuković je mučen u logorima u SUP-u, Gimnaziji i Šuici, zatim u Ljubuškom, gdje je zadobio ozbiljne povrede, izgubio je centar ravnoteže, otkazali su mu bubrezi i drugi organi i u besvesnom stanju je prebačen u bolnicu „Firule“ u Splitu. U splitskoj bolnici su uspjeli da ga oporave i zaštite od maltretiranja. Miloš je iz bolnice, kad se malo oporavio, prebačen u zloglasni zatvor Lora u Splitu, a zatim u Zagreb i razmijenjen je u Nemetinu 18. avgusta 1992. godine.

Dvadeset Srba iz Duvna prošlo je prvi udar ustaškog terora, neki su „obrađivani“ u pet, šest ustaških logora i zatvora po BiH i Hrvatskoj i na kraju su završili u logoru u Ljubuškom, 18 ih je preživjelo neviđeni teror, mučenje i prisilni rad, dok su dvojica u tom mučenju ubijena.

Poslije mjesec dana mučenja i malog oporavka, one koji su izdržali ustaške vlasti počele su da vode na prinudni rad u polja, tvornice i na građevine po Hercegovini. Bili su to prisilni radovi, kao pravi robovi. Srbi zatvorenici sjećali su se filmova i priča koje su prepričavali ljudi koji su preživjeli ratove i logore u Drugom svjetskom ratu, kao i prisilne radove u Njemačkoj. Ishrana zarobljenika bila je loša, radovi teški. Iako su obavljali prljave i teške poslove, nisu im omogućili da se okupaju preko dva mjeseca. Kad su počeli da se žale na svrab i vaške, sve su ih ošišali do glave i dozvolili im da se okupaju i presvuku.

Vremenom se odnosi poboljšavaju, ali nastavljaju se upadi ustaša u ćelije, koji ponovo tuku zarobljene Srbe.

O boravku Srba u logoru u Ljubuškom svjedoci su preživjeli zarobljenici. Najveću torturu su, pored zarobljenika koji su umrli, preživjeli Miloš Vuković i Boža Karan. Dješavanja u logoru u Ljubuškom opisali su preživjeli logoraši, a neka od tih kazivanja preneta su u ovoj knjizi.

Tortura i mučenje odnose nove žrtve. U lošem stanju je iz Duvna, Galečića, u logor u Ljubuški doveden Važić Ljube Pero, koji je 20 dana poslije mučenja u Šuici i mučenja nastavljenog u Ljubuškom teško obolio, pa su zatvorske vlasti u Ljubuškom, kad su shvatile da je u teškom stanju, odlučile da ga prebace u bolnicu u Split. Pero nije uspio da preživi do bolnice, umro je na putu prema Splitu.

Pero Ljube Važić rođen je 1939. godine u Rašćanima. Živio je sa ženom i ćerkom u Tomislavgradu. Uhapsili su ga hrvatski vojnici i policajci 12. aprila 1992. godine u njegovom stanu kad je počelo hapšenje Srba po Tomislavgradu i okolnim selima. Poslije hapšenja zatvoren je u SUP-u, a zatim je prošao logore Lora u Splitu, kasarnu u Zadru, u selu Stipanjići, zgradu Gimnazije u Duvnu, mučenje u Šuici/Galečiću, odakle je stigao u logor u Ljubuškom. Taj put prešli su mnogi Srbi iz Duvna i boravak u navedenim logorima je opisan. Sve je isto doživio i Pero.

Pero Važić je peta žrtva ustaškog terora, koji je postepeno ubijan po svim logorima i mjestima kroz koja su ga sproveli. Hrvati su ga mučili po svim zloglasnim

logorima koje je prošao, a dokrajčili su ga oni koji su ga mučili u logoru Ljubuški. U mučenjima se isticao Krišto Ivan Dugonjče, a od ostalih u selu Šuici je prepoznat Perić Drago Vrića.

Iz dokumentacije koju je pribavio komitet za pribavljanje dokaza utvrđeno je da je Pero umro od povreda zadobijenih prilikom mučenja po logorima. Preminuo je na putu ka splitskoj bolnici i sahranjen je na groblju Lovrinac kod Splita.

U izveštajima i svjedočenjima se iznosi:

„U zatvoru u Ljubuškom bio je i Važić Pero, iz okoline Duvna, koga su tako isprebijali da je na putu za bolnicu umro.

Takođe, u ovaj logor bili su dovedeni iz sela Zijamat kod Bugojna dvojica Milutinovića, koji su na sebi imali samo košulje, a donji deo tela im je bio u ranama i plikovima. Na njima se videlo da su obojica bili prethodno paljeni. Jedan je smešten u ćeliju broj šest, a drugi u osam. Dva dana posle dovođenja obojicu su tukli u ćeliji broj šest, tako što su jednom od njih prethodno vezali ruke za klin na zidu pa ga pretukli, a ostale zatvorene terali da to gledaju. Kada su jednog prebili, onda su to učinili i sa drugim. Od zadobijenih povreda obojica su umrli. Preko dana su ih ostavili mrtve u ćeliji, a noću su ih stavili u plastične kese i njihove leševe negde odneli.“

INDICIJE O IZVRŠIOCIMA:

„1. Sušac Ivica, komandir zatvora, 2. Čupo, malog rasta, crn, star oko 20 godina, stražar, 3. Šero, crn, srednjeg rasta, stražar, 4. Ahmet, zatvorenik, oženjen Muslimankom iz Višića familije u Kalesiji.

DOKAZ: Zapisnik o saslušanju svedoka Bulić Dušana i Važić Obrena, koji se nalazi u dokumentaciji Komiteta pod brojem 340/94-3 i 340/94-8.

Razmjena: Do – Stolac, dana 24. avgusta 1993. godine (veza: gradsko groblje Lovrinac, Split).

Razmjena posmrtnih ostataka 32 tijela koja je obavljena na lokalitetu: Do – Stolac, linija razgraničenja, dana 24. avgusta 1993. godine sa komisijom za razmjenu HVO (Hrvatska Republika Herceg–Bosna). Tijela preuzeli predstavnici Komisije za razmjenu Hercegovačkog korpusa VRS.

Napomena: Tijela koja nisu odmah identifikovana – ukupno 20 tijela od 32 razmijenjena, bila su sahranjena kao NN na gradskom groblju u Trebinju, a u periodu od 29. septembra do 14. oktobra 1997. godine reekshumirana su i ponovo forenzički obrađena. Važić (Ljubo) Pero rođen 1939. godine. Utvrđen identitet 1998. godine. Tijelo isporučeno sa lokaliteta: Lovrinac, Split. Nestao u Rašćanima, Tomislavgrad.“

Tijelo Pere Važića sahranjeno je u mjestu Čenta u Vojvodini, gdje su mu se nastanile supruga Smilja i ćerka Suzana, koja se u Čenti udala i zasnovala porodicu.

Poslije prebacivanja četvrte grupe zarobljenih Srba iz logora Gimnazija, od svih Srba koji su bili uhapšeni od 9. do 11. aprila, poslije prebacivanja po drugim

logorima, pokušajima razmjene i raznim mučenjima, devetnaest ih je završilo u logoru Ljubuški, od kojih je Pero Važić stigao u Ljubuški, tu je dotučen i ubijen. Milorad Andrijašević nije stigao do odredišta Ljubuški, ubijen je u Šuici, na putu logor Gimnazija – logor u Ljubuškom.

SVJEDOČENjE DRAGA BOSNIĆA

„Evo pokušaću da sad probam napisati kako je to bilo 1992. godine. Počeću od samog početka rata, ali sam podosta imena ljudi koji su činili zlo zaboravio.

Dana 3. aprila 1992. bio sam na poslu u zemljoradničkoj zadruzi, mislim da je bilo oko pola sedam ujutro i pio sam kafu u kantini kada su ušla dvojica u maskirnim uniformama, ja sam sjedio leđima okrenut prema vratima tako da ih nisam vidio samo sam osjetio 'kalašnjikove' prislonjene uz moje uši, tada su mi rekli da moram da pođem sa njima i odveli su me u policijsku stanicu u jednu salu na spratu gdje su bili samo Srbi koje sam poznavao, i još su ih dovodili. Negdje oko 11 sati nas je bilo možda između 30 i 40 i neko nam se obratio sa pričom da je situacija komplikovana i da nas trebaju upozoriti na opasnost jer je u noći između 3. i 4. aprila negdje oko dva sata po ponoći hrvatska armada krenula na Kupres, Ravno, Vukovsko itd. Poslije te pridike su nas pustili da idemo kućama i da se ne pokušavamo udaljiti iz Duvna jer su putevi blokirani. Kad sam došao u stan, sve mi je bilo ispreturano i uništeno, tako da sam otišao kod Mije Bošnjaka da spavam. Kod njega je bio i pop Branko Zelen i tu smo ostali par dana. Jedno veče oko šest, sedam sati došli su na vrata Dugonjče, Antiša Zlatonjin (Zlatonjić), Ante Letica i još četiri, pet drugih vojnika. Ispreturali su stan, a zatim nas izveli ispred zgrade, gdje su ispreturali garažu i pronašli neko oružje i optužili su Karan Milana da ga je dao Miji i mnogim drugima.

Potom su nas odveli u policiju na sprat iznad, u kojem smo bili prvi put. Mene i Branka su ostavili u jednoj sobi, a Mijo je ostao sa njima, mogu reći da je bilo strašno slušati šta su mu radili i poslije ne znam kuda su ga odveli. Zatim je došao red na mene i tu je bilo svašta, samo što su mene ostavili gore na spratu, a poslije su doveli i Stojana Sušilovića da nam uzme izjave o nečemu i nekim sa kim smo se družili.

Posebno ću da opišem moje sjećanje na Milorada Andrijaševića, koji je bio posebno tretiran, a pošto je ubijen, vjerovatno je interesantno sve što se može iznijeti o njegovom boravku po logorima.

Sa njim sam se spojio u policiji u Duvnu noći ne znam tačno datum, ali mislim da je bio 6. ili 7. april 1992. Ja i on smo morali da pišemo neke izjave ne znamo ni o kome ni o čemu, a preko puta nas su dovukli Stojana Sušilovića. Ni on nije znao o čemu bi trebalo da pišemo. Znam da je tada pitao da li imamo kakvih dragocjenosti ili vrijednosti kod sebe da bi nam ih on sačuvao u sefu. Ja mu nisam dao ništa što sam imao, ali je Milorad izvadio podosta DM (nemačkih maraka) i predao mu ih, ne znam sad tačno koliko je bilo, ali moguće oko desetak hiljada i on mu je dao nekakvu

potvrdu za to, a šta se poslije sa potvrdom dešavalo, to ne znam. Sutra ujutro su nas dvojicu izveli ispred stanice policije, a to je naređivao Dugonjče, gdje je stajao 'tamić' sa ciradom i nas su ubacili na karoseriju.(Zaboravio sam reći da ne znam ko je njega doveo u policiju i da li su ga bili i maltretirali prije nego smo se mi sastali). U 'tamiću' su bili Kuprešaci, krvavi po licima, a bilo je i žena. Poslije su zatvorili ciradu i vozili su nas dugo. Kada smo stali, to je bio vojni zatvor Lora u Splitu, video sam da su nas pratili Dugonjče, Miro Marijanović, Antiša Jurič Zlatonjin (Zlatonjić) i još jedan momak iz Brišnika, zaboravio sam mu ime. Izbacili su nas iz 'tamića' u glavni hol zatvora sa finom dobrodošlicom i tu su nas popisali, kao i oduzeli sve što smo imali kod sebe i uz aplauz oko ušiju, bubrega itd. ubacili su nas u ćelije. Tu smo bili možda osam do deset dana i tu smo proživjeli prave torture, koje se ne mogu ni zamisliti u normalnom svijetu. Kako smo prošli u Lori i ko je sve bio, i to ću smoći snage da napišem. Tako su nas jedan dan rastavili od Kuprešaka muškaraca, a spojili sa šest Crnogoraca koje su doveli u Loru možda jednu sedmicu prije toga, a sa njima je bio i jedan Mostarac Pantić, koga su tu poslednju noć u Lori ubili, spakovali u sanduk i transportovali u Duvno sa nama.

Već sam napisao kako smo transportovani u Loru. Tu smo proživjeli veoma loše, bilo je batinanja i maltretiranja skoro cijelo vrijeme dok smo bili dole. Poslije otprilike dva dana nas su prebacili u poseban dio zatvora, koji je imao samo četiri ćelije. Tu smo bili mi i Kuprešaci, kao i pet kupreških žena i pop Zoran Perković, kao i tri Crnogorca i Mostarac Pantić, kog su ubili tu u ćeliji i transportovali ga u sanduku sa nama u Duvno. Jednom Crnogorcu su odsjekli uvo u Čitluku, zvao se Ratko Simović Mališa.

Sad da napišem da je u tom zatvoru bilo oko 200 mladih vojnika, kao i njihove starješine i još neki sa visokim činovima koje su doveli iz Mostara, još sam vidio Stojana Zupca i Obućara, mislim da se zvao Nikić, ali nisam siguran, u vrlo lošem stanju. Obućaru je bila razbijena lobanja i zapomagao je sve vrijeme, eto, ispostavilo se da su obojica podlegli u Lori.

Jedan dan su nas izveli u dvorište, gdje smo bili cijeli dan, i tada su odvojili žene i izabrali mene, Milorada i jednog dedu iz Malovana, kao i Crnogorce i sanduk sa Pantićem. U glavnom holu su nas dobro isprebijali, svezali nam oči i ruke, ubacili u neko vozilo i dovezli do policije u Duvnu, odakle smo produžili do Škole časnih sestara u prizemlje, gdje se nalazila kuhinja. U školi je bila i vojna policija. Ni tu nismo imali na šta leći, bile su samo klupe i par stolova. Hranu nismo dobijali nikako dok smo bili tu, samo ponekad malo vode. Poslije ne znam tačno koliko dana su došli po žene i odveli ih u školu u Stipanjiće, gdje je bilo još kupreških žena i djece, a mi smo ostali.

Tu su se smjenjivali i znani i neznani Duvnjaci. Dolazili su da vide četnike i da podjele svoju dobrodošlicu, dolazio je Jado sa svojom grupom i on mi je raskinuo sve dokumente što sam imao kod sebe. Dolazio je Ante Radoš zvani Boca iz Seonice i on je maltretirao Milorada, ali ne samo on, i mnogi drugi. Pitali ga za brata, ako se ne

varam da se zove Slaviša, i za neki helikopter koji je dolazio u selo Rašćane i o nekim ljudima koji su bili u posjeti (ja o tome nisam ništa znao, a ni sad ne znam, pa sam samo slušao). Još je dolazio Bagić dva puta i mene maltretirao. Prvi put, a drugi put pokušao je da me zakolje, ali ga je spriječio Boca, samo me je malo zakačio nožem. Znam da je tu umro Crnogorac Duško Barović Duka, od posledica udaranja u Čitluku, Splitu i Duvnu. Mislim da je to bilo 22. aprila. Njega su smjestili u sanduk i Krajina (Lala) ga je odvezao na naše groblje u Duvnu, kao i Pantića, bar mi je tako rekao Lala.

U tom zatvoru smo bili do pred maj, a onda su nas prevezli u zgradu Gimnazije, na sprat u jednu učionicu, a tu su bili i Eminovčani. Ja sam uspio da starog Malovančanina odvojim od nas i da bude sa Eminovčanima jer su oni imali pristojniji život od nas koji smo bili teška kategorija. Oni su imali hranu, mogli su da hodaju, a mi ne, jer smo imali stražu ispred vrata 24 sata. Tu je dolazio i ulazio i Kurta i Murta i kome se god prohtjelo i radio je šta je htjeo. Neke znam, a neke ne znam. Jedno veče je došao Čavka, onaj iz Sarajlija, i pošteno isprebijao Milorada, a ni ja nisam dobro prošao. Dolazili su Dugonjče, Antiša, Miro Marijanović i još neki. Jedan dan su doveli još tri Crnogorca i tada je bio veliki promet kroz tu učionicu. Jedan dan je došla ova pomenuta trojka i rekla da Crnogorci idu u razmjenu i odveli su ih. Poslije nekoliko dana počeli su da dovode Duvnjake. Na kraju nas je bilo, mislim, 18. Jedan dan su izdvojili jednu grupu od njih pet, šest i odveli ih nekuda, zatim za nekoliko dana smo došli mi na red, a nas su odveli u Galečić, gdje su bili 'Vukovarci', a i Vrića sa njima. E tu smo preživjeli prave strahote, od jedenja soli preko uključivanja struje, udaranja po tabanima nekom drzalicom do pucanja iz pištolja pored uha i još mnogo toga. Te orgije su trajale od po podne jednog dana, pa do podne drugog dana, a sad zamisli na nas petoricu koliko su vremena imali za svakog od nas. Negdje oko podneva su nas potrpali u policijski auto, zaboravio sam ko je vozio, ali pratilac je bio Ante Letica i morali smo da pjevamo ustaške pjesme sve vrijeme dok smo putovali do Ljubuškog, i usput se svašta dešavalo. Po dolasku u Ljubuški, u stari policijski zatvor, kod igrališta, imali smo svečani doček, bolje da se i ne sjećam tog jer je bilo užasno, a potom su nas smjestili u prijemnu ćeliju broj osam, gdje sam prepoznao odjeću Kuprešaka. E sad je Ljubuški posebna priča.“

Bosnić Drago

SVJEDOČENjE MILENKA ZEČEVIĆA

„Rođen sam 1962. godine u Kongori. Prvog dana rata zatekao sam se u svojoj kući u selu Kongora. Nisam bio prva smjena, pa nisam otišao iz kuće. Ujutro 3. aprila 1992. godine saznao sam da je počeo sukob između srpske i hrvatske vojske na Kupresu, što me je zabrinulo.

Iz kuće nisam smio da izlazim, plašio sam se reakcije Hrvata na nastali sukob i rat. Poslije dva, tri dana odlučio sam da iziđem i otišao sam u Lipu kod Mije Karana, a drugi dan, takođe u Lipu, kod Milisava, da saznam nešto više o dešavanjima na Kupresu i o ratu.

Ispod same Lipe, kod lokve, zaustavila me je policijska patrola, pa sam telefonom nazvao Jozu Romića, koji je rodom iz Lipe, i on je naredio da me puste.

Nekoliko dana bio sam kod kuće u Kongori. Dana 11. aprila 1992. godine u večernjim satima, oko 19 časova, u moju kuću došla su dvojica uniformisanih policajaca, jedan je bio Kovačević (nije bio Stanko), koji je i prije rata bio policajac, i sa njim još jedan policajac, kojeg nisam poznavao. Odveli su me u Tomislavgrad. Prilikom hapšenja i sprovođenja do zatvora u Duvnu nisam bio maltretiran od strane policajaca koji su me sprovodili. Doveli su me u SUP i u jednoj kancelariji počeli su da me ispituju Krišto Ivan Dugonjče i Antiša Kovačević iz Srđana. Pitali su me da li imam oružje, koga imam i dali su mi neki papir da odgovaram na neka pitanja i izišli iz kancelarije. Pošto nisam imao pojma o pitanjima koja su mi postavili, brzo sam na njih odgovorio. Čuo sam da su njih dvojica u susjednoj kancelariji, pa sam pokucao na vrata i ušao da ih obavijestim da sam završio sa odgovorima na postavljena pitanja. Pored Dugonjčeta i Kovačevića, tu je bio još jedan čovjek, valjda neki komandir. Kad sam otvorio vrata, Dugonjče je počeo da galami na mene što sam ušao, istjerao me i vratio u kancelariju u kojoj sam pisao odgovore. Dugonjče je vršio pritisak da priznam da sam imao oružje i ko mi ga je dao. Ja sam negirao da posjedujem bilo kakvo oružje. Imao sam pištolj i neku staru pušku, koju sam prvog dana, kad su od Srba kupili oružje, predao Malić Ikici iz Kongore. Tako da stvarno nisam imao nikakvo oružje. Poslije saslušanja izveli su me iz kancelarije i u hodniku su istovremeno iz drugih kancelarija izvedeni Srbi, Karan Božo Dečo, Majkić Milan, Bošnjak Mijo Mita. Vidio sam tad da se svi Srbi hapse i privode u SUP. Sve su nas odveli u ćelije podruma SUP-a. Ja sam bio zatvoren u ćeliji sa dva Kuprešana, mislim da su se prezivali Tripković ili nešto slično, jednom je bilo ime Siniša, a drugom se ne sjećam imena, ostale Srbe koji su bili na saslušanju rasporedili su po drugim ćelijama.

Moj otac Božo iz kuće je odveden poslije dva, tri dana, mislim 14. ili 15. aprila. Zelen Zdravko iz Lipe, kad je čuo da me je policija odvela, došao je u moju kuću u Kongoru da sazna šta se desilo i zašto sam odveden. Kad je Zdravko došao u moju kuću, neko je obavijestio policiju, mislim da je to bio Ilija Džankić, pa je vojna policija došla u moju kuću i odvela mog oca Božu i Zdravka, te ih zatvorila u zatvor u SUP-u Tomislavgrad.

Poslije dva, tri dana, mislim da je bio 13. april, iz ćelija smo izvedeni ispred SUP-a, nas 15 Srba, mislim da je bilo nas osam iz Duvna i sedam iz Kupresa. Iz Duvna su bili ja, Karan Božo Dečo, Bošnjak Mijo Mita, dva Majkića, Milisav Radovan, Savić Miroslav Mips i Važić Pero. Pred SUP-om se okupilo dosta hrvatskih vojnika i naroda.

Bio je to za mene strašan prizor. Vode nas kao najveće zlikavce (zlikovce), iz pogleda koji su okrenuti prema nama primijetili smo izraz mržnje, a mi smo u tim trenucima osjećali strah i neizvjesnost, ne znamo gdje će da nas vode, mislili smo da nam se sprema ono najgore. Ugurali su nas u neki 'tamić', koji je krenuo prema Splitu. Dovedeni smo, koliko smo uspjeli da saznamo, pred neku vojnu policiju. Tu su nas zadržali četiri do pet sati. Pretrpjeli smo teške batine. Naprosto su nas lupali, tukli, razvalili, lomili, ne znam koji izraz da upotrebim da bih opisao to mučenje. Nad nama su se iživljavali do mile volje, sve dok su imali snage.

U večernjim satima opet smo ugurani u isti 'tamić', koji je krenuo za nas ponovo u nepoznatom pravcu. Dovedeni smo u jednu kasarnu na nekom brdu. Kroz prozore smo primijetili da su skoro sva vozila nosila zadarske tablice, pa smo zaključili da se nalazimo u Zadru. Tu u toj kasarni ostali smo 15 dana. Koliko smo mogli zaključiti, mi smo u Zadru čekali neku razmjenu. Mene, dva Majkića i Mipsa obukli su u oficirske uniforme JNA, ali razmjenu nismo dočekali, vjerovatno vojska nije prihvatila spiskove nas civila kao da smo vojnici.

Poslije 15 dana provedenih u kasarni u Zadru, ponovo je po nas došao 'tamić', nisam siguran da li je to bio onaj isti koji nas je dovezao u Zadar. Ponovni pravac kretanja vozila i mjesto gdje nas voze za nas je bila nepoznanica. Osvanuli smo u selu Stipanjići kod Duvna. Zatvoreni smo u jedan podrum nedovršene kuće na kraj sela prema Prisoju, koja je smještena na lijevoj strani, u pravcu Prisoja, do koje se sa glavnog puta stiže tako što se silazi na makadam i poslije 200 do 300 metara dolazi se do kuće u izgradnji, koja je imala samo podrum, nad kojom je betonirana ploča sa otvorom i stepenicama koje vode u podrum u kom smo bili zatvoreni. Prozori su bili zakovani, a podrum vlažan i taman. Na osnovu zraka svjetlosti koji su prolazili između dasaka mogli smo znati da li je dan ili noć. Nije bilo nikakvih nusprostorija, nuždu smo vršili u samom podrumu. Poslije nekoliko dana, nas Srbe iz Duvna iz podruma u Stipanjićima prebacili su u logor u Gimnaziju u Duvnu, gdje je već bilo zatvoreno dosta Srba iz Duvna. U podrumu u Stipanjićima ostalo je desetak Srba, koji nisu bili rodom iz Duvna. Srbe koje smo ostavili u Stipanjićima ponovo smo sreli u logoru Ljubuški.

U logor Ljubuški prebačeni smo krajem mjeseca maja. U Ljubuškom su takođe nastavljeni tortura i mučenje. Bilo je perioda u kojima je tortura bila veća i perioda kad su mučenja i tortura bili podnošljivi. Što je vjerovatno zavisilo od situacije na frontovima i drugim faktorima. I od nas Srba bilo je pojedinaca koji su bili više izloženi torturi, a neki manje. U logoru u Ljubuškom uslovi su bili teški, nečistoća, prisilni rad, loša ishrana i bez ikakvih uslova za održavanje lične higijene, što je prouzrokovalo da svi zarobljenici dobiju vaške. Bili smo šišani i zaprašivani.

Iz logora je odvedeno nekoliko ljudi koji su zbog mučenja bili u lošem stanju. Neki su i umrli u logoru. Od Srba iz Duvna zbog lošeg zdravstvenog stanja koje je prouzrokovano mučenjem odvedeni su Vuković Miloš i Važić Pero. Kasnije smo saznali da je Vuković Miloš preživio i da je razmijenjen, a da je Važić Pero umro prije nego što je došao do bolnice. U Ljubuški iz Duvna nije stigao Mile Andrijašević, koji je iz logora u Gimnaziji u Duvnu sa još četvoricom Srba ukrcan u kombi koji ih je trebao odvesti u Ljubuški. Međutim, ta grupa je prije Ljubuškog, kako sam saznao u Ljubuškom, odvezena u Šuicu, gdje su mučeni i to mučenje nije izdržao Mile Andrijašević. Umro je takođe u podrumu neke kuće u Šuici, u kojoj je bilo mučenje.

Razmijenjeni smo u Stocu 18. avgusta 1992. godine zajedno sa ostalim Srbima iz Duvna. Tog dana nije razmijenjen samo Božo Karan Dečo, koji je poslije naše razmjene prebačen u logor kod Mostara."

Zečević Milenko

SVJEDOČENjE BOŽE KARANA DEČE

„Sećam se da je to bilo 11. aprila 1992. godine. Po podne su kod mene kući došla u uniformama hrvatske vojske četiri Hrvata, i to Krišto Ivan Dugonjče, Beljan Mate i Marijanović Miro i još jedan kojem ne znam ime.

Karan M. Božo - Dečo

Tom prilikom su rekli da pođem sa njima, da imaju nešto da me pitaju. Odveli su me u stanicu milicije Duvno i tamo su me uveli u jednu prostoriju. Odmah su počeli da me tuku. Najviše me je tukao Krišto Ivan (Dugonjče), on je tukao i rukama i nogama, a i ostali koji su me priveli. Tražili su od mene da kažem da li imam oružje i pitali su me da li i druga lica srpske narodnosti imaju oružje. Mene su tu saslušavali otprilike tri sata i za to vreme su me povremeno tukli. Krišto Ivan je skakao na mene u vojničkim čizmama. Onda su me odveli u ćeliju samicu u podrumu zgrade SUP-a.

U samici sam bio dva dana i dve noći. Sa mnom su bila dva vojnika iz Kupresa i Majkić Rade iz Duvna. Čuo sam da su tu dovedeni i Majkić Milan, Važić Pero, Bošnjak Mijo i Zečević Milenko, svi iz opštine Duvno. Jedan dan pre mene priveden je i Karan Milan. Izvodili su nas napolje i sve redom tukli i za dva dana i dve noći samo su se čuli jauci.

Za ta dva dana i dve noći nisu nam dali ništa da jedemo. Posle dva dana i dve noći stavili su nas u jedan manji kamion. Bilo nas je ukupno petnaest, sem ovih lica koje sam nabrojao, bilo je još nekih lica iz Kupresa. Ispod cirade video sam da nas vode negde prema Splitu. Onda smo došli u Loru u Splitu, gde je bio veliki logor za Srbe. Pošto tu nije bilo mesta, tu su nas tukli pripadnici hrvatske vojske bejzbol palicama, rukama, nogama, i to najviše čizmama. Ta lica koja su nas tukla ne prepoznajem. Posle sat, dva pošto su nas tukli i maltretirali, ponovo su nas stavili u taj isti kamion i onda smo krenuli prema Zadru. Dovezli su nas onda u vojnu kasarnu Zadar. Tu su nas smestili u tri sobe, a prilikom izlaska iz kamiona pripadnici hrvatske vojske tukli su nas raznim predmetima, rukama i nogama i sve je to trajalo do ujutru. Tu su nas izvodili i svakodnevno tukli. Posle 15 do 18 dana ponovo su nas stavili u kamion, a pre ulaska u kamion počeli su strahovito da nas tuku i tada je Bošnjak Mijo zadobio povredu glave i ostao je bez svesti, onda smo ga ubacili u kamion. U kamionu sam tada prvi put video Milisav Radovana i Savić Miroslava. Kad smo krenuli prema Duvnu, bilo nas je ukupno 27, bilo je tu ljudi iz Duvna, Mostara i Čapljine. Odveli su nas u selo Stipanjići, blizu Duvna, i tamo su nas smestili u neki podrum. Tu nas niko nije tukao, tu smo proveli dva dana i dve noći, ali nam nisu dali hrane. Odatle su nas sedam Srba iz Duvna odveli u školu u kojoj je bio logor za Srbe. Tu u logoru je bilo dosta žena i dece, staraca i bili su gotovo svi stanovnici Eminova Sela, koje se nalazi blizu Duvna. Tu sam video Bosnić Dragu, Pavlović Savu, Andrijašević Miroslava i još mnoge iz Duvna.

Tu smo proveli oko 18 dana, niko nas nije tukao, a hranu smo dobijali redovno. Posle ovoga nas pet su odveli u logor Ljubuški, i to nekim kombijem, a sem mene, tamo su odveli Bošnjak Miju, Zečević Milenka, Milisav Radovana i Majkić Radeta. Kad smo otišli u Ljubuški, tamo smo zatekli najviše ljudi srpske narodnosti iz Kupresa, bilo je i dosta mladih vojnika iz jugoslovenske vojske koji su zarobljeni u Čapljini. U logoru je umro Važić Pero iz Duvna, njega su još u Duvnu tukli, čuo sam da su ga vodili sa još nekima u selo Šuica, a taj Važić je od posledica batina umro kasnije. Pripadnici hrvatske vojske ubili su dvojicu ljudi iz Bugojna: Milutinovića i Zelena iz Bugojna. Tu u logoru Ljubuški pripadnici hrvatske vojske tjerali su nas da pjevamo razne hrvatske pjesme i obavljamo teške fizičke poslove. Svakodnevno su nas tukli, a mene najviše Dugonjče, koji je dolazio svaki vikend i najviše je mene tukao. U logoru Ljubuški sam bio od 23. maja 1992. do 10. septembra 1992. Posle Ljubuškog, mene i još 11 Srba odveli su u logor u Mostaru. Tu u Mostaru je bio pravi logor za Srbe i tu je svakodnevno dolazio Međunarodni crveni krst. Imali smo redovno hranu i tu nas nisu tukli. U Mostaru sam proveo 20 dana, a posle toga smo razmenjeni po sistemu 'svi za sve'.“

Karan Božo Dečo

SVJEDOČENjE MILOŠA VUKOVIĆA

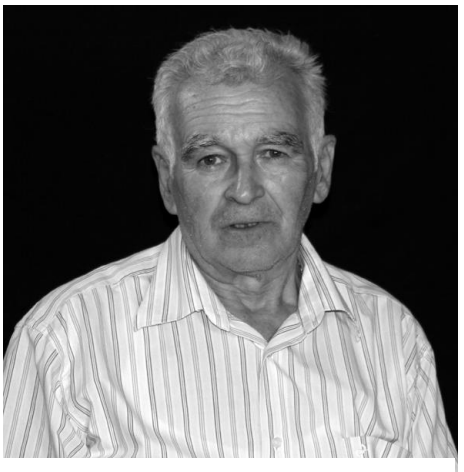

Vuković Miloš (1947)

„Rođen sam u mjestu Brusna, opština Foča, BiH. Sad živim u Aranđelovcu.

Kao i većina Srba iz Duvna, preživio sam teške trenutke tokom građanskog rata u BiH 1992–1995. godine. Preživio sam hapšenje, logore, torturu, zlostavljanje, mučenje i sve najgore što čovjek ne može ni da zamisli. Na srećan način sam preživio rat i sve navedeno, ali sa velikim zdravstvenim posljedicama.

O onome što sam preživio u navedenim logorima mogao bi da se napiše roman. Skoro svaki Srbin iz Duvna koji se za vrijeme rata tu zatekao doživio je torturu, hapšenje i logore, bez obzira da li je dijete, žena, starac, svi su prošli bar kroz jedan logor.

Nikada nisam shvatio zašto su Srbe, koji čine samo 1,9% stanovništva Duvna, toliko zlostavljali i mučili, kad nisu predstavljali nikakvu pretnju za Hrvate. Ja nisam rođen u Duvnu, ali sam u njemu proveo najljepše godine svog života, tu sam radio, zasnovao porodicu i u toku rada u policiji nisam doživljavao neprijatnosti na osnovu nacionalne pripadnosti. Pa mi je bilo teško shvatiti kako se to za kratko vrijeme pretvori u mržnju i da Srbi sa tako malim učešćem predstavljaju toliko opasnog neprijatelja da može da ugrozi interese Hrvata u Tomislavgradu.

Ja ću u jednom skraćenom tekstu, u najkraćim crtama opisati kako sam doživio i preživio navedene logore i zlostavljanja, kao svjedok jednog vremena i rata, sa željom da se to nikad ne ponovi i da to niko više ne doživi, ali da se to i ne zaboravi.

Iako je od događanja prošlo preko 20 godina, neke događaje i teška mučenja koja sam preživjeo pamtiću do kraja života. U tim mučenjima padao sam u nesvijest, pa jedino za vrijeme dok sam bio van svijesti ne mogu da opišem šta se dešavalo.

Ti najteži trenuci još se ponekad jave u snovima, pa mi i to ne da da zaboravim to što mi se dešavalo za vrijeme zarobljeništva.

Prije rata živio sam i radio u Tomislavgradu, u Centru bezbednosti Livno, policijska stanica Tomislavgrad, na poslovima kriminalističkog tehničara i na tom mjestu sam penzionisan krajem 1991. godine.

U Tomislavgradu sam živio sa suprugom i dve ćerke. Nakon penzionisanja namjeravao sam da tu proživim do kraja života. Imao sam sve uslove da preostali dio života proživim u dobrim uslovima i sa dosta prijatelja kojih sam, bar sam ja mislio tako, imao.

U tom planiranju penzionog života i traženja nekog hobija kojim bih se bavio u sljedećem periodu, da mi život ne bude dosadan, izbio je rat u Hrvatskoj, a kasnije i u BiH.

Dana 3. aprila 1992. godine, u ranim jutarnjim časovima Hrvatske oružane snage skupa sa bosanskim HVO (Hrvatsko veće odbrane), kako sam ja tad saznao, napali su Kupres, tako da je na tim prostorima počeo rat. Istog dana oko 9.30 časova od strane HVO–SIS otpočela su hapšenja srpskih civila po gradu, radnom mjestu, selima i sve su zatvarali (zgrada SUP-a, do kraja dana su pušteni).

Kako nisam imao gde da idem odnosno gdje da se sklonim od ratnih dešavanja, ostao sam uz porodicu u svom stanu u Duvnu. Negde oko 9.30 tog dana moju suprugu je nazvala jedna drugarica i rekla da je vojska počela da hapsi Srbe, te da treba negde da se sklonim.

Ubrzo posle toga u moj stan upada pet, šest naoružanih vojnika sa heklerima. Odmah su me uhapsili i odveli u prostorije SUP-a u Duvnu. Među vojnicima koji su me hapsili poznavao sam Jurič Antu zvanog Zlatonjić, Leticu iz Brišnika, a još trojicu, četvoricu vojnika nisam poznavao. Jurič Ante je na moje pitanje šta je posredi rekao da je rat na Kupresu izbio i da moramo do SUP-a radi informativnog razgovora. Tom prilikom su mi pretresli stan i uzeli službeni pištolj i lovačku pušku, za koje sam imao urednu dokumentaciju. Prilikom oduzimanja oružja nisam dobio nikakvu potvrdu o privremeno oduzetim predmetima. U policijskoj stanici zatekao sam dvadesetak Srba sa područja Duvna, koji su kao i ja tog jutra uhapšeni. Tu smo bili neko vreme i onda su nakon nekih razgovora i konsultacija saopštili da su poslije razgovora sa Milanom Karanom odlučili da nas puste kući i da tog dana ko ima oružje, preda policiji. Rečeno je da se ne udaljavamo od kuće. Ja nisam imao šta da vratim, jer to što sam imao sa dozvolama već su mi oduzeli. Nakon što sam došao kući, ja i supruga smo riješili da pokušamo da napustimo zonu ratnih dejstava, to jest Tomislavgrad, u namjeri da odemo kod njenih u Srbiju. Tih dana se Duvnom širila panika i strah među Srbima da hrvatska vojska ukoliko bude prisiljena da se povlači sa kupreškog ratišta može u odmazdi da izvrši zločin nad Srbima u Tomislavgradu i selima gdje su Srbi živjeli, što nas je najviše plašilo, pa smo ja i supruga Ružica našim autom pokušali da se izvučemo iz tog okruženja preko Livna i Glamoča. Nismo došli dalje od Livna jer su hrvatske snage kontrolisale sve izlaze. Iz Livna sam, preko jednog prijatelja, suprugu Ružicu uspeo sa hrvatskim ženama koje su napuštale ratno područje da pošaljem prema Zagrebu, gdje mi se nalazila jedna ćerka, koju je jedan moj prijatelj sa svojom djecom prebacio do Zagreba. Druga ćerka mi se zatekla u Sarajevu, gde je studirala. Ja sam u Livnu ostao u stanu svog kolege Neđe Stojanovića, koji je bio policajac i stanovao je u Livnu. Po njegovoj preporuci ostajem zajedno sa njim u njegovom stanu, odakle sam svakodnevno gledao i slušao šta se dešava oko Livna, gdje se, prema detonacijama koje smo čuli, vodio pravi rat.

Nakon nekoliko dana, kad su sukobi prestali, hrvatski vojnici su išli od stana do stana i hapsili Srbe. Grad su etnički čistili od Srba koji nisu uspeli da ga napuste i

da se izvuku iz svojih stanova. Jednog dana su došli i do Neđinog stana i tu su me pronašli, vezali mi lisice i odveli me u zgradu SUP-a Livno. Tako zavezanog su me nekim kolima dovezli iz Livna u Duvno, jer su mi rekli da me traže moji iz službe.

Mnogo sam se plašio za svoju bezbednost jer sam znao da su u Duvno na vlast došli ljudi iz emigracije (u to vreme smo ih zvali ustaše, a i neki od njih su se tako predstavljali). Jedan od emigranata iz Australije imenovan je za komandira milicije. Prezivao se Jakić, a i svi policajci u redovnoj službi nosili su obeležja hrvatske vojske. Po dolasku u Duvno priveli su me u policijsku stanicu i tamo me je dočekalo meni odranije poznato lice, sklono kriminogenim aktivnostima. Rekao mi je da je za mnom raspisana potjernica i da je jedva čekao da dođem. Bio je obučen u crnu uniformu i odmah me je odveo u jednu od kancelarija SUP-a gdje je, kasnije ću saznati, ležao između dve željezne kase Glasnović Željko, komandant, kako su rekli, duvanjskog fronta. Tu su me odmah počeli tući. Prislonili su me uza zid i naredili mi da podignem ruke iznad glave i naslonim ih na zid. Tad su počeli da me udaraju po leđima, gađajući bubrege i po cijelom tijelu gdje su god stigli tukli su nogama, palicama, rukama. U tom batinanju učestvovala su tri, četiri lica, među kojima sam prepoznao Krišto Ivana zvanog Dugonjče, zatim Jurič Ante zvani Zlatonjić i neki Letica iz Brišnika. Glasnović, koji je ležao na nekom krevetu, reagovao je tako što im je naredio da me vode na neko drugo mesto, što su i uradili, odnosno odveli su me u podrum zgrade i zatvorili.

Oko četiri, pet dana se ponavljala ta vrsta seanse. U jednoj ćeliji bio je zatvoren i Milan Karan, koji mi je rekao da je on tu već desetak dana i da se on u odnosu na mene oseća kao stari zatvorenik, a ovo batinanje će trajati jedno pet, šest dana i onda će vjerovatno prestati. Od hrane smo dobijali samo poneku konzervu i malo hleba. Svakodnevno su dovodili ljude srpske nacionalnosti i tukli, što smo mi slušali iz ćelija. Od dobijenih batina osjećao sam se veoma loše, što sam prijavio dežurnom policajcu, tako da su mi u ćeliju dovodili doktoricu koja mi je ukazivala pomoć. Jednog dana u ćeliju do moje dovedeni su braća Važić Obren i Važić Mladen, a kasnije i Kos Ratko i njegov brat. Čuo sam urlike jer su ih izvodili pred ćeliju i tu ih udarali. Mladen sada živi u Americi sa svojom familijom, a Obren je u Aranđelovcu. Sve su nas tukli samo zato što smo Srbi, a tukli su nas po tabanima i sa gornje strane stopala, tako da su govorili da nećemo moći da obujemo vojničke čizme najmanje mesec dana.

Jednog dana su me odveli na ispitivanje kod mojih kolega Nikole Petrovića i Useina Bukvića. U vezi s tim jesmo li članovi SDS-a i imamo li neku vezu sa vojskom koja se nalazila u to vreme na kupreškom polju. Te ko je naoružavao duvanjske Srbe u Duvnu, kao i to ko je sve radio za službu SDB-a i ko je 'izdavao' hrvatski narod. Rekao sam im kao kolegama da napišu šta hoće i da ću ja to potpisati, što sam i uradio. Nakon tih dana mene su zajedno sa Kos Ratkom, Važić Obrenom i Važić Mladenom iz zgrade SUP-a u Duvnu prebacili u zgradu Srednjoškolskog centra (bivša

gimnazija), gde u levom krilu zgrade zatičemo Srbe iz Eminovog Sela (žene, decu i starce), a nas smještaju u desno krilo zgrade, gdje zatičemo nekoliko Srba, vojno sposobnih muškaraca sa područja Duvna koje su prethodno pohapsili ili su ih odnekud doveli, a to su: Zečević Mirko, Milisav Radovan, Zelen Zdravko, Drago, Pavlović Savo, Kukobat Milan, Ućukalo Slobodan, Zečević Milenko i jedno lice iz sela Baljaka kod Duvna, nisam mu upamtio ime.

Nakon nekoliko dana, kada smo se ponadali da nema više koga od Srba da hapse, u vojnoj uniformi dovode Važić Peru, Andrijašević Milu (oba pokojna), Majkić Radu, Majkić Milana i Karan Božu zvanog Dečo, koji su bili u selu Stipanjićima nekoliko dana, gdje su ih doveli iz Zadra, gdje su ih vodili na razmjenu, koja nije uspjela. Na putu do Zadra pričali su nam šta su sve prošli. U Zadru su bili, mislim, otprilike dvadesetak dana.

Negdje oko 20. maja počeli su da nas u grupi od po pet odvode iz logora zgrade stare gimnazije. Tada nismo znali gde nas vode, ali smo mislili da nas vode na razmjenu. Jedno veče oko 21.30 časova prozvali su mene, Zelen Zdravka, Pavlović Savu, Važić Peru i Andrijašević Milu. Izveli su nas iz zgrade gimnazije i potrpali u auto i naredili da legnemo licem okrenutim prema patosu, jedan preko drugog, u kombi 'trafik' plave boje, u kom sam prepoznao vlasnika Ivicu Marijanović iz Duvna, jer je stanovao u istoj zgradi gdje i moj tast. Vozilo je vozio krupan muškarac sa crvenom beretkom, obrijane glave. Vozio nas je prema Kupresu i Šuici. U Šuici smo sa puta, po mom ubjeđenju, jer nismo mogli da vidimo tačno gdje nas vode, skrenuli u selo Potkula sa desne strane puta Livno – Kupres. Zaustavili smo se pored jedne stare trošne kuće sa desne strane sporednog puta. Istjerali su nas iz kombija i zatvorili u podrum te kuće, a na spratu su bile prostorije za stanovanje. U podrumu gdje smo zatvoreni bile su zatvarane ovce, to se moglo zaključiti po đubretu koje je tu bilo. U podrumu je bila jedna klupa od drveta dužine oko dva metra, na koju smo posedali. U jednom uglu te prostorije čučala je jedna osoba koja se predstavila kao Pušić Milenko iz Duvna. U tom podrumu smo neko vreme čekali, potom su počeli da nas izvode jednog po jednog. Prvo su odveli Zdravka Zelena, zatim Savu Pavlovića i onda mene. Izvode me iz te prostorije i uvode na sprat kuće sa leve strane gdje, po nameštaju, zaključujem da se radi o kuhinji. Unutar te prostorije se nalazi četvrtasti sto, za kojim se nalazilo desetak lica, među kojima sam prepoznao Krišto Ivana Dugonjčeta i Perić Draga Vriću, kojeg je neko od prisutnih priupitao da li ti se ovaj ikad zamerio, na što je on odgovorio da nije, ali da mu je smetao. Držali su bejzbol palice i držalice za krampove i sjekire u rukama, te su prilikom mog ulaska svi navalili da me udaraju po svim delovima tijela sve dotle dok nisam pao sa stolice na koju su me stavili kad sam doveden iz podruma i počeli su da me šutiraju nogama i tim palicama sve dok nisam izgubio svijest. Ne sećam se kada su me prebacili u drugu prostoriju, po nameštaju, kad sam došao svijesti, zaključujem da je spavaća soba, gdje zatičem u ležećem položaju ruku zavezanih lisicama na leđima Zdravka Zelena, dok je u klečećem položaju bio Savo Pavlović. Ja sam takođe bio zavezan lisicama i

iznad mene se nalazio korpulentan muškarac koji je govorio da će mi, ukoliko ne prestanem da se vrpoljim, ujutru odrezati oba uveta. Predstavio se da je rodom iz Vukovara i da su Srbi njegovu familiju svu pobili. U tom momentu se odnekud pojavio i Krišto Ivan, koji je sa sobom donio induktorski telefon, pa mi je isti priključio na prste leve i desne ruke i pomoću tastera pojačavao struju. Pitao me je ko je izdavao hrvatski narod i hoću li da mi dovedu šuraka Žiku da vidim kako on izgleda, na šta sam ja odgovorio da ne treba. Sledeće čega se sjećam je da sam skupa sa ostalima prebačen nazad u podrum pomenute kuće, gdje smo po naređenju nekog izvana, mislim da je stražar, pevali pjesme ustaškog sadržaja: 'Evo zore, evo dana, evo Jure i Bobana.' Zdravko mi je prišapnuo da je Mile Andrijašević umro. Priupitao sam ga gdje je, jer od mraka nisam mogao da ga vidim, a on mi je rekao – eto ga tu pored tebe. Pjevali smo tako do jutra, kada je ovaj isti čovjek koji nas je vozio otvorio vrata. Prilikom njegovog ulaska morali smo da se dignemo i pozdravimo ga podignutom rukom uz obavezan pozdrav 'zig hajl' ili 'za dom spremni'. Kad je ušao, svi smo ga pozdravili, ali Mile Andrijašević, s obzirom da je umro u sedećem položaju, nije ustao, na što sam ja rekao 'ne može da se digne, gospodine, jer je umro'. Odmah je reagovao tako što nas je pitao što ih nismo obavestili. Ubrzo potom potrpali su nas u isti kombi i vozili nas tada nama u nepoznatom pravcu. Pitali smo Zdravka kuda nas voze, na šta je Zdravko odgovorio da najverovatnije idemo u Ljubuški, gdje je takođe postojao logor za Srbe. U veoma teškom stanju smo se nalazili ja i Pero Važić, tako da nismo mogli sjediti u vozilu. Zdravko nas je obojicu opsluživao i pridržavao do Ljubuškog, gdje se ja dobro i ne sećam kada smo stigli. Sećam se da sam bio u krugu logora, da su nam donijeli neko jelo i u jednom momentu sam pao lice prema zemlji i onesvestio se. Neko me je unio unutar zatvorskih prostorija, gdje se sećam da me je Milisav Radovan pitao 'znaš li ti mene'. Odgovorio sam mu da znam, na što se on uhvatio za glavu i rekao 'sto mu bogova'. Bio sam u veoma lošem stanju. Bili su mi polomljeni grudni koš, rebra i imao sam paralizu ljevog dijela tijela. Veoma teško sam govorio jer mi je od paralize bio blokiran jezik. Unutar logora sam tučen do besvesti, tako da su me jednog jutra odveli kod ljekara i mislim da mi je upravo taj gest spasao život, pošto nisam mogao da stojim na nogama, bila mi je poremećena ravnoteža tijela. Ljekar me je skupa sa Tripković Gavrilom iz Prebilovaca kod Čapljine kolima hitne pomoći poslao u bolnicu 'Firule' u Splitu. U kolima je Gavro ležao u sanitetskim kolima, dok sam ja sedio na prednjem sjedištu vezan pojasom. Ne sjećam se kada sam došao u bolnicu, znam da kad sam se probudio iz nesvesti, nalazio sam se na hodniku bolnice priključen na nekakve aparate, a oko mene se nalazilo bolničko osoblje. Sjećam se da je jedan vojnik HVO-a insistirao da se odmah prosledim u logor Lora, na šta je doktorica reagovala tako sto je rekla: 'Nema govora o tome jer ste prije trebali da ga ubijete nego ste ga meni doveli.' Ostao sam u bolnici zahvaljujući doktorici koja me je lečila, sigurno mi je spasila život jer da sam u takvom stanju otišao u logor Lora, ne bih preživeo te povrede koje sam zadobio na putu do te bolnice, tako da mogu sa

sigurnošću da se zahvalim doktorici što sam ostao živ. Ostajem na liječenju u bolnici 'Firule' u Splitu oko mjesec dana. U sobi sam bio sa još jednim vojnikom, koji je zarobljen na hercegovačkom ratištu, a koji je ranjen u predelu ljeve plećke, tako smo čitavo vrijeme bili zajedno u jednoj prostoriji.

Bili smo smješteni u istoj sobi sa borcima sa hrvatskog ratišta, koji su pripadali hrvatskoj vojsci. Svakodnevno mi je vađena krv i slata na analizu, zbog toga što su morali da mi vrše dijalizu jer su mi bubrezi bili otkazali od povreda koje su nastale dok sam prolazio kroz navedene logore. Dijalizu bubrega radili su mi oko sedam, osam puta. Jednom je došao MCK, pa je mene i Zurovca registrovao i dao nam svoje legitimacije. Moj broj legitimacije bio je 00006789. Te lične karte će nam, kako smo kasnije saznali, još jednom spasiti ovo malo života što nam je bilo ostalo.

S obzirom da smo obojica bili smešteni u sobu sa hrvatskim ranjenicima, bilo nam je užasno teško podnositi maltretiranja njihovih posetilaca, jer nam je radi identifikacije ko smo i šta smo na krevetu gdje stoji dijagnostički karton bilo velikim slovima ispisano 'četnik', tako da smo i od rodbine ranjenika i od osoblja bolnice bili tretirani na poseban način. Čitavo vreme smo slušali komentare kako će nam izvaditi oči, bićemo bačeni sa balkona bolnice, poliće nas benzinom i zapaliti, nećemo živi izaći iz bolnice i sl. Odnos lekara prema nama dvojici bio je koliko-toliko korektan, ali su nam sestre pravile veliki problem dok su nas vozile u kolicima ili na krevetu kroz hodnike bolnice pozivajući ostale koji su se nalazili u hodnicima da nas maltretiraju. Tom prilikom smo bili izloženi pljuvanju, šamaranju, pretnjama itd. Čitavo vreme boravka u bolnici bio sam vezan lisicama za krevet i non-stop smo bili 'čuvani' od strane vojne policije. Do naših kreveta, a uz odobrenje vojnih policajaca, dolazila su ostala lica, koja su nas šamarala, pljuvala, itd. Dolazili su borci sa ratišta i onako zavezane udarali nam šamare i pesničili nas po licu, tako da su meni izbili sve zube iz gornje vilice. Jednog dana vojna policija je Zurovca odvela u logor Lora, dok su po mene došli sutradan. Iz bolnice me vojna policija 'jugom' prebacuje u logor Lora i smešta u blok A, ćelija broj 2. Tamo zatičem: Avdalović Velimira iz Gacka, Žarković Vlada i Slavka iz Prebilovaca, Čučak Miroslava, nekog Pavlovića iz Raške, kojem se ne sećam imena, pilota Pantić Gorana, Đerfi Nikolu, Micić Milana, Arsovski Dragana, Perković Zorana, popa iz Kupresa, koji je sa još jednim poručnikom i dva vojnika otišao u razmenu, međutim, kasnije sam saznao da su isti prebačeni u logor u Ljubuški. Takođe sam zatekao Adžić Luku iz Nikšića (pokojni), Petrović Miroslava, Kovačević Jelenka iz Gacka i još mnogo osoba kojim se u ovom trenutku ne mogu setiti imena, kao i Ratkovića iz Trebinja, potpukovnika Jova Lalića iz Kalinovika, koji je imao strahovite posledice psihološke prirode, jer su ga maltretirali tako što su mu davali da pije slanu vodu, zatim ga isterali iz prostorija zatvora na krug, te uzeli crevo za vodu, čiji je mlaz išao pored njegovih usta, a on je grozničavo pokušavao da se onako iscrpljen domogne neke kapi vode, a temperatura vani iznosila je oko 40

stepeni. A sve zbog toga što se prilikom pružanja prve pomoći u bolnici na Firulama požalio na tretman u zatvoru od strane čuvara, odnosno vojnih policajaca. Mučili su ga dva dana i dvije noći, tako da su mu od temperature izgorele noge do sredine listova jer je u to vreme bila strahovito visoka temperatura.

Njegova, kako su tada zatvorenici govorili, krivica je bila ta što je bio rođen u istom selu u kom i Ratko Mladić, u Kalinoviku. Takođe se sećam da su jedno jutro doveli jednog rezervistu iz Konavala, koji je bio zarastao u bradu, a za kog smo mislili da je Srbin jer je bio u uniformi bivše JNA. U krugu zatvora su ga tukli tri dana i tri noći, za njega opravdano sumnjamo da je ubijen jer su ga tukli neizmenično svi stražari koji su bili na dužnosti. Za to vreme on je uvek uz molbe da prestanu govorio: 'Braćo, ja sam vaš, ja sam vaš.' Saznali smo i da je čovjek imao bradu radi toga što je na jednoj strani lica imao lišaj, pa da bi to pokrio, pustio je bradu i tako postao 'četnik', kako su oni mislili. Isto tako su mučili jedno lice koje je bilo poreklom iz Srbije. Nosio je vojne čizme, sipali su mu vodu u čizme i natjerali ga da ih obuje, a poslije su ga priključili na induktorsku struju. Rezultat je bio da je krv udarila na usta, nos i uši. Takođe su koristili metodu mučenja kad bi nam naredili da se uhvatimo za ruke jedan do drugoga, da bi nam priključili induktorsku struju. Govorili su nam da igramo Žikino kolo. Jedno jutro jedan od stražara izišao je van kad smo bili svi u krugu zatvora i rekao: 'Slušaj ovamo, svaki građanin Republike Hrvatske po Ustavu ima pravo da se javi svojoj rodbini telefonom, pa ko nije to učinio, neka podigne dva prsta.' Svi koji su se javili išli su jedan po jedan na induktorski telefon. Redovno su u grupama po noći dolazili u ćelije i premlaćivali nas tako da nismo mogli da legnemo na krevet. Jednog dana su nas dvadeset zatvorenika iz bloka A odvojili od ostalih i prebacili u blok B da bi imali veću slobodu da nas dodatno maltretiraju, jer su u blok A često navraćali predstavnici iz MCK-a I UNPROFOR-a, koji nisu znali za postojanje bloka B. U toj ekipi sam i ja bio, tako da su nas dolazili premlaćivati i vojna lica koja su dolazila u posjetu logoru i kojima je na taj način od strane vojne policije ukazivana čast što bi im dozvoljavali da nas izdvoje od ostale grupe i premlaćuju do smrti. Bilo je i drugih načina zastrašivanja. U tri navrata su nas izvodili na streljanje. Sve je postojalo kao i u stvarnosti, s tim što nije bilo pravih metaka i što su poslije te procedure jednu grupu stavljali iza zida, dok bi sledeću postrojavali za streljanje.

Bio sam prisutan, odnosno bio sam u ćeliji broj 2 kada je Tomo Duić iz Vukovara, u to vreme upravnik Lore, 'obrađivao' Tripković Gavru iz Prebilovaca, kojem je od udaranja povredio, između ostalog, i pluća i time mu život doveo u opasnost, tako da je završio u bolnici na Firulama.

Prilikom dovođenja iz bolnice čuo sam zamjenika upravnika logora Lora kad je jednom vojnom policajcu pričao kako je prilikom bijega iz logora ranio Nenada Kneževića, rodom iz Trogira, koji je bio neki sportista. Kako je rekao, Knežević je kasnije podlegao povredama od ranjavanja. Bilo je to 23. jula 1992. godine.

Vojni policajci koji su nas maltretirali i premlaćivali u Lori bili su: Anđelko Botić, Ante Gudić, Josip Bikić, Milenko Baić, Tonči Vrkić, Davor Banić, Emilio Bungar i Tomo Duić. Otprilike jedan mesec pred razmenu, sve češće su počeli da nas izvode u dvorište zatvora i tu su nas tukli tako što nas polegnu potrbuške, opkorače i udaraju bejzbol palicama. Zatim nas postroje u dve vrste i odmaknu jednog od drugog za pola metra. Morali smo da jedan drugom udaramo šamare sve dotle dok ne bi neki od nas pali, a onda bi nas oni šutirali. Kada smo se šamarali, jedan policajac je stajao pozadi nas sa bejzbol palicom i ako bi te partner slabo udarao, on bi to ispravljao bejzbol palicom. Prilikom boravka u logoru imali smo u vidu zatvoreničkog odjela njemačke košulje poligonke, sa njemačkom zastavom i zatvoreničkim brojem, kod mene je bio broj 139.

Kada je došlo vreme razmene, poskidali su nam zatvorenička odela, propisno nas izudarali, ubacili nas u autobuse i u pratnji MCK-a i UNPROFOR-a preko Paga dopremili u Zagreb, u Kerestinec. U Kerestincu su nas smestili u jednu sportsku dvoranu i pripremili nas za tri dana (šišanje, kupanje, presvlačenje). Podijelili su nam vojničku uniformu. Nakon tri dana dovezeni smo u Nemetin kod Vukovara i u prisustvu međunarodnih organizacija razmenjeni smo, nas 450 za 900 hrvatskih zarobljenika sa vukovarskog ratišta. Tu nas je preuzela JNA. Autobusima smo prebačeni u Bubanj potok kod Beograda.

Dana 20. avgusta 1992. godine prema uputu vojnog ljekara upućen sam na lječenje u Beograd. Izvještaj doktora specijaliste sa VMA o lečenju povreda koje sam zadobio u navedenim logorima prilažem uz ovo svjedočenje.“

Miloš Vuković

SVJEDOČENjE ZDRAVKA ZELENA

„Do izbijanja rata 1992. godine živio sam u selu Lipa, opština Duvno, u porodičnoj kući sa majkom, bratom, snahom i djecom mog brata. Otac mi je umro 1988. godine. Bio sam zaposlen u preduzeću 'Planinsko dobro' i obavljao poslove veterinarskog tehničara. Te poslove sam radio do 10. aprila 1992. godine, kada su mi u preduzeću saopštili da više ne treba da dolazim na posao. Ostao sam kod kuće i čekao da vidim šta će biti u vezi s poslom. Dok sam bio kod kuće, mislim da je bio 15. april 1992. godine, čuo sam da su pripadnici vojne policije uhapsili moga kuma Milenka Zečevića. Odmah sam otišao do njegove porodične kuće, koja se nalazi u susjednom selu Kongora, i tu sam zatekao njegove roditelje. Rekli su mi da su Milenka odveli u SUP Duvno. U međuvremenu, dok sam razgovarao sa njima, do nas dolaze četiri pripadnika vojne policije i bez ikakvog razloga naređuju meni i kumovom ocu Boži Zečeviću da pođemo sa njima u SUP Duvno. Od ovih naoružanih pripadnika vojne policije, koji su bili obučeni u maskirne uniforme, lično sam znao Zdravka Prljevića, koji je bio iz sela Brišnika, i Ivicu Malića, koji je bio iz sela Kongore, dok ostalu dvojicu nisam poznavao. Ivicu Malića poznajem iz osnovne škole, godinu

dana je stariji od mene. Zdravka Prljevića poznajem od prije rata, iz grada, zajedno smo igrali karte. Ja mislim da je u tom periodu, kada su počela hapšenja, načelnik policije bio Rafael Pivić.

Tu su nas pretresli, stavili nam obojici lisice na ruke, a zatim su nas povezli 'ladom' koju su oduzeli od Marka Milisava i tim vozilom su nas odvezli u SUP Duvno. U SUP-u Duvno nas je saslušao njihov islednik Stojko Sušilović, koji je prije rata bio komandir milicije u Duvnu, i nakon uzimanja izjava naredio je da nas pritvore u ćelije SUP-a Duvno. Po ulasku u ćeliju zatekao sam Milana Karana, koji mi je ispričao da se u navedenoj ćeliji nalazi već osam dana i da su nad njim izvršeni stravično mučenje i tortura, što se jasno moglo i vidjeti po njegovom licu i tijelu. Milan mi je rekao da ga je tukao i sjekao mu nos njemu nepoznat vojnik u pratnji Petrović Frane.

On je bio vidno izubijan i povrijeđen, vidio sam da i na nosu i na vratu ima ožiljke od rezanja nekim oštrim predmetom, vjerovatno nožem. Poslije otprilike četiri dana u našu ćeliju doveli su Pavlović Sava, koji nam je rekao da je rodom sa Kupresa i da je radio neke poslove u Duvnu, i Mirka Zečevića iz Duvna. Tu sam takođe upoznao Draga Damjanca i Fejzu Rastodera, koji su dovedeni kao civili iz Sjevernog logora Mostar. Za 12 dana, dok sam bio u ćeliji, izvodili su ih na saslušanje i tom prilikom su ih tukli, vidjele su se povrede po njihovom tijelu, a od njih sam saznao da ih je tukao Krišto Ivan zvani Dugonjče.

Nakon par dana saopštili su nam da nas preseljavaju u logor Srednjoškolski centar. Po dolasku u navedeni logor, tj. u Srednjoškolski centar, zatekli smo dosta naših poznanika, kao što su Karan Božo, Bosnić Drago, Andrijašević Mile, Zečević Milenko, Važić Pero, Bošnjak Mijo, Velimir Nenad i još neke kojih se ne mogu sada sjetiti. Bilo je strahota tada pogledati ih. Svi su bili izubijani, sa očiglednim ranama i povredama. Bili su obučeni u vojne uniforme JNA i dovedeni iz Lore iz Splita i kako su sami pričali, bili su strašno mučeni. Ispričali su nam da su među njima bila i četiri Crnogorca, koje nismo vidjeli jer su ih prije našeg dolaska odveli, i ispričali su nam da su bili podvrgnuti strahovitoj torturi, sa odsječenim ušima, unakaženi noževima, sa ucrtana četiri slova S nožem na čelu. Navedeni Crnogorci bili su zatvoreni u Školi časnih sestara, bivši naziv 27B, gdje su tada bile smještene jedinice Zbora narodne garde hrvatske vojske. Saopštili su nam i imena Crnogoraca, koliko mogu da se sjetim, to su Gazivoda Luka, izvjesni Simović, Zirojević i Barović.

Od stražara Hrvata kasnije sam čuo priču u kojoj spominju da su navedeni Crnogorci ubijeni.

U Srednjoškolskom centru sam ostao 21 dan, nakon čega nas po grupama odvode u različitim pravcima.

Negdje oko 24. aprila 1992. godine, u grupi sam odveden jednim kombijem u selo Šuica, zaseok Galečić, gdje je bio centar za batinanje Srba, a zajedno sa mnom su bili Mile Andrijašević, Pero Važić, Savo Pavlović i Miloš Vuković. Tu su počeli da

izvode stravične torture, mučili su nas na različite načine, sjekli su nas noževima ispod vrata, stavljali su nas na indukcioni vojnički telefon, gdje ima struje od 220 volti, tukli su me tromblonskim minama, držalicama, lancima i svačim, šta im se god našlo pri ruci. Pretežno su nas odvodili jednog po jednog u sobu za mučenje.

Od mučitelja sam prepoznao Krišto Ivana zvanog Dugonjče, kog su navodno proglasili mrtvim, u što čisto sumnjam, jer su mi neki Hrvati iz Duvna rekli da on pod drugim imenom i prezimenom danas živi u Zagrebu. Drugi koji mi je poznat bio je Perić Drago zvani Vrića, iz sela Kolo, opština Duvno, ima kćerku Antonelu. Nekada je držao kafić u Duvnu, preko puta starog hotela. Vrića me je sjekao bajonetom po vratu da mi teče krv, a zatim me je držalicom od krampe udarao po slabinama, vezivao me je na indukcioni telefon i puštao struju i mnogo štošta drugo. U toku tog mučenja i patnje, u prostoriju u kojoj su me mučili ušao je jedan moj poznanik Hrvat zvani Čavka, zove se Ante, iz sela Sarajlije, majka mu je iz mog sela, Lipe, rođena Romić, rođen 1967. godine, koji me je oslobodio tih patnji, a zatim su me vratili u ćeliju, odnosno u podrum kuće gdje smo ispitivani. Prije nego što su me poveli, u sobu za mučenje uvode Miloša Vukovića i odmah počinju da ga udaraju tromblonskom minom po glavi, šta se dalje dešavalo sa njim ne znam jer su mene odveli u podrum, a zatim iz podruma odvode Andrijašević Milu, kog nakon sat vremena vraćaju u polumrtvom stanju. Po njegovom povratku, odmah na ispitivanje odvode Važić Pera. Koliko je trajalo mučenje Važić Pera ne znam, ali znam da je po njegovom povratku u našu ćeliju Mile Andrijašević već podlegao posledicama mučenja. Ja sam stražarima rekao da je čovjek mrtav, oni mu prilaze, udaraju mu dva šamara, a pošto i sami vide da je mrtav, naređuju mi da ga ispružim i pokrijem nekim ćebetom. Sutradan ujutru nas transportuju nekim kombijem u logor Ljubuški. U logoru u Ljubuškom bilo je otprilike oko 90 do 110 Srba, civila iz Duvna, Prebilovaca, Tasovčića, Klepaca, Mostara, Bugojna, Vakufa, Kupresa, Livna i Čapljine. Tu su nas mučili na svakojake načine i ta tortura koja je trajala do iznemoglosti ponavljala se skoro svaki dan. Posebno su mučili neke Crnogorce koje smo zatekli u logoru, i to Jovanović Velišu, Bigović Dragoljuba i još neke. U vrijeme kad sam ja došao, upravnik logora bio je Ivica Sušac, a vođe smjena bili su Nedo Matić, Stanko Paradžik, Nosić Dragan, izvjesni Jozić i Ereš. Najžešći u mučenju bili su Nedo Matić i Dragan Nosić, 1968. godište, mogao bih da ih prepoznam. Oni su nas najviše mučili, tako što su nas tukli pendrecima, lancima i raznim drugim predmetima, znali su da dovedu grupe nekih civila Hrvata, otvarali bi vrata ćelije, a oni bi upadali među nas i bjesomučno nas tukli. Gasili su nam cigarete na jeziku, tukli su nam čekićem nokte po nogama i rukama, noževe su grijali na svijeću pa su nas vrelim sječivom od noža pekli po licu, gonili su nas da se umivamo kiselinom, stavljali su nam električnu peglu po golom tijelu i mnogo šta drugo. Od takvog mučenja Važić Peri je pozlilo, pa su ga navodno odveli u pravcu Splita, a nama su rekli da je u putu umro. Od posledica mučenja u

logoru su umrli još Zelen Nedeljko, koji je bio iz Bugojna, i Milovanović Nedeljko iz Vakufa. Sjećam se i izvjesnog majora Grubača, kog su poslije odveli u Split i Zurovac Slobodana iz Čapljine, kome su od posljedica batina probili plućno krilo. Dana 18. avgusta 1992. godine razmijenjeni smo u Todorićima, mjestu između Stoca i Berkovića. Mogu takođe da pomenem da su u logor u Ljubuški dolazili i Stjepan Kljujić i Valentin Ćorić. Obojicu sam vidjeo kada su ulazili u logor."

Zelen Zdravko

DRAGO DAMJANAC, „OD LOGORA DO LOGORA – CRNA LORA"

Preuzeto iz knjige „Od logora do logora – crna Lora" Draga Damjanca, u kojoj su opisana mučenja u logorima u kojima su bili i Srbi iz Duvna. Dijelove sam citirao, jer bi svako prepričavanje moglo iskriviti sliku o tim dešavanjima:

Dana 16. aprila 1992. godine, kao komandir vojnog skladišta u kasarni u Mostaru, na poziv vojnika Fejze Rastodera, da hitno dođe po njega u kasarnu Sjeverni logor. Kad je otišao i preuzeo Fejzu, iza zasjede ih je napala i zaustavila grupa naoružanih i maskiranih ljudi. Uperili su puške u njih i zarobili ih. Iz Mostara si ih prebacili do Ličtice, gdje su ih zadržali i maltretirali, zatim ih prebacili u Grude, gdje su takođe ispitivani i maltretirani, i tu su prenoćili u zatvorskoj ćeliji manjih dimenzija. Sljedećeg dana poslije maltretiranja u popodnevnim satima prebacili su ih do Tomislavgrada.

„Stigli smo u Duvno, u mjesto koje su preimenovali u Tomislavgrad. Zaustavili se pred tamošnjim SUP-om.

Tu je bilo kao u paklu. Oko nas su se vrtjeli uniformisani ljudi u tamnim maskirnim uniformama, sa šahovnicama i slovom U na prsima i na kapama. Pojedinci su imali crne uniforme kao ustaške legije iz Drugog svjetskog rata. Zbog takvog prizora se krv ledi u žilama.

Te njihove uniforme unose jezu, i za mene su bile neobične. Sjedili smo jedno vrijeme u automobilima i čekali da se vrate naši pratioci. A ovi su prolazili pored nas i sočno psovali, uz prijetnje. Neki su se dobrovoljno javljali da nas pokolju čim nas izvedu iz automobila, a drugi da gledaju kako se Srbima 'suču crijeva'.

Po izlasku iz automobila nastalo je pravo načinjanje našeg tijela. Napravili su koridor zvani 'topli zec' i rasporedili se od automobila do ćelije u koju su nas namjeravali potrpati. To je kolena u dva reda, a mi smo trebali proći između njih. Udarali su po nama čim su stigli: neko kapom, neko šakom. A bogami, neko ne udara kapom, nego nogom, kundakom, pištoljem, pesnicom i ne znam čime nas nisu udarali. Najteže sam podnio udarce kundakom u leđa i pištoljem po glavi. Od tih udaraca sam dugo krvario i dugo nisam mogao udahnuti punim plućima zbog udaraca u leđa – negdje između plećki.

Kad smo stigli do ćelije, naišli smo na privremeni spas. Ćelije su bile u podrumu i do njih se dolazilo spiralnim stepenicama. Fejzu su ubacili u prvu, a mene u drugu ćeliju.“

U ćeliji su se privikavali na tamu i novu situaciju u kojoj su se našli. U večernjim časovima niz stepenice se čuo zvonki bat čizama. „Odjednom je zaškripao krakun na vratima i ona se otvoriše. Na njima se pojavila ljudina visoka oko dva metra i teška oko 120 kilograma. Izgledao je kao div, pa sam pomislio da je stigao dželat. Pozvao me je da iziđem napolje. Donio mi je večeru. Nije bio nimalo agresivan, a mogao je, koristeći svoju konstrukciju, rasturiti sve oko sebe. Interesantna je stvar da su krupniji ljudi bili mirniji od mališana, što se nije baš uvijek potvrđivalo. Ali ovoga puta jeste, i kasnije sam saznao da se taj čovjek zove Salko, mještanin Duvna.“

„Budni smo bili cijelu noć, kao i u svim ostalim noćima koje smo tu proveli. Iz već poznatih razloga malo smo mogli spavati, a naročito zbog hladnoće. Ćelija nije imala ni prirodno ni vještačko osvjetljenje i u njoj je bio vječiti mrak. Kad je bio dan, znali smo po tačkicama svjetlosti koja se nazirala na mjestu gdje je trebao biti uložak za bravu. Jedno vrijeme smo pratili kad je dan a kad noć i tako pratili dane i datume, no i tu smo se izgubili, jer u ovakvoj situaciji i vrijeme drugačije teče.“

Poslije šest, sedam dana provedenih u ćeliji u neizvjesnosti, došao je očekivani dan.

„Tog dana smo niz stepenice čuli specifične korake. Vrata se naglo otvoriše i na njima se pojavi jedan visoki i kratko ošišani čovjek.

– Gdje ste, ptičice, moje poslastice? Izlazite!

Iziđosmo u hodnik i stadosmo licem prema zidu, kako nam je naredio. Po prvim pokretima ovog čovjeka zaključio sam da je velika zvijer i ekstremista. Tek kasnije, nakon dva mjeseca, saznao sam od naših Duvnjaka da se zove Ivan Krišto, po nadimku Dugonjče. Grubo nas je dogurao da automobila i ubacio na zadnje sjedište 'fijata 132', ili neko drugo vozilo njemu slično. Sa njim je bio i vozač, jedan brkica, znatno blaže naravi. On nam je saopštio da će nas prebaciti u Split, u pravi zatvor, gdje ćemo imati sva prava.

Put do Splita bio je mukotrpan. Maltretiranje od strane vojske na granici sa Hrvatskom, kao i lisice na rukama koje su se sve više utiskale u tijelo bili su prava mora do Splita. Konačno stigosmo. Ivan se još malo muvao po Lori dok nije pronašao mjesto gdje nas je trebalo predati.

Izveli su nas iz kola, uveli u hodnik i postavili licem prema zidu. Ruke su nam još bile vezane. Tako smo ja i Fejza stajali jedan pored drugog, iščekujući dalji tok događaja. Zatim se pored nas pojavi Dugonjče. Poznao sam ga po glasu. Prišao je Fejzi i počeo da ga udara, psuje i prijeti:

– Platit ćeš što si u četnicima a Musliman si i što si oženio Srpkinju, srpska pička će ti prisjesti!

Potom je prešao na mene. Prve udarce dobio sam po laktovima. Osjetio sam veoma jake bolove, iako mi se činilo da ne udara suviše jako. Mislim o tome čime me udara i zaključim: električnom palicom. Dotad nisam ni znao kakvo je to sredstvo ni kakvo dejstvo ima.

Ruke su odmah postale teške i bez kontrole. Zatim je prešao na šake i prste. Kucao je sitno, kao da prebire po ranama. Potom je prešao na leđa. Sistematski je prebirao po plećima, rebrima, bubrezima, pa onda ispod koljena po listovima. Činilo mi se: pucaju krvni sudovi i gubim kontrolu stajanja. Noge su da klecaju, a nisam ih više ni osjećao. Tako me je 'obrađivao' dok se nije umorio i zadovoljio. Povremeno se vraćao na Fejzu. Valjda se zadovoljio i umorio, prestao je sa tučom i odveo me u jednu kancelariju. Morao sam kleknuti na koljena i nasloniti čelo na kancelarijski sto. Odjednom na leđima osjetim palicu, onu dugu koju policajci nose protiv demonstranata. Uz stenjanje, silovito je zamahivao i udarao, kao da cijepa drva. U jednom trenutku je zastao i upitao me:

– Koliko imaš godina?

– Trideset i četiri – odgovorio sam.

A onda je počeo da broji udarce, od prvog do trideset i četvrtog. On mi je udarce obrazložio:

– Jedan ti je od Pavelića, jedan od Artukovića, jedan od Ludviga Pavlovića, jedan od Tuđmana, jedan od Josipa Broza, a ovaj posljednji je od mene. U tom momentu Fejza je pao, pa je batinaš otišao da ga uz dodatne udarce ponovo podigne na noge.

Poslije prve splitske lekcije skidoše nam lisice i Dugonjče nas sa još jednim pratiocem povede prema ćelijama. Uvedoše nas u objekat, povedoše niz hodnik i smjestiše u ćeliju, krajnju desno.

Dugonjče ponovo poče da nas udara – čas jednog, čas drugog. Udarao je divljački: čas šakama, čas nogama. Koristio je sve metode borilačkih vještina i nije gledao gdje su ti udarci padali. Nije se zadovoljio tučom u prijemnoj kancelariji ili se malo odmorio. Udarao nas je dok se ponovo nije zamorio. Bijela pjena mu je navirala na usta kao u bijesnog psa. Kao da mu je bilo žao da ode od nas. Stao je, pogledao u nas, a zatim nam zadao još nekoliko udaraca – nogama u stomak.

Mi smo već popadali po podu. Bili smo na izdisaju. Napokon nas je napustio i vrata ćelije se zatvoriše.

Nezadovoljan krvnik otvara drugu ćeliju, neposredno do nas. Čujemo, i tamo nekoga mlati kao što je mlatio nas…

U našoj ćeliji zavladala grobna tišina. U jednom ćošku Fejza, u drugom ja. Očajnički gledamo jedan u drugoga, kovani samoćom, tugom i tamom. Niko nikom ne može pomoći. Jecamo bez suza i glasa. To je očaj u kom više nema ni razmišljanja o porodici: roditeljima, ženi, djeci, prijateljima… Ništa više ne pada na pamet – ni vlastiti život. O Bože, da me hoće bar neko ubiti – da mi prikrati muke.

Pokušavamo ustati, ali to ne uspijeva ni meni ni njemu. Uz velike napore uspjeli smo se uspraviti u sjedeću poziciju, malo se duže odmarati i tužno gledati jedan u drugoga. Hvatali smo se tamo gdje nas najviše boli, ali toliko ruku nismo imali. U jednom trenutku Fejza je zagrnuo nogavicu da pogleda povređenu nogu. Prizor je bio grozan – kao da je arterija eksplodirala. Ili popustila brana na rijeci, pa se voda razlila svuda unaokolo. Krv lipti. Gdje god zaviriš, prizor isti.

Leđa išarana palicama, crnomodra od podlivene krvi. Vene na nogama i rukama nabujale kao proljetni potoci. Tijelo išarano i crveno... Pa ipak, to je bio samo početak muka…

Kratko je bilo vrijeme odmaranja i posmatranja. Na vratima je iznenada zaškripao krakun i vrata se odmah otvoriše. U ćeliju su ušla četvorica policajaca. Podigli smo se na noge i čekali dalji razvoj događaja. Jedan od njih nam je saopštio neka 'pravila' ponašanja kojih ćemo se morati pridržavati u Lori. Nakon objašnjenih pravila, morao sam se okrenuti prema ćošku, podići ruke iznad glave i staviti ih na zid, a noge raširiti, ovo sam morao uvježbati nekoliko puta, a kad su bili zadovoljni, onda su oni počeli uvježbavati udarce po ljudskom tijelu. Isto se događalo i meni i Fejzi. Pljuštali su udarci po leđima, nogama, rukama, po stopalima i po glavi… Fejzu su tukla dvojica, mene dvojica.

Kad bismo se pod udarcima malo povijali i kliznuli prema podu, oni bi se izdrali i, uz povike, nagonili nas da se ispravimo. Dakle, mnogo je bolje bilo batinanje izdržati jer kad padaš još više te tuku i nagone da se ispraviš. Ali kako sve to izdržati? Ako kojim slučajem padneš, onda te divljački izgaze.

Kad su nas izlupali, otišli su.

U večernjim satima, kad su im dali neku večeru, ponovo su počeli da nas muče. Fejzu su odveli u drugu prostoriju a mene vezali za stolicu. Narediše mi: 'Pričaj o sebi sve, od rođenja do današnjeg dana!'

Počeo sam pričati sporo i bezvoljno, ali sam osjetio nekakvo peckanje i shvatim da me peckala struja. Peckanja su u početku bila slabija, a kasnije sve jača i nepodnošljivija. Primijetio sam: što je brže okretao nekakvu ručicu, struja je bila sve jača. Dakle, bio je to poljski telefon, koji na taj način proizvodi indukovanu električnu struju, napona od 110 do 150 volti.

Ovakva struja prožima ljudsko tijelo, oči se neposlušno okreću i skoro se gubi svijest. Glava hoće da prsne i, mimo čovjekove volje, iz usta se otkida nepodnošljiv krik. Shvatio sam da mi se to ne smije dogoditi. Za jedan krik sleduje šaka soli u usta. A to je veoma bolno i neugodno. Nisam je smio ispljunuti, a toliku gorčinu nisam mogao progutati.“

„Mučenja u Lori bila su svakodnevna, mučitelji su se mijenjali, a metode su bile iste.

U jednoj od susjednih ćelija bili su braća Gavrilo i Damjan Tripković, Dragoslav Vujević, Dušan Bulut i Rusmir Bekan. U drugoj ćeliji bilo je i pet Duvnjaka, u njihovoj ćeliji bilo je nekih ćebadi. Mislim da su u praznoj ćeliji, kakva je bila naša, bili smješteni nevoljni pop Zoran Perković i Slobodan Zurovac, pa smo s njim, kao i sa popom, morali da se šamaramo. Ako bismo to radili na način koji nije bio po njihovoj volji, onda su neposredno na nama pokazivali kako to treba raditi. Ovakva ceremonija bi se završila opštom tučom, a kad popadamo, skakali bi po našim iznemoglim tijelima.

Zlikavci (zlikovci) koji su nas mučili imali su nadimke: Rambo, Mrki, Karatista, Bokser i Makedonac.“

Iz Splita u logor-selo Stipanjići, Duvno

Prije nego što će ih odvesti iz Lore bili su podvrgnuti najvećem mučenju koje su do tada imali. Bili su u lošem stanju, izgledali su kao bogalji.

Dvadeset zatočenika logora Lora ukrcano je u neki kamion. Bili su ubijeđeni da ih voze na razmjenu. Kamion je stigao u Zadar. Kad su stigli pred kasarnu, čuli su glasove i galamu. Mislili su da će ih istovariti u Zadru, u bivšu kasarnu JNA. Međutim, ubacili su novu grupu od petnaest zatvorenika i napunili kamion, među ukrcanim zarobljenicima bilo je desetak Duvnjaka. Kad su ubacili nove zarobljenike, tad se na kamion popeo jedan od zlikovaca, zvao se Kožul, pa je policijskom palicom počeo udarati sve u kamionu, u znak pozdrava, svakom je dao po pet udaraca, udarao ih je i gazio na nemilosrdan način.

Iz Zadra su krenuli u nepoznatom pravcu. Vozili su se cijelu noć. U svanuće su stigli u Livno. Iz Livna su krenuli za Duvno. U Duvnu su pred SUP-om stajali oko dva sata. Kamion sa zarobljenicima se iz Duvna ponovo vratio prema Splitu. Poslije nekoliko kilometara skrenuo je sa glavnog puta i nakon izvjesnog vremena vožnje makadamom zaustavio se ispred jedne odavno napuštene kuće u Stipanjićima.

„Narediše nam da iskočimo iz kamiona. Uz velike napore, kao i ostali, silazim i na zemlji ostajem u sjedećem položaju. Kad sam se ispravio, primijetio sam Dugonjčeta i onog brkicu (koji su vozili iz Duvna u Split). Odmah mi se na oči navukao mrak. Zar opet da dođem u njegove ruke?

Začudo, ovog puta nas nisu tukli. Samo su nas poveli do podruma napuštene kuće. Dugonjče je čučnuo u jedan ugao, sa puškom na gotovs, kao da se nalazi na prvoj borbenoj liniji. Kad sam prolazio pored njega, primijetio sam da se cinično osmjehuje i pomoću puščane cijevi pokazuje pravac kretanja.

Spuštali smo se u mračnu podrumsku prostoriju. Prozori su bili zakovani i zatrpani kamenjem. Otvor na koji su ušli zatvorili su nekakvim poklopcem, na koji su navukli plug i nekoliko kamenčina.

Kako je ko ulazio u prostoriju, stajao je uza zid i mokrio. Jeste, to smo morali činiti jer se mokraća više nije mogla trpiti, ali kad smo se malo pribrali, shvatili smo da smo se prevarili. Kad smo se izmokrili, mokraća je potekla po zidovima i patosu. Shvatili smo da se više nema gdje sjesti, mada je i bez toga prostorija bila neuslovna. Podna površina je bila od nabijene zemlje. Hodajući po njoj stvarali smo blato koje se lijepilo za cipele.

Kad su se oči navikle na tamu, provjeravali smo gdje bismo mogli sjesti. U jednom uglu primijetili smo kamaricu crijepova i samara za krov, ali to Duvnjaci na brzinu pograbiše i od nas se odvojiše. Podijeliše se po grupicama, vjerovatno prema poznanstvu, prijateljstvu ili paćeništvu.

Duvnjaci se smjestiše između prozora, Čaplinci u ugao gdje su bili smješteni crijepovi, Kuprešaci u drugi ugao prostorije, a Fejza i ja ostadosmo usamljeni, bez svojeg kutka i smještaja. U blizini izlaznog otvora primijetismo jedan poveći kamen i posjedasmo na njega.

Kasnije smo ugao u kojem smo primijetili gomilicu pepela i ugljenih ostataka odredili za mokrenje. Poslije nekoliko dana tu smo obavljali i veliku nuždu, pa smo izmet zatrpavali ostacima šljake i pepela.

Pored nas i Čaplinaca, u podrumu je bilo devet Duvnjaka, čija imena nisam uspio zapamtiti, sjećam se da su, između ostalih, tu bili smješteni: Mijo Bošnjak, Milan i Rade Majkić (otac i sin), Božo Karan, Drago Bosnić i jedan kog su zvali Mips.

Od jedanaest Kuprešana zapamtio sam da su se u podrumu nalazili: Ljubo i Miki Šebez (otac i sin), braća Neđo i Dragan, pop Zoran Perković i Ljubo Bosnić.

Nakon dužeg vremena na ulazu su se čuli koraci. Čuli smo čegrtanje kamenja i osjetili sklanjanje pluga. Zabili smo se u jednom uglu kao poplašene ovce. U prostoriju uđoše dvojica policajaca i unesoše bidon sa dvadeset litara vode. Poslije njihovog izlaska prilazili smo jedan po jedan i napijali se te dugo očekivane tečnosti. Kad su se svi napili, ponovo sam prišao bidonu i nisam se mogao odvojiti od njega. Pio sam pomalo, samo iz čepa, ali sam osjećao potrebu da je pijem do iznemoglosti. Pojedinci su me opominjali da će me uhvatiti hladnoća, ali je potreba za vodom bila jača od mene. Pijući vodu ispirao sam podlive krvi i gasio vatru u tijelu, nastalu od batinanja.

Ovdje nas je čuvala grupica od dva ili tri stražara. Znali smo kad su tu, po njihovom međusobnom razgovoru i tranzistoru koji su imali na raspolaganju. Ponekad bi nas obavještavali o svom prisustvu, pucajući nam u zatrpane prozore. Da li su se time zabavljali ili su nam ulivali strah, nije mi jasno. U takvim slučajevima smo se zbijali između prozora, ali je i tu postojala opasnost od rikošeta. Praktikovali su i da nas primoravaju da pjevamo njihove nacionalističke pjesme. Morali smo pjevati i po nekoliko sati dnevno. Pritom su pozivali svoje poznanike i stalno im prijetili.

Dani i časovi su prolazili veoma sporo. Prvog dana se izmijenjao veći broj vojnika u različitim vojničkim uniformama. Bili su veoma raspoloženi da nas tuku, ali im brkati stražar to nije dozvoljavao. Više su bili radoznali za bivše komšije iz Duvna, pa su dolazili da provjere ko se sve nalazi na listi zarobljenika.

Kasnije su izmislili metod i postupke ispitivanja. Otvorili su poklopac, a zatim nas pozivali da iziđemo i idemo na navodno ispitivanje. Neke bi izvodili napolje, a neke zaustavljali na stepenicama, u položaju da im kukovi budu u visini patosa prostorije u koju su izlazili.

Nije to bio nikakav profesionalizam ni zvanično ispitivanje. To je bilo stražarsko iživljavanje da nas bolje upoznaju i vide ko smo i odakle smo. Zatim bi uslijedili udarci čizmama i kundacima – po nogama, glavi, leđima, prsima i vratu... Čim bi se jedan od prozvanih skotrljao niz stepenice, slijedeći je morao izlaziti, i tako smo svi prolazili kroz istu terapiju. U jednom danu ih je bilo po nekoliko. Dolazile su neke jedinice iz Makarske ('Žuti mravi') i iz Imotskog i neki civili mještani.

Jednom prilikom su se najgorim pokazali mještani. Čuli su, valjda, ko smo i odakle smo, pa su se sakupili da nas linčuju. Tog dana, prije njihovog upada, čuli smo

galamu, psovke, lajanje pasa, graju žena... Provirio sam između dasaka na prozoru i primijetio grupu muškaraca i žena okupljenu ispred zgrade. Psovali su i prijetili. Navaljivali su da prodru do nas, ali im stražari to nisu dozvolili. Otpočeli su međusobnu raspravu. U rukama su držali motike i ubjeđivali stražare da ih puste u prostoriju u kojoj smo se nalazili. Primijetio sam kako je jedna prišla stražaru i počela da ga moli:

– Pusti me da samo jednom od njih otkinem uho.

Odjednom sam čuo pucnjavu i shvatio da su na taj način stražari razgonili okupljenu masu. Mještani su se razilazili uz prijetnju da će se ponovo vratiti.

Istina je, stražari nas ne prepuštaju nikome, a oni nas redovno tuku i maltretiraju. Kao da su nas čuvali za svoje iživljavanje.

Kakav li je ovo kazamat? Dosad smo bivali u čistim prostorijama, a ove su prljavije od štale. U nevjerovatnom smo smradu i prljavštini. Postali smo pravi pećinski ljudi. Zabradatili smo, kosa nam je već prljava i duga, nokti veliki i crni od prljavštine, koža prljava kao kod rudara kad izlaze iz zaprašenog prostora, odjeća flekava i izmazana od blata i krvi. U ovim prostorijama vladao je pravi otrov za nozdrve. Mokrili smo tu gdje i boravimo, a otpočelo je i obavljanje velike nužde. Oni koji su to već uradili svoj izmet su zatrpavali u pepeo i šljunak kao mačke, ali je izmet bio tu pored nas.

Šesnaestog dana od zarobljavanja i ja sam osjetio potrebu da obavim veliku nuždu. To sam obavio uz veliku muku i napor. Vjerovatno takve bolove osjeća žena prilikom porođaja.

U ovom zatvoru noći su bile strahovito duge, iako smo stalno boravili u tami. Dane smo prepoznavali po tračku svjetlosti koja je prolazila kroz fuge između dasaka na prozoru. Ovdje bi jazavcu bilo neuslovno, a kamoli čovjeku. Da smo okorjeli zločinci, ovdje nas ne bi trebalo držati i ovako sa nama postupati.

Budući da smo svi bili poodavno zarobljeni, to smo svi izgubili orijentaciju. Dođosmo do zaključka da je sutra Prvi maj, tad sam rekao:

– Za praznik će nas nagraditi razmjenom.

I zaista, došli su i odveli Duvnjake. Mada nismo sigurni kuda su ih odveli, za nas je taj dan predstavljao razočaranje. Dobili smo nove batine, ulili su nam više straha, izloženi smo novom gladovanju i smrzavanju.“

U Stipanjićima je nastavljeno svakodnevno batinanje i iživljavanje, iscrpljivanjem glađu, smrzavanjem itd.

Dolazak u logor Ljubuški

„Poslije sedam dana našeg boravka u ovoj podrumčini pred zgradom se zaustavilo nekakvo vozilo. Fejzi i meni narediše da iziđemo napolje. Izlazak me obradovao, ali sam imao problema sa svjetlošću. Odvikao sam se od dnevne svjetlosti, pa nisam mogao normalno gledati. Poslije uzimanja generalija povezaše

nas rukama na leđima i uguraše u plavu 'ladu'. Poslije nekoliko sati vožnje stigli smo u Ljubuški. To je bila zgrada starog SUP-a, uz koju je bio nekadašnji zatvor, koji već godinama nije služio toj namjeni. Sad je bivši zatvor aktiviran kao logor.

Mene su zatvorili u ćeliju četvorku, a Fejzu u peticu. U ćeliji broj četiri već je bilo smješteno deset logoraša. Svi su bili sa Kupresa. Na prvi pogled svi su izgledali jednako, svi su bili ošišani na ćelavo i obučeni u vojničke uniforme. Neka imena sam zaboravio, ali se sjećam da su u toj ćeliji bili: Jovo Janjić, Duško Milišić, Drago Bojanić, Risto, pa još jedan Risto, Burduš, Marinko, Boško, Zdravko.“

U logoru u Ljubuškom mučenja su nastavljena. Od mnogih dješavanja u logoru Ljubuški izdvojili smo samo neke zločine koji su izvršeni nad zarobljenicima. Damjanac je sve načine mučenja u logoru u Ljubuškom detaljno opisao, pa sam iz knjige citirao nekoliko. Situacija po logoraše se znatno pogoršala kad je JNA bombardovala Ljubuški. Prema nekim komentarima, kako su čuli, prilikom bombardovanja poginule su četiri osobe. Drago u jednom dijelu knjige piše: „Sutradan, poslije sahrane, veliki broj ljudi i žena sa djecom došao je u logor da iskali bijes na nama logorašima. Upadali su u ćelije i udarali svakoga koga su u bijesu zgrabili. Udarali su do vlastite iznemoglosti i sve dok ne bi iskalili neobuzdan bijes. Od tog dana ovaj logor je bio otvorenog tipa. Ko god je htio, mogao je ući, posmatrati nas, prijetiti, psovati i tući. Dolazili su šetači sa ulica, iz kafane, povratnici sa ratišta i svi koji su željeli da nas maltretiraju. Upadali su uz psovke i udarali na koga su naljeteli ili koga su im stražari preporučili. Samo da opišem dolazak u logor jedne žene. Iznenada je na vrata upala mala mršava ženica u plavoj uniformi civilne zaštite, teška oko četrdeset kilograma. Prema njenoj snazi i konstrukciji, i najobičniji vjetar bi je odneo, a ona se zadojila zlobom i došla da bije 'četnike', što sam čuo odmah poslije njenog ulaska. Udarala nas je kišobranom, a kad se kišobran slomio, donijela je neku letvu i kada se i letva slomila, uz psovke se udaljila.

Od žena koje su nas maltretirale i mučile još se sjećam neke Marine, koja je bila pripadnik HOS-a. U naš logor je došla u pratnji visokog i razvijenog muškarca.

Ponašala se kao stručnjak za vitalne organe, pa nas je tako i udarala. Naredila je da stanemo uza zid i razmaknemo noge. Iz sve snage nas je udarala čizmama među noge. Od takvih udaraca se i um pomračuje, javlja muka u stomaku i nagon za povraćanjem.

U logoru su likvidirani Neđo Milutinović i Nedeljko Zelen.

Jednog dana smo u dvorištu iznenada čuli galamu, psovke i zvuke batinanja. Prisluškivali smo i doznali da se radi o dvojici novih zarobljenika. Na smjenu smo se penjali na stočić koji je u ćeliji ostao poslije krečenja da provirimo kroz prozor. Nismo smjeli dugo provirivati, jer smo se plašili da bi nas oštri batinaši mogli primijetiti, ali sam uočio da se radi o dvojici civila koje su priveli i maltretirali.

Jedan se zvao Neđo Milutinović, a drugi Nedeljko Zelen. Prvi je bio iz Bugojna, a drugi iz Gornjeg Vakufa.

Tukli su ih surovo i nemilosrdno. Koliko i kako su mučeni, jasno sam vidio da je po zadnjem dijelu tijela ostao bez kože. To živo meso bilo je natopljeno krvlju, limfom i gnojem. Odjeća mu se lijepila za tijelo, što je ugrožavalo bezbjednost i otvaralo rane. Zbog tih i takvih tortura Zelen se mentalno 'otkačio', pa je u Ljubuškom logoru živio nenormalan.

Tukli su ga nemilosrdno: šakama, nogama, držalicama, palicama – na tijelu su mu gasili cigarete, vješali ga za ruke i noge i tako obješenog udarali. Tako su maltretirali Zelena i Milutinovića. Najviše ih je tukao Ahmet Salaković.

Jedne večeri, oko deset sati, Ahmet i Nedo Matić sa još dvojicom upali su u ćeliju u kojoj je bio smješten Milutinović, gdje su se dugo zadržali. Nakon izvjesnog vremena vidio sam kako iz ćelije izlijeću skakućući, uz vrisak i ratne poklike. Pretpostavio sam da su ovog jadnika dokrajčili. Skakali su po njegovom tijelu i veselili se zbog dobro obavljenog posla. Iste noći je izdahnuo i Zelen.

Logoraši na prinudnom radu

Torture su se nešto kasnije prorijedile, neki ekstremniji su zamijenjeni. Ali smo ipak mnogo radili. Sa Golom, Zečevićem, Zelenom i Bosnićem. Radio sam na adaptaciji logorske stražare, koja je bila porušena u avionskom bombardovanju, mokrog čvora i ulaznih stepenica u komandnu zgradu.

U početku smo radili znatno teže, jer stražari nisu dozvoljavali da se povremeno odmaramo, a mi nismo imali snage, između ostalog, i zato što smo živjeli od čaja i marmelade. Kasnije smo te poslove obavljali lakše, mogli smo se povremeno oprati, a i vrijeme nam je znatno brže prolazilo.

Većina drugih logoraša radila je u Čapljini i Gabeli, gdje su ih vozili autobusima. Poslove su većinom obavljali po vojnim kasarnama. Tu su radili različite poslove: zatrpavali bunkere, istovarivali kamione i crijepom pokrivali različite objekte. Najopasniji posao bio je traženje položenih mina. U početku su krugom ganjali ovce, pa su one aktivirale postavljene pješadijske mine. Poslije su logorašima dali da kose travu i traže položene mine.

U Gabeli je radilo petnaestak logoraša. Jednom prilikom je jedan od njih pobjegao. Kad su utvrdili da je pobjegao, nad ostalim logorašima nastala je tortura. Mučeni su na razne načine – žeđu, glađu i batinama.

Fizička tortura je prestala, ali su nas stigle nove muke. Zbog loših higijenskih uslova ljudi su dobijali svrab, koji se naglo širio po čitavom logoru. Da nevolja bude veća, pojavile su se i vaške. Obične vaši su se nekako mogle vidjeti i trijebiti, a stidne su bile sitne i neistrebljive, gore od običnih. Vjerujemo da su ih donijeli njihovi lopovi (koji su tu bili jedno vrijeme zatvoreni), ili batinaši. I nastala je prava panika.

Uz sve to, pojavile su se i stomačne tegobe, praćene prolivom. Zaštitu nismo imali, niti smo je smjeli tražiti. Iznenada su nabavili prašak za uništavanje gamadi. Izvodili su nas u jedan ugao logorskog kruga, gdje smo sa sebe skidali odjeću, koju su odmah spaljivali, a nas zaprašivali i dijelili nam nekakve košulje i pantalone, što me je zadovoljilo jer sam, napokon, bio u civilnoj odjeći. Potom su iz ćelije zapalili svu ćebad, uz obećanje da će donijeti drugu, ali to obećanje nisu nikad ispunili. Spavali smo na podu bez pokrivača.

Mučitelji

Iz sastava policijskih snaga bili su Ivan Nosić, Nedo Matić, Stipe (nisam zapamtio prezime), Boban (njemu ne znam ime), Ante Šunjić, Mate Begić, Krešo Mihaljević, Pivac (njemu ne znam ime), Branko Ereš, Pero Antić.“

LOGOR GIMNAZIJA U DUVNU

U logoru u ŠUP-u Srbi koji su dovedeni iz Eminova Sela i tu zatvoreni zatekli su pet Crnogoraca. Sa njima su bili zatvoreni Bosnić Drago iz Duvna i Andrijašević Mile iz Srđana. Ova dvojica Srba su posebno tretirana. Smatrali su da su srpskoj strani interesantni za razmjenu. Bosnić Drago je rodom iz Kupresa, pa su najvjerovatnije zbog toga smatrali da će Srbi iz Kupresa za njega u razmjeni dobiti svoje zarobljene vojnike na kupreškom ratištu. Mile je za njih posebno bio interesantan iz razloga što su njegove komšije Hrvati znali da je njegov stric Marko bio zaposlen kao civil, inženjer u pozadini, u SSNO-u u Beogradu, to jest u nabavci opreme za sanitet i ishranu, pa su hrvatske vlasti mislile da za Milu mogu da razmijene na desetine svojih vojnika.

Njih dvojica bili su sa Crnogorcima u zatvoru. Tu su ih i upoznali, u logoru Gimnazija, a bili su sa njima i u logoru Lora u Splitu. Jednom Crnogorcu bilo je odsečeno uvo.

Crnogorci su iz logora ŠUP-a odvedeni između 20. i 26. aprila 1992. godine. Prije njihovog odvođenja logor je posjetio Krišto Nikola Krešić i upoznao ih. Bili su u posebnoj učionici, a poslije sat vremena došli su neki nepoznati vojnici i odveli ih nije poznato kuda.

Kasnije će se saznati da su ubijeni. Po jednoj verziji, ubijeni su u šumi iznad grada, a potom zapaljeni. Tijela su bila plitko zakopana, pa su neki dijelovi virili iz zemlje. Dilaver Isko mi je, kad je bio zatvoren u SUP-u, ispričao svoje saznanje o Crnogorcima.

Najvjerovatnija pretpostavka je da su hrvatski vojnici likvidirali crnogorske ratne zarobljenike u šumi, a onda su ih, kada su njihova nepokopana tijela pronađena, prenijeli na pravoslavno groblje.

TABELA BR. 44

SRBI ZATVORENI U LOGORU GIMNAZIJA U DUVNU							
Red. br.	Ime i prezime	Mjesto	God. rođ.	Red. br.	Ime i prezime	Mjesto	God. rođ.
1	Važić Lj. Tomo	Rašćani	1944	25	Savić j. Ilija	Emin Selo	1952
2	Karan M. Savo	Rašćani	1958	26	Sabvić J.Pero	Emin Selo	1961
3	Karan Lj.Milan	Rašćani	1947	27	Marić Pero	Emin Selo	1952
4	Važić Lj.Mićo	Rašćani	1948	28	Vujinović Zvezdan	Duvno	1962
5	Važić S.Božo	Rašćani	1962	29	Boljanović V.Rade	Duvno	1955
6	Stanišić J. Mićo	Rašćani	1948	30	Boljanović V.Miro	Duvno	1953
7	Važić M.Nenad	Rašćani	1965	31	Karan V.Mijo	Duvno	1946
8	Bilanvić BR.Božo	Mandino Село	1943	32	Karan P.Ilija	Duvno	1953
9	Milisav Marko	Mandino Село	1954	33	Gligorić Dušan	Duvno	1950
10	Karan P.Mijo	Lipa	1955	34	Karan Nikola-Nine	Duvno	1957
11	Milisav Š.Milan	Lipa	1955	35	Gligorić Božo-Bodan	Duvno	1947
12	Milisav Marko	Lipa	1959	36	Bošković Goran	Duvno	1953
13	Milisav Mijo	Lipa	1951	37	Bošković Zoran	Duvno	1949
14	Milisav Pero	Lipa	1959	38	Važić S. Milan	Duvno	1940
15	Stanić B.Nikola	Oplećani	1965	39	Zečević I.Pero	Duvno	1949
16	Stanić R.Mićo	Oplećani	1949	40	Važić Mijo- Žika	Duvno	1948
17	Stanić Ilija	Oplećani	1956	41	Kos Boško	Duvno	1950
18	Draško M.Luka	Oplećani	1956	42	Kos Borko	Duvno	1959
19	Andrijašević B Milorad	Srđani	1955	43	Kukobat M.Saša	Duvno	1973
20	Gligorić U.Boro	Eminovo Selo	1938	44	Karan Milan-Pajdo	Duvno	1943
21	Gligorić Ljubo	Eminovo Selo	1938	45	Nenadić Ljubiša	Duvno	1952
22	Gligorić Zdravko	Eminovo Selo	1961	46	Piljević Radovan	Duvno	1935
23	Gligorić Momčilo	Eminovo Selo	1947	47	Gvozdenović Mišo	Duvno	1952
24	Savić Vlado	Eminovo Selo	1956				
SRBI IZ DRUGIH MJESTA, UHAPŠENI U HRVATSKOJ I HERCEGOVINI U LOGORU GIMNAZIJA							
U prolazu kroz Duvno, zatvoreni u zgradi stare gimnazije.							
48	Rikić Milan	Tuzla	1958	53	Borkovć Branislav	Gradiška	
49	Rikić Milorad	Tuzla	1960	54	Talijan Zoran	Bočac	
50	Gajić Dragan	Trstenik-Srebija	1967	55	Lipić Dragoslav	Tešanj	
51	Blesić Dušan	Banja Luka		56	Savanović Luka	Sanski Most	
52	Srdić Novak	Omarska-Prijedor					
SRBI IZ DUVNA ZATVORENI U DRUGIM ZATVORIMA U DUVNU							
57	Karan Rade Milan	Duvno	1949		zatvoren u SUP-u Duvno		
58	Milisav S.Nada	Eminovo Selo	1951		zatvorena u logoru Stipanjići		
59	Zelen Branko-Pop	Duvno	1961		u kućnom prtvoru u Duvnu		

O zarobljenim Crnogorcima svjedočio je Bosnić Drago, koji je preživio rat.

Srbi iz Eminova Sela u logoru Gimnazija

Zatvaranjem 52 Srba iz Eminova Sela u zgradu Gimnazije 24. aprila 1992. godine taj objekat je postao pravi logor za srpski narod u Duvnu. U Eminovo Selo u logor tog dana iz sela nisu dovedene jedino Stana Marić i njena beba Teodora, koje je rođena pet dana poslije početka rata, tačnije 9. aprila u Livnu. One su tog dana prebačene u selo Rašćani. Srbi iz Eminova Sela u tom logoru imali su bolji tretman od Crnogoraca, sa kojima su još bili Bosnić i Andrijašević. Poslije dan, dva u posjetu u logor došli su predstavnici Crvenog krsta iz Duvna i uticali su na vlast da se prema civilima ponaša u duhu propisa i humanitarnog prava. Srbi iz Eminova Sela bili su zatvoreni u dvije učionice. U jednoj su bile žene, djeca i starci, a u drugoj muškarci. U logor su upadali vojnici, koji su svoj bijes i mržnju prema Srbima iskazivali mučenjem i nisu se mnogo obazirali na preporuke CK, često su upadali u učionice u kojima su bili muškarci, terorisali ih i mučili na razne načine. Zatvoreni Srbi iz Eminova Sela vidjeli su i da se muškarci u susjednoj učionici muče i glađu, pa su štedeli hranu koju su dobijali i skrivali je, da bi je preko nekih razumnih stražara prebacivali u drugu učionicu. Uslovi u logoru bili su teški. U jednoj učionici toliko ljudi, žena i djece. Nije bilo nikakvih kreveta. Imali su samo poneko ćebe, koje su im dozvolili da ponesu sa sobom. Stalno je pretila opasnost od zarazne bolesti. U školi su bili samo jedan ve-ce i jedna česma. Bilo je teško održavati čistoću.

I Srbi iz grada Duvna i sela Oplećani u logoru Gimnazija

U logoru Gimnazija u Duvnu 1. juna 1992. godine zatvoreni su Srbi iz grada Duvna i sela Oplećani. Poslije zatvaranja Srba iz ovih mjesta, u logoru je bilo zatvoreno oko 170 Srba. Među zatvorenicima najbrojniji su bili žene i djeca.

Zgrada Gimnazije prepuna je Srba i situacija u logoru je sve nesnošljivija i nehumanija. Na tako malom prostoru toliko ljudi, od jedne do 70 godina.

U zatvoru Gimnazija ishrana je bila loša, po tri dana nisu dobijali hranu, neki čuvari su ponekad krišom donosili hrane i davali zatvorenicima. U zatvor Gimnazija upadali su vojnici, mnoge Srbe u zatvoru nisu poznavali, tukli su kako su koga stigli. Ljudska tijela postala su plava i crna od udaraca, mnogi su imali ožiljke i izgled im je toliko bio izmijenjen da je malo ko ličio na sebe. Što je vrijeme više odmicalo, dobijao se utisak da se stanje smiruje i položaj zatvorenika poboljšava.

Ponovo su CK i humanitarne organizacije posetili logor i opet su vršili pritisak da se stanje u logoru Gimnazija popravi. Vlast u Duvnu, vojna ili civilna, ako je postojala, donijela je odluku da se selo Rašćani pretvori u logor, iako je to bio logor od prvog dana rata, kad su hrvatska vojska i policija vršile nadzor i nisu dozvoljavale ni izlaz ni ulaz u selo.

Dana 3. juna 1992. Srbi iz logora Gimnazija u Duvnu, žene, djeca i starci, prebačeni su u selo Rašćani. Tako je ono po svim međunarodnim propisima postalo koncentracioni logor za ratne zarobljenike civile. U logoru Gimnazija ostali su muškarci od 18 do 60 godina, koje je rat zatekao u Duvnu, koji su bili sposobni za prisilni rad, mučenje i iživljavanje vojnika, ustaša i drugih vojnih i paravojnih formacija.

Srbi iz sela Rašćani u logoru Gimnazija

Iz sela-logora Rašćani u logor Gimnazija krajem juna odvedeno je 13 Srba, koji do tada još nisu bili predmet hapšenja. Zatvaranjem Srba iz sela Rašćani svi srpski muškarci iz Duvna, koje je rat tu zatekao, bili su zatvoreni u logorima u Duvnu i Hercegovini, a neki su prošli i kroz logore u Hrvatskoj.

U logoru Gimnazija svi sposobni muškarci postali su radna snaga za prisilan rad. Pored prisilnog rada, bili su predmet zlostavljanja i mučenja.

Kad više nije bilo Srba na slobodi, počeo je lov na one koji su bili nadohvat ruku hrvatskih bojovnika. Služba istražne sigurnosti (SIS), kao i druge vojne i paravojne formacije, koncentrisala se na hapšenje Srba na široj teritoriji, na području susjednih opština i Dalmacije. Pojačana je kontrola prolaza konvoja iz Bosne prema Jadranu. Tu su tražili Srbe i sve one koji bilo kakvim porijeklom ili imenom, kao i imenom oca i prezimenom asociraju da su Srbi. Oni postaju predmet provjere, zatvaranja i mučenja.

Srbi se hapse po BiH i Hrvatskoj, nad njima se vrši tortura i mučenje po logorima koji su otvarani u Eminovu Selu, Galečiću, Šuici, Mrkodolu i drugim selima na području Duvna. Neki od tih logora bili su i privatni. U njima su zarobljeni takođe maltretirani, ispitivani i „obrađivani“. Poslije iživljavanja nad nevinim ljudima, oni koji prežive torturu zatvaraju se u logor Gimnazija, Ljubuški ili nestaju.

Srbi iz drugih mjesta u logoru Gimnazija

U logor Gimnaziju zatvoreni su: Sredić Novak iz Prijedora, Lipić Dragoljub iz Tešnja, Borković Branislav iz Bosanske Gradiške, Savanović Luka iz Sanskog Mosta, Talijan Zoran, Blesić Dušan i Gajić Dragan iz Trstenika, Srbija.

Od samog početka rata na teritoriji BiH, od 3. aprila 1992. godine, Duvno je bilo mjesto u kom je u ranim jutarnjim časovima počelo hapšenje, zatvaranje i zlostavljanje Srba. Tih prvih dana rata Srbi su hapšeni po Mostaru, Bugojnu i drugim gradovima u BiH i u Hrvatskoj. Poslije hapšenja deportovani su u Duvno, što je dokaz da je ono bilo centar za organizaciju i hapšenje srpskog naroda, njegovo mučenje, zlostavljanje i ubijanje. Duvno je bilo sabirno mjesto za zatvorenike – tu je obavljana njihova selekcija, utvrđivanje identiteta i određivanje daljnjeg postupanja prema

njima. Tačan broj mučenih i stradalih Srba u Duvnu nikada se neće utvrditi, a bilo ih je mnogo.

Prvi zarobljenici zatvoreni u logore u Duvnu bili su Srbi vojnici i civili sa kupreškog ratišta i iz kupreških sela. Prema nekim svjedočenjima, od vojnika koji su zarobljeni na kupreškom ratištu jedan dio odveden je u Eminovo Selo i zatvoren u već pominjanu garažu, koja je bila na raspolaganju Krišto Nikoli Krešiću. Neki od zarobljenih Srba iz Kupresa bili su zajedno sa Srbima iz Duvna u logorima Lora, Ljubuški, Zadar i Stipanjići.

Prema saznanjima Srba iz Eminova Sela, ali i iz drugih izvora, tom jedinicom komandovao je Krišto Nikola zvani Krešić, rođen u Eminovom Selu. On je znatno prije rata bio poznat kao nacionalista i ekstremista. Doveo je „Vukovarce“ u Eminovo Selo i Duvno. Njihov glavni štab bio je u Eminovom Selu, inače rodnom mjestu Krišto Nikole Krešića. Srbi koji su pali u njihove ruke bili su mučeni na najsvirepiji način, a neki su u mukama i izdahnuli. Nažalost, zbog velike izolovanosti Srba u Duvnu bilo je teško doći do opširnijih podataka o „Vukovarcima“ i njihovim žrtvama. Ono što je bilo poznato saznalo se iz razgovora srpskih zatvorenika i hrvatskih policajaca koji su čuvali zatvore i među sobom često neobazrivo komentarisali događanja, a neretko su tema tih komentara bila događanja u garaži u Eminovom Selu. Stravična su bila mučenja Srba u toj garaži, gdje je čak vršena i likvidacija srpskih zatvorenika. O mučenjima Srba po drugim mjestima postoje i svjedočenja onih koji su ih preživjeli.

Prvog dana rata u Duvno su počeli da stižu zarobljeni Srbi, vojnici i civili sa kupreškog ratišta i iz kupreških sela. Prvi vojnici koje je zarobila hrvatska vojska, prema već navedenim svjedočenjima, dovezeni su u selo Brišnik, sa namjerom da se tu zatvore. Neki stanovnici tog sela su se pobunili i suprotstavili tome da se u njihovom selu zatvaraju zarobljeni srpski vojnici, sa obrazloženjem da im je „dosta hipoteka prošlog rata“. Vojnici su vraćeni i najvjerovatnije da su zatvoreni u Eminovom Selu ili Stipanjićima. Vjerovatno je jednu grupu zarobljenih Srba HOS zatvorio u Eminovo Selo.

Jedan broj zarobljenih vojnika bio je zatvoren i u policijskoj stanici SUP-a u Duvnu. Zarobljeni vojnici iz zatvora u SUP-u odvedeni su 13. aprila 1992. godine. Neki su prebačeni u Split, Zadar i vraćeni nazad u Stipanjiće, a potom u logor Ljubuški. Za neke se nikad nije saznalo gdje su završili.

Pored vojnika zarobljenih na kupreškom ratištu, zarobljeni su i civili – žene, djeca i starci iz Kupresa, sela i naselja u kupreškoj opštini – koji nisu uspjeli da pobjegnu ispred hrvatske vojske. Oko osamdeset civila zatvoreno je u jednu učionicu osnovne škole u zgradi bivše Škole časnih sestara. Tu su proveli nekoliko dana, a potom su prebačeni u osnovnu školu u Stipanjićima, gdje su ostali sve do razmjene 4. maja 1992. godine, koja je izvršena u Žitniću.

Sve su to bili civili, među kojima niko nije bio vojni obveznik. Većinom su bili žene, djeca i starci. Odnos prema njima bio je dosta tolerantan, imajući u vidu da je to bio sam početak rata, kad su strasti mržnje, brutalnosti i ekstremizam bili najizraženiji.

Pored hapšenja i zarobljavanja u Duvnu i susjednom Kupresu, gdje se vodi pravi rat, Srbi se hapse i na drugim područjima. Hapšeni su oni koji su u prolazu pokušali da pobjegnu iz Bosne ili su se vraćali kući iz Hrvatske prolazeći preko područja Zapadne Hercegovine. Svi uhapšeni dovođeni su u Duvno i tu zatvarani, tu su „obrađivani“, mučeni, a neki su i ubijeni. Srbi koji su bježali preko Hercegovine, ka Splitu, takođe su bili hapšeni i zatvarani. Hapšeni su Srbi po Dalmaciji i BiH, kao i u mjestima koja su bila pod hrvatsko–muslimanskom kontrolom. Svi koji su preživjeli mučenja premešteni su u logore formirane u Duvnu, Hercegovini i Dalmaciji.

U logorima su nastavljena mučenja, maltretiranja, prisilan rad i druga poniženja. Broj uhapšenih Srba rodom van opštine Duvna teško je i pretpostaviti. Prema pričama Srba koji su zadržavani u zatvoru u SUP-u, mnogo ih je autobusima dovezeno iz Hrvatske, a najviše iz Dalmacije. Neki Srbi su „skidani“ iz autobusa i zadržavani u SUP-u. Bilo je i onih koji su bili u srodstvu ili nekoj drugoj vezi sa Hrvatima. Tu su zadržavani radi provjere. Šta je bilo sa ostalim Srbima koji su stigli do Duvna a čiji identitet nije bio sporan, može samo da se pretpostavlja.

Tokom cijelog proljeća i ljeta 1992. godine, iz Republike Hrvatske i dijelova Bosne i Hercegovine pod hrvatskom i muslimanskom kontrolom nastavljeni su progoni, zatvaranje i mučenje Srba. U logoru Gimnazija u Duvnu zatvoreni su Srbi koji su uhapšeni u autobusima i drugim vozilima prvih dana rata, i to:

– Dragoljub Lipić, rođen u Hitrovcima kod Tešnja, oženjen Hrvaticom, građevinski radnik u zagrebačkom preduzeću „Tempo“, protjeran iz Zagreba, upućen da preko Duvna stigne u rodno mjesto.

– Branislav Borković, oko 35 godina, rodom od Bosanske Gradiške, uhapšen u Rijeci, gdje je imao kuću.

– Savanović Luka iz Sanskog Mosta, uhapšen u Crikvenici u Dalmaciji, gdje je imao kuću i radio kao građevinski radnik.

– Zoran Talijan iz Bočca kod Banjaluke.

– Dušan Blesić.

– Dragan Gajić iz Trstenika, Srbija, protjeran iz Poreča, gdje je bio zaposlen.

– Sredić Novak (55) iz Niševića kod Prijedora. Uhapšen je krajem maja 1992. godine u autobusu kojim je iz Zagreba, gdje je živio, putovao kući za Bosnu. U firmi u kojoj je radio preporučili su mu da se vrati kući preko Splita. Poslije hapšenja na kontrolnom punktu kod Duvna bio je zatvaran u više logora ili zatvora i svugdje je mučen. Na kraju je doveden u logor u Galečiću.

Većina Srba koji su prvih mjeseci rata zarobljeni i dovedeni u zatvore u Duvnu poslije „obrade“ bila je u zatvoru u Gimnaziji ili u zgradi SUP-a, neki su odvedeni u

logor u Ljubuškom. Srbi u zgradi Gimnazije bili su zatvoreni zajedno sa Srbima iz Duvna i sa njima su bili na izvršavanju poslova na „Planinskom dobru“, kao i na svim radovima koje su srpski zatvorenici morali da obavljaju.

Poslije nekoliko mjeseci, za te logore se saznalo zahvaljujući MCK, pa je vršen pritisak da ta organizacija sve zarobljenike evidentira. Vlasti Duvna su odlučile da sve zarobljenike sklone iz logora, da ih nekud pošalju ili ih na neki drugi način uklone iz objekata u kojima su mučeni i maltretirani.

Dana 17. avgusta 1992. godine iz hrvatskog logora u zgradi Gimnazije i zatvora u SUP-u odvedeni su Srbi koji nisu sa teritorije opštine Duvno. Tog dana zatvor u SUP-u su napustili:

– Marko Duvnjak, koji je bio teško bolestan, iz zatvora je odveden, kako sam poslije rata saznao, na liniju razgraničenja i pušten je da pređe na srpsku stranu. Da ga srpski vojnici ne bi ubili, nosio je bijelu zastavu i tako stigao u Malovan, gdje je poslije nekoliko godina umro.

– Lukić Dušan je izveden iz ćelije i poslije pola sata se vratio u ćeliju, rekao mi je da mu je ostao novčanik sa dokumentima. Uspio je da mi kaže da se ne radi o razmjeni i da ih negdje vode. Kazao mi je da, ako preživim, obavijestim njegovu sestru Milenu Vidaković, koja živi u Ljubljani, da je bio u Duvnu. Pokušavao sam više puta da je pronađem koristeći internet i druga sredstva, ali bez uspjeha. Svi navedeni civili, poslije mučenja, zatvoreni su u logor u zgradi Gimnazije u Duvnu.

Prema svjedočenjima preživjelih Srba iz logora u Duvnu, kao i Novaka Sredića i Zorana Talijana, koji su svjedočili poslije rata, Srbi koji su tog dana odvedeni iz zgrade Gimnazije odvezeni su prema Prozoru. Negdje u planini izvedeni su iz kamiona, tu su maltretirani, ponižavani i zlostavljani. Poslije su se vojnici vozilom udaljili dvadesetak metara, pa su im naredili da idu prema Bosni. Kad su krenuli, to jest potrčali u šumu, hrvatski policajci-vojnici koji su ih dovezli u planinu za njima su pucali. U toj pucnjavi najvjerovatnije je ubijen Dušan Blesić, jer se poslije tog dana nigdje nije nikad pojavio. Ostalih pet Srba uspjelo je da pobjegne u šumu. Njihova sudbina je bila različita. Hrvatski vojnici su prestali sa paljbom i potjerom, a Srbi su se razbježali po šumi. U toku noći dvojica zarobljenika, Talijan i Savanović, našli su se u šumi i krenuli prema jugoistoku, to jest prema Jablanici, a dvojica, Borković i Lipić, vratila su se prema selu Rašćani. Za Rašćane kao srpsko selo saznali su dok su radili u polju sa Srbima iz tog sela i dobro su znali od koje do koje kuće se prostire. Prema Jablanici su krenuli Talijan Zoran i Savanović. Došli su do željezničke pruge u Jablanica i do autobuske stanice u namjeri da krenu prema Banjaluci. Nekim policajcima su bili sumnjivi, ponovo su uhapšeni, ponovo mučeni i zlostavljani i preko Prozora, gdje su zadržani radi promjene vozača, zatekli su vezanog Novaka Sredića, koji je sa njima zajedno poveden prema Posušju, gdje su takođe ispitivani i istog dana odvedeni u logor Ljubuški.

U logoru u Ljubuškom proveli su jedno vrijeme. Kad su neki Srbi iz tog logora krajem avgusta razmijenjeni kod Stoca, Sredić i još neki Srbi iz Ljubuškog prebačeni su u logor kod Mostara. Tu su ostali do 30. oktobra 1992. godine, kad su razmijenjeni sa Srbima iz Duvna, sa kojima su u logoru bili do 17. avgusta 1992. godine.

SVJEDOČENjE ZORANA TALIJANA

Rodom je iz Bočca kod Banjaluke.

„Radio sam u Rijeci u Hrvatskoj osam godina, do početka rata u BiH, u firmi GP 'Primorje'. Bio sam privremeno prijavljen i imao sam zvanične dokumente. Kad je počeo rat u BiH, počela je i racija i hapšenje Srba iz BiH. Pored Srba hapsili su i Muslimane izbjeglice iz BiH. Racija je prvo oduzela dokumente svima koji su imali privremeni boravak u Rijeci i onda su počeli racija i hapšenje Srba i Muslimana koji nisu imali riječke dokumente. Sve su nas pokupili i ukrcali na brod, koji nas je dovezao do Splita. Kad smo došli u Split, dočekalo nas je puno policije i pet autobusa spremnih za naš dalji transport. Autobusi su nas, kako smo obaviješteni, povezli u Prozor, bilo je to 25. jula 1992. godine. Kad smo prešli granicu Hrvatske i došli na teritoriju Duvna odnosno Tomislavgrada, na graničnom punktu nas je dočekala policija, koje je tu izvršila kontrolu i sve Srbe 'skinula' iz autobusa, a Muslimani su nastavili put. Nas Srbe odveli su u zatvor, mislim da je to bila zgrada SUP-a u Tomislavgradu. Tu sa nas ispitivali i oduzeli su nam sve što smo imali a da je vredilo. Poslije ispitivanja odvedeni smo u zatvor u SUP. Prvu noć smo proveli u samici u podrumu, a onda smo prebačeni u logor u Srednjoškolski centar. U mojoj grupi Srba koji su izvedeni iz autobusa bili su Savanović Luka i Borković Branislav. Sljedećeg dana došao je i Sredić Novak i Dragoljub ne sjećam se prezimena i još neki kojima se ne sjećam imena ni prezimena, bilo nas je osam.

Tu smo ostali mjesec dana. Išli smo na radnu obavezu u polje, kupili smo sijeno, kopali krumpire i obavljali druge poljoprivredne radove. Na posao su nas odvozili ujutro autobusom a poslije podne vraćali u logor. Hrana nije bila dobra, ali nekako smo preživjeli. Duvanjskim Srbima poznanici su donosili hrane, a nekad i članovi porodica i svi smo to jeli, pa se malo okrepljivali.

Nas nisu tukli, ali su duvanjske Srbe skoro svaku noć oko 10 sati odvodili po dvojicu, trojicu i tukli do jutra. To sam vidio i doživio. Tako isprebijani morali su da idu na radnu obavezu.

Jednog dana došla je policija, prozvala nas po imenu i prezimenu i rekla da se spremimo da odmah idemo. Dovezli su kombi 'folksvagen' bez srednjih vrata, utrpali nas unutra i krenuli smo, kako su rekli, prema Prozoru. Vozili smo se po makadamu. Kombi se zaustavio na jednoj livadi i naredili su da izađemo. Izišli smo, a zatim je počelo provociranje. Postavili su nas u vrstu, a onda su se oni nešto dogovarali sa druge strane kombija, nismo znali šta nam se sprema, čuli smo i zvuk zatvarača od

puške. Jedan od njih je naredio da legnemo potrbuške i da niko ne smije da digne glavu. Poslije nekoliko minuta viknuo je da ustanemo i ponovo nas postrojio u vrstu i naredio da se zagrlimo i ljubimo. Mi smo izvršavali sve komande. Oni uđoše u kombi i krenuše nizbrdicom prema putu nekih tridesetak metara. Na putu je kombi stao i onda su počeli da pucaju na nas ili preko nas. Mi smo se razbježali po grmlju u neposrednoj blizini i dalje. Oni su otišli, a ja sam pronašao Savanović Luku za jednim grmom samog. Bio je krupan čovjek, imao je oko 125 kilograma. Zajedno smo se uputili prema Prozoru. Išli smo cijelu noć i pred zoru smo se sklonili u jednu šumicu. U putu kad bismo vidjeli svjetla vozila, mi bismo se sklanjali da nas ne primijete. Pred zoru smo odlučili da se malo odmorimo u jednoj šumici. Kad je bilo oko devet sati, tad smo se probudili. Naš cilj je bio da dođemo do Prozora, nadajući se da se iz Prozora prebacimo nekim vozilom do svojih kuća. Krenuli smo dalje i stigli u jedan kanjon nadomak Jablanice. Tu smo ugledali tablu da je tu autobuska stanica i na stanici smo primijetili policajca. Prošli smo policajca i stanicu, ali smo se vratili pošto nismo smjeli ući u kanjon, jer ako nas sretne neka vojska ili policija, može nas ubiti i baciti u kanjon da niko nikad ne sazna šta nam se desilo. Kad smo se vratili do stanice, prišli smo policajcu koji je čitao novine, on nas gleda sumnjivo ispod oka, mi ga pitamo da li tu staje autobus za Prozor, on potvrdno odgovori. I tu smo stajali, stajali i on priđe nama i pita nas – momci, odakle vi i gdje putujete. Mi smo počeli da pričamo. On nas pozva da pođemo za njim. Tu u blizini bila je montažna baraka, policijski punkt, i tu nas uvede. Tu su počeli da nas ispituju, gdje smo bili, kako smo stigli do Jablanice... Optužiše nas da smo pobjegli iz zatvora. Tu su nas počeli tući. Pitali su nas gdje smo noćili. Mi smo im rekli, a oni nisu vjerovali. Jedan policajac je krenuo sa mnom da mu pokažem mjesto noćenja. Pošto to nije bilo daleko, pošli smo pješke. Došli smo do šumice gdje smo prenoćili, tu smo našli i ćebad koju smo ostavili, nismo htjeli da je nosimo dalje. Dok smo mi išli da pokažem mjesto noćenja, policija je obavijestila nekog o nama i dok smo se vratili do barake, već je stigao neki 'golf' sa dvojicom vojnika HOS-a. Dok sam se pojavio pred njih, odmah je jedan od vojnika izašao iz auta i počeo da me tuče. Udario me je kundakom u prsa. Policajac koji je išao sa mnom rekao je da me ne tuče i on je prestao. Kad smo dali izjave, strpali su nas u to vozilo HOS-a i dva policajca su nas povezla nekud. Primijetio sam da nas voze nazad kud smo prošli pješke. Došli smo do nekog sela i stali smo pred neku štalu. Tu smo zatekli Sredić Novaka, kome je uvo bilo nasječeno rezom, bio je sav krvav, nikakav i dobro pretučen.

Tu smo bili dva, tri sata. Jedan od policajaca, u stvari vojnika HOS-a, naredi meni da idem do nekog drveta koje je udaljeno negdje oko 200 metara. Ja sam krenuo prema drvetu, a on mi je komandovao da se krećem brže i da ne smijem da se okrećem. Stigao sam do drveta i stao, ne smijem da se okrenem. Mislio sam da će me streljati. Ja sam bio dosta stariji od njih dvojice. Osjetio sam da mi se neko

približava s leđa. Trava je bila visoka, nije bila košena. Odjednom me neko udari kundakom u leđa i upita – šta ćeš tu? Ja se ne okrećem, kažem da mi je naređeno da dođem tu i da se ne okrećem. Naredi mi da se okrenem i da idem nazad. Bio je to isti vojnik koji mi je naredio da idem do stabla. Kad sam se vratio, Novak i Savanović su sjedili. Vojnik koji me je maltretirao uđe u kuću i vrati se sa nekom pumpicom, mala kao dječija igračka, i naredi mi da tom pumpicom naduvam gumu koja je bila pored auta. Odveza mi ruke i ja stavim crijevo od pumpe na ventil od gume. Naslonim se na haubu i počnem da pumpam. Primijetim da je guma šuplja i duvanje izgleda kao kad sipaš vodu u bure bez dna. Pojavi se i drugi vojnik, ide iz iste kuće i nosi neku sliku. Slika je bila srednjeg formata. Pita me da li znam ko je na slici, ja kažem da znam, na slici je gospodin Paraga. Policajac mi naredi da poljubim sliku, ja to i uradim. Naredi mi da i ja sjednem. Pita nas da li smo gladni, ne smijemo da kažemo da jesmo, kažemo nismo. Da li ste žedni, kažemo da, da li pušimo, ja kažem da ja pušim. Dade mi cigaretu, ja popušim, on pita da li 'oću još jednu, ja opet kažem da, dade mi i drugu cigaretu.

Utom stiže i drugi auto, u njemu dvojica crnokošuljaša. Pokupiše nas, nisu nas vezali. Primijetim da idemo prema Duvnu, stižemo na jedan punkt policije, ovi što nas voze obavještavaju policajce na punktu da voze ove što su pobjegli iz zatvora. Mi negiramo bjekstvo, tvrdimo da su nas pustili. Odmah pođoše da nas tuku. Prvo Sredića i Savanovića staviše uza zid jedne drvene barake, dignutih ruku iznad glave, naslonjenih na baraku, a zatim i mene do Savanovića. Naređuju da ne smijemo da se okrećemo i spuštamo ruke. Počeše da nas tuku nogama gdje god stignu. Savanovića dok su udarili dva puta pade, zatim pade i Sredić, a ja se raskoračio i držim se uspravno, bio sam mlađi i bolje sam trpio udarce, nisu me oborili. Prestali su da tuku, priđe mi jedan i psuje mi majku što ne padnem. Dovedoše jednog dječaka, dijete jednog od policajaca, stavili mu vojnički kaiš i kažu mu da me tuče. Dječak se zatrkuje da me udari u prsa nogom, ali ne može da dohvati. Nekoliko puta se zatrkuje i udara. Ja više ne mogoh da trpim to poniženje, jednostavno odgurnem dječaka, dam mu ćušku. Poslije tog mog gesta me svezaše i počeše da tuku. Toliko su me tukli da su mi naprsla četiri rebra i onesvijestio sam se. Probudio sam se negdje kod Posušja, bio sam na rezervnoj gumi u zadnjem dijelu u gepeku. Pita me jedan od vojnika ili policajaca jesam li se naspavao. Došli smo u Posušje, uvedoše nas u stanicu policije. Primijetio sam da tu ima još zatvorenih Srba. Tu su ponovo počeli da nas tuku. Iz jedne kancelarije iziđe čovjek u policijskoj uniformi i upita 'šta to radite, ako ste ih mislili ubiti, što ih niste u šumi streljali, a ne da ih tu mučite.' Stadoše da nas tuku. Ovaj što je presjekao tuču uvede nas u svoju kancelariju, tu nam je i on uzeo izjave, zatim nas je odveo u drugu kancelariju, u kojoj je bilo vode i hrane. Dade nam kiselu vodu i neke konzerve da jedemo. Popili smo tri flaše vode, a vrlo malo smo jeli jer ne osjećamo glad iako smo davno jeli, možda je to od straha. Savjetuje nas da ne pijemo naglo vodu jer smo pod strahom, već pomalo, da ne bismo imali problema.

Poslije obroka uvedoše nas u kombi i kažu idite za Ljubuški. Kad su nas dovezli u Ljubuški, preuzeo nas je jedan policajac. Pregledaše nam džepove i odjeću i smjestiše nas u ćeliju broj pet. Tu smo zatekli jednog zatvorenika Muslimana, koji je bio kapetan u JNA. Kako smo čuli, pokušao je da posiječe vene u zatvoru. Bili smo u ćelijama koje su bile otvorene, ali nisi smio izlaziti bez odobrenja, a nemaš kud da pobjegneš. Kapetan Musliman nas obavještava da će najvjerovatnije dolaziti noću da nas tuku. Kako smo i obaviješteni, tu noć su došli da nas tuku. Često su dolazili da nas biju, a posebno kad neko od njihovih pogine na frontu, tad dolaze da se svete. Niko im ne zabranjuje. Ja sam bio loše, zbog prebijenih rebara nekoliko dana sam ležao, nisam mogao da se dižem, ali im nije smetalo da me tako bespomoćnog udaraju nogama.

Malo sam ozdravio i podigao se na noge. I ja sam išao sa zatvorenicima u Crveni krst da utovarujem i istovarujem robu. Dok smo radili u Crvenom krstu, u kojem je magacioner bio Ivan, ne sjećam se prezimena, bilo nam je dobro. Imali smo dobru hranu, vozio nas i dovozio na rad i kad bi nas vraćao, govorio je policajcima da nas ne tuku.

Jednog dana kažu da idemo na razmjenu, mislim da je bio deveti ili deseti mjesec, nisam siguran. Odvedeni smo prema Kninu, gdje je bilo dogovoreno da razmjena bude u nekom Pekovu Selu kod Knina. Ta razmjena nije uspjela, pa su nas vratili u Split u Loru, nadajući se da će se ona obaviti narednih dana. Tu u Lori, gdje smo bili pod vedrim nebom, u krugu zatvora ostali smo dva dana. Kako razmjena nije mogla biti obavljena ni poslije dva dana, vraćeni smo ponovo u Ljubuški. Nakon dva dana od vraćanja u Ljubuški, ponovo nas stavljaju u autobuse i prebacuju u Mostar. Zatvoreni smo u kasarnu gdje je formiran logor. Iz tog logora svaki dan smo išli na radnu obavezu. Nas desetak su prevozili kombijem do srpskog sela Ortiješ, bilo je to veliko srpsko selo, i sa nama su išla dva kamiona FAP-13, koje smo u selu tovarili crijepom, građom i drugim građevinskim materijalom. Tako smo u pljačkanju srpskih kuća radili mjesec i deset dana. U logoru smo spavali na vojničkim krevetima, jer to je kasarna, hrana je bila loša, često se nije znalo od čega je čorba, kao da je zapržena voda.

Krajem oktobra 1992. godine najavili su da se sprema razmjena. Čekali smo tri dana i 30. oktobra je došao dan za razmjenu i slobodu. Autobus nas je doveo u Ploče, tu smo se ukrcali u brod i osvanuli smo u Crnoj Gori, u Zeleniki.

Zaboravio sam da napomenem da nas je MCK registrovao tek u Ljubuškom. Poslije registracije dobili smo legitimacije MCK-a. Osjećali smo se sigurnije i to nam je dizalo raspoloženje i nadu u mogućnost da preživimo.

U Mostaru nas nisu tukli ni mučili.“

Zoran Talijan

SVJEDOČENjE NOVAKA SREDIĆA

„Radio sam kao terenac u zagrebačkom preduzeću „E“. Kako pred rat nije bilo posla, nas nekoliko je bilo na terenu u Mostaru. Kad je i tamo ponestalo posla, 25. maja 1992. pokušao sam da dođem kući. Dobio sam potvrdu od HVO-a i dozvolu od direktora. Vratio sam se u Zagreb, ali su mi rekli da idem kući za Prijedor. U Bosnu mogu jedino preko Splita. Otišao sam u Split i ujutro, kad sam došao na autobusku stanicu, kretao je jedan autobus dobojske registracije i zamolio sam da me povezu. Primili su me i kad je autobus došao u Duvno ušla je kontrola i pitala ima li koga od Srba u autobusu. Ja sam se javio. Rekoše mi: 'Dobro da si se javio, da nisi, sad bi tu kraj autobusa bio streljan.' Onda su mi kad su sve pregledali rekli da pođem s njima i odvezli me u Duvno u MUP. Tamo su me pet sati mučili, ispitivali, struju su mi prikačivali na prste i uši, tražili da im kažem kako sam se prebacio iz Mostara u Zagreb i iz Zagreba u Split i koga sve poznajem. Bio sam modar od glave do pete. Tabane su mi ubijali palicama da nisam mogao stati na njih. Došao njihov zapovjednik i rekao: 'Šta čekate s njim, zar ga još niste kroz prozor izbacili?' Oni odgovaraju: 'Neka, ima vremena, izbacićemo ga.' Onda su me uzeli jedni za nogu, drugi za ruku i mahali mnome prema prozoru, govoreći: 'Hoćemo, nećemo, hoćemo, nećemo ga izbaciti', a onda su me tresnuli o zid. Imali su crne uniforme, nastavili su me i dalje mučiti. Uglavnom sam bio sve vrijeme pri svijesti. Zamolio sam da mi daju čašu vode i onda su mi oni donijeli čašu jako slane vode te sam poslije imao problema. Odatle su me odnijeli jer nisam mogao na noge i pritvorili u logor. Tu sam bio četiri dana i tek četvrti su mi dali da jedem. U tom logoru, u prostoriji gdje su me ubacili, bilo je prethodno zarobljenih koje su sigurno ubili jer je bilo ostavljenih zavežljaja i ja sam preturao po njima i što sam u njima našao mrvica, jeo sam. Peti dan su me uzeli u kombi i sa još jednim čovjekom, kog su usput negdje uzeli, odvezli su nas dvadesetak kilometara od Duvna, gdje je bilo nekoliko kuća i šupa od betona, u koju su nas smjestili. Tu smo ležali na betonu i svaki čas su dolazile ustaše, izbjeglice iz Vukovara, i tukli nas do besvijesti, palicama, kundacima, cokulama, davili nas rukama. Sve su mi tu zube izbili, nemam više svojih zuba. Jednog dana je došao jedan 'vukovarac' i rekao: "Čujete onu pticu kako cvrkuće? Hajde ti", rekao je meni, "da pogledaš sa mnom." Ja sam pošao i gledao preda se, a okolo nije bilo nikakvog cvrkuta, već su bili valjda gavranovi i vrane. 'Vidiš li šta?', pitao je ustaša. Ja podignem pogled i imam šta vidjeti: čovjek svezan za drvo sav oglodan od ptica. Oni su imali običaj da tako ubijaju, naročito vojsku: svežu žive za drvo, zasjeku i tako ostave. 'Vidiš, ono ti je brat', nastavljao je crnokošuljaš, 'i ti ćeš tako, samo za tebe ima još vremena. Hajde dalje da još vidiš braće svoje.' Bilo je još takvih mučenika. Bilo je strašno gledati. Tu smo bili tri dana i došli su po nas i vratili nas u školu, logor, gdje smo zatekli puno srpskih žena i djece. Kasnije su njih poveli iz logora, a muževi i očevi su zajaukali jer nisu znali kuda ih vode. Zaboravio sam reći da, kad su me

prethodno doveli iz MUP-a i zatvorili bez hrane i vode, od ubijanja nisam mogao da spavam. Ušao je jedan ustaša i, da mi četničku majku, kaže: 'Psino jedna, što ne spavaš. Ako ti je hladno, uzmi šinjel i pokrij se', dodao je zlobno se kikoćući. Podigao sam jedan šinjel, jer je očigledno tu prethodno bila zatvorena vojska, a iz njega je počela da curi krv, sav je bio umočen u krv. Po tom sam zaključio da su one koji su tu bili najvjerovatnije ubili.

U tom logoru-školi ostao sam do 17. avgusta, kad je trebalo da dođe MCK, a oni za sedam Srba nisu imali nikakvog opravdanja što nas drže jer smo bili civili. Bili su sa mnom ljudi iz Doboja, Bijeljine, Sanskog Mosta. Cijelo to vrijeme, tako izubijani i mučeni, morali smo raditi na poljoprivredi. Jedne večeri, kad smo se vratili sa posla, dođoše dvojica u ustaškim uniformama i kažu: 'Ko je Srbin (a svi smo bili Srbi), neka se spremi, idete kući.' Mi smo počeli da jaučemo, jer smo sumnjali da nas puštaju kući, već da će nas pobiti. Ipak smo nas sedmorica, po njihovom naređenju, morali da krenemo. Napolju nas je čekao crni kombi bez vrata. Usput su iz MUP-a uzeli još dvojicu i povezli nas do jednog punkta. Tu su nam rekli: 'Odatle imate prevoz za sve pravce.' Izbacili su nas, a onda pokupili drugi i vozili nas još oko dvadesetak kilometara. Odjednom su kola skrenula lijevo. 'Izlazite', naredili su, 'postrojte se dvojica po dvojica.' I kad smo to učinili, naredili su: 'Sad se zagrlite!' Mi smo poslušali, a onda su rekli da legnemo. Tu smo ležali oko pet minuta. Onda su opet naredili: 'Dižite se, pokupite svoje stvari i bježite prema Prozoru.' Ovo se događa negdje kod Posušja. 'Trčite, i nemoj niko da se vrati.' Mi smo znali da će za nama pucati. Bila je noć i kad smo počeli da bježimo, oni su otvorili vatru i rafal po nama. Ne znam da li je neko poginuo. Kada su počeli pucati, mi smo polijegali i kad su se 'ispucali', otišli su. Mi smo se rasprskali bježeći prema šumi. Kasnije smo se nas trojica našli, Savanović Luka, Talijan Zoran i ja. 'Sad treba bježati', rekli smo, ali nismo znali gdje smo i u kom pravcu treba ići. Sve se ovo događa oko deset sati noću, a mi smo bježali čitavu noć i sutradan do pet sati po podne, ne znajući gdje smo, a možda smo se vrtili ukrug. Ja sam bio jako prebijen, slomljenih rebara i teško sam se kretao, i sad me sve boli. Onda sam rekao svojim drugovima da se moramo odmoriti. Moji drugari rekoše da ih čekam, a da će oni iće da nađu vodu i nešto od hrane. Otišli su i nisu se vraćali, mora da smo se izgubili u šumi. Ja sam toliko bio ožednio da sam lizao kamenje da bih osvježio usta. Kad sam vidio da ih nema, a bila je već uveliko pala noć, razmišljao sam šta da uradim. Vjerovao sam da su zalutali i da se nećemo naći, jer smo sve vrijeme bježali prema šumi, po bespuću, na nepoznatom terenu. Pokrenuo sam se i pošao, a onda sam dole ugledao put i vidio farove kamiona. Odlučio sam da siđem i sad znam da sam pogriješio, ali i da sam ostao u šumi, sigurno bih od žeđi i gladi umro. Kamion je stao kraj puta. Prišao sam čovjeku i rekao: 'Ja bih se prijavio, pa nek me odmah ubiju, jer mi iovako nema spasa.' Ukratko sam mu ispričao i on mi reče da idem prema svjetlu iza brda. Tu sam naišao na patrolu, pozdravio ih, objasnio i zamolio da mi daju malo vode. Rekao sam da nema ništa gore od žeđi. Oni rekoše: 'Ima, vidjećeš

šta je gore.' Nisu mi dali vode. A prethodno, čim su me ugledali, rekoše: 'O čedo, gdje si? Odavno se nismo vidjeli', i počeše me odmah tući. I opet su tražili da im kažem koliko nas u šumi ima i koliko je naoružanih. Tražili su da im pokažem gdje su ostala dvojica. Njih je bilo petnaest i poveli su me prema šumi da im pokažem gdje su ostala ona dvojica, a usput su me sve vrijeme tukli kako je ko stigao. Govorili su jedan drugome: 'Povedite ga bliže šumi, pa ćemo ga tamo kraj bukve ubiti.' Ja sam ih molio i rekao da imam ženu i djecu i da bi ih želio još jednom vidjeti. Oni se kao predomisliše i rekoše da će me odvesti u zatvor u Ljubuški. Onda su me svezali i polegli i onako kako je ko prilazio, udarao me automatom. Ponovo su me vratili na punkt i ponovo tukli i mučili. Opet sam tražio vode. 'Ima kod nas Hrvata', rekli su, 'svega ima.' Tražio sam vode iz kofe u kojoj se hladilo pivo. Zatim je jedan prišao i nagurao mi svu flašu u grlo. U flaši je bila rakija, i ja sam boreći se da se ne onesvijestim povratio, jer sam želio ostati svjestan kad me ubijaju. Onda su me odvezli na jedan punkt, gdje su, po pričanju sviju, bili Tuđmanovi najveći zločinci, a naročito na području Posušja. Tu su me tako ubijali da sam tri puta padao u nesvijest. Rebra su mi ostala polomili, pete sjekli, noge i ruke lomili. Na čelo krst urezali, cigarete su mi upaljene u uši stavljali i gasili, zato ne čujem dobro. Rezali su me svuda po tijelu, oko vrata, gdje i danas imam ožiljke. Odatle su me onda poveli negdje ujutro i svukli me gola, pa gdje nije bilo modro, oni su me cipelom i boksom udarali. Dali su mi potom kruva (kruha). Nisam mogao jesti. Vode mi opet nisu dali. Tu sam visio na alkama glavom okrenut prema dole od negdje uveče do sedam izjutra. Onda su me oslobodili i dali mi da jedem, i vodu su mi dali, ali jesti nisam mogao, a vode su mi dali samo jednu čašu. Oko pola osam su rekli da su uhvatili i onu dvojicu i da će nas zajedno nabiti na ražanj i peći. Nažalost, bila je istina, i njih su opet uhvatili i izubijali kao i mene. Vidio sam ih kada su nas taj dan strpali u auto i odvezli do nekog raskršća, odakle stižu automobili sa svih strana i iz svih pravaca. Tu su namrtvo ubijali ljude, Izveli su i nas i poređali uza zid jedne barake. Bilo nas je toliko mučenika da su nas poređali uz sve četiri strane. Morali smo biti okrenuti leđima prema njima, sa podignutim rukama. Onda je prilazio neki stokilaš i udarao nas po bubrezima i kičmi. Tako su nas dušmanski ubijali da sam ja tu izgubio svijest. Uveli su me u kola i vraćali svijesti. Neko je spolja pitao: 'Je li živ? Ako jeste, daj ga ovamo opet.' Onda su nas odatle odveli u SUP u Posušje. Mene su uveli u jednu sobu, gdje sam zatekao dva čovjeka kako leže na podu napola živi. Pojavio se jedan ustaša, opet od sto kilograma. Stajao je i gledao me, a onda se zatrčao i tako me silno nogom udario da sam opet izgubio svijest. Kad sam došao sebi, uzeli su me pod mišku, podigli i tu smo prvi put dobili prave vode i hrane. Rekli su da smo civili i da nismo bili u uniformi. Bog sam zna šta rade sa vojnicima kada su tako 'blagi' bili sa nama civilima. Poveli su nas u zatvor. Kako je ko ulazio u zatvorski krug, morao je leći i puziti po tucaniku kamenu i onaj koji nas je primio naredio je da moramo ruke ispružiti i on je hodao po našim rukama. Tu nas je primio jedan dežurni i dao nam

paštete. U želucu mi je bila vatra i nisam mogao jesti. Vode su nam opet davali, samo slane. Utjerali su nas u ćelije i kad smo polegali, da nam četničku majku, potjerali nas na kupanje, prvi put. Jedan nas je odveo pod ledeni tuš, mi smo zinuli da bismo malo popili vode, oni dreknuše: 'Ne smijete piti, samo se prati.' I opet batine, gdje nije bilo plavo, tukli su do krvi. Potom su nas odveli u ćelije. Tjerali su nas da 'onu stvar' jedni drugima uzimamo u usta i još štošta su nas tjerali, a meni je stvarno zazorno kazivati. Više nismo smjeli tražiti vode. U ćeliji su bile flaše u koje smo mokrili. Kad nam je toliko muka od žeđi došla, i ja i drugi pokušali smo da pijemo mokraću, ali nismo mogli i od toga nam je bilo još gore. Kad je svanulo, otvorili su ćelije, uz psovke: 'Izlazite na doručak, majku vam četničku! Ovdje će vam kosti ostati. Evo vam po dvije kutlače čaja, tek da preživite.' Kako mi je samo došao taj čaj. Kao da nikad nisam ništa ljepše u životu popio. Onda je došao jedan policajac i činio nam se dobronamjeran. Pitao nas je ko nas je tako izubijao. Od njega smo tražili bolničko lječenje. On je obećao da će nas odvesti na slikanje pluća. A odveli su nas i istukli i onda tobože pregledali, ali nam ništa nisu rekli, niti su nam ljekove dali. Vratili su nas na beton. Tu smo ležali bez zraka, a ono neopisiva sparina, gušili smo se, jaukali, molili da nam bar malo otvore. Nakon mjesec dana provedenih u tom zatvoru, jednom, 19. septembra, kad smo pošli na doručak, rekli su da se spremimo, potrpali su nas u autobus i poveli na razmjenu. Bilo nas je oko dvije stotine. Nas trojicu su sproveli u Mostar, a ostale odveli u Kotor, pošto razmjena nije uspjela.

Tu su nas manje maltretirali, ali hrane skoro nije bilo nikako. Morali smo da radimo na prvim borbenim linijama, da kopamo rovove. Po nama je stalno bila pucnjava. Mi se sklanjamo, a oni viču, da nam četničku majku, 'vaši vas četnici tuku.' Tu je bilo na prisilnom radu i žena i djevojaka. Tridesetog oktobra je razmjena ipak uspjela i tako smo preživjeli sve torture ustaša i izišli na slobodu.“

Sredić Novak

LOGOR GIMNAZIJA – RADNI LOGOR

Poslije punjenja i pražnjenja logora u zgradi Gimnazije, brojnost logoraša se stabilizovala. Masovna dovođenja i odvođenja Srba su prestala. Zatvorenici su postali prinudni radnici i predmet povremenih iživljavanja pojedinaca, koji nikako nisu mogli da ugase „žeđ“ za mučenjem Srba.

Svi Srbi iz Tomislavgrada i okoline isterani su iz svojih kuća i deportovani u više hrvatskih logora. Jedan od njih bio je i naselje-logor Rašćani, u kome je bilo zatvoreno oko 250 srpskih civila, novorođenčadi i staraca, gluhonijemih, bolesnih i nepokretnih. Nikome od njih nije bilo dozvoljeno da izađe iz logora niti da pređe na srpsku teritoriju. U razmjenu za njih Hrvati su tražili svoje vojnike i ratne zločince koje su srpski vojnici zarobili na kupreškom ratištu. Srbi nisu mogli da mijenjaju

hrvatske bojovnike za srpske civile, pogotovo zato što je i mnogo Srba bilo zarobljeno u borbama i za njihovu se sudbinu nije znalo. Odlaskom žena i djece u logor upadaju ustaše i vrše teror nad mlađim ljudima, koji se izvode iz učionice i u drugoj prostoriji tuku.

Pored mučenja i zlostavljanja, zarobljene Srbe počeli su da tjeraju na prisilni rad. Najveći dio posla obavljan je na „Planinskom dobru".

Prvi radovi bili su okopavanje krumpira. Za rad nisu dobili motike, već su golim rukama čupali travu i korov. „Planinsko dobro" posjeduje velike površine livada, pa su u julu, mjesecu kosidbe i sakupljanja sijena, svakodnevno morali da rade na mašinama za kupljenje i pakovanje sijena. Tovarili su snopove sijena, a potom ih istovarivali u sjenike kod farme krava. Sijeno su slagali do visine sjenika od pet do sedam metara.

Pod prijetnjom ustaškog automata, zatvorenici su po cijeli dan morali biti sagnuti do zemlje, na temperaturi i do 35 stepeni, i čupati travu.

Na parcele su često upadali hrvatski vojnici koje je predvodio zloglasni Dugonjče i uvijek bi nekoliko ljudi izdvojio i tukao bez ikakvog razloga. Pored sakupljanja sijena i čupanja trave, Srbi su morali da idu da rade i privatno kod nekih Hrvata i njihovih policajaca. Na prinudni rad odvođeni su uhapšeni Srbi iz logora, a princip je bio da Hrvat kome treba pomoć to kaže stražarima, a onda mu oni iznajme srpske logoraše, kao da su oni roba, i to na dnevnicu.

Kod tih „poslodavaca" su takođe okopavali krumpir, kosili travu, nosili sijeno, išli u šumu da sjeku drva i izvlačili ih iz šume, zamjenjivali su konjsku zapregu.

U avgustu su logoraši radili na žetvi i obavljali građevinske radove. Sagradili su kuću na punktu prema Jablanici na Blidinjskom jezeru za potrebe policije i HVO-a. Sve blokove, građu, crijep i cement hrvatski vojnici su otjerali iz Rašćana, od Srbina Save Karana Mirkanovog, koji je prije rata počeo graditi kuću u selu.

Savo, koji je takođe bio u logoru, morao je raditi na toj hrvatskoj postaji, dogoniti građevinski materijal iz svoje kuće i ugrađivati ga u „ustašku postaju" na punktu u Vranu. Tu su prolazili Hrvati raznih profila i iz cijele Bosne i Hercegovine. Kada bi saznali da su ljudi koji tu rade na prisilnom radu Srbi, često bi pokušavali da ih fizički zlostavljaju, a neki bi oružje repetirali i uperili u njih. Posebno su agresivni bili Hrvati iz Hercegovine. Čuvari su često u zadnjim momentima uspijevali da ih spasu. Treba istaći da je među Hrvatima bilo i ljudi koji su im davali cigarete i hranu i pokušavali da ih zaštite od terora.

Srbi su bili prinuđeni da rade i na renoviranju šumske kuće u gaju iznad grada, koju su pripadnici HOS-a iz Duvna gradili za sebe. Nekoliko ljudi je radilo na tom objektu u velikom strahu. Sama pomisao da se tu radi o formaciji kao što je HOS, a to je najekstremniji dio hrvatske vojske i vlasti, ako tako može da se kaže, i da su izabrali kuću u šumi za svoje zborno mjesto, dovoljan je razlog za strah i zebnju. Zbog

toga su mnogi logoraši mislili da se više nikada neće vratiti u logor. Polovinom avgusta došlo je do nekih personalnih promena u MUP-u i SIS-u u Duvnu. Došli su novi ljudi, koji su počeli nova ispitivanja i nova mučenja. Svako veče bi iz logora odveli četvoro ili petoro u zgradu MUP-a u Duvnu i tamo ih mučili na već „standardne“ načine. Mučenje strujom bilo je njihov specijalitet, priključivali bi žice induktorskog telefona na razne dijelove tijela uhapšenog Srbina – na ruke, uši, noge i polni organ, a potom bi na induktoru proizvodili struju koja je ulazila u tijelo mučenika. To su strašni šokovi. Čovjeka probije znoj, pada sa stolice i skače i ječi po patosu. Zatim bi ga isključili iz struje i tukli tvrdim predmetima, a najviše nogama, sve dok ne bi iznemogli. Ljudi koji su mučeni po pet dana nisu mogli da idu na radilišta, pa su često morali da ih nose do tamo, gdje bi boravili za vrijeme dok su njihovi sapatnici radili, a često su pred oružanim pretnjama morali da se održavaju na nogama, da stoje iako su bili potpuno pretučeni. Poslije nekoliko dana ta mučenja su prestala, tako da svi logoraši nisu prošli tu torturu. Svako veče svi su bili u iščekivanju šta će se desiti sljedeće noći. Plašili su se, znali su da će biti odvođenja iz logora na mučenje, ali nisu znali ko je sledeći na spisku za noć koja dolazi. Mnogi su poželjeli da dođu na red što prije jer je neizvjesnost bila teža od mučenja. Cijele noći nisu mogli da zaspe, strahujući od poziva za „obradu“. Kad je prošlo nekoliko dana a da niko nije odveden, logoraši su odahnuli i pomislili da je tortura prošla.

Poslije nekoliko dana, 24. avgusta 1992. godine, logor su posjetili predstavnici Međunarodnog crvenog krsta, a dan ranije, 23. avgusta 1992, i predstavnici Evropske zajednice. Predstavnici Evropske zajednice su u pratnji hrvatskih vojnika samo na tren prošli kroz logor-učionice i bez ikakvih razgovora i komentara otišli.

Predstavnici Međunarodnog crvenog krsta su popričali sa svakim logorašem, bez prisustva predstavnika hrvatskih vlasti, obavili evidenciju i svako je dobio legitimaciju MCK (žuti karton).

Ta posjeta MCK ulivala im je nadu da postoje velike šanse da će se živi izvući iz tog ustaškog logora.

Nakon posjete predstavnika Međunarodnog crvenog krsta, stekao se utisak da se nešto poboljšava i odnos hrvatskih vlasti prema zatvorenicima. Za sve vrijeme boravka u logoru, do dolaska MCK, bilo je teško, nije bilo nikakve mogućnosti da se okupaju, a radili su poljoprivredne radove. Odmah poslije posjete predstavnika MCK, tačnije 30. avgusta 1992. godine, svi zarobljenici su prevezeni u selo Rašćane, da se okupaju. Članovi porodice većine zarobljenih Srba bili su zatvoreni u selu-logoru Rašćani. Prevoz na kupanje bila je izuzetna prilika da se sretnu sa svojim porodicama.

Poslije posjete MCK, obavljanja poslova i prisilnog rada na poljima i drugim objektima, ništa se nije mijenjalo. Da bi se taj odnos popravio i vratio na nivo prije dolaska MCK, na parcele gdje su zarobljenici radili dolazio je zločinac Dugonjče i maltretirao i tukao Srbe. Poslije njegove „torture“ više niko nije ni pomislio da odugovlači sa poslom.

Srbi logoraši su krajem avgusta i početkom septembra 1992. godine prisiljavani da rade na polaganju PTT kablova na pravcu sela Mokronoge – Šuica, na samoj liniji fronta. Nekoliko puta dolazilo je do prepucavanja između hrvatske i srpske vojske na kupreškom ratištu, pa su Hrvati smislili da Srbe logoraše vode na prinudni rad noću. Odvodili su svake noći pet do 10 Srba, a oni su puno strahovali – jer cijelu noć sa hrvatskim vojnicima-ustašama nije nimalo ohrabrujuće. Mnogi su vjerovali da se nikada živi neće vratiti, iako su registrovani u Međunarodnom crvenom krstu.

Većina Srba iz logora polovinom septembra 1992. godine počela je da radi na vađenju krumpira, koje su okopavali prije neki mjesec. Prvih dana su u parcele dotjerane mašine za vađenje krumpira, pa je bilo lako samo kupiti u vreće i transportovati ga do skladišta. Krumpir je bio odlično rodio i bilo je dosta napora (pod pretnjom) da se sav istog dana pokupi u vreće, utovari na traktore i prebaci do skladišta.

Krajem septembra počele su da padaju kiše, koje su onemogućile ulazak traktora i mašina na parcele. Tada su za logoraše nastali teški dani. Morali su rukama vaditi krumpir iz blatnjave zemlje, motike uopšte nisu donosili na njive. Taj rad bio je, čini se, najteži u toku cijelog logorovanja. Zemlja je bila nakvašena, blato se ljepilo za obuću, koja se brzo raspadala, ruke su propale u blatu, nokti su služili umjesto motike. Ako ih odrežeš, bole prsti, a ako su dugački, ispod njih se nabija zemlja koja smeta jer udara u živac, pa boli da se teško može izdržati.

Hrana se nije popravljala, ali su Hrvati s vremena na vreme puštali poneku ženu iz logora u Rašćanima da donese nešto za jelo. Grupi Srba koja je radila na objektu u Blidinju, na milicijskoj postaji, stražari su dozvoljavali da ode do Rašćana i odatle donese nešto hrane.

Dana 8. oktobra 1992. godine logor za Srbe ponovo su posjetili predstavnici Međunarodnog crvenog krsta. Hrvati su uveli praksu da logoraše ne odvode na prinudni rad onog dana kada logor posjećuju delegacije MCK ili Evropske zajednice. Toga dana predstavnici Međunarodnog crvenog krsta obavestili su zatvorenike da je u Ženevi postignut dogovor između srpske, hrvatske i muslimanske strane da se do kraja oktobra 1992. godine raspuste svi logori u Bosni i Hercegovini, a da se zatvorenici, svaki prema svojoj volji, deportuju ili oslobode. Najavili su da će za nekoliko dana ponovo da dođu radi konkretnog izjašnjavanja svakog pojedinačno. Takvo obavještenje još više je ulilo nadu ljudima, a pogotovo kada su saznali da sa onima koji odluče da napuste teritorije pod hrvatskom i muslimanskom kontrolom u Zapadnoj Hercegovini idu i članovi njihovih porodica.

Niko nije ni posumnjao u svoju odluku ili odluku porodice. Svi su bili za napuštanje Tomislavgrada. Takvu odluku nisu donela samo petorica Srba, čije su supruge bile druge nacije, dve su bile Muslimanke, a tri Hrvatice.

Predstavnici Međunarodnog crvenog krsta su otišli, a zatvorenici nastavili da rade pod prisilom. Odnosi između Hrvata i Muslimana poremetili su se u Prozoru polovinom oktobra 1992. godine i došlo je do oružanog sukoba. U Tomislavgradu je

policija počela da pretresa sva vozila koja su se kretala ka centralnoj Bosni. Mnogi uhapšeni i zatvoreni Srbi istovarivali su kamione natovarene hranom, oružjem i municijom. Jedna grupa je stalno radila na istovaru i pretresanju vozila. Vršili su istovare kamiona na punktu radi utvrđivanja sadržaja tovara, a neki su odmah utovarivali. Istovarivali su mnogo robe i naoružanja, koje su skladištili po radnim organizacijama i privatnim hrvatskim kućama. Vojna policija, pod čijom je kontrolom sve to rađeno, zlostavljala je vozače Muslimane, a mnoge je tukla. Tada se primijetilo koliko ih Hrvati mrze – nekad se činilo i više nego Srbe. Neki vojni policajci su se pred Muslimanima predstavljali kao „specijalci“ i otimali im cigare, koje su poslije davali grupi zatvorenih Srba koji su radili na pretovaru.

Nekoliko puta su logor posjećivali i novinari raznih redakcija, među kojima ih je bilo i iz inostranstva. Jedna novinarska ekipa predstavila se kao ekipa ustaške televizije.

Logor su posjećivali i predstavnici Evropske zajednice. Prije ulaska predstavnika EZ, u logor je uvijek upadao ustaški vojnik sa ustaškim oznakama i prijetio da niko ne smije pričati ništa loše o vlasti i postupcima prema Srbima.

POSJETA TADEUŠA MAZOVJECKOG LOGORIMA U DUVNU

Zarobljene Srbe posjetio je i Tadeuš Mazovjecki, predstavnik Komisije Ujedinjenih nacija za ljudska prava. On je zatvorenike obišao na polju gdje su bili na prinudnom radu, na vađenju krumpira. Mogao je vidjeti kako su i šta i čime radili. Srbi su sumnjali u njegovu pravičnost i iskrenost, pa su se plašili da mu govore o načinu hapšenja i uslovima života u logoru. Hrvati Srbe nisu predstavljali kao zatvorenike nego kao dobrovoljne sezonske radnike koji rade na sakupljanju ljetine.

Mazovjecki je podnio izvještaj u OUN o svojim posjetama logorima u BiH, iz izvještaja izdvajamo dio koji se odnosi na broj logora u Duvnu (Tomislavgradu) i broj Srba u njima.

Commission on Human Rights
Forty-ninth session, Agenda item 27

SITUATION OF HUMAN RIGHTS IN THE TERRITORY
OF THE FORMER YUGOSLAVIA
Report on the situation of human rights in the territory of the
former Yugoslavia submitted by Mr. Tadeusz Mazowiecki,
Special Rapporteur of the Commission on Human Rights,
pursuant to Commission resolution 1992/S-1/1
of 14 August 1992

CONTENTS

Paragraphs

1. INTRODUCTION 1–15
A. Activities of the Special Rapporteur 1–8
B. Collection of information 9 - 15
2. BOSNIA AND HERZEGOVINA 16–117
A. General observations regarding ethnic cleansing 16–31
B. Summary executions 32–43
C. Arbitrary detention and the treatment of prisoners 44–81
D. Investigation of widespread occurrence of rape 82–89
E. The particular suffering of children 90–94
F. Forced transfer of population 95–101
G. Attacks on non-military targets 102–109
H. Humanitarian crisis 110–117

Committee for Compiling Data on Crimes against
Humanity and International Law
No. 162/95
March 12, 1996
List of Concentration Camps for SERBS
1. Concentration Camps for Serbs in the so-called Bosnia and Herzegovina
DUVNO (Tomislavgrad), Department of Interior prison in a basement
DUVNO (Tomislavgrad), central-heating station
DUVNO (Tomislavgrad), secondary school center
DUVNO (Tomislavgrad), the Grammar School
DUVNO (Tomislavgrad), Boriša Kovačević primary school
DUVNO (Tomislavgrad), nuns' home
DUVNO (Tomislavgrad), military prison
DUVNO (Tomislavgrad), Eminovo Selo
DUVNO (Tomislavgrad), village of Babine
DUVNO (Tomislavgrad), private prison in Šuica
DUVNO (Tomislavgrad), Balečić near Šuica
DUVNO (Tomislavgrad), village of Rašćani
DUVNO (Tomislavgrad), Gornji Brišnik
DUVNO (Tomislavgrad), village of Stipanjići, basement of a deserted house

A total of 367 people are „assigned to residence" in de facto detention in the villages of Livno and Rascani. Rascani lies in the south-west Bosnia and Herzegovina and has 250 Serb inhabitants, mostly women and children, and is reportedly guarded by Croat police. There is reported to be no communication with the outside world whatsoever and no freedom of movement. All of the inhabitants reportedly wish to go to a Serb-controlled area. They do not feel safe and allege provocations, shooting and intimidation by Croat forces.

PREVOD

Komisija za ljudska prava
Četrdeset i deveta sednica
27. tačka dnevnog reda
Stanje ljudskih prava na teritoriji
BIVŠE JUGOSLAVIJE

Izveštaj o stanju ljudskih prava na teritoriji bivše Jugoslavije podneo gospodin Tadeuš Mazovjecki, specijalni izvestilac Komisije za ljudska prava, u skladu sa rezolucijom Komisije 1992/S-1/1 od 14. avgusta 1992.

SADRŽAJ

Paragrafi

1. UVOD 1–15
A. Aktivnosti specijalnog izvestioca 1–8
B. Prikupljanje informacija 9–15
2. BOSNA I HERCEGOVINA 16–117
A. Opšta zapažanja u vezi sa etničkim čišćenjem 16–31
B. Pogubljenja 32–43
V. Neosnovani pritvor i tretman zatvorenika 44–81
G. Ispitivanje učestalosti silovanja 82–89
D. Pojedinosti o stradanju djece 90–94
Đ. Prinudno preseljenje stanovništva 95–101
E. Napadi na nevojne ciljeve 102–109
Ž. Humanitarna kriza 110–117

Komitet za prikupljanje podataka o izvršenim zločinima protiv čovječnosti i međunarodnog prava

Br. 162/95 12. mart 1996.

Spisak konc-logora za SRBE

1. Koncentracioni logori za Srbe u tzv. Bosni i Hercegovini
Duvno (Tomislavgrad), podrum odeljenja unutrašnjih poslova
Duvno (Tomislavgrad), toplane
Duvno (Tomislavgrad), Srednjoškolski centar
Duvno (Tomislavgrad), Gimnazija
Duvno (Tomislavgrad), Osnovna škola „Boriša Kovačević“
Duvno (Tomislavgrad), napuštene kuće
Duvno (Tomislavgrad), vojni zatvor
Duvno (Tomislavgrad), Eminovo Selo
Duvno (Tomislavgrad), selo Babine
Duvno (Tomislavgrad), privatni zatvor u Šuici
Duvno (Tomislavgrad), Galečić kod Šuice
Duvno (Tomislavgrad), selo Rašćani
Duvno (Tomislavgrad), Gornji Brišnik
Duvno (Tomislavgrad), selo Stipanjići, podrum napuštene kuće

U pritvoru u selima Livna i Rašćanima nalazi se ukupno 367 ljudi. Rašćani leže u jugozapadnom delu Bosne i Hercegovine i imaju 250 stanovnika Srba, uglavnom žena i dece, a navodno ih čuva hrvatska policija. Prijavljeno je da su bez komunikacije sa spoljnim svetom i da nemaju slobodu kretanja. Svi stanovnici navodno žele da idu u oblasti koje kontroliše srpska vojska. Ne osećaju se bezbedno i tvrde da ih hrvatske snage snimaju, kao i da od njih trpe stalne provokacije i zastrašivanja.

Za neke logore koji su navedeni u izvještaju Mazovjeckog Srbi iz Duvna nisu imali saznanja da postoje niti ko je u njima zatvoren. Poslije posjete Mazovjeckog duvanjskim logorima u kojima su bili zatočeni Srbi, njihova situacija i položaj nisu se bitno promijenili.

TEŠKE ODLUKE ZA SRBE U LOGORU GIMNAZIJA

Polovinom septembra 1992. godine u logor je iz zatvora u SUP-u doveden Srbin Dragan Gajić (1967), rodom iz Trstenika u Srbiji. Živio je i radio u Istri, u Poreču, i imao je djevojku Hrvaticu. Hrvati su mu ukrali ličnu kartu, pa su mu zatim zbog nepostojanja isprava naredili da napusti Hrvatsku. I pored mnogo pokušaja da izađe iz Hrvatske, nije uspio da bez dokumenata pređe granicu. Doveli su ga u Split i tu ga autobusom uputili u Bosnu, da preko nje pređe granicu Hrvatske. U Tomislavgradu su ga uhapsili i mučili u SUP-u. Prilikom mučenja posebno se isticao Hadžić Akif Kifo, Musliman. Tako je u logoru u Gimnaziji bilo ukupno 49 uhapšenih Srba. Kifo je bio jedan od najekstremnijih stražara. Jedne noći je došao i iz ćelije-mučionice izveo Piljević Radovana, penzionisanog policajca starog preko 60 godina, tukao ga do iznemoglosti. Počeo je da izvodi još neke Srbe, ali su to sprečili drugi čuvari. Iako su svi zatvorenici bili evidentirani u Međunarodnom crvenom krstu, torture i zlostavljanja nad Srbima nisu prestali.

Slučaj s Piljevićem, od 17. oktobra 1992. godine, logoraši su prijavili Međunarodnom crvenom krstu prilikom njegove posjete logoru. Toga dana zatvoreni Srbi izjašnjavali su se o razmjeni i i napuštanju teritorije Tomislavgrada i prelasku na teritoriju Crne Gore ili želji da budu oslobođeni i ostanu kod svojih kuća u Tomislavgradu i selima u kojima su živjeli. Od 49 zatvorenih Srba u logoru Gimnazija, 44 se izjasnilo za odlazak sa teritorije na kojoj su se rodili i tu živjeli kao i njihovi preci stoljećima. Nije bilo nikakvih garancija za bezbjednost ukoliko ostanu, jer mnoge naoružane grupe hrvatskih vojnih i paravojnih jedinica nisu bile pod kontrolom vlasti ni vojne komande, što su izjavljivali policajci koji su obezbjeđivali logore, pa čak i neke vojne i civilne starešine u Tomislavgradu. Zato je velika većina Srba odlučila da napusti za njih nesigurnu teritoriju, kao i ljude koji su nad tako malo srpskog naroda izvršili torturu i zločine bez ikakvog razloga. Petorica Srba, koji nisu

bili pošteđeni torture iako su bili u braku sa Hrvaticama, ostala su da žive u Tomislavgradu.

Prema planu, o kom su ih obavijestili predstavnici Međunarodnog crvenog krsta, deportacija je trebalo da se obavi 26. oktobra 1992. godine. Takođe su obaviješteni da će se istog dana obaviti i deportacija Srba iz naselja-logora Rašćana, gdje su se svi Srbi izjasnili za odlazak, izuzev Srbina Momira Vujinovića, koji ima preko 70 godina i ćerku koja živi u Tomislavgradu i udata je za Hrvata. Stanje u logoru je i dalje bilo nepromijenjeno, prinudni rad je nastavljen, a tjerali su da se radi i po kiši i na visokim temperaturama. Vađenje krumpira u tom periodu bio je glavni posao zatvorenika.

Hrvatske vlasti i uprava poljoprivrednog dobra, očekujući da se logor raspusti, nastoje da što više iskoriste logoraše za prikupljanje ljetine i vađenje krumpira.

Svaki dan pod velikim pritiskom policije ne mogu ljudi ni da se isprave. Za vrijeme obroka dozvoljena je pauza samo 30 minuta. Za obrok dobijaju isključivo konzerve. Radeći teške poslove, uz lošu ishranu, svi su izgubili 15 do 20 kilograma. Da nije bilo hrane koja je stizala iz naselja-logora u Rašćanima, stanje bi bilo još lošije, a možda bi se narušilo i zdravlje koje je još izdržavalo.

I pored čvrstih obećanja da će se deportacija izvršiti 26. oktobra 1992. godine i da su pregovori oko obavljanja tog posla u punom jeku, kod mnogih Srba javlja se sumnja u oslobođenje. Te sumnje često podstrekavaju neki stražari koji izričito govore da od toga nema ništa i da neće biti pušteni dok se ne oslobode njihovi borci iz srpskog logora na Manjači kod Banjaluke. Često izmišljaju razne priče, kako Srbi neće razmjenu. U posjetu dolaze i predstavnici Evropske zajednice, koji već imaju i stalne predstavnike u Tomislavgradu, gdje se nalazi i velika baza snaga UNPROFOR-a, i iskazuju sumnju u uspjeh akcije raspuštanja logora. Dana 22. oktobra 1992. godine logor posjećuje predstavnica Međunarodnog crvenog krsta, gospođa Izabel, koja je već bila nekoliko puta i svi su je upoznali i u njoj vidjeli neku nadu. Ona ih je obavijestila i da je razmjena odložena za 3. novembar 1992. godine zbog pripreme za taj posao. To je sve zatvorene Srbe razočaralo, ali pomjeranje roka za osam dana bili su spremni da izdrže. Agonija i neizvjesnost ljudi su nastavljene. Prinudni rad se takođe nastavio i na poljima gdje se vadi krumpir i na istovaru robe i naoružanja. Dani su sporo prolazili, ali su ipak prolazili. Dana 28. oktobra 1992. godine primijetili su da hrvatski stražari među sobom razgovaraju da će se razmjena obaviti već sutra, 29. oktobra 1992. godine. Od nekih stražara dobijali su i detaljnije informacije koje su to potvrđivale, a nekim Srbima logorašima bilo je dozvoljeno da slušaju vijesti na radiju, koji su imali stražari u zgradi Osnovne škole u Mandinu Selu. Logor su posjetili i predstavnici Helsinki voča, koji su ih takođe obavijestili o sutrašnjoj razmjeni.

ZATVARANjE LOGORA GIMNAZIJA

Došao je i 29. oktobar 1992. godine. Kroz logor u Gimnaziji prodefilovalo je dosta Srba iz grada i sela opštine Duvno, žene, djeca, starci, bilo je tu i Srba iz drugih gradova Bosne, Srbije i Crne Gore. Na kraju mjeseca oktobra 1992. u tom logoru bilo ih je 46 sa teritorije opštine Duvna i trojica rodom van Duvna. U zgradi SUP-a bio sam još zatvoren ja, tako je nas 50 zatvorenika tog dana očekivalo da bude razmijenjeno.

U učionicu-ćeliju zatvora niko se nije pojavljivao tog dana da zarobljenike vodi na prinudni rad ili na slobodu. Napolju je bilo vedro i toplo, svima se činilo da je dan naprosto stvoren za putovanje. Da bi prekratili vrijeme puno neizvjesnosti razgovarali su o željenoj slobodi i kako će proslaviti izlazak iz logora. Stražari su davali vrlo kratka objašnjenja šta se dešava, samo bi rekli – vode se pregovori! Kazali su da je stiglo šest autobusa iz Posušja za deportaciju Srba iz Duvna.

Dan odmiče, stiže podne, kad u učionicu-ćeliju uđe policajac i prozva sedmoricu, te naredi da izađu i krenu za njim. Kroz prozor se vidjelo da ulaze u „maricu“ i da ih odvoze u nepoznatom pravcu. Taj događaj je uzbudio sve u logoru. Shvatili su da se nešto događa, ali nisu znali šta. Pomišljali su na sve mogućnosti, od te da su ih negdje odvojili, da ih neće pustiti, da su odvedeni u logor u Rašćane da budu sa ženama, djecom i starcima...

Iščekivanje je trajalo sve do noći i kad su izgubili svaku nadu da će toga dana otići na slobodu, počeli su da se psihološki pripremaju za nastavak logoraškog života. Napokon, u učionicu je ušla predstavnica Međunarodnog crvenog krsta Izabel i obavijestila ih da imaju šanse da odu u razmjenu, a da njihove porodice neće moći da izađu iz Duvna (Tomislavgrada) još nekoliko dana. Savjetovala je da se zbog porodica ne odustaje od razmjene, govorila je da se uslovi neprestano mijenjaju. Upoznali su je sa odvođenjem sedmorice iz logora. Ona je o tome obavijestila svoga šefa, koji je vodio razgovore sa hrvatskim vlastima. Oko osam sati uveče u logor su stigle vijest i naredba preko radio-stanice, koja je bila kod dežurnog policajca, da se svih 49 zatvorenika mora predati predstavnicima Međunarodnog crvenog krsta, jedino da ja ostanem u zatvoru u SUP-u. Za sve logoraše to je bila radosna vijest, i pored toga što se na razmjenu kretalo bez članova porodica. Tada su u logor vraćena sedmorica Srba koji su u toku dana bili odvedeni u nepoznatom pravcu.

Došao je jedan autobus, u koji su se logoraši ukrcali u rekordnom vremenu – 44 Srbina koji su u logoru proveli između četiri i šest mjeseci na prinudnom radu konačno su krenuli u slobodu. U logoru su ostala petorica Srba koji su se opredijelili za nastavak života u Tomislavgradu, to su bili Srbi koji su živjeli u mješovitim brakovima. Dvojica braće Rikića nisu bili iz Tomislavgrada, bili su oženjeni Muslimankama iz Duvna. Rat ih je zatekao u Duvnu, gdje su privatno radili kao građevinski radnici. Od samog početka rata bili su u hrvatskim logorima. Iz hrvatskog logora u Duvnu odvedeni su u logor u Ljubuškom, pa su ponovo vraćeni u logor u

Gimnaziju i sa ostalim zatvorenim Srbima išli na prinudni rad na „Planinsko dobro“. Jedan od braće Rikića odlučio se za razmjenu, ostavljajući u Tomislavgradu ženu sa kojom nije imao djece. Drugi brat, koji je imao djece, ostao je zajedno sa još četvoricom Srba da živi u Tomislavgradu. Njih petorica su u logoru prenoćili još tu noć, a sljedećeg dana pušteni su kućama.

Autobus sa 44 oslobođena Srbina iz logora u Tomislavgradu krenuo je put Jadranskog mora, pod budnom pratnjom hrvatskih policijskih kola, ispred i iza autobusa; policija se smjenjivala kako su se mijenjale opštine kroz koje su prolazili – uvijek je bila lokalna. Preko Aržana, Ciste, Brela, Makarske autobus je oko ponoći stigao u luku Ploče, a tamo ih je čekao brod, u kome je bilo oslobođenih srpskih zatvorenika i logoraša iz Mostara, Ljubuškog i Livna. Predstavnici Međunarodnog crvenog krsta su ih prihvatili, podijelili ćebad i hranu. Na brodu su zatekli Karan Božu zvanog Dečo, koji je bio sa još 16 Srba zatvoren u hrvatskom logoru u Ljubuškom, ali su oni razmijenjeni u avgustu 1992. godine, a jedino je on bio zadržan do tog dana. U međuvremenu je iz Ljubuškog prebačen u zloglasni hrvatski logor Rodoč kod Mostara. Bio je vrlo dirljiv njegov susret sa ostalim oslobođenim srpskim zatvorenicima, a posebno sa njegovom braćom Savom i Nikolom Karanom, koji su bili u grupi koja je stigla iz logora Gimnazija. Sudbina je htjela da se nakon sedam mjeseci mučenja po hrvatskim logorima sretne sa braćom na istom brodu, na putu u slobodu.

Iako su brodom upravljali Hrvati i brod bio hrvatski, na njemu su bili predstavnici Međunarodnog crvenog krsta, oslobođeni Srbi su se polako opuštali i pripremali za slavlje u slobodi. Već se pila rakija, koju su logoraši dobili od Međunarodnog crvenog krsta. Kako je more bilo valovito, a mnogi od logoraša nikada nisu putovali brodom, nekima je bila muka i povraćali su, tako da baš nisu mogli da uživaju u nekom posebnom statusu ni logoraši ni slobodni ljudi.

U ranim jutarnjim satima 31. oktobra 1992. godine, u luku Zelenika uplovio je brod na kom su bili zarobljenici logora Gimnazija u Duvnu (Tomislavgradu). U luci ih je dočekala grupa Srba zadužena za njihov prihvat i smještaj i nekolicina novinara. Sa broda su silazili sada već bivši logoraši. Radost svih zarobljenika, grljenje, ljubljenje. Nije bilo važno što se nikada nisu vidjeli i što ovi na obali nisu iskusili hrvatska mučilišta. Svi su bili Srbi i bili su braća. U veselju zarobljenika pored radosti bilo je i tuge. U Duvnu su ostali njihovi najmiliji, zatočeni u logoru Rašćani. Neizvjesnost i iščekivanje njihove sudbine miješali su se sa radošću zbog slobode i straha za porodice. Od dva osjećaja teško je bilo razlučiti koji je bio jači.

Smješteni su u hotel „Delfin“ u Bijeloj, gdje su se malo odmorili i privikli na slobodu. Razmišljali su kada će je dočekati i članovi njihovih porodica. Niko nije pomišljao na ostavljeno rodno mjesto, na vjekovna ognjišta, na groblja i na pokretnu i nepokretnu imovinu na svojim imanjima. To nije bilo važno – ostala je glava na ramenu i nada da će se i porodice i rodbina živi izvući iz naselja-logora Rašćani. Ostalo će život sam urediti.

Na ovaj način Duvno je etnički očišćeno od svih sposobnih Srba. U hrvatskim logorima ostali su žene, djeca i starci, kojima hrvatske vlasti još uvijek nisu dozvoljavale da napuste svoje rodno mjesto, nego su ih držale u Rašćanima i za njih tražile ratne vojne zarobljenike koji su bili po srpskim zarobljeničkim logorima.

U očekivanju oslobođenja i deportacije članova svojih porodica, bivši logoraši iz Tomislavgrada proveli su osam mjeseci u patnji za svojom djecom, ženom, roditeljima i rodbinom. To iščekivanje za mnoge je bilo jednako teško kao i muke u logoru. Nisu znali šta se dešava u naselju-logoru u Rašćanima, kako njihovi najmiliji dolaze do hrane, lijekova, ogrijeva, da li se ko brine o njihovoj sigurnosti... sve je bilo potpuno neizvjesno i nije slutilo na dobro. Ipak su dočekali da se poslije osam mjeseci sretnu sa članovima svoje porodice, koji su krajem juna 1993. godine deportovani u Sanski Most.

LOGOR RAŠĆANI

Od samog početka rata, 3. aprila 1992. godine, selo Rašćani je bilo pod stalnom prismotrom i kontrolom policije. Hrvatska vojska nije dozvolila da Srbi napuste selo, niti da na bilo koji način postanu izbjeglice. Prvog dana rata, kako je već opisano, hrvatska lokalna policija pokušala je da blokira selo. Srbi muškarci su prvi napustili selo, pa u cilju da Srbe vrate zamalo nije došlo do sukoba, koji je mogao da bude katastrofalan za Srbe, a vjerovatno bi i Hrvati imali gubitke.

Poslije povratka Srba iz planine, selo je stalno nadzirala policija. Selo Rašćani je praktično već tada pretvoreno u logor. U večernjim satima 9. aprila 1992. godine, oko 20.00 sati, na gradini ispod sela Rašćana minirana je pravoslavna crkva. Na taj način Hrvati su dočekali svoj veliki praznik, Dan osnivanja NDH, 10. april.

Prema kazivanju policajaca koji su većinom bili u rezervnom sastavu policije iz susjednih sela, policija je imala zadatak da spreči bilo čiji ulazak u selo, pa tako i vojnika i policajaca koji nisu imali zaduženje za čuvanje sela ili odobrenje više komande za ulazak.

Odmah na početku rata, Srbima u selu Rašćani oduzeti su svi automobili, traktori i sva druga prevozna sredstva. Traktore su parkirali u dvorištu osnovne škole u Mandinu Selu. Vozila su odvezena i viđali smo kako ih vozaju hrvatski vojnici i policajci. Primijećeno je da je traktora u dvorištu škole svakim danom sve manje, a poslije dvadesetak dana nije bilo nijednog.

Nekoliko dana od početka rata, tačnije do 10. aprila, u selu Rašćanima bilo je relativno mirno. Policija i vojska kretale su se iznad sela, padinama planine Ljubuše. Iznad sela pravili su neke vježbe, vjerovatno TO i rezervne policije. Dva, tri dana dosta vojnika se kretalo po brdu iznad sela, razvijeni u strelce pretraživali su teren,

tražeći oružje i drugu ratnu opremu. Bili su ubijeđeni da ona postoji u selu Rašćani i da ju je godinama donosila vojska koja je u Duvanjskom polju obavljala vježbe helikopterima i spuštala se u selo Rašćane. Još u vrijeme tih vježbi bilo je protesta zbog korišćenja Duvanjskog polja kao poligona za obuku pilota.

TABELA BR. 45

SRBI U LOGORU RAŠĆANI					
1. SRBI IZ TOMISLAVGRADA OD 3. 6. 1992.					
1	Bošnjak Nikola	1935	41	Karan Mila	1940
2	Bošnjak Marija,	1930	42	Zečević Ana	1954
3	Važić Mila,	1945	43	Zečević Cvita	1975
4	Vujinović Zdravka	1933	44	Zečević Marko	1981
5	Vujinović Radojka	1948	45	Kos Ljuba	1927
6	Vujinović Dejan	1926	46	Kos Snježana	1960
7	Vujinović Danica	1936	47	Gligorić Ljubica	1956
8	Vujinović Momir	1928	48	Gligorić Jelica,	1978
9	Karan Cvita	1941	49	Gligorić Tamara	1985
10	Stanišić Pavo	1925	50	Gligorić Snježana	1987
11	Stanišić Toda,	1921	51	Gligorić Vesna	1990
12	Boljanović Vojka	1927	52	Pavlović Zora	1952
13	BoljenovićSvjetlana	1968	53	Pavlović Saša	1975
14	Karan Cvita	1982	54	Pavlović Igor	1985
15	Karan Anđelka	1981	55	Karan Stana	1952
16	Karan Nada	1955	56	Karan Milorad	1981
17	Karan Daliborka	1973	57	Karan Vanja	1983
18	Karan Ljiljana	1980	58	Zečević Bosiljka	1952
19	Važić Ruža,	1955	59	Zečević Nataša	1976
20	Karan Milica	1963	60	Zečević Stanislava	1979
21	Karan Milena	1985	61	Zečević Milisava	1985
22	Karan Igor	1987	62	Kukobat Zorica	1947
23	Gligorić Mira	1989	63	Karan Ljuba	1956
24	Gligorić Dajana	1973	64	Karan Rada	1974
25	Gligorić Dražen	1975	65	Karan Ognjen	1976
26	Gligorić Veljko	1984	66	Karan Vlado	1981
27	Karan Cvita	1927	67	Majkić Sava	1944
28	VukovićDušanka	1931			
29	Vuković Boro	1935	**2. SRĐANI**		
30	Vuković Rajko	1930	1	Andrijašević Vaja	1930
31	Vuković Minka	1937	2	Andrijašeić Mišo	1950
32	Vuković Danica	1935	3	Andrijašević Savka	1946
33	Zečević Danko	1898	4	Vulić Stojan	1907
34	Kilibarda Mara	1925	5	Vulić Toda	1910
35	Zečević Jela	1905	6	Vulić Joka	1927
36	Karan Božo-Boško	1937			
37	Karan Mila	1942			
38	Važić Stana	1946			
39	Važić Marko	1978			
40	Karan Čedo	1930			

TABELA BR. 46

SRBI U LOGORU RAŠĆANI					
3. IZ EMINOVOG SELA OD 3. 6. 1992.					
1	Gligorić Uroš	1903	24	Savić Jela	1969
2	Gligorić Dragan	1907	25	Savić Željka	1982
3	Gligorić Milan	1941	26	Savić Dražena	1985
4	Gligorić Rade	1935	27	Savić Dara	1930
5	Gligorić Milica	1937	28	Savić Žana	1989
6	Gligorić Mila	1942	29	Savić Jelkaa	1969
7	Gligorić Ljubo	1928	30	Savić Vanja	1992
8	Gligorić Nataša	1961	31	Savić Joka	1928
9	Gligorić Velibor	1991	32	Savić Pero	1927
10	Gligorić Sonja	1989	33	Savić Stana	1930
11	Gligorić Miško	1919	34	Savić Jovo	1937
12	Gligorić Mara	1923	35	Savić Mara	1935
13	Gligorić Sava	1955	36	Savić Stana	1909
14	GligorićDragan	1978	37	Gligorić Đuka	192_
15	Gligorić Goran	1980	38	Zdilar Stoja	1905
16	Gligorić Slobodan	1983	39	Zdilar Stana	1937
17	Milisav Zora	1946	40	Marić Stana	1955
18	Milisav Nikola	1929	41	Marić Vladimir	1985
19	Milisav Dara	1935	42	Marić Biljana	1989
20	Savić Nikola	1928	43	Marić Stojanka	1983
21	Savić Stana	1932	44	Marić Vladislava	1984
22	Savić Boško	1914	45	Marić Teodora	1992
23	Savić Joka	1924			
4. IZ SELA LIPA OD 23. 6. 1992.					
1	Karan Pero, rođen	1927	16	Milisav Ninka	1983
2	Karan Vaja	1927	17	MilisavRadojka	1955
3	Karan Milica	1958	18	Milisav Siniša	1980
4	Karan Barica	1986	19	Milisav Dragan	1978
5	Karan Nikola	1990	20	Milisav Ruža	1955
6	Zelen Nevenka	1952	21	Milisav Tomo	1990
7	Zelen Jovo	1977	22	Milisav Sonja	1992
8	Zelen Stanko	1978	23	Milisav Mijo	1931
9	Zelen Zoran	1976	24	Milisav Anđa	1934
10	Zelen Darinka	1925	25	Milisav Ilija	1979
11	Milisav Ruža	1928	26	Milisav Milica	1903
12	Milisav Sava	1933	27	Milisav Božo	1932
13	Milisav Ilija	1955	28	Milisav Ilinka	1934
14	Milisav Mirjana	1958	29	Milisav Jelica	1931
15	Milisav Radenko	1985	30	Milisav Ilija	1930

TABELA BR. 47

	SRBI U LOGORU RAŠĆANI				
	7. IZ SELA RAŠĆANI od 3. 4. 1992.				
1	Važić Savo	1916	30	Karan Mara	1932
2	Važić Ruža	1919	31	Važić Ljubo	1907
3	Milisav Mara	1930	32	Važić Sava	1955
4	Karan Zorka	1914	33	Važić Rada	1978
5	Karan Mirjana	1955	34	Važić Borka	1980
6	Karan Branka	1983	35	Važić Stevo	1903
7	Karan Branko	1981	36	Važić Stojan	1927
8	Karan Danica	1923	37	Važić Risto	1935
9	Karan Anđa	1945	38	Važić Anica	1935
10	Karan Božana	1977	39	Stanišić Todor	1914
11	Karan Branka	1979	40	Stanišić Pero	1907
12	Karan Božo	1983	41	Stanišić Ilija	1933
13	Karan Borica	1980	42	Stanišić Ana	1934
14	Karan Smiljana	1932	43	Stanišić Dražana	1966
15	Karan Simo	1923	44	Stanišić Boro	1974
16	Karan Anica	1930	45	Stanišić Bosiljka	1926
17	Karan Vlatko	1923	46	Stanišić Darinka	1953
18	Karan Anđa	1931	47	Važić Anđelka	1970
19	Karan Save Milan	1935	48	Važić Žana	1991
20	Karan Sava	1933	49	Važić Janja	1932
21	Karan Danica	1955	50	Karan Mitar	1907
22	Karan Sava	1912	51	Karan Ljubo	1904
23	Karan Milica	1914	52	Karan Slobodan	1959
24	Karan Nevenka	1928	53	Karan Bože Milan	1937
25	Karan Božo	1911	54	Karan Petra	1915
26	Vulić Jovo	1933	55	Važić Jovo	1935
27	Vulić Anđa	1928	56	Milisav Bosiljka	1907
28	Važić Ilija	1919			
29	Karan D. Mila	1927			
	8. IZ SELA OPLEĆANI od 3. 6. 1992.				
1	Stanić Stana	1929	13	Ućukalo Đurđa	1984
2	Stanić Zora	1949	14	Ućukalo Anica	1922
3	Stanić Branka	1976	15	Draško Desa	1957
4	Stanić Rada	1972	16	Draško Dijana	1984
5	Stanić Sava	1920	17	Draško Savo	1933
6	Stanić Slobodanka	1962	18	Draško Mil	1934
7	Stanić Vesna,	1980	19	Draško Ruža	1922
8	Stanić Dušanka	1983	20	Draško Luka	1930
9	Stanić Svetlana	1985	21	Draško Joka	1933
10	Stanić Mara	1920	22	Draško Ljubica	1934
11	Ućukalo Ana	1954	23	Draško Ruža	1915
12	Ućukalo Anđelka	1982	24	Draško Jovo	1914

TABELA BR. 48

SRBI U LOGORU "RAŠĆANI"					
9. IZ MANDINA SELA OD 3. 4. 1992.					
1	Bilanović Smilja	1958	10	Milisav Anica	191
2	Bilanović Ruža	1946	11	Milisav Milomirka	197
3	Bilanović Staka	1930	12	Milisav Božo	193
4	Zečević Ljuba	1955	13	Milisav Toda	190
5	Bilanović Simo	1903	14	14.Milisav Stoja	193
6	Bilanović Joka	1931	15	Bilanović Tomo	193
7	Bilanović Ruža	1930	16	Bilanović Mijo	190
8	Bilanović Joka	192_	17	Milisav Simo	195
9	Билановић Милица	1929			
10. SRBI U LOGORU KOJI SU ŽIVJELI VAN DUVNA					
1	Savanović Duško		4	Duvnjak Marko iz	192
2	Bojanić Ruža iz Zvirnjače		5	Kalajdžić Leposava Jajce	193
3	Popović Cvijo, živio u Бришнику		6	Bojanić Gavro	191

Zatvoreni u logoru Rašćani po starosti i polu.	
Djece	65
Žena starijih od 55 godina 58	67
Žena mlađih od 55 godina	61
Muškaraca starijih od 55 god.	60
Muškaraca mlađih od 55 godina	2

Vojska i policija nisu ulazile u selo. Nije niko maltretiran, a i Srbi su poštovali naređenje da se niko iz sela ne udaljava.

Poslije 10. aprila situacija se drastično promijenila. U večernjim časovima, uoči 10. aprila, na Mandinoj gradini u Rašćanima srušena je srpska pravoslavna crkva. Njenim rušenjem najavljeni su teški dani za srpski narod. Dana 10. aprila počelo je hapšenje Srba po svim selima i naseljima gdje su živjeli. Tog dana u jutarnjim satima uhapšen sam i zatvoren u SUP. Sutradan je u Rašćanima uhapšen Božo Karan. Poslije je prestalo hapšenje Srba u tom selu, koje je postalo mjesto u koje su počeli da upadaju vojnici i policija, obučeni u razne uniforme, ali najčešće je upadala vojska u crnim uniformama i maskiranih lica. Često su se predstavljali kao ustaše. U selu Rašćanima prije rata živjelo je oko 100 Srba, a rat je zatekao njih oko 65. U selu je ostalo većinom starije stanovništvo, koje je prešlo 60 godina života. Kako se iz sela nije moglo slobodno kretati, ličilo je na logor.

Dana 3. juna 1992. godine preko 140 žena i djece iz Tomislavgrada, Eminovog Sela i Oplećana dovezeno je u selo Rašćane, tako da je od tog dana ono postalo logor, i to po svim normama MCK i drugih humanitarnih organizacija.

Srbi iz logora Gimnazija prebačeni su autobusima u selo pod pratnjom policije. Iz autobusa su usred sela „istovarili“ žene, djecu i starce, među kojima je bilo bolesnih i nepokretnih. Kad su Srbi izišli iz autobusa, pustili su ih da se sami snalaze. Srbi iz Rašćana su prihvatili sve logoraše i rasporedili ih po kućama. Selo je pod budnom kontrolom policije, koja patrolira iznad sela po brdu, kao i ispod sela gdje se nalazi i punkt za kontrolu vozila i lica. Van sela nije dozvoljeno nikakvo kretanje.

U selu Rašćani od samog početka rata bilo je ograničeno kretanje i niko bez dozvole policije nije mogao da napusti selo. Bio je logor, ali samo za Srbe koji su se zatekli u selu početkom rata. Zatvaranjem Srba koji su dovezeni iz logora u Duvnu selo Rašćani je 3. juna 1992. godine i formalno postalo logor za Srbe.

Bez odobrenja policije i bez njene dozvole niko nije mogao da izađe ili uđe u selo. Čuvari u logoru većinom su bili rodom iz susjednih sela i u odnosu na drugu vojsku može se reći da su prema civilima u zatvoru bili korektni. Na osnovu ponašanja prema Srbima, moglo se zaključiti da imaju namjeru da obezbjede selo od upada pojedinaca da zlostavljaju zarobljenike i pljačkaju imovinu.

Rašćani su bili bogato selo. U selu je bilo dosta stoke, krava, ovaca, jagnjadi i teladi. Svi u selu bili su dobri domaćini. Kuće su imale dosta masti, ulja, šećera, i drugih potrepština. U ambarima i na tavanima bilo je dosta pšenice i ječma. Selo je moglo da hrani sve zarobljenike duži vremenski period. Bilo je mlijeka, sira, kajmaka i drugih mliječnih proizvoda. Karan Savo Savara imao je farmu od 600 kokošaka, svaki dan preko 500 jaja. Za kokoške je bilo hrane za tri mjeseca. Sve to je bilo stavljeno na raspolaganje izbjeglicama. Bilo je onih koji su bili neraspoloženi da dijele svoju hranu, pa su neki zarobljenici zbog takvog odnosa domaćina mijenjali kuće.

Sve je, što se tiče zarobljenika koji su dovedeni iz drugih sela i domaćina, funkcionisalo dosta dobro. Skoro svi su u selu imali neku rodbinu. Kako je vrijeme odmicalo, nervoza se povećavala, hrane je polako nestajalo, stočni fond se smanjivao. U očekivanju razmjene, niko tog proljeća nije zasadio bašte. Traktori oduzeti, nije moglo i nije smjelo da se obradi bar nešto zemlje.

Pored svih problema, najviše je prisutan strah od upada ustaša i vojske koja je tražila plijen. Da bi došli do bilo kakve imovine, često su koristili silu, maltretirali i mučili ljude. U takvim okolnostima teško je bilo da se održavaju apsolutna solidarnost i jedinstvo.

Međutim, ekstremni Hrvati-ustaše, koji su došli iz drugih mjesta, uspijevali su da se pored stražara ubace u selo, jer čuvari nisu ni smjeli da im se suprotstave. Tako su hrvatski vojnici često upadali u selo, maltretirali Srbe i pljačkali im imovinu, najviše su otimali stoku.

Poslije nasilnog izbacivanja iz kuća i stanova Srba koji su zatvoreni u logor Rašćane (a živjeli su po drugim selima i gradu), njihova imovina je opljačkana, a u kuće koje nisu spaljene i srušene useljeni su Hrvati koji su izbjegli iz Bosne.

Bilo je pokušaja Muslimana iz Kupresa da se usele u neke srpske kuće, ali hrvatske vlasti to nisu dozvolile i svi oni koji su to učinili izbačeni su u kratkom roku.

U opštini Tomislavgrad Srbi su živjeli (osim u pomenutim selima) i u Lipi, Srđanima, Rašćanima, Kongori i Baljcima.

UMRLI U LOGORU RAŠĆANI OD POČETKA RATA DO 29. JUNA 1993.

1. Karan Ljubo, 1904, iz Rašćani, umro u junu 1992. u selu Rašćani
2. Bilanović Mijo, 1906, iz Mandina Sela, umro u junu 1992. u Mandinu Selu
3. Bilanović Tomo, 1930, iz Mandina Sela, umro u febr. 1993. u Mandinu Selu
4. Vuković Rajko, 1934, iz Duvna, umro u junu 1992. u logoru Rašćani
5. Gligorić Mara, 1935, iz Eminova Sela, umrla u febr. 1993. u logoru Rašćani
6. Draško Jovo, 1914, iz Oplećana, umro u oktobru 1993. u logoru Rašćani
7. Milisav Bosiljka, 1903, iz Rašćana, umrla u martu 1993. u selu Rašćani
8. Milisav Ilija, 1931, iz sela Lipa, umro u maju 1993. u logor-selu Rašćani
9. Karan Petra, 1912, iz Rašćana, umrla u martu 1993. u selu Rašćani
10. Karan Mitar, 1907, iz Rašćana, umro u febr. 1993. u selu Rašćani
11. Bojanić Gavro, 1914, iz Zvirnjače, umro 1992. u Rašćanima

UBIJENI I NESTALI U LOGORU U RAŠĆANIMA

1. Karan Bože Milan, 1937, nestao u planini Ljubuši 14. aprila 1992.
2. Važić Đure Jovo, 1935, ubijen pred prodavnicom u Mandinu Selu 12. aprila 1992.
3. Karan Sime Slobodan, 1958, odveden iz logora 23. juna 1992. i nestao
4. Milisav Luke Simo, 1954, iz Mandina Sela, odveden iz logora 23. juna 1992. i nestao

U selo su često upadale grupe ustaša, vojnika i policajaca. Svi oni su vršili torturu, pretili, pretresali kuće, maltretirali i krali stoku, opremu i hranu. Oduzimali su sve što su našli, a za njih je bilo interesantno i da ima vrednost. Kako su jagnjad dospjeli za klanje i pečenje, postali su pravi mamac za ustaše. Upadali su nepoznati, maskirane ustaše, a bilo je i vojske i policije u uniformama. Ljudi su morali da se kriju po štalama, šipražju i u brdu među kamenjem i zidovima. Nisu smjeli bježati u brdo i u planinu jer su se kroz planinu šetali vojnici, policija i ustaše koji su, kako smo čuli, vršili pretres brda, smatrajući da su Srbi imali oružje, minobacače, topove, radio-stanice, od čega nisu mogli naći ništa jer toga nije bilo. Često su, kako rekoše, imali vježbe, baš ispod i iznad sela Rašćana.

Kad su u selo upadali maskirani vojnici tražili su ljude, posebno mlađe, postrojavali žene i djecu, dedove i bake, preteći im streljanjem, samo da bi ih preplašili, i dok su jedni vršili torturu, drugi su upadali u kuće i pljačkali, lupali i razbijali imovinu koja im nije bila interesantna. Tražili su da im žene kažu gdje im se

kriju muževi. Starijim muškarcima nanijeli su povrede tvrdim predmetima, od udaraca nisu štedjeli ni žene. Bio je to pravi pakao u selu. Ustaše noću nisu smjeli da upadaju u selo, plašili su se, jer su smatrali da u selu ima oružja.

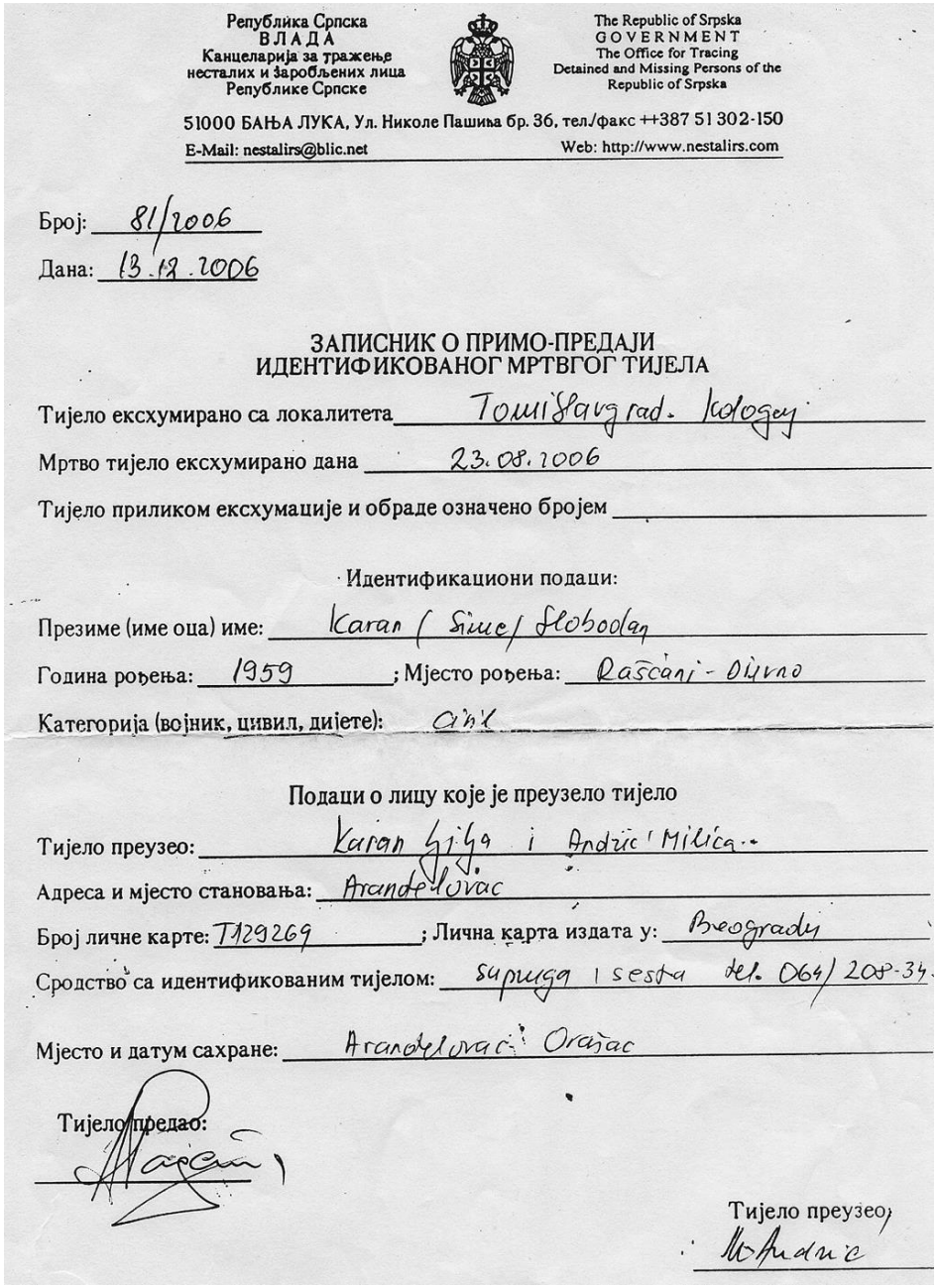

Република Српска
ВЛАДА
Канцеларија за тражење несталих и заробљених лица Републике Српске

The Republic of Srpska
GOVERNMENT
The Office for Tracing Detained and Missing Persons of the Republic of Srpska

51000 БАЊА ЛУКА, Ул. Николе Пашића бр. 36, тел./факс ++387 51 302-150
E-Mail: nestalirs@blic.net Web: http://www.nestalirs.com

Број: 81/2006
Дана: 13.12.2006

ЗАПИСНИК О ПРИМО-ПРЕДАЈИ
ИДЕНТИФИКОВАНОГ МРТВОГ ТИЈЕЛА

Тијело ексхумирано са локалитета Tomišavgrad. Kologej

Мртво тијело ексхумирано дана 23.08.2006

Тијело приликом ексхумације и обраде означено бројем

Идентификациони подаци:

Презиме (име оца) име: Karan (Simo) Slobodan

Година рођења: 1959 ; Мјесто рођења: Rašćani - Olovo

Категорија (војник, цивил, дијете): civil

Подаци о лицу које је преузело тијело

Тијело преузео: Karan Ljiljana i Andrić Milica

Адреса и мјесто становања: Aranđelovac

Број личне карте: T129269 ; Лична карта издата у: Beograd

Сродство са идентификованим тијелом: supruga i sestra tel. 064/208-34

Мјесто и датум сахране: Aranđelovac - Oraščac

Тијело предао:

Тијело преузео:

Zapisnik o primopredaji posmrtnih ostataka Karan Slobodana

Dana 23. juna 1992. godine oko 11.00 časova u Rašćane su upali nepoznati hrvatski vojnici u maskirnim uniformama, i to sa ceste koja prolazi ispod sela uz ulicu koja vodi u dio sela u kome žive Karani. Kad su vojnici „lendroverom“ ušli u selo, primijetili su trojicu Srba, odmah su zaustavili vozilo, iz kog su iskočila dva vojnika sa crnim maramama oko glave. Kad su Slobodan, Simo i Mijo-Mika ugledali ispred sebe naoružane i maskirane vojnike, bili su zaprepašćeni i počeli su da bježe. Slobodan i Simo su bježali prema njivama da bi se kroz žito ispod sela sakrili, a Mijo je utrčao u vikendicu. Vojnici su trčali za Slobodanom i Simom vičući da stanu ili će pucati. Nažalost, Simo i Slobodan su stali, u nadi da će proći mirno. Vojnici-ustaše su ih odveli do „lendrovera“ metalik boje, ugurali unutra i odvezli prema Tomislavgradu. Mijo je ostao u vikendici, dozivali su ga da i on iziđe, ali on nije izišao, a oni vjerovatno nisu smjeli da uđu u kuću i tako je Mijo ostao živ. Milisav Simo i Karan Slobodan nestali su iz logora-sela Rašćana. Iz Rašćana su u Tomislavgrad sledećeg dana posle hapšenja Sime i Slobodana otišle žene Kukobat Zorka, Gligorić Ljubica i Karan Stana da bi se u stanici milicije i kod organa hrvatskih vlasti informisale o sudbini Sime i Slobodana. Drago Banović, načelnik SIS-a, koji je u to vreme bio odgovoran za sve zatvorenike, rekao je da ne zna ništa o tom slučaju i uputio ih na adresu načelnika SUP-a u Tomislavgradu, Hrvata Ivana Ćosića. Žene iz logora Rašćani su Ćosića dosta dugo čekale pred SUP-om i kad je stigao, rekao je da ništa ne zna o hapšenju i nestanku dvojice Srba, iako ga je o tome informisao njegov podređeni, komandir stanice milicije u Kongori Jozo Romić.

Policija koja je navodno čuvala selo-logor Rašćani nije reagovala i nije pokušala da spreči otimačinu i hapšenje ljudi. Kada su odvedeni Simo i Slobodan, Srbi su odmah obavijestili dežurne policajce, koji su čuvali selo, da su Simo i Slobodan oteti i odvedeni iz sela. Komandir policijske stanice u selu Kongora, koja je bila zadužena za selo-logor Rašćani, Jozo Romić odmah je po saznanju o nestanku Sime i Slobodana otišao do patrole koja se nalazila na ulazu u selo Rašćani, pod Vulića ulicom, koju su činili Landeka Jure Marko i Kovačević Martina Ante iz susjednog sela Srđani i od njih je dobio informaciju o nestanku navedenih Srba.

Romić je otišao u grad da bi saznao gdje su oteti Srbi. Poslije izvesnog vremena pred kuću Slobodana Karana došao je Romić Jozo i porodicu, oca i majku Simu i Anicu, u prisustvu nekoliko Srba koji su prinudno bili smješteni u kući Slobodanovih roditelja, obavijestio da su Simo i Slobodan odvedeni u selo Galečić i da će poslije ispitivanja biti vraćeni kući. Najvjerovatnije je da je Simo ubijen u Eminovom Selu, a njegovo tijelo (prema navedenom izvoru) predato je pogrebnoj službi Komunalnog preduzeća u Tomislavgradu. Prema kazivanju Dilaver Iske, Simu je ukopao radnik te službe, Musliman Dilaver Ismet, inače njegov prvi komšija. Sahranio ga je na pravoslavnom groblju.

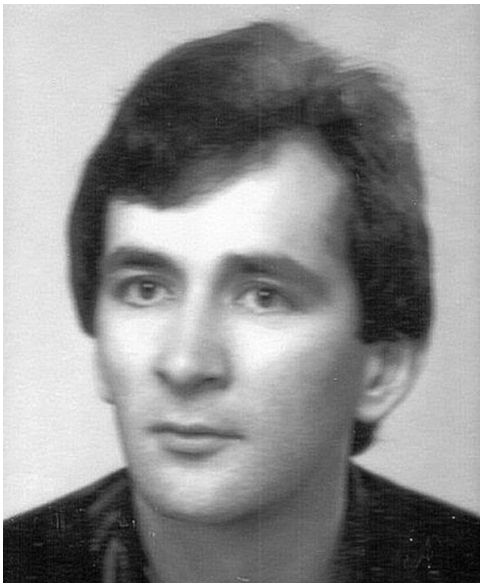

Karan Sime Slobodan (1959–1992)

Slobodan (Sime) Karan rođen je 8. februara 1959. godine u Rašćanima, gdje je i živio, zajedno sa ženom, dvoje maloljetne djece i oba roditelja. Prije rata bio je zaposlen u preduzeću „Bosnapromet“ kao poslovođa u Robnoj kući u Tomislavgradu. Prema Zapisniku o prijemu–predaji identifikovanog mrtvog tijela, konstatovano je da su posmrtni ostaci ekshumirani sa lokaliteta Tomislavgrad – selo Podgaj 23. avgusta 2006. godine (preko 14 godina poslije ubistva). Ostaci su predati supruzi Ljilji i sestri Milici 13. decembra 2006. godine i preneti u Srbiju. Sahranjeni su na groblju u selu Orašac kod Aranđelovca, gdje mu žive supruga i djeca, koji su izbjegli prije početka rata, i roditelji, koji su bili zarobljeni u logoru Rašćani i razmijenjeni 29. juna 1993. godine.

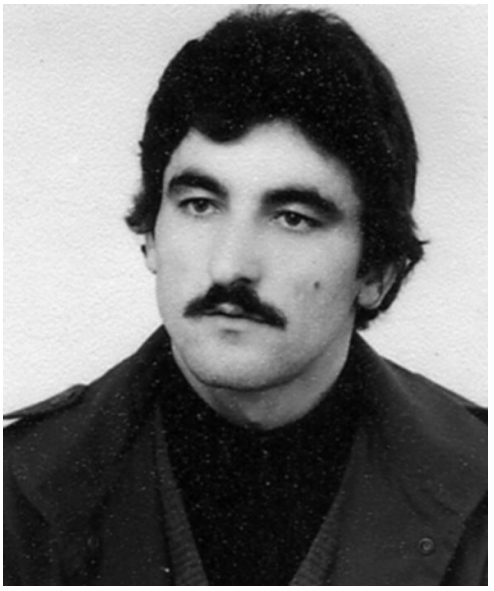

Milisav Luke Simo (1954–1992)

Simo (Luke) Milisav rođen je 3. maja 1954. godine u Mandinu Selu, gde je živio sa starom majkom. Nije bio oženjen. Prije rata bio zaposlen u preduzeću „Plastika“ Duvno. Simo je 23. juna 1992. godine na opisani način odveden iz sela Rašćani, gdje se zajedno sa majkom početkom rata sklonio kod sestre Anđe, udate za Karan Bože Milana, koji je takođe nestao početkom rata.

U dokumentaciji koja je pratila postupak ekshumacije tijela stoji da je ona izvršena 23. avgusta 2006. godine, znači 14 godina poslije nestanka. U sprovodnici za prenos umrlih piše da su posmrtni ostaci ekshumirani 13. avgusta 2006. godine na lokalitetu Blažuj – Kologaj, Tomislavgrad. Konačna potvrda identiteta obavljena je 24. januara 2007. godine u Banjaluci.

Posmrtni ostaci preneseni su u Srbiju, u Mladenovac, gdje mu živi sestra Mila sa porodicom. Simo je sahranjen 24. marta 2007. godine u Mladenovcu na groblju Mesne zajednice Rajkovac, što je petnaest godina poslije nestanka.

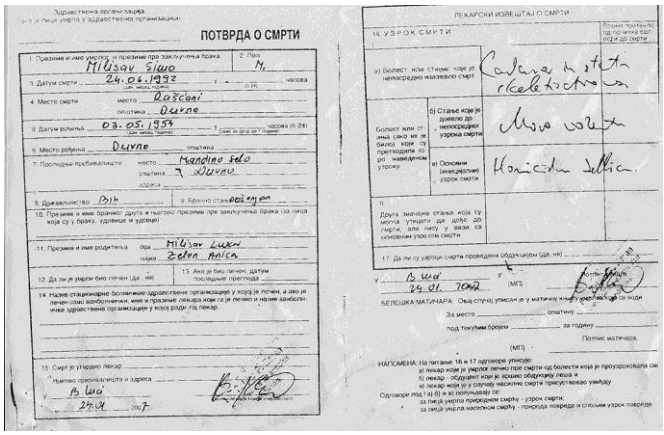

ПОТВРДА О СМРТИ

1. Презиме и име умрлог и презиме пре закључења брака: Milisav Simo
2. Пол: M
3. Датум смрти: 24.06.1992 у ... часова
4. Место смрти: место Rašćani; општина Duvno
5. Датум рођења: 03.05.1954 у ... часова
6. Место рођења: Duvno; општина
7. Последње пребивалиште: место Mandino Selo; општина Duvno; адреса
8. Држављанство: BiH
9. Брачно стање: Oženjen
10. Презиме и име брачног друга и његово презиме пре закључења брака (за лица која су у браку, удовице и удовце)
11. Презиме и име родитеља: ова Milisav Luka; чаја Zelen Anica
12. Да ли је умрли био лечен (да, не)
13. Ако је био лечен, датум последњег прегледа
14. Назив стационарне болничке здравствене организације у којој је лечен, а ако је лечен само ванболнички, име и презиме лекара који га је лечио и назив ванболничке здравствене организације у којој ради тај лекар.
15. Смрт је утврдио лекар
Његово пребивалиште и адреса: Bilić 24.01.2007

ЛЕКАРСКИ ИЗВЕШТАЈ О СМРТИ

16. УЗРОК СМРТИ

а) Болест или стање које је непосредно изазвало смрт: Cadaver in statu skeletizationis

б) Стање које је довело до непосредног узрока смрти: Moro vozeta

в) Основни (иницијални) узрок смрти: Homicidium Sellica

Друга значајна стања која су могла утицати да дођо до смрти, али нису у вези са основним узроком смрти

17. Да ли су узроки смрти проведени обдукцијом (да, не)

У Bilić 24.01.2007 (МП)

БЕЛЕШКА МАТИЧАРА: Овај случај уписан је у матичну књигу умрлих ... за место ... општину ... под текућим бројем ... за годину ... Потпис матичара. (МП)

НАПОМЕНА: На питање 16 и 17 одговоре уписује:
а) лекар који је умрлог лечио пре смрти од болести која је проузроковала см
б) лекар - обдуцент који је вршио обдукцију леша и
в) лекар који је у случају насилне смрти присуствовао увиђају
Одговори под а) б) и в) попуњавају се:
за лица умрла природном смрћу - узрок смрти,
за лица умрла насилном смрћу - природа повреде и стални узрок повреде

Potvrda o smrti Milisav Sime

Potvrda i lekarski izvještaj o Siminoj smrti, koje je izdala nadležna zdravstvena organizacija u Banjaluci, koja je i izvršila obdukciju, pod rukovodstvom poznatog patologa Željka Karana, utvrdila je da je smrt nastupila nasilnim putem, odnosno da je ubijen.

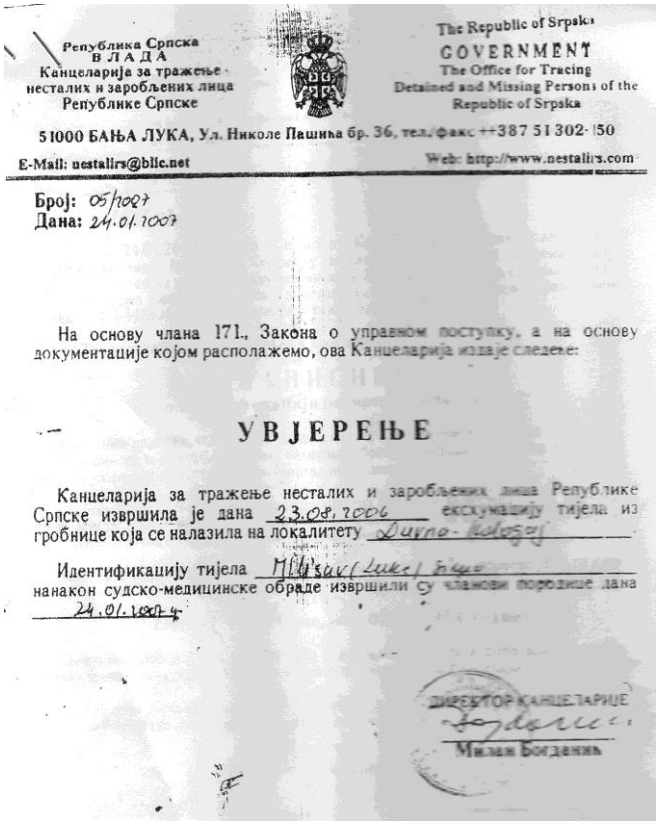

Република Српска
ВЛАДА
Канцеларија за тражење несталих и заробљених лица Републике Српске

The Republic of Srpska
GOVERNMENT
The Office for Tracing Detained and Missing Persons of the Republic of Srpska

51000 БАЊА ЛУКА, Ул. Николе Пашића бр. 36, тел./факс ++387 51 302-150

E-Mail: nestalirs@blic.net Web: http://www.nestalirs.com

Број: 05/2007
Дана: 24.01.2007

На основу члана 171., Закона о управном поступку, а на основу документације којом располажемо, ова Канцеларија издаје следеће:

УВЈЕРЕЊЕ

Канцеларија за тражење несталих и заробљених лица Републике Српске извршила је дана 23.08.2006 ексхумацију тијела из гробнице која се налазила на локалитету Duvno-Kologaj

Идентификацију тијела Milisav (Luka) Simo нанакон судско-медицинске обраде извршили су чланови породице дана 24.01.2007 г.

ДИРЕКТОР КАНЦЕЛАРИЈЕ
Милан Богданић

Uvjerenje komisije za nestale osobe za Milisav Simu

U popodnevnim satima isti vojnici ponovo su došli u selo, ovaj put sa tri vozila, i tražili Srbe prema nekom spisku. Mlađi ljudi su se posakrivali, a pred njih su izašli samo starci. Poslije pola sata u selo je došla vojna policija Hrvatskog vijeća odbrane, koja je spriječila dalje hapšenje i odvođenje ljudi. Iz svega iznetog sa sigurnošću se može tvrditi da su hrvatske vojne vlasti u potpunosti bile upoznate sa odvođenjem Srba iz Rašćana. Komandir Romić je obećao da će se Simo i Slobodan vratiti u selo, ali to se nije dogodilo. Slobodan i Simo se više nikad nisu živi pojavili. Od Dilaver Iske, koji je bio zatvoren u policiji (SUP-u), saznalo se da je Milisav Simo vođen od kafane do kafane i da su hrvatski vojnici nudili Hrvatima da ubiju „četnika". Postoje priče da je Simo tom prilikom i ubijen i sahranjen na srpskom groblju u Tomislavgradu. Za njega se saznalo tek poslije 15 godina, kad su predati njegovi posmrtni ostaci, koji su pokopani u Aranđelovcu, u Srbiji.

Dana 29. juna 1992. godine iz logora Rašćani u logor Gimnaziju odvedeno je i 13 Srba koji su bili jedini sposobni muškarci među 250 žena, djece i staraca. Kada su odveli i 13 Srba iz Rašćana, svi sposobni muškarci bili su zatvoreni u dva logora, i to: logor u Ljubuškom, gdje je odvedeno 20 ljudi, dvojica su ubijena, tako da ih je u logoru bilo 18, a ostali su bili u logoru Gimnazija u Duvnu. Istog dana iz tog logora u Rašćane je dovedeno 13 starijih Srba, koji nisu bili sposobni za prisilni rad na njivama i livadama „Planinskog dobra".

Uslovi za boravak u logoru Rašćani postajali su sve nepodnošljiviji. Selo je prije rata bilo bogato, u njemu se masovno uzgajala stoka. Poslije zatvaranja preko 250 Srba situacija je bila sve teža. U selu je prije rata živjelo oko sto Srba. Zatvaranje preko 200 Srba u selo narušilo je uslove stanovanja, ishrane, komunikacije i među ljude unelo nervozu. Sve je to uticalo na stanje u selu, koje je pretvoreno u logor.

U selu je bilo dosta stoke, krava koje su davale mlijeko, ovaca, jagnjadi, junadi i teladi. Ratna situacija je stvorila strah kod ljudi i nisu smjeli da izgone stoku u pašu u planinu. U polje se još nije mogla puštati stoka na ispašu. Bilo je još dosta vode u nižim djelovima, a i viši djelovi bili su močvarni i trava još nije krenula, pa je ispaša bila moguća samo u planini i brdu iznad sela. Iznad sela primijećeno je stalno kretanje policije i vojske, pa su se ljudi plašili da izađu sa stokom u brdo i planinu.

Zatvaranje preko 200 Srba iz drugih sela značilo je da je u selu tri puta više ljudi nego što je u njemu prethodno živjelo. Imajući u vidu da je u selu preko 60% stanovništva imalo više od 60 godina, to je dodatno otežavalo situaciju. Svi su se, kad su dovedeni u selo, nadali da će to kratko trajati i da će se vratiti svojim kućama. Vrijeme je prolazilo, rezerve hrane bile su sve manje. Iako su u selo vojne i civilne vlasti zatvorile toliko ljudi, bez mogućnosti da ponesu bar hranu iz kuće, niko nije dolazio u selo da vidi da li ima hrane za zatvorenike. Ljudi su počeli da kolju stoku da bi se prehranjivali zarobljenici.

Hrvatska vojska je saznala da u selu ima ovaca, sve češće je upadala i krala ovce i jagnjad. Tako se stočni fond stalno smanjivao. Ljudi su shvatili opasnost i počeli su, krijući se od policije, da kolju telad i junad i da meso stavljaju u frižidere. Pored stoke, plačkali su tehničku robu, suvo meso sa tavana, pršute i sve na šta bi naišli. Kako je vrijeme odmicalo, narod je shvatio da se rat neće tako brzo okončati, saznalo se da su neke kuće u Eminovu Selu i Kongori zapaljene, a neke bagerima poravnate, bio je to znak da povratka u sela i kuće nema.

Vojska je skoro uvijek upadala maskirana i sve češće i sa većim plijenom izlazila iz sela i usput zastrašivala Srbe. Neke starije ljude, koji se nisu krili po štalama, šipražju i drugim prigodnim zaklonima, što su činili mlađi i pokretniji ljudi, tukla je i zlostavljala.

U selu su nedostajala sredstva za higijenu i lijekovi, pogotovo za stare i nemoćne, kojih je bio priličan broj. Potrebe za mlijekom i mesom podmirivale su se zahvaljujući kravama i ovcama koje hrvatska vojska, policija i najčešće samodeklarisane ustaše još nisu oteli.

Vrijeme je odmicalo i situacija je postajala sve nepodnošljivija. Nervoza među stanovništvom je rasla, u kućama koje nisu sasvim stradale bilo je i po 10 ljudi, mnogo staraca, mnogo djece. Selo bez sposobnog stanovništva koje bi sakupilo sijeno za stoku i obavilo druge poslove neophodne za ishranu ljudi i stoke. I to malo ljudi koji su mogli nešto da urade nije smjelo da siđe u polje, jer to nije bilo sigurno – hrvatski vojnici bili su svuda okolo. Nada da će preći na srpsku teritoriju i u slobodu napuštala je mnoge zatvorenike. Nekoliko starijih ljudi umrlo je u logoru.

Pljačkaški upadi hrvatske vojske u selo bili su česti do kraja juna 1992. godine, a onda su se prorijedili iz jednog jedinog i praktičnog razloga – više nije imalo šta da se odnese.

Situacija u logoru u Rašćanima bila je loša – mnogo nervoznih ljudi i stalna opasnost od hrvatskog terora. U avgustu 1992. godine prvi put je u logor došao ljekar da bi pregledao bolesne starce. Zahvaljujući Srbima u drugim logorima van Duvna, saznalo se za logore u Rašćanima i Duvnu, pa su u avgustu 1992. godine u posjetu logoru došli predstavnici Međunarodnog crvenog krsta i posmatrači Evropske zajednice. Predstavnici Međunarodnog crvenog krsta u Rašćanima su prvi put bili 10. aprila 1992. godine, kad je počeo rat i postignut dogovor da se Srbi tog dana evakuišu iz Duvna.

Dana 8. avgusta 1992. godine predstavnici Međunarodnog crvenog krsta obavijestili su zatvorenike u Rašćanima da će do kraja oktobra 1992. godine svi biti oslobođeni. Nade su porasle, ali nismo preterano vjerovali u to. Neki Srbi su tada pokušavali da prodaju pokretnu imovinu i stoku koju Hrvati još nisu opljačkali. Prodavali su je hrvatskim policajcima koji su čuvali logor i hrvatskim vojnicima koji su bili na položajima u blizini. Međutim, najviše se „trgovalo“ sa hrvatskom vojnom policijom, koja je upadala u selo. Cijene po kojima se prodavalo nisu dostizale ni 10% stvarne vrednosti robe.

INTERNATIONAL COMMITTEE OF THE RED CROSS

Zagreb, 19.01.1996

BAZ-236053

P O T V R D A
C E R T I F I C A T E

Kojom se potvrdjuje da je :
Which confirms that : KARAN NEVENKA

Ime oca :
Father's name : MIJO

Rodjen dana : u mjestu :
Born on : 00.00.28 in : RASCANI

Registriran od delegata MKCK dana :
Was registered by ICRC delegate on : 17.10.92

U mjestu zatocenja :
In detention place : RASCANI

I kasnije vidjen u :
And later on visited at :

1 - RASCANI, (VL)VILLAGE : 01.05.93

A oslobodjen dana :
And released on : 29.06.93

Prema izjavi : MEDJUNARODNOG KOMITETA CRVENOG KRIZA
According to the : INTERNATIONAL COMMITTEE OF THE RED CROSS

Véronique Zürcher

Delegat sluzbe trazenja
Tracing delegate

IVANA LUČIĆA 8 - 10000 ZAGREB - TEL.: 01/ 61 12 444 FAX: 01/ 538-299

Potvrda MCK Nevenki Karan o boravku u logoru 1992.g.

Predstavnici Evropske zajednice u poseti logoru u selu Rašćanima, 22.08.1992. u razgovoru sa Bošnjak Ikonijom (1930) i Karan Nevenkom (1928)

Dana 17. avgusta 1992. predstavnici MCK su treći put posjetili logor Rašćani. Tog dana svi zarobljenici u logoru evidentirani su kao ratni zarobljenici-civili i svi su dobili legitimacije MCK. Na tim spiskovima zabeležene su dvije bebe od dva i četiri mjeseca i nekoliko starijih koji su imali i preko 90 godina. Nakon ovog dolaska MCK, situacija se malo poboljšala. Hrvatski vojnici i civili su u manjem obimu i ređe upadali u logor, manje maltretirali zatvorenike i dozvolili im da se po selu slobodno kreću.

Ljekar je od tada dolazio jednom nedeljno, ali najčešće nije bilo lijekova, tako da se sve završavalo samo pregledom, konstatacijom bolesti i eventualno ponekim „aspirinom“.

Neki od hroničnih bolesnika imali su zalihe lijekova po svojim kućama, ali kako su u njih bili useljeni Hrvati, do njih nisu mogli da dođu.

Srbi koji nisu bili rodom iz Duvna, a koji su uhapšeni u Hrvatskoj i BiH i bili zatvoreni u logoru Gimnazija, pred dolazak MCK 17. avgusta 1992. odvedeni su iz logora u planinu prema Jablanici. Tu su maltretirani i zlostavljani, da bi ih na kraju postrojili, odmakli se dvadesetak metara i počeli da pucaju prema njima i iznad njihovih glava. Zarobljeni Srbi su se razbježali i neki od njih su se tokom noći sreli u šumi. Dvojica od njih koji su se našli iste noći, ne znajući kuda da krenu, odlučili su da se vrate prema Duvnu u srpsko selo Rašćani. Smatrajući da im je to najsigurnije rešenje i nada da prežive. U selo su uspjeli da se vrate Dragoljub Lipić i Branislav Borković. Kad su bili zatvoreni sa Srbima iz Duvna i dok su sa njima radili na poljoprivrednom imanju, saznali su gdje je srpsko selo Rašćani.

Doшli su na kraj sela prema zapadu, gdje je kuća Tome Važića. U kući je bilo smjeшteno petoro zarobljenih Srba iz sela Srđana. Svi su bili stariji od 60 godina. Vlasnik kuće bio je zatvoren u logoru u Gimnaziji, kog su Lipić i Borković upoznali u logoru. Tomina žena i djeca izbjegli su prije rata u Srbiju.

Kad su doшli do kuće, nisu odmah smjeli da se jave, krili su se u шtali dva, tri dana, dok nisu snimili situaciju i utvrdili koga ima u kući. Kad su videli ko je unutra, uшli su i predstavili se. Tu su ostali nekoliko dana. Starci iz Srđana nisu znali шta da rade, odlučili su da o dvojici Srba koji se nalaze u шtali obavijeste nekog u selu. Kako su svi muшkarci od 18 do 60 godina već bili odvedeni u logore, zamolili su mladiće koji nisu imali 18 godina Karan Save Radeta i Staniшić Ilije Boru da ih negdje sklone jer oni ne smiju viше da ih sakrivaju. Rade i Boro su dvojicu Srba iste noći uzeli iz шtale i ukućanima iz Srđana rekli da će ih uputiti da preko planine pređu u Kupres, nije smjelo da se zna da su dvojica Srba joш u selu.

Lipić i Borković fizički nisu bili sposobni za bilo kakva duža putovanja i traženje izlaza prema selu Ravnom, smestili su ih u staru kuću, gdje je bila farma kokoшaka, na tavan, jer su tu bili najsigurniji. U prizemlju je bila farma kokoшaka-nosilica (u toku rata kokoшke su poklane). U potkrovlju te kuće krili su se skoro mjesec dana. Nekoliko zatvorenika logora Raшćana znali su za to i obezbjeđivali su im hranu i vodu. Obojica su noću izlazila na vazduh. Uspjeli su da se oporave, ali nisu znali шta dalje da rade. Nisu smjeli da se prijave hrvatskim vlastima i vojnicima jer nisu ponovo htjeli u njihove ruke, da ih ponovo muče. Teшko bi mogli da objasne gdje su se krili toliko vremena, jer bi tim ugrozili život ljudi koji su ih spasili. A možda i sve Srbe iz sela logora Raшćani doveli u životnu opasnost. Ni predstavnici Međunarodnog crvenog krsta nisu predstavljali rjeшenje, jer kad bi se njima prijavili oni nisu mogli da ih oslobode, a to bi samo značilo katastrofalno pogorшanje njihove situacije i nastavak agonije. Ostao im je samo jedan izlaz, da preko planine Ljubuшe pokuшaju da prebjegnu na teritoriju Republike Srpske u Kupres. Jedne noći, a bilo je to polovinom septembra 1992. godine, krenuli su prema Kupresu. Nekoliko kilometara u planinu ispratili su ih Simo Karan (1922) i Ognjen Karan (1976). Objasnili su im pravac kretanja prema horizontu. Međutim, poslije dva dana lutanja, obojica su se vratili ponovo u Raшćane. Nisu znali da se orijentiшu, pa su lutali po planini noću, tako da su se spustili skoro do hrvatskog sela Mokronoge, pet kilometara sjeverno od Duvna, a jedini put koji su znali bio je povratak u logor Raшćane. Ponovo su se morali oporaviti, pa su nekoliko dana poslije opet krenuli u neizvjestan put prema Kupresu.

Poslije tri dana lutanja, u selo se vratio samo Srbin Branislav Borković, a Dragoljub Lipić je ubijen na samom kraju Ravanjskog polja. Borković je pričao kako su proшli hrvatske barikade, rovove i zemunice i kako su dospjeli u neposrednu blizinu ceste koja vodi prema srpskoj teritoriji, prema Prozoru, tu su ih hrvatski vojnici

primijetili. Lipić je pokuшao da bježi, ali su ga pokosili rafali svijetlećih metaka. Branislav je legao i nije se pomicao, uspio je povući se nazad u brdo i ponovo se vratio u Raшćane.

Tijelo Dragoljuba Lipića ustaše su dovezle pred Tvornicu kablova u Duvno. Hrvati su išli da gledaju leš ubijenog „četnika“, a i hrvatske novine su pisale o „četniku“ kog su ubili hrvatski vojnici jer je pokušao da izvrši napad na hrvatske vojnike u Ljubuši. Hrvati su o ubijenom Lipiću znali sve jer je bio u logoru u Gimnaziji, pa su o njemu dali podatke i još dodali iz svoje mašte nešto, tako je javnost obaviještena da je on Srbin iz Zagreba koji je mijenjao imovinu sa nekim „jadnim“ Hrvatom iz Banjaluke i da ga je mobilisala vojska Republike Srpske te da je ubijen kao „četnik“.

Dragoljub je bio civil koji je uhapšen u Republici Hrvatskoj u Zagrebu zato što je Srbin, dotjeran u logor u Duvno, ubijen prilikom bijega od zločinaca. Niko od Hrvata koji su dolazili i „razgledali“ ubijenog „četnika“ nije reagovao na činjenicu da je na ubijenom bilo plavo radno odijelo.

Saznanja o ubijenom Lipiću i njegovom izlaganju pred Tvornicom kablova dobio sam od policajca, mislim da se zvao Slaven Jurič, koji je takođe išao da vidi ubijenog „četnika“.

Branislav Borković se odlučio na ponovni bijeg u slobodu u oktobru 1992. godine. Tog puta je uspio da dođe na teritoriju Republike Srpske i preživi. Tako se završila tragična priča šestorice Srba koji su hapšeni po Hrvatskoj i BiH kao civili.

Srbi su u selu imali dva, tri tranzistora, koje su krili svaki put kad bi upadali vojnici, policija i ustaše. Tranzistori su bili jedino sredstvo informisanja, a nerijetko i dezinformisanja. U ratu je laž često glavna vijest. Preko tranzistora su na vijestima Radio Novog Sada saznali da je u Ženevi potpisan dogovor između Srba i Hrvata o razmjeni „svi za sve“, što je značilo oslobađanje svih zatvorenika. Sa tim vijestima porasle su i nade da bi se konačno mogli naći na slobodi. Niko od Srba nije razmišljao o ostanku u Duvnu. Takvu odluku donijeli su teška srca jer nije bilo uslova za ostanak. Svi muškarci su odvedeni u radne i logore za mučenje po Hercegovini, Dalmaciji i Duvnu. Muškarci željno očekuju da budu oslobođeni, a za njihovo oslobađanje hrvatske vlasti traže vojne zarobljenike. Srpska vojska ne pristaje na takvu vrstu razmjene. Zima se približava, ljudi u logorima strepe od hladnoće, jer uslove u kojima su zatvoreni u zimskom periodu neće moći lako da prežive. MCK vrši pritisak na hrvatske vlasti da se civili u Duvnu oslobode. Da bi se organizovala razmjena, neophodno je izjašnjavanje zarobljenika o razmjeni ili oslobađanju. MCK traži da se Srbi izjasne da li žele da ostanu ili da budu razmijenjeni. Da bi se izjasnili, morali su dosta da razmišljaju i međusobno se konsultuju. Kako da se ne odluče za odlazak. Bez ikakvog osnova i razloga su zatvoreni, mučeni, maltretirani, a neki to nisu ni preživjeli. Da su ih doveli u radne grupe da u toku rata pomognu u raznim poslovima i radnim vodovima, bez tuče, mučenja, ubijanja, zlostavljanja porodica, sigurno je da bi veći broj Srba ostao. Rat se sve više zahuktava, ratuju svi pored svih. Srbima nije

bilo dozvoljeno da djeca, žene i starci napuste ratnu zonu kao svi civili u sukobima koji se dešavaju u svijetu. Jasno je da su Srbi onemogućeni da iziđu prije rata i tokom njega, jer im je namijenjena uloga talaca. To se najbolje vidjelo 12. aprila, kad je hrvatska vojska doživjela veliki poraz i imala mnogo žrtava. Mnogi vojnici su u bježanju krenuli prema selu Rašćani, da se tu osvete i pod komandom da se selo „očisti“ izvrše zločin. To dešavanje bilo je pravi odgovor zašto se Srbima nije dozvolilo da napuste ratnu zonu.

Kraj ratu se ne nazire, Srbi su preko raznih sredstava informisanja toliko oklevetani da je prema njima nastala neopisiva mržnja. Koliko je izmišljeno raznih priča, to čovjek ni u snu ne može sanjati. Kad neko čuje sve te izmišljene priče i kad bi pomislio da je to uradio neko od porodice, sam bi se ubio. Kako ostati u takvim uslovima i još jednom doživjeti nešto slično – bilo bi to neodgovorno prema svojoj porodici i samom sebi. Smisao svih mučenja i zlostavljanja bio je da se Srbi istjeraju iz svojih kuća i stanova, kao i da se pale i ruše srpske kuće u Eminovu Selu. Zastrašivanje i zarobljavanje jeste opomena Srbima da za njih na prostorima Duvanjskog polja nema mjesta i da im ne padne na pamet da tu ostanu. Za izvršioce i sljedbenike projekta „čisto Duvno“ bilo je krajnje vrijeme da se Srbi očiste iz „najhrvatskijeg“ područja, na kome žive najvjerniji i najodaniji katolici. Da se Srbi očiste iz Duvanjskog polja, gdje je po predanju, a ne istorijskim činjenicama krunisan prvi kralj Hrvata, kralj Tomislav.

Mnogi Hrvati su im se priključili, većinom su to bili ljudi koji su boravili u raznim vojskama i legijama, učestvujući u raznim ratovima u svijetu, radeći za novac. U tim ratovima dobili su iskustvo i znanje o ratovanju. Angažovani su od ustaških organizacija na Zapadu. Postavljeni su na rukovodeće funkcije u vojnim strukturama. Kao najsigurnije, za svoje zamjenike, pomagače i obezbjeđenje stavili su najekstremnije Hrvate. To su većinom bili problematični, neškolovani i neiživljeni ljudi, koji su mislili da je to njihova šansa da se dodvore svojim idejnim vođama, da opravdaju njihovo povjerenje, koje su najviše mogli ostvariti mučenjem, ubijanjem i etničkim čišćenjem Srba, i da tako poslije rata zauzmu neke pozicije u društvu koje će im obezbijediti egzistenciju.

Bilo je dosta školovanih i obrazovanih Hrvata koji su se priključili ideji stvaranja države hrvatskog naroda, koji su htjeli i nastojali da stvore evropsku i demokratsku državu. Kad su neki shvatili kuda vode nasilje i zločini i da od hrvatske države u kojoj će biti Duvno i Zapadna Hercegovina nema ništa, neki su odustali, neki razmišljali da li da odustanu, nisu mogli ni naprijed ni nazad. Neki su od strasti mržnje izgubili razum.

Mnogi Hrvati, kao i u onom prethodnom ratu, nisu odobravali zločine. Na samom početku rata, nosioci ustaške ideologije nametnuli su se kao vođe, komandanti i rukovodili su regularnim policijskim i vojnim jedinicama. Za izvršenje torture i zločina imali su posebno uvježbane momke, koji su se rasporedili u SIS-u i

vojnoj policiji i izvršavali naredbe svojih pretpostavljenih, a vjerovatno su i prekoračivali ta naređenja. Ti ljudi su mučili i Hrvate koji su prije rata bili na nekim značajnim funkcijama i koji su predstavljali smetnju i pretnju ustaškim organizacijama na Zapadu, a posebno su taj svoj bijes iskazali na onima koji su se istakli u hvatanju diverzanata 1972. godine.

Progonili si i Srbe i Hrvate, Boška Karana, Iliju Ivanovića, Adama Kosića i njegovu porodicu, aktivne učesnike hvatanja diverzanata 1972. godine, kao i Jozu Ivančića, Božu Pavića iz Livna i druge koji su radili u policijskim strukturama, izvršavali naređenja svojih pretpostavljenih i sprovodili zakon. Ta tortura nad Hrvatima bila je opomena svima onima koji pokušaju da dignu glas u odbrani „nekih ljudskih prava“, kao i zakona i običaja rata.

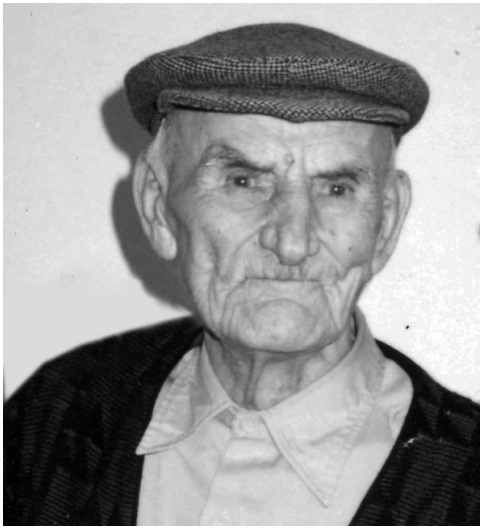

Zečević Šćepana Danko
(1898 - 1995)

Logor Rašćani bio je jedinstven u ovom ratu. Nije bilo drugog u kom je MCK evidentirao zarobljenike bebe od jednog i šest mjeseci i starce od 80 i 90 i više godina. Hrvati su, uz svesrdnu pomoć nekih organizacija, pokušavali da se suprotstave namjeri MCK da selo Rašćani evidentira kao ratni logor za civile, već su tvrdili da je to centar za prihvat izbjeglica i ljudi koji su na drugim mjestima ugroženi. To je bilo krajnje neodrživo jer su Srbi u Rašćane na silu dovedeni, istjerani iz svojih kuća i stanova, nisu imali slobodu kretanja. Po svim pravilima MCK – to je bio klasičan logor i kao takav je registrovan, pa su svi zatvorenici u njemu dobili status ratnih zarobljenika civila.

U logoru je bilo 255 Srba, među kojima i beba Teodora Marić, rođena, kako je već navedeno, 9. aprila 1992. godine. Otac male Teodore u logoru u Gimnaziji odvojen je zajedno sa ostalim muškarcima, iako je imao četvoro maloljetne djece među zatvorenicima. Brigu o djeci u logoru preuzele su komšije. Teodora je zajedno sa majkom iz Eminova Sela istog dana kad su Srbi odvedeni u logor u Gimnaziju, 24. aprila 1992. godine, odvedena u logor Rašćani.

U logoru u selu Rašćani bila je još jedna beba. U junu 1992. godine Jelka Savić se porodila u izbjeglištvu u Imotskom, 6. juna 1992. godine rodila je ćerku Vanju. Poslije dva, tri mjeseca Jelka je sa bebom i starijom ćerkom, kao i sa dvije djevojčice, ćerke svog djevera, prebačena iz Imotskog u selo Rašćani.

Najstariji logoraš bio je Danko Zečević, rođen 1898. godine. Takođe, u logoru je bilo i dosta bolesnih i nepokretnih staraca, nekoliko distrofičara, slijepih i

gluvonijemih. Hrvati u svom bijesu i mržnji nisu vodili nikakvog računa o stanju u logoru. Vrijeme koje prolazi, nada koja se ne ostvaruje, približavanje zime i neizvjesnost posredno su „pomagali“ podizanju tenzija među samim logorašima, pa su sve češće izbijale svađe.

Evidentiranjem sela-logora i zarobljenika od strane MCK nada da će biti oslobođeni naglo je porasla i ljudi su masovno počeli da „prodaju“ i to malo preostale imovine i stoku koja im još nije bila pokradena. Rasprodavali su samo oni Srbi koji su u Rašćanima živjeli i prije nego što je naselje pretvoreno u logor, jer su svi ostali logoraši istjerani iz svojih kuća i iz svog sela bez ikakve lične imovine.

Hrvati su u svojim pljačkaškim naletima iz Rašćana oteli svu tehničku robu i jagnjad, ali je nekim seljanima-logorašima ostalo nešto stvari za prodaju, a bilo je stoke koju su neki ljudi krili po štalama. Trgovina je obavljana pretežno noću, a najviše su „kupovali“ pripadnici jedne ekipe hrvatske vojne policije. Među njima se posebno istakao vojni policajac-zapovjednik Miroslav Pačar zvani Ćićo, iz sela Mrkodola, koji je „kupovao“ svu imovinu Srba koju je stigao i uspio pronaći. Srbi su ga se plašili jer je bio jedan od zloglasnih ustaša, uvijek je sam određivao cijenu imovine, robe i stoke, koju nikada nije plaćao, već je obećavao da će to uraditi narednih dana. Rijetko je nekom Srbinu platio neki iznos „dogovorene“ vrijednosti, većina Srba nikada nije dobila ni dinar za oduzeto. Neke stvari kupovali su i Hrvati iz okolnih sela. Međutim, iako su Srbi sve što su imali prodavali u bescijenje, to nije odgovaralo hrvatskim vlastima i one su, nakon nekog vremena, zabranile svaku trgovinu kako bi na taj način budućim stanovnicima sela obezbijedile neku imovinu.

Kontrole na ulazima u selo su pojačane, a Hrvati su cestu zakrčili i balvanima i kamenjem, tako da vozila, a pogotovo kamioni nisu mogli da prođu. To nije spriječilo grupu vojnih policajaca da i dalje radi „svoj posao“, pa su naveliko nastavili da „trguju“. Bilo je ljudi koji su se noću sa „kupcima“ dogovarali o prodaji, tako da zabrana nije poštovana. Mnogi logoraši iz Rašćana prodavali su preostale zalihe hrane koje su imali – krumpir, žito, mast i druge namirnice, jer su očekivali da će narednog dana napustiti selo.

Nekoliko dana prije 26. oktobra 1992. godine, za kada je bila zakazana razmjena, predstavnici Međunarodnog crvenog krsta obavijestili su Srbe da je ona odložena za 3. novembar 1992. godine. Međutim, 28. oktobra 1992. godine u selo su došli predstavnici Helsinki voča i kazali logorašima da će se razmjena obaviti sutradan, 29. oktobra 1992. godine. Među Srbima je zavladala velika radost, žene su pakovale ono malo stvari što su imale i što može da stane u putne torbe i autobuse. Gotovo sva imovina u selu bila je ili opljačkana ili prodata, ostale su samo jedna krava i jedna koza. Njihovi vlasnici su ih stalno krili od hrvatskih vojnika. Noć između 28. i 29. oktobra 1992. godine nijedan logoraš u Rašćanima nije prespavao. Bilo je vrlo bolno posmatrati to sa strane: ljudi se raduju što napuštaju svoja ognjišta jer je to bio jedini način da dođu do toliko željene slobode. Raduju se Srbi što će napustiti

svoje njive i livade, svoja groblja, kuće, sve ono što su njihovi preci vjekovima stvorili, napuštali su svoja radna mjesta, crkve, zavičaj, uspomene, a ipak su se radovali. Sloboda je najveće bogatstvo.

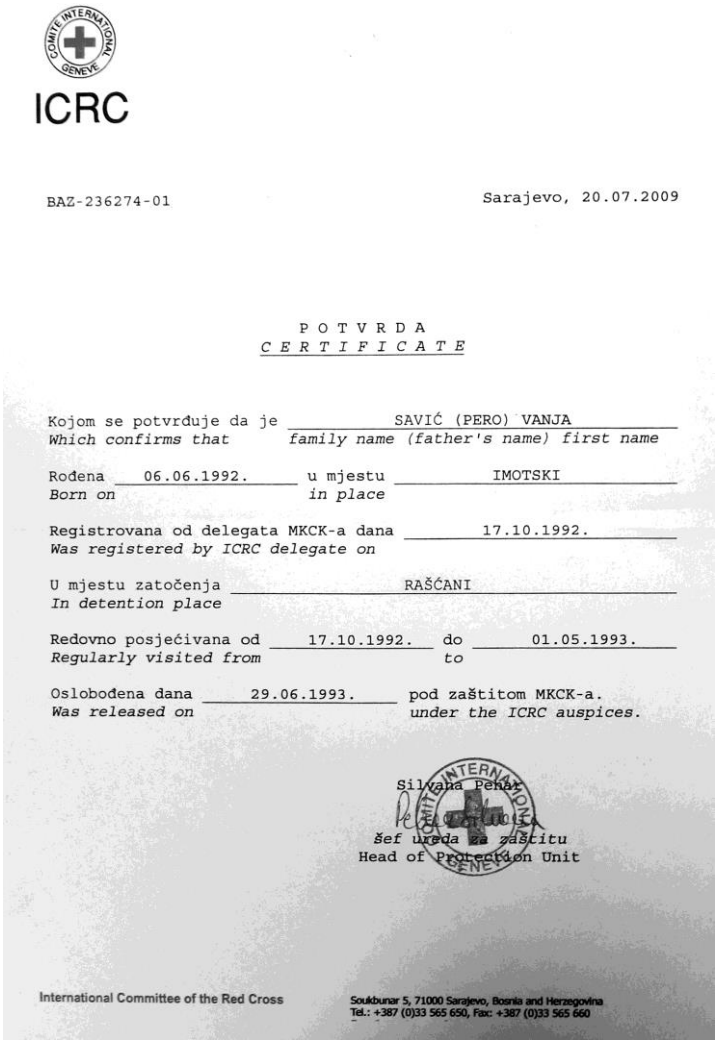

ICRC

BAZ-236274-01 Sarajevo, 20.07.2009

P O T V R D A
C E R T I F I C A T E

Kojom se potvrđuje da je SAVIĆ (PERO) VANJA
Which confirms that family name (father's name) first name

Rođena 06.06.1992. u mjestu IMOTSKI
Born on in place

Registrovana od delegata MKCK-a dana 17.10.1992.
Was registered by ICRC delegate on

U mjestu zatočenja RAŠĆANI
In detention place

Redovno posjećivana od 17.10.1992. do 01.05.1993.
Regularly visited from to

Oslobođena dana 29.06.1993. pod zaštitom MKCK-a.
Was released on under the ICRC auspices.

Silvana Penar
šef ureda za zaštitu
Head of Protection Unit

International Committee of the Red Cross

Soukbunar 5, 71000 Sarajevo, Bosnia and Herzegovina
Tel.: +387 (0)33 565 650, Fax: +387 (0)33 565 660

Potvrda MCK Vanji Savić o boravku 1992 i 1993.g.

Napuštali su sve svoje i odlazili u potpuno nepoznato, u neizvjesnost, bez ikakvih izgleda da se vrate svojoj kući. Stekao se utisak da su hrvatske vlasti izuzetno dobro proučile ljudsku psihu. Sprečili su Srbe da pobjegnu iz Duvna i ostalih naselja u opštini na početku rata, imali su ih za taoce, a potom ih sve zatvorili u logor Rašćane i druge logore po Hercegovini. Svakodnevno su nad njima vršili teror, opljačkali im svu pokretnu imovinu i tako ljude doveli u stanje da samo žele slobodu. Sloboda nema cijenu. A sve to smišljeno je tako da Srbi na kraju sa radošću napuste ono što je

njihovo i što su njihovi preci vjekovima stvarali i voleli cijelog života. Hrvati su težili tome da Srbima zauvijek unište želju da se vrate u rodno mjesto. Zdravlje i sloboda su najveće bogatstvo.

Dana 29. oktobra 1992. godine osvanulo je lijepo, sunčano jesenje jutro. Ljudi su bili užurbani, pomalo euforični, nestrpljivi i još uvijek malo nepovjerljivi prema međunarodnim humanitarnim organizacijama. Noć prije umro je starac Jovo Draško iz Oplećana, da li od sreće za slobodom, koju ipak nije dočekao, ne zna se. Hrvatske vlasti naredile su da se sahrani u 9.00 sati kako bi sve ostalo išlo prema planu.

Potom se u logoru Rašćani odjednom pojavi dosta više nego obično hrvatskih policajaca, zatim i novinari i predstavnici Evropske zajednice. Policajci su naredili da se svi logoraši iskupe na jednom mjestu, nasred sela, sa stvarima koje namjeravaju da ponesu, da bi moglo da se krene. Tako je i učinjeno, i bila je to jezivo tužna scena: nepokretni starci na nosilima, starice, žene, djeca... Sa jedne strane radost zbog predstojeće slobode, a sa druge bol koji razdire grudi. Mnogima su suze u očima, pogled tužan, neke žene su glasno plakale i naricale, Srbi idu u neizvjesnost. Djeca nisu shvatala šta se događa, ali su i ona bila uznemirena. U daljini su se vidjeli autobusi koji se kreću prema selu. A onda, nešto se dogodilo, policija je otrčala prema putu i autobusi su se vratili u Tomislavgrad iako su već bili nadomak sela. Narod je ostao zgranut, kao da je poliven hladnom vodom. Kakve promjene, sve nade koje su naglo porasle kad su vidjeli autobuse za tren su potonule u nepovrat.

Policija je naredila da se svi Srbi vrate kućama, a pitanje razmjene ostalo je otvoreno. Situacija je bila vrlo teška, pogotovo što su logoraši ostali bez stoke, hrane i pokućstva, što od pljačke hrvatskih vojnika, što od „trgovanja“ proteklih dana.

Sljedećeg dana, 30. oktobra 1992. godine logoraši u Rašćanima saznali su da je njihova razmjena odložena zbog razmjene logoraša iz Gimnazije. Od Srba u logorima u Duvnu i Hercegovini, koji su uspjeli da prežive, ostao sam samo ja u ćeliji SUP-a u Duvnu. Svi ostali muškarci koji su bili u logorima razmijenjeni su i poslati u Crnu Goru.

Iako su Srbi u logoru Rašćani bili u lošem psihičkom stanju i u preteškim životnim uslovima, pao im je jedan veliki teret i kamen sa srca. Saznali su da su njihovi muževi, sinovi, očevi... razmijenjeni i da su stigli na slobodu. Tinjala je nada da će se do zime svi zajedno, porodično naći u Crnoj Gori, Srbiji ili Krajini. Ali nada da će se to dogoditi svakim danom bila je sve manja. Zima je došla, hrane skoro da i nije bilo. Međutim, kada su Srbi u logoru Rašćani o problemima obavijestili predstavnike Međunarodnog crvenog krsta i Evropske zajednice, počela je da stiže pomoć humanitarnih organizacija. Zima je stigla prije kalendarske, nada u oslobođenje je nestala i više niko nije vjerovao u skori odlazak na slobodu.

Putem informacije koje su zatvoreni Srbi dobijali od stražara i hrvatskih policajaca koji su čuvali i obezbjeđivali logor, kao i preko radija, shvatili su da razmjene neće biti u skorije vreme. Hrvatski zahtjevi da se za srpske civile u logoru

Rašćani razmjene njihovi ratni vojni zarobljenici bili su nerazumni i neprihvatljivi za srpsku vojsku. MCK je prenosio poruke oslobođenih logoraša iz Crne Gore i Srbije zatvorenima u logoru Rašćani, tako da su Srbi u Rašćanima imali saznanja o svojim najmilijima. Saznali su da su svi koji su bili po raznim logorima u Duvnu i Ljubuškom razmijenjeni. Ja sam razmijenjen 28. novembra 1992. godine. Tako se desilo nešto nelogično, što je opet nešto što se rijetko dešava ili se nikad ne dešava. Muškarci koji mogu da budu vojnici se razmjenjuju, a u logorima ostaju žene, djeca, starci i starice.

Često su hrvatski stražari i policajci pronosili razne glasine i dezinformacije o mogućoj razmjeni i time uznemiravali logoraše, govorili su kako srpska strana neće ni da pregovara o njihovoj razmjeni, kako oni nikome ne trebaju, kako su neki od oslobođenih logoraša poginuli na frontu i slično. Mnoge su takve informacije i dezinformacije dovodile do očaja. Poslije saznanja da je sve to bila laž, situacija bi se promijenila. Smanjili su se upadi nepoznatih hrvatskih vojnika u selo. Hrvati su skoro potpuno prestali i sa torturom nad ženama i djecom. Logor su posjećivali predstavnici Međunarodnog crvenog krsta, Evropske zajednice, a kasnije i UNPROFOR-a. Predstavnici UNPROFOR-a su na sebe preuzeli obezbjeđivanje ljekarske pomoći, pa je to umnogome olakšalo stanje starijima i bolesnima u logoru.

Međunarodni crveni krst je prenosio poruke između oslobođenih i zatočenih Srba i njihovih familija, ali je ta razmjena pošte vršena vrlo rijetko – uglavnom jednom u dva mjeseca. Zarobljenim Srbima su te poruke bile demantovanje laži koje su hrvatski vojnici širili i tako izazivali očaj i paniku među logorašima, potvrde da se Srbi i te kako zalažu za oslobođenje logoraša i saznanje da su njihovi najdraži dobro i da vjeruju da će se uskoro svi naći na slobodi. Pošta i informacije u selo su donosile dobro raspoloženje i nadu za skori izlazak na slobodu.

Približavalo se proljeće, a sa njim se ponovo rodila nova nada u slobodu. Krajem marta 1993. godine pao je veliki snijeg, takav kakav nije bio više od 20 godina. Mnoge manje kuće prekrili su smetovi, a djeca su mu se radovala i igrala se, skoro da su i zaboravila da su u logoru. Ipak, strahote i torture koje su prošli duže će pamtiti od tog snijega – pucanje, podmetnute požare, pljačkanje sela, postrojavanje za streljanje, odvođenje roditelja u druge logore, ubijanje...

Došlo je vrijeme proljetnih radova. UNPROFOR je u Rašćane dovezao sjemenski krumpir i luk, a hrvatske vlasti poslale jedan traktor kao pomoć za sadnju. Logoraši su shvatili da je najpametnije da to posade u baštama oko kuća i na nekoliko njiva u selu, a i sami su nabavili još nekih sjemena, pa su radili. Bili su svjesni da neće biti oslobođeni dok Hrvati ne budu prisiljeni na to. Nadali su se i da će humanitarne organizacije, koje su ih povremeno posjećivale, izvršiti pritisak na hrvatske vlasti, ali od toga nije bilo ništa. Preko radija su saznavali za različite razmjene koje su bile predviđene srpsko–hrvatskim nagodbama, ali njih je sve to

zaobilazilo. Nekoliko starijih ljudi umrlo je toga proljeća, ukupno 10 ljudi od formiranja logora. Srbi iz okolnih sela željeli su da budu sahranjeni na grobljima gdje su i njihovi preci, ali su pokopani na groblju u Rašćanima, iako su njihova seoska groblja bila samo nekoliko kilometara udaljena od Rašćana.

Polako je dolazilo i ljeto 1993. godine, stanje u logoru se ne mijenja. Ljudi su se pomalo i navikli na uslove života...

Predstavnici MCK sve ređe su dolazili u selo-logor, u proleće 1993, kad su posjetili Rašćane, bili su oduševljeni selom, poljem ispod i planinom iznad sela. Ravno polje ispod sela bilo je šareno od raznih vrsta poljskog cvijeća koje se probijalo kroz gustu poljsku travu. Cijelo polje ispod sela, koje predstavlja najplodniji i najravniji dio Duvanjskog polja, ličilo je na pravi ćilim, iz kog su se osjećali najrazličitiji mirisi koji se prenose iz latica cvijetova. Kad su, poslije anketiranja ko će da ide u razmjenu, a ko da ostane u selu, konstatovali da niko ne ostaje u selu, dobio se utisak da su predstavnici MCK iskazali veću tugu nego stanari i vlasnici tog sela.

Bili su oduševljeni, pored prirode sela, i ljudima u selu-logoru, u koje je 70% dovedeno iz drugih sela i grada. I pored uslova života, gdje je po 15 ljudi živjelo u jednoj kući, svi su bili čisti, komunikativni, često i pored svih nedaća i nasmejani. Pričali su ljudima u selu da još nisu naišli na sličan slučaj u logorima i zbjegovima koje su obišli. Kada su saznali da čitavo to polje ispod i pašnjaci iznad pripadaju tom selu, ubjeđivali su narod da tu ostane. Narod je odlučio da poslije zatvaranja svih muškaraca po logorima Duvna i cijele Hercegovine, kao i razmjene preživjelih muškaraca od 18 do 60 godina, koji ne žele da se vrate, odluka o napuštanju sela ne može da se promjeni. Možda su te ljepote tog sela i vlasništvo Srba nad velikim procentom plodne i obradive površine Duvanjskog polja glavni razlog što se etničko čišćenje Srba provodi od početka XX vijeka i završava na kraju tog vijeka.

U selu su sve manje i ređe dolazile poruke od članova porodica koji su razmijenjeni, kao i rodbine, pa su ljudi u logoru Rašćani sve više bili nervozni i zabrinuti.

Priroda je bujala, voće i povrće rodili kao nikada do tada (pogotovo krumpir). Logoraši nisu znali kako da se odnose prema plodovima, obeshrabrivalo ih je to što nisu znali šta je gore, da li da plodove pojedu ili da ostanu onima koji ih drže u kavezima toliko dugo.

Rat između Hrvata i Muslimana u centralnoj Bosni se sve više razbuktavao, tako da su Hrvati svu svoju mržnju i bijes usmerili ka Muslimanima, i to je doprinosilo laganom poboljšavanju odnosa prema Srbima. Na frontu je bilo nešto manje sukoba između Hrvata i Srba i sve češće se govorilo o sastancima i pregovorima srpskih i hrvatskih komisija za razmjene. Međutim, definitivnog dogovora o oslobođenju logoraša iz Rašćana nije bilo.

Kako su Muslimani pokušali da etnički očiste centralni dio Bosne od Hrvata, Hrvati su tražili spas na srpskoj strani. Srbi su ih primali, hranili, oblačili, liječili. Pustili su preko 1.000 hrvatskih civila da pređu preko teritorije Republike Srpske. Srbi iz logora Rašćani gajili su nadu da će Hrvati poslije gesta srpskih vlasti pustiti Srbe iz logora Rašćani. Te nade su bile uzaludne. Takav tolerantan odnos srpskih vlasti prema hrvatskim civilima i vojnicima nije bio razlog da hrvatske vlasti u Tomislavgradu oslobode zatvorene srpske civile iz naselja-logora Rašćani, već su, naprotiv, prilikom jedne razmjene za njih tražili preko 200 hrvatskih vojnika nestalih i izginulih prilikom borbi na Kupreškoj visoravni.

Dana 23. juna 1993. godine hrvatski stražari su bili nešto uznemireniji i nervozniji, policiji je došlo pojačanje, što je logoraše u Rašćanima navelo na pomisao da bi moglo doći do razmjene. Toga dana niko nije mogao da ide u prodavnicu i bilo je zabranjeno svako udaljavanje od kuće. Neki hrvatski policajci su govorili kako se vode pregovori o razmjeni u Čelebiću kod Livna, međutim, nada da će zatočeni Srbi biti oslobođeni po ko zna koji put se izjalovila.

Odnos hrvatske policije i stražara prema Srbima u logorima bio je promjenljiv. Uglavnom je to zavisilo od ljudi koji su bili na straži. Zahtijevali su da budu obaviješteni o svakom kretanju van logora, žene su onemogućavane da idu u njive da uberu povrće. Ako bi koja i uspjela kradom da ode do njiva i ubere neko povrće i zelje, policajci i stražari bi je pri povratku dočekali i oduzeli joj, prosuli i uništili sve što je skupila i ubrala.

ZATVARANjEM LOGORA U RAŠĆANIMA DUVNO OSTAJE BEZ SRBA

Dana 29. juna 1993. godine u naselju-logoru Rašćani pojavilo se ponovo mnogo hrvatskih policajaca koji su sprečavali svako moguće udaljavanje logoraša iz dvorišta. Među ljudima se ponovo govorilo da bi moglo biti razmjene, ali svi su bili skeptični jer su se nade toliko puta izjalovile. Ipak, uznemirenost logoraša se osjećala. Oko 14.00 sati hrvatski policajci počeli su prolaziti kroz selo-logor i obavještavati logoraše da se spremaju za polazak, za razmjenu... Dali su rok od jednog sata da se skupe usred sela sa onim što misle da ponesu, a bilo je dozvoljeno ponijeti samo jednu putnu torbu i ništa više. U logoru je nastala gužva oko spremanja. Nakon nekog vremena, u selo su stigla tri džipa Međunarodnog crvenog krsta, koji je trebalo da prevezu nepokretne i bolesne starce. Ostali logoraši trebalo je da budu deportovani kamionima UNHCR-a, koji su takođe stigli. Žene, djeca i starci počeli su da se skupljaju u zaseoku Važići, a odatle su u grupama od po njih 50 odlazili do puta, na mjesto koje su hrvatske vlasti odredile za ukrcavanje i završni čin etničkog čišćenja srpskog stanovništva iz opštine Duvno (Tomislavgrad).

I pored sreće zbog skorog izlaska na slobodu, među starijim Srbima ponovo se vide tuga i suze u očima. Ljudi koji su u Rašćanima proživjeli i više od 80 godina života

zagledali su u pojedine predmete i kuće, kao da su tek shvatali da su to posljednje slike rodnog mjesta, koje će pamtiti do kraja života, ali tamo, negdje, gdje nikada nisu bili i nisu ni pomišljali da će morati otići.

Svi su u dnu duše znali da neki nikada više neće vidjeti rodno mjesto, a kamoli se vratiti i živjeti u njemu. Hrvati su otjerali sve Srbe koji su tu odvajkada živjeli i više nije bilo nade ni u povratak ni u zajednički život. I mlađe žene i djeca, koji su žurili da što prije uđu u kamione i odu na slobodu, sa tugom su gledali u kuće koje su prinuđeni da zauvijek napuste.

U logoru Rašćani bilo je zatvoreno preko 250 Srba, i to: 65 djece starosti do 17 godina, 58 muškaraca starijih od 59 godina, četiri muškarca do 45 godina sa smanjenim fizičkim sposobnostima i 127 žena, od kojih je 67 starije od 55 godina. U logoru u selu Rašćanima umrlo je 11 Srba, a ubijena su i nestala četvorica. U logoru Rašćani bilo je šest Srba koji nisu bili sa područja opštine Duvno.

Najmlađi zarobljenici bile su bebe koje su rođene početkom rata. U Livnu je rođena Teodora Marić, a u Imotskom Vanja Savić.

Najstariji zatvorenik bio je Danko Zečević iz sela Kongora, prije rata živio kod sina u Duvnu. Rođen je 1898. godine u selu Kongora. Dana 1. juna 1992. godine iz kuće je izveden zajedno sa suprugom Jelom i sestrom Marom i zatvoren u logor Gimnazija. Iz tog logora su 3. juna 1992. prebačeni u logor Rašćani i tu su ostali do 29. juna 1993. godine.

Svi zatvoreni Srbi u selu-logoru Rašćani (žena, djece i starci), koji nisu umrli, ubijeni ili nestali do 22. avgusta 1992. godine, evidentirani su od strane Međunarodnog crvenog krsta kao civilni zarobljenici, za koje postoji dokumentacija u MCK i UNHCR, uz čiju saradnju i posredovanje je logor oslobođen, a zarobljenici razmijenjeni i deportovani sa svojih ognjišta i svog zavičaja na teritoriju pod kontrolom vojske Republike Srpske.

SVJEDOČENjE BOŽE VAŽIĆA O LOGORIMA I RATU 1992. U DUVNU

Važić Stojana Božo (1962)

„Rođen sam 8. oktobra 1962. godine u Duvnu (Tomislavgrad), gdje sam završio osnovnu školu i gimnaziju. Nakon završene srednje škole upisao sam Poljoprivredni fakultet u Sarajevu, koji sam završio 1988. godine. Vratio sam se u svoje mjesto rođenja s nadom da ću tu dobiti posao na preporuku svojih profesora sa Poljoprivrednog fakulteta iz Sarajeva. Već te 1988. godine, a naročito 1989. godine za nas Srbe u Duvnu (Tomislavgradu) nije bilo mjesta da živimo, a ne da dobijemo radno mjesto. (Molim vas da

se angažujete da se pronađe snimak tjeranja Milana Karana, bivšeg direktora pošte u Tomislavgradu, koji je trenutno nastanjen u Aranđelovcu, tim činom je počelo organizovano etničko čišćenje na područjima bivše nam države. Da naglasim da se u to vrijeme u Duvnu skupilo oko 5.000 demonstranata (ustaša-fašista), koji su jednoglasno skandirali 'Karane, seli se u Srbiju', što u prenesenom značenju glasi 'Srbi, selite se u Srbiju'. Demonstracije su održane u više navrata u Tomislavgradu u jesen 1989. godine. Specijalna jedinica MUP-a iz Sarajeva Karanu Milanu je spasila život. Cijeli događaj je snimala bivša Radio-televizija Sarajevo, a snimak je emitovala i Radio-televizija Beograd.)

Srba je u Tomislavgradu po zadnjem održanom popisu 1991. godine bilo 570 ili 1,7% od ukupnog broja stanovnika bivše nam opštine. Možda bi nas bilo i više da nad nama 1941. godine nije izvršen nezabilježen genocid, u kome su dve trećine srpskog stanovništva poklane na stravičan način, uključujući djecu, žene i starce, i bacane u jame od strane naših komšija Hrvata (ustaša-fašista). Cijela sela (Cebara, Vrilo, Mokronoge i Srbi iz samog grada Duvna) su pobijena i danas se kosti tih Srba nalaze u jamama nesahranjene i čekaju pravdu da se koljači (Hrvati, ustaše, fašisti) kazne. Dolaskom komunista na vlast ti stravični zločini su se sakrili od javnosti, a nijedan od krvnika (ustaša-fašista) nije odgovarao za ove zločine, a sve u cilju suživota i 'bratstva i jedinstva', koje su proklamovali komunisti. Narod koji zaboravi, ili tačnije nametne mu se da zaboravi istinu, ponovo će doživjeti one stravične stvari koje su mu se dogodile. Upravo se to dogodilo sa nama Srbima iz Tomislavgrada (Duvna) u posljednjem ratu vođenom od 1992. do 1995. godine.

Na samom početku rata bio sam u selu Rašćani, u kojem sam živio sa ostalom svojom familijom (brat, snaha i troje njihove djece, otac, mati i djed). Na mom području (Zapadna Hercegovina) rat je počeo 3. aprila 1992. godine napadom regularne hrvatske vojske (ustaša, fašista iz Hrvatske) i Hrvata – ustaša, fašista iz Zapadne Hercegovine na srpska sela (Donji Malovan i Gornji Malovan), kao i na ostale Srbe na Kupreškoj visoravni, na kojima je isto tako počinjen zločin. Gore navedeni datum, 3. april 1992. godine, predstavlja ponovni početak genocida nad nama Srbima od istih onih fašista – ustaša ili njihovih potomaka koji su učinili genocid nad Srbima 1941. godine za vrijeme Drugog svjetskog rata. Pripreme za početak rata u Zapadnoj Hercegovini počele su znatno prije navedenog datuma. Mladići, Hrvati (veći broj iz opštine Duvno) išli su u Hrvatsku na vojnu obuku, veći broj njih uključio se u MUP Hrvatske ili u Zbor narodne garde (ZNG). Pojedini su učestvovali u agresiji na srpski narod u Hrvatskoj, pri čemu su bili i ranjeni (napad specijalnih jedinica MUP-a Hrvatske na Plitvice). (Ako ste u mogućnosti da pronađete snimak javljanja novinara Mahmuta Latifića iz Livna 3. aprila 1992. godine za jutarnje vijesti Radio Sarajeva. Latifić je istinito izvjestio o zbivanjima na području Tomislavgrada, Livna i Kupresa, govoreći da je Teritorijalna odbrana Duvna uz podršku drugih snaga pristiglih iz Hrvatske u ranim jutarnjim satima napala srpska sela na Kupreškoj visoravni.) Taj dan za nas Srbe u Duvnu počeo je hapšenjima,

premlaćivanjima i maltretiranjima. Ne znajući šta se zbiva na prostoru između Duvna i Kupresa, a to je da su ustaše-fašisti napali srpska sela i da su tim činom započeli rat u bivšoj Bosni i Hercegovini, Srbi u Duvnu pošli su na svoje svakodnevne obaveze, prije svega na svoja radna mjesta. Uhapšene Srbe ustaše su vodile u stanicu policije u Duvnu, gdje je nad njima vršena tortura. Selo Rašćane, u kom sam ja stanovao, bilo je blokirano, što znači da niko nije mogao ući i izaći iz sela. Ovim postupcima ustaša u Duvnu, na čelu sa Mijom Tokićem, predsjednikom opštine Duvno (Tomislavgrad), predsjednikom Kriznog štaba u Duvnu i bivšim profesorom latinskog i srpskohrvatskog jezika u Gimnaziji u Duvnu, napravljen je prvi logor u bivšoj Bosni i Hercegovini u kojem su bili zatvoreni, pored vojno sposobnih muškaraca, i žene, djeca i starci.

Oko 20 viđenijih Srba iz Duvna ustaše su odvojile odmah na početku rata i podvrgle ih strašnim mučenjima. Bili su tjerani u Loru (Split), Zadar, ponovo vraćeni u Duvno, pa iz Duvna u Ljubuški i na kraju Mostar (Helidrom). U toj grupi su bili Karan Božo (živi u Perlezu, Zrenjanin, od posljedica mučenja teško se kreće i oslabio mu sluh), Važić Pero (teško premlaćen u Šuici, od tih batinanja preminuo na putu od Ljubuškog do Splita), Vuković Miloš (preživio strašna mučenja u Duvnu, Livnu, Ljubuškom i Lori u Splitu, živi u Aranđelovcu), Andrijašević Mile (nije mogao da izdrži torture, od kojih je podlegao u Šuici – Galečiću). Ostali iz ove grupe doživjeli su strašna fizička i psihička maltretiranja. U premlaćivanju i ubijanju spomenutih Srba naročito su se isticali Ivan Krišto Dugonjče, Drago Perić Vrića. Zlatonjić (imena i prezimena se trenutno ne sjećam), Filip Bagić, (zapovjednik SIS-a, mirnodopski ustaša i srbomrzac, iz tih razloga u bivšem sistemu u više navrata osuđivan). Uz navedene ustaše iz Duvna, u premlaćivanju i ubijanju Srba u Duvnu isticali su se ustaški heroji 'Vukovarci', čiji je komandant bio ustaša pod nadimkom Kapo. Ova vojna jedinica ustaša bila je smještena u Eminovu Selu, a pripadala je hrvatskoj vojsci čija je komanda bila u Krešića kući, a u navedenoj kući i garažama oko kuće počinjeni su strašni zločini nad Srbima iz Duvna i Kupresa, kao i onim dovedenim sa strane, najčešće iz Hrvatske (Splita, Zagreba, Brača, Rijeke). Pripadnici spomenute jedinice ustaša protjerali su sve Srbe iz Eminova Sela (u tom selu je bilo 10 do 15 srpskih kuća), uz pomoć lokalnih ustaša. Skoro sve srpske kuće su spaljene i imovina opljačkana. Sve srpsko stanovništvo iz Eminova Sela (žene, djeca i starci) prvo je bilo prebačeno u logor u staroj zgradi Gimnazije u Duvnu, kasnije su ustaše razdvojili žene, djecu i starce i vojno sposobne muškarce. Muškarce su ostavili u logoru u staroj zgradi Gimnazije, a djecu, žene i starce su prebacili u logor Rašćani. U Eminovu Selu je ubijen Goran Milisav, mladić koji je do samog početka rata bio aktivan u sastavu rezervne policije u Duvnu. Među ustašama koji su bili smješteni u Eminovu Selu isticao se po zvijerstvima ustaša pod nadimkom Zec. Po pričanjima Srba iz

spomenutog sela, Zec je Slavonac najvjerovatnije iz Iloka ili Vukovara, a familija mu je imala ugostiteljski objekat na tome području.

Poseban tretman u Duvnu imao je Milan Karan, bivši direktor pošte u Duvnu, koji je bio smješten u stanici milicije Tomislavgrad u samici više od 200 dana. O događajima u stanici policije on najbolje može da da izjavu, živi sa familijom u Aranđelovcu.

Srbi koji su imali kuće ili stanove u Duvnu od strane ustaša pod prijetnjom oružja iz njih su iseljeni. Vojno sposobni muškarci prebačeni su u logor Gimnazija u gradu Duvnu, a žene, djeca i starci prebačeni su u Rašćane.

Ostala sela u kojima je živio manji broj Srba, kao što su Kongora (tri srpske kuće), Lipa (pet do sedam srpskih kuća), Oplećani (pet do sedam srpskih kuća) i Srđani (dve srpske kuće), doživjela su istu sudbinu kao i Srbi sa Eminova Sela, vojno sposobni muškarci zatvoreni su u logor Gimnazija, a žene, djeca i starci u logor Rašćani kod Tomislavgrada.

Srbi iz sela Baljci, koje se nalazi između Duvna i Kupresa, u većem broju su pobjegli ispred ustaškog noža na Kupres, u srpska sela, a što je ostalo, prebačeno je u logor Gimnazija i u Rašćane. Dvije Srpkinje, starije žene iz ovog sela koje su bile nepokretne i nisu mogle bježati ispred ustaša, ubijene su i spaljene, mislim da su se prezivale Cvijetić.

Na ovaj način je ustaško–fašistička vlast u Duvnu (Tomislavgradu) na čelu sa Mijom Tokićem, predsjednikom Kriznog štaba Tomislavgrad, i vojnim zapovjednicima Glasnovićem i Šiljegom, a po naređenju Mate Bobana, predsjednika Republike Herceg–Bosne, i Jadranka Prlića, predsjednika Vlade Republike Herceg–Bosne, cjelokupno srpsko stanovništvo zatvorila u logore Gimnazija i Rašćani. Tomislavgrad je jedina opština u bivšoj Bosni i Hercegovini u kojoj je čitava jedna nacija, u ovom slučaju Srbi, zatvorena u logor, a samim tim nad nama je izvršen genocid, koji nije zabilježen za vrijeme rata 1992–1995. godine u bivšoj Bosni i Hercegovini. Logoraši u Rašćanima i Gimnaziji u Duvnu registrovani su kao ratni zarobljenici od strane Međunarodnog komiteta Crvenog krsta, među registrovanima se nalazi možda i najmlađi registrovani logoraš u svijetu, dijete Teodora Marić, koja je rođena kao logoraš i prvu godinu života provela u logoru Rašćani.

Ja sam bio zatvoren u logoru Rašćani od 3. aprila do 29. juna 1992. godine, kada sam sa ostalim vojno sposobnim muškarcima prebačen u logor Stara gimnazija u Duvnu, gdje su već bili zatvoreni ostali vojno sposobni Srbi iz Duvna. Dok sam bio u logoru Rašćani, ustaše su me i fizički i psihički maltretirali, kao i ostale logoraše koji su se nalazili u logoru. Među mučiteljima koji su dolazili u logor prepoznat je Ivan Baković zvani Ruda iz sela Mokronoge pored Tomislavgrada i ustaše iz Duvna zvali su ih 'Vukovarci'. Maltretiranju su bili izloženi starci, žene i djeca. Imovina Srba je pljačkana naočevid vlasnika imovine. Prvi koji je odveden iz logora Rašćani i ubijen

bio je Milan (Bože) Karan. Taj dan kad je Milan Karan odveden iz logora Rašćani, ustaška vojska je prošla pored logora kad se čula nesnošljiva paljba iz pješadijskog naoružanja. Prema pričanju Hrvata, Milan je ubijen u Vran planini na stravičan način. Pored Milana (Bože) Karana, u logoru Rašćani ubijen je Jovan Važić, a iz logora su u drugoj polovini 6. mjeseca 1992. odvedeni Slobodan Karan i Simo Milisav, prema pričanju očevidaca, ustaše su ih vodile kroz grad Duvno i svak' ih je mogao tući. Ubijeni su na zvjerski način, i do danas nisu pronađeni njihovi posmrtni ostaci.

Boravak u logoru Rašćani isprepleten je svakodnevnim maltretiranjima, kako nas vojno sposobnih muškaraca, tako staraca, žena i djece. Djecu su izvodili na simultana streljanja, što je kod njih izazvalo takav strah da su nevoljno izvršila malu nuždu. Imovina Srba iz sela pljačkana je naočevid vlasnika imovine. Opljačkani su prvo automobili, bijela tehnika i vrijednije stvari po kućama i na kraju traktori i druga oprema za obavljanje poljoprivrednih poslova. Bilo je slučajeva da su ženama kidali zlatne lančiće sa vrata i skidali prstenje sa ruku. Mene su 'Vukovarci' zajedno sa Borom Stanišićem, Lazom Pavlicom, Milenkom Pavlicom, Simom Milisavom, Slobodanom Karanom, Nikolom Karanom, Savom Karanom, Milanom (Ljube) Karanom i Vladom Važićem polovinom 4. mjeseca na stravičan način maltretirali (udaranje, ispaljivanje metaka neposredno pored tijela, simultano streljanje, provociranje...). Poslije ovog događaja jedna grupa logoraša se odlučuje za bijeg iz Logora Rašćani i zahvaljujući nevremenu (padao je gust snijeg i okrilje noći) uspijeva da pobjegne na Kupres i upozna javnost s onim što se događa sa srpskim narodom u Duvnu (Tomislavgradu).

Krajem juna mjeseca 1992. godine sve vojno sposobne muškarce iz logora Rašćani prebacuju u logor Gimnazija u Duvnu, u kojem su već bili zatvoreni ostali vojno sposobni Srbi iz drugih mjesta opštine Duvno. Prvi dan mog boravka u logoru Gimnazija okarakterisan je prinudnim radom na krumpiristu 'Planinskog dobra' u Duvnu. Broj logoraša u navedenom logoru kretao se od 40 do 50. Rad se sastojao u pljevljenju trave iz krumpira golim rukama, svaki logoraš bi dobio svoj red krumpira, klečeći bi puzao niz redak i pljevio travu. Pored ovog posla, pojedine logoraše bi odvodili u Komandu vojne policije HVO-a u Tomislavgradu da operu posuđe i očiste prostorije. Logoraši bi tada bili tučeni i maltretirani. Bio sam očevidac kad su Nikolu Draška, Srbina iz sela Oplećani, u navedenoj komandi stravično pretukli Ante Budimir Čavka, zapovjednik vojne policije HVO u Tomislavgradu, Miroslav Pačar Ćićo, zapovjednik interventnog voda vojne policije u Tomislavgradu, i vojni policajac pod nadimkom Tambić. U Komandu vojne policije dovodili su ljude sa strane, ne znam tačno ko su bili ti ljudi, ali sam čuo od vojnih policajaca, kada sam zajedno sa Nenadom Važićem bio pred zgradom, da su iz Travnika doveli Mitra Vujičića, bivšeg komandanta Udbe u Duvnu poslije Drugog svjetskog rata. Čovjeka koji je pokušao da u tom periodu 'bratstva i jedinstva' zavede red u Duvnu i privede pravdi ustaše-

fašiste, koji su na zvjerski način izvršili genocid nad Srbima u Duvnu. Očigledno da gospodin Vujičić nije na valjan način uradio svoj posao, a ta greška će ga nakon 50 godina na brutalan način stajati života. Ubile su ga ustaše jamari (ratni zločinci koji nisu adekvatno kažnjeni u tom periodu) i njihovi potomci u Tomislavgradu polovinom avgusta mjeseca 1992. godine. Pored prinudnog rada, logoraši su noću odvođeni (najčešće po pet) u policijsku stanicu u Tomislavgradu, gdje su mučeni na različite načine, pa čak i priključivani na električnu energiju. Nakon povratka u logor Stara gimnazija, ljudi su izgledali stravično, teško su se kretali, nisu mogli ležati na leđima, povraćali su i mokrili krv. U tuči logoraša isticali su se Ivan Krišto Dugonjče i ostali pripadnici SIS-a iz Tomislavgrada. Pored takvog stanja, ustaške vlasti u Tomislavgradu tjerale su logoraše na prinudni rad.

Rad na krumpiristu 'Planinskog dobra' u Duvnu sistematski je povezan sa trovanjem logoraša. Tjerali su nas da pljevimo travu u krumpirima u trenucima kad su krumpire tretirali zaštitnim sredstvima, ne poštujući karencu dotičnih otrova. Meni je lično dipl. inž. Ćazim Dreca, koji je bio zaposlen u Poljoprivrednom zavodu u Mostaru, naredio da leđnom prskalicom tretiram krumpire protiv biljnih ušiju bez bilo kakve zaštite. Doživio sam nakon toga krvarenje iz nosa i malaksalost u tijelu, što je upućivalo na trovanje izazvano neadekvatnom upotrebom dotičnog otrova. Hranu smo dobijali od lokalnog Crvenog krsta iz Tomislavgrada, jutri smo dobijali po dvije šnite hljeba, paštetu ili maslac ili sir na više logoraša, za ručak rijetku čorbu, a naveče je obrok izgledao kao ujutro. Konzumiranjem takve hrane doživjeli smo trovanje krajem avgusta, kad smo već bili registrovani od strane Međunarodnog komiteta Crvenog krsta, pa su ustaške vlasti u Tomislavgradu morale da angažuju tamošnji dom zdravlja da bi se stanje logoraša dovelo u zadovoljavajuće okvire. Pored mučenja i maltretiranja, u logoru smo doživljavali razna poniženja, ali jedno mi je najviše ostalo u sjećanju, a odnosi se na tjeranje nas logoraša u traktorskoj prikolici, namijenjenoj transportu isjeckane kukuruzne mase sa parcela u silo-trenčeve na farmu krava. Prikolica je bila ograđena pomoću željeznih mreža i izgledala je kao kavez za životinje. Mislim da je to bilo polovinom septembra 1992. godine, kad su nas oko 45 logoraša sa poljoprivrednog imanja transportovali kroz centar grada Duvna do zgrade Gimnazije. Taj događaj se odigrao naveče između osamnaest i devetnaest časova, kad je najviše stanovništva bilo na ulicama grada. Sa svih strana su dopirali pogrdni povici, a možete zamisliti koja su nas osjećanja u tom trenutku obuzimala, a ovaj postupak ustaša nas je do kraja ponizio i degradirao u našem rodnom mjestu. Ustaše su nas vodile da radimo na prvim linijama ratišta, prvo da kopamo kanal za telefonski vod, pri čemu smo bili izloženi tenkovskoj vatri sa položaja srpske vojske. Pukim slučajem niko nije poginuo. Da smo se držali naređenja ustaša, veliki broj logoraša bi izgubio život. Prije polaska na rad, na kopanje kanala, naređenje ustaša je bilo da ako zapuca srpska vojska, svi legnemo u iskopani kanal. Taj dan su nas ustaše vratile u logor, a sutradan smo ponovo išli da kopamo kanal.

Kad smo došli do kanala, imali smo šta da vidimo, najveći broj granata pao je u kanal i ispresijecao telefonski kabl. Tjerali su nas da siječemo šumu neposredno na prvoj liniji, gdje smo bili izloženi minobacačkoj vatri sa položaja srpske vojske. Ali moram da napomenem da je u to vrijeme, kad su nas vodili na prvu liniju ratišta, polovinom osmog mjeseca 1992. godine, vladalo dogovoreno primirje. Tenkovsku i minobacačku vatru sa položaja srpske vojske isprovocirale su ustaše dejstvujući topovima i minobacačima po srpskim položajima u selu Donji Malovan na Kupresu. Polovinom osmog mjeseca, tačnije 18. avgusta 1992. godine, došli su delegati MKCK u logor Gimnazija u Tomislavgradu da registruju logoraše. Navedeni dan sam odveden u stanicu policije Tomislavgrad na saslušanje. Saslušavao me je Marko Radoš, koji me je pritom žestoko pretukao palicom i nogama. Doživio bih sigurno i teže batine, ali su me morali vratiti u logor da me MKCK registruje kao logoraša, što je i učinjeno navedenog datuma. Od stražara koji su nas čuvali u zgradi stare gimnazije po brutalnosti se isticao Hadžić Akif zvani Kifo iz sela Stipanjići, koji je polovinom oktobra mjeseca 1992. na stravičan način premlatio Radovana Piljevića, bivšeg policajca u Duvnu (Tomislavgradu), čovjeka starog oko 65 godina, porijeklom iz Nevesinja, a bio je oženjen Hrvaticom iz Duvna (Tomislavgrada), i Dragana Gajića iz Trstenika iz Srbije, kamenoklesara koji je radio u Pazinu u Istri, a doveden je u logor Gimnazija u Tomislavgrad. Prilikom premlaćivanja navedenih logoraša koristio je željezne šipke, kojima je Piljeviću i Gajiću naneo teške povrede.

U logore u Tomislavgradu dolazili su predstavnici Međunarodnog komiteta Crvenog krsta, evropskih posmatrača, predstavnik Ujedinjenih naroda za ljudska prava gospodin Tadeuš Mazovjecki i druge međunarodne organizacije koje se bave ljudskim pravima i nekoliko novinara raznih novinskih kuća, uključujući i bečki 'Kurir'.

Delegati Međunarodnog komiteta Crvenog krsta prvi put su u logor 'Rašćani' došli 11. ili 12. aprila 1992. Delegati su bili iz sjedišta koje je bilo u Kninu, a u njihovoj pratnji bili su zapovjednici hrvatske vojske iz Splita i jedna novinarka koja je snimala cijeli razgovor. Upozorili smo delegata MKCK na težak položaj Srba u Tomislavgradu i da treba da urade sve da nas zaštite i prebace na teritoriju na kojoj nam neće biti ugroženi životi. Odgovor poštovanih delegata MKCK nama je bio da moramo ostati u Tomislavgradu, da se tu nalaze naša imanja, ne shvatajući da se nalazimo u rukama fašista i da su nam životi ugroženi, što će se kasnije pokazati tačno. Časnik hrvatske vojske prilikom napuštanja logora Rašćani rekao nam je da nas drže u Tomislavgradu kao živi štit, ako srpska vojska krene prema Tomislavgradu, da ćemo tada saznati zašto smo tu. Zamisao spomenutog gospodina čijeg se imena ne sjećam je monstruozna.

Druga posjeta delegata MKCK bila je, mislim, polovinom maja mjeseca 1992. godine. Tražili smo od njih da nas registruju i da nas zaštite, upoznali smo ih s tim da je određeni broj logoraša već ubijen i nestao, na što oni nisu reagovali na valjan način.

Treća posjeta delegata MKCK bila je polovinom avgusta mjeseca 1992. godine, kada su nas registrovali i kasnije su se pojavljivali periodično do razmjene, koja je bila 30. oktobra 1992. godine, kada su ispratili razmjenu do kraja, tačnije do našeg prelaska na teritoriju Savezne Republike Jugoslavije.

Evropski posmatrači posjećivali su i logore Rašćani i Gimnazija. Jedan njihov dolazak bio je karakterističan, nelagodan za nas logoraše, iznenađujući po ponašanju prema nama. Došli su u posjetu logoru Gimnazija polovinom oktobra 1992, u večernjim satima, zajedno sa vojnicima UNPROFOR-a, u vidno pripitom stanju. Njihov dolazak je imao za cilj da nam saopšte da ćemo uskoro napustiti logor i biti slobodni. Dogovoreno je da nas prebace u SRJ. U jednoj prostoriji logora navedena pripita gospoda pričala je sa logorašima, a u drugoj hrvatski vojnik koji je bio u njihovoj pratnji maltretirao je logoraše igrajući se sa nama 'ruskog ruleta'.

Tadeuš Mazovjecki posjetio je logor isto u 10. mjesecu 1992. godine. Posjeta je bila u jutarnjim satima na imanju 'Planinskog dobra' u Tomislavgradu, gdje smo kopali krumpire golim rukama. Bili smo u teškom i fizičkom i psihičkom stanju, upoznali smo navedenog gospodina sa stanjem u logoru. Vidno iznenađen našim lošim stanjem, rekao je da mu je Mate Boban obećao da će nas pustiti iz logora i da očekujemo razmjenu. Treba provjeriti da li nas je igdje spomenuo u svojim izvještajima Ujedinjenim narodima, a koliko sam ja upoznat, gospodin je prećutao, u interesu laži i propagande protiv srpskog naroda, istinu koju je vidio na terenu.

U ovoj izjavi već spomenuti 'Vukovarci' bili su smješteni u Krešića kući u Eminovu Selu, u kojoj su počinjeni strašni zločini nad Srbima koji su dovedeni iz Hrvatske, sa Kupresa i iz Tomislavgrada. Pred razmjenu na nedjelju dana lično sam bio vođen sa još dvojicom logoraša do famozne Krešića kuće u Eminovom Selu. Vodila su me dva vojna policajca, Miroslav Pačar zvani Ćićo i jedan mladi vojni policajac iz Eminova Sela. Ostali smo živi pukim slučajem, iz razloga što se od koljača, kad su nas doveli pred kuću, niko nije nalazio u kući i nisu nas imali kome ostaviti, pa su nas ponovo vratili u logor Gimnazija, u Tomislavgrad. Ispred garaža koje se nalaze u dvorištu kuće bilo je veša, civilnog ili vojnog, razbacanog, što je ukazivalo da su se u tim garažama događali stravični zločini.

Pored Srba iz Duvna, u Duvnu su bili zatvoreni i Srbi dovedeni sa strane.

Veći broj je ubijen u Duvnu (16 Srba sa Kupresa). Sa mnom u logoru su bili Gajić Dragan iz Trstenika, Blesić Dušan iz Banjaluke, Sredić Novak iz Omarske (Prijedor) Borković Branislav iz Turjaka (Gradiška), Talijan Zoran iz Bočca kod Banjaluke, Lipić Dragoljub iz Vitkovaca (Teslić), Savanović Luka iz Sanskog Mosta. Početkom avgusta 1992. u jutarnjim časovima u logor Gimnazija zapovjednik interventnog voda vojne policije HVO u Tomislavgradu Miroslav Pačar Ćićo doveo je pretučenog čovjeka ili tačnije rečeno zgaženog, u polusvijesnom stanju, koji je uspio da kaže da mu je ime Slavko, da je sa Romanije, vjerovatno sa Pala, i da je živio na Braču. Tjerali su ga da radi sa nama na imanju 'Planinskog dobra', što on nije mogao.

Policajci koji su nas čuvali odveli su ga od nas i o njemu ništa više nismo čuli. Kasnije su došli vojni policajci koji su mene i Nenada Važića vodili u zgradu gdje su bili smješteni da je očistimo i pospremimo. Pored zgrade bile su garaže protivpožarne čete, pred kojima su sjedili protivpožarci i pričali da su Miroslav Pačar Ćićo i Ante Budimir Čavka cijelu noć premlaćivali jednog čovjeka, a mišljenja sam da se radilo o već navedenom Slavku sa Brača.

Polovinom avgusta 1992. godine iz logora su odvedeni Srbi koji su dovedeni sa strane, pretežno iz Hrvatske: Novak Sredić, Luka Savanović, Dušan Blesić, Dragoljub Lipić, Zoran Talijan i Branislav Borković. Odvedeni su neposredno pred dolazak osoblja MKCK, koje je izvršilo registraciju logoraša koji su bili smješteni u staroj zgradi Gimnazije u Tomislavgradu. Odveli su ih Radoš imena se ne sjećam i Letica, koji je radio na 'Planinskom dobru' Duvno, a inače su obojica bili pripadnici SIS-a.“

Važić Božo

RATNI ZAROBLjENIK STAR SAMO SEDAM DANA

Krajem juna 1993. nakon više od godinu dana zatočeništva i mučenja, na teritoriju pod kontrolom hrvatske vojske izašlo je preko tri stotine Srba tomislavgradske opštine, među kojima i Teodora Marić, verovatno najmlađi ratni zarobljenik do tada u svetu.

Banjaluka – više nas nema na dedovini u Rašćanima... Srbi su, jednostavno, morali da nestanu iz nekada duvanjske, a od devedesetih godina tomislavgradske opštine. O čemu drugom se u ovom delu Hercegovine može govoriti osim o genocidu počinjenom nad Srbima. Tomislavgradska opština je jedina u BiH u koju se iz izbeglištva nije vratio nijedan Srbin. I nikom to ne smeta. Niko to ne vidi. Čak ni oni iz međunarodnih organizacija koji su ovde došli da se brinu i o nama, priča Božo Važić, ratni zarobljenik iz sela Rašćani, a danas profesor na Poljoprivrednom fakultetu u Banjaluci.

Odmah po napadu bojovnika Hrvatskog vijeća odbrane na srpsko selo Malovan na Kupreškoj visoravni, od Rašćana je napravljen prvi logor za Srbe u BiH.

U njemu je od početka aprila 1992. pa sve do 29. juna 1993. godine svakodnevno oko trista Srba bilo izloženo mučenjima, pretnjama i glađu. Među njima i četrdesetoro dece, ne starije od dvanaest godina. Dvadesetak viđenijih Srba Rašćana odvedeno je u prve neprijateljske logore, da bi nakon neviđenih muka kroz koje su prošli u kazamatima Lore i Dretelja bili razmijenjeni i krajem oktobra prešli na teritoriju Crne Gore.

U rašćanskom getu tri stotine ljudi imalo je samo jednu kravu, a ponekad i paket koji su im darivali humanitarci Crvenog krsta. I ništa više.

– Dolazio je u Rašćane i banjalučki biskup Komarica. Upozoravao je odgovorne u Livnu i Tomislavgradu na posledice do kojih bi moglo doći u slučaju da se

zarobljenom narodu nešto desi. I onaj Mazovjecki, sram ga bilo. Svi su dolazili, a nama niko na kraju nije pomogao... Otimali su nam sve. Od stoke do nakita. Niko zbog toga nije odgovarao i bio kažnjen – opet će Važić.

Šta su sve doživeli i preživeli mučenici rašćanskog geta, vidi se na primeru porodice Marić. Majka Stana je 7. aprila 1992. godine u livanjskoj bolnici na svet donela žensko dete. Teodora joj je bila deveto čedo.

– Samo sedam dana kasnije Teodora sa majkom ulazi u rašćanski obruč crnokošuljaša, u kome se upisuje u spisak Crvenog krsta i sa samo sedam dana postaje ratni zarobljenik. Verovatno najmlađi registrovani ratni zarobljenik u svetu do tada – ističe Božo Važić.

Malo je znano da je u tomislavgradskoj opštini ubijeno tridesetak Srba. Među njima i pravoslavni sveštenik.

Posle rata seljani Rašćana pisali su visokim predstavnicima u BiH. Molili su ih da im pomognu da se vrate u rodni kraj.

– Odgovarali su nam kako nam jedino mogu srediti put u inostranstvo. Za nas drugog puta nije ni bilo. Danas smo rasuti po svetu. Osamdeset odsto rašćanskih Srba uglavnom je u Americi i Australiji. Ostali su u Srbiji i mestima Republike Srpske... Sada je i kasno da se vratimo – na kraju će Božo Važić.

(Intervju Bože Važića, koji je dao jednim banjalučkim novinama)

SVJEDOČENjE MIĆE I SAVE VAŽIĆ O RATU 1992–1995. GODINE

„Prvog dana rata, 3. aprila 1992, nisam išao na posao, jer moj pogon u 'Plastici' nije radio. Bio sam u kući i nisam znao šta se dešava, nisam ni bježao u planinu. Jedan dio naših Srba bio je usred brda Suvi vrh, a jedan dio izišao iza brda.

Ja sam bio iznad kuće i gledao šta se dešava. Primijetio sam da je mali Mije Jokanovića, kad je primijetio da iz sela bježi Milenko Lazin, opalio jedan metak prema njemu. To je bio prvi i jedini metak koji je ispaljen. Blizu malog Joksanovića u brdu su bili Žika i Surutka, koje Hrvati nisu primijetili. Kad si ti (obraća se meni, autoru ove knjige) došao u selo i rekao da se prekine akcija sa obe strane, ja sam izišao u brdo da pomognem da se zaustavi sukob.

Dana 12. aprila 1992. godine, bio sam u svojoj kući u Rašćanima sa komšijom Ilijom Važićem (1922) i pili smo piće, bio je to, sjećam se, vinjak 'cezar', koji je donio Ilija. Mi pijemo piće, kad odjednom poče pucnjava. Mi izađemo iz kuće, da vidimo šta se dešava. Izađemo iznad Peričića kuće, iza nekog drveta-zerde, i legnemo na ledinu iza kamenja. Kad vidimo vojska ispod sela, prema gradini, iskače iz nekog kamiona, bilo ih je oko dvadesetak, razvili se u strelce i kreću se prema našoj crkvi na gradini. Drugi dio se kreće preko – podina (uzvišenja iznad kuća) od pravca Mandina Sela,

prema našem selu. Kad su došli do sela, počeše da se spuštaju u Stanišiće, Bilanoviće ne vidim i ne znam šta se tu dešava. Jedan od vojnika ide prema nama. Kad sam ugledao vojnika, ne razmišljajući o opasnosti, krenem prema njemu, iako je nosio pušku na gotovs. Vojnik me nije odmah spazio, rekao sam 'halo', vojnik se okrenu prema meni i pita gdje su četnici. Odgovorim da ovdje nema nikakvih četnika. On mi je rekao da je jedan naš ubio njihovog vojnika kod prodavnice. Nisam znao šta se dešava, ali sam odmah pomislio da Jovan nije napravio neku glupost. On je rekao da će malo pogledati iznad sela i ode, ja ne smijem ništa da kažem, može me napasti.

Ja se vratim kući, žena Sava me pita šta se dešava. Kažem nemam pojma, ali se nešto opasno dešava, ispričam Savi šta sam vidio vani. Šta da radim dalje?

Odjedanput su u selu vojnici bili naredili da se svi iskupimo na jedno mjesto, i to ispred Lukičića kuće. Skupilo se dosta naroda, preko trideset žena, djece i staraca, poređali su nas uza zid, u stroj. Svi smo poplašeni, iščekujemo šta će se dešavati. Poslije nekog vremena neko je došao, mislim da je komandir policije Jakić. Pojavio se vojnik Baković, ne sjećam se imena, znam da mu je otac bio zidar i kuću je kupio od Muradifa Kozarića i Hanke Paldum. Bio je to dobar momak, i akcija je stala.

(Sava se uključi u razgovor) Nas niko ništa ne pita i ne znam šta se dešava. Jedan dio vojske raziđe se po selu, a neko osta tu sa nama.

Tad su nas obavijestili da je Jovan ubijen jer je bacio bombu na patrolu policije. Jovanova žena Anica poče da histeriše, jauče, baca se po zemlji, kune, ne zna sve šta ne izgovara. Jedan vojnik zagalami na nju da ućuti ili će je ubiti. Priđe joj i dade jedan šamar, ona se malo smiri.

(Mićo nastavi) Priđem vojniku, tražim da joj se da neko smirujuće sredstvo. Mi Srbi je smirujemo, ljutimo se na njezino ponašanje i osuđujemo glupost i postupak koji je uradio Jovan, a sad i ona tu histeriše, ne razmišljajući da je u selu puno djece i ljudi koje je ugrozio njen Jovan, a sad i ona.

Situacija se malo smirila, vjerovatno je neko zaustavio akciju koja je prema svemu mirisala na zločin i likvidaciju i jedan vojnik zovnu hitnu pomoć. Dođe vozilo hitne pomoći, vozač Perić Ivan Vrića. U vozilu medicinska sestra, unesemo Anicu u auto. Njena sestra Vasilija govori da ja idem sa njim u Duvno, kakvi, kažem idi ti. Tako je Anica odvedena u Duvno. Jedan dio vojske upadao je u kuće, krao, napadao starije ljude koji nisu bili u stroju, prijetili su.

Za nekih dvadesetak minuta došao je Miro Matić iz Borčana, koji je bio dobar sa Jovanom, sa njim je došao jedan vojnik, mislim da je iz Sarajlija. Miro mi kaže da se spremim i da idem traktorom da dovezem mrtvog Jovana u njegovu kuću. Kažem: 'Miro (kog sam dobro poznavao), što mene, uzmi nekog od ovih starijih, može me neko ubit na putu.' Ne, ideš ti, ništa ti se neće desit', idem ja sa tobom.

Uzeo sam Ristin traktor i spustio se pravo niz usku ulicu pored Jovanove kuće do ceste i krenuo prema prodavnici. Ispred mene su u autu bili Miro i Baković. Došao

sam pred prodavnicu traktorom. Vidim Jovan leži, na njemu zimska bunda, sav izrešetan rafalom, iz njega još curi krv, pokriven je komunističkom zastavom, koja je vjerovatno nađena u prodavnici. Nema nikog tu, samo ja, Miro i Baković, a straža je na cesti ispod prodavnice. Ja sad ne mogu sam da Jovana stavim na traktor. Otvorim stranicu traktora i kažem Miri da dođu Ilija i Risto iz sela da mi pomognu. Kad malo zatim idu Rade Savarin i Nešo Mladenov. Ja zagalamim na njih, kud oni idu, mogu da nastradaju i vratim ih u selo. Neće stari, plaše se za život više nego mladi.

Ja primaknem traktor Jovanovom tijelu i zamolim Miru da mi pomogne da ga stavimo na traktor. Miro mi pomogne da ga stavimo na traktor, pokrivam ga ponovo zastavom. Prvo Miro zahtjeva da zajedno uđemo u prodavnicu. Vrata prodavnice su zaključana, otvorimo i uđemo. U prodavnici sve isprevrtano, flaše od pića polupane, vjerovatno rafalom. Ja sam našao neke žice i zatvorio prodavnicu. Miro kaže: 'Dobro, vidjećemo šta ćemo sa prodavnicom.' Ja traktorom, a Miro opet ispred mene kolima. Obuzeo me veliki strah, gledao sam kad će neko da me rafalom pokosi. Vojnika na sve strane, od straha ne smijem ni da gledam prema njima. Sa traktorom ispred škole, pored Todorove kuće, kad ide Todor, hoće da vidi šta je sa Jovanom bilo, kažem, bježi šta imaš da gledaš. Dođem u Važiće i spustim se pored Radina armana, pred Jovanovu kuću. Ja, Risto, Ilija, moja punica Anđa unesemo u kuću Jovanovo tijelo i svi odemo svojim kućama. Niko nije smio da bude pored njegovog tijela te noći. Zaključali kuću i njegova žena Anica, koju su odmah vratili iz Duvna, nije smjela tu da noći, otišla je kod Jove Vulića.

U selu je stalno bila straža, nije se moglo izići iz sela. Negdje oko 16. ili 17. aprila nekoliko Srba se uputilo preko planine u Ravno i uspjeli su da pređu. Ja nisam mogao, u selu su mi bili žena, djeca, otac i ostao sam u selu. Negdje početkom maja u selo su dovedeni stariji Srbi, žene i djeca, koji su bili zatvoreni u Duvnu. Nas muškarce iz sela Rašćana od 18 do 60 godina pokupili su i autobusom 29. juna 1992. godine odveli i zatvorili u logor koji je bio u zgradi stare gimnazije i ŠUP-a. (Sava se uključuje u razgovor) Ja se dobro sjećam, Miću su odveli iz sela 29. juna 1992. godine, a mene, to jest sve Srbe koji su bili u logoru u Rašćanima istog dana, 29. juna, ali sljedeće, 1993. godine.

Sjećam se dobro datuma kada je Milan Fendić nestao. Bilo je to 25. aprila, subota uoči Uskrsa. Mi smo tog dana farbali jaja za Uskrs, i sjećam se vijesti koja se tada pronjela kroz selo, da se Milan nije vratio od ovaca. Tako je Milan bio prvi u selu koji je nestao u ovom ratu.

(Mićo nastavlja) Sjećam se kad su odvedeni Simo i Slobodan. Mislim da je bio 27. jun, Žika je bio bolestan. Bio je u Mirkanovoj kući i ja odem u Karane da vidim kako je. Našao sam ga i sjedili smo u Slobodanovom podrumu. Bilo nas je tu u podrumu šest, sedam, mogao bih da se sjetim svih, ali to nije bitno. Ja i Žika smo izišli iz podruma i on je krenuo kući kod Mirkana, a ja produžim u Važiće. Kad sam bio blizu korunuša, prošao pored vikendice, i pređem na Ristinu korunušu, kad čujem

galamu, stoj, pucam, ne znam kome govore, ja potrčim ispod glavice (uzvišenje iznad njive korunuše), prođem ispod kuće Jamanove, krenem u žbunje iznad kuće, kad čujem trči neko iza mene, vidim Ognjen Savarin, poplašio se, zadihao, pocrvenio, a usne mu pobjelele, ja ga odmah povučem u žbunje od šipurka i trnja. Teško je posmatrati kako mladić od 16 godina bježi u strahu od zločinaca koji upadaju u selo, u kome su Srbi kao u rezervatu i gdje upadaju zločinci i hvataju ih kao što zveri hvataju pljen. Nas dvojica se skupili ispod grma, vidimo ustaše u selu, mi se tu skupili, ako nas opaze, biće problem. Pitam Olju na koga su galamili, ni on ne zna, možda i na njega, ali on nije smio da stane i da se okreće, bježao je prema Važićima.

Kasnije sam saznao da su ustaše upale u selo i primijetili Slobodana, Simu i Miku i na njih su galamili da stanu. Mika je utrčao u kuću – Lukinu vikendicu, a Simu i Slobodana su odveli i nikada se nisu vratili. Bio je to 27. jun 1992. godine.

Nas dvojica smo još jedno vrijeme ostali u tom grmu, sve dok su ustaše u selu, traže po štalama jagnjad i ovce, pljačkaju i napuštaju selo do sljedećeg upada.

Poslije dva dana došli su predstavnici policije autobusom i naredili da svi muškarci Srbi iz Rašćana od 18 do 20 godina moraju da se prebace u logor u Duvnu. Ne mogu da se sjetim imena vozača, znam da je bio iz Oplećana, malo je šepao i bio je prije kondukter, pa je kasnije položio za vozača autobusa.

Nas su odveli i zatvorili u staru zgradu Gimnazije, gdje su zatočili mnoge Srbe. U tom zatvoru je bilo i Srba rodom van Duvna. Teško mogu da se sjetim svih imena, ali se sjećam Talijan Zorana iz Omarske i Borković Branislava. Bilo je šest, sedam ljudi. Svi Srbi koji nisu bili rodom iz Duvna iz logora u zgradi Gimnazije odvedeni su negdje polovinom avgusta. Čuo sam da su ih odveli u planinu i izbacili negdje u šumu, prema Blidinjskom jezeru, i zapucali su na njih, ne znam iz koje namjere. Čuo sam da je jedan od njih poginuo, mislim da se zvao Beut Zoran, čini mi se da je od Banjaluke.

U logoru su nas čuvali policajci. Bilo je dobrih policajaca-čuvara, koji su prema nama imali korektan odnos. Nekorektan i neljudski odnos prema nama imali su policajci Tokić Ante, Pivić Zdravko, brat zamjenika komandira Rafe. Posebno se u mržnji prema Srbima izdvajao Zdravko. Policajac Kifo, ne znam pravo ime, rodom je iz Stipanjića, posebno se okomio na Piljević Radovana i Gajić Dragana.

Život u logoru je bio težak. O tome se može dosta pisati. Najkraće rečeno, bili smo izloženi napornom radu u polju. Loša ishrana, neuslovni smještaj, bez mogućnosti održavanja minimuma higijene. Drugi su o životu u logoru dosta rekli, pa nema potrebe da to ponavljam.

U logoru smo ostali do 30. oktobra 1992. godine, kad smo razmijenjeni i brodom iz Ploča prebačeni u Crnu Goru, a naša porodica je ostala zarobljena u logoru u Rašćanima sve do 29. juna 1993. godine.

Poslije razmjene porodica, koje su uglavnom smještene u Sanski Most, većina nas se spojila sa porodicama i nastavili smo da živimo u tuđim kućama i domovima u Sanskom Mostu.

Poslije dva mjeseca prilagođavanja novim uslovima i u novom mjestu boravka, situacija u Republici Srpskoj bila je sve teža. I pored toga što smo bili zarobljenici civili i razmijenjeni, nismo više mogli da gledamo da svi sposobni Srbi idu na front, a mi da mirno sjedimo kući. U međuvremenu se čuju i priče o našoj neaktivnosti i vrši se pritisak da se i mi Srbi iz Duvna, iako smo bili zarobljeni, uključimo u jedinice vojske Republike Srpske. Ja se prijavim u Komandu mjesta dana 16. oktobra 1993. godine. Svi Srbi muškarci deportovani iz Duvna, koji su bili smješteni u Sanskom Mostu, prijavljuju se vojnim vlastima i odlaze u jedinice vojske u 6. sansku brigadu. Ne mogu se sada sjetiti svih koji su se prijavili i otišli u jedinice, ali ću nabrojati neke: Pero Zečević, Milan Kukobat, Mićo Stanišić, Miloš Važić, Božo Važić, Milan Milisav, Pero Milisav, Savo Karan Mirkanov i tako dalje. Znam da su se u jedinice uključili i Srbi koji su bili u Dubici Nikola Bilanović, Nikola Karan, Željko Pavlica.

Šesta sanska brigada ratovala je na svim bojištima u Republici Srpskoj. Bilo nas je raspoređenih po raznim jedinicama na frontu i u pozadini. Imali smo sreće, kao da je i bog znao da smo paćenici i niko nije poginuo niti je ranjen, iako smo bili na najopasnijim položajima, gdje su se vodile prave bitke i gdje su mnogi borci izginuli.

Početkom oktobra 1995. godine situacija se pogoršava. Srpska vojska se povlači sa položaja koje su držali u tom dijelu Republike Srpske. Nastaje prava panika. Muškarci u jedinicama, žene i djeca moraju ponovo u zbijeg.

(Mićina supruga Sava nastavlja da priča kako se spasila) Ja vidim da se vojska povlači, ne znam šta da radim. Bili smo u selu Čaplje. Kod mene došla i moja majka. Ja odem do Mirkana, kažem mu da bježimo, on nešto odugovlači, kaže da ja samo paničim. Ja već čujem pucnjavu, vojska muslimanska samo što nije stigla. Mirkan uzeo neka kolica, sprema šta da ponese. Ja nemam ni kolica, nešto stvari stavim u vreću. Dođem kući, moja majka se kupa, kažem: 'Izlazi odmah da bježimo, u selu nema nikog, svi pobjegli, samo mi i Mirkan ostali.' Mi iziđemo, Mirkan se sprema, kaže mojoj Borki da potjera Pećino biciklo, ja kažem Borki da potjera biciklo i da preko njega prebaci ćebe. Mirkan se još sprema, šnjiraju cipele, i ja krenem sa djecom i majkom prema gradu. Granate već počinju da padaju, požurimo da se izvučemo prema gradu, stalno se okrećemo da vidimo idu li Mirkan i Savka. Borka se malo vrati da izvidi, ali njih nema. Već se noć primiče. Granate padaju, nas tri ulazimo u Sanski Most. Idemo Ključkom ulicom u namjeri da pređemo most i uđemo u mahalu, gdje je bila vojna komanda. Pošaljem Borku da ode malo naprijed da provjeri šta se dešava, čekamo malo, Borke nema, krenemo naprijed, sretnemo Borku, kaže da tamo nema nikoga. Mi ne slutimo da je Sanski Most već pao. Dok se mi kolebamo kuda i kako dalje, pored nas prolazi vojnik sa puškom, ja priđem da ga upitam kuda da idem, vojnik kaže idite pravo i požurite. Ja sve mislim da je to naš vojnik i nastavljam da ga pitam možemo li mi sa njima do komande i da sa njima idemo dalje. Vojnik kaže ne možete vi sa nama da idete. Idite i požurite da što prije napustite grad, ne plašite se. Kasnije sam saznala da su u toj ulici muslimanski vojnici

sve Srbe koje su zatekli poubijali. Tek ja shvatih da je to Musliman. Dobar čovjek i spasi nas. Mi krenemo dalje ubrzano, kako nam je čovjek savjetovao.

Stigli smo kolonu Srba koji bježe prema Prijedoru. Bio je to pravi haos.

Izmiješali se vojska i civili. Kakva slučajnost, u svoj toj gužvi i neredu naiđemo na vojsku, kad prepoznamo Miću. Tu se sastanemo i svi ponovo srećni što smo opet izbjegli stradanje, kojem smo bili toliko blizu.

U kolektivnom smještaju smo ostali do 18. decembra 1995. godine, kad smo se prebacili u Dubicu, gdje smo nastavili da živimo do prelaska u Srbiju."

Važić Mićo i Sava

SVJEDOČENjE SIME KARANA

„Rat me je zatekao u selu sa sinom Slobodanom i suprugom Anicom. U ovom ratu desila mi se velika nesreća, moj sin Slobodan je stradao od ustaške ruke. Svoje svjedočenje ću i početi njegovim stradanjem.

Moj sin Karan Slobodan, rođen 8. februara 1959. godine u selu Rašćani, i Milisav Luke Simo, rođen 1955. godine u Mandinu Selu, opština Duvno, kidnapovani su 24. juna 1992. godine iz koncentracionog logora Rašćani i odvedeni u pravcu Duvna, gdje im se izgubio svaki trag. Svi pokušaji da se sazna gdje su odvedeni i gdje se nalaze ostali su uzaludni. Svi kao jedan, pa i neki dobri poznanici i prijatelji bili su kao zakleti da se nikada ne sazna gdje su nestali.

Slobodanov i Simin nestanak, kao i zločin koji je nad njima izvršen, nije jedinstven slučaj. Sve što se u Duvnu događalo 1992, 1993. godine nastavak je onoga što nije dovršeno 1941. godine, kada je proglašena ustaška tvorevina NDH, u čijem je sastavu bila i opština Duvno. Po programu ustaškog pokreta, NDH je trebalo potpuno očistiti od srpskog stanovništva, i to ubijanjem, protjerivanjem i prevođenjem u katoličku vjeru. Takve metode ustaše su primijenile 1941. godine, kada su u tri jame u okolini Duvna, što žive, što poubijane, ubacili preko dvije stotine žitelja srpske nacionalnosti. Tako su sela Cebara, Vrilo, Prisoje i Mokronoge potpuno očišćena od Srba, njihova imovina opljačkana i uništena. Za ove zločine poslije rata niko nije bio osuđen. Trojica Srba koji su se živi izvukli iz jama pred sudom nisu mogli dokazati ko su bili ti koji su ih gurali u te jame.

Ostatak srpskog stanovništva koje je izbjeglo pokolj 1941. godine spas je našlo preseljenjem u glamočka i kupreška sela, a kada su se preživjeli Srbi u proljeće 1943. godine vratili u svoja sela u Duvnu, duvanjske ustaše su bile spremile novi pokolj Srba povratnika kako bi Duvno očistile po svom ustaškom programu. U toj zločinačkoj namjeri spriječili su ih Italijani. Po završetku rata 1944. godine, formalno je nestala NDH, a Duvno je pripalo BiH, ali program i duh NDH nikada nije nestao. Pojavom MASPOK-a u Hrvatskoj 1971. godine, u Duvnu se povampirilo i ustaštvo.

Od 1991. godine formiraju se masovne organizacije, koje vode profesori: Tokić Mijo, Zrno Branko i Janko, doktori Perići, pravnik Vučemil i drugi, a uz njih i opštinski rukovodioci.

Po Duvnu se javno pjevaju pjesme o Paveliću, Juri i Bobanu. Najistaknutiji predstavnici koji slijede program MASPOK-a 1991. godine postavljaju se na odgovorna mjesta. Nekoliko Srba koji su se zatekli na radnim mjestima u pošti i policiji razriješeni su dužnosti, a na njihova mjesta postavljaju se kadrovi školovani i vaspitavani u imigraciji. Tako su Srbi očišćeni iz svih organa vlasti i policije. Još je ostalo nešto Srba fizičkih radnika, a i njima su upućene prijetnje otkazima, a već početkom aprila 1992. godine odvode ih sa radnih mjesta i zatvaraju. Pobjedom HDZ-a u Hrvatskoj 1990. godine i njenim osamostaljenjem 1991. godine, kao i proglašenjem Nezavisne Države Hrvatske i donošenjem njenog novog ustava po starom programu iz 1941. godine Srbi su izbačeni kao narod. Hrvatski vojnici poslati iz Hrvatske – to su instruktori za organizaciju i formiranje paravojnih jedinica. Oni vrše obuku i vježbe, formiran je štab HVO-a na čijem čelu je Tokić Mijo i on je bio zvanični predsjednik Skupštine opštine Duvno. Komandant Narodne odbrane bio je Glasnović Željko, dok je komandant SIS-a bio Banović Drago. Formiraju se krizni štabovi po selima, prikupljaju se devizna sredstva za hrvatsku vojsku po selima i u novinama se objavljuje koliko je koje selo sakupilo deviza, dakle, sve se to radi otvoreno i javno. Javno se izjavljuje Srbima da to nije njihova domovina, da je to domovina samo za Hrvate, te druge razne parole i prijetnje. Srbi su to ozbiljno shvatili, pa tako pojedine porodice napuštaju Duvno, a neke polovično. Kada su duvanjske ustaše primijetile da pojedini Srbi napuštaju Duvno, Hrvati smišljaju svoj zločinački plan i 1. aprila 1992. godine blokiraju sve izlaze tako da niko više od Srba nije mogao da napusti Duvno, a oni koji su pokušali da izađu vraćeni su i zatvarani, ispitivani i zlostavljani. Odvode Srbe sa radnih mjesta, a ostale koji žive u gradu odvode u zatvore na saslušanje i mučenje.

Pošto su se ustaše dobro pripremile, u pomoć su im došli i neki legionari, kao što su braća Glasnović Željko i Davor, koji su živjeli u Kanadi i bili njeni građani, Žgela Josip i poznati hrvatski nacionalnosti Bagić Filip, bivši robijaš, Jakić Ilija, Krišto Nikola zvani Krešić, po zlu čuven, Banović Drago zvani Galinović, Jurič Ante zvani Zlatonjić, Beljan Mate iz Duvna i drugi.

Ustaše iz Duvna, Livna i Hercegovine više nisu imali strpljenja i potpomognuti hrvatskom vojskom noću između 3. i 4. aprila, kroz šumu, dok su Srbi još spavali, napali su srpska sela ispred Kupresa: Gornji i Donji Malovan, Rilić i Zanaglinu i grad Kupres, gdje su počinili mnoga ubistva, pljačke i paljevinu, a mnoge su odveli u logor u Duvno. Srbi su bili progonjeni iz jednog logora u drugi sve do prve razmjene 4. maja 1992. godine.

Vojska Republike Srpske je 7. i 8. aprila protjerala ustaše sa Kupresa i oslobodila sada opljačkana i popaljena sela. Tako poražene ustaše prešle su na teren

Duvna da bi se obračunali sa duvanjskim Srbima, koji su držani kao taoci, u prvom redu sa Srbima iz sela Rašćana koji su 1941. godine izbjegli ustaški pokolj. Za početak je 9. aprila 1992. godine minirana srpska crkva na Mandinoj gradini, a zatim su 12. aprila 1992. godine ustaše upale u selo Rašćane i otpočele sa pljačkom i batinanjem Srba koje su zatekli. Tog dana sam iznad sela čuvao ovce, ali su one krenule prema polju jer je ozelenilo, ja sam polako krenuo prema njima, kada sam čuo eksploziju i stao. Ovce su otrčale u polje, a ja sam ostao da vidim šta je bilo. Gledao sam prema gradu, kada se iz tog pravca pojavilo vozilo, iz kog je izašlo desetak vojnika u ustaškim uniformama i podijelili su se u dvije grupe i krenuli prema selu. Ja sam krenuo kroz selo da vidim šta se desilo, stao sam kod Kuline i čuo puškaranje iznad sela. Jedna od navedenih grupa je išla kroz selo i lupala po vratima. U tom momentu je ispred mene izašao vojnik u crnoj uniformi i pitao me šta radim tu. Ja sam rekao da sam čuvao ovce i da su mi pobjegle u polje, a da sam ja ostao. Tog vojnika sam poznao jer je prije rata bio komandir policije i zvao se Jakić Ilija, a s njim u pratnji bila su još dva vojnika. Ovi vojnici su me poveli do Zekića kuća, tamo je bila jedna starica koja je bila slijepa, i njena snaja, ušli su u kuću, vidjeli uramljenu sliku, a to je bio unuk od te starice koji je umro mlad, i kad im je ona rekla ko je na slici i šta je bilo, krenuli smo dalje kroz selo, kad smo došli do kuće Karan Ljube. Pokupili su stanovnike sela i utjerali u ogradu ispred Ljube Karana zvanog Šalonja. Mene je u tu masu ugurao Jakić Ilija. Ispred nas je na odstojanju od oko 10 metara stajalo oko 20 ustaša naoružanih automatima i noževima. Prozvali su Anđelku Važić sa djetetom u naručju da izađe između nas. Ona je pitala zašto samo ona da izađe, i nije izašla. U to vrijeme vozilom 'golf' stigao je jedan važan ustaški starješina i naredio da se akcija obustavi. Akcija je obustavljena. Ustaše su napustile zauzeti položaj, a narod se razišao. Sledeći dani su bili slični, iako je selo bilo pod kontrolom policije, svakodnevno su upadale u selo pojedine grupe naoružanih ustaških vojnika, koji su vršili premetačinu i pljačkali, odvodili ljude u Duvno na saslušanje i mučenje na razne načine, od kojih se neki nikada nisu oporavili, postali su trajni invalidi.

U tom periodu, kada je vršena tortura nad Srbima u Rašćanima, predveče, kad sam krenuo u štalu da dam hranu ovcama, sreo me jedan uniformisani vojnik, obučen u ustašku crnu uniformu, oteo mi štap koji sam nosio u ruci jer sam se slabije kretao i njime me udario nekoliko puta po glavi i leđima. Iz čela je počela da mi teče krv. Tada sam primijetio da je nekoliko Srba iz sela postrojeno ispred kuće Vojina Karana, ustaše su ih maltretirale, šamarale, prijetile im. Nakon toga su te ustaše ušle u moju kuću i opljačkale imovinu i hranu.

Nakon toga, kad se već smračilo, u moju kuću su došla trojica vojnika da me vode u bolnicu na previjanje jer su saznali da sam bio pretučen i da imam povrede. Poslali su ih njihovi rukovodioci. Odbio sam da me vode na ukazivanje ljekarske pomoći jer mi je komšinica Stana Karan, koja je radila kao bolničarka, već bila previla ranu.

Što se tiče mučenja, primjenjivane su razne metode. Postavljali su ljude pred zid za streljanje i tukli. Tako su upadali skoro svaki dan kako bi u narod utjerali strah, da bi lakše pregorili sve, pa i sam život.

U logoru u Gimnaziji od 10. aprila bilo je zatvoreno 20 Srba iz grada Duvna, među kojima je bilo i pet Crnogoraca dotjeranih iz Mostara. U taj logor 24. aprila 1992. godine zatvoreni su svi Srbi iz Eminova Sela, njih 49, među kojima je bilo i novorođenčadi i staraca od 90 godina. Svi su strpani u jednu učionicu, u kojoj nije bilo ničeg osim ponekog ćebeta koje su im dozvolili da ponesu sa sobom kad su ih potjerali u ovaj logor. U ovaj logor 1. juna 1992. godine zatvoreni su i skoro svi Srbi iz grada, njih 89, i iz sela Oplećana 28 Srba. Tako se u dvije učionice našlo 166 zatvorenih Srba.

U ovim prostorijama nije bilo nikakvih uslova, pa ni hrane. Ovaj logor posjetile su međunarodne humanitarne organizacije i registrovale logoraše. Da bi riješila problem, ustaška vlast je odlučila da žene, djecu i starce prebaci u selo Rašćani, a sposobne muškarce ostavi u zatvoru i koristi kao radnu snagu na poljoprivrednom imanju i za druge poslove.

Tako je 3. juna 1992. iz logora Gimnazija u Duvnu autobusima prebačeno 140 logoraša u selo Rašćani, među kojima je bilo bolesnih i nepokretnih. Iz autobusa su ih istjerali u selo da se sami snalaze. Domaćini sela su ih prihvatili i rasporedili po kućama, a bilo ih je od pet do 15 u jednoj.

Dana 23. juna 1992. u selo Rašćani dotjerani su Srbi iz sela Lipa, Kongora i Mandina Sela. Sad su svi Srbi koji su dotad bili na slobodi sakupljeni i zatočeni u selu Rašćani, i selo je po tome dobilo drugo ime – KONCENTRACIONI LOGOR RAŠĆANI. Nad logorom je postavljeno jako obezbjeđenje, ali je bilo lažno. HVO i HOS su obezbjeđivali iznad sela, a policija je obezbjeđivala da u selo niko ne može ulaziti ni iz njega odvoditi ljude u Duvno radi saslušavanja i batinanja bez odobrenja komandira policije Joze Romića. Na punktu kod sela Srđana bila je patrola policije koja je obezbjeđivala put Duvno – Kongora i nije smjela da propusti nijedno vozilo, ni vojno ni civilno. U toj patroli bili su Landeka Marko sin Jure, kao vođa patrole, i njegov pomoćnik Kovačević Martina Ante, obojica iz sela Srđana. Ovako postavljeno obezbjeđenje stvorilo je u selu mir, logoraši su unutra mogli slobodno da se kreću.

Upadom u koncentracioni logor nepoznatih izvršilaca 24. juna 1992. godine iz sela-logora odvedeni su, pa nestali Karan Sime Slobodan i Milisav Luke Simo.

Milisav Luke Simo, rođen 1954. godine u Mandinu Selu, i njegova majka Anica, rođena 1904. godine, protjerani su iz Mandina Sela u koncentracioni logor Rašćani. Simo nam je bio rod, pa se smjestio kod nas. U kući nas je bilo 13, devetoro protjeranih iz grada, Simo i nas troje. Simina majka smjestila se kod ćerke u susjednoj kući.

Slobodan, moj sin, Simo i ja spavali smo u jednoj sobi i tog kobnog jutra 24. juna ustali smo i nešto pojeli. Njih dvojica u ljetnim majicama izišli su 50 do 60 metara od kuće. Stajali su ispred vikendice Luke Karana. Patrola koja je kod sela

Srđana obezbjeđivala put prema logoru propustila je vojničko vozilo sa dva naoružana vojnika, koji su sa asfaltnog puta skrenuli uz progon i upali usred logora i našli se ispred Slobodana i Sime. Iznenađeni kad su ugledali naoružane ustaše sa crnim maramama na glavi, pošli su da bježe, ali su im ustaše zaprijetile da će pucati. Da bi prošlo mirno, oni su stali, a ustaše su ih odmah ugurale u vozilo. Sa njima je bio Karan Ljube Mijo, koji je pobjegao u navedenu vikendicu, a ustaše su od njega tražile da iziđe. Nisu smjeli da uđu u vikendicu. Kako Mijo nije izišao, ostao je živ i danas živi u Aranđelovcu. Simu i Slobodana su odvezli prema Duvnu, gdje im se izgubio svaki trag.

O ovom događaju odmah je obaviješten komandir policije koja je obezbjeđivala logor, Jozo Romić. I čim je obaviješten, Romić je krenuo kolima za njima, a nama je obećao da će oni biti vraćeni do večeri kući, a kad se vratio, obavijestio nas je da su Slobodan i Simo odvedeni u selo Galečić kod Šuice i kad budu saslušani, biće vraćeni u logor. Pošto sutradan nisu vraćeni, postale su sumnjive njegove priče. Zatražili smo od Romića dozvolu da odemo u Duvno u policiju i da pitamo gdje se oni nalaze. Dobili smo dozvolu od Romića i moja žena, Slobodanova majka Anica i Karan Anđa, Simina sestra, otišle su u Duvno do policije, ali do šefova nisu mogle doći, odgovor je bio da se obrate vojnoj policiji, kod vojne da je to u nadležnosti civilne i tako od policije do policije bilo je uzalud, odgovora nije bilo. Sledećeg dana žene Kukobat Zorka, Gligorić Ljubica i Karan Stana bile su u Duvnu kod Banović Drage, načelnika SIS-a, i pitale za Slobodana i Simu, odgovorio je da on ne zna ništa o tom slučaju i uputio ih do načelnika SUP-a Ćosić Ivana, koji je takođe odgovorio da ni on o tom slučaju ne zna ništa. Poslije ovih odgovora Romić nas je obavijestio da su Slobodan i Simo prebačeni u logor u Ljubuški, to je tvrdio i Landeka Marko. Na ovo obavještenje poslali smo poruku preko MCK u logor u Ljubuški. Dobili smo odgovor u kom nas obavještavaju da se traženi ne nalaze u logoru u Ljubuškom. Zločinačka ustaška zakletva bila je tvrda i neprobojna – da se nikad ne sazna gdje su nestali.

Kad od policije vojne ni civilne nismo mogli saznati ništa, obraćamo se poznanicima. Tako nam je poznanica mog Slobodana Zrno Marija, kći Žutog iz Duvna, udata Krivić, rekla na povjerenje i tvrdila da se Simo i Slobodan nalaze u zatvoru u Eminovu Selu i da se ništa ne bojimo, da su u rukama dobrih ljudi i da im se ništa neće loše dogoditi, ali da su u Galečiću dobili batine. Prema njenim riječima, bila je upoznata sa svim što se događa. Nazvala je zločince dobrim ljudima, a oni u zatvoru drže nevine ljude. Ovom pohvalom, shvatio sam, da su ti dobri ljudi bili njen brat, prof. Zrno Janko, sin Žutog, i njegov stričević prof. Zrno Branko, sin zvanog Čove, koji su prije ovih događaja bili vođe omasovljavanja ustaškog pokreta.

Obraćali smo se MCK i dobili odgovore da su se interesovali kod načelnika policije Letica Bariše, koji je zamijenio Ćosića, i da je i on odgovorio da o tom događaju ne zna ništa, ali da postoji mogućnost da su prešli na drugu stranu, to je ukazivalo da je nad njima učinjen zločin.

Po mojim saznanjima, glavni organizator svih hapšenja i zatvaranja Srba po raznim zatvorima u Duvnu i sprovođenja u razne koncentracione logore bio je Jakić Ilija.

Konačno je realizovan ustaški program iz 1941. godine o potpunom čišćenju Srba iz Duvna. Ostvaren je 29. juna 1993. godine, kad su svi Srbi iz koncentracionog logora u Rašćanima razmijenjeni za ustaške vojnike u selu Čelebić kod Livna.

Poslije protjerivanja naselio sam se u Srbiji u Aranđelovcu. Nisam mogao da mirujem i morao sam da nastavim da tražim svog sina Slobodana. Po završetku rata u Duvnu sam bio jedanaest puta da bih nešto saznao o svom sinu Slobodanu i Simi Milisavu. U SUP-u sam bio kod načelnika, zvao se Perić Ante, rodom iz Eminova Sela, rekao mi je da je do rata bio prosvjetni radnik u Livnu i da je bio na ratištu u Kupresu 1992. godine, a zatim se vratio na posao u Livno. Drugog puta mi je rekao da je radio u policiji u Livnu i nije mu bilo poznato šta se događalo u Duvnu. U SUP-u u Duvnu bio sam sa međunarodnom policijom, u kojoj je bio i jedan Njemac, zvao se Karlo, ni oni mi nisu imali šta reći. Uzeli su moju izjavu i dali mi broj svog telefona. Zvao sam ih u Livno, ali su i oni bili zamijenjeni.

Nastavio sam svoju istragu, posjetio sam Kelavu Predraga, koji je prije rata bio predsjednik suda u Duvnu. Pokušao sam da od njega saznam nešto o Slobodanovom nestanku. Rekao mi je da je poznavao Slobodana, išli su zajedno u gimnaziju. Rekao mi je da je u vrijeme kad je Slobodan nestao bio na liječenju u Splitu, a poznato mu je da je devet leševa bilo zatrpano šutom sjeverozapadno od pravoslavnog groblja na karauli, ali su kasnije nekud odneseni. U istinitost priče sam se uvjerio jer sam obišao to mjesto. Bio sam i kod predsjednika suda, bila je žena, nisam je poznavao a ni pitao ko je, i nisam zapisao datum ovih posjeta. Prvog puta mi je rekla: 'Ovog puta ti ne mogu reći ništa', a drugi put je negirala da mi je bilo šta rekla, ali je dodala da je jedan pronađen i da ga je porodica preuzela, ali nije mi kazala čiji je to leš bio. Posjetio sam i Crveni krst u Duvnu. Predsjednica Adela Škaro nešto je tražila po nekim knjigama i na kraju mi rekla da ona nema podataka o tom slučaju.

Nakon četrnaest godina lutanja, traženja i prikupljanja dokaza, potvrđeno je činjenicama i priznanjima komandira obezbjeđenja logora u selu Rašćani da su Slobodan i Simo 24. juna 1992. godine odvedeni iz sela Rašćani u selo Galečić kod Šuice, gdje je bilo pravo mučilište, a vršili su ga Krišto Kreše Nikola zv. Krešić i Krišto Tome Ivan zv. Dugonjče i drugi, te izjava Zrno Marije da su Slobodan i Simo u Galečiću dobili batine, te izjava gospođe Stojić iz sela Lipa – Potkose da su Slobodan i Simo nestali u Eminovu Selu, ali joj detalji nisu poznati. U Eminovu Selu bila je stacionirana jedinica HOS-a, čiji je komandir bio Krišto Nikola Krešić, a pored njegove kuće u Eminovu selu u garaži su Srbi mučeni do smrti, a zatim su njihovi leševi sklanjani u borovoj šumi Kologaj kod Duvna.

Nakon dugog traženja, Kancelarija za traženje nestalih i zarobljenih lica Republike Srpske otkrila je i 23. avgusta 2006. godine ekshumirala tijela iz grobnice koja se nalazila na lokalitetu borove šume Kologaj kod Duvna. Nakon što su pribavljeni rezultati DNK analize, pristupilo se procesu identifikacije posmrtnih ostataka nestalog lica, tokom kojeg je sačinjen zapisnik, u kom je konstatovano:

1. Posredstvom Međunarodne komisije za nestala lica (ICMP) pribavljen je rezultat DNK analize pod brojem protokola 8525/06.

2. Konstatovana je podudarnost krvnih uzoraka, kojom je utvrđeno da se radi o identitetu Karan Sime Slobodana.

3. Rezultati DNK analize saopšteni su prisutnim članovima porodice.

Nakon svih utvrđenih procedura, porodica je 24. decembra 2006. godine preuzela posmrtne ostatke, prenela ih i sahranila na Orašačkom groblju kod Aranđelovca u Srbiji.“

Karan Simo, s. r.

SVJEDOČENjE KARANA MIJE MIKE

„Dana 3. aprila 1992. godine u jutarnjim časovima krenuo sam na posao. Došao sam u grad i prije nego što sam stigao u preduzeće u kom sam radio, 'Planinsko dobro', navratim u Robnu kuću da vidim da li je na posao došao Karan Slobodan, trebao mi je. Pred Robnom kućom sretnem Gligorić Božu Bodana. Poslije nekoliko minuta priđu meni i Bodanu nepoznati vojnici i narede nam da pođemo sa njima. Ne znam ko je nas identifikovao da smo Srbi, vojnike koji su nam prišli nikad nisam video, a vjerovatno ni oni mene. Prema tome, neko je obavljao prepoznavanje i upućivao vojnike da nas hapse. Odvedeni smo u policijsku stanicu u SUP. Svi Srbi koji su uhapšeni tog jutra zatvoreni su u jednu salu za sastanke. Bilo nas je oko tridesetak. Čuvari su bili naoružani automatskim puškama, to su bili ljudi koje smo dobro poznavali, a bilo je i dobrih poznanika, od kojih smo neke smatrali prijateljima. Čuvari namršteni, sa puškama na gotovs, uperenih prema nama, kao da smo kriminalci ili razbojnici.

Poslije nekog vremena, oko 10 sati, u salu je došao Jakić Ilija, komandir policije i tražio da neko od nas Srba koji smo uhapšeni pođe sa njihovom policijom u selo Rašćane da bi se Srbi iz sela koji su pobjegli u planinu doveli u tu salu SUP-a u Duvnu. Ja sam jedini od svih zatvorenih tog jutra koji je živio u selu Rašćani. U sali je bio i Milan Karan, koji je iz Rašćana, ali je živio u gradu. Karan Milan sjedio je na jednoj stolici i javio se i rekao Jakiću da nema šanse da se neko iz planine na miran način dovede u zatvor. Milan je predložio da se mi pustimo i da se obezbjedi da Srbi napuste Duvno i sva sela u kojima su živili jer je počeo rat i Srbi imaju pravo da izbjegnu sa područja na kojima ima ratnih dejstava ili su ona moguća, kao i svi drugi narodi koji se nađu u ratnoj zoni, a posebno imajući u vidu da smo mi Srbi u velikoj manjini.

Jakić je poslije Milanovog prijedloga izišao iz sale. Nakon desetak minuta vratio se u salu i obavijestio nas da predlog nije prihvaćen i ponovo je insistirao da se ide u Rašćane sa nekim od prisutnih Srba, da se Srbi iz Rašćana uhapse i dovedu u Tomislavgrad. Zaprijetio je da ukoliko se to ne može izvesti na miran način, to će oni izvesti silom. Milan je ponovo uzeo riječ i rekao da se Srbi ne mogu dovesti silom bez žrtava, a da žrtve nikome nisu potrebne. Strah Srba je osnovan, a posebno jer Srbi iz Duvna nisu nikakva prijetnja Hrvatima u Duvnu. Uhapšene Srbe je nepotrebno i neosnovano držati zatvorene, posebno imajući u vidu prošli rat i njihovo stradanje.

Jakić je ponovo izišao iz sale i poslije desetak minuta u salu je ušao jedan vojnik i tražio da Karan Milan iziđe. Karan Milan je izveden iz sale i poslije jedan sat u salu je zajedno sa vojnikom koji ga je odveo došao i saopštio da je dogovoreno da se pustimo da idemo kućama.

Ja sam otišao na autobusku stanicu i prvim autobusom za Rašćane. Kad sam ispod sela izišao iz autobusa, u tom trenutku u selo je došao i Milan Karan, kog su dovezla policijska kola.

Kad sam došao u selo, bilo je strašno stanje. Sposobni muškarci i neki pokretniji starci i djevojka Dražana Stanišić pobjegli su u planinu. Dok sam išao od ceste kroz progon, prema selu, čuo se pucanj iz puške, neko je ispalio metak, niko nije mogao da ocijeni gdje je, iz kojeg je pravca ispaljen i ko ga je ispalio. Žene, djeca i starci izišli iz kuća, u selu se čuju plač i jauci. Bilo je to stanje koje nisam nikad mogao pretpostaviti da se može desiti.

Ja i Milan izišli smo na brdo iznad kuća. Primijetili smo da su hrvatski vojnici, Teritorijalna odbrana i lokalna ratna policija iz sela Srđana i Mandina Sela u većem broju krenuli prema brdu koje se izdiže iznad sela da bi stigli Srbe iz našeg sela koji su već prešli iza brda i krenuli dalje u planinu Ljubušu. Naše nismo mogli da vidimo jer su prešli preko brda.

Ja i Milan smo dozivali hrvatske vojnike, koji su bili negdje oko 300 metara usred brda ispred nas, da se vrate i da ne idu dalje, jer je dogovoreno da se sve aktivnosti vojske u selu obustave. Trojica vojnika su prihvatila poziv i vratila se prema nama. Ja sam odmah krenuo u planinu da stignem naše, da ih obavijestim o dogovoru u policiji i da ne bi neko pucao, jer je jedan broj hrvatskih vojnika već bio prešao vrh brda, pa je bila opasnost da ne dođe do sukoba. Ukoliko poteče krv, stanje bi bilo loše i bila bi to katastrofa, jer je u selu bilo dosta žena, djece i nemoćnih starijih ljudi.

Srbi i Hrvati su se zajedno vratili iz planine, svako noseći svoje naoružanje. Prema dogovoru u policiji, većinu oružja smo vratili u školu, odakle ga je policija te noći pokupila i odnela u Duvno.

Prvih nekoliko dana rata niko nas nije dirao, ali smo bili uplašeni od mogućeg rata, što se kasnije i dogodilo. Dana 12. aprila 1992. godine ja sa još nekim, ne sjećam se ko je bio sa mnom, oko podne krenem iz moje kuće u Važiće da vidim šta

se tamo dešava. Kad smo došli do progona iznad Mirkanove korunuše, odjednom iznad naših glava pođoše da fijuču kuršumi, fiju, fiju, i neki vojnici koje nismo odmah primijetili iznad kuća pođoše da viču – stojte, stojte, vratite se. Mi se odmah vratimo kući. Kad smo se vraćali, vidjeli smo kako kamion sa vojskom ide ispod sela i poslije svakih desetak metara iz kamiona iskaču dvojica po dvojica vojnika i razvijaju se u strelce. Kad se ispraznio jedan kamion, počinju da iskaču iz drugog kamiona. Selo je opkoljeno sa svih strana. Vojska kupi Srbe, žene, starce, djecu i sve nas postrojava u vrstu.

Gledam vode staricu Bosiljku Milisav, ima blizu sto godina, jedan vojnik je gura, ona posrće. Zatim vidim vode Simu Karana, rođen 1923. Simo se prekrio čobanskim biljcem, na glavi mu kapa koja ima preklapače za uši pa mu jedno uvo pokriveno, a drugi preklapač se zavrnuo, pa to izgleda smiješno da nije tužno. Zatim vode mog oca Ljubu, ima 98 godina. Tu nas sve skupili, od Ninića kuća pa sve do kraja Karana, drugi dio sela od Važića do Bilanovića ne dovode, sigurno ih kupe na drugo mjesto. Bilo nas je oko 60 do 70 Srba iz sela.

Oko nas vojska, sve se crni od crnih uniformi, vojska u tri reda oko nas, ima ih sigurno preko 300. To je bio pravi užas. Ustaše su zapalile neke štale, selo gori, pucnjava sa svih strana, stoka se uznemirila u polju, pa bježi iz polja kući. Krave riču, ovce bleje. U selu se prolama rika goveda, u štali bleji jagnjad. Naše ovce bježe iz polja, pa u strahu, u pravom stampedu prolaze, skaču kroz skupljeni narod koji ustaše postrojavaju za streljanje.

Tad sam se sjetio filma 'Kozara', iako nisam bio na Kozari, sad je gledam i doživljavam. Ovo je bilo strašno. Među vojskom sam prepoznao Kovačević Stanka Ganina, jako visok momak. Iz postrojenog naroda mala Vanja plače i viče kroz plač: 'Ustaše, nemojte me ubit, nemojte mene i moju majku, ja ću vam kazat gdje je oružje', Ognjen Savarin zatvara joj usta rukom, ali zbog vike, plača, galame ustaše je nisu dobro razumele šta priča.

Milan Karan Fendijić i supruga mu Anđuka, uhvatili svoje četvoro djece i plaču, mole ustaše, nemojte nas poklati, jauču i plaču. Meni je bilo lakše nego drugima u selu. Moja djeca su izbjegla, pa sam bio rasterećen.

Priđem Stanku i pitam ga: 'Šta je ovo, Stanko, šta se ovo radi?!' On odgovara – a šta je Jovan napravio. Pitam šta. Zar ne znaš? Ne znam. Kaže, Jovan je bacio bombu i ranio naše vojnike. Ja odgovaram da mi za to ništa ne znamo, on ne vjeruje da mi ne znamo za taj slučaj. Tu poslije malo vremena kad je Vanja plakala, kao da se nešto smiriše strasti, vidim, možda nas neće streljati.

Narediše nam da svi idemo u moju kuću, koja je udaljena 50 metara. Mnogo naroda u dvije sobe, jedan ustaša stao na stepenice koje vode na sprat, uperio automat i ne dozvoljava da se penjemo na sprat. Puno naroda, u samo dvije prostorije nabili nas kao u šibicu. Priđem vojniku koji ne dozvoljava da se smjestimo u prostorije na spratu i tražim da nas pusti na sprat. Pita šta ima gore. Nema ništa,

odgovorih ja. On me pusti da ispred njega pođem na sprat, ja otvorim sve prostorije, zatim naredi da otvorim i tavan. Kad je utvrdio da gore ništa nema, pusti nas da se razmjestimo i na spratu. U tom strahu čovjek uvijek pomišlja na najgore. Mislim, sad će nas zapaliti da svi tu izgorimo, možda je bolje bilo da nas pobiju streljanjem.

Malo zatim stiže Galinov sin, mislim da se zove Drago, i Beljan, ne sjećam se imena, ali znam da se oženio ćerkom Tomić Tadije, koji je radio u mom preduzeću kao prodavac, zatim Dugonjče i još neki kojima ne znam ime. Poslije dođe još jedan vojnik, mislim da je iz sela Kuk ili Lug. Čim je došao, pita ko je naredio ovu akciju. Javi se jedan žuti, visok, krupan momak, mislim da je iz Studenih vrila, znam ga dobro, majku mu jebem, javi se i kaže: 'Ja sam naredio akciju.' Ovaj što je došao kaže: 'Ti ćeš odgovarati za ovu akciju. Naredi da narod iziđe iz kuće i da se smiri i ponaša kao i prije ovog slučaja i da gasi objekte koji su zapaljeni i sve što gori i radite što treba da radite.'

Poslije svih dešavanja, kad se situacija, bar smo tako mislili, smirila, nas nekoliko muškaraca otišli smo u Važiće da bismo saznali šta se desilo u prodavnici, gdje je Jovan bacio bombu i ranio dva policajca, a on ubijen. Svi smo osuđivali taj Jovin čin jer zamalo što ne izginusmo. Njegov postupak, pored toga što je bio opasan, desi se u najtežem danu za hrvatsku vojsku na frontu u Kupresu, baš taj dan Hrvati su doživili pravi debakl na ratištu u Kupresu.

Jovana smo, uz policijsko obezbjeđenje, narednog dana sahranili na groblju u Rašćanima.

Sljedeći događaj koji sam preživjeo i kog ću se sjećati do kraja života jeste hapšenje Karan Slobodana i Milisav Sime. Dobro se sjećam, desilo se to 24. juna 1992. godine. Moj otac je umro 16. juna 1992, a to se desilo nekoliko dana poslije njegove smrti. Tog 24. juna 1992, Slobodan, Simo i ja smo krenuli iz moje kuće prema Važićima i Bilanovićima, da se negdje sakrijemo. Svakog dana smo se krili po brdu, šipražu, nekim zapuštenim štalama ili napuštenim kućama i udubljenjima između kamenja u brdu iznad kuća.

Prethodnog dana razbolio se Važić Mijo Žika, pa smo očekivali da će neko od medicinskog osoblja doći u selo da ga pregleda jer je već bio u Domu zdravlja u hitnoj ambulanti. Mi smo iz moje kuće krenuli oko 9.15 časova, otišli bismo mi i ranije, ali smo iz trapa vadili krumpir koji je počeo da klija, pa su žene htjele da ga preberu. Imali smo plan da se tog dana krijemo u Bilanovićima, iza Mačkonjića kuće, u žbunju u gredi (brdu iznad kuća). Taman kad smo prošli Lukinu vikendicu, kad uz progon (prolaz u Karane iz polja), jedan metalik 'lendrover'. Odmah smo počeli da bježimo, kad su nas ugledali, istrčali su iz auta, potrčali prema nama i vikali – stojte, pucaćemo. Ja sam utrčao u Lukinu vikendicu, a Simo i Slobodan su potrčali između vikendice i Perušinovića pojate, došli su do plota i da su preskočili u žito i travu, koja je bila visoka, mogli su da pobjegnu. Oni su na poziv da stanu stali, ja sve to gledam kroz prozor i vičem bježite, ali oni me nisu mogli čuti i vratiše se prema ustašama.

Vidjeli su da sam ja utrčao u vikendicu, pa su stali pred vrata, koja su bila otvorena, ja nisam stigao da ih zatvorim, pred vratima ustaše uporno pozivaju da iziđem. Ja sjeo u fotelju koja je bila odmah iza vrata u prvoj sobi. Oni galame – izlaz, znamo da si tu, ja samo ćutim i ne izlazim. Meni kao da sam bog govori ne izlazi, ustaše tri metra od mene, a ja neću da iziđem. Ne mogu da opišem kako sam to mogao, jednostavno, bilo je nešto jače od mene. Ustaše odustaše, nisu smjeli da uđu u vikendicu, i odvedoše Slobodana i Simu. 'Lendrover' je bio parkiran na ledini ispred Perušinovića kuće, otvoriše zadnja vrata i Slobodana uguraše automatom na gornju stranu, prema kući, a Simu na donju stranu auta. Kad odoše ustaše, dotrča Nevenka vičući 'bježi, Mika, žalosna vam majka, vidila sam šta rade. Zovi Radeta i bježite, krijte se. Ja odmah odem po Radeta, on je spavao u Miginoj kući. Ja i Rade krenemo iznad mog vrtla i korunuša, dođemo u Važiće i obavijestimo ih kako su odvedeni Slobodan i Simo i da se kriju kako znaju. Ja i Rade stigli smo do stare Grujine kuće, iza Mačkonjića kuća, i sakrili se u neko žbunje, kad čujemo tu je negdje Mićo Stanišić Hatić sa još nekim, ne znam ko je bio. U Karanima se ponovo čuje neka galama i graja, ustaše se ponovo vratile u selo. Poslije hapšenja Sime i Slobodana, svi mlađi muškarci su se sakrili. Kad su ustaše ponovo došle u selo, počeli su da skupljaju sve žene, djecu i starce. Pred sakupljenim narodom počeli su da čitaju spisak ljudi koji su u selu. Na tom spisku bili su sve stariji ljudi, sigurno im Simo i Slobodan nisu htjeli kazati imena mlađih. Čujemo pucnjavu u selu, ne znamo šta se događa, kasnije smo saznali da su ubijali pse, mačke i sve što su stigli. Malo poslije prema nama ide moja sestra Ruža i tiho doziva: 'Mika, Mika, Mika, hajde iziđi, zove te Romić, doveo dvojicu da ti vidiš jesu li to bili ti koji su odveli Simu i Slobodana.' Ja iziđem i dođem do Romića. Sa njim dvojica plavih krupnih momaka i ne liče na onu dvojicu što su odveli Simu i Slobodana. Kažem Romiću da su dvojica koji su odveli Simu i Slobodana visoki momci, duge kose, zavezanih marama oko glave i da ne liče na ovu dvojicu. To je bila samo neka igra. Znaju oni ko ih je odveo. Kažem Romiću da pita patrolu, koja je bila ispod Srđana, da mu kažu ko je odveo Simu i Slobodana. On kaže da ga je patrola obavijestila da nisu htjeli da stanu patroli. Romić je tad obećao da će još provjeriti gdje su Simo i Slobodan i da ih vrati u selo. Kasnije sam saznao da su Simu i Slobodana vodali po kafanama i selima, pokazujući kako su zarobili četnike. U Vedašiću ih video Matiša, Boškin sin, Boško i ja smo radili u istoj firmi, koji je vojnicima koji su ih vodali rekao da su uhapsili dva dobra čovjeka, koji nikom nisu ništa nažao uradili. Slobodan je radio u Robnoj kući, pola Duvna ga poznaje, a Simo je bio običan radnik u 'Plastici'. Kad ste hrabri, zarobite četnike u Kupresu, a ne civile u selu. Simo i Slobodan se nikada nisu vratili kući. Poslije petnaest godina nađeni su njihovi posmrtni ostaci i sahranjeni su u Srbiji.“

Karan Mijo Mika

SAŽETAK RATNIH DOGAĐANjA U DUVNU

U Tomislavgradu su počinjeni i mnogi zločini, a o nekima od njih se nikada neće ništa saznati. Mnogi Srbi će ostati evidentirani kao „nestali“ u ratu, a njihova ubijena tijela ostaće bez spomena i groba. U Duvnu je ubijeno 11 Srba i njihova pogibija je opisana, dok je u logorima u Duvnu umrlo 11 Srba.

SPISAK POGINULIH SRBA IZ DUVNA PO LOGORIMA OD 3. APRILA DO 28. NOVEMBRA 1992.

1. Važić Đure Jovo, rođen 1935, iz sela Rašćana, ubijen u Rašćanima
2. Milisav Nikole Goran, rođen 1964, iz Eminova Sela, ubijen u Eminovu Selu
3. Karan Bože Milan, rođen 1937, iz sela Rašćana, nestao u Rašćanima
4. Karan Sime Slobodan, rođen 1959, iz sela Rašćana, nestao u Rašćanima
5. Milisav Simo, rođen 1954, iz Mandina Sela, nestao u Rašćanima
6. Andrijašević Bogoljuba Miroslav, rođen 1958, iz sela Srđani, ubijen u Šuici
7. Važić Ljube Pero, rođen 1939, iz Tomislavgrada, ubijen u logoru Ljubuški
8. Mišković Miško, 1911, iz sela Baljci, ubijen u Baljcima
9. Velimir Vasilija, 1910, iz sela Baljci, ubijena u selu Baljci
10. Cvijetić Ruža, 1911, iz sela Baljci, ubijena u selu Baljci
11. Milisav Radovana Branko, 1964, iz Eminova Sela, poginuo na frontu u Mostaru
12. Karan Milan Mirkan, 1935, iz Rašćana – ubijen u Sanskom Mostu 1995.
13. Karan Stevo Sava, iz Rašćana, ubijena u Sanskom Mostu 1995. godine.

Jedini Srbin iz Duvna koji je poginuo na frontu u vojsci Republike Srpske bio je Milisav Radovana Branko, koji je prije rata izbjegao iz Duvna u Nevesinje, gdje je mobilisan i poginuo u borbi protiv HVO kod Mostara.

Hrvati su u ovom građanskom ratu područje Duvanjskog polja etnički očistili od Srba. Žene, djecu i starce zatvorili su u logor-selo Rašćane i tu su ih držali između 13 i 16 mjeseci. Sve sposobne muškarce od 18 do 60 godina starosti, koje je rat zatekao u Duvnu, odvojili su od njihovih porodica i zatvorili, mučili, zlostavljali i tjerali na prinudni rad. Dvadesetak Srba zatočili su po logorima u Ljubuškom, Splitu i drugim gradovima na područjima pod hrvatskom kontrolom.

Kad se uzme u obir odnos broja Srba muškaraca od 18 do 60 godina koje je rat zatekao u Duvnu i broja poginulih – ubijeno je 11% Srba muškaraca od 18 do 60 godina. To je veoma visok procenat ubijenih civila srpske nacionalnosti u Tomislavgradu, s obzirom da na teritoriji te opštine nije bilo, apsolutno, nikakvih

borbenih dejstava i da Srbi nisu ispalili nijedan metak niti je bila formirana bilo kakva srpska politička, kulturna organizacija, nije bilo nikakve srpske vojne formacije na području opštine.

U selu-logoru Rašćani umrlo je zbog straha, stresa, uslova života, kao i starosti i nedostatka ljekova – 11 Srba.

U Tomislavgradu, Duvnu, rat je zatekao oko 370 Srba koji su tu živjeli, poslije rata ostalo je da živi samo njih 19, koji su većinom bili u mješovitim brakovima.

Navedene brojke govore o težini zločina nad srpskim stanovništvom u Duvnu. Takvu sudbinu nije doživjela nijedna nacionalna manjina ni nacionalna većina na području gdje je bilo ratnih sukoba. Kad tim brojkama dodamo još nestale i ubijene Srbe koji nisu rodom iz Duvna, a koji su se slučajno ili u prolazu zatekli u Tomislavgradu ili su uhapšeni po Hrvatskoj i BiH i sa drugih strana dovedeni u Duvno, hrvatski zločin nad srpskim stanovništvom postaje još veći i okrutniji. Duvno (Tomislavgrad) ponovo potvrđuje da se nije odreklo ustaške ideologije i zločina koji su činjeni u prošlom ratu – samo su nastavljeni u ovom građanskom ratu.

Mnogi Srbi su protjerani iz Hrvatske, gdje je došlo do etničkog čišćenja. Hapšenja i protjerivanja preko područja gdje su bila ratna dejstva većinom su vršena preko Duvna. U Duvnu su ljudi zatvarani, mučeni, ubijani, zlostavljani i u raznim mukama umirali samo zato što su bili Srbi. Ostaće nepoznat stvaran broj ratnih vojnih i civilnih žrtava. Mnogi Srbi su dovođeni u Duvno, uhapšeni ili zarobljeni na ratištu ili „skinuti“ sa prevoznih sredstava kojima su pokušali da iz Bosne, preko Prozora, Duvna i Posušja (neki su izvođeni iz aviona na splitskom aerodromu jer je utvrđeno da su Srbi), izbjegnu u inostranstvo. Dosta je protjeranih Srbi iz Hrvatske, Zadra, Rijeke, Zagreba, Splita, Pule i drugih hrvatskih gradova dovezeno u Duvno i tu mučeno, zlostavljano, a mnogi su, vjerovatno, i ubijeni. Tačan broj se nikada neće utvrditi.

„Ponovo se otvaraju bezdanke punije jauka bespomoćnih Srba nego tame. Ubiti, pokrstiti, zatrti materijalne tragove jednog naroda, koji ih je samo dobrim zadužio – oduvijek je bio neuporedivo lakši posao od zatora duha nedužnih žrtava. Jer nikad prognanik iz zavičaja nije pobjegao od samog sebe: nema crkve, ostalo crkvište; nema kuće, ostalo kućište; nema Srba ni njihovih grobova, ostale su prenaseljene bezdanke... Dok je duh slobodan, a njega van te odrednice i nema, nebo će iskivati lance za nečiste savjesti 'ubica u božije ime' za sve one koji su u svakoj datoj prilici ispoljavali i potvrđivali svoje genocidne nakane.....

Hrvati će još dugo ratovati sa Srbima, pogotovo tamo gdje živih Srba više nema. Ratovaće sa onim bezdankama, gdje su Srbi i najbrojniji. Dok su živi poklekli, mrtvi pružaju najžilaviji otpor. Oni koji su klonuli prije smrti žive sahranjuju ispod busa promijenjene vjere i nacije, lakše im zameću tragove.

Najprepoznatljiviji, temeljni kamen hrvatskog identiteta je u sveukupnom poricanju sopstvenog 'podrijetla', koji ide do najdubljeg izora ne samo istorije već i svijesti, gdje konvertiti krajnjim antisrpstvom praćeni masovnim bestijalnim zločinima nastoje zaboraviti, pobjeći od prokletstva vlastitog vjerolomstva.

Dok katolici (posebno u 'lijepoj našoj' ne stanu prije iza boga nego rimskog pape, dotle će, dok god bude Srba u Hrvatskoj, biti i ustaša. Uostalom, nema ustaše dok ga Srpkinja ne rodi. Konvertitstvo je izvorište najmonstruoznijih zločina koje istorija srama nosi sa svom licu. Obraćenik je tatula – najomiljenija papska biljka – koja vatikansko licemjerje najuspješnije gaji na hrvatskoj njivi plitko prostrtoj preko šupljih planina punih jauka bez odjeka. To je zločin kome jedino bog može da sudi.“ (ŠTIKOVAC i PETAR).

Često se desi da je neko zločin preživio ili je neki zločin vidio, mnogi ljudi koji su bili na strani zločinaca zbog griže savjesti progovore kao svjedoci nekog stradanja. Stravične su priče preživjelih mučenika, svjedoka ili očevidaca zločina. Saznanja kako su prolazili oni koji su upali u ruke zlikovaca su jeziva. Kad se zaborave zločini i kad za ta djela počinitelji ne budu kažnjeni, postoji velika vjerovatnoća da se zločini ponove.

Planove o etničkom čišćenju koje su ustaše imale u prošlom ratu, a koje nisu u potpunosti realizovale (jednu trećinu pobiti, jednu trećinu prekrstiti i jednu trećinu protjerati) napokon su sad ostvarile, dovršili su ih njihovi nasljednici u ovom građanskom ratu. Ne znaju se imena i sudbine svih nevinih žrtava ustaškog terora, ali moraju da ostanu zabilježeni barem oni zločini za koje se saznalo.

Srbi su živjeli u nadi da se neće ponoviti 1941. godina, kad su mnogi zločinci ostali bez kazne, i da će se svi zločini, bez obzira koje su nacije i vjere njihovi počinioci, procesuirati i pravedno kazniti.

Ukoliko budu procesuirani zločini na jednoj, i to bilo kojoj strani, na drugoj strani zločinci postaće heroji. Ukoliko se to desi i zločinci postanu heroji, sa velikom vjerovatnoćom rat će se ponoviti ukoliko „heroji“ budu imali više koga da ubijaju. Zločinci, „heroji“, pokušaće ponovo da dokazuju svoje herojstvo. Nijedan rat nije human. U nauci postoji više teorija rata, ne znamo kojoj teoriji pripada ovaj građanski rat, da li je to bio ekonomski, nacionalistički, geografski, istorijski, bratoubilački, vjerski ili osvetnički. Možda je u ovom građanskom ratu bilo od svake teorije po nešto, ali sigurno nijedna teorija nije prevladala.

Međunarodnom konvencijom utvrđena su i regulisana pravila ponašanja u ratu, a posebno ona koja štite civilno stanovništvo. Sve strane u sukobu u ovom građanskom ratu kršile su ta pravila. Neka manje, neka više, ali kršenjem tih pravila činjeni su zločini.

Na svim stranama bilo je dosta boraca i heroja, koji su štitili svoj narod, svoju ideologiju, svoje interese, mnogi su protiv svoje volje bili mobilisani u razne vojske, ali su pravi borci i heroji samo oni koji su u toj borbi poštovali pravila borbe i

zarobljavanja vojnika, štiteći pritom civilno stanovništvo. Svi oni koji na bilo čijoj strani nisu poštovali pravila, nisu borci i heroji, oni su zločinci. Zločinci su i svi oni koji su mogli, a nisu htjeli da spriječe zlikovce da prave zločine.

Mnogi zločini su nastali kao rezultat stvaranja mržnje prema suprotnoj, neprijateljskoj strani. Mržnja koja se širila putem propagande, sredstava informisanja, zarazila je vojnike i civile do te mjere da je dostigla neslućene razmjere, došlo je do histerije, bijesa, neviđenog zvijerstva u ljudima koji su do početka rata bili normalni. Možda ta histerija nije zahvatila sve ljude koji su živjeli u ratnim zonama, ali i oni koji su je bili svjesni nisu smjeli drugačije da se ponašaju, jer bi i oni bili ugroženi.

Poslije mržnje „proizvedene“ sa bilo koje strane, neminovno je dolazilo do zločina, ubijanja, mučenja, pljačkanja i paljenja imovine, razaranja cijelih gradova i sela. Poslije toga, na te zločine odgovori druga strana. Teško je tada komandovati ljudima kad saznaju ili vide ubijene porodice, spaljena ognjišta, uništena sela, i tu kreću bijes i osveta. Mnogi su htjeli da se osvete za prethodne ratove. U takvim okolnostima nastanu zločini kakvi se teško mogu zamisliti; kod nas se to dešavalo među istim narodom, istim jezikom, samo su kroz istoriju ljudi mijenjali dogme, ubjeđenja i religije. Često se dešavalo da su roditelji pripadali jednoj, a djeca drugoj religiji.

Za početak ovog građanskog rata veliku odgovornost snosi međunarodna zajednica. Možda su mnoge poražene snage u Drugom svjetskom ratu htjele da poniše rezultate oba svjetska rata. Davanjem podrške rasturanju države koja je stvarana i potvrđivana u tim ratovima i u čije je temelje ugrađeno preko tri miliona žrtava na svim stranama, a najviše na srpskoj, bili su saučesnici zločina. Mnoge zemlje su ishitreno, a mnoge pod pritiskom učestvovale u tom nedjelu. Zbog takvog ponašanja mnogi u međunarodnoj zajednici odgovorni su, prvo, za zločin protiv mira. Svojim postupcima doprinjeli su da do rata dođe i da se u tom ratu dese strašni zločini. Nadamo se da su mnogi svjesni da im savjest nije čista i da će ih proganjati.

U ovom građanskom ratu Hrvati i Muslimani su sve Srbe proglašavali četnicima, Srbi i Muslimani Hrvate ustašama, dok su Muslimani bili proglašavani i za jedno i drugo, zavisi s kim i kada su bili u sukobu.

U opisu ratnih dešavanja u građanskom ratu od 1992. do 1995. godine u BiH, na području Duvna (Tomislavgrada), često se u tekstovima sreće riječ ustaše.

Srbi u Duvnu nisu za sve Hrvate kao sinonim upotrebljavali riječ ustaša. To svi Hrvati i nisu: mnogi Hrvati su osuđivali zločine koji su činjeni nad Srbima i bili su protiv takvih nedjela, te zbog toga nema osnova da se svi Hrvati nazivaju ustašama. Međutim, jedan dio hrvatske vlasti, hrvatske vojske i njeno rukovodstvo u ovom ratu su se poistovjećivali sa ustašama. U svim vojnim i policijskim komandama i kancelarijama visili su slika Ante Pavelića i ustaški grb i vijorila se zastava NDH. Vojnici su često nosili crne košulje, poznate uniforme Crne legije, koja je u prethodnom ratu napravila velike zločine.

Hrvati su odani Katoličkoj crkvi, koja je imala veliku ulogu u njihovoj istoriji. Na osnovu svih ponavljanja prilika iz prethodnog rata u Duvnu, ubijeđeni smo da je Katolička crkva imala snage da zaštiti tako malobrojne Srbe u Duvnu, koji ničim i nikada nisu ugrožavali njene niti interese hrvatskog naroda u Duvnu. Zbog toga se ne može izbjeći osuda i odgovornost Katoličke crkve za sva događanja u Duvnu u ovom, ali i u prethodnom ratu.

Da Katolička crkva nije imala isti stav i politiku prema Srbima kao vojne vlasti i ustaše, Srbima se tokom rata ne bi dogodilo to što im se dogodilo.

Hrvati su sve Srbe nazivali četnicima, iako za to nije bilo osnova. Hrvati i Muslimani znaju da su skoro svi srpski sposobni muškarci i djevojke u Duvnu u Drugom svjetskom ratu bili na strani partizana. Nijedan Srbin iz Duvna nije bio uz četnike. Nikada se u Duvnu nije čulo da je bilo ko pripadao četničkom pokretu, podržavao tu ideologiju i veličao taj pokret i njegove vođe. Za svakog Srbina u Duvnu bila je uvreda dovoditi ga u vezu sa četništvom. O ideologiji četnika, njihovoj ulozi u ratu nismo pozvani da sudimo i određujemo njihovu istorijsku ulogu. Srbi iz Duvna u prethodnom ratu najviše su stradali od ustaša, a zatim u jedinicama NOB, u partizanima, u kojima su učestvovale sve nacije i vjere.

Hrvatska propaganda u Duvnu prije rata, tokom njega, kao i 20 godina poslije usmerena je protiv Srba. Hrvati su bili protiv partizana i komunizma, mali broj njih je u prvim godinama Drugog svjetskog rata bio na strani antifašizma, pružali su najveći otpor oslobođenju od fašista, što se može vidjeti iz zapisa o oslobođenju Duvna, ali su ipak rat dočekali na strani antifašista. Nije jasno zašto su Srbe u Duvnu u propagandi i u stvarnosti identifikovali sa četnicima, a ne sa partizanima.

Srbi u Duvnu nisu bili organizovani ni u jednu političku partiju ili stranku. Nijedan Srbin u Duvnu nikad nije optužen ni za jedno krivično djelo, a retko za saobraćajni prekršaj. Sve su Srbi oprostili u nadi da će ponovo živjeti zajedno i da im se više takvi zločini neće ponoviti. Srbi jesu skoro 50 godina sa Hrvatima i Muslimanima živjeli složno i bez ikakvih nesuglasica. Poslije Drugog svjetskog rata nije zabilježen nijedan incident na nacionalnoj osnovi, izuzev perioda za vrijeme MASPOK-a, ali i u tom periodu nije bilo ugrožavanja ljudi, sve se završavalo na provokacijama. Srbi su sa Hrvatima stvarali dobre odnose, bilo je mnogo kumstava i prijateljstava. Srbi su sa Hrvatima tokom i poslije Drugog svjetskog rata sklapali brakove. Srbi iz Duvna sa Hrvatima u mješovitim brakovima imaju preko 100 djece, od čega je u Duvnu prije rata živjelo više od 55 djece iz tih brakova, što je bilo oko 10% ukupnog broja Srba koji su bili nastanjeni u Duvnu.

Ali kako se rat devedesetih godina približavao, međunacionalni odnosi su se pogoršavali i na kraju se sve završilo pogubno za srpski narod. Na osnovu navedenih činjenica, Srbima u Duvnu nije jasno ZAŠTO TOLIKA MRŽNjA, zašto opet zločini, zašto etničko čišćenje.

„To cjelovito etničko čišćenje koje obuhvata čišćenje povijesti, kulture, znanosti, ali i gruntovnica, čišćenja na razini toponomastike i onomastike... Radikalno

je očišćen i jezik, a i moraju izmišljati povijest po mjeri sadašnjosti. Dakle, nisu samo čistili sadašnjost, nego i prošlost. Tako se dogodilo da je nestala ona sredina iz koje su ljudi protjerani a da bi se u nju mogli vratiti.

Po brutalnosti izgona i masovnosti, realna strepnja nepovrata stvorila je od izbjeglica novu socijalnu kategoriju naših prostora. To je nevina žrtva obeskućenih, obespravljenih, osiromašenih, osakaćenih, obezdržavljenih, ljudi postadoše brojevi kojima se manipulira, koji hodaju ne znajući gdje će stići i gdje će završiti sudbinu. To su ljudi kojima je oteto prirodno pravo, imovina, zavičaj, dostojanstvo, ponos – odreda obeščašćenih do gubitka identiteta i samopoštovanja U državi gdje masovno propadaju ljudi prirodnije bi bilo da propadne država, jer ozakonjenje zločina najveći je zločin.“ (PUHOVSKI)

Srbi nisu lako podnijeli sva dešavanja i zločine koji su nad njima ponovo učinjeni u ovom ratu. Opet mnogi Srbi izbjegavaju da svjedoče, iako su svi istjerani i svjesni činjenice da se u Duvno više nikada neće vratiti, nikada više u svoj zavičaj, u svoju domovinu, na svoja ognjišta i na svoje grobove. Mnogi sumnjaju da će se bilo kojem izvršiocu zločina počinjenih nad njima ikada suditi.

Protjerani Srbi i danas vjeruju da su njihovim progoniteljima potrebniji vidari nego sudije. I hvala im na toj nebeskoj širini, jer tamo gdje pravda ne vrijedi za sve – nema je ni za koga i zbog toga valja se nadati da i grobare neko i nekad mora privesti pravdi.

Srpski narod je u ovom ratu putem medija, skupova, proglasa i na svaki drugi način satanizovan. Mnoga su sredstva informisanja koja su se uključila u tu sramotnu propagandu u cijelom svijetu zaradila veliki novac.

Mnogi posmatrači međunarodne zajednice, MCK i druge humanitarne organizacije često su zatvarali oči i lažno izvještavali o zločinima koji se čine nad Srbima. Da li nisu htjeli ili nisu smjeli, teško je objasniti. Sve te organizacije zavise od raznih moćnih donatora, a oni su u ovom ratu bili većinom protiv Srba.

Nažalost, u tu prljavu propagandu bili su uključeni mnogi Srbi, kao i mnoga udruženja koja su u tu svrhu organizovana i formirana, a koja, nažalost, u nazivu imaju riječi „humanitarna“ i „ljudska prava“, a još i „nezavisne nevladine organizacije“, i to sve zbog čega? Satanizacija Srba bez učešća Srba ne bi uspjela. Mnogi su takvim svojim djelovanjem obeshrabrivali srpsku, a stimulisali neprijateljsku vojsku i tako negativno uticali na moral srpske vojske, koji igra bitnu ulogu u ratnim sukobima i djeluje na rezultate borbe. Proglašavajući Srbe jedinim krivcima za građanski rat, nazivajući ih agresorima, zločincima – velika je nepravda prema srpskom narodu. Srpski narod je u svim ratovima vodio odbrambeni rat. U oba svjetska rata preživio je golgotu i stradanje i u oba rata bio je na strani pravde i antifašizma i oba puta na strani pobjednika. Za stvaranje Jugoslavije Srbi su „dali“ preko tri miliona žrtava. Ideja jugoslovenstva mnogo je starija od Jugoslavije. Srbi su

imali obavezu da štite Jugoslaviju jer je za nju poginulo toliko Srba da bi raspad te države bez otpora srpskog naroda bio zločin prema svim žrtvama koje su pale za tu ideju.

Borba za očuvanje Jugoslavije pretvorena je od strane protivnika te države u velikosrpsku ideju i organizovani i planirani zločinački poduhvat. Zločinom je nazvano ono što je u dva svjetska rata potvrđeno, odbranjeno i međunarodno priznato, a nije zločin stvaranje država koje nikad nisu bile države.

U ovom ratu bilo je mnogo zločina i logora na svim stranama. Samo za zločine Srba nad drugim narodima žrtve se uveličavaju, Srbi se progone, hapse i samo se Srbima sudi. Zločini nad Srbima se umanjuju, logori nad Srbima prikrivaju, a zločincima koji su počinili nedjela nad srpskim narodom rijetko se sudi.

Za argumentaciju navedenih tvrdnji ima dosta primjera. Dovoljno je da navedemo samo jedan.

U Tomislavgradu (Duvnu) Hrvati su zarobili oko 320 Srba, koje su uhapsili u njihovim kućama i odveli u logore, držeći ih tako kao taoce, ne dozvoljavajući im da kao civili bježe iz zona ratnih dejstava i postanu izbjeglice. Srbima civilima, djeci, ženama i starcima u Duvnu nije bilo dozvoljeno ono što je svugdje u svijetu bila praksa u slučaju rata.

MCK je u skladu sa međunarodnim konvencijama utvrdio da mesto na kom se zatvore civili prisilno izvedeni iz svojih domova postaje logor za ratne zarobljenike civile. MCK je selo Rašćane proglasio logorom. Sve zarobljene koje je zatekao u tom logoru evidentirao je i podelio im svoje legitimacije (žute kartone). MCK je tom prilikom u avgustu 1992. godine, među 250 Srba staraca, djece i žena, kao ratnog zarobljenika evidentirao i dodijelio zarobljeničku legitimaciju Danku Zečeviću, rođenom 1899. godine, koji je u tom momentu imao 94 godine. MCK je istog dana kao civilne zarobljenike evidentirao dvije bebe rođene iste godine (1992) i dao im legitimacije. To su bile Marić Teodora i Savić Vanja. Ovaj čin predstavljao je poraz i nemoć MCK i međunarodne zajednice. Da su bar troje navedenih Srba uspjeli da spasu, izvedu iz logora i oslobode ih da ne budu taoci. Da su nešto slično uradili Srbi, ne može se ni zamisliti koja bi to bila galama i osuda srpskog naroda. Sertifikati MCK o zarobljenim civilima, srpskoj djeci od šest mjeseci do 10 godina, vjerodostojni su dokazi o torturi nad srpskim narodom.

Ako ovim činjenicama dodamo i podatak da su Hrvati tokom cijelog rata koristili ustaška i obilježja Hitlerove NDH-a, da su često predstavnici EU i MCK imali sastanke sa Hrvatima u prostorijama u kojima je visila slika ustaškog poglavnika Ante Pavelića, čovjek se upita – zašto je Evropa žmurila na te činjenice. Koje su to sile i interesi da se toleriše pojava fašističkih simbola, ideologije i uniformi.

Srbi iz Duvna odoše po svijetu, na svakom ih ima kontinentu. Vrijedni, radni, štedljivi, počeše život iz početka u novim državama, narodima, sredinama i s novim običajima. Za dvadeset godina 90% Srba se snašlo i skućilo. Mnogi stariji, koji su imali

preko 65 godina kad je rat počeo, a bilo ih je preko 25%, umrli su. Mnogi su oboleli zbog patnje i nostalgije za zavičajem, mjestom rođenja, grobljima i domovima. Mnogi se nisu mogli tako brzo navići na novo mesto boravka, a mnogi su došli u sredine u kojima se govorio drugi jezik i gde su običaji bili drugačiji. Zbog svega toga mnogi su umrli prije nego što im je vrijeme bilo.

Zbog zločina nad Srbima u dva rata, Drugom svjetskom i građanskom 1992–1995, nijedan Srbin iz Duvna nije izrazio želju da se tamo vrati i započne novi život. Nijedan Srbin iz Duvna nije optužen ni za jedan zločin ni u jednom pomenutom ratu. Nije bilo razloga za strah od povratka, ali je mržnja prema njima iskazana osnovni razlog da više ne žive sa ljudima koji su nad njima u dva rata počinili teška nedjela.

I pored svih nedaća i stradanja, Srbi iz Duvna danas nerado pričaju o tim zločinima. Oni koji su saslušavani i ispitivani, u svojim izjavama, kao i načinom iznošenja činjenica nisu iskazivali mržnju prema svojim mučiteljima, što je često iznenađivalo i same istražitelje i ispitivače. Osnovna rečenica u svim tim osudama bila je: „Neka im Bog sudi."

Srbi su narod kojem do samog sebe ne trebaju drugi neprijatelji, narod koji svojim ukopnicima olakšava posao, jer ih ni ratna iskušenja ne drže dugo zajedno, a već prve sumnje mira nepomirljivo ih rasturaju. Tom osojnom prečicom zaborava 1941. Srbe je pretekla i u zasjedi sačekala 1991. I ovaj put, „naš prioritet je da istjeramo četnike (čitaj Srbe) iz Hrvatske" i tom prilikom „ne treba ostavljati svjedoke i ne treba uzimati zarobljenike, kako je to vizionarski predvidio „demokrata i antifašista". (ŠTIKOVAC)

KONTINUITET DJELOVANjA USTAŠA 1941–1971–1991.

Na osnovu hronološki opisanih događanja u Duvnu od početka Prvog svjetskog rata do posljednjeg, građanskog rata 1991. godine, vidljiv je kontinuitet jedne politike, jedne ideologije i jednog programa, zasnovanih na katolizaciji i hrvatizaciji prostora zapadno od rijeke Drine. Istrajnost, upornost i doslijednost naročito su se isticale na stvaranju NDH i smanjenju i marginalizaciji pravoslavnog i srpskog uticaja.

Duvno, koje je samo u dvadesetom vijeku četiri puta mijenjalo ime, u svim aktivnostima kroz cio period imalo je bitnu ulogu u ostvarivanju tih ideja i planova. Taj uticaj i uloga nekad su bili veći, a nekad manji. U posljednjih trideset godina dvadesetog vijeka, kako je u svom naučnom tekstu napisao Lučić, Duvno je preuzelo barjak ustaštva od Zapadne Hercegovine.

Stradanje Srba 1941. godine, počinioci zločina i antisrpska propaganda, kao i stavljanje Srba van zakona, zabrana srpskog jezika i pisma, progon i mučenja imaju puni kontinuitet u realizaciji programa i ideja sa istim metodama i načinima djelovanja protiv Srba u cijelom tom periodu. Na osnovu dokumenata, izjava svjedoka i činjenica o stradanju Srba u Duvnu, upoređujući period početka rata 1941.

godine i posljednjeg rata, dešavanja u oba rata su slična ako ne i ista, samo su uslovi i tehnološki razvoj djelimično izmijenili način djelovanja, a rezultati, kao i iskustvo doprinijeli su da se program u potpunosti ostvari.

Samo da napomenem nekoliko detalja koji potvrđuju navedene zaključke. Primjeri su vezani za duvanjski kraj, a vjerujem da je i u drugim područjima bilo istih ili sličnih postupaka.

Na prvim mitinzima devedesetih godina pojavile su se parole „Srbi u Srbiju“ i „Nećemo ćirilicu“. Propaganda u kojoj se satanizovao srpski narod možda je bila i jača od one iz 1941. godine jer je tehnologija, koja se „razbuktala“ baš pred početak rata, bila naprednija. U Duvno su pred rat 1991. godine stigli emigranti, vojnici raznih legija stranaca sa Zapada, i preuzeli svu vlast. Isti slučaj bio je i 1941. godine, kad su u Duvno došle ustaše iz Evrope, a najviše iz Italije, gdje je bilo sjedište ustaške organizacije. Svi su na početku rata učestvovali u satanizaciji srpskog naroda i isto tako preuzeli vlast, razvijajući mržnju prema Srbima i nudeći narodu bolji život i srpska imanja. U svemu su imali podršku Katoličke crkve, i tada i u posljednjem ratu.

Jedino se zločini nisu ponovili u razmjeri u kojoj su se desili 1941. Ovog puta se to izvelo perfidnije, ali su i uslovi za to bili drugačiji. Većina Srba je pobjegla prije početka sukoba devedesetih, plašeći se da im se ne ponovi 1941. godina. Dosta Srba rodom iz Duvna godinama su odlazili zbog ekonomske i sigurnosne situacije, dok to nije bio slučaj 1941. godine.

Sve su to bile povoljnosti koje su uticale da se sa manje otpora i manje žrtava ostvari plan Mile Budaka nazvan „tri trećine“.

Kolika je bila istrajnost nosilaca ideje NDH u realizaciji tog programa i borbi za te ciljeve najbolje se može vidjeti nabrajanjem akcija i djelovanja ustaške emigracije od 1941. do 1991. godine, a i ranije, od samog ujedinjenja u Kraljevinu SHS.

Odanost toj ideji primjećivala se na svakom mjestu i u ovom građanskom ratu. Pred rat i tokom njega isticao se značaj akcije koju je organizovala ustaška emigracija, a izvela je grupa diverzanata 1972. godine u Raduši, u BiH. Učesnici te akcije proglašavani su prvoborcima, a sve one koji su aktivno učestvovali u borbi protiv diverzanata vojne vlasti su privodile u ratu 1992. godine, i za to su bili mučeni i kažnjavani. Odnos prema tim „prvoborcima“ može se vidjeti na osnovu odavanja počasti i obilježavanju godišnjice njihovih stradanja. Oni koji su poginuli u borbi protiv diverzanata nemaju ni pomena, a grobovi su im zarasli u korov.

Povodom obilježavanja godišnjice akcije „Feniks“, u pojedinim mjestima Hrvatske i BiH podižu se spomenici, služe „mise“, objavljuju kolektivne smrtovnice u dnevnim novinama i potpisuju ukazi o rehabilitaciji ustaških terorista. O onima koji su ginuli za državu, ko ih se još, osim članova njihovih porodica, sjeća.

Po imenima stradalih u borbi protiv diverzanata skoro nikada i nigdje nije nazvana neka uličica, škola, gradski trg ili kasarna.

Treba, međutim, pomenuti da je sve do prvih višestranačkih izbora u BiH 1990. godine u Posušju jedna ulica nosila ime Mile Odaka iz Ljubuškog, koji je posljednji poginuli teritorijalac u obračunu sa ustaškim teroristima nedaleko od tog mjesta. Pobjedom HDZ-a u ovoj opštini dotadašnja ulica Mileta Odaka je preimenovana. Javne počasti u ovoj i susjednim opštinama počele su se odavati njegovim ubicama, kao što su Ludvig Pavlović i drugi. Pavlović je, inače, iz sela Vitine kod Posušja, a nakon što je prije vremena pušten sa robije, pristupio je Zboru narodne garde, a poginuo već u prvom sukobu sa tadašnjom JNA u Studenim vrilima kod Posušja u septembru 1991. godine. Poslije smrti jedna od jedinica HVO nosila je ime Ludviga Pavlovića, a podignuta mu je i spomen-ploča u Vitini. Pavlović je posthumno proglašen za hrvatskog heroja.

Navedene činjenice samo su neki od argumenata o kontinuitetu ustaške vlasti i njenih sledbenika.

Događanja tokom i poslije građanskog rata 1992–1995. godine pokazuju koliko je plan Ante Pavelića povezan sa stvaranjem NDH. Ta dosljednost i istrajnost nisu se ni osporavale u posljednjem ratu, naprotiv, isticale su se.

Poslije svega što se desilo u posljednjem ratu, kao i posljedica koje je ostavio, čovjek se zapita – da nije bilo možda bolje da se raspad zemlje desio dvadeset godina prije. Da li bi posljedice raspada Jugoslavije te 1971. godine bile manje krvave i sa manje žrtava i materijalne štete nego rat koji se desio 1992. godine? U analizama mnogih istoričara i analitičara o građanskom ratu u Jugoslaviji ne spominju se događaji iz 1971. godine u Hrvatskoj, koji su preteča rata i zbivanja od 1991. do 1995. godine na prostorima Bosne i Hercegovine i Hrvatske.

ODGOVORNI ZA ZLOČINE I ETNIČKO ČIŠĆENjE U DUVNU

Srbi koji su bili zatvoreni po logorima Duvna i Hercegovine teško mogu identifikovati izvršioce zločina. Teror i tortura nad Srbima iz Tomislavgrada i ostalih mjesta iz kojih su dovođeni odvijali su se izolovano po raznim logorima u Hercegovini i Tomislavgradu. Često su u svjedočenjima pominjani maskirani i nepoznati pojedinci. Hrvati su zločine nad Srbima izvršavali vrlo organizovano i smišljeno. Nedjela i teror u većini slučajeva sprovodili su ljudi sa strane, nepoznati sredini, u koju su došli da muče i zlostavljaju nedužne ljude.

Odgovornost za teror i zločin nad civilnim srpskim stanovništvom u opštini Tomislavgrad i nad ratnim vojnim i civilnim zarobljenicima snosi rukovodstvo koje je činilo vojnu i civilnu vlast u Duvnu, i to:

– Političko i vojno rukovodstvo Herceg–Bosne
– Političko i vojno rukovodstvo Hrvatske
– Opštinsko (civilno) rukovodstvo
– Vojno rukovodstvo i vojna policija Hrvatskog vijeća odbrane
– Služba istražne sigurnosti (SIS)

– Vojna jedinica kojom je komandovao Krišto Nikola Krešić, zvana „Vukovarci“

– Jedinica HOS-a (Hrvatske oružane snage) pod komandom HVO

– Hrvatska civilna policija u Tomislavgradu.

Pored rukovodstva navedenih struktura, odgovorni su i izvršioci zločina – pripadnici vojnih, policijskih i paravojnih formacija.

Teško je utvrditi odgovornost i krivicu svakog pojedinca koji je bio u nabrojanim organima političke, vojne i civilne vlasti. Za utvrđivanje odgovornosti za učinjene zločine zaduženi su sudovi i tužilaštva država u kojima su se dogodili. Za zločine koji su počinjeni u ratovima u bivšoj Jugoslaviji formiran je i Međunarodni sud za ratne zločine sa sjedištem u Hagu.

Za utvrđivanje zločina i pojedinaca koji su ih izvršili nad Srbima u Duvnu istragu je vodilo nekoliko bezbjednosnih službi iz Republike Srpske, Federacije i iz bezbjednosnih struktura BiH. Svi su nešto radili, ali nijedna istraga nije dovela do podizanja optužnice. Zločinima u Duvnu, i pored toga što se za njih znalo, nije se bavio ni sud u Hagu.

Nad Srbima je učinjeno većih i težih zločina u drugim mjestima, ali ni ti zločini nisu procesuirani, pa ne čudi to što oni koji su počinjeni nad Srbima u Duvnu nisu bili predmet sudskih procesa.

Da zločini nad Srbima nisu istraživani i procesuirani ima dosta dokaza i činjenica, a neki su i navedeni u ovoj knjizi. Ali najkonkretniji primjer da su zločini nad Srbima tolerisani i da nisu preduzete nikakve mjere za njihovo utvrđivanje jeste primjer stradanja dvojice Srba – Milorada Mile Andrijaševića i Gorana Milisava. Za ovu dvojicu momaka tačno se zna dan kad su ubijeni, mjesto gdje su ubijeni, poznata su imena lica koja su bila na mjestu zločina u Eminovu Selu i Šuici, a za Gorana Milisava zna se i gdje je zakopan, u dvorištu porodične kuće, zakopali su ga Srbi koje su ustaše izvele iz kuće Radovana Milisava, u kojoj su svi zajedno bili zatvoreni. Međutim, pored svega navedenog, njegovo tijelo je izvađeno sa tog mjesta i preneseno na nepoznatu lokaciju. Ne samo da počinioci ovog gnusnog zločina nisu procesuirani već ni posmrtni ostaci ove dvojice momaka do kraja 2014. godine, dvadeset godina nakon stradanja, nisu predati roditeljima i rodbini da ih sahrane i obilježe mjesto počivanja.

Nadamo se da je pravda spora, ali dostižna i da će bar neko odgovarati za zločine koji su počinjeni nad Srbima u Duvnu.

U svjedočenjima Srba iz Duvna spominjana su imena izvršilaca torture i zločina i imena rukovodilaca vojnih i civilnih vlasti, odgovornih za to što nisu sprečili zločine, ali nema potrebe da se spiskom navode osumnjičeni za ratne zločine u Duvnu.

SRBI DUVNA U RASEJANjU

SRBI IZ DUVNA U SANSKOM MOSTU

Raspuštanjem, zatvaranjem logora u Rašćanima potpuno je završeno etničko čišćenje ovog dijela Zapadne Hercegovine od Srba, i to na vrlo specifičan način – Srbi civili zatvoreni u logorima razmjenjivani su za zarobljene hrvatske vojnike.

Dana 29. juna 1993. godine 240 Srba zatvorenih u logoru u Rašćanima, u kom su proveli oko 13 mjeseci, kamionima UNPROFOR-a i uz prisustvo predstavnika Međunarodnog crvenog krsta i UNHCR-a oslobođeno je – razmijenjeno u selu Čelebić i deportovano na teritoriju koja se nalazila pod kontrolom Srba u Sanskom Mostu. U toku 1992. godine izvršena je razmjena Srba koji su bili zatvoreni u logorima u Ljubuškom i u zgradi Gimnazije u Duvnu. Sedamnaest Srba iz logora u Ljubuškom razmijenjeno je 18. avgusta 1992. godine kod Stoca. Srbi iz logora u zgradi Gimnazije razmijenjeni su 30. oktobra 1992. godine i deportovani iz Duvna u Zeleniku u Crnoj Gori.

Razmjena Srba iz logora u selu Rašćanima obavljena je uz posredovanje međunarodnih humanitarnih organizacija MCK i UNHCR. Svi koji su toliko vremena proveli u logorima, prilikom oslobađanja bili su srećni bez obzira na to što su napuštali svoja ognjišta. Kamioni UNPROFOR-a odvezli su Srbe bespovratno, daleko od domova i zavičaja u kom su njihovi preci živjeli nekoliko stoljeća.

Za Hrvate u Tomislavgradu 29. jun 1993. godine bio je veliki dan, konačno je ostvaren plan koji je imala ustaška NDH – da Srbi nestanu sa područja Duvanjskog polja. Taj plan se ostvario na pragu 21. vijeka. Ostvarili su ga naočigled čitavog svijeta i uz prisustvo i asistiranje svjetskih humanitarnih organizacija.

Konvoj bijelih kamiona UNHCR-a, u pratnji hrvatske policije i predstavnika Međunarodnog crvenog krsta, uputio se iz Rašćana u pravcu Republike Srpske. Na putu prema odredištu, selu Čelebić, konvoj je prolazio kroz Tomislavgrad, Šuicu, Livno. Na tom putu Srbi su prošli pored dosta srpskih sela, koja su bila porušena, spaljena i etnički očišćena. Od svega su ostala zgarišta i zidine zarasle u korov. Srpsko selo Baljci spaljeno je i uništeno, u Eminovom Selu srušeno je preko 80% srpskih kuća, dok su druge oštećene i opljačkane, srpsko naselje Zastinje u Livnu takođe je srušeno.

Konvoj se u Čelebiću nakratko zaustavio, tu je obavljena formalnost primopredaje naroda. Srpska delegacija iz Komisije za razmjene pročitala je spisak zarobljenih koji je trebalo da stignu na teritoriju pod kontrolom srpske vlasti.

Prozivka ljudi koji su već slobodni, ali još uvijek nesigurni zbog prisustva hrvatske policije. Obavljena je primopredaja ljudi, žena, djece i staraca, bivših logoraša iz logora u selu Rašćani.

Kad su kamioni UNHCR-a prešli na teritoriju pod srpskom kontrolom nastali su radost i veselje oslobođenih. Padala je noć, a duže zadržavanje civila na prvoj liniji fronta nije dozvoljeno, pa su Srbi iz logora iz Tomislavgrada krenuli kamionima i autobusima u prihvatni centar u Sanski Most. Tamo su stigli poslije pola noći i smješteni su u sportsku dvoranu u gradu. Skoro svi su bili srećni zbog slobode. Bilo je i onih kojima je neko u porodici stradao, pa su njihova osjećanja bila izmiješana. U tim momentima niko nije razmišljao o budućnosti. U dvorani su organizovani smještaj i ishrana.

Vlada Republike Srpske donijela je odluku da oni Srbi koji su stigli iz Tomislavgrada, a koji nemaju neko drugo rješenje ostanu da žive u Sanskom Mostu, gdje su obezbijeđeni osnovni uslovi za život. Preko 200 Srba iz opštine Tomislavgrad započelo je novi život u Sanskom Mostu. Broj Srba koji su se privremeno smjestili u tom mjestu stalno se mijenjao. Jedni su odlazili u Srbiju i druga mjesta, a neki su odlučili da se isele u treće zemlje. Neki su odlazili, pa se ponovo vraćali u Sanski Most i okolna sela.

Prema posljednjem popisu stanovništva, koji je izvršen 1991. godine, u Duvnu je bilo 576 Srba. Početkom rata živjeo je 591 Srbin. Prije rata uspjelo je da izbjegne 217, a u toku rata 30 Srba. Sva ratna dješavanja, torturu i logore u Duvnu i Hercegovini proživjelo je 344 Srba. U toku rata u logorima je umrlo 11 i ubijeno 11 Srba. Iz logora je razmijenjeno: iz Rašćana 241, Gimnazije 49, od kojih je petoro ostalo da živi u Duvnu, i iz Ljubuškog 19 Srba. Od Srba koje je rat zatekao u Duvnu u logore nije zatvoreno njih 19. U logoru Rašćani i Gimnazija bilo je oko 15 Srba koji su tu dovedeni van područja opštine Duvno.

ŽIVOT U SANSKOM MOSTU

Napuštanjem rodnog mjesta, zavičaja, domovine i dolaskom na slobodnu srpsku teritoriju svi oslobođeni Srbi osjetili su zadovoljstvo i sreću.

Teško je opisati i shvatiti činjenicu da se ljudi poslije napuštanja svojih domova, grobova, zavičaja, svoje imovine, navika, komšija, poznanika, prijatelja, svoje zemlje, sela, običaja tako raduju slobodi. Teško je shvatiti da kad izgube sve ljudi mogu osjetiti radost kakvu nikad do tada u životu nisu osjetili. Još jednom je dokazano da sloboda i zdravlje nemaju cijenu.

Srbi su smješteni u sportsku halu u Sanskom Mostu. U taj gradić na rijeci Sani stižu rodbina i prijatelji duvanjskih Srba iz Srbije i Republike Srpske. Stižu muškarci koji su imali sreću da prežive, koji su razmijenjeni osam mjeseci prije porodica (djece, supruga i roditelja, djedova i baka). Srbi iz Duvna su ponovo zajedno sa svojim porodicama u kolektivnom smještaju u Sanskom Mostu. Ne može čovjek da vjeruje, kolika radost prilikom spajanja porodica, stežu se zagrljaji, liju suze radosnice, svi stižu da podijele sreću i radost sa najmilijima, za koje su toliko vremena brinuli, a

mnogi i patili. Zagrljaji, veselje i sreća koja se ničim ne može opisati. Ljudi iz Sanskog Mosta koji nisu doživjeli sudbinu Srba iz Duvna posmatraju šta se dešava i u čudu se pitaju – zar je moguće da čovjek može biti tako srećan. Poslije 15 mjeseci neizvjesnosti, straha, mučenja, zlostavljanja i torture, ljudi su samo čeznuli za slobodom. Mnogi su se bili pomirili sa mišljenjem da tu slobodu nikada neće dočekati. Muškarci su u kolektivnim smještajima osam mjeseci sanjali susret sa svojim najmilijima, o kojima su osam mjeseci vijesti dobijali samo preko pošte MCK, koja je rijetko stizala. Zato je susret porodica na slobodi bio tako srdačan i srećan, a u tom momentu još niko nije razmišljao o budućnosti i šta dalje.

Veselje, ipak, zadugo ne potraja. Mora se početi misliti i o budućnosti.

„Valja živjeti uprkos smrti i vremenu u kojem znamo 'da je zemlja jaka, a nebo vječno, a čovjek slab i kratkoročan... da je ovaj život stvar mračna, koja se sastoji od nepravilnih izmjena grijeha i nesreće, da živjeti znači varku na varku.“ (I. Andrić). „Valja živjeti, kako bismo životu omogućili da u svoje ime i u ime budućnosti progovori istinom. U tom svijetu, uz stalni danak u najljepšim glavama, valja nam se skućiti, podići grad čije bedeme neće rušiti duhovi bezbednih noći, niti podlokavati 'krive rijeke' istorije balkanskog vilajeta.

Preživjeli smo strijele svih istorijskih nevolja iza svog duhovnog štita u kojem su historijska i religiozna svijest dubinski povezane skoro identične.“ (PiŠ)

Poslije nekoliko dana provedenih u sportskoj hali u Sanskom Mostu počinje da se razmišlja o daljoj sudbini i kako preživjeti rat koji još traje.

Jedan broj planira da se seli u Srbiju, gdje su im djeca i drugi članovi porodice, a dosta njih u Srbiji ima i kuće, koje su gradili sedamdesetih godina.

U Sanskom Mostu i okolnim selima ostaje da živi oko 70% porodica, dok su ostali krenuli u Srbiju i mjesta u Republici Srpskoj, ali i dalje, širom svijeta, na svih pet kontinenata.

Sa predstavnicima opštine Sanski Most obilaze se sela koja su napustili Muslimani, i to: Čaplje, Tomina, Kamengrad. Kuće u selima i gradu prazne su od samog početka rata, od maja 1992. godine do kraja juna 1993. godine. Kroz ta sela i kuće prošle su mnoge izbjeglice sa željom i ciljem da pronađu opremu, namještaj i druga sredstva za život, koja su im ostala u domovima.

Srbi nemaju izbora, moraju da se useljavaju u opljačkane i rasturene muslimanske kuće u navedenim selima. Napravljen je raspored objekata po veličini, kako bi se izvršila raspodjela kuća prema broju članova porodice, koje su razvrstane u grupe. Članovi porodica izvlače brojeve prema kojima su određene kuće u koje će se privremeno useliti, a mnogi su smatrali da postoji mogućnost da to budu i konačna odredišta.

Radni, vredni i pošteni počinju sve iz početka. Težak je osjećaj kad se živi u tuđoj kući, i to kući onih ljudi koji su doživjeli istu ili sličnu sudbinu. Srbi popravljaju kuće, a često koriste i one koje nisu bile za stanovanje i čiji su opravka i saniranje

zahtijevali i veće ulaganje. Skidaju se materijal, prozori, vrata, crijep, sanitarni uređaji i dijelovi namještaja koji su nekom slučajnošću ostali.

Uskoro stiže zima, ljudi počinju da se pripremaju.

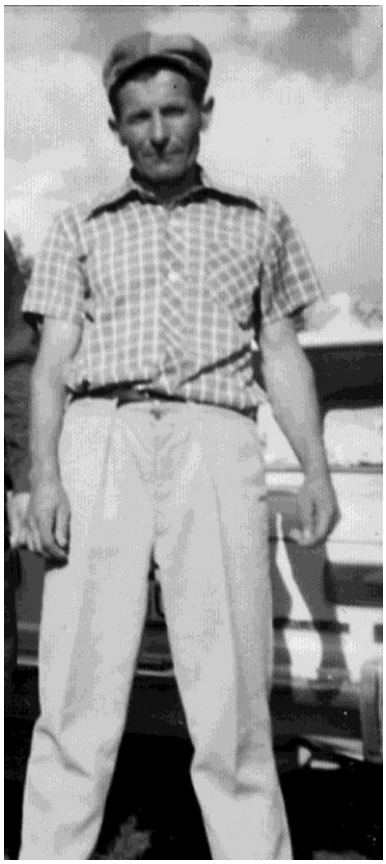

Karan Save Milan-Mirkan (1935–1995)

Rat traje, neizvjesnost raste. Srbi iz Duvna koji su ostali da žive u Sanskom Mostu poslije jednog perioda prilagođavanja novim uslovima života i novom podneblju shvataju da je moralna obaveza da se sposobni muškarci, vojni obveznici, prijave vojnim vlastima. Vojne vlasti ih poslije prijave mobilišu u jedinice srpske vojske. Podneblje, krajolik, rijeka Sana sve Srbe su podsjećali na Duvanjsko polje, obradivu zemlju, i sticao se utisak da će tu da zaliječe rane zbog odlaska iz svog zavičaja. Kad su se već navikli i upoznali sa mještanima, opet su morali u novi zbijeg. Dana 10. oktobra 1995. godine Srbi iz Duvna su ponovo u strahu. Mučilo ih je tada samo jedno pitanje: hoće li sve to preživeti i gdje će se konačno zaustaviti?

Srbi iz Duvna koji su u strahu napustili Sanski Most razbježaše se na sve strane, samo na nekim mjestima zaustaviše se po dvije, tri porodice, i to većinom u kolektivnim smještajima u Srbiji i Republici Srpskoj.

Život prognanika je pod stalnim iskušenjima, vječna prizivka nevolje, koju na svojim leđima i u duši najistrajnije nose izbjeglice, prognanici. Lutaju od izgubljenog praga domovine do pritvorenih do belog grada, a najčešće završiše na širokoj i nepovratnoj provaliji svijeta.

Krećući se trnovitim stazama od nemila do nedraga, od prezira do poniženja, provlačeći se i kroz iglene ušice nade u potrazi za svojim mjestom pod slobodnim suncem, konačno i u svojoj ojađenosti shvataju da ih neće ni tamo gdje su ponikli, ni tamo gdje bi nekako i obikli – ni tamo ni 'amo. Kolone prognanih i obeskućenih Srba još se povlače ispred hladnih šaltera, još neosjetljivih krojača njihovih sudbina.

Poslije deportacije, mnogi Srbi iz Duvna shvatiše da na bolji život u Srbiji, koja je pod sankcijama, i Republici Srpskoj, koja je pod stalnim pritiscima, iznureni i osiromašeni u ratu, protjerani sa svojih ognjišta, ne mogu da računaju.

Srbi iz Duvna imali su status deportovanih lica od strane međunarodnih organizacija MCK, UNHCR-a i IMO (Migraciona organizacija), imali su uslove za dobijanje migracionih dozvola za odlazak u treće zemlje. Preko međunarodne

organizacije IMO krenuše Srbi za Ameriku, Australiju i Kanadu. Preko 90% otišlo je za Ameriku.

Poslije mnogih kretanja i tumaranja po Srbiji, Republici Srpskoj i trećim zemljama, što je trajalo desetak godina, Srbi iz Duvna koji su preživjeli rat naselili su se u: Srbiji 261, Republici Srpskoj 90, Americi 164, Australiji i Kanadi 27. U Duvnu je ostalo da živi 26 Srba.

Do polovine 2014. godine umrlo je oko 127 Srba, od toga u Americi i Kanadi devetoro, Srbiji 81, Republici Srpskoj 29 i Duvnu osmoro Srba.

SRBI IZ DUVNA RASELjENI U AMERIKU, KANADU, AUSTRALIJU I ZEMLjE EVROPE

TABELA 49

Poro- člano	**ISELjAVANjE SRBA U AMERIKU**
1-1-	Vuković Dušanka, rođena 1931. godine u Duvnu, penzionerka
2	Bošković Zoran, rođen 1949. u Duvnu, zaposlen, završio srednju školu
3	Bošković Goran, rođen 1953. u Duvnu, zaposlen, završio građevinski fakultet, neoženjen
	Porodica Dušanke Vuković živjela u Duvnu, posjedovali dvosoban stan. U Ameriku otišli u aprilu 1993. godine i naselili se u Las Vegasu
2-4-	Vujinović Zvezdan, rođen u Duvnu 1962, zaposlen, neoženjen, završio srednju školu
	U Ameriku otišao sam, roditelji su mu ostali u Srbiji da žive kod drugog sina. Živio u Duvnu. U Ameriku otišao u aprilu 1993. godine i naselio se u Las Vegasu
3-5-	Kos Boško, rođen 1950. u Duvnu, zaposlen, završio srednju školu, neoženjen
	Braća Kos otišli u Ameriku u aprilu 1993. Bez ostatka porodice, majka i sestra ostale u R. Srpskoj. U Americi se naselili u Las Vegasu
4-6-	Gligorić Zdravko, rođen 1961. u Eminovu Selu, zaposlen, završio srednju školu, oženjen
7	Gligorić Nataša (supruga), rođena 1962 u Duvnu, nezaposlena, završila srednju školu
8	Gligorić Velibor (dijete), rođen 1990. u Duvnu
	Porodica Gligorić Zdravka živjela u Eminovu Selu u porodičnoj kući sa ocem Ljubom, koji je ostao u R. Srpskoj. Majka umrla tokom rata u logoru Rašćani. Posjedovali poljoprivredno imanje u selu. U Ameriku otišli u aprilu 1993. Naselili se u Sjevernoj Karolini
5-09	Važić Nenad, rođen 1965. u Duvnu, zaposlen, završio srednju školu, oženjen
10	Važić Anđelka, rođena 1970. u Kupresu, završila srednju školu, nezaposlena
11	Važić Žana (dijete) rođena 1992. u Duvnu. Porodica Važić Nenada živjela u selu Rašćani

	Porodica Važić Nenada u Ameriku otišla u maju 1994. godine i naselila se u gradu Nešvilu
6-12	Savić Ilija, rođen 1952. u Eminovu selu, završio zanat, zaposlen, oženjen
13	Savić Jela (supruga), rođena 1969. u selu Lipa, domaćica
14	Savić Željka (dijete), rođena 1982. u Duvnu
15	Savić Dražana (dijete), rođena 1985. u Duvnu. Savić Ilija sa porodicom živio u Eminovu Selu, u porodičnoj kući
	Porodica Savić Ilije u Ameriku otišla u junu 1994. godine. Naselili se na Floridi, grad Orlando
7-16	Aprcović Andrija, rođen 1971. u Eminovu Selu, završio srednju školu, neoženjen. Rat ga zatekao u JNA
	Roditelji mu umrli prije rata, ima dvije sestre koje su ostale kod tetke u Srbiji. U Ameriku otišao u junu 1994. Naselio se na Floridi, grad Orlando
8-17	Draško (Momčilo) Luka, rođen u selu Oplećani, zaposlen, oženjen. Živio sa porodicom, ocem i majkom u Oplećanima
18	Draško Desa (supruga), rođena 1957. u Kupresu, domaćica
19	Draško Anđelka (dijete), rođena 1986. godine u Duvnu
20	Draško Dijana (dijete), rođena 1984. u Duvnu. Porodica Draško Luke živjela u selu Oplećani
	U Ameriku otišli 25. septembra 1994. godine. Naselili se u Las Vegasu
9-21	Pavlović Savo, rođen 1949. u Kupresu, završio srednju školu, zaposlen, oženjen, ima dvoje djece
22	Pavlović Zora (supruga), rođena 1952. u Nevesinju, zaposlena
23	Pavlović Saša, rođen 1976. u Duvnu, učenik
24	Pavlović Igor, rođen 1985. godine u Duvnu
	Porodica Pavlović Save živjela je u Duvnu. Imali su trosoban stan. U Ameriku otišli u februaru 1995. i naselili se u Virdžiniji
10-25	Karan (Vlatko) Mijo, rođen 1946. u Rašćanima, završio srednju školu, zaposlen, oženjen, ima dvoje djece
26	Karan Cvita, rođena 1952. u selu Rašćani, završila trgovačku školu, zaposlena
27	Karan Dragan, rođen 1972. u Duvnu, završio srednju školu, student
28	Karan Anđelka, đak, rođena 1981. u Duvnu
	Porodica Karan Mije živjela u Duvnu. Imali stan. U Ameriku otišli 8. decembra 1994. godine. Naselili se u Rokfordu, a 2010. preselili se u Čikago
11-29	Karan Savo, rođen 1958. u selu Rašćani, radnik, zaposlen, oženjen
30	Karan Mirjana, rođena 1955. u selu Rašćani, završila srednju školu, zaposlena, udata
31	Karan Branko (dijete), rođen 1981. u Duvnu
32	Каран Бранка (дијете), рођена 1983.

	Porodica Karan Save živjela u selu Rašćani u porodičnoj kući. U Ameriku otišli 7. decembra 1994, naselili se u Rokfordu, država Ilinois
12-33	Savić Dragan, rođen. 1962 u Duvnu, završio fakultet, zaposlen, neoženjen
	U Ameriku otišao zajedno sa ocem u martu 1995. Majka umrla u Kragujevcu, naselili se u gradu Orlandu na Floridi
13-34	Zečević Pero, rođen 1949. u selu Kongora, radnik, zaposlen, oženjen
35	Zečević Ana, rođena 1954. u selu Lipa, zaposlena, udata
36	Zečević Gordana, rođena 1973. u Duvnu, student
37	Zečević Cvita, rođena 1975. u Duvnu, završila srednju školu
38	Zečević Marko, rođen 1981. u Duvnu, učenik
	Porodica Zečević Pera u Ameriku otišla 26. juna 1995. i naselila se na Floridi, grad Orlando
14-39	Karan Pere Mijo, rođen 1955. u selu Lipa, završio zanat, zaposlen, oženjen. Umro u Americi 2013. godine
40	Karan Milica, rođena 1958. u Kupresu, domaćica
41	Karan Borica (dijete), rođena 1986. u Duvnu
42	Karan Nikola (dijete), rođen 1990. u Duvnu
	Porodica Karan Mije živjela u selu Lipa sa njegovim roditeljima, koji su ostali u Srpskoj. U Ameriku otišli 26. juna 1995. i naselili se na Floridi, grad Orlando
15-43	Savić Pero Brokva, rođen 1961. u Eminovu Selu, radnik, zaposlen, oženjen
44	Savić Dara (majka), rođena 1930. u Lipi, penzionerka
45	Savić Jelka, rođena 1969. u Kupresu, domaćica
46	Savić Žana (dijete), rođena 1989. u Duvnu
47	Savić Vanja (dijete), rođena 1992. u Imotskom
	Porodica Savić Pere živjela u porodičnoj kući u Eminovu Selu. U Ameriku otišli 1995, naselili se na Floridi, grad Orlando
16-48	Ućukalo Slobodan, rođen 1945. u selu Oplećani, nastavnik, zaposlen, oženjen
49	Ućukalo Anica, rođena 1954. u selu Rašćani, domaćica
50	Ućukalo Anđelka, rođena 1982. u Duvnu, đak
51	Ućukalo Đurđica, rođena 1984. godine u Duvnu, đak
52	Ućukalo Biljana, rođena 1989. (dijete)
53	Ućukalo Milena, rođena 1986. u Duvnu (dijete)
54	Ućukalo (Novica) Mile, rođen 1975. u Duvnu, završio srednju školu, neoženjen
	Porodica Ućukalo Slobodana živjela u porodičnoj kući u selu Oplećani. U Ameriku otišli 5. jula 1995, u državu Florida, grad Sent Pitersburg

17-55	Vuković Boro, rođen 1935. u Duvnu, nastavnik, zaposlen, oženjen
56	Vuković Minka, rođena 1937. u Duvnu, nastavnica, zaposlena, u Kanadi umrla 2010. godine
57	Vuković Saša, rođen 1970. u Duvnu, lekar, nezaposlen
58	Vuković Ognjen, rođen 1976. u Duvnu, student
	Porodica Vuković Bore živjela je u Duvnu u porodičnoj kući. U Kanadu otišli u maju 1995. Naselili se u Edmontonu
18-59	Vuković Danica, rođena 1935. u Nevesinju, domaćica
60	Vuković Biljana, rođena 1973. u Duvnu, student
61	Vuković Olja, rođena 1977. godine u Duvnu, učenica
62	Vuković Aleksa, rođen 1985. u Duvnu
	Porodica Vuković Danice živjela u Duvnu u porodičnoj kući. U Ameriku otišli u maju 1995. Naselili se u Las Vegasu
19-63	Važić Mladen, rođen 1941. u Duvnu, završio zanat, zaposlen, oženjen
64	Važić Milica, rođena 1945. u selu Kongora, domaćica
65	Važić Vojislav, rođen 1970. u Duvnu, završio srednju školu
	Porodica Važić Mladena živjela u porodičnoj kući u Duvnu. U Ameriku otišli 20. novembra 1995. Naselili se u Rokfordu
20-66	Savić Miroslav, rođen 1955. godine u Eminovu Selu, radnik, zaposlen, oženjen
67	Savić Joka (majka), rođena 1928, penzionerka
68	Savić Jokica (supruga), rođena 1955. u Kupresu, domaćica
69	Savić Dragana (dijete), rođena 1987. u Duvnu
70	Savić Slađana (dijete), rođena 1989. u Duvnu
71	Savić Nikola (dijete), rođen 1991. u Duvnu
	Porodica Savić Miroslava živjela u Eminovu Selu u porodičnoj kući. U Ameriku otišli 1995. Naselili se u Milvokiju
21-72	Zečević Mirko, rođen 1950. u selu Kongora, nastavnik, zaposlen, oženjen
73	Zečević Bosiljka, rođena 1952. u selu Oplećani, završila srednju školu, zaposlena
74	Zečević Nataša, rođena 1976. u Duvnu, učenica
75	Zečević Stanislava, rođena 1979. u Duvnu, učenica
76	Zečević Milisava (dijete), rođena 1985. u Duvnu
	Porodica Zečević Mirka živjela u Duvnu u dvosobnom stanu, u Ameriku otišli 10. septembra 1996. Naselili se u Čikagu
22-77	Milisav Mijo, rođen 1958. u selu Lipa, radnik, zaposlen, oženjen. Umro u Americi 2012. godine
78	Milisav Radojka, rođena 1955. u Eminovu Selu, završila srednju školu
79	Milisav Dragan, rođen 1977. u Duvnu, đak
80	Milisav Siniša, rođen 1979. u Duvnu, đak
	Porodica Milisav Mije živjela u porodičnoj kući u selu Lipa, u Ameriku otišli 21. aprila 1997. Naselili se u Rokfordu

23-81	Stanić Ilija, rođen 1956. u selu Oplećani, radnik, zaposlen, oženjen
82	Stanić Slobodanka (supruga), rođena 1962. u Donjem Vakufu, domaćica
83	Stanić Vesna, rođena 1985. godine u Duvnu (dijete)
84	Stanić Dušanka (dijete), rođena 1987. u Duvnu
85	Stanić Svetlana (dijete), rođena 1989. u Duvnu
	Porodica Stanić Ilije živjela u selu Oplećani u porodičnoj kući. U Ameriku otišli 21. aprila 1997. Naselili se u Milvokiju
24-86	Karan (Milan) Slobodan, rođen 1962. u Rašćanima, završio fakultet, nezaposlen
87	Karan Svetlana, rođena 1968. u Duvnu, završila srednju školu, nezaposlena
88	Karan Milan, rođen 1996. u Vukovaru (dijete)
89	Karan Mara (Slobodanova majka), rođena 1932. godine
	Karan Slobodan se u izbjeglištvu oženio Srpkinjom iz Duvna, dobili sina u Vukovaru. U Ameriku otišli 1996. i naselili se u Sjevernoj Karolini
25-90	Bilanović Božo, rođen 1943. u Mandinu Selu, radnik, zaposlen, oženjen
91	Bilanović Ruža, rođena 1946. u Rašćanima, domaćica
92	Bilanović Vojo, rođen 1975. u Mandinu Selu, završio srednju školu
93	Bilanović Đuka (majka), rođena 1914. u selu Mokronoge, 2000. godine se zbog bolesti vratila u BiH, umrla 2001.
	Porodica Bilanović Bože živjela u Mandinu Selu. U Ameriku otišli 26. avgusta 1997. i naselili se na Floridi, grad Sent Pitersburg
26-94	Stanišić (Jovo) Mićo, rođen 1948. godine u selu Rašćani, radnik, zaposlen, oženjen
95	Stanišić Darinka, rođena 1953. u selu Baljci, domaćica
96	Stanišić Zoran, rođen 1976. u Duvnu, đak
97	Stanišić Bosa, rođena 1978. u Duvnu, učenica
	Porodica Stanišić Miće živjela u Rašćanima. U Ameriku otišli 1997. Naselili se u Vašingtonu
27-98	Milisav Marko, rođen 1954. u Mandinu Selu, radnik, zaposlen, oženjen
99	Milisav Jordanka, rođena 1957. u D. Vakufu, domaćica
100	Milisav Duško, rođen 1981. u Duvnu (dijete)
101	Milisav Jovanka, rođena 1982. u Duvnu (dijete)
102	Milisav Dragan, rođen 1987. u Duvnu
	Porodica Milisav Marka živjela u Mandinu Selu u porodičnoj kući, u Ameriku otišli 1997. Naselili se u Milvokiju
28-103	Ućukalo Novica, rođen 1951. u selu Oplećani, penzioner
104	Ućukalo Ruža, rođena 1950. u Mandinu Selu, domaćica
105	Ućukalo Ivona, rođena 1988. godine

106	Ućukalo Mišo, rođen 1971.
	Porodica Ućukalo Novice živjela u Duvnu, u dvosobnom stanu koji su pre rata zamenili za stan u Pazovi. U Ameriku otišli 25. avgusta 1997. Naselili se u gradu Sent Pitersburgu na Floridi
29-107	Važić Vlado, rođen 1958. u Rašćanima, završio srednju školu, bio zaposlen
108	Važić Sava, rođena 1963. u Rašćanima, domaćica
109	Važić Igor, rođen 1987. u Duvnu (dijete)
110	Važić Bojana, rođena 1994. u Bačkoj Palanci, u izbjeglištvu.
	Porodica Važić Vlade živjela u Rašćanima, u Ameriku otišli 1997. i naselili se u Libertivilu
30-111	Stanić Nikola, rođen 1965. u Oplećanima, završio srednju školu, zaposlen, neoženjen. Živio sa majkom Stanom u Oplećanima
	Majka mu je umrla u izbjeglištvu u Prištini. U Ameriku je otišao 1997. i naselio se u Milvokiju
31-112	Milisav Marko, rođen 1954. u selu Lipa, završio srednju školu, bio zaposlen
113	Milisav Nada, rođena 1965. u Bugojnu, završila srednju školu, nezaposlena
114	Milisav Dragana, rođena 1992. u Duvnu (dijete)
115	Milisav Nikola, rođen 1995. u Sanskom Mostu u izbjeglištvu
116	Milisav Jelena, rođena 1996. u Beogradu
	Otišli u Ameriku, naselili se u Sjevernoj Karolini
32-117	Ivančić rođena Popović Tankosava
	Udala se za Ivančić Jozu. Rođena je 1948. u Duvnu, sa mužem i dvoje djece otišli u Ameriku 1995, naselili se u državi Luizijani
33-118	Talić djevojačko Karan Toda, rođena 1952. u selu Rašćani, završila srednju školu, zaposlena
119	Talić Narcis, rođen 1978. u Duvnu, đak
120	Talić Dijana, rođena 1981. u Duvnu
	Porodica Talić u Ameriku otišla 1995, naselili se u Sjevernoj Karolini
34-121	Milisav Dara, rođena 1935. u selu Oplećani, domaćica
	Živjela sa mužem Nikolom i sinom u selu Mesihovina, Nikola bio šumar, rodom iz Eminova Sela, gdje je imao porodičnu kuću. Početkom rata iz Mesihovine prešli su u Eminovo Selo. Sina Gorana ustaše su ubile pred rodnom kućom u Eminovu Selu. Nikola je umro u izbjeglištvu u Putincima 1997. Darinka se uputila u Ameriku. Naselila se u Sent Pitersburgu na Floridi
35-122	Draško Momčilo, rođen 1930. u selu Oplećani, penzioner
123	Draško Anđa, rođena 1935. godine u Lipi, domaćica
	Porodica Draško Momčila živjela u selu Oplećani. Sin Luka sa suprugom i djecom među prvima otišao u Ameriku. Momčilo se sa suprugom naselio u Las

	Vegasu, gdje mu je živio sin Luka. U Ameriku su otišli u oktobru 1997. Iz Amerike se već 1998. vratili u Srbiju
36-124	Draško Savo, rođen 1933. godine u Oplećanima, penzioner
125	Draško Mila, rođena 1934 . u selu Rašćani, domaćica
	Savo je sa suprugom Milom živio u porodičnoj kući u selu Oplećani. Penzionisan pred sam rat. U Ameriku otišli u oktobru 1997. godine, odakle su se vratili 2001. godine
37-126	Savić Dušan, rođen 1930. godine u Eminovu Selu, penzioner. Do rata živio u porodičnoj kući u Duvnu
	Supruga mu je umrla 1996. godine u izbjeglištvu u Kragujevcu. Njegova ćerka se sa mužem iselila u Australiju, a sin Dragan je 1996. otišao u Ameriku. Dušan je otišao kod sina u Ameriku, grad Orlando na Floridi, 1996. godine. Umro je u Americi 2005. godine
38-127	Stanišić (Rade) Mijo Račuć, rođen 1949. u Rašćanima, bio zaposlen u „Plastici“ Duvno, oženjen
128	Stanišić Mila, rođena 1953. u selu Baljci, domaćica (Mijina supruga)
129	Stanišić Gordana, rođena 1975. godine u Rašćanima, učenica, završila srednju školu
130	Stanišić Rade, rođen 1977. godine u Rašćanima, učenik, završio srednju školu
131	Stanišić Nikola, rođen 1985. u Rašćanima, učenik
	Porodica Stanišić Miće živjela je u Rašćanima. Izbjegli u Bačku Palanku, gdje su proveli preko pet godina. Goran je poginuo pod nesrećnim okolnostima u Bačkoj Palanci. U Ameriku otišli 25. juna 1998. Naselili se u Čikagu
39-132	Važić Miloš, rođen 1945. godine u selu Rašćani, bio zaposlen u TP „Bosnapromet“, oženjen
133	Važić Ruža, rođena 1954. u Eminovu Selu, završila trgovačku školu, zaposlena u TP „Bosnapromet“
134	Važić Rade, rođen 1983. u Duvnu, učenik
	Važić Bojan , rođen 1982.godine, učenik
	Porodica Važić Miloša živjela u Duvnu, imali su stan. U selu Rašćanima imali dobro imanje. U Ameriku otišli 20. avgusta 1998. godine i naselili se u državi Ilinois, grad Rokford, Važić Bojan, rođen 1982. učenik.
40-135	Milisav Božo, rođ. 1943. u Eminovu Selu, zaposlen u „Bosnaprometu“, trgovac
136	Milisav Zora, rođena 1946. u Kupresu, zaposlena u „Planinskom dobru“
	Porodica Milisav Bože živjela u porodičnoj kući u Eminovu Selu
41-137	Milisav Nikole Milorad, rođen u Eminovu Selu 1956, završio srednju školu, živio u Sarajevu, pred rat izbjegao u selo Putinci u Sremu
138	Milisav Sofija (supruga)
139	Milisav Lidija (dijete)
140	Milisav Nikolina (dijete)
	U Ameriku otišli u avgustu 1998. Naselili se u Sent Pitersburgu, Florida

42-141	Pavlica Laze Milenko, rođen 1972. u Mandinu Selu, preko planine Ljubuše izbjegao u Kupres
142	Pavlica Dragana, rođena u Beogradu. Za Milenka se udala posle rata
143	Pavlica Tamara, dijete rođeno posle rata u Beogradu
	Milenko se poslije rata oženio u Beogradu i tu dobio dijete. Sa ženom i djetetom 29. septembra 1998. otišao u Ameriku
43-144	Kos Ljuba, rođena 1929. Živjela sa porodicom u svom stanu u Duvnu, penzionerka
145	Kos Snežana, rođena 1960. godine, nezaposlena, završila srednju školu
	U izbjeglištvu u Dubici se udala i dobila ćerku. Sa mužem i majkom otišla u Ameriku 3. marta 1999. Naselili se u Orlandu, Florida
44-146	Karan Milana Mara, rođena 1932, sa mužem živjela u Rašćanima
	Marin muž Milan umro u izbjeglištvu u Šipovu. Mara je u Ameriku krenula 3. marta 1999. godine, gdje su joj se iselila dva sina i ćerka Naselila se u Tenesiju
45-147	Milisav Pero, rođen 1959. u selu Lipa, zaposlen u „Plastici“ Duvno
148	Milisav Ruža, rođena 1955. godine u Rašćanima, bila zaposlena u SDK Duvno
149	Milisav Tomo (dijete), rođen 1990. godine
150	Milisav Sanja (dijete), rođena početkom 1992. godine (pred sam početak rata)
	Pero je sa porodicom živio u porodičnoj kući u Lipi. Rat je cijelu porodicu zatekao u Duvnu. Svi su bili u logorima Rašćani i Duvno. Pero je razmijenjen 30. oktobra 1992, a Ruža sa djecom 29. juna 1993. U Ameriku otišli 1. septembra 1999. Naselili se u Sjevernoj Karolini
46-151	Zelen Nevenka, rođena 1952. u Eminovu Selu
152	Zelen Jovo, rođen 1976. u Lipi, do rata učenik drugog razreda srednje škole
153	Zelen Stanko, rođen 1978. u selu Lipi, bio je učenik prvog razreda srednje škole
154	Zelen Zorica, rođena 1975. u Lipi, učenica
155	Zelen Zoran, rođen 1977. u selu Lipa, učenik
	Nevenka je do rata sa mužem Mijom živjela u porodičnoj kući u selu Lipa. Mijo je pred rat, bez porodice, izbjegao u Srbiju. Ženu i djecu rat je zatekao u Lipi. Svi su bili u logoru Rašćani. Razmijenjeni su zajedno sa ostalim Srbima u junu 1993. Poslije razmjene živjeli su u selu Melenci. Nevenka krajem 1999. godine dobija iseljeničku vizu i zajedno sa četvoro djece odlazi u Ameriku, u grad Orlando
47-156	Milisav (Božo) Mirko, rođen u Eminovu Selu 1965. godine, do rata živio u Eminovu Selu
157	Milisav Gordana, rođena u Vinkovcima, izbjegla u Aranđelovac, udala se za Mirka
158	Milisav Božo (dijete), rođen 1998. godine u Aranđelovcu
159	Milisav Marija, rođena 2000. u Aranđelovcu

	U Ameriku otišao sa suprugom i djecom 29. septembra 2001. Naselili se u Čikagu
48-160	Stanišić (Jovo) Mijo, rođen 1958. godine u Rašćanima, zaposlen u osnovnoj školi u Duvnu
161	Stanišić Slavica, rođena 1962. godine u Duvnu
162	Stanišić Bosiljka (majka), rođena 1926. godine u Mandinu Selu. Do rata sa sinom živjela u Rašćanima
163	Stanišić Jovo (dijete), rođen 1989. godine u Rašćanima
164	Stanišić Mićo, rođen 1997. u Staroj Pazovi
165	Stanišić Dalibor, rođen 1998. u Staroj Pazovi
	Mijo je na početku rata sa još devet Srba preko planine Ljubuše izbjegao u Kupres. Žena i dijete izbjegli su prije rata u Srbiju. U izbjeglištvo do odlaska u Ameriku nastanili se u Staroj Pazovi. U Ameriku je otišao 26. avgusta 2001. sa majkom, suprugom i troje djece i naselili su se u Aleksandriji, u Virdžiniji, gdje mu je i brat Mićo
49-166	Milisav (Božo) Karo, rođen 1930. u Mandinu Selu, penzioner. Do rata živio u porodičnoj kući sa porodicom u Mandinu Selu. U Ameriku sa suprugom i ćerkom otišao 1998. godine. Naselili se u Orlandu na Floridi. Umro u Americi 2006. godine
167	Milisav Stoja, rođena Karan u selu Lipa, domaćica
168	Milisav Milomirka, rođena 1975. godine, učenica
50-169	Velimir Jovanka, rođena 1949. godine u selu Baljci kod Šuice. Bila zaposlena u „Bosnaprometu“
	Početkom rata izbjegla u Srbiju, gdje se udala za Milojka iz Livna, koji je prije rata živio i radio u Duvnu. U Ameriku otišli 2001. godine. Naselili se u Njujorku
51-170	Stanić Vaso, rođen 1961. godine u Oplećanima, radio u Tvornici kablova
171	Stanić Zorica (supruga), rođena 1965. godine
172	Stanić Dajana (kći), rođena 1995. u Beogradu
173	Stanić Duško (sin), rođen 1990. u Beogradu
	U Ameriku otišli oko 2000. godine. Naselili se u Viskonsinu
52-174	Savić (Žiže) Tomo, rođen 1959. u Eminovu Selu. Bio zaposlen u „Planinskom dobru“. Izbjegao prije rata u Srbiju
175	Savić Milena, rođena 1967. godine
176	Savić Milan, rođen 1989. godine (dijete)
	U Ameriku otišli 2000. Naselili se u Sent Pitersburgu, Florida
53-177	Porodica Karan Vlatka zvanog Vojin otišla u Ameriku 1998. godine. Naselili se u gradu Čikagu. Vojin je umro u Americi 2002. godine **ISELjAVANjE SRBA IZ DUVNA U AUSTRALIJU I KANADU**
55-181	Karan (Dušan) Čedo, rođen 1935. u selu Rašćani, završio srednju školu, penzioner

182	Karan Rajko, rođen 1970. u Duvnu, student
183	Karan Biljana, rođena 1968. u Duvnu, student. Udala se za Karan Vojina Tomu, koji se iselio u Ameriku
	Porodica Karan Čede živjela u stanu u Duvnu. Supruga Mila umrla u izbjeglištvu u Beogradu 1997. godine. Čedo je sa dvoje djece otišao u Australiju 2. septembra 1997. godine, gdje je njegova ćerka izbjegla iz Prozora. Naselili se u Melburnu
56-184	Karan Anđa Anđuka, rođena 1945. godine u Mandinu Selu, domaćica
185	Karan Božana, rođena 1977. u Rašćanima. U Banjaluci poslije rata završila srednju školu
186	Karan Branka, rođena 1978. u Rašćanima, u Banjaluci poslije rata završila srednju školu
187	Karan Borica, rođena 1980. u Rašćanima, učenica srednje škole
188	Karan Božo, rođen 1983. godine u Rašćanima, učenik
	U Australiju otišli 2000. godine, naselili se u gradu Brizbejnu
57-189	Gligorić Božo Bodan, rođen 1947. godine u Eminovu Selu
190	Gligorić Mira, rođena u Imotskom 1949, domaćica
191	Gligorić Dajana, rođena 1973. godine u Duvnu, učenica srednje škole
192	Gligorić Dražan, rođen 1975. godine u Duvnu, učenik srednje škole
193	Gligorić Veljko, rođen 1983. godine (dijete)
	Božo je bio zaposlen kao trgovac u „Bosnaprometu“. Živio u Duvnu u porodičnoj kući. Rat ga zatekao u Duvnu. Zarobljen i razmijenjen 30. oktobra 1992. Poslije razmjene živio u Srbiji, u Vojvodini. Zajedno sa porodicom 2000. otišao u Australiju, u grad Brizbejn
58-194	Stanić Mićo, rođen 1949. godine u Oplećanima
195	Stanić Zora, rođena Milisav u Mandinu Selu 1950. godine, domaćica
196	Stanić Boro, rođen 1974. godine u Oplećanima, učenik srednje škole.
197	Stanić Branka, rođena 1976. godine, učenica
	Mićo je bio zaposlen u „Plastici“ u Duvnu. Živio sa porodicom u Oplećanima. U ratu zarobljen i zatvoren u logoru Gimnazija, razmijenjen krajem 1992. U Australiju otišli 1999. godine
59-198	Karan (Ilija) Vlatko Vojin, rođen 1923. u Rašćanima, gdje je i živio, penzioner
199	Karan Anđa, rođena 1931. godine
200	Karan Tomo, do rata živio u Kupresu. Kao inženjer šumarstva zaposlen u šumarstvu u Kupresu
60-202	Karan (udato Babić) Mije Dijana, rođena u selu Rašćani 1974. Izbjegla u Aranđelovac. Udala se u Beogradu. Sa mužem i djetetom otišla u Kanadu
61-203	Draško Doželjko, rođen 1958. godine u selu Oplećani, Duvno
204	Draško Mira (supruga), rođena u Malovanu, opština Kupres, domaćica
205	Draško Stefan (dijete), rođen u Prištini

206	Draško Jovan, rođen u Prištini
	Doželjko je završio pravni fakultet, pred rat se zaposlio u Prištini, gdje je radio do odlaska u Australiju. U Prištini dobio dijete. U Australiji se naselio u gradu Adelejdu
	ISELjAVANjE DUVANjSKIH SRBA U EVROPU
62-207	Bosnić Drago, do rata sa porodicom živio u Duvnu, bio zaposlen u „Bosnaprometu“. Njegova porodica jedina je od porodica raseljenih Srba iz Duvna koja je poslije rata otišla u Evropu. Naselili su se u gradu Oslu u Norveškoj
208	Bosnić Nevenka (supruga)
209	Bosnić Borka (ćerka)
	SRBI ROĐENI U DUVNU KOJI SU IZ DRUGIH GRADOVA BiH IZBJEGLI U AMERIKU I AUSTRALIJU
1-210	Karan (Simo) Boris, otišao u Kanadu, prije rata živio sa roditeljima u Prijedoru
2-211	Karan (Simo) Sanja, otišla u Kanadu, prije rata živjela u Prijedoru sa roditeljima
3-212	Bilanović Milan, rođen 1946.
4-213	Bilanović Ilinka, rođena u Mandinu Selu
5-214	Karan (udata Zavadil) (Božo) Jovanka, rođena 1956. u Rašćanima, sa mužem i dvoje djece, Zoranom i Renatom, živjela u Sarajevu. Otišli u Australiju 1996. i naselili se u gradu Adelejdu
6-215	Važić udata Glamočak (Pero) Bosiljka, rođena 1949. u Rašćanima, sa porodicom živjela u Sarajevu. Otišli u Ameriku 1995. godine, naselili se u Čikagu
7-216	Važić (Pero) Mila, rođena 1956. u Rašćanima, prije rata živjela u Sarajevu sa mužem i dvoje djece, otišli u Ameriku 1996. i naselili se u gradu Čikagu
8-217	Važić (Pero) Ruža, rođena 1951. godine u selu Rašćanima, do rata sa mužem i dvoje djece živjela u Sarajevu. U Ameriku otišli 1996. i naselili se u Čikagu. Ruža je u Americi umrla poslije nekoliko godina
9-218	Karan (udata Mitrović) (Božo) Vasilija, rođena 1952. godine u Rašćanima. Do rata živjela u Mostaru sa mužem Todorom i ćerkom, u Ameriku otišli 1994, naselili se u gradu Rokfordu, država Ilinois
10-219	Karan Luka, rođen 1946. u Rašćanima, sa porodicom živio u Sarajevu
11-220	Karan Važić Jovanka, rođena 1948. u Rašćanima
12-221	Karan Boro, rođen 1972. u Sarajevu. Poslije 2000. došao iz Amerike na Kosovo kao prevodilac u vojsci SAD, oženio se u Srbiji i živi u Beogradu
13-222	Karan (Luka) Vesna, rođena u Sarajevu
	Porodica Karan živjela u Sarajevu do početka rata, rat proveli u izbjeglištvu na Palama. U Ameriku otišli krajem 1996. i naselili se u gradu Rokfordu, država Ilinois
14-223	Karan (Milan) Radovan, rođen 1962. u Rašćanima, završio poljoprivredni fakultet u Sarajevu. Živeo u Kupresu, gdje je bio zaposlen, oženio se i dobio

	dvoje djece. U Ameriku sa porodicom otišao 3. septembra 1998. godine. Naselili se u Sjevernoj Karolini
15-224	Savić Ranko, rođen u Eminovu Selu 1952. Živio u Smederevu. Završio ekonomski fakultet. Radio u Smederevu. Sa porodicom otišao u Ameriku, naselili se na Floridi, u gradu Pitsburgu
16-225	Zečević (udato Bjelić) Ruža, rođena u Mandinu Selu 1958. godine. Živjela u Zenici. Izbjegla u Gradišku. U Ameriku otišla 1997. sa mužem, djecom Aleksandrom (1986) i Vladimirom (1980). Nastanili se u Viskonsinu
17-226	Savić (Dušan) Jagoda, rođena u Duvnu 1952. godine. Rat ju je zatekao u Sarajevu, gdje je živjela sa dvoje djece i mužem. Otišli u Australiju i naselili se u Melburnu
18-227	Draško (Jovo) Sava, rođena u Oplećanima 1950. Živjela u Kaknju. Otišla sa dvoje djece i mužem u Kanadu
19-228	Draško Ljubo Ljuban, rođen 1950. godine u Oplećanima, živio u Sarajevu, završio zanat
20-229	Milisav (udata Elak) Dunja, rođena 1957. u Eminovu Selu. Porodica Elak odselila se u Ameriku, na Floridu
21-230	Važić (Strailo) Branko, rođen 1963. u Sarajevu, živio u Sarajevu, oženio se u izbjeglištvu u Veterniku. Otišao u Ameriku i naselio se u Las Vegasu

Srbi iz Duvna naselili su se u više država Amerike. Najviše ih se naselilo u gradu Čikagu, ali i okolnim gradovima. Godine brzo prolaze, djeca koja su rođena u Duvnu prije rata, a neka i u ratu, postadoše momci i djevojke.

Većina momaka i djevojaka, prva generacija Srba iz Duvna, koja se ženi i udaje u Americi našla je svog saputnika Srbina ili Srpkinju sa prostora bivše Jugoslavije, a ima i brakova sa pripadnicima drugih nacija i vjera. Počeše da se rađaju djeca čiji su roditelji stigli sa područja Duvanjskog polja. Život brzo prolazi, a i vrijeme svima onima koji počinju život iz početka. Kako počeše da se rađaju djeca, neki stariji koji su u poznim godinama stigli u Ameriku tamo umiru.

Poslije dvadesetak godina provedenih u Americi, jedan broj Srba koji je tamo otišao iz Duvna poslije rata 1995. godine počinje da se vraća. Vraćaju se Srbi koji su većinom navršili 70 godina i ostvarili penziju, žele da ostatak života provedu u Srbiji. Oko desetak Srba se već vratilo, a ima ih još toliko koji su već kupili stanove i kuće po Srbiji i Republici Srpskoj i pripremaju se za povratak čim ostvare socijalna prava i penzije zarađene u Americi.

Od Srba koji su napustili Duvno u ratnim i predratnim uslovima, kao i oni koje je rat zatekao u Duvnu i koji su bili po logorima i razmijenjeni, protjerani i deportovani iz svoje države i svog zavičaja – niko nije poželio da se vrati u rodno Duvno, što se možda ništa slično u svijetu nije dogodilo. I taj podatak dovoljno govori koliko su Srbi Duvna propatili u dva posljednja rata. Niko od Srba još ne razmišlja da se vrati na svoje ognjište, u svoju domovinu i svoj zavičaj.

POPIS SRBA I SRPSKE POKRETNE IMOVINE U POČETKU, ZA VRIJEME RATA I MJESTA RASELjAVANjA POSLIJE RATA 1992-20__

TABELA BR. 50 SELO RAŠĆANI

Број домаћинстава	Број становника	Име и презиме	Година рођења	Рат их затекао у Дувну	Избјегли прије рата	Избјегли у току рата	Запослени	Пензионери	Имали кућу	Имали стан	Имали штале	Имали аутомобил	Имали овце	Имали говеда	Имали трактор	У логору Рашћани	у логору Гимназија	У логору Љубуški	Ubijeni u Duvnu	Ubijeni van Duvna	Umrli u Rašćanima	Umrli u Rep. Srpskoj	Umrli u Srbiji	Umrli u Americi	Žive u Americi	Žive u Srbiji	Žive u Rep. Srpskoj	Žive u Australiji-Kanadi
1	1	Važić Ljube Tomo	1944	1			1		1		2	1	20	2	1		1									1		
	2	Važić Tome Ljubica	1956		1																					1		
	3	Važić Tome Ljubo	1989		1																					1		
	4	Važić Stanislav	1990		1																					1		
2	5	Važić Savo-Savuljica	1917	1				1	1		1			1		1						1					1	
	6	Važić Ruža-Savuša	1919	1												1							1			1		
3	7	Milisav Bosiljka	1902	1												1					1							
	8	Milisav Mara	1930	1				1	1		2		20	2		1								1		1		
4	9	Karan Zorka	1914	1				1	1		2			1		1						1					1	
5	10	Karan Milana Savo	1958	1			1					1					1								1			
	11	Karan Mirjana	1955	1			1									1									1			
	12	Karan Branko	1981	1												1									1			
	13	Karan Branka	1983	1												1									1			
6	14	Karan Danica	1920	1				1	1		2			1		1						1					1	
7	15	Karan Milan-Fendića	1937	1			1		1		2		55	3	1	1			1									
	16	Karan Anđa-Anđuka	1945	1												1												1
	17	Karan M. Branka	1978	1												1												1
	18	Karan M. Božana	1977	1												1												1
	19	Karan M. Borica	1980	1												1												1
	20	Karan M.Božo	1983	1												1												1
8	21	Karan Ilija - Idže	1928		1			1	1		1		10	2								1					1	
	22	Karan Smiljana	1932	1												1						1					1	
9	23	Karan Simao	1923	1				1	1		2		20	2	1	1										1		
	24	Karan Anica	1931	1												1							1			1		
	25	Karan Slobodan	1958	1			1					1				1			1									
	26	Karan Ljilja	1963		1		1																			1		
	27	Karan Tijana	1986		1																					1		
	28	Karan Nebojša	1989		1																					1		
10	29	Karan Vlatko-Vojin	1923	1				1	1		1		30	3		1								1	1			
	30	Karan Anđa	1931	1												1									1			
	31	Karan Jela	1964		1																					1		

11	32	Karan Milan-Mirkan	1935	1				1	1		2		20	4	1	1				1							1	
	33	Karan Sava-Savuaka	1933	1												1				1							1	
	34	Karan Božo-Dečo	1962	1			1											1								1		
12	35	Karan Ljubo-Šalonja	1904	1				1	1		1		50	4	1	1					1							
	36	Karan Milan-Mika	1947	1			1					1					1									1		
	37	Karan Danica	1955	1												1										1		
	38	Karan Dijana	1974		1																							1
	39	Karan Anđelka	1976		1																					1		
	40	Karan Dejan	1985		1																					1		
13	41	Karan Mitar	1907	1					1		1		20	1	1	1					1							
	42	Karan Sava	1912	1												1							1			1		
	43	Karan Stana	1946		1			1																		1		
	44	Karan Ilija-Željo	1966		1																					1		
	45	Karan Tanja	1970		1																					1		
14	46	Karan Milica-Miga	1914	1				1	1							1							1			1		
15	47	Karan Nevenka	1928	1				1	1		1					1							1			1		
16	48	Karan Per Božo	1911	1				1	1		2					1							1			1		
	49	Karan Petra	1915	1												1					1							
17	50	Vulić Jovo	1933	1				1	1		2		45	3	1	1							1			1	1	
	51	Vulić Anđa	1928	1												1											1	
	52	Vulić Milan	1960		1																					1		
18	53	Važić Ilija-Peričić	1919	1				1	1		1			1		1							1			1		
19	54	Karan Dušana Milan	1927	1				1	1		1		15	2	1	1						1					1	
	55	Karan Mara	1932	1												1									1			
	56	Karan Slobodan	1962	1		1																			1			
20	57	Važić Ljubo-Kikin	1907	1				1	1		1		10	2		1							1			1		
	58	Važić Mićo	1948	1			1			1							1									1		
	59	Važić Sava	1955	1			1									1										1		
	60	Važić Rada	1978	1												1										1		
	61	Važić Borka	1980	1												1										1		
21	62	Važić Stevo	1903	1				1	1		1		60	4		1						1					1	
	63	Važić Stojan	1927	1				1		1					1	1						1					1	
	64	Važić Janja	1932	1												1						1					1	
	65	Važić Božo	1962	1													1										1	
	66	Važić Ilija	1958		1		1					1														1		
	67	Važić Radojka	1960		1		1																			1		
	68	Važiž Stanislava	1988		1																					1		
	69	Važić Branislava	1989		1																					1		
	70	Važić Tomo	1992		1																					1		
22	71	Važić Vlado	1958	1		1	1		1		2	1		2	1										1			
	72	Važić Sava	1963		1																				1			
	73	Važić Igor	1987		1																				1			
23	74	Važić Risto	1934	1			1		1	1	1		40	4	1	1							1			1		
	75	Važić Smiljana	1938	1		1																				1		

	76	Važić Miroslav-Šeki	1966	1		1	1																			1		
	77	Važić Gordana	1968		1																					1		
24	78	Važić Jovo-Jovan	1935	1			1		1		1		15	2		1			1									
	79	Važić Anica	1935	1												1								1		1		
	80	Važić Dražana	1968		1																					1		
25	81	Važić Sava -Savica	1903		1				1															1		1		
26	82	Stanišić Todor	1913	1				1	1		2			2	1	1								1		1		
27	83	Stanišić Pero	1907	1				1	1		1		50	3	1	1								1		1		
	84	Stanišić Ilija-Ilja	1935	1				1				1				1											1	
	85	Stanišić Ana	1935	1												1						1					1	
	86	Stanišić Dražana	1966	1												1										1		
	87	Stanišić Boro	1974	1												1											1	
28	88	Stanišić Ilija-Božičić	1907		1			1	1		1													1		1		
29	89	Stanišić Jove Mićo	1948	1			1		1		1	1	30	3	1		1									1		
	90	Stanišić Bosiljka	1926	1				1								1										1		
	91	Stanišić Zoran	1976		1																					1		
	92	Stanišić Bosa	1978		1																					1		
	93	Stanišić Darinka	1953	1												1										1		
	94	Stanišić Mijo-Jovičić	1958	1		1	1																			1		
	95	Stanišić Slavica	1967		1		1																			1		
	96	Stanišić Jovo	1989		1																					1		
30	97	Stanišić Rade Mićo	1949	1		1	1		1		2		15	4	1										1	1		
	98	Stanišić Mila	1953	1																					1	1		
	99	Stanišić Goran	1974	1		1																		1			1	
	10	Stanišić Gordana	1975		1																					1		
	10	Stanišić Rade	1977		1																					1		
	10	Stanišić Nikola	1985		1																					1		
31	10	Važić Nenad	1965	1			1					1					1									1		
	10	Važić Anđelka	1970	1												1										1		
	10	Važić Žana	1992	1												1										1		
		Važić Aleksa							1																			
		Važić Miloš							1																			
		Karan Boško							1																			
		Karan Cvita-Đeđina							1																			
		Važić Ilija-Bikan							1																			
		Karan Rade Luka							1																			
		Karan Savo-Savara							1																			
		Karan Rade Milan							1																			
31	10 5	Ukupno selo Raščćani		72	33	7	21	24	37	3	39	9	52 5	58	15	56	7	1	3	2	4	10	16	4	4	49	17	**6**

TABELA BR. 51. MANDINO SELO

Broj domaćinstava	Broj stanovnika	Ime i prezime	Godina rođenja	Rat ih zatekao u Duvnu	Izbjegli prije rata	Izbjegli u toku rata	Zaposleni	Penzioneri	Imali kuću	Imali stan	Imali štale	Imali automobil	Imali ovce	Imali goveda	Imali traktor	U logoru Raščani	U logoru Gimnazija	U logoru Ljubuški	Ubijeni u Duvnu	Ubijeni van Duvna	Umrli u Raščanima	Umrli u Rep. Srpskoj	Umrli u Srbiji	Umrli u Americi	Žive u Americi	Žive u Srbiji	Žive u Rep. Srpskoj	Žive u Australiji-Kanadi
1	1	Pavlica Lazo	1937	1		1	1		1		1	1		2								1					1	
	2	Pavlica Jela	1939	1		1																					1	
	3	Pavlica Željko	1964		1																						1	
	4	Pavlica Milenko	1971	1		1																			1			
2	5	Bilanović Nikola	1960		1		1		1		1			2												1		
	6	Bilanović Smiljana	1958	1			1									1										1		
	7	Bilanović Đuka	1914		1			1															1			1		
	8	Bilanović Vasilija	1984		1																					1		
	9	Bilanović Zorica	1987		1																					1		
	10	Bilanović Slavica	1987		1																					1		
3	11	Bilanović Božo	1943	1			1		1		1		30	3			1								1			
	12	Bilanović Ruža	1944	1												1									1			
	13	Bilanović Vojo	1973		1																				1			
	14	Bilanović Snežana	1971		1		1																			1		
4	15	Bilanović Staka	1930	1			1									1						1					1	
	16	Bilanović Savo	1962		1																						1	
5	17	Zečević Ljuba	1955	1			1				1					1										1		
6	18	Bilanović Simo	1903	1					1		1		30	2	1	1							1			1		
	19	Bilanović Tomo	1930	1				1								1					1							
	20	Bilanović Joka	1931	1												1							1			1		
	21	Bilanović Luka	1963		1																					1		
7	22	Bilanović Mijo	1905	1				1	1		2		35	3		1					1							
	23	Bilanović Ruža	1930	1												1							1			1		
	24	Bilanović Joka	1927	1												1							1			1		
	25	Bilanović Milica	1929	1												1							1			1		
	26	Bilanović Sava	1932		1																					1		
8	27	Milisav Simo	1954	1			1		1		1					1			1									
	28	Milisav Anica	1912	1												1							1			1		
9	29	Milisav Marko	1954	1			1		1		1		15	2			1											
	30	Milisav Jadranka	1957		1																				1			
	31	Milisav Duško	1981		1																				1			
	32	Milisav Jovanka	1982		1																				1			
	33	Milisav Dragan	1987		1																				1			
10	34	Milisav Božo-Karo	1931	1				1	1		1		25	3		1								1	1			
	35	Milisav Stoja	1936	1												1									1			
	36	Milisav Milomirka	1975	1												1									1			
	37	Milisav Toda	1906	1												1							1			1		
10	37	Ukupno Mandino Selo		22	15	3	9	4	8	0	10	1	135	17	1	17	2	0	1	0	2	2	9	1	1	17	5	0

TABELA BR. 52. SELO LIPA

Broj domaćinstava	Broj stanovnika	Ime i prezime	Godina rođenja	Rat ih zatekao u Duvnu	Izbjegli prije rata	Izbjegli u toku rata	Zaposleni	Penzioneri	Imali kuću	Imali stan	Imali štale	Imali automobil	Imali ovce	Imali goveda	Imali traktor	U logoru Raščani	U logoru Gimnazija	U logoru Ljubuški	Ubijeni u Duvnu	Ubijeni van Duvna	Umrli u Raščanima	Umrli u Rep. Srpskoj	Umrli u Srbiji	Umrli u Americi	Žive u Americi	Žive u Srbiji	Žive u Rep. Srpskoj	Žive u Austral.-Kanadi
1	1	Karan Pero-Jokanović	1927	1					1		1		10	2	1	1						1					1	
	2	Karan Vaja	1927	1				1								1											1	
	3	Karan Mijo	1955	1			1										1							1	1			
	4	Karan Milica	1958	1												1									1			
	5	Karan Borica	1986	1												1									1			
	6	Karan Nikola	1990	1												1									1			
2	7	Zelen Mijo	1945		1		1		1		1	1	15	2	1								1			1		
	8	Zelen Nevenka	1952	1												1									1			
	9	Zelen Zdravko	1968	1			1											1								1		
	10	Zelen Jovo	1976	1												1									1			
	11	Zelen Stanko	1978	1												1									1			
	12	Zelen Zorica	1977	1												1									1			
	13	Zelen Darinka	1925	1				1								1							1			1		
3	14	Milisav Šćepan	1926		1			1	1				20	2	1								1			1		
	15	Milisav Š. Božo	1960		1		1								1											1		
	16	Milisav Š. Milan	1955	1			1										1									1		
	17	Milisav Ruža	1928	1				1								1							1			1		
4	18	Milisav Ilija	1955	1			1		1		1	1	10	1		1											1	
	19	Milisav Mirjana	1958	1												1											1	
	20	Milisav Radenko	1985	1												1											1	
	21	Milisav Minka	1983	1												1											1	
5	22	Milisav Marko-Maći	1959	1			1		1		1	1	10	1			1									1		
	23	Milisav Sava	1933	1				1								1											1	
	24	Milisav Nada	1965		1																				1			
	25	Milisav Dragana	1992		1																				1			
6	26	Milisan Mijo-Čovin	1951	1			1		1		1	1			1		1							1	1			
	27	Milisav Radojka	1955	1												1									1			
	28	Milisav Dragan	1977	1												1									1			
	29	Milisav Siniša	1979	1			4									1									1			
7	30	Milisav Pero-Peća	1959	1			1		1		1						1								1			
	31	Milisav Ruža	1955	1			1									1									1			
	32	Milisav Tomo	1990	1												1									1			
	33	Milisav Sanja	1992	1												1									1			
8	34	Milisav Mijo-Jaran	1931	1					1		1		15	1	1	1						**1**					1	
	35	Milisav Anđa	1934	1												1											1	
	36	Milisav Ilija	1979	1												1											1	
	37	Milisav Milica	1903	1				1								1						1					1	
9	38	Milisav Božo	1932	1			1		1		1					1						1					1	
	39	Milisav Ilinka	1930	1												1											1	
10	40	Milisav Ilija	1930	1				1	1		1					1					1						1	
	41	Milisav Jelica	1934	1												1										1		
10	41	**UKUPNO LIPA**		36	5	0	15	7	10	0	9	4	80	9	6	30	5	1	0	0	1	4	4	2	19	8	14	0

TABELA BR. 53.SELA KONGORA I SRĐANI

Broj domaćinstava	Broj stanovnika	Ime i prezime	Godina rođenja	Rat ih zatekao u Duvnu	Izbjegli prije rata	Izbjegli u toku rata	Zaposleni	Penzioneri	Imali kuću	Imali stan	Imali štale	Imali automobil	Imali ovce	Imali goveda	Imali traktor	U logoru Raščani	U logoru Gimnazija	U logoru Ljubuški	Ubijeni u Duvnu	Ubijeni van Duvna	Umrli u Raščanima	Umrli u Rep. Srpskoj	Umrli u Srbiji	Umrli u Americi	Žive u Americi	Žive u Srbiji	Žive u Rep. Srpskoj	Žive u Australiji-Kanadi
KONGORA																												
1	1	Zečević Božo	1924	1				1	1		1		10	1		1											1	
	2	Zečević Kristina	1927	1												1						1					1	
	3	Zečević Milenko	1964	1			1					1						1								1		
2	4	Zečević Mijo	1927		1		1	1	1		1		5	1								1					1	
	5	Zečević Smilja	1933	1												1							1			1		
		Zečević Danko					0		1		1																	
		Zečević Mirko					0		1		1																	
2	5	**UKUPNO KONGORA**		4	1	0	2	2	4	0	4	1	15	2	0	3	0	1	0	0	0	2	1	0	0	2	3	0
SELO SRĐANI																												
1	1	Andrijašević Bogoljub	1928		1			1	1		2		20	3	1							1					1	
	2	Andrijašević Vaja	1932	1												1						1					1	
	3	Andrijašević Mile	1958	1			1					1					1		1									
	4	Andrijašević Mišo	1954	1												1						1					1	
	5	Andrijašević Slaviša	1967		1																					1		
	6	Andrijašević Miroslava	1964		1																						1	
	7	Andrijašević Sava	1945	1												1										1		
2	8	Vulić Stojan	1909	1					1		1			1		1							1			1		
	9	Vulić Toda	1915	1												1							1			1		
	10	Vulić Joka	1915	1												1							1			1		
	11	Vulić Nikola	1946		1		1					1														1		
	12	Vulić Desa	1955		1		1																			1		
	13	Vulić Veljko	1982		1																					1		
	14	Vulić Nikolina	1984		1																					1		
2	14	**UKUPNO SRĐANI**		7	7	0	3	1	2	0	3	2	20	4	1	6	1	0	1	0	0	3	3	0	0	9	4	0

TABELA BR. 54. SELO OPLEĆANI

Broj domaćinstava	Broj stanovnika	Ime i prezime	Godina rođenja	Rat ih zatekao u Duvnu	Izbjegli prije rata	Izbjegli u toku rata	Zaposleni	Penzioneri	Imali kuću	Imali stan	Imali štale	Imali automobil	Imali ovce	Imali goveda	Imali traktor	U logoru Raščani	U logoru Gimnazija	U logoru Ljubuški	Ubijeni u Duvnu	Ubijeni van Duvna	Umrli u Raščanima	Umrli u Rep. Srpskoj	Umrli u Srbiji	Umrli u Americi	Žive u Americi	Žive u Srbiji	Žive u Rep. Srpskoj	Žive u Australiji-Kanadi
	1	Stanić Nikola	1960	1			1		1		1	1	10	2			1								1			
1	2	Stanić Stana	1925	1				1								1							1			1		
	3	Stanić Mijo-Mićo	1948	1			1		1		1	1	15	2			1											1
2	4	Stanić Zora	1950	1												1												1
	5	Stanić Boro	1973		1																							1
	6	Stanić Branka	1981	1												1												1
	7	Stanić Rada	1974	1												1											1	
	8	Stanić Sava	1920	1												1							1			1		
	9	Stanić Ilija	1956	1			1		1		2		10	2			1								1			
3	10	Stanić Slobodanka	1961	1												1									1			
	11	Stanić Vesna	1982	1												1									1			
	12	Stanić Dušanka	1984	1												1									1			
	13	Sstanić Svetlana	1985	1												1									1			
	14	Stanić Mara	1922	1				1								1							1			1		
	15	Ućukalo Slobodan	1946	1			1		1		2	1	15	4	1			1							1			
4	16	Ućukalo Ana	1954	1												1									1			
	17	Ućikalo Anđelka	1980	1												1									1			
	18	Ućokalo Đurđa	1982	1												1									1			
	19	Ućiukalo Biljana	1990		1																				1			
	20	Ućukalo Milena	1988		1																				1			
	21	Ućukalo Anica	1910	1				1								1							1			1		
	22	Draško Momčilo	927		1			1	1		1		10	2									1			1		
5	23	Draško Anđa	1933		1																		1			1		
	24	Draško Luka	1953	1			1										1								1			
	25	Draško Desa	1961	1												1									1			
	26	Draško Dijana	1985	1												1									1			
	27	Draško Goran	1983		1																				1			
	28	Draško Savo	1934	1			1		1		1		10	2		1										1		
6	29	Draško Mila	1938	1												1										1		
	30	Draško Luka-Lukica	1934	1				1	1		1	1		2		1										1		
7	31	Draško Joka	1936	1												1						1					1	
	32	Draško Ljubica	1932	1												1										1		
	33	Draško Jovo	1914	1				1	1		1					1					1							
8	34	Draško Ruža	1927	1												1							1			1		
	35	Drašo Ružica	1918	1												1						1					1	
	36	Stanić Vaso	1959		1		1		1			1													1			
9	37	Stanić Zorica	1968		1																				1			
	38	Stanić Aleksandra	1990		1																				1			
		Ućukalo Novica							1																			
9	38	**UKUPNO OPLEĆANI**		29	9	0	7	6	10	0	10	5	70	16	1	24	4	1	0	0	1	2	7	0	19	11	3	4

TABELA BR. 55. EMINOVO SELO

Broj domaćinstava	Broj stanovnika	Ime i prezime	Godina rođenja	Rat ih zatekao u Duvnu	Izbjegli prije rata	Izbjegli u toku rata	Zaposleni	Penzioneri	Imali kuću	Imali stan	Imali štale	Imali automobil	Imali ovce	Imali goveda	Imali traktor	U logoru Raščani	U logoru Gimnazija	U logoru Ljubuški	Ubijeni u Duvnu	Ubijeni van Duvna	Umrli u Raščanima	Umrli u Rep. Srpskoj	Umrli u Srbiji	Umrli u Americi	Žive u Americi	Žive u Srbiji	Žive u Rep. Srpskoj	Žive u Australiji-Kanadi
	1	Gligorić Uroš	1908	1				1	1		2			3		1						1					1	
1	2	Gligorić Boro	1938	1			1					1					1									1		
	3	Gligorić Dragica	1912	1												1										1		
	4	Gligorić Mila	1941	1												1										1		
	5	Gligorić Vladislavka	1969	1		1																				1		
	6	Gligorić Vladimir	1965	1		1																				1		
2	7	Gligorić Rade	1937	1				1	1		2			2		1							1			1		
	8	Gligorić Milica	1940	1												1										1		
	9	Gligorić Ružica	1961		1																					1		
	10	Gligorić Rada	1966		1																					1		
3	11	Gligorić LjUbo	1940	1			1		1		2	1		3	1		1										1	
	12	Gligorić Mila	1942													1											1	
	13	Gligorić Branko	1967		1																						1	
4	14	Gligorić Danke Ljubo	1928	1				1	1		2			5	1	1						1					1	
	15	Gligorić Mara	1933	1																		1						
	16	Gligorić Zdravko	1960	1			1					1					1								1			
	17	Gligorić Nataša	1960	1												1									1			
	18	Gligorić Velibor	1991	1												1									1			
	19	Gligorić Sanja	1989	1												1									1			
5	20	Gligorić Miško	1924	1				1	1		2			3		1						1					1	
	21	Gligorić Mara	1927	1												1											1	
6	22	Gligorić Momčilo	1946	1			1		1		1	1		2	1		1										1	
	23	Gligorić Sava	1955	1			1									1											1	
	24	Gligorić Dragan	1977	1												1											1	
	25	Gligorić Goran	1979	1												1											1	
	26	Gligorić Slobodan	1988	1												1											1	
7	27	Milisav Radovan	1946	1			1		1		1	1	20					1									1	
	28	Milisav Nada	1951	1			1										1										1	
	29	Milisav Branko	1969		1															1							1	
	30	Milisav Branka	1974		1																						1	
8	31	Milisav Božo	1943		1		1		1		1	1	10	3	1										1			
	32	Milisav Zora	1945	1			1									1									1			
	33	Milisav Mirko	1967		1		1					1													1			
	34	Milisav Miodrag	1970		1		1																			1		
9	35	Milisav Milomirka	1976		1																					1		
	36	Milisav Nikola	1936	1			1		1		1	1				1							1			1		
9	37	Milisav Dara	1936	1												1									1			
	38	Milisav Goran	1964	1								1							1									
10	39	Savić Nikola	1929	1				1	1		1			3	1	1							1			1		
	40	Savić Stana	1928	1												1							1			1		

	41	Savić Vlado	1957	1			1					1					1										1			
11	42	Savić Boško	1914	1				1	1		1			3		1								1			1			
	43	Savić Joka	1920	1												1								1			1			
12	44	Savić Ilija	1952	1			1		1		1	1		1			1									1				
	45	Savić Jela	1968	1												1									1				
	46	Savić Željka	1984	1												1									1				
	47	Savić Dražana	1986	1												1									1				
13	48	Savić Pero	1956	1			1		1		1	1		2			1									1				
	49	Savić Darinka	1930	1												1									1				
	50	Savić Žana	1989	1												1									1				
	51	Savić Jelka	1969	1												1									1				
	52	Savić Vanja	1992	1												1									1				
14	53	Savić Marko	1930		1			1	1		1			1												1			
	54	Savić Gospova	1934		1																					1			
15	55	Savić Miroslav	1955	1			1		1		1	1		3				1							1					
	56	Savić Joka	1955		1																				1				
	57	Savić Joka	1920	1				1								1									1				
	58	Savić Dražana	1987		1																				1				
	59	Savić Slađana	1985		1																				1				
	60	Savić Nikola	1922		1																				1				
16	61	Savić Pero -Žiže	1926	1				1	1		1			3		1								1			1			
	62	Savić Stana	1931	1												1									1		1			
	63	Savić Tomo	1959		1		1					1													1					
	64	Savić Milena	1967		1																				1					
	65	Savić Milan	1989		1																				1					
17	66	Savić Jovo-Kikin	1937	1			1		1		1			3	1	1								1			1			
	67	Savić Mara	1934	1												1								1			1			
	68	Savić Staka	1907	1												1								1			1			
	67	Savić Mara	1935	1																				1			1			
	69	Savić Ratko	1962		1																						1			
	70	Savić Ljubica	1967		1																						1			
	71	Savić Milan	1988		1																						1			
	72	Savić Zoran	1990		1																						1			
18	73	Gligorić Đuka	1922	1				1	1		1		20	1	1	1						1						1		
19	74	Zdilar Stoja	1903	1				1	1		1					1						1						1		
	75	Zdilar Stana	1937	1				1								1												1		
20	76	Marić Pero	1955	1			1		1		1			1			1								1					
	77	Marić Stana	1958	1			1									1									1					
	78	Marić Vladimir	1985	1												1									1					
	79	Marić Ljiljana	1987	1												1									1					
	80	Marić Stojanka	1981	1												1									1					
	81	Marić Vladislava	1985	1												1									1					
	82	Marić Teodora	1992	1												1									1					
		Gligorić Dušan							1																					
20	82	**UKUPNO EMINOVO S.**		60	22	2	20	12	21	0	25	14	50	42	7	45	9	2	1	1	0	6	11	1	33	29	19	0		

TABELA BR.56. -SELO BAЉCI

Broj domaćinstava	Broj stanovnika	Ime i prezime	Godina rođenja	Rat ih zatekao u Duvnu	Izbjegli prije rata	Izbjegli u toku rata	Zaposleni	Penzioneri	Imali kuću	Imali stan	Imali štale	Imali automobil	Imali ovce	Imali goveda	Imali traktor	U logoru Raščani	U logoru Gimnazija	U logoru Ljubuški	Ubijeni u Duvnu	Ubijeni van Duvna	Umrli u Raščanima	Umrli u Rep. Srpskoj	Umrli u Srbiji	Umrli u Americi	Žive u Americi	Žive u Srbiji	Žive u Rep. Srpskoj	Žive u Australiji-Kanadi
1	1	Cvetić Nediljko	1918		1				1		1		10	3									1			1		
	2	Cvetić Radojka	1926		1																					1		
2	3	Mišković Milan-Carević	1932		1				1		4	2	200	10												1		
	4	Mišković Anđa	1934		1																					1		
3	5	Mišković Savo	1918	1					1		1	1	300	5		1							1			1		
	6	Mišković Milica	1920		1																					1		
	7	Mišković Mile	1938		1																					1		
	8	Mišković Vida	1947		1																					1		
	9	Mišković Dragana	1970		1																					1		
	10	Mišković Vlado	1979		1																					1		
4	11	Mišković Miško	1911	1					1		2	1	150	5					1									
	12	Mišković Radojka	1923		1																					1		
	13	Mišković Živoin	1955		1																					1		
5	14	Cvijetić Rade	1954		1				1		2	3	120	5												1		
	15	Cvijetić Dušan	1930		1																		1			1		
	16	Cvijetić Staka	1930		1																					1		
	17	Cvijetić Vesna	1961		1																					1		
	18	Cvijetić Dragana	1989		1																					1		
	19	Cvijetić Ljuba	1991		1																					1		
6	20	Cvetić Nediljko	1937		1				1		3	1	60	6									1			1		
	21	Cvetić Dragica	1938		1																		1			1		
	22	Cvetić Ruža	1911	1															1									
7	23	Cvijetić Ile	1957		1				1		2		60	5								1					1	
	24	Cvijetić Mila	1960		1																						1	
	25	Cvijetić Draginja	1910	1												1							1			1		
	26	Cvijetić Stanko	1954		1																					1		
8	27	Cvijetić Jovo-Jarić	1938		1				1		1	2	100	12												1		
	28	Cvijetić Mira	1945		1																							1
	29	Cvijetić Janko	1979		1																							1
	30	Cvijetić Mara	1981		1																							1
	31	Cvijetić Milijana	1982		1																							1
	32	Cvijetić Ljilja	1985		1																							1
9	33	Velimir Mihajlo	1948		1				1		1	2	450	4													1	
	34	Velimir Joka	1950		1																						1	
	35	Velimir Marko	1977		1																						1	
	36	Velimir Dragica	1976		1																						1	

	37	Velimir Vesna	1979		1																			1			
10	38	Velimir Nenad	1953	1					1		1	2	400	6				1							1			
	39	Velimir Vasilija	1910	1															1									
	40	Velimir Duška	1956		1																			1			
	41	Velimir Ljiljana	1978		1																			1			
	42	Velimir Bilja	1980		1																			1			
	43	Velimir Mihajlo	1987		1																			1			
11	44	Velimir Ilija	1959		1				1		1		60	4										1			
	45	Velimir Nikola	1956		1																			1			
	46	Velimir Anđa	1925		1																		1					
11	46	**UKUPNO BALjCI**		6	40	0	0	0	11	0	19	14	1910	65	0	2	0	1	3	0	0	1	7	0	0	32	6	19

TABELA BR.57. TOMISLAVGRAD(DUVNO)

Broj domaćinstava	Broj stanovnika	Ime i prezime	Godina rođenja	Rat ih zatekao u Duvnu	Izbjegli prije rata	Izbjegli u toku rata	Zaposleni	Penzioneri	Imali kuću	Imali stan	Imali štale	Imali automobil	Imali ovce	Imali goveda	Imali traktor	U logoru Raščani	U logoru Gimnazija	U logoru Ljubuški	Ubijeni u Duvnu	Ubijeni van Duvna	Umrli u Raščanima	Umrli u Rep. Srpskoj	Umrli u Srbiji	Umrli u Americi	Žive u Americi	Žive u Srbiji	Žive u Rep. Srpskoj	Žive u Austr.-Kanadi	Žive u Duvnu
1	1	Bošnjak Nikola	1934	1			1		1							1							1			1			
	2	Bošnjjak Ikonija	1930	1												1										1			
2	3	Bošnjak Mijo	1955	1			1			1								1								1			
	4	Bošnjak Anica	1960	1		1	1																			1			
	5	Bošnjak Dalibor	1983	1		1																				1			
	6	Bošnjak Željko	1985	1		1																				1			
3	7	Zelen Branko-pop	1961	1			1			1		1					1									1			
	8	Zelen Zora	1963	1		1	1																			1			
	9	Zelen Nikolina	1985	1		1																				1			
	10	Zelen Teodora	1991	1		1																				1			
4	11	Savić Dušan	1930		1			1	1															1	1				
	12	Savić Ilinka	1935		1																		1			1			
	13	Savić Dragan	1956		1																				1				
	14	Savić Jagoda	1959		1																						1		
5	15	Važić Anđelka	1935	1		1			1																	1			
6	16	Gligorić Pero	1942	1		1		1	1			1														1			
	17	Gligorić Dušanka	1948	1		1	1																			1			
	18	Gligorić Rade	1974	1		1																				1			
	19	Gligorić Predrag	1983	1		1																				1			
	20	Gligorić Boris	1972	1		1																				1			
7	21	Važić Mladen	1941	1			1		1			1						1			.				1				
	22	Važić Mila	1945	1												1									1				
	23	Važić Vojiislav	1970		1																				1				
8	24	Stanić Rade	1930	1			1			1											1								1
	25	Stanić Vasilija	1935	1			1														1								1
	26	Stanić Željko	1970	1																									1
	27	Stanić Milenko	1972	1																									1
	28	Stanić Zorica	1975	1																									1
9	29	Vujinović Zdravko	1933	1			1		1			1				1											1		
	30	Vujinović Radojka	1948	1			1									1											1		
10	31	Vujinović Dejan	1926	1				1	1							1							1			1			
	32	Vujinović Danica	1936	1												1										1			
	33	Vujinović Zvezdan	1962	1			1					1					1								1				

11	34	Vujinović Momir	1928	1					1		1					1							1						1
	35	Vujinović Emilija	1924		1																		1			1			
	36	Vujinović Vuko	1964		1																					1			
	37	Vujinović Drago	1964		1																					1			
12	38	Karan Stole	1938		1		1					1														1			
	39	Karan Cvita	1941	1												1										1			
13	40	Stanišić Pavle	1925	1				1	1							1							1			1			
	41	Stanišić Toda	1921	1												1							1			1			
14	42	Boljanović Vojka	1927	1				1	1							1											1		
	43	Boljanović Rade	1955	1			1										1										1		
	44	Boljanović Miro	1953	1													1										1		
	45	Boljanović Svetlana	1968	1												1											1		
15	46	Karan Mijo	1946	1			1			1							1								1				
	47	Karan Cvita	1952	1			1									1									1				
	48	Karan Anđelka	1981	1												1									1				
	49	Karan Dragan	1972		1																				1				
16	50	Karan Ilija	1953	1			1			1							1									1			
	51	Karan Nada	1955	1												1										1			
	52	Karan Daliborka	1979	1												1									1				
	53	Karan Ljilja	1980	1												1										1			
17	54	Važić Pero	1938	1			1			1		1						1		1									
	55	Važić Smilja	1952		1																					1			
	56	Važić Suzana	1971		1																					1			
18	57	Važić Miloš	1944		1		1			1		1													1				
	58	Važić Ruža	1955	1			1									1									1				
	59	Važić Bojan	1982		1																				1				
	60	Važić Rade	1983		1																				1				
19	61	Gligorić Duško	1950	1			1			1		1					1									1			
	62	Gligorić Ljubica	1956	1			1									1										1			
	63	Gligorić Jelica	1978	1												1										1			
	64	Gligorić Tamara	1985	1												1										1			
	65	Gligorić Snežana	1987	1												1										1			
	66	Gligorć Vesna	1990	1												1										1			
20	67	Pavlović Savo	1949	1			1			1		1						1							1				
	68	Pavlović Zora	1952	1			1									1									1				
	69	Pavlović Saša	1976	1												1									1				
	70	Pavlović Igor	1985	1												1									1				
21	71	Karan Milan	1949	1			1			1		1					1									1			
	72	Karan Stana	1952	1			1									1										1			
	73	Karan Milorad	1981	1												1										1			
	74	Karan Vanja	1983	1												1										1			
22	75	Zečević Mirko	1950	1			1			1		1						1							1				
	74	Zečević Bosiljka	1952	1			1									1									1				
	76	Zečević Nataša	1976	1												1									1				
	77	Zečević Stanislava	1979	1												1									1				
	78	Zečević Milisava	1985	1												1									1				
23	79	Kukobat Milan	1947	1			1			1								1									1		
	80	Kukobat Zorka	1947	1			1									1											1		
	81	Kukobat Saša	1973	1													1									1			
	82	Kukobat Snježana	1971		1																						1		
24	83	Karan Savo	1949		1		1			1		1														1			
	84	Karan Ljuba	1956	1												1										1			
	85	Karan Rade	1974	1												1										1			
	86	Karan Ognjen	1976	1												1										1			
	87	Karan Vlado	1981	1												1										1			

25	88	Važić Ilija -Bikan	1940		1		1			1												1			1			
	89	Važić Mila	1947		1																				1			
	90	Važić Milica	1909		1																	1			1			
	91	Važić Svetlana	1970		1																				1			
	92	Važić Nikola	1966		1																				1			
26	93	Karan Nikola-Nine	1957	1			1			1						1										1		
	94	Karan Milica	1963	1			1								1											1		
	95	Karan Igor	1987	1											1											1		
	96	Karan Milena	1984	1											1											1		
27	97	Kos Ratko	1955	1			1			1		1					1							1				
	98	Kos Mila	1959		1		1																	1				
	99	Kos Andreja	1984		1																			1				
	100	Kos Mihaela	1989		1																			1				
	101	Kos Danijela	1987		1																			1				
28	102	Milisav Luka	1952		1		1		1			1													1				
	103	Milisav Milica	1954		1		1																		1			
29	104	Gligorićć Božo	1947	1			1		1			1				1										1		
	105	Gligorić Mira	1949	1			1								1											1		
	106	Gligorić Dajana	1973	1											1											1		
	107	Gligorić Dražan	1975	1											1											1		
	108	Gligorić Veljko	1984	1											1											1		
30	109	Karan Cvita -Đeđina	1927	1				1		1					1							1			1			
31	110	Vuković Dušanka	1931	1				1		1					1									1				
	111	Bošković Goran	1953	1			1									1								1				
	112	Bošković Zoran	1950	1			1									1								1				
32	113	Bilanović Jovo	1930		1			1		1															1			
	114	Bilanović Anica	1935		1																				1			
33	115	Vuković Boro	1935	1			1		1			1			1									1			1	
	116	Vuković Minka	1937	1			1								1								1				1	
	117	Vuković Ognjen	1976		1																						1	
	118	Vuković Saša	1970		1																						1	
34	119	Vuković Rajko	1931	1				1	1			1			1					1								
	120	Vuković Danica	1935	1											1									1				
	121	Vuković Biljana	1973		1																			1				
	122	Vuković Gordana	1981		1																			1				
	123	Vuković Sandra	1975		1																			1				
	124	Vuković Ljilja	1935		1																			1				
35	125	Zečević Branko	1943	1		1	1					1											1			1		
	126	Zečević Boris	1974		1																					1		
	127	Zečević Borica	1972		1																					1		
36	128	Zečević Danko	1898	1				1	1						1							1			1			
	129	Zečević Jela	1905	1											1							1			1			
	130	Kilibarda Mara	1925	1				1							1							1			1			
37	131	Karan Božo-Boško	1937	1			1		1						1							1			1			
	132	Karan Mila	1939	1											1										1			
38	133	Karan Tomo	1939		1		1		1			1													1			
	134	Karan Anđa	1942		1																				1			
	135	Karan Milenko	1965		1																				1			
	136	Karan Vladimir	1967		1																				1			
	137	Karan Svetlana	1972		1																				1			
39	138	Važić Milan	1940	1			1		1			1				1									1			
	139	Važić Stana	1946	1			1								1										1			
	140	Važić Miodrag	1970		1																				1			
	141	Važić Marko	1978	1											1										1			
40	142	Karan Luka	1952		1			1		1															1			

	143	Karan Ružica	1956		1		1																		1				
	144	Karan Ljubica	1979		1																				1				
41	145	Vuković Miloš	1947		1		1			1		1						1							1				
	146	Vuković Ružica	1950	1		1	1																		1				
	147	Vuković Violeta	1972		1																				1				
	148	Vuković Saška	1977	1		1																			1				
42	149	Karan Čedo	1930	1			1			1		1				1											1		
	150	Karan Mila	1940	1												1							1		1				
	151	Karan Rajko	1970		1																						1		
	152	Karan Biljana	1968		1																			1					
43	153	Zečević Pero	1949	1			1			1		1					1							1					
	154	Zečević Ana	1954	1												1								1					
	155	Zečević Gordana	1973		1																			1					
	156	Zečević Cvita	1975	1												1								1					
	157	Zečević Marko	1981	1												1								1					
44	158	Važić Mijo-Žika	1948	1			1			1							1								1				
	159	Važić Mirjana	1964		1																				1				
	160	Važić Andreja	1989		1																				1				
45	161	Važić Aleksa	1927		1			1		1													1		1				
	162	Važić Staka	1931		1			1															1		1				
	163	Važić Marko	1954		1							1													1				
46	164	Važić Obren	1940	1			1		1									1							1				
	165	Važić Mila	1942		1																		1		1				
	166	Važić Željko	1963		1																				1				
47	167	Krstić Timotije	1927	1				1	1			1									1								1
	168	Krstić Zora	1930	1				1													1								1
48	169	Karan Ljubo-Simarić	1907		1			1		1													1		1				
	170	Karan Mileva	1920		1			1															1		1				
49	171	Bilanovi Milica	1932		1			1		1													1		1				
50	172	Karan Marko-Gavrića	1914		1			1		1													1		1				
51	173	Marković Mile	1943	1		1	1			1		1													1				
	174	Marković Sena	1945	1		1	1																		1				
	175	Marković Aleksandar	1962		1																				1				
52	176	Kos Ljuba	1929	1				1		1						1								1					
	177	Kos Snežana	1960	1												1								1					
	178	Kos Boško	1950	1			1										1							1					
	179	Kos Borko	1959	1													1							1					
53	180	Velimir Jovanka	1949		1		1			1															1				
	181	Majkić Milan	1938	1			1			1		1						1							1				
	182	Majkić Sava	1940	1			1									1										1			
	183	Majkić Rade	1955	1			1											1								1			
	184	Majkić Vida	1958		1																					1			
	185	Majkić Vlado	1990		1																					1			
55	186	Bosnić Drago	1955	1			1			1		1						1											
	187	Bosnić Nevenka	1959		1																								
	188	Bosnić Borka	1988		1																								
56	189	Ućukalo Novica	1949		1		1					1												1					
	190	Ućukalo Ruža	1951		1																			1					
	191	Ućukalo Mišo	1972		1																			1					
	192	Ućukalo Mile	1976		1																			1					
	193	Ućukalo Ivona	1986		1																			1					
57	195	Popović Rajko	1954	0	1		1			1																1			
57	196	**UKUPNO DUVNO**		12	75	17	66	21	20	34	1	30	0	0	0	67	18	12	0	1	5	0	23	2	2	10	18	12	8

TABELA BR. 58. SRBI KOJI ŽIVE U MJEŠOVITIM BRAKOVIMA

Broj domaćinstava	Broj stanovnika	Ime i prezime	Godina rođenja	Rat ih zatekao u Duvnu	Izbjegli prije rata	Izbjegli u toku rata	Zaposleni	Penzioneri	Imali kuću	Imali stan	Imali štale	Imali automobil	Imali ovce	Imali goveda	Imali traktor	U logoru Raščani	U logoru Gimnazija	U logoru Ljubuški	Ubijeni u Duvnu	Ubijeni van Duvna	Umrli u Raščanima	Umrli u Rep. Srpskoj	Umrli u Srbiji	Umrli u Americi	Žive u Americi	Žive u Srbiji	Žive u Rep. Srpskoj	Žive u Australiji-Kanadi	Žive u Duvnu
1	1	Karan Bože Milan	1943	1			1		1			1					1	2											1
2	2	Nenadić Ljubiša	1952	1			1			1		1					1	2											1
3	3	Gvozdenović Mišo	1952	1			1					1					1	4			1								1
4	4	Piljević Radovan	1930	1				1		1		1					1	2			1								1
5	5	Đokić Radujko	1938	1			1			1		1						3			1								1
6	6	Mihojević Mihajlo	1930	1				1	1									3			1								1
7	7	Lončar Slavko-Crnogo.	1944	1		1	1			1		1						2					1			1			
8	8	Vulić-Đugum Mileva	1952	1			1											2											1
9	9	Karan-Talić Toda	1952		1		1			1		1						2							1				
10	10	LozO-Kokanović Biljana	1957		1		1					1						2											
11	11	Krstić-Dukić Borica	1947	1			1											2											1
12	12	Važić-Babić Branka	1958	1			1											3											1
13	13	Bilanović Mila	1956		1		1																			1			
14	14	Ivančić Tankosava	1948		1		1											2								1			
15	15	Bagarić Mira	1949	1			1											2											1
16	**16**	Križanac Sanja	1960	**1**														**2**											1
17	17	Vujinović Nadažd	1950	1			1											2											1
18	18	Vujinović Gordana	1954	1			1											4											1
19	19	Korić Zora	1952		1		1											2											
20	20	Numić Milojka	1959	1														2											1
21	21	Fejzić Jasna	1953	1														1											1
22	22	Krišto Vesna	1962	**1**														**2**											1
23	23	Bilanović Ruža	1953		1		1											2							1				
24	24	Popović Branko	1958		1		1											2											
25	25	Popović Cvijan	1956	1												1											1		
27	27	Mihojević Gordana-Marković	1935	1				1										4											1
28	28	Perković Jasna		1														2											1
29	29	Đokić Radujko																3											
29	29	Ukupno Srba u mješ.brakovima		20	8	1	18	4	2	5	0	8	0	0	0	1	4	61	0	0	4	0	2	0	2	4	1	0	18

"Godine rođenja upisane su na osnovu sećanja autora i saznanja od drugih saradnika, kao i objavljenog teksta na internetu pod naslovom "Aneksi" koje je objavio pop Zelen Branko"

TABELA BR.59. -REKAPITULACIJA POPISA SRBA U DUVNU 1992.GODINE

Broj domaćinstava	Broj stanovnika	Naziv mesta	Rat ih zatekao u Duvnu	Izbjegli prije rata	Izbjegli u toku rata	Zaposleni	Penzioneri	Imali kuću	Imali stan	Imali štale	Imali automobil	Imali ovce	Imali goveda	Imali traktor	U logoru Raščani	U logoru Gimnazija	U logoru Ljubuški	Ubijeni u Duvnu	Ubijeni van Duvna	Umrli u Raščanima	Umrli u Rep. Srpskoj	Umrli u Srbiji	Umrli u Americi	Žive u Americi	Žive u Srbiji	Žive u Rep. Srpskoj	Žive u Australiji-Kanadi	Žive u Duvnu
31	105	RAŠĆANI	72	33	7	21	24	37	3	39	9	525	58	15	56	7	1	3	2	4	10	16	4	4	49	17	6	
10	37	MANDINO SELO	22	15	3	9	4	8	0	10	1	135	17	1	17	2	0	1	0	2	2	9	1	1	17	5	0	
10	41	LIPA	36	5	0	15	7	10	0	9	4	80	9	6	30	5	1	0	0	1	4	4	2	19	8	14	0	
2	5	KONGORA	4	1	0	2	2	4	0	4	1	15	2	0	3	0	1	0	0	0	2	1	0	0	2	3	0	
2	14	SRĐANI	7	7	0	3	1	2	0	3	2	20	4	1	6	1	0	1	0	0	3	3	0	0	9	4	0	
9	38	OPLRĆSNI	29	9	0	7	6	10	0	10	5	70	16	1	24	4	1	0	0	1	2	7	0	19	11	3	4	
20	82	EMINOVO SELO	60	22	2	20	12	21	0	25	14	50	42	7	45	9	2	1	1	0	6	11	1	33	29	19	0	
11	46	BALjCI	6	40	0	0	0	11	0	19	14	1910	65	0	2	0	1	3	0	0	1	7	0	0	32	6	19	
57	196	DUVNO	12	75	17	66	21	20	34	1	30	0	0	0	67	18	12	0	1	5	0	23	2	2	10	18	12	8
	29	OSTALO-MJEŠ.BRAKOV	20	8	1	18	4	2	5	0	8	0	0	0	1	4		0	0	4	0	2	0	2	4	1	0	18
SRBI RODOM VAN DUVNA U LOGORIMA																												
152	593	UKUPNO	37	21	30	16	81	12	42	12	88	2805	213	31	256	59	19	9	4	18	30	83	10	80	261	90	41	26

ZBIRNI PODACI POPISA SRBA U DUVNU 1992. GODINE IZ TABELA 58-60

BROJ SRBA KOJI SU DO RATA ŽIVJELI U DUVNU	593
RAT ZATEKAO U DUVNU	376
IZBJEGLI PRIJE RATA	215
POBJEGLO U TOKU RATA	30
U LOGORIM SRBI RODOM VAN DUVNA	14
PROVELO RAT U DUVNU	346
SRBI KOJI NISU BILI U LOGORIMA	21
ZATVORENO SRBI CIVILA U LOGORIMA	334
ZATVORENO U LOGORU RAŠĆANI	256
UMRLO U LOGORU RAŠĆANI I DUVNU U RATU	11
UBIJENO U LOGORU RAŠĆANI	4
RAZMJENiENO IZ LOGORA RAŠĆANI	241
ZATVORENO U LOGORU LiUBUŠKI	19
RAZMENiENO IZ LOGORA LiUBUŠKI	18
UBIJENO U LOGORU LiUBUŠKI	1
UBIJENO U EMINOVU SELU	1
UBIJENO U SELU BALiCI	3
ZATVORENO U LOGORU GIMNAZIJA	59
UBIJENO U LOGORU GIMNAZIJA	1
RAZMJENJENO IZ LOGORA GIMNAZIJA	45
UKUPNO UBIJENO SRBA U DUVNU	9
BROJ RAZMJENiENIH SRBA KOJI SU NAPUSTILI	304
SRBI OSTALI DA ŽIVI U DUVNU POSLIJE	26
DIJECA ROĐENA U MJEŠANIM BRAKOVIMA SRBA SA HRVATIMA I MUSLIMANIMA	61

SRBI IZ DUVNA NA OBILjEŽAVANjU 150 GODINA CRKVE U DUVNU

Poslije skoro dvadeset godina izgnanstva, Srbi dolaze u Duvno da obiđu svoja sela, domove, groblja i prijatelje, kojih je ipak bilo.

Mnogi još sa strahom odlaze u posjetu zavičaju, a mnogi još ne mogu da se oslobode straha koji se u njih uselio za vrijeme rata i još i ne pokušavaju da obiđu svoje rodno mjesto. Srbi iz Duvna počinju da prodaju nepokretnu imovinu, pokretna je u ratu i poslije sva pokradena.

Srbi su formirali i registrovali udruženje građana „Srbi Duvna“ u Beogradu. Udruženje je registrovano prvenstveno radi lakšeg organizovanja zaštite i održavanja grobalja, spomenika i crkve na području Duvanjskog polja. Preko sajta udruženja obavještavaju se Srbi iz dijaspore o aktivnostima udruženja, kao i svemu što može da interesuje Srbe iz Duvna rasejane po cijelom svijetu. U održavanju kontakata i prijateljskih i rodbinskih veza veliku ulogu imaju internet i društvene mreže, preko kojih se razmjenjuju poruke, slike, video i audio zapisi.

U Duvnu je 16. juna 2014. godine organizovano obilježavanje 150 godina od podizanja srpske pravoslavne crkve posvećene Svetom Nikoli. Da obilježavanje tog značajnog jubileja ne bi prošlo bez Srba iz Duvna, pobrinulo se udruženje „Srbi Duvna“, koje je u saradnji sa Srpskom pravoslavnom crkvom organizovalo odlazak Srba iz Srbije i drugih mjesta iz BiH, porijeklom iz Duvna, na toj značajan događaj.

Srbi koji su prisustvovali tom događaju bili su zadovoljni organizacijom obilježavanja tog jubileja. Crkva je tog dana bila puna vjernika ne samo Srba već je bilo dosta i Hrvata i Bošnjaka, to jest katolika i muslimana.

Organizacioni odbor za obilježavanje jubileja, uz podršku opštinskih organa vlasti, dobro je organizovao proslavu u kojoj je značajnu ulogu imalo rukovodstvo opštine. Srbi koji su došli na obilježavanje značajnog datuma bili su dobro primljeni. Predstavnici vlasti, pored ostalog, organizovali su prevoz Srba do njihovih rodnih sela, da obiđu groblja i mesta gdje su nekad živjeli. Sve je izgledalo kao u najbolja vremena, kao da se rat nije ni desio. Takav odnos prema Srbima, i pored gorkog iskustva, naišao je na pozitivne reakcije, Srbi su imali osjećaj slobode kretanja, koja im je nedostajala da bi sa većom sigurnošću mogli da obiđu svoj zavičaj, da dođu do svoje imovine i da njom raspolažu. U opštinskom rukovodstvu postavljeni su mladi ljudi, koji su za vrijeme rata bili djeca. Osjeća se njihova želja da se malo otvorenije govori o srpskoj tragediji ne samo u posljednjem već i u Drugom svjetskom ratu. To se moglo zaključiti na osnovu knjiga koje su štampane o stradanjima stanovnika Duvna, i pored toga što se u tim knjigama govori o ustašama koji su izginuli ili su ih ubili partizani. Mrtvi se ne mogu i ne smiju dijeliti, bez obzira kako, kada i u kojim okolnostima su nastradali. Međutim, prvi put se u nekoj knjizi koju su napisali Hrvati spominju srpske žrtve i kako su skončale svoje živote, kao i podatak ko su bili izvršioci

tog zločina, to jest ustaše koji su ubijali i Srbe bacali u jame. Objavljene su slike jama, spomenika i spiskovi stradalih Srba. To je za srpski narod bila velika promjena, ali nažalost, sve je to došlo kasno.

Pored svih pozitivnih stvari prilikom devetočasovnog boravka u Duvnu, zapazili smo i jednu pojavu koja mnogo govori o stanju i odnosima Hrvata iz Duvna prema Srbima. Ipak, još postoje snage kojima nije dosta što su Srbi protjerani, pa teror vrše nad srpskim pismom ćirilicom. Prošli smo cijelu Bosnu i nigdje nismo primijetili neke znakove i tekstove na nacionalnoj osnovi. Čim smo stigli na teritoriju Duvna, dočekali su nas putokazi na kojima su crnim sprejom zakrečena imena gradova i naselja napisana ćirilicom.

Kroz istoriju naroda sa područja Balkana, ćirilica je znatno prije bila u upotrebi nego latinično pismo. O istoriji ćiriličnog pisma i njenoj upotrebi mnogi istoričari su pisali i govorili. Ćirilica je prvo pismo koje se upotrebljavalo u Bosni i Hercegovini.

O ĆIRILIČKOM PISMU TEKST JE NAPISAO VELIMIR VISKOVIĆ. CITIRAĆU DIJELOVE TOG TEKSTA

„Zahuktale su se i društvene mreže, s velikom dominacijom onih koji su protivnici ćiriličnih natpisa. Tonovi na tim mrežama, a i komentari na portalima prizivaju ratna vremena i 'dovršavanje onoga što je u ratu ostalo nedovršeno'. U svakom slučaju, Srbima se preporučuje 'da se na vrijeme pobrinu za traktore'.

Ankete pokazuju da većini Hrvata ćirilica doista smeta, doživljavaju je kao tuđinsko, čak agresorsko pismo. Naraštajima koji su se školovali prije 1990. godine ćirilica je bila obvezatan sadržaj školskog programa, ali bar prema mojem iskustvu splitskoga osnovca, nije se nakon trećeg razreda osnovne škole, u kojemu se kao obvezatno gradivo učila, previše inzistiralo na njezinu uvježbavanju.

Siguran sam da velik broj mojih suučenika u višim razredima nije bio u stanju pročitati dulji tekst na ćirilici. Dobro, poznavao sam i ljude koji su tvrdili da uopće ne primjećuju na kojem je pismu nešto napisano, ali oni su ipak bili razmjerno rijetki. I u to doba bilo je vrlo prošireno mišljenje da je poznavanje ćirilice nepotrebno, da je to jedno egzotično pismo kojim se piše na Istoku, arhaično pismo pravoslavlja. Rat je samo produbio taj odranije postojeći otpor većine Hrvata prema ćirilici i apriorno nepovjerenje prema onima koji se služe tim čudnim pismom.

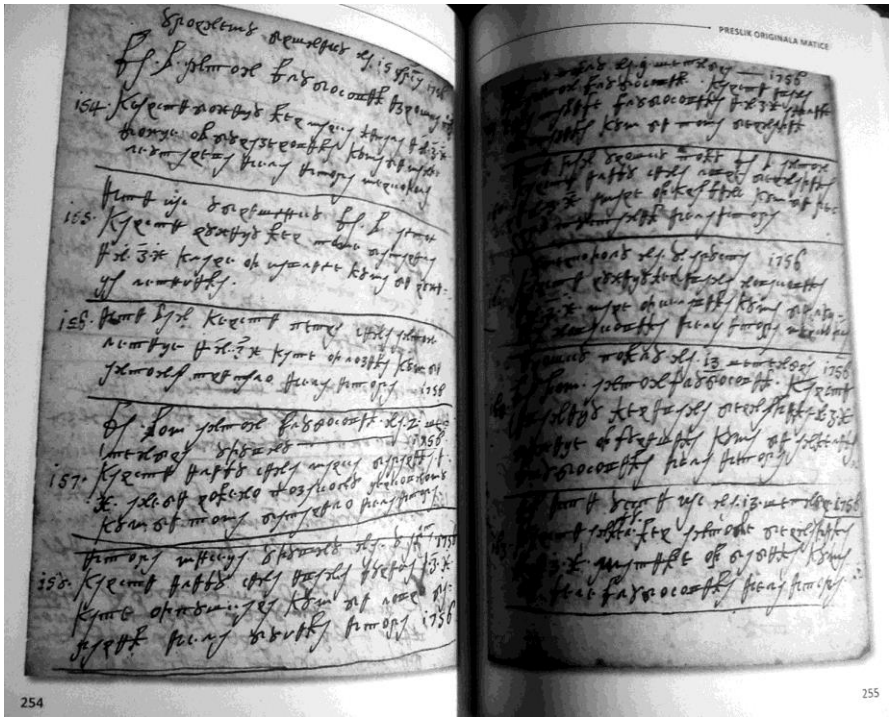

Tekst ispisan starom ćirilicom u matičnim crkvenim knjigama, u koje su upisivani podaci o krštenim katolicima

O tome da bi ćirilica mogla biti i hrvatsko povijesno pismo u javnosti gotovo nitko nije govorio. Moram priznati da kao davni student jugoslavistike u razdoblju 1969–1973. na seminarima iz staroslavenskog jezika i povijesti hrvatskog jezika jesam učio glagoljicu, pa na seminarskim vježbama i čitao glagoljičke tekstove, ali – iako nam je bilo rečeno da je i ćirilica povijesno hrvatsko pismo – baš se i nismo bavili ćiriličnim spomenicima; očita je bila preferencija glagoljice. Ne bih želio ulaziti u tumačenje razloga za to.

Tek kasnije, baveći se u svome enciklopedičkom radu koječim, pa i poviješću hrvatske pismenosti i književnosti, shvatio sam koja je količina hrvatskih tekstova napisana na ćirilici.

Zanimljivo je da se u novije vrijeme, baš u novostvorenoj hrvatskoj državi, u kroatističkim krugovima posvećuje veća pažnja i tom dijelu naše tradicije, pa je, recimo, u Hrvatskoj akademiji znanosti i umjetnosti u studenom prošle godine održan međunarodni znanstveni skup 'Hrvatska ćirilična baština'' u povodu 500. obljetnice tiskanja prve hrvatske ćirilične knjige.

Ćirilica se u Hrvata pojavljuje praktično paralelno s glagoljicom; zanimljivo je da se nerijetko u glagoljičkim tekstovima pojavljuju ćirilična slova, a u ćiriličnim tekstovima glagoljička, što upućuje na to da su pisci tekstova najvjerojatnije dobro poznavali oba pisma.

U Dalmaciji među ranim ćiriličnim natpisima treba svakako spomenuti Povaljski prag i Povaljsku listinu, te omiški natpis kneza Miroslava iz 12. stoljeća. U Bosni je pak najpoznatiji rani ćirilični spomenik Listina Kulina bana iz 12. stoljeća, a Humačka ploča još je starija, datira iz 11. stoljeća.

Od 15. stoljeća upotrebljava se u Bosni, Hercegovini i Dalmaciji posebna inačica ćirilice koju je Ćiro Truhelka prvi nazvao bosančica u svojem istoimenom djelu iz 1889. godine (kasnije su neki filolozi predlagali naziv bosanica). Na tom je pismu nastao poznati Poljički statut, a u Dubrovačkoj republici na bosančici je vođena diplomatska prepiska s bosanskim vladarima; njome su pisani Dubrovački lekcionar i Libro od mnozijeh razloga.

Zapisi na stećcima također su pisani bosančicom, a posebno je važna književna djelatnost bosanskih franjevaca, koja se sva odvijala na bosančici. Ta je inačica ćirilice među franjevcima Bosne Srebrene bila doživljavana kao znak identiteta u tolikoj mjeri da su provincijali zabranjivali latinicu smatrajući je neprikladnom za pisanje na materinskom jeziku, jer našem jeziku odgovara upravo ćirilica.

Zanimljivo je da je odlukom franjevačkih vlasti i u čuvenoj sinjskoj franjevačkoj gimnaziji uvedena 1749. godine obveza služenja ćiriličnim pismom, koje se smatra narodnim, hrvatskim pismom; pismenost na ćirilici tu se njegovala do početka 19. stoljeća.

U ovoj situaciji kad prosvjednici razbijaju ćirilične ploče diljem Hrvatske treba se prisjetiti da je nedavno u okolici Širokog Brijega, u Kočerinu, podignut spomenik

bosančici. Spomenik je kipar Grgo Mikulić koncipirao u obliku dvanaest ćiriličnih slova, a podignut je u znak sjećanja na ćiriličnu Kočerinsku ploču, koja se čuva u prostoru crkve u Kočerinu.

Spomenik ćirilici, koji je izradio direktor Turističkog biroa Široki Brijeg Grgo Mikulić, pjesnik, književnik, klesar, etnolog i ljubitelj starina, u kamenu isklesao 12 ćiriličnih slova i postavio ih u Kočerinu pored puta Mostar–Split i Mostar–Tomislavgrad–Livno.

Ako je vjerovati apelima prosvjednika protiv ćirilice, Širokobriježani bi bili loši Hrvati?! Pa neće, zaboga, baš biti tako (i to ako se hrvatstvo mjeri baš mjerilima koje prosvjednici nameću).

Neće biti na odmet ni da ovdje citiram i jedan hercegovački portal (što ga uređuju mladi, baš ljuti Hercegovci), koji je u veljači donio lijep tekst o hrvatskoj ćirilici poentirajući ga zaključkom:

"Hrvatska znanost još je daleko od konačnih spoznaja, a pogotovo od brendiranja ćirilice kao zasvjedočenoga hrvatskog pisma koje je s različitim intenzitetom i na različitim povijesnim prostorima najmanje osam stoljeća supostojalo s ostalim hrvatskim pismima, glagoljicom i latinicom. Zbog nedovoljna znanja i promidžbe ćirilice kao dijela hrvatske pisane baštine, hrvatsku ćirilicu nerijetko prate znanstvene neistine i stereotipi koji se dijelom odražavaju na dnevnopolitičke i državnopolitičke okvire."

Znam da poskokovci u veljači još nisu mogli predvidjeti do kojeg će belaja doći u Vukovaru, ali izvjesno je da od hrvatske ćirilice ne bi ni danas odustali jer je s pravom smatraju svojim, kako rekoše, hrvatskim, autentičnim brendom.

Ova argumentacija, bar se meni tako čini, ozbiljno dovodi u pitanje bezbroj puta ponavljanu frazu u braniteljskim prosvjedima kako su se oni borili protiv

agresorske neprijateljske ćirilice u ratu, taj rat su dobili, pa ne smiju pustiti da ih ćirilica pobijedi u miru.

Čak i kad ne bi bila hrvatska, ćirilica je sama po sebi vrijednosno neutralna; to je pismo kojim se u raznim varijantama služi ne baš neznatan dio europske civilizacije, to je pismo Dostojevskog i Tolstoja; ona je sasvim sigurno bila i pismo Nikole Tesle, koji je bio sin seoskog prote (a Pravoslavna crkva je zapravo bila posljednje utočište ćirilice ne samo u Hrvatskoj nego i u Srbiji). Ne znam po kojoj logici se baš ćirilica doživljava kao znak velikosrpstva, ako – recimo – gotica nije tumačena kao simbol njemačkog nacizma.

Pokušao sam ovim tekstom pokazati da je ćirilica i hrvatsko pismo. Kad mrzimo i preziremo ćirilicu, mrzimo i vlastitu kulturnu povijest, nešto što neki visoko osviješteni mladi Hrvati smatraju važnim dijelom svojega nacionalnog identiteta. No, čak i da nije ćirilica hrvatsko pismo, da je samo srpsko, moram reći da bih zagovarao pravo manjinskih naroda da imaju dvojezične (dvopismene) natpise u mjestima gdje žive u većem broju.

Svjestan sam da vjerojatno govorim kao glas manjine u hrvatskom narodu, ali reći ću ono što mislim da je moja moralna i intelektualna dužnost: mislim da se cijelo naše društvo mora očistiti od mržnje i negativnih strasti, da rat konačno moramo završiti. I da svoj patriotizam najbolje dokazujemo poštujući zakone koje smo sami donijeli i omogućujući i onima koji nisu Hrvati da se osjećaju poželjnim i prihvaćenim građanima naše zemlje.“

Putokazi u Duvanjskom polju sa zakrečenim ćiriličnim slovima

Ta pojava precrtanih ćiriličnih slova za Srbe je neobjašnjiva. Zašto nekom u Duvnu smeta ćirilica kad tu Srba više nema. Zašto jedno pismo može biti smetnja jednom narodu. Posebno narodu koji ima mnogo zajedničkog sa ćirilicom.

Putokazi na duvanjskim putevima na kojima su zakrečeni natpisi ispisani ćiriličnim pismom

Neobjašnjiva je činjenica da samo tridesetak kilometara od Duvna u mjestu Kočerin Hrvati prave spomenik ćirilici iako Zapadna Hercegovina spada u deo gde žive najekstremniji predstavnici hrvatskog naroda.

Ćirilicu je kao pismo koristila većina naroda na prostoru BiH i Dalmacije. Ćirilicu su upotrebljavali i Hrvati i o tome dosta pišu hrvatski istoričari i književnici. U svojim tekstovima navode činjenice da su fratri i Katolička crkva svoje prve matične knjige krštenih i svu korespondenciju i knjige pisali samo ćirilicom.

Postoji mnogo dokaza da je ćirilica zajedničko pismo oba naroda, ako to nije bio jedan narod.

U Duvnu je od Srba ostala samo ćirilica, koji su i dok su tamo živjeli većinom pisali latinicom, koju takođe smatraju svojim pismom, iako je ona počela da se koristi dosta kasno na području Balkana i vjerovatno nije izvorno pismo niti jednog od tri naroda u BiH. Taj odnos prema ćirilici, koja ne predstavlja nikakvu pretnju Hrvatima u Duvnu, Srbi shvataju kao odnos prema njima samima, koji se nije promijenio iako njih tu više nema. Na osnovu odnosa prema pismu može se zaključiti da i mržnja koja je kroz propagandu stvarana u oba rata, ako ne i prije, a posebno u posljednjem, građanskom, još nije nestala.

Srbi su prilikom prvog organizovanijeg odlaska u rodni zavičaj saznali da je privreda Duvna rasturena, kao što je bio slučaj i u drugim mjestima širom bivše Jugoslavije. Da je malo novih proizvodnih kapaciteta, a da od nekadašnjih društvenih preduzeća nema ni traga.

Raspad privrede i ekonomije prouzrokovao je neminovan odlazak stanovništva u druge gradove i inostranstvo, tako da je broj stanovnika u Duvnu prepolovljen, a broj djece koja se upisuje u prvi razred na teritoriji cijele opštine ispod svakog minimuma.

Srpska zemlja, njive i livade postale su predmet svađe i otimačine. Niko ne želi da vlasnicima plati bilo koju cijenu na ime zakupa i korišćenja njiva i livada. Ima dosta događaja koji su nerijetko i komični. Često je pravilo da ko prvi stigne na njive i livade, ima prednost da ih koristi, to jest pokosi ili ore.

Mnogi su očekivali da će dolaskom demokratije i zapadnih vrijednosti stići i blagostanje. Poslije svega što se desilo, mnogi se osjećaju prevareno i pokradeno. Mnogi su na paroli nacionalizma i nacionalne mržnje dobili pozicije prije i tokom rata. Mnogi su rat iskoristili za bogaćenje. Mnogi su mislili da će odlaskom Srba biti stvoreni bolji uslovi za život Hrvata.

Još jednom se dokazalo da ekonomija i bolji život ne znaju za patriotizam. Mnogi Hrvati su zbog nade u bolji život napustili Tomislavgrad, a to nije bilo u planu onih koji su sprovodili etničko čišćenje Srba sa Duvanjskog polja.

Tako Duvno, Tomislavgrad, malo-pomalo napuštaju Hrvati i Muslimani, a Srbi su u ratu u potpunosti protjerani.

Teško je i pretpostaviti šta će se u budućnosti dogoditi na području Duvanjskog polja i koliko će tu naroda živjeti, kao i da li će Duvanjsko polje ponovo biti područje interesantno onoliko koliko je kroz istoriju bilo svim vladarima i osvajačima.

PJESME LUKE KARANA ĐEĐE

Karan Luka Đeđo desno sa autorom ove knjige u sredini i Karan R. Luka lijevo

Karan Dušana Luka rođen je 1922. godine u Rašćanima, u siromašnoj porodici. Završio je četiri razreda osnovne škole u Mandinu Selu. Odrastao je u selu Rašćanima u seljačkoj porodici. Rano je ostao bez oca, koji je umro nekoliko godina prije početka Drugog svjetskog rata. Kao najstarije dijete vrlo mlad je počeo da se brine za cijelu porodicu. Kad je rat počeo, imao je oko dvadeset godina. Među prvima je shvatio koja opasnost prijeti od ustaške države i među prvima je otišao u Vran planinu, gdje je bio sve do 1943. godine, kad se Vranska četa priključila partizanima i organizovano uključila u NOB.

Bio je talentovan za pisanje epskih pjesama u desetercu. Svoj talenat iskoristio je da kroz pjesme opiše i odslika mnoga događanja na prostoru Duvna, a posebno sela Rašćani.

U svojim pjesmama opisao je oba rata, prvi i drugi, kao i stradanja Srba iz Duvna tokom njih. Pored toga, opevao je i mnoge običaje, slave, svadbe i život u selu. Neke pjesme su duhovite, neke ironične, a u nekima ima i satire.

Bio je uključen u razvoj kulturnih dješavanja u Rašćanima. Prve kulturne manifestacije od druge polovine šeste decenije bile su priredbe, koje je organizovala omladina sela.

Na svakoj priredbi posebna tačka bila je Đeđina pjesma, u kojoj je na satiričan način opisivao događanja u selu među omladinom. Ta tačka imala je naziv „Vrabac“. U pjesmama je opisao sve aktivnosti omladine u selu, ali i ljubavne veze i sastajanja.

Tekstovi njegovih pjesama bili su glavni motiv i ideja da se upustim u jedan posao koji ne poznajem. Luka je svoju svesku sa pjesmama prije smrti ostavio meni – autoru ove knjige. U razgovoru sa njim zaključio sam da želi da se njegove pjesme nekad objave. Ta njegova želja iskazana je u jednom stihu na kraju pjesme o selu Rašćani.

„Nek se pjeva dok postoji sela
Dok je sela i u selu ljudi
Neka guslar uz gusle zagudi.“

I to je za mene bio motiv više da odlučim da se o Srbima iz Duvna prikupi i objavi što više istorijskih činjenica, ali i podataka o životu na području Duvanjskog polja. Nažalost, ni Luka nije mogao pretpostaviti da će u Rašćanima tako brzo nestati Srba i da u selu o kom je pjevao neće imati ko da uz gusle ispjeva neku od njegovih pjesama.

Nadam se da će njegove pjesme dosta dugo biti u kućama potomaka Srba iz Duvna i sela Rašćani.

PJESMA O SELU RAŠĆANIMA

Oj Rašćani moje selo ravno
I ti si se naselilo davno
Jesi davno ali si i slavno
Smestilo se podno Vran planine
Pa kad sunce sa istoka sine
Ne možeš sa nagledat miline
Sunce pusti svoje vrele zrake
Na te tvoje kule i odžake
Od tog ranog sunčanoga žara
Sve u tebi živo progovara
A slavuji šarene ptičice
Popadale na tanke grančice
Pa vesele na granama tankim
Raspjevnim glasom svakojakim
Iznad tebe brdo od kamena
A u polju travica zelena
Po svem polju raste trava meka
Kroz njeg teče Šuica rijeka
Iza brda kad sunce zasije
Svaka biljka u tebi se smije
I obasja tvoja bjela stada
Po poljani zelenih livada
Pored stada čobanice mlade
Široke ti njive i livade
Po livadom procvetalo cveće
Sve se živo počinje da kreće
U školu se opremaju đaci
Na posao veseli seljaci
Sve veselo veliko i malo
I bolno bi srce propjevalo
U tebi su četiri plemena
Porodična četiri imena
Sva četiri složno udružena
Kao da su od četiri brata
Ili ptice iz jednoga jata
Dozivlju se u najbržem letu
Tvoji ljudi hodiše po svijetu
Obiđoše čitavu planetu
Na svakom ih ima kontinentu
Mladi momci tvoji stanovnici
Oduvijek su najbolji vojnici
Ali nisu bili književnici
O tebi se ne napisa tema
Zato tvoje istorije nema
Pa ma kakva i kolika bila
Bez toga si ko ptica bez krila
Nit ikakve uspomene na te
Od kada živi stanovnici pamte
Da se samo od tada napiše
Uspomena bilo bi previše
Uspomena tvojih je toliko
Da ih ne bi opisao niko
Još za vreme feudalnog doba
Iz tebe je počela seoba
Sa svijetom naprednim se vežeš
Ti si gnjezdo što junake ležeš
Tvoje žene ko najbolji momci
U Titovoj boriše se vojsci
I u prve redove su stale
A mnoge su na bojištu pale
Pokazaše velika herojstva
Branit zemlju njihova su svojstva
I tuđina progonit ko vraga
Njihova im ognjišta su draga
Tvoji ljudi bez ikakve škole
Svoju zemlju znali su da vole
U vrijeme te prošlosti davne
Bješe pjesma Herceg–Bosne slavne
A koja je bila otpjevana
O životu hercega Stjepana
Za tu pjesmu rekli su da valja
Jer spominje bosanskoga kralja
Bana Tvrtka Kotromanića
To su bila nekakva otkrića
I nekakva duhovita djela
Uspomena tvoga malog sela
Tvoji su se školovali đaci
Kako treba da budu junaci
Od duvanjskih sviju redom sela
Prva škola u tebi počela
Još uz pomoć i ostalih sela
Ta seljačka žuljevita ruka
A na ime tadašnjega kuluka
Od pijeska kreča i kamena

U tebi je škola sagrađena
Baš u tome tvome malom selu
Sa Dušanom Jelkićem na čelu
Na hiljadu devet stotina
Jedanestog ljeta i godine
Nastava je tada otpočela
Dušan Jelkić iz sremskoga sela
U njoj je prvi učitelj bio
Za kulturu mnogo znoja lio
On bi uvijek pravio maršutu
Kroz selo po kamenom putu
Ispod sela kroz livade rosne
Član je bio tada Mlade Bosne
U selu je imao ekipu
Naklonjenu Gavrilu Principu
On odrasle učio bi ljude
Kako treba patriot da bude
Da se bore da ne žale snage
Za slobodu domovine drage
Sarajevskog posle atentata
A početkom Prvog svjetskog rata
On od svojih oprosti se đaka
Kuća ga je oplakala svaka
Presto je da čita i piše
Sad ga ratna vojska mobiliše
Duvno nema svog prosvjetnog kadra
Dođe Brkić učitelj iz Zadra
U njeg duša napredno primorska
Odmah društva on formira sportska
Od Jelkića preuze nastavu
Al' je brzo doživeo slavu
Slušaše ga kao ličnost pravu
Seljaci ga dočekaše rado
Čitavom je politikom vlado
Politikom toga malog kraja
Od seljaka on se ne odvaja
Svi ga ljudi počeše da vole
Sa područja te osnovne škole
Sav ga narod pošteno prihvati
Muslimani, Srbi i Hrvati
Taj će narod dugo da ga pamti
On vaspita svoje đake male
Za napredne ljudske ideale

A odraslim ide na sjela
Naučno im pripovjeda djela
On se selu odaziva rado
Obučava i staro i mlado
Đake prave u toku nastave
U slobodnom vremenu kasnije
Obučava one odraslije
Sve područje u njega se zagleda
Jer bijaše on prava legenda
Spomenuta učitelja oba
U tvom selu u najteže doba
Vaspitaše tvoje stanovništvo
Da cjeni bratstvo i jedinstvo
I na malo to područje naše
Oni zdravo sjeme posijaše
Što ubrzo proklija i procvjeta
I u toku Prvog svjetskog rata
Neki momci u toj vojsci carskoj
U tadašnjoj Austrougarskoj
Teška bješe njihova sudbina
Te su znali da mrze tuđina
Ne htjedoše u njoj da se bore
Već u ruske padoše logore
Austrija Srbiju pregazi
To se gadno na Bosnu odrazi
A Srbija svoje predstavnike
U države otprema velike
S kojima prijatelji bili
Traže pomoć al' u živoj sili
U Rusiji diverziju skupi
Dobrovoljno da u borbu stupi
Diviziju sve Jugoslovena
Bosanaca od hrabrih plemena
Srbijanca žestokog kremena
I ostalih nacija i vjera
A najviše pravog proletera
Na bojištu što popustit neće
Borbene im vreline najveće
Hrabra vojska naelektrisana
Pod komandom Hadžića Stevana
Puna volje i puna morala
Ona krenu s velikog Urala
Tu vojnička kovačnica svira
Kroz prostranstva ledenog Sibira

Preko mora preko okeana
Putovaše tri mjeseca dana
Svake noći i svakoga dana
Čekajući krvavog megdana
I tu bitku poslednju da biju
Baš odlučnu za Srbiju
Ruska lađa neprestano plovi
A prate je morski galebovi
Krilima mašu i pomalo gaču
A ponekad na palubu skaču
Na lađi se pomalo odmore
Pa se dignu u visine gore
Posmatraju tu pučinu morsku
Da umornu razdremaju vojsku
Da im daju razonodu malu
Da isplove lakše na obalu
Tu veselja ima izobilja
Na dan plove po stotinu milja
Kad volovi zaljuljaju gusti
Lađa sidra u dubinu spusti
I tu lađa pomalo odmara
Gdje dubina morska odgovara
A kad sunce kroz oblake zasija
Lađa svoju brzinu razvije
Plove Crno i Egejsko more
Put Soluna idu da se bore
Vuče lađa dobrovoljce svoje
Na kopnu se junački postroje
Da krv svoju na Solunu liju
Austrijsku silu da razbiju
Divizija vojnički korača
U toj vojsci deset Rašćanaca
To su bili sve najbolji momci
Što dođoše kao dobrovoljci
Da na strašnoj kasapnici budu
I za rodnu da poginu grudu
Svoje grudi staviše na mete
Gdje sjevaju oštre bajonete
U rukama balačkovi zveče
A krvavi ranjenici ječe
Leže mrtva i ranjena tjela
Bilo ih je i iz tvog sela
Boj se bije nekoliko dana
Stiže pomoć i sa drugih strana

Italija šalje dobrovoljce
Sve Bosance najbolje borce
Koji vole svoju domovinu
Za slobodu ne žale da ginu
Svaki spreman da na frontu stoji
Tu je bilo Rašćanaca tvojih
Nekoliko hrabrih vitezova
Iz tvog sela i tvojih domova
Svaki bješe kao vita jela
To je ponos tvoga malog sela
Pješadija i topništvo tuče
Austrijska vojska se povuče
Dosta pade junačkih glava
Za radnička i seljačka prava
Od tih prava ne stvori se ništa
Već krvava ostaše bojišta
Država se u Versaju stvara
To je bila kraljevina stara
Toj gospodi režim odgovara
Za stolom se zelenim rješava
Osta radnik bez ikakvih prava
Diže raja štrajkove i bune
Da ne radi za tuđe račune
Jer se pati teretom i gladi
Sirotinja za gospodu radi
I tadašnja stara kraljevina
Sa svojih je devet banovina
I upravom grada Beograda
Monarhija upravlja i vlada
I napredne progoni sinove
Što remete planove njihove
Sitna raja koja joj ometa
Vladala je dvadeset i tri ljeta
Mjenjaše se kraljevi i vlada
Al' se režim ne mjenja nikada
Ti Rašćani iako si malo
U tebi je sve raspoloženo
Bješe spremno i da bitku bije
Protiv kralja protiv monarhije
Trpilo si teror i batine
Do hiljadu devet stotina
Četrdeset i prve godine
Dana šestog mjeseca aprila
Gusta magla nebom se nadvila

Grom zagrmi sjevnuše oluje
Sa zapada navališe guje
Te oluje haraju i kose
Avioni teške bombe nose
A prate ih lake jedrilice
Drumovima lake jedinice
Te džinovske jedinice švapske
I uz pomoć vojske talijanske
Jure našim poljem i planinom
Munjevitom velikom brzinom
Sve se tresu brda i doline
Odjekuju granate i mine
Kroz tu maglu i oblake mračne
Hitlerove jedinice zračne
Našim nebom kruže i proleću
Kao pčele po medenu cvijeću
Neprestano iz te magle guste
Samo bombe dovuku i spuste
Hitlerova paklena mašina
I velika sila Osovina
To svijetu čitavom prijeti
Sve što živi na ovoj planeti
Sve će živo Hitler pomoriti
Il' pod svoju čizmu pokoriti
Što ne bude pokorno fašizmu
Sve će stavit on pod svoju čizmu
Našu zemlju haraju i prže
Vlast lokalnu izdajnici drže
Hitler svoje oprema racije
Zavadio sve naše nacije
Zlo je bilo, a gore nastupi
Ustaše Ante Pavelića
Napijeni otrovnoga pića
Pa ne znaju od svog bjesa
Oni rade velika čudesa
Žene, djecu i ljude bez mane
Pobacaše u jame bezdane
U pijanoj glavi im se vrti
Kojom će ih umoriti smrti
Da umiru na što većoj muci
Odjekuju žalosni jauci
Sad Rašćani u velikoj tuzi
Jer ga Švabo s izdajnicima mrzi
Stanovništvo uhvati panika
Opasnost mu prijeti velika
Teške misli muče ga i grizu
Jer je kama izdajnika blizu
Toj se sili valja oduprijeti
Il' skrštenih ruku umrijeti
Dok naiđe ustaška najezda
Spali tvoja junačka gnijezda
Popali ti kule i odžake
Poubija djedove i bake
Sad u selu ne ostade ništa
Svako svoja napusti ognjišta
Sve se diže što bješe od snage
Za slobodu domovine drage
Jer na poziv partije i Tita
Sve u borbu masovno pohita
Sve prihvati za oružje skladno
Za oružje vatreno i hladno
Sve se diže brdu u brijegove
Žene, djecu dadoše u zbjegove
Napustiše livade i njive
Kroz njemačke jake ofanzive
Popadoše vaše kruške ranke
Po tri brata sve od jedne majke
Mnogo krvi prolilo se vaše
U bitkama gdje se vojska klaše
Gdje krvavi ranjenici skaču
Po kostima gavranovi gaču
A zvijeri ljudsko tjelo žvaču
Ostaše im tijela na bojištu
Na Neretvi i na Tjentištu
Na Konjicu i na Prozoru
Za Crnu se probijajuć Goru
Ofanziva pokosi ih kleta
A najviše četvrta i peta
I još ih je poginulo dosta
Od Igmana do Zidanog Mosta
Tu izgibe dosta oficira
Komesara mladih komandira
Da bi bila tragedija veća
Djevojaka ko rosnoga cvjeća
Dosta pade na bojnome polju
Za budućnost srećniju i bolju
Ja imena neć da im pišem
Jer od tuge ne mogu da dišem

Mjesto svadbe i mjesto udaje
Svaka život za slobodu daje
Goneć Švabe i ustaše s njima
Boreći se i sa četnicima
Sve je hrabro i pošteno bilo
Što je tvoje selo odgojilo
Ne bi fronta ne bi barikade
Vaše tjelo na kom ne ostade
Svugdje žrtva poneka je bila
Hvala majci koja vas rodila
Ni logora zloglasnoga nema
Tvoja žrtva gdje ne zadrijema
Pa kad zaspi više se ne budi
Rđavi ih umoriše ljudi
Osta dosta crnih udovica
Djevojaka mladih vjerenica
Uplakanih čitavoga vijeka
Baš ko kakva nabujala rijeka
Oči su im suzom poplašene
A od suza grudi pokvašene
Svi ti borci o kojima reko
Izgiboše po svijetu daleko
Sve izginuše u tuđem kraju
Roditelji gdje za njih ne znaju
I tamo im kosti sagniješe
A ptice im meso raznesoše
Mnogi nemaju spomena ni groba
U najljepša izgiboše doba
Od petnest do trideset ljeta
U vrijeme kad mladost cvijeta
Nestade ih sa ovoga svijeta
Al' će na njih ostat uspomena
Dokle traje naših pokolenja
I sjećanja za duga vremena
Čuveno si ti selo Rašćane
U ratne se oglasilo dane
Ponosni su tvoji stanovnici
Što su svake bitke pobjednici
Što se bije za slobodu svijeta
A uvjek si fašistička meta
A tvoja je sirotinja raja
Otjerana iz svog zavičaja
Nestade ih puno u zbijegu
U zimskom ledu i snijegu
Dosta ih je ispustilo dušu
Jeduć samu travu strijemušu
Kad grčevi u stomaku stegnu
Zatresu se i na zemlju legnu
Traže hljeba traže zrno soli
Da se znade od čega ih boli
Pomriješe i stari i mladi
Od tifusa i velike gladi
Oj Rašćani moje selo malo
Sve si svoje za slobodu dalo
Za vrijeme tih godina dugih
Porobi te rat prvi i drugi
Dosta tvojih izgibe vojnika
U borbama protiv izdajnika
Ja prostora nemam ni vremena
Da napišem imena njihova
Ta bi lista bila mnogo duga
Čitaoca hvatala bi tuga
Pjesmu spjevo Đeđo iz Rašćana
Da ostane uspomena trajna
U planini ležeć potrbuške
Na kundaku od vojničke puške
Na listićim' papira bijela
Nek se pjeva dok postoji sela
Dok je sela i u selu ljudi
Neka guslar uz gusle zagudi.

JOVAŠTACI ODLAZE U PIĆE

Još zorica ni zabijelila
Nit Danica lice pomolila
Nit je Vlašić na zapadu prišo
A Stanišić Simica izišo
Svoje brke zasukuje duge
Pa doziva Stanišiće druge
Redom svoje budi Stanišiće
Da se brže spremaju u piće
Da se brže opremaju konji
I Važići sad će doći do njih
I sigurne mješine da meću
Do Imotskog da se brže kreću
Peričiću poručuje Radi
Važići da se podižu mladi
Da svako konja ili kobilu sprema
Od čekanja ni govora nema
Pavlov arman nek je zborno mjesto
Gdjeno smo se sastajali često
Da biramo sebi barjaktara
Na krajini kojem nema para
Političkog jednog komesara
Da im pjani društvo razgovara
Tako malo vrijeme potrajalo
Ali Pero sa glavice viknu
Ko da jelen sa planine riknu
Brže da ste moji jovaštaci
Sunčani su obasjali zraci
A vi pojma nemate od spreme
Sjetite se na starinsko pleme
U koja bi doba polazili
Do sada bi u Ričini bili
Utom poče pomaljat pokoji
Pravdaju se kod starijih svojih
Rašta je se zabavio koji
Neki sitne fiorine broji
Neki vele pekući kolače
Neki frišku krmetinu žvače
Sam Božičić ko pomaman skače
Pa ja sam se u po noći diga
Jer je moja to velika briga
Da nam Aco ne bi došo kasno
Jer bez njega nije ići časno

Njemu druga danas nema ravna
Koji slavi Svetoga Jovana
I što pali na Jovanjdan svjeću
Ja bez njega ni maknuti neću
Utom Aco primiče se bliže
Odmah više dok družinu stiže
Bur šugave kupiše božiće
Nemoj slabo da sipate piće
Da nas nije na slavi sramota
Pa neka nas malo skuplje košta
Utom stade kroza selo huka
Al' Đuričić pomoli se Đuka
Hirovita zajašio doru
Okreno ga pravo prema moru
Pune vreće natrpo bačvica
A suknena na njem kabanica
Pa pokrio sebe i dorina
Tri će bačve istjerati vina
I još one žežene rakije
Istjeraće pune bačve dvije
Đuro nikad kukavica nije
Hoće Đuro da dobro prosluži
Jer se s popom on najviše druži
Da se na njeg popo po selu ne tuži
Jaše Đuka debela hajvana
Punu lulu nabio duvana
Pa mu dorat ko pomaman kasa
A u duvan natopio gasa
Pa iz lule njegove se dimi
Ko mećava u najvećoj zimi
Pusto zvono na doratu smira
Pa se čuje baš ko s manastira
Vriska stoji neštrojena dore
Haber daje na Jadransko more
Sve do mora da se čuju znaci
Da u piće idu jovaštaci
Da se njima oslobađa džada
Kud će oni prolaziti sada
Odzgor s mirom proći će nekako
U povratku crno i na'pako
Kad se ljute rakije napasu
A ljudi su svakako na glasu

Teško onom ko im na put stane
Još kad Stevo na putalju bane
Izdigo se na njemu visoku
A rakije kad popije oku
Sve će raju gaziti ko mrave
Makar da će ne iznijeti glave
Tako malo vrijeme potrajalo
Na zbornom se iskupiše mjestu
Spustiše se dolje do na cestu
Isturiše vojskovođu mlada
Što će s vojskom njihovom da vlada
Od Rašćana do Imotskog grada
Na put stati nikom da ne da
A Simicu vode radi reda
Radi reda i svakoga mira
I piće im da najbolje bira
Dobro vino što toplinu hladi
I rakiju od dvadeset gradi
Napred ide vojskovođa mladi
Koji drume i busije znade
To je glavom Peričića Rade
On je vođa jovaštaka sviju
Goni mulu velikih ušiju
Za njim Račuć kroz brkove puše
Peričiću jedine ti duše
Ja slabog ti na muli samara
Meni ga je napraviti čara
Samo dođi pa ti meni reci
I dok prođu ti jovaški sveci
Ja ću tebi samar napraviti
U selu ga neće boljeg biti
Jer ja Račuć majstor od samara
Pjeva pjesmu bečkoga ćesara
Pa on svoje društvo razgovara
Ponosi se on u društvu takom
Sebe pravi najboljim junakom
Sve mu brnjaš po dva pedlje skače
Pregaziše mokre trnovače
Preko polja dobre konje ljute
Sve im vodi bistro vodu mute
Kud je ledina ostaje rivina
Kud je kaldrma izvaljuju stjene
Dotjeraše do kuće Kostine
Goni Čolić i Pavo za njima
Ali Pavlu nekako se drema
Sve se Pavo misli u pameti
Kako će mu dorat iznijeti
Stalno Pavo na dorata viče
Dorat repom maše al' slabo pomiče
Sve se Pavo svome društvu tuži
Kako dorat ne može da služi
Kad su bili kod kuće Vardića
Al' im Ljube nema Ninića
Svi su dobre konje ustavljali
Da bi među sobom komentarisali
Što Markica posta izdajica
Izdade nas u rakiji kletoj
Ne htje s nama u pedeset petoj
Što nam Ljube nema i njegove kuse
Glave svoje ne nosio ruse
Što ne htjede u društvu ovakom
To je ponos jovaštaku svakom
Da on krsnu svoju slavu slavi
Ko je Srbin pošteni i pravi
Al' se Ljubo preko polja javi
Goni Ljubo kobilu bez repa
Sve je kune dabogda da krepa
Što joj neće da koraknu noge
Da dostigne poglavice mnoge
Da i njemu odrede ulogu
Jer bez njega naprijed ne mogu
Određen je on za komesara
Jer to mu je profesija stara
Sve se Ljubo pomalo primiče
I družini dobro jutro viče
S dobrijem se konj'ma uporedi
I ovakvu komandu naredi
Kandžijama konje udariše
I Ričinu vodu pregaziše
Tvrdoga se druma dohvatiše
Ma da vidiš moj ti bože hvala
Stoji zveka ploča i čavala
Pod kopitom konja pomamnije
Na samari mu po mješine dvije
Jer pored vina treba i rakija
Bože mili ja društva vesela
Na studena udariše vrela
Zimsko doba pa velika tama

Pjesma ori brdo se prolama
Konji skaču sve ko gorske vile
Dotjeraše do Petrica Pila
Pred Pilinu pijanu mehanu
Iz toraba izvadiše hranu
Mehandžija donese im vino
Pa se momci odmoriše fino
Dok su konji zob pozobali
Svaki na svog konja se navali
Jer komanda tu za sve važi
Tu se ne zna ko je kome draži
Braćo moja ovdje nema laži
Dim se dimi puše duvan gorak
Niz stameni spustiše se borak
Kroz Imotski spustiše se grada
Tu naredba pade i komanda
Sutra rano prije zore rane
A najdalje dok sunce ograne
Spremite se i jašite konja
Zborno mjesto Glavina je donja
Tu se u dva razdvojiše pravca
Od Prolašca pa do Zmijavaca
Svaki ide kod svog prijatelja
Sutra rano osvanu nedelja
Svaki ide vodi konja svoga
Sav nakresan vina crvenoga
Sastaše se na raskršću puta
U mješinam rakija je ljuta
Pa kako se momci sastadoše
I svačije piće oprobaše
Zaključuju nema goreg pića
Kao što je kod Pere Lukičića
I kod Jove Božičina
Kaurin ih uhvati na zgodu
Mjesto vina utoči im vodu
Svaki na svog konja pada
Natjeraše kroz Imotski grada
Vino piju cigarete dime
Dotjeraše do Durmeza Sime
Tu su odmor učinili mali
Svaki o svom konaku se hvali
Kakvo im je bilo konačenje
Pa se svaki na svog konja penje
Ispod konja iskače kamenje
Poigrava svako konja svoga
I progoni jedan pred drugoga
Vinjanim se primakoše bliže
Ali Pavo sa Todorom stiže
Oni idu iz drugoga pravca
Od Gorice čak iz Drinovaca
A možda su išli i u Grude
Svrstaše se među svoje ljude
Pregaziše imotsku krajinu
Zagaziše Duvnu u ravninu
Svaki svoga konja poigrava
Snijeg pada vjetar zavijava
Pa mećavu po poljani nosa
Pijani momci misle da je rosa
Baš im ova hladovina godi
Dok Ričini dotjeraše vodi
Na njoj nema ćuprije ni splava
Ona teče brza i prljava
I tako je mutnu preplivaše
Svi u jedno grlo zapjevaše
Račuć pjeva o Princip Gavrilu
Đuka pjeva Raviolu vilu
I spominje dva dobra junaka
Po imenu Miloša i Marka
I prekrasnu planinu Miroča
Na doratu koji nema ploča
Nit se kuje nit timari
Niti dorat za kovanje mari
Nit zna da postoje čavli
Kako može svi ga znaju đavli
Simica se malo zakoceno
Njega vino savlada crveno
Na vrančiću Aco se zaljeće
U njemu se ukvasalo piće
Pa krivuda desno i lijevo
Za njim jaše na putalju Stevo
Ljubo ćuti i ne pušta glasa
Pod njim jadna mrkušica kasa
Ninić Ljubo na kusi se smrzo
Ona neće da potrči brzo
Strag mu gola pošto nema repa
Ona jadna u tri noge šepa
A Jovica pomalo šmrkuće
Pijte momci sad smo blizu kuće

Neka vino zagrije nas vruće
Neka vino zagrije nas crno
Na konjčiću skakuće ko zrno
I Božičić za družinom skače
Cigar puši do pola ga žvače
Sve se nešto zamislio u se
Ne sijećam se kakvo mu je kljuse
Zamazano biješe svo u blato
Čini mi se da je kulatasto
Kad se blizu primakoše selu
Pepija je naprijed na čelu
Pa kako je društvo plahovito
Stalno Pero viče glasovito
Lakše momci ta nijeste ludi
U selu će poplašit se ljudi
Za njim Miško pomalo se smješka
U ruci mu flašetina teška
Pola pije pola društvu nudi
Dajte malo oprobajte ljudi
Kaurka mu natočila Manda
Crnog vina nekakvoga slada
Od po litra sa konja se pada
To nekakva mješavina jaka
Što sa konja obara junaka
Srdit Rada njemu pravo nije
Što se tako prekomjerno pije
Na to Rada mrzovoljno gleda
Jer tu nema nikakvoga reda
On je odozgor držao komandu
Ali sada niko i ne ferma Radu
Sad ljudi nisu kao prija
Zavladalo vino i rakija
Pa se niko nikom na pokorava
Nit ko sluša glavnog gospodara
Pod Radom se mula pomamila
Izvija se kao gorska vila
A ponisko uši objesila
Sve obara konje i tovare
I sa konja pijane gospodare
Noć se smrče nesta bijela dana
Dotjeraše konje do Rašćana
Sad nastaše minute tišine
Svaki konju poteže dizgine
I posljednju popiše zdravicu
Svaki krenu uz svoju ulicu
Sada vlada mirna atmosvera
Svaki konja svome domu tjera
I pred domom svakog neko čeka
Ili žena il' rođena seka
Jer je dužna sestrica il' žena
Da prihvati konja oznojena
I junaka da vodi u dvore
I da traje pijanka do zore.

DRUGI SVJETSKI RAT 1941. GODINE

Čujte braćo ovu pjesmu moju
Ispjevanu o ljutome boju
Zapjevaću i drugu i bratu
O prošlosti krvavome ratu
Koji su ga preživjeli ljudi
Ova pjesma neka ga probudi
Nek mu srce zaigra u grudi
I u srce nek mu pjesma krene
Neka pravo pogleda u mene
Ne bi li me bolje razumio
Jer ja pjevam što sam naumio
Crn se oblak bješe natisnuo
I svu našu zemlju pritisnuo
Braćo moja šta taj oblak znači
Vedro bješe pa se naoblači
Čitav svijet u rat zakorači
Čitav Balkan pritisnula tama
Po Balkanu i oko Balkana
A na Balkan najviše se spušta
Bjesan Hitler otvorio usta
Da sav narod slovenski proguta
Naša zemlja da ostane pusta
Sve slovensko da ukine s nogu
Našu bratsku da ukine slogu
Moderno se on naoružava
Okupira sedamnest država
Pa i naše eto dođe reda
Reakcija rada da je preda
Da na zlatne stolice posjeda
Braćo moja to gadno izgleda
Sve države predale se male
Sve balkanske i druge ostale
Još se Turska u potaji vuče
Ne zna kome da predade ključe
Ili će se s Hitlerom boriti
Il' se prednjim sramno pokoriti
Sve što bješe u Jugoslaviji
Izdajničkih vođa najsramnijih
Sviju ih je Hitler potplatio
Da bi Slovene lakše pomlatio
Kao što je i rekao tako
Da ih treba pomlatit svakako
Sve Slovene koji ovdje žive
Da su đubre za njemačke njive
Ne služi se Hitler sa istinom
Pa Benetu veli Musolinom
I ovako knjigu njemu piše
Šalji pomoć što god možeš više
Da ja Slovene s kontinenta zbriše'
Da se šire po čitavom svijetu
Svud kolonu uspostavlja petu
Svi postaše Hitlerove sluge
A Pavelić Maček i ostali
Što su narod u grob zakopali
I s njima se reakcija hvali
Sve što biješe njihovoga roda
Svi služiše Hitlera izroda
Zaklinju se njemu i govore
Da se s njime zajednički bore
A kralj Petar I i njegova vlada
Pobjegoše sad iz Beograda
I u Kair odoše Englezu
Osta Draže da im drži vezu
Kralj pobeže sa svim ministrima
Engleska ih u naručje prima
Državne su ispraznili kase
Sve sa sobom odneli uza se
Što je narod radio i steko
Odnesoše iz zemlje daleko
Doklen Švabo našu zemlju gazi
Reakcija mnogo se pokaza
Dignuše se proklete ustaše
I državu svoju osnivaše
Koja se nezavisna zvala
I ustaše za zlo odgajala
Pavelića staviše na vladu
U Zagrebu velikome gradu
I počeše raditi o jadu
Po selima i svakome gradu
Svaki nosi na leđima žaku
Da bogatstvo pljačkaju seljaku
I četnici tako se vladaju
Kralju Petru uvijek se nadaju
Svaki nosi na leđima kesu

U drugu se ne uzdaju sreću
Jer takav je zakon reakciji
Koja uvijek služi monarhiji
Zahvaljujuć partiji i Skoju
Što narodu pusti ruku svoju
I u strašnom pokaza se boju
Zahvaljujući sovjetskoj Rusiji
I njezinoj Crvenoj armiji
Sa kojom smo povezani bili
Sva poštena vojska i civili
I svoj narod izveli iz bjede
Jer nas Hitler progutati htjede
I da našu zemlju zaposjede
Al' se borba gerilska povede
Formirasmo po šumi odrede
Digosmo se za slobodu svetu
Dušmanima da damo osvetu
I kolonu da srušimo petu
Politika bila nam tak'a
Dušmane smo tukli bez pušaka
Al' dušmani još u nadi žive
Dižu jake svoje ofanzive
Partizane da po šumi traže
Teški dani partizanim sada
Sa zapada Talijan napada
Sa sjevera Hitler ih natjera
Sa istoka i Bugarska s boka
A sa juga reakcija druga
A iznutra izdajnici naši
Sa četnicim zajedno ustaše
Partizane predvodi partija
Poznata joj stara istorija
Marksističku poznaju nauku
Kako treba da fašiste tuku
Daju primer poštenom narodu
Kako treba mrjeti za slobodu
Vidi narod umom bez očiju
Kako treba tući monarhiju
A boriti se za demokratiju
Vidi narod da partija vodi
Baš pobjedi pravdi i slobodi
Da se bratstvo i jedinstvo stvori
Naša zemlja u plamenu gori
Al' se narod više ne koleba
Vidi narod šta mu radit treba
Već je narod dobro razumio
Rim i Berlin šta je naumio
Pa se narod sve masovno diže
Brat do brata sve se zbija bliže
Brigada se za brigadom stvara
A fašizam u krv se obara
Brigade se stvaraju viteške
Oni nose značke proleterske
I sad niču odredići mali
Regularnu vojsku osnovali
Mogu otpor neprijatelju dati
I na branik svoje zemlje stati
Svud se šire kroz krajeve naše
Svuda tuku Švabe i ustaše
Zalud Švabo ofanzive sprema
Ni od jedne uspjeha mu nema
Tito mudro vojsku vodi
Da državu novu preporodi
Strašna vojska pokazuje djela
Braneć svoje gradove i sela
Grad za gradom poče osvajati
Neprijatelju jade zadavati
Slabi Švabo slabi reakcija
Partizanska sila ih razbija
Do četrest to traje četvrte
Neprijatelji teški poraz trpe
Daju svoje nebrojene žrtve
I svukuda ostavljaju mrtve
Kad hiljadu devete stotine
Četrdeset četvrte godine
Na oktobra dvadeset i prvog
Beograd je u ruke nam pao
Sastala se Crvena armija
I Titova vojska najhrabrija
I Beograd oteše na boju
Da armiju širom vode svoju
Kroz Srbiju svu su prešli skupa
Naša vojska dalje u boj stupa
Ruše Švabi spremu i tehniku
I štetu mu nanose veliku
I objekte uzimaju glavne
Širom naše otadžbine slavne
Svuda svoje prokrčili pute

Diže Švabo poslednje regrute
Vidi Švabo da će proći slabo
Kako vojska partizanska kreće
Pa ni Berlin da mu ostat neće
Da je narod napunjen morala
A sve protiv Hitlerova plana
Vidi Švabo da je narod jači
Nego Švabo i svi osvajači
Sve se Švabo pomalo povlači
Do četrest to i pete traje
Nikad teška borba ne prestaje
Sve se narod za oružje hvata
Brat Musliman, Srbin do Hrvata
Takvog nismo upamtili rata
A kad bješe na prvoga marta
Naša vojska pretvori se sada
Divizije korpusi brigade
Sve u moćne narodne armije
Hoće Švabu da što sruše prije
Otpočeće ofanzivu svetu
Da slobodu donesu svjetu
Grad za gradom uzimaju sada
Gone Švabu do Zagreba grada
Na Zagrebu i smrt ga zateče
Zadnja mu se osuda izreče
Partizani dok Zagreb oteše
Saveznici Berlin oduzeše
Osvojiše njemačko bogatstvo
Mi stvorismo jedinstvo i bratstvo
U obnovu nastupismo tada
Zemlju svoju obnavljamo sada

I posljednju bandu trijebimo
Da što bolje narod sjedinimo
I svu bandu koja nam ometa
To brišemo sa ovoga svjeta
Što god nije poštenoga duha
Ne damo mu ni da jede kruha
Ne damo mu ni kruha ni vode
Ni da naše uživa slobode
Pravo naše u boju stečeno
Neka živi sve što je pošteno
U Ustavu današnjeme glasi
Ravnopravnost sve i jednoj rasi
Ravnopravnih svi šest republika
Dogovora zbora i jezika
Uslovi su ispunjeni glavni
Narodi su naši ravnopravni
Svi radnici naši i seljaci
I pošteni intelektualci
Ista prava i žene imaju
Ko i ljudi na jednome radu
Neka vidi i onaj što spava
Da su danas demokratska prava
To je spjevo bilo ga je volja
Karan Luka iz Duvanjskog polja
Neka čita ko god ima volju
Ja ću drugu ispjevati bolju
Jer stihovi ti njegovi fini
Pisani su negdje u planini
A da ih je pisao u selu
Napiso bi istoriju cjelu

POKOLj SRBA U DUVNU 1941. GODINE

Na hiljadu devetu stotinu
Četrdeset i prvu godinu
U početku aprila mjeseca
Vrag donese prokleta Njemca
Te on našu domovinu dira
I državu našu okupira
Pritišće je za nedelju dana
A na više raskopa je strana
Staviše se izrodi na vlasti
Da se čitav narod upropasti
Vlast uzoše ti ljudi najgori
U gradovim postaše logori
A po selim' postaše rojnici
I u većim masam stožernici
Tu se dosta skupilo krvnika
Pavelića Ante poglavnika
I njegove hrvatske države
Kolju narod ruke im krvave
Oni kolju malo i veliko
To ne može opisati niko
To se radi što nikada nije
To ne pamte stare istorije
Otkad sunce po nebesim grije
Nikada se to radilo nije
Što činiše ove krvopije
Jer to su ti prokleti banditi
Koji kolju svoj narod vlastiti
Nije lako pjevati o ovom
Ustaše su ponosne sa slovom
Oni zvjerstva radiše najgora
Time služe za okupatora
Jer njihova iz Zagreba vlada
Sve ustaše izvještava sada
Da sve rade što god znaju gore
Da pokupe Srbe u logore
Neki kažu mi znamo i gore
Nit u more niti u logore
Već sve poklat što se srpsko zove
Pa naselit njihove domove
Jer ustaški sramni emigranti
Sve pošteno htješe poklati
Da vam kažem o našeme Duvnu
Kako u njem zametnuše bunu
Jutrom rano dvajest sedmog maja
Kroz Rašćane uhvati se graja
Još seljaci u dubokom sanu
A ustaša na vrata mu banu
Jer su prija toga bjela dana
Omladina našega Rašćana
Svaki momak i djevojka mlada
Oni idu do našega grada
Baš do naše crkve pravoslavne
Sve što bješe mlađarije glavne
Tog se jutra crkvi opremilo
A kad su se od tamo vratili
Preko našeg Duvanjskoga polja
Pjevali su kako ih je volja
Gledao ih Šimunović Ante
Tužne majke i danas ga pamte
I sa njime Kovačević Špiko
Što zlo nama nanese veliko
Jutrom rano naveli ustaše
Mlade momke pokupiše naše
Tužne kuće bez njih ostaše
Bože mili žalosti velike
pokupiše iz kuća jedinke
Kad bih sviju po imenu reko
Puklo bi mi srce naprijeko
Šest momaka i Spasojin Zeko
On među njima najstariji bješe
Tako Srbe kupiti počeše
Neću lagat braćo moja mila
Sve što rečem istina je bila
Braćo moja istinu ću reći
Makar da ću u grobnicu leći
Neću reći što istina nije
Da vam kažem nešto od Bilandžije
Otjero je dosta mlađarije
Prve druge i treće godine
Za Hrvatske vreme vladavine
Zatvarao Srbe na stotine
Još sam trebo spomenut prije
Otjero je momke najglavnije
U tvrdu ih povezao žicu

Otjera ih do u Koprivnicu
I od tamo on se bez njih vrati
A njih svaki glavama zaplati
Al' da vidiš pogibiju glavnu
Kad je bilo o Vidovdan danu
Kad velika nastade uzbuna
Na dvadeset i osmoga juna
Braćo moja to vam je poznato
Gdje je Vrelo gdje je Buško blato
Gdje je selo prokleta Kongora
Dotlen Srbin svaki se zatvara
Od petnest do šezdeset ljeta
Tu se mnogo zatvorilo svjeta
To je bilo usred ljetnih doba
Ima ljudi punih sedam soba
Koji bješe izgubili nadu
Za njih handžar kuje se u gradu
Nije lako bez ikakve greške
Ljute muke podnositi teške
I na mukom duša da ispadne
Svako jutro manje ih osvane
Tuku ljude po našeme gradu
Kaluđeru počupali bradu
Sa glave mu počupali kose
Prebijena u jamu ga nose
I sa njime momka vrijednoga
Od petnest manje nijednoga
Sve u jamu zbacaše prokletu
To se čudo čulo po svijetu
To je bilo u početku jula
Kad se žalost velika začula
Tu se tužni začuše talasi
Sam Pipica iz jame se spasi
Od sve braće naše najmilije
Oko Svetog to bješe Ilije
Nigdje Srbin mogo ostat nije
Navališe ustaše po polju
Gdje god koga uhvate zakolju
Što god bješe najgorije jada
To ustaše kod nas rade sada
Pokupiše sve muško iz grada
Tu je bila muškadija mnoga
Što iz grada što iz sel Mokronoga
Dva auta koliko su jaka
Oba puna mladije momaka
Vežu oca sa njegovim sinom
Pa nad jamom kolju u Paklinom
A neke su i žive bacali
Da se kaju što su Srbi bili
Mnogi narod na mukama cvili
Tada nema šta nisu radili
Klali bili i oči vadili
Mnogu decu pred majkam ubili
I majci ga stavili na krilo
Šta činiše sramota ih bilo
Po odredbi krvničkih ustaša
Mnoga braća izgiboše naša
Sve pošteni slovenski narodi
Koje Hitler u propast navodi
I Musolini veliki fašista
Sve Slovene da uništi s mjesta
Potom prođe ne puno vremena
Tri iz jame izišla ranjena
Tom se čudu ceo narod divi
Da iz jame mogli izić živi
Zlo se čuje na svakoju stranu
Ima mesa orlu i gavranu
Bože mili šta si ovo dao
Nebo plavo a polje krvavo
Mjesec mutan a zvjezde trepću
Svuda glave ljudske polijeću
Žarko sunce stalo na visini
Pa sve gleda šta se ovo čini
Braćo moja velika čudesa
Sva se gora i zemlja potresa
Ptice ljudskog najele se mesa
Svaki potok i svaka rijeka
Zabojena krvlju od čovjeka
Da ti pričam dva bijela danka
I dve tamne noći bez prestanka
Ne bih sviju ispričao jada
Kako naša sirotinja strada
Jer ustaše kolju na kamare
I fašizmu služiše za pare
Da vam pričam od sela Cebare
Da vam rečem braćo da čujete
Tu ne osta ni žena ni dijete
Sve pobiše ustaše proklete

Tu ustaša skupilo se mnogo
Ja ih ne bih ni prebrojat mogo
Samo Tomu poznajem Pačara
Kakav bješe krvopija stara
Po petoro skupi đece male
Njemu vrane oči iskopale
Pa odjednom u jamu ih stresa
Orlovi mu najeli se mesa
Žene, djecu sa ljudima skupa
Sve u jamu Cebarane strpa
I to njima ne bješe dosta
Žao njima što Rašćane osta
Al' je muka pretrpjelo dosta
I sve drugo što naroda osta
Što ne mogle ustaše pobit
To na silu hteše prekrstiti
Što se nije to ni čulo nigdje
Da u vjeru katoličku priđe
I zaista to im je uspjelo
Što su rekli onako je bilo
I na silu narod prekrstiše
A tamo ga dobrovoljno piše
Al' to njima sve bješe za ruglo
Jer to tako ne potraja dugo
To sve dodija narodu
Pa se poče dizat na slobodu
Više narod trpiti ne može
Robovanje od smrti je gore
I to narod trpiti ne htjede
Već se borba gerilska povede
Formirasmo po šumi odrede
Digosmo se za slobodu svetu
Dušmanima da damo osvetu
I kolonu da srušimo petu
Dan za danom i godina dođe
Dok brigada proleterska dođe
Sa brigadom svojih proletera
Sve iz Duvna ustaše protjera
Sa pomoću naših odreda
Tu se silno junaštvo ogleda
Al' nezgodne bješe prilike
Nakon teške borbe i velike
Partizanim bješe nezgodno
Napustiše naše mjesto rodno

Sve se diže što bješe sposobno
Al' eto ti jada iznenada
Podigle se ustaše iz grada
Ima vojske ko na zemlji mrava
Sve zločinci ustaše krvavi
Po polju se razvili u strelce
Isturili napred mitraljesce
I na selo okrenuli naše
Tu njemački šarci zalajaše
A bacači i topovi luže
Iznad sela avioni kruže
Ma da vidiš moj premili druže
To je strašno čuti i vidjeti
Kamol' nije u tom kolu biti
Bježi narod preko brda bjela
Dok ustaše stigoše do sela
Oni nose hrvatsku zastavu
Kog uhvate odsjeku mu glavu
Pale kuće naše i košare
Kolju babe i djedove stare
Bože mili na svemu ti hvala
Ma moj brate to ti nije šala
Iznutricu ljudima paraju
S kundacima u krv obaraju
Da je kome poslušati jeku
Mrtav čovjek leži na čovjeku
Neki živi u vatri se peku
Tu dosta ljudski odsjekoše glava
Dosta pade naših žrtava
Roditelja nezaboravljenih
Sve očeva i majka rođeni
Ustašom se grehota ne čini
Što se narod pati po planini
Po šumi se krije i dolini
To su tada bili dani ljetni
Nama bješe tužni i nesretni
Nije lako kad se selo pali
I haraju naši kapitali
Naša sela ko varoši mali
Tako sunce poče zalaziti
A ustaše u grad odlaziti
Jer se boje da ih tamna veče
U našeme selu ne zateče
I odoše ne bilo im traga

Još su gori od crnoga vraga
Kad ustaše odoše iz sela
Nas se skupi desetina cjela
Da gledamo kako selo zgara
Koliko nam nanesoše kvara
Kad vidosmo tugu i nevolju
Dobio bi svaki srdobolju
Pola našeg sela popaljeno

Udarila bi suza iz kamena
Kad vidosmo svoje mnoge žrtve
Psi i mačke potežu ih mrtve
Mi smo bili svoga srca tvrda
I odosmo nazad preko brda
Ne htjedosmo praviti ubistvo
Već stvarasmo bratstvo i jedinstvo.

GEGANOVCI HVATAJU ĐEĐU (JUNI 1944. GODINE)

Jutrom rano poslje zore rane
Malo prije nek sunce ograne
I obasja maleno Rašćane
Krenuše rašćanski drvari
Bilo ih je i mladih i starih
Tu su mnogi konji i samari
Tog lijepog proljećnoga dana
Ja pred njima razigro gavrana
Dobar gavran i dobro se jaša
Za njim privezo Jelina kulaša
Pravo gonim debela gavrana
Do planine velikoga Vrana
Kad sam Vranu opazio grane
Pjevam pjesmu iz prošlosti davne
I spominjem svoje ljute rane
Druga Đoku tu žalost najveću
Da ga nikad zaboravit neću
Dosta sam se sa njim bratimio
I velikim Vranom krstario
Kako mi je moje srce jadno
Nemam s kime piti vino hladno
Jadna moja duša i tijelo
A vjerni smo prijatelji bili
Jedan drugom vjeru založili
Gdje jedan da se i drugi nađe
A gdje jedan gine obadva će
U toj pjesmi jadikanja moga
Ne znam šta je s pobratimom bilo
Mi stigosmo do grma prvoga
Al' da vidiš čuda velikoga
Gusta šuma a veliki doci
Dočekaše tu nas geganovci
Svi se naši prepadoše momci
Sa sviju nas opkoliše strana
A ja skoči s mojega gavrana
Pa sve gledam kojeme ću kraju
Geganovci nikuda ne daju
Hoće žive da nas pohvataju
Pa da vidiš velikije jada
Tu nas sviju pohvatala banda
U jednom nas docu postrojiše
Postrojiše pa nas prebrojiše
Sve po jednog u šumu vodiše
Da nam ime i prezime piše
Pa nas tamo pišu i premeću
A ja vidim veliku nesreću
Toga dana da uteći neću
Al' se uzdam u junačku sreću
Svome srcu opet ne dam jada
Još mi nije izgubljena nada
Sve se uzdam u gavrana svoga
I u sreću junaštva staroga
I prije sam podnosio muka
I bio sam svezanih ruka
Nema smrti bez suđena dana
Makar bio u rukam dušmana
Ja se opet poplašio ne bi
Reda dođe pozvaše me sebi
Oštro idem, a stado oštrije
Ja poznajem stare krvopije
Na usta mi modar plamen bije
Lice gori popala me muka
Ja im kažem da sam Karan Luka
Al' da vidiš čuda velikoga
Zgledaše se jedan u drugoga
Pa mi zbore i ovako govore
Ti si onaj što ti Đeđo kažu
Ti si braću rastjerao našu
I naše si poharao dvore
A tebi će sada biti gore
Pa skočiše krvopije stare
Oko mene staviše stražare
Sve sa puškom mitraljezim lakim
Nije lako govorit sa takvim
Sve najbolje konje izbiraju
A sa ljudi haljine skidaju
Što valjalo to i ostavljalo
Što ne valja oni njima daju
Pa ih svojim kućam povratiše
Oko mene svi se prikupiše
Svaki leti da udari više
Dobro znamo djelo fašističko
Odjelo mi svlače savezničko
Skidoše me i bosa i gola

Na mene ih popelo se pola
Refenića poslaše dželata
Da mi sveže ruke do lakata
On mi cijev zagoni u usta
Puškom svojom ostala mu pusta
Grizi Đeđo čelik i željezo
Sjećaš li se kad si mene vezo
Ja ću tebi savezati ruke
I na teške mučiću te muke
Pa mi ruke donosi na leđa
Mene jadna i košulja vređa
Kako mi je nek mi znaju leđa
Kad se vide na mukama
Vrisnu junak i rasteže rukama
Pa uhvati Juru po sredini
Odjednom ga baci po ledini
Pa zavika što sam ikad mogo
Veži Jure svezo si ih mnogo
Pa i mene eto dođe reda
Al' se Đeđo svezati ne da
Samo mi se razigrale ruke
Oko sebe razbaca hajduke
Jednom skoči u šumu nastupi
Oni za mnom skočiše u grupi
Ja kad sam se dohvatio nogu
Oni mene ni nazreti ne mogu
Nekoliko pustiše metaka
Ali sreća pratila me tak'a
Kad odmakoh stotinu koraka
Kako junak ja od njih odmičem
Tako sviju po imenu vičem
Oj Rašići žalosna vam mama
Bježi Đeđo preko gusta Vrana
Vidite li da mogu uteći
Ako znate opet ću vam reći
Da je ovo glavom Đeđo bio
Koji vam je brata pogubio

Mislili ste danas njega klati
Al' ne znate žalosna vam mati
Svi ste redom sinje kukavice
Ostaće vam ljube udovice
Postaće vam majke kukavice
Ako Đeđo bude u životu
On će svoju okajat sramotu
Jal u strašnom poginuti frontu
A ti Jure krvopijo prvi
Misliš moje napiti se krvi
Zaluda ti ta na glavi šapka
I strojnica zaludo ti je švapska
Zalud tvoja oba mitraljeza
Kad ti danas Đeđu ne saveza
A vi skoke Vidovi sinovi
Doći će vam poslednji danovi
Oči će vam vadit gavranovi
Jer su Đeđu odnijele noge
Vaše majke zakukaće mnoge
Tako bježeć i ne gledam pravca
Dohvati se nekakvoga klanca
Oni za mnom pucaju iz šarca
Gusta šuma bukovina tanka
Pa zaklanja mene od metaka
I poneka omorika suva
Od ustaškog nišana me čuva
A od oka dolina me brani
Dok istrča ja na dolac slani
Hvala Vranu hvala dolinama
I njegovim gustim jelikama
On je mnoge od smrti izmako
I to nije zaboravit lako
Ej prirodo velika ti hvala
Što si brda i doline dala
Te moj život od ustaša spasi
U mladosti da se ne ugasi.

PJESMA O NAJBOLjIM KOLEGAMA

Niti mogu ćutit od sramote
Nit zapjevat mogu od grehote
Ne da mi se pjesma da počima
Žalosne mi suze u očima
Kad pomislim na to društvo ratno
Današnje mi društvo neprijatno
Kad pomislim na nekoliko drugara
Sa sred srca uhvati me tuga
Kad na druga pomislim Vezira
Živo srce moje nema mira
Baš kao da ga bajoneta dira
A na druga kad pomislim Đoku
Suza mi se ugleda u oku
Teška žalost u srcu duboku
Još na druga kad pomislim Radu
Same suze kapaju niz bradu
Pa se puste zaustavit ne dadu
Iz očiju sipaju ko krupa
Počne srce da nervozno lupa
To je bilo dobro društvo vrlo
A danas mi društvo razumrlo
Pa mi neće da zapjeva grlo
To su sivi sokolovi bili
Sve i jednog tužna majka cvili
Nit imaju spomena nit groba
U najbolja izgiboše doba
Od dvadeset do trideset ljeta
Baš u vrijeme kada mladost cvjeta
Nestade ih sa ovoga svjeta
Hej da mogu da ih božiji darovi
Da se dignu moji sokolovi
Pa da vide kako jadan živim
I za svojim sokolovim cvilim
Kako tužan svoju bradu trljam
Ko sirota kroz selo vrljam
Jer mi nema tih drugova mojih
Što ih majka mlijekom zadoji
A selo ih Rašćane odgoji
Dobre duše a fizički jaki
Dobar junak to je bio svaki
Rašćane ih više nema takvih
Mog Vezira ramci uhvatiše
A ustaše u logor sprtiše
U logoru tijelo ispatiše
Napol mrtva u Savu baciše
Sava brza duboka i mutna
Mog Vezira odnijela mrtva
Tako pade mučenička žrtva
Sava ga je voda odnijela
Sveta duša iz pravednog tjela
Na visoko nebo se popela
I po nebu visoko se šeće
Tamo nikad umrijeti neće
A mog Đoku Geganova banda
Na prokletom zlopolju savlada
Zlopolje ga kleto izneveri
Da se nikad ne vrati materi
A ustaše u svome veselju
Što su svoju ispunili želju
Uhvatili svoga zulumćara
Da im više dvorove ne hara
Prokletom ga otjeraše docu
Iza Vrana širokom Risovcu
Tamo su ga otjerali živa
Ostade mu udovica Iva
I tamo ga staviše na muke
Prebiše mu i noge i ruke
Povadiše oči i zube
I činiše te zločine grube
Dok je jadan dušu ispustio
Tri je dana o jeliki vijo
A moj Rade na Koševu pade
Kako pade više ne ustade
Već umrije od bolesti teške
Nestade mu te snage viteške
Kraj života najgore se završi
Dvajest osmo ljeto ne navrši
Pade Rade u godine mlade
Kako pade više ne ustade
Osta Radi tri nejaka sina
Nešto malo ima im godina
Ni žena mu ostarila nije
Ona svoju sirotinju hrani
I od svake nevolje ih brani

Tako tužni prolaze joj dani
Pa šta bih ti više nabrajao
I drugare braću spominjao
Bilo ih je sokolova sivih
A danas ih vrlo malo živih
Svaki čovjek stvoren je od mesa
Ova žalost valjda ga potresa
Uzdisaj se čuje do nebesa
Bilo ih je starijih i mladih
Mnoge majke živiše u nadi
Da će barem nekad vidjet sina
Da će joj se vratit iz planina
Il' odnekud iz kakvih daljina
Neka čeka a neka se nada
Ali sina dočekat nikada
Jer pogibe u tuđeme kraju
Roditelji gdje za njih ne znaju
I tamo im kosti sagniječe
A ptice im meso razniješe
Iz kostiju niknuše gradići
Gdje su pali najbolji mladići
Iz kostiju i iz krvi čiste
Podižu se danas spomen-biste
Spomenici i druga znamenja
Spomen-ploče mramornog kamenja
Na njima su uklesana slova
Dan rođenja i smrti njihova
Da njih pamti naša zemlja ova
Da se piše istorija njima
Pamtiće ih naša domovina
Na hiljade dugijih godina.

PJESMA O ĐEĐI

Ja obigra gore i vrleti
Ratujući i zimi i ljeti
Po šumama i jelovu granju
Ne spavajuć ni noću ni danju
Niti lego na postelju meku
Već na kamen jal na oštru kleku
Šest godina pa i više dana
Ja se hljeba ne okusi slana
Nit pogibo nit dopado rana
Tri godine na obnovi radi
Patio se teretom i gladi
Razbole se od nevolje klete
Baš u ljeto četrdeset devete
Meni snage nestade viteške
Od najboljeg u selu junaka
Nadvlada me kukavica svaka
Ja bolujem i tražim lijeka
A smrt moju mnog ih jedva čeka
Čak i oni što nemaju pravo
Kojima sam i život spasavo
Ovaj primjer i za druge važi
Na svoj teret nikog ne pomaži
A ni od kog pomoći ne traži.

KARAN LUKA ĐEĐO

MILAN KARAN

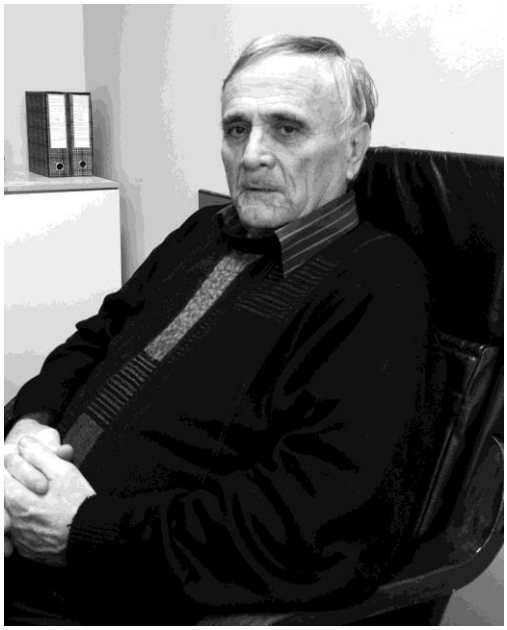

Rođen je 1949. godine u Rašćanima, selu u opštini Duvno (BiH), u siromašnoj seljačkoj porodici. Imao je teško detinjstvo, otac mu je rano umro i ostavio njega i brata blizanca sa pet godina, kao i dve godine mlađeg brata. Osnovnu školu završava u rodnom selu, osmogodišnju u Duvnu, a trgovačku u Mostaru. Do odlaska u JNA radio je u preduzeću „Plastika“ u Duvnu, a po povratku iz vojske sa poslom je nastavio u matičnoj firmi. Uz rad završava Višu ekonomsku školu u Sarajevu, što mu obezbeđuje napredak u službi. Postaje šef poslovnice prodaje, a kasnije i direktor jednog OOUR-a. Posle isteka dvogodišnjeg mandata, 1982. godine postavljen je za direktora OOUR-a PTT u Duvnu i tu funkciju obavlja do 1990. godine.

Rano je, kao sedamnaestogodišnjak, postao član SKJ, u kom je politički bio vrlo aktivan, nekoliko puta je biran za sekretara OOSK, a bio je i član Opštinske konferencije SK. Angažuje se i u sportu, bio je član, a potom 1982. i predsednik FK Budućnost i u ovom klubu obavlja različite funkcije do 1991, kada počinju predratna događanja. Kao zaslužan sportski radnik dobio je 1985. godine najviše priznanje – Plaketu opštine Duvno. Rast nacionalnih tenzija, a posebno eskalacija Maspoka u Hrvatskoj navode ga, kao i sve zabrinute Srbe u Duvnu, na razmišljanje o odlasku iz rodnog mesta. Sa braćom počinje da gradi kuću u Aranđelovcu, u Srbiji. Rat koji je počeo u aprilu 1992. godine zatekao ga je u Duvnu. Na dan NDH, 10. aprila, hrvatska policija ga kao civilno lice hapsi u Rašćanima i odvodi u zatvor u duvanjski MUP, gde u podrumu u ćeliji od pet kvadratnih metara provodi osam meseci. Razmenjen je 28. novembra iste godine i odlazi u Aranđelovac. Njegova porodica, koja je bila zatočena u logoru za Srbe formiranom u Rašćanima, razmenjena je u junu 1993. godine i takođe odlazi u Aranđelovac. Sledeće godine zapošljava se u GP „Standard“ kao finansijski direktor i tu ostaje sve do stečaja preduzeća 2009, a godinu kasnije odlazi u penziju.

REČ UREDNIKA

Temom dramatičnih i uglavnom tragičnih vekovnih zbivanja na ovim prostorima bavili su se i bave brojni autori, kako domaći, tako i strani. Objavljeno je sijaset knjiga, ali jednu bih izdvojio. Naime, četiri godine po okončanju Velikog rata u Parizu je 1922. štampana knjiga jednog francuskog istoričara „Le chaudron du diable“, koja je, uglavnom, opisivala balkansku klanicu. Knjiga se ne ističe toliko po sadržaju koliko po lucidnom naslovu koji u prevodu znači „Đavolji kotao“. Milan Karan, autor knjige koju imate u rukama, deo svog života proveo je u epicentru ovog kotla koji, sudeći po današnjici, nikad neće prestati da ključa, samo će se prigušiti u nekim trenucima, zavisno od vođa koje će voditi ovdašnje, na nesreću nepomirljive narode, opterećene različitim verskim, istorijskim i političkim nasleđem. Knjiga „Srbi Duvna“, iako sadržajem ograničena na uži lokalitet, ima mnogo širi, čak univerzalni značaj, jer se kroz nju vidi sva golgota srpskog življa i na drugim prostorima tokom krvavog raspada zajedničke, višenacionalne države.

Autor nije ni profesionalni istoričar, ni geograf, niti antropolog, ali je zapisivanjem brojnih istorijskih i drugih činjenica posle dve decenije mukotrpnog i predanog istraživačkog rada stvorio monumentalno delo koje je „ključ za razumevanje jednog širokog istorijskog raspona“ (Milan Karan). Knjiga je argumentovano demistifikovala do tada vladajuće zablude. Posebna vrednost ovog dela je zapisivanje ličnih i kolektivnih nesrećnih sudbina, strahova i seoba, neostvarenih želja, rasejanje jednog naroda i napuštanje i gašenje ognjišta. Tabelarni prikazi brojkama konkretizuju sliku o narodu koji je živeo u Duvnu i njegovoj okolini, a kog tamo više nema. „Srbi Duvna“ je knjiga koja nema naučnih pretenzija, to joj i nije namera, ali je dosegla status jednog trajnog, verodostojnog i dragocenog istorijskog svedočanstva, što joj, u istorijskom smislu, obezbeđuje izuzetnu vrednost i snažnu osnovu budućim naraštajima koji ćeupravo zahvaljujući iscrpnoj građi, razumeti i istražiti svoju, kao i prošlost svojih predaka.

SADRŽAJ

Predgovor	5
Geografski položaj i klima	15
Duvno u srednjem vijeku	17
Zapadne strane u svetlu novih istraživanja	19
Postanak zapadnih strana	20
Jugozapadna Bosna u vrijeme bana Stjepana II	27
Car Dušan na duvanjskom polju	33
Utaborivši se u Duvnu, car posla deo vojske prema reci Cetini	33
Dođe u rečenu zemlju Dumno	34
Skradin i Klis postaju srpski gradovi	35
Kralj Tomislav nije krunisan na duvanjskom polju	36
Hrvatski istoričari nisu podržali laž	37
Kad Svetopelek postaje Tomislav	38
Projekat nadbiskupa Antuna Bauera	39
Tomislavgrad po Karađorđeviću	40
Smrt Stojana Jankovića i seoba ramskih franjevaca u Dalmaciju	41
Duvanjsko polje od vremena Hercega Stefana do austrougarske okupacije	46
Duvanjski Srbi u izvještajima makarskih biskupa	54
Naselja na duvanjskom polju u kojima su živjeli Srbi	58
Jame	108
Vađenje kostiju iz jame Slipice	115
Analiza popisa stanovništva od 1879. do 1991. godine	124
Tradicionalni život duvanjskih Srba	133
Prezimena duvanjskih Srba	154
Istorija srpske pravoslavne crkve u Duvnu	156
Crkvene prilike	156
Prisustvo crkve bosanske i pravoslavaca	158
Crkve i manastiri	159
Pravoslavna crkva u Duvnu	161
Sabor srpskih kneževina u Duvnu 877. godine	163
Skradin i Klis postaju srpski gradovi	164
Srednjovekovni pravoslavni manastir Labostin na duvanjskom polju	164
Drevna crkvica na Mandinoj gradini	172
Drugi argumenti koji doprinose verodostojnosti o postojanju crkve Jabuke na geografskom prostoru Jabuka ispod sela Rašćana	172
O pravoslavnoj crkvi u Duvnu, preuzeto iz monografije 20 godina SC u Duvnu	178
Crkveno–školski život	179

Društveni i politički život 201
Pravoslavna crkva u duvnu poslije drugog svjetskog rata 203
Prvi svjetski rat 205
Okupacija Bosne uzrok nestabilnosti u regionu 205
Ubistvo Ferdinanda u Sarajevu 1914. 206
Početak Prvog svjetskog rata 208
Srbi iz Duvna u Prvom svjetskom ratu 208
Dobrovoljci u vojsci Srbije 1915–1918. 209
Okolo do Soluna 211
Srbi dobrovoljci iz Duvna na solunskom frontu 213
Simo Karan, rođen 1922. godine u selu Rašćani – Duvno, ispričao je svoje saznanje o Prvom svjetskom ratu 215
Izvod iz pjesme o selu Rašćanima 218
Srbi Duvna u građanskom ratu u Španiji 219
Drugi svjetski rat 220
Političke prilike u Duvnu prije rata 220
Ekonomske prilike u Duvnu prije rata 222
Političko stanje 225
Stanje u prosvjeti 225
Poljoprivreda, stočarstvo i voćarstvo 226
Šumarstvo i rudarstvo 226
Putevi i zgrade 227
Početak Drugog svjetskog rata na prostoru kraljevine Jugoslavije 228
Slom kraljevine Jugoslavije 229
Proglašenje NDH 231
Rasistički zakoni u NDH 233
Formiranje ustaške vlasti u Duvnu 235
Događaji u ljeto 1941. godine 238
Zločin nad Srbima u Duvnu 241
Prve žrtve ustaških zločina u Duvnu 242
Mjesto zločina logor u Koprivnici 242
Zločin nad Srbima koji su bili u zatvoru u Duvnu 250
Mjesto zločina jama Lisičarka na planini Grabovici 250
Zločin nad Srbima sela Cebara 253
Mjesto zločina jama Slipica u planini Grabovici 253
Svjedočenja o stradanju Srba u selu Cebara 258
Zločin u Duvnu i Mokronogama 293
Mjesto zločina jama Kaurska na planini Pakline 293
Svjedočenja o zločinima u selu Mokronoge 295
Svjedočenje Miloša Simića, Mokronoge, Duvno 295
Svjedočenja o stradanju Srba u Eminovu selu 309
Tortura nad Srbima u Šuici 311

Srbi iz sela ispod planine Ljubuše izbjegli pokolj 312
Pojedinačna ubistva koja su izvršili ustaše i Italijani 1941. u gradu Duvnu i selima 312
Razmjere zločina u periodu jun–avgust 1941. godine 312
Stradanja imućnih, obrazovanih i uglednih Srba iz Duvna 314
Druga svjedočenja o ustaškim zločinima u Duvnu 1941. godine 315
Uloga katoličkog klera u zločinima nad srpskim stanovništvom 1941. godine 330
Katolizacija i Kroatizacija Srba u Duvnu i prisilno prevođenje Srba na katoličku vjeru 1941.godine 330
Uloga katoličkih sveštenika u zločinima Nad srbima u Duvnu 333
Razvoj NOP-a u Duvnu od okupacije do prvog Oslobađanja Duvna 349
Reokupacija Duvna od strane Italijana 350
Prvo oslobađanje Duvna 352
Komanda mjesta Duvna 357
Formiranje duvanjskog bataljona „Tomić Mihovil“ 358
Svjedočenje Bože Miškovića i Vlajka Kovačevića o formiranju duvanjskog odreda 359
Ustaše ponovo zauzimaju Duvno 364
Srbi iz Duvna u zbijegu u Glamoču 366
Poginuli i umrli u izbjeglištvu u Glamoču 367
Srbi iz Duvna ulaze u sastav pete crnogorske brigade 368
Borci bitke na Sutjesci rodom iz Duvna 369
Peta proleterska udarna brigada 369
Bitka na Sutjesci 381
Ustaše po drugi put zauzele Duvno 382
Partizani po drugi put osvajaju Duvno 383
Povratak iz Glamoča – Srbi ponovo u Duvnu 383
Sjećanja i saznanja Dušana Karana o zbijegu u Glamoč 1942. godine 384
Popis žrtava direktnog terora, saveznog zavoda za statistiku 387
Njemačka vojska i ustaše treći put zauzimaju Duvno 390
Zločin Njemaca nad ranjenicima u Zlopolju 390
Partizani po treći put zauzimaju Duvno 391
Formiranje duvanjskog NOP-a 392
Četvrti put ustaše i Njemci zauzimaju Duvno 393
Zločin njemačke vojske nad Srbima u Duvnu 393
Logor Staro Sajmište 396
Svjedočenje Sime Karana o hapšenju Srba u selu Rašćanima 1944 397
Livanjsko–Duvanjski NOP odred 398
Konačno oslobođenje Duvna 398
Svjedočenja boraca učesnika NOR-a 1941–1945. 402

Goli Otok i vrijeme informbiroa 407
Podaci iz registra SUBNOR-a Duvna o ratu 1941–1945. 421
Razmjere zločina nad Srbima u Duvnu u ratu 1941–1945. 425
Period poslije Drugog svjetskog rata 1945–1971. 432
Prve poslijeratne godine 434
Kolonizacija Srba u Vojvodinu 1945–1946. godine 435
Ekonomska migracija Srba iz Duvna 442
Formiranje zemljoradničkih zadruga 442
Razvoj privrede 443
Srbi koji su dali doprinos u poslijeratnom razvoju Duvna 449
Razvoj školstva u Duvnu od turskog doba do kraja XX vijeka 451
Pismenost po nacionalnosti i polu utvrđena na popisu stanovništva završenom 1910. godine 453
Osnovna škola u Mandinu selu 454
Izvod iz knjige „Sto godina škole u Mandinu selu“ 454
O učiteljima škole u Mandinu selu 459
Razvoj kulture u opštini Duvno 466
Razvoj sporta u Duvnu 470
Sport u selima 474
Biografija Sime Važića 477
Maspok u Hrvatskoj 1967–1972. godine 481
Kako je počelo u Hrvatskoj 482
Šta se valja iza brijega 487
Djelovanje Maspok-a u Duvnu 492
Diverzanti na planini Raduši 1992. godine 494
Likvidacija diverzantsko–terorističke grupe 497
Moja sjećanja na period od 1971. do 1972. godine 498
Politička zbivanja u Duvnu 1981–1992. 507
Predratna dešavanja 1988–1991. 512
Prvi organizovani protesti u Duvnu 514
Od izbora do početka rata 1992. godine 536
Građanski rat u BIH 1992. godine 553
Početak rata u Duvnu i BIH 1992. godine 553
Početak rata u BIH 1992. godine 560
Početak terora i etničkog čišćenja Srba 575
Moji susreti sa Hrvatima u dvorištu zgrade SUP-a 610
Moja saznanja o ratnim dešavanjima 616
Srbi iz drugih mjesta u zatvoru SUP-a u Duvnu 630
Hronologija ratnih dešavanja u Duvnu od 1992. do 1993. godine 649
Eminovo selo – logor u kući Radovana Milisava 655
Etničko čišćenje Eminova sela 656
Svjedočenje Vlade Savića iz Eminova sela o ratu 1992–1995. 657

Svjedočenje Momčila Gligorića iz Eminova selu o ratu 1992–1995. 660
Svjedočenje Pera (Jakova) Savića iz Eminova sela 663
Svjedočenje Zore Milisav 664
Nastavak etničkog čišćenja Srba 667
Etničko čišćenje sela Oplećana 667
Svjedočenje Anice Ućukalo 667
Etničko čišćenje grada Duvna 670
Svjedočenje Danice Vujinović 670
Svjedočenje Bože Boška Karana 673
Etničko čišćenje sela Baljci 680
Etničko čišćenje sela Lipa 681
Svjedočenje Milana Milisava iz sela Lipa 681
Etničko čišćenje sela Kongora 687
Svjedočenje Bože Zečevića Jugovića 688
Etničko čišćenje sela Rašćani 690
Svjedočenje Mije Važića Žike 691
Etničko čišćenje sela Srđana 700
Etničko čišćenje Mandina sela 701
Duvanjski Srbi u logorima Hercegovine, Dalmacije i Duvna 702
Prebacivanje Srba iz jednog u drugi logor 702
Logor Ljubuški 704
Indicije o izvršiocima 707
Svjedočenje Draga Bosnića 708
Svjedočenje Milenka Zečevića 710
Svjedočenje Bože Karana Deče 713
Svjedočenje Miloša Vukovića 715
Svjedočenje Zdravka Zelena 722
Drago Damjanac, „Od logora do logora – Crna Lora“ 725
Logor gimnazija u Duvnu 734
Svjedočenje Zorana Talijana 741
Svjedočenje Novaka Sredića 745
Logor gimnazija – radni logor 748
Posjeta Tadeuša Mazovjeckog logorima u Duvnu 752
Teške odluke za Srbe u logoru gimnazija 755
Zatvaranje logora gimnazija 757
Logor Rašćani 759
Umrli u logoru Rašćani od početka rata do 29. juna 1993. 765
Ubijeni i nestali u logoru u Rašćanima 765
Zatvaranjem logora u Rašćanima Duvno ostaje bez Srba 783
Svjedočenje Bože Važića o logorima i ratu 1992. u Duvnu 784
Ratni zarobljenik star samo sedam dana 792
Svjedočenje Miće i Save Važić o ratu 1992–1995. godine 793

Svjedočenje Sime Karana 798
Svjedočenje Karana Mije Mike 804
Sažetak ratnih događanja u Duvnu 809
Spisak poginulih Srba iz Duvna po logorima od 3. aprila do 28. novembra 1992 809
Kontinuitet djelovanja ustaša 1941–1971–1991. 816
Odgovorni za zločine i etničko čišćenje u Duvnu 818
Srbi Duvna u rasejanju 820
Srbi iz Duvna u Sanskom Mostu 820
Život u Sanskom Mostu 821
Srbi iz Duvna iseljeni u Ameriku, Kanadu, Australiju i zemlje Evrope 824
Popis Srba i srpske pokretne imovine u početku, za vrijeme rata i mjesta raseljavanja poslije rata 1992-20__. 836
Srbi iz Duvna na obilježavanju 150 godina crkve u Duvnu 852
O ćiriličkom pismu tekst je napisao Velimir Visković. citiraću dijelove tog teksta 854
Pjesme Luke Karana Đeđe 859
Pjesma o selu Rašćanima 861
Jovaštaci odlaze u piće 866
Drugi svjetski rat 1941. godine 870
Pokolj Srba u Duvnu 1941. godine 873
Geganovci hvataju Đeđu (juni 1944. godine) 877
Pjesma o najboljim kolegama 879
Pjesma o Đeđi 880
O autoru 881
Reč urednika 882

CIP –Каталогизација у публикацији –
Народна библиотека Србије, Београд

94(=163,41)(497,6)
908(497,6 Дувно)

Каран Милан 1949-
Срби Дувна : живот и страдања/Милан Каран – Београд : Удружење грађана“Срби Дувна“, 2016 (Аранђеловац : Ђурђевдан), - 888 стр : илустр.
: 21 cm

Ауторова слика – Тираж 300 – (О аутору) : Милан Каран стр 881. – Реч уредника: стр 882. – Напомене и библиографске референце уз текст.

ISBN 975-86-919673-0-7

а)Срби – Историја – Дувно b) Дувно
COBISS SR-ID 221667084